

TÜRK MƏDƏNİYYƏTİ
VƏ İRSİ FONDU

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
A.A.BAKIXANOV adına TARİX VƏ ETNOLOGIYA İNSTİTUTU

Fəxri Valehoğlu

AZƏRBAYCAN-GÜRCÜSTAN MÜNASİBƏTLƏRİ

(1918-1922-ci illər)

*DİPLOMATİK MİSSİYALARIN
FƏALİYYƏTİ PRİZMASINDAN BAXIŞ*

Bakı – 2025

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Şurasının
27 dekabr 2023-cü il tarixli qərarı ilə (protokol № 10) çapa tövsiyə olunmuşdur.*

Elmi redaktor:

Kərim Şükürov

tarix elmləri doktoru, professor

Rəyçilər:

Vasif Qafarov

tarix elmləri doktoru

İlqar Niftəliyev

tarix elmləri doktoru

F.Valehoğlu. Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri (1918-1922-ci illər):

Diplomatik missiyaların fəaliyyəti prizmasından baxış

Bakı, “Zərdabi” Nəşriyyatı, 2025, 568 s.

Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondunun aparat rəhbəri, tarix elmləri doktoru Fəxri Valeh oğlu Hacıyevin (Fəxri Valehoğlu) bu monoqrafiyasında Cənubi Qafqazda 1918-1922-ci illərdə cərəyan edən hərbi-siyasi proseslərin axarında Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri araşdırılır. Bu kontekstdə göstərilən dövrdə mövcud olmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Azərbaycan İctimai Şura Cümhuriyyətinin (Azərbaycan Sosialist Sovet Respublikası) Tiflis və Batum şəhərlərində, eləcə də Gürcüstan Demokratik Respublikasının Azərbaycandakı diplomatik təmsilçiliklərinin siyasi-diplomatik fəaliyyəti, strukturu, kadr tərkibi, təsərrüfat və maliyyə təminatı məsələləri ilkin mənbələr əsasında hərtərəfli tədqiq olunur.

Monoqrafiya Azərbaycan demokratik və sovet respublikalarının xaricdəki diplomatik missiyalarının, eləcə də xarici ölkələrin 1918-1922-ci illərdə Azərbaycanda təmsilçiliklərinin sistemli şəkildə araşdırılması yönündə ilk cəhddir.

ISBN 978-9952-593-28-0

© “Zərdabi” Nəşriyyatı, 2025

GİRİŞ

1917-1922-ci illər qədim və zəngin dövlətçilik ənənələrinə malik Azərbaycan və gürcü xalqlarının tarixi taleyində mühüm rol oynamış dövrlərdəndir. Birinci Dünya müharibəsinin son illərinə və postmüharibə dövrünə təsadüf edən, dünyanın yenidən şəkilləndiyi və yeni beynəlxalq münasibətlər sisteminin formalaşdığı həmin dövr Qafqaza da təsirsiz ötüşməmişdir. Strateji coğrafi mövqeyi ilə seçilən bu region dünyanın böyük güclərinin maraqlarının kəsişdiyi nöqtələrdən olmuşdur.

1917-ci ildə Rusiyada baş verən inqilablar və üsyanlar nəticəsində imperiyanın çöküşü, vətəndaş müharibəsi və xarici hərbi müdaxilələr Qafqazın siyasi həyatında köklü dəyişikliklərlə nəticələnən önəmli gəlişmələrlə müşayiət olunmuşdur. Burada hakimiyyət boşluğunu doldurmaq üçün kiçik zaman kəsiyində bir-birini əvəzləyən dövlət idarəçilik qurumları təsis edilmiş, yerli xalqlar arasında milli azadlıq ideyaları geniş vüsət almağa başlamışdır. Qeyd olunan proseslər, nəticə etibarilə, Qafqazda müstəqil respublikaların yaranması ilə sonlanmışdır. Məhz həmin zaman – 1918-ci il 26 mayda Gürcüstanda, 28 mayda isə Azərbaycanda demokratik respublikaların yarandığı elan olunmuşdur. Bu respublikaların tarixin səhnəsinə qədəm qoyması həmin ərəfədə hökm sürən çətin və mürəkkəb, eyni zamanda əlverişli beynəlxalq şəraitlə yanaşı, mütərəqqi Azərbaycan və gürcü ziyalılarının öz xalqlarının milli şüurunun formalaşması, inkişaf etməsi uğrunda yürütdükləri uzun və ardıcıl ictimai-siyasi, ədəbi və maarifçilik fəaliyyətinin məntiqi sonluğu idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (Azərbaycan Demokratik Respublikası) və Gürcüstan Demokratik Respublikasının müstəqillik əqdnamələrində demokratik dövlətə məxsus atributlar – hakimiyyətin xalqa mənsub olması, vətəndaşların mülki və siyasi hüquqlarının təmin edilməsi, hər bir kəsin milli, dini, sinfi, silki və cinsi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq azad inkişafı üçün şərait yaradılması, ən nəhayət, hakimiyyətin bölünməsi kimi prinsiplər dövlət fəaliyyətinin əsası kimi bəyan edilmişdir. Hər iki cümhuriyyətin bu istiqamətdə atdığı addımlar, dünyəvi və hüquqi dövlət quruculuğu istiqamətində əldə etdiyi nailiyyətlər Cənubi Qafqazda müasir dövlətçilik ənənələrinin formalaşmasına və inkişaf etməsinə əvəzolunmaz töhfələr vermişdir.

Müstəqilliklərini qorumaq və beynəlxalq aləmdə tanınmaq uğrunda hökumətlərinin bütün səylərinə baxmayaraq, Azərbaycan və Gürcüstan demokratik respublikaları müvafiq olaraq 23 və 33 ay mövcudluqlarını sürdürə bilmiş, şimaldan bolşevik istilasına məruz qalaraq süquta uğradıqdan sonra tarixin axarında öz yerlərini Azərbaycan və Gürcüstan sovet respublikalarına təslim etmişdilər. 28 aprel 1920-ci ildə yaradılmış Azərbaycan Sosialist Sovet Respublikası (Azərbaycan İctimai Şura Cümhuriyyəti) və 25 fevral 1921-ci ildə yaradılmış Gürcüstan Sosialist Sovet Respublikası 12 mart 1922-ci ildə Zaqafqaziya Federasiyasına birləşənədək formal müstəqil dövlətlər hesab olunsalar da, faktiki Sovet Rusiyasının birbaşa nəzarəti və təsiri altında idilər.

Həm birinci (demokratik), həm də ikinci (sovet) Azərbaycan və Gürcüstan respublikalarının xarici siyasətinin araşdırılması, bu kontekstdə 1918-1922-ci illərdə

Azərbaycan-Gürcüstan siyasi-diplomatik münasibətlərinin öyrənilməsi və həmin münasibətlərin inkişafına Azərbaycanın Gürcüstandakı, Gürcüstanın isə Azərbaycandakı diplomatik missiyalarının fəaliyyəti prizmasından nəzər yetirilməsi sözügedən dövrdə Cənubi Qafqazın siyasi tarixi ilə yanaşı, Azərbaycan və Gürcüstanın dövlətçilik və diplomatiya tarixinin tədqiqi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Sovet tarixşünaslığında 1917-1922-ci illərdə Cənubi Qafqazda baş verən siyasi proseslərin obyektiv araşdırılması dövrün siyasi-ideoloji konyunkturuna uyğun olaraq mümkün olmamışdır. Xüsusən Azərbaycan və Gürcüstan demokratik respublikalarının tarixi, o cümlədən xarici siyasət tarixinə dair fakt və hadisələr adicəkilən respublikalarda sovet hakimiyyətinin qurulması uğrunda mübarizə kontekstində şərh və təhlil edilmişdir.

SSRİ-nin süqutu və yeni müstəqil dövlətlərin yaranması ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) və Gürcüstan Demokratik Respublikasının (GDR) tarixinə münasibət tamamilə dəyişmişdir. Azərbaycan və Gürcüstan dövlət müstəqilliklərini bərpa etdikdən sonra siyasi varisi olduqları demokratik respublikaların tarixi irsinin araşdırılması və təbliğini xüsusi diqqət mərkəzində saxlamış, mövzu hər iki ölkə tədqiqatçılarının geniş maraq dairəsinə daxil olmuşdur. AXC və GDR-in 80, 90 və 100 illik yubileyləri Azərbaycan və Gürcüstanda, eləcə də bu ölkələrin xaricində dövlət səviyyəsində təntənə ilə qeyd olunmuşdur.

Ulu öndər Heydər Əliyevin “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illiyinin keçirilməsi haqqında” 30 yanvar 1998-ci il tarixli Sərəncamında Azərbaycan xalqının tarixində böyük iz buraxmış, müsəlman Şərqində ilk dünyəvi, demokratik dövlət olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində milliyyətindən, siyasi və dini mənsubiyyətindən, cinsindən asılı olmayaraq, bütün vətəndaşlara bərabər hüquqlar verilməsi, dövlət sərhədlərinin müəyyən olunması, Azərbaycan dövlətçiliyi atributlarının qəbul edilməsi, ana dilinin dövlət dili elan olunmasının Azərbaycanın gələcək müstəqilliyi üçün möhkəm zəmin yaratdığı vurğulanaraq deyilirdi: “1991-ci ildə dövlət müstəqilliyini bərpa edən xalqımız Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qısamüddətli fəaliyyətinin zəngin ənənələrindən istifadə etmiş və bu tarixi varislik üzərində müstəqil Azərbaycan dövlətini yaratmışdır”¹.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 90 illiyinin qeyd edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 15 fevral 2008-ci il tarixli Sərəncamında AXC-nin öz dövlətçilik atributlarını qəbul etməsi, dövlət və hərbi quruculuq, iqtisadiyyat və mədəniyyət, təhsil və səhiyyə sahələrində atdığı addımların xalqımız üçün tələyüklü əhəmiyyət kəsb etdiyi qeyd olunurdu². Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyi haqqında Prezident Sərəncamında isə yazılırdı: “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti daim sülhsevər siyasət apararaq bütün dövlətlərlə qarşılıqlı əməkdaşlıq əlaqələri yaratmağa və bir-birinin hüquqlarına hörmət prinsipləri əsasında münasibətlər qurmağa cəhd göstərirdi. Dünya birliyi tərəfindən tanınmış Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyəti sayəsində Azərbaycanın beynəlxalq hüququn subyekti

¹ “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illiyinin keçirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 30.01.1998, “Azərbaycan” qəz., 1998, 31 yanvar.

² “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 90 illik yubileyi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 15.02.2008, “Mədəniyyət” qəz., 1918, 28 may.

olması 1920-ci ilin aprel ayındakı bolşevik işğalından sonra Azərbaycanın bir dövlət kimi dünyanın siyasi xəritəsindən silinməsinin qarşısını aldı”³.

Ayrı-ayrı dövrlərdə Azərbaycan və Gürcüstan demokratik cümhuriyyətlərinə həsr olunmuş əsərlərə ideoloji tələblərdən yanaşılması bir-birinə zidd olan müxtəlif konsepsiyaların yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Birinci konsepsiyayı əks etdirən tədqiqatlar adları çəkilən demokratik cümhuriyyətlərin siyasi-ictimai həyatında əvəzolunmaz rol oynamış nüfuzlu dövlət xadimləri, diplomat və publisistlərinin müəllifliyi ilə işıq üzü görmüşdür. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılmasında müstəsna xidmətləri olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin “Azərbaycanın təşəkkülündə “Müsavət” (Bakı, 1920), “Əsrimizin Siyavuşu” (İstanbul, 1927), “Panturanizm haqqında. Qafqaz problemi ilə əlaqədar (N.Jordaniyanın ön sözü ilə; Paris, 1930), “Çağdaş Azərbaycan tarixi” (Ankara, 1951), Əlimərdan bəy Topçubaşovun “Azərbaycanın təşəkkülü” (İstanbul, 1918), Adil xan Ziyadxanlının “Azərbaycan haqqında tarixi, ədəbi və siyasi məlumat” (Bakı, 1919), Rəhim bəy Vəkilovun “Azərbaycan cümhuriyyətinin yaranma tarixi” (Bakı, 1920), Mir Yaqub Mehdiyevin “Beynəlmiləl siyasətdə petrol” (İstanbul, 1928), “Qafqaz problemi” (Paris, 1933), Mirzə Bala Məmmədzadənin “Milli Azərbaycan hərəkatı” (Berlin, 1938), Yusif Vəzir Çəmənzəminlinin “Azərbaycan muxtariyyəti” (Bakı, 1917), “Biz kimik və istədiyimiz nədir?” (Bakı, 1920), “Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan” (İstanbul, 1921) kitab və kitabçaları, eləcə də Yusif Vəzirin AXC-nin rəsmi yayım orqanı olan “Azərbaycan” qəzetində (1919, iyul, №№ 215-218, 221-223, 225, 227, 230) çap etdirdiyi “Xarici siyasətimiz” başlıqlı silsilə məqalələri, Ceyhun Hacıbəylinin “İlk müsəlman Cümhuriyyəti – Azərbaycan” məqaləsi (“Revue du monde musulman” (“Müsəlman dünyasına baxış”) jurnalı, 1918, № 36), Mirzə Balanın ötən əsrin 50-ci illərində Azərbaycan mühacirlərinin Türkiyədə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan” dərgisində çap edilmiş məqalələri, həmçinin, Gürcüstan Demokratik Respublikasının tanınmış siyasi-ictimai xadimləri və diplomatlarından Noe Jordaniyanın “Bolşevizm” (Berlin, 1922), “Bizim ziddiyyətlərimiz” (Paris, 1928), “Yekunlar” (Paris, 1928), “Mənim həyatım” (Stanford, 1968), Qriqol Uratadzenin “Gürcüstan Demokratik Respublikasının təşəkkülü və konsolidasiyası” (Münxen, 1956), Zurab Avalovun (Z.Avalişvili) “Beynəlxalq siyasətdə Gürcüstanın müstəqilliyi” (Paris, 1924) adlı əsərləri Azərbaycan və Gürcüstan milli hökumətlərinin diplomatik fəaliyyətinin öyrənilməsində qiymətli mənbələr olmaqla yanaşı, problemin tarixşünaslığının əsasını qoymuşdur. Tarixi həqiqətlərin bərpa edilməsində mühüm əhəmiyyətə malik bu əsərlərin bir çoxunda, həmçinin, Cümhuriyyətə qədərki tarix obyektiv işıqlandırılmışdır. Bolşeviklərə rəğbətlə yanaşan, lakin onların səhv və nöqsanlarını söyləmək iqtidarında olan Rəşid İsmayılovun “Azərbaycan tarixi” kitabı 1923-cü ildə Bakıda nəşr edilsə də, sovet dövründə uzun müddət ictimaiyyətdən gizlədilmişdir. Elmi mənbələr əsasında yazılmış kitabda “Mavərayı-Qafqazın elani-istiqlalı” bölməsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması ərəfəsindəki vəziyyətə, “Azərbaycan Cümhuriyyəti” bölməsi isə bilavasitə onun qurulmasına və fəaliyyətinə həsr edilmişdir.

³ “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 16.05.2017, <https://president.az/az/articles/view/23701>.

Cənubi Qafqaz Sovet imperiyasının tərkibinə qatıldıqdan sonra burada bolşevik ideologiyasının təbliği ilə bağlı əsərlər meydana çıxmağa başladı. Bu əsərlərin müəllifləri, əsasən, 1920-1930-cu illərdə Moskvadan ezam olunmuş Qırmızı Professorlar İnstitutunun məzunları idi. Həmin dövrün sovet tarixşünaslığında Azərbaycan və Gürcüstan demokratik cümhuriyyətlərinin tarixi hakim rejimin “sosial sifarişinə” uyğun təhrif olunaraq onların fəaliyyəti antixalq siyasəti kimi qələmə verilmişdir.

Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının XX qurultayından sonra Cənubi Qafqazda sovet hakimiyyətinin qələbəsi ilə bağlı əsərlərin yazılmasına start verildi. Sözügedən əsərlərdə AXC və GDR ilə bağlı mövcud həqiqətlərin üstündən xətt çəkilərək onların bütün uğurları şübhə altına alındı. Artıq 1940-1980-ci illərdə bolşevik konsepsiyasının formalaşması başa çatdı.

Sovet İttifaqının süquta yaxın son illərindən etibarən 1917-1922-ci illər tarixinin öyrənilməsində yeni mərhələyə qədəm qoyuldu. Günümüzədək davam edən bu mərhələdə sözügedən dövrün ideoloji təkabürlərdən azad, obyektiv, hərtərəfli və daha ətraflı tədqiq olunması ilə səciyyələnən, çağdaş Azərbaycan və gürcü tarixşünaslığını zənginləşdirən xeyli əsərlər nəşrə gətirildi. Həmin əsərləri aşağıdakı şəkildə təsnifatlaşdırmaq olar:

- Arxiv materialları, rəsmi sənəd və nəşr topluları⁴;
- Ensiklopedik nəşrlər⁵;

⁴ Gürcüstan Demokratik Respublikasının hüquqi aktları: 1918-1921 / tərtibçilər: E.Qurqenidze, V.Şaraşenidze (საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის სამართლებრივი აქტების კრებული: 1918-1921), Tiflis, 1990; Дипломатические беседы А.А.Топчибаева в Стамбуле (записи чрезвычайного посланника и полномочного министра Азербайджанской Республики). 1918-1919 гг. (Составители: А.Пашаев, В.Агаев), Баку, 1994; A.Silaqadze, V.Quruli. Gürcüstanın bölməzliyi uğrunda mübarizə tarixindən. I hissə. Məmməd bəy Abaşidze. Sənədlər və materiallar (1917-1923) (ასილაგაძე, ვ. გურული. საქართველოს განუყოფლობისათვის ბრძოლის ისტორიიდან. ნაკვეთი I. მემედ-ბეგ აბაშიძე. დოკუმენტები და მასალები (1917-1923), Tiflis, 1996; Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920 гг.). Внешняя политика (Документы и материалы), Баку, 1998; Fətəli Xan Xoyski: həyat və fəaliyyəti (sənəd və materiallar), Bakı, 1998; Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920 гг.). Отв. ред. Н.Агамалиева, Баку, 1998; К.Цершвадзе, М.Бахтадзе. Грузия и единый Кавказ (Архивные документы 1918-1921 гг.) // ვ.ცერცვაძე, მ.ბახტაძე. საქართველო და ერთიანი კავკასია (1918–1921 წლების საარქივო დოკუმენტები), Тбилиси, 2000; M.Qasimli Birinci dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti (1914-1918-ci illər). Üç hissədə. III hissə (sənədlər, materiallar, xəritələr, şəkillər), Bakı, 2004; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. Böyük Britaniya arxiv sənədləri (tərtibçi: N.Maksvell), Bakı, 2008; Azərbaycan Paris Sülh Konfransında (1919-1920) (tərtib edəni: V.Quliyev), Bakı, 2008; Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində: 1917-1920-ci illər, I cild: Rusiya Dövlət Sosial-Siyasi Tarix Arxivinin sənədləri (tərtibçi: İ.Niftəliyev), Bakı, 2010; Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində: aprel - dekabr 1920-ci il, II cild: Rusiya Dövlət Sosial-Siyasi Tarix Arxivinin sənədləri (tərtibçi: İ.Niftəliyev), Bakı, 2012; Bakı. Mart 1918-ci il. Azərbaycan qırğınları sənədlərində (tərtib edəni: S.Rüstəmov-Tohidi), Bakı, 2013; M.Ə.Rəsulzadə, V cild (toplayanı və tərtibçisi: Ş.Hüseynov), Bakı, 2014; т. 2-3, Баку, 2015; პირველი საყოველთაო დემოკრატიული არჩევნები დემოკრატიული საქართველოში – First Universal Democratic Elections in Independent Georgia (müəllif-tərtibçilər: İ.İremadze, D.Gonqadze), Tbilisi, 2017; Yeni Kafkasya: 1. Yıl, 1923-1924, Sayı 1-24; 2. Yıl, 1924-1925, Sayı 1-24; 3. Yıl, 1925-1926, Sayı 1-21; 1926-1927, 4. Yıl, Sayı 1-24, 5. Yıl, Sayı 1-2 (nəşrə hazırlayanlar: Y.Akpınar, S.Türkyılmaz, Y.Özkaya), İstanbul, 2018; Документы по истории Грузинской Демократической Республики (1918-1952), // Подготовка к печати и ред.: И.Якобашвили, Тбилиси, 2022; “Azərbaycan” qəzeti: 1918-1920: [1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş «Azərbaycan» qəzetinin tam külliyyatı: 20 cildə] / [transliterasiya ed.: M. Gəncəli, A.Ağaoğlu; elmi red.: T.Kərimli; ön söz: H.Paşayev], I-XII cildlər, Bakı, 2021-2024 və d.

⁵ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası. I-II cildlər (Baş redaktor: Y.Mahmudov), Bakı, 2004-2005; Gürcüstan Demokratik Respublikası (1918-1921). Ensiklopediya-sözlük (saxartvelelos demokratikiuli respublika (1918-1921). enciklopeדיა-სөзлүк), Tiflis, 2018 və d.

- Azərbaycan və Gürcüstanın 1918-ci ildə Zaqafqaziya dövlətçilik sistemində olduqları dövrə dair əsərlər⁶. Bu əsərlər arasında 1918-ci ildə Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı cinayətlərinin araşdırıldığı tədqiqatlar əsas yer tutur⁷.
- 1918-1922-ci illərdə Azərbaycan və Gürcüstanın xarici siyasətinə dair araşdırmalar⁸;

⁶ R.Rüstəmov, Ş.Rəhmanzadə, Ə.Məmmədov, İ.Əliyeva. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadimlərinin dövlətçilik fəaliyyətinin Tiflis dövrü, Bakı, 2018 və d.

⁷ A.İsgəndərov. 1918-ci il mart qırğınının tarixşünaslığı, Bakı, 1996; A.İsgəndərov. Azərbaycanla türk-müsəlman soyqırımı probleminin tarixşünaslığı, Bakı, 2006; A.Балаев. Февральская революция и национальные окраины. Мартовские события 1918 года в Азербайджане, Москва, 2008; Y.Mahmudov. Genocide of Turkic-Muslim population of Azerbaijan in 1918, Baku, 2018; F.Valehoğlu. 31 Mart soyqırımı 1917-1920-ci illərin gürcü mətbuatında // AMEA Tarix İnstitutunun elmi əsərləri (xüsusi buraxılış – “XX əsrdə türk-müsəlman xalqlarına qarşı soyqırımları” mövzusunda V beynəlxalq elmi konfransın materialları). Bakı, 2018, № 70-72, s. 215-224; F.Hacıyev (Valehoğlu). 1917-1918-ci illərdə Cavadxətdə türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırım və nəticələri // AMEA Tarix İnstitutunun “Azərbaycan tarixşünaslığı” jurnalı, Bakı, 2021, № 1 (82), s. 27-56 və d.

⁸ C.Həsənov. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində: (1918-1920-ci illər), Bakı, 1993; R.Tsuxişvili. 1918-1921-ci illərdə İngiltərə-Gürcüstan münasibətləri (რ.ჯუხიშვილი. ინგლის-საქართველოს ურთიერთობები 1918-1921 წწ.), Tiflis, 1995; N.Nəsibzadə. Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920), Bakı, 1996; D.Dğvilava. 1918-1921-ci illərdə Gürcüstan-Almaniya münasibətləri / Namizədlilik dissertasiyası (დ.დღვილავა. საქართველო-გერმანიის ურთიერთობა 1918-1921 წწ. / საკანდიდატო დისერტაცია), Tiflis, 1997; N.Kirtadze. Avropa və müstəqil Gürcüstan (1919-1921-ci illər) (ნ.კირტაძე. ევროპა და დამოუკიდებელი საქართველო 1919-1921 წწ.), Tiflis, 1997; С.З.Юсифзаде. Первая Азербайджанская республика: история, события, факты англо-азербайджанских отношений, Баку, 1998; M.Qasimov. Xarici dövlətlər və Azərbaycan. Aprel işğalından SSRİ yaradılana qədərki dövrdə diplomatik-siyasi münasibətlər, Bakı, 1998; M.Qasimov. Azərbaycan-Türkiyə diplomatik-siyasi münasibətləri (aprel 1920-ci il - dekabr 1922-ci il), Bakı, 1998; Ş.Vadaqoriya. Gürcüstan-Ermənistan münasibətləri məsələsi gürcü siyasi düşüncəsində (1918-1920) (შ.ვადაგორია. საქართველო-სომხეთის ურთიერთობების საკითხი ქართულ პოლიტიკურ აზროვნებაში (1918-1920)), Tiflis, 1999; D.Cumburidze. 1918-1921-ci illərdə Gürcüstan-Ermənistan münasibətləri və gürcü ictimai fikri (დ.ჭუმბურიძე. საქართველო-სომხეთის ურთიერთობა 1918-1921 წლებში და ქართული საზოგადოებრივი აზრი), Tiflis, 1999; A.Ментешашвили. Из истории взаимоотношений Грузинской Демократической Республики с Советской Россией и Антантой. 1918—1921, Тбилиси, 2000; İ.Musayev. Azərbaycanın xarici siyasəti (XX əsr), Bakı, 2001; M.Qasimov. Birinci dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti (1914-1918-ci illər). Üç hissədə. II hissə, Bakı, 2001; E.Zamanov. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gürcüstan və Ermənistandakı diplomatik nümayəndəliklərinin fəaliyyəti (1918-1920-ci illər) / Namizədlilik dissertasiyası, Naxçıvan, 2002; G.Şaradze. Gürcüstanın ilk demokratik respublikası və xarici siyasət (გ.შარაძე. საქართველოს პირველი დემოკრატიული რესპუბლიკა და საგარეო პოლიტიკა), Tiflis, 2003; С.Юсиф-заде. Азербайджано-британские отношения (1918-1920 гг.), Баку, 2004. R.Hətəmov. Almaniya - Osmanlı münasibətlərində Azərbaycan amili (1917-1918-ci illər) / Namizədlilik dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı, 2005; P.C.Мустафазаде. Две республики. Азербайджано-российские отношения в 1918-1922 гг., Москва, 2006; Г.Мархулия. Армяно-грузинские взаимоотношения в 1918-1920 годах, Тбилиси, 2007; C.Həsənlı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918-1920), Bakı, 2009; V.Qafarov. Türkiyə - Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi (1917-1922), Bakı, 2011; C.Həsənlı. Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti (1920-1939), Bakı, 2012; S.Əliyeva. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Şimali Qafqaz dövlətləri müstəqillik illərində (1918-1920), Bakı, 2020; T.Mustafazadə. XVIII-XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycanın beynəlxalq siyasi münasibətləri (tarixi öçerklər), Bakı, 2021; M.Balaxadze. Gürcüstan-Almaniya münasibətləri (მ.ბალახაძე. საქართველო-გერმანიის ურთიერთობები), Tiflis, 2021 və d.

- Demokratik və sovet respublikaları dövründə Cənubi Qafqazda mübahisəli hesab olunan bölgələrin 1918-1921-ci illər tarixinə dair əsərlər⁹;
- Nüfuzlu dövlət xadimlərinin həyat və siyasi fəaliyyətlərinə həsr olunmuş əsərlər¹⁰;

⁹ V.Nozađze. Gürcüstanın dirçəlişinə naminə Mesxet uğrunda mübarizə (ვ.ნოზაძე. საქართველოს აღდგენისათვის ბრძოლა მეცხეთის გამში), Tiflis, 1989; Ş.Məmmədli. Paralanmış Borçalı və ya 1918-ci il Ermənistan-Gürcüstan müharibəsinin acı nəticələri, Bakı, 1991; A.Hacıyev. Qars və Araz-Türk respublikalarının tarixindən, Bakı, 1994; S.Sadiqov. Naxçıvan Muxtar Respublikası tarixindən, Bakı, 1995; N.Zosidze. 1918-1920-ci illərdə Acaarıstanda siyasi vəziyyət və milli-azadlıq hərəkatı (ნ.ზოსიძე. პოლიტიკური სიტუაცია და ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა აჭარაში 1918-1920 წლებში), Batum, 1995; İ.Musayev. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər), Bakı, 1996; D.Cumburidze. 1918-1921-ci illərdə Acara məsələsi və gürcü ictimai fikri (დ.კუმბურიძე. აჭარის საკითხი 1918-1921 წლებში და ქართული საზოგადოებრივი აზრი), Tiflis, 1999; L.Şüküroğlu. Cümhuriyyət hökuməti repressiya məngənəsində (2 cildə), Bakı, 2000; U.Okropiridze. Acaarıstanın muxtariyyətinin yaranması tarixindən (უ.ოკროპირიძე. აჭარის ავტონომიის შექმნის ისტორიიდან), Batum, 2001; A.Гаджиев. Демократические республики Юго-Западного Кавказа (Карская и Араз-Тюркская республики), Баку, 2004; V.Ünüvar. Naxçıvan: təlatüm və burulğanlar (1920-1921), Naxçıvan, 2006; A.Çaçxiani. 1918-1919-cu illərdə Gürcüstanın ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizə (Ermənistan-Gürcüstan müharibəsi) / Namizədlik dissertasiyası (ა.ჩაჩხიანი. ბრძოლა საქართველოს ტერიტორიალური მთლიანობისთვის 1918-1919 წლებში (სომხეთ-საქართველოს ომი) / საკანდიდატო დისერტაცია), Tiflis, 2006; A.Çaçxiani. Daşnakların milliyyətçi-ekspansionist ideologiyası və 1918-1919-cu illər Ermənistan-Gürcüstan müharibəsi (ა.ჩაჩხიანი. დაშნაკთა ნაციონალისტურ-ექსპანსიონისტური იდეოლოგია და სომხეთ-საქართველოს 1918-1919 წლების ომი), Tiflis, 2007; Ş.Rahmanzadə. Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərində ərazi məsələləri (Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsinin materialları əsasında, 1917-1930-cu illərin əvvəlləri), Bakı, 2008; И.Нифталиев. Азербайджанская ССР в экспансионистских планах армян (20-е годы XX века), Баку, 2010; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Naxçıvan (tərtib edən: İ.Hacıyev), Naxçıvan, 2010; A.Çaçxiani. Rusiya-Gürcüstan hərbi-siyasi əlaqələri və Abxaziya regionunda və Qara dəniz sahillərində döyüş əməliyyatları (1918-1920-ci illər) (რუსეთ-საქართველოს სამხედრო-პოლიტიკური ურთიერთობები და საზღვრო მოქმედებები აფხაზეთის რეგიონსა და შავიზღვისპირეთში (1918-1920 წლები), Tiflis, 2014; H.Məmədzadə. Геноцид азербайджанцев в Карабахском регионе Азербайджана: 1918-1920, Баку, 2014; K.İsmayilov. Zəngəzurdə Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı, Bakı, 2017; F.Valehoğlu-Hacılar, A.Hacılar. Gürcüstan Demokratik Respublikasında yerli özünüidarəetmə orqanlarına seçkilərdə azərbaycanlıların iştirakı, "Gürcüstan" qəz., Tiflis, 15.06.2018, № 45-46 (№ 12707), s. 6; 22.06.2018, № 47-48 (№ 12709), s. 6-7 və 29.06.2018, № 49-50 (№ 12711), s. 6-7; A.Hacılar. 1918-1919-cu illərdə Tiflis və Borçalı qəzalarında yerli özünüidarəetmə orqanlarına seçkilərdə azərbaycanlıların iştirakı: Dünyada demokratik yolla seçilmiş ilk müsəlman qadın deputat – Pərixanım Sofiyani. Rusiya-Gürcüstan hərbi-siyasi əlaqələri (xüsusi buraxılış – "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin parlaq səhifəsi" mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları), Bakı, 2018, № 74-76, s. 220-227; K.İsmayilov. Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsi regional hərbi-siyasi proseslərdə (1917-1920), Bakı, 2019; K.İsmayilov. Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsi 1918-1920-ci illərdə, Bakı, 2019; F.Valehoğlu-Hacılar. Gürcüstan azərbaycanlıları Gürcüstan Demokratik Respublikasının ərazi bütövlüyü və müstəqilliyinin müdafiəsində, "Gürcüstan" qəz., 19.04.2019, № 29-30 (12791), s. 6; 26.04.2019, № 31-32 (№ 12793), s. 6; 03.05.2019, № 33-34 (№ 12795), s. 6; 10.05.2019, № 35-36 (№ 12797), s. 6; "Bürküt" dərgisi, 2024, Sayı 3 (1), s. 21-39; O.Qoqolişvili. Batum vilayəti 1900-1921-ci illərdə, II hissə, 1915-1921-ci illər (ო.გოგოლიშვილი. ბათუმის ოლქი 1900-1921 წლებში, მეორე ნაწილი, 1915-1921 წწ.), Batum, 2020; İ.Hacıyev. Araz-Türk Cümhuriyyəti, Naxçıvan, 2021; A.Çaçxiani. Ermənistan-Gürcüstan müharibəsi. I cild. "Erməni məsələsinin" qoyuluşundan qarşıdan tərəflərin strategiyasınaqədər (ა.ჩაჩხიანი. "სომხური საკითხის" დასმიდან დაპირისპირებულ მხარეთა სტრატეგიებამდე, I ტომი), Tiflis, 2022; K.İsmayilov. Cümhuriyyət dövründə Azərbaycan bölgələrində ictimai-siyasi proseslər / Doktorluq dissertasiyası, Bakı, 2023 və d.

¹⁰ N.Yaqublu. M.Ə.Rəsulzadə, Bakı, 1991; X.İbrahimli. Azərbaycan siyasi mühacirəti, Bakı, 1996; F.Əhmədova. Nəriman Nərimanov - ideal və gerçəklik, Bakı, 1998; N.Yaqublu. Azərbaycan milli istiqlal mübarizəsi və Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Bakı, 1999; O.Canelidze. Spiridon Kediya. Siyasi portret (ო.ჯანელიძე. სპირიდონ კედიას. პოლიტიკური პორტრეტი), Tiflis, 2002; A.Aşırılı. N.Nərimanovun Kremldə qəli, Bakı, 2006; A.Балаев. Мамед Эмин Расулзаде (1884-1955). Москва, 2009; В.Гулиев. Из наследия политической эмиграции Азербайджана в Польше (30-е годы 20-го века), Баку, 2011; N.Yaqublu. Cümhuriyyət qurucuları, Bakı, 2018; D.Əhməd. Bir ildən yüz ilə, Bakı, 2018; F.Valehoğlu-Hacıyev. Tiflisin 1905-1919-cu illər gürcüdəilli və rusdəilli mətbuatı Ə.Torçubasovun siyasi-ictimai fəaliyyətinə dair // AMEA Tarix İnstitutunun elmi əsərləri (xüsusi buraxılış – "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin parlaq səhifəsi" mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları), Bakı, 2018, № 74-76, s. 498-597; F.Valehoğlu-Hacılar. Gürcüstan Parlamentinin ilk türk-müsəlman deputatı. Qaraçöplü Hüseyinqulu Məmmədov. "Birlik" jurnalı, Bakı, 2018, № 30, s. 50-53; F.Valehoğlu-Hacılar. GDR-in ilk ali qanunverici orqanı: Gürcüstan Milli Şurası və onun azərbaycanlı üzvləri, "Gürcüstan" qəz., Tiflis, 11.05.2018 (№ 35-36 (№ 12697), s. 6-7; F.Valehoğlu-Hacılar. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin Gürcüstanda siyasi-ictimai fəaliyyəti // AMEA-nın Humanitar Elmlər bölməsinin "Filologiya və sənətsünaslıq" jurnalı, Bakı, 2021, № 1, s. 29-38; F.Valehoğlu-Hacılar. Əziz Şərif və Gürcüstan Demokratik Respublikası (1918-1921) // "Bürküt" Türk Dünyası dərgisi, 2022, sayı 1 (1), s. 23-34 və d.

- Azərbaycan və Gürcüstanın müxtəlif dövlət və ictimai qurumlarının fəaliyyətinə dair tədqiqatlar¹¹.
- Ümumiləşdirilmiş tədqiqatlar və nəşrlər, mövzu ilə bağlı müxtəlif səpkili kitablar¹²;

Postsovet dövründə aparılmış ciddi elmi tədqiqat işləri, müdafiə olunmuş dissertasiyalar, çap olunmuş monoqrafiyalar və sənəd topluları, tərtib olunmuş ensiklopediyalar birinci (demokratik), eləcə də ikinci (sovet) Azərbaycan və Gürcüstan respublikalarının xarici siyasət və diplomatik əlaqələrinin, beynəlxalq münasibətlər sistemi çərçivəsində fəaliyyətlərinin obyektiv öyrənilməsi yönündə zəngin mənbə bazasının yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu tədqiqat və nəşrlərin bəzilərində 1918-1922-ci illərdə Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərinin müxtəlif aspektlərinə toxunulmuşdur. Xüsusən N.Nəсібzadənin (N.Nəsibli) “Azərbaycanın

¹¹ N.Cavaxişvili. Gürcü bonistikası (ნ. ჯავახიშვილი. ქართული ბონისტიკა), Tiflis, 1996; N.Yaqublu. Müsavat partiyasının tarixi, Bakı, 1997; M.Süleymanov. Azərbaycan ordusu (1918-1920), Bakı, 1998; M.Qasımlı, E.Hüseynova. Azərbaycanın xarici işlər nazirləri, Bakı, 2003; R.Süleymanlı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Xarici İşlər Nazirliyinin təşkil olunması və fəaliyyəti / Namizədlik dissertasiyası, Bakı, 2004; E.Qoca. Azərbaycan xüsusi xidmətləri (1918-1920), Bakı, 2004; A.Aşırılı. Cümhuriyyət dövrü mətbuatında Qafqaz İslam Ordusu, Bakı, 2007; C.Samuşia. Gürcüstan Demokratik Respublikasının diplomatik xidməti (ჯ.სამუშია. საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის დიპლომატიური სამსახური), Gürcüstan Tarix İnstitutunun əsərləri, VI, Tiflis, 2012, s. 321-330; И.Нифталиев. Кадровая политика в Азербайджанской ССР 1920-1930-е гг.: цели, основные направления и формы осуществления, Баку, 2018; A.Aşırılı. Cümhuriyyət dövründə səfərbərlik və hərbi çağırış, Bakı, 2018; M.Qasımlı, B.Muradova, V.Qafarov. Azərbaycan parlamentarizmi. I cild, Bakı 2018; E.Qoca. Azərbaycan kəşfiyyatı və əks-kəşfiyyatı, Bakı, 2018; C.Qasımov. Cümhuriyyətin təhlükəsizlik orqanları (1918-1920), Bakı, 2018; N.Əliyev. 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan hökumətinin fəaliyyətində hərbi-dəniz aspektləri, Bakı, 2018; A.Şahbazov. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun zabit və hərbi məmurları (tarixi öçerklər), Bakı, 2020; M. Matsaberidze. Gürcüstanın 1921-ci il konstitusiyası: hazırlanması, qəbulu, dövlət quruluşu konsepsiyası (მ.მატაბერიძე. საქართველოს 1921 წლის კონსტიტუცია: შემუშავება, მიღება, სახელმწიფოს მოწყობის კონცეფცია), Tiflis, 2021; Q.Bolotaşvili, Q.Kavtariya, D.Ninidze və d. Gürcü diplomatiasının tarixi (გ.ბოლოთაშვილი, გ.კავთარია, დ.ნინიძე და სხ. ქართული დიპლომატიის ისტორია), Tiflis, 2022 və d.

¹² N.Nəсібzadə. Azərbaycan Demokratik Respublikası (məqalələr və sənədlər), Bakı, 1990; A.Balayev. Azərbaycan milli-demokratik hərəkatı, Bakı, 1990; C.Həsənov. “Ağ ləkə”lərin qara kölgəsi, Bakı, 1991; B.Nəcəfov. Azərbaycan Demokratik Respublikası, Bakı, 1992; İ.Ağayev. 1917-1920-ci illər Azərbaycan tarixi Türkiyə tarixşünaslığında / Namizədlik dissertasiyası, Bakı, 1993; N.Ağamaliyeva, P.Xudiyev. Азербайджанская Демократическая Республика. Страницы политической истории. 1918-1920 гг., Баку, 1994; A.Bendianaşvili. Gürcüstanın birinci respublikası (1918-1921-ci illər) (ა.ბენდიანაშვილი. საქართველოს პირველი რესპუბლიკა (1918-1921 წწ.)), Tiflis, 2001; N.Yaqublu. Azərbaycan milli istiqlal mübarizəsi, Bakı, 2001; Zülfüqarlı M. Azərbaycan tarixi. İkinci respublika dövrünün tarixşünaslığı, Bakı, 2001; D.Cumburidze. XX əsrin əvvəllərində gürcü xalqının milli-azadlıq mübarizəsi. 1918-1921-ci illər (დ.ჭუმბურიძე. ქართველი ხალხის ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლა XX ს-ის დასაწყისში. 1918-1921 წლები), Tiflis, 2003; A.İsgəndərov. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (bibliografiya), Bakı, 2003; Азербайджанская Демократическая Республика. Сборник статей (сост. Р.Абугалимов), М., 2008; Azərbaycan tarixi. 7 cildə, V cild (1900-1920-ci illər) və VI cild (aprel, 1920 - iyun, 1941), Bakı, 2008; N.Mustafa. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti işığında (1918-1920), Bakı, 2018; “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin parlaq səhifəsi” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları // AMEA Tarix İnstitutunun elmi əsərləri (xüsusi buraxılış), Bakı, 2018; O.Canelidze. Gürcüstan Demokratik Respublikası. 1918-1921 (ო.ჯანელიძე. საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკა. 1918-1921), Tiflis, 2018; ახალი ეპოქის დასაწყისი - საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკა (1918-1921) – Beginning of a New Era – The Democratic Republic of Georgia (1918-1921) // საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის მიძღვნილი საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის დაარსების 100 წლისთავისადმი შრომების კრებული - Proceedings of the International Scientific Conference is held to commemorate the 100th anniversary of establishment of the Democratic Republic of Georgia, Tbilisi, 2018; A. Daushvili, A. Kacharava. The Democratic Republic of Georgia. Struggle for Independence 1918-1921, Tbilisi, 2020; Qafqazda ilk respublikalar (1918-1921) (elmi redaktoru: İ.Bağirova), Bakı, 2021; D.Şvelidze. Gürcüstanın ən yeni tarixi (1917-2012) (დ.შველიძე. საქართველოს უახლესი ისტორია (1917-2012 წწ.)), Tiflis, 2021; Azərbaycan Halk Cumhuriyeti 1918: Kuruluş (redaktörler: F. Sema Barutçu Özönder, Nesib L. Nəsibli, Mehmet Rıza Heyet), Ankara, 2024 və d.

xarici siyasəti (1918-1920))” monoqrafiyasında Azərbaycanın qonşu ölkələrlə münasibətlərinə həsr olunmuş fəsildə “Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri və Borçalı məsələsi” paraqrafına yer verilir¹³. M.Qasımlının “Xarici dövlətlər və Azərbaycan (aprel işğalından SSRİ yaradılana qədərki dövrdə diplomatik-siyasi münasibətlər)” monoqrafiyasında 1920-1922-ci illərdə Sovet Azərbaycanı - Gürcüstan münasibətlərinə və bu kontekstdə diplomatik nümayəndəliklərin fəaliyyətlərinə ayrıca bölümdə nəzər yetirilir¹⁴. R.Süleymanlının “Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri (1918-1920-ci illər)” məqaləsində¹⁵, eləcə də T.Mustafazadənin “XVIII-XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycanın beynəlxalq siyasi münasibətləri” sərlövhəli tarixi oçerklərində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə Gürcüstan Demokratik Respublikası arasındakı siyasi-diplomatik münasibətlər yığcam şəkildə şərh olunur¹⁶.

Sözügedən mövzu müəyyən dərəcədə digər tədqiqatçıların da diqqət mərkəzində olmuşdur. Ş.Rəhmanzadənin “Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərində ərazi məsələləri (Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsinin materialları əsasında, 1917-1930-cu illərin əvvəlləri)” monoqrafiyasında arxiv materialları əsasında Xalq Cümhuriyyəti zamanı və sovet hakimiyyətinin ilk dövrlərində, başlıca olaraq, Zaqatala dairəsinin siyasi mənsubluğu məsələsinə aydınlıq gətirilmişdir¹⁷. 1918-1920-ci illərdə problemlə Borçalı və Zaqatala məsələləri, eləcə də 1920-ci ilin aprelindən 1921-ci ilin noyabrına qədərki dövrdə Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərinə dair ayrıca fəsillər Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu tərəfindən nəşr olunmuş kollektiv monoqrafiyada öz əksini tapmışdır¹⁸.

E.Zamanovun Naxçıvan Dövlət Universitetində 2002-ci ildə müdafiə etdiyi “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gürcüstan və Ermənistandakı diplomatik nümayəndəliklərinin fəaliyyəti (1918-1920-ci illər)” mövzulu namizədlik dissertasiyasında adıçəkilən diplomatik missiyaların fəaliyyəti əsas etibarilə ərazi-sərhəd məsələlərinin tənzimlənməsi, ermənilərin Cənub-Qərbi Azərbaycanda yürütdükləri türk-müsəlman soyqırımı siyasətinə qarşı diplomatik mübarizə və qaçqınlar probleminin həlli kontekstində tədqiq olunmuşdur¹⁹. Q.Əliyevin “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gürcüstanla iqtisadi əməkdaşlığı (1918-1920-ci illər)” və “Azərbaycan Demokratik Respublikası və Gürcüstan arasında əlaqələrin qurulmasında diplomatik missiyaların rolu (1918-1920)” məqalələrində, əsasən, AXC ilə GDR-in iqtisadi

¹³ N.Nəsimzadə. Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920), Bakı, 1996, s. 60-74.

¹⁴ M.Qasımov. Xarici dövlətlər və Azərbaycan. Aprel işğalından SSRİ yaradılana qədərki dövrdə diplomatik-siyasi münasibətlər, Bakı, 1998, s. 229-256.

¹⁵ R.Süleymanlı. Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri (1918-1920-ci illər) // Bakı Universitetinin xəbərləri, 2008, № 3, s. 164-166.

¹⁶ T.Mustafazadə. XVIII-XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycanın beynəlxalq siyasi münasibətləri (tarixi oçerklər), Bakı, 2021, s. 241-245.

¹⁷ Ş.Rəhmanzadə. Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərində ərazi məsələləri (Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsinin materialları əsasında, 1917-1930-cu illərin əvvəlləri), Bakı, 2008.

¹⁸ Bax: Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri tarixi (XVIII əsr – XXI əsrin əvvəlləri), Bakı, 2013, s. 202-271.

¹⁹ E.Zamanov. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gürcüstan və Ermənistandakı diplomatik nümayəndəliklərinin fəaliyyəti (1918-1920-ci illər) / Namizədlik dissertasiyası, Naxçıvan, 2002.

münasibətlərinə diqqət yetirilmişdir²⁰. Bu sətirlərin müəllifi F.Valehəğlu-Hacıların “Azərbaycan Demokratik Respublikasının Gürcüstandakı diplomatik missiyasının fəaliyyəti” məqaləsində Gürcüstan arxiv mənbələri, eləcə də dövrün gürcüdilli və rusdilli Tiflis mətbuatı əsasında AXC-nin Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinin siyasi-diplomatik fəaliyyəti araşdırılmışdır²¹.

Birinci və ikinci Azərbaycan və Gürcüstan respublikalarının xarici ölkələrdəki, eləcə də xarici ölkələrin həmin respublikalarda diplomatik missiyalarının fəaliyyətinə dair müəyyən məqamlar bəzi tədqiqatlarda, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Gürcüstan Demokratik Respublikası, Azərbaycan SSR və Gürcüstan SSR-in tarixinə və xarici siyasətinə dair ümumiləşdirilmiş əsərlərdə əhatə olunsada, mövzu elmi problem olaraq kompleks şəkildə ayrıca geniş tədqiqata cəlb edilməmişdir. Təqdim olunan monoqrafiya bu istiqamətdə ilk addımdır.

“Giriş”, 5 fəsil, 22 yarımfəsil, “Nəticə”, “Əlavələr” və “Bibliografiya”dan ibarət monoqrafiyanın ilk fəsilində 1917-1922-ci illərdə – Çar Rusiyasının süqutundan SSRİ-nin yaranmasınadək olan zaman kəsiyində Cənubi Qafqazda hərbi-siyasi proseslərin ümumi təsviri verilir. Əlavə olaraq, Batum şəhəri və ətraf əraziləri əhatə edən Acarıstan bölgəsinin 1918-1921-ci illərdə inzibati statusu və siyasi-ictimai mühitinin mürəkkəb mənzərəsinə aydınlıq gətirilir. Bir növ giriş xarakterli bu fəsil digər fəsillərdə təqdim olunan fakt və materialların məzmun və mahiyyətinin dərk olunması üçün araşdırılan coğrafi region, tarixi dövr və mühit barədə, eləcə də tədqiqat obyektinin ətrafında bütöv və dolğun informativ fonun formalaşdırılması məqsədini daşıyır. Ümumi təsviredici səciyyə dəşisə da, bu fəsildə elmi dövryyəyə çox sayda ilkin gürcü mənbələri gətirilir və əsas etibarilə bu mənbələr əsasında Azərbaycan tarixşünaslığı üçün yeni sayıla biləcək faktlar təqdim olunur.

Növbəti fəsillərdə 1918-1922-ci illərdə Azərbaycanın Gürcüstanda, Gürcüstanın isə Azərbaycanda aşağıda qeyd olunan diplomatik missiyalarının siyasi-diplomatik fəaliyyəti, həmçinin həmin missiyaların, eləcə də onların nəzdindəki müxtəlif dövlət qurumlarının təmsilçiliklərinin strukturu, kadr tərkibi, təsərrüfat və maliyyə təminatı məsələləri hərtərəfli araşdırılır:

- 1) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gürcüstan Demokratik Respublikasındakı diplomatik nümayəndəliyi (iyun, 1918 – aprel, 1920);
- 2) Azərbaycan Sosialist Sovet Respublikasının Gürcüstan Demokratik Respublikasındakı diplomatik nümayəndəliyi (iyul, 1920 – fevral, 1921);
- 3) Azərbaycan Sosialist Sovet Respublikasının Gürcüstan Sosialist Sovet Respublikasındakı səlahiyyətli nümayəndəliyi (mart, 1921 – yanvar, 1922);
- 4) Gürcüstan Demokratik Respublikasının Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində diplomatik nümayəndəliyi (oktyabr, 1918 – aprel, 1920);
- 5) Gürcüstan Demokratik Respublikasının Azərbaycan Sosialist Sovet

²⁰ Q.Əliyev. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gürcüstanla iqtisadi əməkdaşlığı (1918-1920-ci illər), “GEO Strategiya” jurnalı, 2013, № 3 (15), s. 29-34; G.Aliyev. Role of Diplomatic Missions in Forging Relations Between the Azerbaijan Democratic Republic and Georgia (1918-1920), “İrs-Heritage” (special edition), 2019, № 2-3 (39-40), p. 86-95.

²¹ F.Valehəğlu-Hacıyev. Activity of the Azerbaijan Democratic Republic’s diplomatic missions in Georgia, “İrs-Heritage” (special edition – Azərbaycan Respublikasının diplomatik xidmət orqanlarının 100 illiyinə həsr olunmuş xüsusi buraxılış), 2019, № 2-3 (39-40), p. 96-103 və № 4 (41) p. 34-41.

- Respublikasında diplomatik nümayəndəliyi (iyun, 1920 – noyabr, 1921);
- 6) Gürcüstan Demokratik Respublikasının Azərbaycanda konsulluq müəssisələri (iyul, 1919 – dekabr, 1920);
 - 7) Gürcüstan Demokratik Respublikasının Azərbaycan Sosialist Sovet Respublikasında səlahiyyətli nümayəndəliyi (iyun, 1920 – fevral, 1921);
 - 8) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Batum şəhərində konsulluğu/baş konsulluğu (yanvar, 1919 – aprel, 1920);
 - 9) Azərbaycan Sosialist Sovet Respublikasının Batum şəhərində konsulluğu (sentyabr, 1920 – dekabr, 1921);
 - 10) Azərbaycan Sosialist Sovet Respublikasının Xalq Xarici İşlər Komissarlığının Batum şəhərində səlahiyyətli nümayəndəliyi (yanvar, 1922 – may, 1922).

Qeyd olunmalıdır ki, Batum şəhəri Osmanlının nəzarətində olarkən təsis olunmasına qərar verilmiş Azərbaycanın Batum konsulluğu 1 yanvar 1919-cu ildə rəsmi fəaliyyətə başladığı zaman şəhər Böyük Britaniyanın idarəçiliyinə verilmiş, Gürcüstanın tərkibinə isə AXC-nin süqutundan 70 gün sonra – 7 iyul 1920-ci ildə keçmişdir. Qafqaz ölkələrinin Avropaya çıxış qapısı hesab olunan Batum Böyük Britaniyanın idarəçiliyi dönməndə Qafqaz respublikalarının hamısının maraqlarının kəsişmə mərkəzi olduğu üçün həmin dövrdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Batumdakı konsulluğunun (1919-cu ilin may ayının 30-dan etibarən baş konsulluq) fəaliyyəti Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri kontekstində öyrənilərək monoqrafiyaya daxil edilmişdir. Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfə Azərbaycanın 1919-1922-ci ildə Batumda mövcud olmuş diplomatik və səlahiyyətli təmsilçilikləri hərtərəfli araşdırılmış və monoqrafiyada ayrıca fəsildə təqdim olunmuşdur.

Monoqrafiyanın ərsəyə gəlməsində, başlıca olaraq, ilkin mənbələrə üstünlük verilmişdir. Həmin mənbələri aşağıdakı dörd qrupa bölmək olar:

✓ Arxiv sənədləri:

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi (ARDA), Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA) və Gürcüstan Mərkəzi Tarix Arxivinin (GMTA) fondlarında mühafizə olunan sənədlərin bir çoxu elmi dövriyyəyə ilk dəfə gətirilir. Əsasən, yüksək vəzifəli dövlət məmurları və diplomatların rəsmi yazışmaları, təliqələri, təlimatları və hesabatlarından ibarət olan bu sənədlər arasında “məxfi” və “tam məxfi” qrifli dosyələrə də rast gəlinir;

✓ Tədqiqatın əhatə olunduğu dövrdə Bakı, Tiflis, Batum, Kutais və Axaltsixe şəhərlərində Azərbaycan, gürcü, rus və ingilis dillərində yayımlanan mətbu orqanlar:

Bakı şəhəri – Azərbaycan və rus dillərində nəşr olunan “Azərbaycan”/«Азербайджан», rus dilində dərc olunan «Бакинский рабочий» və «Коммунист» qəzetləri;

Tiflis şəhəri – gürcü dilində işıq üzə görə “Sakartvelo” („საქართველო“), “Ertoba” („ერთობა“), “Saxalxo Sakme” („სახალხო საქმე“), “Alioni” („ალიონი“), “Şroma” („შრომა“), “Axali sxivi” („ახალი სხივი“),

“Sakartvelos respublika” („საქართველოს რესპუბლიკა“), “Axali komunisti” (“ახალი კომუნისტი“), “Komunisti” (“კომუნისტი“) qəzetləri və “Teatri da tsxovreba” („თეატრი და ცხოვრება“) jurnalı; rus dilində çap olunan «Возрождение», «Грузия», «Борьба», «Пробуждение», «Трудовое знамя», «Кавказское слово», «Закавказское слово», «Слово», «Вольный горец», «Правда Грузии» və ingilisdilli “The Georgian Mail”, “The Georgian Messenger” və “The Near East News” qəzetləri;

Batum şəhəri – gürcüdilli “Batomis purtseli” („ბათომის ფურცელი“), “Batomis tsxovreba” („ბათომის ცხოვრება“) və rusdilli «Наш Край», «Эхо Батума», «Батумская жизнь» qəzetləri, gürcü və türk dillərində yayımlanan “Samuslimano Sakartvelo”/”İslam Gürcüstanı” („სამუსლიმანო საქართველო”/”إسلام جرجوك ماله”) qəzeti;

Axaltsixe şəhəri – gürcü və türk dillərində dərc olunan “Qanaxlebuli Mesxeti” („განახლებული მესხეთი“) qəzeti;

Kutais şəhərində – gürcü dilində yayımlanan “Sosial demokrati” („სოციალ დემოკრატი“) qəzeti;

✓ Rəsmi sənəd və material topluları²²;

Bu qrup üzrə mənbələrə Cənubi Qafqazın tarixinə dair 1917-1921-ci illərə aid Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə, Rusiya, Böyük Britaniya, Almaniya və Fransa arxivlərində saxlanılan arxiv sənədlərindən, eləcə də dövrün dövlət xadimlərinin rəsmi çıxış, yazışma və məruzələrindən ibarət toplular, 1915-1917-ci illər üzrə Qafqaz təqvimi, Azərbaycan Respublikasının 1920-ci il üzrə ünvan-təqvimi daxildir;

✓ Memuar ədəbiyyat (tədqiq edilən tarixi hadisələrin canlı şahidi olan siyasi-

²² Кавказский календарь на 1915 год (под ред. А.А.Эльзенгера и Н.П.Степьмашука), Тифлис, 1914; Кавказский календарь на 1916 год (под ред. Н.П.Степьмашука), Тифлис, 1915; Кавказский календарь на 1917 год (под ред. Н.П.Степьмашука), Тифлис, 1916; Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, Тифлис, 1919; Жордания Н.Н. За два года (с 1-го марта 1917 года по 1-е марта 1919 года). Доклады и речи, Тифлис, 1919; Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920-й год (под ред. А.И.Ставровского), Баку, 1920; 1918-ci ildə Gürcüstanda alman işğalçıları. Sənədlər və materiallar toplusu / tərtib etdi: M.Qabriçidze (გერმანელი ოკუპანტები საქართველოში 1918 წელს. დოკუმენტებისა და მასალების კრებული / შეადგინა და დასაბუქადა მ. გაბრიჩიძემ), Tiflis, 1942; Пипия Г. Германский империализм в Закавказье в 1910-1918 гг. (Сборник документов), Москва, 1978; Gürcüstan Demokratik Respublikasının hüquqi aktları: 1918-1921) / tərtibçilər: E.Qurqenidze, V.Şaraşenidze (საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის სამართლებრივი აქტების კრებული: 1918-1921), Tiflis, 1990; Дипломатические беседы А.А. Топчибаева в Стамбуле (записи чрезвычайного посланника и полномочного министра Азербайджанской Республики). 1918-1919 гг. (Составители: А.Пашаев, В.Агаев), Баку, 1994; Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920 гг.). Внешняя политика (Документы и материалы), Баку, 1998; Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, 1914-1918, cilt I-II // Armenian Activities on the Archive Documents, 1914-1918, volume I-II, Ankara, 2005; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. Böyük Britaniya arxiv sənədləri (tərtibçi: N.Maksvell), Bakı, 2008; Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində: 1917-1920-ci illər, I cild: Rusiya Dövlət Sosial-Siyasi Tarix Arxivinin sənədləri (tərtibçi: İ.Niftəliyev), Bakı, 2010; Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində: aprel - dekabr 1920-ci il, II cild: Rusiya Dövlət Sosial-Siyasi Tarix Arxivinin sənədləri (tərtibçi: İ.Niftəliyev), Bakı, 2012; Гражданская война в России и мусульмане (Сборник документов и материалов) /Сост. С.М.Исхаков, М., 2014; Azərbaycan Cumhuriyyəti: 1918-1920 (Osmanlı Arşiv Belgeleri), / Nəşrə hazırlayanlar: Q.Şükürov, V.Qafarov, İstanbul, 2018; Azərbaycan Cumhuriyyəti Osmanlı Basınında: 1918-1920 (Gazete Haberleri ve Köşe Yazıları) / Nəşrə hazırlayanlar: Q.Şükürov, V.Qafarov, İstanbul, 2018; Birinci Dünya Savaşı ve Azərbaycan (Osmanlı Arşiv Belgeleri) / Nəşrə hazırlayanlar: Q.Şükürov, V.Qafarov, İstanbul, 2018 və d.

ictimai xadimlər, diplomatlar və hərbiçilərin dərc olunmuş xatirələri, tarixi öçerkləri və rəsmi məruzələri)²³.

Kitabın yazılmasında həmçinin sovet dövründə işiq üzü görmüş tədqiqatlardan və çağdaş müəlliflərin əsərlərindən yararlanılmış, Azərbaycan və gürcü tarixçiləri ilə yanaşı, türk və qərb müəlliflərinin əsərlərinə də müraciət olunmuşdur. Bu xüsusda Azərbaycan alimlərindən N.Nəsibzadənin (N.Nəsibli) “Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920)”, M.Qasimovun (M.Qasımlı) “Xarici dövlətlər və Azərbaycan. Aprel işğalından SSRİ yaradılana qədərki dövrdə diplomatik-siyasi münasibətlər”, C.Həsənlinin Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin xətti ilə çap olunmuş “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918-1920)” və “Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti (1920-1939)” monoqrafiyalarını, eləcə də S.Sadiqov, İ.Musayev, K.İsmayılov, İ.Niftəliyev, İ.Musayev, İ.Bağirova, Ş.Rəhmanzadə, E.Qoca, N.Mustafa, M.Süleymanov, A.Şahbazov, İ.Umudlu və digərlərinin əsərlərini, yeddi cildlik “Azərbaycan tarixi”nin V və VI cildlərini, Y.Mahmudovun baş redaktorluğu ilə yayımlanmış “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası” ikicildliyini xüsusi qeyd etmək olar²⁴.

Gürcü tarixçilərindən A.Bendianaşvili, O.Canelidze, Q.Marxuliya, A.Dauşvili və V.Kaçaravanın tədqiqatda istifadə olunmuş kitabları, eləcə də “Gürcüstan Demokratik Respublikası (1918-1921)” ensiklopediya-sözlüyü 2000-ci illərdə

²³ В.Джугели. Тяжёлый крест (Записки народогвардейца), Тифлис, 1920; О.Качазнун. Дашнакцутюн больше нечего делать, Тифлис, 1920; О.Качазнун. Дашнакцутюн больше нечего делать, Тифлис, 1920; Записки Джемал паша (1903-1919). Тифлис. 1923; З. Авалов. Независимость Грузии в международной политике. Париж, 1924; Л.Денстервиль. Британский империализм в Баку и Персии в 1917-1918 гг. Тифлис, 1925; Ə.Şərif. Keçmiş günlərdən. İkinci kitab. Adamlar (sənədlə xatirələr), Bakı, 1986; M.Ə. Rəsulzadə Azərbaycan Cümhuriyyəti, Bakı, 1990; Y.V.Çəmənzəminli. Xarici siyasətimiz, Bakı, 1993; N.Şeyxzamanlı. Xatirələr, Bakı, 1996; G.Kvinitadze Xatirələr: Gürcüstanın müstəqillik illəri, 1917-1921 (გვინიტაძე. მოგონებები: საქართველოს დამოუკიდებლობის წლები, 1917-1921), I və II cildlər, Tiflis, 1998-1999; Z.Avalişvili. 1918-1921-ci illər beynəlxalq siyasətində Gürcüstanın müstəqilliyi. Xatirələr, öçerklər (ზ. ავალიშვილი. საქართველოს დამოუკიდებლობა 1918-1921 წლების საერთაშორისო პოლიტიკაში. მოგონებანი. ნარკვევები), Tiflis, 2011; A.Atamalıbəyov. Siyasi mühacirin xatirələri, Bakı, 2018; N.B.Hacıbəyramlı. Bolşevik işğalı və mübarizəmiz (siyasi mühacir xatirələri), Bakı, 2020; F.Hacıbəyramlı, F.Hacıkişi oğlu. Qarayazılı Hacıbəyramlılar tarixi mənbə və xatirələrdə, Bakı, 2022; M.B.Əliyev. Qanlı günlərimiz (1918-1920, Naxçıvan), Bakı, 2023.

²⁴ S.Sadiqov. Naxçıvan Muxtar Respublikası tarixindən, Bakı, 1995; N.Nəsibzadə. Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920), Bakı, 1996; İ.Musayev. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər), Bakı, 1996; M.Qasimov. Xarici dövlətlər və Azərbaycan. Aprel işğalından SSRİ yaradılana qədərki dövrdə diplomatik-siyasi münasibətlər, Bakı, 1998; M.Süleymanov. Azərbaycan ordusu (1918-1920), Bakı, 1998; E.Qoca. Sibir dərsi, Bakı, 2000; Azərbaycan tarixi, 7 cildə, V-VI cildlər, Bakı, 2008; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. I-II cildlər (Baş redaktor: Y.Mahmudov), Bakı, 2004-2005; Ş.Rəhmanzadə. Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərində ərazi məsələləri (Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsinin materialları əsasında, 1917-1930-cu illərin əvvəlləri), Bakı, 2008; C.Həsənl. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918-1920), Bakı, 2009; İ.Niftəliyev. Азербайджанская ССР в экспансионистских планах армян (20-е годы XX века), Баку, 2010; C.Həsənl. Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti (1920-1939), Bakı, 2012; M.Süleymanov. Nuri Paşa və silahdaşları, Bakı, 2014; İ.Umudlu. Vəkilöğulları. Əsilzadə soyun tarixi və şəcərəsi, Bakı, 2016; N.Yaqublu. Cümhuriyyət qurucuları, Bakı, 2018; N.Mustafa. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti işığında (1918-1920), Araşdırmalar, məqalələr, Bakı, 2018; K.İsmayılov. Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsi regional hərbi-siyasi proseslərdə (1917-1920), Bakı, 2019; K.İsmayılov. Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsi 1918-1920-ci illərdə, Bakı, 2019; M.Mərdanov, Ə.Tahirzadə. 1920-ci ilədək ali məktəblərdə oxumuş azərbaycanlılar (Ensiklopedik soraq kitabı), II-III cild, Bakı, 2019; A.Şahbazov. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun zabıt və hərbi məmurları (tarixi öçerklər), Bakı, 2020; Qafqazda ilk respublikalar (1918-1921) (elmi redaktoru: İ.Bağirova), Bakı, 2021.

yayımlanmışdır²⁵. Həmçinin, müasir gürcü tarixçilərindən N.Zosidze, D.Cumburidze və O.Qoqolaşvilinin əsərlərindən tədqiqatın ilk fəslində Acarıstanla bağlı bölmünün yazılmasında bəhrələnilmişdir²⁶. Həmin bölmünün yazılmasına gürcü sovet tarixçiləri V.Marqvelaşvili, P.Tskvitariya və M.Çavleişvilinin kitabları da cəlb olunmuşdur²⁷.

Türk tarixçilərindən M.F.Kırzioğlu, E.Konukçu, A.E.Gökdemir, S.Sürmeli, M.Sarı və digərlərinin əsərlərindən tədqiqatda, əsasən, 1919-cu ildə yaradılmış Cənub-Qərbi Qafqaz Respublikasının əhatə etdiyi bölgələrdəki hadisələrin təhlili zamanı faydalanılmışdır²⁸. Xüsusən M.Sarının “Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)” monoqrafiyasında tədqiq olunan dövrdə Acarıstan bölgəsində baş verən siyasi-ictimai proseslər araşdırılarkən geniş istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın xronoloji çərçivəsinin əhatə olunduğu 1917-1922-ci illərdə Cənubi Qafqazda cərəyan edən hərbi-siyasi gəlişmələrin təsviri zamanı qərb tarixçilərindən T.Svyatoçovski və F.Kazımdadənin, rusiyalı alim S.İshakovun əsərlərinə də müraciət edilmişdir²⁹.

Beləliklə, tədqiqat işində qarşıya qoyulmuş məqsəd və vəzifələri yerinə yetirmək üçün geniş mənbə bazası yaradılmışdır. Bir çoxu elmi dövriyyəyə ilk dəfə gətirilən zəngin faktoloji materiallar – rəsmi təlimatlar, əmr və qərarlar, görüşlər və toplantılar barədə hesabatlar, yazılı məruzələr, notalar və digər növ diplomatik korrespondensiyalar əsasında, eləcə də mətbuat xəbərlərinə istinadən həm tədqiqat obyektı olan diplomatik missiyaların fəaliyyəti hərtərəfli araşdırılmış, həm də Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərinin müxtəlif spektrlərinə dair maraqlı faktlar üzə çıxarılmışdır. Qeyd edək ki, **monoqrafiyada əks olunmuş tərcümə mətnlərində**

²⁵ A.Bendianaşvili. Gürcüstanın birinci respublikası (1918-1921-ci illər) (აზნაზნაშვილი. საქართველოს პირველი რესპუბლიკა (1918-1921 წწ.)), Tiflis, 2001; G.Şaradze Gürcüstanın ilk demokratik respublikası və xarici siyasət (გ.შარაძე. საქართველოს პირველი დემოკრატიული რესპუბლიკა და საგარეო პოლიტიკა), Tiflis, 2003; Г.Мархулия. Армяно-грузинские взаимоотношения в 1918-1920 годах, Тбилиси, 2007; O.Canelidze. Gürcüstan Demokratik Respublikası. 1918-1921 (ო.ჯანელიძე. საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკა. 1918-1921), Tiflis, 2018; Gürcüstan Demokratik Respublikası (1918-1921). Ensiklopediya-sözlük (საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკა (1918-1921). ენციკლოპედია-ლექსიკონი), Tiflis, 2018; A.Daushvili, A.Kacharava. The Democratic Republic of Georgia. Struggle for Independence 1918-1921, Tbilisi, 2020.

²⁶ N.Zosidze. 1918-1920-ci illərdə Acarıstanda siyasi vəziyyət və milli-azadlıq hərəkatı (ნ.ზოსიძე. პოლიტიკური სიტუაცია და ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა აჭარაში 1918–1920 წლებში), Batumi, 1995; D.Cumburidze. 1918-1921-ci illərdə Acara məsələsi və gürcü ictimai fikri (დ.კუმბურიძე. აჭარის საკითხი 1918-1921 წლებში და ქართული საზოგადოებრივი აზრი), Tiflis, 1999; O.Qoqolaşvili. Batumi vilayati 1900-1921-ci illərdə, II hissə, 1915-1921-ci illər (ო.გოგოლაშვილი. ბათუმის ოლქი 1900-1921 წლებში, მეორე ნაწილი, 1915-1921 წწ.), Batumi, 2020.

²⁷ В.И. Маргвелашвили. Из истории английской оккупации Абхазии (1918-1920 гг.), Батуми, 1973; П.К. Цквитария. История революционного движения в Абхазии, Батуми, 1979; М.И. Чавлеишвили. Великий Октябрь и победа социалистической революции в Абхазии, Батуми, 1977.

²⁸ M.F. Kırzioğlu Milli Mücadele’de Kars, c. I, İstanbul, 1960; A.E. Gökdemir. Cənub-i Garbi Kafkas Hükümeti, Ankara, 1989; Konukçu E. Ardahan Tarihi, Ankara, 1999; S.Sürmeli. Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921), Ankara, 2001; R.Türker. Birinci Dünya Harbi’nde Bakü Yollarında 5-nci Kafkas Piyade Tümeni, Ankara, 2006; M.Sarı. Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921), Ankara, 2014; R.Akbaş. Malta ve sürgün türkler, Ankara, 2021.

²⁹ Swietochowski T. Russian Azerbaijan T., 1905-1920: The shaping of national identity in a Muslim community, Cambridge, 1985; С.М.Исхаков. Российские мусульмане и революция (весна 1917 - лето 1918), Москва, 2004; Ф.Каземзаде Борба за Закавказье, Стокгольм, 2010.

dəqiqliyin və orijinallığın təmin olunması üçün punktuasiya və orfoqrafik xüsusiyyətlərin saxlanılmasına çalışılmışdır.

Tədqiqatın metodoloji əsasını obyektivlik və tarixi proseslərə kompleks yanaşma prinsipi təşkil edir. Problemlər üzrə xronoloji ardıcılıqla tərtib olunmuş monoqrafiyada mənbələr tarixi alternativlik prinsipi əsasında obyektiv və tənqidi-müqayisəli təhlil aparılaraq dövrüyyəyə daxil edilir.

Araşdırılan mövzunun yalnız elmi deyil, həm də tarixi-siyasi və nəzəri-praktik əhəmiyyəti var. Tədqiqatın müddəa və nəticələrindən 1917-1922-ci illər Qafqaz siyasi tarixinin, xüsusən Azərbaycan və Gürcüstanın xarici siyasət, beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixinin öyrənilməsində və tədrisində istifadə oluna bilər.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, təqdim olunan monoqrafiya Azərbaycan tarixşünaslığında Azərbaycan demokratik və sovet respublikalarının xaricdəki diplomatik missiyalarının, eləcə də xarici ölkələrin 1918-1922-ci illərdə Azərbaycan-da təmsilçiliklərinin sistemli şəkildə araşdırılması yönündə ilk cəhddir. Gürcüstan tarixşünaslığında da bu ölkənin bəhs edilən tarixi dövrdə xarici ölkələrdəki diplomatik missiyalarının fəaliyyəti elmi problem olaraq öyrənilməmişdir. Əminik ki, bu tədqiqat işi gələcəkdə sözügedən mövzuda yeni-yeni tədqiqatlara üfüqlər açacaq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Azərbaycan SSR-in, eləcə də Gürcüstan Demokratik Respublikası və Gürcüstan SSR-in digər diplomatik təmsilçiliklərinin siyasi-diplomatik fəaliyyətinin və struktur tərkibinin araşdırılmasına, beləliklə də tarixşünaslıqda mövcud sahədə boşluğun doldurulmasına xidmət edəcəkdir.

Monoqrafiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun “Azərbaycanın beynəlxalq əlaqələri tarixi”, “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixi” və “Azərbaycanın sovet dövrü tarixi” şöbələrinin birgə iclasının qərarına (22 dekabr 2023-cü il tarixli, 14 sayılı protokol) istinadən həmin institutun Elmi Şurasının 27 dekabr 2023-cü il tarixli qərarı (protokol № 10) ilə çapa məsləhət görülmüşdür.

Kitabın ərsəyə gəlməsində göstərdikləri dəstəyə görə Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondunun (TMİF) prezidenti Prof. Dr. Aktotı Raimkulovaya, kitabın elmi redaktoru, AMEA Tarix və Etnologiya İnstitutunun direktoru Prof. Dr. Kərim Şükürova, rəyçilər – tarix elmləri doktorları, millət vəkili Vasif Qafarov və adıçəkilən institutun elmi işlər üzrə direktor müavini İlqar Niftəliyevə, TMİF-in nəşr işləri üzrə məsul əməkdaşı Fərid Hüseynə təşəkkürümüzü bildiririk.

I FƏSİL

CƏNUBİ QAFQAZ ÇAR RUSİYASININ SÜQUTUNDAN SSRİ-nin YARANMASINADƏK OLAN DÖVRDƏ

1.1.Cənubi Qafqaz 1917-1922-ci illərdə: hərbi-siyasi proseslərin ümumi mənzərəsi

1.1.1. İkinci rus inqilabından Cənubi Qafqazda müstəqil dövlətlərin təşəkkülünə qədərki dövr (fevral, 1917 – may, 1918)

1917-ci ilin fevral ayında Rusiya imperiyasında bir çox tarixi mənbədə “İkinci rus inqilabı” kimi əks olunan burjuva-demokratik inqilabı baş verir və üç əsrdən artıq ölkəyə hökmranlıq edən Romanovlar sülaləsinin sonuncu nümayəndəsi II Nikolay taxtdan salınır. Çar mütləqiyyətinin devrilməsi nəticəsində imperiyada ikihakimiyyətlik – bir tərəfdən Müvəqqəti Hökumətin, digər tərəfdən Fəhlə Deputatları Sovetinin hakimiyyəti yaranır. Cənubi Qafqazda mülki hakimiyyət Müvəqqəti Hökumətin qərarı ilə yeni yaradılmış, IV çağırış Rusiya Dövlət Dumasının V.A.Xarlamovun sədrliyi altında 5 nəfər üzvündən ibarət Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinə (OZAKOM – Особый Закавказский Комитет) verilir.

Fevral inqilabı Çar Rusiyasında müsəlmanların, o cümlədən Qafqaz müsəlmanlarının siyasi-ictimai fəallığını artırır. 1917-ci il martın 27-də Bakı Müsəlman İctimai Təşkilatlarının İcraiyyə Komitəsi təsis olunur və “Müsavat” partiyasının üzvü Məmməd Həsən Hacınski onun sədri seçilir. Həmin il aprelin 15-20-də Bakıda Qafqaz müsəlmanlarının, may ayında isə Moskvada Ümumrusiya müsəlmanlarının qurultayı keçirilir. Sonuncu qurultayın nümayəndələrinin əksəriyyəti Rusiya müsəlmanlarının milli-məhəlli muxtariyyəti ideyası lehinə səs verirlər¹.

Ölkədaxili sosial-siyasi gərginliyin səngiməməsindən, anarxiya və kaosun davam etməsindən və idarəçilik sistemində yaranmış böhrandan istifadə edərək 7 noyabr 1917-ci ildə (köhnə təqvimlə oktyabrın 25-də*) paytaxt Petroqradda** hakimiyyəti bolşeviklər və solçu esərlər (sosialist-inqilabçılar) ələ keçirirlər. Beləliklə, dünyada ilk sosialist dövlət – Rusiya Sovet Respublikası (RSR) elan olunur. Həmin proseslər

¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası, 2 cildə: I cild, Bakı, 2004, s. 377.

* Rusiya Xalq Komissarları Şurasının 26 yanvar 1918-ci il tarixli dekreti ilə Sovet Rusiyası Yuli təqvimindən Qriqori (Qərbi Avropa) təqviminə keçmişdir.

** Sankt-Peterburq 1914-1924-cü illərdə Petroqradda adlandırılmışdır.

tarixşünaslığa fərqli ideoloji prizmalar və yanaşmalardan asılı olaraq “Böyük Oktyabr sosialist inqilabı”, “Oktyabr çevrilişi”, “Böyük Rus İnqilabı”, “Bolşevik çevrilişi” adı altında düşmüşdür.

Oktyabr hadisələrinin siyasi-ictimai təsir dairəsi tez bir zamanda Cənubi Qafqaza* da yayılaraq, ilk növbədə, Bakı şəhərini öz ağışına alır. Belə ki, bolşeviklərin Rusiyada hakimiyyətə gəlməsindən bir həftə keçməmiş – noyabrın 13-də tərkibi və rəhbər heyəti, əsasən, ermənilərdən və ruslardan ibarət olan Bakı Fəhlə və Əsgər Deputatları Soveti (Bakı Soveti) Bakı şəhərində və şəhəratrafi məntəqələrdə bütün hakimiyyətin onun səlahiyyəti çərçivəsinə keçməsi haqqında qətnamə qəbul edir. Bir qədər sonra, Bakı Sovetinin noyabrın 15-də keçirilmiş iclasında isə “Müsavət” partiyasının** və şəhərdə nüfuz sahibi olan digər təşkilatların dəstəyini alan bolşeviklər Sovetin İcraiyyə Komitəsinin Bakıda ali hakimiyyət orqanı elan edilməsinə nail olurlar. Rusiya sovet hökuməti ilə sıx əlaqədə olan erməni əsilli marksist-millətçi Stepan Şaumyan İcraiyyə Komitəsinin sədri seçilir².

1917-ci il dekabrın 31-də RSR Xalq Komissarları Şurasının sədri V.İ.Ulyanov (Lenin) S.Şaumyanı Qafqaz məsələləri üzrə fəvqəladə komissar təyin edir. Bundan sonra bolşeviklər Cənubi Qafqazda bütövlükdə hakimiyyəti ələ keçirmək üçün daha da fəallaşırlar. S.Şaumyan 1918-ci ilin yanvar ayında Tiflisə gəlib burada bolşevik özəkləri yaratmağa cəhd göstərsə də, uğur qazana bilmir və oradan qaçmaq məcburiyyətində qalır.

1918-ci ilin əvvəllərində Cənubi Qafqazda siyasi-ictimai vəziyyət, xüsusən də bolşeviklərin radikal fəaliyyəti Tiflisin gürcüdilli mətbuatı tərəfindən diqqətlə izlənilirdi. Gürcüstan Milli-Demokrat Partiyasının mətbu orqanı “Sakartvelo” və Gürcüstan Sosial-Demokrat Fəhlə Partiyasının aparıcı yayım orqanı olan “Ertoba” kimi geniş oxucu auditoriyasına malik qəzetlərdə müntəzəm olaraq bu məzmununda xəbərlər, təhlil xarakterli materiallar, guşə (köşə) yazıları çap olunurdu.

Bakıdan sonra bolşeviklərin hədəfində Cənubi Qafqazın digər bölgələrinin dayandığını yaxşı anlayan gürcü siyasiləri və mətbuat xadimləri 1918-ci ilin başlanğıcında S.Şaumyanın Tiflisə gəlişinin gözlənilən təhlükənin ilk işarələri olduğu barədə həyəcan təbili çalındılar. “Ertoba” qəzetinin 26 yanvar 1918-ci il tarixli sayının üz səhifəsində çap olunmuş “Avantüra gözləntisində” başlıqlı yazıdan parçalar: “Bolşeviklər Zaqafqaziyada onların rəhbərlərinin Petroqradda etdiklərini təkrarlamaq istəyirlər... Onların lideri Şaumyan “Kavkazski raboçi”nin*** dünənki sayında belə sensasiyalı bəyanat çap edib: “1917-ci ilin 18 dekabrında Petroqradda Xalq Komissar-

* Cənubi Qafqaz regionu rusdilli mənbələrdə, əsasən, Zaqafqaziya, qərb mənbələrində Transqafqaz, bəzi şərq mənbələrində isə Mavərayı-Qafqaz adı altında keçir.

**Müsavətçilər xalqların özmüqəddəratını təyin etməsinə şərait yaradacağına inanaraq Oktyabr çevrilişinə loyallıq münasibət bəsləyirdilər (Azərbaycan tarixi. 7 cild: V cild, 1900-1920-ci illər, Bakı, 2008, s. 314-315).

² Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası, I cild, s. 233.

***«Кавказский рабочий» – Rusiya Sosial-Demokrat Fəhlə Partiyasının (bolşeviklər) Tiflis Komitəsinin yayım orqanı (F.V.)

ları Şurası məni Qafqaz üzrə fəvqəladə komissar təyin edibdir. İndi Tiflisə gəlmişəm. Koçubəy küçəsində yaşayıram”. Cənab Şaumyanın ona layiqli katibi də var – cənab N.Kuznetsov...”³. “Ertoba”nın həmin sayında yayımlanmış “Bolşeviklərin növbəti avantürası” başlıqlı məqalədə isə Şaumyan “tipik avantürist” adlandırılır və qeyd olunur ki, o artıq xalq komissarlığının Tiflis filialını açıbdır və Kuznetsovla birlikdə “sosialist” quruluşunu yaratmaq istəyir⁴”.

Cənubi Qafqazı sovetləşdirə bilməsi üçün sosial bazası olmayan, yerli türk-müsəlman və gürcü əhalinin sərt müqaviməti ilə üzləşən bolşeviklər çıxış yolunu müəyyən vədlər qarşılığında ermənilərlə əməkdaşlıqda görürlər. Erməni millətçi təşkilatları ilə bolşeviklər arasında əlaqələrin qurulması planının əsas ideya müəllifi və vasitəçisi S.Şaumyan idi. 18 dekabr 1917-ci ildə Ərzincan şəhərində Osmanlının 3-cü ordu komandanlığı ilə Rusiya ordusunun Qafqaz cəbhəsi komandanlığı arasında imzalanmış barışıq nəticəsində rus ordu hissələrinin Şərqi Anadoludan çıxarılması mifik “Böyük Ermənistan” xülyası ilə yaşayan erməni millətçilərinin xəyalını puça çıxarmışdı. Bu məqamdan istifadə edən Sovet Rusiyasının Xalq Komissarları Şurası S.Şaumyanın təşəbbüsü ilə 11 yanvar 1918-ci ildə “Türkiyə Ermənistanı” barədə dekret qəbul edir.

Rusiya Sosial-Demokrat Fəhlə Partiyasının mətbu orqanı “Pravda” qəzetində dərc olunmuş bu dekret tərcümə olunaraq gürcü mətbuatında da yayılır⁵ və sərt olduğu qədər də əsaslı tənqid atəşinə tutulur. “Ertoba” qəzeti “Bolşeviklərin dekreti və “Müstəqil Ermənistan” məqaləsində qeyd olunan dekretə S.Şaumyanın və bolşeviklərin əsl niyyətlərini ifşa edirdi: “Bolşevik hökuməti dekretlərindən birini ermənilərə həsr etdi və Ermənistana müstəqillik vəd etdi. Amma digər bolşevik dekretlərində olduğu kimi, bu dekretə də bir düşüncə nişanəsi yoxdur və deməloqcasına tərtib olunmuşdur. Görünür ki, bolşeviklər hansısa şəkildə erməni partiyasının – “Daşnak-sutyun”un ürəyini ovlamaq istəyirlər.

Nə baş verdi, niyə digər millətlər bolşeviklərə qarşı ölüm-dirim mübarizəsi apardığı halda, ermənilər onları özlərinə sevgi mövzusu seçdilər? Bəlkə, ermənilər üçün də şura (sovet) hökuməti yaratmağı xahiş edirlər?

...Cənab Şaumyan istəyir ki, ermənilərlə tatarları* bir-birinə qarşı qaldırsın və sonra bulanıq suda öz bolşevik balıqlarını tutsun⁶”.

Bolşeviklərin uzurpasiya siyasəti, Bakıda qurulmuş sovet hakimiyyətinin Cənubi Qafqazın digər bölgələrinə də yayılma təhlükəsi Oktyabr çevrilişi nəticəsində bu diyarın idarəçilik sistemində yaranmış boşluqların aradan qaldırılması zərurətini ortaya qoyur. Gürcüstan Sosial-Demokrat Fəhlə Partiyası (menşeviklər), “Müsavət”, “Daşnak-sutyun” və sağ esərlərin nümayəndələri 1917-ci il noyabrın 24-də Tiflisdə müşavirə keçirib Rusiya bolşevik hökumətinin hakimiyyətini tanımaqdan imtina

³ “Ertoba” (“Երտոբա”) qəz., 1918, 26 yanvar, № 20, s. 1.

⁴ yənə orada.

⁵ yənə orada, s. 2

* tatar – burada və bundan sonra Azərbaycan türkü, azərbaycanlı (F.V.).

⁶ “Ertoba” qəz., 1918, 28 yanvar, № 22, s. 1.

etdiklərini bəyan edirlər və koalisiya “Müstəqil Zaqafqaziya hökuməti” yaratmaq qərarına gəlirlər. Noyabrın 28-də gürcü menşevik Yevgeni Gegeçkorinin sədrliyi ilə Zaqafqaziya Komissarlığı yaradılır⁷. Zaqafqaziya Komissarlığı Rusiya Müvəqqəti Hökumətinin Cənubi Qafqaz üzrə idarəetmə orqanı olan Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsini əvəz edir. Yerlərdə yaradılan milli şuralar hakimiyyəti öz əllərinə alır. Milli şuraların əsas vəzifələrindən biri milli hərbi hissələrin yaradılması olur. Bunun üçün şəhərlərdə dislokasiya olunmuş keçmiş çar ordusunun alayları, eləcə də I Dünya müharibəsinin Qafqaz cəbhəsindən Rusiyaya qayıdan hərbi eşelonlar Zaqafqaziya Komissarlığının razılığı və yardımı ilə tərk-silah edilirdi. Bu proses davamlı olaraq silahlı toqquşmalarla müşayiət olunurdu⁸. Çünki bəzi rus qoşun hissələri Zaqafqaziya Komissarlığının tələbini könüllü surətdə yerinə yetirməkdən imtina edir, tərxis olunmalarına baxmayaraq, hətta ağır silahları belə özləri ilə Rusiyaya aparmağa cəhd göstərir, bununla milli qoşun bölmələrini maddi-texniki bazadan məhrum edirdilər. Dəmir yolu ilə Gürcüstan və Azərbaycan üzərindən şimala gedən hərbi eşelonların silahları müxtəlif vasitələrlə daşnak millətçilərinin və Bakıda S.Şaumyanın başçılıq etdiyi bolşevik-daşnak alyansının əlinə keçirdi.

Gürcü Milli Şurası cəbhədən dönmə yaxşı silahlı minlərlə rus əsgərinin bolşeviklər tərəfindən Tiflisin işğalı, Bakı-Tiflis-Batumi dəmir yolunun ələ keçirilməsi və beləliklə, bütövlükdə regionun sovetləşməsi üçün istifadə ediləcəyi qənaətində idi. Həmin əsgərlər heç bir məsuliyyət daşımayacaqlarını düşünərək yol boyunca yerləşən kəndləri talan edirdilər. Qeyd olunanlar nəzərə alınaraq Zaqafqaziya Komissarlığı tərəfindən Qafqazdan keçən hərbi eşelonların silahlarının götürülməsi üçün qəti tədbirlərin həyata keçirilməsi qərara alınmışdı. Qərarın icra edilməsi zamanı silahlı qarşıdurmalar yaranmışdı. İlk böyük və qanlı qarşıdurma 9-10 yanvar 1918-ci ildə Şamaxor (indiki Şəmkir) stansiyası yaxınlığında baş vermişdir. Belə ki, Tatar süvari alayının komandanı polkovnik Levan Maqalov (L.Mağalaşvili), gürcü dəstəsinin komandanı – eşelonun qarşısını kəsən zirehli qatarın rəisi ştab-rotmistr E.Abxazava və Gəncə Müsəlman Milli Komitəsinin fəalları ilə eşelon komandanlığı arasında silahların təhvilə ilə bağlı 6 yanvardan başlayaraq bir neçə gün davam edən danışıqlar nəticə verməmiş, baş vermiş döyüşdə hər iki tərəfdən böyük itkilər olmuşdur. Ştab-rotmistr E.Abxazava da öldürülənlər arasında idi⁹.

⁷ Ф.Каземзаде. Борьба за Закавказье, Стокгольм, 2010, с. 64.

⁸ Azərbaycan tarixi. 7 cildə: V cild, Bakı, 2008, s. 318.

⁹ Bax: M.Süleymanov. Azərbaycan ordusu (1918-1920), Bakı, 1998, s. 36-42; Gürcüstan Demokratik Respublikası (1918-1921). Ensiklopediya-sözlük (საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკა (1918-1921). ენციკლოპედია-ლექსიკონი), Tiflis, 2018, s. 476-477; N.Şeyxzamanlı. Xatirələr, Bakı, 2016, s. 81-83; H.Baykara. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi, Bakı, 1992, s. 220-222; Вайек. Из нашего прошлого. Шамхорские события, «Бакинский рабочий» qəz., 1922, 16 yanvar, № 12 (414), s. 3; “Sakartvelo” („საქართველო“) qəz., 1918, 13 (26) yanvar, № 10; 21 mart (3 aprel), № 62; “Ertoba” (“ერთობა“) qəz., 1918, 4 yanvar, № 2, s. 2; 11 yanvar, № 7, s. 2; 12 yanvar, № 8, s. 3; 13 yanvar, № 9, s. 2; 14 yanvar, № 10, s. 2; 16 yanvar, № 11, s. 2 və 4; 17 yanvar, № 12, s. 2-4; 18 yanvar, № 13, s. 2; 19 yanvar, № 14, s. 2; 25 yanvar, № 19, s. 2; 1 fevral, № 25, s. 1; 4 fevral, № 28, s. 1-2; 6 fevral, № 29, s. 3-4; 9 fevral, № 32, s. 2; 10 fevral, № 33, s. 1; 14 fevral, № 36, s. 2; 19 fevral, № 41, s. 2; 20 fevral, № 42, s. 2; 23 fevral, № 44, s. 3.

Həmin dövrdə “Ertoba” qəzeti bildirirdi ki, 1918-ci il 10 yanvar axşam saat 10-da erməni əsgərləri onları daşıyan qatarı Borçalı qəzasının Sadaxlı stansiyasında dayandırmış, sonra qatardan çıxaraq ətrafı gülləboran etmişlər. Stansiyanın işçisi Serafion Caparidze bu zaman aldığı güllə yarısından həyatını itirmişdir. Stansiya ətrafındakı azərbaycanlılar məskun olan Sadaxlı və Ləmbəli kəndlərinin sakinləri hadisə ilə bağlı öz narahatlıqlarını izhar edərək, bir də belə hadisə baş verərsə, yolu kəsəcəkləri barədə xəbərdarlıq etmişdirlər¹⁰. 4 və 5 fevralda isə həmin qəzadakı Sandar stansiyasında əsgər qatarları mühasirəyə alınaraq tərk-silah edilmişdi¹¹.

Borçalı qəzasında yerli əhəlinin Anadoludan təxliyə olunan çar ordusunun hərbi əşelonlarını tərk-silah etmək cəhdləri bəzən birincilərin böyük insan itkiləri ilə nəticələnirdi. “Ertoba” qəzeti 5 fevral günorta saat 12:00-da qəzanın Koda stansiyasında 1 saat sürən atışmada 400 “tatar”ın öldürüldüyünü yazırdı¹². Həmin qəzetin eyni sayında Sarıqamışdan Sadaxlıya gələn hərbi əşelonla vuruşmada 300 “tatar”ın öldürüldüyü barədə məlumat verilirdi¹³. Kodada baş vermiş faciə el arasında “Əşelon qırğını” kimi xatırlanırdı¹⁴.

Bu arada 25 yanvar 1918-ci ildə Zaqafqaziya Komissarlığı qanunverici orqan kimi regional parlamentin – Zaqafqaziya Seyminin çağırılması barədə qərar qəbul edir və özünü buraxmaq məcburiyyətində qalır. Təqribən bir ay sonra – 23 fevralda Cənubi Qafqazdan Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə seçilmiş deputatların toplantısında Zaqafqaziya Seyminin yaradılması və yerli hakimiyyətin bu orqana verilməsi haqqında qərar qəbul edilir. Bir gün sonra Zaqafqaziya Seymi öz işinə başlayır. Seymdə üç əsas siyasi qrup – gürcü sosial-demokratlar 32, müsəvatçılar 30, daşnaklar 27 deputatla təmsil olunmuşdular. Bundan əlavə, eserlər, milli demokratlar, Erməni Xalq Azadlıq Partiyası, Müsəlman Sosialist Bloku, Rusiyada müsəlmanlar fraksiyası (“İttihad”) və “Hümmət” Müsəlman Sosial-Demokrat təşkilatının (hümmətçi menşeviklər) da nümayəndələri var idi. Ümumilikdə Zaqafqaziya Seymində Azərbaycan siyasi partiyalarının 44 nümayəndəsi təmsil olunmuşdu. Onlardan hümmətçi menşeviklər gürcü fraksiyasına daxil olmuş, qalanları M.Ə.Rəsulzadənin sədrliyi altında müsəlman fraksiyasında birləşmişdilər¹⁵.

Seymdə Zaqafqaziyanın müstəqilliyi və Türkiyə ilə münasibətləri ilə bağlı qızğın müzakirələr aparılırdı. Daşnak fraksiyası Zaqafqaziyanın muxtariyyət hüququnda Rusiyanın tərkibində qalması, Türkiyə ilə münasibətlərə gəlincə isə “Qərbi Ermənistan”ın özmüqəddəratının təyində təkid edilməsi təklifini irəli sürürdü. Azərbaycan nümayəndələri (müsəlman fraksiyası) bəyan edirdilər ki, Zaqafqaziya öz

¹⁰ Ertoba” qəz., 1918, 14 yanvar, № 10, s. 2.

¹¹ «Кавказское слово» qəz., 1918, 6 fevral, № 29; “Ertoba” qəz., 1918, 7 fevral, № 30, s. 2; 8 fevral, № 31, s. 2; “Sakartvelo” („საქართველო“) qəz., 1918, 11 (24) fevral, № 34;

¹² “Ertoba” qəz., 1918, 8 fevral, № 31, s. 2.

¹³ yenə orada, s. 3.

¹⁴ H.Gərəkmezli. 18 fevral 1918-ci ildə Borçalıda “Əşalon” qırğını, “Ziya” qəz., Marneul, 2009, avqust, s. 5.

¹⁵ Azərbaycan tarixi, V c., s. 321; F.Kazemzadə (Ф.Каземзаде), göstərilən əsəri, s. 90.

taleyini Rusiyadan müstəqil olaraq Türkiyə ilə sülh sazişi imzalamaqla həll etməlidir. Gürcü tərəfi bu məsələdə müsəlman fraksiyasını dəstəkləyirdi¹⁶.

Seym yarandıqdan sonra da hərbi eşelonların tərk-silah edilməsi prosesi davam edirdi¹⁷. Həmin proseslərin fonunda Cənubi Qafqazda ictimai-siyasi və sosial gərginliyin milli zəmində qarşıdurmaya çevrilməsi təhlükəsi bunda marağı olan qüvvələrin təxribatları nəticəsində günü-gündən artmaqda idi. Bu xüsusda Borçalı qəzasında vəziyyət çox həssas idi. Qəzanın Sadaxlı kəndində gürcü menşeviklərinin Qırmızı qvardiyası ilə yerli əhali arasında qarşıdurma baş vermişdi. Erməni millətçiləri, həmişə olduğu kimi, bu dəfə də fürsəti əldən qaçırmamışdılar. Tiflis mətbuatının dərc etdiyi xəbərlərdən Sadaxlıda vəziyyətin kəskinləşməsinin səbəbləri və baş verənlər haqqında aşağıdakılar bəlli olur:

1918-ci il mart ayının 10-da Sadaxlı stansiyasında Sadaxlı və Ləmbəli kəndlərinin sakinləri Gümrüyə gedən 641 sayılı qatarda Qırmızı qvardiyaçıların olduğu vaqondan 60 “Luis” sistemli pulemyot ələ keçirir və 8 qvardiyaçıını tərk-silah edirlər. Bunun səhəri günü Zaqafqaziya hakimiyyət strukturları Müdafiə Komitəsinə pulemyotların geri qaytarılması üçün qəti tədbirlərin görülməsi barədə tapşırıq verir. Qırmızı qvardiyanın səfərbərliyi elan edilir və tələb olunan 500 nəfər əvəzinə 600 döyüşçü toplanır. Valiko Cuğelinin komandanlığında həmin 600 qvardiyaçıdan ibarət eşelon iki zirehli qatarın müşayiətində 11 mart axşamı saat 6-da Sadaxlıya çatır. Bundan bir az əvvəl dəmir yolu agentı Toqonidze Tiflisə vurduğu teleqramda bildirirdi ki, Sadaxlı stansiyasında saat 17:15-də 3 sayılı qatara atəş açılmış, stansiyanın növbətçisi öldürülmüş və işçiləri piyada Aşağı Saral stansiyasına getmiş, relslər sıradan çıxarılmışdır.

Qvardiyaçılar V.Qoquadzenin rəisi olduğu zirehli qatarı irəli buraxıb stansiyada möhkəmlənməyə və Debed (Təpədöy//Borçalı) çayı üzərindəki körpüləri tutmağa cəhd edirlər. Rəhbərliyə Sadaxlının müsəlman silahlıların əlində olduğunu məruzə edən Qırmızı qvardiyanın komandanı V.Cuğeli 12 marta keçən gecə körpülərin müsəlmanlar tərəfindən yandırıldığını, yalnız böyük körpünü tuta bildiklərini yazırdı. Həmin gecə saat 4-dən səhəri günü saat 1-dək tərəflər arasında kəsilmədən intensiv atışma baş verir. Qvardiyaçılar Sadaxlı və Ləmbəlini top və pulemyotlardan şiddətli atəşə tuturlar. Döyüşlər zamanı 2 qvardiyaçı güllə yarasından həyatını itirir, 20-si isə yaralanır.

Bu arada 2000-dən çox silahlı erməni Borçalı qəzasının Lori nahiyəsində yerləşən Sənain stansiyası istiqamətindən türk-müsəlman kəndlərinə doğru yürüyür. Tiflisdəki “Tatar” Korpusunun komandanı L.Mağalov Sadaxlıdakı Qırmızı qvardiya komandanlığına məktub göndərər ermənilərin Sadaxlıdan 3 verst məsafədə yerləşən

¹⁶ yenə orada.

¹⁷ “Ertoba” qəz., 1918, 2 mart, № 49, s. 3; 3 mart, № 50, s. 2; 6 mart № 53, s. 3; 19 mart, № 64, s. 4; 21 mart, № 65, s. 2.

“tatar” kəndini yandırmağa cəhd etdiklərini, yerli əhalinin özünümüdafiə üçün silahdan istifadə etməyə icazə istədiyini bildirir və özü də belə bir icazənin verilməsini xahiş edir. V.Cuğeli Sadaxlıdakı vəziyyətlə bağlı Tiflisə göndərdiyi məlumatda Qırmızı qvardiyaçıların arxasınca “geniş cərgə ilə erməni əsgərləri və kəndliləri”nin irəlilədiyini vurğulayaraq bildirirdi: “Təəssüflər olsun ki, onlar tərəfindən rastlarına gələn tatar kəndləri yandırılır və qarət olunurdu. Mən qərargah adından təcili surətdə kəndlərin yandırılmasının dayandırılmasını tələb etdim. Onlar razılaşdı və bunu dayandırdılar. Tatarlar indi çox qorxuya düşüblər, həm də bizim Sadaxlını, xüsusilə də Ləmbəlini atəşə tutmağımızdan sonra. Əhali köçür. Biz hər cür dinc əhalini düşünərək top və pulemyotlardan, əsasən, tatarların tutduğu səngərləri vurmağa çalışırıq. Ancaq onlara kömək üçün qəzadan piyada və atlılar gəlirdi... Bizim bütün tələblərin yerinə yetirilməsindən sonra mitinq təşkil edəcəyik, erməni hissələrinə geri çəkilməyi təklif edəcəyik. Əgər bizim tələblər yerinə yetirilməsə, amansız olacağıq”.

12 mart saat 1-də atışma kəsildikdən sonra Sadaxlı sakinləri qvardiyaçılarla danışıqlar aparmaq üçün nümayəndələr göndərilər. Danışıqlara Ləmbəli sakinlərinin də dəvət edilməsi üçün həmin kəndə göndərilən qvardiya nümayəndələrinə atəş açılır və onların arasında müsəlman təmsilçi Qarayev yaralanır. Bir qədər sonra ləmbəlilər də danışıqlara qoşulur. Danışıqlar zamanı qvardiyanın komandanı V.Cuğeli türk-müsəlman nümayəndələrdən 10 martda ələ keçirilmiş pulemyotların qaytarılmasını, həmin gün qatara hücumun təşkilatçılarının təslim edilməsini və bir daha bu kimi halların təkrar olunmayacağına dair zəmanət verilməsini tələb edir. Sonuncular qatarda qarət etdikləri əsgərlərin qvardiyaçıları, xüsusən də gürcülər olduğunu bildirdiklərini söyləyirlər və 50 pulemyot qaytarırlar. Qvardiyaçıları tərəfindən 11 nəfər türk-müsəlman həbs olunmuşdu¹⁸.

Zaqafqaziya Seyminin 1918-ci il 17 mart tarixli iclasında Sadaxlı olayları da müzakirə olunur. Müzakirə zamanı “Müsavat” fraksiyasından M.Ə.Rəsulzadə deyir ki, “Sadaxlı hadisələri fraksiyaların hamısında məzəmmət doğurur. Müsəlmanların Tsereteli (mənshevik İrakli Tsereteli – F.V.) düşündüyü kimi, heç bir maksimalist tələbi yoxdur. Onlar yalnız asayişin qorunması məqsədilə milis üçün silah tələb edirlər, ancaq [onlara bunu] vermirlər. Əgər Sadaxlıda cinayət törədilmişdisə, bunu hökumət araşdırmalı və cinayətkarları cəzalandırmalı idi. Ancaq burada müsəlmanların kəndləri özbaşına olaraq dağıdılmamalı idi (ermənilər tərəfindən yandırılmış kəndləri nəzərdə tutur). Burada hər kəs eyni qaydada kəndliləri və demokratiyanın maraqlarını müdafiə edir və zəruri notasiyaların sorğu edilməsi lazım deyil. Biz bu maraqları mənsheviklərdən az qorumuruq”¹⁹. Məsələyə münasibət bildirən Müsəlman Sosialistlər blokun-

¹⁸ Bax: “Ertoba” qəz., 1918, 14 mart, № 59, s. 2; 15 mart, № 60; 16 mart, № 61, 17 mart, № 62, s. 4; 23 mart, № 67; “Sakartvelo” qəz., 1918, 18 (31) mart, № 60, s. 3-4; 25 mart (7 aprel), s. 4; «Кавказское слово» qəz., 1918, 16 mart, № 60.

¹⁹ “Ertoba” qəz., 1918, 19 mart, № 64, s. 2-3; «Борьба» qəz., 1918, 20 mart, № 33, s. 2.

dan Ə.Qantəmirov cəbhədə qalan silahların bölüşdürülməsinin müsəlmanlardan yan ötdüyünü və onlara silah verilmədiyini vurğulayaraq, yeni hökumətin bu siyasətinin müsəlmanlar arasında dayağın itirilməsinə səbəb olacağını söyləyir, eyni zamanda daşnaklara eyham vuraraq qeyd edir ki, başqaları təhrik etməsə, erməni kütlələri Sadaxlı üzərinə yürüyə bilməzdilər. Müzakirələr nəticəsində məsələnin araşdırılması və günahkarların müəyyən olunması üçün fəvqəladə komissiyanın yaradılması qərara alınır²⁰.

Eyni zamanda 18 martda Borçalı qəzasına qəza komissarı və yerli əhalinin xahişi ilə Seymin üzvü Cəfər Axundov, Bekzatyan və Tiflis Quberniyasının İcraiyyə Komitəsinin sədri Tsabadzedən ibarət heyət göndərilir. Qəza mərkəzi Şüləverdə (Böyük Şüləver, 1925-ci ildən Şaumyan) heyət üzvlərinin iştirakı ilə ətraf kəndlərin azərbaycanlı və erməni sakinlərinin toplantısı keçirilir. Toplantıda milli zəmində ədavətin olmadığına, bölgədə Arçil Yadigarovun başçılığı altında müsəlman və ermənilərin qarışıq qaçaq dəstəsinin özbaşınalıq etdiyinə və məhəlli hakimiyyət orqanlarının onlara qarşı qəti ölçü götürə bilmədiyinə diqqət çəkilir. Həmçinin Sadaxlı hadisələrinin təhqiqi üçün qəza əhalisinin təmsilçilərindən ibarət təhqiqat komissiyası, eləcə də inqilabi tribunal təsis edilir; qəzada nizam-intizamın qorunması üçün hər kənd icmasının öz sıralarından 5-10 nəfəri milisə təhkim etməsi qərara alınır. Qəza ərazisindən keçən dəmir yolu xətlərinin nümunəvi mühafizəsi təşkil olunur və bu işdə həm müsəlman, həm də erməni əhali arasında hörmət sahibi olan “Hümmət” partiyasının üzvü Molla Əli Axundov böyük rol oynayır. Daha sonra Sadaxlı, Candar və Arıxlı kəndlərində əhali ilə görüşlər təşkil edilir. Arıxlı kəndində keçirilən yığıncaqda qarışıqlığın yaranmasında qonşu müsəlman kəndlərini də narahat edən yerli sakin Molla Abbas Ömər oğlunun qaçaq dəstəsi ittiham olunurdu²¹.

Şüləver kəndindəki toplantıda yaradılmış, qəzada yaşayan bütün xalqların nümayəndələrindən – 3 azərbaycanlı, 2 erməni və hərəsindən bir nəfər olmaqla gürcü, alman, rus və yunan əsilli təmsilçidən (ümumilikdə 9 nəfər) ibarət təhqiqat komissiyasının ilk iclası 1918-ci il 20 martda keçirilir. Hadisələr zamanı dəymiş ziyanın ödənilməsi üçün komissiyaya edilən müraciətlərdən zərərin 2 milyon rublu keçdiyi məlum olur²². Borçalı qəzasında erməniləri təxribatçı şayiələr yaymaqda suçlayan “Sakartvelo” qəzetinin müxbiri yazırdı ki, erməni əhalinin keşişləri də silahlıdirlər və kürəklərindən tufəng asıb qəhrəman kimi gəzirlər²³.

Silah bölgüsü ilə bağlı Gəncədə də yerli azərbaycanlı əhali ilə ermənilər

²⁰ yəni orada.

²¹ «Борьба» qəz., 1918, 30 mart, № 42, s. 3.

²² “Sakartvelo” qəz., 1918, 25 mart (7 aprel), № 66, s. 4.

²³ yəni orada.

arasında münasibətlər gərginləşmişdi. Gəncədə baş verənlərin 21 mart 1918-ci ildə Tiflis Fəhlə və Əsgər Deputatları Şurasının iclasında müzakirəsi zamanı Şura üzvü Q.Maxaradze bildirirdi ki, bu gərginliyin səbəbi 119-cu alayın bölgü üzrə müsəlmanlara çatmalı olan silah-sursatının ermənilərin əlinə keçməsi, fevral ayında müsəlmanların həmin silah-sursatın verilməsi tələblərinin ermənilər tərəfindən rədd edilməsi idi²⁴.

Fövqəladə İstintaq Komissiyasının sədr müavini Qolovanov 1918-ci il 19 martda Tiflisə rəsmi dairələrə ünvanladığı teleqramında yazırdı: “Dünən, 18 martda Gümrü müsəlmanları erməni milli şurasının icazəsi ilə şəhərdən yaxınlıqda yerləşən müsəlman kəndləri istiqamətində çıxmağa başladılar. Şəhərdən çıxan zaman müsəlmanların nəqliyyatına atəş açdılar. İtki var. İstintaq Komissiyası hərbi təşkilatlarla birlikdə işin təhqiqinə başladı. Müsəlmanların nümayəndələri məsələnin araşdırılması və müsəlmanların sakitləşdirilməsi üçün Seym nümayəndə heyətinin Gümrüyə göndərilməsini xahiş edir²⁵”.

1918-ci ilin fevral-mart aylarında Borçalı qəzasının inzibati cəhətdən Trialet nahiyyəsinə daxil olan Başkeçid səmtində də vəziyyət sabit deyildi. Gürcü mətbuatı həmin bölgədə yerli müsəlman və xristian əhali arasında münasibətlərin gərginləşdiyini bildirirdi²⁶. 8 martda Borçalı əsilzadələrinin Acalov soyadlı nümayəndəsi Başkeçiddən Zaqafqaziya hökumətinə göndərdiyi teleqramında yazırdı: “Başkeçidi diqqətdən kənar saxlasanız böyük günah işləmiş olarsınız. Trialet rayonunda tam anarxiyadır. Silahlı qüvvə lazımdır²⁷”.

“Sakartvelo” qəzetinin 27 aprel 1918-ci il tarixli sayında millətlərarası qarşıdurmayla əlaqədar Borçalı qəzasına hökumətin nümayəndə heyətinin göndəriləcəyi və qəzanın komissarı Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin artıq Tiflisə çağırıldığı barədə məlumat verilir²⁸.

Cənubi Qafqaz şəhərləri içərisində Bakıda yerli türk-müsəlmanların vəziyyəti dözülməz həddə çatmışdı. Faktiki olaraq şəhər idarəetməsində təmsil olunmayan, inzibati resurslardan istifadə edilərək sıxışdırılan və ayrışdırılma məruz qalan Bakının bu köklü əhalisi arasında Azərbaycan-türk millətçi təşkilatlarının nüfuzu sürətlə artırdı. Azərbaycanın digər bölgə və iri yaşayış məntəqələrində olduğu kimi, burada da, işğal altında olmasına rəğmən milli hərəkətin genişlənməsi şəhərin bolşevik hakimiyyətini və onların daşnak tərəfdaşlarını ciddi narahat edirdi. Əsas hədəflərindən biri zəngin neft yataqlarına, güclü iqtisadi potensiala və strateji coğrafi mövqeyə ma-

²⁴ “Ertoba” qəz., 1918, 24 mart, № 68, s. 3.

²⁵ “Ertoba” qəz., 1918, 22 mart, № 66, s. 2; «Борьба» qəz., 1918, 22 mart, № 35, s. 3.

²⁶ “Ertoba” qəz., 1918, 23 fevral, № 44, s.2; 24 fevral, № 45, s. 2; “Sakartvelo” qəz., 1918, 23 fevral (8 mart), № 41; 18 (31) mart, № 60, s. 4.

²⁷ “Ertoba” qəz., 1918, 9 mart, № 55, s. 2.

²⁸ “Sakartvelo” qəz., 1918, 10 may, № 87, s. 3.

lik Bakı şəhərini və şəhəratrafi əraziləri Azərbaycan etnik-inzibati, coğrafi-iqtisadi sistemindən ayıraraq Rusiya quberniyalarından birinə çevirmək olan bolşevik-daşnak tandemi həm bu hədəfə çatmaq, həm də türk millətçi təşkilatlarını demoqrafik bazadan məhrum etmək üçün ən optimal yolu etnik təmizləmələr vasitəsilə Bakının əhali tərkibində türk-müsəlmanların faiz nisbətini mümkün qədər aşağı səviyyəyə endirməkdə görürdü. Bu məqsədlə hərtərəfli hazırlıq işləri görən, Petroqraddan hərbi və maliyyə yardımı alan Bakı Soveti şəhərin xristian əhalisini, xüsusən də erməniləri sürətlə silahlandırır. “Qırmızı qvardiya” adı ilə yaradılmış 10-12 minlik ordunun 70 %-i ermənilərdən ibarət idi. Birinci Dünya müharibəsinin Qafqaz cəbhəsinin ləğv olunması nəticəsində Bakı üzərindən vətənlərinə dönmək üçün rus qoşunlarının silah və sursatları buradakı ermənilərin əlinə keçirdi. Cəbhədən qayıdan çar ordusunun zabiti və əsgərlərinin bir çoxu Oktyabr çevrilişindən sonra anarxiyanın hökm sürdüyü anayurdlarına dönməkdənsə, Bakıda qalaraq azacıq məvacib qarşılığında bolşeviklərin silahlı dəstələrində xidmət etməyi üstün tuturdular. Bolşeviklərlə şəhərdəki erməni silahlı dəstələrinin çoxuna nəzarət edən Erməni Milli Şurası arasında hərbi alyans formalaşmışdı. Bolşeviklərin daşnaklarla hərbi əməkdaşlığının təmin olunmasında Qafqaz məsələləri üzrə fəvqəladə komissar S.Şaumyan xüsusi rol oynayırdı²⁹.

Beləliklə, bolşevik-daşnak cütlüyü hazırlıq işlərini tamamladıqdan sonra Bakının türk-müsəlman əhalisinə qarşı etnik təmizləmələr aparmaq üçün bəhanə axtarıb, fürsət gözləyirdi. Belə bir fürsət məşhur neft milyonçusu, xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyevin Lənkəranda müsəlman alayında xidmət edən oğlu Məhəmmədin dəfn mərasimində iştirak etmək üçün “Evelina” gəmisi ilə general Xəlil bəy Talışinski-nin başçılığı altında Lənkərandan Bakıya gəlmiş müsəlman alayının zabiti heyətinin geri dönüşü zamanı yaranır. Zabitlər gəldikləri gəmi ilə Lənkərana geri qayıtmaq istəyərkən tez-tələsik martın 30-da yaranmış Bakı şəhəri mədən-zavod rayonlarının İnkilabi Müdafiə Komitəsinin təşəbbüsü ilə türk-silah olunurlar. Bu hadisədən hid-dətlənən şəhərin müsəlman əhalisi məscidlərə toplanıb silahların qaytarılmasını tələb edir. Azərbaycan-türk milli təşkilatlarının bu istiqamətdə cəhdləri də nəticəsiz qalır. Əvvəlcədən sövdələşmə əsasında bolşevik-daşnak koalisiyası tərəfindən, S.Şaumya-nın dediyi kimi, “həlləddici döyüşlərə hər cür hazırlıq görülmüşdü və dərhal bütün cəbhə boyu hücumla başlanılır”³⁰.

Martın 30-da axşam saat 5-də açılan ilk atəş səsləri ilə Bakıda türk-müsəlmanlara qarşı üç gün davam edən etnik təmizləmə əməliyyatına start verilir. Martın 31-də erməni hərbi dəstələri İnkilabi Müdafiə Komitəsinin qərargahına gələrək təlimatlandırılır və müsəlman məhəllələrinə göndərilirlər. Həmin gün müsəlman məhəllələri havadan təyyarələr və dənizdən hərbi gəmilərlə bombalanır. Bolşevik-daşnak

²⁹ Azərbaycan tarixi, V c., s. 325-327

³⁰ А.Балаев. Февральская революция и национальные окраины. Мартовские события 1918 года в Азербайджане, М., 2008, с. 25.

cəlladları müsəlmanların evlərinə soxulub uşaq, qadın, yaşlı demədən sakinləri kütləvi surətdə, amansızca qətlə yetirirdilər³¹.

Cənubi Qafqazda müsəlman əhaliyə qarşı həyata keçirilmiş zorakılıq hallarını təhqiq etmək üçün Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hökumətinin qərarı əsasında 1918-ci il avqust ayının 31-də yaradılmış Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının ümumiləşdirdiyi hesabatla görə, 31 mart – 2 aprel 1918-ci il qətl və qarətləri zamanı Bakı şəhərində “əks-inqilabçı” adı ilə 12 min türk-müsəlman qətlə yetirilmişdi³².

Bakıda türk-müsəlmanlara qarşı törədilən soyqırımı cinayətləri eynilə Bakı quberniyasının Şamaxı, Quba, Xaçmaz, Lənkəran, Hacıqabul və digər məntəqələrində, Gəncə və İrəvan quberniyalarında, Tiflis quberniyasının Axalkələk qəzasında³³ da təkrar edilmişdi. Ümumilikdə, 1918-ci il soyqırımları zamanı təqribən 50 mindən çox türk-müsəlman öldürülmüşdü³⁴.

Mart soyqırımı zamanı Bakı yaxınlığındakı Binəqədi neft mədənlərində işləyən “S.M-li” inisiallı gürcü mühəndisi həmin dəhşətli hadisələri təqribən 5 ay sonra Gürcüstan Demokratik Respublikasının rəsmi dövlət qəzeti “Sakartvelos respublika”-da belə təsvir edirdi: “Mən həmin zaman Binəqədidə neft mədənlərində idim. Ermənilərə 18 mart (yeni tarixlə 31 mart – F.V.) axşamı xəbərdarlıq edilmişdi və gecəikən, demək olar ki, hamısı getmişdilər... Döyüşlərdən sonra Bakıya gəndə Bakının müsəlmanlar yaşayan hissəsindəki bəzi guşələrini yanğın və toplarla dağıdılmış halda gördük. Musa Nağıyevin pulu ilə inşa edilmiş və Bakının ən gözəl tikililərindən olan Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin binası bizi yandırılmış vəziyyətdə qarşıladı. Ermənilər Tarayev və Mailovun evlərini yandırmışdılar”³⁵.

“Sakartvelo” qəzeti 22 may 1918-ci il tarixli sayında “Aqasas” imzalı müəllifin həmin dövrdə Tiflisdə rus dilində yayımlanan “Vozrojdeniye” («Возрождение») qəzetində çap olunmuş “Bakı hadisələri barədə həqiqət” başlıqlı irihəcmli məqaləsini gürcü dilinə tərcümə edərək yayımlayırdı. Bakıda türk-müsəlman əhaliyə qarşı törədilən soyqırımın mətləblərinin üzə çıxarılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edən məqalədə yazılır: “Bakıda martın ortalarında baş vermiş hadisələr barədə ilk məlumat alınan kimi hər kəsə aydın oldu ki, bizim işimiz bolşeviklərin çıxışı ilə deyil, müsəlmanlara qarşı aparılan mübarizə ilə bağlıdır. Bunda əsas qayəsi müsəlmanlarla iyrənc mübarizə olan və bu son zamanlarda bolşeviklərə arxalanan partiya iştirak edərək

³¹ yenə orada, s. 27-36.

³² Bakı. Mart 1918-ci il. Azərbaycan qırğınları sənədlərdə (tərtib edən: S.Rüstəmov-Tohidi), Bakı, 2013, s. 26.

³³ Axalkələk qəzasında törədilmiş qətləmlər barədə ətraflı bax: F.Valehoğlu-Hacılar. *1918 yılının ilk yarısında Ahılkelek kazasında Türk-Müslüman nüfusa qarşı etnik temizlik olguları ve sonuçları: Göyye ve Hosbiye katliamları* // “TEKE – Uluslararası Türkçe, Edebiyat, Kültür, Eğitim” Dergisi, Bursa, 2019, Sayı 8 (2), s. 1263-1275.

³⁴ Bakı. Mart 1918-ci il. Azərbaycan qırğınları sənədlərdə, s. 68.

³⁵ “Sakartvelos respublika” („საქართველოს რესპუბლიკა“) qəz., 1918, 24 avqust, № 24, s. 4-5.

böyük rol oynayırdı. Nəticədə bilinəndə ki, Bakıda 6000-dən çox müsəlman öldürülmüşdür və onların arasında qadınlar, uşaqlar və müsəlmanların tanınmış ictimai xadimləri var idi, Bakı hadisələrinin İrəvan quberniyasında hələ bundan qabaq başlamış hadisələr zəncirinin bir hissəsi olduğu heç kəsə şübhə oyatmadı. Əlbəttə ki, Bakı hadisələrini əks-inqilabçılarla mübarizə kimi səciyyələndirmək çətindir, çünki əsasən yazıq-yoxsul müsəlmanlar qətlə yetirilmişdilər, həmçinin bütün bir xalqa əks-inqilabçı damğası vurmaq qeyri-mümkündür³⁶.

Mətbuatda “R.İngilo” imzası ilə çıxış edən qaxlı hüquqşünas, publisist və din xadimi Rafiel İvanitski “Bakı hadisələri ətrafında” başlıqlı yazısında “Azərbaycanın paytaxt şəhərində baş verən vətəndaş müharibəsi”nin vahid Zaqafqaziya dövlətinin uzunmüddətli mövcudluğunun mümkün olmayacağını göstərdiyini vurğulayaraq təzliklə bu diyarın milli-inzibati ərazi vahidlərinə bölünməsinin və kompakt ərazi vahidlərinin yaradılmasının vacibliyini ifadə edirdi. Bakıda bolşevikləri dəstəkləməkdə ermənilərin əsl niyyətinin “Böyük Ermənistan” ideyasını həyata keçirmək olduğu nəticəsinə gələn R.İngilo məqaləsini maraqlı sonluqla bitirirdi: “Şimal qorxusu ermənilərə Bakıda taleyüklü addım atdırdı: dənizdən sahilə çıxanlar gəmiləri yandırmırlar, çünki çox vaxt geri qayıtmaq zərurəti yaranır!”³⁷

Cənubi Qafqazın iqtisadi mərkəzi Bakının bolşevik-daşnak ittifaqı tərəfindən işğalından sonra eyni aqibət bu regionun siyasi mərkəzi Tiflis şəhərini və digər guşələrini də gözləyirdi. Təbii ki, bu realıq gürcü siyasi-ictimai mühitini narahat etməyə bilməzdi. Öz məkrli məqsədlərinə çatmaq üçün əlverişli məqam gözləyən, istənilən siyasi xaos və anarxiyadan yararlanmaq fürsətini əldən verməyən erməni millətçi-terrorçu təşkilatlarının Birinci rus inqilabından sonra olduğu kimi, İkinci rus inqilabından sonra da fəallaşması və amansızlıqla törətdikləri soyqırımı cinayətləri, göründüyü kimi, gürcü mətbuatının qınaq obyektinə çevrilmişdi.

1918-ci il Mart soyqırımından sonra Bakıda erməni-bolşevik siyasi partiyalarının mətbuat orqanlarından başqa digər qəzet və jurnallar bağlanmışdı. Bütün digər milli şuraların fəaliyyəti qadağan edilsə də, erməni milli şurası fəaliyyətini davam etdirirdi. Aprelin 25-də ali icra hakimiyyəti orqanı kimi Bakı Xalq Komissarları Soveti (BXKS) yaradıldı³⁸ və S.Şaumyan onun sədri seçildi. Sovet tarixşünaslığında Bakı Komunnası da adlandırılan BXKS, əslində, Sovet Rusiyası hökumətinin Azərbaycanda fəaliyyət göstərən yerli orqanına çevrildi. Birbaşa Moskvanın göstərişi ilə neft sənayesi, Xəzər ticarət donanması, banklar milliləşdirildi. Abşeron nefti Rusiyaya nəql olunmağa başladı. Fətəli xan Xoyskinin başçılıq etdiyi Bakı şəhər duması buraxılaraq

³⁶ “Sakartvelo” qəz., 1918, 22 may, № 97, s. 3.

³⁷ “Sakartvelo” qəz., 1918, 25 mart (7 aprel), № 66, s. 2.

³⁸ Bakı Xalq Komissarları Sovetinin bəyannaməsinin mətni üçün bax: Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində: aprel – dekabr 1920-ci il, II cild: Rusiya Dövlət Sosial-Siyasi Tarix Arxivinin sənədləri (tərtibçi: İ.Niftəliyev), Bakı, 2012, s. 70-74.

şəhərin komendantı vəzifəsinə daşnak B.Avakyan təyin edildi. Zaqafqaziya Seymi əks-inqilabi qurum elan edildi³⁹.

Sovet Rusiyası ilə Dördlər İttifaqı (Osmanlı dövləti, Almaniya imperiyası, Avstriya-Macaristan imperiyası və Bolqarıstan krallığı) arasında 3 mart 1918-ci ildə imzalanmış Brest-Litovsk sülh müqaviləsinə görə, Cənubi Qafqazda Qars, Ərdahan və Batum bölgələri Osmanlının tərkibinə keçirdi. Zaqafqaziya Seymi heç vaxt bolşeviklərin hakimiyyətini qəbul etmədiklərini əsas gətirərək müqavilənin bu şərtini tanımaqdan imtina etdi. Osmanlı hökuməti Zaqafqaziya Seyminə ultimatum verərək ondan müqaviləni tanımasını və hərbi birləşmələrini Qars, Ərdahan və Batum bölgələrindən çıxarmasını tələb etdi. Osmanlıların başlıca tələblərindən biri də danışıqlar aparmaq üçün hüquqi səlahiyyəti olması üçün Zaqafqazıyanın müstəqilliyinin elan olunması idi. Məsələnin sülh yolu ilə qaydaya salınması məqsədilə Osmanlı hökuməti və Zaqafqaziya Seyminin nümayəndələrinin iştirakı ilə 1918-ci il martın 14-dən aprelin 14-dək Trabzon şəhərində konfrans təşkil olundu. Osmanlı heyətinə xarici işlər naziri Hüseyn Rauf bəy, Zaqafqaziya heyətinə isə gürcü sosial-demokrat Akaki Çxen-keli rəhbərlik edirdi.

Trabzonda danışıqlar getdiyi vaxtda Osmanlı qoşunları Cənubi Qafqaz istiqamətində hərbi əməliyyatlarını davam etdirərək irəliləməkdə idi. Belə bir şəraitdə 10 aprelə A.Çxenkeli Brest-Litovsk sülhünün danışıqların əsası kimi qəbul edilməsinə və Batum istisna olmaqla digər ərazilərin Osmanlıya verilməsinə razı olsa da, qarşı tərəf Batumdan vaz keçmək niyyətində olmadığını bildirdi. Nəticə etibarilə Zaqafqaziya Seyminin qeyri-müsəlman çoxluğu Azərbaycan fraksiyasının problemi dinc yolla aradan qaldırmaq tələblərinə baxmayaraq, aprelin 14-də Türkiyəyə müharibə elan etmək lehinə səs verdi və beləliklə, Zaqafqaziya Seyminə daxil olan xalqların Osmanlıya münasibətində köklü fikir ayrılıqlarını üzə çıxaran Trabzon sülh konfransı uğursuzluqla başa çatdı. Qeyd edək ki, türk heyətinin təkidilə konfransın gündəliyinə Axısqa (Axısx) və Axalkələk qəzalarının müsəlman əhalisinin təmsilçilərinin bu qəzaların Türkiyəyə birləşdirilməsi xahişini özündə ehtiva edən 13 aprel 1918-ci il tarixli müraciəti* də salınmışdı⁴⁰.

5 aprelə Sarıqamış və Ərdahanı azad etməyə müvəffəq olmuş Osmanlı ordu birlikləri Qara dəniz sahili boyu irəliləyərək 14 aprelə Batuma, 16 aprelə Çürüksuya (Kobuleti), 21 aprelə isə Ozurgetiyə daxil olur. Bundan sonra 25 aprelə Qars, 16 mayda Gümrü, 28 mayda Qarakilsə, 3 iyununda isə Axalkələk Şimal-Şərqi Anadoludan Qafqaza doğru hərbi əməliyyatlarını davam etdirən türk qoşunlarının nəzarətinə keçir⁴¹.

³⁹ Azərbaycan tarixi, V c., s. 339-340; F.Kazemzadə (Ф.Каземзаде), göstərilən əsəri, s. 71.

* Müraciətin mətninə bax: Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, Тифлис, 1919, с. 310-312.

⁴⁰ АХС ensiklopediyası, I c., s. 407-408.

⁴¹ M. Sarı. Türkiyə-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921), Ankara, 2014, s. 152-156.

Türk ordu birliklərinin təzyiqinə tab gətirə bilməyən general-mayor Foma Nazarbekovun və general-mayor Andranik Ozanyanın başçılığı altındakı erməni silahlı dəstələri Borçalı qəzasına səpələnirlər. Geri çəkilən Andranikin dəstəsi yolüstü Borçalı qəzasının dağlıq kəsiminin Qızılkilsə, Gəyliyə, Səfərli, Hamamlı, Yuxarı Oruzman, Aşağı Oruzman, Məmişli, Əngirəvan, Qamışlı, Saatlı, Muğanlı, Şəbəndilər, Sarıyer, Mollaeyyublu, Soyuqbulaq, Qaraisə, Qaraqala, İlməzli, Yırğançaq, Xocakənd kəndlərini talan edib əhalisini qırğına məruz qoyur⁴². “Borba” («Борба») qəzetinin “M-k” imzalı müxbirinin məlumatına görə, Andranik öz dəstəsi ilə 20 mayda Cəlalolğluda görünmüş, artilleriyaya ehtiyacı olduğu üçün yaxınlıqda yerləşən Vorontsovka və Privolnoye kəndlərinin malakanlarından onlarda olan topların verilməsini istəmiş, ancaq rədd cavabı almışdır. Ertəsi gün türk-“tatar”larla kiçik toqquşmadan sonra Andranik bu malakan kəndlərini tərk etməyə məcbur olmuş, həmin ərazilərə Qaraqala kəndindəki bir malikanədə qərargah quran Osmanlı hərbi hissələri yerləşmişdir. 25 mayda Vorontsovkadən Borçalı qəzasının mərkəzi Şüləverə bir gizirin (praporşikin) rəhbərliyi altında 14 nəfərlik Osmanlı dəstəsi gəlmiş, yerli sakinlər onların arasında biri qəza milisində xidmət edən iki Borçalı sakinini tanımışdılar. 2 gün sonra isə Şüləverə kapitan Rəşid bəy və gizir Ömər əfəndinin başçılıqları altında Osmanlının “Şüləver qarnizonu” adlandırılan əlavə hərbi bölmələri daxil olmuşdur. Məlumatının davamında “Borba”nın müxbiri bundan 5-6 gün sonra Şüləverə üzərində ərəbcə “Al-laha inanın və qələbə yaxın olacaq” yazısı olan qırmızı bayraqla Borçalı “tatar”larının dəstəsinin, onun səhəri günü isə iki türk eskadronunun (süvari dəstəsinin) gəldiyini bildirirdi⁴³.

Qarakilsə türklər tərəfindən zəbt olunduqdan sonra Borçalı qəzasına keçən erməni silahlılarından 500-600 nəfəri Sənain-Ağkörpü yolu ilə hərəkət edərək Borçalı qəzasının Katerinenfeld/Yekaterinenfeld alman koloniyası (indiki Bolnis şəhəri) yaxınlığındakı ermənilər yaşayan Bolnis-Xaçın kəndində daldalanırlar. 1918-ci ilin 1 iyununda bu silahlı quldur dəstələri və onları tərk-silah etmək istəyən İsrafil ağa Acalovun başçılığı altında Borçalı ağa və bəylərinin yerli türk-müsəlman kəndlərindən topladığı könüllülər arasında döyüş baş verir. Bolnis-Kəpənəkçi kəndinin çevrəsindəki Yel dağının ətəklərində baş vermiş bu döyüş erməni silahlılarının darmadağın edilməsi ilə nəticələnir. Leytenant Uolker (Walker) imzalı zabitin 14 iyun 1918-ci ildə Katerinenfelddən göndərdiyi məruzədə sözügedən döyüş barədə söz açı olaraq onun nəticəsində ermənilərdən 270 nəfərin öldürüldüyü, 52 nəfərin yaralandığı, 65 nəfərin isə sonradan Katerinenfeldə göndərilmiş türk kavaleriyasının süvariləri tərəfindən əsir qismində Cəlalolğluya aparıldığı qeyd olunurdu⁴⁴. “Yel dağı” döyüşünə dair

⁴² ARDA, f. 970, s. 1, iş 24, vv. 1-35; N.Mustafa. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti işığında (1918-1920). Araşdırmalar, məqalələr, Bakı, 2018, s. 181.

⁴³ «Борба» qəz., 1918, 22 iyun, № 99, s. 4.

⁴⁴ Almaniya və Ermənistan (1914-1918): Diplomatik materiallar toplusu (redaktoru: Yohannes Lepsius) [Deutschland und Armenien 1914-1918: Sammlung Diplomatischen Aktenstücke (by Johannes Lepsius)], Potsdam, 1919, s. 395-399 (almanca).

komissar Kromer tərəfindən Alman Milli Şurasına 3 iyun 1918-ci ildə göndərilmiş depeşada da məlumat verilirdi⁴⁵. Qarakilsədən Bolnis-Xaçına 480 erməni əsgəri və qaçqınının gəldiyini, döyüşün 1 iyunda saat 5-də başladığını yazan Uolkerdən fərqli olaraq Kromer Qarakilsədən 585 nəfərin gəldiyini və döyüşün 2 iyunda olduğunu bildirirdi. Qeyd olunmalıdır ki, həm Uolkerin məruzəsində, həm də Kromerin depeşasında hadisəyə xristian həmrəyliyi və təəssübkeşliyi prizmasından yanaşılaraq qeyri-dəqiqliklərə yol verilirdi. M.Artemenkonun adı istinadda göstərilən kitabında da qeyd olunanlara qərəzli və birtərəfli yanaşılmışdır ki, bunu müəllifin polkovnik Vasili Osipyanın nəvəsi olması ilə izah etmək olar⁴⁶. Ermənilərin I Dünya müharibəsində itkilərini müəyyən etmək üçün yaradılmış istintaq komissiyasının xahişi ilə Tiflisdə ermənicə yayımlanan “Mşak” (“Մշակ”) qəzetinin 1918-ci il noyabr saylarının birində dərc olunmuş vəkil Levon Şaverdyanın istintaq alt komissiyasının üzvü, Tiflis Dairə Məhkəməsinin sabiq prokuror müavini A.Lonqinova verdiyi ifadənin mətni sözügedən hadisənin saxtalaşdırılmış şəkildə təsvirindən ibarət idi.

Əlavə edək ki, Borçalı qəzasının Bolnis-Kəpənəkçi kəndinin məşhur Acaloğulları (Hacı Alı oğulları) nəslinin nümayəndələri İsrafil ağa və Emin ağa Acalovların adlarına Qafqaz İslam Ordusunun nəzdində Bakı hərəkətində iştirak etmiş V Qafqaz piyada tüməninin (diviziyasının) qərargah rəisi yüzbaşı Rüştü bəyin həmin dövrə aid xatirələrində də rast gəlinir. Rüştü bəy yazırdı: “Mavərayı-Qafqaz hökumətinin hərbi nümayəndəsi general Korqanov ilə Tiflis müsəlmanlarından bakılı Safvət, tiflisli Ələsgər və digər kimsələr Qarakilsə-Tiflis dəmir yolu üzərindəki Borçalı bölgəsində milis təşkilatında xidmətdə olan yüzbaşı Rüşfətin silahlı dəstəsi tərəfindən Saral stansiyasında saxlanılmışdı. Bu generalın həyatı təhlükəyə düşmədən qurtarılması üçün bir süvari bölüyü ilə bərabər yubanmadan Borçalı bölgəsinə hərəkət etməm üçün 29 may 1918-ci ildə 3-cü Ordu qrup komandanlığından 5-ci Qafqaz tüməninə əmr verilmişdi. Süvari bölüyü uzaqda vəzifə başında olduğundan onu gözləməyərək qərargahdan aldığım 3 süvari ilə Borçalı bölgəsindən tümənin qərargahına gəlmiş olan İsrafil bəy və arkadaşlarını da yanıma aldım; 29 may 1918-ci ildə ikinci vaxtı Cəlalogludən Vrontsovkə üzərindən Kəpənəkçi-Yekaterinenfeld-Şüləvər istiqamətində hərəkət etdik. İki günlük uzun bir yürüşdən sonra alman köçkünlər tərəfindən çox gözəl və müasir bir şəkildə inşa edilmiş olan Yekaterinenfeld kəndinə çatdıq. Mənə verilən süvari bölüyü ayrı bir istiqamətdən hərəkət edərək 2 iyun 1918-ci ildə bu kəndə gəlmişdi”⁴⁷. Buradan aydın olur ki, İsrafil bəy Acalov 29 may səhəri Cəlalogluda olub və doğma kəndinə Rüştü bəylə birlikdə 1 iyunda qayıdıb. Yel dağında baş vermiş döyüş zamanı Rüştü bəy Katerinenfelddə olub.

Emin ağa Acalovun adı isə yüzbaşı Rüştü bəyin xatirələrində V Qafqaz pi-

⁴⁵ “Saxalxo sakme” qəz., 1918, 4 iyun, № 248, s. 2.

⁴⁶ М.Артеменко. Нухинское созвездие, М., 2009, с. 77-78.

⁴⁷ Rüştü Türker. Birinci Dünya Harbi'nde Bakı Yollarında 5-nci Kafkas Piyade Tümeni, Ankara, 2006, s. 6-7.

yada diviziyasının Gəncəyə hərəkəti barədə məlumat verilir. Diviziya qərargahının heyətinin 1918-ci il 8 iyunda saat 8:00-da Cəlaləgludən hərəkət etdiyini, həmin gecəni Ağkərpədə, növbəti gecəni isə Ləmbəlidə keçirdiyini vurğulayan Rüşti bəy yazırdı: “Bu yürüyüş əsnasında qərargahda Borçalıdan Emin ağa ilə İslam Xeyriyyə Cəmiyyətindən Azərbaycanlı İsmayıl bəy bulunur və bələdçilik edirdilər. Emin ağa Sadaxlıda diviziyadan ayrılmışdı”⁴⁸.

Osmanlı arxiv materiallarından bəlli olur ki, türk qoşunları Cənubi Qafqaz istiqamətində hərəkətə başlamazdan əvvəl yerində vəziyyəti dəyərləndirmək və əhali içərisindən nüfuz sahibləri ilə əlaqələr qurmaq üçün öz emissarlarını həmin regiona ezam etmişdir. Osmanlı II ordu korpusunun V diviziyasının IV alayının XII bölüyünün zabiti Şövkət Alp 28 fevral-4 mart 1918-ci il tarixli raportunda Qafqaz müsəlmanlarının Osmanlı dövlətinə meyilli olduğunu, 150-dən çox kənddən ibarət olan Borçalı bölgəsinin bəyi, “həqiqi türk fədaisi” Almaz bəy Mursaqulov, Zaqatala bölgəsindən Həmzət bəy Belakov, Acara bölgəsinin bəyi Camal bəy Həmşizadə və həmin dövrdə Tiflisdə olan Sultanov (çox güman ki, Xosrov bəy Sultanov – F.V.) cənabları ilə görüşdüyünü vurğulayaraq adları çəkilən şəxslərin medal ilə təltif olunmasını təklif edir, bunun türk zabit-emissarlarının işini yüngülləşdirəcəyini bildirirdi⁴⁹.

1918-ci ilin mart ayında “Məzlumları Müdafiə Cəmiyyəti”nin sədri, irəvanlı Əbdülhəmid Hətəməzadə Trabzonda miralay Rauf bəylə görüşərək ona İrəvan quberniyasında müsəlman əhaliyə qarşı qətlamların törədildiyini, Zaqafqaziya Seyminə müraciətlərinin nəticəsiz qaldığını deyir, Osmanlıdan ərzaq, cəbhəxana və təşkilatlanma işlərinin həyata keçirilməsi üçün zabit heyətinin göndərilməsini xahiş edir. Miralay Rauf bəyin qeyd olunan görüş barədə 25 martda Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyinə vurduğu teleqramdan Ə.Hətəməzadənin “Müdafiəyi-Məzluman Cəmiyyəti”nin Osmanlı hökumətinin əmrinə müntəzir olduğunu və irəvanlı üləmadan Mirzə Hüseyn Həsənzadə (bir neçə ay sonra Gürcüstan Demokratik Respublikasının parlamentinin üzvü seçilmişdir – F.V.) ilə mühəndis Xəlil bəy Qasimbəyzadənin (23 oktyabr 1919-cu ildə Tiflisdə muzdlu erməni qatili tərəfindən həyatına son qoyulmuşdur – F.V.) etimad göstərilə biləcək adamlar olduğunu söylədiyi, həmçinin Qazax və Borçalı bölgələri barədə bunları dilə gətirdiyi bəlli olur: “Gəncə vilayətinin ən məşhur qəzası Qazaxdır. Cəsur türk camaatına malikdir. Orada ərzaq son dərəcə boldur. Əhalisi tamamilə müsəlmandır. Qars və Batum alınınca Tiflis üzərinə yürüməyə və yaxud ermənilərə hücumu hazır imişlər. Borçalı qəzasında müsəlman əhali çox və müsəlləhdır. Yalnız cəbhəxana azdır. Axısqa yolu ilə cəbhəxana göndərmək mümkündür. Qazax şəhərində oturmaq üzərə bir ərkanı-hərb və dörd-beş zabit istəyirlər. Qazax ilə Borçalıda yetmiş minə qədər müsəlləh gənc var. Bunlar nə muxtariyyət, nə də ədəmi-mərkəziyyət istə-

⁴⁸ yenə orada, s. 27.

⁴⁹ Birinci Dünya Savaşı və Azərbaycan (Osmanlı Arşiv Belgeleri) / Nəşrə hazırlayanlar: Q.Şükürov, V.Qafarov, İstanbul 2018, s. 418-419.

mirlər. Türkiyə ilhaq etməzsə, biz Türkiyəyə hicrət edəcəyik, – deyirlər”⁵⁰.

9 may 1918-ci ildə Zaqafqaziya Müsəlman Milli Mərkəzi Şurasının vəkili Xosrov bəy Sultanov başda olmaqla Cənubi Qafqazın əhalisinin əksəri müsəlmanlardan ibarət olan bölgələrinin milli şuralarının vəkilləri, o cümlədən Qazax Milli Şurası vəkilləri Heydər Cabbarzadə və Əbdülhəmid Hətəmzadə, Borçalı Milli Şurası vəkili Böyük bəy Axundov və Axısqa-Axalkələk Milli Şurasının vəkili Ömər Faiq Nemanzadə Osmanlı Atabəyi (Sədrəzəmi) Tələt Paşaya müraciət ünvanlayaraq, Osmanlı hökumətindən təmsilçisi olduqları bölgələri öz idarə və himayəsinə götürməsinə xahiş edirlər⁵¹.

Osmanlı ordusunun 1918-ci il aprel-may aylarında irəliləmə hərəkəti çərçivəsində 10-cu Qafqaz fırqəsi tərəfindən Poti və Kutaisin, 3-cü Qafqaz fırqəsi tərəfindən isə Axısqaqanın zəbt edilməsi planlarının icrası 22 apreldə Zaqafqaziya Seyminin paytaxtı Tiflis şəhəri olmaqla müstəqil Zaqafqaziya Qoşma Xalq Cümhuriyyətinin (Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikası – ZDFR) yaradılması haqqında bəyannamə qəbul etməsi və Osmanlı ilə sülh danışıqlarının davam etdirilməsinə qərar verməsi ilə dayandırılmışdı⁵². Qeyd edək ki, ZDFR hökumətində nazirlərdən 5-i etnik mənsubiyyətinə görə Azərbaycan türkü, 4-ü gürcü və 4-ü erməni idi. Strateji əhəmiyyətli nazirliklər gürcülərdə və ermənilərdə idi. ZDFR-də baş nazir və xarici işlər naziri vəzifəsini Akaki Çxenkeli tuturdu.

1918-ci il 11 mayda Batum şəhərində ədliyyə naziri Xəlil bəy Menteşenin başçılığı altında Osmanlı nümayəndə heyəti və A.Çxenkelinin rəhbərlik etdiyi ZDFR nümayəndələrinin iştirakı ilə sülh konfransı işə başlayır. Konfransda müşahidəçi qismində general-mayor Otto Herman fon Lossovun rəhbərliyi ilə Almaniya nümayəndə heyəti və Şimali Qafqaz Dağlıları İttifaqının nümayəndələri də iştirak edirlər. Sonuncular elə konfransın açılışı günü Batumda Dağlılar Respublikasının (paytaxtı: Teymurxan-Şura, indiki Buynaksk şəhəri) müstəqilliyini rəsmən elan edirlər. Batum toplantısında Türkiyə Brest-Litovsk müqaviləsinin şərtlərindən daha ağır tələblər irəli sürür və Batum bölgəsi ilə bərabər Tiflis quberniyasının Axısqa və Axalkələk qəzalarının bütünlüklə, İrəvan quberniyasının Sürməli, Aleksandropol və Eçmiədzin qəzalarının isə müəyyən hissələrinin ona güzəştə gedilməsini, həmçinin Qars-Aleksandropol-Culfa dəmir yolu xəttinin nəzarətinə verilməsini istəyir. Konfransda iştirak edən gürcü və erməni təmsilçilər Cənubi Qafqazda nüfuz rəqabəti nəticəsində Almaniya və Osmanlı arasında özünü büruzə verən gərginlikdən yararlanmağa çalışırlar. Onlar Almaniya nümayəndə heyətinin konfransın işinə daha yaxından cəlb edilməsi yönündə diplomatik gedişlərə əl atırlar. “Nəticədə bir sıra ciddi səbəb və amillər Ba-

⁵⁰ Birinci Dünya Savaşı və Azərbaycan (Osmanlı Arşiv Belgeleri), s. 493; Azərbaycan Cumhuriyeti: 1918-1920 (Osmanlı Arşiv Belgeleri) / Nəşrə hazırlayanlar: Q.Şükürov, V.Qafarov, İstanbul, 2018, s. 86.

⁵¹ Azərbaycan Cumhuriyeti: 1918-1920 (Osmanlı Arşiv Belgeleri), s. 114-115.

⁵² Sarı M. Türkiyə-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921), Ankara, 2014, s. 144-147.

tum konfransında, daha sonra isə Zaqafqaziya Seymində qarşıdurmanı sürətləndirdi: Osmanlı hərbi birləşmələri İrəvan quberniyasının içərilərinə doğru irəlilədi; Xəlil bəy alman vasitəçiliyindən imtina etdi və Almaniya heyəti Batumu tərk etdi; müsəlman fraksiyası ZDFR-in bolşeviklərin Bakıdan çıxarılması yönündə tədbirlər görməyəcəyi təqdirdə, Seymi tərk edəcəyi barədə bəyanat verdi; Türkiyə tərəfi mayın 26-da ZDFR-in ləğvi tələbi ilə konfransa memorandum* təqdim etdi. Vəziyyətdən çıxış yolları arayan tərəflər vahid dövlət şəklində mövcudluqlarını sürdürə bilməyəcəklərində həmrəy idilər. Yaranmış şəraitdə Azərbaycan nümayəndələrinin gürcülərə vahid dövlət yaratmaq təklifi də baş tutmadı. Gürcülər artıq almanların himayəsində ayrıca gürcü dövləti yaratmaq qənaətinə gəlmişdilər”⁵³.

1918-ci il mayın 14-də Zaqafqaziya Seyminin gürcü fraksiyası Almaniyanın regiondakı təmsilçisi fon Lossov və Almaniyanın Tiflisdəki sabiq konsulu fon der Şulenberg ilə gizli-separat danışıqlara getmək qərarına gəldi. Batumda Gürcüstan Milli Şurasının sədri N.Jordaniya ilə fon Lossov arasında aparılan danışıqlarda Gürcüstan tezliklə Zaqafqaziya Federasiyasının tərkibindən çıxaraq müstəqilliyini elan etməyi, Almaniya tərəfi isə Gürcüstanla müqavilə bağlamaqla onun hökumətini de-fakto tanımağı öhdəsinə götürürdü. Bundan sonra Potidə davam edən alman-gürcü danışıqları ZDFR-in parçalanmasını sürətləndirdi, eyni zamanda Osmanlı hökumətini Cənubi və Şimali Qafqazda yaşayan müsəlman-türk xalqlarının müstəqilliyi məsələsində mövqeyini korrektə etməyə məcbur etdi. 1918-ci il mayın 26-da Zaqafqaziya Seyminin gürcü fraksiyası ZDFR-dən çıxdı və Gürcü Milli Şurası Gürcüstan Demokratik Respublikasının yaranmasını bəyan etdi. Mayın 28-də Potidə Almaniya ilə Gürcüstan arasında bir sıra məsələləri əhatə edən 5 maddədən ibarət razılaşma imzalandı. Beləliklə, “dövlətçiliyə və xarici ölkələrin himayəsinə fərqli baxışların gerçəkləşməsi” nəticəsində Zaqafqaziya Seymi və hökuməti dağılmağa məhkum olundu⁵⁴.

1.1.2. Müstəqil Qafqaz respublikalarının elanından Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutuna qədərki dövr (may, 1918 – aprel, 1920)

Gürcüstan Demokratik Respublikasının (GDR) müstəqillik aktının elanından 2 gün sonra – 28 may 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (AXC) istiqlal bəyannaməsi qəbul olundu. Həmin gün Azərbaycanın qərbindəki qədim türk mahallarında Ermənistan (Ararat) Respublikası elan olundu.

Batum danışıqlarını davam etdirməyə qərar verən yeni yaranmış Qafqaz res-

* memorandum – beynəlxalq münasibətlərdə diplomatik yazışma forması, hökumətin hansısa məsələyə baxışını əks etdirən diplomatik sənəd (F.V.).

⁵³ AXC ensiklopediyası, I c., s. 246; F.Kazemzadə (Ф.Каземзаде), göstərilən əsəri, s. 115-116.

⁵⁴ AXC ensiklopediyası, II c., s. 291; F.Kazemzadə (Ф.Каземзаде), göstərilən əsəri, s. 116, 121-122.

publikalarının nümayəndələrinin hər birinin öz sülh şərtləri və gündəliyi var idi. Bu dövlətlər arasında sərhədlərin müəyyən edilməsi zərurəti meydana çıxmışdı. Bu xüsusda Cənubi Qafqazda yaranan milli respublikalar içərisində ən mürəkkəb vəziyyətdə olan Ermənistan Respublikası yardım üçün Azərbaycan hökumətinə müraciət etmişdi. “May ayının 29-da Erməni Milli Şurası ilə danışıqlar barədə Nazirlər Şurasının sədri F.X.Xoyski Azərbaycan Milli Şurasının iclasına məlumat verdi. O göstərdi ki, Ermənistan Federasiyası yaratmaqdan ötrü onlara siyasi mərkəz lazımdır, Aleksandropol (Gümrü – F.V.) türklər tərəfindən tutulduqdan sonra belə bir siyasi mərkəz, ancaq İrəvan şəhəri ola bilər, ona görə bu şəhərin ermənilərə güzəştə gedilməsi labüddür. Bu məsələ barəsində X.Xasməmmədov, M.Y.Cəfərov, Ə.Şeyxülislamov, M.Məhərrəmov çıxış edərək İrəvan şəhərinin ermənilərə güzəşt edilməsini qaçılmaz bəla kimi qiymətləndirdilər. Milli Şuranın iclası İrəvan şəhərinin ermənilərə güzəştə gedilməsi barədə öz razılığını bildirdi...”⁵⁵ Batumda olan Azərbaycan və Ermənistan nümayəndələri arasında sərhəd məsələləri ilə bağlı aparılmış danışıqlarda Azərbaycan tərəfi ermənilərin Yelizavetpol quberniyasının bir hissəsinə – Qarabağa olan iddialarından imtina etmələri qarşılığında Aleksandropol qəzası hüduqlarında erməni dövlətinin yaradılmasına razılıq vermiş, eyni zamanda Türkiyə ilə Ermənistan arasında müqavilə bağlanmasına yardım göstərəcəyini vəd etmişdi. “Cənubi Qafqazda Ermənistan dövlətinin yaradılmasına və tarixən azərbaycanlılara məxsus olan bir sıra ərazilərin dövlət ola bilmək üçün ermənilərə verilməsində Osmanlı siyasi dairələrinin fikirləri birmənalı deyildi. Birinci dünya müharibəsinin sonunda Türkiyənin siyasətini müəyyən edən baş nazir Tələt paşa və hərbi nazir Ənvər paşa Cənubi Qafqazda erməni dövlətinin yaradılmasını uyğun bilmir, bu mümkün olmazsa zəif, yaşamaq qabiliyyəti olmayan bir Ermənistanın yaradılmasını mümkün hesab edirdilər. Batum danışıqlarında Türkiyəni təmsil edən Xəlil bəy və Vehib paşa isə tarixən Azərbaycana məxsus bir sıra ərazilərin ermənilərə verilməsini qaçılmaz hesab edir və bu məqsədlə sülh konfransında olan Azərbaycan nümayəndələrinə tövsiyə edirdilər ki, beynəlxalq aləm qarşısında ermənilərin mövcudluğunu tanımaq və onlara müəyyən güzəştlər edilməsi qaçılmazdır”⁵⁶. Tarixçi-alim V.Qafarovun dövrün arxiv mənbələrinin tədqiqi əsasında gəldiyi qənaətə görə, Batum danışıqlarında iştirak edən Osmanlı nümayəndələrinin erməni dövlətinin yaranması məsələsinə dair mövqeyinə Azərbaycan nümayəndələrinin təsiri olmuşdur. Belə ki, “Batum konfransındakı Seym heyətinin gürcü və Azərbaycan nümayəndələri erməni dövlətinin yaradılmasının vacibliyi mövqeyində israr edirdilər. Osmanlı hökuməti gürcü nümayəndələrinin təklifini rədd etsə də, Azərbaycan nümayəndələrinin təkidli mövqeyi qarşısında “ermənilərə dövlət yaratmağa imkan verməmək və ermənilərin yaşadığı əraziləri müsəlmanlarla gürcülər arasında bölüşdürmək” təklifindən geri çəkildi və bir sıra öhdəliklər qarşılığında Osmanlı dövlətinin yeni sərhədləri ilə Göyçə gölü arasında erməni dövlətinin yaradılmasına razılıq verdi”⁵⁷.

⁵⁵ C.Həsənlı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918-1920), Bakı, 2009, s. 95-96.

⁵⁶ yenə orada, s. 96-97.

⁵⁷ <https://science.gov.az/az/news/open/23494> (12.01.2023).

Batum danışıqları 1918-ci il iyunun 4-də Osmanlı dövləti ilə Cənubi Qafqaz respublikaları arasında ayrı-ayrılıqda “sülh və dostluq” müqavilələrinin bağlanması ilə yekunlaşdı. Nəticə etibarilə Osmanlı dövləti Ədirnə sülhünədək mövcud olan 1828-ci il sərhədlərini bərpa etdi.

Batum müqavilələri ilə Osmanlı dövləti Cənubi Qafqaz respublikalarının müstəqilliyini tanıyırdı. Azərbaycanla 11 maddədən ibarət müqavilənin 4-cü maddəsi Azərbaycan üçün xüsusi önəm daşıyırdı. Belə ki, bu maddəyə uyğun olaraq Türkiyə hökuməti sülh və əmin-amanlığı, ölkənin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün ehtiyac yaranarsa, Azərbaycana hərbi yardım göstərməyi öz üzərinə götürürdü⁵⁸.

Gürcüstanla 13 maddədən ibarət müqavilənin 2-ci maddəsinə əsasən Qars, Batum və Ərdahanla bərabər Axalkələk qəzası və Axısqa qəzasının böyük hissəsi Türkiyənin tərkibinə keçirdi. Lakin Türkiyə mayın 11-də etdiyi tələbləri yumşaldaraq Axısqa qəzasının Azqur və Abastuman məntəqələrinin Gürcüstanda qalmasına razılıq verirdi. Türk qoşunları və onun müttəfiqləri Zaqafqaziya dəmir yolundan maneəsiz istifadə haqqını əldə edirdilər. Müqavilənin 6-cı maddəsi GDR ərazisində yaşayan müsəlmanların dini, mülki və siyasi hüquqlarının qorunmasına aid idi⁵⁹.

Ermənistanla 14 maddəlik müqavilədə Türkiyə Ermənistanın müstəqilliyini İrəvan və Eçmiədzin qəzalarının Ararat Respublikası hakimiyyətinin nəzarəti altında olan təqribən 10 min km²-lik ərazilərində tanıyırdı. Ermənistan rəhbərliyi Brest-Litovsk müqaviləsinin şərtlərini qəbul edir, öz ərazisinə hansısa silahlı bəndələri buraxmaq və yerli müsəlman əhalinin hüquqlarını qorumaq öhdəliyini götürürdü. Beləliklə, Gümrü və Eçmiədzin Türkiyəyə keçir, habelə Türkiyə Gümrü-Culfa dəmir yolundan istifadə etmək hüququnu əldə edirdi. Müqaviləyə görə, Ermənistanda Türkiyə hökumətinin hərbi komissarları fəaliyyət göstərə bilərdi. Onlar Ermənistan yolları ilə türk qoşunlarının maneəsiz hərəkətinə və ərzaqla təminatına nəzarət etməli idilər⁶⁰.

1914-1918-ci illərdə Osmanlının bəhriyyə (hərbi donanma) naziri olmuş Camal Paşa* yazırdı: “Qafqazda bütün baş verənlər nəticəsində yeni yaradılmış dövlətlər

⁵⁸ AXC ensiklopediyası, I c., s. 247; V.Qafarov, Q.Şükürov. Azərbaycan Cümhuriyyəti tarixi. 1918-1920-ci illər (Osmanlı arxiv sənədləri əsasında), Bakı, 2017, s. 167-174

⁵⁹ Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, Тифлис, 1919, с. 343-349.

⁶⁰ AXC ensiklopediyası, I c., s. 248; F.Kazemzadə (Ф.Каземзаде), göstərilən əsəri, s. 125; Qafqazda ilk respublikalar (1918-1921) (elmi redaktoru: İ.Bağırova), Bakı, 2021, s. 213-214.

*Camal Paşa erməni terrorunun qurbanı olmuş, 21 iyul 1922-ci ildə Tiflisdə türk səfiri Əhməd Muxtar bəyin yaşadığı evdə şam yeməyinə qatıldıqdan sonra yavərləri – bəhriyyə minbaşısı (mayor) Nüsrət bəy və jandarma müəllimi-əvvəli (baş leytenant) Sürəyya bəylə birlikdə qaldığı mehmanxanaya dönrəkən axşam saat 10-da şəhərin Böyük Pyotr (indiki P.İnqoroğva) küçəsində, bu küçənin Yermolov (indiki Ş.Çitadze) və Jukovski (indiki P.Çaykovski) küçələri ilə kəsişdiyi aralıqda, Gürcüstan SSR Fövqəladə Komissiyasının (“ÇK”) binasının yaxınlığında daşnak silahlı bandasının hücumuna məruz qalmışdır. Tiflisdə gürcücə yayımlanan “Komunisti” qəzetinin hadisə barədə təfərrüatlı məlumatından bəlli olur ki, Jukovski küçəsinin tinindən revolyerlərlə Camal Paşa və yavərlərinə arxadan atəş yağdıran terrorçular Sololək məhəlləsi istiqamətindəki dalanlarla qaçıb uzaqlaşmışdılar. Camal Paşa kürək nəhiyəsindən və boynundan 3 güllə yarası, Nüsrət bəy 5 güllə yarası, Sürəyya bəy isə kürəyindən 1 güllə yarası alaraq həyatlarını itirmişdilər. Qatillər Jukovski küçəsində baş verənlərin canlı şahidi olan yangınsöndürənlər dəstəsinin Qaregin Mdivanyan adlı növbətçi işçisini də öldürmüş, təsadüfən yoldan ötən bir qadını isə ayağından yaralamışdılar [“Komunisti” (“კომუნისტი”) qəz., 1922, 23 iyul, № 167, s. 2].

arasında erməni respublikasını da görürük. Türklər İrəvan və Eçmiədzin şəhərləri ilə erməni respublikasının yaranmasına qarşı çıxmağa əsas görmür, ancaq çox istərdi ki, bu respublika Cənubi Qafqaz xalqlarının səyləri nəticəsində yaranmış Azərbaycan və gürcü respublikaları ilə ən yaxşı münasibətlərdə olsun; erməni respublikası həm də Osmanlı imperiyası – Kiçik Asiyanın mübahisəsiz mülkiyyətçisi – ilə dost olmalıdır və öz qısqanc baxışlarını hüquqla bizə məxsus olana dikməməlidir... Əgər biz dördümüz – Osmanlı imperiyası, Azərbaycan, gürcü və erməni respublikaları – özümüzü Rusiyadan qorumaq üçün Yaxın Şərq xalqlarının ittifaqını yaratmasaq, əlaqəli şəkildə fəaliyyət göstərməsək və Şimali Qafqazda respublikanın yaradılmasına köməklik göstərməsək, həmişə bizi öz boyunduruğuna salmağa səy göstərən Rusiyanın yenidən qurbanına çevriləcəyimizə şübhə etməyə dəymir”⁶¹.

4 iyun 1918-ci ildə Batumda Osmanlı ilə Gürcüstan Demokratik Respublikası arasında “sülh və dostluq” müqaviləsinə əlavə olaraq 3 müqavilə⁶², eyni zamanda onlara əlavə daha iki saziş imzalanmışdır⁶³. Həmin gün və 14 iyunda yenə də orada Osmanlı ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında “sülh və dostluq” müqaviləsinə əlavə sazişlər imzalanmışdır⁶⁴.

4 iyunda Batumda həmçinin Azərbaycan, Gürcüstan və Osmanlı arasında hər üç dövlətin ərazisindən keçən Bakı-Batum kerosin (neft) boru kəmərinin fəaliyyətinin tənzimlənməsi⁶⁵, eləcə də “Zaqafqaziya Dəmir Yolları”nın vaqonlarının Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və Osmanlı arasında bölünməsi qərarına gəlinir⁶⁶.

Osmanlı ilə Dağlılar Respublikası arasında da “sülh və dostluq” müqaviləsi imzalanmışdı. 8 iyunda Batumda bağlanmış bu müqaviləyə görə, Osmanlı Azərbaycana olduğu kimi, Şimali Qafqaza da ehtiyac yaranacağı təqdirdə hərbi yardım göndərməyə söz vermişdi. Bu məqsədlə 15-ci firqə və könüllülərdən ibarət “Şimali Qafqaz ordusu” qurulmuşdu⁶⁷.

Batum konfransı nəticəsində Osmanlı ilə Qafqaz respublikaları arasında dövlətlərarası münasibətlərin təməli atılmışdı. Osmanlı dövləti Gürcüstan, Ermənistan, Azərbaycan və Dağlılar respublikaları ilə imzaladığı müqavilələrlə, demək olar ki, Qafqaza nəzarəti ələ keçirmişdi. Bu duruma ən böyük təpkini Qafqazda maraqları zədələnən Almaniyaya göstərmişdi. Gürcüstan 6 iyun 1918-ci ildə Almaniyaya əlaqəyə girərək Batum müqaviləsinin ləğv olunmasını və Brest-Litovsk müqaviləsinə əsaslanan yeni bir müqavilənin imzalanmasını istəmişdi. Beləliklə, Almaniyaya üçün də Osmanlının Qafqazda nüfuzunu və təsir gücünü azaltmaq imkanı yaranmışdı. Bu səbəbdən Almaniyaya Osmanlı dövləti ilə təmasa keçərək İstanbulda yeni bir konfransın

⁶¹ Записки Джемал паши (1903-1919), Тифлис, 1923, с. 138-139.

⁶² Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, с. 357-360.

⁶³ yenə orada, с. 361-363.

⁶⁴ АРПİİSSA, f. 277, s. 2, iş 17, vv. 6-7; АХС ensiklopediyası, I c., s. 248.

⁶⁵ Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, с. 364.

⁶⁶ yenə orada, с. 365.

⁶⁷ M.Sarı, göstərilən əsəri, s. 166.

çağırılmasını təklif etmişdi. Maraqlarına uyğun gəlməsə də, bu təklif Osmanlı tərəfindən qəbul edilmişdi. İstanbulda keçiriləcək konfransda yeni yaranmış gənc Qafqaz dövlətləri arasında sərhəd məsələləri, bu dövlətlərin Osmanlı dövləti və müttəfiqləri ilə iqtisadi münasibətlərinin qurulması, poçt-teleqraf əlaqələri, Bakının işğaldan azad olunması və s. məsələlərin müzakirə olunması razılaşdırılmışdı. Y.Gegeçkorinin başçılığı altında Gürcüstan və A.Aqoranyanın başçılığı altında Ermənistan nümayəndə heyətləri İstanbula 18 iyunda, M.Ə.Rəsulzadənin və Heydər Bammətin başçılığı etdiyi müvafiq olaraq Azərbaycan və Şimali Qafqaz nümayəndə heyətləri isə 21 iyunda çatmışdılar⁶⁸.

İstanbulda danışıqlar zamanı alman nümayəndə heyəti Bakı probleminin həllinin açarının Moskvada olduğunu əsas gətirərək konfransa Sovet Rusiyasının nümayəndələrinin dəvət olunmasını təklif edir, ancaq bu təklif Osmanlı tərəfindən rədd edilir. Bundan sonra almanlar Sovet Rusiyası ilə separat danışıqlara girirlər. Üç aya qədər davam edən Almaniya-Rusiya danışıqları 27 avqustda Brest-Litovsk müqaviləsinə əlavə məxfi sazişin imzalanması ilə nəticələnir. Osmanlı dövlətindən gizli şəkildə bağlanmış 8 fəsildən və 17 maddədən ibarət olan sazişin 6-cı fəslə bilavasitə Qafqaza, bir az da dəqiqliyinə varsaq, 13-cü maddəsi Gürcüstana, 14-cü maddəsi isə Azərbaycana aid idi. 13-cü maddədə Rusiya Gürcüstanın Almaniya tərəfindən müstəqil dövlət kimi tanındığını qəbul edirdi. 14-cü maddədə isə göstərilirdi ki, Almaniya Qafqazda Gürcüstan hüduqlarından kənarda gedən hərbi əməliyyatlarda hansısa üçüncü dövlətə heç bir əməli yardım etməyəcək. Rusiya isə Bakı vilayətində neft hasilatını bütün imkanlar daxilində artıracağını, çıxarılan neftin dördüdə bir hissəsini hər ay Almaniya verəcəyini vəd edirdi⁶⁹.

Osmanlı dövləti tərkibinə keçmiş Əlviyyə-i-səlasə bölgələrində (Qars, Ərdahan və Batum vilayətləri) Brest-Litovsk müqaviləsinin şərtlərinə uyğun olaraq xalqın səsvermə yolu ilə öz gələcək müqəddəratını Osmanlı ilə bağlayıb-bağlamadığını müəyyən etmək üçün 1918-ci ilin yay aylarında plebisit keçirmişdi. Yaşayış məntəqələri üzrə müəyyən ardıcılıqla 14 iyunda başlayıb 27 iyulda sona yetən plebisitdə əhəlinin mütləq əksəriyyəti Türkiyənin tərkibində yaşamağa səs vermişdilər. Plebisitin təşkil qaydalarına və bəzi xüsusiyyətlərinə Gürcüstan və Sovet Rusiyası ilə yanaşı, Almaniya da etiraz etmişdi⁷⁰. Göründüyü kimi, Almaniya Türkiyə ilə müttəfiq hesab olunsada, Türkiyənin Cənubi Qafqazda mövqelərinin güclənməsini istəmirdi və bunu məhdudlaşdırmaq üçün müxtəlif vasitələrdən yararlanmağa çalışırdı.

⁶⁸ yenə orada, s. 157.

⁶⁹ "Azərbaycan" ("نایج ایبردا") qəz., 1918, 9 oktyabr, № 10 (Bax: "Azərbaycan" qəzeti: 1918-1920: [1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş "Azərbaycan" qəzetinin tam külliyyatı: 20 cildə] / [transliterasiya ed.: M.Gəncəli, A.Ağaoğlu; elmi red.: T.Kərimli; ön söz: H.Paşayev], I cild (sentyabr-oktyabr 1918), Bakı, 2021, s. 142-144); 3.Авалов. Независимость Грузии в международной политике. Воспоминания. Очерки, Париж, 1924, с. 111, 113.

⁷⁰ Bax: E.Şahin. 1918 Elviyyə-i Səlasə Plebisiti Sırasında Türk-Gürcü Münasibətləri // Yeni və Yaqın Çağda Türk-Gürcü İlişkileri, Trabzon, 2020, s. 180-197.

Müstəqilliklərini yeni elan etmiş Cənubi Qafqaz respublikaları arasında ən böyük problem sərhəd bölgüsü, yəni mübahisəli ərazilər problemi idi. İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasının I-IV polis sahələri, Eçmiədzin qəzasının II və III polis sahələri, Sürməli qəzasının I-III polis sahələri və Yeni Bəyazid qəzasının III polis sahəsinin bir hissəsi Azərbaycan və Ermənistanın, Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasının II və III polis sahələri, Sığnaq qəzasının V polis sahəsi və Borçalı qəzasının I-IV polis sahələri isə Azərbaycan və Gürcüstanın iddia etdikləri mübahisəli ərazilər idi ⁷¹. Borçalı sakinləri Əfəndioğlu İsmayıl və Yusuf Əfəndizadə İstanbulda çap olunan “Atı” qəzetinin 5 iyul 1918-ci il tarixli 186-cı sayında yayımlanan “Qafqaz hüddumuzda gürcü hökumətinə təshihə əl-zəmə bir nöqtə” başlıqlı məqalələrində Gürcüstan qəzetlərində Borçalı, Qazax və Şəmkirin Gürcüstana aid olduğunu göstərən xəritələrin yayılmasına təkpi göstərirdilər. Məqalədə qeyd olunurdu ki, sözügedən bölgələrin “gürcülərlə heç bir əlaqəyi irqiyyə və tarixiyyəsi yoxdur. Bu nəvahidə sakin olan 150-200 minə qədər xalq əslən və nəslən türkdürlər. Rus hökuməti zailəsinin bütün təmsili siyasətinə rəğmə, əsrlərdən bəri türklüklərini və hissiyyatı milliyyətlərini mühafizə edən bu həvali sakinlərinin yarın da milliyyətlərini mühafizə edə biləcəklərinə şübhə edilməz”⁷².

Borçalı qəzası həmçinin Axalkələk qəzası ilə birlikdə Ermənistan və Gürcüstan arasında mübahisəli ərazi idi. Əhalisinin təqribən 30 %-i türk-müsəlmanlardan ibarət olan Ermənistan Respublikası yarandığı gündən süqutunadək bütün qonşularına qarşı torpaq iddialarında olmuş, qonşu dövlətlərin əraziləri hesabına öz hüddudlarını genişləndirmək siyasətini yürüdərək Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə ilə hərbi münaqişələr yaratmışdır.

Müstəqilliyinin ilk günlərində – 5 iyun 1918-ci ildə Gürcüstan hökuməti Borçalı, Sığnaq və Tiflis qəzalarının sərhədlərinə hərbi birləşmələrinin yerləşdirilməsi haqqında qərar qəbul edir. Bundan sonra alman hərbi birliklərinin müşayiəti ilə Borçalı qəzasına gürcü qoşunları yeridilir. 9 iyun 1918-ci ildə V.Cuğeli və A.Koniaşvilinin başçılığında xalq qvardiyası Tiflis yaxınlığındakı Tabaxmeladan Xram çayı istiqamətində hərəkətə keçir. 11 iyununda qvardiyanın komandanı V.Cuğeli komanda heyəti ilə Sarvan kəndində yerli əhali ilə görüşür. V.Cuğeli xatirələrində “vəhşi tatarların” nizam-intizamından təsirləndiyini, belə ki, uzun sürən görüş zamanı çox adam olmasına rəğmə, səs-küy olmadığını və bir nəfərin danışdığını, qalanların isə sakitcə onu dinlədiyini vurğulayaraq yazırdı: “Tatarlar nəzakətli idilər, bizi dadlı və yaxşı çayla qonaqladılar...” Həmin gün generallar M.Kvinitadze, S.Axmetelaşvili və Q.Mazniaşvili Sandar stansiyası yaxınlığında qvardiya qərargahının üzvləri ilə görüşüb onlara tabesizlik göstərən silahlı dəstələrə qarşı növbəti gün ediləcək hücumu planlaşdırırlar⁷³. 12 iyun sübh tezdən 5 sayılı zirehli qatar, Tiflis qvardiyası, almanların iki eşelonu və ordu batalyonu dəmir yolu xətti üzərindən hücumə keçir. Onların sağ

⁷¹ AXC ensiklopediyası, I c., s. 11-12.

⁷² Azərbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında: 1918-1920 (Gazete Haberleri ve Köşe Yazıları) / (Nəşrə hazırlayanlar: Q.Şükürov, V.Qafarov), İstanbul, 2018, s. 185-186.

⁷³ В.Джугели. Тяжёлый крест (Записки народогвардейца), Тифлис, 1920, с. 93, 101, 106-107; Gürcüstan Demokratik Respublikası (1918-1921). Ensiklopediya-sözlük, Tiflis, 2018, s. 23.

tərəfi ilə xalq qvardiyasının qalan hissəsi, artilleriya və süvari bölmələri irəliləyir. Səhər saat 10-dan axşam saat 5-dək Xram çayı sahillərində Qoşakilsə kəndi yaxınlığında gürcü-alman hərbi birlikləri ilə borçalıların silahlı dəstələri arasında aramsız döyüş baş verir. Saat 14:00-da gürcü komandanlığının əmri ilə artilləriyadan istifadə olunur. 12 iyun döyüşündə xalq qvardiyasının artilleriya bölməsinin başçısı V.Şarışidze (kəşfiyyatdan qayıdarkən) və döyüşçüsü Q.Daneliya öldürülür⁷⁴. Həmin axşam alman hərbi birlikləri və onun səhəri daha iki gürcü hərbi əşelonu döyüş baş verən əraziyə gəlir. Onlara Şüləver erməniləri də qoşulur. 13 iyununda səhər artilleriya hazırlığından sonra gürcü-alman birləşmələri yenidən hücumə başlayaraq Xram çayı üzərindəki körpünü keçib Böyük Qoşakilsə, Şüləver və Aşağı Saral kəndlərini tutmağa müvəffəq olurlar. Həmin gün baş vermiş döyüşdə hücum edən tərəfin itkisi 4 ölü və 20 yaralıdan (o cümlədən 8 alman, onlardan biri sonradan aldığı yaradan həyatını itirir) ibarət olur⁷⁵. 14 iyununda gürcü-alman qüvvələri döyüşsüz Sadaxlı kəndinə daxil olurlar və daha sonra Allahverdi və Sənain stansiyalarına doğru irəliləyirlər. Gürcü mənbələri bu irəliləmə zamanı çox sayda Osmanlı əsgərinin əsir götürüldüyünü yazırdı⁷⁶. Həmin mənbələrin məlumatına görə, 15 iyununda alman-gürcü hərbi birliklərinə müqavimət göstərən dəstələr Gürcüstan ərazisini tərk etmək üçün 3 gün vaxt verilməsini istəyir, əks halda, hücum davam edərsə, körpüləri partladacaqları ilə hədələyirlər. Qarşı tərəf körpülər dağıdılacağı təqdirdə əsir götürülmüş osmanlıların (3 zabıt və 50 əsgər) güllələnməyini bildirir və təcili sürətdə müqavimətçilərin geri çəkilməsini tələb edir. Sonuncular bunun 1 gündən tez mümkün olmadığını bildirdikdən sonra almanların 1 əşelonu, gürcü topçu dəstəsi və zirehli avtomobili hücumə keçir. Müqavimətçilər hədələrini yerinə yetirərək Sənaindən 10 verstlik məsafədə yerləşən kiçik körpünü partladır⁷⁷.

Tiflis mətbuatı alman hərbi hissələri Sənaini keçəndən sonra Borçalıdan Tiflisə barışıq heyətinin gəldiyini və onun tərkibinə “Osmanlı agentləri”nin də daxil olduğunu yazırdı⁷⁸. 22 iyununda isə Tiflisdən Borçalı qəzasına Vl.Mqeladze və Qr.Tsintsabadedən ibarət hökumətin nümayəndə heyəti göndərilmişdi. Bu heyət ilk olaraq “son hadisələr zamanı ən çox ziyan görmüş və sakinləri didərgin düşmüş” Candar kəndinə baş çəkir, sonra günorta saat 2-də Sarvan kənd icmasının toplantısında iştirak edir, axşam saat 7-də isə Şüləver kəndində qəzanın erməni və gürcü sakinləri ilə görüş keçirir. Borçalı qəzasının komissarı heyət üzvlərinə bildirir ki, qəzada 170 mindən çox əhali

⁷⁴ “Ertoba” qəz., 1918, 15 iyun, № 122, s. 2.

⁷⁵ yenə orada; “Saxalxo sakme” qəz., 1918, 15 iyun, № 257, s. 2 və 16 iyun, № 258, s. 2; «Борьба» qəz., 1918, 15 iyun, № 93, s. 2; “Sakartvelo” qəz., 1918, 18 iyun, № 119, s. 4; V.Cuğeli (В.Джугели), göstərilən əsəri, s. 93, 101, 106-107; Gürcüstan Demokratik Respublikası (1918-1921). Ensiklopediya-sözlük, s. 24-25.

⁷⁶ “Saxalxo sakme” qəz., 1918, 18 iyun, № 259, s. 2; “Ertoba” qəz., 1918, 15 iyun, № 122, s. 3.

⁷⁷ “Saxalxo sakme” qəz., 1918, 19 iyun, № 260, s. 2.

⁷⁸ “Saxalxo sakme” qəz., 1918, 18 iyun, № 259, s. 2; “Ertoba” qəz., 1918, 18 iyun, № 124, s. 3.

yaşayır; onlardan 59 mini – müsəlman, 51 mini – erməni, 30 mini – yunan, 15 mini – alman, 6 mini – gürcü, qalanı isə aysoru, rus və digər millətlərin nümayəndələri-dir⁷⁹. Həmin dövrdə yerli türk-müsəlman əhali arasında etimad qazanmaq üçün GDR hökuməti tərəfindən Borçalı qəzasının köməkçisi vəzifəsinə “Hümmət” partiyasının (“Hümmət” Müsəlman Sosial-Demokrat Təşkilatı) bir üzvünün təyin olunması qərarına gəlinmişdi⁸⁰. “Ertoba” qəzeti 22 iyun 1918-ci il tarixli sayında yazırdı: Almaniya missiyası Vorontsovka kəndindəki (Lori nahiyyəsi) alman ordu hissələrindən depeşa alıb ki, orada indi sakitçilikdir, “tatar” qaçaq dəstələri özləri silahlarını gətirib təhvil verirlər⁸¹. “Borba” qəzetinin müxbiri Q.Bartulaşvili isə Borçalı qəzasından göndərdiyi məlumatda Kveş (Göyəc) və Dumanis kəndlərinin adını çəkərək xristian əhalinin “tatar”lardan qorxduğunu yazırdı⁸². Qeyd etmək lazımdır ki, alman hərbiçiləri tərəfindən Borçalı qəzasının müsəlman kəndləri ilə yanaşı, xristian kəndləri də tərk-silah edildilər. Bu xüsusda 1918-ci ilin 10 iyulunda qəzanın Koda kəndində əhalidən 150 tüfəng toplanmış, 15 iyulda Ağbulaq səmtindəki kəndlər silahsızlandırılmışdı⁸³. Almaniya Borçalı qəzasında yürütdüyü hərbi-siyasi fəaliyyətlərdə XIX əsrin əvvəllərində bu qəzaya məskunlaşdırılmış alman kolonistlərindən də istifadə edirdi⁸⁴.

GDR hökumətinin Borçalı qəzasına təcili surətdə qoşun yürütmək barədə qərar qəbul etməsinə qəzanın türk-müsəlman əhalisi arasında Osmanlı zabıt və emissarlarının görünməsinə dair məlumatların daxil olması, 1918-ci il iyun ayının əvvəllərində yerli mətbuatda dərc olunan “Erməni Milli Şurasına bildirirlər ki, Şüləver ətrafında Osmanlı zabıtlərinin başçılığında tatar güruhu dolaşır, kömək lazımdır”⁸⁵ səpkili xəbərlər böyük təsir göstərmişdir.

1918-ci ilin 12 iyunundan başlayaraq 4 gün davam edən aktiv hərbi əməliyyatlar nəticəsində alman və gürcü qoşunları Borçalı qəzasının Lori nahiyyəsinin cənub yarısında yerləşməyə müvəffəq olmuşdular. Azərbaycanda, Qafqaz İslam Ordusu nəzdində olan Osmanlı qüvvələrinin əsas logistik təminat marşrutu üzərində yer alan nahiyyənin şimal yarısında isə Osmanlı hərbi birlikləri qərarlaşmışdı. Beləliklə, Birinci Dünya hərbində müttəfiq olan Osmanlı və Almaniyanın qoşun hissələri Lori nahiyyəsində üz-üzə dayanmışdılar.

Gürcüstanın sərhədlərini müəyyən etmək adı altında yuxarıda bəhs edilən

⁷⁹ “Saxalxo sakme” qəz., 1918, 22 iyun, № 263, s. 2; “Ertoba” qəz., 1918, 29 iyun, № 133, s. 3.

⁸⁰ “Ertoba” qəz., 1918, 27 iyun, № 131, s. 3.

⁸¹ “Ertoba” qəz., 1918, 22 iyun, № 128, s. 3.

⁸² «Борба» qəz., 1918, 9 iyul, № 112, s. 4.

⁸³ 1918-ci ildə Gürcüstanda alman işğalçıları. Sənədlər və materiallar toplusu / tərtib etdi: M.Qabriçidze (გერმანელი ოკუპანტები საქართველოში 1918 წელს. დოკუმენტებისა და მასალების კრებული / შეადგინა და დასაბუჟდად მოამზადა მ. გაბრიჩიძემ), Tiflis, 1942, s. 67, 69-70 (gürcüce);

⁸⁴ İ.Ağasıyev. Almaniya'nın Kafkas İslam Ordusu'na Karşı Planlarında “Kafkas Alman Nüfusu” Faktörünü Kullanması // Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 2023, sayı 10 (2), s. 606.

⁸⁵ “Saxalxo sakme” qəz., 1918, 2 iyun, № 247, s. 3.

birtərəfli hərəkətləri Azərbaycan hökumətinin müqaviməti ilə qarşılaşmışdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici işlər naziri M.H.Hacinski 1918-ci il iyunun 14-də Gürcüstan hökumətinin sözügedən qərarına etiraz edərək Gürcüstan xarici işlər nazirinə yazırdı: “Borçalı, Tiflis və Sığnaq qəzalarının başdan-başa müsəlmanlardan ibarət olan hissələrinin əhalisinin öz nümayəndələri vasitəsilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərkibində olmaq arzularını ifadə etdiklərini nəzərə alaraq mənim hökumətim gürcü hökumətinin yuxarıda qeyd olunan sərəncamına (5 iyun 1918-ci il tarixli – F.V.) qarşı qəti etiraz edir və ölkələrimiz arasında mehriban qonşuluq münasibətlərinin saxlanması naminə Borçalı qəzasının hüduqlarından qoşun hissələrini çıxarmaq, Azərbaycan ərazisinin yuxarıda qeyd edilən hissələrinin tutulması haqqında sərəncamı ləğv etmək üçün təcili tədbirlər görməyi təkidlə xahiş edir”⁸⁶. Borçalıya gürcü qoşunlarının yürüdülməsi qəzaya iddialı olan Ermənistanın da etirazını doğurmuşdu⁸⁷.

1918-ci ilin iyun ayında Borçalı qəzasına həyata keçirilmiş hərbi ekspedisiya yerli əhali, əsasən də azərbaycanlılar üzərində zorakılıqlarla müşayiət olunurdu. Osmanlının Xarici İşlər Nazirliyinə “Sədrəzəm və Baş Komandanlıq Ərkani Hərbiyyə rəisi” Əhməd İzzət paşa tərəfindən 28 oktyabr 1918-ci ildə göndərilən məktubda “gürcülər ilə onlara iştirak edən almanlar Borçalı, Qazax məntəqələri daxilindəki ümumi əhaliyə-islamiyyəyə hər cür əza və cəfayı apardılar” deyilirdi⁸⁸. Erməni quldur dəstələri də fursəti əldən verməyərək dinc əhaliyə qarşı silahlı hücumlar həyata keçirirdilər. Yaranmış ağır vəziyyət Borçalının azərbaycanlı sakinlərinin bəzi nümayəndələri arasında Osmanlının qəyyumluğu altında ayrıca yarımüstəqil Qarapapaq^{*} xanlığı qurmaq və ya Azərbaycana birləşmək ideyalarının baş qaldırmasına səbəb olmuşdu. Azərbaycan və Osmanlı rəsmilərinin Gürcüstan rəsmiləri ilə sıx təmasları Borçalı qəzasındakı gərginliyi səngitmişdi⁸⁹.

Gürcüstan hökuməti almanların köməyi ilə Borçalı qəzasında hərbi mövcudiyyətini böyük ölçüdə təmin etdikdən sonra 20 iyul 1918-ci ildə Azərbaycan hökumətinə ultimatum göndərərək, 24 saat ərzində Qarayazıda dislokasiya olunmuş hərbi birliyini çıxarmağı tələb etmiş, hətta hərbi hissələrinə Qarayazı düzündə Poylu körpüsünə qədər dəmir yolu xətti boyunca əraziləri tutmaq əmrini vermişdi. Bunun müqabilində Azərbaycan qarışıq komissiya yaradaraq məsələnin onun çərçivəsində həllinin mümkünlüyünü bildirmişdi. Problemin tarixçəsi və həlləməsi üçün aparılan

⁸⁶ Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), fond 970, siyahı 1, iş 13, vərəq 15.

⁸⁷ F.Kazemzadə (Ф.Каземзаде), göstərilən əsəri, s. 152.

⁸⁸ Azərbaycan Cümhuriyyəti: 1918-1920 (Osmanlı Arxiv Belgeleri), s. 504-505.

^{*} Qarapapaqlar – Azərbaycan türklərinin Borçalı və ətraf mahallarda, eləcə də Qars, Ərdahan və Sulduz (Urmiyə gölünün cənubu) bölgələrində, 1988-ci ilədək Ağbaba və Göyçə mahallarında kompakt məskunlaşmış subetnik qrupu.

⁸⁹ ARDA, f. 970, s. 1, iş 24, vv. 11-15 arx.; Ş.Məmmədli. Paralanmış Borçalı və ya 1918-ci il Ermənistan-Gürcüstan müharibəsinin acı nəticələri, Bakı, 1991, s. 16-17; N.Nəsimzadə. Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920), Bakı, 1996, s. 61; İ.Ağasıyev, göstərilən əsəri, s. 606-608.

diplomatik yazışmalar barədə 11 avqust 1918-ci ildə Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyini məlumatlandıran Azərbaycanın İstanbul konfransındakı nümayəndə heyətinin rəhbəri M.Ə.Rəsulzadənin yazdıqlarından bəlli olur ki, gürcü tərəfi vasitəçilik etməsi üçün Almaniyanın Gürcüstandakı missiyasının başçısı fon Kressə (Fridrix Kress fon Kressenşteyn) müraciət etmiş, o da öz növbəsində Qafqaz İslam Ordusu komandanı Nuri Paşaya məktub ünvanlayaraq Qarayazıda Azərbaycan hərbi birliyinin alman birliyi ilə əvəz olunması təklifini irəli sürmüşdür. Azərbaycan hökuməti fon Kressə 1918-ci il 27 iyulda göndərdiyi notasında onun sözügedən təklifini qəbul edə bilməyəcəyini, son iki ay ərzində Borçalıda baş verən hadisələrin yerli müsəlmanlarda almanların gürcüləri himayə etdiyi barədə fikir hasil etdiyini, buna görə də alman hərbi dəstəsinin Qarayazıya daxil olmasının əhali arasında həmin bölgənin gürcülərə tərkii kimi qəbul olunacağını nəzərə alaraq Azərbaycan hökumətinin öz hərbi dəstələrini yalnız alman deyil, Almaniya-Türkiyə müştərək hərbi dəstəsi ilə əvəzlənəcəyi təqdirdə çıxara biləcəyini bildirmişdi. Nəticə etibarilə, fon Kress Azərbaycanın Gürcüstan hökuməti nəzdindəki diplomatik nümayəndəsi M.Y.Cəfərova çatdırmışdı ki, Azərbaycanın bu son təklifinin Gürcüstan hökuməti tərəfindən qəbul olunmaması səbəbindən status-kvonun saxlanması daha münasibdir⁹⁰. Beləliklə, AXC hökumətinin ciddi səyi ilə Qarayazıdakı status-kvo saxlanılır, Azərbaycan ordu hissəsinin burada qalması şərti ilə beynəlxalq arbitraj komissiyasının yaradılması barədə razılıq əldə edilir.

Əhalisinin təqribən 90 faizindən çoxu müsəlmanlardan ibarət olan Zaqatala dairəsinin siyasi mənsubluğu məsələsi də Azərbaycan-Gürcüstan ikitərəfli münasibətlərində gərginliyə səbəb olan problemlərdən idi. Gürcüstan bu bölgəyə iddialarında tarixi, Azərbaycan isə etnokonfessional amili qabardırdı. Zaqatala dairəsinin Müsəlman Milli Şurasının 26 iyun 1918-ci il tarixli toplantısında Azərbaycana birləşmək qərarına gəlinir və bununla da, bölgənin etnosiyasi identikliyi öz həllini tapır. Bundan 4 gün sonra – 30 iyunda AXC hökuməti Zaqatala dairəsinin Azərbaycana birləşdirilməsi haqqında qərar qəbul edir. Azərbaycanın inzibati-ərazi vahidləri sırasına yeni yaradılmış Zaqatala quberniyası əlavə olunur və general-mayor Əliyar bəy Həşimbəyov vali (qubernator) təyin olunur [Ə.Həşimbəyov 1919-cu ilin 16 martında Naxçıvanın valisi təyin olunsada, Zaqatala valisi vəzifəsini həmin ilin aprel ayının ortalarındakə icra etməkdə davam edir]⁹¹.

Azərbaycan hökumətinin Zaqatala bölgəsini özünün tərkibində təsbiti yönündə atdığı hüquqi addımlara paralel olaraq, Gürcüstan tərəfindən də bu yöndə müəyyən qərarlar qəbul edilmiş, Gürcüstanın digər inzibati vahidlərinə olduğu kimi, Zaqatala dairəsinə də komissar təyin olunmuşdu. Tarixçi-alim Ş.Rəhmanzadə yazır: “1918-ci ilin yayında gürcü hökuməti bütün səylərinə rəğmən, Zaqatala dairəsində öz nəzarə-

⁹⁰ Azərbaycan Cumhuriyeti: 1918-1920 (Osmanlı Arşiv Belgeleri), s. 390-391.

⁹¹ Ş.Rəhmanzadə. Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərində ərazi məsələləri (Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsinin materialları əsasında, 1917-1930-cu illərin əvvəlləri), Bakı, 2008, s. 40, 43.

tini bərqərar edə bilmədi. Buna bir səbəb yerli əhali və onun ictimai-siyasi fəalları-nın öz seçimini Azərbaycan lehinə etməsi və Gürcüstana ilhaq olunma perspektivini birmənalı surətdə rədd etməsi idisə, digər səbəb həmin dövrdə Zaqatala bölgəsində Osmanlı qoşun hissələrinin olmasından, xarici-siyasi faktordan irəli gəlirdi”⁹².

Gürcüstan Azərbaycan tərəfinin dəfərlərlə irəli sürdüyü mübahisəli ərazi məsələləri üzrə arbitraj komissiyasının yaradılması təklifini 1918-ci ilin avqust ayının sonunda qəbul etmişdi. Ümumilikdə, Qafqaz dövlətləri arasında sərhəd mübahisələ-rinin nizamlanması məsələsinə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, İstanbul konfransında baxılması nəzərdə tutulurdu.

1918-ci il 16 iyunadək Tiflisdə fəaliyyət göstərdikdən sonra Gəncəyə köçmüş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin əsas hədəfi Bakını işğaldan azad etmək idi. Bu məqsədlə Batum müqaviləsinin 4-cü maddəsinə istinad edilərək hərbi yardım üçün rəsmən Osmanlıya müraciət olunmuşdu.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan türklərinə bolşevik və daşnaklara qarşı mübarizədə yardım göstərilməsi və bu məqsədlə Qafqaz İslam Ordusunun qurulma-sı təşəbbüsü Osmanlı rəsmiləri tərəfindən 1918-ci ilin fevral ayında irəli sürülmüş-dü. Aprelin 8-də Nuri Paşa başçılığında 20-dək Osmanlı zabiti Mosuldan yola çıxıb, Təbriz və Zəngəzur üzərindən keçərək 25 mayda, yəni Azərbaycanın müstəqilliyinin elanından 3 gün əvvəl Gəncəyə çatmış və orada qərargah qurmuşdu⁹³. Nuru Paşa-dan qabaq 20 may 1918-ci ildə Gəncəyə Yevlaxdan 7 nəfərlik zabit heyəti ilə onun yaxın silahdaşı Nazim Paşa (sonralar Bakının komendantı olmuş Məhməd Nazim bəy) gəlmişdi. Gürcü mətbuatı Nazim Paşanın Gəncədə duz-çörəklə qarşılandığını, şəhər sakinlərinin onun gəlişi xəbərini eşidən kimi Osmanlı bayraqları və gül-çiçəklə bəzədilmiş dəmiryol stansiyasına axışdığını yazırdı⁹⁴. Tiflisdə ermənicə yayımlanan “Horizon” (“Հորիզոն”) qəzetinə istinadən gürcüdilli qəzetlərdə dərc olunan xəbərlər-də Gəncədə İran və Şuşa qəzası üzərindən gəlmiş 7000 əsgər və 40 topdan ibarət Os-manlı hərbi birləşməsinin olduğu, Nazim Paşanın çağırışına cavab olaraq yerli azər-baycanlıların silahlarını təhvil verdikləri, ermənilərin isə bundan qəti imtina etdikləri bildirilirdi⁹⁵.

Nuri Paşa türk hərbi mütəxəssislərinin köməyi ilə Azərbaycan könüllülərindən ibarət komandanı təyin olunduğu “İslam ordusu”nu qurmalı idi. O, Gəncədə Müsəl-man Korpusunun hissələrinin dislokasiyası və yarısı əsirlikdən azad olmuş Osmanlı əsgərlərindən ibarət olan 1000 nəfərə yaxın şəxsi heyəti ilə tanış olduğdan sonra belə bir qənaətə gəlmişdi ki, türk qoşun hissələri göndərilməsə, mövcud qüvvə ilə Bakı-nı yadelli işğaldan təmizləmək və genişlənən bolşevik təcavüzünün qarşısını almaq

⁹² Ş.Rəhmanzadə, göstərilən əsəri, s. 43-44.

⁹³ R.Türker, göstərilən əsəri, 2006, s. 8-10; M.Süleymanov, göstərilən əsəri, s. 83.

⁹⁴ “Ertoba” qəz., 1918, 30 may, № 109.

⁹⁵ “Saxalxo sakme” qəz., 1918, 2 iyun, № 247, s. 3.

mümkün olmayacaq. Bu qənaəti əsasında Nuri Paşa nizami ordu birliklərinin göndərilməsi xahişi ilə Osmanlı qoşunlarının baş komandanlığına məktub ünvanlamışdı. 4 iyun 1918-ci il tarixli Batum müqaviləsi onun xahişinin hüquqi cəhətdən müsbət dəyərləndirilməsinə imkan yaradırdı. Nəticə etibarilə Mürsəl Paşanın komandanlığında 5-ci Qafqaz piyada diviziyasının Azərbaycana göndərilməsinə göstəriş verilmişdi. 9 iyununda Gəncəyə çatmış həmin diviziya və general Əliağa Şıxlınskinin komandanlığındakı Müsəlman Korpusu (26 iyundan etibarən Xüsusi Azərbaycan Korpusu) Qafqaz İslam Ordusunda vahid strukturda birləşdirilmişdilər⁹⁶. Müsəlman Korpusunun rus əsilli zabitlərinə tez bir zamanda “tatar-türk” dillərinin öyrənilməsi tapşırılmışdı⁹⁷.

1918-ci il 10 iyununda Hacıqabul stansiyasından Gəncə istiqamətinə doğru hərəkətə başlayan bolşevik hərbi birliklərinə qarşı əks-hücuma keçən Qafqaz İslam Ordusu 30 iyununda Göyçayı, 6 iyulda Ağsunu, 10 iyulda Kürdəmiri, 20 iyulda Şamaxı-nı, 21 iyulda Mərzəni, 27 iyulda Hacıqabulu işğaldan azad etmişdi. Bundan sonra da irəliləməyə davam edərək Abşeron yarımadasının şərq və cənub-şərq hissəsində mövqelənən Nuri Paşa 1 avqustda orduya Bakıya hücum əmri vermiş, ancaq 5 avqusta qədər davam edən döyüşlərdə uğur əldə edilməmişdi. Bundan sonra döyüş əməliyyatlarına bir qədər fasilə verilmişdi⁹⁸.

Bu arada Bakı şəhərində çox önəmli gəlişmələr baş vermişdi. Qafqaz İslam Ordusunun cəbhədə uğurları şəhərdə siyasi və iqtisadi böhranı daha da dərinləşdirmişdi. Bakı Sovetinin (Bakı Fəhlə və Əsgər Deputatları Soveti) menşevik-eser-daşnak bloku Bakıya general L.Denstervilin (Lionel Charles Dunsterville) komandanlığı altında Böyük Britaniyanın hərbi ekspedisiya qüvvələrinin yeridilməsinə nail olmaq üçün təşviqat aparmağa başlasa da, bu təşəbbüs bolşeviklər tərəfindən dəstək görməmişdi. Bakı Komunnası (Bakı Xalq Komissarları Soveti) digər varianta üstünlük verərək vaxtilə ingilislərlə birlikdə Gilanda Mirzə Kiçik xana qarşı vuruşmuş keçmiş çar ordusunun kazak zabiti polkovnik Lazar Biçeraxovun xidmətlərindən istifadə etmək qərarına gəlmişdi. Kuban və Terek kazaklarından ibarət 1,5 min nəfərlik dəstəsi ilə Bakıya gələrək 1918-ci il iyulun 7-də şəhərin müdafiə xəttinin sağ cinah komandanlığını öz üzərinə götürən L.Biçeraxov vəziyyətin getdikcə daha da ümitsiz olduğunu anlamış və iyulun sonunda cəbhəni tərk edib Dağıstan istiqamətində şimala doğru çəkilmişdi⁹⁹.

Bakı Sovetinin 1918-ci il iyulun 25-də keçirilmiş iclasında səsvermə ilə ingilis qoşunlarının Bakıya dəvət olunması haqqında qərar qəbul edilmişdi. Bu qərara tabe

⁹⁶ M.Süleymanov, göstərilən əsəri, s. 84, 87-91.

⁹⁷ “Saxalxo sakme” qəz., 1918, 30 iyun, № 269, s. 3.

⁹⁸ M.Süleymanov, göstərilən əsəri, s. 92-123.

⁹⁹ yenə orada, s. 104-105, 114-115; Л.Денстerville. Британский империализм в Баку и Персии в 1917-1918 гг. Тифлис, 1925, с. 172-174.

olmayan Bakı Komunnası iyulun 31-də öz səlahiyyətlərindən imtina etməli olmuşdu. Beləliklə, Bakıda hakimiyyət sağ eser-mənşevik-daşnak blokunun əlinə keçmiş və bu blok avqustun 1-də Sentrokaspi Diktaturası və Fəhlə, Əsgər Deputatlarının Müvəqqəti İcra Komitəsinin Rəyasət Heyəti adlanan hökumət təşkil etmişdi. Elə həmin gün Sentrokaspi Diktaturası öz nümayəndələrini ingilis komandanlığının İrandakı qərargahına göndərmişdi. 4 avqustda polkovnik Stoksun başçılığı altında Ənzəlidən yola düşmüş Britaniyanın ön hərbi dəstəsi Bakıya daxil olmuşdu. Avqustun 9-17-də ingilislərin Bakıya digər hərbi qüvvələri çıxarılmışdı. Ancaq bu qüvvələrin gözlənilmədiyindən çox az olması Sentrokaspi Diktaturasını məyus etmişdi. Sentrokaspi liderləri ilə ingilislər arasında münasibətlər günü-gündən gərginləşməkdə idi. Mövcud qüvvələrlə Bakını əldə saxlamağın mümkün olmadığını görən general L.Denstervil 1 sentyabrdan etibarən ingilis birliklərini şəhərdən çıxarmağa qərar vermişdi. Lakin Sentrokaspi hökuməti limandan ayrılacaq gəmiləri atəşə tutacağı ilə hədələmiş, bundan sonra britaniyalı komandanın Qafqaz İslam Ordusunun tam məğlubiyyətə gətirəcək son həmləsini gözləməkdən başqa yolu qalmamışdı¹⁰⁰.

5 avqustdan sonra cəbhədə hökm sürən 10 günlük nisbi sabitlikdən tərəflər ciddi hazırlıq tədbirləri görərək faydalanmağa çalışırdılar. Qafqaz İslam Ordusu Türkiyədən göndərilmiş yeni nizami ordu birlikləri ilə gücləndirilmişdi. Avqustun 26-dan sonra Bakı ətrafında hərbi əməliyyatlar xeyli fəallaşmağa başladı. Bir-birinin ardınca Bakıya yaxın yaşayış məntəqələri Türk-Azərbaycan hərbi qüvvələrinin əlinə keçirdi. Osmanlının Şərq Orduları Qrupunun komandanı Xəlil Paşa Bakı uğrunda aparılan döyüşləri bilavasitə müşahidə edirdi. 14 sentyabr səhəri Qafqaz İslam Ordusu Bakıya həlledici hücumla keçdi. Həmin günün sonunda Denstervilin dəstəsini göyertəsinə almış gəmilər buxtanı tərk etdi. Onların arxasınca Sentrokaspi Diktaturasının üzvləri və erməni silahlı dəstələri də şəhərdən çıxmağa məcbur edildilər. Beləliklə, 15 sentyabrda Bakı işğaldan azad olundu¹⁰¹. Osmanlı hərbi birləşmələri şəhərə 16 sentyabrda daxil oldu. Onlardan bir gün qabaq Bakıya girən Azərbaycan qeyri-nizami dəstələri qanlı mart günlərinin intiqamını aldı¹⁰². Bu barədə Bakıdan Tiflisə gəlmiş gürcülərə istinadən məlumat yayan Gürcüstan mətbuatı həmçinin bildirirdi ki, Bakıya daxil olan Azərbaycan və Osmanlı birliklərini duz-çörək və üzərində osmanlıca "gürcü dəstəsi" yazısı olan ağ bayraq İ.Qaquanın başçılıq etdiyi gürcülərdən ibarət "Qırmızı dəstə"-nin 26-cı batalyonu qarşılayaraq öz qərargahını və silah-sursatını təhvil vermişdir¹⁰³.

AXC Baş naziri (rəisi vükalası) F.Xoyski Qafqaz İslam Ordusunun komandanı

¹⁰⁰ L.Denstervil (Л.Денстервиль), göstərilən əsəri, s. 183-186; Azərbaycan tarixi, V c., s. 361.

¹⁰¹ M.Süleymanov. göstərilən əsəri, s. 126-137; Azərbaycan tarixi, V c., s. 361-362.

¹⁰² "Sakartvelo" qəz., 1918, 27 sentyabr, № 179, s. 3; T.Swietochowski. Russian Azerbaijan, 1905-1920: The shaping of national identity in a Muslim community, Cambridge, 1985, p. 139.

¹⁰³ "Sakartvelos respublika" qəz., 1918, 26 sentyabr, № 50, s. 3; "Sakartvelo" qəz., 1918, 27 sentyabr, № 179, s. 3.

Nuri Paşaya minnətdarlıq müraciətində yazırdı: “Təhti-komandanızda [komandanız altında] olan cəsur türk əsgərlərimiz tərəfindən Azərbaycanın paytaxtı olan Bakının düşməndən xilas edildiyi münasibətilə millətin zati-həmiyyətərvəranələrizə və dünyanın ən nəcib əsgəri olan türk oğullarına minnətdar olduğumuzu ərz etməklə iftixar edirəm, Əfəndim!” F.Xoyskinin Şərq Orduları Qrupunun komandanı Xəlil Paşaya müraciətində isə deyilirdi: “Bakının, Azərbaycanın istiqbalını, səadətini iqtisadən və siyasətən təmin edəcək və türk aləminin ikinci bir İstanbulu olmağa layiq bir mərkəzin, türkün cəngavər, namuslu övladlarının qəhrəmananə hücumları sayəsində düşmənlərindən xilas münasibətilə zati-alii-həmiyyətərvəranələrini ən səmimanə bir surətdə təbrik edirəm”¹⁰⁴.

1918-ci ilin 16 sentyabrında Bakıda hərbi parad keçirildi. Ertəsi gün isə AXC hökuməti müvəqqəti paytaxt elan edilmiş Gəncədən Bakıya köçdü.

Ermənilərin fransız-ingilis blokunun qələbəsinə böyük ümidlər bəslədiyinə vurğu edən “Sakartvelo” qəzeti Antanta ölkələrinin mətbuatının Bakının “itirilməsini” ermənilərin xəyanəti ilə əlaqələndirdiyini, bu xüsusda Parisdə nəşr olunan “Tan” (“Le Temps”) qəzetinin Bakıda həmin dövrdə 7500 erməni və 3000 rusdan ibarət hərbi birləşmənin olduğu, osmanlılar hücum edəndə ermənilərin döyüşməkdən imtina edib danışıqlar aparılması yolunu seçdiyi barədə məlumat verdiyini yazırdı¹⁰⁵. Tanınmış gürcü siyasi və ictimai xadimi, Milli Demokrat Partiyasının təsisçisi Geronti Kikodzenin “Sakartvelo”da yayımlanmış “Bakının alınmasının əhəmiyyəti” sərlövhəli məqaləsindən: “Bakının alınması Osmanlıyı pantürkizmə doğru aparən pilləkənin ilk pilləsidir. Bizim fikrimizcə, Bakı əməliyyatının bitməsi Təbriz əməliyyatına gətirməlidir. Konstantinopoldan Bakıya qədər böyük məsafə var və Osmanlı İran Azərbaycanı, Gilan və Mazandarani tutmasa, Qafqaz Azərbaycanını saxlamaqda çətinlik çəkəcək. Osmanlıdan neft səltənətinə iki yol keçir; biri, Poti və Tiflisi kəsir, digəri isə Təbriz və Culfanı... Bakının alınmasının tarixi əhəmiyyəti var. Türk irqi orta əsrlərdən 19-cu əsrədək qərb istiqamətinə can atırdı. İndi isə əks yönə, yenidən Turana doğru qayıdır”¹⁰⁶.

Bakı alındıqdan sonra L.Biçeraxovun komandanlığındakı rus birlikləri Dərbənddə toplanmışdı. 5-6 min nəfərdən ibarət həmin birliklər Bakıya təhdid törədirdilər. Buna görə Ənvər Paşanın əmri ilə Qafqaz İslam Ordusunun bəzi alayları 22 sentyabrda Şimali Qafqaza yön alırlar və 6 oktyabrda Dərbəndə daxil olurlar. 8 noyabrda (Mudros barışıqından 8 gün sonra) isə 15-ci Osmanlı firqəsi Petrovsku (Anıqala, indiki Mahaçqala) ələ keçirir¹⁰⁷.

¹⁰⁴ “Azərbaycan” qəz., 1918, 15 sentyabr, № 1 (Bax: “Azərbaycan” qəzeti: 1918-1920: [1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan” qəzetinin tam külliyyatı], I cild [sentyabr-oktyabr 1919], s. 7).

¹⁰⁵ “Sakartvelo” qəz., 1918, 29 oktyabr, № 205, s. 3.

¹⁰⁶ “Sakartvelo” qəz., 1918, 27 sentyabr, № 179, s. 1-2.

¹⁰⁷ M.Sarı, göstərilən əsəri, s. 167.

Qafqazdakı uğurlarına rəğmən, 30 oktyabr 1918-ci ildə Antanta dövlətləri ilə Mudros barışıqına əsasən Osmanlı dövləti Birinci Dünya müharibəsi zamanı ələ keçirdiyi ərazilərdən geri çəkilməli olur. Barışığın 11-ci maddəsinə görə, Türkiyə ordusu tezliklə ingilislərin nüfuz dairəsi elan edilən Cənubi Qafqaz və Cənubi Azərbaycanı tərk etməli, 15-ci maddəyə görə, Türkiyə Zaqafqaziya dəmir yolu və neft mənbələri üzərində nəzarət hüququnu Antantaya verməli, müttəfiqlərin Bakını tutmasına heç bir etiraz etməməli idi¹⁰⁸.

1918-ci il noyabrın 11-də Antanta ilə Almaniya arasında hərbi əməliyyatların dayandırılması haqqında Kompyen barışıqına əsasən Antantanın məqbul hesab etdiyi zamanda Şərq cəbhəsindəki bütün alman qoşunlarının Almaniya ərazisinə təxliyəsi tələb olunurdu. Başqa sözlə, alman qoşunları Antanta hərbi birlikləri gələcə qədər tutduqları ərazilərdə qalmalı idi. “Azerbaydjan” («Азербайджан») qəzetinin 1919-cu il 11 yanvar tarixli 6-cı sayında qeyd olunurdu ki, ingilis komandanlığı alman komandanlığına Gürcüstan Respublikasının ərazisini tərk etməyi təklif etdi və bu dünən (10 yanvarda) icra olundu¹⁰⁹. Gürcüstan hökuməti alman qoşunlarını minnətdarlıqla yola salır. Gürcüstanın müstəqilliyinin qorunmasındakı xidmətlərinə görə bir çox alman əsgər və zabiti “Tamar Mepe” (“Çarıça Tamar”) ordeni ilə təltif olunur¹¹⁰.

Türklər və almanlar Qafqazdan çıxandan sonra bu regionun müqəddəratında artıq ingilislər əsas rol oynamağa başlayırlar. Qeyd olunmalıdır ki, Böyük Britaniyanın Azərbaycana marağı Birinci Dünya müharibəsinin sonunda müstəsna dərəcədə artmışdı. Bu, bir tərəfdən Almaniya-Türkiyə blokunun Qafqaza meylinin güclənməsi, digər tərəfdən isə dünya neft istehsalının böyük bir hissəsinin Bakının payına düşməsi ilə bağlı idi. Müharibə ərəfəsində Rusiyada hasil edilən neftin 83 faizi Bakıda çıxarıldı¹¹¹.

1918-ci il noyabrın 17-də müttəfiqlərin qoşunları Bakıya daxil oldu. Bundan az əvvəl, Azərbaycan hökuməti ABŞ prezidenti Vudro Vilsona (Woodrow Wilson), öz fəaliyyətini bərpa etmiş Milli Şura isə dünya dövlətlərinə müraciətlər qəbul etdilər. Hökumət başçısı F.Xoyski Ənzəlidə dislokasiya olunan ingilis qoşunlarının komandanı general Vilyam Tomsona (William Montgomery Thomson) ünvanladığı teleqramında yazırdı: “Azərbaycan hökuməti müttəfiq qoşunlarının zati-alinizin komandanlığı altında cari 17 noyabrda Bakı şəhərinə daxil olmasına etiraz etmir. Hökumət tam əmindir ki, bu, Azərbaycanın müstəqilliyinin və ərazi bütövlüyünün itirilməsinə səbəb olmayacaq”¹¹².

¹⁰⁸ AXC ensiklopediyası, II c., s. 207.

¹⁰⁹ «Азербайджан» qəz, 1919, 11 yanvar, № 6, s. 2.

¹¹⁰ O.Canelidze. Gürcüstan Demokratik Respublikası. 1918-1921 (ოჯანგელოძე. საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკა. 1918-1921), Tiflis, 2018, s. 64 (*gürcüca*).

¹¹¹ Azərbaycan tarixi, V c., s. 467.

¹¹² «Азербайджан» qəz, 1918, 17 noyabr.

Müttəfiqlərin gəlişi Azərbaycanın istiqlaliyyətini ciddi təhlükə qarşısında qoydu. Rus və erməni milli şuralarının cəhdlərinə baxmayaraq, Bakıda vəziyyətlə yaxından tanış olduqdan sonra, general V.Tomson bildirdi ki, onun “Bakıda ən bacarıqlı adamlardan biri” saydığı F.X.Xoyskinin hökuməti ölkədə koalisiya hökuməti təsdiq edilənə qədər fəaliyyət göstərməkdə davam edəcək¹¹³. Balkanda və Qafqazda olan ingilis qoşunlarının baş komandanı general Corc Miln (George Francis Milne) az sonra Bakıya gələrək V.Tomsonun bəyanatını təsdiqlədi və bəyan etdi ki, Böyük Britaniya hökuməti Azərbaycan hökumətini bu ölkənin bütün ərazisində yeganə qanuni hakimiyyət kimi tanıyır¹¹⁴.

1918-ci ilin dekabr ayında ingilislər artıq Batum və Tiflisi də tutmuşdular.

Birinci Dünya müharibəsində Osmanlının məğlubiyyəti 1918-ci ilin axırlarında ermənilərin yenidən fəallaşmalarına və artıq dövlət siyasəti səviyyəsində “dənizdən dənizə Böyük Ermənistan” iddialarını qaldırmalarına şərait yaratdı. Erməni silahlı birləşmələri Cənubi Qafqaz və Şərqi Anadolu regionlarında yaşayan türk, kürd, zaza, laz və gürcü xalqlarının başına görünməmiş müsibətlər gətirdilər. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Gürcüstan Demokratik Respublikası hökumətlərinin erməni dəstələrinin zorakılığının qarşısını almaq və Ermənistanla normal qonşuluq münasibətlərini bərqərar etmək yönündə göstərdikləri səylərə baxmayaraq, bu, mümkün olmadı. Böyük dövlətlərin əlində oyunağa çevrilən Ermənistan qonşularına qarşı təcavüzkar siyasətini davam etdirmək, Zəngəzuru, Naxçıvanı və Qarabağın dağlıq hissəsini Azərbaycandan, Borçalı və Axalkələk qəzalarını Gürcüstandan işğal etmək yolunu seçdi.

“1918-ci ilin yayından başlayaraq Andranik Ozanyanın başçılığı altında erməni silahlı dəstələri Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində Azərbaycan sərhədlərini pozub dinc əhaliyə qarşı kütləvi qırğınlar törədirdi. Onlar Zəngəzur əhalisindən tələb edirdilər ki, ya Ermənistan hökumətinə tabe olsunlar, ya da Zəngəzuru boşaltsınlar. Lakin əhali Andranikin bu tələbini rədd edərək öz torpaqlarının müdafiəsinə qalxdı, 1918-ci ilin payızından Azərbaycan torpaqlarının müsəlman əhalisindən təmizlənməsi əməliyyatına Ermənistan hökuməti bilavasitə rəhbərlik etməyə başladı. Daşnaklar 1918-ci ilin axırlarında Zəngəzurdə 115, Cavanşir, Cəbrayıl, Şuşa qəzalarında 21, İrəvan quberniyasında 60-dan çox Azərbaycan kəndini məhv etdilər və əhalisini soyqırımına məruz qoydular. Həmin ərazilərin 100 mindən artıq türk-müsəlman əhalisi öz dədə-baba yurdundan qovulub didərgin oldu. Bu təhlükənin qarşısını almaq üçün Azərbaycan hökuməti bir sıra zəruri addımlar atdı. 1919-cu il yanvarın əvvəllərində Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarını Gəncə quberniyasından ayıraraq mərkəzi Şuşa şəhəri olmaqla həmin qəzalardan ibarət Qarabağ general-qubernatorluğu yaratdı”¹¹⁵. Bölgənin nüfuzlu əsilzadələrindən Xosrov bəy Sultanov general-qu-

¹¹³ Azərbaycan tarixi, V c., s. 372-373.

¹¹⁴ Qafqazda ilk respublikalar (1918-1921), s. 72-73.

¹¹⁵ Azərbaycan tarixi, V c., s. 355.

bernator təyin olundu. Zəngəzur qəzasında yaranmış ağır vəziyyətlə bağlı 1919-cu il 15 fevralda Şuşada X.b.Sultanovun yanında keçirilmiş müşavirədə qəzada 166 müsəlman kəndinin dağıldığı, bu kəndlərin əhalisinin 30 %-nin həlak olduğu bildirildi, Azərbaycan hökuməti qarşısında Andranikin bölgədən çıxarılması məsələsi qaldırıldı. Qeyd edək ki, Zəngəzurun Gorus məntəqəsini Andranik özünün yaratdığı “Zəngəzur hökuməti”nin paytaxtı seçmişdi¹¹⁶. Azərbaycanın Qarabağ və Zəngəzura hüquqlarının qanuniliyini, ermənilərin iddialarının isə əsassız olduğunu sübut etmək üçün Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici İşlər Nazirliyinin məsul əməkdaşı A.S.Şepoteyevin hazırladığı geniş arayış Paris Sülh Konfransının iştirakçı dövlətlərinə göndərilmişdi¹¹⁷.

Zəngəzurdan fərqli olaraq, Nuri Paşanın komandanlığındakı Qafqaz İslam Ordusunun uğurlu əməliyyatları nəticəsində Qarabağda Azərbaycanın suverenliyinin bərpa edilməsinə nail olmuşdu¹¹⁸. “Sakartvelo” qəzeti türk mətbuatına istinadən Qarabağın erməni əhalisinin daşnak qrupları darmadağın edən Azərbaycan ordusunu duz-çörəklə qarşıladığını yazırdı¹¹⁹.

Türkiyə Şərq cəbhəsini komplektləşdirmək və digər cəbhələri möhkəmləndirmək məqsədilə hələ Mudros barışığından əvvəl Qafqazdan öz hərbi birliklərini təxliyə etməyə qərar vermişdi¹²⁰. Gürcüstanla Ermənistanın sərhəd zolağında yerləşən türk birlikləri Borçalı qəzasının Lori nahiyəsinin cənubunu 1918-ci ilin oktyabr ayının əvvəllərindən tərk etməyə başlamışdılar. Bundan istifadə edən erməni hərbi dəstələri 18 oktyabrda həmin ərazilərə daxil olmuş və heç bir müqavimətlə qarşılaşmadan şimala – qəzanın mərkəzinə doğru hərəkətə keçmişdilər. Sənain yaxınlığındakı Köbər dəmir yolu stansiyasında gürcü sərhədçiləri ilə erməni dəstələri arasında ilk silahlı insident baş vermişdi. 25-27 oktyabrda Gürcüstan və Ermənistan hərbi birləşmələri arasında silahlı toqquşmalar güclənmiş, ermənilər işğal etdikləri Korinc və Tsater kəndlərindən geri çəkilməyə məcbur olmuşdular. Bundan sonra Ermənistan sərhədyanı problemin həlli üçün konfransın çağırılmasını təklif etmişdi¹²¹.

Eyni zamanda Gürcüstan hökuməti sərhədlərin müəyyən olunması və ümumi məsələlərin müzakirəsi məqsədilə Tiflisdə Qafqaz respublikaları konfransının təşkili üçün əməli fəaliyyətə keçmişdi. Gürcüstan xarici işlər naziri v.i.e. N.Ramişvili Azərbaycan, Ermənistan və Dağlılar respublikaları hökumətlərinə həmin respublikalardakı diplomatik nümayəndələri vasitəsilə 27 oktyabr 1918-ci ildə göndərdiyi notada Dünya müharibəsinin sona yaxınlaşdığını və yaxın gələcəkdə ümumdünya sülh konq-

¹¹⁶ K.İsmayılov. Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsi 1918-1920-ci illərdə, Bakı, 2019, s. 42, 59-60.

¹¹⁷ yenə orada, s. 61.

¹¹⁸ “Sakartvelo” qəz., 1918, 4 oktyabr, № 185; 5 oktyabr, № 186; 18 oktyabr, № 196, s. 1.

¹¹⁹ “Sakartvelo” qəz., 1918, 26 oktyabr, № 203, s. 3.

¹²⁰ “Sakartvelo” qəz., 1918, 22 avqust, № 166, s. 3; 25 sentyabr, № 177, s. 1; 18 oktyabr, № 196, s. 1 və 4; M.Sarı, göstərilən əsəri, s. 177-178.

¹²¹ Вах: Г.Мархулия. Армяно-грузинские взаимоотношения в 1918-1920 годах, Тбилиси, 2007, с. 97-110; Gürcüstan Demokratik Respublikası (1918-1921). Ensiklopediya-sözlük, s. 368.

resində (Paris Sülh Konfransı nəzərdə tutulur – F.V.) digər xalqlarla yanaşı, Rusiya imperiyasından ayrılmış xalqların da taleyinin həll olunacağını vurğulayıb, sözügedən toplantıda Qafqaz xalqlarının həmrəy şəkildə çıxış etməyə hazır olmalı olduğunu və yalnız bu halda onların səsinin eşidiləcəyini qeyd edərək 3 noyabr 1918-ci ildə Tiflisdə aşağıdakı məsələlərin müzakirə edilməsi məqsədilə konfransın keçirilməsini təklif edirdi:

- ✓ Hökumətləri konfransa dəvət olunan dövlətlərin bir-birinin müstəqilliklərini qarşılıqlı şəkildə tanıması;
- ✓ Dövlətlər arasında sərhəd mübahisələri daxil olmaqla bütün mübahisəli məsələlərin qarşılıqlı razılaşma əsasında, belə razılaşma əldə olunmayacağı təqdirdə isə arbitraj yolu ilə həll olunması;
- ✓ Hansısa dövlətlə konfransda iştirak edən xalqların əleyhinə yönəlmiş heç bir razılaşmaya girməmək barədə qarşılıqlı öhdəliyin götürülməsi;
- ✓ Respublikaların müstəqilliklərinin tanınması və maraqlarının qorunması məqsədilə ümumdünya konqresində həmrəy, qarşılıqlı dəstək əsasında iştirak edilməsi¹²².

1918-ci il 10 noyabrda konfransın açılışı üçün Gürcüstan Xarici İşlər Nazirliyinin Yermolov küçəsi 9 (indiki Şio Çitadze küçəsi) ünvanında yerləşən binasında bir araya gəlmiş Qafqaz respublikalarının nümayəndələri içərisində Ermənistan nümayəndə heyəti olmayır. Ermənistan rəsmiləri iki gün əvvəl diplomatik kanallarla konfransa dəvətnaməni gec aldıklarını və İrəvanla Tiflis arasında dəmir yolu əlaqələrinin zəif olmasını əsas gətirərək tədbirə qatıla bilməyəcəklərini bildirmişdilər. Gürcüstan tərəfinin təklifi ilə konfrans üç gün təxirə salınır. Erməni heyəti 14 noyabrda da Tiflisə gəlməyərək müxtəlif bəhanələrlə (Dağlılar Respublikasının statusu və Azərbaycan Respublikasının konfransa münasibətinin aydınlaşdırılması) vaxtı uzatmağa cəhd edir. Gürcüstan tərəfi təkrarən qarşı addım ataraq toplantını əvvəlcə 20 noyabra, ermənilər çeşidli səbəblər (tədbirin gündəliyindən sərhəd məsələlərinin çıxarılması tələbi və s.) göstərərək yenə də gəlməyincə 30 noyabra təxirə salmağı təklif edir. Ancaq bununla belə, heç bir nəticə hasil olmayır və ermənilərin qeyri-konstruktiv mövqeyi səbəbindən konfrans baş tutmur¹²³. Göründüyü kimi, Birinci Dünya müharibəsindən sonra sürətlə dəyişən beynəlxalq siyasi vəziyyətə ümid edən Ermənistan müxtəlif bəhanələrlə sərhədlərin delimitasiyası məsələsindən yayınmağa çalışır və öz ekspansionist siyasətindən əl çəkmək istəmirdi.

Ermənistanın Qafqaz konfransına cəlb edilməsi yönündə uğursuz cəhdlərdən cəmi bir neçə gün sonra – dekabr ayının əvvəlində Ermənistan Borçalı qəzasının Lori

¹²² Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, с. 428-429.

¹²³ GMTA, f. 1864, s. 1, iş 38, v. 3; Q.Marxuliya (Г.Мархулия), göstərilən əsəri, s. 121-134; АХС енциклопедиясы, II с., s. 111; А.Андерсен, Г.Пирцхаладзе. Армяно-грузинская война 1918 г. и армяно-грузинский территориальный вопрос, 2015, с. 24.

nahiyəsinin erməni kəndlərində Gürcüstana qarşı silahlı qiyam və çıxışlar təşkil edir. Eyni zamanda 6 dekabrda kiçik erməni hərbi dəstələri Axalkələk qəzasının kəndlərinə daxil olur, ancaq general A.Mağaşvilinin başçılıq etdiyi 6150 nəfərlik gürcü hərbi kontingentinin təzyiqi ilə geri çəkilməli olur. Axalkələk səmtində ermənilərin 16 və 20 dekabrda irəliləmə cəhdləri də uğursuzluğa düşür. Onlar əsas güc və potensiallarını Borçalı bölgəsi istiqamətində cəmləşdirmişdilər. 9 dekabrdan başlayaraq Ermənistan ordusunun nizami hərbi birləşmələri Borçalıdakı gürcü qoşun hissələrinə qarşı açıq həmlələr edirlər. Dekabrın 12-dən etibarən Loridəki Gürcüstan və Ermənistan ordu birlikləri arasında qızğın döyüşlər başlayır. 15 dekabrda ermənilər döyüşlərdə üstünlük əldə edərək Uzunlar, Sənain, Ayrım, Ağtala və Vorontsovka kəndlərini tuturlar. Dekabrın 17-də Gürcüstan Ermənistan rəsmən müharibə, 18 dekabrda isə ümumi səfərbərlik elan edir. 18-23 dekabr tarixlərində Sadaxlı kəndi uğrunda qanlı döyüşlər gedir. 21 dekabrda Borçalı qəzasının mərkəzi Böyük Şüləver kəndi, 23 dekabrda isə qəzanın ən böyük azərbaycanlı-qarapapaq kəndlərindən olan Sadaxlı ermənilərin nəzarətinə keçir. Eyni zamanda Vorontsovka istiqamətindən irəliləyən erməni ordu birlikləri 19 dekabrda Katerinenfeld alman koloniyasına hücum edirlər. Katerinenfeld döyüşü gürcülərin qələbəsi ilə bitir. Bu döyüşdə GDR Xalq qvardiyası fərqlənir. Katerinenfeld cəbhəsində gürcü silahlı qüvvələri uğurlarını davam etdirərək 25 dekabrda Dağət-Xaçın, 31 dekabrda isə Bolnis-Xaçın erməni kəndlərini ələ keçirirlər¹²⁴.

Ermənistan qoşunlarının komandanı general Dro (Drastamat Kanayan) 24 dekabrda ultimatum verərək gürcü tərəfindən Axalkələk qəzasını boşaltmağı tələb edir, əks halda Xram çayının şimalına doğru hücumlarını davam etdirməklə hədələyir. Ancaq tam bunun əksi baş verir. Şüləver cəbhəsində gürcü qoşunlarının komandanı təyin edilmiş general G.Mazniaşvili 3500 nəfərlik ordu birliyini həmin cəbhəyə cəlb edir. Bir neçə gün davam edən döyüşlərdən sonra 29 dekabrda Böyük Şüləver, 31 dekabrda isə Sadaxlı gürcü qoşunları tərəfindən geri qaytarılır¹²⁵.

Qeyd olunmalıdır ki, Borçalı qəzasının yerli azərbaycanlı əhalisinin nümayəndələri Ermənistan-Gürcüstan müharibəsində könüllü dəstələr təşkil edərək erməni işğalçılarına qarşı döyüşmüşdülər [*Bu barədə növbəti bölümə ayrıca geniş bəhs olunacaq*].

Böyük Britaniyanın vasitəçiliyi ilə hərbi əməliyyatlar 1918-ci il 31 dekabr gecəsi saat 12:00-da (1 yanvar 1919-cu il) dayandırılır. 1919-cu il yanvarın 9-17-də Tiflisdə Böyük Britaniya-Ermənistan-Gürcüstan üçtərəfli konfransı keçirilir. Britaniyalı polkovnik-leytenant R.N.Styuartın sədrlik etdiyi konfransda Gürcüstan və Ermənistan arasında sərhəd məsələsi Antanta Ali Şurası tərəfindən həll olunanadək Borçalı qəzasının şimal hissəsinin Gürcüstana, cənubunun Ermənistanə verilməsi, Allahverdi mis mədənlərinin də daxil olduğu orta hissədə isə neytral zona yaradılması qərara alınır.

¹²⁴ V.Cuğeli (В.Джугели), göstərilən əsəri, c. 93, 101, 106-107; Gürcüstan Demokratik Respublikası (1918-1921). Ensiklopediya-sözlük, s. 404.

¹²⁵ Gürcüstan Demokratik Respublikası (1918-1921). Ensiklopediya-sözlük, s. 404-405.

Neytral zonanın idarə edilməsi ingilis general-qubernatoruna həvalə olunur¹²⁶. 1919-cu il 27 yanvarda Lori neytral zonası britaniyalılar tərəfindən üç bölgəyə – Uzunlar, Vorontsovka və Allahverdi bölgələrinə bölünür. Hər bölgəyə başçı-komissar olaraq yerli əhalinin bir nümayəndəsi təyin olunur. Bu komissarlar Antantanın baş komissarı kapitan A.S.Q.Duqlasa tabe idilər¹²⁷.

Neytral zonada azərbaycanlılar yaşayan kəndlərdən Azərbaycana və ya Gürcüstana birləşmək xahişli müraciətlər nəticəsiz qalır¹²⁸. Belə müraciətlərin birində deyilirdi: “1919-cu ilin 3 sentyabrında biz, İlməzli, Cücəkənd, Soyuqbulaq, Qaraqala, Qaraisa kəndlərinin aşağıda imza atan sakinləri icma komissarı Əhməd Qurbanovun sədrliyi ilə bizim ümumi icma toplantısına yığılaraq aralarında olan sərhədyanı mübahisələri həll etmək üçün Zaqafqaziya respublikalarının konfransının yenidən işə başladığı barədə məruzəni dinlədik, yekdillə qərar qəbul etdik: [Kəndlərimiz] Azərbaycan Respublikasına birləşdirilsin və bu barədə kimin qarşısında lazımdır vəsatət qaldırması üçün icma komissarı Əhməd Qurbanova səlahiyyət verilsin”. Bu müraciətin İlməzli icmasının toplantıda iştirak edən sakinləri tərəfindən imzalandığını Əhməd Qurbanov imza və möhürlə təsdiq edir¹²⁹. Eyni zamanda kəndlərin sakinlərinin ona verdiyi səlahiyyət əsasında elə həmin gün Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Nazirlər Şurasının sədrinə məktub ünvanlayır: “İlməzli, Cücəkənd, Soyuqbulaq, Qaraqala, Qaraisa kəndlərindən, cəmi 300 ev və 2000 nəfərdən ibarət bizim kənd icmamızın hamısı Azərbaycan türkləridir və onların müqəddəs arzusu anaları Azərbaycan Respublikasının qanadları altında olmaqdır. 3 sentyabrda çağırılmış icma toplantısı sərhədyanı mübahisələrin həlli üçün Zaqafqaziya respublikalarının konfransının yenidən işə başladığı barədə məlumatı dinləyərək yekdilliklə qərar qəbul etdi: İcmanın Azərbaycan Respublikasına birləşdirilməsi xahiş olunsun və mənə Zati-alinizdən bizim icmanı nə Gürcüstana, nə də Ermənistanla güzəştə getməməyi xahiş etmək üçün səlahiyyət verilsin”. Bu icma qərarını təqdim edərək kənd icması adından Azərbaycana birləşmək üçün söylərini əsirgəməməyi Nazirlər Şurasının sədrindən xahiş edən Ə.Qurbanov sonda yazırdı: “Qeyd olunanlara əlavə edirəm ki, bizim kənd icmamız erməni-gürcü müharibəsindən sonra neytral zonada qaldı, iki dəfə Gürcüstan hökumətinə Ermənistanla güzəştə gedilməmək və iqtisadi vəziyyətlərini yaxşılaşdırmaq üçün müraciət ünvanladı, ancaq bizim bütün rəğbətimiz və müqəddəs arzumuz Azərbaycanın bir hissəsi olmaqdan ibarətdir”¹³⁰. Nazirlər Şurasından İlməzli icmasının müraciəti 29 sentyabrda AXC Xarici İşlər Nazirliyinə göndərilmişdi¹³¹.

¹²⁶ А.Андерсен, Г.Пирцхаладзе. Армяно-грузинская война 1918 г. и армяно-грузинский территориальный вопрос, 2015, с. 47.

¹²⁷ yənə orada.

¹²⁸ ARDA, f. 970, s. 1, iş 103, v. 18-19; “Sakartvelo” qəz., 1919, 1 may № 93, s. 2 və 1919, 21 sentyabr № 204, s. 2.

¹²⁹ ARDA, f. 970, s. 1, iş 103, v. 18.

¹³⁰ ARDA, f. 970, s. 1, iş 103, v. 19.

¹³¹ ARDA, f. 970, s. 1, iş 103, v. 10.

1919-cu il fevralın 21-də Gürcüstan tərəfi yenidən təşəbbüslə çıxış edərək qonşu ölkələr arasında dəmir yolu hərəkətinin tənzimlənməsi, poçt-teleqraf rabitəsi, gömrük, maliyyə və mal mübadiləsi məsələlərinin müzakirəsi üçün Qafqaz konfransının keçirilməsini təklif edir. Azərbaycan hökumətinin konfransın gündəliyinə siyasi xarakterli məsələlərin: beynəlxalq sülh konfransında birgə iştirak və Qafqaz respublikalarının müstəqilliyinin müdafiəsi sahəsində əməkdaşlıq, sərhəd-ərazi mübahisələrinin sazişlər yolu ilə həlli, bu mümkün olmadıqda, arbitraj vasitəsilə nizamlanması məsələlərinin salınması təklifini tərəflər qəbul edir¹³². Konfransın 1919-cu il aprelin 25-də keçirilməsi razılaşdırılır¹³³ və tərəflər həmin gün Tiflisdə toplaşır.

Əməli hazırlıqdan sonra konfrans 1919-cu il aprelin 27-də Gürcüstan XİN-in binasında Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan nümayəndə heyətlərinin iştirakı ilə işə başlayır. Dağlılar Respublikası həmin vaxt Denikin ordusunun hücumuna məruz qaldığı və ərazisinin əsas hissəsini itirdiyi üçün bu konfransa nümayəndə heyəti göndərə bilməmişdi. Hökumət tərəfindən təsdiq olunmuş Azərbaycan nümayəndə heyətinin tərkibi parlamentin üzvləri Fətəli xan Xoyski (sədr) və Xəlil bəy Xasmməmmədov, xarici işlər naziri Məmməd Yusif Cəfərovdan ibarət idi. Azərbaycan hökumətinin başçısı N.Yusifbəyliyə 28 aprel 1919-cu il tarixli teleqramında M.Y.Cəfərov konfransın ilk iclasında salamlama nitqi üçün hər respublikadan bir nümayəndənin seçildiyini, Azərbaycandan həmin nümayəndə qismində Xan-Xoyskinin müəyyən olduğunu məruzə edirdi¹³⁴. M.Y.Cəfərovun N.Yusifbəyliyə 5 may 1919-cu il tarixli növbəti teleqramında isə konfransın 3 mayda ikinci iclasının keçirildiyi və ona sədrlik edən F.Xoyskinin toplantıya ilk dəfə qatılan dağlıların nümayəndələrini salamladığı qeyd olunurdu¹³⁵.

Konfransda ərazi-sərhəd məsələsinin müzakirəsi və həlli yolları ilə bağlı aşağıdakı qərar qəbul edilir:

✓ Qafqaz dövlətlərinin sərhədlərinin müəyyən edilməsində yalnız respublikalar arasında qarışıq əhaliyə malik bölgələrlə bağlı mübahisəli məsələlər müzakirə obyekti ola bilər;

✓ Respublikalar mübahisəli ərazilərlə bağlı öz aralarında razılığa gələ bilmədikdə, bu mübahisələr arbitraj yolu ilə həll olunmalıdır¹³⁶.

Konfransda həmçinin birgə bon* (kağız pul) buraxılmasına, köçəri əhalinin hərəkət qaydalarına, iqtisadi əməkdaşlığa dair mühüm razılaşmalar əldə edilir.

Azərbaycan nümayəndələrinin təkidi ilə konfrans Denikin Kəndüllü ordusu**

¹³² AXC ensiklopediyası, II c., s. 111.

¹³³ "The Georgian Messenger" qəz., 1919, 6 aprel, № 7, s. 4.

¹³⁴ Gürcüstan Mərkəzi Tarix Arxivi (GMTA), fond 1867, siyahı 1, iş 2, vərəq 12.

¹³⁵ GMTA, f. 1867, s. 1, iş 2, v. 10.

¹³⁶ AXC ensiklopediyası, II c., s. 112.

* bon – pul nişanları, alıcılıq və ödəmə vasitəsi kimi istifadə olunan qısamüddətli borc öhdəliyidir.

** Kəndüllü ordu – Oktyabr çevrilişindən (1917) sonra Rusiyanın cənubunda bolşeviklərə qarşı mübarizə aparmaq məqsədilə yaradılmış hərbi birləşmə.

tərəfindən Şimali Qafqazın işğalını pisləyən qətnamə qəbul edir. Qətnamədə bu işğalçı qüvvələrin bütün Cənubi Qafqaz respublikalarının müstəqilliyinə bilavasitə təhlükə törətdiyi də qeyd olunurdu. Ermənistan nümayəndələrinin qətnaməyə qoşulmaması Denikinlə Ermənistan arasında gizli sövdələşmənin mövcudluğu haqqında şübhələr doğurmuşdu¹³⁷.

1919-cu ilin yazında regionda vəziyyətin kəskin dəyişməsi, Denikin ordusunun Dağlılar Respublikasını işğal etməsi və sürətlə cənuba doğru irəliləməsi müstəqilliklərini itirmək təhdidinin reallığını dərk edən Azərbaycan və Gürcüstanı birgə önləyici tədbirlərə əl atmağa və həmin ilin iyun ayının 16-da hərbi-müdafiə sazişi imzalamağa sövq etdi. Ermənistan bu sazişə də qoşulmadı¹³⁸.

Tiflisdə rus dilində nəşr olunan “Vozrojdeniye” qəzeti 4 yanvar 1920-ci il tarixli sayında Ermənistanın öz qonşularına qarşı tutduğu qeyri-sağlam mövqe barədə yazırdı: “Biz indiki İrəvan hökumətinin Qafqaz respublikaları arasında özünəməxsus mövqe tutduğunu artıq bir neçə dəfə qeyd etmişik. Bütün keçən il boyu Ermənistan qonşularını müttəfiqliyə xəyanətdə ittiham edərək və özünü Qafqazda Avropa mədəniyyətinin və ingilis-fransız təsirinin yeganə dayacağı kimi qələmə verərək hər vəchlə özünün təbəşinə xüsusi fikrini yürütməyə çalışırdı. Bu, [onun] öz müttəfiqlərinin sədaqət mövqeyinə güvənərək bir il əvvəl Tiflisi ələ keçirmək üçün Gürcüstana qarşı qəfil silahlı çıxışlarına səbəb oldu. Müsəlmanlarla qonşuluq əlaqələrinin daim gərginləşdirilməsi məsələsində də İrəvan hökumətini keçən yaz nəzərdə tutulan Cənubi Qafqaz konfransında iştirakdan yayınmağa məcbur edən eyni psixologiya hakim durumdaydı...

“Daşnaktsakan” (daşnak) siyasəti, özləri tərəfindən də əsasən qəbul olunduğu kimi, bir sıra acı məyusluqlara düçar oldu. Buna rəğmən keçmişin təcrübəsi yenə də erməni rəhbərlərini inandırma bilmir ki, xalqı rifaha apara biləcək yeganə doğru yol tam səmimi şəkildə əsrlik qonşuları ilə yaxınlaşmaq və daimi “danos”lar, separatçı əlaqələr, kiməsə yarınmaq naminə intriqalar, başqalarının müdaxiləsinə hesablanmış fəaliyyət sistemindən qəti surətdə imtina etməkdən ibarətdir. Barışmaz “daşnaktsakan”lar indi də elə davranırlar ki, onlar üçün yalnız qonşularla sülh şəraitində mümkün ola biləcək milli dirçəliş ideyasının tamamilə heç bir dəyər kəsb etmədiyi aydın olur. Gürcüstanın və Azərbaycanın siyasi xadimlərinin bütün söylərinin səmimi olaraq Cənubi Qafqaz respublikalarının dayanıqlı ittifaqının yaranmasına yönəldiyi bir vaxtda, erməni qoşunları oyanmış milli hissləri silah gücü ilə boğaraq müsəlman kəndlərinin xarabaya döndərilməsi ilə məşğuldur”¹³⁹.

Osmanlı hərbi birliklərinin Mudros barışığının şərtlərinə uyğun olaraq Qafqazdan 1914-cü il hüduqlarına doğru geri çəkilməsi Cənub-Qərbi Qafqazın daha öncə

¹³⁷ yenə orada.

¹³⁸ GMTA, 1864, s. 2, iş 33; “Ertoba” qəz., s. 2; 1919, 20 iyun, № 134; T.Swietochowski, göstərilən əsəri, s. 153.

¹³⁹ «Возрождение» qəz., 1921, 4 yanvar, № 3.

zölm və qətləmlərlə üzləşmiş türk-müsəlman əhalisini təşkilatlanmağa, həmin ərazilərdə erməni və gürcü idarəçiliyinin tətbiq olunmasını önləmək məqsədilə yerli hökumətlər təsis etməyə vadar edir. Bölgədəki türk hərbi rəhbərliyinin yardım və dəstəyi ilə 1918-ci il 29 oktyabrda Ömər Faiq Nemanzadənin başçılığı altında Axısqa Müvəqqəti Hökuməti, 3 noyabrda Əmir bəy Nərimanbəyovun* başçılığında İğdirdə Araz Türk Hökuməti və 5 noyabrda Fəxrəddin bəy Piroğlunun başçılığında Qars İslam Şurası yaradılır. 14 noyabr 1918-ci ildə keçirilən Birinci Qars Konqresində Borçalı qəzasının Bolnis-Kəpənəkçi kəndinin daha əvvəl haqqında bəhs etdiyimiz əsilzadəsi Emin ağa Acalovun rəhbərliyində "Qars Milli Şurası Mərkəzi Ümumiyyəti" adlı yerli hökumət qurulur. Qars İslam Şurası 30 noyabrda daha böyük bir konqres təşkil edərək Axısqa və Araz hökumətlərinin qatılımı ilə mərkəzi Qars şəhəri olmaqla Milli İslam Şurası Hökuməti təsis edir. Bu hökumətin sədri İbrahim bəy Cahangiroğlu, onun müavini isə bir az əvvəl haqqında bəhs etdiyimiz Kəpənəkçi Emin ağa Acalov seçilir. Beləliklə, Arazboyu, Axısqa və Qars bölgələrinin bir çətir altına alınması istiqamətində mühüm addım atılır¹⁴⁰.

Milli İslam Şurası Hökuməti xarici dövlətlər tərəfindən tanınma məsələlərinə xüsusi əhəmiyyət verirdi. Bu məqsədlə Asəf Atbaşızadə və Əli bəy Xəlilbəyzadə hökumət tərəfindən xüsusi səlahiyyətli nümayəndələr seçilmişdilər. 7 dekabr 1918-ci ildə onlara hökumətin sədr müavini Emin ağa tərəfindən müvafiq etimadnamələr verilməmişdi. Kəpənəkçi Emin ağa Yaponiya imperatoruna 8 dekabrda Sarıqamışdan vurduğu teleqramda ondan "Asiya asiyalılarıdır davasının ələmdarı kimi" Qars Milli İslam Şurası Hökumətinin tanınmasında köməklik göstərilməsini rica edirdi¹⁴¹.

7-9 yanvar 1919-cu ildə Milli İslam Şurası Hökumətinin təmsilçilərinin iştirakı ilə Ərdahanla düzənlənən ikinci konqresdə (birincisi 3-5 yanvarda keçirilmişdi) "Cənubi-Qərbi Qafqaz Hökuməti Müvəqqəti Milliyyəsi"ni qurmaq üçün Qarsda böyük bir konqres təşkil etmək, IX Osmanlı ordusundan silah-sursat yardımı alaraq bir hərbi təşkilat formalaşdırmaq, Trabzonda "İstiqbal" və "İqbal", Batumda "Sədayi-millət", Ərzurumda "Albayraq" adları ilə qəzetlər nəşr etmək barədə qərarlar qəbul edilir¹⁴².

Milli İslam Şurası Hökuməti II Ərdahan konqresinin qərarları gərəyincə 17 yanvar 1919-cu ildə 131 təmsilçi ilə Böyük Qars Konqresini toplayır. Konqresdə aparılan müzakirələr nəticəsində yanvarın 17-dən 18-nə keçən gecə İbrahim bəy Cahangirzadənin başçılığında Cənubi-Qərbi Qafqaz Hökuməti Müvəqqəti Milliyyəsi qurulur¹⁴³. Bu hökumətin fəaliyyət dairəsi Batum, Qars, Oltu, Qağızman, Şavşat, Axısqa, İğdir (Sürməli), Naxçıvan, Qəmərli və Ordubad qəzalarından ibarət təxminən 40 min km²-lik

* Sonralar Bakı qubernatoru olmuş Əmir bəyin soyadı mənbələrdə Əkbərzadə, Ələkbərov, Zamanbəyzadə və Vəzirov kimi müxtəlif formalarda da işlənmişdir.

¹⁴⁰ A.E.Gökdemir. Cənub-i Garbi Kafkas Hükümeti, Ankara, 1989, s. 35, 43, 47, 65-66.

¹⁴¹ M.F.Kırzioğlu. Milli Mücadele'de Kars, c. I, İstanbul, s. 13-14.

¹⁴² M.Sarı, göstərilən əsəri, s. 320.

¹⁴³ A.E.Gökdemir, göstərilən əsəri, s. 90.

bir sahəni əhatə edirdi. Həmin qəzalarda 80 faizindən çoxu türk-müsəlman olmaqla, ümumilikdə 1 mln. 800 min nəfərə yaxın əhali yaşayırdı. Hökumətin rəsmi yayın orqanı Batumda çıxan “Sədayi-millət” qəzeti idi. Hökumət təşkilatı işləri həll etmək məqsədilə Osman Sərvər bəy Atabəyi Batuma, Zeynal Ağaoğlunu Tiflisə, Fəxrəddin bəyi Ərzuruma göndərmişdi¹⁴⁴.

Bu arada Batumda ingilis generalı Forestyer-Uolker (George Townshend Forestier-Walker) ilə ermənilər arasında Qarsda mülki erməni idarəçiliyinin qurulmasını nəzərdə tutan bir razılaşmaya gəlinmişdi. 1919-cu il 13 yanvarda Böyük Britaniya mülki-siyasi missiyasının başçısı general Uilyam Biçin (William Henry Beach) başçılığında 200 nəfərlik hərbi dəstə ilə ingilislərin Qars vilayətində hərbi qubernatoru polkovnik Klayv Temperley (Clive Erington Temperley), həmçinin həmin vilayətdə mülki qubernator vəzifəsinə təyin etmək istədikləri S.Korqanovun da daxil olduğu 50-60 nəfərədək ermənilərdən ibarət hökumət heyəti Qarsa gəlmişdi. Milli İslam Şurası Hökuməti Qarsda 2000 nəfərlik qələbəlik toplayaraq bu şəhərə ermənilərlə birlikdə gəldiklərinə görə ingilislərə etiraz etmiş və S.Korqanovun valiliyini tanımayaraq sərt bir nota vermişdi. Buna görə ingilis generalı Milli İslam Şurası Hökumətini tanımaq məcburiyyətində qalmış və ermənilərdən sadəcə 4 nəfəri şəhərdə saxlayıb qalanını geri göndərmişdi¹⁴⁵.

Cənub-Qərbi Qafqaz hökumətinin parlamenti 1919-cu il 25 martda müstəqilliyini elan edib Cənub-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyətini qurur. Cahangirzadə İbrahim bəy bu cümhuriyyətin ilk hökumətinin sədri olur və intibahnamə adında bir istiqlal bəyannaməsi yayınladır¹⁴⁶. Çox keçmədən 12 aprel 1919-cu ildə Cənub-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyətinin parlament binası Qarsda olan ingilis əsgərləri tərəfindən mühasirəyə alınır. Həmin anda parlamentdə olan İbrahim bəy Cahangiroğlu və Cənub-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyətinin hökumət üzvləri həbs edilərək zirehli qatarla Gümrü-Tiflis-Batumi dəmir yolu ilə Batuma, oradan da İstanbul üzərindən Maltaya sürgünə göndərilirlər. Beləliklə, Cənub-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyəti süqut edir¹⁴⁷. Aprelin 14-də Qarsda ingilislər tərəfindən 6 türk, 1 rus, 1 yunandan ibarət idarəçilik şurası yaradılır, aprelin 19-da isə S.Korqanov Qarsda qubernator kimi fəaliyyətə başlayır. Bunun ardınca Qars vilayətinə erməni qoşunları yerləşdirilir və vilayət aprelin 30-da Ermənistanə verilir, həmin gün yeni yaradılmış idarəçilik şurası ləğv edilir¹⁴⁸.

Qarsdan sonra 1919-cu ilin may-iyul aylarında Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz bölgələrinin idarəçiliyi də müttəfiqlər tərəfindən Ermənistanə verilir¹⁴⁹. Bundan ilhamlanan erməni sovinistləri digər Azərbaycan bölgələrinə olan iştahalarını artırır.

¹⁴⁴ yenə orada, s. 93-94, 102, 149; M.Sarı, göstərilən əsəri, s. 322-323.

¹⁴⁵ ARDA, f. 970, s. 1, iş 151, v. 13 və iş 27, v. 7; A.E.Gökdemir, göstərilən əsəri, s. 87-88; M.Sarı, göstərilən əsəri, s. 321-322.

¹⁴⁶ A.E.Gökdemir, göstərilən əsəri, s. 147-149.

¹⁴⁷ yenə orada, s. 155-157.

¹⁴⁸ yenə orada, s. 160.

¹⁴⁹ A.Hacıyev. Qars və Araz-Türk respublikalarının tarixindən, Bakı, 1994, s. 64, 75, 83.

22 iyunda Tiflisin Vəng erməni kilsəsinin həyatında erməni yazarı Ovanes Tumanyanın rəhbərliyi ilə mitinq keçirilir. Mitinqçilər Qarabağın Ermənistana və ya müttəfiqlərin nəzarətinə verilməsi tələbi ilə Paris Sülh Konfransına ünvanlanmış qətnamə qəbul edirlər¹⁵⁰. Qeyd edək ki, O.Tumanyan mütəmadi olaraq milli məsələlərlə bağlı Tiflis mətbuatında çıxış edirdi. Onun “Kavkazskoye slovo” («Кавказское слово») qəzetində yayımlanmış, məzmunu Borçalı qəzasının cənubunu əhatə edən Lori nahiyyəsinin və Pəmbək bölgəsinin ermənilərə məxsusluğunu, “heç vaxt Gürcüstanın olmadığını və olmayacağını” ehtiva edən məqaləsini “Sakartvelo” qəzeti öz səhifələrində şərh edirdi¹⁵¹. O.Tumanyanın “Teatri da tsxovreba” jurnalında general Andranik Ozanyanı vəsf edən bioqrafik yazısı çap edilmişdi¹⁵².

Ermənistanın idarəçiliyinə verilmiş yerli müsəlman-türk əhali qırğınlara və etnik sıxışdırılmaya məruz qalırdı. Həmin dövrdə Naxçıvanda baş verən qanlı hadisələrin bilavasitə şahidi olan Naxçıvan Milli Komitəsinin katibi Mirzə Bağır Əliyev yazırdı: “Bu gün (3 iyun 1919-cu il – F.V.) erməni süvari əsakiri şəhəri sübhədən dolanmağa başladı. Şəhərdən sabiq müsəlman əsakiri [əsgərləri] və sərvətdarları [varlıları] qadınlar ilə çıxıb Tiflisə getməyə başladılar. Bu gün 40-a yaxın övrət və uşaq sahibləri ilə vətəni buraxıb şəhərdən getdilər. Hətta millət yolunda çalışmalardan ədd olunan [sayılan] Hacı Hüseynəli Qurbanov külfətlə Tiflisə köçdü. Mümkünsüz biçarə əhalini bu hadisələr böyük bir rəbə saldı”¹⁵³.

“Böyük Ermənistan” iddialarını reallaşdırmağa çalışan Ermənistan daşnak hökuməti, daha əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, hələ 1918-ci ilin payızında Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz və Eçmiədzin qəzalarını, eləcə də Qars vilayətini müsəlmanlardan təmizləyib, həmin bölgələrdə öz hakimiyyətini bərqərar etmək istəyirdi. Lakin yerli əhalinin güclü dirənişi bunun qarşısını almışdı. Hadisələrin bilavasitə Hətta ingilis komandanlığı müvəqqəti olaraq Naxçıvanın idarəçiliyini Ermənistana versə də, böyük əksəriyyəti azərbaycanlılardan ibarət olan qəza əhalisi bu qərarın həyata keçirilməsini əngəlləmişdi¹⁵⁴.

Azərbaycan hökumətinin 28 fevral 1919-cu il tarixli qərarı ilə Naxçıvan bölgəsində Cənub-Qərbi Azərbaycan general-qubernatorluğu yaradılmışdı. Qərara əsasən Bəhram xan Naxçıvanski general-qubernator, Kərim xan İrəvanski onun hərbi, Hacı Mehdi Bağirov isə mülki işlər üzrə müavini təyin edilmişdilər. Çox keçmədən hökumətin 16 mart 1919-cu il tarixli qərarı ilə Zaqatala qubernatoru general Əliyar bəy Haşımbəyov öz ərizəsi əsasında tutduğu vəzifədən azad edilmiş Bəhram xanın yerinə general-qubernator, Bəhram xan isə onun mülki işlər üzrə müavini vəzifələrinə təyinat almışdılar¹⁵⁵. 1919-cu il iyulun ikinci yarısında Naxçıvanda erməni idarəçiliyinə

¹⁵⁰ “Sakartvelo” qəz., 1919, 24 iyun, № 129, s. 1; “Ertoba” qəz., 1919, 24 iyun, № 137, s. 2.

¹⁵¹ “Sakartvelo” qəz., 1918, 13 noyabr, № 216, s. 1.

¹⁵² “Teatri da tsxovreba” („თეატრი და ცხovreბა“) jurnalı, 1918, 14 yanvar, № 2, s. 13.

¹⁵³ M.B.Əliyev. Qanlı günlərimiz (1918-1920, Naxçıvan), Bakı, 2023, s. 164.

¹⁵⁴ Azərbaycan tarixi, V c., s. 356-357.

¹⁵⁵ K.İsmayılov. Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsi regional hərbi-siyasi proseslərdə (1917-1920), Bakı, 2019, s. 58-59.

son qoyulması ilə nəticələnən hərbi proseslər baş vermişdi. Belə ki, 17 iyulda azərbaycanlılar aktiv fəaliyyətə başlayaraq Naxçıvan şəhəri ətrafındakı erməni kəndlərini tərk-silah etmişdilər. 24 iyulda mühasirəyə düşmək təhlükəsi ilə üzləşən erməni qoşunlarının komandanı general-mayor Qr.Şelkovnikov Naxçıvanı tərk etməyə məcbur olmuşdu. 25 iyulda Culfadakı erməni zastavası təslim olmuşdu. Bunun ardınca Ordubad və Şərurda uğurlu əməliyyatlar keçirilmişdi. 1919-cu il avqustun əvvəlində Səməd bəy Cəmillinski Cənub-Qərbi Azərbaycanın general-qubernatoru təyin olunmuşdu¹⁵⁶ [Həmin ərəfədə gürcü mətbuatı Azərbaycanda səfərbərlik elan olunduğunu və bununla əlaqədar Tiflisdən çox sayda gəncin Azərbaycana getdiyini yazırdı¹⁵⁷. Batumda işıq üzü görən “Naş kray” («Наш край») qəzeti isə Tiflisdə yayımlanan “Qruziya” («Грузия») qəzetinə istinadən məlumat verirdi ki, 5 iyun 1919-cu ildə Bakıda Baş nazir Nəsim bəy Yusifbəyli Nazirlər Şurasının dəftərxanasından çıxarkən ona bomba ataraq sui-qəsd etməyi planlaşdıran bir erməni terrorçu tutulubdur¹⁵⁸].

1919-cu ilin sentyabrında müttəfiqlərin ali komissarı U.N.Haskelin irəli sürdüyü layihələr üzrə Naxçıvan və Şərur-Dərələyəzdə ABŞ general-qubernatorunun idarə edəcəyi bitərəf (neytral) zonanın yaradılmasına çalışılırdı¹⁵⁹. Polkovnik U.N.Haskel 25 oktyabr 1919-cu ildə Naxçıvanda Amerika general-qubernatorluğunu elan etmiş və Şimali Amerika Birləşmiş Ştatlarının mühəndis qoşunlarının polkovniki Edmund Dellini general-qubernator təyin etmişdi¹⁶⁰. Ermənistan hökumətinin razılıqla qarşıladığı bu qərar Azərbaycan hökumətinin qəti etirazına səbəb olmuş, Naxçıvan əhalisinin ciddi müqaviməti ilə üzləşmişdi. Naxçıvan Milli Şurasının və bölgə əhalisinin təkidi ilə qərar dəyişdirilmiş, polkovnik E.L.Delli Naxçıvanda general-qubernator kimi deyil, ali komissarın nümayəndəsi kimi qalıb fəaliyyət göstərmişdi. Xalq arasında nüfuz qazanıb bölgədə möhkəmlənə bilməyən amerikalılar 1920-ci ilin yanvarında Şəruru və Naxçıvanı tərk etmişdilər. Beləliklə, yerli əhalinin dəyanəti və Azərbaycan hökumətinin söyləri nəticəsində sözügedən bölgələri Azərbaycandan ayırmaqla Türkiyə ilə birbaşa sərhədi kəsməyə hədəflənmiş planlar puça çıxmışdı¹⁶¹.

Ararat Respublikasının ilk Baş naziri Ovanes Kaçaznuni xatirələrində Ermənistanda daşnak hakimiyyətin səhvlərini etiraf edərək yazırdı: “Azərbaycanla az və ya çox məqbul “modus vivendi”* tapa bilmədik, inzibati qaydalarla müsəlman bölgələrində nizam-intizam yarada bilmədik, silaha yönəlməyə, qoşunlarımızı hərəkətə gətirməyə, dağıtmağa və qırğınlar törətməyə məcbur olduq, hətta onda da uğursuzluqlarla qarşılaşdıq ki, bu da şübhəsiz hakimiyyətin nüfuzunu zədələyir. Vedibasər, Şə-

¹⁵⁶ yenə orada, s. 77-78, 86.

¹⁵⁷ “Sakartvelo” qəz., 1919, 1 iyun, № 119, s. 3.

¹⁵⁸ «Наш край» qəz., 1919, 11 iyun, s. 3.

¹⁵⁹ Bax: ARDA, f. 894, s. 10, iş 99, vv. 7-14.

¹⁶⁰ ARPIİSSA, f. 277, s. 2, iş 57, v. 72.

¹⁶¹ AXC ensiklopediyası, II c., s. 250-251.

* modus vivendi (latınca həyat tərz, yaşayış üsulu) – diplomatik termin olaraq müvəqqəti və ya ilkin razılaşmanı nəzərdə tutur (F.V).

rur-Dərələyəz kimi vacib məntəqələrdə öz hakimiyyətimizi silah gücüylə belə bərqərar edə bilmədik, məğlub olduq və geri çəkildik”¹⁶².

İran Xarici İşlər Nazirliyindən Böyük Britaniyanın İrandakı ali komissarı P.Koksa 21 oktyabr 1919-cu ildə göndərilmiş məktubda ermənilər tərəfindən İrəvan, Naxçıvan, Qars və sərhədboyu bütün ərazilərdə müsəlmanlara qarşı kütləvi qırğınlar törədildiyi barədə məlumat verilirdi¹⁶³. Həmin dövrdə Zəngəzur qəzasında da Ermənistanın təcavüzkar hərəkətlərinin miqyası genişlənmişdi. Yalnız oktyabr ayının əvvəllərində bu qəzada 110 türk-müsəlman kəndi dağıdılmış, qaçqın düşənlərin sayı 60 minə çatmışdı¹⁶⁴. Ermənistanın Zəngəzuru bütövlükdə işğal etmək cəhdlərinin qarşısını almaq üçün Azərbaycan hökuməti oktyabrın sonlarında bölgəyə general-mayor C.Şıxlınskinin komandanlığı altında məhdud qoşun kontingenti göndərmək məcburiyyətində qalmışdı¹⁶⁵.

3 noyabr 1919-cu ildə Tiflisdə Gürcüstan ilə Ermənistan arasında iki saziş imzalanmışdı. Bu sazişlərdən biri tərəflərin üzərinə aralarında olan mübahisəli məsələləri qarşılıqlı anlaşma və ya arbitraj vasitəsilə həll etmək öhdəliyini qoyur, digəri isə iki ölkə arasında üç il müddətində sərbəst tranzit imkanını verirdi¹⁶⁶.

Bundan 20 gün sonra Tiflisdə Azərbaycan və Ermənistan arasında da saziş imzalanmışdı. Belə ki, 1919-cu il noyabrın 20-22-də Azərbaycan və Ermənistan hökumətlərinin başçıları Nəsim bəy Yusifbəyli və Aleksandr Xatisyanın rəhbərlik etdikləri nümayəndə heyətlərinin Tiflisdə keçirilmiş görüşləri nəticəsində noyabrın 23-də müttəfiqlərin Qafqazdakı ali komissarının müavini Ceyms Rey və Gürcüstanın xarici işlər naziri Yevgeni Gegeçkorinin iştirakı ilə tərəflər arasında 5 maddədən ibarət saziş bağlanmışdı¹⁶⁷. Sazişə görə, toqquşmalar dayandırılmalı, mübahisəli məsələlər, o cümlədən sərhəd məsələləri danışıqlar vasitəsilə həll edilməli idi.

Azərbaycanın öz hərbi hissələrini Zəngəzurdan geri çağırmasının qarşılığında Ermənistan eyni addımı atmadı və əksinə, Zəngəzura nizami qoşun hissələri göndərərək dinc türk-müsəlman əhaliyə divan tutmağa başladı. 23 noyabr sazişinin 4-cü maddəsinə uyğun 1919-cu il 26 noyabrda Bakıda keçirilməli olan, ancaq təxirə salınaraq dekabrın 14-də açılan Azərbaycan-Ermənistan konfransı da erməni tərəfinin tutduğu qeyri-konstruktiv mövqe səbəbindən öz işini bir həftə sonra yarımçıq dayandırdı¹⁶⁸.

Azərbaycan tərəfi regionda bir çox problemlərin həlli yolunu Cənubi Qafqaz Respublikaları konfederasiyasının yaradılmasında görərək, həmin məsələnin kon-

¹⁶² О.Качазнуни. Дашнакцутюн больше нечего делать, Тифлис, 1920, с. 33.

¹⁶³ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. Böyük Britaniyanın arxiv sənədləri, Bakı, 2008, s. 245-246.

¹⁶⁴ K.İsmayılov. Zəngəzurda Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı (1918-1920), Bakı, 2019, s. 47-48.

¹⁶⁵ Qafqazda ilk respublikalar (1918-1921), 2021, s. 59.

¹⁶⁶ O.Canelidze, göstərilən əsəri, s. 57.

¹⁶⁷ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. Böyük Britaniyanın arxiv sənədləri, s. 247.

¹⁶⁸ Konfransın stenoqramı üçün bax: ARDA, f. 970, s. 1, iş 95, vv. 43-64.

fransın gündəliyinə çıxarılmasına çalışırdı¹⁶⁹. Azərbaycan xarici işlər naziri F.Xoyski 30 dekabr 1919-cu ildə Gürcüstan və Ermənistan xarici işlər nazirlərinə göndərdiyi eyni məzmunlu teleqramlarında yazırdı: “Bakıda baş tutmuş Azərbaycan-erməni konfransı Azərbaycan heyətinin təşəbbüsü ilə müstəqil respublikaların konfederasiyasının yaradılmasını prinsip etibarilə arzuolunan və məqsədyönlü hesab edərək məsələni baxılması üçün bu ölkələrin hökumətlərinə təqdim etmək barədə qərar qəbul edib. Azərbaycan hökuməti bu məsələnin Zaqafqaziya xalqlarının sıx və möhkəm əlaqələri, onların siyasi rifahı və iqtisadi uğurları üçün vacib amillərdən olduğunu hesab edərək ona həssaslıqla yanaşdı”. Teleqramın davamında Gürcüstan və Ermənistan hökumətlərindən qeyd olunanlara münasibət bildirilməsi, razılıq olduğu təqdirdə gələcək konfederasiyanın konkret formalarını müzakirə etmək və hazırlamaq üçün Cənubi Qafqaz respublikalarının nümayəndələrinin iştirakı ilə konfransın keçirilmə tarixi və yeri barədə təkliflərin göndərilməsi xahiş edilirdi¹⁷⁰. Gürcüstan xarici işlər naziri Y.Gegeçkori cavab notasında bu təşəbbüsü dəstəkləyir və konfransın 12-15 yanvar 1920-ci ildə Tiflis şəhərində keçirilməsini təklif edir¹⁷¹. Nəticə etibarilə konfrans Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan nümayəndə heyətlərinin iştirakı ilə 1920-ci il 9 aprelə işə başlayır. Ondan əvvəl isə 22 yanvarda Tiflisdə Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan xarici işlər nazirlərinin – müvafiq olaraq F.X.Xoyski, Y.P.Gegeçkori və A.İ.Xatisovun məşvərət görüşü keçirilir. Tərəflər öncədən razılaşdırılmış tarixlərdə sıra ardıcılığı ilə adıçəkilən respublikaların paytaxtlarında təmsilçisi olduqları hökumətin nümayəndələrinin birgə toplantısının müntəzəm şəkildə təşkil olunmasının vacibliyi barədə ortaq razılığa gəlirlər¹⁷².

Qeyd olunmalıdır ki, 1920-ci ilin yanvarında Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi əməliyyatlarının yenidən güclənməsi AXC hökumətini təcavüzü dəf etmək üçün ciddi əks tədbirlər görməyə vadar etmişdi¹⁷³.

Cənubi Qafqazda etnik zəmində qarşıdurmaların baş verdiyi və uzun müddət qeyri-sabit vəziyyətin hökm sürdüyü bölgələr sırasında Axısqa və Axalkələk qəzaları da var idi. Mudros barışığına əsasən türk ordusu Axısqa və Axalkələk qəzalarını tərk etdikdən sonra hər iki qəzada vəziyyət daha da gərginləşmişdi. Yerli müsəlmanlar özmüqəddəratlarını təyinetmə məsələsini qaldıraraq, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Ömər Faiqin başçılığı altında Axısqa Müvəqqəti Hökumətini qurmuş və sonradan Cənub-Qərbi Qafqaz Hökumətinə qoşulmuşdular.

1918-ci ilin dekabr ayının əvvəlində Axısqa və Axalkələyə gürcü ordu birlikləri yeridilmiş, bundan bir neçə gün sonra Ermənistan-Gürcüstan müharibəsi başlamışdı.

¹⁶⁹ yenə orada, s. 379; «Вольный горец» qəz., 1919, 29 dekabr, № 22, s. 4.

¹⁷⁰ «Азербайджан» qəz, 1920, 1 yanvar, № 1, s. 3.

¹⁷¹ «Азербайджан» qəz, 1920, 7 yanvar, № 6, s. 3.

¹⁷² «Борьба» qəz, 1920, 23 yanvar, № 16.

¹⁷³ Azərbaycan tarixi, V c., s. 356-357; AXC ensiklopediyası, I c., s. 141-142.

Borçalı qəzasında Ermənistan və Gürcüstan silahlı qüvvələri arasında qızğın döyüşlər getdiyi zaman Axalkələk qəzasında da bölgəyə iddialı olan hər iki respublikanın hərbiçiləri qarşı-qarşıya gəlmişdilər. İngilislərin vasitəçiliyi ilə gürcülərlə ermənilər arasında barışıq əldə edildikdən sonra gürcü qoşunları ilə müsəlman dəstələri arasında qarşıdurmalar yaranmışdı. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivində saxlanılan “Axalsıx və Axalkələk qəzalarında gürcülərlə müsəlmanlar arasında toqquşmaların tarixçəsi” başlıqlı arxiv sənədində Gürcüstan hökumətinin adıçəkilən qəzalarda məqsədinin mümkün olan hər kəsi gürcüyə çevirmək, qalanları isə sıxışdırmaq olduğu vurğulanaraq yazılırdı: “Müsəlmanlara onlar əvvəlcə deyirdilər: Siz bizim gürcü qardaşlarımızsınız, sizin yalnız dininiz fərqlidir; bizim dilimizi öyrənin, bizim məktəbə gedin. Nəhayətdə yüksək maaşla könüllülər qəbul etməklə Gürcü-Müsəlman alayını təşkil etməyə başladılar və Müəssislər Məclisinə seçkilərdə iştirak etməyi tələb etdilər. Əhali alaya əsgər vermədi və seçkilərdə iştirak etmək istəmədi. Bundan sonra repressiyalar başladı. Gürcüstan hökumətinin səlahiyyətli L.Ruxadze açıq bəyan etdi ki, seçkilərdə iştirak etməyən kəndlər toplarla dağıdılacaq. Bu təhdid gürcülər tərəfindən addımbaş “qardaşca” yağmalanan əhalidə narazılığı artırırdı. Toqquşmanın baş verməsinə bu mənasız hadisə səbəb oldu: 15 yanvarda Xona kəndindəki gürcü sərhəd postunda 3 nəfər posxovlu döyülüb qarət edildi. Qarət olunanlar bir neçə qohumu ilə qayıdıb öz növbəsində postda olanları döydülər və öz əşyalarını geri aldılar. Sərhədçilərin həyatını Xona və Marel kəndinin sakinləri xilas etdilər. Gürcüstan hərbi rəhbərliyi mənasız sərhəd insidentinin səbəbini araşdırmadan, türk qoşunlarının Posxovdan çıxdığını bilərək posxovluları güclə cəzalandırmaq və nahiyyəni tutmaq (Cağsuda taxıl anbarlarının cəzbinin təsiri altında və posxovluları gürcü-müsəlman hesab edərək) qərarına gəldi, belə ki, Gürcüstan hökumətinin artıq dekabrda Çıldır və Posxovu ələ keçirmək üçün müəyyən planı var idi (Buna dair Axalsıx tutularkən tapılmış rəsmi sənədlər ingilislərə təqdim edilib). Ancaq Posxovun ərazisinə soxulan gürcü qoşunları dağıdıldılar və qaçmağa üz tutdular”¹⁷⁴.

Gürcü hərbi birliklərini təqib edən türk-müsəlman dəstələri 1919-cu il fevral ayının 13-də artıq Axalsıx qəzasının müsəlman məntəqələrinə nəzarəti ələ keçirmiş, bundan 1 həftə sonra isə Axalkələk qəzasını tam olaraq tutmuşdular. Çox keçmədən Axalkələk qəzası ingilislərin idarəçiliyinə daxil edilmişdi¹⁷⁵. Axalsıx qəzasında isə yerli hökumət qismində Sərvər bəy Atabəyov-Kobliyanskinin (Osman Sərvər Atabəy)* rəhbərliyində fəvqəladə komissarlıq yaradılmış və fəaliyyətini 27 gün sürdürmüşdü¹⁷⁶.

¹⁷⁴ ARDA, f. 970, s. 1, iş 36, v. 60-64.

¹⁷⁵ ARDA, f. 970, s. 1, iş 36, v. 62.

* Əslən Axalsıx qəzasının Kobliyan kəndindən olan Osman Sərvər bəy Atabəy (1886-1962) Peterburq Universitetində kimya mühəndisi (1904), Almaniyanın Freiburq Universitetində mədən mühəndisi və Breslau (indiki Vroslav, Polşa) Universitetində (1911) ziraət mühəndisi ixtisasları üzrə ali təhsil almışdır. 1914-cü ildə Peterburq Universitetinin Hüquq fakültəsini bitirmiş və 1916-cı ildə vətəni Ahısqağa qayıtmışdır. O, I çağırış Türkiyə Böyük Millət Məclisinə Ərdahan bölgəsindən millət vəkili seçilmişdir. Qeyd edək ki, 1886-cı ilə aid kameral təsvirlərdən Sərvər bəyin atası, “sancaq bəyi” Feyzulla bəy Atabəyovun həmin dövrdə qəza mərkəzi Axalsıx şəhərində yaşadığı məlum olur [GMTA, f. 254, s. 3, iş № 1831].

¹⁷⁶ Gürcüstan Demokratik Respublikası (1918-1921). Ensiklopediya-sözlük, s. 357-358.

“Sakartvelos respublika” qəzetinin müxbiri Borjomdan Axısqaadakı vəziyyət barədə oradan gələnlərə istinadən bunları yazırdı: “12 fevralda Sərvər bəy Kobliyanski-nin başçılığı altında Posxov ordusu Axalsıx girib, ancaq hərbi əməliyyatlara Osmanlı zabiti – Azqur və onun ətrafındakı ordunun keçmiş başçısı Lətif bəy rəhbərlik edib. Osmanlı zabidləri daha çox Qars hökumətinin qoşunlarındadır. Onlar şəhərdən çıxmağı çatdırmayan bütün administrativ şəxsləri və milisi həbs etdilər. Əsas üç şəxsi – Heydər Abaşidzeni, Leo Ruxadzeni və Qədir Şervaşidzeni axtarırdılar. Şübhələndirdilər ki, onları müsəlman kəndliləri gizlədir, ona görə də Atabəyov hökuməti üç dəfə Müəssislər Məclisinə namizəd Qədir Qaramadzeni yanına çağırırdı. Axalsıxa daxil olanlardan birində Axalsıx hökumətinin şəhadətnaməsi var; orada rus dilində blankda belə yazılıb: “Cənub-Qərbi Qafqaz ərazisi. Axalsıx və Axalkələk müvəqqəti komissarlığı”. Şəhadətnaməyə komissarlığın sədri Atabəyovun yerinə rus Tomaşeviç imza atmışdı. O daha əvvəl Osmanlıda xidmət edirdi və xəyanət üçün Axalsıx həbsxanasında yatmışdı. Gələnlər deyir ki, qəzada anarxiyadır, guruhlar xalqı talan edir, talanlar Axalsıxın özünə də yayılıb... Komissarlığın yaradılmasında ermənilər iştirak etmir, amma ordusunda erməni zabidlər var”¹⁷⁷.

Qeyd edək ki, Axısqa-Axalkələk müvəqqəti hökumətinin komissarlığının 1918-ci ilə aid statistik göstəricilərinə görə, Axısqa qəzasında 58 350 müsəlman, 25 327 erməni, 7 630 gürcü və 203 rus, Axalkələk qəzasında isə 21 320 müsəlman, 42 250 erməni, 6 230 gürcü və 7 150 rus (duxobor) yaşayırdı¹⁷⁸.

Krımın Ağməscid (Simferopol) şəhərində rus dilində nəşr olunan “Tavriçeskiy qolos” («Таврический голос») qəzetinin 19 mart 1919-cu il sayında Axısqa və Axalkələk qəzalarında baş qaldırmış böyük üsyanın səbəbləri bu cür izah edilirdi: “Türklər hər iki qəzadan getdikdən sonra gürcülər ermənilərin onları qabaqlamasından qorxaraq tələsik bu qəzaları tutdular. Gürcü dəstələrinə komandanlıq edən general Makayev (Abel Mağaşvili – F.V.) orada diyar üçün muxtariyyət tələb edən müsəlman milli şuraları ilə qarşılaşdı. O, müsəlmanlara, bundan əvvəl türkləri dəstəkləmələrini nəzərə alaraq, toxunulmazlıq zəmanəti verdi. Lakin bir az sonra fəvqəladə komissar təyin edilmiş Ruxadze yekdilliklə Milli Komitənin sədri seçilmiş nüfuzlu müsəlman ədibi, köhnə “Molla Nəsrəddin” qəzetinin əsasını qoyan Ömər Faiq Əfəndini həbs etdi. O, türklərlə əlaqədə və Konstantinopola (İstanbula – F.V.) getməkdə ittiham olunurdu. Öz yazıçılarına hörmət edən müsəlmanlar onun azad edilməsi üçün yalvarırdılar, onun namizədliyini Müəssislər Məclisinə irəli sürməyə çalışırdılar, ancaq hökumət tərəfindən namizədliyi çıxarıldıqdan sonra seçkilərə boykot elan etdilər. 40 nəfərin (12 bəyin) həbsindən sonra əhali açıq narazılığını bildirməyə başladı və sonra üsyana çevrilmiş iğtişaşlar baş verdi. Gürcü hakimiyyətinin mürtəce hərəkətləri nəticəsində müsəlman əhalinin 95 faizi Gürcüstan əleyhinə köklənib. Onların tələb etdikləri muxtariyyəti vermədilər və verməyirlər”¹⁷⁹.

¹⁷⁷ “Sakartvelos respublika” qəz., 1919, 4 mart, № 50, s. 2.

¹⁷⁸ ARDA, f. 970, s. 1, iş 36, v. 60.

¹⁷⁹ Гражданская война в России и мусульмане (Сборник документов и материалов) /Сост. С.М.Исхаков, М., 2014, с. 605.

Gürcüstan parlamentinin 19 fevral 1919-cu il tarixli iclasında Axısqa olayları müzakirə mövzusu olur. Deputatlardan P.Sağvarelidze, N.Xomeriki baş verən hadisələrdə yerli müsəlman əhalinin deyil, xarici qüvvələrin və bəylərin əli olduğunu söyləyərək Axalsıx döyüşlərində gürcü ordusu ilə çiyin-çiyinə 250 yerli müsəlmanın son damla qanlarına qədər döyüşdüyünü, şəhəri də ən axırda elə onların tərk etdiyini deyirlər. Aparılan müzakirələrdə azərbaycanlı deputat Əbdüləziz Şərifov (Əziz Şərif) söz alaraq adları çəkilən həmkarlarının fikirlərini dəstəkləyir və baş verən hadisələrin günahını feodallarda görür¹⁸⁰. Parlamentin digər azərbaycanlı üzvü Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev də məsələyə münasibət bildirərək diqqəti qarşıdurmanın yaranmasında hökumətin məsuliyyəti üzərinə yönəldir.

Həmin müzakirələrdə GDR daxili işlər naziri N.Ramişvili də çıxış edir və öz nitqini başlıca olaraq Ə.Haqverdiyevin sözlərinə cavab üzərində qurur: “Yalnız cənab Haqverdiyev deyil, bəzi digər partiyaların nümayəndələri də fikirləşirlər ki, Axalsıx qəzasında baş verən bu təəssüfləndirici hadisələr, ilk növbədə, hökumət agentlərinin işidir. Burada çıxış edən bu və ya digər partiyaların nümayəndələri yerdə vəziyyətlə düzgün tanış olmalı və faktlar gətirməlidirlər. Düşünürəm ki, Haqverdiyevin sahib olduğu informasiya demokratik dairələrin deyil, bizim, həqiqətən, mübarizə aparmalı olduğumuz şəxslərin informasiyasıdır və onlarla mübarizə elə də tez bitməyəcək. Bir şey doğrudur ki, bizim ordu Axalsıxə girəndə ordu komandanı ilə yerli əhali arasında, bir növ, razılaşma oldu. Bu razılaşma aşağıdakılardan ibarət idi:

Bundan əvvəl olanlarla əlaqəli siyasi cinayətlərinə görə heç kəs məsuliyyətə cəlb olunmamalıdır. Xüsusən bundan əvvəl Osmanlıya meyilli olan heç kəs, təbii ki, cəzalanmamalı idi. Mən bəyan etməliyəm ki, həqiqətən, keçmişinə görə heç bir yerli şəxs tutulmayıb. Həbslər general Mağaşvilinin razılığa gəldiyi şəxslər öz vədlərini yerinə yetirməyincə baş verdi...

Biz Axalsıx müsəlmanlarının nümayəndələrinə verdiyimiz sözə əməl etdik, ancaq bəlli olanda ki, əsasən, bəylərin bir hissəsi, siz sonradan biləcəksiniz, burada açıq-aşkar Gürcüstan əleyhinə fəaliyyət göstərir, Gürcüstan çərçivəsində Müsəlman Gürcüstanının muxtariyyəti (Jordaniya: Axalsıx muxtariyyəti), Axalsıx muxtariyyəti əleyhinə təbliğat aparır, biz bu şəxslərə qarşı ölçü götürməyə məcbur olduq... Həqiqətən, həbslər oldu. Bilirsiniz nə qədər, cəmi 40 nəfər. Onlardan 12-si yerli bəylər və onların yoldaşları idi. Bilmirəm, cənab Haqverdiyev, həqiqətən, şübhə edir ki, bu Kobliyan bəyi (yerdən səs: Atabəy), bəli Atabəy, Osmanlı agentidir. Bəli, orada onun 12 ardıcılı və Osmanlı ordusundan qalma 18 əsgər həbs olunub”¹⁸¹.

N.Ramişvili çıxışında dəqiq olmayan məlumatların yayılmasının əhalini hökumətə qarşı qaldırdığını bildirərək, həqiqətlə uzlaşmayan məlumat nümunəsi kimi

¹⁸⁰ “Ertoba” qəz., 1919, 25 fevral, № 44, s. 3.

¹⁸¹ “Sakartvelos respublika” qəz., 1919, 22 fevral, № 42, s. 2-3.

bunları səsləndirir: “Bir neçə gün əvvəl xarici işlər naziri bizə bildirdi: Azərbaycanın nümayəndəsi deyir ki, guya siz burada Tiflisdə Borçalı qəzasından siyasi əsaslarla 60 müsəlman həbs edibsiniz. Bilirsiniz nə aydın oldu? Buna bənzər heç nə. Cəmi iyirmi tatardır, o da oğru və qarətçi. Lakin adam bilmir, Borçalıdandırlar, yoxsa başqa yerlərdən”¹⁸².

Nitqində Axısqaда həbs olunanlardan Əhməd Cövdət Pepinovun iki qardaşı və Ömər Faiq Əfəndinin* beş ən yaxın məsləkdaşının olduğunu vurğulayan N.Ramişvili Ə.Pepinovun 1918-ci il Batum konfransında Gürcüstan əleyhinə tutduğu mövqeyə də xüsusi yer ayırırdı: “Burada Ömər Əfəndi barədə çox danışırlar. Ancaq burada o deyilmir ki, Ömər Əfəndidən başqa bizə qarşı daha nüfuzlu şəxslər mübarizə aparırlar. Bax mən bu gün də sosialistlik edən Azərbaycandakı bir nəfərin adını çəkmək istəyirəm. Bu, Ömər Əfəndinin çox yaxın qohumu Pepinovdur... Cənab Haqverdiyev bildirdi ki, Ömər Əfəndi bir neçə dəfə İstanbulda olub və heç bir halda bu vilayət, Axalsıx qəzası Gürcüstana birləşməyəcək. Mən bu xüsusda sülh nümayəndə heyətinin rəhbəri olduğum vaxt məhz bu Pepinovla toqquşmuşdum”¹⁸³. Çıxışının davamında N.Ramişvili söylədiklərinin daha təfərrüatına vararaq Batum konfransında Gürcüstan nümayəndə heyətinin Vehib Paşa və Xəlil bəylə danışıqlar zamanı Azqur və Abastumanın Gürcüstanın tərkibində qalması barədə razılığa gəlməsinə rəğmən, Ə.Pepinovun qətiyyətlə buna qarşı çıxdığına və bu razılaşmanı pozduğuna diqqəti cəkdir. Həmçinin həmin konfransda Osmanlının Azərbaycanla birbaşa sərhəd əldə etmək məqsədilə Borçalı qəzasının cənub hissəsinin güzəştə gedilməsi müqabilində Gürcüstan üçün böyük güzəştlərə getməyə hazır olduğunu vurğulayaraq hazırda çox şeyin dəyişmədiyini, yeni dövlət (Cənub-Qərbi Qafqaz Respublikasına işarə edir – F.V.) yaradaraq Azərbaycana yol açmağı planlaşdırdığını qeyd edir¹⁸⁴.

1919-cu ilin mart ayında Axısqa cəbhəsində vəziyyət gürcü tərəfinin xeyrinə dəyişmişdi. İngilislərin vasitəçiliyi ilə yaranmış mövcud atəşkəsdən istifadə edən və əlavə qüvvələrlə gücləndirilən Gürcüstan nizami qoşun hissələri martın 4-də təmas xəttini yararaq yenidən hücum keçib Azqura, 7 martda isə Axısqa qəza mərkəzinə daxil olmuş və 17 martda Posxov nahiyyəsinin sərhədlərinə çıxmışdı. 20 martda

¹⁸² yenə orada

* Tiflis quberniyasının Axalsıx qəzasının 1886-cı il üzrə əyal siyahılarında [bax: GMTA, fond 254, siyahı 3] Azqur kəndinin imtiyazlı ailələri sırasında Ömər Faiq Loğman (Lömən) ağa oğlu Nemanzadənin mənsub olduğu və soyadı Kipiani kimi göstərilən ailə də yer alır. Buradan həmin dövrdə Loğman ağa Abid ağa oğlunun Xurşud ağa, Rəcəb ağa, Əsəd ağa, Ömər ağa (Ömər Faiq), Əmrulla ağa, Süleyman ağa adlı oğullarının olduğu bəlli olur [iş № 1837]. Sözügedən mənbədə Bolacur kəndi üzrə siyahıda Ömər Faiqin bacısı oğlu Əhməd bəy Pepinovun atası Ömər bəy Rəcəb bəy oğlunun (1848-ci il təvəllüdlü) və əmiləri Təyyar bəy (1846-cı il təv.), Seyfal bəy (1854-cü il təv.) və Faruk bəyin (1850-ci il təv.) adlarına rast gəlinir [iş № 1839]. Pepinovlar (Bibinoğulları) Axalsıx qəzasının Marel kəndində də yaşayırdılar [GMTA, f. 254, s. 3, iş № 1845].

¹⁸³ “Sakartvelos respublika” qəz., 1919, 22 fevral, № 42, s. 2-3.

¹⁸⁴ yenə orada.

gürcülərin Posxovu ələ keçirmək üçün yeni cəhdləri də uğurlu olmuşdu. Qars (Cənub-Qərbi Qafqaz) hökuməti mübahisəli Axısqa və Axalkələk məsələlərinin konfransda həll edilməli olduğunu bildirərək gürcü qoşunlarından Posxovu tərk etməyi tələb etmiş, gürcü tərəfi 25 martda təxliyə olunacağına söz versə də, onu yerinə yetirməmişdi. Martın 28-dən 29-na keçən gecə Cənub-Qərbi Qafqaz hökumətinin Ərdahan dəstəsi gürcü qoşunlarını Posxov nahiyəsinin sərhədlərinə sıxışdırıb çıxarmışdı. 1 aprelə gürcü qoşunlarının komandanı general G.Kvinitadze həmin anda Cağsuda olan ingilis leytenantına göndərdiyi məktubda Cənub-Qərbi Qafqaz hökumətini tanımadığını yazıb barışıq üçün bu tələbləri irəli sürmüşdü: 1) Ərdahanlılar Posxovdan geri çəkilsin; 2) Gürcü əsirlər qaytarılsın; 3) Əhali Əfzəl ağa Musakiyev, Sərvər bəy Atabəyov, Dursun bəy Xıdırbəyov və Yasin bəy Palavandovu 2 aprel saat 12-dək ona təhvil versin. G.Kvinitadzenin bu ultimatumu yerinə yetirilməmiş və gürcü qoşunları 5 aprelə hücumə keçərək Ərdahan müsəlmanlarının dəstəsini Posxovdan geri çəkməyə məcbur etmişdi. Diqur kəndinin sakinləri adıçəkilən Ə.Musakiyevi həbs etmiş və o, qaçmaq istəyərkən öldürülmüşdü¹⁸⁵. Əfzəl bəyin öldürülməsinə qisasən Diqur bəylərindən Əhməd bəy Abaşidze və onun oğlu qətl edilmişdi¹⁸⁶. 20 aprelə gürcü qoşunları Ərdahanı zəbt etmişdi¹⁸⁷.

Qeyd edək ki, adları çəkilən S.Atabəyov-Kobliyanski Ömər Faiqin başçılığı altında qurulmuş Axısqa Müvəqqəti Hökumətinin hərbi naziri, inqış əsilli Ə.Musakiyev isə daxili işlər və maliyyə naziri idi¹⁸⁸. D.Xıdırbəyov 1920-ci ildə Bakı şəhərində Balaxanı-Sabunçu polis idarəsinin 1-ci sahəsinin pristavının köməkçisi vəzifəsində çalışmışdı¹⁸⁹. Yasin Palavandov* həmin dövrdə müsəlman üsyançılar tərəfindən Axalkələk qəza rəisi təyin olunmuşdu¹⁹⁰.

Posxov sakinləri Batumdakı ABŞ komandanlığına göndərdikləri 17 aprel 1919-cu il tarixli müraciətlərində gürcü hərbiçilərinin törətdikləri zorakılıqlar və qətlər barədə məlumat verirdilər¹⁹¹. Batumdakı ABŞ komandanlığına Axalkələk qəzasının müsəlmanlarının müraciətlərində isə qəzanın 13 kəndinin gürcülər və ermənilər tərəfindən yağmalandığı, 1919-cu il 26 martda Qulalis kəndində Həsən ağa Həsənxanovun mülkünün qarət edildiyi, mülk sahiblərinin özlərinin qaçıb canlarını zorla qurtara bildikləri barədə yazılırdı. Müraciətdə 15-25 mart arası Xosbiyyə, Qulalis, Arakal və

¹⁸⁵ ARDA, f. 970, s. 1, iş 36, v. 60-64.

¹⁸⁶ "Azərbaycan" qəz., 1919, 13 aprel, № 156 (Bax: "Azərbaycan" qəzeti: 1918-1920: [1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş "Azərbaycan" qəzetinin tam külliyyatı], VII cild (aprel 1919), Bakı, 2023, s. 215).

¹⁸⁷ E.Konukçu, Ərdahan Tarihi, Ankara, 1999, s. 244.

¹⁸⁸ "Saxalxo sakme" qəz., 1918, 21 dekabr, № 413, s. 4.

¹⁸⁹ Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920-й год (под ред. А.И.Ставровского), Баку, 1920, с. 9.

*Axalkələk qəzasının Böyük Xosbiyyə kəndindən olan Palavandovlar adıçəkilən bölgənin ən zəngin və nüfuzlu nəsilərindən idilər.

¹⁹⁰ "Sakartvelos respublika" qəz., 1919, 4 mart, № 50, s. 2; «Азербайджан» qəz, 1919, 8 mart, № 51, s. 2.

¹⁹¹ ARDA, f. 970, s. 1, iş 6, vv. 111-112.

Batkana kəndlərinin sakinlərinin də qaçaraq canlarını xilas edə bildikləri vurğulana-raq Axalkələkdən çox sayda müsəlman qaçqının olduğu qeyd olunurdu¹⁹².

Axisqa və Ərdahan gürcülərin nəzarətinə keçdikdən sonra Sərvər bəy Atabəyin (S.Atabəyov-Kobliyanski) fəaliyyət dairəsi xeyli daralmışdı. 1919-cu il 7 iyulda o, 60 silahlının müşayiətində Şavşetə keçdi¹⁹³. Sərvər bəy Acarıstana Teymur bəy Həmşizadə-Ximşiaşviliyə məktub ünvanlayaraq onu Acara//Acarıstan və Axisqa-Qars məsələsini qaldırmaq üçün başqa nümayəndələr ilə birlikdə İstanbula və oradan Paris Sülh Konfransına getməyə çağırırdı. Bu məqsədlə Azərbaycan hökuməti hər nümayəndəyə 300 min manat ayırmışdı¹⁹⁴. İstanbula gedəcək nümayəndələr öncə Batumda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin konsulu Mahmud bəy Əfəndiyev ilə görüşməli idilər¹⁹⁵.

Mövcudiyyəti dövründə GDR-in sərhədlərinin perimetri boyunca yerləşən və vaxtaşırı silahlı toqquşmaların baş verdiyi qeyri-sabit bölgələr arasında Abxaziya (Suxum dairəsi) və Qori qəzasının osetinlərin kompakt yaşadığı şimal hissəsi də yer alırdı. Abxaziyada vəziyyət hələ 1918-ci ilin yazından gərginləşmişdi. Həmin ilin mart ayında Sovet Rusiyasının dəstəyi ilə bolşevik dəstələri Suxumu ələ keçirmiş, hərbi inqilab komitəsi yaradaraq hakimiyyətlərini bütün Abxaziyaya yaymağa başlamışdılar. Abxaz Milli Şurası kömək üçün Gürcüstan Milli Şurasına və Zaqafqaziya Seyminə müraciət etmişdi. Gürcüstan Milli Şurasında Osmanlı yönümlü qrup bolşevikləri Türkiyə vasitəsilə neytrallaşdırmağa çalışırdı. Tiflisdən göndərilmiş gürcü menşeviklərinin Qırmızı qvardiyası 1 ay ərzində Suxum dairəsini bolşeviklərdən təmizləyə bilmişdi. Gürcüstan müstəqilliyini elan etdikdən sonra Abxaz Milli Şurasının nümayəndə heyəti ilə Gürcüstan hökuməti arasında 6 iyunda başlayan danışıqlar 11 iyunda müqavilə imzalanması ilə yekunlaşmışdı. Bu müqaviləyə görə, Abxaziya tam daxili muxtariyyətlə Gürcüstanın tərkibində qalırdı¹⁹⁶.

Bu arada bolşevik dəstələri Abxaziyaya yenidən hücum etmiş, eyni zamanda osmanlılar knyaz Aleksandr Şervaşidzenin (A.Çaçba) başçılığı altında 800 nəfərlik desant çıxarmışdılar¹⁹⁷. Bolşeviklərin hücumunu dəf edib əks istiqamətdə təqib edən gürcü ordu birlikləri Soçi nahiyyəsinin sərhədini keçib 29 iyunda Adlerə, 6 iyulda Soçiyə, 26 iyulda Tuapseyə daxil olmuşdu. Avqust ayında general G.Mazniaşvilinin komandanlıq etdiyi gürcü qoşunları Kubanda ağqvardiyaçılar – Könüllü ordu tərəfindən

¹⁹² ARDA, f. 970, s. 1, iş 6, vv. 113-113 arx.

¹⁹³ "Samuslimano Sakartvelo"/"İslam Gürcüstanı" qəz., 1919, 13 avqust; N. Zosidze. 1918-1920-ci illərdə Acarıstanda siyasi vəziyyət və milli-azadlıq hərəkatı (ნ.ზოსიძე. პოლიტიკური სიტუაცია და ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა აჭარაში 1918–1920 წლებში), Batum, 1995, s. 92 (*gürcücə*).

¹⁹⁴ "Sakartvelo" qəz, 1919, 13 may, № 102, s. 2.

¹⁹⁵ "Sakartvelo" qəz, 1920, 30 mart, № 68, s. 4.

¹⁹⁶ O.Canelidze, göstərilən əsəri, s. 45-46; F.Kazemzadə (Ф.Каземзаде), göstərilən əsəri, s. 222.

¹⁹⁷ «Борьба» qəz., 1918, 29 iyun, № 104, s. 3; «Трудовое знамя» qəz., 1918, 30 (17) iyun, № 9, s. 3.

sıxışdırılan və geri çəkilərək Tuapse üzərindən Armavirə keçmək istəyən bolşevik qüvvələrini ağır məğlubiyyətə uğratmışdı. Beləliklə, bolşeviklər Qara dənizin şimal-şərq sahillərindən təmizlənmişdi. Bundan sonra Könüllü ordunun komandanı A.Denikin gürcü ordusundan nəinki Soçi və Tuapse şəhərlərini boşaltmağı, hətta Qaqra nahiyyəsinin də onun idarəçiliyinə verilməsini tələb etmişdi¹⁹⁸. Həmin ərəfədə Soçi erməniləri daşnak emissarlarının təhriki ilə Gürcüstan əleyhinə çıxış etmişdilər¹⁹⁹.

1918-ci ilin sentyabrında aparılmış danışıqlarda Gürcüstanla Könüllü ordu arasında sərhəd məsələsi həllini tapmamışdı. Böyük Britaniyanın Qafqazdakı hərbi missiyası A.Denikin ilə GDR hökuməti arasında münasibətlərin nizamlanmasına çalışırdı. Buna rəğmən 1919-cu ilin fevralında denikinçilər Abxaziya soyularaq onu ələ keçirməyə cəhd göstərmiş, aprel ayında Gürcüstan hərbi birləşmələri onları geri çəkilməyə məcbur etmişdi²⁰⁰.

Həmin dövrdə Dağlılar Respublikasını süquta uğradan Könüllü ordu Xəzər sahili boyunca Dərbənd tərəfdən Azərbaycana və Qara dəniz sahili boyunca Abxaziya istiqamətdən Gürcüstana hücum etməyi planlaşdırırdı. Bunun qarşısını almaq üçün atılmış diplomatik və hərbi addımlar nəticəsində müttəfiqlərin qərarı ilə tərəflər arasında demarkasiya xətti qurulmuşdu²⁰¹.

1918-ci ilin oktyabrında Gürcüstan hökuməti tərəfindən Suxumda Abxaziyani Gürcüstandan uzaqlaşdırmaq məqsədini güdən siyasi çevriliş cəhdinin qarşısı alınmışdı. Abxaz Milli Şurası ləğv edilmiş, onun yerinə 17 martda 1919-cu ildə seçilmiş yeni Xalq Şurası 3 gün sonra – 20 martda Abxazıyanın Gürcüstanın daxilində muxtariyyəti barədə akt qəbul etmişdi²⁰². Həmin aktı GDR Müəssislər Məclisi dəstəkləmiş və 1920-ci ilin sonunda Gürcüstanın bu ali qanunverici orqanının Konstitusiya komissiyası “Abxazıyanın muxtar idarəçiliyinin nizamnaməsi” layihəsini hazırlamışdı. Layihəni Müəssislər Məclisi 21 fevral 1921-ci ildə Gürcüstan konstitusiyası ilə birlikdə təsdiq etmişdi²⁰³. Qeyd edək ki, Gürcüstanın 1921-ci il konstitusiyasının 107-ci maddəsində Abxaziya (Suxum dairəsi) ilə bərabər, Acarıstan (İslam Gürcüstanı) və Zaqatala bölgələrinin muxtar statusu təsbit olunurdu²⁰⁴.

Gürcüstan Demokratik Respublikası ərazisində Qafqazın cənub yamaclarında yaşayan osetinlər öz milli müqəddəratlarını təyin etmə istəyini hələ Zaqafqaziya

¹⁹⁸ O.Canelidze, göstərilən əsəri, s. 70; Gürcüstan Demokratik Respublikası (1918-1921). Ensiklopediya-sözlük, s. 39-40, 414.

¹⁹⁹ A.Daushvili, A.Kacharava. The Democratic Republic of Georgia. Struggle for Independence 1918-1921, Tbilisi, 2020, p. 69.

²⁰⁰ O.Canelidze, göstərilən əsəri, s. 70; Gürcüstan Demokratik Respublikası (1918-1921). Ensiklopediya-sözlük, s. 39-40, 414.

²⁰¹ O.Canelidze, göstərilən əsəri, s. 70.

²⁰² “The Georgian Messenger” qəz., 1919, 30 mart, № 6, s. 3.

²⁰³ yenə orada, s. 46-47.

²⁰⁴ Gürcüstan Demokratik Respublikası (1918-1921). Ensiklopediya-sözlük, s. 41, 170, 351.

Komissarlığı dövründə ifadə etmişdilər. Osetin Milli Şurası bu istiqamətdə aktiv fəaliyyət göstərirdi. Osetinlərin tələbi ilk olaraq onlar üçün ayrıca qəza ərazi-inzibati vahidinin yaradılması, sonradan isə Gürcüstan daxilində siyasi muxtariyyət statusunun verilməsindən ibarət idi. Osetin kəndlərini birləşdirərək Cvari qəzasının yaradılması məsələsi 1919-cu ildə GDR hökuməti tərəfindən müzakirə olunurdu. Osetin Milli Şurasından başqa osetinlərin daha radikal qrupları var idi və onlar aqressivlikləri ilə seçilirdilər. Onlar tərəfindən 16 mart 1918-ci ildə Tsxinval şəhəri mühasirəyə alınmış²⁰⁵, 18 martda isə ələ keçirilmişdi²⁰⁶. Həmin il 15-17 iyunda Tsxinval yaxınlığında osetinlərin qurultayı keçirilmişdi²⁰⁷. Separatçı mövqeli osetin bolşeviklər və onların əlaqədə olduğu gürcü kommunistlərinin liderləri “Cənubi Osetiya”nın Sovet Rusiyasına birləşdirilməsinə çalışırdılar. Rusiya bolşeviklərinin vasitəçiliyi ilə 1918-1920-ci illərdə osetinlər Gürcüstanda üç silahlı üsyan qaldırmışdılar²⁰⁸. Onların içərisində Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının Qafqaz Diyar Komitəsi tərəfindən planlaşdırılmış 1920-ci il üsyanının nəticələri daha ağır olmuşdu; üsyançılar Gürcüstan Xalq qvardiyasının döyüşçülərini öldürmüş, yerli hakimiyyətin nümayəndələrinə hücumlar etmişdilər. Tez bir zamanda yaradılmış Cənubi Osetiya İnqilab Komitəsi 1920-ci il 8 iyunda sovet hakimiyyətinin yaradılmasını elan etmiş və Moskvaya depeşa* göndərərək bildirmişdi ki, Cənubi Osetiya zəhmətkeşləri Rusiya ilə birləşmək arzusunda dırlar. GDR hökuməti bu üsyanı yatırmağa və bölgədə Gürcüstanın yurisdiksiyasını bərpa etməyə nail olmuşdu²⁰⁹.

“Volny qorets” («Вольный горетц») qəzeti 23 avqust 1920-ci il tarixli sayında yazırdı: “Tiflisin osetin fəhlələri Gürcüstan Nazirlər Şurasının sədrinə müraciət edərək Cənubi Osetiya əhalisinin Borçalı, Qarayazı və digər yerlərə köçürülməsi qərarı ilə bağlı qeyri-müəyyən və köməkətsiz vəziyyətdə olduqlarını bildirirlər”²¹⁰. Qeyd olunmalıdır ki, Qarayazıya GDR hökuməti tərəfindən Axalkələk erməniləri də məskunlaşdırılmışdı, lakin onların çoxu iqlim şəraitinə uyğunlaşa bilməyərək oranı tərk etmişdi²¹¹.

Birinci Dünya müharibəsindən sonra yaranmış reallıqlar əsasında dünyanın taleyini həll etmək məqsədilə Antanta ölkələri və ABŞ tərəfindən 1919-cu ilin əvvəlində Parisdə sülh konfransı çağırılmışdı. Müəyyən fasilələrlə təqribən 1 il (18 yanvar 1919 21 yanvar 1920) davam edən və 27 ölkənin təmsil olunduğu konfransa Versal Ali Şurası rəhbərlik edirdi. Şuranın tərkibinə beş böyük dövlət (ABŞ, Böyük Britaniya,

²⁰⁵ «Борьба» qəz., 1918, 22 mart, № 35, s. 3.

²⁰⁶ Ş.Vadaçkoriya. Osetin məsələsi və gürcü gerçəkliyi (1917-1925-ci illər) (შ.ვადაჭკორია. ოსური საკითხი და ქართული სინამდვილე (1917-1925 წწ.)), Tiflis, 2020, s. 21 (gürcüca).

²⁰⁷ «Борьба» qəz., 1918, 21 iyun, № 98, s. 3.

²⁰⁸ O.Canelidze, göstərilən əsəri, s. 48.

* depeşa – 1. telegram; 2. təcili diplomatik bildiriş.

²⁰⁹ yenə orada, s. 49.

²¹⁰ «Вольный горетц» qəz., 1920, 23 avqust, № 50, s. 4.

²¹¹ N.Jordaniyanın Gürcüstan parlamentində çıxışı, 07.11.1918 // Н.Н. Жордания. За два года (с 1-го марта 1917 года по 1-е марта 1919 года). Доклады и речи, Тифлис, 1919, с. 146.

Fransa, İtaliya, Yaponiya) nümayəndə heyətlərinin başçıları və xarici işlər nazirləri daxil idi. Tədbir çərçivəsində 1919-cu il iyunun 28-də – Birinci Dünya müharibəsinin başlanmasına rəvac vermiş Sarayevə qətlinin 5-ci ildönümündə Parisdə Versal sarayında Almaniya ilə sülh müqaviləsi imzalanmışdı²¹².

Azərbaycan və Gürcüstan nümayəndələri Qafqaz məsələsinin həllini sürətləndirmək məqsədilə 1919-cu ilin payızında Paris Sülh Konfransının sədrinə, Ali Şura üzvlərinə müxtəlif formalarda müraciətlər etmişdilər. Rusiyada baş verən vətəndaş müharibəsində ağqvardiyaçıların məğlubiyyəti fonunda “vahid və bölünməz Rusiya” ideyasının Qərb dövlətlərində öz əhəmiyyətini itirməsi, eyni zamanda bolşevizmin digər ölkələrə yayılma təhlükəsi konfransda Cənubi Qafqaz respublikalarının problemlərini aktuallaşdırdı. 1920-ci il yanvarın 10-da Böyük Britaniyanın təşəbbüsü ilə konfransın Ali Şurasının sessiyası çağırıldı. Sessiyada İngiltərə, Fransa və İtaliyanın hökumət başçıları və xarici işlər nazirləri, ABŞ və Yaponiyanın sülh konfransındakı nümayəndələri, həmçinin Parisdəki səfirləri iştirak edirdilər. Ke d'Orsedə (Fransa XİN-nin binasında) keçirilən sessiyada Cənubi Qafqaz respublikalarının problemi geniş və hərtərəfli müzakirə edildi²¹³.

Həmin gün (yanvarın 10-da) müttəfiqlərin Ali Şurası Böyük Britaniyanın xarici işlər naziri lord Corc Kerzonun (George Curzon) təklifi ilə Azərbaycan və Gürcüstanın müstəqilliklərini de-fakto tanıdı²¹⁴. Bir az sonra Yaponiya da Ali Şuranın qərarına qoşuldu. Amerika Birləşmiş Ştatları qərara qoşulmaqdan rəsmi olaraq imtina etdi. Bunun səbəblərindən biri ABŞ hökumətinin Cənubi Qafqazda Böyük Britaniyanın nüfuzunun güclənməsindən ehtiyatlanması idisə, digəri də sülh konfransının yekun mərhələsində ABŞ-la onun Avropa müttəfiqləri arasında ciddi ixtilafın yaranması idi²¹⁵.

1920-ci il yanvarın 19-da Ali Şuranın hökumət başçılarının iştirakı ilə keçirilən iclasında Ermənistanın və Dağıstanın da müstəqilliyi de-fakto tanındı və dörd bənddən ibarət qərar qəbul edildi. Qərarla Ermənistanın sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi məsələsinə “Türkiyə məsələsi” ilə birlikdə baxılacağı qeyd olunur, həmçinin müttəfiq dövlətlərin Cənubi Qafqaz respublikalarına ordu göndərmək imkanına malik olmadıqları, yalnız silah, hərbi sursat və ərzaqla kömək edə biləcəkləri göstərilirdi²¹⁶.

Qafqaz nümayəndələri Antanta Ali Şurasının 1920-ci ilin fevral-mart aylarında keçirilən London və aprel ayında baş tutmuş San-Remo konfranslarında da iştirak etmişdilər. London konfransında Azərbaycan heyəti Batum və Qars vilayətlərinin Ermənistanı verilməsinin əleyhinə çıxış edərək özünün dənizə çıxışla bağlı maraqlarının nəzərə alınması şərti ilə hər iki bölgənin Gürcüstana birləşdirilməsini tələb etmişdi²¹⁷.

²¹² AXC ensiklopediyası, II c., s. 282, 424.

²¹³ Azərbaycan tarixi, V c., s. 480.

²¹⁴ V.Quliyev. 1920-ci ilin sevinc dolu yanvar ayı, “525-ci qəzet”, 2018, 27 yanvar, s. 18-19.

²¹⁵ Azərbaycan tarixi, V c., s. 481-482.

²¹⁶ yenə orada, s. 484-485.

²¹⁷ З.Авалов. Независимость Грузии в международной политике. Воспоминания. Очерки, Париж, 1924, с. 262.

“Ermənistan qonşularla sərhəd probleminin sülh və kompromis yolu ilə həll olunmasını istəmirdi. Çünki Ermənistan rəhbərlərinin müttəfiq dövlətlərə böyük ümidləri var idi. Onlar ABŞ prezidenti Vudro Vilsondan böyük dəstək gözləyirdilər. O zaman Ermənistan üzərində ABŞ mandatının tətbiqi gündəmdə idi. Buna görə Ermənistan hökuməti qonşuları ilə hesablaşmırdı. Erməni siyasətçilər Paris, London və San-Remo konfranslarında böyük tələblərlə çıxış edirdilər. Gürcüstanla münasibətdə Ermənistan onun üçün verilmiş zamanətlə kifayətlənmirdi və Qara dənizə çıxış istəyirdi. O, gah Ermənistan-Gürcüstan sərhədinin Çorox çayından keçməsi təklifini irəli sürür, gah da Batum limanının bir hissəsinin – Ermənistanı Batumla birləşdirəcək gələcək dəmir yolu xəttinin eksterritoriallığını* və onun mülkiyyəti kimi tanınmasını tələb edirdi”²¹⁸.

1920-ci ilin əvvəlində Rusiyada vətəndaş müharibəsi həlledici mərhələyə qədəm qoyurdu. Rusiya Sosialist Federativ Sovet Respublikasının (RSFSR) xarici işlər komissarı Georgi Çiçerin 2 yanvar 1920-ci il tarixli notasında Azərbaycan və Gürcüstan hökumətlərindən Denikinə qarşı hərbi ittifaq yaratmaq üçün danışıqlara başlamağı təklif edirdi. Təkliflə bağlı Azərbaycan və Gürcüstan vahid mövqe formalaşdırmışdılar. Bu mövqe əsasında Azərbaycan XİN başçısı F.Xoyskinin G.Çiçerinə ünvanladığı cavab notasında Azərbaycanın neytral dövlət olduğuna vurğu edilərək bildirilirdi ki, ağqvardiyaçılar uzun müddət Azərbaycan üçün təhlükə törətməsinə və ona qarşı Azərbaycan-Gürcüstan hərbi müdafiə sazişi bağlanmasına baxmayaraq, Denikinə qarşı mübarizə Rusiyanın daxili işidir; Azərbaycan Respublikası danışıqlar yolu ilə Azərbaycan və rus xalqları arasında mehriban qonşuluq münasibətləri yaratmağa hazırdır²¹⁹. Bundan sonra yanvar-mart aylarında G.Çiçerin ilə Azərbaycan və Gürcüstan hökumət başçıları arasında eyni məzmununda notalar mübadiləsi davam edir²²⁰. Bu yazışmalar barədə Böyük Britaniyanın Qafqazdakı ali komissarı O.Uordrop da məlumatlandırılırdı²²¹.

Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin Siyasi Bürosunun 1920-ci il yanvarın 17-18-də keçirilən iclasında G.Çiçerinin məruzəsi dinlənir, müzakirə zamanı RSFSR Xalq Komissarları Şurasının sədri V.İ.Leninin təşəbbüsü ilə Denikinə qarşı birgə mübarizə aparmaq təkliflərini rədd etdiyinə və Xəzər dənizində RSFSR-ə qarşı fəaliyyət göstərən İngiltərə hərbi qüvvələrinə xidmət göstərdiyinə görə, Azərbaycan hökumətinə münasibətdə xeyli dərəcədə ehtiyatlı və inamsızlıq siyasəti yeridilməsi barədə qərar qəbul edilir²²².

* eksterritoriallıq – 1. yerli qanunvericilikdən azad edilmiş və vətəndaşlığı olduğu dövlətin qanunvericiliyinə tabe olan (qismən və ya tam) fiziki və ya hüquqi şəxslərin, qurumların və ya obyektlərin statusu; 2. toxunulmazlıq hüququ, beynəlxalq hüquqda dövlətin xarici ölkə başçılarına, diplomatik nümayəndələrə və digər vəzifəli şəxslərə verdiyi imtiyazların məcmusu (*F.V.*).

²¹⁸ Gürcüstan Demokratik Respublikası (1918-1921). Ensiklopediya-sözlük, s. 368.

²¹⁹ «Азербайджан» qəz., 1920, 14 yanvar, «Вольный гонец» qəz., 1920, 19 yanvar, № 26.

²²⁰ ARDA, f. 894, s. 10, iş 106, vv. 7-8; f. 970, s. 1, iş 167, v. 53; AXC ensiklopediyası, I cild, s. 55.

²²¹ ARDA, f. 894, s. 10, iş 106, vv. 13-14; f. 897, s. 1, iş 69, vv. 33-33 arx.

²²² M.Qasimov. Xarici dövlətlər və Azərbaycan. Aprel işğalından SSRİ yaradılana qədərki dövrdə diplomatik-siyasi münasibətlər, Bakı, 1998, s. 24.

“Azərbaycanın həyatı mənafeyi Sovet Rusiyası ilə normal münasibətlər qurulmasını tələb edirdi. Yeni iqtisadi əlaqələrin hələ yaradılmadığı və ənənəvi əlaqələrin pozulduğu bir vaxtda Azərbaycanın neft, pambıq və digər xammallarının Rusiya bazarından məhrum olması Azərbaycan hökumətinin şimal qonşusu ilə münasibətləri normallaşdırmasını zəruri edirdi... 1919-cu ilin yazında Nazirlər Şurasının yeni seçilmiş sədri N.Yusifbəyli təşkil etdiyi hökumətin proqramında Sovet Rusiyası ilə iqtisadi-ticarət əlaqələrinin bərpası vəzifəsini də irəli sürmüşdü. Bundan ötrü isə, ilk növbədə, Azərbaycan hökumətinin bu barədə dəfələrlə müraciət etməsinə baxmayaraq, Sovet Rusiyası müxtəlif əsassız bəhanələr gətirməklə buna razılıq verməkdən yayınırdı. Bu diplomatik oyunbazlığın arxasında isə Bakı neftinə sahib olmaq iddiası dururdu... Bolşevik Rusiyası üzdə millətlərin öz müqəddəratını təyin etmək hüququnu qəbul etdiyini deməsinə baxmayaraq, müstəqil milli dövlətlərin varlığı ilə barışa bilmirdi”²²³. V.İ.Lenin 1920-ci il martın 17-də Qafqaz cəbhəsinə göndərdiyi teleqramda yazırdı: “Bakını ələ keçirmək bizə olduqca və olduqca zəruridir. Bütün səyləri buna yönəldin, həm də bəyanatlar mütləq sırf diplomatik olmalı və möhkəm yerli sovet hakimiyyətinin hazırlanmasında maksimum əminlik əldə edilməlidir. Gürcüstana da o şəkildə münasibət göstərin, ancaq ona daha ehtiyatla yanaşın”²²⁴.

1920-ci il fevralın 7-də Könüllü ordunun nümayəndəsi Cənubi Qafqaz respublikalarının müstəqilliyinin bolşeviklərə qarşı mübarizədə çarəsiz duruma düşən general Anton Denikin tərəfindən tanındığını bəyan etməyə məcbur oldu²²⁵. Bolşeviklərin Şimali Qafqazdakı uğurları onların Qafqazın cənubundakı silahdaşlarının da vahid strukturda təşkilatlanaraq daha da fəallaşmasına rəvac verdi. Azərbaycan kommunist təşkilatlarının 1920-ci il fevralın 11-12-də Bakı şəhərində keçirilən I qurultayında Azərbaycan Kommunist Partiyası yaradıldı. Bu vaxtdan etibarən kommunistlərin silahlı üsyana hazırlığı başlandı²²⁶. Ölkə daxilindəki istiqrarsızlıq, siyasi partiyalar və təşkilatlar arasında çəkişmələr bolşeviklərin işğal planlarını gerçəkləşdirmək üçün münbit şərait yaradırdı. Müstəqillik mövqeyində duran siyasi qüvvələr sovet təhlükəsinə qarşı səmərəli əməkdaşlıq platforması qura bilmədilər. N.Yusifbəyli kabineti üzvlərinin istefası da vəziyyəti dəyişdirmədi. 1920-ci il mart ayının 22-də Novruz bayramı günü ermənilərin Qarabağda silahlı qiyama qalxmaları da ümumi vəziyyəti mürəkkəbləşdirmişdi, hökumət daşnaklarla mübarizəyə hərbi və maliyyə ehtiyatları cəlb etmək məcburiyyətində qalmışdı. Beləliklə, bolşeviklərə qarşı silahlı müqavimətin təşkil olunması üçün mövcud hərbi və iqtisadi potensialın səfərbər edilməsi mümkün olmamışdır.

Yaxınlaşan bolşevik təhlükəsinin ciddiliyini anlayan xarici işlər naziri v.i.e.

²²³ Azərbaycan tarixi, V c., s. 476-477.

²²⁴ Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində: aprel - dekabr 1920-ci il, II cild: Rusiya Dövlət Sosial-Siyasi Tarix Arxivinin sənədləri (tərtibçi: İ.Niftəliyev), Bakı, 2012, s. 710.

²²⁵ AXC ensiklopediyası, II c., s. 90.

²²⁶ Azərbaycan tarixi, V c., s. 554.

F.X.Xoyski özünün gürcü həmkarı Y.P.Gegeçkoriyə Gürcüstanla Azərbaycan arasında 1919-cu il iyun ayında imzalanmış hərbi-müdafiə müqaviləsinin şərtlərini reallaşdırmaq üçün zəruri tədbirlər görməyi təklif etdi. “Lakin Azərbaycanla hərbi əlaqələrin belə konkretləşdirilməsi artıq o dövrdə Gürcüstan hökumətinin mənafeyinə uyğun gəlmirdi. Həmin dövrdə Gürcüstan nümayəndəsi Uratadze Moskvada G.V.Çiçerinlə Gürcüstanın Sovet Rusiyası tərəfindən tanınması barədə danışıqlar aparırdı. Təcilli hərbi tədbirlər barədə F.X.Xoyskinin konkret təkliflərinə Gürcüstanın xarici işlər naziri Y.P.Gegeçkorinin diplomatik cavabı Gürcüstan hökumətinin real şəraiti və öz mənafeyinin Azərbaycan xalqının taleyi ilə bağlılığını başa düşməkdən nə qədər uzaq olduğunu göstərdi. Y.P.Gegeçkori bildirdi ki, Azərbaycan hökuməti xüsusi bəyanatla Batuma və Batum əyalətinə Gürcüstanın tam hüquqlarını tanıdığı halda, Gürcüstan hökuməti bu məsələni müzakirə edə bilər. Əlbəttə, F.X.Xoyski öz təklifi ilə Y.P.Gegeçkorinin qaldırdığı məsələ arasında heç bir əlaqə görmürdü, lakin bununla belə, öz hökuməti adından Azərbaycanın Batuma və Batum əyalətinə heç bir ərazi iddiası olmadığı barədə bəyanat verməyə hazır olduğunu bildirdi. Lakin bu cavab Gürcüstan nazirini qane etmədi. Hər iki respublikanın üstünü almış təhlükə qarşısında Gürcüstan və Azərbaycan hərbi qüvvələrini real əlaqələndirmək cəhdləri nəticəsiz qaldı²²⁷”.

1920-ci il 9 aprel də gündüz saat 12:00-da açılış iclası keçirilmiş Cənubi Qafqaz respublikaları konfransında Azərbaycanı H.B.Ağayev, O.Kriçinski və F.B.Vəkilov, Gürcüstanı Y.P.Gegeçkori, G.S.Lordkipanidze və G.F.Maxaradze, Ermənistanı isə A.İ.Oqancanyan, T.A.Bekzadyan və S.A.Xaçaturyan təmsil edirdilər²²⁸. Konfransın qərarına görə, qanlı toqquşmalarının dayandırılması üçün 1920-ci il 24 aprel də Ermənistanla aşağıdakı tərkibdə komissiya göndərilmişdi: Paşa bəy Sultanov, İ.İ.Ramişvili, A.Abeqyan²²⁹.

Həmin dövrdə bolşeviklərin intervensiyasına qarşı Cənubi Qafqaz respublikalarına hərbi kömək planlarını müzakirə edən Antanta liderləri belə nəticəyə gəldilər ki, onların bu köməyi göstərmək imkanları yoxdur. Böyük Britaniya hökuməti Sovet Rusiyası ilə ticarət-iqtisadi əlaqələrini qaydaya salmağa çalışırdı. Öz müstəqilliyi uğrunda Qərbi dövlətləri ilə mübarizə aparan və sovet Rusiyasının hərbi və diplomatik yardımına ehtiyacı olan Türkiyə isə şimal qonşusu ilə əlaqələrini pozmamaya çalışırdı²³⁰.

Azərbaycan və Rusiya kommunist partiyaları Azərbaycanda dövlət çevrilişi planı üzərində 1920-ci ilin aprel ayı ərzində işləyərək ciddi hazırlıqlar gördülər. Planla görə Sovet Rusiyasının XI Qırmızı/Qızıl ordusu Anadoluda Qazi Mustafa Kamal Paşanın başçılıq etdiyi İstiqlal savaşına “köməyə getmək” pərdəsi altında Azərbaycan dövlət sərhədlərini keçməli, buna paralel olaraq Bakıda kommunistlərin silahlı çıxışı

²²⁷ Azərbaycan tarixi, V c., s. 562-563.

²²⁸ «Борьба» qəz., 1920, 15 aprel, № 83.

²²⁹ «Борьба» qəz., 1920, 25 aprel, № 92 (647), s. 4.

²³⁰ Azərbaycan tarixi, V c., s. 562-563.

baş verməli idi. Aprelin 25-də bütün partiya komitələri kommunistlərin hərbi komandanlığının tabeliyinə keçdi və nəhayət, aprel 26-dan 27-nə keçən gecə Qırmızı ordu hissələri müharibə elan etmədən Azərbaycan sərhədlərini pozaraq Bakı istiqamətində hərəkətə keçdi. Buna sinxron şəkildə aprel 27-si səhərdən etibarən kommunistlərin silahlı dəstələri həm şəhər daxilində, həm də onun kənarlarında ən mühüm obyektləri – dəmir yolu vağzalını, poçtu, teleqrafı, radiostansiyayı, polis məntəqələrini, iri neft mədənlərini, sənaye müəssisələrini, hərbi və ticarət limanını və s. yerləri ələ keçirməyə başladılar. Bakı dənizdən də mühasirəyə alındı²³¹.

Gürcüstan Sosial-Demokrat Fəhlə Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin yayım orqanı olan rusdilli “Borba” qəzeti yazırdı: “27 aprel səhər saat 4-də Azərbaycan hakimiyyətinin nümayəndələri Tiflisə telefonla bildirdilər ki, sovet qoşunları Azərbaycan sərhədini keçibdirlər və irəliləyirlər. Azərbaycan hökuməti Gürcüstan hökumətindən kömək istəyirdi. Həmin gün səhər saat 10-da Xan-Xoyski (Fətəli xan Xoyski – F.V.) telefonla bildirdi ki, bolşeviklər irəliləməkdədirlər və yenidən kömək istədi. Gündüz saat 1-də Tiflisdə bolşeviklərin Xaçmazı tutması barədə məlumat alındı. Həmin Xan-Xoyski guya ki, Azərbaycan qoşunlarının irəliləyən sovet qoşunlarına müqavimət göstərməsi barədə məlumat verirdi. Bununla yanaşı, elə onun məlumatına görə, irəliləyənlərin sayı 5000 nəfərdən çox deyildi və sonradan Bakıdakı Gürcüstan missiyasından alınmış məlumatlardan aydın oldu ki, sovet dəstələrinə müqavimət göstərilmirdi: qoşunların önündə zirehli qatar gedirdi, buna rəğmən, nəinki körpülər partladılmamış, onların heç sökülməsinə də ciddi cəhd göstərilməmişdi. Bu, bolşevik hissələrini bir neçə gün dayandıra bilirdi”²³².

1920-ci il aprel 27-də günorta bolşevik hərbi drujinaları faktiki olaraq şəhərdə vəziyyətə tam nəzarət edirdilər. Həmin gün kommunistlərin nümayəndə heyəti Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsi, Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Qafqaz Diyar Komitəsinin Bakı Bürosu və Mərkəzi Fəhlə Konfransının adından hakimiyyəti N.Nərimanovun qiyabi başçılıq etdiyi sovet fəhlə-kəndli hökumətinə təslim etmək barədə ultimatumu Azərbaycan parlamentinə təqdim etdi. Aprelin 27-dən 28-nə keçən gecə parlament hakimiyyəti Müvəqqəti İnqilab Komitəsinə təhvil verdi. Parlamentin sədr müavini M.Y.Cəfərov və İşlər İdarəsinin direktoru M.Vəkilov tərəfindən imzalanmış sənəddə hakimiyyətin verilməsi şərtləri göstərilirdi: 1. Sovet hakimiyyəti tərəfindən idarə edilən Azərbaycanın tam müstəqilliyi saxlanılmalıdır; 2. Azərbaycan Kommunist Partiyasının yaratdığı hökumət müvəqqəti orqan olmalıdır; 3. İstənilən xarici təzyiqlərdən asılı olmayaraq, Azərbaycanın qəti idarə formasını Azərbaycan Fəhlə, Kəndli və Əsgər Deputatları Soveti simasında Azərbaycanın ali qanunvericilik orqanı müəyyən etməlidir; 4. Hökumət idarələrinin bütün qulluqçuları öz yerlərində qalmalı və yalnız məsul vəzifə tutan şəxslər dəyişdirilməlidir; 5. Yeni təşkil olunan müvəqqəti kommunist hökuməti

²³¹ yenə orada, s. 564; AXC ensiklopediyası, I c., s. 43

²³² «Борьба» qəz., 1920, 29 aprel, № 95 (650).

parlament üzvlərinin həyatının və əmlakının toxunulmazlığına təminat verməlidir; 6. Hökumət Qırmızı ordunun döyüşlə Bakıya girməsinin qarşısını almaq üçün tədbirlər görməlidir; 7. Yeni hökumət kimin tərəfindən təşkil edilməsindən asılı olmayaraq, Azərbaycanın müstəqilliyinə son qoymaq məqsədi güdən bütün xarici qüvvələrə qarşı qəti tədbirlərlə və bütün vasitələrlə mübarizə aparmalıdır²³³.

Beləliklə, 28 aprel 1920-ci ildə Xalq Cümhuriyyəti ərazisində Azərbaycan Sosialist Sovet Respublikasının (Azərbaycan İctimai Şura Cümhuriyyəti) yaradıldığı elan olunur.

Gürcüstan Teleqraf Agentliyi 28 aprel 1920-ci ildə belə bir xəbər yayırdı: “Bakıdan əldə olunmuş məlumatlara görə, 27 aprelə keçən gecə bolşevik hissələri Samur çayını keçib Biləcəriyə doğru hərəkət etdilər. Azərbaycan hissələri geri çəkildilər. 28 aprelə keçən gecə bolşeviklərin zirehli qatarı Bakıya yaxınlaşdı. Bakıda sovet hakimiyyəti elan olunub. Silahlı toqquşmalar olmayıb. Azərbaycanın əsas qüvvələri həmin vaxt Qarabağda və Gəncə qəzasında idi”²³⁴.

1.1.3. Azərbaycan Sosialist Sovet Respublikasından ZSFSR-in yaranmasına qədərki dövr (aprel, 1920 – mart, 1922)

1920-ci il aprelin 28-də Müvəqqəti İnqilab Komitəsi (“Azrevkom”) Azərbaycanda yeni hökumətin – Azərbaycan Sosialist Sovet Respublikası (Azərbaycan SSR) Xalq Komissarları Sovetinin (XKS) tərkibini təsdiq edir. Sözügedən komitənin sədri Nəriman Nərimanova həmin dövrdə Azərbaycanda olmamasına rəğmən, həm də XKS-nin sədri vəzifəsi həvalə olunur.

1920-ci il mayın 5-də V.İ. Lenin RSFSR Xalq Komissarları Soveti adından Azərbaycanın sovet hökumətinə göndərdiyi təbrik teleqramında yazırdı: “Xalq Komissarları Soveti müstəqil Azərbaycan Respublikasının zəhmətkeş kütlələrinin azadlığa çıxmasını alqışlayır və möhkəm əmin olduğunu bildirir ki, müstəqil Azərbaycan Respublikası öz sovet hökumətinin rəhbərliyi altında RSFSR ilə birgə azadlıq və istiqlaliyyətini Şərqi məzlum xalqlarının qəddar düşməni olan imperalizmdən qoruyub saxlayacaqdır”. Azərbaycanda V.İ. Leninin teleqramı respublikanın RSFSR tərəfindən tanınmasını bildirən tarixi sənəd kimi qarşılandı və bu münasibətlə 1920-ci il mayın 9-u istirahət günü elan edildi²³⁵.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Həmkarlar İttifaqları Şurasının təşəbbüsü ilə Müvəqqəti İnqilab Komitəsi Azərbaycanda cümə gününü qeyri-ış günü elan etmişdi. Bu qərar Bakıdakı rus fəhlələri arasında narazılıqla qarşılanmışdı. Müsəlmanlar üçün

²³³ Azərbaycan tarixi, V c., s. 567-568.

²³⁴ «Борьба» qəz., 1920, 29 aprel, № 95 (650).

²³⁵ Azərbaycan tarixi, VI c., s. 9.

müqəddəs olan cümə günündə istirahət edib bazar günü işləmələrinə dair bu fəhlələrdə yaranmış suallara Andreyev imzalı müəllif Bakıda nəşr olunmağa başlamış “Kommunist” («Коммунист») qəzetinin 3 iyul 1920-ci il tarixli sayında çap olunmuş məqaləsində cavab verirdi:

“Azərbaycanda çoxluğu müsəlmanlar təşkil edir və onların milli bayramı cümə günüdür. Bunu gözərdi etmək bağışlanmaz və kobud səhv olardı. Bu, inqilab hakimiyyəti ilə bağlı bir çox müsəlmanın qəlbində acı və arzuolunmaz qalıq qoyardı. Bundan başqa hər bir düşüncəli fəhlə anlamalı və yaxşı yadında saxlamalıdır ki, igid Qırmızı Ordu buraya Azərbaycanı *fəth etməyə** gəlməyib... Düşüncəli fəhlə bilməlidir ki, Sovet Rusiyası Sovet Azərbaycanını müstəqil respublika kimi tanıyıb. Bir halda ki, bu belədir, onda əhali çoxluğunun adət-ənənələrini tanımaq və onlara hörmət etmək özünü dürüst inqilabçı hesab edən hər kəsin borcudur”²³⁶.

Bolşevik çevrilişindən sonra XI Qırmızı ordunun Xüsusi şöbəsi tərəfindən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin liderləri, Azərbaycan ordusunun zabitləri, siyasi-ictimai nüfuz sahibləri təqib olunur, onların bir çoxu həbs edilərək güllələnir və ya Rusiyanın müxtəlif həbs düşərgələrinə sürgün edilir. 1918-ci ildə müalicə üçün Bakıdan Həştərxana aparılmış N.Nərimanov təqribən 23 aydan sonra 1920-ci il 16 mayda Azərbaycana qayıtdıqdan sonra imzaladığı müvafiq dekretlərlə, eləcə də şəxsi nüfuzu ilə bu repressiya proseslərinin kütləvi hal almasını önləməyə çalışırdı.

Həmin dövrdə Gürcüstan mətbuatı Tiflisə Azərbaycanın keçmiş hökumətinin nümayəndələrinin gəldiyini və onların rəsmi deyil, fərdi şəxslər kimi qəbul olunduğunu yazırdı²³⁷. Gürcüstanda sığınacaq tapmış sabiq Baş nazir Fətəli xan Xoyski və sabiq parlament sədrinin müavini Həsən bəy Ağayevi daşnak terrorçuları Tiflisdə; AXC II hökumət kabinetində daxili işlər naziri vəzifəsini tutmuş Behbud xan Cavanşiri isə İstanbulda qətlə yetirirlər. Mətbuat xəbərlərindən bəlli olur ki, Fətəli xan və AXC hökumətində ədliyyə və daxili işlər naziri vəzifələrində çalışmış Xəlil bəy Xasməmmədov 1920-ci il 19 iyunda axşam saat 11-də Tiflisin II polis məhəlləsinin ərazisində, Fedoseyevskaya küçəsində (indiki Vano Saracişvili küç.), Olqinskaya küçəsində yerləşən “Pikadilliya” kinoteatrının yaxınlığında (indiki Ş.Rustaveli prospektinin qurtaracağı) Aram Yerkanyan və Misak Kirakosyan adlı terrorçular tərəfindən revolvərlə kürəkdən güllələnirlər²³⁸. Ağır yaralanan F.Xoyski həmin gecə saat 12-də Mixail xəstəxanasına gətirilir və orada səhəri gün saat 4-də həyatını itirir; X.Xasməmmədovun aldığı yara isə yüngül olur və həyatı təhlükə törətmir. F.Xoyski 21 iyunda saat 11-də Tiflisin müsəlman qəbiristanlığında dəfn olunur²³⁹. Tiflis şəhər milisi vəzifəsini icra edən S.N.Mikeladzenin əmri ilə post milisləri İlya Kançaveli, Nikolay Keadze

* kursiv orijinal məndə olduğu kimi verilib – (F.V.).

²³⁶ «Коммунист» qəz., Bakı, 1920, 3 iyul, № 52, s. 1.

²³⁷ «Борьба» qəz., 1920, 3 iyun, № 122 (677), s. 4.

²³⁸ “Sakartvelos respublika” qəz., 1920, 22 iyun, № 137, s. 2; «Наш край» qəz., 1920, 24 iyun, № 135, s. 2.

²³⁹ “Sakartvelos respublika” qəz., 1920, 22 iyun, № 137, s. 2; «Борьба» qəz., 1920, 22 iyun, № 138 (693), s. 4; «Наш край» qəz., 1920, 24 iyun, № 136, s. 2.

və Porfiri Ramfopulo sözügedən hadisə ilə bağlı yol verdikləri səhlənkarlığa görə milis orqanlarında xidmətə yararsız hesab olunub işdən azad edilir, eyni zamanda 1 aylıq həbslə cəzalandırılırlar²⁴⁰.

Həsən bəy Ağayev 1920-ci ilin 20 iyulunda gecə saat 2-də Tiflisin M.Brosse küçəsində “Mauzer” sistemli revolvərdən atılmış 4 güllə ilə öldürülür²⁴¹. Nəşi Mixail xəstəxanasının meyitxanasına aparılan H.Ağayev də F.Xoyski kimi Tiflisin müsəlman qəbiristanlığında dəfn olunur. Həsən bəyin qətlinin istintaqı Tiflis Məhkəmə Dairəsinin prokurorunun qərarı ilə mühüm işlər üzrə müstəntiq Dilevskiyə həvalə olunur²⁴².

Behbud xan Cavanşir 1921-ci il 17 iyulda axşam saat 11-də İstanbulun Bəyoğlu səmtində həyat yoldaşı Tamara Velkonskaya və qardaşları ilə “Təpəbaşı” teatrından “Pera Palace” hotelinə gedərkən daşnak Misak Torlakyanın silahlı hücumu nəticəsində həyatla vidalaşır. Qeyd edək ki, “Sakartvelos respublika” qəzeti bundan bir il əvvəl 8 iyul 1920-ci il tarixli sayında Tiflisdə ermənicə yayımlanan “Haraç” qəzetinə istinadən yazırdı ki, S.Şaumyanın Moskvada yaşayan arvadının xahişi ilə “Bakıda həbs olunmuş, Ermənistanın düşmənlərindən olan tatar bəyi Cavanşir” sovet hökuməti tərəfindən azadlığa buraxılıb²⁴³. B.Cavanşir 8 ilə yaxın S.Şaumyan ilə bir yerdə Tiflis real məktəbində təhsil almışdı²⁴⁴.

Aprel çevrilişindən sonra 1920-ci ilin may-avqust aylarında Azərbaycanın bir sıra şəhər və bölgələrində (Qarabağ, Gəncə, Şəmkir, Lənkəran-Astara, Zaqatala, Quba, Muğan) antisovet üsyanları baş verir. Mayın 26-31-də baş qaldırmış Gəncə üsyanı Azərbaycanda sovet işğalına, kommunist özbaşınalığına qarşı ən böyük və ən çox itkiyə səbəb olmuş üsyan idi. Üsyanın təşkilatçıları və istiqamətverici qüvvəsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun zabitləri idi. Gəncəbasar bölgəsinin qaçaqlarının və kəndlilərinin də qoşulduğu üsyan iştirakçılarının sayı 10 min nəfərdən çox idi. Mayın 25-dən 26-na keçən gecə başlanan üsyanda üsyançılar qısa müddətdə şəhərin mühüm obyektlərini, azərbaycanlıların məhəllələrindəki Qırmızı ordu hissələrini nəzarət altına götürdülər. Hərbi anbar, şəhər həbsxanası, dəmir yolu stansiyası, fəvqəladə komissarlığın binası da ələ keçirildi. Mayın 28-də Gəncə üsyanının rəhbərləri və şəhər ictimaiyyəti dairə məhkəməsinin binasına toplaşdı, Azərbaycanın istiqlaliyyətinin elan olunmasının iki illiyini qeyd etdilər. Mayın 29-da bir neçə istiqamətdən bolşeviklərin üsyançılar üzərinə hücumu uğursuzluqla başa çatdı. Üsyançıların əks-hücumları bolşevik qüvvələrini ağır vəziyyətə saldı. Daha sonra XI Qırmızı ordu komandanlığı Gəncəyə əlavə qüvvələr cəlb etdi. Mayın 31-də şəhərin şimalından əsas hücum başladı. Gəncəni tərk etmək imkanları olmayan üsyançılar,

²⁴⁰ «Борьба» qəz., 1920, 26 iyun, № 142.

²⁴¹ “Sakartvelos respublika” qəz., 1920, 21 iyul, № 161, s. 2-3.

²⁴² «Борьба» qəz., 1920, 21 iyul, № 162, s. 4.

²⁴³ “Sakartvelos respublika” qəz., 1920, 8 iyul, № 151, s. 3.

²⁴⁴ N.Yaqublu. Cümhuriyyət qurucuları, Bakı, 2018, s. 142.

habelə dinc əhali mühasirəyə alınaraq kütləvi şəkildə qətl edildilər. Üsyan yatırıldıqdan sonra general-mayor Məhəmməd Mirzə Qacar, 1918-ci ilin yanvarında Şamaxor stansiyasında hərbi eşelonun tərk-silah edilməsi zamanı baş vermiş silahlı toqquşmada fərqlənmiş Qaçaq Qəmbər, hüquqşünas-diplomat İsmayıl xan Ziyadxanov, ədəbiyyatşünas-maarifçi Firidun bəy Köçərli, mühəndis Abuzər bəy Rzayev və pedaqoq Mirzə Abbas Abbaszadə kimi tanınmış şəxslərlə yanaşı, Azərbaycan ordusunun 12 generalı, 27 polkovnik və polkovnik-leytenantı, 46 kapitan, ştabs-kapitan, poruçik və podporuçiki, 146 praporşik və podpraporşiki, 267 digər hərbi qulluqçusu bolşeviklər tərəfindən güllələndi. N.Nərimanovun işə qarışması ilə general Ə.Şıxlinski və S.Mehmandarov xilas oldu²⁴⁵.

“Naş kray” qəzeti Gəncə üsyanı barədə Gürcüstan Teleqraf Agentliyinə istinadən belə bir məlumat dərc edirdi: “Gəncə bölgəsində sovet hakimiyyətinə qarşı kəndli üsyanı Yelizavetpol quberniyasında qismən toqquşmalar davam etsə də, yatırılıb. Gəncənin bütün tatar hissəsi üç sutka boyunca kəsilmədən davam edən artilleriya atəşi ilə tamamilə dağıdılıb. Bir neçə min mərmə atılıb. Bolşeviklərin uğuruna sovet hakimiyyətini aktiv dəstəkləyən ermənilərin hücumu səbəb oldu. Hadisələr millətlərarası qırğın xarakterini aldı. Sovet qoşunlarından 1500 nəfər öldürülüb, 2 min nəfərə yaxın itkin düşüb”²⁴⁶.

Aprel çevrilişi zamanı Bakıda ümumilikdə 400 nəfərə yaxın xarici diplomat, hərbcı, iqtisadi və ticarət nümayəndəsi həbs olunmuşdu. Gürcüstan diplomatik nümayəndəliyinin rəhbəri və bəzi əməkdaşları, Böyük Britaniyanın Bakıdakı vitse-konsulu, həmin vaxt Tiflis-Bakı yolu ilə İstanbuldan Ənzəliyə göndərilən Britaniya dəniz qüvvələri admirallığının 32 zabiti, həbs olunanların arasında idi²⁴⁷.

Azərbaycandakı prosesləri GDR-in menşevik hökuməti təbii olaraq həssaslıqla izləyirdi. Bakıda sovet hakimiyyətinin elan olunduğu gün – 1920-ci il aprelin 28-də GDR qoşunları Poylu körpüsünü və stansiyasını, habelə Tiflis-Qazax yolundakı Qırmızı körpünü (Sınıq körpü) ələ keçirib, Ağstafaya doğru irəliləmişdilər. Menşeviklərin zirehli qatarı Ağstafa stansiyasına yaxınlaşmışdı. XI Qırmızı ordunun xüsusi süvari korpusuna Azərbaycanın Gürcüstanla sərhədini qorumaq əmri verilmişdi. Gürcüstanın Azərbaycandakı diplomatik missiyasının əməkdaşları həbs olunmuşdular.

Azərbaycanın Gürcüstanla sərhədyanı ərazilərində gürcü qoşunlarının silahlı müqaviməti ilə qarşılaşan bolşeviklər Gürcüstanın ələ keçirilməsinin asan olmayacağını və qansız ötürməyəcəyini anlaşırlar. Həmçinin dr. Ş.Rəhmanzadənin vurğuladığı kimi, “Moskva rəhbərliyini Cənubi Qafqazı qəti surətdə sovetləşdirmədən çəkirdən

²⁴⁵ T.Swietochowski, göstərilən əsəri, s. 158-159; AXC ensiklopediyası, I c., s. 396; «Коммунист» qəz., Bakı, 1920, 9 iyun, № 31.

²⁴⁶ «Наш край», 1920, 9 iyun, s. 2.

²⁴⁷ C.Həsəni. Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti (1920-1939), Bakı, 2012, s. 68.

ən əsas amil Polşa ilə yenidən başlanan müharibə idi”²⁴⁸. Qeyd olunan səbəblərdən müvəqqəti olaraq Gürcüstanla münasibətlərin normalaşdırılması istiqamətində addımların atılması qərara alınır. 1920-ci ilin 7 mayında RSFSR ilə GDR arasında 16 maddədən ibarət sülh müqaviləsi bağlanır. Sənədi öz hökumətləri tərəfindən müvafiq səlahiyyətlə təmin olunmuş Gürcüstan Müəssislər Məclisinin üzvü Qriqol Uratadze və Sovet Rusiyasının xalq xarici işlər komissarının müavini Lev Karaxan imzalayırlar. Müqaviləyə görə, Tiflis və Kutais quberniyalarına daha əvvəl daxil olmuş bütün ərazilər, o cümlədən Batum və Suxum qəzalrı, eləcə də Zaqatala dairəsi Gürcüstanın mübahisəsiz ərazisi hesab olunurdu²⁴⁹. Müqavilənin Gürcüstan üçün müsbət yönları ilə yanaşı, Gürcüstanda kommunist partiyası üçün legal fəaliyyət imkanı verən, ərazisində Sovet Rusiyasına qarşı yönəlmiş xarici qüvvələrin olmaması öhdəliyi ilə digər dövlətlərlə sərbəst münasibətlərini məhdudlaşdıran mənfi yönları da var idi.

Sözügədən müqaviləyə əlavə olaraq 12 may 1920-ci ildə 3 maddəlik daha bir müqavilə imzalanmış, ona əsasən əhalisinin böyük əksəri müsəlmanlardan ibarət olan Zaqatala dairəsinin taleyinin müəyyən edilməsi arbitraj komissiyasına həvalə olunmuşdu²⁵⁰. Rusiya Kommunist Partiyasının (bolşeviklər) Mərkəzi Komitəsinin Qafqaz Bürosunun (RKP(b) MK) sədri S.Orconikidze və sədr müavini S.Kirovun imzaları ilə 11 may 1920-ci ildə V.Leninə və İ.Stalinə göndərilmiş məktubda qeyd olunurdu ki, Zaqatala dairəsində əhalinin 94 %-i müsəlmandır, Borçalı qəzasında isə “türklər” ümuməhalinin 65,5 %-ni (45 500 nəfər), ermənilər – 26,5 %-ni (18 min nəfər), gürcülər isə 3 %-ni (2 500 nəfər) təşkil edirlər²⁵¹.

Eynilə 1920-ci ilin avqust ayının 10-da İrəvanda RSFSR ilə Ermənistan arasında sülh müqaviləsi imzalanır və bu müqavilədə Azərbaycanın bir sıra tarixi əraziləri şübhə altına alınır, həmin ərazilərə RSFSR qoşunları yerləşdirilirdi²⁵².

Qeyd etmək lazımdır ki, 15 may 1920-ci ildə Azərbaycan SSR xalq xarici işlər komissarı M.D.Hüseynov Rusiya sovet hakimiyyətinin Azərbaycan və Ermənistan arasında mübahisəli ərazilər (Naxçıvan, Zəngəzur və Qarabağ bölgələri) məsələsinin nizamlanmasında vasitəçilik təklifini qəbul etmişdi. Həmin ərazilərin yekun statusu danışıqlarla müəyyən olunanadək RSFSR müvəqqəti olaraq adıçəkilən bölgələrə öz qoşunlarını yerləşdirməli idi. “Bu, Sovet Rusiyası tərəfindən mübahisəli ərazilərin işğalı anlamına gəlirdi”²⁵³. XI Qırmızı ordunun əsas bölmələri Gəncə, Qarabağ və Zaqatalada antibolşevik üsyanlarının yatırılmasına yönəldildiyi üçün bu işğal prosesinin icra müddəti uzanmışdı²⁵⁴.

²⁴⁸ Qafqazda ilk respublikalar (1918-1921), s. 165.

²⁴⁹ O.Canelidze, göstərilən əsəri, s. 72-73.

²⁵⁰ ARDA, f. 28, s. 1, iş 28, v. 4-5.

²⁵¹ ARDA, f. 28, s. 1, iş 55, vv. 29-29 arx.

²⁵² И.Нифталиев. Азербайджанская ССР в экспансионистских планах армян: 20-е годы XX века, Баку, 2010, с. 47.

²⁵³ yenə orada, s. 30-31.

²⁵⁴ yenə orada, s. 32.

RSFSR xalq xarici işlər komissarı G.Çiçerin 1920-ci ilin 2 iyulunda Vladıqafqaza RKP (b) MK-nın Qafqaz Bürosunun sədri Qriqol (Serqo) Orconikidzeyə göndərdiyi depeşada yazırdı ki, Ermənistanın daşnak hökuməti ilə aparılan sülh danışıqlarında kompromisə getmək vacibdir və bu məsələdə Zəngəzur və Qarabağ mübahisəli ərazi kimi qəbul etməsi, Şərur-Dərələyəz qəzasına isə iddialarından əl çəkməsi üçün Azərbaycan SSR hökumətinə təsir etmək lazımdır²⁵⁵. ASSR XKS-nin sədri N.Nərimanov RSFSR XKS-nin sədri V.İ.Leninə teleqramında G.Çiçerinin təqdim etdiyi informasiyalara münasibət bildirərək “Mərkəzin” Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin əleyhinə olan qüvvələrin təsiri altına düşdüyünü qeyd edirdi: “Əgər Mərkəzə Azərbaycanı qurban vermək və özündə yalnız Bakını – nefti saxlamaq, həyata keçirdiyi Şərq siyasətindən imtina etmək əl verirsə, qoy belə də etsin. Ancaq xəbərdarlıq edirəm ki, xəyanətkar daşnaklar və menşevik Gürcüstanı ilə qonşuluqda Bakını bütöv Azərbaycansız saxlamaq mümkün olmayacaq. Digər tərəfdən bilmək istərdim, Mərkəz biz müsəlman kommunistlərə necə yanaşır, belə vacib məsələləri bizsiz necə həll edə bilərdi? Mərkəz bizə etibarla yanaşmaya bilərdi, ancaq Mərkəzin qərarı ilə axı Orconikidze və Mdivani kimi məsul əməkdaşlar da razı deyillər. Mən açıq deyəcəyəm, Mərkəz bizim əlimizdən təsir alətini alaraq Qarabağa bağlı qərarı ilə Müsavatın təxribatlarını gücləndirdi və əsaslandırdı. Onlar həmişə deyirlər ki, müsəlman kommunistlər Azərbaycanı Rusiyaya satıblar, o Rusiyaya ki, həm Ermənistan və Gürcüstanın azadlığını tanıyır, həm də sovet hakimiyyəti qurulana qədər Azərbaycanda mübahisəsiz olan bölgələri nədənsə, mübahisəli hesab edir...”. Teleqramın sonunda N.Nərimanov Mərkəzin Azərbaycan haqqında qərarlarının müvəqqəti olaraq dayandırılmasını “xahiş edir və yalvarırdı”²⁵⁶.

Azərbaycan Kommunist Partiyasının (bolşeviklər) Mərkəzi Komitəsi rəsmi Moskva və müxtəlif erməni dairələrinin təzyiqinə baxmayaraq, 15 iyul 1920-ci ildə Ermənistanla sülh barədə məruzəni dinləyib belə bir qərar qəbul etmişdi: “Qarabağ və Zəngəzur Azərbaycana birləşdirilməlidir”²⁵⁷.

Göründüyü kimi, Azərbaycanın sovetləşməsi prosesi Xalq Cümhuriyyəti dövründə mübahisəli hesab olunan ərazilərin itirilməsi ilə müşayiət olunurdu. Sovet Rusiyasının menşevik Gürcüstanı və daşnak Ermənistanı ilə apardığı danışıqlarda və həmin danışıqların yekunu olaraq imzalanan müqavilələrdə faktiki olaraq Azərbaycan SSR-in yeni sərhədləri cızılırdı. Azərbaycanın yerli rəhbərliyinin rəyi nəzərə alınmadan həyata keçirilən bu proseslərə, təbii ki, Xalq Cümhuriyyətinin devrilməsi ərəfəsində Gürcüstan və Ermənistan hakimiyyətlərinin RSFSR ilə apardığı gizli sövdələşmələr də təsir göstərirdi. Eyni zamanda azərbaycanlı əhəlinin kompakt məskunlaşdığı

²⁵⁵ Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində: aprel - dekabr 1920-ci il, II cild: Rusiya Dövlət Sosial-Siyasi Tarix Arxivinin sənədləri (tərtibçi: İ.Niftəliyev), Bakı, 2012, s. 228-229.

²⁵⁶ yenə orada, s. 216-218.

²⁵⁷ yenə orada, s. 45.

ərəziləri GDR və Ermənistana peşqəş etməklə rus bolşevikləri Cənubi Qafqazda mövqelərini möhkəmləndirməyə cəhd edirdilər²⁵⁸.

Gürcüstan Demokratik Respublikası və Azərbaycan SSR hökumətləri arasında əldə olunmuş razılaşmaya görə, 1920-ci il may ayının ikinci yarısında Azərbaycan-Gürcüstan sərhədində sabitlik hökm sürür²⁵⁹. 12 iyunda isə Ağstafada Azərbaycan SSR və Gürcüstan arasında 18 maddədən ibarət sülh və dostluq haqqında müqaviləyə²⁶⁰ və ona əlavə daha bir sazişə imza atılır²⁶¹.

7 iyul 1920-ci ildə Böyük Britaniya qoşunları Cənubi Qafqazda nəzarətdə saxladıqları sonuncu bölgəni – Acarıstanı və onun mərkəzi Batum şəhərini Gürcüstan hökumətinin idarəçiliyinə verərək tərk edirlər.

Həmin dövrdə Cənubi Qafqazda baş verən hadisələr kontekstində 7 mayda imzalanmış Rusiya-Gürcüstan müqaviləsini şərh edən gürcü tarixçisi Aleksandre Bendi-anışvili yazır: “Bu (müqavilə – F.V.), guya ki gürcü diplomatiyasının böyük qələbəsi idi, ancaq hamı anlayırdı ki, bolşeviklərlə imzalanmış saziş quru kağız parçası idi, təhlükəsizliyə zəmanət vermirdi və ona görə Gürcüstan müdafiə müharibəsinə hazırlaşdı. Öz gücünə güvənmək siyasətinin, demək olar ki, alternativini yox idi: Rusiya-Polşa (1920-ci il) müharibəsi bitdikdən sonra Qərbin böyük dövlətləri Şərqi işlərinə qarışmaqdan imtina etdilər, Cənubi Qafqazın faktiki Rusiyanın nüfuz dairəsində olduğunu qəbul etdilər. Batum vilayətində Gürcüstanın yurisdiksiyasının bərpasını gürcü xalqı sevinclə qarşıladı, amma medalyonun digər tərəfi də var idi; Böyük Britaniyanın qoşunlarını çıxarması Qərb demokratiyasının bolşevik Rusiyası ilə qarşıdurmadan yayınmasının göstəricisi idi”²⁶².

1920-ci ilin iyul ayında GDR daxili işlər naziri “Qruziya” qəzetinin bağlanması barədə əmr vermişdi; səbəb bu qəzetin 90-cı sayında Gürcüstana qarşı “mehriban qonşuluq münasibətlərində” olan Sovet Rusiyasının Gürcüstandakı diplomatik missiyasının rəhbərini təhqir edən yazının yayımlanması idi²⁶³.

Paris Sülh Konfransında hazırlanmış və 1920-ci il 10 avqustda Osmanlı dövləti ilə Birinci Dünya müharibəsində qalib gəlmiş müttəfiq dövlətlər və onlara kömək etmiş digər dövlətlər arasında imzalanmış Sevr sülh müqaviləsi Osmanlının bölüşdürülməsini nəzərdə tuturdu. Müqaviləyə görə, Türkiyənin Van, Bitlis, Ərzurum və Trabzon vilayətlərinin bir hissəsi erməni-daşnak hökumətinə verilməli idi. Türkiyə

²⁵⁸ C.Həsənlı. Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti (1920-1939), s. 632-633.

²⁵⁹ «Борьба» qəz., 1920, 22 may, № 113 (668), s. 1.

²⁶⁰ ARDA, f. 28, s. 1, iş 28, vv. 1-3 arx.; «Борьба» qəz., 1920, 27 iyun, № 143 (698), s. 2; Sakartvelos respublika”, 1920, 15 iyun, № 131, s. 2; 27 iyun, № 142, s. 2.

²⁶¹ GMTA, f. 1867, s. 2, iş 20; ARDA, f. 28, s. 1, iş 28, v. 4-5.

²⁶² A.Bendianaşvili. Gürcüstanın birinci respublikası (1918-1921-ci illər) (ა.ბენდიანაშვილი. საქართველოს პირველი რესპუბლიკა (1918-1921 წწ.)), Tiflis, 2001, s. 349 (*gürcücə*).

²⁶³ “Sakartvelos respublika” qəz., 1920, 24 iyul, № 164, s. 3.

Böyük Millət Məclisi ölkənin ərazisini bölüşdürən bu müqaviləni rədd etmiş, sultansa ratifikasiya etməmişdi²⁶⁴.

Sevr müqaviləsi ərəfəsində Ermənistan Qərb dövlətlərinin böyük dəstəyindən ilhamlanaraq, eləcə də Osmanlı dövlətinin zəifləməsi və beynəlxalq təzyiq altında olmasını fürsət bilərək ona qarşı əsassız ərazi iddialarını həyata keçirmək üçün müharibəyə başlamışdı. 1920-ci il iyunun 18-də daşnaklar Oltu şəhərini tutmuşdular. Rusiya hökuməti Ermənistanla may-iyun və Osmanlı ilə iyul-avqust aylarında Moskva-da keçirilən konfranslarda hadisələrə müdaxilə etməyə çalışsa da, tərəflərdən heç biri onun təkliflərini qəbul etməmişdi. Türk ordusu işğal olunmuş torpaqların azad edilməsinə başlamış, sentyabrın 29-da Sarıqamış, sonra Ərdəhanı azad etmişdi. Çıxılmaz vəziyyətə düşən erməni-daşnak hökumətinin türklərin hərbi yürüşünü dayandırmaq üçün müttəfiqlərə, Qərb dövlətlərinə ünvanladığı müraciətləri cavabsız qalmışdı. Oktyabrın 30-da türklər Qarsa daxil olaraq Gümrü istiqamətində hücumu davam etdirmişdilər. Ermənistanın ABŞ, B.Britaniya, Fransa və İtaliyaya yeni müraciətləri də cavablandırılmamışdı. Gürcüstan isə noyabrın 6-da neytrallığını elan etmişdi. Sovet Rusiyası bu müharibədən istifadə edərək Ermənistanda möhkəmlənməyə çalışırdı. Lakin erməni-daşnak hökumətinin onun hərbi kömək təklifini rədd etməsi bu niyyəti boşa çıxartdı. Türklər uğurlu hərbi əməliyyatlar nəticəsində noyabrın 7-də Gümrünü azad edib İrəvan üzərinə irəliləməyə başladılar²⁶⁵.

Türk qoşunları Gümrünü tutduqdan sonra Lori neytral zonasına da yaxınlaşdılar. Daşnak Ermənistanının Gürcüstana müraciəti qarşılığında noyabrın 13-də bu iki respublika arasında əldə olunmuş razılaşmaya əsasən Gürcüstan ordu birlikləri həmin əraziyə daxil oldular. Razılaşmaya görə, neytral zona müvəqqəti olaraq 3 ay müddətinə Gürcüstanın nəzarətinə keçirdi²⁶⁶.

Həmin dövrdə Tiflisdə erməni milyonçu Mantaşevin maliyyə dəstəyi ilə çap olunan rusdilli “Slovo” («Слово») qəzeti hökmlü şəkildə yazırdı ki, türklərin hücumuna qarşı “Gürcüstan Ermənistanın yanında dayanmalıdır. Müttəfiqlər hazırda Polşa və Vrangələ (Ağ qvardiyanın əsas komandanlarından general-leytenant Pyotr Vrangel – F.V.) Sovet Rusiyasına qarşı mübarizələrində köməklik göstərdikləri kimi, Ermənistan da yardım etməlidirlər”²⁶⁷.

Batımda gürcücə və Osmanlı türkcəsində nəşr olunan “Samuslimano Sakartvelo”// “İslam Gürcüstanı” qəzeti Ermənistan diplomatik missiyasına istinadən həmin dövrdə Ağbaba mahalında azərbaycanlı əhəlinin üsyanı barədə məlumat verərək yazırdı: “Ermənistan hərbi qərargahı Gümrü tərəfdə Osmanlı ilə döyüşən dəstələri oraya

²⁶⁴ AXC ensiklopediyası, II c., s. 329; F.Kazemzadə (Ф.Каземзаде), göstərilən əsəri, s. 250.

²⁶⁵ AXC ensiklopediyası, I c., s. 318; F.Kırzioğlu. Kars tarixi, I cild, İstanbul, 1953, s. 558; E.Kuran. Kars'ın 30 Ekim 1920'de Ermenilerden Kurtarılışı // Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozumu bildirileri, Ankara, 1992, s. 217-220.

²⁶⁶ Ş.Məmmədli, göstərilən əsəri, s. 43.

²⁶⁷ «Слово» qəz., 1920, 10 oktyabr, № 133.

(Ağbabaya – F.V.) göndərməyə məcbur oldu, eyni zamanda bu üsyanı nəzərə alıb 7 noyabrda Osmanlı ilə hərbi əməliyyatların dayandırılması arzusunu bildirdi”²⁶⁸. Noyabrın 18-də Ermənistan barışıq imzalamağa məcbur oldu.

1920-ci il noyabrın 29-da Qırmızı ordu hissələri Qazax, İcevan (Karvansara) və Dilican üzərindən Ermənistanı daxil oldu və burada sovet hakimiyyətini qurdu. Sovet Rusiyasının hərbi əməliyyatları nəticəsində devrilmiş daşnak hökuməti qüvvələrini sovetlərə qarşı səfərbər etmək üçün dekabrın 2-də osmanlılarla Gümrü müqaviləsini imzaladı. 18 maddədən ibarət müqaviləyə görə, Ermənistan əvvəlki 21 iyun 1918-ci il sərhədlərinə qaytarılırdı²⁶⁹. Daşnaklar Ermənistanda öz hakimiyyətlərini bərpa edə bilmədikləri üçün Gümrü müqaviləsi qüvvəyə minmədi.

1918-1919-cu illərdə Ermənistanın Baş naziri vəzifəsini tutmuş O.Kaçaznuni xatirələrində Türkiyədə 1918-ci ildən sonrakı iki il ərzində milli özünüdərkini və özünümüdəfiə instinktinin oyandığını, öz ordularını dirçəldən yeni, gənc və vətənpərvər ruhlu hərbcilərin yetişdiyini vurğulayaraq, 1920-ci il Türkiyə-Ermənistan müharibəsindən qabaq türklərlə ümumi dil tapmalı olduqları halda, nə üçün bunu etməmələri səbəbinə aydınlıq gətirirdi: “Biz Türkiyənin hansı gücə malik olduğu barədə məlumatlı deyildik və öz gücümüzə çox əmin idik. Əsas səhv də bundadır. Müharibədən qorxmurduq, çünki tam əmindik ki, qələbə qazanacağıq. Biz türklərin sərhədlərimizə hansı qüvvələri topladığı barədə məlumatla malik deyildik və ona görə də zəruri olan ehtiyatı nümayiş etdirmirdik. Əksinə, Oltunun qəflətən tutulması Türklərə çağırış idi. Sanki biz özümüz döyüşməyi arzulayıyıq”²⁷⁰.

1920-ci ilin iyun ayında daşnak Ermənistanının ordu birlikləri Şimal-Şərqi Anadoluda həyata keçirdikləri işğallarla bərabər Naxçıvan və Qazax istiqamətlərindən də güclü hücumla keçmişdilər. 29 iyununda Azərbaycan sərhədini keçən 3 alay, 4 top və 12 pulemyotdan ibarət Ermənistan nizami ordu bölmələri Qazax qəzasında Xanlıqlar kəndini bombardman etmiş, 4 iyulda Köhnə Qışlaq kəndini işğal etmişdilər. Bununla bağlı N.Nərimanov RSFSR xalq xarici işlər komissarı G.Çiçerinə nota ünvanlamışdı²⁷¹.

Naxçıvan diyarına soxulub Şərur qəzasını işğal edən daşnak silahlı dəstələrinin törətdikləri özbaşınalıqlar və qırğınlar nəticəsində minlərlə azərbaycanlı öz yurdundan didərgin salınmışdı. Naxçıvanlıların barışıq təşəbbüsünə qarşı bölgənin Ermənistanı qatılması və yerli hökumətin buraxılması tələbi irəli sürülmüşdü. Azərbaycan SSR rəhbərliyinin xahişi ilə RSFSR-in İrəvandakı səlahiyyətli nümayəndəsinin daş-

²⁶⁸ “Samuslimano Sakartvelo”// “İslam Gürcüstanı” („სამუსლიმანო საქართველო”//الاسلام “سنة انتس جروك”) qəz., 1920, 11 noyabr, № 458, s. 2.

²⁶⁹ “Sakartvelos respublika” qəz., 1920, 8 dekabr, № 279, s. 2; F.Kazemzadə (Ф.Каземзаде), göstərilən əsəri, s. 275.

²⁷⁰ O.Kaçaznuni (О.Качазнуні) göstərilən əsəri, s. 37-38.

²⁷¹ N.Nərimanovun G.Çiçerinə notası, 1920, 6 iyul, № 909 // «Коммунист» qəz., Bakı, 1920, 8 iyul.

nak hökuməti ilə apardığı danışıqlar da arzu olunan nəticəni verməmişdi. Naxçıvanın daşnakların hakimiyyəti altına keçməsinin qarşısını almaq məqsədilə 2 iyul 1920-ci ildə Naxçıvan-Culfa-Ordubad xətti boyunca hərəkətə keçən türk ordusu həmin gün Şahtaxtı kəndinə daxil olmuşdu²⁷².

Nəhayət, XI Qırmızı orduya 1920-ci ilin iyul ayının 19-da Naxçıvana hücum əmri verilmişdi. Həmin ordunun bölmələri Zəngəzur üzərindən keçərək 28 iyulda Naxçıvana daxil olmuşdular. Beləliklə, 28 iyul 1920-ci ildə Naxçıvanda sovet hakimiyyəti – Naxçıvan Sosialist Sovet Respublikası elan olunmuşdu. Bundan sonra Naxçıvan qəzasının qalan hissəsinin və qonşu Şərur qəzasının daşnak qoşunlarından təmizlənməsi əməliyyatları aparılmışdı. Bu əməliyyatlarda XI Qırmızı Ordunun bölmələri ilə yanaşı, həmin dövrdə Naxçıvanda yerləşən türk qoşun dəstələri, “Qırmızı Tabor” (A.Şadlinskiyin başçılığı altında xalq könüllülərindən ibarət partizan birləşməsi) və yerli əhalidən təşkil olunmuş digər könüllü birliklər fəal rol oynamışdılar²⁷³.

Rusiya kommunistləri Naxçıvan və Zəngəzur kartından istifadə edərək iki məqsədə nail olmağa çalışırdılar. Birincisi, bundan Ermənistanda sovet hakimiyyətinin qurulması üçün şirnikləndirici amil kimi yararlanmaq istəyirdilər. Digər məqsəd isə uzunmüddətli strateji hədəflərə hesablanmışdı və həmin dövrdə onlarla situativ maraqları üst-üstə düşən Türkiyənin Azərbaycanla birbaşa sərhəd bağlantısını kəsməkdən ibarət idi.

4 noyabr 1920-ci ildə Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin (AKP MK) Siyasi Bürosunun və Rusiya Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin Qafqaz Bürosunun üzvlərinin birgə toplantısında digər məsələlərlə yanaşı, RSFSR-in Ermənistandakı səlahiyyətli nümayəndəsi Biktor Leqranın Ermənistanla bağlı hesabatı dinlənilir. Toplantıda qərara alınır ki, “Ermənistanla imzalanması nəzərdə tutulan müqavilə layihəsində təklif olunan Naxçıvan və Zəngəzurun adıçəkilən respublikaya verilməsi haqqında maddənin nə strateji, nə də siyasi baxımdan əlverişli olmadığı və ən son çarə kimi həyata keçirilə biləcəyi barədə AKP MK-nın Siyasi Bürosunun rəyi bildirilsin”. Eyni zamanda bu rəyin əsaslandırılması N.Nərimanova tapşırılır²⁷⁴.

Qeyd olunanlara rəğmən, Ermənistan sovetləşəndən bir gün sonra Azərbaycan İnqilab Komitəsinin səsləndirdiyi bəyannamədə Naxçıvan və Qərbi Zəngəzur bölgələri Sovet Ermənistanının “ayrılmaz hissəsi” elan edilir, Dağlıq Qarabağın “zəh-

²⁷² И.Нифталиев. Азербайджанская ССР в экспансионистских планах армян: 20-е годы XX века, Баку, 2010, с. 79.

²⁷³ S.Sadiqov. Naxçıvan Muxtar Respublikası tarixindən, Bakı, 1995, s. 31-32, 38-39; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. Böyük Britaniyanın arxiv sənədləri, Bakı, 2008, s. 398; «Вольный горец» qəz., 1920, 9 avqust, № 48, s. 4.

²⁷⁴ AKP MK-nın Siyasi Bürosu və RKP MK-nın Qafqaz Bürosunun birgə iclasının protokolu, 04.11.1920, № 4 // Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİS-SA), fond 1, siyahı 1, iş 22, vərəqlər 16-19.

mətkəş kəndlilərinə” isə özlərinin müqəddəratını təyin etmək hüququ verilirdi. Bu bəyannamə Naxçıvanda gərginliyə və əhalisi arasında ciddi həyəcana səbəb olmuşdu. Naxçıvanlılar Azərbaycan SSR tərkibində muxtariyyət tələb edirdilər. Bu istiqamətdə müəyyən irəliləyişlər 1921-ci ilin ilk aylarında əldə olunmuşdu. RSFSR ilə Türkiyə arasında 1921-ci ilin fevral və mart aylarında Moskvada baş tutmuş diplomatik danışıqlarda Naxçıvan məsələsinin Azərbaycanın tərkibində muxtar statusda öz həllini tapmasında N.Nərimanovun tapşırığı ilə Rusiya paytaxtına gələn Azərbaycan SSR ədliyyə komissarı və İnqilab Komitəsinin üzvü Behbud ağa Şahtaxtinskiyin mühüm xidmətləri olmuşdur²⁷⁵.

Qeyd edək ki, Naxçıvan SSR-in Bakı, Tiflis və İrəvan şəhərlərində diplomatik təmsilçilikləri, Təbriz, Xoy və Maku şəhərlərində konsulluqları, RSFSR-in Qars şəhərindəki konsulluğunun nəzdində müvəkilliyi yaradılmışdı. Gürcüstan Demokratik Respublikasının birinci parlamentinin üzvü Əziz Şərif 1922-ci ilin yanvarında Gürcüstan Sosialist Sovet Respublikasında Naxçıvanın nümayəndəsi təyin edilmişdi²⁷⁶.

Ermənistanda bolşevik hakimiyyəti qurulduqdan sonra Qafqazda 1918-ci ildə yaradılmış dövlətlər arasında mövcudiyyətini davam etdirən yeganə dövlət olan Gürcüstanda sovet işğalı təhlükəsi daha da ciddiləşir. Üç istiqamətdən – Ermənistan, Şimali Qafqaz və Azərbaycan istiqamətlərindən sovet rejimləri ilə əhatə olunmuş ölkənin rəhbərliyi gözlənilən təhlükənin qaçılmaz olduğunu başa düşür və önleyici tədbirlər görməyə, xüsusən də beynəlxalq cəmiyyətin tamhüquqlu subyekti olmaq yönündə səylərini və silahlı qüvvələrini gücləndirməyə çalışırdı. 1920-ci ilin sonlarında Gürcüstan Millətlər Liqasına üzv seçilməsə də, 1921-ci ilin 10 yanvarında Antanta Ali Şurası tərəfindən onun müstəqilliyi de-yure tanınır²⁷⁷ [Qeyd olunmalıdır ki, Qərb ölkələri arasında Gürcüstanın de-yure müstəqilliyini ilk olaraq 15 sentyabr 1919-cu ildə Argentina tanımışdı²⁷⁸]. Beləliklə, Gürcüstan 1918-ci ildə Qafqazda müstəqilliklərini elan etmiş respublikalar arasında de-yure tanınmış yeganə dövlət olur. Buna rəğmən, onun üzərindən işğal təhlükəsi sovuşmayıır.

Azərbaycanda sovet qoşunlarının komandanı A.İ.Qekker 1920-ci ilin dekabrında Moskvaya Kazım Qarabəkir Paşanın komandanlığında türk ordusunu neytrallaşdırmadan Gürcüstanın ələ keçirilməsinin mümkün olmayacağını, türk-gürcü ittifaqı olarsa, Rusiyanın yaranmış vəziyyətdən çıxmağa gücünün çatmayacağını məruzə edirdi. O, türklərlə müqavilə imzalanana, həmçinin Azərbaycanda 7 piyada alayı və II süvari ordu yerləşdirilənə qədər Gürcüstan məsələsini təxirə salmağı tövsiyə edirdi. Gürcü menşevikləri tərəfindən ələ keçirilmiş bu məruzədə qeyd olunanlar GDR hərbi nazirinin müavini general İ.Z.Odişelidzenin məxfi hesabatında öz əksini tapırdı²⁷⁹.

²⁷⁵ S.Sadıqov, göstərilən əsəri, s. 43-44, 51.

²⁷⁶ yenə orada, s. 54.

²⁷⁷ F.Kazemzadə (Ф.Каземзаде), göstərilən əsəri, s. 260-261.

²⁷⁸ “Batomis tsxovreba” („ბათუმის ცხოვრება“) qəz., 1921, 10 fevral, № 30.

²⁷⁹ F.Kazemzadə (Ф.Каземзаде), göstərilən əsəri, s. 299-300.

Gürcüstana bolşeviklərin təcavüzü özünü çox gözlətmir və bəlli bir ssenari üzrə həyata keçirilir. Belə ki, öncə 30 dekabr 1920-ci ildə Ermənistanın yeni rəhbərliyi yaranmış fürsəti qaçırmayaraq Gürcüstan hökumətinə nota göndərüb Lori nahiyəsinin neytral zonası üzərində daha əvvəl daşnakların irəli sürdüyü iddiaları təzələyir²⁸⁰. 1921-ci ilin 11-12 fevralında isə neytral zonada yerləşən rus kəndlərində sovet təbliğat məşinının “Gürcüstan zəhmətkeşlərinin üsyanı” adlandırdığı qiyam təşkil olunur və daha sonra “qardaşlıq köməyi” adı altında işğal əməliyyatına start verilir. İlk olaraq Sovet Rusiyası və Sovet Ermənistanının silahlı dəstələri qəfildən Gürcüstanın Lori nahiyəsinin Sənain və Vorontsovka məntəqələrində yerləşən hərbi qarnizonlarına hücum edirlər. Sənaindəki gürcü ordu birlikləri geri çəkilərək Ayrım-Sadaxlı, Vorontsovdakılar isə Katerinenfeld xəttində mövqe tutmağa məcbur olurlar.

Beləliklə, Gürcüstan Demokratik Respublikası varlığını qoruya bildiyi 33 ay ərzində ikinci dəfə, həm də eyni istiqamətdən (Ermənistandan) eyni ərazilərinin (Borçalı qəzasının Lori nahiyəsinin) işğalı ilə üzləşir. R.İngilo-İvanitski “Sakartvelo” qəzetinin 15 fevral 1921-ci il tarixli sayında çap etdirdiyi “Rusların-ermənilərin Borçalıya hücumu. Qızıl Ermənistanın hücumu” başlıqlı məqaləsində 1918-ci ilin dekabr ayında baş vermiş Ermənistan-Gürcüstan müharibəsinə eyham vuraraq bolşevik Ermənistanının öz məkrli niyyətlərini eynilə daşnak Ermənistanının metodu ilə həyata keçirməyə çalışdığını yazırdı²⁸¹. “Ertoba” qəzetinin həmin günkü sayında isə GDR hökumətinin başçısı N.Jordaniyanın Gürcüstan vətəndaşlarına müraciətinin məzmunu çap olunmuşdu. Müraciətdə deyilirdi: “Vətəndaşlar, 1918-ci il hadisələri təkrarlandı. Ermənistan yenə xəyanətkarcasına hücum etdi, yenə qan və müharibə bayrağını dalğalandırdı və müxənnətcəsinə səssizcə bizim sərhədlərə soxuldu. İki il qabaq etdiyi yolla, həmin qaydada. Bu ayın 12-də gecə Ermənistanın ön dəstələri bizim mühafizə postlarına hücum etdi...”²⁸². Sözlərinin davamında Ermənistanın Borçalı qəzasının cənub-şərq sərhədlərini ələ keçirdiyini bildirən N.Jordaniya hökumətin səfərbər olub hazırlıq tədbirləri gördüyünü deyirdi.

1921-ci ilin 16 fevralında rus və erməni bolşeviklərinin orta qüvvələri Borçalı qəzasının mərkəzi Şüləverə soxulurlar. “Sakartvelos respublika” qəzeti 23 fevral 1921-ci il tarixli sayında dərc olunmuş “Millət xainləri” başlıqlı məlumatda Şüləverdə tərkibi Filipe Maxaradze, Mamia Oraxelaşvili, Budu Mdivani, Şalva Eliava, Mixeil Okucava, Lado Dumbadze, Aleksandr Gegeçkori və Beso Kvirkveliyadan ibarət bolşevik inqilab komitəsinin yaradıldığını bildirərək bu siyahını Ömər Faiq və Hamaik Nazaretyanın “gözəlləşdirdiklərini” vurğulayırdı²⁸³.

Gürcüstan azərbaycanlıları 1918-ci il Gürcüstan-Ermənistan müharibəsində

²⁸⁰ GMTA, f. 1864, s. 1, iş 51, v. 26.

²⁸¹ “Sakartvelo” qəz., 1921, 15 fevral, № 33, s. 2.

²⁸² “Ertoba” qəz., 1921, 15 fevral, № 35, s. 1.

²⁸³ “Sakartvelos respublika” qəz., 1921, 23 fevral, № 41.

olduğu kimi, könüllü dəstələr yaradaraq bolşeviklərə cəsurcasına müqavimət göstərirdilər [*Bu barədə növbəti bölmədə ətraflı bəhs olunacaq*]. Həmin dövrdə Tiflisdə Azərbaycanlıların və Dağlıların Azadlıq Komitəsinin iclası barədə məlumat dərc edən gürcü mətbuatı toplantıda bolşeviklərin Gürcüstana yönəlik hərbi təcavüzünə qarşı müqavimət tədbirləri çərçivəsində Azərbaycanlılardan və Şimali Qafqaz dağlılarından ibarət könüllü dəstələrin yaradılmasının qərara alındığını, əksəri keçmiş zabitlərdən ibarət 200-dək könüllünün artıq dəstəyə yazıldığını bildirirdi²⁸⁴. Qeyd edək ki, Azərbaycanı və Dağlılar Cümhuriyyətini bolşeviklərdən azad etmək məqsədini daşıyan komitənin 10 nəfərdən (7 dağlı və 3 azərbaycanlı) ibarət tərkibində Heydər Bammət, Mustafa Vəkilov, Əhməd Salikov, Əlixan Qantəmir kimi nüfuzlu siyasi-ictimai xadimlər təmsil olunurdular. GDR daxili işlər naziri N.Ramişvili Gürcüstanın bütün bölgələri üzrə icra və hüquq-mühafizə strukturlarının rəhbərlərinə göndərilmiş təlimatında sözügedən komitənin hökumət tərəfindən tanındığını vurğulayaraq ona Azərbaycan və Dağlılar respublikalarının vətəndaşlarının orduya çağırılmasında qanuni köməklik göstərilməsi barədə göstəriş verirdi²⁸⁵. N.Şeyxzamanlı xatirələrində sovet təcavüzü zamanı gürcü hökumətinin verdiyi bir vaqon silahı əhaliyə paylamaq üçün Mustafa bəy Vəkilovla birlikdə Qarayazı mahalına getdiklərini, bu zaman Dəmirçihasanlı kəndində “məşhur Əfəndinin” qonağı olduğunu yazırdı²⁸⁶.

Borçalı qəzasının mərkəzini ələ keçirəndən sonra hərbi güclərini Tiflisin girişlərində qruplaşdıran bolşeviklər 1921-ci ilin 25 fevral tarixində şəhərə tam nəzarəti ələ keçirməyə müvəffəq olurlar. Beləliklə, Gürcüstan Demokratik Respublikasının təmsalında Cənubi Qafqazın son demokratiya dayağı çökdürülmüş, müstəqillik məşəli söndürülmüş olur.

Osmanlı arxiv bəlgələrindən rus-erməni bolşeviklərinin Borçalı istiqamətindən irəliləyərkən yerli azərbaycanlı-qarapapaq kəndlərinə hücumlar etdiyi, sakinləri qətl, qarət və zülmə məruz qoyduqları məlum olur. Osmanlının konsulluq katibi Mehmed Rəqib bəyin 22 dekabr 1921-ci ildə Sarıqamışdan göndərdiyi arayışda çox sayda bu kimi faktlar əks olunur. Həmin faktlardan bəlli olur:

– 1921-ci il 8 fevralda Çubuqlu tərəfdəki Qaraisa kəndindən Süleyman oğlu Xəlilin ərzaq və taxılı əlindən alınır. 12 fevralda Qızılkilsə kəndindən Ömər oğlu Qurban, Alı oğlu Mustafa, İbrahim oğlu İsa və başqa bir Alı oğlu Mustafa adlı şəxslərin at, əlbisə və silahları alınır və özləri qılıncla amansızca qətlə yetirirlər. Eyni gün İlməzli kəndinin sakinləri İbrahim oğlu Məhəmməd və Xəlil oğlu Mahmudun atları qəsb olunur;

– 16 fevralda 600 nəfər erməni süvarisi Şüləver və Saracılı kəndləri tərəfə gedərkən yolüstü İmir kəndini qarət edərək yerli sakin Qurban oğlu Məşədi Hüseynin 200 pud buğdasını, 32 inəyini və öküzləriylə bərabər 2 arabasını, həmin kənddən və ətrafdakı kəndlərdən satın qoyun alan Molla Eyyublu kəndinin sakini Namaz oğlu

²⁸⁴ “Sakartvelos respublika” qəz., 1921, 19 fevral, № 39, s. 2.

²⁸⁵ “Ertoba” qəz., 1921, 20 fevral, № 39, s. 1.

²⁸⁶ N.Şeyxzamanlı. Xatirələr, Bakı, 2016, s. 152-153.

Məmmədin – 240, Bayram oğlu Yusufun – 260, Horcuoğlu Qurbanın isə 95 qoyununu özləri ilə aparırlar. Eyni tarixdə Şüləver yolu üzərindəki Arıxlı kəndinin sakini Hacı oğlu Camalı ağır yaralayır.

– 17 fevralda Gorarxı, Sarvan və Qoşakilsə kəndlərinə hücum edən erməni bolşevikləri sakinləri talan edib onların qoyun, sığır, öküz, at, araba və ev əşyalarını qəsb edirlər, Bolnis-Kəpənəkçi kəndinə də soxulmaq istəsələr də, kənd sakinlərinin müqaviməti ilə üzləşir və bundan sonra yaxınlıqdakı Xaçın kəndinə gedərək oradan kəpənəkçilərə məxsus 200 pud un və 2 sığır aparırlar. Həmin tarixdə Keşəli kəndinin tanınmış nəsilərindən olan Cırcıroğullarından Kərim oğlu Hacı Bayramın bir qulağını kəsir və 20 milyon manatını, 1500 qoyun və bir neçə dəvəsini ərzaq və ev əşyaları ilə birlikdə əlindən alırlar. Sonra Keşəli kəndinin mal-qarasını müsadirə edirlər. Baydar kəndindən Sultanzadə Məşədi ağanın 400 baş qoyunu, 5 dəvəsi, öküzləri ilə bərabər 2 arabası, 200 pud buğdası qəsb olunur;

– 20 fevralda Görənlər (?) kəndindən Süleyman oğlu Məcidin 9 dəvəsi və 300 qoyunu, Muğanlı kəndindən Çopuroğlu Allahverdinin 5 dəvəsi, 2 inəyi, 500 qoyunu, 4 cüt öküzü, Quluzadə Paşa ağanın 6 dəvəsi, 250 qoyunu, arabasıyla bərabər 5 cüt öküzü, Qarayazının Kosalı kəndinin sakinləri Hacı İskəndər oğlu Alı bəyin 1250 qoyunu və 870 sığırı, İmanlı oğlu Osmanın 1150 qoyun və 254 sığırı və Hacı Bayram oğlu Xozeyinin (əsl adı Qurban) 800 qoyunu, 62 sığırı və 8 atı müsadirə edilir. Həmin gün sonuncunun qardaşı və İlməzli kəndindən 2 nəfər qətlə yetirilir; Kür çayı qırağındakı Kəpənəkçi kəndindən Kərim oğlu İlyasın qoyun və öküzləri əlindən alınaraq özü öldürülür;

– 23 fevralda Qaratəpə kəndindən Xoylu Əlinin 55 sığırı və 3 öküzlü arabası, Qarayazıdan Çopuroğlu Mustafanın 72 sığır və 4 atı, 2 öküzlü arabası və 150 pud buğdası, Ağtəhlə kəndinin sakinləri Əli oğlu Əsgərin 12 sığırı, 350 qoyunu, 2 atı və öküzü ilə birlikdə 2 arabası, Əmirxan oğlu Məşədi Namazın 850 qoyunu, 33 inəyi, 7 atı, 2 milyon manatı və 3 öküzlü arabası və Tataroğlu Mahmudun 300 qoyunu, 420 inəyi, 3 atı və 2 öküzlü arabası aparılır;

– 24 fevralda Qaratəhlə kəndinin sakinləri Hacı Həsən oğlu Məşədi Qasımın 840 qoyunu, 72 sığırı, 4 öküzlü arabası, 8 atı, 500 min qızıl və gümüş pulu, onun qardaşı Məşədi Kazımın 520 qoyunu, 32 uzunqulağı, 4 atı və 1 arabası aparılır, Hüm-mət oğlu Əli, Əmirxan oğlu Bayram və daha bir neçə nəfər isə qətl edilir. Həmin gün Başkeçid səmtindəki Saatlı kəndində Mustafa oğlu Mahmud, Mahmud oğlu İbrahimxəlil, Mahmud oğlu İsa, Xəlil oğlu Vəli, eləcə də onların iki qızı və iki gəlini öldürürlər. Həmin tarixdə Soğanlı kəndindən Mustafa oğlu İsmayıl və Süleyman oğlu Balakışının evlərindən əşyalar, gümüşdən zinət məmulatları və 100-dən çox qoyun-quzu aparılır; soyuqbulaqlı Piri oğlu Qəhrəmanın 150 qoyunu, ərzaqla yüklü 4 dəvəsi və 1 milyon manatlıq əşyası, Qızılkilsə kəndindən Alı oğlu Molla İlyasın 1 atı və 250 qoyunu, Şahadlı (?) kəndindən Hacı Vəli oğlu Məhəmmədin 1 atı və 350 qoyunu və digər şəxslərin 300 qoyunu qəsb edilir;

– Başkeçid istiqamətindəki Dəmirçihasanlı-Kosalı elinin yaşayış məskənlərində müxtəlif şəxslərdən 2800 qoyun, 180 sığır, 15 at qəsb olunur.

Mehmed Raqib bəyin arayışında o da qeyd olunurdu ki, bir tərəfdən 1 marta qədər Borçalı qəzasının kəndlərindən 200 pud taxıl, 150 sığır və 5000 qoyun veril-məsini tələb edən ermənilər, digər tərəfdən də yerli müsəlmanları gizli şəkildə qətl edirdilər. Qəzanın azərbaycanlı-müsəlman kəndlərinin yardım xahişnamələrindən Soyuqbulaq, Cücəkənd, Kəpənəkçi, Yırğancay, Qaraisa, Hamamlı, İlməzli və Arıxlı kəndlərində, eləcə də poçt yolu üzərində yerləşən digər yaşayış məntəqələrində qət-liamları bolşevik maskasına girmiş cəlalətlulu Vaso və Beylerin başçılığı altındakı erməni quldur dəstələrinin törətdiyi aydın olur²⁸⁷.

Həmin dövrdə bolşeviklərin Borçalı qəzasında törətdikləri qətliamlar barədə qəzanın nüfuzlu sakinlərinin (Cücəkənddə yaşayan Qaraqurbanlı nəslinin ağsaqqalı Alı Qara Qurban oğlu və oğlu Əhməd, Mustafa Molla İsa oğlu, Molla Mahmud Ömər oğlu, Hacı Mahmud əfəndi Hacı İsmayıl oğlu, Alı Bayram oğlu, Təhməzqulu Hüseyn oğlu, Molla Xəlil, Hacı Bayram Kərim oğlu və Əhməd Alı oğlu) Osmanlı ordusunun Qafqaz korpusu (kolordu) komandanlığına 9 mart 1921-ci ildə göndərdiyi məktubda da məlumat verilir²⁸⁸.

1921-ci il 26 fevralda Moskvada Sovet Rusiyası ilə Türkiyə arasında dip-lomatik danışıqlar başlanılır. Danışıqlar 21 martda “dostluq və qardaşlıq haqqında” müqavilənin imzalanması ilə nəticələnir. 16 maddə və 2 əlavədən ibarət müqavilənin 2-ci maddəsi Acarıstan, 3-cü maddəsi isə Naxçıvanla bağlı idi. İkinci maddədə qeyd olunurdu ki, Türkiyə Batum şəhəri və limanı daxil olmaqla Batum dairəsinin tərkib hissəsini təşkil edən ərazilər üzərində suverenliyi iki şərtlə – 1) həmin yerlərin əhali-sinin muxtariyyətə malik olması; 2) Türkiyə mallarının Batum limanı vasitəsilə azad tranzit təmin olunaraq gömrüksüz və maneəsiz keçməsi şərtləri ilə Gürcüstana güzəştə getməyə razıdır. Üçüncü maddədə Türkiyənin Naxçıvan vilayətinin sərhədlərində Azərbaycanın protektoratlığı altında, bu qəyyumluğun üçüncü dövlətə güzəştə gedil-məməsi şərti ilə muxtar ərazi yaradılmasına razı olduğu göstərilirdi²⁸⁹.

Sözügedən Moskva müqaviləsi əsasında 13 oktyabr 1921-ci ildə Qarsda RSF-SR-in iştirakı ilə bir tərəfdən Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan sovet respublika-ları, digər tərəfdən Türkiyə arasında 20 maddə və 3 əlavədən ibarət müqavilə bağlanır. Qars müqaviləsi Türkiyə ilə Cənubi Qafqaz respublikalarının münasibətlərini tənzim-ləyir, Türkiyənin Naxçıvan (5-ci maddə) və Acarıstanı (6-cı maddə) 16 mart 1921-ci il Moskva müqaviləsinə uyğun olaraq güzəştə getmə şərtlərini təkrarlayırdı²⁹⁰.

²⁸⁷ Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri, II, Ankara, 2001, s. 1044-1048; Azərbaycan Cum-huriyyəti: 1918-1920 (Osmanlı Arşiv Belgeleri), s. 553-555.

²⁸⁸ Arşiv Belgelerine göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi//Armenian Violence and Massa-cre on the Caucasus and Anatolia Based on Archives, IV c. (1920-1922), Ankara, 1998, s. 104,140-141.

²⁸⁹ S.Sadiqov, göstərilən əsəri, s. 52; M.Qasımov, göstərilən əsəri, s. 141; AXC ensiklopediyası, II c., s. 206-207.

²⁹⁰ S.Sadiqov, göstərilən əsəri, s. 53; M.Qasımov, göstərilən əsəri, s. 174; AXC ensiklopediyası, II c., s. 136-137.

Beləliklə, Moskva və Qars müqavilələri ilə birinci (demokratik) respublikalar dönməmində mübahisəli ərazilər kateqoriyasında olan bölgələrdən Acarıstanın Türkiyənin zamanəti ilə muxtar statusda Gürcüstan SSR-in, Naxçıvanın isə Azərbaycan SSR-in tərkibində olmaları təmin edilir. Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan sovetləşəndən sonra digər mübahisəli ərazilər barədə də yekun qərarlar qəbul edilir:

- Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Qafqaz Bürosunun 1921-ci il 7 iyul tarixli qərarı ilə Borçalı qəzasının Lori nahiyyəsində yaradılmış “neytral zona”, nahiyyənin digər hissəsi kimi, Ermənistana birləşdirilir²⁹¹;
- 1921-ci il 28 martda Suxum dairəsinin ərazisində Abxaziya Sosialist Sovet Respublikası yaradılır. Gürcüstan SSR-in İnqilab Komitəsi həmin il 21 mayda Abxaziya SSR-in müstəqilliyinin tanınması barədə bəyannamə imzalayır²⁹², 2 avqustda isə Rusiya Kommunist Partiyasının Təşkilat Bürosunun Suxum şəhərində Abxaziya partiya işçiləri ilə birgə yığıncağında Sovet Gürcüstanı ilə Sovet Abxaziyası arasında federasiya və iqtisadi birliyin yaradılması qərara alınır²⁹³. 16 dekabr 1921-ci ildə Gürcüstan SSR ilə Abxaziya SSR arasında imzalanmış ittifaq müqaviləsi ilə Abxaziya Gürcüstan SSR ilə eyni çətir altında birləşir;
- 21 aprel 1921-ci ildə Zaqatalanın Gürcüstan ərazisi kimi göstərildiyi konstitusiyaya ləğv olunur. Həmin il 5 iyulda Tiflisdə Azərbaycan SSR XKS-nin sədri Nəriman Nərimanov ilə Gürcüstan SSR XKS-nin sədri Filipp Maxaradze arasında imzalanmış iki respublika arasında sərhəd xəttinin müəyyən olunmasına dair müqavilədə Gürcüstan SSR Zaqatala bölgəsinə bütün iddialarından imtina edirdi. 15 noyabr 1921-ci ildə Azərbaycan SSR və Gürcüstan SSR arasında sərhədlə bağlı yeni müqavilə bağlanır. Bu müqavilədə Zaqatala bölgəsi ilə bağlı əvvəlki müddəalar təsdiqlənir və Gürcüstan Qarayazı düzünün şərq hissəsinə olan iddialarından da əl çəkirdi²⁹⁴;
- RKP (b) MK-nın Qafqaz Bürosunun 4 iyul 1921-ci il tarixli iclasında Qarabağın dağlıq hissəsinin Ermənistan SSR-ə verilməsi qərarı qəbul edilir. N.Nərimanovun qəti tələbi və ciddi səyləri nəticəsində bir gün sonra bu qərar ləğv edilir. Həmin bölgə mərkəzi Şuşa şəhəri olmaqla muxtar vilayət statusunda Azərbaycan SSR-in tərkibində saxlanılır. Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi 7 iyul 1923-cü ildə mərkəzi Xankəndi olmaqla Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaradılması barədə dekret verir²⁹⁵;
- 20 iyul 1921-ci ildə Gürcüstan SSR Xalq Daxili İşlər Komissarlığı Gürcüstanın

²⁹¹ Ş.Məmmədli, göstərilən əsəri, s. 46.

²⁹² «Правда Грузии» qəz., 1921, 22 may, № 67 və 24 may, № 68, s. 1.

²⁹³ «Коммунист» qəz., Bakı, 1921, 5 avqust, № 176 (379).

²⁹⁴ Ş.Rəhmanzadə, göstərilən əsəri, s. 133.

²⁹⁵ Р. Мустафа-заде. Две республики. Азербайджано-российские отношения в 1918-1922 гг., Москва, 2006, с. 228, 232; И.Нифталиев. Азербайджанская ССР в экспансионистских планах армян: 20-е годы XX века, Баку, 2010, с. 127-128.

tərkibində “Cənubi Osetiya Muxtar Vilayətinin yaradılması haqqında” qərar qəbul edilir²⁹⁶. Gürcüstan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi və Xalq Komissarları Şurasının 20 aprel 1922-ci il tarixli, 2 nömrəli dekreti ilə Cənubi Osetiya Muxtar Vilayəti elan edilir²⁹⁷.

1921-ci il iyulun 7-də Gürcüstan KP MK-nın plenumunda Gürcüstan müsəlmanları üzrə xüsusi qurumun yaradılması və ona Ömər Faiq Nemanzadənin rəhbərlik etməsi barədə qərar qəbul edilir. Eyni zamanda Azərbaycan KP-dan xahiş edilir ki, həmin qurumu təşkil etmək üçün 3-4 kommunist göndərilsin²⁹⁸. “Pravda Qruzii” («Правда Грузии») qəzeti yazırdı: “1 may 1921-ci ildə Ömər Faiq qatarla Bakıdan Tiflisə gəlir. O, Gürcüstanda müsəlmanların işləri ilə məşğul olacaq”²⁹⁹.

Moskva müqaviləsinin imzalanmasından bir neçə gün sonra ASSR xalq xarici işlər komissarı D.Hüseynov Kazım Qarabəkir Paşaya göndərdiyi məktubunda türk xalqının imperialistlərə qarşı mübarizəsinə heyran olduğunu, Azərbaycan sovet hökumətinin türk xalqına qardaş köməyi əlini uzatmaq istəyində olduğunu, ancaq Antantanın planlarını icra edən menşevik Gürcüstanın buna imkan vermədiyini və Gürcüstan üzərindən Türkiyəyə türk xalqının ehtiyac duyduğu maye yanacağıın tranzitinə maneə yaratdığını vurğulayaraq “Gürcüstan üzərində fəhlə-kəndli hakimiyyətinin qırmızı bayrağı dalğalandıqdan sonra Azərbaycan sovet hökumətinin türk xalqına böyük simpatiyasını sübut etməyə və kömək göstərməyə şərait yarandığını” yazır. Məktubunun davamında Bakıdan Sovet Gürcüstanı vasitəsilə Qarsa 30 sistem neftdən və 2 sistem benzindən, eləcə də onlara Tiflisdən əlavə ediləcək 8 sistem kerosindən ibarət ilk neft marşrutunun göndərildiyini qeyd edən D.Hüseynov “Sovet Azərbaycanının türk xalqına bu ilk köməyinin Şərqi genişlənməsi tarixi yolunda qardaş xalqlar arasındakı münasibətlərin ilk mərhələsini açdığına inandığını” bildirir³⁰⁰.

Gürcüstanın azərbaycanlı əhalisi Türk Qurtuluş Savaşında türk ordusunun yunan ordusuna qarşı uğurlarını böyük sevinclə izləyirdi. Mətbuat yazırdı: “Kamalçıların qələbələri münasibətilə 1921-ci il 14 sentyabrda Tiflisdə müsəlmanların manifestasiyası keçirilmişdir. Manifestantlar orkestr və qırmızı bayraqlarla şəhərdə yürüş edərək RSFSR-in səlahiyyətli nümayəndəliyinin binasına yaxınlaşmışdılar. Orada Sovet Rusiyasının şənini alqışlar etmişdirlər. Onları cavab nitqi ilə Leqran (səlahiyyətli nümayəndə – F.V.) salamlamışdır”³⁰¹.

Cənubi Qafqaz respublikalarının hər üçü sovetləşdikdən sonra yubanmadan onların müstəqilliklərinin məhdudlaşdırılması yönündə məqsədli fəaliyyət həyata

²⁹⁶ Ş.Vadaçkoriya, göstərilən əsəri, s. 197.

²⁹⁷ «Правда Грузии» qəz., 1922, 22 aprel, № 340.

²⁹⁸ C.Həsənlı. Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti (1920-1939), s. 209.

²⁹⁹ «Правда Грузии» qəz., 1921, 5 may, № 52.

³⁰⁰ «Коммунист» qəz., Bakı, 1921, 24 mart, № 68.

³⁰¹ «Коммунист» qəz., Bakı, 1921, 30 oktyabr, № 225 (426).

keçirilir. Bu çərçivədə 1921-ci ilin mart ayının axırında Azərbaycan SSR, Gürcüstan SSR və Ermənistan SSR inqilab komitələrinin nümayəndələri bir sıra təsərrüfat orqanlarının birləşdirilməsi ilə bağlı bəzi məsələlər barəsində ilkin danışıqlar aparırdılar. İlk növbədə, Cənubi Qafqaz sovet respublikaları ilə RSFSR arasında təsərrüfat sahəsində qarşılıqlı münasibətlər, xalq komissarlıqlarının və ali iqtisadi şuraların fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi məsələləri dururdu. Həmin respublikaların vahid dəmir yolu və xarici ticarət orqanlarının yaradılması məqsədilə onlar arasındakı gömrükxanalar və sərhəd postları ləğv olunur. Eynilə üç respublika arasında 1921-ci il iyunun 7-də xarici ticarət komissarlıqlarının “Gürcüstan, Azərbaycan və Ermənistanın xarici ticarət üçün ittifaqı” adı altında birləşdirilməsinə dair saziş imzalanır³⁰².

6-19 may 1921-ci ildə keçirilən I Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayında Azərbaycan SSR-in ilk Konstitusiyasının qəbulu ilə Azərbaycanda sovetlərin hakimiyyətinə hüquqi status verilir. Eyni zamanda Konstitusiyanın tələbinə uyğun olaraq Müvəqqəti İnqilab Komitəsi ləğv edilir, onun yerinə ali dövlət orqanı kimi Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi (sədri: Muxtar Hacıyev) təsdiq edilir³⁰³. 21 may 1921-ci ildə Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin ilk yığıncağında 9 nəfərdən ibarət rəyasət heyəti (Muxtar Hacıyev – sədr, Səməd ağa Ağamalıoğlu – sədr müavini, Teymur Hüseynov – katib, Nəriman Nərimanov, Tağı Şahbazov, Mir Bəşir Qasımov, Əliheydər Qarayev, M.Q.Pleşakov, İ.M.Konuşkin) seçilir³⁰⁴. II Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayı 28 aprel – 3 may 1922-ci ildə təşkil olunmuşdu.

Rusiya Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin Qafqaz Bürosunun 1921-ci il noyabrın 3-də Bakıda keçirilən plenumu “respublikalar arasında, ilk növbədə, hərbi, təsərrüfat, maliyyə işi və xarici ticarət sahəsində federativ ittifaq” bağlanmasına qərar verir³⁰⁵.

RSFSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığının kollegiyasının 30 dekabr 1921-ci il tarixli iclasında başqa sovet respublikalarının xarici ölkələrdəki təmsilçiliklərinin RSFSR-in səlahiyyətli nümayəndəliklərinə tabe etdirilməsi barədə qərar qəbul edilir. RK(b)P MK-nın “RSFSR-in digər sovet respublikaları ilə qarşılıqlı münasibətləri haqqında məsələyə dair” (1922-ci il, fevral) qətnaməsində deyilirdi ki, bütün sovet respublikalarında vahid vətəndaşlıq olduğuna və eyni hüquqlardan istifadə etdiklərinə görə qarşılıqlı konsul müəssisələrinin yaradılması lüzumsuz hesab edilsin³⁰⁶.

Zaqafqaziya kommunistlərinin 18-22 fevral 1922-ci ildə Tiflisdə keçirilən I qurultayında Zaqafqaziya kommunist təşkilatlarının vahid partiya rəhbərliyində bir-

³⁰² «Коммунист» qəz., Bakı, 1921, 15 iyul, № 158 (361); M.Qasımov, göstərilən əsəri, s. 44-45; Azərbaycan tarixi, VI c., s. 140.

³⁰³ M.Qasımlı, B.Muradova, V.Qafarov. Azərbaycan parlamentarizmi. I c., Bakı 2018, s. 235, 241.

³⁰⁴ «Коммунист» qəz., Bakı, 1921, 23 may, № 115.

³⁰⁵ Azərbaycan tarixi, VI c., s. 143.

³⁰⁶ M.Qasımov, göstərilən əsəri, s. 40-41.

ləşdirilməsi qərara alınır³⁰⁷. Həmin il martın 11-də yenə Tiflisdə Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan Mərkəzi İcraiyyə Komitələrinin nümayəndələrinin Səlahiyyətli konfransı açılır. Konfransda icraçı orqan – İttifaq Şurası, 3 nəfərdən ibarət Rəyasət Heyəti və Ali İqtisadi Şura təsis edilir. Martın 12-də Səlahiyyətli konfrans ittifaq müqaviləsini qəbul edərək Zaqafqaziya Sosialist Sovet Respublikaları Federativ İttifaqını (ZSSRFİ) yaradır³⁰⁸.

13 iyun 1922-ci il tarixli 7 nömrəli dekretlə Cənubi Qafqaz respublikalarının xarici siyasətini birləşdirmək haqqında qərar qəbul edilir. Dekretin 2-ci maddəsinə görə, ZSSRFİ-nin müttəfiq respublikalarının Xarici İşlər Komissarlıqları ləğv edilir. Onun əvəzində İttifaq Şurası nəzdində Xarici əlaqələr şöbəsi yaradılır. 1922-ci ilin 1 avqustundan Cənubi Qafqaz respublikalarında Xarici İşlər üzrə Katiblik təsis edilir. Azərbaycan SSR-in Xarici İşlər üzrə Katibliyi Məxfi-Siyasi, Ümumi-Siyasi, Viza və Pasport, Maliyyə-Təsərrüfat şöbələrindən və Məlumat bürosundan ibarət idi. Ona əvvəllər Rusiyada Azərbaycanın səlahiyyətli nümayəndəsi vəzifəsini tutmuş Əliheydər Şirvani (Mustafabəyov) rəhbərlik edirdi³⁰⁹.

1922-ci ilin yayından etibarən Cənubi Qafqazda ZSSRFİ-nin vahid Zaqafqaziya Federativ Respublikasına çevrilməsi və Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqına (SSRİ) daxil edilməsi uğrunda kampaniya başladılır³¹⁰.

10-13 dekabr 1922-ci ildə keçirilən I Zaqafqaziya Sovetlər qurultayında bir çox cəhətdən RSFSR Konstitusiyası ilə eyni olan Zaqafqaziya Sosialist Federativ Sovet Respublikasının (ZSFSR) konstitusiyası qəbul edilir və beləliklə, ZSSRFİ ZSFSR-ə çevrilir. Qurultayda Zaqafqaziya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi seçilir, həmçinin kommunist fraksiyasının təklif etdiyi qətnamə qəbul olunur. Qətnamədə deyilirdi: “Qurultay aşağıdakı əsaslarla belə bir ittifaqın yaradılmasını vaxtı çatmış və zəruri sayır: Sosialist Respublikaları İttifaqını aşağıdakı respublikalar yaratmalıdır: RSFSR, Ukrayna, Belorusiya və Gürcüstan, Azərbaycan və Ermənistanın daxil olduqları Zaqafqaziya federasiyası. RSFSR, Ukrayna, Belorusiya respublikaları və Zaqafqaziya federasiyası “Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı” adı altında bir əsas dövlətdə birləşirlər, həm də bu respublikaların hər birinin ittifaqdan sərbəst şəkildə çıxmaq hüququ saxlanılır”³¹¹.

1922-ci il dekabrın 29-da RSFSR, Ukrayna SSR, Belorusiya SSR və ZSFSR-in səlahiyyətli nümayəndələrinin iştirakı ilə Moskvada keçirilən konfransda SSRİ-nin qurulması ilə bağlı müqavilə imzalanır. Bu müqavilə səhəri gün dekabrın

³⁰⁷ Azərbaycan tarixi, VI c., s. 143.

³⁰⁸ yenə orada, s. 146-147.

³⁰⁹ M.Qasimov, göstərilən əsəri, s. 48-50.

³¹⁰ Azərbaycan tarixi, VI c., s. 146-147.

³¹¹ yenə orada, s. 152.

30-da I Ümumittifaq Sovetlər qurultayında təsdiqlənir³¹². Beləliklə, Cənubi Qafqaz respublikaları bir sıra dövlət atributlarını – bayraq, gerb, himn və konstitusiyayı SSRİ-nin atributlarına uyğunlaşdıraraq qoruyub saxlasalar da, beynəlxalq hüququn subyekti olmaq statusunu, yəni ki, tam olaraq müstəqilliklərini itirirlər.

1.2. Azərbaycan və Gürcüstan 1918-1921-ci illərdə: dövlət quruculuğu prosesi, xarici siyasət, oxşar və fərqli siyasi rejimlərdə qarşılıqlı münasibətlər

1.2.1. Demokratik dövlət quruculuğu istiqamətində atılan mühüm addımlar

Mövcudluqlarını sürdürə bildikləri qısa müddət ərzində həm Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC), həm də Gürcüstan Demokratik Respublikası (GDR) ölkə-daxili siyasi, ictimai, iqtisadi və mədəni həyatın müxtəlif sahələrində zəruri islahatlar aparmağa müvəffəq olmuşdurlar. Bu xüsusda, qanunverici, icra və məhkəmə hakimiyyətləri diferensiasiya edilmiş, siyasi sistemdə plüralizm və çoxpartiyalı liberal prinsiplərin əsası qoyulmuşdu.

Hər iki ölkənin parlamentində milli azlıqlar üçün kvotalar müəyyən edilmişdi. 1919-cu ilin sonlarına yaxın Azərbaycan parlamentində 11 fraksiya və qrupu cəmi 96 deputat təmsil edirdi: “Müsavat” və bitərəflər fraksiyası – 38, “İttihad” – 13, “Əh-rar” – 6, Sosialistlər fraksiyası – 13, partiyasızlar – 4, müstəqillər – 3, sol müstəqillər – 1, Slavyan-rus cəmiyyəti – 4, erməni fraksiyası – 5, “Daşnaksutyun” – 6, milli azlıqlar fraksiyası – 4 nəfər³¹³. Sosialistlər fraksiyasından Vladimir Aleksandroviç Bakradze və milli azlıqlar fraksiyasından Qriqori İvanoviç Tsxakaya (Gürcü Milli Şurasının üzvü) AXC parlamentinin milliyətcə gürcü millət vəkili idilər³¹⁴. Qeyd olunma-lıdır ki, 1919-cu ilin may ayında Gürcü Milli Şurası Q.İ.Tsxakayanı Azərbaycan par-lamentindən geri çağırmış və onun yerinə öz nümayəndəsi qismində təmsil olunma səlahiyyətini V.A.Bakradzeyə (yaşayış ünvanı: Kolyubinskaya küç. 45) vermişdi³¹⁵.

GDR-də parlament funksiyasını Müəssislər Məclisinə seçkilərə qədər Gür-cüstan Milli Şurası həyata keçirirdi. Respublikanın bu ilk qanunverici orqanında milli azlıqların nümayəndələrinə ayrılmış təmsilçilik kvotaları çərçivəsində yerli azərbay-canlı icmasına 4 yer təklif olunmuşdu. Milli azlıqların kvotaları həmin əhali qrupunun

³¹² yenə orada, s. 153.

³¹³ M.Qasımlı, B.Muradova, V.Qafarov, göstərilən əsər, s. 156-157.

³¹⁴ “Azərbaycan” (“اناجی-ایرندا”) qəzeti, 1918, 11 dekabr, № 62; 15 dekabr, № 65; 30 dekabr, № 74 (Bax: “Azərbaycan” qəzeti: 1918-1920, III cild (dekabr 1918), Bakı, 2021, s. 80, 187-188, 261-262, 277, 459).

³¹⁵ “Ertoba” qəz., 1919, 29 may, № 117, s. 2; Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920-й год, с. 45.

Gürcüstan ərazisində fəaliyyət göstərən milli şuralarının nümayəndələri hesabına doldurulmalı idi. Buna uyğun olaraq Gürcüstan Müsəlmanları Milli Şurası həmin dövrdə bu təşkilatın sədri olan sol radikal sosialistlərin liderlərindən Əliheydər Qarayev, Borçalı qəzasının sabiq komissarı, yazıçı Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, hümmətçi Əbdüləziz Şərifov (tanınmış ədəbiyyatşünas-alim Əziz Şərif) və pedaqoq Mirzə Hüseyn Həsənzadəyə parlamentdə təmsilçilik mandatını vermişdi. GDR parlamentində milli azlıqların nümayəndələrinin dövlət dilini bilmək məcburiyyəti və öhdəliyi olmasa da, Ə.Qarayev deputat seçilməsindən təqribən bir ay sonra gürcü dilini bilməməsini əsas gətirərək parlamentdəki mandatından imtina etmiş və çox keçmədən Azərbaycan parlamentinin üzvü qismində siyasi fəaliyyətini Bakıda davam etdirmişdi. Gürcüstan Müsəlmanları Milli Şurasının sədri vəzifəsində isə onu müavini Ə.Haqverdiyev əvəz etmişdi³¹⁶. Qeyd etmək lazımdır ki, sözügedən şura Tiflis Müsəlmanlarının Milli Komitəsinin bazasında yaradılmışdı. Belə ki, bu komitə 1918-ci il iyun ayının əvvəlində baş tutmuş toplantısında “müsavətçilardan ibarət Müsəlman Milli Şurasına etimadsızlıq göstərərək və onu Gürcüstan müsəlmanlarının işlərinə qarışmamağa çağıraraq” özünü Gürcüstan Demokratik Respublikasında yaşayan müsəlmanların müvəqqəti milli şurası adlandırmışdı³¹⁷.

1919-cu ilin 14-17 fevral tarixləri arasında ümumi, bərabər və birbaşa seçki hüququ əsasında təşkil olunan demokratik seçkilər nəticəsində Gürcüstan Milli Şurasının transformasiyası əsasında yaranmış parlament fəaliyyətini dayandıraraq ali qanunvericilik səlahiyyətini yeni seçilmiş Gürcüstan Müəssislər Məclisinə ötürmüşdü. 130 deputat yerlik Müəssislər Məclisində Sosial-Demokrat Fəhlə Partiyası – 109, Milli-Demokrat Partiyası – 8, Sosialist-Federalist Partiyası – 8, Sosialist-İnqilabçı Partiya – 5 mandat əldə etmişdilər. GDR-in ikinci parlamentində təmsil olunma hüququnu cəmi 1 azərbaycanlı – Sığnaq qəzasının (Qaraçöp mahalı) sakini Hüseynqulu Məmmədov qazanmışdı. O, sosial-demokratların partiya siyahısı ilə deputat mandatına sahib olmuşdu³¹⁸.

Müəssislər Məclisinə seçkilərin yekunu olaraq Gürcüstanda sosial-demokratların (“mənshevik”lər) birpartiyalı hökuməti qurulmuş və GDR-in say etibarilə bu üçüncü və sonuncu hökumətinə Noe (Noy) Jordaniya başçılıq etmişdi. 24 iyun 1918-ci ildə formalaşmış ikinci hökumət də daim N.Jordaniyanın rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərmişdi. GDR-də ali icra hakimiyyəti orqanı olan hökumətin ilk sədri isə Noe

³¹⁶ Bu barədə ətraflı bax: F.Valehoğlu-Hacılar. *GDR-in ilk ali qanunverici orqanı: Gürcüstan Milli Şurası və onun azərbaycanlı üzvləri*, “Gürcüstan” qəz., Tiflis, 11.05.2018, № 35-36 (№ 12697), s. 6-7.

³¹⁷ “Saxalxo sakme” qəz., 1918, 6 iyun, № 250, s. 2.

³¹⁸ Bu barədə ətraflı bax: F.Valehoğlu-Hacılar. *Gürcüstan Parlamentinin ilk türk-müsəlman deputatı. Qaraçöplü Hüseynqulu Məmmədov* // “Birlik” jurnalı, Bakı, 2018, № 30, s. 50-53.

(Noy) Ramişvili idi. O, çox qısa müddətdə – təqribən 1 ay həmin vəzifəni tutmuşdu. Qeyd olunmalıdır ki, GDR-in dövlət siyasəti milli sosializm ideologiyasına əsaslanırdı və yalnız Rusiya deyil, Avropa sosializmindən də fərqlənirdi³¹⁹.

GDR-də olduğu kimi, AXC-də də ali icra hakimiyyəti funksiyasını hökumət (Nazirlər Şurası) həyata keçirirdi. AXC-də ümumən 5 hökumət kabinəsi formalaşmışdı: I (28 may – 16 iyun 1918-ci il), II (17 iyun – 7 dekabr 1918-ci il) və III (26 dekabr 1918-ci il – 14 mart 1919-cu il) hökumət kabinələrinə Fətəli xan Xoyski, IV (14 aprel – 22 dekabr 1919-cu il) və V (24 dekabr 1919-cu il – 1 aprel 1920-ci il) hökumət kabinələrinə Nəsim Bəy Yusifbəyli (N.Usubbəyov) rəhbərlik edirdilər³²⁰. VI hökumət kabinəsinin formalaşdırılması Məmməd Həsən Hacınskiyə tapşırılsa da, bolşevik işğalı buna imkan verməmişdir.

Azərbaycan hökumətinin 27 iyun 1918-ci il tarixli qərarı ilə “türk dili” (Azərbaycan türkcəsi) dövlət dili elan olunmuşdu. Ancaq bütün müəssisə və qurum başçıları dövlət dilini öyrənməyə qədər kargüzarlıqda, rəsmi yazışma və sənədləşmələrdə rus dilinin istifadəsinə icazə verilirdi³²¹. Eynilə gürcü dili Gürcüstanda dövlət dili elan olunmuşdu.

Gürcüstan Demokratik Respublikası bölgələrdə idarəçiliyin təkmilləşdirilməsi və səmərəliliyinin artırılması məqsədilə seçki yolu ilə məhəlli özünüidarəetmə orqanlarını – “eroba” adlanan bələdiyyə məclislərini formalaşdırmağa müvəffəq olmuşdu. Bələdiyyə məclislərinə seçkilərin birinci mərhələsi 1918-ci ilin avqustundan dekabr ayınadək 12 qəzada (Tiflis, Kutais, Qori, Senak, Ozurget, Telav, Şorapan, Sığnaq, Duşet, Zuqdidi, Raca və Leçxum qəzaları) keçirilmişdi. Seçkilərin ikinci mərhələsi 1919-cu ilin fevral-mart aylarında Abxaziyada (Qumista, Kodor, Samurzağan və Qudauta qəzaları) və həmin ilin oktyabrında Borçalı, Tianet və Axalsıx qəzalarında, sonuncu mərhələsi isə 1920-ci ilin iyul-avqust aylarında Axalkələk qəzasında təşkil olunmuşdu. Azərbaycanlı namizədlərdən Allahverdi Məmmədov, Əli Hüseyn oğlu və Pərixanım Sofiyeva Qarayazı dairəsindən Tiflis qəzasının bələdiyyə məclisinə qlasını (deputat) seçilmişdilər. Bu barədə 7 dekabr 1918-ci il tarixli sayında məlumat yayan Gürcüstan Sosial-Federalist İnqilabçı Partiyasının baş komitəsinin yayım orqanını “Saxalxo sakme” qəzeti P.Sofiyevanın seçilməsini xüsusi vurğulayaraq yazırdı:

³¹⁹ D.Cumberidze. XX əsrin əvvəllərində gürcü xalqının milli-azadlıq mübarizəsi. 1918-1921-ci illər (დ.ჭუმბურიძე. ქართველი ხალხის ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლა XX ს-ის დასაწყისში. 1918-1921 წლები), Tiflis, 2003, s. 371 (*gürcüca*).

³²⁰ K.Şükürov. Azərbaycan tarixi. Üç hissədə: II hissə. Ən qədim zamanlardan bizim günlərədək: Dövlər, hadisələr, sinxronlaşdırılmış cədvəllər, Bakı, 1998, s. 325.

³²¹ R.Süleymanlı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Xarici İşlər Nazirliyinin təşkil olunması və fəaliyyəti / Namizədlik dissertasiyası, Bakı, 2004, s. 9.

“Bir sevindirici hal xüsusi qeyd olunmalıdır. Qlasnıların sırasına Qarayazı bölgəsindən irəli sürülmüş müsəlman qadın Pəri-xanım Sofiyeva daxildir”³²². Müstəqil, heç bir partiyada təmsil olunmayan P.Sofiyeva sonradan sosial-demokratların sıralarına keçmişdi³²³. O, dünyada demokratik yolla deputat seçilmiş ilk müsəlman qadın olmuşdur³²⁴.

Borçalı qəzasının bələdiyyə məclisində Borçalı dairəsi üzrə qlasnı seçilmiş namizədlərin hamısı (Əbdüləziz Şərifov, Məmməd Hacı oğlu, Molla Əhməd Hacı oğlu, Hüseyn Vəkilov, Məşədi Bala Aslan oğlu), Şüləver dairəsi üzrə – 5 nəfərdən 1-i (Hüseyn Bayramqulu oğlu), Yekaterinenfeld dairəsi üzrə – 6 nəfərdən 2-si (Qurban Həsən oğlu, Molla İsa Molla Nəsim oğlu Zərgərov), Başkeçid dairəsi üzrə 5 nəfərdən 1-i (Pirməmməd Ovçuyev), Tsalka dairəsi üzrə isə 10 nəfərdən 1-i (Ağa Bəy oğlu Şərifov) azərbaycanlılar idi³²⁵. Qəza qlasnısı Əbdüləziz Şərifov Borçalı qəzasının 5 nəfər üzvdən ibarət bələdiyyə idarəsində təmsil olunurdu. Ona xalq maarifi, tibbi-sanitar və veterinar şöbələri həvalə olunmuşdu³²⁶ [Qeyd edək ki, 1919-cu ildə Borçalı qəzasının ümumi əhalisi 169 350 nəfər təşkil edirdi; Lori nahiyəsi və neytral zona çıxılsa, bu say 111 862 nəfərdən ibarət idi: Borçalı nahiyəsi – 28 810 nəfər, Yekaterinenfeld nahiyəsi – 28 652 nəfər və Trialet nahiyəsi – 54 460 nəfər³²⁷].

Tiflis Şəhər Şurasına 2 fevral 1919-cu ildə baş tutmuş seçkilərə qatılmış türk-müsəlman namizədlərdən yalnız sosial-demokrat Əhməd Qafarov qlasnı seçilə bilmişdi³²⁸.

AXC və GDR müstəqilliyin dövlət rəmzləri olan Dövlət bayrağı, Dövlət ger-

³²² “Saxalxo Sakme” (“სახალხო საქმე”) qəz., 1918, 7 dekabr, № 402, s. 4.

³²³ İ.Xvadaqiani. “Eroba” – Gürcüstan Respublikasında özünüidarəetmə islahatı – 1918 (o.b.vadagiani. ერობა – თვითმმართველობის რეფორმა საქართველოს რესპუბლიკაში – 1918), I cild. Tiflis, 2017, s. 161 (*gürcüca*).

³²⁴ İ.Xvadaqiani. Qarayazı matriarxı – Pəri-xanım Sofiyeva (o.b.vadagiani. ყარაიასის მატრიარქი - ფარი-ხანუმ სოფიევა), <http://archive.ge/ka/blog/9> (*gürcüca*).

³²⁵ “Sakartvelos Respublika” qəz., 1919, 19 iyun, № 132, s. 3; “Sakartvelo” qəz., 1919, 3 iyun, № 123, s. 2 və 3 iyul, № 137, s. 4.

³²⁶ “Kavkasiis kalaki (კავკასიის ქალაქი) – Кавказский город” jurnalı, 1919, 1 noyabr, № 18-19, s. 85-86.

³²⁷ “Kavkasiis kalaki – Кавказский город” jurnalı, 1919, 15 may, № 7-8, s. 63.

³²⁸ “Sakartvelos Respublika” qəz., 1919, 6 fevral, № 29, s. 3 [Daha ətraflı bax: F.Valehoğlu-Hacılar, A.Hacılar. *Gürcüstan Demokratik Respublikasında yerli özünüidarəetmə orqanlarına seçkilərdə azərbaycanlıların iştirakı*, “Gürcüstan” qəz., 15.06.2018, № 45-46 (№ 12707), s. 6; 22.06.2018, № 47-48 (№ 12709), s. 6-7 və 29.06.2018, № 49-50 (№ 12711), s. 6-7; A.Hacılar. *1918-1919-cu illərdə Tiflis və Borçalı qəzalarında yerli özünüidarəetmə orqanlarına seçkilərdə azərbaycanlıların iştirakı: Dünyada demokratik yolla seçilmiş ilk müsəlman qadın deputat – Pəri-xanım Sofiyeva* // AMEA Tarix İnstitutunun elmi əsərləri (xüsusi buraxılış – “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin parlaq səhifəsi” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları). Bakı, 2018, № 74-76, s. 220-227].

bi, Dövlət himni, Dövlət möhürü ilə yanaşı, kağız pul (əsginas), qiymətli kağızlar, dövlət təltifləri (orden, medal və xatirə nişanları), poçt markaları və s. reqaliyaların hazırlanması istiqamətində də ciddi addımlar atmışdılar. AXC hökumətinin qərarı ilə 1919-cu ilin əvvəllərindən dövlətin ən mühüm atributlarından sayılan əsginaslar buraxılmağa başlanmışdı. Bu əsginasların üzərində pul vahidinin adı Azərbaycan türk-cəsində manatla, rus dilində rublla («рубль»), ən iri 500 manatlıq nominalın üzərində isə əlavə olaraq fransız dilində də rublla (“rouble”) göstərilirdi³²⁹. Gürcüstan milli valyutasının buraxılması haqqında GDR Müəssislər Məclisi 1919-cu ilin 11 iyulunda dekret qəbul etmişdi. Gürcüstan əsginaslarının üzərində pul vahidinin adı gürcü dilində manatla (“maneti”), rus və fransız dillərində rublla əks olunurdu³³⁰. Cənubi Qafqazda milli valyutalar dövrüyyəyə buraxılana qədər əsas etibarilə keçmiş Zaqafqaziya Komissarlığının pul nişanlarından (Zaqafqaziya bonları) istifadə olunurdu.

Hər iki dövlət müstəqil maliyyə, vergi, bank-kredit sistemi yaratmağa müvəffəq olmuşdu. 1919-cu il sentyabrın 18-də maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsini təmin edən mühüm dövlət qurumunun – Azərbaycan Dövlət Bankının nizamnaməsi təsdiqlənmiş, elə həmin ayın 30-da isə təntənəli açılışı olmuşdu³³¹. GDR parlamenti 1919-cu il 31 dekabrda “Dövlət bankının təsis edilməsi haqqında Qanun” qəbul etmiş, Gürcüstan Dövlət Bankı bundan 6 ay sonra – 1920-ci ilin 24 iyulunda fəaliyyət göstərməyə başlamışdı³³².

Özünümüdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi AXC və GDR-in əsas dövlət məqsədlərindən idi. Bu baxımdan ordu quruculuğu işlərinə xüsusi əhəmiyyət verilirdi. Hər iki cümhuriyyətdə nizami ordu bölmələri hərbi toqquşmalar şəraitində komplektləşdirilirdi. Yeni yaradılacaq AXC ordusunun əsasını Müsəlman Korpusu təşkil edirdi. Hökumətin 26 iyun 1918-ci il tarixli qərarı ilə Müsəlman Korpusu Xüsusi Azərbaycan Korpusu adlandırılmışdı. İlk hökumət kabinəsinin buraxılması ilə hərbi nazir vəzifəsi ləğv edilmiş, nizami hərbi birliklərin yaradılması Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuri Paşaya həvalə olunmuşdu. Osmanlı qoşunları Azərbaycana tərk edəndən sonra Hərbi Nazirlik yenidən bərpa edilmişdi³³³.

GDR-in sosial-demokrat yönümlü hökuməti nizami ordu hissələrinə paralel özünün partiyalı hərbi birləşmələrini – Xalq qvardiyasını formalaşdırmışdı. Qeyd olunmalıdır ki, gürcü sosial-demokratları hələ Zaqafqaziya Komissarlığı dövründə, 12 dekabr 1917-ci ildə həmin il baş vermiş inqilablar nəticəsində anarxiya və xaosa məruz qalmış Tiflis və Kutais quberniyalarında qayda-qanunun təmin edilməsi məqsədilə “Qırmızı qvardiya” adlanan hərbişdirilmiş dəstələr yaratmışdılar. Gürcüstan

³²⁹ AXC ensiklopediyası, I c., s. 162.

³³⁰ Gürcüstan Demokratik Respublikası (1918-1921). Ensiklopediya-sözlük, s. 75-76.

³³¹ AXC ensiklopediyası, I c., s. 140.

³³² Gürcüstan Demokratik Respublikası (1918-1921). Ensiklopediya-sözlük, s. 394-395.

³³³ M.Süleymanlı, göstərilən əsəri, s. 90.

Milli Şurasının 1918-ci ilin 2 iyul tarixində qəbul etdiyi “Gürcüstan Xalq qvardiyası haqqında” qanuna əsasən, “Qırmızı qvardiya” “Xalq qvardiyası”na çevrilmişdi. Bu qanuna görə, qvardiyanın başlıca məqsədi respublikanın müstəqilliyinin qorunmasından ibarət idi³³⁴.

Nizami ordu sıralarında həqiqi hərbi xidmətə mükəlləfiyyətli olmayan istənilən vətəndaş xalq qvardiyasında qulluq edə bilirdi. Xalq qvardiyaçısı hökumətin ilk çağırışındaca qvardiyanın bölgə qərargahına gəlməli idi. Könüllülər qvardiyada təmənnəsiz xidmət edirdilər, fəqət xidməti vəzifələrini döyüş şərtlərinə uyğun olaraq yerinə yetirəndə hökumət tərəfindən onlara maddi yardım göstərilirdi, təlimatçılar və zabitlər isə baş qərargahdan maaşla təmin olunurdular. Qvardiya sülh şəraitində vilayət və rayon qərargahları vasitəsilə baş qərargaha, müharibə şəraitində isə baş komandana tabe idi. Xalq qvardiyası özünün artilleriyası, zirehli qatarları, mühəndis-istehkam qoşunları və digər hərbi birlikləri ilə tez bir zamanda ölkənin ikinci hərbi təşkilatı statusuna sahib olmuşdu. Qırmızı qvardiyanın yaranma günü – 12 dekabr Xalq Qvardiyası Günü elan edilmişdi³³⁵.

AXC və GDR-in dövlət quruculuğu prosesində qarşılaşdıqları ən böyük maneələr xarici müdaxilə və işğal təhlükəsi, ərazi bütövlüyü və separatçılıq problemlərindən, eləcə də ölkədaxili radikal siyasi qüvvələrin destruktiv fəaliyyətindən qaynaqlanırdı. Hər iki respublika Cənubi Qafqazın Qərbi Azərbaycan ərazisində müstəqilliyini bəyan etmiş üçüncü respublikasının – Ermənistan (Ararat) Respublikasının hərbi təcavüzü ilə üzləşmişdi. Son yüz il ərzində Çar Rusiyasının Qafqazın güneyində həyata keçirdiyi köçürmə siyasəti nəticəsində ermənilər İrəvan və Naxçıvan xanlıqları əraziləri hesabına yaradılmış İrəvan quberniyasından başqa Zəngəzur, Qarabağ, Cavaxet (Axalkələk) və Cənubi Borçalı (Lori) bölgələrində də kompakt şəkildə məskunlaşdırılmışdılar. “Böyük Ermənistan” dövləti qurmaq istəyən ermənilərin daşnak hökuməti öz sərhədlərini qonşularının torpaqları hesabına silah gücü ilə genişləndirməyə çalışırdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ərazisi 113,9 min km² (97,3 min km² mübahisəsiz, 16,6 min km² mübahisəli), əhalisi 3,3 milyondan çox idi:³³⁶

<i>inzibati-ərazi vahidi</i>	<i>sahəsi (km²-lə)</i>
<i>mübahisəsiz ərazilər</i>	
Bakı quberniyası	39 075, 15
Gəncə quberniyası	44 371, 29
Zaqatala quberniyası	3992, 54

³³⁴ Gürcüstan Demokratik Respublikası (1918-1921). Ensiklopediya-sözlük, s. 391; O.Canelidze, göstərilən əsəri, s. 37.

³³⁵ yenə orada.

³³⁶ AXC ensiklopediyası, I c., s. 11-12.

İrəvan quberniyası	9858, 69
cəmi	97 297, 67
<i>mübahisəli ərazilər</i>	
İrəvan quberniyası	7913, 17
Tiflis quberniyası	8685, 13
cəmi	16 598, 30

Gürcüstan Demokratik Respublikası isə 1918-ci ildə 75 110 km², 1919-cu ildə isə 107 600 km² əraziyə iddia edirdi; əhalisi təqribən 3 milyon nəfər idi³³⁷. Siyahıyaalınmaya görə, 1920-ci ildə Gürcüstanda Axalkələk qəzasında əhalinin sayı 92 441 nəfər, Axalsix qəzasında – 66 813 nəfər, Batum qəzasında – 150 min nəfər, Borçalı qəzasında – 111 582 nəfər, Sığnaq qəzasında – 113 121 nəfər, Tiflis qəzasında – 90 253 nəfər, Tiflis şəhərinin özündə isə 246 810 nəfər idi³³⁸.

1.2.2. Xarici siyasətdə əsas prioritetlər

AXC və GDR liderləri respublikaların istiqlalları bəyan edilən andan etibarən səmərəli daxili siyasətlə yanaşı, beynəlxalq aləmdə tanınma və təhlükəsizliyin təmin olunması istiqamətində aktiv, konstruktiv və prinsipial xarici siyasət yürütməyə başlamışdılar. Bu siyasətin prioritetlərinin müəyyən olunması və həyata keçirilməsində adıçəkilən gənc dövlətlərin xarici işlər nazirlikləri aparıcı rol oynayırdılar. Həmin dövrdə tez-tez dəyişən beynəlxalq və regional şərait xarici siyasət qurumlarından prosesləri diqqətlə izləyərək düzgün qiymətləndirmək, onlara operativ reaksiya vermək bacarığını tələb edirdi. Peşəkar diplomatların olmamasına və profil üzrə kadr çatışmazlığı problemlərinə rəğmən, AXC və GDR xarici siyasət idarələri onların üzərinə düşən vəzifələrin öhdəsindən gələ bilirdilər.

AXC-nin I və II hökumət kabinəsində xarici işlər naziri (xariciyyə naziri) vəzifəsini Məmməd Həsən Hacinski (sonradan II hökumət kabinəsində edilmiş dəyişikliklər nəticəsində 06.10.1918-ci ildən etibarən Əlimərdan bəy Topçubaşov; sonuncu İstanbulda olduğu üçün onun vəzifəsini müavini Adil xan Ziyadxanlı icra edirdi), III hökumət kabinəsində Fətəli xan Xoyski (eyni zamanda Nazirlər Şurasının sədri), IV hökumət kabinəsində Məmməd Yusif Cəfərov və sonuncu – V hökumət kabinəsində Fətəli xan Xoyski tuturdu. GDR-də isə xarici işlər naziri vəzifəsində 1918-ci ilin noyabr ayınadək Akaki Çxenkeli, ondan sonra Yevgeni Gegeçkori çalışmışdır.

³³⁷ A.Daushvili, A.Kacharava. The Democratic Republic of Georgia. Struggle for Independence 1918-1921, Tbilisi, 2020, p. 60; İ.Leonidze, X.Leonidze. 1918-1921-ci illərdə Gürcüstan Demokratik Respublikasının ərazi böhtövlüyü çağırışları // Gürcüstan Milli Müdafiə Akademiyasının “Hərbi əsərləri” [ი.ლეონიძე, ხ.ლეონიძე. საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის ტერიტორიული მთლიანობის გამოწვევები 1918-1921 წლებში // საქართველოს ეროვნული თავდაცვის აკადემიის სამხედრო შრომები], 2021, s. 56.

³³⁸ “Samuslimano Sakartvelo”// “İslam Gürcüstanı” qəz., 1920, 24 noyabr, № 469, s. 2.

Kayzer* Almaniya GDR-in siyasi əlaqələr qurduğu ilk dövlət idi. 28 may 1918-ci ildə Potidə imzalanmış Almaniya-Gürcüstan müqavilələri GDR hökumətinin imzaladığı ilk dövlətlərarası sazişlər olaraq Gürcüstana hərbi, maliyyə, ticarət və s. problemlərini qaydaya salmağa kömək edirdi. Həmin gün Potidə Gürcüstan və Almaniya arasında ümumilikdə 6 müqavilə imzalanmışdı; onlardan 4-ü əsas ["Gürcüstan və Almaniya arasında qarşılıqlı əlaqələrin ilkin tənzimlənməsi haqqında müqavilə" (5 maddəlik), "Gürcüstan və Almaniya arasında valyuta əlaqələrinin ilkin tənzimlənməsi haqqında müqavilə" (2 maddəlik), "Gürcüstanın sərəncamında olan bütün gəmilərin Almaniya verilməsi haqqında müqavilə" (3 maddəlik), "Gürcüstan və Almaniya arasında hərbi əsirlərin dəyişdirilməsinin sürətləndirilməsi haqqında müqavilə" (8 maddəlik)], 2-si isə əlavə ["Gürcüstan və Almaniya arasında qarşılıqlı əlaqələrin ilkin tənzimlənməsi haqqında müqaviləyə I əlavə müqavilə" (4 maddəlik), "Gürcüstan və Almaniya arasında qarşılıqlı əlaqələrin ilkin tənzimlənməsi haqqında müqaviləyə II əlavə müqavilə" (2 maddəlik)] sənədlər idi³³⁹.

Müvəqqəti xarakter daşıyan qarşılıqlı əlaqələrin ilkin tənzimlənməsi haqqında Gürcüstan-Almaniya müqaviləsində tərəflər aşağıdakı öhdəlikləri öz üzərlərinə götürmüşdülər:

- ✓ Gürcüstan 3 mart 1918-ci il tarixli Brest-Litovsk müqaviləsini tanıyırdı;
- ✓ GDR hökuməti hərbi vəziyyətlərdə qoşunların və hərbi materialların daşınması üçün müttəfiqlərin Gürcüstan dəmir yollarından istifadə etməsinə icazə verirdi. Bu məqsədlə Almaniya və Gürcüstan arasında hərbi komissiya yaradılmalı, dəmir yolu stansiyaları və Poti limanı alman komendantları və mühafizə dəstələri tərəfindən tutulmalı idi;
- ✓ Gürcüstanda Almaniyanın, Almaniya isə Gürcüstanın diplomatik nümayəndəlikləri təsis olunmalı idi;
- ✓ Almaniya öz nümayəndələrini Gürcüstanda uyğun bildiyi yerlərə təyin etmək hüququ verilirdi;
- ✓ İmzalandığı gündən qüvvəyə minən bu müvəqqəti müqavilə tez bir zamanda Almaniya və Gürcüstan arasında qarşılıqlı münasibətləri tənzimləyəcək geniş ikitərəfli müqavilə ilə əvəz olunmalı idi³⁴⁰.

Bu müqavilə əsasında Fridrix-Verner fon der Şulenberg (Friedrich-Werner von der Schulenburg) Almaniyanın Gürcüstanda rəsmi nümayəndəsi təyin olunmuşdu^{**}. Həmçinin Almaniya dövlət qurumlarının Gürcüstanda hərbi və hərbi təchizat,

*kayzer – alman dilində imperator titulu ifadə edir.

³³⁹ 1918-ci ildə Gürcüstanda alman işğalçıları. Sənədlər və materiallar toplusu, s. 38-50; Q.Pipiya (Г.Пипия), göstərilən əsəri, s. 34-41.

³⁴⁰ 1918-ci ildə Gürcüstanda alman işğalçıları. Sənədlər və materiallar toplusu, s. 38-40; Q.Pipiya (Г.Пипия), göstərilən əsəri, s. 34-35.

^{**} Qeyd olunmalıdır ki, Şulenberg bundan əvvəl almanlar tərəfindən yaradılmış və Birinci Dünya müharibəsinin Qafqaz-Anadolu cəbhəsində döyüşən "Gürcü legionu"na rəhbərlik etmiş, eyni zamanda 1915-ci ildə Ərzurumda konsul vəzifəsində çalışmışdır; 21.06.1934 - 22.06.1941-ci il tarixlərində isə öz ölkəsini SSRİ-də səfir vəzifəsində təmsil etmişdir [Gürcüstan Demokratik Respublikası (1918-1921). Ensiklopediya-sözlük, s. 490-491].

dəmiryolu nəqliyyatı idarəçiliyi, iqtisadi və s. sahələr üzrə komissiyaları yaradılmışdı. Gürcüstanda iki Bavariya hərbi birləşməsi dislokasiya olunmuşdu. 1918-ci ilin 25 mayından etibarən GDR ərazisinə yerləşməkdə olan alman ordu birlikləri 10 iyunda Tiflisə daxil olmuş və 11 iyunda şəhərin mərkəzi Qolovin prospektində GDR hərbi birləşmələri ilə birlikdə hərbi paradda iştirak etmişdilər³⁴¹.

Rəsmi nümayəndəlik, sahəvi komissiyalar, eləcə də ordu komandanlığının hamısı bir yerdə GDR-də alman nümayəndə heyəti adlanırdı və ona tezliklə general-mayor rütbəsi almış polkovnik Kress fon Kressenşteyn (Friedrich Kress von Kressenstein) rəhbərlik edirdi³⁴². Gürcüstanda təsis etdiyi hərbi-diplomatik missiya ilə Almaniya faktiki olaraq Gürcüstanın müstəqilliyinə və təhlükəsizliyinə zəmanət verirdi.

Tezliklə xarici işlər naziri Akaki Çxenkelinin rəhbərliyi altında GDR nümayəndə heyəti Gürcüstan ilə Almaniya arasında “dostluq, iqtisadi və hüquqi müqavilə”nin hazırlanmasında iştirak etmək üçün Berlinə yola düşmüşdü. Səkkiz fəsildən ibarət müqavilə layihəsi 1918-ci ilin 30 oktyabrında imzaya tam hazır olsa da, Almaniya kansleri və Xarici İşlər Nazirliyinin stats-katibinin istefaya getməsi nəticəsində bu, baş tutmamışdı³⁴³.

AXC hökumətinin ilk dövlətlərarası müqaviləsi 1918-ci il 4 iyunda Batumda Osmanlı ilə imzalanmış sülh və dostluq sazişi idi. Qeyd etmək lazımdır ki, bu müqavilə, eləcə də həmin dövrdə istiqlallarını yeni bəyan etmiş digər respublikalarla Batumda bağladığı eyni tipli müqavilələrlə Osmanlı Qafqaz respublikalarının müstəqilliyini tanıyan ilk dövlət idi.

Azərbaycan tarixşünaslığında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin beynəlxalq münasibətlər sistemində iştirakı şərti olaraq 3 dövrə bölünür: 1. Türkiyə oriyentasiyası dövrü (1918, may-oktyabr); 2. Qərb oriyentasiyası dövrü (1918, noyabr – 1920, yanvar); Geniş beynəlxalq əməkdaşlığa daxil olmaq uğrunda mübarizənin başlanması dövrü (1920, yanvar – aprel)³⁴⁴. Analoji yanaşma ilə Gürcüstanın beynəlxalq münasibətlər sistemində iştirakını şərti olaraq 4 dövrə bölmək olar: 1. Almaniyanın qəyyumluğu dövrü (1918, may – dekabr); 2. Regionda marağı olan Antanta ölkələri ilə koordinasiyalı fəaliyyət dövrü (1919, yanvar – 1920, yanvar); 3. De-fakto tanınmadan sonra beynəlxalq əlaqələrin inkişafı yönündə fəaliyyət dövrü (1920, yanvar – aprel); 4. Gözlənilən bolşevik müdaxiləsinə qarşı və de-yure tanınma uğrunda mübarizə dövrü (1920, may – 1921 fevral).

1918-ci il iyunun 18-də AXC Hökuməti İstanbulda keçirilməsi nəzərdə tutulan beynəlxalq konfransda Azərbaycanı təmsil etmək üçün Məhəmməd Əmin Rəsul-

³⁴¹ Q.Pipiya (Г.Пипия), göstərilən əsəri, s. 34-35, s. 16.

³⁴² yenə orada.

³⁴³ Z.Avalov (З.Авалов), göstərilən əsəri, s. 124; Gürcüstan Demokratik Respublikası (1918-1921). Ensiklopediya-sözlük, s. 374.

³⁴⁴ C.Həsəni. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918-1920), s. 513.

zadənin başçılığı altında nümayəndə heyətini Türkiyəyə göndərmişdi. Heyətə həmçinin Osmanlı dövləti ilə hərbi, iqtisadi, maliyyə və nəqliyyat sahələri üzrə müqavilələr bağlamaq hüququ verilmişdi. İstanbulda Azərbaycan nümayəndələri Osmanlı hökumətinin başçısı Tələt paşa və digər hökumət üzvləri ilə səmərəli görüşlər keçirmiş, mətbuata çoxsaylı müsahibələr vermişdilər. Eyni zamanda AXC-nin istiqlal bəyannaməsinin tam mətnini İstanbuldakı səfirlik və konsulluqlara təqdim edərək Dördlər İttifaqının üzvü olan dövlətlərin diplomatları ilə görüşlər keçirmişdilər. 1918-ci il sentyabrın 6-da İstanbulda M.Ə.Rəsulzadə, X.Xasməmmədov və A.Səfikürdskidən ibarət Azərbaycan nümayəndə heyətini hərbi nazir Ənvər Paşa Türkiyədə yenidən hakimiyyətə gəlmiş Sultan IV Məhəmməd təqdim etmişdi. Yaranmış böhranlı vəziyyətdə Dördlər İttifaqı və Cənubi Qafqaz respublikalarının iştirakı ilə beynəlxalq konfransın baş tutmayacağını görən nümayəndə heyəti oktyabr ayının axırlarında geri dönmüşdü³⁴⁵.

Osmanlı ilə geniş və hərtərəfli diplomatik münasibətlər yaratmaq üçün AXC hökuməti həmçinin Əlimərdan bəy Topçubaşovu fəvqəladə elçi və səlahiyyətli nazir qismində İstanbula göndərmişdi. 1918-ci il avqust ayının 23-də Gəncədən İstanbul yolçuluğuna çıxan Ə.Topçubaşov bir neçə gün Tiflisdə qalmış, burada Gürcüstan hökumətinin rəhbər heyəti, Osmanlının Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi Əbdülkərim Paşa ilə görüşlər keçirmiş, sentyabrın 7-də isə Batuma gələrək gəmi olmadığı üçün iki həftə gözləməli olmuşdu. Sentyabrın 16-da Batumun komendantı Bakının işğaldan azad edilməsi münasibətilə onu təbrik etmişdi³⁴⁶.

Ə.Topçubaşov 1918-ci il sentyabrın 28-də İstanbula çatmışdı. Diplomantik nümayəndə kimi AXC-nin maraqlarını təmsil etmək üçün bütün səlahiyyətlərlə təmin olunmuş Əlimərdan bəy İstanbulda olduğu müddətdə sultan başda olmaqla Osmanlı dövlət ərkanı (baş nazir, xarici işlər, ədliyyə, hərbi və maliyyə nazirləri) ilə, eləcə də xarici dövlətlərin Türkiyədəki nümayəndələri ilə görüşmüş və məhsuldar diplomatik danışıqlar aparmışdır³⁴⁷.

Ə.Topçubaşov İstanbulda ikən – 1918-ci ilin oktyabr ayında AXC-nin xarici işlər naziri, bundan 2 ay sonra isə yeni fəaliyyətə başlamış Azərbaycan Parlamentinin sədri vəzifəsinə seçilmişdi. 1918-ci ilin dekabr ayının 28-də parlament Paris Sülh Konfransına gedəcək Azərbaycan nümayəndə heyətinə rəhbərliyi də Əlimərdan bəy Topçubaşova həvalə etmişdi. Həmin konfransda Gürcüstan nümayəndə heyətinə parlamentin sədri Nikoloz (Karlo) Çxeidze başçılıq edirdi.

Gənc Azərbaycan və gürcü dövlətlərinin suverenliyinin beynəlxalq miqyasda tanınması həyati vacib əhəmiyyət daşıyırdı və buna nail olmağın ən optimal yollarından biri Paris Sülh Konfransından keçirdi. Bu səbəbdən Parisdə olan Azərbaycan

³⁴⁵ AXC ensiklopediyası, II c., s. 61.

³⁴⁶ C.Həsənlı, göstərilən əsəri, s. 154.

³⁴⁷ AXC ensiklopediyası, I c., s. 160-161.

və Gürcüstan nümayəndələri təmsilçisi olduqları ölkənin dövlət müstəqilliyinin tanınması zəruriliyinin arqumentləşdirilməsi yönündə fəal diplomatik iş aparırdılar. “Azərbaycan və Gürcüstan Paris sülh konfransında öz diplomatik səylərini kifayət qədər uzlaşdırırdı: hər iki respublikanın nümayəndə heyəti istər monarxist Rusiyası düşərgəsinin siyasi iddialarına qarşı mübarizədə, istərsə də öz dövlət müstəqilliklərinin beynəlxalq tanınması istiqamətində, demək olar ki, birgə fəaliyyət göstərirdi”³⁴⁸.

Konfransda böyük dövlətlərin başçıları Azərbaycan və Gürcüstan məsələsinə (Osmanlı mirası ilə bağlı Ermənistanla özəl münasibətdən fərqli olaraq) ayrıca baxır, onların gələcək taleyinə Rusiyada baş verən vətəndaş müharibəsi prizmasından yanaşırdılar. Belə ki, müttəfiqlərin favoriti olan ağqvardiyaçıların qələbə qazanacağı təqdirdə, “vahid və bölünməz” Rusiya ideyası dəstəklənəcəkdi. Bu səbəbdən ağqvardiyaçılar hərəkəti məğlubiyyətə düşər olub özünü buraxanadək konfransda kiçik istisnalarla praktiki olaraq Qafqaz məsələləri müzakirə olunmamışdı³⁴⁹.

Həmin dövrdə yeni yaranmış dövlətlərin öz müstəqilliklərini qoruya bilmələri üçün siyasi, hərbi və iqtisadi cəhətdən güclü himayədar dövlətə ehtiyacları var idi. Şimaldan yaranmış təhdidlər AXC və GDR-i də böyük dövlətlərin simasında himayəçi axtarmağa sövq edirdi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Birinci Dünya müharibəsində Dördlər İttifaqı məğlub olana qədər Azərbaycan üçün himayədar dövlət Türkiyə, Gürcüstan üçün isə Almaniya idi.

GDR hökumətinin başçısı N.Jordaniya Gürcüstan nümayəndə heyətinin başçısı N.Çxeneliyə təlimat vermişdi ki, Paris Sülh Konfransında Gürcüstanın suverenliyi tanınmayacağı təqdirdə, dövlətin daxili işlərinə qarışmama şərti ilə Böyük Britaniya və ya Fransanın protektoratını qəbul etsin³⁵⁰. Konfransda Azərbaycan nümayəndə heyətinin rəhbərinin müavini M.H.Hacınski Azərbaycanın Britaniya tərəfindən mandatlığa (qəyyumluğa) qəbul olunması təklifini irəli sürmüş, Gürcüstan nümayəndələri bu təklifə tərəfdar çıxmışdılar. Bununla bağlı ingilislərin rəyini öyrənmək, sonra isə Millətlər Cəmiyyətinə müraciət etmək qərarına gəlmişdi. Lakin Böyük Britaniyanın 1919-cu il avqustun sonlarında Qafqazdan çıxması mövcud reallıqları və nəticə etibarilə düşünülmə planları dəyişdi³⁵¹.

Müstəqilliyinin ilk dövrlərində GDR və Böyük Britaniya arasında münasibətlər gərgin idi və bu, gürcü siyasi spektrində və bütövlükdə Gürcüstan ictimaiyyətinə ingilislərə qarşı mənfi reaksiyalar doğururdu. Böyük Britaniya Cənubi Qafqaz respublikalarının bu regionu yenidən imperiya daxilinə qaytarmağı nəzərdə tutan Könüllü ordu ilə yaxınlaşmasına cəhd göstərirdi. Rusiyada vətəndaş müharibəsi bolşeviklərin üstünlüyünə doğru dəyişəndə Britaniyanın Cənubi Qafqaz siyasəti də də-

³⁴⁸ Ş.Rəhmanzadə, göstərilən əsəri, s. 53.

³⁴⁹ O.Canelidze, göstərilən əsəri, s. 76-77.

³⁵⁰ yenə orada.

³⁵¹ AXC ensiklopediyası, II c., s. 196.

yişdi. Tiflisə tanınmış kartveloloq Con Oliver Uordropun başçılığı altında diplomatik missiyanın göndərilməsi Böyük Britaniya – Gürcüstan münasibətlərini əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etdirdi³⁵². 1920-ci il 10 yanvarda Paris Sülh Konfransında Böyük Britaniyanın xarici işlər naziri lord Corc Kerzonun təşəbbüsü ilə müttəfiqlərin Ali Şurasının AXC və GDR-in müstəqilliklərini de-fakto tanıması Britaniyanın regionda nüfuzuna müsbət mənada təsir göstərirdi³⁵³.

Antanta tərəfindən de-fakto tanınmalarından əvvəl, AXC və GDR bir sıra qonşu dövlətlərlə diplomatik əlaqələr saxlayırdılar. AXC-nin Gürcüstanda, Ermənistan, Dağlılar Respublikasında, İstanbulda, Kuban* və Don** hökumətləri yanında, Ukraynada diplomatik nümayəndəlikləri, Batumda və Zakaspidə (Aşqabadda) konsulluqları, Krimda*** və Rostovda konsulluq agentlikləri mövcud idi³⁵⁴. GDR-in isə Azərbaycan, Ermənistan, Türkiyə, Sovet Rusiyası, Ukrayna, eləcə də qonşu olmayan Avropa ölkələrindən Lehistan (Polşa), İsveç, İsveçrə və Almaniyada diplomatik nümayəndəlikləri, Vladıqafqaz və Odessa şəhərlərində baş konsulluqları, Petroqrad və Xarkov şəhərlərində konsulluqları fəaliyyət göstərirdi³⁵⁵.

Ermənistan Azərbaycan şəhərlərində konsulluq müəssisələri şəbəkəsinin qurulmasına önəm verirdi. “Slovo” qəzeti 5 dekabr 1919-cu il tarixli buraxılışında Ermənistan hökumətinin Azərbaycan hökumətinin razılığı əsasında Gəncə və Lənkəran şəhərlərində konsulluq, Qazax, Nuxa və Şamaxı şəhərlərində isə konsulluq agentlikləri yaratmaq barədə qərar qəbul etdiyini yazırdı³⁵⁶. Qeyd olunan məsələ ilə bağlı Ermənistanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəsi T.Bekzadyan ilə Azərbaycanın Nazirlər Şurası və XİN-i arasında 1919-cu ilin noyabr – 1920-ci ilin fevral ayları arasında rəsmi yazışmalar aparılmışdı. Azərbaycan tərəfi paritet əsasda Gümrü, Dilican və həmin dövrdə Ermənistanın nəzarətinə verilmiş Qarsda özünün konsulluq müəssisələrinin yaradılması məsələsini qaldırmışdı³⁵⁷.

AXC hökuməti 1918-ci il sentyabrın 12-də Ukrayna və Ermənistanla bərabər İranda da diplomatik nümayəndəlik açmaq haqqında qərar qəbul etsə də, İran tərəfi diplomatik əlaqələr qurmaqdan imtina etmişdi. Qeyd edək ki, 1918-ci ilin yazında Osmanlı qoşunları Cənubi Azərbaycana daxil olduqdan sonra Şimali Azərbaycan

³⁵² O.Canelidze, göstərilən əsəri, s. 66.

³⁵³ yenə orada.

*Kuban Respublikası 1917-ci ilin noyabrında yaranmış və iki il – 1919-cu ilin noyabrına qədər mövcud olmuşdur. Əhalisinin 43 %-i kazaklar idi.

** Don Respublikası Don kazakları tərəfindən 1918-ci il mayın 26-da yaradılmış, 1919-cu ilin yanvarında fəaliyyətinə son qoyulmuşdur.

***Kırım türklərinin milli idarəçilik qurumu olan Kırım hökuməti 26 noyabr 1917-ci ildə yaradılmış və 23 fevral 1919-cu ilədək fəaliyyət göstərmişdir.

³⁵⁴ AXC ensiklopediyası, I c., s. 160-161.

³⁵⁵ Gürcüstan Demokratik Respublikası (1918-1921). Ensiklopediya-sözlük, s. 343, 377-378, 380-385.

³⁵⁶ «Слово» qəz., 1919, 5 dekabr, № 93.

³⁵⁷ Bax: ARDA, f. 970, s. 1, iş 118, vv. 1-3.

təbəələrinin mənafeyini qorumaq məqsədilə Təbrizdə AXC konsulluğu açılmış və 1918-ci ilin noyabrınadək – osmanlılar Cənubi Azərbaycanı tərk edəndək fəaliyyətdə olmuşdur³⁵⁸.

Paris Sülh Konfransında AXC və GDR-in müstəqilliklərinin de-fakto tanınması böyük diplomatik uğur idi. Bundan sonra hər iki ölkəyə beynəlxalq maraq artmağa başladı. “Belçika, İsveçrə, Hollandiya, Çexiya və Slovakiya, Finlandiya və digər dövlətlər Bakıda öz konsulluqlarını açdılar. ABŞ, İngiltərə, Fransa və İtaliya Azərbaycanla iqtisadi əlaqələrini genişləndirməyə başladı.

Parisdəki Azərbaycan nümayəndə heyəti Qacar İranı ilə münasibətlərin qaydaya salınması üçün məhsuldar fəaliyyət göstərdi. 1 noyabr 1919-cu ildə iki ölkə arasında Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınmasına dair müqavilə imzalandı və diplomatik münasibətlərin qurulmasına dair razılıq əldə edildi³⁵⁹. 1920-ci il martın 20-də Azərbaycanla İran arasında əməkdaşlığın bütün sahələrini əhatə edən saziş və müqavilələr imzalandı. Tərəflər arasında imzalanan dostluq müqaviləsinə əsasən İran AXC-ni de-yure tanıdı. Qısa müddətdə Tehrandə Azərbaycanın səfirliyi, Təbrizdə baş konsulluğu, Rəştdə konsulluğu, Ənzəlidə və Məşhəddə vitse-konsulluğu, Xoy və Əhərdə konsul-agentlikləri yaradıldı”³⁶⁰.

Həmin dövrdə (1920-ci ilin 18 yanvarından etibarən) AXC-nin Sibirdə də vitse-konsulluğu fəaliyyət göstərirdi. İrkutsk şəhərində Troitskaya küç. 46 (Xarlampiyev döngəsi) ünvanında iqamət edən bu diplomatik təmsilçilikdə vitse-konsul vəzifəsini Mustafa Əfəndizadə tuturdu. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra da eyni ünvanda fəaliyyətini davam etdirən vitse-konsulluğa Sibirdə yaşayan Azərbaycan vətəndaşlarının seçimi əsasında yenidən M.Əfəndizadə rəhbərlik edirdi³⁶¹.

Aprel işğalı ərəfəsində AXC təcrid olunmuş vəziyyətdən çıxıb geniş beynəlxalq əlaqələr sisteminə daxil olmağa çalışırdı. 1920-ci il aprelin 22-də Azərbaycan parlamenti Böyük Britaniya, Fransa, Amerika Birləşmiş Ştatları, İspaniya, Polşa (Lehistan), İtaliya, Almaniya, İsveçrə və Sovet Rusiyasının hökumətləri yanında diplomatik missiyaların təsis olunması haqqında təcili qaydada qanun qəbul etmişdi³⁶². Bütün səylərə və diplomatik cəhdlərə rəğmən, AXC hökuməti bolşevik işğalını önləyə bilmədi. Bu işğala xarici və daxili amillər ciddi təsir göstərdi.

³⁵⁸ AXC ensiklopediyası, I c., s. 184-185.

³⁵⁹ Qafqazda ilk respublikalar (1918-1921), 2021, s. 76.

³⁶⁰ yenə orada, s. 79.

³⁶¹ ARDA, f. 28, s. 1, iş 53, v. 18; «Коммунист» qəz., Bakı, 1920, 23 iyul, № 69.

³⁶² «Азербайджан» qəz., 1920, 21 aprel, №78, s. 3.

1.2.3. İkitərəfli münasibətlərin inkişaf istiqamətləri. Ölkələr arasında normativ-hüquqi bazanın formalaşdırılması

Yürütdükləri pragmatik xarici siyasət çərçivəsində AXC və GDR siyasi rəhbərliyi regionda geosiyasi maraqları və reallıqları nəzərə alaraq qonşu dövlətlərlə, o cümlədən öz aralarında əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulmasına və möhkəmləndirilməsinə xüsusi əhəmiyyət verirdilər. İkitərəfli münasibətləri şaxələndirmək və inkişaf etdirmək məqsədilə diplomatik missiyalar səviyyəsində əlaqələr qurulmuş, 1918-ci ilin iyun ayında Azərbaycanın Gürcüstanda, həmin ilin oktyabr ayında isə Gürcüstanın Azərbaycanda diplomatik nümayəndəliyi fəaliyyətə başlamışdır. Məmməd Yusif Cəfərov və Fəris bəy Vəkilov ardıcılıqla AXC-nin Gürcüstanda, Nikolay Kartsivadze və Qriqol Alşibaya isə GDR-in AXC-də diplomatik nümayəndəsi vəzifəsini icra etmişdirlər.

Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyi Azərbaycanın ölkə xaricində ilk diplomatik missiyası, onun başçısı təyin olunmuş tanınmış siyasi-ictimai xadim M.Y. Cəfərov isə ölkənin ilk diplomatik nümayəndəsi idi. Bu faktlar AXC-nin Gürcüstanla əlaqələrə verdiyi əhəmiyyətin parlaq təzahürüdür.

AXC və GDR arasında mübahisəli sərhəd məsələləri, Borçalı və Axısqa qəzalarının türk-müsəlman əhalisinin hüquqları, Batumun statusu məsələsində fikir ayrılıqları və hətta müstəqilliklərinin ilk dövrlərində gərginliklər olsa da, ortaq təhdidlər, maraqlar və hədəflər, hakimiyyət təmsilçilərinin regionda real hərbi-siyasi və iqtisadi vəziyyəti düzgün dəyərləndirə bilmə qabiliyyəti ikitərəfli münasibətlərin normal məcraya yönəlməsi və doğru istiqamət üzrə inkişafına möhkəm zəmin yaradırdı.

1918-ci ilin yayında İstanbulda Gürcüstan nümayəndə heyətinin başçısının ölkəsinin ərazi iddiaları təmin olunmasa, qan tökməli olacaqları barədə dediklərinə “nə etmək olar, əgər məcbur etsələr, qan da tökmək olar” cavabını verən³⁶³ M.Ə.Rəsulzadə sonralar yazırdı: “Xristian qonşulardan Gürcü Cümhuriyyəti ilə çox dostanə münasibət yaranmışdır”³⁶⁴. Publisist və ictimai xadim Mirzə Bala Məmmədzadənin Tiflisdə Azərbaycan türkcəsində nəşr olunan “Gələcək” qəzetində Azərbaycan-Gürcüstan dostluğunun labüdlüyünə dair irihəcmli məqaləsinin gürcü dilinə tərcüməsini “Sakartvelos respublika” dövlət qəzeti 27 avqust 1918-ci ildə öz səhifələrində yayımlayırdı³⁶⁵.

İki ölkə rəsmilərinin 1918-1920-ci illərdə yüksək səviyyəli qarşılıqlı səfərlər ardıcılığına nəzər yetirdikdə həmin dövrdə Azərbaycan və Gürcüstan arasında əməkdaşlığın inkişafı dinamikasını müəyyən etmək mümkün olur:

✓ 1918-ci il oktyabrın 1-3-də general L.Mağalov³⁶⁶; 1919-cu ilin iyun ayının

³⁶³ N.Nəsimzadə, göstərilən əsəri, s. 66.

³⁶⁴ M.Ə.Rəsulzadə. Azərbaycan Cümhuriyyəti, Bakı, 1990, s. 58.

³⁶⁵ “Sakartvelos respublika” qəz., 1918, 27 avqust, “26”, s. 3.

³⁶⁶ «Азербайджан» qəz, 1918, 7 oktyabr, № 5, s. 3.

23-də yollar, kənd təsərrüfatı və əmək naziri N.Xomeriki³⁶⁷, mart ayında maliyyə naziri Q.Juruli³⁶⁸ və hərbi nazir N.Ramişvili³⁶⁹, aprel ayında Dəmir Yolları İdarəsinin rəisi A.Q.Kandelaki³⁷⁰ və 29 iyun – 5 iyul arası hərbi nazir N.Ramişvili³⁷¹, 15 avqustda general İ.Z.Odişelidze³⁷²; 1920-ci il 24-29 martda xarici işlər naziri Y.Gegeçkori³⁷³, 16 apreldə Gürcüstan Ticarət-Sənaye Palatasının sədri D.Q.Abxazi³⁷⁴ başçılıq etdikləri Gürcüstan nümayəndə heyətləri ilə və ya fərdi qaydada Bakıda səfərdə olmuşdular;

- ✓ 1918-ci ilin noyabr ayının əvvəlində Dəmir Yolları İdarəsinin rəisi Teymur bəy Məlik-Aslanov³⁷⁵; 1919-cu il 2-5 yanvarda Poçt və Teleqraf İdarəsinin rəisi Kobalski, 11 aprel və 11 avqustda yollar naziri X.Məlikaslanov³⁷⁶, aprelin sonu və mayda parlamentin üzvü F.Xoyski (Qafqaz respublikaları konfransında iştirak üçün), 15-23 iyunda xarici işlər naziri M.Y.Cəfərov və hərbi nazir S.Mehmandarov³⁷⁷, 6-11 sentyabr³⁷⁸ və 22-25 noyabrda (Cənubi Qafqaz respublikalarının hökumət başçılarının görüşündə iştirak etmək üçün)³⁷⁹ Baş nazir N.Yusifbəyli, 26 sentyabrda hərbi nazir S.Mehmandarov və dövlət nəzarəti naziri N.Nərimanbəyov³⁸⁰, 23-24 oktyabrda əkinçilik və dövlət əmlakı naziri A.Qardaşov³⁸¹; 1920-ci il 17-23 yanvarda (Cənubi Qafqaz respublikalarının XİN başçılarının toplantısında iştirak üçün)³⁸² və 15 apreldə³⁸³ (Cənubi Qafqaz respublikaları konfransında iştirak etmək üçün) xarici işlər naziri F.Xoyski, 22 yanvarda Dəmir Yolları İdarəsinin rəisi Teymur bəy Məlik-Aslanov³⁸⁴ rəhbərlik etdikləri Azərbaycan nümayəndə heyətləri ilə və ya fərdi olaraq Tiflisə səfər etmişdilər.

³⁶⁷ "Sakartvelo" qəz., 1919, 28 iyun, № 133, s. 3; «Кавказское слово» qəz., 1919, 1 iyul, № 128.

³⁶⁸ «Азербайджан» qəz., 1919, 7 mart, № 50, s. 3.

³⁶⁹ «Азербайджан» qəz., 1919, 20 mart, № 60, s. 3.

³⁷⁰ «Азербайджан» qəz., 1919, 13 aprel, № 78, s. 5.

³⁷¹ «Азербайджан» qəz., 1919, 4 iyul, № 138, s. 3; «Кавказское слово» qəz., 1919, 6 iyul, № 134.

³⁷² ARDA, f. 970, s. 1, iş 19, v. 17.

³⁷³ «Азербайджан» qəz., 1920, 26 mart, № 61, s. 3; 30 mart, № 64, s. 3 və 31 mart, № 65, s. 3; «Борьба» qəz., 1920, 26 mart, № 69 (624), s. 4.

³⁷⁴ «Азербайджан» qəz., 1920, 18 aprel, № 76, s. 3.

³⁷⁵ "Sakartvelos respublika" qəz., 1918, 7 noyabr, № 85, s. 2.

³⁷⁶ M.Y.Cəfərovun XİN-ə məktubu, 16.04.1919, № 1509 // ARDA, f. 970, s. 1, iş 33, v. 12; «Кавказское слово» qəz., 1919, 13 avqust, № 165.

³⁷⁷ «Азербайджан» qəz., 1919, 21 iyun, № 27, s. 3 və 28 iyun, № 33, s. 3.; ARDA, f. 970, s. 1, iş 20; GMTA, f. 970, s. 1, iş 20, v. 17.

³⁷⁸ «Слово» qəz., 1919, 10 sentyabr, № 19; «Азербайджан» qəz., 1919, 11 sentyabr, № 193, s. 3.

³⁷⁹ «Слово» qəz., 1919, 25 noyabr, № 84; «Азербайджан» qəz., 1919, 19 noyabr, № 250, s. 3.

³⁸⁰ «Азербайджан» qəz., 1919, 21 noyabr, № 252, s. 2.

³⁸¹ "Sakartvelo" qəz., 1919, 25 oktyabr № 231, s. 2.

³⁸² «Азербайджан» qəz., 1920, 18 yanvar, № 12, s. 3 və 24 yanvar, № 12, s. 2.

³⁸³ «Азербайджан» qəz., 1920, 17 aprel, № 75, s. 3.

³⁸⁴ «Борьба» qəz., 1920, 22 yanvar, № 16 (571), s. 4.

AXC və GDR hökumətləri Qafqaz respublikaları arasında mövcud problemlərin və mübahisəli məsələlərin sülh yolu ilə həll olunması üçün birgə söylərini əsirgəməyərək uğurlu diplomatik əməkdaşlıq nümunəsini sərgiləyirdilər. Qafqaz respublikalarının konfranslarının təşkili həmin istiqamətdə aparılan işin nəticələri idi. Mənbələrdən beynəlxalq platformalarda, xüsusən Paris, London və San-Remo konfranslarında Azərbaycan və Gürcüstan nümayəndə heyətləri arasında bir çox məsələlərdə əlaqələndirilmiş fəaliyyətin və qarşılıqlı dəstəyin şahidi oluruq.

Bakı işğaldan azad olunduqdan sonra Azərbaycanla Gürcüstan arasında iqtisadi əlaqələr sürətlə inkişaf etməyə başlamışdı. Dövlətlər arasında ticarət və tranzit sahəsində əməkdaşlığa dair müqavilələr imzalanana qədər Azərbaycan hökuməti Gürcüstan XİN-in Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinə müraciətini³⁸⁵ nəzərə alıb Gürcüstana 3 gün müddətində gündə 13 sistern neft və 2 sistern kerosin göndərmək³⁸⁶, hökumətin 9 oktyabr 1918-ci ildə keçirilmiş iclasında isə Gürcüstan üçün göndərilən neftin həcmi 20 sisternə qaldırmaq barədə qərar vermişdi³⁸⁷.

“Azərbaycan mehriban qonşuluq prinsiplərinə sadıq qalaraq vaxtaşırı Gürcüstana ərzaq yardımı da göstərirdi. Məsələn, Azərbaycan hökuməti 1919-cu il iyunun 6-da qərar qəbul etmişdi ki, mövcud dövlət ehtiyatlarından Gürcüstana 5 min pud arpa, 15 min pud kəpək göndərilsin. Azərbaycan Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyi qısa müddət ərzində hökumətin bu qərarını icra etmiş və həmin il iyunun 25-də Gürcüstana əlavə olaraq daha iki vaqon arpa unu və iki vaqon kəpək yola salınmışdı. 1919-cu il sentyabrın 12-də isə Azərbaycan hökuməti Tiflisdə fəaliyyət göstərən və maliyyə sıxıntısı çəkən “Təcrübə kənd təsərrüfatı stansiyası”na elmi əsərlərini çap etdirmək üçün 76 min manat vəsait göndərmişdi. Övəzində çap edilən materialların üçdə bir hissəsinin Azərbaycana verilməsi bir şərt kimi stansiya rəhbərliyi qarşısında irəli sürülmüşdü”³⁸⁸.

Qısa müddət ərzində iki ölkə arasında iqtisadi-maliyyə, enerji, rabitə-nəqliyyat və hərbi-müdafiə sahələrində qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq imkanlarının həyata keçirilməsi və genişləndirilməsi üçün zəruri hüquq-müqavilə bazasının yaradılması yönündə məhsuldar iş aparılmış, mal mübadiləsi (26.12.1918), teleqraf əlaqələri (03.01.1919), dəmir yolu əlaqəsi (08.03.1919), hərbi-müdafiə (16.06.1919), tranzit (05.02.1920) və s. haqqında müqavilələr imzalanmışdı³⁸⁹.

1918-ci il dekabrın 26-da Bakıda Azərbaycan tərəfindən ticarət, sənaye və daxi-

³⁸⁵ “Azərbaycan” qəz., 1918, 14 oktyabr, № 14 (“Azərbaycan” qəzeti: 1918-1920: [1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan” qəzetinin tam külliyyatı], I c., s. 210).

³⁸⁶ «Азербайджан» qəz., 1918, 9 oktyabr, № 7, s. 3.

³⁸⁷ «Азербайджан» qəz., 1918, 11 oktyabr, № 8, s. 1.

³⁸⁸ Q.Əliyev. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gürcüstanla iqtisadi əməkdaşlığı (1918-1920-ci illər), “GEO Strategiya” jurnalı, 2013, № 3 (15), s. 29-34.

³⁸⁹ Вах: Азербайджанская Демократическая Республика. Внешняя политика (документы и материалы), Баку, 1998, с. 98, 112, 122-130, 179, 248-249, 269-271, 534, 542; GMTA, f. 1864, s. 2, iş 33.

li işlər naziri vəzifəsini icra edən B.Cavanşirin, Gürcüstan tərəfindən diplomatik nümayəndə N.Kartsivadzenin imzaladıqları Azərbaycanla Gürcüstan arasında ticarət mübadiləsi haqqında müqaviləyə görə, dəmir yolu ilə daşınan yüklər üçün 1 il müddətində azad tranzit rejimi tətbiq olunmalı, yəni gömrük rüsumu alınmamalı idi. Eyni zamanda Azərbaycan Gürcüstana il ərzində 1 milyon pud ağ neft, mazut və sürtkü yağı göndərməli, Gürcüstan isə bunun əvəzinə Azərbaycanı dəmir yollarının ehtiyacını ödəmək üçün zəruri materiallar və daş kömürlə təmin etməli idi³⁹⁰. Qeyd edək ki, 1920-ci ilin yanvar ayında sözügedən müqavilənin etibarlılıq müddəti eyni səpkidə yeni müqavilə imzalananaqədər uzadılmışdı³⁹¹.

Gürcüstan və Azərbaycan arasında poçt rabitəsinin yaxşılaşdırılmasına dair 13 maddəlik³⁹² və teleqraf rabitəsi haqqında 10 maddəlik³⁹³ bəyannamələr Tiflisdə keçirilmiş beynəlxalq teleqraf konfransı çərçivəsində 3 yanvar 1919-cu ildə qəbul edilmişdi. 4 yanvar 1919-cu ildə Azərbaycan Respublikasından Gürcüstana və əks istiqamətə dəmir yolu ilə poçt daşınmalarına dair 2 maddəlik³⁹⁴, həmçinin Azərbaycan və Gürcüstan arasında pul köçürmələrinə dair 16 maddəlik konvensiyalar imzalanmışdır³⁹⁵. Gürcüstan Poçt-Teleqraf dairəsinin rəisi Mqeladze və Azərbaycan Poçt-Teleqraf dairəsinin rəisi Kobalskinin imza atdıqları həmin sənədlər əsasında Azərbaycan və Gürcüstanın iri şəhərləri arasında daimi teleqraf rabitəsi yaradılmalı, hər iki ölkənin vətəndaşlarına beynəlxalq teleqrafdan istifadə hüququ verilməli və göndərilən teleqramların məzmununun gizli saxlanması təmin edilməli idi.

1919-cu il martın 8-də Azərbaycanla Gürcüstan arasında dəmir yolu əlaqəsi haqqında sazişə Azərbaycan yollar naziri X.Məlikaslanov və Gürcüstan yollar naziri v.i.e. İ.Malaniya imza atmışdılar. Sazişə əsasən tərəflər arasında parovoz və vaqonların bölgüsü, yük vaqonları mübadiləsi şərtləri və yükdaşıma tarifləri qaydaya salındı. Bakı ilə Tiflis arasında gündəlik birbaşa sənişin qatarları hərəkət etməyə başladı³⁹⁶.

1920-ci il fevralın 5-də Bakıda bağlanmış Azərbaycanla Gürcüstan arasında tranzit yüklər haqqında müqavilə 1918-ci ilin 26 dekabrında imzalanmış mal mübadiləsi haqqında müqavilənin yeni, təkmilləşdirilmiş və daha geniş forması idi³⁹⁷. Müqaviləni və ona əlavə daha bir razılaşmanı Azərbaycan tərəfindən ticarət, sənaye və ərzaq naziri M.Hacinski və yollar naziri X.Məlikaslanov, Gürcüstan tərəfindən isə diplomatik nümayəndə Q.Alişbaya imzalamışdılar³⁹⁸. Həmin sənədlərə görə, tərəflər

³⁹⁰ AXC ensiklopediyası, I c., s. 143-144.

³⁹¹ «Азербайджан» qəz, 1920, 18 yanvar, № 12, s. 3.

³⁹² ARDA, f. 970, s. 1, iş 45, vv. 45-48.

³⁹³ ARDA, f. 970, s. 1, iş 45, vv. 49-50.

³⁹⁴ ARDA, f. 970, s. 1, iş 45, v. 51.

³⁹⁵ ARDA, f. 970, s. 1, iş 45, v. 52-55.

³⁹⁶ GMTA, f. 1864, s. 2., iş 76; AXC ensiklopediyası, I c., s. 144.

³⁹⁷ «Азербайджан» qəz, 1920, 10 fevral, № 25, s. 3.

³⁹⁸ ARPIİSSA, f. 277, s. 2, iş 87, vv. 59-60.

iki ölkə arasında tranzit yüklərin dəmir yolu ilə 1 il müddətində azad daşınmasını təmin etməli idilər. Eyni zamanda Gürcüstana ixrac ediləcək 16 milyon puda qədər neft və neft məhsullarından gömrük rüsumu tutulmur, bunun müqabilində Gürcüstan hökuməti Azərbaycandan aldığı neft və neft məhsullarını öz ərazisindən üçüncü ölkəyə göndərməmək öhdəliyini götürür, habelə Azərbaycan dəmir yolunun ehtiyacı üçün lazım olan texniki avadanlığın, daş kömür və meşə materialının gömrük rüsumu ödənmədən daşınmasına razılığını verirdi³⁹⁹.

Qeyd olunan bu sənədlər 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan və Gürcüstan arasında iqtisadi əməkdaşlığı inkişaf etdirmək, şaxələndirmək və dərinləşdirməyə imkan yaradırdı.

1.2.4. Hərbi-siyasi müttəfiqliyin hüquqi əsası – 16 iyun 1919-cu il hərbi-müdafiə paktı

16 iyun 1919-cu ildə imzalanmış hərbi-müdafiə sazişi faktiki olaraq iki ölkə arasında hərbi-siyasi müttəfiqliyin əsasını qoyurdu. Azərbaycan tərəfdən xarici işlər naziri M.Y.Cəfərov, hərbi nazir S.Mehmandarov, Baş Qərargah rəisi general-leytenant M.Sulkeviç, Gürcüstan tərəfdən isə xarici işlər naziri Y.Gegeçkori, hərbi nazir N.Ramişvili, hərbi nazirin müavinləri general-mayor A.Gedevanov və infanteriya-generalı İ.Odişelidzenin Tiflisdə imzaladıqları 10 maddəlik müqavilənin müddəti 3 il, şərtləri isə belə idi:

- Tərəflər onlardan birinin və ya hər ikisinin müstəqilliyinə və ərazi bütövlüyünə yönəlmiş hər hansı bir təcavüzə qarşı sərəncamlarında olan bütün qüvvələrlə birgə çıxış etməyi öhdələrinə götürürdülər;
- Qonşu dövlətlərdən hər hansı biri əvvəlcə bəndə uyğun olaraq başlanmış hərbi əməliyyatlar zamanı sərhəd mübahisələrini silah gücünə həll etmək üçün müqavilədə iştirak edən tərəflərin birinə yaxud hər ikisinə hücum edərsə, həmin tərəf vuruşan tərəf kimi tanınırdı;
- Tərəflər bir-birindən ayrı separat sülh bağlamamalı, sərhəd münaqişələrini danışıqlar yolu ilə həll etməli idi;
- Tərəflər həmçinin qabaqcadan xəbərdarlıq etmədən digər dövlətlə hərbi saziş bağlamamağı, hər iki dövlətin suveren hüquqlarının və müstəqilliyinin qorunmasına yönəlmiş diplomatik danışıqlarda həmrəy çıxış etməyi də öz üzərlərinə götürürdülər⁴⁰⁰.

Müqavilədə ayrıca bənddə Ermənistana da iki həftə ərzində bu sazişə qoşulmaq hüququ verilsə də, o bunu etmir. GDR XİN-in baş müşaviri Zurab Avalişvili

³⁹⁹ AXC ensiklopediyası, I c., s. 144.

⁴⁰⁰ yəni orada, s. 142-143.

Ermənistanın beynəlxalq tədbirlərdə Qafqazın digər nümayəndə heyətləri ilə bərabər hərəkət etmədiyini, qısa müddətli hesablama ilə onun qonşularının təhlükə və hərc-mərclik gözlədiyi istiqamətdən yardım almaq ümidində olduğunu vurğulayaraq yazırdı: “Ermənistan böyük dövlətlərin yardımı ilə məhz indi Osmanlıda çoxəsrlik arzusunu yerinə yetirməyə ümid bəsləyirdi və həmin böyük dövlətlərin digər protejesi Denikinə qarşı bu məqamda qonşuları ilə həmrəy olmaq ona cazibədar gəlmirdi. Onun əksinə, Gürcüstan qədər olmasa da, Azərbaycan yenə də şimalın hücumundan qorxurdu. Əlbəttə, bu, iki respublikanı bir çox səbəb, maraq və hədəflərlə izah olunan siyasi cəhətdən yaxınlaşdırırdı. 1919-cu ildə bu yaxınlaşmanın həyata keçirilməsi daha asan oldu. Çünki osmanlıların məğlubiyyətindən və gedişindən sonra Azərbaycan da özünün Qafqaz dairəsinə qayıdırdı. 16 iyun 1919-cu ildə Tiflisdə iki qonşu ölkə arasında müttəfiqlik sazişi imzalandı...”⁴⁰¹

Sözügedən saziş Gürcüstan Müəssislər Məclisinin 22 iyun 1919-cu il tarixli iclasında ratifikasiya olunmuşdu⁴⁰². Həmin iclasdakı çıxışında müxalifətdə olan Gürcüstan Milli-Demokrat Partiyasının lideri Spiridon Kediya hökumətin bu addımını dəstəkləyərək qeyd edirdi ki, ölkə rəhbərləri indiyədək Azərbaycanla Gürcüstan arasında itifaqın yaranmasına maneəçilik törədən partiya prinsiplərindən kənarlaşa biliblər⁴⁰³. Ümumiyyətlə, dövlət ideologiyasının hazırlanmasında və islahatlar prosesində aparıcı rol oynayan Gürcüstan parlamentinin üzvləri daxili siyasət məsələlərində fikir ayrılıqlarına malik olsalar da, xarici siyasət məsələlərində yekdillik nümayiş etdirirdilər⁴⁰⁴.

Azərbaycanla hərbi-müdafiə sazişi Gürcüstan parlamentində ratifikasiya olunduqdan sonra Gürcüstan Xarici İşlər Nazirliyinin təşəbbüsü ilə Gürcü klubunda Azərbaycan nümayəndələrinin şərəfinə raut (təntənəli ziyafət) keçirilmişdi. Tədbirdə Azərbaycanın xarici işlər naziri Məmməd Yusif Cəfərov, hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarov, poçt-teleqraf naziri Cəmo bəy Hacınski, diplomatik nümayəndənin müavini Fəriz bəy Vəkilov, Gürcüstan hökumətinin üzvləri – nazirlər, Gürcüstan Müəssislər Məclisinin sədri və idarə heyəti iştirak etmişdilər⁴⁰⁵.

Gürcüstanla imzalanmış hərbi saziş Azərbaycan Parlamentində 1919-cu ilin 27 iyununda ratifikasiya olunmuşdu. Parlamentin həmin gün keçirilmiş fəvqəladə iclasında M.Y.Cəfərov çıxış edərək millət vəkllərini sözügedən sazişin hər iki ölkə

⁴⁰¹ Z.Avalişvili. 1918-1921-ci illər beynəlxalq siyasətində Gürcüstanın müstəqilliyi (ზ. ავალიშვილი, საქართველოს დამოუკიდებლობა 1918-1921 წლების საერთაშორისო პოლიტიკაში. მოგონებანი. ნარკვევები), Tiflis, 2011, s. 246-247 (*gürcüca*).

⁴⁰² «Азербайджан» qəz., 1919, 21 iyun, № 27, s. 3.

⁴⁰³ O.Canelidze. Spiridon Kediya. Siyasi portret (ო.ჯანელიძე. სპირიდონ კედია. პოლიტიკური პორტრეტი), Tiflis, 2002, s. 132 (*gürcüca*).

⁴⁰⁴ D.Cumburidze, göstərilən əsəri, s. 374.

⁴⁰⁵ «Азербайджан» qəz., 1919, 21 iyun, № 27, s. 3; ARDA, f. 970, s. 1, iş 20; GMTA, f. 970, s. 1, iş 20, v. 17.

üçün əhəmiyyəti barədə məlumatlandırmışdı⁴⁰⁶. Sözügedən iclasda Milli azlıqlar fraksiyasının üzvü V.A.Bakradze də çıxış etmişdi⁴⁰⁷.

1919-cu ilin iyun ayının sonu – iyul ayının əvvəlində GDR hərbi naziri N.V. Ramişvili və müavini general İ.Z.Odişelidze, avqust ayında isə general İ.Z.Odişelidzenin başçılığında tərkibi İsidor Ramişvili, Georgi Abxazi, kapitan Odişelidze, İlya Oqladze, kapitan Totladze, Semençenko və Amilaxvaridən ibarət Gürcüstanın hərbi-siyasi nümayəndə heyəti Azərbaycana səfər etmişdilər⁴⁰⁸.

16 iyun 1919-cu il sazişinə uyğun olaraq Azərbaycan-Gürcüstan İttifaq Hərbi Şurası yaradılmışdı. AXC Silahlı Qüvvələrinin Baş Qərargahından XİN-ə 10 yanvar 1920-ci ildə göndərilmiş məktubda həmin şuranın sədrliyinə general İ.Z.Odişelidzenin, üzvlüyünə generallar Ə.Şıxlinski, M.Sulkeviç və K.Kutateladze, kargüzər vəzifəsinə isə Gürcüstanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəliyinin nəzdindəki hərbi ataşesi polkovnik Natsvalovun təyin olunduğu bildirilir və bu müvəqqəti şuranın əsasnaməsi göndərilirdi⁴⁰⁹.

Yazıçı-diplomat Yusif Vəzir Cəmənzəminli haqqında bəhs edilən müdafiə paktı və ümumən Xalq Cümhuriyyəti dövründə Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri barədə yazırdı: “Gürcüstan ilə dostluğumuz ən təbii haldır. Şimalda rus qorxusu və cənubda ola biləcək intriqalar gürcülər ilə azərbaycanlıları kip dostluğa məcbur edir. İki müstəqil dövlət üçün də hər işlərinə təcavüz edən qüvvələrə qarşı bir hazırlıq lazımdır. Bu dövlətlər hücum üçün deyil, müdafiə məqsədilə birləşdilər və əqd yaptılar. Bu əqdin sabit qalacağına əminik...”

Gürcüstan üçün bir qorxu baş versə, axırda xəbəri Azərbaycana toxunacaq. Bu iki məmləkətin hürr yaşaması bir-birinə bağlıdır. Biri asudəliyini itirsə, o biri də itirmək məcburiyyətində bulunar. Qafqazın dağlarını Qara dənizlə Xəzər dənizi arasında müttəfiqən müdafiə etməliyik...”⁴¹⁰

Hərbi-müdafiə sazişinin ümumi faydalarından bəhs edən Y.V.Cəmənzəminli digər əhəmiyyətli bir məsələyə də toxunurdu: “Məsuliyyətli məmurları öz əlimizdə saxlamalıyıq. Özümüzə adam az olsa, gürcülərdən götürməliyik. Yoxsa istiqlaliliyyətimizə düşmən bir çox məmurlar bəsləyirik. Bunlar Denikinin gəlməsini cani-dildən gözləyirlər. Xəyanət olmaması üçün məsuliyyətli yerlər dost əlinə verilməlidir”⁴¹¹.

Yusif Vəzirin yuxarıda ifadə olunan fikirləri ilə bağlı qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycanda dövlət, hökumət və ordu strukturlarında gürcü mənşəli kadrların işlə təmin olunmasına müsbət yanaşılır və buna müvafiq şərait yaradılırdı. Dövlət qullu-

⁴⁰⁶ «Азербайджан» qəz., 1919, 2 iyul.

⁴⁰⁷ “Azərbaycan” qəz., 1919, 3 iyul, № 215 (Bax: “Azərbaycan” qəzeti: 1918-1920: [1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan” qəzetinin tam külliyyatı]: X c., s. 5).

⁴⁰⁸ ARDA, f. 970, s. 1, iş 33, v. 19; «Азербайджан» qəz., 1919, 4 iyul, № 138, s. 3.

⁴⁰⁹ ARDA, f. 970, s. 1, iş 64, vv. 17-18 arx.

⁴¹⁰ Y.V.Cəmənzəminli. Xarici siyasətimiz, Bakı, 1993, s. 37-38.

⁴¹¹ yəni orada.

ğunda olan gürcü məmurları sırasında Xarici İşlər Nazirliyinin İnformasiya şöbəsində kargüzərin köməkçisi vəzifəsində çalışan Mixail Stepanoviç Datadze və həmin qurumun dəftərxanasının əməkdaşı Lordkipanidze; Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyinin Dəstürləmə (Nizamnamə) şöbəsinin müdiri Ketsxoveli və Statistika şöbəsinin baş statistikaçısı N.M.Kalandadze; Daxili İşlər Nazirliyinin 5-ci şöbəsinin kargüzəri Anton İlarionoviç Mikeladze və makinaçısı Mariya Mixaylovna Cevaxova; Əkinçilik və Dövlət Əmlakı Nazirliyinin dəftərxanasının vitse-direktoru Solomon Vaxtanqoviç Maçabeli; Səhiyyə Nazirliyində Şəhər və Məhkəmə-Tibbi şöbəsinin müdiri Klementi Konstantinoviç Topuridze (ünvan: Torqovaya küç. 34) və həmin şöbənin kargüzəri Akaki Konstantinoviç Ququşvili (Suraxanı küç. 257), mərkəzi aparatın məsul işçiləri Leonid Spiridonoviç Topuridze (Kladbişenskaya küç. 89), Tereza Nikolayevna Maçavariani (Naberejnaya 9), Vera Mixaylovna Qvaxariya (Naberejnaya küç. 9), mərkəzi anbarın müdiri Nikolay İvanoviç Qamrekeli, Nuxa dairəsi üzrə kontor işçisi Anna İsaşvili və Vartaşen anbarının müdiri Simon Solomonoviç Çikvaidze; Azərbaycan Dəmir Yolları idarəsinin 1 saylı stansiyasının müdiri Aleksandr Semyonoviç Arəşidze, Bakı Şəhər Bələdiyyəsinin III Maliyyə şöbəsinin müdiri Aleksandr Nikolayeviç Lordkipanidze və həmin şöbədə baş mühasibin köməkçisi İosif Dzirizquri, dəftərxana müdiri Georgi Vissarionoviç Dgebuadze, I Təsərrüfat şöbəsinin maye yanacaq anbarlarının müdiri Nikolay Dmitriyeviç Kartsivadze, dava (məhkəmə) vəkili Kikodze və ərzaq tədarükü üzrə məsul əməkdaşı Kalandadze; Bakı Polis idarəsinin 8-ci Qanlıtəpə sahəsinin pristav köməkçisi Bəhcət bəy Abaşidze, Balaxanı-Sabunçu Polis idarəsinin Ramana kəndində yerləşən 2-ci sahəsinin pristavı Avalov və pristav köməkçisi Georgi Eliaşvili, axtarış polisinin rəis müavini İlya İnanışvili; Bakı Gömrükxanasının müfəttişi Qoqebadze və gəmi baxıcısı Solomon Semyonoviç Masxaraşvili; Bakı nahiyyə məhkəməsinin üzvü Xarlam Vasilyeviç Sirbiladze; Şuşa həbsxanasının müdiri Kutateladze; Lənkəran Şəhər Bələdiyyəsinin üzvü Meparidze; Qazaxda maarif müfəttişi İvan Xunxadze; Şamaxı meşəçiliyinin meşəbəyi müavini A.S.Koberidze və digərlərinin adlarını çəkmək olar⁴¹².

AXC dövründə gürcü xalqının nümayəndələri təhsil və səhiyyə sektorlarında da geniş təmsil olunmuşdular. Belə ki, Polikarp Konstantinoviç İoseliani – Bakı 2-ci Kişi Gimnaziyasının, keşiş O.M.Kavjaradze Lənkəran Qızlar Gimnaziyasının, Benyamin Vissarionoviç Avaliani isə Balaxanı real məktəbinin direktoru, Georgi Pavloviç Burcanadze – Bakı 1-ci Kişi Gimnaziyasının, Rajden Solomonoviç Natsvalov isə 4 nömrəli ibtidai məktəbin müfəttişi vəzifələrini tuturdular. Tanınmış yazıçı və publisist Qriqol Robakidze Bakı Dövlət Universitetinin Tarix-filologiya fakültəsində

⁴¹² Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920-й год Баку, с. 2, 5-6, 8-9, 18, 25-26, 33, 35, 40-41, 49-50; “Azərbaycan” qəzeti: 1918-1920 “Azərbaycan” qəzeti: 1918-1920: [1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan” qəzetinin tam külliyyatı], I c., s. 37, 69, 102, 173; II c., s. 540; V c., s. 346; VI c., s. 379, IX c., s. 242.

“Gürcü dili”, “Alman romantizmi”, “Yeni gürcü ədəbiyyatı tarixi” üzrə mühazirələr oxuyur, N.A.İoseliani fransız dilini tədris edirdi⁴¹³. Abdulla bəy Abaşidze Müsəlman Zəhmətkeş Ziyalıları İttifaqı və Müsəlman Müəllimlər İttifaqının üzvü idi⁴¹⁴. V.D. Kandelaki (Torqovaya küç. 34), K.K.Topuridze (Torqovaya küç. 34), V.M.Turkiya (Persidskaya küç. 5), M.D.Mdivani (Vorontsov küç. 15) və N.M.Mdivani (Maqazin-naya küç. 59) – Bakının, Semyon Nikolayeviç Tsınamdzqavrov (Tsınamdzğvişvili) Qazaxın məşhur həkimlərindən idilər⁴¹⁵. Redaksiyası Mariinskaya küç. 9 ünvanında yerləşən “Bakinets” («Бакинец») qəzeti, eləcə də “Novosti” («Новости») qəzeti “Kaspi” («Каспий») qəzeti ilə də əməkdaşlıq edən Qriqori Cinoridzenin redaktorluğu ilə işıq üzü görürdü⁴¹⁶. Aktrisa Qəmər (Tamara) Topuriya Bakının teatr truppalarında uğurla çıxış edirdi⁴¹⁷.

Titulyar müşavir İlya İkalışvili, mülki müşavir Kvitaşvili, quberniya katibi Qambaraşvili, saray müşaviri Aleksandr Qurqenidze, kollec assessoru Mikeladze Azərbaycanın milliyyətə gürcü hərbi məmurları idilər⁴¹⁸. Azərbaycan ordusunda 72 gürcü zabiti, o cümlədən 6 general-mayor xidmət etmişdir. Generallardan Zaxari Vasilyeviç Amaşukeli – Süvari diviziyasının qərargah rəisi vəzifəsinin icraçısı, Vasili Dmitriyeviç Karqaleteli – ordu qərargahının general-kvartirmeysteri, Aleksandr Mixayloviç Purtseladze – hərbi nazirin yanında tapşırıqlar üzrə general, Konstantin Davıdoviç Çxeidze – Hərbi məktəbin rəisi, Sisianov – Hərbi Nazirliyin İntendant İdarəsinin rəisi vəzifəsinin icraçısı, Abel Qavriloviç Makayev (A.Mağaşvili) isə 2-ci Piyada diviziyasının komandir müavini olmuşdur⁴¹⁹.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə Gürcüstan Demokratik Respublikası arasında qarşılıqlı faydalı hərbi əməkdaşlıq əlaqələri yaradılmışdı. AXC-nin Gürcüstandakı, GDR-in isə Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəlikləri nəzdində hərbi attaşelik aparatları bu əlaqələrin inkişaf etdirilməsi və yönləndirilməsində xüsusi rol oynayırdılar. Sözügedən əməkdaşlıq nəticəsində Azərbaycan Gürcüstandan ordunun təchizatı üçün xeyli sayda silah və hərbi texnika almış, Azərbaycan zabit və əsgərləri Gürcüstan hərbi məktəblərində müəyyən ixtisaslar üzrə təkmilləşdirmə kursları keçmişdi.

16 iyun 1919-cu il hərbi-müdafiə sazişi Azərbaycan və Gürcüstan arasında

⁴¹³ Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920-й год Баку, с. 28-29.

⁴¹⁴ “Azərbaycan” qəzeti: 1918-1920: [1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan” qəzetinin tam külliyyatı]: IX cild (iyun 1919), Bakı, 2024, s. 184, 362.

⁴¹⁵ yənə orada, s. 41, 58-59, 61.

⁴¹⁶ yənə orada, s. 55; “Azərbaycan” qəzeti: 1918-1920: [1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan” qəzetinin tam külliyyatı]: IX c., s. 309).

⁴¹⁷ “Azərbaycan” qəzeti: 1918-1920: [1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan” qəzetinin tam külliyyatı]: XI cild (avqust 1919), Bakı, 2024, s. 179, 210, 236.

⁴¹⁸ A.Şahbazov. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun zabit və hərbi məmurları (tarixi oçerklər), Bakı, 2020, s. 651, 668, 672, 679 və 697.

⁴¹⁹ yənə orada, s. 754; M.Süleymanov. Azərbaycanda ilk milli Hərbiyyə məktəbi (1918), Bakı, 2000, s. 86-87.

hərbi əməkdaşlıq əlaqələrinin möhkəmləndirilməsinə hüquqi zəmin yaradırdı. Sazişə uyğun olaraq, ehtiyac yaranacağı təqdirdə Gürcüstana hərbi kömək göstərilməsi üçün Azərbaycan tərəfindən konkret plan tərtib olunmuşdu. Hərbi Nazirliyin 1920-ci ilin yanvarında hazırladığı məxfi hesabatına əsasən Gürcüstana hərbi müdaxilə olduğu zaman Azərbaycandan bu respublikaya göndəriləcək qoşun hissələri təyin olunmuşdu. Gürcüstan tərəfi də eyni qaydada Azərbaycana hərbi müdaxilə edildiyi təqdirdə hərbi birliklər göndərməyi öz öhdəliyinə götürmüşdü⁴²⁰. Qeyd olunanlara rəğmən, bolşevik işğalı zamanı XI Qırmızı ordu şimaldan sərhədi keçəndə Azərbaycan Gürcüstandan gözlədiyi köməyi ala bilmədi. Gürcüstanın menşevik rəhbərliyi Sovet Rusiyası ilə separat sülh danışıqları aparmağa üstünlük verdi⁴²¹.

1.2.5. Sovet Azərbaycanının xarici siyasəti kontekstində Azərbaycan - Gürcüstan münasibətləri. Gürcüstan Demokratik Respublikasının de-yure tanınma yönündə səyləri

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin devrilməsi ölkənin həyatında yeni tabeçilik dövrünün başlanması ilə nəticələndi: “Qırmızı Ordunun süngüsü ilə qurulan Sovet hakimiyyəti Cümhuriyyət hökumətinin gərgin mübarizəsi nəticəsində müstəqil dövlətin ictimai-siyasi həyatının bütün sahələrində əldə edilmiş uğurlardan, milli dövlətçilik ənənələrinin dirçəldilməsi istiqamətində atılmış addımlardan imtina etdi. Xalq Cümhuriyyəti bolşeviklərin gətirdiyi “süngü diktaturası” ilə əvəz olundu. Ölkənin hüdudlarında qurulmuş işğal rejimi müsəlman kommunistlərinin istinad nöqtəsi olan “Müstəqil Sovet Azərbaycanı” şüarının deklarativ xarakter daşdığını, onun heç bir siyasi, hüquqi və praktiki əhəmiyyətə malik olmadığını ortaya qoydu. 1920-ci ilin aprel ayında Cənubi Qafqazda bolşevik işğalının ilk hədəfinə çevrilən Azərbaycan siyasi, iqtisadi, mədəni, mənəvi və milli asılılığın bütün ağırlığını öz həyatında yaşamağa başladı. İki il ərzində Şərq əxlaqı ilə Qərb dəyərlərini birləşdirməyə çalışan gənc bir ölkə inteqrasiya olunmağa cəhd göstərdiyi azad dünyadan təcrid olunmağa başladı. Azərbaycanın işğalında və ölkənin silah gücünə sovetləşdirilməsində fəal rol oynayan kommunist düşürgəsinin sosialist ideyaları zəminində müstəqillik arzuları özünü doğrultmadı. Az sonra onlar dövlət idarəçiliyinin mühüm sahələrindən sıxışdırılıb çıxarıldılar”⁴²².

Bolşevik işğalından sonra Azərbaycanda hakimiyyət Müvəqqəti İnqilab Komitəsinə (MİK) verilmişdi. Həmin komitənin formalaşdırdığı yeni hökumət Azərbaycan Sosialist Sovet Respublikasının Xalq Komissarları Soveti (XKS) və ya Azər-

⁴²⁰ A.Şahbazov. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə hərbi diplomatiya, “Azərbaycan ordusu” qəz., 2018, 3 fevral, s.5.

⁴²¹ D.Cumburidze, göstərilən əsəri, s. 377.

⁴²² C.Həsənlı. Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti (1920-1939), s. 631.

baycan İctimai Şura Cümhuriyyəti hökuməti adlanırdı. Həm MİK-ə, həm də XKS-ə Nəriman Nərimanov sədrlik edirdi. N.Nərimanov həmçinin Azərbaycan SSR-in xarici siyasətinin aparılmasına məsul qurum olan Xalq Xarici İşlər Komissarlığının (XXİK) ilk başçısı idi. Cəmi bir neçə gün sonra – 2 may 1920-ci ildə onu bu vəzifədə Mirzə Davud Hüseynov əvəz etmişdi. M.D.Hüseynov XXİK üzrə 2 may 1920-ci il tarixli əmrində yazırdı: “Bu gündən etibarən Xalq Xarici İşlər Komissarlığının müvəqqəti idarəçiliyinə başladığımı bildirirəm”⁴²³.

Azərbaycanın sovetləşdirilməsi təqib, cəza və terror üsulları ilə həyata keçirilirdi. Milli dövlətçilik strukturları ləğv edilərək yeni bolşevik güc strukturları yaradılırdı. Onların içərisində Fövqəladə Komissiya (ÇК – «Чрезвычайная Комиссия») və Ali İnqilabi Tribunalın qeyri-məhdud səlahiyyəti vardı. Hər iki struktur “əks-inqilaba və təxribatçılığa qarşı mübarizə” pərdəsi altında xalqın milli şüurlu qabaqcıl ziyalılarına qarşı repressiyalar həyata keçirirdilər. Onlar kütləvi surətdə mühakiməsiz güllələnir və ya sürgün edilir, əmlakları müsadirə edilirdi. Bölgələrdə baş qaldıran xalq üsyanları amansızlıqla dəf edilirdi. 1920-ci ilin aprelindən 1921-ci ilin avqustuna qədər öldürülənlərin sayı 48 min nəfərə çatırdı⁴²⁴.

Totalitar sovet rejiminin zorakı siyasətindən ilk Azərbaycan respublikasının ən çox təsirlənən sahələrindən biri ölkə diplomatiyası, xarici siyasət idarəsi və diplomatik korpus oldu. “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici İşlər Nazirliyinin buraxılması, milli hökumətin xaricdəki nümayəndələrinin qanundankənar elan edilməsi, gənc Azərbaycan diplomatiyasına ağır zərbə vurdu”⁴²⁵. XİN-i əvəz edən Xalq Xarici İşlər Komissarlığına Fövqəladə Komissiyanın rəyi əsasında kadrlar işə cəlb olunurdu⁴²⁶.

Müsəlman Şərqi ilə əlaqələrin möhkəmləndirilməsi, qonşu Gürcüstan və Ermənistanda mövcud hakimiyyət rejimlərinin dəyişməsi üçün təbliğat aparılması, “neft diplomatiyası” Sovet Azərbaycanının xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən idi. 1920-ci il 1-7 sentyabrda Bakıda Şərq Xalqlarının I Qurultayı keçirilmişdi. Müxtəlif dövlətlərdən 1891 nümayəndənin iştirak etdiyi qurultayda beynəlxalq vəziyyət və zəhmətkeş kütlələrinin vəzifələri, şərq ölkələrində sovet quruculuğu, aqrar və s. məsələlər müzakirə olunmuş, dünya zəhmətkeşlərinə “Şərq xalqlarını müstəmləkəçilərə qarşı mübarizəyə çağırış” və “Şərq xalqlarının azadlıq hərəkatına dəstək” sərəlövhəli müraciətnamələr ünvanlanmışdı⁴²⁷. Bakı nefti 1922-ci ildə baş tutmuş Genuya və Haaqa beynəlxalq konfranslarında başlıca müzakirə mövzularından idi⁴²⁸.

Çevrilişdən sonrakı ilk dövrlərdə Sovet Azərbaycanı ilə menşevik Gürcüsta-

⁴²³ «Коммунист» qəz., Bakı, 1920, 4 may, № 1.

⁴²⁴ T.Swietochowski, göstərilən əsəri, s. 157-159.

⁴²⁵ C.Həsənlı. Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti (1920-1939), s. 631.

⁴²⁶ M.Qasımov, göstərilən əsəri, s. 35.

⁴²⁷ М.И.Чавлеишвили. Великий Октябрь и победа социалистической революции в Аджарии, Батуми, 1977; Azərbaycan tarixi, VI c., s. 60.

⁴²⁸ M.Qasımlı, göstərilən əsəri, s. 36-37; C.Həsənlı. Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti (1920-1939), Bakı, 2012, s. 8, 25-26.

nı arasında münasibətlər gərginləşmişdi. Bu gərginlik aprel çevrilişi zamanı Bakıda olan digər xarici missiyaların nümayəndələri ilə yanaşı, qatarla Tiflisə hərəkət edən Gürcüstan missiyasının əməkdaşlarının, o cümlədən diplomatik nümayəndə Q. Alşıbayanın həbsi ilə başlanmış⁴²⁹, 1920-ci ilin may ayının birinci yarısında iki respublika arasındakı sərhəd münaqişəsi ilə kəskinləşmişdi. Qafqaz bolşeviklərinin rəhbəri S. Orconikidze aprel çevrilişindən həmin sonra XI Qırmızı ordunu Gürcüstan sərhədlərinə doğru gətirmişdi. Eyni zamanda Qazax qəzasının Şıxlı və Poylu məntəqələrində, eləcə də Zaqatala bölgəsində gürcü hərbi birləşmələri sərhədi pozaraq irəliləmişdilər. Sovet və gürcü əsgərləri arasında silahlı toqquşmalar da baş vermişdi⁴³⁰.

Azərbaycan SSR (ASSR) hökuməti 1920-ci il aprelin 30-da Gürcüstan və Ermənistan hökumətlərinə nota göndərərək onlardan qoşunlarını öz sərhədləri daxilində çəkməyi tələb etmiş, əks halda, bunun “casus belli”^{*} hesab olunacağını bildirmişdi⁴³¹. Gürcüstan xarici işlər naziri Y. Gegeçkori bu notaya həmin gün göndərdiyi cavab məktubunda yazırdı: “Bakıda yeni hakimiyyət elan olunduğu gündən Gürcüstan Demokratik Respublikasına qarşı düşmən mövqe tutdu. Bu, tez bir zamanda teleqraf və dəmir yolu əlaqələrinin kəsilməsi, bizim parovozların və vaqonların ələ keçirilməsi və Gürcüstan missiyasının həbsində özünü büruzə verdi. Təbii ki, belə bir vəziyyətdə Gürcüstan hökuməti hərbi səciyyəli xəbərdarlıq tədbirləri həyata keçirməyə bilməzdi. Belə tədbirlərdən biri Poylu stansiyasının deyil, Poylu körpüsünün tutulması idi”. Gürcüstan zirehli qatarnın Ağstafa stansiyası yaxınlığında göründüyü, eləcə də sərhədyanı Şıxlı kəndinin gürcü qoşunları tərəfindən atəşə tutulduğu barədə bildirilənlərin doğru olmadığını vurğulayan gürcü nazir məktubunu Gürcüstan hökumətinin Azərbaycanla mövcud anlaşılmazlıqları aradan qaldırmaq üçün danışıqlara hazır olduğunu ifadə etməklə bitirirdi⁴³². Azərbaycan SSR xalq xarici işlər komissarının müavini M. D. Hüseyinov 1920-ci il 3 mayda Y. Gegeçkoriyə ünvanladığı məktubunda sonuncunun gürcü qoşunlarının Azərbaycanın “fəhlə-kəndli hakimiyyətinə” qarşı heç bir aqressiv niyyətinin olmadığı barədə yazdıqlarına rəğmən, həmin gün “neytral Borçalının və Azərbaycan kəndi Şıxlının” sakinlərinə öz kəndlərini 3 saat ərzində təslim etmələri, əks təqdirdə artilleriya atəsinə məruz qalacaqları barədə ultimatum verildiyini, eləcə də gürcü hərbi birliklərinin Qırmızı körpü (Sınıq körpü) ilə Poylu körpüsü arasında bütün əraziləri ələ keçirməyə çalışdıqlarını diqqətə çatdırırdı⁴³³. Y. Gegeçkori öz növbəsində Azərbaycan SSR XXİK-ə məktubunda Gürcüstanın Qırmızı körpü, Qarayazı düzü və Zaqatala-Laqodex istiqamətində sərhədlərinin pozulduğunu

⁴²⁹ Y. Gegeçkorinin M. D. Hüseynova məktubu, 30.04.1920 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 38, v. 2.

⁴³⁰ “Sakartvelos Respublika” qəz., 1920, 11 may, № 103.

^{*} casus belli – hüquqi termin: müharibə elan etmək üçün formal səbəb.

⁴³¹ ARDA, f. 28, s. 1, iş 63, v. 19 və iş 113, v. 2.

⁴³² Y. Gegeçkorinin Azərbaycan Müvəqqəti İnqilab Komitəsinə və xalq xarici işlər komissarının müavini M. D. Hüseynova teleqramı, 30.04.1920, № 4581 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 38, v. 2.

⁴³³ M. D. Hüseyinovun Y. Gegeçkoriyə məktubu, 03.05.1920 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 38, v. 8; «Коммунист», Bakı, 1920, 5 may, № 3.

bildirirdi⁴³⁴. 1920-ci il mayın 9-da çoxsaylı gürcü hərbi birliyi Zaqatala istiqamətində Azərbaycan sərhədini keçərək Qovaqçöl kəndini tutmuşdu⁴³⁵.

Gürcüstan ordusunun baş komandanı Azərbaycan hökumətinin öz vətəndaşlarının Gürcüstana keçməsinə qoyduğu qadağaya cavab olaraq eyni qaydanın Azərbaycanla münasibətdə Gürcüstan vətəndaşları üçün tətbiq olunmasına əmr vermişdi⁴³⁶. Eyni zamanda Gürcüstan Dəmir Yolları idarəsinin rəisi göstəriş vermişdi ki, Gürcüstan ərazisində Azərbaycan dəmir yolları üçün nəzərdə tutulmuş, eləcə də Batumda Azərbaycan konsulluğu və ya kommersiya agentinin adına göndərilən yüklər, Notanebi stansiyasına göndərilən fərdi sahibkarların neft yükləri istisna olmaqla, təcili boşaldılsın⁴³⁷.

Qeyd edək ki, Azərbaycan SSR ilə GDR arasında münasibətlərin xarakteri və gələcək taleyi RSFSR-GDR münasibətlərinin inkişaf perspektivindən asılı idi. Bu xüsusda Moskvada bolşevik elitasında Rusiya Sosialist Federativ Sovet Respublikasının Gürcüstanla münasibətlərinin perspektivi ilə bağlı fərqli mövqelərdə dayanan iki qüvvə mövcud idi. V.İ.Lenin və onunla həmfikir olanlar GDR-lə ilkin olaraq normal qonşuluq münasibətlərinin yaradılmasını, İ.V.Stalin və L.D.Trotski ilə həmfikir olanlar isə Azərbaycan kimi Gürcüstanın da silah yolu ilə tez bir zamanda sovetləşdirilməsini təklif edirdi. Sonuncuları Qafqazdakı nüfuzlu gürcü kommunistləri də dəstəkləyirdi⁴³⁸.

Rusiya və Gürcüstan arasında Moskvada aparılan danışıqlar 7 mayda 16 maddədən ibarət müqavilənin, 12 mayda 3 maddəlik əlavə daha bir sazişin bağlanması ilə yekunlaşmışdı⁴³⁹. 7 may 1920-ci il tarixli müqavilə ilə Sovet Rusiyası Gürcüstan Demokratik Respublikasını hüquqi cəhətdən tanıyırdı.

Müqavilə nəticəsində RSFSR və GDR arasında diplomatik əlaqələr bərqərar oldu. RSFSR-in Gürcüstanda səlahiyyətli nümayəndəsi vəzifəsinə məşhur bolşevik Sergey Kirov təyin edildi, sonradan onu Aron Şeyman əvəz etdi [S.Kirov qısa müddətdə Azərbaycan SSR-in də Gürcüstanda maraqlarını qorumuşdu]. Sovet Rusiyasının GDR-də konsulu vəzifəsini B.M.Brodski tuturdu⁴⁴⁰. RSFSR səlahiyyətli nümayəndəliyi Tiflisdə Rtişev küçəsində iki malikanədə iqamət edirdi⁴⁴¹.

GDR hökuməti isə Moskvaya Müəssislər Məclisinin üzvü, sosial-demokrat, Gürcüstanın Ermənistandakı diplomatik missiyasının sabiq başçısı⁴⁴² Gerasim Maxa-

⁴³⁴ ARDA, f. 28, s. 1, iş 38, v. 7.

⁴³⁵ ARDA, f. 28, s. 1, iş 38, v. 10.

⁴³⁶ «Наш край» qəz., 1920, 6 may, № 96, s. 3.

⁴³⁷ yenə orada.

⁴³⁸ O.Canelidze, göstərilən əsəri, s. 72; C.Həsənlı. Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti (1920-1939), s. 44-48.

⁴³⁹ «Axali komunisti» (“ახალი კომუნისტი”) qəzeti, 1920, 8 iyun, № 5, s. 3.

⁴⁴⁰ «Борьба» qəz., 1920, 27 iyun, № 143 (698), s. 4.

⁴⁴¹ «Наш край» qəz., 1920, 24 iyun, № 135, s. 2.

⁴⁴² «Кавказское слово» qəz., 1919, 29 iyul, № 152.

radzeni diplomatik nümayəndə göndərdi⁴⁴³. Yeri gəlmişkən qeyd olunmalıdır ki, GDR-in bundan əvvəl RSFSR-də diplomatik nümayəndəliyinin fəaliyyəti qadağan olunmuş, onun rəhbəri, sonradan GDR-in Azərbaycan SSR-də səlahiyyətli nümayəndəsi* təyin olunmuş Qabriel (Qabo) Xundadze isə həbs edilmişdi⁴⁴⁴.

Müqavilədən 3 ay sonra S.İ.Payçadzenin Stavropolda iqamət etməklə Gürcüstanın Şimali Qafqazda konsulu təyin edilməsi, eləcə də Armavir, Rostov və Yekaterinodara S.Payçadzeyə tabe olacaq vitse-konsulların göndərilməsi barədə qərar qəbul edilmişdi⁴⁴⁵.

Sovet Azərbaycanı ilə Gürcüstan Demokratik Respublikası arasında münasibətlər 12 iyun 1920-ci ildə Ağstafada imzalanmış sülh və dostluq müqaviləsi nəticəsində qaydaya düşməyə başlamışdı. 18 bəndlik sənədi Azərbaycan tərəfindən Müvəqqəti İnqilab Komitəsinin sədr müavini M.D.Hüseynov, Gürcüstan tərəfindən isə hərbi nazir Q.S.Lortkipanidze və parlamentin sədr müavini S.G.Mdivani imzalamışdılar⁴⁴⁶. Bu müqaviləyə əlavə olaraq həmin gün əldə edilmiş daha bir razılaşmaya əsasən respublikalar ticarət-tranzit müqaviləsini hazırlayıb tətbiq edənədək Gürcüstan Azərbaycandan 1 ay ərzində 2 milyon pudadək neft və neft məhsulu almalı, bu məhsulun 1 milyon pudunun dəyəri həmin müqavilədə müəyyən olunacaq qiymətlə ödənilməli, qalanının əvəzinə isə Gürcüstan Azərbaycana dəyərinin ekvivalentliyi xüsusi komissiya tərəfindən müəyyən olunacaq manufaktura və kağız göndərməli idi. Həmçinin Poylu körpüsünün müştərək bərpa işləri həyata keçirilməli idi. Ağstafa müqaviləsində də Zaqatala məsələsi açıq qalırdı və arbitraj komissiyasının öhdəliyinə buraxılırdı⁴⁴⁷. 28 iyul 1920-ci ildə Bakıda Azərbaycan SSR və GDR arasında daha bir müqavilə – maliyyə müqaviləsi imzalanır⁴⁴⁸, eyni zamanda tranzit-ticarət müqaviləsinin hazırlanmasına başlanılır⁴⁴⁹. 30 iyulda Tiflis şəhərində Gürcüstan Həmkarlar İttifaqının Mərkəzi Şurasının fəvqəladə iclası keçirilir. İclasda Sovet Rusiyasına və Sovet Azərbaycanına fəhlə nümayəndə heyətinin göndərilməsi müzakirə olunur⁴⁵⁰.

29 may 1920-ci ildə həbsdən azadlığa buraxılmış və Ağstafa müqaviləsinin hazırlanmasında fəal iştirak etmiş Q.Alışbaya sənəd imzalandıqdan sonra diplomatik nümayəndə vəzifəsində Bakıda fəaliyyətini davam etdirmişdi.

30 iyun 1920-ci ildə ASSR xalq xarici işlər komissarı M.D.Hüseynov Tiflisdə

⁴⁴³ O.Canelidze, göstərilən əsəri, s. 74.

* GDR-in Azərbaycan SSR-dəki diplomatik nümayəndəliyi 1920-ci ilin dekabrından səlahiyyətli nümayəndəlik adlanırdı.

⁴⁴⁴ yenə orada, s. 72.

⁴⁴⁵ «Батумская жизнь» qəz., 1920, 29 avqust, № 47.

⁴⁴⁶ GMTA, f. 1867, s. 1, iş 1, vv. 19-21. ARDA, f. 28, s. 1, iş 28, vv. 1-3 arx.; «Борьба» qəz., 1920, 27 iyun, № 143 (698), s. 2; «Sakartvelos respublika» qəz., 1920, 15 iyun, № 131, s. 2; 27 iyun, № 142, s. 2.

⁴⁴⁷ GMTA, f. 1867, s. 1, iş 1, v. 22; ARDA, f. 28, s. 1, iş 28, v. 4-5.

⁴⁴⁸ ARDA, f. 28, s. 1, iş 55, v. 9.

⁴⁴⁹ «Борьба» qəz., 1920, 28 iyul, № 168 (723), s. 4.

⁴⁵⁰ yenə orada.

Gürcüstan xarici işlər naziri ilə görüşür⁴⁵¹. Bu görüşdən bir neçə gün sonra Gürcüstanda ASSR-in diplomatik nümayəndəliyi işə başlayır. Azərbaycan SSR-in Gürcüstan ərazisində daha bir diplomatik təmsilçiliyi – konsulluğu Azərbaycan hökumətinin sədri N.Nərimanov və xalq xarici işlər komissarı M.D.Hüseynov Gürcüstanda səfərdə olarkən⁴⁵² – 1 sentyabr 1920-ci ildə Batum şəhərində işə başlamışdı⁴⁵³. Azərbaycanın Batum şəhərində bundan əvvəl mövcud olan diplomatik təmsilçiliyi – baş konsulluğu Acarıstan (Batum bölgəsi) GDR-in tabeliyinə keçdikdən sonra, 1920-ci ilin 8 iyulunda fəaliyyətini dayandırmışdı⁴⁵⁴. ASSR-in Gürcüstanda diplomatik nümayəndəsi vəzifəsinə Müslüm İsrailov, Batumda konsulu vəzifəsinə Şeyxəli Hüseynov təyin olunmuşdular.

Sovet çevrilişindən sonra Azərbaycan SSR-in Tiflisdəki diplomatik nümayəndəliyi və Batumdakı konsulluğundan başqa Türkiyə və İranda səlahiyyətli nümayəndəlikləri, Təbriz, Qars, və Ənzəlidə konsulluqları fəaliyyət göstərirdi⁴⁵⁵.

19 sentyabr 1920-ci ildə ASSR hökuməti İtaliya, Gürcüstan və Ermənistanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəlik və konsulluqlarının fəaliyyətinə rəsmən icazə vermişdi⁴⁵⁶. 1920-ci ilin payızında Bakı şəhərində iqamət edən və ASSR tərəfindən rəsmi şəkildə tanınan xarici diplomatik missiyalar və onların rəhbərlərinin siyahısı⁴⁵⁷:

- Türkiyənin diplomatik nümayəndəliyi (ünvan: Mixaylovskaya küç. 4): diplomatik nümayəndə – Memduh Şövkət bəy;
- İranın fəvqəladə diplomatik nümayəndəliyi (ünvan: Kommunist küç. 5, keçmiş Birjevaya küç. 14): fəvqəladə diplomatik nümayəndə – Mənşur-ul-Mülk;
- İran konsulluğu (ünvan: Qubernskaya küç., Spasskaya dalanı): konsul – Məmməd xan Səəd-ül-Vəzir;
- Gürcüstan diplomatik nümayəndəliyi (ünvan: Qoqol küç. ilə Birjevaya küçəsinin kəsişməsi): diplomatik nümayəndə – Qriqol Alishabaya;
- Gürcüstanın baş konsulluğu (ünvan: Birjevaya küç. 36, Gürcüstan diplomatik nümayəndəliyi ilə eyni bina) – baş konsul Petre Çinicişvili (yaşadığı ünvan: Zinoviyev küç. 8);
- Ermənistan diplomatik missiyası (ünvan: Telefonskaya küç. 3): diplomatik nümayəndə – Martiros Arutyunyan;
- İtaliya siyasi agentliyi (ünvan: Molokanskaya küç. 35): nümayəndə – Enriko İnsom;
- İsveçrə konsulluq agentliyi (ünvan: Krasnovodskaya küç. 24): konsul agent

⁴⁵¹ «Борьба» qəz., 1920, 2 iyul, № 147 (702), s. 4.

⁴⁵² «Батумская жизнь» qəz., 1920, 3 sentyabr, № 51; «Борьба» qəz., 1920, 2 sentyabr, № 199 (754), s. 4.

⁴⁵³ ARDA, f. 28, s. 1, iş 697, v. 93.

⁴⁵⁴ ARDA, f. 28, s. 1, iş 697, v. 93.

⁴⁵⁵ M.Qasımov, göstərilən əsəri, s. 47.

⁴⁵⁶ ASSR XXİK-in informasiya şöbəsinin tərtib etdiyi hadisələr xronikası // ARDA, f. 28, s. 1, iş 168, v. 16.

⁴⁵⁷ ARDA, f. 28, s. 1, iş 163, vv. 13-14 arx.

- Anri Klottyü;
- Litva konsulluq agentliyi (ünvan: Pozenovskaya küç. 15): konsul agentliyi – Mixail Markovski;
- Estoniyanın konsulluq agentliyi (ünvan: Milyutinskaya küç. 14): konsul agentliyi – Robert Puur.

N.Nərimanov 1920-ci il sentyabrın əvvəlində Tiflisdə olarkən RSFSR-in İrəvanda səlahiyyətli nümayəndəsi B.Leqranla danışıqlar aparmış, eləcə də Ermənistanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi T.Bekzadyanla sonuncunun təşəbbüsü ilə görüşmüşdü⁴⁵⁸. Qeyd edək ki, bundan əvvəl diplomatik nümayəndə vəzifəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində Ermənistanı təmsil etmiş T.Bekzadyan Gürcüstana diplomatik nümayəndə təyin edildikdən sonra 6 may 1920-ci ildə Gürcüstan hökumətinin sədri N.Jordaniyanın qəbulunda olmuş və etimadnaməsini ona təqdim etmişdi⁴⁵⁹.

Gürcü tərəfi ilə Azərbaycandan Gürcüstana neft məhsullarının daşınmasını tənzimləyəcək ticarət-tranzit sazişinin hazırlanması üzərində işin aparılması M.D.Hüseynov və RSFSR-in Gürcüstanda səlahiyyətli nümayəndəsi A.B.Şeymana həvalə olunmuşdu. Bu xüsusda N.Nərimanov tərəfindən M.D.Hüseynova ASSR İnqilab Komitəsi adından qərarlar qəbul etmək hüququ verilmişdi⁴⁶⁰. Gürcüstan mətbuatı M.D.Hüseynov və A.Şeymanın 1920-ci il 4 noyabrda Tiflisdən Bakıya qatarla yola düşdükələrini, onların Azərbaycanın hakim dairələri ilə uzun sürən məxfi tədbirdə olduqlarını və “Moskva ilə uzun müddət radio ilə danışdıqlarını” yazırdı⁴⁶¹. M.D.Hüseynov və A.Şeymanın Bakıda Qafqazın kommunist liderləri ilə birgə tədbirdə iştirak etmələrini arxiv sənədləri də təsdiqləyir. Həmin sənədlərə əsasən Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin Siyasi Bürosunun və Rusiya Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin Qafqaz Bürosunun üzvlərinin 4 noyabrda baş tutmuş birgə toplantısında M.D.Hüseynovun və A.Şeymanın Gürcüstan rəhbərliyi ilə apardıqları danışıqlara dair hesabatları dinlənilmişdir. A.Şeyman Gürcüstan hökumətinin 2 düşərgəyə bölündüyünü, onlardan birinin Antanta, digərinin isə Rusiya ilə razılığa gəlməyi dəstəklədiyini, N.Jordaniya ilə ünsiyyətdən onun Rusiyaya meyilli olduğu qənaətinə gəldiyini bildirmişdir. Eyni zamanda qeyri-sovet Gürcüstanının Rusiya ilə Antanta arasında tranzit dəniz ölkəsi olaraq bufer kimi əhəmiyyət kəsb etdiyini vurğulamış, Gürcüstanla imzalanmağa hazırlanan müqavilə layihəsini bəndlər üzrə oxumuşdur⁴⁶².

14 noyabr 1920-ci ildə Tiflisdə Gürcüstan, Azərbaycan SSR və RSFSR arasında ticarət-tranzit sazişi imzalanır. Gürcüstan xarici işlər nazirinin müavini K.B.Sa-

⁴⁵⁸ İ.Musayev. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər), Bakı, 1996, 297.

⁴⁵⁹ «Борьба» qəz., 1920, 9 may, № 103 (658), s. 4.

⁴⁶⁰ ARDA, f. 28, s. 1, iş 63, v. 6.

⁴⁶¹ “Samuslimano Sakartvelo” // “İslam Gürcüstanı” qəz., 1920, 11 noyabr, № 458, s. 2.

⁴⁶² AKP MK-nın Siyasi Bürosunun RKP MK-nın Qafqaz Bürosu ilə birgə iclasının protokolu, 04.11.1920, № 4 // ARPIİSSA, f. 1, s. 1, iş 22, vv. 16-19.

baxtarişvili, Azərbaycan SSR xalq xarici işlər komissarı M.D.Hüseynov və RSFSR-in Gürcüstanda səlahiyyətli nümayəndəsi A.B.Şeymanın imzaladıqları sazişdə tərəflər bir-birinə sərbəst tranzit hüququ verirdilər⁴⁶³. 18 noyabrda Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin Siyasi Bürosunun iclasında M.D.Hüseynov Gürcüstana səfəri və bu ölkə ilə imzalanmış müqavilə barədə hesabat xarakterli çıxış edir⁴⁶⁴.

1920-ci ilin noyabr ayının sonu və dekabrında Azərbaycan SSR ilə GDR, eləcə də RSFSR və GDR arasında münasibətlər yenidən kəskinləşir. Həmin dövrdə müxtəlif ittihamlarla Bakıda Gürcüstan, Tiflisdə isə Azərbaycan vətəndaşları, o cümlədən dövlət qurumlarının və diplomatik təmsilçiliklərin əməkdaşları kütləvi şəkildə həbs olunurlar. Gürcüstan hökumətinin 14 noyabr sazişinə uyğun olaraq neft daşınması üçün Bakıya göndərdiyi qatarlar lokomotiv və briqadalarla birlikdə RSFSR və Azərbaycan SSR hakimiyyəti tərəfindən saxlanılır. Öz növbəsində Gürcüstan qarşılıqlılıq prinsipi əsasında 5 dekabr 1920-ci ildən etibarən öz ərazisindəki RSFSR, Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR-in əmlaklarının üzərinə həbs qoyur⁴⁶⁵.

29 noyabr 1920-ci ildə Ermənistanda sovet hakimiyyətinin qurulması Gürcüstandakı yerli kommunistləri fəallaşdırmışdı. Gürcüstan Dəmir Yolları İdarəsi mümkün təhdidləri önləmək üçün Ermənistandan Gürcüstana və ya Gürcüstan xaricinə gedən qaçqınlardan ibarət vaqonların qəbulunu qadağan etmişdi⁴⁶⁶.

Gürcüstan Demokratik Respublikasının hakimiyyəti bir tərəfdən daxili siyasi sabitliyin təmin edilməsi və gözlənilən bolşevik hərbi müdaxiləsinin qarşısının alınması, digər tərəfdən isə bunlara paralel olaraq ölkənin beynəlxalq aləmdə de-yure tanınması üçün səylərini səfərbər etmişdi. 1920-ci ilin payızında Cenevrəyə hökumətin diplomatik müşaviri Zurab Avalişvili göndərilmişdi. O, Gürcüstanın İsvicrədəki diplomatik nümayəndəsi Mixail Sumbataşvili ilə birlikdə ölkənin Millətlər Liqasına (ML) üzv olması üçün danışıqlar aparmalı idi⁴⁶⁷.

15 noyabr 1920-ci ildə ML-in ümumi toplantısının proqramına digər məsələlərlə yanaşı, Gürcüstan kimi üzv olmayan ölkələrin təşkilata qəbul olunması daxil edilir⁴⁶⁸. 16 dekabr 1920-ci ildə Baltik ölkələri və Gürcüstanın ML-ə üzvlüyü müzakirə olunur. Həmin gün səhər Ermənistanın (artıq sovetləşməsinə rəğmən) ML-ə qəbul olunmasına dair səsvermədə 21 səs əleyhinə, 8 lehinə olmaqla yox deyilmiş-

⁴⁶³ ARDA, f. 28, s. 1, iş 55, vv. 82-85; iş 60, vv. 53-54 arx.; iş 68, vv. 106-108; «Батумская жизнь» qəz., 1920, 18 noyabr, № 113.

⁴⁶⁴ AKP MK-nın Siyasi Bürosunun iclasının protokolu, 18.11.1920, № 4 // ARPIİSSA, f. 1, s. 1, iş 22, vv. 37-38.

⁴⁶⁵ «Эхо Батума» qəz., 1921, 23 yanvar, № 165; «Батумис tsxovreba» qəz., 1921, 23 yanvar, № 16, s. 1. «Азербайджан» qəz., 1920, 13 yanvar, № 8, s. 2.

⁴⁶⁷ G.Şaradze. Gürcüstanın ilk demokratik respublikası və xarici siyasət (გ.შარაძე. საქართველოს პირველი დემოკრატიული რესპუბლიკა და საგარეო პოლიტიკა), Tiflis, 2003, s. 168.

⁴⁶⁸ yenə orada.

di⁴⁶⁹. Gürcüstanın ML-ə qəbulu ilə bağlı səsvermədə 24 ölkə iştirak edirdi. Məsələnin müsbət həlli üçün səslerin $\frac{2}{3}$ -si – yəni 16 səs kifayət idi. Səsvermə zamanı 10 ölkə (Cənubi Afrika, Norveç, İsveçrə, Çili, Portuqaliya, Kolumbiya, İran, İtaliya, Paraqvay, Boliviya) lehinə, 13 ölkə (Avstraliya, Yeni Zelandiya, Danimarka, Böyük Britaniya, İspaniya, Hindistan, Yuqoslaviya, Kanada, Kuba, Yunanıstan, Fransa, Çexoslovakiya, Hollandiya) əleyhinə səs verdi, 1 ölkə isə bitərəf qaldı; 18 ölkə, o cümlədən Belçika, Polşa, Rumıniya, İsveç və digərləri isə səsvermədə iştirak etmədilər⁴⁷⁰.

Qeyd olunanlara rəğmən, çox keçmədən 10 yanvar 1921-ci ildə müttəfiqlərin Ali Şurası GDR-in de-yure tanınması barədə qərar qəbul etdi. Bu qərarın qəbulunda 1920-ci ilin sentyabrında Tiflisə səfər etmiş Avropalı sosialistlərin nümayəndə heyəti az rol oynamamışdı. Heyətin üzvləri öz ölkələrinin hökumət və parlamentləri qarşısında GDR-in de-yure tanınması tələbini qoymuşdular⁴⁷¹.

Artıq həmin dövrdə Gürcüstan Demokratik Respublikası Türkiyə (04.06.1918), Argentina (15.09.1919), Sovet Rusiyası (07.05.1920), Almaniya (24.09.1920), İsveçrə Konfederasiyası (1920), Belçika (27.01.1921), Fransa (27.01.1921), Böyük Britaniya (27.01.1921), İtaliya (27.01.1921), Yaponiya (27.01.1921), Avstriya (17.02.1921), Rumıniya (18.02.1921), Lüksemburq (23.02.1921), Polşa (28.01.1921) tərəfindən de-yure tanınmışdı.

Gürcüstanın Fransa, İngiltərə, İtaliya, Almaniya, İsveçrə, Belçika, RSFSR, Türkiyə, Argentina, Mançuriya, İsveç, Norveç, ABŞ, Ukrayna, Azərbaycan SSR, Ermənistan SSR, Çexoslovakiya, Polşada səlahiyyətli nümayəndəlikləri, konsulluqları və digər diplomatik təmsilçilikləri açılmışdı⁴⁷². Eyni zamanda Tiflisdə Böyük Britaniyanın və Fransanın ali komissarları, Almaniya, Finlandiya və Yunanıstanın diplomatik nümayəndələri, ABŞ Yardım Komitəsinin nümayəndəsi, Çexoslovakiya Milli Şurasının nümayəndəsi, İtaliyanın rəsmi təmsilçisi, RSFSR, Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR-in səlahiyyətli nümayəndələri, Osmanlı Böyük Millət Məclisinin nümayəndəsi, Polşa Respublikasının nümayəndəsi, İran baş konsulu, Norveç, Estoniya, Litva və Latviya konsulları, İspaniya vitse-konsulu iqamət edirdilər⁴⁷³.

Bir çox böyük dövlətlər, xüsusilə də Qərb dövlətləri tərəfindən de-yure tanınmasına rəğmən, GDR müstəqilliyini qoruya bilmədi. Sovet Rusiyası 7 may 1920-ci il müqaviləsini pozaraq 12 fevral 1921-ci ildə Gürcüstana qarşı elan olunmamış müharibəyə başladı. 16 fevralda tərkibi F.Maxaradze, M.Oraxelaşvili, Ş.Eliava, A.Gegeçkori, V.Kvirkveli, A.Nazaretyan və digərlərindən ibarət Gürcüstan İnqilab Komitəsi yaradıldı. 25 fevralda XI Qırmızı Ordu paytaxt Tiflisə daxil oldu və Gürcüstanda sovet hakimiyyətini elan etdi, GDR hökuməti isə Kutaisə köçməyə məcbur qaldı⁴⁷⁴. 1921-ci il 10 martda Kutaisdə, 18 martda isə Batumda sovet hakimiyyəti elan olundu.

⁴⁶⁹ yenə orada, s. 175.

⁴⁷⁰ yenə orada, s. 178-179.

⁴⁷¹ O.Canelidze, göstərilən əsəri, s. 77.

⁴⁷² yenə orada, s. 150.

⁴⁷³ "Sakartvelos respublika" qəz., 1921, 10 fevral, № 31, s. 3.

⁴⁷⁴ П.К.Цквитария. История революционного движения в Аджарии, Батуми, 1979, с. 145.

Həmin dövrdə GDR hökumətinin N.Jordaniya başda olmaqla Batumda olan 50-dən çox üzvü bu şəhərdəki liman üzərindən ölkədən mühacirət etdilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, sovet işğalı ərəfəsində Gürcüstan Demokratik Respublikasının daxili işlər naziri N.Ramişvilinin əmri ilə Tiflis və Batumda olan RSFSR, Azərbaycan və Ermənistan SSR-in səlahiyyətli və diplomatik nümayəndələri saxlanılmış, onlardan bir çoxu Kutais həbsxanasına göndərilmişdi⁴⁷⁵.

Gürcüstanda sovet hakimiyyətinin qurulması, Azərbaycanda olduğu kimi, zorakı metodlarla həyata keçirilirdi. Eyni ssenari üzrə idarəçilik funksiyası Gürcüstan İnqilab Komitəsinə verilmişdi. Kütləvi repressiyalar törədilmiş, GDR hökumətində vəzifədə olan, parlamentdə təmsil olunan çox sayda siyasi-ictimai xadim həbs olunmuşdu. GDR dövlət rəsmilərindən bir çoxu Avropada sığınacaq tapmışdı.

Borçalı qəzasında yeni idarəçilik strukturlarının yaradılması, qəza milisinin formalaşdırılması barədə Yekaterinovka (Yekaterinenfeld) məntəqəsindən 1921-ci ilin 26 martında məlumat verən "Borba" qəzetinin müxbiri bildirirdi ki, əhali, xüsusilə də müsəlmanlar arasında böyük nüfuzla malik Aleksandrovski Borçalı Qəza İnqilab Komitəsinin sədri təyin olunubdur⁴⁷⁶.

Geniş əhali kütləsinin rəğbətini qazanmaq üçün Gürcüstan Demokratik Respublikasının elan olunduğu 26 may tarixi 1921-ci ildə rəsmi bayram kimi qeyd olunmuş, həmin gün dövlət müəssisələri işləməmişdir⁴⁷⁷. İnqilab Komitəsi respublika üzrə bayram tədbirlərinin təşkili üçün xüsusi hazırlıq görmüşdü. Gürcüstan sovet hakimiyyəti bu qərarını "26 may – Oktyabr inqilabının məhsuludur", "26 mayda gürcü xalqının müstəqillik ideyası bəyan edilmişdir", "Kommunist partiyası 26 mayı Gürcüstan zəhmətkeşlərinin menşevik hakimiyyəti və Avropa kapitalizmindən həqiqi müstəqilliyi günü kimi qeyd edir" tezisləri ilə əsaslandıraraq təbliğ edirdi⁴⁷⁸.

Azərbaycan SSR-in Gürcüstan SSR-dəki diplomatik nümayəndəliyi çox keçmədən səlahiyyətli nümayəndəlik adlandırılmış və Məhəmməd Xəlilov səlahiyyətli nümayəndə vəzifəsini tutmuşdu. S.M.Jəgenti Gürcüstan SSR-in Azərbaycan SSR-də səlahiyyətli nümayəndəsi vəzifəsinə təyin olunmuşdu.

1922-ci ildə Azərbaycanda S.Jəgentinin başçılığı altında Gürcüstan SSR-in səlahiyyətli nümayəndəliyindən başqa aşağıdakı xarici ölkə nümayəndəlikləri fəaliyyət göstərirdilər⁴⁷⁹:

- RSFSR-in Cənubi Qafqazda səlahiyyətli nümayəndəliyi (səlahiyyətli nümayəndə: B.Leqran); Türkiyə Böyük Millət Məclisi hökumətinin diplomatik nümayəndəliyi (diplomatik nümayəndə: Memduh Şövkət bəy);
- Ermənistan SSR-in səlahiyyətli nümayəndəliyi (səlahiyyətli nümayəndə: İ.İ.Dövlətyan* İran diplomatik nümayəndəliyi və konsulluğu (diplomatik nü-

⁴⁷⁵ yənə orada.

⁴⁷⁶ «Борьба» qəz., 1921, 30 mart, № 24.

⁴⁷⁷ «Правда Грузии» qəz., 1921, 25 may, № 69.

⁴⁷⁸ «Правда Грузии» qəz., 1921, 18 may, № 63.

⁴⁷⁹ ARPIİSSA, f. 1, s. 3, iş 32, v. 64.

* İ.İ.Dövlətov bundan öncə Azərbaycan SSR-in Ermənistanda səlahiyyətli nümayəndəsi və "Azəritifəq"ın (Azərbaycan SSR İstehlak Cəmiyyətləri İttifaqı) idarə heyətinin sədri vəzifəsini tutmuşdur [M.Qasımov, göstərilən əsəri, s. 205].

- mayəndə və konsul: Məmməd xan Səəd-ül-Vəzir);
- Buxara Xalq Sovet Respublikasının səlahiyyətli nümayəndəliyi (səlahiyyətli nümayəndə: Məhəmməd Seyid Əhrari);
- İtaliya siyasi agentliyi (siyasi agent: Andjello Qrafani);
- Almaniya konsulluğu (konsul: E.A.Beme);
- Litva konsulluğu (konsul: Mixail Markovski);
- İsveçrə konsulluq agentliyi (konsul agenti: Henrix Klottyü);
- Estoniya konsulluq agentliyi (konsul agenti: R.Puur);
- Dağıstan İnqilab Komitəsinin nümayəndəliyi (nümayəndə: Səədulla Həmzəyev);
- Çexoslovakiya Qırmızı Xaç təşkilatının nümayəndəliyi (nümayəndə: V.V. Peş).

Müstəqil Azərbaycan və Gürcüstan sovet respublikaları faktiki olaraq fiksiya idi. Hər iki respublika Moskvanın təlimat və göstərişləri ilə idarə olunurdu. Xarici siyasətin aparılması üzrə məsul Azərbaycan SSR və Gürcüstan SSR xalq xarici işlər komissarlıqlarının fəaliyyətləri əsas etibarilə formal xarakter daşıyır, RSFSR-in xalq xarici işlər komissarı G.Çiçerin tərəfindən yönləndirilirdi. Bu respublikaların xaricdəki diplomatik təmsilçilikləri öz fəaliyyətlərini Sovet Rusiyasının diplomatik təmsilçilikləri ilə əlaqələndirildilər. RSFSR-in həyata keçirdiyi “direktiv diplomatiyası” 1922-ci ildə Sovet Sosialist Respublikalar İttifaqının yaradılması və nəticə etibarilə onun yaradılmasında iştirak edən sovet respublikalarının xarici siyasət hüququnun mənimsənilməsi və xarici işlər komissarlıqlarının ləğvi ilə başa çatdı⁴⁸⁰.

1.2.6. Gürcüstan azərbaycanlıları Gürcüstan Demokratik Respublikasının ərazi bütövlüyü və müstəqilliyinin müdafiəsində

Gürcüstan azərbaycanlıları dini mənsubiyyətlərinə görə nizami ordu sıralarına hərbi xidmətə çağırılmasalar da, Xalq qvardiyası sıralarında, eləcə də ölkənin ərazi bütövlüyü və müstəqilliyi ciddi təhdidlərlə üzləşəndə çevik şəkildə yaratdıqları könnüllü süvari dəstələrində cəsarətlə və mətanətlə döyüşərək vətən qarşısında borclarını şərəflə yerinə yetirmişdirlər.

Xalq Qvardiyası Günü 12 dekabr 1918-ci ildə bütün Gürcüstan ərazisində, o cümlədən Tiflis qəzasının əsasən azərbaycanlılar yaşayan Qarayazı nahiyəsində təntənəli şəkildə qeyd olunmuşdu. Bu barədə “Bartsxaneli” imzalı müəllif “Ertoba” qəzetində yazırdı:

“Fədakar azadlıq döyüşçülərinin bayramı burada da münasib şəkildə keçirildi. Bir gün əvvəl bütün stansiya və orada dayanan zirehli qatar yaşıl rəngdə bəzənmişdi. 12 dekabr səhəri stansiya qarşısında zirehli qatarın xalq qvardiyaçıları düzülmüşdü. Onlara sözlə yoldaş A.Qoquadze müraciət etdi. Daxıllara pul yığmağa başladılar. Bu

⁴⁸⁰ A.Bendianaşvili, göstərilən əsəri, s. 350; C.Həsənlı. Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti (1920-1939), s. 634.

zaman Qarayazı rayonunun süvari tatar milisinin müşayiəti ilə “Dzmoba” (Qardaşlıq – F.V.), “Ertoba” (Birlik – F.V.) (yeni kəndlərdir) və Qaratəpə kəndlərinin sakinlərinin prosessiyası (kütləvi yürüşü) göründü. Zirehli qatarın qvardiyaçıları stansiyanın qarşısındakı düzəngahda dayanan bu yürüşə qoşuldular. Burada onlara rus dilində nitqlə Qarayazı rayonunun komissarı yoldaş Abbasqulu Nuriyev sözlə müraciət etdi: “Hümmət” sosial-demokrat partiyasının adından sizləri, Gürcüstanı anarxiya və vətəndaş müharibəsindən xilas edən yoldaş xalq qvardiyaçılarını salamlayıram. Sizin azadlıq və dostluğun müdafiəsi üçün tökülmüş qanlarınızla, yoldaşlar, bu gün Gürcüstanın ərazisində dalğalanan bayraqlar rənglənidir. Yalnız burada, Gürcüstanda inqilabın qazandığı hər bir şey saxlanılıb. Bütün bunlar sizin əməyin və Gürcüstanda şüurlu demokratiyanın işinin qazancıdır”... Yoldaş Nuriyev tərəfindən xalq qvardiyası üçün 2100 rubl toplandı... Aşağı yerli yoldaşlar və ictimaiyyət zirehli qatarın xalq qvardiyaçıları üçün şam yeməyi verdilər”⁴⁸¹.

1918-ci il gürcü mətbuatının xəbərlərindən bəlli olur ki, Borçalı və Axalkələk qəzalarına iddialı olan Ermənistanın silahlı qüvvələrinin həmin ilin 12 dekabr tarixində Borçalı qəzasının Lori nahiyəsində – Sənain məntəqəsində mövqe tutan Gürcüstan sərhəd bölmələrinə hücumu ilə başlanmış Ermənistan-Gürcüstan müharibəsi zamanı Qarayazı nahiyəsinin və Borçalı qəzasının azərbaycanlıları tez bir zamanda könüllü dəstələr təşkil edərək Gürcüstan hərbi komandanlığının əmrinə müntəzir dayanmışdılar. Gürcüstan milli-demokratlarının mətbu orqanı “Sakartvelo” qəzetinin 21 dekabr 1918-ci il tarixli sayında K.Svimonişvilinin* Borçalıda könüllülər dəstəsinin yaradılması ilə bağlı hökumət qarşısında vəsatət qaldırdığı bildirilirdi⁴⁸². “Sakartvelo”nun növbəti sayında isə belə bir məlumat dərc olunmuşdu: “Cümə günü, 20 dekabrda 400 nəfərlik müsəlman atlı dəstəsi Qarayazıdan Tiflisə gəlmişdir”⁴⁸³.

Qarayazılıların könüllü süvari dəstəsinə bu bölgənin komissarı, hümmətçi Abbasqulu Nuri oğlu (Nuriyev) komandanlıq edirdi. Bununla bağlı “Sakartvelos respublika” rəsmi dövlət qəzetinin 25 dekabr 1918-ci il tarixli sayında “Müsəlman dəstəsi” başlıqlı məlumatda aşağıdakılar qeyd olunurdu: “General-qubernator Maqlakelidze başqa-başqa qəzalarda asayışı qorumaq üçün müsəlman dəstələri də yaratmışdı. İndi Maqlakelidze Tiflisin general-qubernatoru təyin olunduqdan sonra bu dəstələr onun yanına öz silahları ilə gəlib kömək və xidmət etməyə söz verirlər. Artıq Abbasqulu Nuri oğlunun başçılığı altında Qarayazıdan müsəlmanların dəstəsi gəlmişdir”⁴⁸⁴. “Sakartvelos respublika”nın başqa bir sayında da Tiflis qəza komissarı Qomartelinin ver-

⁴⁸¹ “Ertoba” qəzeti, 1918, 15 dekabr, № 271, s. 3.

*Konstantin İosifoviç Svimonışvili (K.İ.Svimonov) – Borçalı qəzasının Gürcü-Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin sədri, 1917-ci ildə Tiflis zadəgan deputatları məclisinin üzvü (bax: Гражданская война в России и мусульмане. Сборник документов и материалов / Сост., предисл. и примеч. С.М.Исхаков, Москва, 2014, с. 598).

⁴⁸² “Sakartvelo” qəz., 1918, 21 dekabr, № 245, s. 2.

⁴⁸³ “Sakartvelo” qəz., 1918, 22 dekabr, № 246, s. 3.

⁴⁸⁴ “Sakartvelos respublika” qəz., 1918, 25 dekabr, № 124.

diyi məlumata istinadən şəhərdə “əmin-amanlığı və qayda-qanunu təmin etmək üçün” Qarayazıdan müsəlmanların süvari dəstəsinin Tiflisə gəldiyi bildirilirdi⁴⁸⁵.

Döyüş arealının tam mərkəzində yaşayan Borçalı qəzasının azərbaycanlı əhalisi də Qarayazı nahiyəsində yaşayan soydaşları kimi Gürcüstan hökumətinə açıq dəstək nümayiş etdirərək qəzanın heç bir vəchlə Ermənistanın nəzarətinə verilməsinə razı olmayacaqlarını bəyan edir, dədə-baba yurdlarına soxulmuş düşməne qarşı mərd-cəsinə döyüşürdülər. “Sakartvelo” qəzetinin 27 dekabr 1918-ci il tarixli sayında dərc olunmuş “Borçalı və Cavaxetiya” başlıqlı yazıda Borçalıda “tatar”ların yunanlar və alman kolonistləri ilə birgə gürcülərlə həmrəy olduğu vurğulanırdı⁴⁸⁶. “Sakartvelos respublika” və “Ertoba” qəzetlərində isə “Borçalı müsəlmanlarının bəyanatı” sərlöv-həsi altında Borçalı qəzasının müsəlman sakinləri Məmməd Hacı oğlu* və Hüseyn Təhməz oğlunun aşağıdakı məzmununda bəyanatlarının mətni çap olunmuşdu:

“Ərazisində uzun müddətdir yaşadığımız Gürcüstanın hökuməti Azərbaycan və Ermənistan hökumətlərinə bir neçə dəfə təkliflə müraciət etdi ki, Cənubi Qafqaz konfransına öz nümayəndələrini göndərsinlər. Onlar ümumi razılıq əsasında Cənubi Qafqaz respublikaları arasında bütün mübahisəli məsələləri, o cümlədən Borçalı qəzası ilə bağlı məsələni sülh yolu ilə həll etməli idilər. Azərbaycan hökuməti bu təklifi dəstəklədi və öz nümayəndələrini təyin etdi, ancaq Ermənistan hökuməti bəlli olmayan məntiqlə nümayəndələr göndərməkdən və ermənilərin nizami ordusu bizim üzərimizə hücum edəndə mübahisəli məsələlərin sülh yolu ilə həll olunmasından vaz keçdi. Biz qəti surətdə bunları bildiririk: Ümumiyyətlə, istənilən müharibələrin əleyhinəyik, bu mənasız və dəhşətli müharibənin təcili dayandırılmasını tələb edirik. Bizim əraziyə hücum edilməsinə səbəb olan və bizim torpaqları öz dövlətlərinə birləşdirməyi düşünən Ermənistan hökuməti bilməlidir ki, biz, Borçalı müsəlmanları öz tariximizdə Ermənistanın tabeliyində olduğumuz hansısa bir dövrü xatırlamırıq. Biz elə başdan Gürcüstanın sərhədlərinə daxil idik və burada yaşayırdıq. Ona görə də, Ermənistan hökumətinin bizi güclə öz dövlətinə birləşdirmək istəyini təəccüblə qarşıladıq.

Əminik ki, hazırkı inqilab dövründə hər bir xalqın özünün müqəddəratını həll etmək hüququ var və biz bizdən soruşmadan istəyimiz əleyhinə bu və ya digər dövlətə birləşdirilməmizi qəbul edə bilməyəcəyik. Bəyan edirik ki, Cənubi Qafqaz konfransınadək, bütün məsələlərin sülh yolu ilə nizamlanmasınadək biz borçalılar özümüzü Gürcüstan Demokratik Respublikasının vətəndaşı hesab edirik, hökumətimizə var-gücümüz ilə kömək etməyə borcluyuq. Ona görə də Ermənistan hökumətindən qəti şəklidə tələb edirik ki, təcili olaraq hərbi əməliyyatları kəssin, öz ordusunu sərhəddən o yana geri çəksin və Borçalı məsələsinin, bütün digər mübahisəli məsələlər kimi sülh yolu ilə ümumi razılıq əsasında həll olunmasına çalışsın...”⁴⁸⁷

⁴⁸⁵ “Sakartvelos respublika” qəz., 1918, 29 dekabr, № 128, s. 3.

⁴⁸⁶ “Sakartvelo” qəz., 1918, 27 dekabr, № 250, s. 1.

* Əslən Borçalı qəzasının Axlımahmudlu kəndindən olan Məmməd Hacı oğlu GDR dövründə Borçalı qəza yerli idarə məclisinin sədr müavini vəzifəsini tuturdu.

⁴⁸⁷ “Ertoba” qəz., 1918, 21 dekabr, № 276, s. 2; “Sakartvelos respublika” qəz., 1918, 22 dekabr, № 122, s. 3; «Грузия» qəz., 1918, 24 dekabr, № 92

Gürcüstan Milli Şurasında yerli azərbaycanlı icmasının nümayəndələri qismində deputat mandatına sahib olan Əbdüləziz Şərifov və Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev parlament iclaslarında təmsilçisi olduqları toplumun dövlətçilik və ölkənin ərazi bütövlüyü ilə bağlı tutduğu vətəndaşlıq mövqeyini açıq şəkildə ortaya qoyurdular. Ə.Şərifovun parlamentin 15 oktyabr 1918-ci il tarixli iclasında azərbaycanlı-müsəlman deputatların adından səsləndirdiyi bəyanatdan bir parça:

“... Bilin, bu gənc dövləti hansı sınaqların gözləməsindən və hansı təhlükələrin təhdid etməsindən asılı olmayaraq biz cəsarətlə, davamlı olaraq sizinlə (gürcülərlə – F.V.) çiyin-çiyinə addımlayacağıq və həm sevincinizi, həm də gələcəkdə mümkün kədərinizi qardaşcasına bölüşəcəyik”⁴⁸⁸.

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev parlamentin Ermənistanın Gürcüstanın ərazi bütövlüyünə təcavüzü və Borçalı qəzasında aktiv hərbi əməliyyatlara başlamasına həsr olunmuş 17 dekabr 1918-ci il tarixli xüsusi iclasında Gürcüstan müsəlmanları adından çıxış edərək deyir:

“...Biz parlamentə daxil olanda və öz bəyanatımızda bildirdik ki, Gürcüstan müsəlmanları öz vətənlərini, düşmənin kim olmasından asılı olmayaraq, hər kəsdən bütün mümkün vasitələrlə qoruyacaqlar və indi də, sözdən əmələ keçmək lazım olan bir vaxtda da bu bəyanatı təntənəli şəkildə təkrar edirik (alqışlar). XVIII əsrin sonlarında mərhəmətsiz Ağa Məhəmməd xanın qoşunları Şuşa qalasını mühasirəyə alanda şahzadə Aleksandr İrakli oğlunun başçılığı altında Gürcüstan ordusu Qarabağ xanı İbrahimi xilas etmək üçün yürüş etdi (Veşapeli: “Sizin yaxşı yaddaşıınız var imiş!”). Bundan sonra İran şahı gürcülərə acıqlananda və öz qoşunlarını onların üzərinə yönəldəndə onda bizim Borçalı qəzasının müsəlmanları Gürcüstan qoşunlarının səflərində yer aldılar və öz dindaşlarına qarşı çıxdılar (Vaçnadze: “Yaşasın Borçalı!”). Bütün bunlar Borçalı qəzasının müsəlmanlarının törəmələrinin yaddaşında bugünədək yaşayır.

Və indi müsəlman dəstəsi artıq yaranıbdır və onlar Gürcüstanın düşmənləri əleyhinə vuruşurlar (alqışlar). Bu düşmənlər yalnız Gürcüstanın deyil, bütün Cənubi Qafqazın müstəqilliyinə qarşı müharibə elan ediblər və müstəqilliyə dəyər verən hər kəs onu bütün vasitələrlə qorumağıdır. Müsəlmanlar bunu anlayır, Gürcüstan və Cənubi Qafqazın müstəqilliyini ayaqlar altına atmağa köklənənlərə qarşı məmnuniyyətlə mübarizə aparırlar (yerdən səslər: “Doğrudur”). Mən inanıram ki, Gürcüstan Respublikasının digər hissələrinin müsəlmanları: Sığnaq, Telav, Axalsix və digər qəzaların müsəlmanları da Borçalı müsəlmanları kimi davranacaqlar və bütün imkanlarından istifadə edərək onlar da öz vətənlərini dəstəkləyəcəklər.

Və yenə də bəyan edirəm, parlamentə daxil olanda olduğu kimi, böyük məmnunluq hissi ilə bəyan edirəm: – Yaşasın Gürcüstan! (gur alqışlar)”⁴⁸⁹.

⁴⁸⁸“Ertoba” qəz., 1918, 17 oktyabr, № 222, s. 2; «Кавказское слово» qəz., 1918, 17 oktyabr; «Борьба» qəz., 1918, 17 oktyabr, № 194.

⁴⁸⁹ “Ertoba” qəz., 1918, 21 dekabr, № 276, s. 2; “Sakartvelos respublika” qəz., 1918, 19 dekabr, № 119, s. 2-3; “Saxalxo Sakme” (“სახალხო საქმე”) qəz., 1918, 20 dekabr, № 412, s. 2; «Грузия» qəz., 1918, 20 dekabr, № 89.

Ə.Haqverdiyevin parlamentdə etdiyi bu çıxışla eyni gündə Borçalı azərbaycanlılarının təmsilçiləri Gürcüstan hökumətinin sədri Noe Jordaniya ilə görüşürlər. Bu görüş barədə məlumat dərc edən “Qruziya” qəzetindən oxuyuruq: “17 dekabrda Gürcüstan hökumətinin sədri N.N.Jordaniyanı Borçalı qəzasının müsəlman əhalisini təmsil edən nümayəndə heyəti ziyarət etmişdir. Nümayəndə heyəti bildirmişdir ki, Borçalı qəzasına gəlmiş erməni dəstələri tərəfindən Borçalı qəzasının müsəlmanları arasında Ermənistanın Gürcüstan əleyhinə Azərbaycan və Türkiyənin razılığı və dəstəyi əsasında fəaliyyət göstərdiyi barədə şayiələr yayılıbdır. Tiflisə nümayəndə heyəti də elə bu şayiələrin həqiqiliyinə aydınlıq gətirilməsi məqsədilə göndərilib. Nümayəndə heyəti Türkiyə və Azərbaycan hökumətinin bu şayiələri qəti şəkildə təkzib edən təmsilçilərini ziyarət edib. Gürcüstan hökumətinin başçısının hüsuruna isə nümayəndə heyəti Borçalı qəzasının müsəlman əhalisinin gürcü xalqına və hökumətinə dostluq münasibətlərini izhar etmək üçün gəlir”⁴⁹⁰.

22 dekabrda “Hümmət” partiyasının üzvlərinin Borçalı qəzasının və Tiflis qəzasının Qarayazı nahiyyəsinin müsəlman əhalisinin nümayəndələrinin iştirakı ilə geniş tərkibli iclası keçirilir. GDR parlamentinin üzvü, “Hümmət”in rəhbəri Əbdüləziz Şərifovun sədrliyi və İsmayıl İsmayılovun katibliyi ilə baş tutan iclasın gündəliyi bu 4 məsələdən ibarət olur: 1. Ermənistanın Gürcüstana hərbi təcavüzünə qarşı mübarizə məqsədilə müsəlman könüllü dəstələrinin yaradılması; 2. Müsəlman zabitlərin bu könüllü dəstələrə cəlb olunması; 3. Gürcüstanın müsəlman əhalisi arasında səfərbərliklə bağlı təbliğat-təşviqat işlərinin aparılması; 4. Müsəlman könüllü dəstələrinin qərargahının təşkili⁴⁹¹.

Birinci məsələ üzrə Halay bəy Bayramovun geniş hesabat məruzəsi dinlənir. Məruzə iclas iştirakçıları tərəfindən bəyənilir və eyni istiqamətdə işlərin aparılması istəyi ifadə olunur. Eyni zamanda yaradılan könüllü dəstələrə rəhbərlik etmək üçün xüsusi qərargahın təşkil olunması və onun general Mağalovun* Tiflisdə yerləşən qərargahı ilə əlaqəli şəkildə fəaliyyət göstərməsi qərarlaşdırılır. İkinci məsələnin müzakirəsi çərçivəsində könüllü dəstələrin sıralarına vaxtilə Ermənistanda olmuş və zabit rütbəsi almış bütün müsəlmanların çağırılması qərara alınır. İclasda iştirak edən bir neçə zabit könüllü dəstələrə daxil olub Gürcüstan Respublikasını qorumağa hazır olduqlarını bildirir. Üçüncü məsələ ilə bağlı qərara alınır ki, “Hümmət” partiyasının və iclasda iştirak edən kənd icmalarının nümayəndələri əhali arasında təbliğat-təşviqat işlərinə cəlb olunsun. Bu xüsusda müsəlman əhaliyə ünvanlanan müraciətin mətni razılaşdırılıb çapa göndərilir. Sonra axıncı məsələnin müzakirəsinə keçilir. Gizli səsvermə yolu ilə müsəlman könüllü dəstələrinin aşağıdakı 13 nəfərdən ibarət qərargahı seçilir:

“Hümmət” partiyasından – 1. Halay Bayramov, 2. Hüseynqulu Məmmədov

⁴⁹⁰ «Грузия» qəz., 1918, 21 dekabr, № 90.

⁴⁹¹ «Пробуждение» qəz., 1918, 29 dekabr, № 10.

* GDR ordusunun hərbi komandanlarından olan Levan Luarsaboviç Mağalov (Mağalaşvili) Birinci Dünya müharibəsində “Tatar süvari alayı”nın sıralarında döyüşmüş, 5 iyul 1917-ci ildə həmin alayın komandiri təyin olunmuşdu.

(1919-cu ilin fevral ayında Müəssislər Məclisinin üzvü seçilir), 3. İsrafil İbrahimov, 4. Məşədi Əli İsgəndər oğlu, 5. İsmayıl İsmayılov;

Borçalı müsəlmanlarının nümayəndələrindən – 1. Mirzə Adıgözəl Həşimov, 2. Mürsəl Əsgər oğlu;

Qarayazı müsəlmanlarının nümayəndələrindən – 1. Abbasqulu Nuriyev, 2. Allahverdi Kəlbəyev, 3. Əhməd Tamayev, 4. Kazım Məmməd oğlu, 5. Əhməd Özdo-yev, 6. Mahmudəli Məmmədli oğlu.

Həmin gün qərargahın ilk iclası keçirilir və bu tərkibdə idarə heyəti formalaşdırılır: sədr – H.Bayramov, sədr müavinləri – İ.İbrahimov və Ə.Özdoyev, katiblər – İ.İsmayılov və A.Kəlbəyev. Eyni zamanda Ə.Şərifov qərargahın baş xəzinədarı seçilir. General L.Mağalovun Tiflisdəki qərargahı ilə daimi əlaqənin saxlanılmasına H.Bayramov, cəbhədə olan L.Mağalovun özü ilə birbaşa əlaqəyə A.A.Binnətov məsul şəxs təyin olunurlar⁴⁹².

“Saxalxo Sakme” qəzeti də digər gürcü mətbu orqanları ilə öz səhifələrində oxucusunun diqqətini Gürcüstan azərbaycanlılarının Gürcüstan-Ermənistan müharibəsində tutduğu mövqeyə cəlb edərək 22 dekabr 1918-ci il tarixli sayında “Borçalı müsəlmanları” xəbər başlığı altında yazırdı: “Borçalı müsəlmanlarının nümayəndələri hökumətə bəyan ediblər ki, Borçalı Gürcüstan sərhədləri daxilində qalmalıdır və ora müsəlmanları bura girmiş düşməne qarşı Gürcüstanla birlikdə döyüşəcəklər”⁴⁹³. Bu qəzetin 1918-ci ilin dekabr ayında dərc olunmuş digər bir sayında “Kakuçela” imzalı müxbir həmin ilin 24 dekabrında döyüş meydanında baş vermiş hadisələrə toxunaraq qeyd edirdi: “General Lenko Mağalaşvilinin (Levan Mağalov – F.V.) könüllü ordusu saatbasaat böyüyür. Borçalı tatarları eşidəndə ki, Mağalaşvili acgöz düşməne qarşı könüllülər toplayır, bir gündə 2-3 kənddən 300 döyüşçü çıxdı, silah alıb öz baş zabitlərinin başçılığı ilə bizim orduya qoşuldular. Tatarlar deyirlər: Ölsək də, özümüzü o acgözlərə təbə etdirmərik”⁴⁹⁴.

Gürcüstan-Ermənistan müharibəsinin son günü – 31 dekabr 1918-ci ildə GDR hərbi naziri Qriqol Giorqadze azərbaycanlı-müsəlman könüllüləri ilə görüşür. Bu barədə “Sakartvelo” qəzeti 1 yanvar 1919-cu il tarixli sayında yazırdı: “Dünən günorta saat 1-də müsəlmanların çoxsaylı könüllülər dəstəsi hərbi nazirin yanına gəldi. Dəstənin başçısı söz verdi ki, Gürcüstan torpağında yaşayan müsəlmanlar əllərində silah “vətənləri Gürcüstanı son damla qanlarından qorumağı” öz müqəddəs borcları hesab edəcəklər. Dəstəni hərbi nazir salamladı”⁴⁹⁵. Qeyd olunan görüş barədə “Azerbaydjan” qəzeti də məlumat bölüşürdü: “Tiflis müsəlmanlarının formalaşdırdığı könüllülər dəstəsi Gürcüstanın dalğalanan milli bayrağı ilə Baryatinskaya küçəsində

⁴⁹² «Пробуждение» qəz., 1918, 29 dekabr, № 10.

⁴⁹³ “Saxalxo Sakme” qəz., 1918, 22 dekabr, № 414, s. 3.

⁴⁹⁴ “Saxalxo Sakme” qəz., 1918, 27 dekabr, № 418, s. 2.

⁴⁹⁵ “Sakartvelo” qəz., 1919, 1 yanvar № 1, s. 2.

Hərbi Nazirliyin binası qarşısında düzüldü. Yaxşı geyinmiş, cəsarətli görkəmləri ilə könüllülər gözəl təəssürat oyadırdılar. Girişdə dəstə qarşısına qərargah zabitlərinin müşayiətində hərbi nazir Giorqadze çıxdı. Könüllü dəstənin komandiri nitqlə hərbi nazirə müraciət edib gürcülər və Gürcüstan ərazisində yaşayan müsəlmanlar arasında əsrlik dostluğu və buna sübut olaraq vətənin müdafiəsi üçün öz başlarını qoymağa hazır olan könüllülər dəstəsinin formalaşmasını qeyd etdi. Cavab nitqində cənab Giorqadze könüllülərin xoş təşəbbüsünü alqışladı və gürcülərin onların ölkəsini məskunlaşdıran xalqlara qarşı yalnız tolerantlığını deyil, həm də dəyişməz dost münasibətini vurğuladı. Bu münasibətin nəticəsi müsəlmanların özlərini vətən naminə qurban verməyə hazır olmalarıdır. Sonda dəstə təntənəli marşla nizamlı cərgələrlə keçdi. Toplaşmış çoxsaylı publika onun qarşısından xalq musiqisinin sədaları altında şux addımlarla hərəkət edən könüllüləri heyranlıqla seyr edirdi. Əmr rus dilində verilirdi”⁴⁹⁶.

Gürcüstanla Ermənistan arasında 1 yanvar 1919-cu ildə ingilislərin vasitəçiliyi ilə əldə edilmiş sülh razılaşmasının şərtlərinə görə, Antanta Ali Şurası tərəfindən iki ölkə arasında sərhəd xətti müəyyən olunana qədər Borçalı qəzasının şimalı Gürcüstanda qalmış, cənubu Ermənistanın yurisdiksiyasına daxil edilmiş, Ayrım və Şahalı stansiyaları arasında orta ərazi isə “neytral zona” elan edilərək müvəqqəti olaraq ingilis general-qubernatorunun nəzarətinə verilmişdi. Neytral zonanın azərbaycanlı kəndləri Gürcüstanın hakimiyyəti altında qalmaq, yaxud da Azərbaycana birləşmək istəyir və bunun üçün bütün mümkün vasitələrdən istifadə etməyə çalışırdılar. 1919-cu ilin ilk aylarında Tiflis quberniyasının komissarı Gürcüstan daxili işlər nazirini məlumatlandırırdı ki, neytral bölgədə yerləşən 6 müsəlman kəndinin (İlməzli, Cücəkənd, Soyuqbulaq, Yırğançay, Qaraqala və Qaraisa) sakinləri həmin ərazidə yaşayan erməni kəndlərinin sakinləri, xüsusən də Şahnazar erməniləri tərəfindən hücumlara məruz qalmaları, qarət olunmaları, mal-qaralarının oğurlanması və mülki insanların öldürülməsi ilə bağlı ona şikayət ünvanlayıb, bu bölgədə inzibati idarəçiliyin tətbiq olunmasını xahiş ediblər⁴⁹⁷. Eyni ərəfədə sözügedən komissarın əmri ilə Konstantin Corcadze Ertso-Tioneti nahiyyəsinin komissarı və milis rəisi vəzifəsindən azad olunub Borçalı qəzasının neytral zona sərhədlərindəki ərazilərinin komissarı ştatına keçirilmiş, Giorgi Burduli Borçalı qəzasının milis rəisi, Aslan Nəzər oğlu Binyətov isə qəzanın eyniadlı nahiyyəsinin komissarı və milis rəisi vəzifəsinə təyin olunmuşdular⁴⁹⁸.

Borçalı qəzasının neytral zonada yerləşən, adı yuxarıda çəkilən 6 azərbaycanlı-müsəlman kəndinin əhalisi Gürcüstan hökuməti və Müəssislər Məclisi (parlament) qarşısında vəsatət qaldıraraq qəzanın mübahisəli hesab edilən ərazilərinin Gürcüstana birləşdirilməsi yönündə bütün mümkün tədbirlərin görülməsini istəyirdi. Gürcü mətbuatında da haqqında bəhs edilən, əhalinin səlahiyyətləndirdiyi cücəkəndli Alı Qara

⁴⁹⁶ «Азербайджан» qəz., 1919, 4 yanvar, № 3.

⁴⁹⁷ “Sakartvelo” qəz., 1919, 9 fevral № 31, s. 2-3.

⁴⁹⁸ “Sakartvelos respublika” qəz., 1919, 31 yanvar, № 24, s. 2.

Qurban oğlu (icma komissarı Əhməd Qurbanovun atası), Məmməd Hacı Yusuf oğlu, Rüstəm Mustafə oğlu və Dilənçi Vəli oğlunun imzaladıqları 26 aprel 1919-cu il tarixli vəsatət məktubunda (xahişnamə) Borçalı qəzasının müsəlmanlarının həm Osmanlı hücumları, həm də Gürcüstan-Ermənistan müharibəsi zamanı Gürcüstanla həmrəy olduqlarını sübut etdikləri vurğulanır, qəzanın Lori nahiyyəsinin Tiflislə sıx siyasi-iqtisadi, mənəvi və digər münasibətlərdə bağlılığına diqqət çəkilərək onun tezliklə Tiflis quberniyasına birləşdirilməsi xahiş olunurdu⁴⁹⁹.

Əlavə edək ki, yerli azərbaycanlı əhalinin bütün çabalarına rəğmən, Gürcüstan sovetləşəndən sonra regionda ali bolşevik orqanı rolunu həyata keçirən RKP (b) MK-nın Qafqaz Bürosunun İ.Stalinin iştirakı ilə keçirilmiş 7 iyul 1921-ci il tarixli plenumunun qərarı ilə Lori nahiyyəsində yaradılmış neytral zona Ermənistan Sosialist Sovet Respublikasına birləşdirilmişdi.

Gürcüstan azərbaycanlıları, qeyd etdiyimiz kimi, Xalq qvardiyası sıralarında da xidmət edərək ölkənin ərazi bütövlüyü uğrunda döyüşlərdə canlarından keçirdilər. “Sakartvelo” qəzetinin 15 yanvar 1919-cu il tarixli sayında “A.L.” inisiallı müəllif “Böyük Liaxvi dərəsi” başlıqlı irihəcmli məqaləsinin son abzasında Tsxinval məntəqəsində “buraya sığınmış Borçalı tatarı Həsən bəyin” və Şakro Kasradzenin dəfn olunduğunu yazırdı⁵⁰⁰. Hər iki döyüşçü Ermənistan-Gürcüstan müharibəsində həlak olmuşdu. “Ertoba” qəzeti 1919-cu il 17 yanvar tarixli sayında sözügedən müharibədə döyüş meydanında itdikləri yoldaşlarının ailələrinə yardım məqsədilə ianələr toplamış Xalq qvardiyasının 1-ci bölgə üzrə 1-ci rotasının 2-ci taqımının döyüşçülərinin siyahısını dərc edirdi. Həmin siyahıda Ziyəddin əfəndi Molla Ömər oğlu adlı azərbaycanlı da var idi⁵⁰¹.

1919-cu ilin fevral ayında Axalsıx qəzasında baş vermiş üsyanın yatırılmasında fəal iştirak edən xalq qvardiyaçıların arasında azərbaycanlılar da olur. Parlamentin 19 fevral 1919-cu il tarixli iclasında deputatlardan P.Sağvarelidze, N.Xomeriki çıxış edərək Mesxet (Axısqa) bölgəsində baş verən hadisələrdə yerli müsəlman əhalinin deyil, xarici qüvvələrin əli olduğunu, Axalsıx döyüşlərində gürcü ordusu ilə bərabər 250 yerli müsəlmanın son damla qanlarına qədər döyüşdüyünü, şəhəri də ən axırda elə onların tərk etdiyini deyirlər⁵⁰². “Sakartvelo”nun 21 fevral 1919-cu il tarixli sayında Axalsıx döyüşlərində yaralanmış xalq qvardiyaçıların siyahısı dərc olunur. Onlardan qvardiyanın I süvari alayının döyüşçüləri sırasında Hüseyn oğlu, Seyfulla Mirzə Əli xan, Musa İl (?) oğlu adlarına rast gəlinir⁵⁰³.

1919-cu ilin 26 may tarixində Gürcüstanın müstəqilliyinin ilk ildönümü yer-

⁴⁹⁹ GMTA, f. 1833, s. 1, iş 167, vv. 33-35; “Sakartvelo” qəz., 1919, 1 may № 93, s. 2 və 1919, 21 sentyabr № 204, s. 2; Ş.Məmmədli, göstərilən əsəri, s. 36; R.Mustafa. Qərbi Azərbaycan və Borçalının XIX-XX əsrlərdə yadellilərə qarşı mübarizə tarixindən, Bakı, 2020, s. 140-146.

⁵⁰⁰ “Sakartvelo” qəz., 1919, 15 yanvar № 10, s. 4.

⁵⁰¹ “Ertoba” qəz., 1919, 17 yanvar, № 12, s. 4.

⁵⁰² “Ertoba” qəz., 1919, 25 fevral, № 44, s. 3.

⁵⁰³ “Sakartvelo” qəz., 1919, 21 fevral № 40.

li azərbaycanlı-müsəlman icması tərəfindən də təntənəli şəkildə qeyd olunur. Tiflis Cümə məscidində Müsəlman Milli Şurasının təşəbbüsü ilə Axund Mövlazadənin öncüllüyündə müsəlman ruhanilər Gürcüstanın müstəqilliyinin möhkəmlənməsi və çiçəklənməsi üçün ibadət edirlər. İbadətdə Qazı-Axund Hüseynzadənin başçılığı ilə tam tərkibdə Müsəlman Milli Şurası, müsəlman təhsil, xeyriyyə və digər ictimai təşkilatlarının təmsilçiləri, eləcə də müsəlman məktəblərinin şagirdləri iştirak edirlər. İbadətdən sonra axund qısa nitq ilə çıxış edərək, vətənin gələcək inkişafı naminə xalqı birliyə, sülhə və həmrəyliyə çağırır. Bu barədə məlumat dərc edən rusdilli “Vozrojdeniye” qəzeti yazırdı ki, bütün gün ərzində müsəlman bazarı və evlər bahalı Təbriz xalçaları, canlı güllər və Gürcüstanın milli bayraqları ilə bəzədilmişdir; bir çox dükanda sazandarlar və qrammofonlar ifa edirdilər⁵⁰⁴.

Azərbaycanda baş vermiş bolşevik çevrilişi sonrası regionda yaranmış gərginlik, xüsusən Azərbaycan-Gürcüstan sərhədlərində sovet və gürcü hərbi dəstələri arasında baş vermiş qısamüddətli silahlı münaqişə Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlılar arasında, təbii olaraq, həyəcana səbəb olmuşdu. Bununla əlaqədar, Gürcüstan Müsəlmanları Milli Şurası GDR hökumətinin tövsiyəsi ilə yerli müsəlmanlara müraciət edərək onlardan mövcud zamanənin tələbinə uyğun özlərini sakit aparmağa, heç nədən narahat olmayıb və ziyankar ünsürlərin təsiri altına düşməyib sülh şəraitində yaşamlarını davam etdirməyə çağırır, eyni zamanda pis niyyətli şəxslərin hökumət tərəfindən təqib olunacağı barədə xəbərdarlıq edirdi⁵⁰⁵.

1920-ci il may ayının 14-də “Hümmət” partiyasının sədri Əziz Şərifin sədrliyi ilə Katerinenfelddə Borçalı müsəlmanlarının qurultayı keçirilmişdi. Qurultayda bölgənin müsəlman kəndlərindən 150 səlahiyyətli nümayəndə, eləcə də qonaq qismində GDR Müəssislər Məclisinin üzvləri G.Maxaradze və A.Çenkeli iştirak etmişdilər⁵⁰⁶. Tədbirdə salamlama nitqi ilə çıxış edən A.Çenkeli Azərbaycan sərhədi istiqamətində Gürcüstana qarşı rus alaylarının döyüşdüyünü vurğulayaraq bunları söyləmişdi: “Baş verən hadisələr Borçalı müsəlmanlarını maraqlandırmalıdır. İndiyədək bizimlə dost olan Azərbaycan nədənsə bizə qarşı düşmən mövqedə dayandı. Biz onunla müttəfiq idik, nümayəndə heyətlərimiz Avropada müstəqilliyimizin tanınmasına birlikdə nail olublar; və budur, hazırda biz bu müstəqilliyə çatdıqdan sonra Azərbaycan bir güllə atmadan qapılarını bolşevik anarxiyasına açdı. Bunu hökumət etdi və Azərbaycan öz azadlığını itirdi, Rusiyanın əyaləti oldu. Gürcüstan isə bu təhlükəni hərbi cəhətdən tam hazırlıqlı qarşılayaraq Moskva ilə sülhə nail oldu”⁵⁰⁷. Sonrakı natiq G.Maxaradzenin nitqindən bir parça: “Gürcüstan demokratiyası öz müstəqilliyindən imtina etməyəcək. O, sona qədər çağırılmamış qonaqlara qarşı müdafiə olunacaq və qalib gələcək. Çünki onda özünün öz xoşbəxtliyinin dəmirçisi olmaq istəyi çox güclüdür. Yaşasın

⁵⁰⁴ «Возрождение» qəz., 1919, 28 may, № 2, s. 1.

⁵⁰⁵ «Слово» qəz., 1920, 7 may, № 101, s. 3.

⁵⁰⁶ «Борьба» qəz., 1920, 20 may, № 112 (667).

⁵⁰⁷ «Борьба» qəz., 1920, 17 iyun, № 134 (689).

müstəqil Gürcüstan Respublikası! Yaşasın Borçalı!” Qurultayda müsəlman gürcü (acar) Əhməd bəy Bejanidze türk dilində çıxış edərək acarların həmişə Gürcüstanla bərabər addımladıqlarını demiş və Borçalı müsəlmanlarını da Gürcüstan hökumətini dəstəkləməyə çağırmışdı. Daha sonra tədbirdə Tiflisdən gəlmiş Müsəlman Milli Şurasının sədri Əlimirzə Nərimanov və həmin şuranın üzvü Mirzə Hüseyn Həsənzadə, qurultayın sədri Əziz Şərif geniş nitq söyləmişdilər. Qurultay iştirakçıları Gürcüstan Respublikası hökuməti və parlamentinin sədrlərinə bolşeviklərlə mübarizədə dəstək depeşaları göndərmişdilər⁵⁰⁸.

Gürcü mətbuatı Sovet Azərbaycanı ilə ixtilaf zamanı yerli azərbaycanlıların təxribata uymayıb Gürcüstan hökumətinə loyal olduğunu yazırdı⁵⁰⁹. “Sakartvelos respublika” qəzetinin məlumatlarından həmin dövrdə yaranmış cəbhəyə yardım baş komitəsinin hesabına Gürcüstan azərbaycanlılarından İbrahimovun 100 man., Yadigarovun 500 man., Cəfərovun 150 man., Sadıqoğlunun 100 man., Bayramovun 100 man., Hübətəvovun 200 man., Zalıdovun 150 man., Əkbərovun 700 man., Abbaszadənin 200 man., Hacıyevin 200 man. pul keçirdiyi bəlli olur⁵¹⁰.

1920-ci ilin noyabrında Ermənistanda sovet hakimiyyəti elan olunduqdan sonra bolşeviklərin Cənubi Qafqazda bütün güc və potensiallarını Gürcüstana qarşı yönəldəcəklərini anlayan GDR hökuməti silahlı qüvvələrini möhkəmləndirməyə çalışırdı. Müstəqilliyin əvəzsiz bir nemət olduğunu anlayan Gürcüstan əhalisi, o cümlədən bu ölkədə yaşayan azərbaycanlılar orduya köməklik göstərmək üçün səylərini əsirgəmirdilər. “Sakartvelos respublika” rəsmi dövlət qəzetinin 29 dekabr 1920-ci il tarixli sayında “Müsəlman uşaqların məktubu” başlığı altında orduya 5000 manat maddi yardım toplamış azərbaycanlı uşaqların – İsmayıl, Mikayıl, Muqmal və Lalə Əliyevlərin, İsgəndər, Yusuf və Marqarita Şeyxülislamovların aşağıdakı məzmununda məktubu dərc olunmuşdu:

“Sizdən xahiş edirik, topladığımız 5000 manatı qəbul edin və bizim Gürcüstani qoruyanlara hədiyyələr alın. Qoy onlar bilsinlər ki, biz onların gördüyü işi qiymətləndiririk: bizim həyatımızı qoruyurlar və bununla bizim rahat dərslə məşğul olmağımıza şərait yaradırlar. Biz böyüyəndə özümüz qoynunda yaşadığımız əziz Gürcüstani qoruyacağıq”⁵¹¹.

“Sakartvelo” qəzetinin 4 yanvar 1921-ci il tarixli sayından isə Gürcüstan Respublikasının vətəndaşı İsmayıl Axundovun “Cəbhəyə yardım baş komitəsi”nə 10 000 man., Ələsgər və Ələkbər Babayevlərin – 10 000 man., Gürcüstanda məskunlaşmış Azərbaycanlı emiqrantların Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gürcüstanda diplomatik nümayəndəsi olmuş Fəriz bəy Vəkilovun vasitəsilə 10 000 manat, İran təbəəli

⁵⁰⁸ “Sakartvelos respublika” qəz., 1920, 16 may, № 108, s. 3; «Слово» qəz., 1920, 18 may, № 110, s. 3.

⁵⁰⁹ Bax: “Sakartvelos respublika” qəz., 1920, 22 may, № 112, s. 4; 18 iyun, № 134, s. 2; «Борьба» qəz., 1920, 18 iyun, № 135 (690).

⁵¹⁰ “Sakartvelos respublika” qəz., 1920, 15 iyun, № 131, s. 4.

⁵¹¹ “Sakartvelos respublika” qəz., 1920, 29 dekabr, № 297, s. 4.

azərbaycanlılardan Məmməd Əliyevin – 5 000 man., Əli ağa Əliyevin – 5 000 man. və Mirzə Abbasəli Rzazadənin – 2 000 man. pul vəsaiti göndərdikləri bəlli olur⁵¹².

Mənbələrdən Gürcüstan azərbaycanlılarının hər zaman olduğu kimi, bolşevik işğalı dövründə də gürcü həmvətənləri ilə bir sırada çiyin-çiyinə dayanaraq ölkənin müstəqilliyinin qorunması uğrunda döyüşlərdə fədakarcasına iştirak etdikləri aydın olur. “Sakartvelo” qəzeti “Müsəlmanların loyallığı” sərəlvhəli məlumatında yazırdı: “General-qubernatorun adına Yekaterinenfelddən gələn məlumatlara görə, yerli müsəlman sakinlər Gürcüstana qarşı xoş niyyətlərini bildirirlər və hər cür yardım göstərməyə hazırdırlar”⁵¹³. “Sakartvelos respublika” qəzeti isə “Borçalı müsəlmanlığı” başlığı altında Borçalı qəzasının azərbaycanlı nümayəndə heyətinin 17 fevral 1921-ci ildə Gürcüstan hökumətinin sədri Noe Jordaniya ilə görüşü barədə belə bir xəbər yayırdı: “Dünən hökumətin sədrinə Borçalı müsəlmanlarının nümayəndələrini təqdim etdilər. Onlar sədrə bəyan etdilər ki, müsəlmanların hamısı Gürcüstan torpağını-suyunu namərd düşməndən qanı ilə qorumağa hazırdır: “Biz gürcü millətinin yanında doğulmuşuq, böyümüşük və onunla birlikdə düşmənlə mübarizədə ölməliyik. Rusiya hökuməti etibarsız yanaşdığı üçün bizi orduya çağırırmıdı, sizdən isə xahiş edirik ki, bizlərdən əli silah tuta bilən hər kəsi orduya çağırın”, – Borçalı nümayəndə heyəti bəyan etdi. Bundan başqa onlar sədri bizim ordunun necə cəsarətlə döyüşdüyü barədə (Sadaxlı-Ayrım istiqamətində - F.V.) bilgiləndirdilər və həmçinin qiyam etmiş ermənilərin dinc müsəlman sakinlərə qarşı barbarlığını təsvir etdilər. Hökumətin sədri nümayəndə heyətinə istənilən köməkliyi göstərəcəyinə söz verdi və Azərbaycan, бүтүnlүkdə müsəlman demokratiyasının dəstəyi ilə nəinki Gürcüstanın, Azərbaycanın özünün də bolşevik tiraniyasından azad olunacağına böyük ümid bəslədiyini ifadə etdi”⁵¹⁴.

Bu görüşün səhəri günü – 18 fevralda azərbaycanlılardan ibarət süvari dəstə Gürcüstan Milli Demokrat Partiyasının səfərbərlik şöbəsinin rəhbəri David Vaçnadzenin hüsurunda döyüşə hazır vəziyyətdə dayanmışdı. “Sakartvelo”nun 19 fevral 1921-ci il tarixli sayında “Borçalı və Tiflisin müsəlman dəstələri” başlıklı yazıda bununla bağlı aşağıdakılar qeyd olunurdu:

“Dünən Demokrat Partiyasının səfərbərlik bürosunun binası qarşısına polkovnik Yadigarovun* başçılığı altında Borçalı və Tiflis müsəlmanlarından təşkil olunmuş

⁵¹² “Sakartvelo” qəz., 1921, 4 yanvar, № 2, s. 4.

⁵¹³ “Sakartvelo” qəz., 1921, 17 fevral, № 37, s. 2.

⁵¹⁴ “Sakartvelos respublika” qəz., 1921, 18 fevral, № 38, s. 2.

*Güman edirik ki, İsrafil bəy Həsən bəy oğlu Yadigarov nəzərdə tutulur. Qafqaz yerli Süvari diviziyasının (“Vəhşi diviziya”) “Tatar süvari alayı”nın zabit heyətində təmsil olunan İsrafil bəy 1917-ci ilin yanvar ayında polkovnik-leytenant rütbəsində ordudan tərxis olunaraq məmləkəti Borçalıya qayıtmış, 1918-ci ilin dekabrında gürcü ordusu sıralarında Gürcüstan-Ermənistan müharibəsində, 1920-ci ilin mayında sovet işğalına qarşı Gəncə üsyanında, 1921-ci ilin fevralında isə sovet-gürcü müharibəsində fəal iştirak etmişdir. İsrafil bəyin yaxın qohumları – Vəli bəy və Arçıl bəy Sadıq bəy oğlu Yadigarovlar da sovet-gürcü müharibəsinə könüllü qatılaraq, bolşeviklərə qarşı döyüşmüşdülər. Onların hər üçü Gürcüstan işğal olunduqdan sonra Türkiyə üzərindən Polşaya mühacirət etmişdirlər (Bax. F.Valehoğlu. *XIX əsr Borçalı əhalisinin imtiyazlı zümərələri kameral təsvirlərdə*, Bakı, 2021, s. 100, 107-111) – (F.V.).

200 nəfərlik dəstə gəldi. Dəstəni partiyanın səfərbərlik bürosunun müdiri polkovnik Vaçnadze salamladı. Cavab nitqində dəstənin adından Yadigarov bəyan etdi ki, Borçalı və Tiflis müsəlmanları hər zaman Gürcüstanın paytaxt şəhərinin vəfalı gözətçiləri olmuşlar və bu gün də öz vəzifələrini sədaqətlə yerinə yetirəcəklər⁵¹⁵.

16 fevral 1921-ci ildə Borçalı qəzasının mərkəzini ələ keçirdikdən sonra bolşeviklər bütün qüvvələrini paytaxt Tiflisə doğru yönəltdilər. Gürcüstan silahlı qüvvələri Tiflis ətrafında 3 sahə üzrə müdafiə xətləri quraraq müxtəlif istiqamətlərdən şəhərə daxil olmaq istəyən bolşeviklərin qarşısını kəsməyə çalışdılar. Kür çayının sol sahili üzrə Orxevi çevrəsində müdafiə xəttinə general A.Cicixiya, Kür çayının sağ sahili üzrə Soğanlıq və Tabaxmela arasında yaradılmış müdafiə xəttinə general Q.Mazniaşvili, Tabaxmela-Qocor-Koroğlu qalası – Məngilis müdafiə xəttinə isə general A.Andronikaşvili komandanlıq edirdi.

1921-ci ilin 20 fevral tarixində bolşeviklərin Qocor-Tabaxmela yönündən hücumu heç bir nəticə verməmişdi. Bunun səhəri gün Orxevi cəbhəsində əks-hücumla qarşılaşan Sovet Rusiyasının XI Qırmızı ordusunun bölmələri 10 km geri çəkilməyə məcbur olmuşdular. GDR silahlı qüvvələrinin baş komandanı general G.Kvinitadze öz xatirələrində Gürcüstan tərəfinin qazandığı bu uğuru “kapitan Ediqarəşvilinin (Yadigarovun – F.V.) Borçalı könüllülərinin kavaləriya (süvari) yüzlüyü ilə gücləndirilmiş qvardiyanın çevik və effektiv fəaliyyəti” ilə əlaqələndirirdi⁵¹⁶. Həmin döyüşlərdə iştirak edən gürcü yunker (hərbi təhsil müəssisəsinin müdavimi) Mixeil Dadiani xatirələrində yazırdı: “Polkovnik Çxeidze məni mayor Elizbar Şarvaşidzeyə yazılı əmrin çatdırılması üçün 4-cü minliyə (alaya) göndərəndə zil qaranlıq idi. Yolum yarısını getmişdik ki, atların ayaq səslərini eşitdim. Öz atımı saxladım, azacıq həyəcanlandım. Düşündüm: “Bəlkə ruslardır?” Ancaq çox zamanımız yox idi. Atamın hədiyyə verdiyi tufəngi tuşlayıb rusca səsləndim: “Kto idyot?” («Кто идѣт?» – “Kimdir gələn?”). Cavab aldım: “Borçalintsi” («Борчалинцы» – “Borçalılar”). Bu, A.Yadigarovun (çox güman ki, AXC dövründə Bakı şəhərinin polismeysteri-qalabəyisi olmuş Arçil bəy Yadigarov – F.V.) başçılığı altında Borçalı tatarlarının iyirmi nəfərlik süvari dəstəsi idi. O, general Andronikaşvilinin qərargahının yerini soruşdu. Mən başa saldım və bir-birimizdən ayrıldım⁵¹⁷.

Bolşevik istilasından sonra Qafqazın bir çox guşələrində olduğu kimi, Gür-

⁵¹⁵ “Sakartvelo” qəz., 1921, 19 fevral, № 39, s. 2.

⁵¹⁶ G.Kvinitadze. Xatirələr: Gürcüstanın müstəqillik illəri, 1917-1921 (გვერდიტაძე. მოგონებები: საქართველოს დამოუკიდებლობის წლები, 1917-1921), II cild, Tiflis: Lomisi nəşr., 1999, s. 72-73 (*gürcüca*); M.Baxtadze. 13 taleyüklü gün – 1921-ci ilin fevralının qanlı xronikalari (მ.ბახტაძე. 13 საბედისწერო დღე. 1921 წლის თებერვლის სისხლიანი ქრონიკები), “İstoriani” jurnalı, 2011, fevral, № 2, s. 37 (*gürcüca*).

⁵¹⁷ 1918-1921-ci illər Gürcüstan ordusu haqqında yunker Mixeil Dadianinin xatirələri (ოუნკერ მიხეილ დადიანის მოგონებები 1918-1921 წლების საქართველოს არმიიზე), təqdim edən: Q.Mamuliya, www.gmas.ge (09.04.2015) (*gürcüca*).

cüstanda da bərqərar olmuş yeni sovet rejiminə qarşı tez-tez çıxışlar, üsyanlar baş verir və bu xalq hərəkətlərində yerli azərbaycanlılar az rol oynamırlar. Bu xüsusda Tiflis qəzasının Qarayazı nahiyəsinin Kosalı kəndinin sakini, tanınmış müsavətçi Qurban Hacıbayramlının rəhbərliyi altında “Qarayazı” gizli antisovet təşkilatının fəaliyyəti daha çox nəzərə çarpır⁵¹⁸. Bu təşkilat Gürcüstanın sovetləşməsinə qarşı barışmaz silahlı mübarizə aparan, GDR hökumətində müdafiə nazirinin müavini vəzifəsini tutmuş knyaz Kakutsa Çoloğəşvilinin (Kayxosro Çelokayevin) partizan dəstələri ilə sıx əməkdaşlıq edirdi. 1924-cü il antisovet üsyanının amansızca yatırılması nəticəsində K.Çoloğəşvilinin silahdaşları ilə Türkiyəyə keçməsinə məhz “Qarayazı” partizan təşkilatı köməklik göstərmişdir⁵¹⁹.

Qeyd edək ki, 1924-cü ilin avqust ayında K.Çoloğəşvilinin başçılığı altında böyük bir üsyan baş qaldırmışdır. 29 avqust 1924-cü ildə K.Çoloğəşvilinin dəstəsi Tiflis yaxınlığındakı Məngilis qəsəbəsində yerləşən hərbi kazarmalara hücum etmiş, Duşet şəhərini və Priyut kəndini ələ keçirmişdir, 3 sentyabrda isə Svimoniani-Xevi kəndi yaxınlığında bolşevik qüvvələrini darmadağın etmişdir. Üsyançıların Tiflisə doğru irəliləmək planı kütləvi xalq dəstəyi ala bilmədiyi üçün həyata keçirilməmiş və K.Çoloğəşvili öz tərəfdarları ilə Duşeti tərk edib Türkiyəyə, oradan da daha sonra Fransaya keçmək məcburiyyətində qalmışdır. Nəticə etibarilə üsyançılardan bir çoxu bolşeviklər tərəfindən həbs edilərək ölümə məhkum edilmişdir.

Gürcüstan Daxili İşlər Nazirliyinin arxivində saxlanılan Gürcüstan SSR Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin sənədlərindən məlum olur ki, ÇK (Fövqəladə Komissiya) tərəfindən 1924-cü ilin avqust üsyanında iştiraka görə güllələnən 857 nəfərdən 9-u azərbaycanlı olmuşdur⁵²⁰. Onlardan ikisinin – Bayramov Kiçik Hacıbala oğlu (1890-cı il təvəllüdlü, Tiflis şəhər sakini, menşevik) və Caralov Nikoloz Fərəməz oğlunun (1898-ci il təvəllüdlü, Sığnaq rayonunun sakini, menşevik) 1 sentyabr 1924-cü ildə qətlə yetirildiyi bəllidir⁵²¹.

Onu da əlavə edək ki, tanınmış gürcü yazarı Nuqzar Şataidze K.Çoloğəşviliyə həsr etdiyi “Ağ at” əsərində Borçalı atlılarının başçısı Hacıxəlil obrazına geniş yer ayırmışdır. Çox güman ki, bu obraz Borçalı qəzasının Sarvan kəndinin sakini, məşhur qaçaq, qarapapaqlardan ibarət dəstəyə başçılıq edərək uzun müddət Gürcüstanın sovetləşməsinə qarşı fəal mübarizə aparmış Hacıxəlil ağa Bayramovun prototipidir. Türkiyədə M.Ə.Rəsulzadənin təsisçiliyi ilə azərbaycanlı mühacirlər tərəfindən yayımlanan “Yeni Qafqasiya” dərgisi rumi təqvimə 4 təşriniovval 1340-cı il (miladi: 4 oktyabr 1924-cü il) tarixli 1 (25)-ci nömrəsində Azərbaycandan olan Hüseyn bəy Hüseynbəylinin və borçalılı Hacıxəlilin Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan

⁵¹⁸ Ətraflı bax: N.B.Hacıbayramlı. Bolşevik işğalı və mübarizəmiz (siyasi mühacir xatirələri), Bakı, 2020.

⁵¹⁹ yenə orada, göstərilən əsəri, s. 20.

⁵²⁰ T.Endeladze. Faciəvi 1924 (თ. ენდელაძე, ტრაგიკული 1924), Tiflis, 2004, s. 33-34.

⁵²¹ <https://reportiori.ge/old/?menuid=3&id=72596>.

hüdudlarındakı dağlarda bolşeviklərə qarşı cəbhə açıdıqları, eyni zamanda Hacıxəlil ağanın dəstəsinin üzvlərinin – Gorarxı qəryəsindən* Hacı Qurbanəli, Məhəmməd, Yunus, Gülməhəmməd və Əhməd, Dədələr qəryəsindən Osman, İlyas və Mehdi adlı şəxslərin bolşeviklər tərəfindən güllələndiyi barədə məlumat dərc edirdi⁵²². “Yeni Qafqasiya”nın 16 təşrinisani 1340-cı il (16 noyabr 1924-cü il) tarixli 4 (28)-ci sayında isə cəbhəxanası bitən ixtilalçılardan Hacıxəlil ağa, Hüseyn bəy Hüseynbəyli, İsgəndər ağa və gürcü Çelokayevin (K.Çoloğəşvilinin) məyyətləri ilə birlikdə Türkiyəyə (Ərdəhana) keçdikləri bildirilirdi⁵²³. Dərginin həmin sayından bəlli olur ki, ixtilalçıların 1924-cü ilin 13 oktyabrında Sadaxlı stansiyasında mövqe tutan kommunistlərə hücumu nəticəsində bolşeviklər bu stansiya ordu qüvvələrini cəlb etsə də, dağlara çəkilən üsyançılara heç bir şey edə bilməmiş və onların heyfini yerli türk-qarapapaq kəndlərinin dinc əhalisindən çıxmışdılar. Belə ki, Borçalı qəzasının Candar, Qasımlı və digər kəndlərinin sakinlərinin əmlakları müsadirə edilmiş və həmin kəndlər amansızca top atəşinə tutulmuşdur. Nəticədə çox sayda insan tələfatı olmuş, sağ qalanlar canlarını dağlara sığınaraq qurtara bilmişdirlər⁵²⁴.

Bolşeviklərin hakimiyyəti altında yaşamaq istəməyən Borçalı qəzasının sakinləri köç qəfilələri ilə Türkiyəyə üz tuturdular. Qəzanın Qızıllıacılı qəryəsindən Haqverdi oğlu Mollanın başçılığı altında 20 ailədən ibarət 50 nəfərlik qəfilənin 14 oktyabr 1924-cü ildə Qarsa gəldiyi barədə “Yeni Qafqasiya” dərgisi məlumat verirdi. Bu köçlə gələnlərin daimi yaşamaq üçün Türkiyəyə keçmələrinə izn verilməsinə dair müraciətləri bolşevik hökumətinin rəsmiləri tərəfindən 2 il yubadılmış, həmin müddət ərzində onlara dolana bilmələri üçün əkin sahələri verilməmişdir⁵²⁵.

Mənbələrə istinadən yuxarıda təqdim olunan məlumatlardan görünür ki, Gürcüstan azərbaycanlıları sakini və vətəndaşı olduqları dövlətin tarixinin hər dönməsində olduğu kimi, 1918-1921-ci illərdə – Gürcüstan Demokratik Respublikası dövründə də gürcü xalqı ilə eyni mövqedə dayanaraq ölkənin ərazi bütövlüyü və müstəqilliyi uğrunda ləyaqətlə döyüşüblər. Həmin tarixi dövrə təsadüf edən Ermənistanla müharibədə və sovet işğalına qarşı döyüşlərdə onlar əsasən könüllü süvari dəstələrdə və Xalq qvardiyası sıralarında, sovetləşmədən sonra isə partizan dəstələrində, o cümlədən Gürcüstanın milli qəhrəmanı polkovnik K.Çoloğəşvilinin rəhbərlik etdiyi partizan dəstəsində qəhrəmanlıqla vuruşaraq öz vətənləri naminə canlarını əsirgəməyiblər.

* qəryə - kənd.

⁵²² Yeni Kafkasya: 2. Yıl, 1924-1925 (neşre hazırlayanlar: Y.Akpınar, S.Türkyılmaz, Y.Özkaya), İstanbul, 2018, s. 9-10.

⁵²³ yenə orada, s. 64.

⁵²⁴ yenə orada, s. 64.

⁵²⁵ yenə orada, s. 63.

1.3. Batum məsələsi region dövlətləri və beynəlxalq güclərin diqqət mərkəzində

1.3.1. Osmanlı idarəçiliyi dövrü (14 aprel 1918 – 24 dekabr 1918)

1877-1878-ci illər Osmanlı-Rusiya müharibəsi nəticəsində Çar Rusiyasının nəzarəti altına keçmiş Batum bölgəsi (Acaristan//Acar) 3 mart 1918-ci ildə Sovet Rusiyası ilə Dördlər İttifaqı arasında bağlanmış Brest-Litovsk sülh müqaviləsinə əsasən 40 ildən sonra Əlviyyə-i-səlasənin digər 2 vilayəti – Qars və Ərdahan vilayətləri ilə birlikdə yenidən Osmanlının hakimiyyəti altına qaytarılmışdı.

14 aprel 1918-ci ildə təqribən axşam saat 5 radələrində Batuma ilk Osmanlı hərbi birlikləri daxil olmuşdu. Şəhəri gün Batum vilayətinin hərbi qubernatoru (mütəsərrif) təyin edilmiş Daxiliyyə Nəzarəti Təftişiyə rəisi (Daxili İşlər Nazirliyinin Təftiş İdarəsinin rəisi) Həmid bəy Qapançızadə əmrindəki 150 jandarma ilə birlikdə Batuma gəlmişdi. Həmid bəy türklər tərəfindən Batuma təyin edilmiş ilk məmur idi. Acarıstana göndərilən ikinci Osmanlı məmuru Trabzon limanının işlər müdiri Seyfəddin bəy idi. Şəhər dumasına fəaliyyətini bərpa etməsinə icazə verilmişdi. Şəhərin başçısı vəzifəsini Lordkipanidze icra etməkdə davam edirdi. Türklər ilkin mərhələdə (Batuma digər məmurlar ezam olunana qədər) şəhərdə idarəetmənin təşkilini, asayişin qorunmasını və limanın fəaliyyətini mövcud reallıqlara uyğun bu şəkildə təmin etməyə çalışmışdılar. Əlviyyə-i-səlasəyə təyinat almış digər məmurların 11 mayda işə başlamalı olan Batum konfransına qatılacaq heyətlə birlikdə “Gülnihal” gəmisi ilə Batuma gəlmələri qərarlaşdırılmışdı⁵²⁶.

“Türk ordusu Batuma daxil olana qədər onun əhalisinin bir hissəsi kiçik burjua, burjua-millətçi partiyaların və qrupların təbliğatına uyaraq şəhəri tərk etmişdi. Əgər 1917-ci ilin iyulunda Batumda 35 048 nəfər yaşayırdısa, 1918-ci ilin aprelində 15 375 nəfər qalmışdı. 1918-ci ilin payızında Batum şəhərinin əhalisi 19 000 nəfər idi. Türk administrasiyasının apardığı siyahıyaalınmaya görə isə 1918-ci ilin iyun ayında Batum şəhərində 28 000 nəfər yaşayırdı”⁵²⁷.

Batumun türk idarəçiləri ilə yerli ağqvardiyaçılar əməkdaşlıq edirdilər. Onların arasında kadet Prislibtiyan Maslov da var idi. P.Maslov Batumun komendantı olan türk zabitinə bu sözlərlə müraciət edərək həbsə atılmış ağqvardiyaçı zabitlərin azadlığa buraxılmasını xahiş etmişdi: “Tərəfinizdən Batum – hüquqən sizə məxsus olan və 40 il əvvəl zorla əlinizdən alınan köhnə şəhəriniz tutularkən biz ruslar sizə heç bir müqavimət göstərmədik. Əgər şəhərin müdafiəçiləri arasında ruslar da var idisə, onlar mövqelərə gürcülər tərəfindən məcburən aparılmışdılar. Biz Batumu sizə Brest müqaviləsi əsasında verdik və o gündən sizinlə səmimi müttəfiq və dostuq. Biz sizin

⁵²⁶ M.Sarı, göstərilən əsəri, Ankara, 2014, s. 201; M.Çavleişvili (M.Чавлеишвили), göstərilən əsəri, s. 34.

⁵²⁷ M.Çavleişvili (M.Чавлеишвили), göstərilən əsəri, s. 33.

gəlişinizə qəlbimizə yaxın müttəfiqlər kimi sevinirik və siz tamamən boş yerə qəlbən sizə sadıq rus zabitlərini həbs edirsiniz”⁵²⁸. Gürcü tarixçisi D.Cumburidzenin fikrincə, P.Maslov türkləri rusların onlara qarşı xoş niyyətli, gürcülərin isə antitürk yönümlü olduğuna inandırıb bilmişdi. Əvvəlki hakimiyyət təmsilçilərinin bir hissəsi, o cümlədən şəhər dumasının qəslənlərinin (deputatlarının) bir çoxu məhz buna görə Acarıstanı tərk etmişdi. Əvəzində şəhər duması, başlıca olaraq, Rus Milli Şurasının üzvləri olan rus deputatlarla doldurulmuşdu⁵²⁹.

Batımda Osmanlı hakimiyyətinə qarşı siyasi və silahlı mübarizə çağırışlarına görə İslam Gürcüstanı Xeyriyyə Cəmiyyətinin sədri Məmməd bəy Abaşidze (Məmməd bəy Sancaqbəyzadə) və onunla birlikdə bir neçə Gürcüstan meyilli acar* hüquq-mühafizə orqanlarının nəzarəti altına alınaraq Trabzon həbsxanasına göndərilmiş, cəmiyyətin rəhbər heyətindən Heydər bəy Abaşidze, Qədir bəy Şərvəşidze, Camal Kikava, Həsən Lortkipanidze, Süleyman Bejanidze və Xoca Sirbiladze isə Batımdan deportasiya edilmişdilər. Bu sonuncular Tiflisdə İslam Gürcüstanı Azadlıq Komitəsini (İslam Gürcüstanının Təxlisi Cəmiyyəti) təsis etmişdilər. Komitəyə Gürcüstan Demokratik Respublikasının hökuməti tərəfindən 25 oktyabr 1918-ci il – 28 avqust 1919-cu il tarixləri arasında ümumilikdə 1 milyon 975 min manat yardım göstərilmişdi⁵³⁰. Komitənin mətbu orqanı “Samuslimano Sakartvelo/İslam Gürcüstanı Gürcüstanı” (“სამუსლიმანო საქართველო”/“سنة اسلام”) qəzeti də GDR-in maliyyə dəstəyi ilə nəşr olunurdu. 11 yanvar 1919-cu ildən gürcü və türk (osmanlı) dillərində işıq üzü görən və səhifələrində antiosmanlı yönümlü məqalələrə geniş yer ayıran bu qəzetin redaktoru Həsən Təhsin Ximşiaşvili (H.T.Həmsizadə), ondan sonra Məmməd Abaşidze olmuşdur. Komitənin Gürcüstan Demokratik Respublikasının Hərbi Nazirliyinin tərkibində bir batalyonu var idi. Ona general Aslan Abaşidze komandanlıq edirdi⁵³¹.

Qeyd edək ki, Batımda müsəlmanlar arasında təşkilatlanma işləri Çar Rusiyanın süqutuna yaxın dövrdə geniş vüsət almışdı. 1917-ci ilin fevralında Batımın Əziziyyə məscidində keçirilən toplantıda Məmməd bəy Abaşidze, Heydər bəy Abaşidze, Qədir bəy Şərvəşidze, Camal Kikava və digərləri tərəfindən Gürcü Müsəlmanları Cəmiyyətinin əsası qoyulmuşdu. Həmin ilin oktyabrında isə İslam Gürcüstanı Xeyriyyə Cəmiyyəti yaradılmış və Məmməd bəy Abaşidze onun sədri seçilmişdi. Batımda Bakı Xeyriyyə Cəmiyyətinin filialı fəallığı ilə seçilirdi. Onun maliyyələşməsində Bakının neft maqnatları səylərini əsirgəməirdi⁵³².

Türk hakimiyyəti dönəmində Batımda ümumilikdə üç Gürcüstan yönümlü

⁵²⁸ «Борьба» qəz., 1919, № 30 (286), s. 2.

⁵²⁹ D.Cumburidze. 1918-1921-ci illərdə Acara məsələsi və gürcü ictimai fikri (დ.ჭუმბურიძე. აკარის საკითხი 1918-1921 წლებში და ქართული საზოგადოებრივი აზრი), Tiflis, 1999, s. 27(*gürcüca*).

* acar – Acarıstanda yaşayan müsəlman gürcülər.

⁵³⁰ D.Cumburidze. 1918-1921-ci illərdə Acara məsələsi və gürcü ictimai fikri, s. 51.

⁵³¹ yəni orada.

⁵³² O.Qoqolişvili. Batım vilayəti 1900-1921-ci illərdə, II hissə, 1915-1921-ci illər (ო.გოგოლიშვილი. ბათუმის ოლქი 1900-1921 წლებში, მეორე ნაწილი, 1915-1921 წწ.), Batım, 2020, s. 39-40, 46-47.

təşkilat fəaliyyət göstərirdi: 1. İslam Gürcüstanı Azadlıq Komitəsi; 2. Gürcü Milli Şurası; 3. İslam Gürcüstanı Xeyriyyə Cəmiyyəti.

8 may 1918-ci ildə Acarıstanda Osmanlı yönümlü “Sədayi-millət” təşkilatı fəaliyyətə başlamışdı. Təşkilatın Batum vilayətinin, demək olar ki, bütün bölgələrində və iri yaşayış məntəqələrində filialları və şöbələri yaradılmışdı. Onlardan Çürüksu (Kobuleti) və Gönyə (Qonio) şöbələri daha fəal idi⁵³³. Təşkilatın xətti ilə 1919-cu ilin martından 1920-ci ilin 2 iyulnadək Batumda yəhudi Hayim Şmayevskinin mətbəəsində həftədə 3 dəfə eyniadlı “Sədayi-millət” qəzeti (redaktorları: F.Tilətaroğlu və H.Makayev) çap olunurdu⁵³⁴. “Sədayi-millət”in redaksiyası Batumda Mixaylovskaya küçəsi 40 (indiki Z.Qamsaxurdiya küç.) ünvanında yerləşirdi⁵³⁵.

“Sədayi-millət” və “Samuslimano Sakartvelo/İslam Gürcüstanı” qəzetləri ilə eyni dövrdə Batumda Rus Milli Şurasının təsiri altında rus dilində nəşr olunan “Naş kray” («Наш край») qəzeti (redaktor: N.Y.Françeski) bölgənin siyasi-ictimai həyatına işıq tuturdu. 1920–1921-ci illərdə bu sıraya gürcüdilli “Batomis purtseli” („ბათუმის ფურცელი“), “Batomis tsxovreba” („ბათუმის ცხოვრება“) və rusdilli “Batumskaya jizn” («Батумская жизнь»), “Exo Batuma” («Эхо Батума») və digər dövrü mətbuat orqanları əlavə olundular.

1918-ci ilin may ayının ortalarında Həmid bəy Qapançızadənin yerinə Batumda mütəsərrif vəzifəsinin icrası daha öncə Qarsda mütəsərrif vəkili vəzifəsində çalışan Mehmet Cəmil bəyə həvalə olunur. 3 oktyabr 1918-ci ildə M.Cəmil bəy həmin vəzifəyə təsdiq olunur⁵³⁶.

4 iyun 1918-ci il Batum müqaviləsinə görə, Osmanlı-Gürcüstan sərhədi Çolox çayı, Abastuman və Azqurun cənubundan keçmiş və beləliklə, Əlvileyi-səlasədən başqa Axısqa və Axalkələk qəzaları da (Azqur və Abastuman məntəqələri istisna olmaqla) rəsmən Osmanlı hakimiyyəti altına verilmişdi. Bundan sonra Batuma Osmanlı hərbi naziri Ənvər Paşa səfər etmişdi⁵³⁷. Ənvər Paşanın böyük bayramla qarşılandığını vurğulayan Tiflis mətbuatı Azərbaycan və Şimali Qafqaz nümayəndələrinin Ənvər Paşanın şəərəfinə Batum bələdiyyəsinin ictimai zalında təşkil olunan ziyafətdə iştirak etdiklərini və səhəri gün hərbi nazir tərəfindən qəbul olunduqlarını yazırdı⁵³⁸.

Batum konfransından sonra Batum bölgəsini 60 min nəfər tərk etmişdi⁵³⁹. Bölgənin gələcək taleyi ilə bağlı referendumun – plebisitin təşkili üçün aşağıdakı

⁵³³ O.Qoqolişvili, göstərilən əsəri, s. 71-72.

⁵³⁴ M.Çavleişvili (М.Чавлеишвили), göstərilən əsəri, s. 47; Z.Tsursumiya. Batum Bölgəsi'ndə Sada-yi Millet Hərəkatı və Osmanlı Yanlısı Fəaliyyətləri (1918-1921) // “Ekim 1917 İhtilalı”nın Yüzüncü Yılında Türk Dünyası'ndakı Bağımsızlıq Fikri və Siyasi Hərəkətlər” Uluslararası Sempozyumu Bildirileri (16-17 Ekim 2017, İstanbul), İstanbul, 2017, s. 302.

⁵³⁵ E.Konukçu. Ardahan Tarihi, Ankara, 1999, s. 240.

⁵³⁶ M.Sarı, göstərilən əsəri, s. 241.

⁵³⁷ “Saxalxo sakme” qəz., 1918, 9 iyun, № 253, s. 3.

⁵³⁸ “Saxalxo sakme” qəz., 1918, 15 iyun, № 257, s. 2.

⁵³⁹ N. Zosidze. 1918-1920-ci illərdə Acarıstanda siyasi vəziyyət və milli-azadlıq hərəkatı, Batum, 1995, s. 53.

tərkibdə komissiya yaradılmışdı: E.A.Poray-Koşits (sədr), Mahmud bəy Əfəndiyev, K.A.Krasnitski, M.Volfenzon, İoseb Nakaşidze, Süleyman bəy Sancaqbəyzadə (S.Abaşidze), İ.İ.Kalfoğlu, Qriqol Giginəişvili, Gübner və M.L.Bünyadoğlu⁵⁴⁰. Sadalanan şəxslərdən M.L.Bünyadoğlu və İ.İ.Kalfoğlu milliyətcə rum (yunan) idilər.

Komissiyanın 11 iyul 1918-ci ildə keçirilmiş toplantısında plebisitin açıq və ya gizli səsvermə yolu ilə keçirilməsi məsələsi müzakirə olunur. Toplantıda mövzuya münasibət bildirən komissiyanın üzvləri sırasında azərbaycanlı ziyalı, həkim, bu tədbirdən təqribən 4 ay sonra Batumda Azərbaycanın konsulu təyin olunmuş Mahmud bəy Əfəndiyev də olur. O öz çıxışında deyir: “Batum heç bir istisna təşkil etmir ki, hər yerdə açıq səsvermə keçirildiyi halda, onun sakinlərinə gizli səsvermə hüququ verək. Komissiyanın, bəzilərinin düşündüyü kimi, elə də böyük hüququ yoxdur. Bu yalnız qubernator (mütəərrif) yanında mövcud olan məşvərət orqanıdır. Səsvermə prosesində hər şey daha sadədir və heç bir məcburiyyət yoxdur. Gizli səsvermənin keçirilməsi isə qubernatorun tələblərinə ziddir”⁵⁴¹.

Əlviyyəyi-səlasənin əksər yaşayış məntəqələrində 1918-ci ilin iyun ayında, Acarıstanda isə 14 iyulda keçirilmiş plebisitdə səs verənlərin böyük əksəriyyəti Osmanlı idarəçiliyində yaşamağa üstünlük vermişdilər. Batum şəhəri üzrə səsvermənin nəticələri⁵⁴²:

<i>millətlər üzrə</i>	<i>Osmanlının lehinə</i>	<i>Osmanlının əleyhinə</i>	<i>iştirak etməmişdir</i>
müsəlman acarlar, polyaklar, ukraynalılar, farslar, türklər, Qərbi Avropa və Şimali Qafqaz xalqları	728	95	357
gürcülər, ermənilər və yəhudilər	644	30	430
ruslar	467	77	648
yunanlar	830	8	48
<i>Ümumi</i>	<i>2669</i>	<i>210</i>	<i>1483</i>

Tiflisdə nəşr olunan “Ertoba” qəzetinin yayımladığı məlumatlar əsasında hazırlanmış cədvəldən göründüyü kimi, Batum şəhərində seçki hüququ olan 4362 nəfərdən plebisitdə 2879 nəfər (seçicilərin 66 %-i) iştirak etmiş və onlardan 2669 nəfəri (92,7 %) şəhərin Osmanlı dövlətinin daxilində qalması arzusunı ifadə etmişdirlər.

Plebisitin nəticələri elan olunduqdan sonra Gürcüstan, Almaniya və Rusiya buna rəsmi etirazlarını bildirmiş, Brest-Litovsk müqaviləsinin 4-cü maddəsinin Osmanlı tərəfindən birtərəfli tətbiqinə təpki göstərmişdilər⁵⁴³.

⁵⁴⁰ “Ertoba” qəzeti, 1918, 16 iyul, № 154, s. 2.

⁵⁴¹ yenə orada.

⁵⁴² Ertoba” qəzeti, 1918, 16 iyul, № 154, s. 2.

⁵⁴³ Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, с. 370-378.

15 avqust 1918-ci ildə Əlviyyəyi-səlasənin Osmanlı dövlətinə ilhaqı ilə əlaqəli xətti-humayun (sultanın fərmanı) yayınlanmışdı. 7 sentyabrda Osmanlı hökumətini təmsil edən Məclisi-Vükəla tərəfindən “Batumi vilayəti” qərarnaməsi qəbul edilmişdi. Qərarnaməyə əsasən Əlviyyəyi-səlasədə Batumi və Qars livalarından ibarət Batumi vilayəti adlanan inzibati ərazi vahidi yaradılmışdı. Batumi livası Orta Batumi, Çürüksu, Borçka, Aşağı Acara, Yuxarı Acara, Artvin, Ardanuç, Şavşat qəzaları və 35 nahiyyədən, Qars livası isə Ərdahan, Gölə, Çıldır, Nəfisi-Qars, Şüragəl//Şörəyel, Ağbaba, Zərşad, Sarıqamış, Xorasan, Naxçıvan, Oltu, Tavuskerd və Posof qəzaları ilə 65 nahiyyədən ibarət idi⁵⁴⁴.

22 avqust 1918-ci ildə Batumda bir sıra küçə adları bu şəkildə dəyişdirilmişdir: Mariinski prospekti (indiki Məmməd Abaşidze küç.) – Sultan Səlim prospekti, Qriboyedov küçəsi – Artvin küçəsi, Puşkin küçəsi (indiki Ekvtime Takaişvili küç.) – Ərdahan küçəsi, Turgenev küçəsi (indiki Heydər Abaşidze küç.) – Qazi Muxtar Hacı küçəsi, Şeremetyev küçəsi (indiki Luka Asatiani küç.) – Dərviş Paşa küçəsi, Kutais küçəsi – Əziziyə küçəsi və s.⁵⁴⁵. Həmin dövrdə şəhər başçısı vəzifəsinə bölgənin zəngin əsilzadələrindən R.Cavaxov (R.Cavaxişvili) təyin edilmişdi⁵⁴⁶.

Birinci Dünya müharibəsi Osmanlı Türkiyəsi üçün ağır şərtlərlə başa çatmışdı. 30 oktyabr 1918-ci il tarixli Mudros barışıqı nəticəsində Osmanlı yenidən Brest-Litovsk müqaviləsinə qədərki sərhədlərinə çəkilmək məcburiyyətində qalmış, onların yerini ingilislər tutmuşdu. 1917-ci ildə Rusiyada baş vermiş inqilab və çevrilişlər səbəbindən bu imperiyanın müharibədən çəkilməsiylə Böyük Britaniya və Fransa arasında əldə olunmuş razılaşma nəticəsində Cənubi Qafqaz Böyük Britaniyanın nüfuz dairəsinə verilmişdi⁵⁴⁷. Türkiyəli tarixçi Mustafa Sarı yazır: “Batumi və Qafqaz Krım savaşı ilə İngiltərənin maraq dairəsinə daxil olmuş, bu savaştan sonra ingilis sahibkarlar Qara dənizdə intensiv şəkildə ticarətlə məşğul olmağa başlamışdılar. 1878-ci il Berlin andlaşmasında Batumun sərbəst liman olaraq qalması ingilis müdaxiləsi ilə gerçəkləşmişdi. Rus idarəsi altında Qafqazda Bakı-Batumi dəmir yolu və neft boru xətti boyunca özəlliklə neft sənayesinin inkişafı ingilis sahibkarların xüsusi diqqətini çəkmiş və 1898-1903-cü illər arasında bu sahəyə yatırılan sərmayələrin 85 %-i ingilis sahibkarlar tərəfindən gerçəkləşdirilmişdir. İngiltərə Xarici İşlər Nazirliyində Gürcüstan üzrə mütəxəssis olaraq çalışan Con Oliver Uordrop 1887-ci ildə bölgə haqqında sağlam bilgi almaq üçün 1887-ci ildə Gürcüstana göndərilmişdi”⁵⁴⁸.

Gürcü tarixçisi V.İ.Marqvelaşvili də İngiltərənin Batumunu 1878-ci ildə sərbəst limana çevirməyə çalışdığını və qısa müddətliyinə buna nail ola bildiyini vurğulayaraq yazırdı: “İngiltərənin Batuma və Batumi vilayətinə marağının kökləri dərinə gedir.

⁵⁴⁴ M.Sarı, göstərilən əsəri, s. 237.

⁵⁴⁵ N.Zosidze, göstərilən əsəri, s. 58.

⁵⁴⁶ M.Çavleişvili (M.Чавлеишвили), göstərilən əsəri, s. 34.

⁵⁴⁷ M.Sarı, göstərilən əsəri, s. 285-286.

⁵⁴⁸ yenə orada, s. 285.

Batum və Bakı, ingilislərin əlində olan iki bu cür liman, – bu, iki dənizdə hiss olunacaq dayaqdır. Bu, Batum limanı vasitəsilə beynəlxalq bazara çıxarılan Bakı neftidir. Bu, Cənubi Qafqaz vasitəsilə Orta Asiya pambığının nəqlidir (ingilislər Orta Asiyayı tutmağa tərəddüd edirdilər). Bu, [İngiltərənin] öz şərq koloniyalarına və özündən asılı ölkələrə ən qısa dəniz və quru yoludur. 1918-ci ildə ingilislərin, nəhayət ki, öz çoxdankı arzularını həyata keçirmələrinə imkan yaranmışdı”⁵⁴⁹.

Batum geostrateji mövqeyinə və əhəmiyyətli liman şəhəri olduğuna görə regionda siyasi və ticari maraqları olan dövlətlərin diqqət mərkəzində idi. 1917-ci ilin əvvəllərində Batumda 11 ölkənin – ABŞ, İran, Niderland, Norveç, Böyük Britaniya, Fransa, Belçika, Yunanıstan, Danimarka, İspaniya və İtaliyanın konsulluq müəssisələri fəaliyyət göstərirdi⁵⁵⁰.

Osmanlı hərbi birlikləri 1918-ci ilin 4 dekabrınadək Batum bölgəsi istisna olmaqla Əlviyyəyi-səlasədən tamamilə çəkilmişdilər. “Qafqazın Qara dənizə açılan qapısı” olan Batum türk ordusunun Qafqazdan təxliyəsində önəmli rol oynamışdı. 14 dekabrda Nuri Paşa Gəncədən Batuma gəlmişdi. 24 dekabra qədər Gəncədən oraya 67 qatar yola salınmışdı. 24 dekabrda türklərin Batumda İstanbulla və Osmanlının digər məntəqələrinə göndərilmələrini gözləyən 25 min əsgəri var idi. 1918-ci ilin sonunda Azərbaycanda 5-ci Qafqaz fırqəsi və 36-cı fırqənin bəzi hissələri qalmışdı. Bu hərbi birləşmələrdən ən sonuncuları 1919-cu ilin 26 yanvarında Batuma gələ bilmişdilər⁵⁵¹.

Batumda dislokasiya olunan 10-cu Qafqaz fırqəsi 1918-ci ilin 27 sentyabrından başlamaqla 4 mərhələdə İstanbulla nəql edilmişdi. Artıq 30 oktyabra fırqənin qərargahı və ona bağlı 32-ci alay xaricində bütün hərbi birləşmələri İstanbulla göndərilmişdi. İngilislər 1 fevrala qədər Osmanlı əsgərlərinin tam olaraq şəhərdən ayrılmasını tələb etmişdilər⁵⁵².

Osmanlıların təxliyəsi sırasında Batum Rus Milli Şurasının sədri Prislibtiyan Maslov Acarıstanda idarəçiliyi ələ almağa hazırlığını ifadə etmişdi. 1918-ci ilin noyabrında P.Maslov, Sarançev və S.Anisimov bu bölgənin gələcək idarəçilik planını tərtib etmişdilər. Plana görə, Batum vilayəti quberniya elan olunur, qubernator vəzifəsinə isə general A.Denikinın namizədliyi irəli sürülürdü⁵⁵³.

İngilislərin Batumun işğalı yönündə ilk addımı faktiki olaraq 1918-ci ilin dekabr ayının əvvəlində “Liverpool” kreyseri və 2 torpedo gəmisindən ibarət bir ingilis donanmasının Batum limanına lövbər salması ilə atılmışdı. İngilislər bu gəmiyə ilk olaraq Sarançevin başçılığı ilə Rus Milli Şurasının nümayəndələrini, sonra isə gür-

⁵⁴⁹ В.И.Маргвелашвили. Из истории английской оккупации Аджарии (1918-1920 гг.), Батуми, 1973, с. 4.

⁵⁵⁰ А.Тригуб, Л.Вовчук. Иностранные консулы в грузинских городах Причерноморья (1840-1917 гг.), “Arkheion” elmi jurnalı, XIV cild, Tiflis, 2017, s. 56.

⁵⁵¹ М.Сarı. göstərilən əsəri, s. 184, 190, 301-302.

⁵⁵² yenə orada, s. 190-191, 310, 313.

⁵⁵³ N.Zosidze, göstərilən əsəri, s. 67.

cü ictimaiyyətinin təmsilçilərini çağırmışdılar. Eyni zamanda ingilislər yavaş-yavaş şəhərə çıxıb məlumat toplamağa başlamışdılar. İngilis zabiti Henri Ubster şəhərdəki gürcü, türk və rus milli şuralarının ofislərinə getmişdi. Rusların təşkilatında ona bildirmişdilər ki, Batum vilayətinin rusları Batumu “Böyük Rusiyanın” tərkib hissəsi hesab edir və onlar şəhər üzərində idarəçiliyin ingilis qoşunlarının köməyi ilə ruslarda qalmasını məqsəduyğun hesab edirlər. H.Ubsterə Batum vilayətində mövcud siyasi vəziyyət barədə məlumat toplanılması tapşırılmışdı. O, Batumda idarəçiliyin kimə verilə bilməsi variantları barədə öz rəhbərliyinə hesabat məruzəsi hazırlamışdı⁵⁵⁴.

18 dekabr qədər Batum limanında qalan “Liverpul”u “Theseus” adında başqa bir ingilis kreyseri əvəz edir. Bu kreyserin komandanı Ronald Çilkot (R.Chilcott) şəhərdəki türk rəsmilərinə artıq liman işlərini qəbul etdiyini, kapitan Halsburqun limanın müdiri təyin olunduğunu və istənilən gəminin limana giriş-çıxışı üçün vəsiqə almalı olduğunu bildirir. Beləliklə, ingilislər 19 dekabrda Batum limanını rəsmən işğal edirlər. Böyük Britaniyanın Qara dəniz orduları baş komandanı general Corc Miln tərəfindən nəqliyyat gəmisi ilə Batum limanına göndərilmiş general-mayor Corc Forestyer-Uolker komandanlığında 27-ci ingilis diviziyasına aid 7 minə qədər piyada əsgər, 4 top batareyası və 7 minik avtomobilindən ibarət hərbi birlik 24 dekabrda şəhərdə nəzarəti ələ alır⁵⁵⁵.

1.3.2. Böyük Britaniya idarəçiliyi dövrü (24 dekabr 1918 – 7 iyul 1920)

19 dekabrda Batum limanına tam sahiblənən ingilislər 5 gün sonra – 24 dekabrda şəhəri də işğal etmişdilər və bununla Batumda ingilis hakimiyyəti dövrü başlanmışdı.

25 dekabrda 27-ci diviziyanın 80-ci piyada alayının komandanı general-mayor Ceyms Kuk-Kollis (William James Norman Cooke-Collis) Batumun hərbi qubernatoru təyin edilir. 30 dekabrda C.Kuk-Kollis Batumda mülki idarəçiliyi türklərdən alaraq Batum Rus Milli Şurasının sədri P.Maslova verir⁵⁵⁶. Şəhəri gün Osmanlı mülki qubernatoru Cəmil bəyin dəftərxanasından türk bayrağı endirilir. 1 yanvar 1919-cu ildə Batum vilayəti tam olaraq ingilislərin əlində idi. Böyük Britaniya qoşunları Aca-ristanı tutduqdan sonra şərqə doğru irəliləyərək 25 dekabrda Tiflisə daxil olmuşdular⁵⁵⁷.

İngilis işğalından sonra Batum hərbi mühəndis idarəsinin keçmiş rəisi general

⁵⁵⁴ O.Qoqolişvili, göstərilən əsəri, s. 83.

⁵⁵⁵ M.Sarı, göstərilən əsəri, s. 291, 295-297.

⁵⁵⁶ V.Marqvelaşvili (В.Маргвелашвили), göstərilən əsəri, s. 8; M.Sarı, göstərilən əsəri, s. 341; O.Qoqolişvili, göstərilən əsəri, s. 88.

⁵⁵⁷ M.Çavleişvili (М.Чавлеишвили), göstərilən əsəri, s. 53.

Qolitsın şəhər başçısı, Rtsxiladze isə onun müavini təyin olunmuşdu⁵⁵⁸. Şəhər dumasına Osmanlı idarəçiliyi dövründə olduğu kimi, R.Cavaxov sədrlik edirdi [R.Cavaxova 1 fevral 1919-cu ildə Kereseloğlu adlı bir acar revolvərdən atəş açmış, lakin şəhər dumasının sədri zərər görməmişdi. Qohumları Kereseloğlunun əqli cəhətdən inkişaf etmədiyini deyirdilər⁵⁵⁹].

Batum vilayətinin mülki idarəçiliyini P.Maslovun sədrliyi ilə yaradılmış Batum Vilayətini İdarə Şurası həyata keçirirdi. Şurada S.Anisimov – ərzaq və maliyyə, B.Mqaloblişvili – təhsil, P. Simeonidi – məhkəmə, İ.Gendler – poçt, N.Bestavaşvili – əkinçilik və İ.Piloyan – dəniz limanı və gömrük sahələrinə, S.Kobiyev – şəhər polisində, K.Koribud-Dmikovıç – texniki hissəyə, Ömər ağa – mədəniyyətsizliyə qarşı mübarizə cəmiyyətinə məsul idilər⁵⁶⁰.

Səhifələrində yer ayırdığı “Batum” xronikasında Acarıstanda baş verən siyasi-ictimai prosesləri mütəmadi olaraq işıqlandırmağa çalışan “Azerbaydjan” qəzetinin “Azəri” imzalı müxbiri yazırdı ki, Batum vilayəti və şəhərinin 130 minlik müsəlman əhalisi bölgənin idarə şurasında cəmi 1 nəfərlə, ümumi sayları 20 min nəfərdən çox olmayan rus, erməni və gürcülərin isə hərəsi 2 nəfərlə təmsil olunublar, həm də şuraya sədrlik ruslara verilib. Bu hal yerli müsəlmanların hiddətinə səbəb olub və onlar bununla bağlı bir neçə dəfə vəsatət qaldırıblar. Yerli müsəlman əhalinin əksərinin əsas istəyi Türkiyəyə Brest-Litovsk sazişi ilə verilmiş Batum, Qars və Ərdahan vilayətlərindən ibarət müstəqil siyasi vahidin yaradılmasıdır. Müsəlman əhalisi həmçinin “Nikolay dövrü”nün rus məmurlarının vəzifələrə təyininə etiraz edir⁵⁶¹.

Acarıstanda müsəlmanların böyük bir hissəsi “Sədayi-millət”in bazasında yeni yaradılmış Osmanlı yönümlü Batum Livası İslam Cəmiyyəti ətrafında toplaşmışdı. Sədri Əli (Əli Heydər) bəy Caparidze olan bu cəmiyyətin üzvlərinə sədayi-millətçilər də deyirdilər. Qeyd edək ki, İslam Cəmiyyətinin adı rus və gürcü mənbələrində “Sədayi-millət”, “Batum Vilayətinin Birləşmiş Müsəlman Tayfalarının Milli Şurası”, “Müsəlman Milli Şurası” kimi də keçir.

1919-cu il yanvarın əvvəlində C.Kuk-Kollis P.Maslovu yanına çağıraraq ondan İdarə Şurasına tacir M.Volfenzonu və “Sədayi-millət”in nümayəndəsi Əli Caparidzeni daxil etməyi xahiş edir. P.Maslov əvvəlcə Ə.Caparidzenin vilayət şurasında təmsilçiliyinə razı olmasa da, sonradan güzəştə getməyə məcbur olur⁵⁶². M.Volfenzon isə 1919-cu ilin fevral ayında artıq Batum Şəhər Dumasının sədri vəzifəsini tuturdu⁵⁶³. Həmin dövrdə yeni formalaşmış şəhər dumasında milliyətcə 15 rus, 4 ukraynalı, 11

⁵⁵⁸ M.Çavleişvili (М.Чавлеишвили), göstərilən əsəri, s. 52.

⁵⁵⁹ «Азербайджан» qəz., 1919, 9 fevral, № 30, s. 3.

⁵⁶⁰ N.Zosidze, göstərilən əsəri, s. 71.

⁵⁶¹ «Азербайджан» qəz., 1919, 4 fevral, № 25, s. 3.

⁵⁶² O.Qoqolişvili, göstərilən əsəri, s. 89.

⁵⁶³ M.Çavleişvili (М.Чавлеишвили), göstərilən əsəri, s. 52.

xristian gürcü, 6 müsəlman gürcü, 14 erməni, 7 yunan, 2 yəhudi və 2 polyak təmsil olunurdu⁵⁶⁴.

2 yanvar 1919-cu ilə qədər Batuma gələn ingilis qoşunlarının sayı 11 min əsgər və 4 top batareyasından ibarət idi. Şəhərdə türk əsgərləri ilə ingilislər arasında tez-tez iğtişaşlar baş verirdi. Yanvarın 5-dən 6-na keçən gecə 3 türk əsgəri və 1 rus generalı ingilis əsgəri tərəfindən öldürülmüşdü. Bunlardan başqa, ingilislər tərəfindən silahlandırılan erməni milislər türk əsgərlərinin əşyalarını, rumlar (yunanlar) Osmanlı ordusunun anbarlarını talayırdılar. Türk rəsmilərinin bu milislərin ingilis və gürcü zabitlərin əmri altına verilməsi tələbi C.Kuk-Kollis tərəfindən qəbul edilmişdi⁵⁶⁵.

İngilislərin Batumda, əsasən, rum və ermənilərdən formalaşdırdıqları milislərdən gözləntiləri doğrulmayınca onlar asayiş problemini həll etmək üçün P.Maslovun rəhbərlik etdiyi Batum Vilayətini İdarə Şurasının köməyi ilə ağqvardiyaçı general-leytenant Anton Denikinın silahdaşlarının komandanlığında bir hərbi birləşmə yaratmağa çalışırlar. 23 yanvarda 2 ingilis torpedo gəmisi ilə Batuma çox sayda gənc rus zabiti gətirilir. Bu, yerli əhəlinin ciddi etirazına səbəb olur. Narazılıqları azaltmaq üçün ingilislər xalq arasında nüfuzu olan Camal bəy Həmşizadədən (Camal bəy Ximşiyev//Ximşiaşvili) faydalanmağı düşünürdülər. Həmşizadələr istisna olmaqla Batumdakı müsəlmanlar vilayətin idarə şurasının fəaliyyətindən məmnun deyildilər⁵⁶⁶.

Batum Vilayətini İdarə Şurası 8 yanvarda asayiş qorumaq adı ilə Çürüksuya 60-dək əsgər göndərilməsini qərara almışdı. Buna səbəb yerli əhəlinin onları İdarə Şurasında təmsil etmələri üçün müəyyən olunmuş namizədi qəbul etməyərək 13 yanvarda kütləvi etirazlara qalxması idi⁵⁶⁷.

D.Cumburidzenin qənaətinə görə, ingilislər Batumun idarəçiliyini A.Denikinın adamı P.Maslova verdikdən sonra orada denikinçilər ağalığı edirdilər və ingilis general C.Kuk-Kollis onların özbaşınalığını, Acarada antigürcü ruhunun yayılmasını dəstəkləyirdi. Vəziyyətin gərginləşməsi nəticəsində Batuma D.Topuridzenin başçılığında Gürcüstan Demokratik Respublikası hökumətinin nümayəndə heyəti gəldi. Bu heyət P.Maslovu Kobuletdəki mitinqdə çıxış etməyə və əhəliyə yenilənmiş dövlət müəssisələrinə müsəlman gürcüləri də işə götürəcəklərinə söz verməyə məcbur etdi⁵⁶⁸. Axısqada yeni yayımlanmağa başlamış “Qanaxlebuli Mesxeti” qəzeti də ilk sayında P.Maslovun idarəçilik sistemini tənqid edərək yazırdı: “Maslov hökuməti “Samuslimano Sakartvelo” qəzetini bağlayıb, Acara camaatının öz fikrini ifadə etməsinin qarşısını alıb”⁵⁶⁹.

Batumda söz sahibi olan Rus Milli Şurasının əsas vəzifələrindən biri “Dobro-

⁵⁶⁴ D.Cumburidze. 1918-1921-ci illərdə Acara məsələsi və gürcü ictimai fikri, s. 38-39.

⁵⁶⁵ M.Sarı, göstərilən əsəri, s. 299-300.

⁵⁶⁶ yenə orada, s. 348, 350.

⁵⁶⁷ Yenə orada, s. 347.

⁵⁶⁸ D.Cumburidze. 1918-1921-ci illərdə Acara məsələsi və gürcü ictimai fikri, s. 38-39.

⁵⁶⁹ “Qanaxlebuli Mesxeti” („განახლებული მესხეთი“) qəz., 1919, 2 fevral, № 1.

armiya” (Könüllü ordu) ilə sıx əlaqələrin qurulması idi. Şuranın iştirakı ilə Çar Rusiyası dövründən Acarıstanda qalmış hərbi texnikanın siyahıya alınmasına və adıçəkilən ordunun komandanı A.Denikinə göndərilməsinə başlanılmışdı. Batumdan general-mayor R.Termen Yekaterinodara gedərək A.Denikinə Acarıstanda mövcud vəziyyət, siyasi cərəyanlar barədə məruzə etmiş, A.Denikin P.Maslovun fəaliyyətini müsbət qiymətləndirmişdi⁵⁷⁰. P.Maslovun Acarıstan Muxtar Respublikasının Mərkəzi Dövlət Arxivində saxlanılan “Batum. 1917-1920-ci illər” memuarından bəlli olur ki, o, Batumun Rusiyaya mənsubluğunu təmin etmək üçün A.Denikinə Könüllü ordunun hissələrini Batuma göndərmək barədə yazılı müraciət edibmiş⁵⁷¹.

1919-cu ilin əvvəllərindən etibarən Böyük Britaniyanın rəsmi dairələrində qoşunların Qafqazdan çıxarılması məsələsi müzakirə olunmağa başlayır və nəhayət, həmin ilin yayında bu barədə qərar qəbul olunur. İngilislərin Qafqaz siyasətinin belə kəskin dönüşü Acarıstan üzərində haqq iddia edən Osmanlı, Gürcüstan, Azərbaycan, Ermənistan kimi bölgə dövlətlərinin Batum daxilində təsir dairələrində və nəzarətlərində olan etnik-dini qruplar vasitəsilə yenidən fəallaşmasına yol açır. İngilislərin özlərindən sonra Batum vilayətinin idarəçiliyini Gürcüstan Demokratik Respublikasına ötürə biləcəkləri ilə bağlı ehtimallar və yayılan şayiələr Rus Milli Şurası ilə Batum Livası İslam Cəmiyyətini əməkdaşlığa sövq edirdi. 11 fevral 1919-cu ildə P.Maslov və S.Anisimov C.Kuk-Kollisin qəbulunda olub bildirmişdilər ki, müsəlmanların bu təşkilatına kömək etmək lazımdır. 15 fevral 1920-ci ildə C.Kuk-Kollis rus general-mayor R.İ.Termenlə konfidensial görüşmüşdü. C.Kuk-Kollisin ingilislərin hələ ki, Batumu kimə təhvil verəcəklərinə dair qərar vermədiyini bildirməsinə cavab olaraq R.Termen Rus Milli Şurası və Müsəlmanların Birləşmiş Şurası (Batum Livası İslam Cəmiyyətinin) adından deyir ki, Batum gürcülərə (GDR-ə) verilsə, şəhərin rus və müsəlman əhalisi silaha sarılacaq⁵⁷².

18 fevral 1919-cu ildə Batum Vilayətini İdarə Şurasında Batum Livası İslam Cəmiyyətinin nümayəndələri ilə görüş təşkil olunur. Görüşdə, əsasən, “ortaq düşmənlərə qarşı birgə mübarizə” barədə söhbət aparılır. Sədayi-millətçi H.Bibinzadə bildirir ki, Batum vilayətinin əhalisinin əksəri Osmanlıya birləşməyi arzu edir, ancaq bu olmasa, onlar vilayətin Rusiyaya verilməsinə razıdırlar. Tədbirdə N.Bestavaşvili müsəlmanların bu davranışını təqdir edib İdarə Şurasının sədrindən onlara kömək göstərilməsini xahiş edir. S.Anisimov bu toplantının Batum vilayətinin sərhədlərini qorumaq üçün müsəlmanların silahlı bölmələrinin yaradılmasına əsas hazırlamalı olduğunu deyir. Bu məsələ ilə bağlı fikrini bildirən sədayi-millətçi Məmməd Ağazadə qeyd edir ki, həmin bölmələrin silah təchizatı ingilis cəbhəxanalarından həyata keçirilməlidir. Sonda belə görüşlərin tez-tez təşkil olunmasının zərurəti vurğulanır⁵⁷³.

⁵⁷⁰ N.Zosidze, göstərilən əsəri, s. 71.

⁵⁷¹ V.Marqvelaşvili (В.Маргвелашвили), göstərilən əsəri, s. 16.

⁵⁷² D.Cumburidze. 1918-1921-ci illərdə Acara məsələsi və gürcü ictimai fikri, s. 51.

⁵⁷³ O.Qoqolişvili, göstərilən əsəri, s. 97.

Batum vilayətinin müqəddəratı ilə bağlı sədəyi-millətçilərin sözügedən toplantıda səsləndirilən tezisləri Batum Livası İslam Cəmiyyətinin sədri Əli Caparidzenin “Naş Kray” qəzetinin müxbirinə təqribən 1 ay əvvəl verdiyi müsahibəsində də öz əksini tapırdı. Müsahibədə Ə.Caparidze bildirirdi ki, Batum vilayətinin əhalisinin gürcülərlə bağlı mövqeyi yekdildir. Onlar gürcülərlə hansısa bağlılıqlarının olmasını, onlara Gürcüstan sərhədləri çərçivəsində muxtariyyət verilməsini istəmirlər. Batum və Qars vilayətlərində əhalinin mütləq əksərini təşkil edən müsəlmanlar Rusiyadan ayrılmağa səy göstərmirlər və öz müqəddəratlarının Paris Sülh Konfransında həllini gözləyirlər. Əgər konfrans Cənubi Qafqaz hökumətlərinin müstəqilliyini tanısa, onlar böyük dövlətlərin zəmanəti və himayəsi altında muxtariyyət tələb edəcəklər. Bu muxtar vilayəti himayəsi altına alan dövlət, ilk növbədə, onu Gürcüstanın təcavüzündən qoruyacağına zəmanət verməlidir. Yox, əgər Rusiyanın Qafqaz üzərində hüquqları bərpa olunacaqsə, onda yerli əhali özünüidarəetmə səlahiyyətlərini saxlamaqla ümumrusiya dövlətinin tərkibinə sevinclə daxil olacaqdır⁵⁷⁴. Qeyd etmək lazımdır ki, mənbələrdən Ə.Caparidzenin ictimai çıxışlarda Acarıstanın muxtariyyəti məsələsi ilə bağlı mövqeyinin auditoriyadan asılı olaraq dəyişdiyi müşahidə olunur. “Azerbaydjan” («Азербайджан») qəzeti 14 fevral 1919-cu il tarixli sayında yazırdı ki, Aşağı Acara bölgəsinin əhalisi mitinqdə onların adından acarların Gürcüstana birləşmək istəyini bəyan edən Əli Caparidzeyə etirazlarını bildiriblər⁵⁷⁵.

1919-cu ilin fevralında Xuloda Osmanlı yönümlü qüvvələr qiyam qaldırır və ingilis qarnizonuna hücum edirlər. 1919-cu ilin 10 martında Artvində qarışıqlıq yaranır⁵⁷⁶.

İngilislər Batumu işğal edən gündən şəhərdə asayişin qorunmasını heç cür təmin edə bilməmişdilər. Bu məqsədlə yaratdıqları Denikin ordusuna mənsub əsgərlərdən ibarət dəstələr oğurluq və talanlar törətməkdə idilər. Batum Şəhər Dumasının başçısı M.Volfenzon yaranmış vəziyyəti ingilis hərbi qubernatoruna şikayət etmişdi. İngilislərin Batumda qurduqları düzənə sosialist qruplardan da təpkilər gəlməkdə idi. 1919-cu ilin aprelində Batumda bütün həmkarlar ittifaqları və cəmiyyətlərin qatıldığı tətillər baş vermişdi⁵⁷⁷.

Hərbi qubernator C.Kuk-Kollis 14 aprelə Batum Vilayətini İdarə Şurasını ləğv etmişdi. Səbəb kimi İdarə Şurasının aldığı qərarların siyasi-ictimai vəziyyəti gərginləşdirməsi göstərilirdi. Səbəblərdən biri də A.Denikinə bağlı hərbi qüvvələrin Böyük Britaniya tərəfindən onlar üçün müəyyən edilmiş “qırmızı cizgini” keçib 6 fevralda Soçiyə girməsi və bununla Suxum üçün işğal təhlükəsi yaratması idi. Vilayətdə mülki idarəçiliyi general-mayor C.Kuk-Kollis öz üzərinə götürmüşdü. Əgər əvvəllər

⁵⁷⁴ «Наш Край» qəz., 1919, 16 (29) yanvar, № 22, s. 3.

⁵⁷⁵ «Азербайджан» qəz., 1919, 14 fevral, № 34, s. 2.

⁵⁷⁶ O.Qoqolişvili, göstərilən əsəri, s. 99.

⁵⁷⁷ M.Sarı, göstərilən əsəri, s. 351.

ingilislər Gürcüstan Demokratik Respublikası hakimiyyəti ilə münasibətlərində məsafə saxlayırdılsa, general A.Denikinın sözügedən sərbəst və özbaşına fəaliyyəti onları müəyyən dərəcədə yaxınlaşdırmışdı⁵⁷⁸.

1919-cu ilin yazında general A.Natiyev (A.Natişvili) A.Denikin tərəfindən Batuma göndərilir. Onun Batuma gəlişinin məqsədi buradakı rus yönümlü zabidləri birləşdirərək Gürcüstan Demokratik Respublikasına qarşı mübarizə aparmaq üçün “Zaqafqaziya yerli korpusu”nu yaratmaqdan ibarət idi. A.Natiyev Batumda C.Kuk-Kollisin administrasiyasının məmurları ilə görüşür. 28 iyun 1919-cu ildə Azra (Aleksandr) Natiyevi adyutantı Filipov ilə birlikdə C.Kuk-Kollisin iqamətgahının bir neçə addımlığında qətlə yetirirlər⁵⁷⁹. Bundan sonra S.Anisimov, P.Maslov və digər denikinçilərə də sui-qəsdlər edilir. 30 aprel 1920-ci ildə Nestor Lakobanın başçılığı altındakı bolşevik hərəkatının Batum təşkilatının üzvləri tərəfindən Çar Rusiyası dövründə Batum vilayətinin general-qubernatoru olmuş, Şimali Qafqaz dağlılarına qarşı cəza ekspedisiyasında amansızlığı ilə fərqlənmiş general Vladimir Lyaxov revolverdən açılan atəşlə öldürülür⁵⁸⁰. V.Lyaxovun qətlində Batum şəhərinin Həmkarlar İttifaqının şura üzvü Sergey Korzadze şübhəli bilinərək həbs olunur⁵⁸¹.

Generallar V.Lyaxov və A.Natiyevin simasında keçmiş monarxistlər, P.Maslov, S.Anisimov və R.Termenin simasında kadetlər, eləcə də eserlər Batumda Rus Milli Şurasının ətrafında qruplaşmışdılar. “Maslov qəət edilmiş xalçaları (o özünü kolleksioner kimi qələmə verirdi) ələ keçirib əvvəlcə Krıma, Vrangelin yanına, sonra isə xaricə (İstanbula – F.V.) qaçdı. Anisimov da Vrangelin yanına qaçdı, ancaq xaricə keçə bilmədi, çünki törətdiyi cinayətlərə görə güllələndi”⁵⁸².

19 may 1919-cu ildə Acarıstan ilə GDR-in Quriya bölgəsi arasında sərhəddə yerləşən Çolox körpüsü ərazisində İslam Gürcüstanı Azadlıq Komitəsinin üzvləri, Ozurqeti qəza məclisinin və Acarıstanın Çürüksu bölgəsinin nümayəndələrinin iştirakı ilə qurultay keçirilir. Qurultayın sədri seçilən Rəcəb Nijaradze çıxış edərək deyir ki, toplantının məqsədi son zamanlar Acarıstanda baş verən təxribatlardır. Acaralılar – Ananidze və Nijaradzelər öldürülüb, bunda quriyalılar günahlandırılır. Əsl caniləri tutmalı, acaralılarla quriyalılar arasında mehriban qonşuluğu təsdiq etməliyik. Tədbirdə söz alan Ziya bəy Abaşıdze Acarıstanda digər dövlətlərin siyasi-iqtisadi təsirinə eyham vuraraq burada Azərbaycan və rus pullarının dövriyyədə olduğunu söyləyir, eyni zamanda Çoloxun sərhəd olmadığını, İslam Gürcüstanı Azadlıq Komitəsinin vahid Gürcüstan üçün mübarizə apardığını toplantı iştirakçılarının diqqətinə çatdırır. Qurultay “təxribatçılara və bədniyyətlərə” qarşı mübarizə aparmaq üçün komissiya yaradır⁵⁸³.

⁵⁷⁸ yəni orada, s. 352, 360.

⁵⁷⁹ O.Qoqolişvili, göstərilən əsəri, 101.

⁵⁸⁰ «Борьба» qəz., 1920, 4 may, № 98 (653), s. 3.

⁵⁸¹ «Борьба» qəz., 1920, 6 may, № 100 (655), s. 3.

⁵⁸² V.Marqvelaşvili (B.Маргвелашвили), göstərilən əsəri, s. 15.

⁵⁸³ D.Cumburidze. 1918-1921-ci illərdə Acara məsələsi və gürcü ictimai fikri, Tiflis, 1999, s. 44-46.

1919-cu il iyunun sonunda İslam Gürcüstanı Azadlıq Komitəsinin təmsilçiləri hərbi qubernator C.Kuk-Kollislə görüş keçirir və “əcnəbilərin” Batum vilayətində Gürcüstan əleyhinə fəaliyyətlərinə etirazlarını bildirirlər⁵⁸⁴.

1919-cu ilin yayında sədəyi-millətçilər tez-tez Kuk-Kollisin qəbulunda olurdular. 26 iyun 1919-cu ildə Kuk-Kollislə Əli Caparidze, Molla Hafiz, İsgəndər oğlu və digərləri arasında keçirilmiş görüşdə hərbi qubernatora Batum Livasi İslam Cəmiyyətinin Batum vilayətinin Osmanlıya birləşməsi tələbini özündə ehtiva edən memorandumu təqdim edilmişdi. Cəmiyyətin nümayəndələri ilə Kuk-Kollis arasında 8 iyulda baş tutmuş görüşdə Osmanlı zabiti Məhəmməd Çətin də iştirak edirdi. 18 iyulda keçirilmiş görüşdə isə sədəyi-millətçilərdən ibarət silahlı dəstələrin yaradılması müzakirə olunmuşdu. Kuk-Kollis belə dəstələrin Gürcüstanla sərhəddə yerləşdiriləcəyini və onlara ingilis zabitinin rəhbərlik etməli olacağını bildirmişdi. Eyni məzmunlu məsələlərin müzakirəsi hərbi qubernatorla 22 iyulda keçirilmiş görüşdə də davam etdirilmişdi⁵⁸⁵.

Gürcüstan yönümlü müsəlmanlar 1919-cu il 12 iyulda Batumda, 26 iyulda Kobuletdə və iyul ayının sonuna yaxın Çolox çayı qırağında mitinqlər təşkil etmişdilər.

1919-cu il iyul ayının əvvəllərində GDR silahlı qüvvələrinə bağlı 5 min nəfərlik hərbi qruplaşma Acarıstanın sərhədindəki Natanebi stansiyasına toplaşmışdı. Xüsusi qeyd olunmalıdır ki, həmin dövrdə A.Denikinə qarşı birgə mübarizə aparan Gürcüstan və Azərbaycan respublikaları Batum istiqamətində də birlikdə hərəkət edirdilər. Bu məqsədlə gürcülərə dəstək olmaq üçün 5 min nəfərlik Azərbaycan hərbi qüvvələri Natanebiyə göndərilmişdi. Onlar ingilislərin Batumdan təxliyəsinin ardınca oraya daxil olmalı idilər⁵⁸⁶.

“Azerbaydjan” qəzetinin 24 iyul 1919-cu il tarixli sayında dərc edilmiş xəbərdə Müsəlman Acarıstanının Batumdan Bakıya gəlmiş üç acar-müsəlmandan ibarət nümayəndə heyətinin Baş nazir N.Yusifbəyli tərəfindən qəbul edildiyi və onların uzun söhbət etdikləri, heyətin bir neçə gün Bakıda qalandan sonra geri qayıdacağı bildirilirdi⁵⁸⁷.

31 avqust 1919-cu ildə Batum Şəhər Dumasının binasında İslam Gürcüstanı Azadlıq Komitəsinin təşkilatçılığı ilə Acarıstanın gələcəyini Gürcüstanda görən müsəlman acarların qurultayı açılır. 96 nümayəndənin təmsil olunduğu tədbirdə Gürcüstan Müəssislər Məclisinin üzvləri P.Sağvarelidze, S.Pirtsxalava və P.Surquladze, Batumdakı diplomatik missiyaların başçıları – Gürcüstan konsulu N.Ağniaşvili, Azərbaycan konsulu M.Əfəndiyev, İran konsulu, Ermənistan konsulu Q.Ediqarov və

⁵⁸⁴ O.Qoqolişvili, göstərilən əsəri, s. 105.

⁵⁸⁵ O.Qoqolişvili, göstərilən əsəri, s. 103-104.

⁵⁸⁶ M.Sarı, göstərilən əsəri, s. 374.

⁵⁸⁷ «Азербайджан» qəz., 1919, 24 iyul, № 154, s. 3.

Batum gürcülərinin milli şurasının sədri N.Cağeli də iştirak edirdilər. Qurultayda “İslam Gürcüstanı muxtar hökuməti”nin qurulması və İslam Gürcüstanının Gürcüstan Demokratik Respublikasına muxtar bir ərazi vahidi olaraq qatılmasına qərar verilir, eyni zamanda Məmməd Abaşidzenin sədrliyində İslam Gürcüstanı Məclisi seçilir⁵⁸⁸.

İslam Gürcüstanı Azadlıq Komitəsi tərəfindən İslam Gürcüstanı Muxtar Respublikası elan edildikdən sonra Batum Livasi İslam Cəmiyyəti də 19 sentyabrda 200 nəfərin qatıldığı bir toplantı təşkil edərək Britaniya hökuməti Batumu tərk etmək məcburiyyətində qaldığı təqdirdə, Əlviyyəi-səlasənin Türkiyəyə verilməsini istəmişdi⁵⁸⁹.

Göründüyü kimi, Batum vilayətinin gələcəyi mövzusunda yerli müsəlmanlar, əsasən, 2 qrupa bölünmüşdülər. Onlardan biri Batum Livasi İslam Cəmiyyətinin təmsalında vilayətin Türkiyə idarəsi altında muxtariyyətini dəstəkləyir, digəri isə İslam Gürcüstanı Azadlıq Komitəsinin təmsalında Gürcüstan hakimiyyəti altında muxtariyyət üçün çalışırdılar.

D.Cumburidze yazırdı ki, Müsəlman Gürcüstanında, Acara və Batumda gürcü dövlətçilik ideyası ətrafında milli konsolidasiya başlayanda bu, təbii olaraq, erməni mətbuatını qıcıqlandırdı. Erməni qəzetləri Gürcüstan hakimiyyəti tərəfindən acarlarla göstərilən xoş münasibətin ermənilər əleyhinə yönəldiyi qənaətinə idilər. Onlar bunu 1914-1915-ci illərdə Türkiyədə müsəlman gürcülərin də ermənilərə qarşı fəaliyyət göstərmələri ilə əsaslandırırtdılar. “Mşak” qəzeti Qafqazda ermənilərin gürcülərə ən yaxın xalq olduğunu, müsəlman gürcülərin heç vaxt xristianların dostu olmadığını iddia edirdi və gürcülərə “heç olmasa” Ağə Məhəmməd xanın Tiflis üzərinə yürüşünü yada salmağı tövsiyə edirdi⁵⁹⁰. “Məhz erməni qəzeti “Mşak”ın bu publikasiyasına İvane Cavaxişvilinin (məşhur gürcü tarixçisi – F.V.) erməni ekspansiyası və onların Ağə Məhəmməd şahın zamanında – nə vaxt ki Ermənistan katolikosu Luka qorxudan və ya idrakən İran şahına, Tiflisi dağıtmağa gələnlərə pul verdi, həmin 100 000 manat İran ordusunun hər bir üzvü kimi, Tiflis basqınının iştirakçısı idi – fəaliyyətləri barədə cəsarətli bəyanatı cavab verirdi. İvane Cavaxişvili Kovalenski, Butkov, Dubrovin, Burnaşev və digərlərinin əsərlərindən istinadlar göstərərək belə bir nəticəyə gəlir ki, Rusiyanın və rusların imperiya siyasəti vasitəsilə ermənilər nəinki Gürcüstanda sığınacaq tapırdılar, həmçinin burada qəsbkarların agentləri olurdular və onlar üçün Gürcüstanı müstəmləkəyə döndərməkdə əsas yardımçı qüvvəyə çevrilirdilər”⁵⁹¹.

Böyük Britaniya hökuməti qəbul etdiyi qərarlar nəticəsində 15 avqustda Qafqazdan qoşunlarını təxliyə etməyə başlamışdı. Həmin günlərdə ingilislərin Batum və Qafqazdakı baş qərargahlarının yerləşdiyi Tiflislə bərabər Bakı, Şuşa, Culfa,

⁵⁸⁸ “Saxalxo sakme” qəz., 1919, 2 sentyabr, № 617; “Ertoba” qəz., 1919, 4 sentyabr, № 199, s. 1-2.

⁵⁸⁹ M.Sarı, göstərilən əsəri, s. 380.

⁵⁹⁰ D.Cumburidze. 1918-1921-ci illərdə Acara məsələsi və gürcü ictimai fikri, s. 57-58.

⁵⁹¹ D.Cumburidze. 1918-1921-ci illərdə Acara məsələsi və gürcü ictimai fikri, s. 57-58.

İrəvan, Qars, Qaqra, Petrovsk və hətta Mərkəzi Asiyada – Xəzər dənizinin şərq sahilindəki liman şəhəri Krasnovodskda hərbi birlikləri mövcud idi. 22 avqusta qədər ingilislər Bakıdakı bütün qüvvələrini Batuma çəkmişdilər. Təxliyə qərarı Batum şəhəri və vilayətini əhatə etmirdi. Paris Sülh Konfransından yekun bir qərar çıxana qədər Acarıstanın idarə edilməsi əvvəlkiyə Böyük Britaniyanın Qara Dəniz orduları baş komandanı general C.Milnin tabeliyində olan Batum hərbi qubernatoru C.Kuk-Kollisə həvalə olunmuşdu⁵⁹².

Beləliklə, ingilislər Batumda qeyri-müəyyən müddətə qalmağa qərar vermişdilər⁵⁹³. “Azerbaydjan” qəzeti “Sədayi-millət” qəzetinin 27 sentyabr 1919-cu il 58-ci sayında yayımlanmış məlumatla istinadən xəbər verirdi ki, 25 sentyabrda hərbi qubernator C.Kuk-Kollisin qəbulunda olmuş yerli Müsəlman Milli Şurasının (Batum Livası İslam Cəmiyyəti nəzərdə tutulur – F.V.) nümayəndələri Britaniya qoşunlarının Batumda saxlanması ilə bağlı qərardan məmnunluqlarını bildiriblər. Buna cavab olaraq C.Kuk-Kollis deyib ki, Batum vilayətinin sakinləri ona müraciətlərində Türkiyəyə birləşmək istəklərini, Məmməd bəy Abaşidze isə hamının adından əhalinin Gürcüstana birləşmək arzusunda olduğunu ifadə ediblər. Buna görə də məsələyə aydınlıq gətirmək üçün özü şəxsən bu işlə məşğul olacaq. Hərbi qubernator görüş iştirakçılarına ünvanladığı “acarlar Gürcüstana birləşmək istəyirmi?” sualına rədd cavabı alır. Onda C.Kuk-Kollis Camal Paşa Ximşiyevin niyə Tiflisə yola düşdüyün soruşur. Buna heyətdə təmsil olunan C.Ximşiyevin oğlu cavab verərək deyir ki, Gürcüstan hökuməti Acarıstan heyəti ilə görüşməyə təkid edirdi, ona görə də atası bu hökumətin əsl niyyətini bilmək üçün Tiflisə səfər edib. Həm də o, Tiflisə bütün Acarıstanın deyil, yalnız Xulonun təmsilçisi kimi gedib və vilayətin bütün sakinləri adından danışmaq səlahiyyətinə sahib deyil. Hərbi qubernator qəbulunda olan nümayəndələrə yaxın gələcəkdə məsələnin əsl mahiyyətini şəxsən müəyyən etmək niyyətində olduğunu bildirir⁵⁹⁴.

1919-cu ilin sonuna doğru general A.Denikin bolşeviklər və dağıstanlılar tərəfindən məğlubiyyətə uğradıldıqdan sonra ingilislər Batumdakı hərbi birliklərini gücləndirməyə çalışırdılar. Şəhərdəki əsgərlərin sayı 6000-ə qədər artırılmışdı. Onların $\frac{2}{3}$ -si hindli idi. Bundan əlavə, rus, rum və ermənilərdən jandarm təşkilinə davam edilməkdəydi⁵⁹⁵. General C.Miln Batumda A.Denikin xeyrinə təbliğat aparan general İ.Romanovskini şəhərdən çıxarmışdı. Mülki idarəetmə sahəsində də müəyyən addımlar atılmışdı. 20 noyabrda Batum hərbi qubernatorluğu rusların təsir dairəsindəki Batum Şəhər Dumasının fəaliyyətini dayandırmışdı⁵⁹⁶. Şəhər dumasını əvəz etmiş yeni yerli özünüidarəetmə orqanının 1920-ci ilin 29 fevralında keçiriləcək seçkilər

⁵⁹² M.Sarı, göstərilən əsəri, s. 381-382, 389.

⁵⁹³ “The Georgian Mail” qəz., 1919, 1 oktyabr, № 9, s. 2.

⁵⁹⁴ «Азербайджан» qəz, 1919, 7 oktyabr, № 214, s. 2.

⁵⁹⁵ M.Sarı, göstərilən əsəri, s. 394-396.

⁵⁹⁶ ARDA, f. 970, s. 1, iş 27, v. 41.

zamanı formalaşdırılması qərara alınmışdı. Həmin seçkilərdə 1 №-li siyahı üzrə Gürcüstan yönümlü namizədlər üstünlük əldə etmiş, Gürcü Demokratik Qrupundan 20 namizəd, 8 yunan, 4 erməni, 2 rus, 1 yəhudi və 1 ev kirayəçilərinin nümayəndəsi qlassını seçilmişdilər⁵⁹⁷. Qeyd edək ki, həmin dövrdə təqribən 43 min əhalinin yaşadığı Batum şəhərində 4045 gürcü, 2230 erməni, 1854 yunan, 1734 rus, 626 gürcü müsəlman, 534 yəhudi, 259 Azərbaycan türkü, 213 Osmanlı türkü, 46 abxaz, 328 Avropanın və 247 Asiyanın müxtəlif xalqlarının nümayəndələri olmaqla ümumi 12 116 (mənbədə səhvən 12 146 nəfər göstərib – F.V.) nəfər səsvermə hüququna sahib idi⁵⁹⁸.

1920-ci ilin yanvarında müttəfiqlər tərəfindən de-fakto tanındıqdan sonra Gürcüstan Demokratik Respublikası Batum istiqamətində fəaliyyətini gücləndirir. Eyni zamanda həmin ilin fevral ayında ingilislərin Acarıstanı tərk etməyə hazırlaşdıqları barədə yayılan şayiələr GDR-in müəyyən hərbi müdaxilə addımları ilə müşayiət olunur. Gürcü hərbi birləşmələri ilk olaraq Həmşizadə Camal Paşanın yardımı ilə Şavşetə girirlər. Batum Livası İslam Cəmiyyəti Gürcüstanın Batum konsulluğuna bununla bağlı etirazını bildirərək Batum şəhərinin işğalı halında əhalinin şiddətlə qarşılıq verəcəyi barədə xəbərdarlıq edir, eyni zamanda silahlı müqavimət göstərmək üçün 2 min nəfərlik silahlı dəstənin yaradılmasına başlayır. Yaranmış vəziyyət Batum Livası İslam Cəmiyyəti ilə Rus Milli Şurasının yenidən eyni mövqedə dayanaraq sıx əməkdaşlıq etmələrini şərtləndirir. 15 fevralda Rus Milli Şurasının sədri general Riçard Termen ilə Batum Livası İslam Cəmiyyətinin sədri Əli Heydər bəy Caparidze C.Kuk-Kollislə görüşürlər. Onlar hərbi qubernatorun diqqətinə çatdırırlar ki, ingilislər getdikdən sonra şəhəri gürcülərə təslim edəcəklərsə, müsəlman və rus əhali buna silahlı müqavimət göstərəcək. Şəhəri gün R.İ.Termen və Ə.H.Caparidze ingilis konsulu Patrik Stivens ilə görüşürlər⁵⁹⁹.

Eyni zamanda Batum Livası İslam Cəmiyyəti və Rus Milli Şurası “Müstəqil Acarıstan Komitəsi” adlı ortaqların təşkilatı qururlar. Komitə “Naş kray” qəzetinin 20 fevral 1920-ci il tarixli sayında bir bəyannamə yayır. Bu sənəddə Batum Livası İslam Cəmiyyəti və Rus Milli Şurasının ingilislər Batumdan ayrılacağı təqdirdə mərkəzi Batum şəhəri olmaqla Batum və ətraf ərazilərin Acarıstan adı altında yenidən bir hökumət kimi təsis və təşkili məsələsində razılığa gəldiyi ərz edilirdi⁶⁰⁰. Beləliklə, adıçəkilən komitə tərəfindən müstəqil Acarıstan ideyası irəli sürülürdü. Bu ideyanın təbliği məqsədilə 1920-ci ilin mart ayı ərzində Acarıstanın müxtəlif bölgələrində –

⁵⁹⁷ “Borba” qəz., 1920, 2 mart, № 49 və 4 mart, № 51, s. 2; D.Cumburidze. 1918-1921-ci illərdə Acara məsələsi və gürcü ictimai fikri, Tiflis, s. 66.

⁵⁹⁸ “Borba” qəz., 1920, 8 fevral, № 30 (585), s. 2; “Слово” qəz., 1920, 30 may, № 119; “Sakartvelo” qəz., 1920, 12 fevral, № 31, s. 3.

⁵⁹⁹ M.Sarı, göstərilən əsəri, s. 454.

⁶⁰⁰ «Наш край» qəz., 1920, 20 fevral, № 38 (23), s. 2.

Xulo, Keda və Çürüksuda mitinqlər keçirilir və müvafiq qətnamələr qəbul olunur⁶⁰¹. Yuxarı Acarada 21 martda keçirilmiş mitinqə 22 531 nəfər – demək olar ki, o nahiyyənin bütün əhalisi qatılır. İngilis zabitanın da iştirak etdiyi mitinqdə Gürcüstana birləşməmək və böyük dövlətlərin himayəsi altında müstəqil olmaq barədə qətnamə qəbul edilir. Eyni zamanda 2926 səlahiyyətli nümayəndənin petisiyası imzalanır və Batum Livası İslam Cəmiyyəti tərəfindən Böyük Britaniya və digər böyük dövlətlərin hökumətlərinə göndərilməsi üçün hərbi qubernatora təqdim edilir⁶⁰². Həmin ərəfədə C.Kuk-Kollis Osmanlı zabidləri ilə görüşür və bildirir ki, Batum vilayətinin Osmanlıya və ya Gürcüstana verilməsi mümkündür və hələlik o, birinci variantı dəstəkləyir.

1920-ci il martın ortalarında Gürcüstanın ordu bölmələri Çolox çayı yaxınlığında, Acarıstanla sərhəddə görünürlər. C.Kuk-Kollis gürcülərə ismarlayır ki, sərhəddən çəkilməsələr onlara qarşı əlində olan bütün imkanlardan istifadə edəcək⁶⁰³.

GDR qoşunları Acarıstana 3 istiqamətdən – Natanebi-Çürüksu, Axısqa-Xulo və Ərdahan-Ardanuç istiqamətlərində irəliləyirdilər. Natanebi istiqamətində onlar Batuma 25 km uzaqlıqda olan Çürüksuya qədər yaxınlaşmışdılar. Həmin istiqamətdə müqavimət göstərmək üçün yerli müsəlmanların çoxminlik silahlı qrupları toplaşmağa başlamışdı. Axısqa istiqamətində gürcü qoşunları Batumun 45 km, Xulo qəsəbəsinin isə 10 km şərqinə qədər çatmışdılar. Ərdahan istiqamətində də sərhədi keçən 900 nəfərlik bir gürcü hərbi birliyi Ardanuç qədər irəliləmişdi. İngilislərin Batumdan Ardanuç qədər göndərdiyi əsgərlərlə gürcü əsgərləri arasında 24 martda silahlı toqquşma baş verir; ingilislərin itkisi 40-a qədər yaralı və 3 ölüdən ibarət olur⁶⁰⁴.

Batum Livası İslam Cəmiyyəti Batum vilayətinin hərbi qubernatoruna yazılı müraciətində gürcü qoşunlarının yerli əhalinin iradəsinin əleyhinə Ardanuç və Xulo yaxınlığında Acarıstana girdiklərini vurğulayaraq əhali adından buna etirazını bildirir, həmçinin gürcü qoşunları Batum vilayətindən təcili çıxarılmayacağı təqdirdə İslam Cəmiyyətinin baş verə biləcək hadisələrlə bağlı məsuliyyəti öz üzərindən götürdüyünü diqqətə çatdırırdı⁶⁰⁵. Eyni zamanda adıçəkilən təşkilatın təmsilçiləri 16 martda C.Kuk-Kollisin hüzuruna gedərək gürcülərin bir neçə istiqamətdən hücumuna hiddətlərini bildirirlər. Nəticə etibarilə C.Kuk-Kollis gürcü komandanlarla, həmçinin ingilis hökuməti gürcü hökuməti ilə əlaqə quraraq genişmiqyaslı silahlı toqquşma təhlükəsini sonuqdur bilirlər⁶⁰⁶.

Gürcüstan ordusunun fəallaşması amili Batum Livası İslam Cəmiyyətini

⁶⁰¹ N.Zosidze, göstərilən əsəri, s. 103; D.Cumburidze. 1918-1921-ci illərdə Acara məsələsi və gürcü ictimai fikri, s. 65.

⁶⁰² «Наш край» qəz., 1920, 1 aprel, № 71 (54).

⁶⁰³ O.Qoqolişvili, göstərilən əsəri, s. 110.

⁶⁰⁴ M.Sarı, göstərilən əsəri, s. 463-464.

⁶⁰⁵ ARPIİSSA, f. 277, s. 2, iş 87, v. 57.

⁶⁰⁶ M.Sarı, göstərilən əsəri, s. 464.

Türkiyədən hərbi yardım istəməyə sövq etmişdi. Ancaq Anadoluda milli mücadilə hərəkatı bitmədiyindən açıq silahlı dəstəyin göstərilməsi məqsədəuyğun görülməmişdi. Eyni dövrdə dərc etdiyi bir məqalə səbəbindən Batum hərbi qubernatorluğu “Sə-dayi-millət” qəzetinin yayımını dayandırmışdı. Həmin ərəfədə Azərbaycan hökuməti tərəfindən Oltuya göndərilən 10 milyon manat yardımından 1,5 milyon manatı Batum Livası İslam Cəmiyyətinə ayırmışdı⁶⁰⁷. Qeyd olunmalıdır ki, öz fəaliyyətində türk dilində təhsil məsələlərinə də önəm verən sözügedən cəmiyyət Batumda şəhər bələdiyyəsinin müəyyən etdiyi bir binada ianələrlə 325 şagird yerli bir məktəb açmışdı⁶⁰⁸.

İslam Cəmiyyətinin 1920-ci ilin ilk ayında təsis olunmuş⁶⁰⁹ Cürüksu şöbəsinin sədri vəzifəsinə Q.Toxçuoğlu, Çakva şöbəsinin sədri vəzifəsinə isə O.Öməriddə seçilmişdilər⁶¹⁰.

1920-ci il 20 martda Batumda bir ingilis əsgəri öldürülür, 26 martda isə hərbi qubernatorun iqamətgahı yaxınlığında bomba partlayır. C.Kuk-Kollis həmin gün imzaladığı əmrə terrorçulara qarşı kəskin mübarizə elan edir⁶¹¹. Göründüyü kimi, Batumda asayişin qorunması problemi yenə də öz ciddiliyində qalırdı. Qeyd edək ki, Batum şəhər idarəsi ilə polis arasındakı anlaşılmazlıqlar səbəbindən 1920-ci ilin əvvəlində şəhər başçısının müavini R.Cavaxov və idarə şurasının üzvü Hasan Lordkipanidze istefa vermişdilər⁶¹².

Acarıstan bölgəsində Gürcüstan Demokratik Respublikasının aktivliyi fonunda və bölgənin bu respublikanın tərkibinə daxil edilməsi ehtimallarının artdığı bir dövrdə Batum Livası İslam Cəmiyyətinin rəhbərliyi rusların cəmiyyəti ilə paralel İslam Gürcüstanı Azadlıq Komitəsi ilə də münasibətlərini normallaşdıraraq ittifaqa girmişdi. Azərbaycanın Batumdakı baş konsulu M.Əfəndiyevin Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinə 4 dekabr 1919-cu ildə yazdığı məktubundan həmin dövrdə İslam Gürcüstanı Azadlıq Komitəsi və Batum Livası İslam Cəmiyyətinin birgə toplantı keçirərək özmüqəddəratını təyinətmə hüququna malik yerli əhəlinin maraqları naminə birgə fəaliyyət göstərmək qərarına gəldiklərini məruzə edirdi⁶¹³. İslam Cəmiyyətinin sədri Əli Heydər Caparidze 1920-ci il 29 fevralda Məmməd bəy Abaşidze ilə bir araya gələrək Batum və ətrafında Gürcüstanın hakimiyyəti altında geniş bir muxtariyyət qurulması istiqamətində ortaq addımların atılması barədə razılığa gəlirlər. Hər iki cəmiyyətdən 6 nəfərdən ibarət xüsusi bir komissiya qurulmalı idi. Batum Livası İslam

⁶⁰⁷ yenə orada, s. 449-450.

⁶⁰⁸ yenə orada, s. 451-452.

⁶⁰⁹ «Наш край» qəz., 1920, 28 yanvar, № 19 (8).

⁶¹⁰ «Наш край» qəz., 1920, 5 fevral, № 25 (12).

⁶¹¹ O.Qoqolişvili, göstərilən əsəri, s. 111.

⁶¹² “Borba” qəz., 1920, 17 yanvar, № 12, s. 3.

⁶¹³ M.Əfəndiyevin Azərbaycan XİN-ə məktubu, 04.12.1919, № 13175// ARDA, f. 970, s. 1, iş 151, vv. 11-11 arx. və iş 27, vv. 44-44 arx.

Cəmiyyəti bununla bağlı açıqlamasında Osmanlıya bağlılıqlarının davam etdiyini, sözügedən ittifaqa sadəcə müsəlman qardaşların qanının tökülməsinə əngəl olmaq üçün getdiklərini bildirmişdi⁶¹⁴.

1920-ci ilin əvvəllərində Cənubi Qafqazın digər bölgələrində olduğu kimi, Batumda da qeyri-leqal bolşevik hərəkəti vüsət almışdı. 29 mart 1920-ci ildə Batum yerli özünüidarəetmə orqanının binasında bolşevik təmayüllü həmkarlar ittifaqlarının konfransı keçirilmişdi⁶¹⁵. Batum Livası İslam Cəmiyyəti denikinçi ruslarla (Rus Milli Şurası ilə) və təxlişçilərlə (İslam Gürcüstanı Azadlıq Komitəsinin üzvləri ilə) ittifaq qurduqdan sonra son aylarda Batumda olduqca fəal olan bolşeviklərlə də əməkdaşlıq imkanları arayırdı. Cəmiyyətin əldə etdiyi məlumatlara görə, Batum vilayətində yarısı silahlı olmaqla 15 min bolşevik var idi⁶¹⁶.

Batum Livası İslam Cəmiyyətinin belə qeyri-ardıcıl və tez-tez yön dəyişən siyasəti daxili ixtilaflara səbəb olur. Cəmiyyəti çoxları tərک edir və çox keçmir ki, onun sədri Əli Caparidze də istefaya məcbur edilir. İslam Cəmiyyətinin yeni idarə heyətinin seçilməsi məqsədilə ingilis komandanlığının razılığı əsasında 18 mart 1920-ci ildə Acaristanın bütün kəndlərindən səlahiyyətli nümayəndələrin iştirakı ilə toplantı keçirilir. Bu toplantıda Hüseyn bəy Bibinzadə (H.Bibineişvili) təşkilatın sədri, Məhməd bəy Kəskinzadə (M.Kiknadze) onun müavini, Hacı Əli əfəndi Makayev isə köməkçisi seçilirlər⁶¹⁷.

12 aprel və 21 aprel 1920-ci ildə Batumda bölgənin Gürcüstana birləşdirilməsi tələbi ilə mitinqlər keçirilir⁶¹⁸. 21 aprel mitinqində həm İslam Gürcüstanı Azadlıq Komitəsinin fəalları, həm də özlərini Batum Livası İslam Cəmiyyətinin nümayəndələri kimi təqdim edən şəxslər çıxış edirlər. Onlardan Hasan Ananidze öz nitqində Batum vilayətinin Gürcüstana muxtariyyət hüququnda birləşməsinə dəstəklədiyini deyir. Bununla bağlı mitinqdə qəbul olunmuş qətnaməni sədəyi-millətçilər də imzalayırlar. 1920-ci ilin 30 aprelində sədəyi-millətçilərdən Məhməd Kəskinzadə, Əli Caparidze, Zabit Nakaidze ilə Gürcüstan Demokratik Respublikasının nümayəndələri Pavle Uruşadze, Simon Qabedava və digərləri arasında gizli görüş keçirilir. Görüşdə ortaq fəaliyyətin vacibliyinə diqqət çəkilərək qeyd olunur ki, Gürcüstan hökuməti Batum vilayəti üzərində öz yurisdiksiyasını təmin etməyə çalışır və vilayətə muxtariyyət statusu verməyə razıdır. Ə.Caparidze bildirir ki, onlar müsəlmanların tələb etdiyi şərtlər yerinə yetiriləcəyi təqdirdə, Gürcüstanla birləşməyə etiraz etmirlər. M.Kəskinzadə isə Gürcüstan ali rəhbərliyi ilə görüşüb Batum vilayətinin gələcəyi ilə bağlı müzakirələr aparmağa hazır olduqlarını ifadə edir⁶¹⁹.

⁶¹⁴ M.Sarı, göstərilən əsəri, s. 358-359.

⁶¹⁵ O.Qoqolişvili, göstərilən əsəri, s. 109.

⁶¹⁶ M.Sarı, göstərilən əsəri, s. 461.

⁶¹⁷ «Наш край» qəz., 1920, 21 mart, № 62 (46); O.Qoqolişvili, göstərilən əsəri, s. 112-113; M.Sarı, göstərilən əsəri, s. 462.

⁶¹⁸ O.Qoqolişvili, göstərilən əsəri, s. 111-112.

⁶¹⁹ yəni orada, s. 112-113.

“Naş kray” qəzetinin müxbiri Vladov yazırdı ki: “Tiflis qəzetləri Batum məsələsi ilə bağlı hay-küy qaldırıblar və ictimai rəyin saxtalaşdırıldığı barədə car çəkirlər. Bu sonuncu ilə razılaşmamaq olmaz, ancaq bu ictimai rəy həmin qəzetlərin təqdim etmək istədiyi kimi deyil, tamamilə başqa mənbədən qaynaqlanır. Məsələn, Əli Caparidze Birləşmiş Müsəlman Tayfalarının Milli Şurasının (Batum Livasının İslam Cəmiyyəti – F.V.) sədri kimi çıxış edir, halbuki o Şuranın və müsəlman əhalinin tamamının arzu və istəyinə zidd olan özbaşına hərəkətlərinə görə nəinki sədr vəzifəsindən azad edilib, ümumiyyətlə, Şuranın üzvləri sırasından çıxarılıb. Bu barədə məlumat qəzetlərdə 5 və 21 martda verilib, hərbi qubernatorun və böyük dövlətlərin nümayəndələrinin diqqətinə çatdırılıb. Əgər o bundan sonra Batum şəhəri və vilayətinin Gürcüstana birləşməsinə və gürcü qoşunlarının gəlməsinə səbirsizliklə gözləyirsə, bu, tam aydındır. Camal Paşa Ximşiyev Xulo əhalisinin gürcü qoşunlarını duz-çörəklə qarşılayacağını bəyan etdikdən sonra doğma Xuloda görünməkdən qorxur və Axalsıxdə oturub. Beləliklə, əgər ictimai rəyi kimsə saxtalaşdırırsa, bu, tam bəlli səbəblərə görə müstəqilliyə can atan Batum və onun vilayətinin köklü əhalisi deyil, Batumun Gürcüstana birləşdirilməsini istəyənlərdir; belə səmimi şəkildə və əminliklə plebisiitin keçirilməsini xahiş edənlər deyil, 31 avqust 1919-cu ildə (mənbədə texniki səhv buraxılaraq “1920-ci il” yazılıb – F.V.) olduğu kimi, onu görüntü ilə əvəz etməyə çalışanlardır”. Vladov məqaləsinin davamında qeyd edirdi ki, ictimai gərginliyi yalnız Acarıstanın müstəqilliyi azalda bilər⁶²⁰.

Göstərildiyi kimi, Əli Caparidze Batum Livası İslam Cəmiyyətinin sədri vəzifəsindən azad olunsa da, bir müddət yenə də özünü həmin təşkilatın sədri kimi təqdim etməkdə davam edirdi. İslam Cəmiyyətinin sədri qismində Böyük Britaniya Ali Komissarına ünvanladığı məktubunda Ə.Caparidze “Batum vilayətinin müsəlmanlarının birləşdirilmiş şurası” adından Batum şəhəri və vilayətinin Gürcüstana birləşdirilməsini tələb edir, eyni zamanda “etibarlı mənbələrdən Azərbaycan agentlərinin gürcü qoşunlarına hücumlar təşkil etmək üçün pulla quldurlar tutduğunun məlum olduğunu” yazırdı⁶²¹. GDR hökumətinin Batumdakı Böyük Britaniya idarəçiliyi yanında səlahiyyətli nümayəndəsi təyin olunmuş Muxran Xocolava hökumətə hesabatında Batumun siyasi və kommersiya spekulyasiyaları səhnəsinə çevrildiyini bildirərək “Osmanlı əsgərlərinin, bolşevik təbliğatçılarının, Denikin zabitlərinin, Azərbaycanın rəsmi nümayəndələri və qeyri-rəsmi agentlərinin, hər cür avantürist və möhtəkirlərin” Gürcüstana qarşı eyni mövqedə dayandıklarını məruzə edirdi⁶²².

24 aprel 1920-ci ildə Məmməd Abaşidze Gürcüstan Müəssislər Məclisinə müraciət edərək Acarıstanın muxtar statusda Gürcüstanın tərkibinə daxil edilməsini xahiş edirdi. Heydər Abaşidzenin “Sakartvelos respublika” qəzetinin 1920-ci il 57-ci sayında yayımlanan bəyanatında Osmanlı və Azərbaycanın Acarıstanla bağlı siyasəti

⁶²⁰ «Наш край» qəz., 1920, 27 mart, № 67 (50).

⁶²¹ “Borba” qəz., 1920, 23 mart, № 66 (621), s. 2.

⁶²² GMTA, f. 1864, s. 2, iş 237, vv. 1-6.

tənqid edilirdi⁶²³. Azərbaycan Milli Şurası isə cavabında bildirirdi ki, “Batumda suyu başqaları bulandırır, bizlik bir şey yoxdur”⁶²⁴.

Qeyd edək ki, murqullu Məhməd Ədib İmamzadə, şavşetli Əhməd Fevzi Süleyman oğlu, çürüksulu Əhməd Hahutzadə, Yuxarı Acaradan Akif Hicabzadə və Əlirza Dursun oğlu 1920-ci ilin may ayında Batum vilayətindən Türkiyə Böyük Millət Məclisinə deputat seçilmişdilər⁶²⁵.

1919-cu ilin sonları – 1920-ci ilin əvvəllərində Rusiyada davam edən vətəndaş müharibəsində ağqvardiyaçılar bolşeviklərə qarşı müqavimət göstərə bilməyərək nəzarətlərində olan şəhər və əraziləri bir-birinin ardınca itirirdilər. Ağqvardiyaçı admiral A.V.Kolçak Sibirdə tam məğlubiyyətə uğramışdı. 1920-ci il 7 yanvarda Rostov, 7 fevralda Odessa, 17 fevralda Stavropol, 14 martda general A.Denikin qərargahının yerləşdiyi Yekaterinodar (indiki Krasnodar), 17 martda Qroznı, 24 martda Vladıqafqaz, 25 martda Teymurxanşura və Dərbənd, 27 martda Novorossiysk, 30 martda Port-Petrovsk bolşeviklər tərəfindən ələ keçirilmişdi. Bundan başqa, Şimali Qafqazda Çeçenistan, Dağıstan, Kabarda-Balkar, Qaraçay-Çərkəz bölgələrindəki müsəlmanların qurduğu, bolşeviklərlə müttəfiq olan “Yaşıl ordu” Soçini zəbt etmişdi. Artıq bolşeviklərə müqavimət göstərə bilməyən general A.Denikin 30 min əsgəri ilə Batuma gəlib buradan 8 aprel 1920-ci ildə ingilis torpedo gəmisi ilə İstanbula keçmişdi. Denikin ordusunun digər qalıqları isə Krıma təxliyə edilmiş, general Pyotr Vrangelin komandanlığı altında 1920-ci ilin noyabrına qədər mübarizə aparmışdılar. Beləliklə, dağıdılmış Denikin ordusu Qafqazdan uzaqlaşdıqdan sonra Gürcüstan birbaşa bolşevik təhlükəsi altına düşmüşdü. Bolşeviklərin Batumu təhdid etməsinə rəğmən, ilk hədəfləri Bakı idi. V.İ.Lenin 17 mart 1920-ci ildə S.K.Orconikidzedən bütün imkanların Bakının işğalı üçün cəmləşdirilməsini istəmişdi. Nəticədə bolşeviklər Xəzər dənizi sahili boyu irəliləyərək Dərbənd şəhərini ələ keçirmiş, Bakı və Dərbənd arasında 50 min nəfərlik bir qüvvə toplamışdılar⁶²⁶.

Paris sülh müzakirələrində həll edilməyən bəzi problemlərin, o cümlədən Cənubi Qafqaz ilə əlaqəli məsələlərin müzakirəsi üçün 12 fevral – 10 aprel 1920-ci il tarixləri arasında Londonda başqa bir konfrans keçirilir. Konfransa müttəfiq dövlətlərin təmsilçiləri ilə bərabər Cənubi Qafqaz respublikalarının nümayəndələri də dəvət olunmuşdu. Sərhəd bölgəsi, Batumun statusu və dənizə çıxışı olan “Böyük Ermənistan”ın qurulması konfransın Qafqazla bağlı gündəliyini təşkil edən məsələlərdən idi. Aralıq dənizi sahillərindəki Kilikiyanın Fransa mandatına verilməsi qərarlaşdırıldığından ermənilərin Qara dənizə çıxışının təmin olunması üçün Trabzon vilayətinin Ermənistana verilməsi gündəmə gətirilmişdi. Trabzon vilayətinə, eləcə də Ərzurum

⁶²³ “Sakartvelos respublika” qəz., 1920, 11 mart, № 57, s. 2-3.

⁶²⁴ D.Cumburidze. 1918-1921-ci illərdə Acara məsələsi və gürcü ictimai fikri, s. 67.

⁶²⁵ A.E.Gökdemir, göstərilən əsəri, s. 208-209, 259-260.

⁶²⁶ M.Sarı, göstərilən əsəri, s. 499-500, 503-504.

və Qars vilayətlərinə gürcülər də iddialı idilər. Bu iddiaları konfransda Gürcüstan nümayəndəsi Zurab Avalov (Z.Avalişvili) səsləndirmişdi. O, çıxışında həmçinin Batumda daxil olmaqla adıçəkilən bölgələrə türklərin haqqı olduğunu dilə gətirmiş, türklərə verilməyəcəyi təqdirdə həmin ərazilərin Gürcüstanın tərkibinə daxil edilməsini istəmişdi⁶²⁷.

Konfrans çərçivəsində 25 fevral 1920-ci ildə müttəfiq dövlətlərin Ali Şurası Batumun Millətlər Liqasının zəmanəti altında porto-franko* olması və hərəsindən bir tabor olmaqla ingilis, italyan və fransız hərbi hissələrindən ibarət qarnizonun Batumda qalması barədə qərar qəbul etmişdi⁶²⁸. Azərbaycan XİN-ə 10 mart 1920-ci ildə daxil olmuş, Cənubi Qafqazda italyan missiyasının başçısı Melkiade Qabba tərəfindən Azərbaycan xarici işlər naziri Fətəli xan Xoyskiyə ünvanlanmış məktubda bildirilirdi ki, “London konfransında Millətlər Liqasının himayəsi altında böyük olmayan ərazi zonasında porto-franko-Batumun yaradılması qərara alınıb. Bu qərarın icrasına hərəsi bir piyada batalyonu göndərəcək Fransa, İtaliya və İngiltərə tərəfindən zəmanət verilir”⁶²⁹.

Beləliklə, ingilis hərbi birliklərinin Batumdan çıxarılması təxirə salınmışdı. Ali Şuranın qeyd olunan qərarı gürcü hökuməti və mətbuatı, eləcə də İslam Gürcüstanı Azadlıq Komitəsi tərəfindən etirazla qarşılanmışdı. Ona Azərbaycan rəsmiləri də münasibət bildirmişdilər. F.Xoyskinin təlimatı əsasında⁶³⁰ 31 mart 1920-ci ildə Ə. Topçubaşov Ali Şuraya nota təqdim edərək dəmir yolu ilə Bakıya bağlanan və Bakı neftinin ixracı üçün neft boru kəmərinin son nöqtəsi olan Batumun Azərbaycan üçün əhəmiyyətinə toxunmuş, Ali Şuradan Batum məsələsində hər üç Cənubi Qafqaz respublikasının maraqlarının bərabər şəkildə qorunmasını istəmişdi⁶³¹. Xarici işlər naziri F.Xoyski dövlətin rəsmi mətbu orqanı olan “Azerbaydjan” qəzetinin müxbirinə Batum məsələsində Azərbaycan Respublikasının mövqeyinə aydınlıq gətirən ayrıca geniş müsahibə vermişdi. Müsahibəsində o hələ Böyük Britaniya qoşunlarının Batumu tərk edəcəyi barədə şayiələr yayılmamışdan qabaq müttəfiq dövlətlərin nümayəndələrinə müraciət edərək Batumun yekun statusu həll olunanda Azərbaycan Respublikasının maraqlarının nəzərə alınmasını istədiyini bildirmişdi⁶³².

Gürcüstan fəvqəladə missiyasının sədri Biktör Tevzaya (Gürcüstan Müəsislər Məclisinin üzvü, GDR-in Ukraynadakı sabiq səfiri) qeyd olunanlarla bağlı F.Xoyskiyə ünvanlanmış məktubunda yazırdı: “Sizinlə Batum məsələsi barədə şəxsi xarakter daşıyan son söhbətimizdə aydın oldu ki, bu məsələ ətrafında yaranmış və şübhəsiz, hər iki respublikanın ictimai rəyində acı qalıqlar buraxmaq təhlükəsi yara-

⁶²⁷ M.Sarı, göstərilən əsəri, s. 431-432.

*porto franco – rüsumsuz idxal-ixrac rejiminin tətbiq olunduğu liman.

⁶²⁸ “Sakartvelo” qəz., 1920, 17 mart, № 58, s. 2.

⁶²⁹ ARPIİSSA, f. 277, s. 2, iş 87, v. 53.

⁶³⁰ ARPIİSSA, f. 277, s. 2, iş 53, v. 6.

⁶³¹ M.Sarı, göstərilən əsəri s. 433, 438, 440.

⁶³² «Азербайджан» qəz., 1920, 29 fevral, s. 3; “Borba” qəz., 1920, 4 mart, № 51, s. 2;

dacaq anlaşılmazlıqlar hər iki respublikanın baxışlarının və niyyətlərinin düzgün təfsir edilməməsinin nəticəsidir. Biz, əlbəttə ki, heç zaman şübhə etmirdik ki, birincisi, Azərbaycan hökuməti qətiyyənlə Gürcüstan Respublikasının Batum və Batum vilayəti üzərində suverenliyinə qəsd edə; ikincisi, iqtisadi xarakterli bəzi məsələlərə gəldikdə, hər iki respublika çox asanlıqla qarşılıqlı danışıqlar yolu ilə bu məsələlərin qənaətbəxş həlli yollarını tapa bilər. İki respublika arasında hər bir anlaşılmazlığın onların düşmənləri tərəfindən geniş istifadə olunacağını nəzərə alaraq hər iki ölkənin mətbuatında Batum məsələsi ətrafında aparılan polemikalar isə əsəbi əhval yarada bilər və həqiqətən, yaradır. Cənab Nazir, Siz bizim qarşılıqlı olaraq hər iki respublikanın ictimai rəyinə yuxarıda qeyd olunan və hər iki tərəf üçün ən yüksək dərəcədə xoşagəlməz olan anlaşılmazlıqlara danışıqlar yolu ilə son vermək arzusu və qərarımızı çatdırmağı məqsəduyğun hesab etmirsinizmi?”⁶³³ Cavabında F.Xoyski Azərbaycan və Gürcüstan arasında hər bir anlaşılmazlığın onların düşmənləri tərəfindən istifadə oluna biləcəyi və əsəbi əhvali-ruhiyyə yarada biləcəyinə dair fikirləri bölüşdüyünü bildirərək hər iki ölkənin XİN-lərinin informasiya şöbələri tərəfindən açıqlama verilməsini təklif edir⁶³⁴.

Osmanlı torpaqlarının bölünməsi və bu məqsədlə imzalanacaq Sevr müqaviləsinin şərtlərinin hazırlanması, eləcə də London konfransında açıq qalan bir sıra məsələlərin həlli üçün daha bir konfrans 18-26 aprel 1920-ci ildə İtaliyanın San-Remo şəhərində təşkil olunur. San-Remo konfransında da ingilislərin təşəbbüsü ilə Batum şəhərinin porto-franko statusunda müstəqil iqtisadi zona elan olunması qərarı qüvvədə qalır⁶³⁵.

San-Remo konfransında Gürcüstan nümayəndə heyətinin rəhbəri, xarici işlər nazirinin müavini K.Sabaxtarişvili gürcü mətbuatına müsahibəsində bildirirdi ki, “Batum şəhəri və vilayətinin məsələsi müttəfiqlərin Ali Şurasının qarşısına 2 dəfə çıxarılıb: Birinci dəfə Londonda, sonra San-Remoda. Londonda müttəfiqlərin Ali Şurası bu fikirdə idi: Batum vilayəti ümumən üç hissəyə bölünsün: Şəhərin özü kiçik zona ilə beynəlxalq ərazi elan olunmalı idi. Çorox çayının sol kənarından 1914-cü il sərhədinədək olan ərazi Ermənistan Respublikasına, Batum vilayətinin qalan ərazisi isə Gürcüstana verilməli idi. Ancaq London konfransından sonra bu məsələ yenidən Parisdə, daha sonra isə San-Remoda müzakirə edildi. Parisdə müttəfiqlərin nümayəndələri bu məsələnin hər üç Transqafqaz respublikasının – Gürcüstan, Azərbaycan və Ermənistanın razılaşması ilə həllini zəruri hesab etdilər. Parisdə bu respublikaların bir neçə dəfə birgə toplantısı keçirildi. Fəqət müttəfiqlərin Ali Şurasının toplantılarının baş tutduğu San-Remoda bu məsələ daha konkret xarakter aldı. San-Remoda bu for-

⁶³³ ARPIİİSSA, f. 277, s. 2, iş 87, v. 51.

⁶³⁴ ARPIİİSSA, f. 277, s. 2, iş 87, v. 54.

⁶³⁵ N.Zosidze, göstərilən əsəri, s. 106; D.Cumburidze. 1918-1921-ci illərdə Acara məsələsi və gürcü ictimai fikri, s. 65.

mula irəli sürülmüşdü: Batum şəhəri və vilayəti Gürcüstanın suveren hüququ altına o şərtlə keçirdi ki, Ermənistan Respublikası Batuma qədər və Batumdan 1914-cü il sərhədinədək Rizəyə doğru dəmir yolu çəkmək ixtiyarına sahib olsun. Bu dəmir yolu əvvəlcə Çorox çayının sol kənarından çəkilib sonra sağ sahilinə keçməli və Batumla birləşməli idi. Bu dəmir yolu xətləri tam olaraq Ermənistan Respublikasının mülkiyyəti kimi tanınmalı idi. Ermənistan nümayəndə heyəti San-Remoda Cənubi Qafqaz respublikalarının nümayəndələrinin müttəfiqlərin Ali Şurasının təmsilçilərinin də dəvət olunduğu tədbirində məsələni bu cür qoymuşdu. Müttəfiqlərin Ali Şurasının təmsilçiləri qeyd olunan tədbirdə Ermənistan nümayəndə heyətinin sözügedən təklifini ultimativ şəkildə dəstəklədilər və Gürcüstan nümayəndə heyətindən onun qəbul olunmasını tələb etdilər. Gürcüstan heyəti, təbii ki, belə layihənin qəbul olunmasından qəti imtina etdi”⁶³⁶. Müsahibənin davamından bəlli olur ki, Gürcüstan nümayəndələri Ermənistanın maraqlarını nəzərə alaraq ona öz ərazilərində olan tranzit imkanlarından faydalanmağa şərait yaradılacağına, eyni zamanda zərurət yaranacağı təqdirdə öz ölkələri tərəfindən Ermənistan sərhədinə qədər dəmir yolu çəkiləcəyini vəd edirlər. Azərbaycan nümayəndə heyəti San-Remoda Gürcüstanın mövqeyini dəstəkləyir⁶³⁷.

Beləliklə, nə London konfransında, nə də San-Remo konfransında Cənubi Qafqaz respublikalarının sərhədləri dəqiqləşdirilməmiş, Batumun müqəddəratı ilə bağlı yekun qərar bu respublikalara qəbul etdirilə bilməmişdi. Müttəfiqlərin Batum layihəsinə gürcülərlə bərabər azərbaycanlılar da qarşı çıxmışdılar. Cənubi Qafqaz respublikalarının adıçəkilən konfranslarda razılığa gələ bilməməsi və mövcud bolşevik təhdidi Böyük Britaniyanı regionda çətin vəziyyətə salmış və bu ölkəyə Batumdan çıxmaqdan başqa bir seçim buraxmamışdı⁶³⁸.

Batum ingilis hərbi qubernatorluğu 1920-ci il 29 aprelə Ardanuç, Artvin, Xulo və Kedada yerləşən hərbi birləşmələrini Batuma çəkmişdi. Bundan sonra gürcü hərbi birləşmələri Artvin və Ardanuçı işğal etmiş, 30 aprelə Xuloya hücum etsələr də, uğur qazana bilməmişdilər. İngilislərin 4 mayda Batum Livası İslam Cəmiyyətinə Batumu şəhərdən yalnız 15 km-ə qədər mühafizə edə biləcəklərini bildirməsi nəticəsində adıçəkilən təşkilat tez bir zamanda 14 337 nəfəri döyüşə hazır vəziyyətə gətirmişdi⁶³⁹.

Natanebi kəndi yaxınlarında mövqe tutan gürcü qoşunlarının 1920-ci il 11 mayda Çürüksu istiqamətində irəliləmək cəhdləri Çolox çayı yaxınlığında atışma və güclü müqavimət ilə müşayiət olundu. 50-dək gürcü əsgəri əsir götürüldü. Gürcü tarixçisi Nuqzar Zosidzenin fikrincə, “Gürcüstan silahlı qüvvələrinə qarşı Çolox əməliyyatının təşkilatçısı Kuk-Kollis idi. Onu Azərbaycan konsulluğu və Rus Milli

⁶³⁶ “Sakartvelos respublika” qəz., 1920, 16 may, № 108, s. 2.

⁶³⁷ “Sakartvelos respublika” qəz., 1920, 16 may, № 108, s. 2.

⁶³⁸ M.Sarı, göstərilən əsəri, s. 445.

⁶³⁹ yəni orada s. 469-470, 473.

Şurasının rəhbərliyi, “Sədayi-millət”in M.Kəskinzadənin başçılığı altında radikal sol qanadı, eləcə də denikinçilər dəstəkləyirdilər”⁶⁴⁰.

Acarıstanda yaranmış gərgin vəziyyətlə yaxından tanış olmaq üçün İstanbula Batuma gəlmiş general C.Miln gürcü qoşunlarından Çürüksu istiqamətində 4 km-ə qədər geri çəkilməsini tələb etmiş, gürcülər bu tələbi rədd etmişdi. C.Miln Çolox döyüşü baş verən gün – 11 mayda durumu daha yaxından müşahidə etmək üçün Çürüksuya getmiş və burada gürcü qoşunları tərəfindən top atəsinə tutulmuşdu. Bu gözlənilməz hadisədən çox qəzəblənən ingilis generalı bölgəyə özünə tabe olan ordudan piyada və topçuları göndərmiş, eyni zamanda O.Uordropun yerinə ali komissar vəzifəsinə təyin olunmuş Harri Lyuka (Harry Luke) teleqram vuraraq ondan Gürcüstan hökumətinə məsələ ilə bağlı şiddətli etirazını bildirməsini istəmişdi. Bununla əlaqədar Gürcüstanın hərbi və xarici işlər nazirləri ilə görüşmüş H.Lyuka general C.Milnin gürcülərin top atəsinə məruz qalmasının qeyri-mümkün olduğu deyilmişdi⁶⁴¹.

Gürcüstan ordu birləşmələrinin və Batum Livası İslam Cəmiyyətinin formalaşdırdığı silahlı dəstələrin nümayəndələri 13 mayda Çürüksunun 6 km-liyində dəmir yolu xətti üzərində yerləşən Oçxamur kəndində ingilislərin vasitəçiliyi ilə bir araya gələrək barışıq əldə edirlər. Barışığın şərtlərinə görə, həmin gün günortaya qədər gürcü əsgərləri əvvəlki mövqelərinə çəkirlər⁶⁴².

1920-ci il 13 mayda Çürüksunun Xutsubani, 22 mayda isə Muxaestate kəndlərində Osmanlı yönümlü acarların Gürcüstan əleyhinə mitinqləri keçirilir. O ərəfədə Xuloda da eyni məzmunlu mitinq təşkil olunur⁶⁴³.

29 mayda Xuloda general Tsulukidzenin başçılığı altındakı gürcü ordu bölmələri ilə sədayi-millətçilər arasında 5 gün davam edən döyüş birincilərin ağır məğlubiyyəti ilə sonlanır; gürcü hərbiçilərindən çox sayda ölənlər olur, 5 zabit və 503 əsgər isə əsir götürülür⁶⁴⁴.

Həmin dövrdə Batum Livası İslam Cəmiyyəti daxilində problemlər və qarşıdurmalar davam edirdi. Cəmiyyətin sabiq sədri Əli Heydər Caparidze “Sələməti-Məmləkət” adlı yeni dəstə yaratmışdı. Bu dəstəyə Cəmiyyətdən bəzi üzvlər də qoşulmuşdu. Ə.H.Caparidzenin yerinə gələn H.Bibinzadə də 1920-ci ilin mayında sədrlikdən ayrılmış və onun yerini Nəcati Əfəndi adlı şəxs tutmuşdu. Qısa müddət sonra o da dəyişdirilərək yerinə Məhməd Əfəndi Kəskinzadə sədr seçilmişdi. Osmanlı yönümlü müsəlmanlar arasında ixtilaflar, Batum Livası İslam Cəmiyyətinin rəhbərliyinin tez-tez dəyişməsi onların güc birliyini azaldırdı⁶⁴⁵.

“Qruziya” qəzeti 6 iyun 1920-ci il tarixli sayında M.Kəskinzadənin “müstəqil

⁶⁴⁰ N.Zosidze, göstərilən əsəri, s. 122.

⁶⁴¹ M.Sarı, göstərilən əsəri, s. 474.

⁶⁴² yenə orada, s. 475.

⁶⁴³ O.Qoqolişvili, göstərilən əsəri, s. 113.

⁶⁴⁴ «Наш край» qəz., 1920, 12 iyun, № 125, s. 1; 15 iyun, № 127, s. 3.

⁶⁴⁵ M.Sarı, göstərilən əsəri, s. 477, 479.

Acaristanın baş komandanı” təyin olunduğunu yazırdı⁶⁴⁶. Qeyd edək ki, ən fəal və radikal sədəyi-millətçilərdən olan M.Kəskinzadə Gürcüstan hökumətinin təmsilçiləri ilə separat danışıqlar nəticəsində Acarıstanda GDR hakimiyyətinin bərqərar olmasında rol oynamış və daha sonra 1920-ci ilin sentyabr ayının əvvəllərində Tiflisdə məskunlaşmışdı⁶⁴⁷. “Batumskaya jizn” («Батумская жизнь») qəzeti 2 sentyabr 1920-ci il tarixli sayında keçmiş “acar baş komandanı”nın Batuma ezam olunmuş Tiflis cinayət milisinin rəisi P.Z.Paçuliyaya təslim olduğunu yazırdı⁶⁴⁸. O, 19 yanvar 1921-ci ildə Tiflisdə “Pyotr Velikiy” küçəsində (indiki Pavel İnqorokva küç.) qətlə yetirilmişdi⁶⁴⁹. Qətl Çürüksu bölgəsində Tsetsxlauri kəndi yaxınlığında sədəyi-millətçilərlə 11 may 1920-ci ildə baş vermiş toqquşma zamanı öldürülmüş gürcü hərbi dəstəsinin başçısı baş leytenant Qriqol Doğonadzenin qardaşı tərəfindən intiqam məqsədilə törədilmişdi. M.Kəskinzadənin nəşi dəfn üçün Tiflisdən doğulduğu Borçkaya aparılmışdı⁶⁵⁰.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Batumda bolşeviklər daha çox fəallaşmış, bolşevik partiyasının Batum təşkilatının geniş toplantısı keçirilmişdi. Toplantının əsas məqsədi Gürcüstan qoşunlarının Acarıstana mümkün gəlişi zamanı qiyam qaldırılması idi. Bunun üçün Batum vilayəti şərti olaraq 6 hissəyə bölünmüşdü. Batum bolşeviklərinin fikrincə, çevriliş üçün 750 kommunist və 8000-dək könüllünün səfərbər olunması yetərli idi⁶⁵¹.

RSFSR ilə Gürcüstan arasında 7 may 1920-ci ildə imzalanmış sülh müqaviləsinə görə, Gürcüstan hökuməti öz ərazisində olan ağqvardiyaçıların tərksilah edilməsi öhdəliyini götürürdü. Ölkə ərazisində bolşevik təşkilatları leqallaşdırılırdı. Bu müqavilədən sonra yaranmış vəziyyət, eləcə də Sovet Rusiyası və Gürcüstanın daxili və beynəlxalq vəziyyəti bolşeviklərə Gürcüstanda sovet hakimiyyəti uğrunda mübarizənin yeni taktikasını hazırlamalarına rəvac verir. Əgər 1920-ci ilin yazında bolşeviklər Gürcüstanda hakimiyyəti açıq silahlı mübarizə və qiyam yolu ilə ələ keçirməyə çalışdırlarsa, bu müqavilədən sonra 20 may 1920-ci ildə təsis olunmuş Gürcüstan Kommunist Partiyası Rusiya Kommunist Partiyasının (bolşeviklər) Mərkəzi Komitəsinin təlimatları əsasında çevriliş prosesinin siyasi yolla həyata keçirilməsinə cəhd edir⁶⁵².

25 may 1920-ci ildə hərbi generator C.Kuk-Kollis bir gün əvvəl Batuma gəlmiş Ermənistanın səlahiyyətli nümayəndəsi A.İ.Xatisovu səhər yeməyinə dəvət edir. Səhəri gün polkovnik U.Haskel Batumda A.İ.Xatisovla görüşərək ona 28 mayda Batum limanına Ermənistan üçün nəzərdə tutulmuş 2 000 ton un gətiriləcəyini bildirir⁶⁵³.

⁶⁴⁶ «Грузия» qəz., 1920, 6 iyun, № 53.

⁶⁴⁷ O.Qoqolişvili, göstərilən əsəri, s. 112-113.

⁶⁴⁸ «Батумская жизнь» qəz., 1920, 2 sentyabr, № 50.

⁶⁴⁹ GMТА, f. 1864, s. 23, iş 114, v. 66; «Эхо Батума» qəz., 1921, 23 yanvar, № 165.

⁶⁵⁰ «Эхо Батума» qəz., 1921, 27 yanvar, № 168.

⁶⁵¹ N.Zosidze, göstərilən əsəri, s. 112.

⁶⁵² P.Tskvitariya (П.Цквитария), göstərilən əsəri, s. 138.

⁶⁵³ “Слово” qəz., 1920, 30 may, № 119.

[Qeyd edək ki, həmin dövrdə istefaya getmiş A.S.Çimişkyanın yerinə Ermənistanın Batumdakı baş konsulu vəzifəsinə M.N.Atabekov təyin olunmuşdu⁶⁵⁴. Ermənistanın maliyyə naziri vəzifəsində çalışmış A.S.Çimişkyan Batumda baş konsul vəzifəsinə 1919-cu ilin iyul ayında təyinat almışdı⁶⁵⁵. Ona qədər isə 1919-cu ilin fevral-iyul aylarında həmin vəzifəni A.Q.Ediqarov⁶⁵⁶ icra edirdi. Həmin dövrdə Ermənistanın Qara dənizin şərq sahilində yerləşən digər şəhərlərdə – Suxum⁶⁵⁷ və Potidə də konsulluqları təsis edilmişdi. Poti şəhərində konsulluğa D.Türkçiyən rəhbərlik edirdi⁶⁵⁸, Suxumda konsul vəzifəsinə isə Ermənistanın Gürcüstandakı diplomatik missiyasının katibi V.Saakyan təyin olunmuşdu⁶⁵⁹].

Böyük Britaniya hökuməti 6 may 1920-ci il toplantısında hərbi birliklərinin “hər hansı bir fəlakətə məruz qalmadan” ən qısa zaman içərisində Batumdan təxliyə edilməsini qərarlaşdırmış, 11 iyun toplantısında isə Batumun gürcülərə verilməsi məsələsini müzakirə etmiş və bu prosesin polkovnik Klod Stoks (Claude Stokes) tərəfindən gerçəkləşdirilməsinə qərar vermişdi⁶⁶⁰.

Tiflisdə 3 gün sürən müzakirələr nəticəsində 28 iyun 1920-ci ildə K.Stoks gürcü heyəti ilə bir andlaşma imzalamışdı. Bu andlaşmaya görə, Böyük Britaniya hökuməti Batum şəhərinin və limanının Gürcüstana verilməsi qarşılığında gürcü hökuməti Azərbaycan və Ermənistan respublikalarına Gürcüstan dəmir yollarından istifadə etməklə sərbəst tranzit və Batum limanından sərbəst istifadə zəmanəti verirdi. Eyni zamanda Gürcüstan hökuməti Ermənistan sərhədindən Çorox çayı vadisi boyunca Qara dənizə açılan bir dəmir yolu inşa etməli, detallar aydınlaşdırılaraq yekun saziş Londonda Böyük Britaniya ilə Gürcüstan hökumətləri arasında imzalanmalı idi⁶⁶¹.

General C.Kuk-Kollis 2 iyulda onunla görüşdə olmuş müsəlman əhalinin nümayəndələrinə bildirir ki, Batum və Batum vilayətinin Gürcüstana verilməsi artıq qərarlaşdırılıb və bu qərara müqavimət göstərənlər Gürcüstan kimi İngiltərənin də düşməni hesab olunacaqlar⁶⁶².

Acarıstan ingilislər tərəfindən Gürcüstan hökumətinə 7 iyul 1920-ci ildə təslim edilir. Həmin gün Batumda general Giorgi Kvinitadzenin komandanlığı altında Gürcüstan silahlı qüvvələrinin təntənəli paradı keçirilir⁶⁶³.

⁶⁵⁴ «Борьба» qəz., 1920, 4 may, № 98 (653), s. 4.

⁶⁵⁵ «Слово» qəz., 1919, 25 sentyabr, № 32.

⁶⁵⁶ «Наш край» qəz., 1919, 14 (27) fevral, № 46, s. 3.

⁶⁵⁷ “Sakartvelo” qəz., 1919, 13 avqust № 172; “Ertoba” qəz., 1919, 14 avqust; «Кавказское слово» qəz., 1919, 15 avqust, № 167.

⁶⁵⁸ «Кавказское слово» qəz., 1918, 12 sentyabr, № 194.

⁶⁵⁹ “Sakartvelo” qəz., 1919, 1 noyabr № 237; «Слово» qəz., 1919, 12 noyabr.

⁶⁶⁰ M.Sarı, göstərilən əsəri, s. 510, 515-516.

⁶⁶¹ yenə orada, s. 522-523.

⁶⁶² «Наш край» qəz., 1920, 6 iyul, № 145, s. 2.

⁶⁶³ N.Zosidze, göstərilən əsəri, s. 135.

1.3.3. GDR idarəçiliyi dövrü (7 iyul 1920 – 18 mart 1921)

7 iyul 1920-ci ildə Batumda indiki Ninoşvili küçəsində yerləşən hərbi qərargahın qarşısında Batum şəhəri və vilayəti üzərində idarəçiliyin Gürcüstana təhvil mərasimi keçirilir⁶⁶⁴. Səbiq Tiflis şəhər başçısı Venyamin (Beno) Çxikvişvili Batum vilayətinin fəvqəladə komissarı (general-qubernatoru) təyin olunur⁶⁶⁵. Mayor Norman Batum Şəhər İdarəsinin başçısı vəzifəsindən kənarlaşdırılır və həmin vəzifənin müvəqqəti icrası Q.Y.Cavaxova həvalə edilir⁶⁶⁶.

2000 nəfər şəxsi heyətdən ibarət ingilis hərbi birləşmələri öncədən qərarlaşdırıldığı kimi, 9 iyul saat 17:30-da Batumdan təxliyə edirlər. General C.Kuk-Kollis məiyyəti ilə birlikdə 10 iyulda “Field Marshal” gəmisilə, polkovnik K.Stoks isə 15 iyul 1920-ci ildə “Swallow” adlı gəmi ilə Batumdan ayrılırlar⁶⁶⁷.

“Borba” qəzetinin 23 iyul 1920-ci il tarixli buraxılışında dərc olunmuş məlumatda bildirilirdi ki, Batum İctimai Şurasının zalında Ermənistan baş konsulluğu tərəfindən Acarıstanın Gürcüstana birləşməsinə həsr olunmuş ziyafət təşkil olunmuşdur. Ziyafətdə vilayətin fəvqəladə komissarı V.Q.Çxikvişvili, İslam Gürcüstanı Məclisinin sədri Məmməd bəy Abaşidze və idarə heyətinin üzvləri, Batumdakı Fransa missiyasının və erməni, polyak, gürcü, yunan və yəhudi milli şuralarının nümayəndələri, ictimai xadimlər iştirak etmişdirlər. Tədbirdə Ermənistan baş konsulu M.N.Atabekyandan sonra çıxış edən V.Q.Çxikvişvili Azərbaycan SSR-in ünvanına tənqidi fikirlər səsləndirərək, onu Cənubi Qafqazda ümumi iş xidmət etməməkdə ittiham etmişdir⁶⁶⁸. Qeyd edək ki, “Samuslimano Sakartvelo”// “İslam Gürcüstanı” qəzeti V.Çxikvişvilinin fəaliyyətini mənfi qiymətləndirirdi⁶⁶⁹.

Acarıstan bölgəsinin Gürcüstanın nəzarətinə keçməsinə ən böyük təpki Batum Livası İslam Cəmiyyəti ilə bərabər Türkiyə Böyük Millət Məclisi hökumətindən gəlmişdi. Ankara hökuməti 25 iyulda gürcü hökumətinə etiraz məktubu göndərərək bölgənin Brest-Litovsk və Batum müqavilələri ilə hüquqən Türkiyəyə aid olduğunu vurğulamışdı⁶⁷⁰.

Batumun yeni idarəçiləri şəhərdə Batum Xalq Məclisi adında yeni bir idarəetmə orqanı yaradırlar. Məclisin sədrliyinə P.Gelaişvili gətirilir. Batum vilayəti Batum, Çürüksu (Kobuleti), Gönyə (Qonio), Xulo, Ardanuç, Artvin və Şavşet olmaqla 7 inzibati bölgəyə ayrılır⁶⁷¹.

⁶⁶⁴ O.Qoqolişvili, göstərilən əsəri, s. 118.

⁶⁶⁵ «Борьба» qəz., 1920, 3 iyul, № 148 (703), s. 3;

⁶⁶⁶ «Борьба» qəz., 1920, 13 iyul, № 155 (710), s. 2.

⁶⁶⁷ M.Sarı, göstərilən əsəri, s. 529-530.

⁶⁶⁸ «Борьба» qəz., 1920, 23 iyul, № 164 (719), s. 2-3.

⁶⁶⁹ “Samuslimano Sakartvelo”// “İslam Gürcüstanı” qəz., 1920, 17 noyabr, № 463, s. 1.

⁶⁷⁰ M.Sarı, göstərilən əsəri, s. 531-532.

⁶⁷¹ yenə orada, s. 534.

Batımda hərbi cəhətdən möhkəmlənən Gürcüstan Demokratik Respublikasının hökuməti siyasi mövqelərini də gücləndirmək üçün ciddi addımlar atır. Bu xüsusda müxalif olanları, əsasən də Batum Lıvası İslam Cəmiyyətinin üzvlərini sıxışdırır, 15 bolşevik fəalını həbs edir, şəhərdəki rusları tutduqları vəzifələrdən azad edib mal-mülklərinə əl qoyur, “Naş kray” qəzetinin yayımını dayandırır, eyni zamanda müsəlman məktəblərini bağlayıb müəllimlərini həbs edir⁶⁷². Eyni zamanda Gürcüstan hökumətinin 3 avqust 1920-ci il qərarı ilə Batum şəhərinə gürcü qoşunları daxil olana qədər törətdikləri cinayətlərə görə məhkum olunmuş və ya axtarışda olan şəxslər əfv olunur⁶⁷³.

Acarıstana muxtariyyət verilməsi tələbi ilə 8 avqust 1920-ci ildə Tiflisdə rəsmi görüşlər keçirən acar nümayəndə heyətinə qeyd olunan məsələyə baxılmasının hərbi vəziyyətlə bağlı təxirə salındığı bildirilmişdi⁶⁷⁴.

Batımun yeni formalaşmış yerli hakimiyyəti müsəlman ziyalılarının nümayəndələrini, ilk növbədə, İslam Gürcüstanı Azadlıq Komitəsinin üzvlərini məsafədə saxlayır, onları idarəçilik məsələlərinə cəlb etməirdilər. O.Qoqolişvili yazır ki, Batum vilayətinin Gürcüstanın tərkibinə keçməsinə əvəzsiz xidmətlər göstərmiş adıçəkilən təşkilatın üzvlərinə qarşı belə münasibət haqlı olaraq narazılıq doğururdu⁶⁷⁵.

Batımlıvası İslam Cəmiyyəti, bolşeviklər və denikinçilərdən başqa Batımda gürcü iqtidarına əks cəbhədə dayananlar sırasına İslam Gürcüstanının Azadlıq Komitəsinin sədri M.Abaşidze də əlavə olunmuşdu. O, muxtariyyət sözünü tutmayan gürcü iqtidarına müxaliflik etməyə başlamışdı. Çox güman ki, məhz bu mövqeyinə görə M.Abaşidzeni vurub yaralamışdılar⁶⁷⁶.

Batıml Gürcüstan hakimiyyəti altına keçdikdən sonra orada pantürkist təbliğatı daha da aktivləşmişdi. D.Cumburidzenin fikrincə, buna səbəb gürcü ordusu Batıma girəndən sonra və Acarıstanda Gürcüstan hakimiyyəti bərqərar olandan sonra çox şeyin dəyişmədiyi, nizam-intizamsızlığın hökm sürməsi, cinayətkarların sərbəst hərəkəti, eyni zamanda hökumətin söz verdiyi muxtariyyət statusunu rəsmi olaraq təsdiq etməməsi idi⁶⁷⁷.

Beləliklə, hökumətinin yol verdiyi səhlər Batımda türk yönümlü “Sədayi-millət”in Gürcüstan əleyhinə fəaliyyətini daha da sərtləşdirirdi. D.Cumburidzeyə görə, belə səhlərdən biri də din haqqında qanun idi. “Sədayi-millət” məktəblərdə Quranın tədrisini digər fənlərdən fərqli olaraq mütləq hesab edirdi. Gürcüstan hökumətinin adıçəkilən qanunu isə dinin tədrisini məktəb proqramından çıxarırdı, dini

⁶⁷² yənə orada, s. 536-537.

⁶⁷³ “Samuslimano Sakartvelo”// “İslam Gürcüstanı” qəz., 1920, 17 noyabr, № 463, s. 2.

⁶⁷⁴ «Коммунист» qəz., Bakı, 1920, 11 avqust, № 85.

⁶⁷⁵ O.Qoqolişvili, göstərilən əsəri, s. 141.

⁶⁷⁶ M.Sarı, göstərilən əsəri, s. 536-537.

⁶⁷⁷ D.Cumburidze. 1918-1921-ci illərdə Acara məsələsi və gürcü ictimai fikri, s. 78.

qurumların mülkiyyəti dövlət mülkiyyəti sayılırdı. “Samuslimano Sakartvelo”/“İslam Gürcüstanı” qəzeti də din haqqında qanunun 5-ci və 7-ci maddələrinin müsəlman gürcülərin etirazına səbəb olacağını yazırdı⁶⁷⁸. 1920-ci il 19 oktyabrda Tiflisdə Şah Abbas məscidində toplanmış müsəlmanlar da qəbul etdikləri qətnamədə Gürcüstan hökumətinin sözügedən qanununa etirazlarını bildirmişdilər⁶⁷⁹.

“Sədayi-millət”in Kobulet/Çürüksu filialı daha fəal idi. Ona Hasan əfəndi Buhar oğlu rəhbərlik edirdi. Kintriş (Kobulet) bölgəsində real hakimiyyət bu təşkilatda idi. Əhali yerli orqanlardan çox bu təşkilata üz tuturdu. 29 avqust 1920-ci ildə Kobuletdə “Sədayi-millət”in toplantısı keçirilir. Toplantıda Hasan əfəndi Buhar oğlu, Əhməd Çemi oğlu, Ənvər Əfəndi oğlu, Süleyman Tsetsxladze, İsmayıl Beridze, Həsən oğlu Komaxidze və digərləri çıxış edirlər. Sonuncu natiq H.Komaxidze Acarıstana muxtariyyət vədini yerinə yetirmədiyi üçün gürcü hökumətini yalançı adlandırır. Süleyman Tsetsxladze isə nitqində deyir ki, Osmanlı bizim bölgəni özünə birləşdirsə, dediyinə əməl edərək bölgəyə muxtariyyət verəcəkdi. Sonda qərara alınır ki, onların nümayəndələri yerli hakimiyyətlə görüşsün və müsəlman əhalinin müraciətini çatdırsın⁶⁸⁰.

10 sentyabrda sədayi-millətçilər Kobulet bölgəsinin başçısı ilə görüşüb, ondan məhəlli idarəçilik strukturlarında nümayəndələrinin işlə təmin olunmasını xahiş edirlər. Ancaq rədd cavabı alırlar və bundan ziyadə, Kobuletin bölgə başçısı onları təxribatda ittiham edərək həbs etdirir. Nəticə etibarilə həmin başçı bunun qan tökülməsinə səbəb ola biləcəyini əsas gətirərək geri addım atıb tutulanları azadlığa buraxmağa məcbur olsa da, əhalinin qəzəbi soyumur. Həbs olunanlar təhqir olunmuş, onlardan Məhəmməd Qvaradze möhkəm döyülmüşdü⁶⁸¹.

16 sentyabrda sədayi-millətçilər xalqı silahlanmağa çağırır və Osmanlı qoşunlarının tezliklə Batuma daxil olacağına dair şayiələr yaymağa başlayırlar. 4 oktyabrda Kobuletdə “Sədayi-millət”in mitinqinin keçirilməsinə icazə verilmir.

1-7 sentyabr 1920-ci ildə Bakı şəhərində keçirilmiş Şərq xalqlarının I Qurultayında Acarıstandan Hasan əfəndi Buhar oğlunun başçılığında sədayi-millətçilər, eləcə də bolşevik fəallar iştirak edirlər⁶⁸². Qurultay Acarıstanda bolşevik fəaliyyətinin gücləndirilməsinə yeni impuls vermişdi⁶⁸³. Gürcüstanın menşevik hökuməti qurultayda iştirak etmiş gürcü nümayəndələrinin Gürcüstana qayıtmasını qadağan etmişdi.

4 sentyabr 1920-ci ildə Müəssislər Məclisinin üzvü Georgi (Qizo) Ancapari-dze Batumda şəhər başçısı, İslam Gürcüstanı Azadlıq Komitəsinin fəallarından Ziya bəy Abaşidze isə onun müavini vəzifələrinə seçilirlər⁶⁸⁴.

⁶⁷⁸ yenə orada, s. 67.

⁶⁷⁹ «Грузия» qəz., 1920, 26 oktyabr.

⁶⁸⁰ O.Qoqolişvili, göstərilən əsəri, s. 132.

⁶⁸¹ yenə orada, s. 132-133.

⁶⁸² Yenə orada, s. 133, 135.

⁶⁸³ M.Çavleişvili (М.Чавлеишвили), göstərilən əsəri, c. 137.

⁶⁸⁴ «Борьба» qəz., 1920, 5 sentyabr, № 202 (757), s. 4.

1920-ci ilin 14-29 sentyabrında II İnternasionalın nümayəndə heyəti Gürcüstanda səfərdə olmuşdu. Onların arasında Kautski, Vandervelde, Renodel, Makdonald, Şou kimi məşhur islahatçılar var idi. Gürcüstan menşevikləri bu nümayəndə heyətini təntənə ilə qarşılamışdı. Heyət Batumu da ziyarət etmişdi⁶⁸⁵.

İngilislər Denikindən sonra bolşeviklərə qarşı Vrangel ordusunu dəstəkləməyə başlamışdı və onların tələbi ilə Batumdan Vrangelə yardım göndərməkdə idilər. Belə bir hərəkət Sovet Rusiyasının hiddətinə səbəb olmuş və rəsmi Moskvanın Gürcüstan təmsilçisi Sergey Kirov gürcü hökumətinə etirazını bildirərək bunun Sovet Rusiyası ilə Gürcüstan arasında imzalanmış 7 may 1920-ci il müqaviləsinin açıqca pozulması olduğunu söyləmişdir⁶⁸⁶. 26 oktyabr 1920-ci ildə İ.V.Stalin V.İ.Leninə yazırdı: “Gürcüstan Batumu Antantaya verməyə və ola bilsin ki, Vrangelə geri çəkilməsi və Bakı istiqamətində hücum keçməsi üçün yol açmağa çalışır”. İ.Stalinin proqnozları ilə razılaşan V.Lenin ondan Bakıya girişləri möhkəmləndirmək üçün ölçülər götürməsinə xahiş edirdi⁶⁸⁷.

1920-ci ilin 10 noyabrında B.Çxikvişvilinin yerinə Batum vilayətinin fəvqəladə komissarı təyin edilmiş Gürcüstan Müəssislər Məclisinin üzvü, sabiq hərbi nazir Qriqori Georqadze Batuma gəlir⁶⁸⁸. Bu təyinat “Samuslimano Sakartvelo”// “İslam Gürcüstanı” qəzeti tərəfindən təqdir olunur⁶⁸⁹. Batumdakı Fransa missiyası və Sovet Rusiyasının konsulluğu Q.T.Georqadzenin ilk baş çəkdiyi qurumlardan idi⁶⁹⁰. 1920-ci il 26 noyabrdan etibarən Rusiyanın Batumdakı konsulluğunda qırmızı bayraq dalğalanmağa başlamışdı⁶⁹¹.

Azərbaycan SSR kommunistlərinin aparıcı mətbu orqanlarından olan “Bakinski raboçi” («Бакинский рабочий») qəzeti 18 noyabr 1920-ci il tarixli sayında Batumda kommunizmə və türk milliyyətçilərinə rəğbət bəsləməkdə şübhəli bilinən 40 nəfərin həbs olunduğunu yazırdı⁶⁹². Bundan bir neçə gün sonra isə həmin qəzet belə bir məlumat dərc edirdi: “Gürcüstan daxili işlər naziri N.Ramışvili bildirib ki, “Batum vilayətində Kamalın (Mustafa Kamal Paşanın – F.V.) agentləri peyda olub. Onlar xalqı hakimiyyətə qarşı qaldırmaq istəyirlər. Kamal özü Brest (Brest-Litovsk – F.V.) sülhündən imtina etməyib. Ona görə də Gürcüstan hökuməti səfərbərlik elan edib””. Qəzet səfərbərliyin bolşeviklərə qarşı həyata keçirildiyinə eyham vuraraq sonuncu

⁶⁸⁵ “Batomis purtseli” qəz., 1920, 14 sentyabr, № 5, s. 2; P.Tskvitariya (П.Цквитария), göstərilən əsəri, 1979, c. 143-144.

⁶⁸⁶ M.Sarı, göstərilən əsəri, s. 539.

⁶⁸⁷ P.Tskvitariya (П.Цквитария), göstərilən əsəri, s. 144.

⁶⁸⁸ “Samuslimano Sakartvelo”// “İslam Gürcüstanı” qəz., 1920, 11 noyabr, № 458, s. 2; «Батумская жизнь», 1920, 11 noyabr, № 107.

⁶⁸⁹ “Samuslimano Sakartvelo”// “İslam Gürcüstanı” qəz., 1920, 12 noyabr, № 459, s. 1.

⁶⁹⁰ “Samuslimano Sakartvelo”// “İslam Gürcüstanı” qəz., 1920, 18 noyabr, № 464, s. 2.

⁶⁹¹ P.Tskvitariya (П.Цквитария), göstərilən əsəri, s. 144.

⁶⁹² «Бакинский рабочий» qəz., 1920, 18 noyabr, № 10 (97), s. 1.

cümlə ilə bağlı istehzal “Ona görəmi?” sualını xəbər başlığına çıxarmışdı⁶⁹³.

1 dekabr 1920-ci ildə acarlar Gürcüstan hökumətinə Batumun Acarıstana verilməsi barədə qəti tələb irəli sürürlər⁶⁹⁴. Qeyd edək ki, həmin dövrdə Gürcüstan hökuməti Acarıstan bölgəsinə muxtar status verilməyi təqdirə Batum şəhərini onun nəzdində olmayan, birbaşa mərkəzə tabe olan ayrıca inzibati vahid kimi nəzərdən keçirirdi⁶⁹⁵.

İslam Gürcüstanı Məclisinin 3 və 4 yanvar 1921-ci il tarixli iclaslarında İslam Gürcüstanının muxtariyyətinə dair 5 fəsildən və 26 maddədən ibarət əsasnamə layihəsi qəbul və təsdiq olunur⁶⁹⁶.

21 yanvar, 25 yanvar və 2 fevral 1921-ci ildə Batumda bolşeviklərin böyük mitinqləri təşkil olunur⁶⁹⁷. 1921-ci ilin əvvəlində Gürcüstanda silahlı qiyam üçün bütün şərtlər yetişdikdən sonra Gürcüstan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsi Rusiya Kommunist Partiyasının (bolşeviklər) Mərkəzi Komitəsinin Qafqaz Bürosunun direktivi ilə silahlı üsyan haqqında qərar qəbul edir. 11 fevral 1921-ci ildə Borçalı qəzasının rus və erməni kəndlərində silahlı çıxışların baş verməsi Sovet Rusiyasının Gürcüstanı qarşı hərbi əməliyyatlara başlamasına rəvac verir⁶⁹⁸. 25 fevralda paytaxt Tiflis bolşeviklər tərəfindən işğal olunur.

Həmin ərəfədə Ankara hökuməti yaranmış vəziyyəti dəyərləndirərək Artvin və Ərdahanın geri alınması üçün diplomatik fəaliyyətə keçir. Xariciyyə vəkili Əhməd Muxtar bəy Gürcüstanın Ankara hökuməti nəzdindəki səfiri Simon Mdivani ilə görüşərək gürcü qoşunlarının Ərdahan və Artvindən çıxarılmasını istəyir. S.Mdivani həmin gecə Türkiyənin tələbini Gürcüstan xarici işlər nazirinə çatdırır və gürcü əsgərləri 1921-ci il 23 fevral sabahı Ərdahan və Artvindən təxliyə edirlər. Beləliklə, Qarsdan sonra Əlviyyə-səlasənin bir parçası olan Ərdahan və Artvin də Türkiyənin tərkibinə daxil olur⁶⁹⁹.

5 mart 1921-ci ildə bolşeviklər Suxumu ələ keçirirlər. Həmin gün Axalkələkdə yerli əhali sovet hakimiyyətini elan edir. Bu hadisə həmçinin Qərbi və Şərqi Gürcüstan arasındakı Suram xəttinin bolşeviklərin əlinə keçməsi çətin vəziyyətdə qalan Gürcüstan Demokratik Respublikası hökumətini Batum, Axısqa və Axalkələyi bolşeviklərin işğalından qorumaq üçün türk ordusunun nəzarətinə verilməsinə sövq edir. Ankaradakı gürcü səfiri S.Mdivani vasitəsilə Türkiyə Böyük Millət Məclisi hökumə-

⁶⁹³ «Бакинский рабочий» qəz., 1920, 22 noyabr, № 13 (100), s. 1.

⁶⁹⁴ «Бакинский рабочий» qəz., 1920, 3 dekabr, № 33 (120), s. 1; «Коммунист» qəz., Bakı, 1920, 3 dekabr, № 179, s. 1.

⁶⁹⁵ ARDA, f. 28, s. 1, iş 38, v. 59-59 arx.

⁶⁹⁶ “Samuslimano Sakartvelo”// “İslam Gürcüstanı” qəz., 1921, 7 yanvar, № 498, s. 1.

⁶⁹⁷ O.Qoqulişvili, göstərilən əsəri, s. 143.

⁶⁹⁸ P.Tskvitariya (П.Цквитария), göstərilən əsəri, s. 145.

⁶⁹⁹ S.Sürmeli. Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921), Ankara, 2001, s. 637-638; M.Sarı, göstərilən əsəri, s. 597, 599-600.

tinə göndərilən belə bir təklif müsbət dəyərləndirilir. Şərq cəbhəsi komandanı Kazım Qarabəkir Paşa bu barədə rəsmi qərarı gözləmədən artıq 7 martda Axısqa girmişdi. Eyni zamanda bir tərəfdən Batumun işğalı üçün hazırlıqlar görmüş, digər tərəfdən XI Qırmızı ordunun komandanı A.İ.Qekkerə teleqram göndərərək Sovet Rusiyası ilə Türkiyə dövlətlərinin və ordularının dost olduğunu sıx-sıx təkrarlamaqla türk ordusunun Axalkələk və Axısqa qəzalarının müsəlman əhalisinin erməni zülmündən qorunmaq üçün bu qəzalara girdiyini və eyni tədbir çərçivəsində Acarıstana göndərildiyini bildirmişdi⁷⁰⁰.

11 martda Batum yaxınlığında Osmanlı hərbi birlikləri görünür. Sədayi-millətçilər onları təntənəli şəkildə qarşılayırlar⁷⁰¹. Batum vilayətinin fəvqəladə komissarı Q.Georqadze əhaliyə bu sözlərlə müraciət edir: “Biz Anqora (Ankara – F.V.) hökuməti ilə həmişə mehriban qonşuluq münasibətləri yaratmaq istəmişik və indi də istəyirik. Anqora ilə mehriban qonşuluq münasibətlərini pozmaq istəməyərək hökumət Ərdahan və Artvin dairələrini boşaltmağa və onların idarəçiliyini Anqoraya verməyə razı oldu. Gürcü-müsəlman vətəndaşlar, sizi asayişə riayət etməyə, dinc və adi qaydada işlərinizi davam etdirməyə çağırırıq”⁷⁰². Osmanlının Gürcüstandakı sabiq müməssili (nümayəndəsi) Kazım bəy Batuma mütəsərrif (vali) vəzifəsinə təyin olunur və 13 martda vəzifəsinin icrasına başlayır. 14 martda türklər Axalkələyi ələ keçirir⁷⁰³.

Həmin dövrdə Sovet Rusiyası ilə Türkiyə arasında Moskvada aparılan sülh müzakirələri müsbət nəticə verir və 16 martda tərəflər arasında imzalanmış “dostluq və qardaşlıq” müqaviləsinə əsasən Batum, Axısqa və Axalkələk sovetlərə verilir. Paralel olaraq Gürcüstan Demokratik Respublikası hökuməti ilə Gürcüstan SSR nümayəndələri arasında da danışıqlar aparılır. GDR-i təmsil edən Qriqol Lordkipanidze və Sovet Gürcüstanının təmsilçisi Mamia Oraxelaşvili arasında baş tutmuş görüşdə Q.Lordkipanidze Batumdakı türk birliklərinin işğalçı qüvvələr olmadığını və Acarıstanda hər hansı bir işğalın yaşanmadığını vurğulayır, M.Oraxelaşvili isə Moskva müzakirələrində Batumun, eləcə də Axısqa və Axalkələyin Sovet Gürcüstanının tərkibində olması barədə qərara gəlməsinə istinad edir⁷⁰⁴.

1921-ci il 17 martda K.Qarabəkir Paşa GDR hökumətindən Batumun tam olaraq Osmanlı ordusunun nəzarətinə keçməsinə şərait yaradılmasını xahiş edir və rədd cavabını alır⁷⁰⁵. Türk rəsmilərinin gözləntilərinin əksinə, hökumətin sədri Noe Jordaniya Qırmızı ordu üçün vaqonlar göndərilməsinə əmr verir. Onun razılığı ilə Serqo Kavtaradzenin başçılığı altında Batumdakı bütün bolşeviklər həbsdən azad edilir⁷⁰⁶.

⁷⁰⁰ M.Sarı, göstərilən əsəri, s. 610.

⁷⁰¹ O.Qoqolişvili, göstərilən əsəri, s. 145.

⁷⁰² P.Tskvitariya (П.Цквитария), göstərilən əsəri, s. 150.

⁷⁰³ M.Sarı, göstərilən əsəri, s. 619, 623.

⁷⁰⁴ M.Sarı, göstərilən əsəri, s. 624.

⁷⁰⁵ Г.Квиниладзе. Правда о Батуме, «Кавказ» qəz., 1938, yanvar, № 1/49, s. 10.

⁷⁰⁶ O.Qoqolişvili, göstərilən əsəri, s. 146.

Martın 17-dən 18-nə keçən gecə GDR hökumətinin 50-dən çox üzvü “Fra Joseph Kiraly” italyan gəmisi ilə Batumdan ayrılaraq mühacirət edirlər. 18 martda Qırmızı Ordu hərbi birlikləri qatarla Batuma daxil olur. Həmin gün Qırmızı ordu komandanı ilə İnqilab Komitəsinin sədri S.Kavtaradze hakimiyyətin təhvil verilməsi barədə razılıq əldə etmək məqsədilə mütəsərrif Kazım bəyin ofisinə gedirlər. Kazım bəy onlara Batumun Türkiyə torpağı olduğunu söyləyərək bolşevik qüvvələrinin burada ancaq dost bir dövlətin müsafiri olaraq qala biləcəyini deyir. Cavab olaraq Kazım bəyə Moskva konfransında Batumun rəsmən Sovet Gürcüstanına verildiyi bildirilir və ondan İnqilab Komitəsinin tanınması istənilir. Eyni gün Gürcüstan SSR Batumda sovet iqtidarının qurulduğunu elan edir⁷⁰⁷.

1921-ci il 18-19 martda Batum ətrafında türk hərbi birlikləri və general Q.Mazniaşvilinin başçılığı altında gürcü silahlı dəstələri arasında kiçik silahlı toqquşmalar baş verir. Nəticə etibarilə Batumda Gürcü Milli Qvardiyasının köməkliliyi ilə sovet hakimiyyəti bərqərar olur. 19 martda türk ordu bölmələri Batumu tərk edir⁷⁰⁸.

1.3.4. Sovet idarəçiliyinin ilkin dövrü (18 mart 1921 – 1923)

Sovet Gürcüstanında, həmçinin onun tərkibinə keçmiş Acarıstanda bütün hakimiyyət inqilab komitələrinin (“revkom”ların) əlinə keçmişdi. 20 mart 1921-ci ildə Batum vilayətinin İnqilab Komitəsi yaradılmış və Gürcüstan İnqilab Komitəsinin 27 mart 1921-ci il tarixli qərarı ilə Serqo Kavtaradze onun sədri təyin olunmuşdu⁷⁰⁹.

Eləcə də məhəlli – rayon inqilab komitələri təsis edilmişdi. Onların tərkibinə kommunistlər – Hasan Çicavadze, Saleh Axvlediani (Kereseləqli), Əli Mikeladze, Süleyman Mikeladze, Hüseyn Tsetsxladze və digərləri daxil edilmişdi. Adıçəkilən şəxslər Acarıstanda sovet hakimiyyətinin qurulmasında böyük rol oynamışdılar. İlk məhəlli inqilab komitəsi Kintriş (Kobuleti) rayonunda yaradılmışdı. Kommunist Feyzulla Vasadze onun sədri seçilmişdi⁷¹⁰.

Batum yerli özünüidarəetmə orqanı ləğv edilmiş, onun yerinə kommunal təsərrüfat yaradılmışdı⁷¹¹.

Sovet hökuməti qurulduqdan sonra GDR hakimiyyətinin mənsubları, menşeviklər xalqı Acarıstanda sovet hakimiyyətinə qarşı üsyana qaldırmağa çalışırdılar. P.Tskvitariya yazır ki, siyasi vəziyyətin gərginləşməsində ağır iqtisadi vəziyyətlə yanaşı, 1921-ci ilin mayında seçilmiş, xalq arasında “Qara Məclis” adlanan şura-məclis

⁷⁰⁷ M.Sarı, göstərilən əsəri, s. 629, 633.

⁷⁰⁸ O.Qoqolişvili, göstərilən əsəri, s. 147-148.

⁷⁰⁹ «Коммунист» qəz., Bakı, 1921, 31 mart, № 74.

⁷¹⁰ P.Tskvitariya (П.Цквитария), göstərilən əsəri, s. 154.

⁷¹¹ P.Tskvitariya (П.Цквитария), göstərilən əsəri, s. 153.

xüsusi rol oynayır⁷¹². Həmin məclisin tərkibində, əsasən, Məmməd bəy Abaşidzenin əleyhdarları təmsil olunurdu. Acarıstan MSSR Kommunist Partiyası özəyindən Gürcüstan SSR Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinə göndərilmiş məruzədə bu barədə deyilirdi: “Gürcüstanın sovetləşdirilməsi zamanı biz Acarıstanda belə bir vəziyyətlə qarşılaşdıq: Batumda acar əhali arasında təsir gücü və nüfuza iddialı Məmməd bəy Abaşidzenin Məclisi mövcud idi. Menşeviklərin yönləndiyi Abaşidze bəylərinə biz etibar etməməklə, ilk zamanlarda taktiki düşüncə gərəyi onlarla loyal münasibətlər qurduq və faktiki Gürcüstan sovetləşərkən onlar, yəni Abaşidzelər tərəfindən yaradılmış Məclisi tanıdıq. Bu Məclisin yeganə müsbət cəhəti Gürcüstan yönümlü olması idi. Bütün digər məsələlərdə isə mənfi təsiri var idi, çünki onun tərkibinin mütləq əksəriyyəti Acarıstanın acar yoxsullarını istismar edən imtiyazlı zümrələrindən ibarət idi... Bizim əsas məqsədimiz o idi ki, acar yoxsullarına yaxınlaşaq və onları bəylərin təsirindən çıxaraq. Acar əhalinin etibarını itirmiş Abaşidze Məclisinin köməyi ilə biz bunu edə bilmirdik. Kütlələrə yaxınlaşmaq üçün Abaşidzenin əleyhdarları ilə dostluq əlaqələri qurmaq zərurəti yaranmışdı. Bu manevr baş tutdu: biz onlarla əlaqə yaratdıq və yeni Məclis seçkiləri təyin etdik. Bu seçkilərdə böyük əksəriyyətlə Məmməd bəy Abaşidzenin əleyhdarları seçildi”. Məruzədə daha sonra bütün fəal bəylərin və onların tərəfdarlarının Acarıstandan uzaqlaşdırılması, eyni zamanda nüfuzlu kommunistlərin bu bölgəyə göndərilməsi təklif olunurdu⁷¹³.

16 iyul 1921-ci ildə Gürcüstan İnqilab Komitəsi Acarıstan Muxtar Sosialist Sovet Respublikasının yaradılması haqqında dekret verdi. Dekretə görə, Acarıstanda 9 xalq komissarlığı (“narkom”) yaradılırdı. Acarıstan MSSR-in xalq komissarlarını Gürcüstanın müvafiq xalq komissarları təyin edir, yuxarıda haqqında bəhs edilən Məclis isə təsdiq edirdi. Dekretə yazılırdı ki, Acarıstan MSSR-in sovetlərinin ilk qurultayı çağırılana qədər bütün hakimiyyət Məclisə məxsusdur. P.Tskvitariya: “Beləliklə, Acarıstan SSR-də bəy-kamalist Məclisi yenə ali orqan oldu. “Narkom”lar və “revkom”lar ona tabe idilər. Zəhmətkeşlər “Qara Məclis”in devrilməsini və “Qırmızı Məclis”in seçilməsini tələb edirdilər”⁷¹⁴.

1921-ci ilin iyul ayının sonlarında Gürcüstan SSR Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsi A.Q.Qambarovu (A.Qambaraşvili) Batum İnqilab Komitəsinin sədri təyin edir. Bundan sonra “Qara Məclis”ə qarşı amansız mübarizə aparılır⁷¹⁵.

1922-ci ilin sonlarında həyata keçirilən torpaq islahatları, Gürcüstanın digər bölgələrində olduğu kimi, Acarıstan MSSR-də də yerli bəylərin, torpaq sahibkarlarının müqaviməti ilə qarşılanır. Bu səbəbdən 1923-cü ilin yanvar ayında muxtar respublikada 28 nüfuzlu bəy (Sancaqbəyzadə-Abaşidzelərdən Məmməd bəy, Hasan bəy,

⁷¹² yenə orada, s. 152

⁷¹³ A.Silaqadze, V.Quruli. Gürcüstanın bölünməzliyi uğrunda mübarizə tarixindən. I hissə. Məmməd bəy Abaşidze. Sənədlər və materiallar (1917-1923) (ა.სილაგაძე, ვ. გურული. საქართველოს განუყოფლობისათვის ბრძოლის ისტორიიდან. ნაკვეთი I. მემედ-ბეგ აბაშიძე. დოკუმენტები და მასალები (1917-1923)), Tiflis, 1996, s. 45-46.

⁷¹⁴ P.Tskvitariya (П.Цквитария), göstərilən əsəri, s. 155.

⁷¹⁵ yenə orada.

Ziya bəy, Nuri bəy və Qədir bəy; Həmşizadə-Ximşiaşvililərdən Zabit bəy, Aslan bəy və Aydır bəy; Bejanidzelərdən Dədə bəy, Əhməd bəy, Osman bəy, Hasan bəy, Həmdi bəy, Bəhri bəy, Aslan bəy və Murtaz Səfər oğlu; Bibizadələrdən Mahmud bəy, Soli bəy, Rəmzi bəy və Rza bəy; Tsulukidzelərdən Nəvzət bəy, Fəzli Osman oğlu, Dərviş bəy, İsrafil Rza oğlu və İsgəndər bəy; Şervaşidzelərdən Osman bəy, Dursun bəy və Gürcüstan Demokratik Respublikasının Müəssislər Məclisinin üzvü olmuş Osman bəy Mikeladze həbs olunurlar (Həmin dövrdə Acarıstan “revkom”-un sədri “Samusli-mano Sakartvelo//İslam Gürcüstanı” qəzetinin ilk redaktoru Həsən Təhsin Həmşizadə-Ximşiaşvili idi). Acarıstan MSSR Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin 19 iyun 1923-cü il tarixli qərarı ilə bu bəylər 4 qrupa bölünür və onların gələcək taleyi ilə bağlı buna müvafiq qərar qəbul edilir: I qrup bəylər Cənubi Qafqazın, II qrupa daxil olanlar isə yalnız Acarıstanın sərhədləri xaricinə sürgün edilsin; III qrup bəylər həbsdən azad olunub inzibati nəzarətdə saxlanılsın; IV qrup isə, ümumiyyətlə, azadlığa buraxılsın⁷¹⁶.

Acarıstanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra bu bölgə türk və sovet xüsusi xidmət orqanlarının gizli mübarizə meydanına çevrilir. O ərəfədə buraya Türkiyədən kommunist miqrantlar üz tutmağa başlayır. Məşhur türk şairi Nazim Hikmət də 1921-1922-ci illərdə Türkiyə Kommunist Partiyasının (TKP) Batum şöbəsində çalışmış və həyatının bu dövrünü “Yaşamaq gözəl şeydir, qardaşım” avtobioqrafik romanında təsvir etmişdir⁷¹⁷.

Batumda məskunlaşmış türk kommunistlərin bəziləri bir müddət sonra Türkiyənin xüsusi xidmət orqanları ilə əməkdaşlıqda şübhəli bilinərək nəzarət altına alınırlar. Belə kommunistlərdən biri də Osmanlı ordusunun ərəb mənşəli keçmiş zabiti, TKP-nin qurucusu Mustafa Sübhüyə yaxınlığı ilə seçilən Mahmud Cəlaləddin bəy idi. 1923-cü ilin may ayında Batumdan Tiflisə gedən M.Cəlaləddin bəyin burada təmasları, xüsusən vaxtilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Batumdakı baş konsulu Mahmud bəy Əfəndiyev, Məmməd bəy Abaşidze-Sancaqbəyzadə və digər nüfuzlu şəxslərlə müntəzəm ünsiyyətdə olmuş sabiq türk hərbi rütbəliləri ilə görüşləri, Şeytanbazar məhəlləsində yerləşən və adları “Gənc türklər” hərəkatı ilə bağlılıqda hallanan şəxslərin mənzil-qərargahı kimi tanınan “İslamiyyə” mehmanxanasında tez-tez görünməsi onu sovet xüsusi xidmət orqanlarının diqqət mərkəzinə salır. Nəticə etibarilə M.Cəlaləddin bəy və onun sıx əlaqədə olduğu şəxslər – yaşadığı mənzilin sahibi Feyzulla Vasadze, tez-tez baş çəkdiyi ticarət müəssisələrinin sahibləri Əkbər və Lətif Əhmədovlar, Osmanlı ordusunun sabiq zabidləri Osman Çalıkoğlu və Behçət Həmdizadə həbs olunurlar. Çox keçmədən TKP-nin Batum şöbəsi Gürcüstan SSR Kommunist Partiyasının filialı kimi rəsmiləşdirilir⁷¹⁸.

⁷¹⁶ A.Silaqadze, V.Quruli, göstərilən əsər, s. 70-71.

⁷¹⁷ Bax: N.Hikmət. Yaşamaq gözəl şeydir, qardaşım... (roman), Bakı, 1983.

⁷¹⁸ S.Bakuradze. SSRİ və Türkiyənin Acarada gizli agentura savaşı (ს.ბაკურაძე, სსრკ და თურქეთის ფარული აგენტურული ომი აჭარაში), Gürcüstan Milli Arxivinin rəsmi saytı: <https://archive.ge/ka/blog/122>, 09.05.2022.

II FƏSİL

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN GÜRCÜSTANDAKI DİPLOMATİK NÜMAYƏNDƏLİYİ

2.1. Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinin M.Y.Cəfərovun rəhbərliyi dövründə siyasi-diplomatik fəaliyyəti

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ölkə xaricində ilk diplomatik nümayəndəliyi 1918-ci ilin iyun ayının ikinci yarısında, Cümhuriyyət hökuməti Tiflisdən Gəncəyə köçəndən həmən sonra Tiflis şəhərində təsis olunmuş və onun rəhbəri vəzifəsinə tanınmış siyasi-ictimai xadim Məmməd Yusif Hacıbaba oğlu Cəfərov (1885-1938) təyin olunmuşdu. İxtisasca hüquqşünas, 1912-1917-ci illərdə Rusiyanın IV Dövlət Dumasının və 23 fevral - 26 may 1918-ci il tarixlərində Zaqafqaziya Seyminin deputatı, Azərbaycan Milli Şurasının İstiqlal bəyannaməsini imzalayan 24 üzvündən biri olan M.Y.Cəfərov Cümhuriyyətin 1-ci hökumət kabinetində (28 may - 17 iyun 1918-ci il), eləcə də ondan daha əvvəl, 1917-ci ilin 15 noyabr tarixində yaradılmış Müstəqil Zaqafqaziya hökumətində – Zaqafqaziya Komissarlığında ticarət və sənaye naziri vəzifələrini tutmuşdu.

İstər deputat, istərsə qısa müddətdə də olsa, nazir qismində fəaliyyəti zamanı topladığı dövlətçilik təcrübəsi Cənubi Qafqaz siyasi dairələrində yaxşı tanınan M.Y. Cəfərovun diplomatik fəaliyyətinin uğurlu alınmasına, təbii ki, təsirsiz ötüşməmişdir. Arxiv sənədlərindən, 1918-1919-cu illərə aid gürcüdilli və rusdilli Tiflis mətbuatının səhifələrindən Azərbaycanın Gürcüstanın paytaxtındakı diplomatik nümayəndəliyinin və onun rəhbərinin fəallıqları ilə seçildiyi, özəlliklə də sonuncunun səlahiyyəti çərçivəsində diplomatik protokol qaydalarına riayət edərək Tiflisdə təşkil olunan rəsmi tədbirlərdə və beynəlxalq toplantılarda öz ölkəsini layiqincə təmsil etdiyi, regionda baş verən siyasi-ictimai prosesləri yaxından izlədiyi, yerli ictimaiyyət və mətbuatla sıx əlaqədə olub Azərbaycan həqiqətlərinin yayılmasına xüsusi diqqət yetirdiyi böllı olur.

Diplomatik fəaliyyətə başladığı gündən etibarən Gürcüstan hökumətinin nümayəndələri ilə sıx ünsiyyətdə olan, müxtəlif məsələlərə dair danışıqlar aparan M.Y.Cəfərov Azərbaycan xarici işlər naziri M.H.Hacinskiyə ünvanladığı 21 iyun 1918-ci il tarixli “məxfi” qriffli məruzə məktubunda Gürcüstan hökumətinin sədri N.V.Ramişvili ilə keçirdiyi görüş barədə məlumat verirdi. Məktubda Gürcüstan hökumətinin Azərbaycanla əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsinə meyilli olduğunu vurğulayan M.Y.Cəfərov görüş zamanı N.Ramişvilinin öz hökumətinin iki ölkə arasında

əlaqələrə soyuqluq gətirən məsələlərin yaxın zamanda tərəflərin maraqlarına uyğun şəkildə həllinə hazır olduğunu bildirdiyini yazırdı. Məruzədən bəlli olur ki, Gürcüstan hökumətinin sədri söhbət əsnasında keçmiş Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikasının mülklərinin Cənubi Qafqaz ölkələri arasında bölüşdürülməsi məsələsinə toxunmuş, həmçinin Gürcüstanda 2500 nəfərlik alman alayının dislokasiya olunduğu və yaxın günlərdə daha bir alayın gələcəyi barədə məlumat verərək onların neft və neft məhsulları əldə etmək məqsədilə Bakıya istiqamət götürmək niyyətində olduqlarını söyləmişdir*. M.Y.Cəfərov isə həmsöhbətinin diqqətini ölkələr arasında mübahisəli ərazilərin bölüşdürülməsi məsələsinə yönəldərək onun silah gücü ilə deyil, razılaşma yolu ilə həll edilməsi zərurətini dilə gətirmiş, bu kontekstdə Borçalı qəzasında yerli azərbaycanlı əhaliyə qarşı alman və gürcü silahlı qüvvələrinin törətdiyi əməllərin qəbul olunmaz olduğunu ifadə etmişdir. N.Ramişvili son məsələyə münasibət bildirərək Borçalıda hərbi əməliyyatların guya ki Vehib Paşanın** xahişi ilə yolların açılması məqsədilə aparıldığını demişdir¹.

Bu görüşdə müzakirə olunan məsələlərin gündəliyindən sərhədyanı mübahisəli ərazilər problemi, gürcü və alman qoşunlarının Borçalı qəzasına hərbi ekspedisiyasının qəzanın türk-müsəlman əhalisi üzərində fəsadları, keçmiş Zaqafqaziya hökumətinin əmlakının bölünməsi məsələlərinin, eləcə də ondan əlavə, Bakının yadelli işğaldan azad olunması, Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü, Cənub-Qərbi Qafqazın – Acarıstan, Axısqa, Axalkələk, Qars və Ərdahan bölgələrinin türk-müsəlman əhalisinin problemləri, Cənubi Qafqaz konfransının təşkili və s. məsələlər üzrə yazışmalar və görüşlərin yeni təsis olunmuş diplomatik nümayəndəliyin ilk başlıca iş istiqamətlərindən olduğu müəyyən olunur.

2.1.1. Mübahisəli sərhədyanı bölgələrdə baş verən hərbi-siyasi proseslər

Müstəqilliklərinin ilk aylarında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Gürcüstan Demokratik Respublikası arasında kəskin dayanmış Borçalı və Sığnaq qəzaları, Qarayazı nahiyyəsi və Zaqatala dairəsi üzrə mübahisəli ərazilər problemi ilə bağlı aparılan rəsmi yazışmalardan tərəflərin məsələnin sülh yolu ilə həlminə üstünlük verdi-

* Bakı XKS-nin sədri S.G.Şaumyan da RSFSR XKS-nin sədri V.İ.Leninə 23 iyun 1918-ci ildə yazırdı ki, almanların Cənubi Qafqazla bağlı türklərindən fərqlənən xüsusi baxışları var; müəyyən çətinlikləri olsa da, onlar mütləq Bakı üzərinə yürüyəcəklər və Batumda 217-ci diviziyalarının peyda olması almanların bu niyyətinin göstəricisidir (Г.Пипия. Германский империализм в Закавказье в 1910-1918 гг. (Сборник документов), Москва, 1978, с. 46) – *F.V.*

** Mehmet Vehib Paşa – Osmanlının Şərq orduları qrupunun komandanı. İnzibati xətlə Şərq orduları qrupuna daxil olan Qafqaz İslam Ordusunun ilkin təşkilatlanması Vehib Paşanın nəzarəti altında aparılmışdır [Vehib Paşanın anası Axalkələk-Cavaxet əsilli müsəlman gürcü idi (З.Авалов. Независимость Грузии в международной политике. Воспоминания. Очерки, Париж, 1924, с. 64)].

¹ ARDA, f. 970, s. 1, iş 7, vərəq 13.

yi bəlli olur². Xarici işlər naziri M.Hacinski M.Y.Cəfərova 22 iyun 1918-ci il tarixli məktubunda yazırdı ki, xalqlarımız və dövlətlərimiz arasında qədimdən mövcud olan dostluq münasibətlərinin qorunması və inkişafı üçün hökumət tezliklə mübahisəli ərazilərlə bağlı məsələlərin müzakirəsi və anlaşılmazlıqların aradan qaldırılması üçün xüsusi qarışıq Azərbaycan-Gürcüstan bölgü komissiyasının yaradılmasını istəyir³. Xarici İşlər Nazirliyindən diplomatik nümayəndəliyə ünvanlanmış başqa bir məktubda M.Y.Cəfərova müsəlman korpusunun Qarayazı nahiyyəsindən çıxarılması tələbini irəli sürən Gürcüstan hökumətinə Azərbaycanın əvvəl ifadə olunmuş mövqeyinin təkrarən bildirilməsi təlimatı verilirdi: “İki qonşu respublika arasında ərazi bölgüsü məsələsi hələ həll olunmayıb. Mənim hökumətim bunun üçün xüsusi beynəlxalq komissiya yaradılmasını təklif edirdi və yenə də edir. Bu komissiya işi nəticəsində həmin sahə Gürcüstana keçərsə, təbii ki, mənim hökumətim təcili surətdə ordu hissələrinin oradan çıxarılması barədə qərarın qəbul edilməsində gecikməyəcək”⁴.

M.Y.Cəfərovla Gürcüstan hökumətinin həmin dövrdə sədri olan N.V.Ramişvili və gürcü sosial-demokratlarının lideri N.N.Jordaniya arasında 17 iyul 1918-ci ildə baş tutmuş söhbət zamanı yenidən qətiyyətlə Tiflis quberniyasının Qarayazı nahiyyəsindən Azərbaycan alayının çıxarılması tələb olunur. Azərbaycan diplomatik nümayəndəsinin mübahisəli məsələlərin beynəlxalq komissiya vasitəsilə həllinin mümkünlüyü barədə arqumentlərinə cavab olaraq N.V.Ramişvili deyir ki, “Tiflis və Yelizavetpol quberniyalarının sərhədlərini onlar mübahisəli hesab etmirlər, o mənada ki, Tiflis quberniyası Gürcüstanın, Yelizavetpol quberniyası isə Azərbaycanın tərkibinə daxildir”⁵.

M.Y.Cəfərov İstanbul konfransında Azərbaycan nümayəndə heyətinin rəhbəri M.Ə.Rəsulzadəni qeyd olunan sahədə mövcud vəziyyət barədə ətraflı məlumatlandıraraq Azərbaycan hökumətinin sərhəd məsələlərinin həlli üçün beynəlxalq bölgü komissiyası yaradılması təklifi ilə Gürcüstan hökumətinə iki dəfə müraciət ünvanladığını, lakin cavab almadığını, Gürcüstanla dostluq münasibətlərinin saxlanması niyyəti ilə həmin təkliflə yenidən bir daha müraciət etdiyini bildirirdi. Həmçinin Tiflisdə yerləşən Avstriya-Macaristan missiyasının rəhbəri baron fon Frankelşteyn və Almaniya missiyasının rəhbəri general-mayor fon Kresslə söhbətlərində sərhəd bölgüsünün etnoqrafik xəritələr əsasında aparılmasının vacibliyini vurğuladığını, Azərbaycanın həmin ərazilərə hüquqları barədə arqumentləri ilə həmsöhbətlərinin prinsipə razılaşdığını diqqətə çatdırırdı⁶.

Gürcü və alman qoşunlarının Borçalıya 1918-ci ilin iyun ayında başlamış hərbi ekspedisiyasının bölgənin dinc azərbaycanlı əhalisi üzərində zorakılıqlarla mü-

² Bax: ARDA, f. 970, s. 1, iş 9, vv 1-40 və iş 11, vv. 1-12.

³ M.H.Hacinski M.Y.Cəfərova məktubu, 22.06.1918, № 19 // Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, Тифлис, 1919, с. 438.

⁴ Azərbaycan XİN-dən M.Y.Cəfərova məktub, 13.07.1918, № 56 // ARDA, f. 970, s. 1, iş 6, v. 41.

⁵ M.Y.Cəfərovun AXC Xarici İşlər Nazirliyinə məktubu, 17.07.1918, № 76 // ARDA, f. 970, s. 1, iş 6, v. 66.

⁶ M.Y.Cəfərovun M.Ə.Rəsulzadəyə məktubu, 01.08.1918, № 254 // ARPIİSSA, f. 277, s. 2, iş 7, vv. 35-36.

şayiət olunması diplomatik nümayəndəliyin diqqətini bu istiqamətə də yönəltməyə vadar edirdi. Öz soydaşlarına qarşı tətbiq olunan sərt və ədalətsiz yanaşmanın yolverilməz olduğu barədə Azərbaycan hökumətinin qəti mövqeyi gürcü rəsmiləri və alman komandanlığına çatdırılırdı.

“Sakartvelos respublika” qəzetinin 1918-ci il 6 avqust tarixli 11-ci sayında məlumat verilirdi ki, Almaniya missiyasının tələbi ilə 4 müsəlman həbs olunub⁷. Azərbaycan xarici işlər naziri vəzifəsini icra edən Adil xan Ziyadxanov 1918-ci ilin avqustunda M.Y.Cəfərova yazırdı: “Yanıma gəlmiş Borçalı qəzası müsəlmanlarının nümayəndələri şifahi və yazılı bildirirlər ki, Gürcüstan hökuməti onları tərk-silah etməyə cəhd göstərmişdir. Bu məqsədlə axtarışlar aparılır və həmin zaman müsəlmanlar hökumət agentləri tərəfindən onlara qarşı təşkil edilən qarğaşalara məruz qalır. Nəticədə müsəlmanların çoxu öz təsərrüfatını atıb, dağlara sığıniblar. Orada onlar hər cür məhrumiyyətlərə dözlülər və öz kəndlərinə dönməyə ehtiyat edirlər. Qalan müsəlmanlardan gürcülər məcburi yolla taxıl toplamağa davam edirlər. Bu barədə məlumat verərək Borçalı qəzasının müsəlmanlarına qarşı yuxarıda göstərilən zorakılıqların dayandırılması, onların sərbəst evlərinə qayıtması və təhlükəsiz həyat şəraitinin təmin olunması üçün müvafiq addımlar atılmasını xahiş edirik”⁸. Xarici İşlər Nazirliyinin həmin ayda yazılmış daha bir məktubunda isə Gürcüstan hökumətinin Qafqazdakı alman imperator nümayəndə heyətinin başçısı general-mayor fon Kressə vədlərinə baxmayaraq, Borçalı qəzasında müsəlman sakinlərə qarşı zorakılıq hallarının və onlara məxsus taxıl məhsullarının rekvizisiyasının* ı davam etdiyi diqqətə çatdırılır, gürcü hökuməti tərəfindən müsəlmanların sıxışdırılmasının qarşısının alınması xahiş olunurdu. 9 avqust 1918-ci il tarixli 109 nömrəli bu məktubu diplomatik nümayəndəlik müşayiət məktubu ilə aidiyyəti üzrə mərkəzi qərargahı Tiflisdə yerləşən alman missiyasına göndərmişdi⁹. Diplomatik nümayəndəliyə alman missiyasından daxil olmuş yazılı cavabda fon Kressin 26 avqust 1918-ci ildə Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuri Paşaya ünvanladığı məktubun surəti təqdim olunurdu¹⁰. Məktubda Azərbaycan tərəfini narahat edən məsələlərə dair Gürcüstan hökumətinin mövqeyi öz əksini tapırdı. General fon Kress həmin dövrdə Gəncədə olan və əsas fikrinin Bakının işğaldan azad olunmasına hədəflənməsinə baxmayaraq, Borçalı azərbaycanlılarının problemlərini də diqqətdən kənarda qoymayan Nuri Paşaya yazırdı:

“28 iyul 324 nömrəli məktubuma əlavə olaraq aşağıdakıları bildirməyi şəraf duyuram:

Bir neçə həftə əvvəl Gürcüstan hökuməti tərəfindən mənə Borçalı qəzasında rekvizisiyaların dayandırılması ilə bağlı verilmiş zəmanətə rəğmən, əkinçilik naziri bu

⁷ “Sakartvelos respublika” („საქართველოს რესპუბლიკა“) qəz., 1918, 6 avqust, № 11, s. 5.

⁸ ARDA, f. 970, s. 1, iş 6, v. 81.

*rekvizisiya – fəvqəladə xarakter daşıyan hallarda müvafiq dövlət orqanlarının qərarı ilə mülkiyyətçidən əmlakın qanunla müəyyənləşdirilmiş qaydada və şərtlərlə, dəyəri mülkiyyətçiyə ödənilməklə “cəmiyyətin mənafeləri üçün” alınması.

⁹ M.Y.Cəfərovun fon Kressə məktubu, 19.08.1918, № 507 // ARDA, f. 897, s. 1, iş 20, v. 27-27 arx.

¹⁰ ARDA, f. 897, s. 1, iş 20, v. 70.

gün (26 avqustda – F.V.) bildirdi ki, respublikanın hökuməti məhsuldarlığın bol olduğu bəzi vilayətlərdə tam olaraq rekvizisiyadan imtina edə bilmir. Ancaq eyni zamanda cənab nazir mənə dedi ki, rekvizisiyaya yalnız məhsulun bir hissəsi təbə tutulacaq və həmin məhsulun bir puduna 60 rubl veriləcək, yerli əhaliyə özünün dolanışığı üçün kifayət edəcək qədər məhsul saxlanılacaq. Sonda cənab nazir bildirdi ki, rekvizisiyaya yalnız müsəlman əhali deyil, məhsuldarlıq bol olan bütün bölgələrin əhalisi məruz qalır. Cənab nazir mənə söz verdi ki, rekvizisiya həyata keçirilərkən əhaliyə qarşı heç bir zorakılığın baş verməməsi üçün tədbirlər görülməkdir¹¹.

Borçalıda baş verən olaylar barədə Osmanlının Şərq Orduları Qrupu nəzdindəki IX ordunun komandanı Şevki paşa 1918-ci il 8 iyulda Qrup komandanlığına teleqramında məruzə edirdi: “Hər gün gözüümüzün qarşısında gürcü və almanlar bir çox İslam kəndlərini izrar və ixrak edirlər [zərər verib, yandırır]. Bu gün Borçalı əhalisindən bir ixtiyar, bir xacə və bir bəy yanıma gəldilər. Ümuməhəlinin bir istimdadnaməsini [xahişnaməsini] və bir nüsxə “Albayraq” qəzetini gətirdilər. Şifahi ifadə etdiklərinin xülasəsi budur ki, gürcülər və almanlar müsəlmanları təzyiq, yağma və ixrak edirlər və silah tələb edirlər. Artıq müsəlman əhəlinin dağlara qaçmaq, dəliklərdə gizlənməkdən bezar olduqlarını və ümummüsəlmanların imdadına yetişilərək hər nə surətdə olursa-olsun qurtarılmalarını Osmanlı hökumətindən və ordusundan ağlayaraq tələb və rica edirlər”. Məktubunun davamında Şevki paşa “hansı qüvvənin təsiri altında bu vəhşilərə qarşı seyrçi qalmaqda olduqlarını heç cür anlamadığını” və məzalimin dayandırılması üçün siyasi və ya hərbi ölçü götürülməsini xahiş edirdi¹².

Qeyd edək ki, 1918-ci ilin yay aylarında Borçalıda azərbaycanlı əhəlinin sıxışdırılması istiqamətində müəyyən silahlı qruplar, əsasən, erməni quldur dəstələri də alman-gürcü qoşunlarının mövcudluğuna arxalanaraq fəallaşmışdılar. M.Y.Cəfərov bununla bağlı dalbadal general fon Kressə bir neçə məktub ünvanlamışdı. Fon Kressə yazdığı 27 avqust 1918-ci il tarixli 692 nömrəli məktubunda o, ermənilərin özbaşınalıqları, xüsusən qəza mərkəzi Şüləver kəndinin erməniləri tərəfindən qonşuluqda yerləşən İmir, Saraclı, Aşağı Saral və digər türk kəndlərinin talan edilməsinə dair Borçalı qəzasının nüfuzlu bəylərindən olan Böyük bəy Axundovun* diplomatik nümayəndəliyə irihəcmli müraciətinin surətini göndərərək müraciətdə göstərilən faktların təhqiq olunmasını xahiş edirdi¹³. Həmin məktub və müraciətin surətləri diplomatik nümayəndəlik tərəfindən Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinə də göndərilir¹⁴.

¹¹ General fon Kressin Nuri Paşaya məktubu, 26.08.1918 // ARDA, f. 970, s. 1, iş 6, v. 86.

¹² Birinci Dünya Savaşı və Azərbaycan (Osmanlı Arşiv Belgeleri), İstanbul 2018, s. 543-544; Azərbaycan Cumhuriyeti 1918-1920 (Osmanlı Arşiv Belgeleri), İstanbul, 2018, s. 310-311.

*Böyük bəy Axundov əslən Borçalı qəzasının Aşağı Saral kəndindən idi. O, 1919-cu ilin fevral ayında Gürcüstan Müəssislər Məclisinə (parlamentinə) keçirilmiş seçkilərdə Borçalı Qəzası Müsəlmanları Qrupunun namizədi olaraq iştirak etmişdir (Bax: F.Valehoğlu-Hacılar. *Gürcüstan Parlamentinin ilk türk-müsəlman deputatı. Qaraçöplü Hüseynqulu Məmmədov*. “Birlik” jurnalı, Bakı, 2018, № 30, s. 50-53).

¹³ ARDA, f. 897, s. 1, iş 20, vv. 53-53 arx. və f. 970, s. 1, iş 6, vv. 74-77, 87.

¹⁴ M.Y.Cəfərovun XİN-ə məktubu, 29.08.1918, № 693// ARDA, f. 897, s. 1, iş 20, v. 52.

Fon Kressə 31 avqust 1918-ci il tarixli 886 nömrəli məktubunda M.Y.Cəfərov daha öncə göndərdiyi 692 və 701 nömrəli məktublarına əlavə olaraq sarallı Böyük bəy və Cəlal bəy Axundovların Almanıyanın Gürcüstandakı hərbi missiyasının baş qərargahına ünvanladıkları şikayət ərizələrinin surətlərini, eləcə də bu ərizələrə alman baş qərargahının kapitanının Borçalıdakı bəzi qərətlərdə ermənilərin suçlu olduğunu təsdiq edən cavab yazısının surətini təqdim edərək Borçalı qəzasında müsəlmanların sıxışdırılması hallarının davam etdiyinə bir daha diqqəti çəkir və qəzada mövcud anarxiyanın, müsəlmanlara qarşı hücumların qarşısının alınması və təhqiq olunması məqsədilə beynəlxalq komissiyanın yaradılmasını təklif edirdi¹⁵. Diplomatik missiyanın bu məktubunu 4 sentyabr 1918-ci ildə cavablandıran Qafqazda alman imperator nümayəndə heyətinin başçısı fon Kress yazırdı:

“Sizin Cəlal bəy Axundovun şikayəti ilə bağlı 27 avqust 692 nömrəli (“31 avqust 886 nömrəli” olmalıdır – F.V.) məktubunuza cavab olaraq bildirirəm ki, cənab Axundov eyni şikayətlə cari ilin iyun ayında ozamankı Almanıya hərbi komissiyasına da müraciət etmişdir. Ona bildirilmişdir ki, təcili aparılmış təhqiqat onun malikanəsində yanğının qoşunların arxasınca gələn erməni bandaları tərəfindən törədildiyini aşkarlamışdır. Ancaq təəssüflər olsun ki, onların kimliklərini müəyyən etmək mümkün olmamışdır. Cənab Axundova bununla bağlı heç bir arayış verilməmişdir. Həmçinin Nümayəndəlik Şüləver erməniləri haqqında heç nə deməyib, deyilənlər erməni bandaları barədə idi. Nəticədə Komissiya Axundova onun malikanəsini mühafizə etmək üçün hərbi dəstə ayırdı.

Bundan sonra dəfələrlə Şüləver ermənilərindən ətrafda yaşayan tatarların ot və taxılı biçdiyi və sonuncunu zorla apardığı barədə teleqrafla şikayətlər daxil olmuşdur. Buraya Şüləver, Mantaşevka və digər kəndlərdən böyük bir heyət gəlir. Son zamanlar başlıca olaraq şüləverlilərdən yerli tatarların özbaşnalıqlarına dair yenə şikayətlər daxil olubdur. Sadaxlı və Sənain arasında yaşayan tatarlar barədə də şikayətlər var. Təəssüflər olsun ki, aparılmış təhqiqatlar nəticəsində şikayətlərin çoxunun əsaslı olduğu bəlli olmuşdur. Məsələn qaçaq dəstələrinə aid olsa da, bu dəstələr yerli əhalidən təşkil olunur. Yaxşı olardı ki, həmin dairənin nüfuzlu şəxsləri, onların arasında Cəlal bəy Axundov da var, öz nüfuzlarından istifadə edərək əhalini belə hərəkətlərdən yayındırsınlar. Əgər alman zabıt və əsgərlərinin hansısa qeyri-korrekt hərəkətləri olubsa, həqiqi faktlar əsasında onlar barədə məlumat verilməsini çox arzu edərdik. Həmin şəxslərə qarşı müharibə dövrünün qanunlarına uyğun ciddi tədbirlər görəcəyəm.

Mən keçən ayın 27-də Yekaterinenfeldə səfərə gedəndə siz məndən yoxsul və məzlum əhalini dinləməmi xahiş etmişdiniz. Mən orada avtomobillə gedilməsi mümkün olan hər yanı diqqətlə gəzdim və o bölgənin sakinlərinin rifahını məmnunluqla qarşıladım. Yol boyu tatarlar tərəfindən müşayiət olunan çox sayda inək və qoyun sürüsü gördüm, onların özlərinin idi, deyəsən...

¹⁵ ARDA, f. 970, s. 1, iş 18, v. 89 və iş 6, vv. 89, 139.

Məndə yaranan bu təəssüratı gizlədə bilmərəm ki, tatarlar çox şeyi şişirdirlər və bununla Sizi və Azərbaycan hökumətini çaşdırırlar”¹⁶.

Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Şurasının sədri Fətəli xan Xoyski general fon Kressə 14 sentyabr 1918-ci il tarixli 1512 nömrəli məktubunda, başlıca olaraq, Böyük bəy Axundovun yuxarıda qeyd olunan müraciətindəki faktlara istinadən Borçalı olayları haqqında yazırdı: “Gürcü qoşunlarının dəmir yolu xətti ilə hərəkətə başlamasından sonra Borçalı qəzasının müsəlman sakinlərinə qarşı baş vermiş zorakılıq hallarına dair Azərbaycan Respublikasının Gürcüstan Respublikası hökuməti yanında Tiflisdəki nümayəndəsi artıq zati-alinizə məlumat vermişdir. Şüləver kəndinin erməniləri dəmir yolu xətti yaxınlığında yerləşən kəndlərə atəş açıb, onları dağıdıb və talan edib, sonra isə bütün tikililəri yandırılar. İmir, Saraçlı kəndlərinin tarlalarından taxılı toplayıb samanla bir yerdə aparırlar; Yuxarı Saral və Gorarxı kəndlərindən bütün daşınan əmlakı, mal-qara və məişət ləvazimatlarını aparırlar. Ermənilər 1918-ci ilin avqust ayının ortalarında Aşağı Saral kəndində 130 baş, Saraçlı kəndində isə 30 baş mal-qara qəsb ediblər. O anarxiya günlərində şüləverlilər öz kəndlərinə qonşu olan kəndlərin mal-qara və qoyun sürülərini gülləboran ediblər.

Kəndlərdə taxıl məhsullarını rekvizisiya edirlər, silahın təhvil verilməsini tələb edirlər. Silahın müəyyən edilməsi məqsədilə axtarış aparırlar və bu zaman pul və digər ev əşyalarını götürürlər. Beləliklə, müxtəlif şəxslər tərəfindən mənə verilmiş hesabat məruzələri və xahişnamələrdən göründüyü kimi, Borçalı qəzasının müsəlmanlarına dəyəri yüz minlərlə rublla ölçülən böyük ziyan yetirilmişdir.

Şüləver erməniləri müsəlmanlardan apardıqları və qarət etdiklərini qaytarmağa söz vermişdilər, ancaq indiyədək öz vədlərini yerinə yetirməyiblər.

Bütün bu zorakılıqlar, talanlar və qarətlər barədə məlumatları müsəlman əhali vaxtında alman idarəçiliyi və Gürcüstan Respublikasının quberniya komissarının diqqətinə çatdırmışdır. Ancaq Borçalı qəzasının sakinlərinin ifadələri və şəxsən mənə təqdim olunmuş xahişləri əsasında bu faktı təəssüflə konstataasiya etməliyəm ki, müsəlmanlara qarşı zorakılıqların bir çoxu Şüləver erməniləri tərəfindən təhrik edilən və aldadılaraq yanlış istiqamətə yönləndirilən gürcü qoşunları, alman zabit və əsgərlərinin kölgəsi altında həyata keçirilir.

Buna rəğmən, Almaniya imperator missiyasının Qafqazda yaşayan bütün xalqlara qarşı ədalətli və bərabər münasibətini bilərək, dərindən əminəm ki, müsəlmanlara qarşı zorakılıqların törədilməsində alman qoşun hissələrinin adının hallanması kədərli anlaşılmazlıqdır. Ona görə də sizdən israrla bu qəti tədbirlərin görülməsini xahiş edirəm: 1) Yuxarıda qeyd olunan zorakılıqların dayandırılması; 2) Borçalı qəzasında müsəlman əhalinin vəziyyətinin təhqiq edilməsi; 3) Müsəlmanlara yetirilmiş zərərin Şüləverin erməni sakinləri tərəfindən ödənilməsi; 4) Gürcüstan hökuməti tərəfindən müsəlmanların tərk-silah edilməsinin dayandırılması və yaxud da bu tədbi-

¹⁶ ARDA, f. 897, s. 1, iş 20, vv. 87-87 arx.

rin eynilə qəzanın bütün əhalisinə qarşı həyata keçirilməsi ki, müsəlmanlar tamamilə müdafiəsiz vəziyyətdə qalmasınlar.

Zati-alinizin Qafqazda məskunlaşmış xalqlar arasında qarşılıqlı əlaqələrin möhkəm nizamlanması üçün daimi səyləri mənim tam əmin olmağıma əsas verir ki, bu məktubdakı xahişim yaxın gələcəkdə düzgün şəkildə öz həllini tapacaqdır”¹⁷.

Qeyd edək ki, Osmanlının Tiflisdəki diplomatik nümayəndəsi (Səltənəti-səniyyə Gürcüstan müməssili siyasi və əsgəri) Əbdülkərim Paşa da Gürcüstan hökumətinə nota göndərərək Borçalı qəzasında 120-dək kəndi tərk etmiş müsəlmanları öz yurdlarına qaytarmağı xahiş edirdi. GDR hökumətinin yeni sədri N.Jordaniya Azərbaycan hökumətinə məktubunda bu məsələyə toxunaraq qeyd edirdi ki, Axalsıx və Axalkələk qəzalarının qaçqınları öz yerlərinə qaytarılacağı təqdirdə türk diplomatin xahişini sevinclə yerinə yetirə bilərdilər¹⁸.

Azərbaycanın mərkəzi diplomatik qurumunun yazışmalarından 1918-ci ilin iyul-avqust aylarında Borçalı və Sığnaq qəzalarında yerli sakinlərin cəlb olunduğu silahlı insidentlərin baş verdiyi bəlli olur. Belə insidentlərdən biri – 27 iyulda Borçalı və Qazax qəzalarının sərhədində, Xram çayı üzərindəki Sınıq körpüdə baş verir. Gürcü hərbiçiləri və müsəlman sakinlər arasında baş vermiş toqquşma nəticəsində hər iki tərəfdən ölənlər və yaralananlar olur, müsəlmanlar tərəfindən 20 nəfər gürcü tərk-silah edilərək saxlanılır. Bununla bağlı Gürcüstan xarici işlər nazirinə ünvanladığı məktubunda Azərbaycan xarici işlər naziri vəzifəsini müvəqqəti icra edən X.Məlik-Aslanov yazırdı: “Hesab edirəm ki, belə hallar iki dost ölkə arasında baş verməməlidir. Mənim hökumətim hesab edərək ki, Gürcüstan hökuməti də bu məsələdə eyni fikirləri bölüşür və gələcəkdə belə kədərli anlaşılmazlıqların qarşısının alınması üçün bütün tədbirləri görəcək, saxlanılan gürcüləri Gürcüstan hökumətinə təhvil vermək barədə qərar qəbul edib”¹⁹.

Azərbaycan XİN-dən Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyə göndərilmiş məktubda 1918-ci ilin avqust ayında Sığnaq qəzasının Qaraçöp mahalında baş vermiş bir insidentlə bağlı qeyd olunurdu: “Bizə dəqiq bəllidir ki, Sığnaq qəzasının Yor-Muğanlı – Qaraçöp kəndlərinin müsəlmanları hər adi məsələdə qonşu gürcülərin zorakılığına məruz qalırlar. Özlərini müdafiə edəndə isə Gürcüstan hökuməti müsəlmanlar və gürcülər arasında anlaşılmazlıqları aradan qaldırmaq əvəzinə, günahsız müsəlmanlara qarşı cəza tədbirləri görür. Bunu ən yaxşı təsdiq edən bu faktdır: Cari ilin 8 avqustunda yerli müsəlmanlardan biri 2 oğlan uşağı ilə alver məqsədilə arabayla qonşu gürcü kəndinə gedib. Bəlli olmayan səbəbdən gürcülər ona hücum edib öldürüblər, oğlanlardan birini əsir götürüblər, arabanı, ticarət əşyalarını və öküzü aparıblar. Bu

¹⁷ ARDA, f. 897, s. 1, iş 20, vv. 88-90 arx.; «Грузия», 1918, 26 sentyabr, № 20.

¹⁸ Н.Н. Жордания. За два года (с 1-го марта 1917 года по 1-е марта 1919 года). Доклады и речи, Тифлис, 1919, с. 147; Birinci Dünya Savaşı ve Azərbaycan (Osmanlı Arşiv Belgeleri), s. 544-545.

¹⁹ X. Məlik-Aslanovun Gürcüstan XİN başçısına məktubu, 29.07.1918, № 782 // ARDA, f. 970, s. 1, iş 6, vv. 54, 55.

müsəlmanlarla gürcülər arasında toqquşmalara səbəb olub. Sonuncuların tələbi ilə Gürcüstan hökuməti onlara 6 top və 12 pulemyotlu dəstə göndərüb. Müsəlmanları möhkəm atəşə tutduqdan sonra bu dəstə Yor-Muğanlı (Qaraçöp) kəndini ələ keçirib. Sakinləri tərəfindən tərk edilmiş bu kəndi qarət ediblər. Müsəlmanların dini hissələrinə də toxunublar. Məscid talan edilib. Quran cırılaraq əsgərlərin ayağı altında tapdalanıb. Gürcüstan hökumətinə etirazımızı çatdırın, bu məsələnin təhqiq olunmasını, günahkarların müəyyən olunmasını, müsəlmanlara dəymiş zərərin ödənilməsini və Qaraçöp müsəlmanlarının həyatı və mülki təhlükəsizliklərinə zəmanət vermələrini tələb edin”²⁰.

Qeyd olunmalıdır ki, gürcü mətbuatı da 1918-ci ilin avqust ayında Qaraçöpdə yerli azərbaycanlı və gürcü əhali arasında, xüsusilə Yor-Muğanlı kəndi ilə Saqareco və Giorgitsminda kəndlərinin sakinləri arasında münasibətlərin gərgin olduğu barədə məlumatlar dərc edirdi. Sonradan GDR parlamentinin üzvü seçilmiş quberniya müvəkkili Hüseynqulu Məmmədov “Sakartvelos respublika” və “Ertoba” qəzetlərində yayımlanmış, hər iki xalqı sülh və mehribanlıq şəraitində yaşamağa çağıran yazısında iyul ayının ortalarında 25 nəfər saqarecolunun yor-muğanlıların 153 iribuy-nuzlu mal-qarasını: öküz, sağmal inək və s. oğurladıqlarını vurğulayaraq qeyd edirdi: “Əlbəttə ki, onlar (yor-muğanlılar – F.V.) silahla öz mal-qaralarını qoruya bilərdilər, ancaq qan tökülməsinin qarşısını almaq üçün bunu etmədilər: kəndin başçıları və mal-qaranın sahibləri Saqareco kəndinin icraçı komitəsindən və kəndin özündən mal-qaranın geri qaytarılmasını xahiş etdilər. İcraçı komitənin mal-qaranın geri qaytarılması barədə qərar verməsinə baxmayaraq, komissar bunu etmədi, onun özü silahla mal-qaranı oğurlayanlar arasında idi və oğurlanmış mal-qaranı artıq kəndlilər arasında bölmüşdü”²¹. Xalq qvardiyaçısı Vladimir Qoquadzenin verdiyi bilgiyə görə, həmin dövrdə Yor-Muğanlıya yaxın Badiauri dəmir yolu stansiyasında da vəziyyət ağır idi; qaraçöplülər tərəfindən onun rəisi olduğu zirehli qatara atəş açılmış, cavab olaraq top mərmilərindən istifadə olunmuşdu²². V.Qoquadze Qaraçöpdə baş verənlərdə hər iki tərəfin silahlanmış bədniyyətli qüvvələrini və təxribatçıları günahlandırırdı.

1918-ci il 15 sentyabrda Saqareco kəndində Tiflis quberniyasının komissarı Ş.Mağlakelidzenin sədrliyi, Sığnaq qəzasının komissarı, Tiflis qəzasının komissarının müavini və Sərticala rayonunun komissarının iştirakı ilə bir tərəfdən Yor-Muğanlı kəndinin, digər tərəfdən isə Saqareco və Giorgitsminda kəndlərinin nümayəndələrinin (Ağaəli Hacı Qəhrəman oğlu, Əbuzər Molla Pirverdi oğlu, Bağçalı Məmməd oğlu, Məşədi Məsud Əlləz oğlu, İbrahim Hacı Əbuzər oğlu, Kote Kvlividze, Nika Xoxobov, Yefrem Qoderdzov, İoseb Kevlişvili, Titiko Ciabrişvili və Şakro Bubunidze) toplantısı keçirilir. Toplantı 1 avqust 1917-ci ildən yuxarıda qeyd olunan Badiauri döyüşünə

²⁰ ARDA, f. 970, s. 1, iş 6, vv. 134-135.

²¹ “Sakartvelos respublika” qəz., 1918, 2 avqust, № 8, s. 4; “Ertoba” qəz., 1918, 4 avqust, № 164, s. 4.

²² “Sakartvelos respublika” qəz., 1918, 15 avqust, № 18, s. 5; “Sakartvelo” qəz., 1918, 20 avqust, № 164, s. 2.

qədər mal-qara oğurluqları nəticəsində əhaliyə dəymiş ziyanın müəyyən edilməsi məqsədini daşıyırdı [“Badiauri döyüşü zamanı gürcülər tərəfindən tatarlara yetirilmiş ziyan” isə həmin zaman Badiauridə yaranmış komissiya tərəfindən müəyyən edilməli idi²³]. Toplantıda tərəflər arasında oğurlanmış mal-qaranın qarşılıqlı surətdə qaytarılması, bu mümkün olmadıqda isə əvəzinə müəyyən olunmuş qaydada pul ödənilməsi razılaşdırılır. Gürcü tərəfi 17 sentyabrda 123, 19 sentyabrda isə 5 iribuynuzlu mal-qaranı aktla qaraçıöplülərə təhvil verir, qaraçıöplülər isə öz növbələrində iki həftə ərzində qarşılıqlı addım atacaqlarına dair yazılı öhdəlik götürürlər²⁴.

Borçalının sünni qazisi Yusuf əfəndi Allahyarzadə və şiə qazisi Xəlil əfəndi Məhəmmədəlizadə, Tiflis qazisi Şeyx Məhəmmədəli Ağazadə, Borçalı Xeyriyyə Cəmiyyətinin sədri ilə Qurbanəli əfəndi Xəlilzadə və İsa adlı üzvlərinin Gürcüstanda yaşayan müsəlmanlar adından Azərbaycan hökumətinin başçısı Fətəli xan Xoyskiyə ünvanladığıları müraciət məktublarından Borçalının həm aran, həm də dağlıq hissəsinin azərbaycanlı kəndlərinin əhalisinin alman hərbi hissələrinin və onların himayə etdiyi etnik qrupların zülmələri, təqib və təhqirləri ilə üzləşdiyi barədə məlumat verilir. İki fərqli formada tərtib olunmuş və eyni gündə – hicri təqvimə ilə 1337-ci ilin məhərrəm ayının 5-də imzalanmış, draqoman (tərcüməçi) Mustafa bəy Məmməd ağa oğlu Vəkilov tərəfindən rus dilinə çevrilmiş oxşar məzmunlu müraciətlərdə qeyd olunurdu ki, Borçalı müsəlmanlarına qarşı törədilən özbaşınalıqlar dözülməz həddə çatıb. Evlər və bütöv kəndlər yandırılır, dinc insanlar öldürülür və həbs edilərək işgəncələrə məruz qalır. Sakinlər, sözün əsl mənasında qarət olunur, onlara maddi cəza verib külli miqdarda pul toplamaq üçün olmayan səbəblər düşünülür. 94 evdən ibarət Qoşakilsə kəndi və 60 evdən ibarət İmir kəndi alman hərbi bölmələri tərəfindən tamamilə yandırılmışdır. Arıxlı kəndində 2 evə od vurulmuş, 1 nəfər isə güllə ilə öldürülmüşdür. Hamamlı və Bəzəkli kəndlərinin hər birində 4 ev, Oruzman kəndində 34 ev, Arıxlı kəndinin yaylağında 6 ev talan edilərək yandırılmışdır. Bu son kənddən 2 nəfəri almanlar Başkeçiddə asaraq edam ediblər. Kəpənəkçi kəndinin yaylağında silah axtarışı bəhanəsi ilə 8 nəfəri öldürüblər. Dəmirçihasanlı kəndində 1 ev yandırılıb, 1 nəfəri qətlə yetiriblər. Sadaxlı kəndində toplardan atəş açaraq bir neçə ev yandırılıblar. Alman əsgərləri Darvaz kəndində baş məscidi pulemyotlardan atəşə tutub, kərpiclərini dağıdıblar²⁵.

Məktublarda Borçalının dağlıq kəsimində – Başkeçid bölgəsində baş vermiş zorakılıqlara geniş diqqət yetirilərək bildirilirdi ki, burada yerləşən Dəmirçihasanlı-Qızılkilsə, Gəyliyə, Yuxarı Oruzman, Aşağı Oruzman, Məmişli, Səfərli, Əngirəvan, Qamışlı, Saatlı, Muğanlı, Sarıyar, Mollaeyyublu, Soyuqbulaq, Xocakənd, Yırğancaq, İlməzli, Qaraqala, Qaraisalı, Şindilər, Şəbəndli (Şəbəndilər) və digər kəndləri

²³ “Sakartvelos respublika” qəz., 1918, 19 oktyabr, № 69, s. 5.

²⁴ “Sakartvelos respublika” qəz., 1918, 18 oktyabr, № 68, s. 5; 19 oktyabr, № 69, s. 4-5.

²⁵ Bax: ARDA, f. 970, s. 1, iş 24, vv. 1-35.

sərhədyanı ərazilərdə yerləşmiş axalkələkli erməni əsilli qaçqınlar*, qonşu erməni və gürcü kəndliləri, gürcü hərbi hissələri və məğlub olaraq həmin ərazilərdən geri çəkilən Andranikin dəstələri tərəfindən yağmalanıb. Qəmərli icmasında Yaradanqulu oğlu Qaranın və Tanrıverdinin kəndi qonşu gürcü kəndləri tərəfindən yağmalanıb. Şabak kəndi yaxınlığında gürcülər tərəfindən qızılhacılılara məxsus 500 baş qoyun aparılıb. Hacı Musa, Hacı İsa və Hacı İdrisin zavodları tar-mar edilib. Gümüşgöl yaxınlığında Küçüktürlü (Kiçik Durnuk) erməni kəndinin sakinləri Arıxlı kəndinin sakini Satılmış oğlu Tanrıverdinin 45 baş iribuynuzlu mal-qarasını aparıblar. Başkeçid pristavı, eləcə də bölgədə yerləşmiş alman hərbciləri Fyodor, Tavad, Ummi, Aleksandr və David Kabulov kimi zəngin gürcü və alman torpaq mülkiyyətçilərinin əllərində oyuncaq və alətə çevrilmişlər. Bu mülkiyyətçilərdən Aleksandr Oruzman kəndində 34 ev yandırmış, Fyodor Qızılkilə kəndində bir nəfəri öldürmüşdür. Başkeçid pristavı bir neçə atlı və bir alman zabiti ilə yaylağa gələrək Qızılhacılı kəndinin sakini Cöyrü oğlu Qaranın** və qonşularının bütün mal-qarasını, qida məhsullarını və məişət əşyalarını apar-mışdır. 8 müsəlman kəndinin sakinləri qarət olunaraq qətlərə məruz qalmışdılar²⁶.

Müraciət məktublarının sonunda zorakılıqların dayandırılması, dəymiş zərərin hesablanması və ödənilməsi üçün təhqiqat komissiyasının yaradılması üçün mümkün tədbirlərin görülməsi xahiş olunurdu. Eyni zamanda Gürcüstan dövlətinin gələcəyi ilə bağlı ümitsizlikdən qaynaqlanaraq Türkiyənin protektoratında mərkəzi Tiflis şəhəri olmaqla yarımmüstəqil “Qarapapaq xanlığı”nın yaradılması və ya Borçalının Azərbaycana birləşdirilməsi məsələsi qaldırılırdı²⁷.

1918-ci il 7 iyulda Borçalı qəzasının Kosalı (Dəmirçihasanlı) və Hacılı, 8 iyulda – Dəmirçihasanlı-Kəpənəkçi, 9 iyulda – Qarayazı Dəmirçihasanlısı və Nazarlı, 11 iyulda – Dəmirçihasanlı-Kosalı (ikinci dəfə), 24 iyulda – Saral və Qırıxlı, həmçinin Baydar (Lecbəddin, Muğanlı, Kürtlər, Baydar, Bəylər, Sosqurt kəndləri), 25 iyulda – Sadaxlı, Qaçaqan, Körpülü, Dəmirçihasanlı, Gorarxı kənd icmaları, 10 noyabrda Sığnaq qəzasının Yor-Muğanlı kənd icması Azərbaycana birləşmək haqqında müraciətlər qəbul edirlər²⁸. İstanbulda nəşr olunan “İqdam” qəzetinin 26 avqust 1918-ci il tarixli sayında Borçalı qəzasının Saral və Baydar kənd icmalarının sözügedən müraciətləri barədə məlumat əks olunurdu²⁹. Bu müraciətlərin əslini, eləcə də kənd təsərrüfatı siyahıyaalınması üzrə statistik göstəriciləri AXC Nazirlər Şurasının sədri F.Xoyski 31 iyul 1918-ci ildə İstanbulda olan Azərbaycan nümayəndə heyətinin sədri M.Ə.Rəsulzadəyə göndərərək yazırdı ki, Borçalı bölgəsində təqribən 80 min əhali var

* Bu barədə ətraflı bax: F.Hacıyev (Valehoğlu). *1917-1918-ci illərdə Cavaxetdə türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırım və nəticələri* // “Azərbaycan tarixşünaslığı” jurnalı, Bakı, 2021, № 1 (82), s. 27-56.

** Cöyrü oğlu Qara – əslən Borçalı qəzasının Qızılhacılı kəndindən olan el qəhrəmanı.

²⁶ Bax: ARDA, f. 970, s. 1, iş 24, vv. 1-35.

²⁷ ARDA, f. 970, s. 1, iş 24, vv. 11-15 arx.

²⁸ ARDA, f. 970, s. 1, iş 6, vv. 10-14, 20-21, 26, 34, 36, 38, 44.

²⁹ Azərbaycan Cumhuriyyəti Osmanlı Basınında: 1918-1920 (Gazete Haberleri ve Köşe Yazıları), İstanbul, 2018, s. 272-273.

və onun 50 mini, Qarayazı nahiyyəsində 30 minə yaxın əhalinin, demək olar ki, hamısı, təxminən 10 min əhalisi olan Zaqatala dairəsinin isə 95 %-i müsəlmandır³⁰.

Alman hərbcilərinin özbaşınalıqları ilə üzləşən Borçalı qəzasının azərbaycanlı sakinləri bununla bağlı Gürcüstan rəsmi strukturlarına da şikayət məktubları və müraciətlər ünvanlayırdılar. Belə məktublardan birində Qasımlı kənd icmasının sakinləri İsmayıl Şamil oğlu, Vəli Məhərrəm oğlu və Süleyman Məhəmməd oğlu Borçalı qəza komissarının köməkçisi Göğoberidzeyə alman zabitlərinin onların kəndindən 65 pud taxıl müsadirə etdiklərini bildirirdilər³¹. Sarvan kəndinin komissarı (kəndxudası) Əhməd Bədəl oğlu Tiflis quberniya komissarına göndərdiyi məktubda alman dəstəsinin Sarvana gələrək koloniyacılar üçün 150 min rubl tələb etdiyini, əks təqdirdə kəndi yandırmaqla hədələdiyi barədə məlumat verirdi³². 55 yaşlı qəza sakini Əhməd Mirzə Məmməd oğlu GDR hökumətinin sədrinə 26 avqust 1918-ci il tarixli yazılı müraciətində 3 həftə qabaq – 5 avqustda Başkeçidə gedərkən alman əsgərləri tərəfindən həbs olunub Borçalı qəza komissarına təhvil verildiyini, hazırda Tiflis quberniyasının 1 saylı təcridxanasında saxlanıldığını, indiyədək ona qarşı heç bir ittihamın irəli sürülmədiyini diqqətə çatdırır, həmçinin əkinçiliklə məşğul olduğunu, hansısa silahlı dəstəyə üzv olmadığını və heç bir günahının olmadığını vurğulayaraq onun taleyi barədə başqa ölkənin deyil, öz ölkəsinin qərar verməli olduğunu qeyd edir və ya azad olunmasını, yaxud da bir suçu varsa, Gürcüstanın məhkəməsində mühakimə olunmasını xahiş edirdi³³.

Arxiv materiallarından Borçalı qəzasının gürcü sakinlərinin də alman hərbcilərinin zorakılığına məruz qaldığı bəlli olur. 1918-ci il 20 iyunda qəzanın Qomaret kəndinin komissarı tərəfindən yerli sakin Dmitri Razmadzenin evinin alman cəza dəstəsi tərəfindən yandırılması ilə bağlı akt tərtib edilmişdi³⁴. Alman hərbcilərinə arxalanan Asuret alman koloniyasının sakinləri 1 avqustda qonşu Boqvi kəndindən 60 pud taxıl qəsb etmişdilər³⁵. Borçalı qəza komissarı A.Qeqelaşvili Tiflis quberniya komissarına almanların özbaşınalıqları və onun vəzifə səlahiyyətlərinə müdaxilə etməsi barədə şikayət məktubu göndərmişdi³⁶.

Həmin dövrdə əvvəlcə hakimiyyət boşluğu, sonradan isə alman-gürcü ikihakimiyyətliliyi Borçalı qəzasında və ümumən Tiflis quberniyasında xaos və anarxiyaya, millətlərarası münasibətlərdə gərginliyə səbəb olurdu.

1918-ci ilin noyabr ayında Tiflisdə Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və

³⁰ F.Xoyskinin M.Ə.Rəsulzadəyə məktubu, 31.07.1918 // ARPIİİSSA, f.277, s. 2, iş 7, vv. 37-38.

³¹ 1918-ci ildə Gürcüstanda alman işğalçıları. Sənədlər və materiallar toplusu / tərtib etdi: M.Qabrıçidze (გერმანელი ოკუპანტები საქართველოში 1918 წელს. დოკუმენტებისა და მასალების კრებული / შეადგინა და დასაბეჭდად მოამზადა მ. გაბრიჭიძემ), Tiflis, 1942, s. 80 (*gürcüca*).

³² yenə orada, s. 81.

³³ yenə orada, s. 87-88.

³⁴ yenə orada, s. 60-61.

³⁵ yenə orada, s. 76.

³⁶ yenə orada, s. 78.

Şimali Qafqazın (Dağlılar İttifaqı) təmsilçilərinin iştirakı ilə Zaqafqaziya konfransının keçirilməsi razılaşdırılır. Azərbaycanı konfransda doktor Mustafa Vəkilovun və Gürcüstandakı diplomatik nümayəndə M.Y.Cəfərovun təmsil etməsi qərara alınır³⁷. 1918-ci ilin 14 noyabrında ilk iclası keçirilən konfransda Ermənistan nümayəndələri iştirak etmirlər və bu səbəbdən konfransın işinin davam etdirilməsi gürcü nümayəndələr tərəfindən sual altına alınır. M.Y.Cəfərov iclasda söz alaraq konfransın baş tutmadığını bəyan edir və bu səbəbdən toplaşmış nümayəndələrin iştirakı ilə üç respublikanın – Azərbaycan, Gürcüstan və Dağlılar İttifaqının yeni konfransının açıldığını elan etməyi təklif edir. M.Y.Cəfərovun bu təklifi Gürcüstan və Şimali Qafqaz nümayəndələri tərəfindən qəbul edilmir³⁸. Konfrans 2-3 iclas keçirdikdən sonra Ermənistan nümayəndələrinin ona qatılmamasına görə təxirə salınır. Baş nazir F.Xoyski Azərbaycan parlamentində çıxışında bununla bağlı deyirdi: “Hələ iyul ayında Azərbaycan Hökuməti qonşu millətlərə müraciətlə təklif etdi ki, sərhəd məsələsinin həlli üçün bir beynəlmiləl komisiya təşkil olunsun. Bu da həll edə bilməzsə, məsələ həkəm [arbitr] vasitəsilə həll edilsin. Fəqət o vaxt bizim təklifimizə heç bir cavab çıxmadı. İkinci dəfə, bir ay bundan əvvəl, hökumətin təşəbbüsü ilə Gürcüstan səfirimiz yenə bu uğurda çalışmağa iqdam [təşəbbüs] etdi və gürcü hökuməti ilə bir yerdə Zaqafqaziya Konfransı dəvəti üçün layihə hazırladı. Tiflis Konfransının dəvətini əvvəlcə biz təklif etmişik. Öylə deyil ki, guya onlar təklif etmişlər, biz dəxi razı olmuşuz. Layihə hazır oldu. Təşriqi-saninin [noyabrın] 10-da iclas təyin edildi, fəqət Ermənistan mürəxxəsləri [nümayəndələri] gəlmədilər. Konfrans dörd dəfə təxirə salındı. Ararat hökuməti yenə nümayəndə göndərmədi. Bir hökumət böylə işləri təklif edər, yazar, çağırar; daha gedib başqa hökumətləri qollarından tutub konfransa gətirə bilməz ki...”³⁹.

Çox keçmədən Ermənistan silahlı qüvvələrinin 1918-ci ilin dekabr ayının ilk yarısında Gürcüstana qarşı hərbi təcavüzü nəticəsində Borçalı və Axalkələk qəzaları üstündə Gürcüstan-Ermənistan müharibəsi başlayır. Gürcüstanla Ermənistan arasında diplomatik münasibətlər kəsilir və Ermənistanın Gürcüstandakı müvəqqəti işlər vəkili A.Camalyana bu barədə nota təqdim edilir⁴⁰.

Məsələ ilə bağlı Azərbaycan hökumətinin mövqeyini xarici işlər naziri v.i.e. A.Ziyadxanov Gürcüstan və Ermənistan XİN başçılarına ünvanladığı eyni məzmunlu notalarda ifadə edirdi:

“Azərbaycan Respublikasının hökuməti Gürcüstan və Ermənistan respublikaları arasında Borçalı bölgəsində sərhədyanı ərazi mübahisələri əsasında baş vermiş silahlı toqquşmalara görə öz dərin təəssüf hissini izhar edir. Cənubi Qafqaz respublikalarının quruculuq dövründə qarşılıqlı mübahisələrin silah gücü ilə həll olunma-

³⁷ “Азербайджан” qəz., 1918, 11 noyabr, № 32, s. 1.

³⁸ Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, с. 432-434.

³⁹ “Azərbaycan” qəz., 1918, 24 dekabr, № 72 (Bax: “Azərbaycan” qəzeti: 1918-1920: [1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan” qəzetinin tam külliyyatı], III cild [dekabr 1919], s. 407).

⁴⁰ «Азербайджан» qəz., 1918, 24 dekabr, № 67, s. 2.

sı məqsədəuyğun hesab oluna bilməz. Azərbaycan hökuməti bütün qarşılıqlı mübahisələrin, o cümlədən ərazi mübahisələrinin hər zaman sülh yolu ilə həllinin tərəfdarı olaraq və buna görə də iki qonşu və dost respublikanın hərbi toqquşmalarına aktiv müdaxilədən yayınaraq hesab edir ki, onun borcudur bildirsin: Borçalı bölgəsinin tamamilən Azərbaycan türkləri məskunlaşmış hissəsi Azərbaycanın ayrılmaz parçasıdır. Ona görə də hazırkı toqquşmaların nəticəsindən asılı olmayaraq, bu bölgənin taleyi qılinc yolu ilə deyil, marağı olan tərəflər arasında arbitraj yolu ilə həll olunmalıdır”⁴¹. Bu notanın surətləri müttəfiq komandanlığa da göndərilir⁴².

Qeyd etmək lazımdır ki, Borçalı qəzasının azərbaycanlıları cəmi bir neçə ay əvvəl alman-gürcü qoşunlarının qəzaya hərbi ekspedisiyası zamanı zorakılıqlarla üzləşmələrinə rəğmən, Ermənistan-Gürcüstan müharibəsində bütün narazılıq və inciklikləri bir kənara atmış, tez bir zamanda könüllü dəstələr təşkil edərək Gürcüstan hərbi komandanlığının əmrinə müntəzir dayanmışdılar [*Bu barədə əvvəlki fəsildə ayrıca geniş bəhs olunmuşdur*].

Gürcüstan XİN-dən diplomatik nümayəndəliyə daxil olmuş məktubda qeyd olunurdu ki, Ermənistan tərəfindən müharibə elanı ilə əlaqədar Gürcüstan hökuməti daha əvvəl bu ölkəyə sığınmış erməni qaçqınlarının hamısını hazırda mövcud olan yeganə yolla, əvvəlcə Tiflis-Ağstafa qatırı ilə, sonra isə Qazax üzərindən Dilicana yola salmaqla öz ərazisindən çıxarmaq qərarını verib. Qaçqınlar Gürcüstana məxsus vaqonlarla göndəriləcək və onlara 3 günlük ərzaq payı veriləcək⁴³.

Ermənistan-Gürcüstan müharibəsinin davam etdiyi günlərdə Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinin müşaviri Fəris bəy Vəkilov Azərbaycan Respublikasının hərbi nazirinə Gürcüstan hökumətinin daha əvvəl əldə olunmuş razılaşmaya əsasən Azərbaycan ordusu üçün öz sərəncamında olan ammunisiya və ehtiyatları verməyə hazır olduğunu bildirərək yazırdı: “Bu məlumatı sizə çatdırmasını xahiş etdiyim polkovnik Məhəmməd Mirzə Qacar mənə dedi ki, gürcülərdən söz verdikləri məlzəmələrin qəbul edilməsini texniki səbəblərə görə bir qədər təxirə salmaq arzu olunandır. Zəti-alinizə bildirməyi özümə borc hesab edirəm ki, hazırda Gürcüstan ordusunda səfərbərlik olduğu bir dövrdə bizə söz verilənlərin hamısının alınması, bəlkə də, çətin olacaq, ancaq siyasi konyunktur elədir ki, Gürcüstan tərəfinin tam mənada bizə doğru addım atmasını gözləmək olar. Bunu nəzərə alaraq, məlzəmələrin götürülməsinin sürətləndirilməsinin bizim maraqlara uyğun ola biləcəyini hesab edirəm”⁴⁴.

F.Vəkilov 1919-cu ilin yanvarında Azərbaycan XİN-ə yazırdı ki, “Gürcüs-

⁴¹ ARPIİİSSA, f.277, s. 2, iş 20, vv. 42-43; «Азербайджан» qəz., 1918, 28 dekabr, № 68, s. 1.

⁴² A.Ziyadxanovun müttəfiq komandanlığın qərarına məktubu, 23.12.1918, № 851 // ARPIİİSSA, f.277, s.2, iş 20, v. 12.

⁴³ Gürcüstan XİN-dən Azərbaycan diplomatik nümayəndəliyinə məktub, 20.12.1918, № 5725 // ARDA, f. 970, s. 1, iş 150, v. 75.

⁴⁴ F.Vəkilovun AXC hərbi nazirinə məktubu, 24.12.1918, № 3287 // ARDA, f. 970, s. 2, iş 142, v. 1.

tan ilə Ermənistan arasında barışıq əldə olunub. Sərhəd məsələləri konfransda həll olunacaq. Gegeçkoriyə bildirdim ki, Azərbaycanın iştirakı olmadan keçiriləcək konfrans tərəfimizdən tanınmayacaq, çünki sərhəd məsələlərində bizim də marağımız var. Gegeçkori mənimlə razılaşdı. Bu günlərdə Tiflisə qərargah rəisi Milnin gəlişi gözlənilir. Generalın özü hazırda Konstantinopoldadır (İstanbul – F.V.). Onun gəlişi ilə Qafqazdakı ingilis missiyası ona tabe olacaq. İngilislərin Gürcüstanla münasibətləri düzəlidir. Gegeçkori ingilis və fransızlarla bir neçə dəfə etdiyi söhbətlərdə Gürcüstan və Azərbaycan hökumətləri ilə həmrəy iş təşkil etməsələr missiyanın fəaliyyətində çətinliklərin olacağını deyib. Gegeçkori məndən ingilis-fransızlarla görüşlərdə eyni mövqedən çıxış etməyimi xahiş edib”⁴⁵.

A.Ziyadxanov Gürcüstan və Ermənistan XİN-lərinə ünvanladığı notada bu iki respublika arasında hərbi əməliyyatların dayandırılması xəbərinin Azərbaycan hökuməti tərəfindən məmnunluqla qarşılandığını bildirirdi⁴⁶.

Gürcüstan-Ermənistan müharibəsi nəticəsində Borçalı qəzasının sayca ermənilərin üstünlük təşkil etdiyi cənub hissəsi Ermənistanın nəzarətinə keçir, Allahverdimis mədənlərinin yerləşdiyi xətt boyunca bitərəf zona yaradılır, qəzanın mütləq əksəriyyəti azərbaycanlılardan ibarət qalan hissəsi isə Gürcüstanın yurisdiksiyasında qalırdı.

Gürcüstan daxili işlər naziri Noe Ramişvili xarici amilləri, ələlxüsus 1919-cu ilin yanvar ayında Parisdə açılacaq sülh konfransında ölkəni xalq tərəfindən seçilmiş hökumətin nümayəndələrinin təmsil etməsinin əhəmiyyətini əsas gətirərək Gürcüstanda yeni qanunverici orqana – Müəssislər Məclisinə seçkilərin 1919-cu ilin fevral ayında təşkil olunması təşəbbüsünü irəli sürür⁴⁷. Bu təşəbbüs dəstəklənərək Müəssislər Məclisinə seçkilərin 14 fevraldan başlayaraq bir neçə mərhələdə keçirilməsi qərara alınır⁴⁸.

GDR-in ana müxalifət partiyası olan Milli-Demokrat Partiyasının parçalanması nəticəsində yaranmış Gürcüstan Milli Partiyasının liderləri, ilk qanunverici orqanın üzvləri Q.Veşapeli, Ş.Karumidze, D.Vaçnadze, R.Qabayev və Q.Maçabelinin Borçalının azərbaycanlı əhalisinə Müəssislər Məclisinə seçkilərdə onların partiyasına dəstək xahişli müraciətlərində deyilirdi: “Borçalı müsəlmanları! Qədim zamanlardan sizin əcdadlarınız Gürcüstanın düşmənləri ilə müharibələrdə öz qanları bahasına Gürcüstan dövlətinə sədaqətlərini nümayiş etdirmişdirlər. Borçalılar gürcü hökmdarlarının qoşunlarında həmişə ən yaxşı döyüşçülər olublar və Gürcüstanın müstəqilliyi

⁴⁵ АРПІІССА, ф.277, с. 2, іш 20, vv. 21-22; АРДА, ф. 970, с. 1, іш 6, v. 106.

⁴⁶ «Азербайджан» qəz., 1919, 11 yanvar, № 6, s. 2.

⁴⁷ პირველი საყოველთაო დემოკრატიული არჩევნები დემოკრატიული საქართველოში - First Universal Democratic Elections in Independent Georgia (müəllif-tərtibçilər: İ.İremadze, D.Göngədzə), Tbilisi, 2017, s.15 (*gürcüçə və ingiliscə*).

⁴⁸ Gürcüstan Demokratik Respublikasının hüquqi aktları: 1918-1921 (საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის სამართლებრივი აქტების კრებული: 1918-1921), tərtibçilər: E.Qurqenidze, V.Şaraşenidze, Tiflis, 1990, s. 204 (*gürcüçə*).

uğrunda aslanlar kimi döyüşüblər. Yüz illik əsarətdən qurtulduqdan sonra Gürcüstan yenidən özünün müstəqil dövlət həyatını qurmağa başlayır və bütün sədaqətli övladlarını dirçələn Gürcüstanın qurulmasında yaxından iştirak etməyə çağırır”⁴⁹.

Borçalı müsəlmanlarının ehtiyaclarını anlayan, onların hüquqi maraqlarını açıq və səmimi şəkildə müdafiə edə biləcək yeganə partiya olduğunu bəyan edən Gürcüstan Milli Partiyası müraciətinin davamında Müəssislər Məclisinə seçkilərdə yaxından iştirak etməyi və oraya deputatlar göndərməyi təklif edirdi. Partiya Müəssislər Məclisində Borçalı müsəlmanlığının çoxəsrlik hüquqlarının ən yaxşı izharçısı olacağını, Borçalı bölgəsini Tiflisdən qoparıb Ermənistana, İrəvana birləşdirmək istəyənlərə qarşı mübarizə aparacağını, bu bölgədə mülkiyyət toxunulmazlığı, torpaq məsələsinin şəriət və yerli şərtlərə uyğun həll edilməsi, yay və qış otlaqlarından istifadə şərtlərinin Borçalı maldarlarının hüquqlarını pozmaması, yerli bölgə administrasiyasının borçalıların istəyinə uyğun təyin olunması, hökumətin müsəlmanların mənəvi və dini ehtiyaclarına hörmət və diqqətlə yanaşması uğrunda mübarizə aparacağını da vəd edirdi.

AXC hökuməti Borçalı qəzasının Azərbaycan türkləri yaşayan orta zolağını mübahisəli ərazi hesab etdiyi üçün həmin zolaqda yaşayan soydaşlarının Gürcüstan daxilindəki siyasi proseslərdə iştirakını əngəlləməyə, bununla onların özlərini Gürcüstan vətəndaşı olaraq legitimləşdirməsinin qarşısını almağa çalışırdı. Azərbaycan XİN-dən diplomatik nümayəndə M.Y.Cəfərova göndərilmiş 8 mart 1919-cu il tarixli 10 sayılı məxfi teleqramda qeyd olunurdu: “Borçalılara təkidlə tövsiyə etmək lazımdır ki, Gürcüstan Müəssislər Məclisində heç bir iştirakları olmasın”⁵⁰.

9 mart 1919-cu ildə qəza, dairə və məntəqə seçki komissiyalarının protokolları cəmləşdirilərək Gürcüstan Müəssislər Məclisinə seçkilərin nəticəsi və mandat qazanmış namizədlərin siyahısı təsdiq edilir. Sosial-demokratlar bütün qəzalarda, o cümlədən Borçalı qəzasında seçicilərin mütləq əksəriyyətinin səsini qazanırlar⁵¹. Qaraçöp mahalının (Sığnaq qəzası) sakini Hüseynqulu Məmmədov sosial-demokratların partiya siyahısı ilə Müəssislər Məclisinə deputat seçilir. H.Məmmədov Gürcüstanın bu yeni parlamentində azərbaycanlıların yeganə nümayəndəsi olur. Borçalı qəzasının azərbaycanlıları Lori nahiyyəsinin çox hissəsi Ermənistanın nəzarətinə keçdikdən sonra qəzada mütləq çoxluq təşkil etmələrinə rəğmən, Müəssislər Məclisində təmsil olunmurlar.

1919-cu il 12 martda Tiflisdə keçmiş Canişinlik sarayı və Seym binasının Bəyaz zalında Gürcüstan Müəssislər Məclisinin ilk iclası keçirilir. Zalda diplomatik korpus üçün nəzərdə tutulmuş hər iki loja dolu olur. İclasda Azərbaycan (M.Y. Cəfərov), İngiltərə (mayor Sanders), Fransa (kapitan Hasfeld), ABŞ (doktor Meyn),

⁴⁹ ARDA, f. 970, s. 1, iş 103, v. 13.

⁵⁰ Azərbaycan XİN-dən M.Y.Cəfərova teleqram, 08.03.1919, № 435 (məxfi № 10) // ARDA, f. 970, s. 1, iş 36, v. 20.

⁵¹ Bax: GMTA, f. 1834, s. 2, iş 67.

İsveçrə (Berlemon), İspaniya və Niderland (Pereslianta), Polşa (Ostrovski), Yunanıstan (Manuilidis), Ukrayna (Kulinski), Litva (Dailida), Çexoslovakiya (Svatoş), İran (Məzarətdövlə) və Dağlılar Respublikasının (F.Axundov) diplomatik missiyalarının rəhbərləri, Dağlılar Respublikasının parlamentinin sədri V.G.Cabaqiye, Ermənistan parlamentinin sədri (Sako Saakyan) və Ermənistanın Gürcüstan-Ermənistan sülh konfransında iştirak edən nümayəndə heyətinin digər üzvləri iştirak edirlər⁵².

“Azərbaycan” qəzeti 1919-cu il 18 mart tarixli sayında borçalıların öz gələcəklərini müəyyən etmək üçün qurultay keçirməyə hazırlaşdıqlarını yazırdı: “Həmin mart ayının 25-ində səhər saat 10-da Borçalı mahalının Aşağı Saral istasyonunun qarşısında Mantaşovun mülkündə Borçalı camaatı tərəfindən öz milli dərdlərinə çarə aramaq, siyasi və ictimai yaşamaqlarını bir müstəqim yola düzləmək üçün camaat başçıları tərəfdən bir qurultay təyin olunmuş, pişəzvəqt [qabaqcadan] hər kəsə dəvətnamə göndərilib, bununla belə, genə camaatdan rica olunur ki, qurultayın böyük əhəmiyyətini nəzərə alıb martın 25-ində qurultaya gəlməyə səy edərlər⁵³”.

1919-cu ilin mart ayından sonra AXC hökuməti mövcud reallıqları nəzərə alaraq Borçalı mövzusunı Gürcüstanla ikitərəfli münasibətlərinin gündəliyindən faktiki olaraq çıxarır. Həm Borçalı qəzasında, həm də azərbaycanlıların kompakt məskunlaşdığı digər sərhədyanı bölgələrdə – Tiflis qəzasının Qarayazı nahiyyəsində və Sığnaq qəzasının cənub-qərbində (Qaraçöp mahalı) sabitlik hökm sürür. Bundan sonra Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri inkişaf dövrünə qədəm qoysa da, iki ölkənin Zaqatala quberniyası və Sığnaq qəzaları arasındakı sərhədləri boyunca müəyyən insidentlər müşahidə olunur.

1919-cu il fevralın 27-də GDR Xarici İşlər Nazirliyinin Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinə müraciətində Zaqatala “ləzgi”lərinin* gürcü kəndlərinə basqın etmək məqsədilə partizan dəstələri təşkil etmələrinə dair mətbuatda yayılan xəbərlərlə bağlı narahatlıq ifadə olunmuş, 4 mart 1919-cu il tarixli cavab məktubunda diplomatik nümayəndəlik bu faktı təkzib etmişdi⁵⁴.

Çox keçmədən gürcü tərəfi Alazan çayının qollarından olan Mazımçayın sağ sahilindəki Azərbaycan sərhəd-keşikçi postunun çayın sol tərəfinə keçirilməsi məsələsini qaldırır. AXC xarici işlər naziri v.i.e. A.Ziyadxanov M.Y.Cəfərova 21 mart 1919-cu il tarixli təliqəsində bildirirdi ki, hökumət həmin gün Zaqatala qubernatorundan Gürcüstanın sərhəd orqanlarının Azərbaycanın Ulçalda, Alazan çayı üzərində yerləşən sərhəd postlarının götürülməsini tələb etdiyinə dair teleqram almışdır. O,

⁵² “Sakartvelo” („საქართველო“) qəz., 1919, 13 mart, № 57, s. 2.

⁵³ “Azərbaycan” (“آذربایجان”) qəz., 1919, 18 mart, № 139 (Bax: “Azərbaycan” qəzeti: 1918-1920: [1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan” qəzetinin tam külliyyatı], VI cild, s. 281).

* Gürcü tarixi mənbələrinin əksərində Dağıstan xalqları ümumən “lek”, yəni “ləzgi” adı altında təsbit olunur.

⁵⁴ Ş.Rəhmanzadə. Sərhədyanı mübahisə 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərində əlverişsiz amil kimi, “Strateji təhlil”, 2018, sayı 1-2 (23-24), s. 196.

bununla bağlı Azərbaycan hökumətinin mübahisəli məsələlərin Cənubi Qafqaz respublikaları konfransında həllinədək sərhəd postlarında status-kvonun saxlanılmasına dair xahişinin Gürcüstan XİN-ə çatdırılmasını rica edirdi⁵⁵. Martın 30-da Gürcüstanın Laqodex sərhəd dəstəsinin rəisinin Azərbaycanın Balakən məntəqə rəisinə Mazımçay postunun yerinin dəyişdirilməsi tələbli daha bir ultimatumuna rədd cavabı verilir. Bundan sonra tərəflər arasında aparılan danışıqlar nəticəsində dövlət sərhədinin təsbitinə qədər keşikçi postlarının öz əvvəlki yerlərində qalması barədə razılığa gəlinir. Gürcüstan tərəfinin bu barədə rəsmi mövqeyi Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinə 28 aprel 1919-cu ildə təqdim olunur⁵⁶.

Arxiv sənədlərindən bəlli olur ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti gürcülərin Zaqatala bölgəsinə iddialarını Gürcüstanda Qaxet//Kaxetiya bölgəsində (Telav qəzası, Sığnaq qəzası və Tiflis qəzasının şərq hissəsi) yaşayan müsəlmanlar hesabına neytrallaşdırmağa çalışırdı. Zaqatala qubernatoru general-mayor Əliyar bəy Haşimbəyov Azərbaycan Respublikası daxili işlər nazirinə 1919-cu ilin aprelində yazdığı raportuna Sığnaq qəzasının Ləmbəli (350 ev), Keşəli (200 ev), Əyrəm, Baldıy və Qarabağlı (ümumi 400 ev), Yor-Muğanlı (230 ev), Tüllər (200 ev), Tiflis qəzasının Yor-Muğanlı (əslində, Sərtiçala-Muğanlı, 100 ev – F.V.) kəndlərinin sakinlərinin Azərbaycana birləşmək barədə müraciətlərini əlavə etmişdi. Raportda Telav qəzasının Qabal, Axatel, “Tatar”-Axalsopeli, Tebelcuk və Pankis* kəndlərinin sakinlərindən də eyni məzmunlu müraciətlərin gözlənilməli vurğulanır, eyni zamanda Zaqatala quberniyasının şimal-şərq sərhəd xəttinin Qabal çayı boyunca müəyyən edilməli olduğu dilə gətirilərək, əks təqdirdə, Gürcüstan hökuməti ilə razılışı qaballıları quberniyadakı xristian ingiloylarla dəyişmək təklifi irəli sürülürdü⁵⁷.

Mazımçay postu məsələsi aprel ayında əldə olunmuş razılıqdan üç ay sonra Gürcüstan tərəfindən bir daha qaldırılır. İyulun 29-u və 30-da Tiflisdəki Azərbaycan diplomatik nümayəndəliyinə təqdim edilmiş təliqələrdə yenidən sözügedən postun çayın sağ sahilindən götürülməsi istənilir⁵⁸.

1919-cu il sentyabrın 24-də isə Gürcüstan sərhəd mühafizəsinin pulemyotlarla silahlanmış 30 nəfərlik dəstəsi Mazımçay postuna gələrək iki Azərbaycan qorucusunu hədə ilə öz mövqelərini tərk etməyə məcbur edir. Azərbaycan tərəfi hərbi konfrontasiyaya getməkdən yayınır⁵⁹.

Nəticə etibarilə tərəflər məsələnin yaratdıqları ortaq komissiya çərçivəsində

⁵⁵ A.Ziyadxanovun M.Y.Cəfərova teleqramı, 21.03.1919, № 551 // ARDA, f. 970, s. 1, iş 6, v. 109; ARDA, f. 897, s. 1, iş 105, s. 48-51; “Azərbaycan” qəz., 1919, 27 mart, № 144 (Bax: “Azərbaycan” qəzeti: 1918-1920: [1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan” qəzetinin tam külliyyatı], VI cild [mart 1919], s. 376).

⁵⁶ Ş.Rəhmanzadə, göstərilən məqalə, s. 197.

* Pankis dərəsində çeçenlərin etnoqrafik qruplarından olan kistlər məskunlaşmışlar.

⁵⁷ ARDA, f. 970, s. 1, iş 63, vv. 1-14.

⁵⁸ Ş.Rəhmanzadə, göstərilən məqalə, s. 199.

⁵⁹ yenə orada, s. 202.

danışıqlar yolu ilə həll edilməsini qərarlaşdırırlar. 1919-cu ilin 28 oktyabr – 3 noyabr tarixlərində Zaqatalada Azərbaycan və Gürcüstanın səlahiyyətli təmsilçilərinin iştirakı ilə birgə komissiya işə başlayır. Komissiya çərçivəsində müzakirələrdə Azərbaycan tərəfinin Zaqatala quberniyası ilə Sığnaq qəzası arasında müvəqqəti sərhədin çəkilməsi təklifini gürcü nümayəndələri qəbul etmir; tərəflər “Çiaur meşəliyi” məsələsində də ortaq məxrəcə gələ bilməyirlər; Azərbaycan Mazımçayın sağ sahilindəki postundan rəsmi imtina edir; “Şirək məsələsi”ndə gürcü tərəfi “Zaqatala quberniyası sakinlərini tutduqları sahələrdən çıxarmamaq”la bağlı razılığa gəlir⁶⁰.

“Çiaur meşəliyi” və “Şirək düzü” məsələsi Zaqatala bölgəsinin kənd icmalarının Sığnaq qəzası ərazisində və ya Tiflis quberniyasının təsisatlarının sərəncamında olan torpaq sahələrinin istifadə hüququ ilə bağlı idi. Sığnaq qəzasının şimal-şərqində (indiki Laqodex rayonu) yerləşən və rus idarəçiliyinin “Çiaur meşə məntəqəsi” adlandırdığı ərazidə 1917-ci ildə Zaqatala dairəsinin 4500 desyatin (5000 hektara yaxın) torpaq sahəsi var idi. Eləcə də Sığnaq qəzasının şərq və cənub-şərqində 16-19 min desyatınarası torpaq sahəsi (şumluq, biçənək və örüşlər) Çar Rusiyası dönməndə Zaqatala bölgəsinin 21 kəndinin ixtiyarında idi. GDR hökuməti həyata keçirdiyi demografik siyasət çərçivəsində həmin torpaq sahələrinə tuşları (dağlı gürcü tayfaları) köçürür, bu da vaxtaşırı tuşlarla zaqatalalılar arasında məişət və sosial zəminli ixtilaf-lara səbəb olurdu⁶¹.

Beləliklə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə Gürcüstan Demokratik Respublikası liderlərinin beynəlxalq siyasi vəziyyəti və xarici təhdidləri düzgün dəyərləndirə bilmələri nəticəsində bu iki cümhuriyyət arasında Rusiya imperiyasının inzibati-ərazi bölgüsü sistemindən miras qalmış mübahisəli ərazi probleminin ölkələrarası münasibətlərin inkişafında əngəllənmə təhlükəsi önlənir. Bu xüsusda sərgilənmiş pragmatik yanaşma xırda insidentlərin böyük silahlı qarşıdurmaya çevrilməsinin və Cənubi Qafqazda torpaq uğrunda Ermənistan-Gürcüstan və Ermənistan-Azərbaycan müharibələri kimi yeni münaqişə ocağının yaranmasının qarşısını alır.

2.1.2. Bakının işğaldan azad edilməsi ərəfəsində və dövründə diplomatik fəallıq

1918-ci il 29 iyunda istefa vermiş Mehmet Vehib Paşanın yerinə Osmanlının Şərq orduları qrupunun komandanı təyin olunmuş Xəlil Paşa həmin ilin avqust ayının əvvəllərində Gürcüstana səfər edir. Gürcüstan hökuməti 5 avqustda Xəlil Paşanın şəərəfinə ziyafət verir. Almaniya, Avstriya-Macaristan, İran, İsveç siyasi-diplomatik missiyalarının başçıları ilə bərabər Azərbaycanın diplomatik nümayəndəsi M.Y.Cəfərovun

⁶⁰ ARDA, f. 970, s. 1, iş 190, vv. 49-54; Ş.Rəhmanzadə, göstərilən məqalə, s. 204.

⁶¹ Ş.Rəhmanzadə, göstərilən məqalə, s. 192-194.

da iştirak etdiyi ziyafətdə söylənilən nitqlərdə tərəflər bir-birinin ünvanına xoş sözlər səsləndirir. Gürcüstan hərbi naziri Q.Giorqadze salamlama nitqində deyirdi: “Zati-aliləri! Gürcü xalqı özünün çoxəsrlik tarixi boyu qəhrəman döyüşkənliyi həmişə yüksək qiymətləndirmişdir. Birinci Dünya müharibəsi türk ordusunun və onun ləyaqətli rəhbərlərinin nə cür böyük güc olduğunu əyani sübut etdi. Mən müstəqil gürcü ordusunun adından türk ordusunun məşhur nümayəndəsini salamlayıram və türk qoşunlarına öz layiqli müttəfiqləri ilə birlikdə döyüş meydanında uğurlar arzulayıram. Gürcü xalqı 120 illik əsarətdən sonra yalnız indi müstəqil dövlət həyatı ilə yaşamaq imkanı əldə etdi. Keçmişdə olduğu kimi, indi də Gürcüstan qonşu imperiya və bütün Qafqaz xalqları ilə dost münasibətləri qurmağı ürəkdən arzu edir. Biz dərinədən əminik ki, türk siyasi və hərbi rəhbərləri bizim bu qəti fikrimizi bölüşür. Zati-aliləri, icazə verin bu badəni türk ordusunun və Türkiyə ilə Gürcüstan arasında dostluq münasibətlərinin şərəfinə qaldırım”⁶².

Xəlil Paşa cavab nitqində müstəqil Gürcüstan dövləti və onun şanlı ordusunu salamlayaraq ölkəsinin Gürcüstanla dostluq əlaqələri quracağına və mübahisəli məsələlərin hamısının razılaşma yolu ilə dostca həll olunacağına inandığını söyləyir, ümumi düşməyə qarşı bütün vasitələrlə mübarizə aparıb Gürcüstanın müstəqilliyini qoruyacaqlarına əmin edir⁶³.

Xəlil Paşa Tiflisdə olduğu günlərdə Bakı istiqamətində hərbi yürüş edən Qafqaz İslam Ordusu artıq Abşeron yarımadasına çataraq Bakı şəhərinin ətrafındakı yüksəklikləri, şəhərətrafı bir çox kənd və qəsəbəni bolşevik-daşnak qüvvələrindən təmizləmişdi. Şəhərin özü isə hələ ki, işğal altında qalmaqda davam etsə də, Qafqaz İslam Ordusunun Bakıya daxil olduğu barədə Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinə qeyri-dəqiq məlumatlar daxil olurdu.

M.Y.Cəfərov Azərbaycanda və xüsusən Bakı ətrafında həmin ərəfədə baş verən hərbi və siyasi-sosial proseslər barədə mütəmadi olaraq mətbuat vasitəsilə açıqlamalar verərək gürcü ictimaiyyətini məlumatlandırmağa çalışırdı. Gürcüstan Demokratik Respublikası hökumətinin rəsmi yayım orqanı olan “Sakartvelos respublika” qəzetinin 1918-ci il 6 avqust tarixli sayındakı “Cəfərovun fikri” başlıqlı yazıda Azərbaycanın diplomatik nümayəndəsinin bu sözləri yer alırdı: “Osmanlı və Azərbaycan qoşunları Bakıya 1 avqustda daxil olublar və şəhər dairəsində təqribən 1 verst tutublar. Balaxanı və Suraxanı kimi neft emalı rayonlarına gəldikdə, bildirildiyi kimi, onlar tam xilas olublar. Şənbə günü həmçinin, məlumat aldığımız ki, Azərbaycan hökumətinin üzvləri Xan-Xoyski, Aşurov və Hacınski artıq Bakıya gəliblər. Osmanlı ordusunun göstərdiyi köməyin Bakının Osmanlının əlinə keçməsinə imkan yaradacağına dair şəyidlər həqiqətə uyğun deyil, Bakı mütləq Azərbaycanın tam səlahiyyətləri altında ola-

⁶² «Возрождение» qəz., 1918, 14 avqust, № 164.

⁶³ yenə orada.

caq”⁶⁴. “Vozrojdeniye” qəzetinin 6 avqust 1918-ci il tarixli sayında “Azərbaycan səfiri ilə müsahibə” dərc olunmuşdur. Müsahibədə M.Y.Cəfərov Bakının taleyi, Qarayazı düzündə Gürcüstanla sərhədlərin bölünməsi, Azərbaycanda rusların durumu, İstanbul konfransı və müxbiri maraqlandıran digər məsələlərə aydınlıq gətirməyə çalışırdı⁶⁵.

Qafqaz İslam Ordusu Bakıya daxil olan gün Fətəli xan Xoyski Gəncədən Tiflisə, diplomatik nümayəndə Məmməd Yusif Cəfərova “çox təcili” qriffli teleqram göndərir: “15 sentyabr saat 9-da Bakı qoşunlarımız tərəfindən alınıb. Xahiş edirəm, rəsmi məlumatlandırın. Nazirlər Şurasının sədri Xoyski”⁶⁶.

Bakı şəhəri işğaldan azad olunduqdan bir neçə gün sonra Gürcüstan milli-demokratlarının mətbu orqanı “Sakartvelo” qəzetində AXC-nin Gürcüstan Demokratik Respublikası Hökuməti yanında Diplomatik Nümayəndəliyinin İnformasiya bürosunun aşağıdakı məzmununda məlumatı yayımlanmışdır: “Bakıdan məlumat aldığımız ki, şəhərdə hazırda tam sabitlik bərqərar olub. Şəhərə ordu daxil olandan sonra bütün asayiş pozuntuları kəsilib. Onlarla qarətçi öldürülüb. Nazim bəy komendant təyin edilib. Bolşeviklərin seyminə qədər İlyuşkinin rəhbərliyi altında mövcud olmuş keçmiş şəhər özünüidarəetməsinin səlahiyyətləri bərpa olunub. Bütün ərzaq işləri şəhər özünüidarəetməsinə verilib. Mağazalar yavaş-yavaş açılır. Su kəməri işləyir. Neft sənayeçiləri önəmli dərəcədə xilas ola biliblər. Teleqraf və dəmir yolunda gediş-gəliş təcili olaraq bərpa olunub. Donanma komendantın yanına nümayəndə heyəti göndərilib arvad-uşaqlarını şəhərdən çıxarmaq üçün icazə istədi. Onlara belə bir icazə verildi. Azərbaycan hökuməti gürcülərə yardım göstərdi. İlk ehtiyaclar üçün 50 000 rubl verdi. Bolşeviklərin hakimiyyəti dövründə yayımı dayandırılmış “Açıq söz” qəzeti yenidən nəşr olunmağa başladı. Bu günlərdə “Kaspi” qəzeti çap olunacaq”⁶⁷.

“Qruziya” qəzeti də diplomatik nümayəndəliyin İnformasiya bürosunun məlumatına istinad edərək, 9 oktyabr 1918-ci il tarixli sayında Bakıda tam sakitliyin yarandığını və həyatın normal axara düşdüyünü vurğulayır, dəmir yolu əlaqələri bərpa olunsa da, hələlik yalnız hərbi qatarların hərəkət etdiyini, sənişin qatarlarının fəaliyyəti bərpa olunan kimi şəhərə giriş icazələrinin veriləcəyini, Azərbaycan ordusunun istənilən asayiş pozuntusunun qarşısını almağa kifayət qədər imkanının olduğunu bildirirdi⁶⁸.

Bakının Osmanlı-Azərbaycan qoşunları tərəfindən işğaldan azad olunması münasibətilə M.Y.Cəfərov Gürcüstanın Baş naziri N.Jordaniya, xarici işlər naziri vəzifəsinin icraçısı N.Ramişvili, nəqliyyat naziri İ.Lortkipanidze və Dağlılar İttifaqının

⁶⁴ “Sakartvelos respublika” qəzeti, 1918, 6 avqust, № 11, s. 6.

⁶⁵ «Возрождение» qəz., 1918, 6 avqust, № 158.

⁶⁶ F.X.Xoyskinin M.Y.Cəfərova teleqramı, 15.09.1918, № 158 // ARDA, f. 897, s. 1, iş 22 a, v. 4; «Трудовое знамя» qəz., 1918, 17 (4) sentyabr, № 73, s. 3.

⁶⁷ “Sakartvelo” qəz., 1918, 24 sentyabr, № 176, s. 2-3.

⁶⁸ «Грузия», 1918, 9 oktyabr, № 30.

sədri T.Çermoyevin təbriklərini qəbul etmişdi⁶⁹. Bu münasibətlə Gürcüstandakı Avstriya-Macaristan missiyasının rəhbəri baron fon Frankelşteyn M.Y.Cəfərovu ziyarət edərək təbriklərini çatdırmış⁷⁰, Osmanlının Gürcüstana yeni təyin olunmuş⁷¹ diplomatik nümayəndəsi Əbdülkərim Paşa öz Azərbaycanlı həmkarına təbrik telefonuqramı göndərmişdi⁷². Qeyd edək ki, həmin dövrdə Qacar İranının Tiflisdə konsulu vəzifəsini Şərif-üd-Dövlə, vitse-konsulu vəzifəsini isə Mirzə Əhməd xan tuturdu⁷³.

Bakının azadlığa qovuşması Azərbaycanın müttəfiqlərini və dostlarını sevindirdiyi qədər düşmənlərinin kədərinə və xəyal qırıqlığına səbəb olmuşdu. Həmin düşmən qüvvələr nəzarət və təsirləri altında olan bəzi mətbu orqanlar vasitəsilə mənfi emosiyalarını ictimailəşdirərək özlərinə təsəlli tapmağa çalışır, nəticədə Azərbaycan diplomatik nümayəndəliyinin sərt təkisi ilə üzləşirdilər. Tiflisdə rus dilində nəşr olunan “Trudovoye zname” qəzetinin 16 sentyabr 1918-ci il (№ 74), “Borba” qəzetinin 17 sentyabr 1918-ci il (№ 169) və “Kavkazskoye slovo” qəzetinin 15 noyabr 1918-ci il (№ 247) tarixli buraxılışlarında Bakı hadisələri ilə bağlı Qafqaz İslam Ordusunu, Azərbaycan və Osmanlı hökumətlərini hədəfə alan qərəzli və təhqiredici yazılarla bağlı təcili ölçü götürülməsi xahişi ilə diplomatik nümayəndəliyin başçısı M.Y.Cəfərovun Gürcüstan xarici işlər naziri Y.P.Gegeçkoriyə ünvanladığı etiraz məktublarının tam mətnləri “Qruziya” qəzetində çap olunmuşdur⁷⁴. Bakıda nəşr olunan rəsmi dövlət qəzeti “Azerbaydjan” M.Y.Cəfərovun “Trudovoye zname” qəzetində Azərbaycan əleyhinə qəbul olunmaz yazıların çapı ilə bağlı etirazı nəticəsində Gürcüstan hökumətinin qərarı ilə Tiflis Sosialist-İnqilabçı Partiyasının mətbu orqanı olan həmin qəzetin bağlandığını bildirirdi⁷⁵.

Qeyd olunanlarla bağlı Üzeyir Hacıbəyli “Azərbaycan” qəzetinin 1 dekabr 1918-ci il tarixli 53-cü sayında yazırdı: “Azərbaycan Hökumətinin düşmənləri çoxdur. Türklər gedəndən bəridir ki, onlar dil açıb Hökumətimizi hər yerdə məzəmmət etməyə və töhmətləndirməyə çalışırlar. Bakı şəhərindəki bədxahlarımız bəs deyildir ki, Tiflisdə də rus sosialistlərindən və erməni daşnaklarından ibarət olan bir guruh, – ki amal və arzularının şeytənət [şeytanlıq, fitnəçilik] və xəyanətinə görə “qaraguruh” adlanmasına bihəqqin [həqiqətən] layiq və şayəstədirlər [yaraşırlar] – Hökumətimizin və hətta bütün millətimizin əleyhinə qəzetələri[nin] sütunlarında ağızlarına gələni deyib, Azərbaycan Hökumətinin dağıdılmasını və Azərbaycan türklərinin də Ümumi Qafqaz Konfransına buraxılmamalarını tələb edirlər. Bu alçaq guruh Bakı haqqında

⁶⁹ “Azərbaycan” qəz., 1918, 25 sentyabr, № 4 (Bax: “Azərbaycan” qəzeti: 1918-1920: [1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan” qəzetinin tam külliyyatı], I cild, s. 30).

⁷⁰ «Азербайджан» qəz, 1918, 25 sentyabr, № 4, s. 2.

⁷¹ «Sakartvelos respublika» qəz., 1918, 5 sentyabr, № 34, s. 5.

⁷² «Грузия» qəz., 1918, 17 sentyabr, № 12.

⁷³ «Возрождение» qəz., 1918, 14 avqust, № 164.

⁷⁴ «Грузия» qəz., 1918, 20 sentyabr, № 15 və 9 noyabr, № 56.

⁷⁵ Азербайджан» qəz, 1918, 11 oktyabr, № 5, s. 2.

biri-birindən qırmızı yalanlar buraxıb, bir tərəfdən camaatı iğfal [aldadaraq], digər tərəfdən dəxi son dərəcə acı olan buğz [nifrət] və ədavətlərini ibrazla [göstərərək] bir məqama çatıbdırlar ki, həmsayəmiz [bir kölgədə yaşadığımız, qonşularımız] nəcib gürcülər bunların bu payədə olan cinayət və şeytənətlərindən bezar olaraq “Qruziya” qəzetəsinin baş sütununda öz inciklərini [narazılıqlarını] izhar edib müfəttinlərin [fitnəkarların] yalanlarını bir-bir üzlərinə çırpırlar. Azərbaycan Hökumətinin vəkili Məhəmməd Yusif Cəfərov cənabları dəxi bu qədər söylənən yalanlara və gəda ağzından çıxmağa layiq olan söyüşlərə laqeyd baxa bilməyib gədalar güruhunun Gürcüstan dövlətində ağızları yumulması xüsusunda gürcü hökumətinə bir ixtar [xəbərdarlıq] verdi”⁷⁶.

Bakının işğaldan azad olunması ərəfəsində Gürcüstan hökumətini bu şəhərdəki vətəndaşlarının taleyi narahat edirdi. Bununla bağlı, Gürcüstan xarici işlər naziri v.i.e. Konstantin Qvarcaladze 9 sentyabr 1918-ci ildə Tiflisdəki Azərbaycan diplomatik nümayəndəliyinə ünvanladığı məktubda “Bakı hökuməti (Bakı Soveti – F.V.) ilə Azərbaycan hökuməti arasında münaqişənin həll olunmadığını və yaxın gələcəkdə də mümkün ki, həll olunmayacağını nəzərə alaraq” Gürcüstan vətəndaşlarının şəxsi və mülki hüquqlarının təmin olunmasında bütün ölçülərin götürülməsi rica olunan notanı Azərbaycan hökumətinə çatdırmağı xahiş edirdi⁷⁷. Məsələyə diplomatik nümayəndə M.Y.Cəfərov dərhal reaksiya verərək bir gün sonra Gürcüstan XİN-ə cavab məktubunda Azərbaycan hökuməti adından Bakı şəhərinin bütün əhalisinin, o cümlədən gürcü əhalisinin şəxsi və əmlak təhlükəsizliklərinin təmin olunması üçün ən qəti tədbirlərin görülcəyini nəql edirdi⁷⁸. Azərbaycan XİN-dən diplomatik nümayəndəliyə daxil olmuş məktubda isə məsələ ilə bağlı qeyd olunurdu ki, “Azərbaycan hökuməti Bakı şəhərinin dinc əhalisinin kim olmasından asılı olmayaraq tamamının həyat və əmlakının qorunması üçün, təbii ki, hərbi vəziyyətin imkan verdiyi qədər, bütün tədbirləri görüb və görməkdədir. Xüsusən Gürcüstan hökumətinə, yaqın, bəllidir ki, Bakı şəhərindən son zamanlar çıxan gürcü vətəndaşlar Azərbaycan ərazisindən maneəsiz və sağ-salamat buraxılırlar. Ancaq prinsipial yöndən konkret “Gürcüstan Respublikasının vətəndaşı” ifadəsinə keçdikdə mənim hökumətim bildirməlidir ki, həmin anlayış hazırkı məqamda tam aydın deyil. Gürcüstan kimləri öz vətəndaşı hesab edir, hansı əsaslar və əlamətlərə görə? Həm də bizim heç bir məlumatımız yoxdur, Bakı şəhərində Gürcüstan Respublikası vətəndaşları varmı və onlar kimlərdir?”⁷⁹

Qeyd olunmalıdır ki, 22 oktyabr 1917-ci ildə aparılmış siyahıyaalınmaya görə, Bakı şəhərinin 234 177 nəfərlik əhalisindən 4 073 nəfəri milliyyətcə gürcü idi⁸⁰.

⁷⁶ “Azərbaycan” qəz., 1918, 1 dekabr, № 53 (Bax: “Azərbaycan” qəzeti: 1918-1920: [1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan” qəzetinin tam külliyyatı], III c., s. 6).

⁷⁷ K.Qvarcaladzenin M.Y.Cəfərova məktubu, 09.09.1918, № 3154 // ARDA, f. 970, s. 1, iş 6, v. 99.

⁷⁸ M.Y.Cəfərovun K.Qvarcaladzeyə məktubu, 10.09.1918, № 1963 // Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, с. 442.

⁷⁹ Azərbaycan XİN-dən M.Y.Cəfərova məktub, 15.08.1918, № 328 // ARDA, f. 970, s. 1, iş 6, v. 96.

⁸⁰ ARDA, f. 894, s. 10, iş 99, v. 80.

Həmin dövrdə Gürcüstan XİN-dən diplomatik nümayəndəliyə göndərilən digər məktublarda 1918-ci ilin avqust ayının ilk günlərində Bakı yaxınlığındakı Biləcəri məntəqəsində azərbaycanlıların əsir götürdüyü Ponteleymon Natsvalovun durumu barədə məlumat verilməsi, Qarayazı bölgəsində qaçaqlar tərəfindən qaçırılan Parseqov və Kayxaraşvilinin azad edilməsində köməklik göstərilməsi xahiş edilirdi⁸¹.

“Sakartvelos respublika” qəzetinin 26 oktyabr 1918-ci il tarixli sayında diplomatik nümayəndə M.Y.Cəfərovun müsahibəsi dərc olunmuşdur. Müsahibədə M.Y.Cəfərov qəzet müxbirinin Azərbaycanla Gürcüstan arasında neft sahəsində əməkdaşlıq məsələsində mövcud maneələr, Bakının ərzaqla təminatında yaranmış problemlərin həlli, Osmanlı ordusunun Dərbənd səmtində irəliləməsi, Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması yönündə görülməli işlər barədə suallarını cavablandırır, eyni zamanda Bakının işğaldan azad edilən zaman böyük dağıntılara məruz qalması və çox sayda erməninin öldürülməsi barədə Tiflisdə işıq üzü görən bəzi qəzetlərin səhifələrində əks olunan məlumatların həddən artıq şişirdildiyini, saxta və qərəzli olduğunu bildirirdi^{82*}.

Ermənistanın Gürcüstandakı müvəqqəti işlər vəkili A.Camalyan 1918-ci il 16 oktyabrda Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi M.Y.Cəfərova etiraz notası göndərərək Qafqaz İslam Ordusu Bakını işğaldan azad etdikdən sonra şəhərdə ermənilərin kütləvi həbsi, şantajı və talanının baş verdiyini iddia edir, Azərbaycan hökumətini qarşısının almaq üçün gecikmiş ölçülər götürməkdə ittiham edirdi⁸³.

Bu notaya 19 oktyabr 1919-cu il tarixli cavabında M.Y.Cəfərov qeyd olunan ittihamların qeyri-dəqiq məlumatlara əsaslandığını yazır və cəmi bir neçə ay qabaq – 1918-ci ilin mart ayında “bolşevik qılığına girmiş ermənilər” tərəfindən müsəlmanlara qarşı Bakı və Şamaxıda qırğınlar törədildiyini, bu zaman qətlə yetirilən dinc müsəlmanların sayının rəsmi göstəricilərə görə, 10 min nəfəri keçdiyini, eləcə də həmin ilin yazında erməni silahlı dəstələri tərəfindən İrəvan quberniyasında 200-dən çox kəndin yerlə yeksan edildiyini xatırladırdı⁸⁴. M.Y.Cəfərovun bu cavabı ilə qane olmayan A.Camalyan M.Y.Cəfərova 5 noyabr 1918-ci ildə eyni məsələyə dair daha bir məktub ünvanlamışdı⁸⁵.

Mərkəzi komitəsi Tiflisdə yerləşən erməni xalq partiyasının sədri 26 sentyabr 1918-ci ildə M.Y.Cəfərova müraciət edərək, rəhbəri olduğu siyasi təşkilatın sosialist yönümlü olmadığını və öz proqramında ümumi rifah, regionun gələcəyi naminə qonşularla sülh və əməkdaşlıq prinsipinə əsaslandığını bildirib partiyanın erməni dilində yayımladığı gündəlik “Joqovurdi dzayn” (“Xalqın səsi”) qəzetinin Azərbaycan ərazi-

⁸¹ Gürcüstan XİN-dən Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinə məktublar, 12.09.1918, № 3216; 04.10.1918, № 3971; 30.10.1918; 07.11.1918 // ARDA, f. 897, s. 1, iş 22, vv. 63, 76.

⁸² “Sakartvelos respublika” qəz., 1918, 26 oktyabr, № 75, s. 3.

* Müsahibənin tam mətninə bax: Əlavə 1.

⁸³ A.Camalyanın Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinə notası, 16.10.1918, № 1249 // ARDA, f. 897, s. 1, iş 11, v. 351; «Кавказское слово» qəz., 1918, 18 oktyabr, № 223.

⁸⁴ «Кавказское слово» qəz., 1918, 23 oktyabr, № 227; «Азербайджан» qəz., 1918, 27 oktyabr, № 19, s. 1.

⁸⁵ ARDA, f. 897, s. 1, iş 11, vv. 402-403.

sində yayılmasına icazə verilməsi üçün Azərbaycan Respublikası hökuməti qarşısında vəsatət qaldırılmasını xahiş edirdi⁸⁶.

Mudros barışıqından sonra Azərbaycan Nazirlər Şurasının sədri F.Xoyski diplomatik nümayəndə M.Y.Cəfərova general V.Tomsonla aralarında mübadilə edilmiş teleqramların surətini göndərərək, onların məzmunu barədə Gürcüstan hökumətinin məlumatlandırılmasını xahiş edirdi. F.Xoyskinin teleqramında qeyd olunurdu ki, Azərbaycan hökuməti Ənzəlindəki Britaniya qüvvələrinin komandanı V.Tomsona onun komandanlığı altında müttəfiq qoşunlarının dəstəsinin Bakı şəhərinə daxil olmasına etiraz etmir və tam əmindir ki, bu gəliş Azərbaycanın müstəqilliyi və ərazi bütövlüyünün pozulmasına səbəb olmayacaq. V.Tomsonun cavab teleqramında belə xoşməramlı məktuba görə təşəkkür edilir və əməkdaşlıqdan hər iki tərəfin razı qalacağına əminlik ifadə olunurdu⁸⁷.

2.1.3. ZDFR-in əmlak bölgüsü və Tiflisdə Azərbaycana məxsus mülkiyyət və sənəd məsələlərinin həlli

Gürcüstan Demokratik Respublikası hökuməti nəzdində müxtəlif qurumlarda Azərbaycan nümayəndələrinin işi üzərində ümumi rəhbərlik Azərbaycan hökuməti tərəfindən diplomatik nümayəndə M.Y.Cəfərova həvalə olunmuşdu⁸⁸. “Kavkazskoye slovo” qəzeti 31 iyul 1918-ci il tarixli sayında Azərbaycan və Gürcüstan məhkəmə strukturlarının icraatında olan məhkəmə işlərinin bölüşdürülməsi ilə bağlı Gürcüstan Ədliyyə Nazirliyində keçirilən iclasda M.Y.Cəfərovun iştirak etdiyini yazırdı⁸⁹.

Diplomatik nümayəndə M.Y.Cəfərovun N.Ramışvili ilə 1918-ci ilin iyun ayında baş tutmuş görüşündə qaldırılan ZDFR-in əmlak və sənədlərinin bölünməsi məsələsinə arbitraj orqanlarında baxılmasına qərar verilmiş və bunun üçün Azərbaycan və Gürcüstan nümayəndələrindən ibarət arbitraj komissiyasının yaradılması razılaşdırılmışdı. Azərbaycan diplomatik nümayəndəliyinin rəhbəri Gürcüstan xarici işlər naziri vəzifəsini icra edən K.Qvarcaladzeyə ünvanladığı məktubunda öz hökumətinin baxılması üçün arbitraja təqdim etdiyi məsələləri sadalayırdı: “1) Qafqaz cəbhəsinin ləğvi nəticəsində qalan əmlakın bölünməsi; 2) Zaqafqaziya mərkəzi dövlət, ictimai və dəmiryolu müəssisələrində qalmış sənəd, iş, plan, alət və sairə daşınmaz əmlakın bölünməsi; 3) Əvvəlki məsələlərlə bağlılıqda Zaqafqaziya hökumətinin buraxdığı 300 milyon rubl məbləğində bonda Azərbaycanın məsuliyyət dərəcəsinin müəyyən olunması”⁹⁰.

⁸⁶ ARDA, f. 897, s. 1, iş 11, vv. 297-298.

⁸⁷ GMTA, f. 1867, s. 2, iş 14, v. 1.

⁸⁸ «Кавказское слово» qəz., 1918, 4 avqust, № 163.

⁸⁹ «Кавказское слово» qəz., 1918, 31 iyul, № 159.

⁹⁰ M.Y.Cəfərovun K.Qvarcaladzeyə məktubu, 15.08.1918, № 444 // Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, с. 438-439.

Gürcüstan hökumətinin 21 avqust 1918-ci il tarixli qərarı ilə Azərbaycanla mübahisəli məsələlərin həlli üçün 3 nəfərdən ibarət arbitraj komissiyası yaradılmalı, komissiya üzvlərindən biri Azərbaycan hökuməti, digəri Gürcüstan hökuməti tərəfindən seçilməli, 3-cü isə bu iki arbitrin seçimi ilə neytral dövlətin nümayəndəsi olmalı idi⁹¹.

Azərbaycan Respublikası hökumətinin 30 avqust 1918-ci il tarixli qərarı ilə dr. Məmmədrza Vəkilov Zaqafqaziya hökumətinin ümumi mülkünün bölünməsi üzrə arbitraj komissiyasının Azərbaycan tərəfdən üzvü təyin edilmişdi⁹². Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyi bu təyinatla bağlı Məmmədrza Vəkilova 7 sentyabr 1918-ci il tarixli 1934 sayılı vəsiqə verir⁹³. M.Y.Cəfərov Əkinçilik (Ziraət) Nazirliyinin müvəkkili Vəkilova 31 avqust 1918-ci ildə yazdığı məktubunda dağ-mədən idarəsinin ləğvi prosesində Azərbaycanın maraqlarının qorunmasının zəruriliyinə diqqət çekərək bu idarənin ləğv edilmə məsələsini öz üzərinə götürməsinə xahiş edirdi⁹⁴. Eyni zamanda o, Xarici İşlər Nazirliyinə sözügedən məsələnin Məmmədrza Vəkilova həvalə oluna biləcəyini yazırdı⁹⁵.

Qeyd edək ki, 9 oktyabr 1918-ci il tarixli 284 nömrəli teleqramla Azərbaycan XİN-dən diplomatik nümayəndə M.Y.Cəfərova Tiflisdə olan doktor Məmməd ağa Vəkilovla danışıraq onun Azərbaycan Respublikasının Ermənistan Respublikası hökuməti yanında diplomatik nümayəndə vəzifəsini tutması təklifinə münasibətinin öyrənilməsi tapşırılır. 22 oktyabr 1918-ci ildə XİN-in eyni mövzuda təkrar teleqramına cavab olaraq M.Y.Cəfərov telefonla bildirir ki, doktor Vəkilov uzun müddət Tiflisdə olmadığı üçün onunla əlaqə yaratmaq mümkün olmayıb. Bundan sonra XİN-dən M.Y.Cəfərova 6 noyabrda göndərilmiş teleqramda Məmməd xan Təkinskinin İrəvana diplomatik nümayəndə təyin olunmasına Ermənistan hökumətinin razılığının sorğu edilməsi tapşırılır və nəticə etibarilə bu təyinat gerçəkləşir⁹⁶.

Gürcüstan xarici işlər naziri vəzifəsinin icraçısı N.Ramişvili 1918-ci ilin oktyabrında M.Y.Cəfərova bildirirdi ki, əvvəllər Terek vilayətinin yaylaqlarına aparılan Duşet qəzasının maldarlarına məxsus 100 min qoyun sürüsünü qış otlaqları ilə təmin etmək üçün Gürcüstan hökuməti Tiflis və Sığnaq qəzalarının Qarayazı və Çatlı düzlərindəki otlaqların ayrılması barədə qərar qəbul edib. Bununla bağlı əvvəllər Qazax qəzasının sakinlərinin ixtiyarına verilən həmin otlaqların daha qazaxlılara verilməməsi qərarlaşdırılıb. Duşet sakinlərinin sürüləri yerləşdirildikdən sonra qalan otlaqların sonradan Qazax qəzasının maldarlarına təklif oluna biləcəyini sözlərinə əlavə edən N.Ramişvili Azərbaycan hökumətinin öz tərəfindən Qazax qəzasının sakinlərinin sü-

⁹¹ Gürcüstan XİN-dən Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinə məktub, 31.08.1918, № 3004 // ARDA, f. 897, s. 1, iş 13, v. 116.

⁹² ARDA, f. 897, s. 1, iş 13, v. 117.

⁹³ ARDA, f. 897, s. 1, iş 13, v. 128.

⁹⁴ ARDA, f. 897, s. 1, iş 13, v. 114.

⁹⁵ M.Y.Cəfərovun Azərbaycan XİN-ə məktubu, 31.08.1918, № 871 // ARDA, f. 897, s. 1, iş 13, vv. 115-115 arx.

⁹⁶ Azərbaycan XİN-dən M.Y.Cəfərova məktub, 06.11.1918, № 423 // ARDA, f. 970, s. 1, iş 149, v. 23.

rülərini Tiflis quberniyasının örtüş yerlərinə gətirmələrinə yol verilməməsi üçün tədbirlər görməsini xahiş edirdi⁹⁷.

1918-ci ilin noyabr ayında Azərbaycan hökuməti tərəfindən M.Y.Cəfərovun özü, Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyin maliyyə agentı N.Nərimanbəyov və Əkbər Sadıqov arbitraj komissiyasına nümayəndə təyin olunurlar⁹⁸.

Uzun müddət Qafqazın inzibati mərkəzi rolunu oynamış Tiflisdən Azərbaycanla bağlı sənədlərin əldə edilməsinə və mülkiyyət məsələlərinə dair Azərbaycanın müxtəlif dövlət strukturlarından Xarici İşlər Nazirliyinə ünvanlanmış müraciətlər Gürcüstanın rəsmi qurumları qarşısında vəsatət qaldırılması üçün bu ölkədəki diplomatik nümayəndəliyə göndərilirdi. Azərbaycan Respublikası Əkinçilik Nazirliyinin bu tipli müraciətlərdən birinin əsasında diplomatik nümayəndəlik Gürcüstan XİN-ə 20 noyabr 1918-ci ildə yazdığı 2768 nömrəli məktubunda keçmiş Qafqaz Canişinlik Dəftərxanasının Mərzçəkmə idarəsinin Zaqatala dairəsinə aid plan, sənəd və alətlərinin Azərbaycan Əkinçilik Nazirliyinin şurasının üzvü Q.Taratınova verilməsini xahiş edirdi. Bu məktuba cavab olaraq bildirilirdi ki, hazırda qeyd olunanların verilməsi mümkünsüz görünür, ancaq zərurət yaranacağı təqdirdə, Q.Taratınova Zaqatala dairəsinə aid plan və sənədlərin surətlərinin götürülməsinə imkan yaradılacaq⁹⁹. Həmin ərəfədə diplomatik nümayəndə M.Y.Cəfərov Gürcüstan Xarici İşlər Nazirliyinə müraciət edərək Zaqafqaziya diyarının 1917-ci ilə aid statistik məlumatlarının verilməsini xahiş edirdi¹⁰⁰.

“Azərbaycan” qəzeti 11 dekabr 1918-ci il tarixli 62 nömrəli buraxılışında Tiflis Müsəlman Cəmiyyətinin sədri İsmayıl bəy Xuramoviçin Bakıya getdiyini və burada Qaçqınlar şöbəsi tərəfindən rəhbəri olduğu cəmiyyətin nəzdində açılmış dərrüleytamin (yetimxananın) bağlanacağı ehtimalı barədə məlumat alacağını qeyd edirdi¹⁰¹. Həmin qəzet 1918-ci il 24 dekabrda işıq üzü görmüş 72-ci sayında isə keçmiş Tiflis Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin nəzdində olan yetimxanaların bağlanması ilə bağlı işləri bitirmək üçün Mustafa ağa Vəkilovun Tiflisə ezam olunduğunu vurğulayaraq yazırdı: “Bu barədə Nəzarət [Nazirlik] tərəfindən Tiflisdəki səfirlə müxabirətdə bulunmuşdur ki, mürəxxəsə [nümayəndəyə] müavinət [kömək] edilsin”¹⁰². [Qeyd edək ki, çox keçmədən – 1919-cu ilin fevral ayında İ.Xuramoviç AXC-nin Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinin I katibi vəzifəsinə təyin olunmuşdu].

Azərbaycan Respublikasının himayədarlıq (sosial təminat) naziri Rüstəm xan

⁹⁷ N.Ramişvilinin M.Y.Cəfərova məktubu, oktyabr, 1918, № 4271 // ARDA, f. 970, s. 1, iş 6, v. 97.

⁹⁸ M.Y.Cəfərovun Gürcüstan XİN-ə məktubu, 04.11.1918, № 2565 // ARDA, f. 897, s. 1, iş 13, v. 130.

⁹⁹ Gürcüstan XİN-in Azərbaycan diplomatik nümayəndəliyinə məktubu, 19.12.1918, № 5159 // ARDA, f. 970, s. 2, iş 142; v. 2. ARDA, f. 897, s. 1, iş 13, v. 228.

¹⁰⁰ “Azərbaycan” qəz., 1918, 7 noyabr, № 33 (Bax: “Azərbaycan” qəzeti: 1918-1920: [1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan” qəzetinin tam külliyyatı], II cild [noyabr 1919], s. 125).

¹⁰¹ “Azərbaycan” qəzeti: 1918-1920: [1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan” qəzetinin tam külliyyatı], III cild, s. 203.

¹⁰² yenə orada, s. 418.

Xoyski 30 yanvar 1919-cu ildə Azərbaycan XİN-ə yazırdı ki, 1918-ci ilin iyun ayında Tiflisdə müsəlman qaçqınların sığınacaqlarında saxlanılan uşaqlar Batuma keçirildikdən sonra həmin sığınacaqların Himayədarlıq Nazirliyinə məxsus olan əmlakı Tiflis Müsəlman Milli Komitəsi tərəfindən ələ keçirilib. Sığınacaqların ləğv olunması məsələsi ilə məşğul olmaq üçün Tiflisə ezam olunmuş Himayədarlıq Nazirliyinin əməkdaşı M.Vəkilov onun üzərinə qoyulan missiyanı yerinə yetirə bilməyib, çünki Komitənin qırmızı qvardiyaçıları tərəfindən dəstəklənən bəzi üzvləri əmlakı ona verməyə imtina ediblər. Məktubda Azərbaycan Respublikasının Tiflisdəki diplomatik nümayəndəliyi vasitəsilə qeyd olunan məsələ ilə bağlı tədbirlərin görülməsi xahiş edilirdi¹⁰³.

Azərbaycan poçt və teleqraf nazirinin XİN-ə məktubunda Saqiri (çox güman ki, Sığırılı – F.V.) Poçt-Teleqraf şöbəsinin talan edildiyi və dövlət mülkiyyətinin bir hissəsinin 2 may 1918-ci ildə şöbənin keçmiş rəisi Georqadze tərəfindən Tiflisə aparıldığı bildirilir, Tiflis poçt-teleqraf dairəsindən onun sərəncamında Saqiri Poçt-Teleqraf şöbəsinə məxsus əmlakın olub-olmamasının sorğu edilməsi xahiş olunurdu. Azərbaycan XİN bu məktubu icrasının təmin olunması məqsədilə 5 fevral 1919-cu ildə diplomatik nümayəndəliyə göndərmişdi¹⁰⁴.

Azərbaycan parlamentinin işçi komissiyasının 10 fevral 1919-cu il tarixli qərarı ilə parlamentin üzvü Əliheydər Qarayev Azərbaycanla bağlı aqrar və digər məsələlərə dair sənədlərin əldə edilməsi üçün Tiflisə ezam olunmuşdu¹⁰⁵.

Əkinçilik Nazirliyindən XİN-ə 1919-cu ilin fevralında yazılmış məktubda nazirliyin hüquq məsləhətçisi Boris Lemmermanın Qafqazda əkinçilik məsələlərinə dair köhnə məhkəmə işlərinin və digər sənədlərin Azərbaycana aid olanlarını Gürcüstan hökumətindən qəbul etmək üçün Tiflisə ezam olunacağı barədə məlumat verilərək diplomatik nümayəndəliyə B.Lemmermana lazımi köməklik göstərilməsi barədə göstəriş verilməsi xahiş olunurdu¹⁰⁶. Əkinçilik Nazirliyinin başqa bir müraciəti əsasında XİN diplomatik nümayəndəliyi Muğan təcrübə stansiyasının torpaq nümunələrinin götürülməsinə və Bakıya göndərilməsinə icazə üçün Gürcüstan hökuməti qarşısında vəsatət qaldırması barədə təlimatlandırır¹⁰⁷.

Nazirlər Şurasının 30 mart və 2 aprel 1919-cu il tarixli qərarlarına əsasən Əkinçilik Nazirliyinin nümayəndələri Taratınov və aqronom Axundov Azərbaycan ipəkçilərinin ehtiyacları üçün Tiflis şəhərindən 4 min ədəd ipəkqurdu toxumları qutusu almalı idilər. Nazirlər Şurasının sədri və xarici işlər naziri F.Xoyski diplomatik nümayəndə M.Y.Cəfərova 3 aprel 1919-cu il tarixli məktubunda adıçəkilən şəxslərə hə-

¹⁰³ ARDA, f. 970, s. 2, iş 142, v. 8.

¹⁰⁴ Azərbaycan XİN-in diplomatik nümayəndəliyə məktubu, 05.02.1919, № 208 // ARDA, f. 970, s. 2, iş 142, vv. 5-7.

¹⁰⁵ ARDA, f. 895, s. 6, iş 3, v. 41.

¹⁰⁶ ARDA, f. 970, s. 2, iş 142, v. 9.

¹⁰⁷ Azərbaycan XİN-in diplomatik nümayəndəliyə məktubu, 30.03.1919, № 589 // ARDA, f. 970, s. 2, iş 142, v. 11.

min malı əldə edə bilmələri üçün 200 min manat verilməsini, eyni zamanda ipəkqurdu toxumlarının təcili surətdə Azərbaycana aparıla bilməsi üçün Gürcüstan hökumətindən icazə alınmasını xahiş edirdi¹⁰⁸. Həmin günlərdə mətbuat yazırdı ki, Gürcüstan Əkinçilik Nazirliyi tərəfindən Kutais ipəkçilik stansiyasının müdiri İ.Q.Kutateladzeyə Gürcüstandan Azərbaycana ipəkqurdu toxumlarının aparılması ilə bağlı diplomatik nümayəndə M.Y.Cəfərovla danışıqların aparılması səlahiyyəti verilib¹⁰⁹.

Gürcüstan yollar, əkinçilik və əmək naziri Noe Xomeriki 11 aprel 1919-cu ildə diplomatik nümayəndə M.Y.Cəfərova məktub yazaraq, onu həmin gün saat 10-da “Oriant” mehmanxanasında Gürcüstanda səfərdə olan Azərbaycan Respublikasının yollar naziri Xudadat bəy Məlikaslanovun şərəfinə veriləcək şam yeməyinə dəvət etmişdi¹¹⁰. Gürcüstan hökumətinin tam heyətlə iştirak etdiyi banketdə Azərbaycan və gürcü xalqları arasında dostluq, həmrəylik və mehriban qonşuluq əlaqələri barədə nitq söyləyənlər arasında M.Y.Cəfərov da var idi¹¹¹.

2.1.4. Bonların buraxılması üzrə danışıqlar

Cənubi Qafqaz respublikaları müstəqilliklərini bəyan etdikdən sonra dövriyyədə bonların (pul əsginaslarının) çatışmazlığı problemi yaranmış, bu səbəbdən yeni bonların çapı məsələsi aktualıq qazanmışdı. Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi kimi Azərbaycan hökuməti adından danışıqlar aparmaq və sənədlərə imza atmaq hüququna malik olan M.Y.Cəfərov Azərbaycan XİN-ə 17 iyul 1918-ci ildə yazırdı: “Məndə məlumatlar var ki, gürcü hökuməti köhnə bonların çapına davam edir, amma onları dövriyyəyə buraxmır. Onlarla ermənilər arasında bonların buraxılması və buraxılmış bonlara öhdəlik barədə razılaşma əldə edilə bilər. Bizə onların müqaviləsinə qoşulmaq hüququnun verilməsi nəzərdə tutulur. Onlar arasında razılaşma əldə olunsaydı, köhnə nümunəli bonlar buraxmağı düşünürlər. Ter-Arutyunovla söhbətimdə mən köhnə nümunəli bonların buraxılmasına qəti etiraz etdim, onların buna hüququnun olmadığını bildirdim”¹¹². Bundan 3 gün sonra – iyul ayının 20-də Gürcüstan və Ermənistan hökumətləri Azərbaycan tərəfini məlumatlandırmadan 200 milyon məbləğində Zaqafqaziya Komissarlığı bonu buraxılması haqqında saziş imzalamış, Azərbaycan hökuməti isə buna qəti etirazını bildirmişdi¹¹³. “Sakartvelo” qəzetinin 11 avqust 1918-ci il tarixli sayında bonların yenidən buraxılmasına Azərbaycan “səfirinin” etirazı ilə bağlı GDR hökuməti tərəfindən Azərbaycana poçt və ya bank

¹⁰⁸ F.Xoyskinin M.Y.Cəfərova məktubu, 03.04.1919, № 635 // ARPIİİSSA, f. 277, s. 2, iş 54, vv. 19-19 arx.

¹⁰⁹ «Азербайджан» qəz., 1919, 6 aprel, № 72, s. 2.

¹¹⁰ ARDA, f. 897, s. 1, iş 2, v. 5.

¹¹¹ M.Y.Cəfərovun AXC XİN-ə təliqəsi, 16.04.1919, № 1509 // ARDA, f. 970, s. 1, iş 33, v. 12.

¹¹² M.Y.Cəfərovun AXC XİN-ə təliqəsi, 17.07.1918, № 76 // ARDA, f. 970, s. 1, iş 6, v. 66.

¹¹³ Q.Əliyev, göstərilən məqaləsi.

vasitəsilə pul göndərilməsinin qadağan edildiyi bildirilirdi¹¹⁴. Azərbaycan ilə Gürcüstan arasında bütün növ poçt rabitəsi təqribən 7 ay sonra bərpa olunur və 15 mart 1919-cu ildən etibarən pul köçürmələri, məktub, teleqram və bağlamaların göndərilməsinə başlanılır¹¹⁵.

M.Y.Cəfərov 1918-ci ilin payız aylarında Cənubi Qafqazın üç respublikası arasında maliyyə və pul-kredit əməliyyatları üçün birlikdə bonların buraxılmasına həsr olunmuş danışıqlarda iştirak etmiş və yekun razılaşma, müqavilə sənədlərinə imza atmışdı. Belə müqavilələrdən biri onunla Gürcüstan Respublikasının maliyyə naziri Georgi Durmuşxanoviç Juruli arasında 15 noyabr 1918-ci ildə imzalanmışdı. Müqaviləyə əsasən 160 milyon rubl dəyərində müştərak bonun buraxılması nəzərdə tutulurdu¹¹⁶. Bundan sonra Gürcüstan tərəfi daha 20 milyon rubl dəyərində bonun buraxılması məsələsini qaldırır. Gürcüstan maliyyə naziri Azərbaycan Respublikasının Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyi nəzdində maliyyə agentinə bununla bağlı 3 yanvar 1919-cu ildə yazırdı: “Gürcüstan parlamenti hökumətə hazırda bizim Azərbaycan hökuməti ilə buraxdığımız 160 milyon məbləğində bondan əlavə daha 20 milyon məbləğində bon buraxmağa icazə verdi, ancaq o şərtlə ki, o qədər bon Azərbaycan üçün də buraxılsın. Bu barədə Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinə Gürcüstan XİN vasitəsilə cari il 16 noyabrda, №№ 1969, 5695 yazmışıq, lakin cavab almamışıq”¹¹⁷. Gürcüstan maliyyə nazirliyinin bu müraciəti barədə 15 yanvar 1918-ci ildə Azərbaycan XİN-i məlumatlandıran M.Y.Cəfərov məsələyə dair öz mövqeyini də açıqlayırdı: “Gürcü tərəfinin təklifindən imtina bir tərəfdən, cari siyasi motivləri nəzərə alsaq, Gürcüstan hökumətini çətin vəziyyətə salacaq və münasibətlərimizin arzuolunmaz gərginləşməsinə səbəb olacaq, digər tərəfdən, gürcülər buna kəskin ehtiyac duyduqları üçün bonların buraxılmasından vaz keçməyəcəklər və bu da münasibətləri gərginləşdirəcək. Dövriyyədə ümumi bonların olmasına ehtiyac duyulduğu üçün yeni bonların buraxılması maliyyə-texniki cəhətdən bizə də əl verir”¹¹⁸.

XİN-dən daxil olmuş 20 yanvar 1918-ci il tarixli təliqədə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Şurasının 20 mln. rubl dəyərində əlavə bonun buraxılmasında maliyyə marağının olmadığı bildirilərək qeyd olunurdu: “Gürcüstan hökuməti bizə 15 noyabr sazişi üzrə nəzərdə tutulan əvvəlki emissiya payımızı hələ verməyib. Əgər siz, Hacınski və Ağayev sizi Gürcüstan hökumətinin təklifini dəstəkləməyə təşviq edən səbəbi izah etsəniz, hökumət əlavə emissiya verə bilər”¹¹⁹. Bu məktuba cavabı

¹¹⁴ “Sakartvelo” qəz., 1918, 11 avqust, № 158, s. 2.

¹¹⁵ «Азербайджан» qəz., 1919, 15 mart, № 58, s. 4.

¹¹⁶ ARDA, f. 970, s. 1, iş 36, vv. 6-8.

¹¹⁷ Gürcüstan maliyyə nazirinin Azərbaycanın Gürcüstandakı maliyyə agentinə məktubu, 03.01.1919, № 42/75 // ARDA, f. 970, s. 1, iş 32, v. 4.

¹¹⁸ M.Y.Cəfərovun XİN-ə təliqəsi, 15.01.1919, № 189 // ARDA, f. 970, s. 1, iş 32, vv. 6-7.

¹¹⁹ Azərbaycan XİN-dən M.Y.Cəfərova təliqə, 20.01.1919, № 116 // ARPİİSSA, f. 277, s. 2, iş 30, v. 3.

gecikdirməyən M.Y.Cəfərov səhəri gün XİN-ə yazırdı: “Məni, Ağayevi və Hacınskini Gürcüstan hökumətinin təklifini dəstəkləməyə təşviq edən səbəb müharibə ilə bağlı Gürcüstanda yaranmış pul böhranı, Gürcüstanın möhkəm xahişi və bizim onlara kömək etmək istəyimizdir. Bunlardan başqa 15 noyabr sazişi ilə biz iki respublikanın razılığı əsasında bonların buraxılması presedentini yaratdıq. Uzaq başı, gürcülər bizsiz ermənilərlə razılaşaraq bonlar buraxa bilirlər. Belə olan halda biz təcrid olunmuş vəziyyətə düşəcəyik, bizə gürcülərlə razılığa gəlib o biri tərəfi təcrid etmək əl verir. İmtina etməyimiz Gürcüstanın Ermənistanla yaxınlaşmasına əsas yaradacaq, bu da bizim üçün arzuolunmazdır”¹²⁰.

Bu məktublar mübadiləsinin sonunda Azərbaycanın mövqeyi yekun olaraq belə formalaşdırılır: Hökumət 20 mln. rubl məbləğində bonların buraxılmasına o şərtlə razıdır ki, Gürcüstan hökuməti bundan sonra qeyd-şərtsiz Azərbaycan Respublikası və digər qonşu respublikalarla müştərək bonların buraxılmasına birdəfəlik son verəcək¹²¹.

M.Y.Cəfərov Azərbaycan XİN-ə 8 fevral 1919-cu il tarixli təliqəsi ilə məlumat verirdi ki, Gürcüstan hökuməti ilə Ermənistan nümayəndələri arasında sərhəd məsələləri, əsasən də bonların buraxılması ilə bağlı intensiv danışıqlar gedir; gürcülər Ermənistanla müştərək bonların buraxılmasını istəyir və görünür ki, bu məsələyə dağlıları da cəlb etmək fikrindədirlər¹²².

25 fevral 1919-cu ildə Azərbaycan XİN-dən Gürcüstan XİN-ə ünvanlanmış və surəti Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinə göndərilmiş məktubda qeyd olunurdu: “Əldə olunmuş məlumatlara görə, Gürcüstan hökuməti Azərbaycan hökuməti ilə razılaşdırmadan 12 fevralda Ermənistanla 320 mln. rubl dəyərində bonların buraxılması barədə müqavilə bağlayıb. Bu, Azərbaycan hökumətinin maliyyə maraqlarına toxunur və 15 noyabr 1918-ci il müqaviləsinin 7-ci bəndinə ziddir. Azərbaycan hökuməti təcili surətdə yeni bonların buraxılmasının dayandırılmasını tələb edir. Əks halda maliyyə maraqlarının qorunması üçün bütün ölçüləri götürəcək”¹²³.

Diplomatik nümayəndənin müavini F.Vəkilov 1919-cu ilin mart ayında teleqramla Azərbaycan XİN-i məlumatlandırırdı ki, “Gürcüstan Müəssislər Məclisi əlavə 100 mln. rubl məbləğində bonun buraxılmasını təsdiqlədi. Biz və Ermənistan üçün də eyni miqdarda bon buraxılacaq və müqavilə imzalanandan sonra təhvil veriləcək. Gürcüstan hökuməti ayrı-ayrı qurumların tələbi ilə qismən razılaşaraq bizim bonları qəbul etməyə razılaşmır, ancaq bizim seçiminiz əsasında bəzi yerlərdə müəyyən

¹²⁰ M.Y.Cəfərovun Azərbaycan XİN-ə təliqəsi, 21.01.1919 // ARPIİİSSA, f. 277, s. 2, iş 30, vv. 7-7 ob; ARDA, f. 970, s. 1, iş 32, v. 8.

¹²¹ Azərbaycan XİN-in M.Y.Cəfərova təliqəsi, 28.01.1919, № 158 // ARPIİİSSA, f. 277, s. 2, iş 30, v. 19.

¹²² ARPIİİSSA, f. 277, s. 2, iş 30, v. 37.

¹²³ Azərbaycan XİN-dən Gürcüstan XİN-ə məktub, 25.02.1919, № 1719 // ARPIİİSSA, f. 277, s. 2, iş 30, vv. 40-42.

məbləğin dəyişməsinə imkan yaradır. Gürcüstan gələcəkdə bonların buraxılması məsələsini konfransda həll etməyi təklif edir”¹²⁴.

Azərbaycan hökuməti 27 mart 1919-cu ildə keçirilmiş iclasında Gürcüstan ilə Ermənistan arasındakı 12 fevral 1919-cu il sazişinə görə, hər ölkə üçün 80 milyon rubl məbləğində bonun buraxılmasında və əlavə hər ölkə üçün 100 milyon rubladək Zaqafqaziya bonunun buraxılmasında iştirak barədə qərar qəbul edir¹²⁵. Bununla bağlı diplomatik nümayəndə M.Y.Cəfərova danışıqlarda iştirak etmək səlahiyyəti verən 30 mart 1919-cu il tarixli 596 nömrəli mandat verilir¹²⁶.

Gürcüstanın Azərbaycanın tələblərini yerinə yetirməməsi ilə əlaqədar artıq o dövrdə Azərbaycan XİN-ə başçılıq edən M.Y.Cəfərov 15 may 1919-cu ildə gürcü tərəfinə nota göndərir. 4 iyun 1919-cu ildə Tiflisdə Azərbaycan xarici işlər naziri M.Y. Cəfərov, Gürcüstan maliyyə naziri K.P.Kandelaki və Ermənistan nümayəndələri L.G. Yevanqulov və Q.Q.Ter-Arutunyan Azərbaycanla Gürcüstan arasında imzalanmış 15 noyabr 1918-ci il, Gürcüstanla Ermənistan arasında imzalanmış 20 iyun 1918-ci il, 12 fevral 1919-cu il və 7 may 1919-cu il, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan arasında imzalanmış 6 sentyabr 1918-ci il tarixli müqavilələrə əlavə olaraq yeni üçtərəfli müqavilə bağlayırlar. Müqaviləyə görə, əvvəlki əsaslarda 100 milyon rubl məbləğində Zaqafqaziya bonu buraxılmalı idi. Həmçinin hər üç respublika birgə bonlar buraxmaq barədə razılığa gəlməsələr, Gürcüstan hökuməti Zaqafqaziya bonlarının bütün nümunələrinin litoqrafiya daşlarını və qurğusun lövhələrini cillatmağı, rəsmlərinin, foto şəkillərinin neqativlərini məhv etməyi öhdəsinə götürürdü¹²⁷.

2.1.5. Ararat (Ermənistan) Respublikasının Azərbaycan ərazilərinə hərbi təcavüzü

1918-1920-ci illərdə Ermənistan (Ararat) Respublikasının Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü, erməni quldur dəstələrinin İrəvan qəzası və ətraf bölgələrdə yerli türk-müsəlman əhaliyə qarşı qətliaamları Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinin fəaliyyətinin bu istiqamətə də yönləndirilməsi zərurətini yaradırdı. Azərbaycan hökuməti ilə Ermənistan rəhbərliyi arasında müəyyən yazışmalar və irtibat bəzən birbaşa deyil, bu ölkələrin Gürcüstanda fəaliyyət göstərən diplomatik təmsilçilikləri vasitəsilə həyata keçirilirdi. 1918-ci ilin yayında general Andranikin başçılığı altında Ermənistan hərbi hissələrinin ilk işğal yönümlü hərəkətlərinə – Azərbaycan ərazilərinə soxularaq Əsgəran yaxınlığında Şuşa şəhərinə gedən yolu və Gorus səmtində Zəngəzur qəzasının bir hissəsini ələ keçirmələrinə Azərbaycan hökumətinin ilk etiraz notası qarşı tərəfə məhz Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəlik vasitəsilə göndərilmişdi. M.Y.Cəfərovun xarici işlər naziri F.Xoyskinin təlimatı

¹²⁴ ARPIİSSA, f. 277, s. 2, iş 30, v. 45.

¹²⁵ ARDA, f. 970, s. 1, iş 32, v. 16.

¹²⁶ ARDA, f. 970, s. 1, iş 32, v. 17.

¹²⁷ ARDA, f. 970, s. 1, iş 32, vv. 2-2 arx.

ilə¹²⁸ Ermənistanın Gürcüstandakı müvəqqəti işlər vəkili A.Camalyana ünvanladığı 15 avqust 1918-ci il tarixli 461 nömrəli etiraz notasında Azərbaycan hökuməti adından erməni qoşunlarının Azərbaycan torpaqlarından təcili surətdə çıxarılması tələb olunurdu. A.Camalyan bu notaya 17 avqust tarixli cavabında Andranik və onun dəstəsinin Ermənistan ordusundan çoxdan tərxis olunduğunu, bundan sonra Ermənistan hakimiyyətini tanımayaraq ona tabe olmadığını diqqətə çatdırırdı¹²⁹.

M.Y.Cəfərov Azərbaycan xarici işlər naziri v.i.e. Məmməd xan Təkinskiyə ünvanladığı 23 oktyabr 1918-ci il tarixli məruzəsində, onun teleqramı əsasında A. Camalyanla görüşüb Tigran Bekzadyanın Ermənistanın Azərbaycanda diplomatik nümayəndəsi vəzifəsinə təyinatının Azərbaycan hökuməti üçün qəbul olunmazlığını çatdırdığını bildirirdi [Qeyd olunmalıdır ki, T.Bekzadyanın Ermənistanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəsi qismində vəkaləti Azərbaycan hökuməti tərəfindən 14 sentyabr 1918-ci ildə tanınmışdı¹³⁰]. Məruzədən M.Y.Cəfərovun Azərbaycan Nazirlər Şurasının 15 oktyabr 1918-ci il təlimatına əsasən, Ermənistanın müvəqqəti işlər vəkili ilə sülh tonunda danışdığı və həmsöhbətinə bəzi erməni mətbu orqanlarının müəyyən hadisələri qabardaraq ölkələr arasında əlaqələri pisləşdirməyə çalışdığını söylədiyi, A.Camalyanın deyilənlərlə razılaşdığı və bu barədə öz hökumətini məlumatlandıracağına söz verdiyi, həmçinin söhbət zamanı keçmiş unudub münacişəyə birdəfəlik son qoyulması və Azərbaycanla Ermənistan arasında münasibətlərin yaxşılaşdırılması məsələlərinin müzakirə olunduğu aydınlaşır¹³¹.

M.Y.Cəfərovun A.Camalyana 4 dekabr 1918-ci ildə yazdığı məktubda vəkil Arşak Malxazovun Ermənistanın Azərbaycan Respublikasında diplomatik nümayəndəsi vəzifəsinə təyinatına etiraz edilmədiyini bildirilirdi¹³².

M.Təkinski M.Y.Cəfərova göndərdiyi 9 dekabr 1918-ci il tarixli depeşada Ermənistanın Gürcüstandakı müvəqqəti işlər vəkilinə Qaraqoyunlu kəndinin "Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz hissəsi olan Qazax qəzasına" aid olduğunu və adıçəkilən kəndin sakinlərinin heç bir vəchlə Ararat Respublikasının tərkibinə daxil olmaq istəmədiklərini çatdırmağı xahiş edirdi¹³³ [Qeyd edək ki, Azərbaycanın Tiflis şəhərindəki diplomatik nümayəndəliyinə 19 dekabr 1918-ci ildə göndərilmiş məktubda Ermənistanın Gürcüstandakı diplomatik missiyasının Qolovin prospekti 8-də yerləşən binanın (Zubalovun evi) 3-cü mərtəbəsinə köçdüyü barədə məlumat verilir, bütün növ məktubların həmin ünvana göndərilməsi xahiş olunurdu¹³⁴].

M.Y.Cəfərovun A.Camalyana ünvanladığı aşağıdakı məzmununda notası Gür-

¹²⁸ ARDA, f. 897, s. 1, iş 11, vv. 192-192 arx.

¹²⁹ ARDA, f. 897, s. 1, iş 11, v. 193; «Грузия» qəz., 1918, 31 dekabr; «Азербайджан» qəz., 1919, 1 yanvar, № 1, s. 3.

¹³⁰ ARDA, f. 100, s. 2, iş 7, v. 45.

¹³¹ ARDA, f. 970, s. 1, iş 7, vv. 1-3.

¹³² ARDA, f. 897, s. 1, iş 11, vv. 523-524.

¹³³ ARDA, f. 970, s. 1, iş 14, v. 9.

¹³⁴ ARDA, f. 897, s. 1, iş 11, v. 528.

cüstanın rəsmi mətbuatında – “Sakartvelos respublika” qəzetinin 22 noyabr 1918-ci il tarixli sayında “Erməni ordusunun Azərbaycana hücumu” başlığı altında dərc edilir: “Mənim hökumətimin əlində olan məlumatlara görə, 2 noyabrda Ermənistanın hərbi hissələri Azərbaycan Respublikasının sərhədlərini keçmiş və Gəncə diyarının Göyçə gölünün şimal tərəfində yerləşən 9-cu hissəsi civarlarına soxulmuşlar. 60 min yerli müsəlman sakin bu ordunun zorakılığına və qərarinə məruz qalmışdır. Bununla bağlı mənim hökumətimin etirazını bildirirəm. Bu hadisə barədə məlumatın Gəncə qəzasının müsəlmanlarına qarşı zorakılıqların qarşısının alınması və Azərbaycan ərazilərinin erməni hissələrindən təmizlənməsi məqsədilə təcili tədbirlər görülməsi üçün sizin hökumətin diqqətinə çatdırılmasını xahiş edirəm”¹³⁵.

1919-cu ilin fevral-aprel aylarında Göyçə mahalında gərginlik yüksələn xətt üzrə inkişaf edir. 26 fevral 1919-cu ildə mahalın ən böyük yaşayış məntəqələrindən olan Zod kəndinə rotmistr Silikovun başçılığı altında erməni hərbiçiləri gəlir və sakinlərdən 750 pud taxıl və 1000 pud saman verilməsini tələb edirlər. Sakinlər o qədər məhsul ödəmə imkanına malik olmadıqlarını dedikdə təhqir olunub qamçılarla döyürlər. Nəticədə yerli əhali ilə Silikovun dəstəsi arasında silahlı toqquşma baş verir; Zod kəndinin sakinlərindən Məci Süleyman oğlu qətlə yetirilir, Kərbəlayı Camal Hacı Haqverdi oğlu, Məşədi Məhəmməd Kərbəlayı Süleyman oğlu, Cavad Vəli oğlu və Böyük Qaraqoyunlu kəndinin sakini Məmməd Tağı yaralanırlar, ermənilər tərəfdən isə 4 zabıt və 15 əsgər öldürülür. Bu hadisədən bir neçə gün sonra erməni silahlı dəstələrinin Göyçə mahalının Qoşabulaq, Daşkənd və Böyük Məzrə kəndlərini ələ keçirmək cəhdləri yerli sakinlərin müqaviməti nəticəsində uğursuz olur. Həmin gün mahalın bütün kəndlərinin sakinləri toplaşaraq Oğruca kəndinin sakini Məşədi İsa Kərbəlayı Musa oğlunun başçılığı altında özünümüdafiə dəstələri yaradırlar. Ermənistanın zodduları cəzalandırmaq üçün yaratdığı təhqiqat komissiyasının üzvləri və general Tomsonun tapşırığı ilə onları müşayiət edən britaniyalı polkovnik Temperley Göyçəyə buraxılırlar. 12 aprel 1919-cu ildə erməni nizami ordusu Göyçədə irimiqyaslı hücumu başlayır və 1 həftə ərzində 22 türk-müsəlman kəndini (Daşkənd, Qoşabulaq, Sarıyaqub, Baş Şorca, Aşağı Şorca, Söyünquluəğalı, Ağkilsə, Zod, Quluəğalı, Böyük Qaraqoyunlu, Kiçik Qaraqoyunlu, Zərzibil, Cənəhmədli, İnəkdağ, Qaraiman, Kəsəmən, Başkənd, Kiçik Məzrə, Böyük Məzrə, Şişqaya, Qayabaşı, Hacıqərib) yerlə yeksan edir. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Şurasının sədri F.Xoyski Gürcüstandakı diplomatik nümayəndə M.Y.Cəfərova göndərdiyi teleqramda yazırdı: “Qan tökülməsinin qarşısının alınması üçün general Tomsondan təcili surətdə erməni qoşunlarının Azərbaycanın Göyçə bölgəsinin Zod və digər kəndlərinə göndərilməsinin dayandırılmasını israrla təkid etməni xahiş edirəm”¹³⁶.

İnzibati-ərazi bölgüsünə görə, Yeni Bəyazid/Novobəyazid qəzasına daxil edilmiş Göyçənin azərbaycanlı əhalisinin Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik

¹³⁵ “Sakartvelos respublika” qəz., 1918, 22 noyabr, № 98, s. 3.

¹³⁶ Bax: ARDA, f. 970, s. 1, iş 159, vv. 1-22.

nümayəndəliyinə müraciətindən onların daha əvvəl də ermənilərin zorakılıqları ilə üzləşdiyi belli olur. Belə müraciətlərdən birində 1918-ci il 15 martda göyçəlilərin qonşu erməni kəndlərinin sakinləri tərəfindən qətl və talan edildikləri barədə məlumat verilirdi¹³⁷. Diplomatik nümayəndə M.Y.Cəfərov Ermənistanın müvəqqəti işlər vəkili A.Camalyana 1918-ci il 13 avqustda ünvanladığı məktubunda Yeni Bəyazid qəzasının Əfəndiköy kəndinin sakinlərinin ətraflarındakı erməni kəndlərinin hücumuna məruz qalmaları barədə müraciətini göndərirdi¹³⁸. A.Camalyan 19 avqust 1918-ci il tarixli cavab məktubunda Əfəndiköy sakinlərinin müraciətini Ermənistan XİN-ə göndərdiyi barədə məlumat verirdi¹³⁹.

Osmanlı-türk qoşunlarının Qafqaz ərazisini tərk etməsindən istifadə edən ermənilər Qərbi Azərbaycanın digər mahallarında da fəallaşmışdılar. Göyçə olayları ərəfəsində polkovnik Doluxanovun başçılığı altında erməni silahlı dəstəsi Vedibasara mahalına daxil olaraq yerli əhalini amansız zülmərə məruz qoymuşdu¹⁴⁰. Azərbaycan xarici işlər naziri v.i.e. Adilxan Ziyadxanov Tiflisdəki diplomatik nümayəndə M.Y. Cəfərova ünvanladığı 21 mart 1919-cu il tarixli məktubu ilə Vedibasarda yerləşən erməni dəstəsinin əlində olan İrəvan qəzasının Qaraxaç, Qədili, Qarabağlar, Ağasibəyli, Dəhnəz, Şahablı kəndlərinin bir neçə yüz qız və gəlininin azad olunması üçün müttəfiqlərin Tiflisdə yerləşən ali komandanlığı qarşısında təxirəsalınmaz addımların atılması barədə təlimat vermişdi. A.Ziyadxanov İrəvanda diplomatik nümayəndə M.Tekinskiyə də eynilə Ermənistan hökuməti ilə təcili irtibata keçməyi tapşırırmışdı¹⁴¹. Təlimata uyğun olaraq Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinin müşaviri F.Vəkilov 28 martda Böyük Britaniya missiyasının başçısı general Uilyam Biçlə görüşür. U.Biç F.Vəkilovun özü ilə gətirdiyi xəritələr əsasında Vedibasara bölgəsində baş verən zorakılıqlar barədə ətraflı məlumat alır, kəndlərin adını yazaraq təcili teleqrafla İrəvanda ingilis komandanlığı ilə əlaqə yaradılması və qadınların azad edilməsi üçün tədbirlərin görülməsi barədə tapşırıq verir. Generalla söhbət zamanı F.Vəkilov Paris Sülh Konfransında Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı Ə.Topçubaşovun göndərdiyi diplomatik poçtun Batumda açıldığı barədə də şikayət edir. Biç bu barədə yazılı məlumat verilməsini xahiş edir və məsələni araşdıracağına söz verir¹⁴².

1919-cu ilin ilk aylarında Ermənistanın nizami ordu birliklərinin hücumları nəticəsində İrəvan quberniyasından Naxçıvan və Şərur qəzalarına sığınmış türk-müsəlman qaçqınların sayı 100 min nəfərə çatırdı. Bu qaçqınların acınacaqlı durumu barədə AXC-nin Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi M.Y.Cəfərova 14 mart 1919-cu ildə məktub ünvanlayan Naxçıvan Milli Komitəsinin sədri Cəfərqulu

¹³⁷ ARDA, f. 970, s. 1, iş 6, v. 125.

¹³⁸ M.Y.Cəfərovun A.Camalyana məktubu, 13.08.1918, № 417 // ARDA, f. 897, s. 1, iş 11, v. 171.

¹³⁹ ARDA, f. 897, s. 1, iş 11, v. 205.

¹⁴⁰ ARDA, f. 970, s. 1, iş 41, vv. 16-17.

¹⁴¹ ARDA, f. 970, s. 1, iş 41, v. 18.

¹⁴² ARDA, f. 970, s. 1, iş 54, vv. 2-2 arx.

xan Naxçıvanski Azərbaycan hökumətindən təcili yardım göstərilməsini rica edirdi. Bununla yanaşı, adıçəkilən qəzaların yarım milyonluq müsəlman əhalisinin də taleyin ümidinə buraxıldığından gileylənərək belə davam etsə, yaxın gələcəkdə həmin bölgələrdə müsəlmanların qalmayacağı barədə həyəcan təbili çalırdı¹⁴³. C.Naxçıvanski həmin gün eyni ünvana göndərdiyi başqa bir məktubunda isə əksəri İstanbulda təhsil almaq, o cümlədən hərbi zabit məktəblərində oxumaq üçün göndərilmiş 100-dən çox Naxçıvan, Ordubad və Şərur sakininin Qərbi Azərbaycandakı hərbi əməliyyatlarla bağlı öz doğma yerlərinə qayıda bilmədiyini və Tiflisdə çarəsiz vəziyyətdə qaldığı bildirilir, onların diplomatik nümayəndəliyin vəsatəti ilə Naxçıvana ingilis əsgərləri tərəfindən qorunan qatarla göndərilməsinin mümkünlüyünə diqqəti çəkir, Naxçıvan bölgəsinin rəsmi olaraq Azərbaycana birləşdirilməsinin ona Azərbaycan hökumətinin nümayəndəsi kimi M.Y.Cəfərova müraciət etmək hüququnu verdiyini vurğulayaraq bu məsələdə köməklik göstərilməsini xahiş edirdi¹⁴⁴. Qeyd edək ki, C.Naxçıvanski sözügedən məktubları Naxçıvanın mütəsərrifi (valisi) qismində imzalamışdır.

1919-cu ilin may ayının əvvəlində Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyindən Gürcüstandakı diplomatik missiyaya, o dövrdə Qafqaz konfransında iştirak etdiyi üçün¹⁴⁵ Tiflisdə olan yeni xarici işlər naziri M.Y.Cəfərovun adına göndərilmiş şifrəli teleqramda Ermənistandakı diplomatik nümayəndə M.Təkinskinin məlumatına istinadən ingilis generalı C.Milnin Naxçıvana gedəcəyi və bununla əlaqədar, Ermənistanın 3 mayda müttəfiqlərin missiyasının razılığı əsasında Qars kimi Naxçıvanı da tutacağını elan edəcəyi bildirilir, azərbaycanlı zabidlərin ingilislərin əmri ilə Naxçıvanı tərk etdiyi vurğulanaraq qeyd olunanlarla bağlı müvafiq şəkildə etiraz bildirilməsi barədə təlimat verilirdi¹⁴⁶. Naxçıvan şəhərinin sakinləri M.Y.Cəfərova müraciətlərində naxçıvanlıların erməni idarəçiliyinə tabe olmayacaqlarını qeyd edərək bununla bağlı ingilis general-qubernatoru və Ermənistan hökumətinə ünvanladıkları etiraz məktublarının surətlərini təqdim edir, diplomatik nümayəndədən onları mümkün bütün vasitələrlə geniş ictimaiyyət və dünya hökumətləri arasında yaymağı xahiş edirdilər¹⁴⁷.

2.1.6. Cənub-Qərbi Qafqazın türk-müsəlman əhalisinin problemləri

Qafqazın cənub-qərbində, xüsusən Acarıstan, Axısqa, Axalkələk və Qars bölgələrində baş verən hərbi-siyasi prosesləri diqqətlə izləyən Azərbaycan hökumətini və diplomatik orqanlarını həmin bölgələrdəki yerli türk-müsəlman əhalinin taleyi narahat edirdi. Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyi Azərbaycanın

¹⁴³ ARPIİSSA, f. 277, s. 2, iş 3, v. 4.

¹⁴⁴ ARPIİSSA, f. 277, s. 2, iş 3, v. 3.

¹⁴⁵ ARDA, f. 970, s. 2, iş 157, v. 1.

¹⁴⁶ A.Ziyadxanovun M.Y.Cəfərova teleqramı, 03.05.1919, № c/35 // ARPIİSSA, f. 277, s. 2, iş 3, v. 9.

¹⁴⁷ ARPIİSSA, f. 277, s. 2, iş 3, v. 13.

mərkəzi xarici siyasət qurumunu sözügedən coğrafiyadakı yeniliklər barədə məlumatlandırmağa çalışırdı.

Diplomatik nümayəndə M.Y.Cəfərov Azərbaycan xarici işlər nazirinə 3 yanvar 1919-cu il tarixli teleqramında yazırdı: “İngilis qoşunları Batum vilayətinin tamamını ələ keçirib. 16 yanvarda ən sonuncu türk əsgəri Qars vilayətini tərk etməlidir. Vilayətdə hakimiyyət yerli milli komitə tərəfindən formalaşdırılır. Nəzərə alınsa ki, türk qoşunlarının gətməsi ilə Qars vilayətini ermənilər, Ərdahan vilayətini isə gürcülər ələ keçirə bilər, oraya təcili öz qubernatorumuzu təyin etməliyəm ki, o, əhali və orada olan ordu bölmələri ilə vilayətin zəbt olunmasının qarşısını ala bilsin. Bundan başqa Bakıdakı ingilis nümayəndəsi ilə danışıqlara başlayıb konfransda məsələnin yekun həllinə qədər, Batum vilayətinə münasibətdə edildiyi kimi, müttəfiq qoşunlarının Qarsı Azərbaycanın bir hissəsi olaraq tutmalarını xahiş edirəm. Mən də bu xüsusda Tiflisdəki ingilis nümayəndəsi ilə danışıcağam. Məsələnin bu şəkildə həlli vilayətin işğalının qarşısını alacaq və bizə orada hakimiyyəti təşkil etməyə və əhalini təşkilatlandırmağa imkan verəcək. Öz tərəfindən Qaraşarovun Qarsın qubernatoru, Bakıya yola düşən Musikiyevin isə onun müavini vəzifəsinə təyin edilməsini tövsiyə edərdim. Axırsız qəzasına gəldikdə, onun nümayəndələri mənimlə görüşdükdən sonra Gegeçkoriyə bildiriblər ki, bu qəzanın məsələsinin həllini Qafqaz xalqlarının konfransının ixtiyarına verəcəklər”¹⁴⁸.

Həmin günlərdə diplomatik nümayəndənin müşaviri F.Vəkilov Azərbaycan XİN-ə yazırdı ki, “Hökumətə Qərbi Zaqafqaziya müsəlmanlarının vəziyyətini məruzə etmək üçün sabah Bakıya Axırsızın nümayəndələri Hədiyev və Mursaqulov yola düşürlər. Batumda 15 minlik ingilis qoşunu var, onlardan iki mini hazırda Tiflisə gəlibdir”¹⁴⁹.

M.Y.Cəfərov 3 fevral 1919-cu il tarixli məktubu ilə həmin il 20 yanvarda Ərdahan dairəsinin Posof nahiyyəsində gürcü ordu birlikləri ilə Cənub-Qərbi Qafqaz müvəqqəti hökumətinin yerli milis qüvvələri arasında baş vermiş silahlı toqquşma barədə XİN-i məlumatlandırırdı¹⁵⁰.

Azərbaycan hökumətinin 5 mart 1919-cu il tarixli iclasında Nazirlər Şurasının sədrinin Axırsız qəzasında vəziyyətlə bağlı məruzəsi dinlənilərək qərara alınır: “Xarici işlər nazirinə Gürcüstan hökumətinə Axırsız qəzasının özmüqəddəratını təyinetmiş əhalisi üzərinə silahlı təzyiqlə bağlı etiraz bildirilməsi tapşırılsın. Etiraz məktubunun surəti müttəfiqlərin komandanlığına göndərilsin”¹⁵¹.

Hökumətin təlimatına uyğun olaraq XİN başçısı v.i.e. A.Ziyadxanov tərəfindən Gürcüstan XİN-ə ünvanlanmış etiraz notasında qeyd olunurdu: “Azərbaycan hökumətində olan məlumata görə, Gürcüstan hökuməti Axırsız qəzasının və ona qonşu bölgələrin müsəlman əhalisinin sərbəst və müstəqil mövcudiyyətə cəhdlərini silah gücü ilə dəf etmək üçün addımlar atıb. Hesab edirəm ki, özmüqəddəratını təyinetmə

¹⁴⁸ ARDA, f. 970, s. 1, iş 151, v. 14 və iş 27, v. 2.

¹⁴⁹ ARPIİSSA, f.277, s.2, iş 20, vv. 21-22; ARDA, f. 970, s. 1, iş 6, v. 106.

¹⁵⁰ ARDA, f. 970, s. 1, iş 27, v. 11.

¹⁵¹ «Азербайджан» qəz., 1919, 7 mart, № 50, s. 3.

prinsipi ilə bütün xalqlar öz taleyini həll edə bilirlər və xalqın iradəsinə qarşı güc tətbiq edilməsinə yol verilməməlidir. Azərbaycan hökuməti özünə mənəvi borc bilir ki, Gürcüstan hökumətindən Azərbaycan xalqının soydaşlarına və dindaşlarına qarşı hər cür hərbi əməliyyatları dayandırmağı, bütün mübahisələri qarşılıqlı razılaşma əsasında sülh yolu və arbitraj vasitəsilə həll etməyi dostcasına xahiş etsin". Həmin notanın mətni Azərbaycanın rəsmi dövlət mətbuat orqanlarında çap olunmuş¹⁵² və surəti 9 mart 1919-cu il tarixli 441 nömrəli təliqə ilə diplomatik nümayəndə M.Y.Cəfərova göndərilmişdi¹⁵³.

M.Y.Cəfərov A.Ziyadxanova 13 mart 1919-cu ildə yazırdı: "Mənim 7 mart 1919-cu il tarixli 1031 sayılı şifrəli teleqramıma əlavə olaraq bildirirəm ki, Axalsıx zabit dəstəsi tərəfindən tutulub, qoşunların Azqurdan Axalsıxa irəliləməsi zamanı yolüstü kəndlərə od vurulub, panika içərisində qaçan sakinlərin əmlaklarının bir hissəsi məhv edilib, bir hissəsi isə Borjoma aparılıb. Sakinlər təqiblərdən qurtulmaq üçün soyuğa və aclığa dözərək meşələrdə gizlənilirlər. Çoxlu ölən və yaralananlar var. Gürcü qoşunları irəliləyən zaman ona heç bir yerdə müqavimət göstərilməmişdir.

Bu məlumatları aldıqdan sonra ingilis generalı Biçlə danışmaq istədim, ancaq Tiflisdə deyildi, Bakıya getmişdi. Axalsıx hadisələri ilə bağlı Gürcüstan xarici işlər naziri Gegeçkori ilə söhbət etdim. O, göstərilən məlumatları qəti təkzib etdi və bizim hökumətin gürcü qoşunlarının Axalsıx bölgəsinin dinc müsəlman əhəlisinə qarşı zorakılıqlarına dair notası ilə bağlı təəccübünü bildirdi. Gegeçkori dedi ki, silahlı bandalar Axalsıx bölgəsində gürcü kəndlərinə hücum edəndə və dinc əhəlinin mülklərini qarət edəndə bizim hökumət buna reaksiya verməyi lazım bilmədi, ancaq hazırda nədənsə etirazını bildirir. Gegeçkorinin sözlərinə görə, Azqurun yandırılması barədə Ömər Faiqin məlumatlarının heç biri həqiqətə uyğun deyil. Bu kənddə bir ev yandırılıb, o da onların həmkəndlilərinə qarşı yönəlmiş hərəkətlərin doğurduğu qəzəbin təsiri altında kəndlilərin özləri tərəfindən edilib. Əmlakların talanı qarşılıqlı şəkildə baş vermişdi; gürcülərin tərk etdikləri kəndlərdə qoyduqları əmlakı müsəlmanlar həmin kəndləri tutarkən qəsb edirdilər, hazırda bunun əksi baş verir: müsəlmanların tərk etdikləri kəndlərdə onların əmlakı qayıdan sakinlər tərəfdən ələ keçirilir.

Gegeçkori mənə dedi ki, hökumət tərəfindən dinc müsəlman əhəlinin öz yurdlarına qaytarılması və mülklərinin onlara geri verilməsi üçün sərəncam verilib. Həm də onların təhlükəsizliklərinə tam zəmanət verilir. Gürcülərə gəldikdə, iğtişaslardan yayınmaq üçün onların öz kəndlərinə qayıtması hələ ki, qadağan edilib. Cənub-Qərbi hökumətin heç bir hərbi dəstəsi Axalsıx bölgəsində yox idi və indi də yoxdur. Ancaq Sərvər Kobliyanskinin dəstəsi fəaliyyət göstərir. Hökumət qarğışaların baş verməməsi üçün ölçülər götürür və əhaliyə dəymiş zərərin ödənilməsinə hazırdır. Bu günlərdə Ömər Faiqin başçılığında Axalsıxa komissiya gedəcək. Hazırda Tiflisə dinc əhalidən ibarət 2 dəstə əsir gətirilib. Son məlumatlara görə, Gürcüstan hökuməti Axalsıx böl-

¹⁵² «Азербайджан» qəz., 1919, 11 mart, s. 2.

¹⁵³ ARDA, f. 970, s. 1, iş 20, v. 12.

gəsindəki dəstənin komandanına müharibənin bitməsi səbəbindən hərbi əməliyyatları dayandırmaq barədə əmr verir...

Bizim hökumətin konfransın (Qafqaz respublikaları konfransının – F.V.) çağırılmasına razılığı və irəli sürdüyü məsələlər barədə Gegeçkori mənimlə söhbətində bildirdi ki, onun hökuməti müzakirə olunmalı bütün yeni məsələləri qəbul edir, ancaq konfransda Gürcüstana qarşı iddiaları olan 5-ci respublikanın iştirakına razı ola bilməz, Cənub-Qərbi Qafqaz Respublikasının konfransda iştirakı məsələsi konfransın özündə müzakirə oluna bilər, ona qədər isə bu məsələ konfransın çağırılmasını poza bilər...

Yekun olaraq bunu vurğulamağı zəruri hesab edirəm ki, Bakıdan qayıdan maliyyə naziri Juruli görünür orada yaxşı qarşılanmanın təsiri altında son zamanlar Gürcüstan hökumətinin üzvləri arasında müşahidə olunan bizə qarşı etimadsızlıq atmosferini önəmli dərəcədə dağıdıb¹⁵⁴.

Sözügedən görüş barədə məlumat dərc edən “Azerbaydjan” qəzeti yazırdı ki, “XİN başçısı Gegeçkori Azərbaycan diplomatik nümayəndəsi ilə söhbətində Axalsıx hadisəsinin sülh yolu ilə həll olunması üçün bütün ölçülərin götürüldüyünü deyib; yerli administrasiya dəyişdiriləcək və həyata keçirilmiş tədbirlər əhalinin istəyinə uyğun olacaq”¹⁵⁵.

Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyi Axalsıx qəzasının türk-müsəlman əhalisinin qayğılarına da biganə yanaşmırdı. Diplomatik nümayəndəliyin müraciətlərinə cavab olaraq Azərbaycan XİN-in 6 aprel 1919-cu il tarixli məktubunda Axalsıx qəzasında gürcü qoşunları tərəfindən tar-mar edilmiş müsəlmanlara kömək üçün 200 min manat kredit açılması tapşırığı verilir¹⁵⁶, 26 may 1919-cu il tarixli məktubunda isə Azərbaycanın Gürcüstandakı maliyyə agentindən diplomatik nümayəndəliyin 1-ci katibi İsmayıl bəy Xuramoviçə Axalkələk və Axalsıx qəzalarından olan zərərçidələrə kömək məqsədilə 200 min manat verilməsi xahiş edilirdi¹⁵⁷.

Arxiv mənbələrindən bəlli olur ki, Axalsıx və Axalkələk qəzalarının müsəlman qaçqınlarının ehtiyacları üçün həmin qəzaların sakinlərindən Cövdət Abaşidze və digər 2 nəfər 1919-cu ilin fevral ayında diplomatik nümayəndəliyin maliyyə şöbəsinin müdiri Rzaqulu Nəcəfovdan 500 manat, daha sonra Molla Yusuf oğlu, Molla Heydər Yusuf oğlu, Həşim bəy Abaşidze və Cövdət bəy Abaşidzenin hərəsi 200 manat¹⁵⁸, Axalsıx qəzasının Azqur kəndinin sakini Süleyman İsmat oğlu (təhsilsiz, ailəli) 1919-cu ilin mart ayında diplomatik missiyanın 1-ci katibi İ.Xuramoviçdən 3500 manat¹⁵⁹, Axalkələk qaçqınları Zülfüqar bəy Avalov və Murtaza bəy Palavandov diplomatik

¹⁵⁴ M.Y.Cəfərovun Azərbaycan XİN-ə məktubu, 13.03.1919, № 1099 // ARDA, f. 970, s. 1, iş 20, vv. 14-15 arx.

¹⁵⁵ «Азербайджан» qəz., 1919, 7 mart, № 50, s. 3.

¹⁵⁶ Azərbaycan XİN-dən Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyə məktub, 06.04.1919, № 131 // ARDA, f. 970, s. 1, iş 20, vv. 58, 60.

¹⁵⁷ Azərbaycan XİN-dən Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyə məktub, 26.05.1919, № 30 // ARDA, f. 897, s. 1, iş 11, v. 64.

¹⁵⁸ ARDA, f. 897, s. 1, iş 11, v. 58-59.

¹⁵⁹ ARDA, f. 897, s. 1, iş 11, v. 41.

nümayəndə M.Y.Cəfərovdan müvafiq olaraq 600 və 200 manat¹⁶⁰, Axısqaalı Abbas Əli oğlu (təhsilsiz, ailəli, 3 uşaq atası) İ.Xuramoviçdən 4 may 1919-cu ildə 3000 manat¹⁶¹, tiflisli tanınmış ziyalı İsmayıl Həqqi Həsənzadə 4 iyun 1919-cu ildə Azərbaycan diplomatik missiyasının katibindən Axısqa qazisi Əli əfəndi Əfəndizadəyə çatdırmaq üçün 5000 manat¹⁶², Axısqaalı Məhəmməd Zəki Həsənov (təhsilsiz) 3 iyun 1919-cu ildə İ.Xuramoviçdən 2000 manat almışdılar¹⁶³.

Axalkələk qəzasının Göyyə kəndinin sakini Xəlil ağa Kamalov Azərbaycan Respublikasının himayədarlıq nazirinə ünvanladığı 21 oktyabr 1919-cu il tarixli məktubda yazırdı: “1918-ci ilin mart ayında ermənilər bizim kəndi mühasirəyə alıb mərmilərlə atəş açmağa başladılar. Evlərin hamısını dağıtdılar, uşaq və qocalara rəhm etmədən kişi əhalinin, demək olar ki, hamısını qətl etdilər. Əhalinin sağ qalan hissəsi müxtəlif istiqamətlərdə qaçaraq zorla başqa-başqa kəndlərə çata bildi. Orada da ermənilər bu qaçqınları öldürməyə və olub-qalanlarını qarət etməyə başladılar. Beləliklə, bizim kəndin hər iki cinsə mənsub 800 sakinindən bəzi uşaqlarla birlikdə cəmi 40 dul və qoca qadın qurtula bildi. Müxtəlif yerlərdə daldalandıqdan sonra bu bədbəxt dullar özlərinin tamamilə dağıdılmış kəndlərinə qayıtdılar. Orada onların sığınmaq üçün evləri, qidalanmaq üçün çörəkləri, geyimləri yoxdur...”¹⁶⁴ Məktub-müraciətin davamında Axalkələk qəzasında fəaliyyət göstərən “Amerika komissiyası”nın yalnız ermənilərə kömək etdiyini vurğulayan X.Kamalov Azərbaycan hökumətindən yardım istəmək məqsədilə göyyəlilərin öz aralarından onu seçib Bakıya göndərdiklərini qeyd edir və çıxılmaz vəziyyətdə olan dul qadınlara, yetim qalmış uşaqlara un, paltar və pul yardımını göstərilməsini xahiş edirdi.

Xəlil ağa Kamalovun müraciəti himayədarlıq nazirinin dərkənarı əsasında 8 noyabr 1919-cu il tarixli müşayiət məktubu ilə baxılması üçün Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəyə göndərilmişdi¹⁶⁵. Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyində qeydiyyatdan keçmiş 18 noyabr 1919-cu il tarixli 4655 nömrəli sənəddən “Göyyə qaçqını” Xəlil ağa Kamalovun Azərbaycan Respublikasının Əkinçilik Nazirliyinin Dəftərxanasında işlə təmin olunduğu bəlli olur. Həmin sənəd X.Kamalovun dövlət qulluğuna qəbul olunduğu Bakı şəhərinə ev əşyalarının (tikiş maşını və s.) aparılması və 5 nəfərdən ibarət ailə üzvləri ilə birlikdə qaçqın vaqonunda ödənişsiz getməsinə icazə verilməsi xahişini özündə ehtiva edirdi¹⁶⁶.

Qeyd edək ki, Axalsıx və Axalkələk qəzalarının türk-müsəlman sakinlərinin ağır sosial durumu 1920-ci ildə də davam edirdi və bununla bağlı Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinə maddi yardım göstərilməsi xahişi ilə mürə-

¹⁶⁰ ARDA, f. 897, s. 1, iş 11, vv. 35-36.

¹⁶¹ ARDA, f. 897, s. 1, iş 11, v. 43.

¹⁶² ARDA, f. 897, s. 1, iş 11, v. 67.

¹⁶³ ARDA, f. 897, s. 1, iş 11, v. 68.

¹⁶⁴ ARDA, f. 897, s.1, iş 26, v. 521 və ARPIİİSSA, f. 276, s. 9, iş 9.

¹⁶⁵ ARDA, f. 897, s. 1, iş 26, vv. 548-549.

¹⁶⁶ ARDA, f. 897, s. 1, iş 26, v. 550.

ciətlər daxil olurdu. Belə müraciətlərdən birində Axalsıx qəzasının Varxan kənd icmasının seçilmiş nümayəndələri – adı daha əvvəl də qeyd olunan Molla Heydər Yusuf oğlu və Rüstəm Mustafə oğlu öz səlahiyyətli təmsilçiləri Xəlil Hüseyn oğlu vasitəsilə vurğulayırdılar ki, sakinləri müsəlmanlardan ibarət olan Varxan kənd icması 1919-cu ilin fevral ayında baş vermiş hərbi toqquşmalardan çox zərər görübdir. Müraciətə əlavə olunmuş Varxan kənd icmasının komissarının arayışında qeyd olunurdu ki, icma silahlı bəndələrin hücumuna və qarətinə məruz qalmış, evləri və ərzaq ehtiyatları yandırılaraq məhv edilmiş, inventar və mal-qara oğurlanmışdır. Ona görə varxanlılar yaz əkin işlərini apara bilməyiblər və ərzaqsız qalıblar. Bu bölgədə vəbanın geniş yayılması da tam olaraq əhəlinin rifahına təsir etmişdir. Komissar bu səbəbdən zərərçəkmiş əhaliyə köməklik göstərilməsini zəruri hesab edirdi¹⁶⁷. Diplomatik nümayəndəlik bu müraciəti XİN-ə, o da öz növbəsində baxılması üçün Azərbaycan Himayədarlıq Nazirliyinə göndərmişdi¹⁶⁸.

2.1.7. Diplomatik nümayəndəliyin fəaliyyətinin digər aspektləri (Xarici ölkə təmsilçiləri ilə görüşlər, müsəlman icmasının tədbirlərində iştirak, Qafqaz respublikaları konfransı, konsulluq məsələləri və s.)

M.Y.Cəfərov, eləcə də onun rəhbərlik etdiyi missiyanın diplomatları gürücü rəsmiləri ilə yanaşı, Tiflisdə fəaliyyət göstərən və ya bu şəhərdə səfərdə olan digər ölkələrin təmsilçiləri ilə də mütəmadi olaraq görüşlər keçirir, müəyyən aktual məsələlərə dair fikir mübadiləsi aparırdılar. Belə görüşlər Bakı və Tiflis mətbuatının diqqətindən kənarda qalmırdı. “Sakartvelos respublika” qəzeti 29 yanvar 1919-cu il tarixli sayında yazırdı: “İngiltərənin mülki-siyasi missiyasının başçısı Biç Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik missiyasının rəhbəri M.Y.Cəfərov ilə görüşmüş və onunla uzun söhbəti olmuşdur. M.Cəfərovla Fransanın diplomatik missiyasının rəhbəri general Şardinye də görüşmüşdür”¹⁶⁹. “Azerbaydjan” qəzeti Tiflisdə olan Ermənistan parlamentinin sədri A.Saakyanın 1919-cu il 8 yanvarda M.Y.Cəfərovu ziyarət etdiyi və onunla uzun söhbətinin olduğuna, çox keçmədən Azərbaycan diplomatik nümayəndəsinin qarşılıqlı addım ataraq gedib A.Saakyanla görüşdüyünə dair xəbər yayırdı¹⁷⁰.

“Qruziya” qəzeti Almaniya-Qafqaz Ticarət Bankının təsisçilərinin nümayəndəsi dr. Vesternhagenin 25 sentyabr 1918-ci ildə Azərbaycan “diplomatik nümayəndəsinin müavini” Fariz bəy Vəkilovu ziyarət etdiyi və ondan Azərbaycan Respubli-

¹⁶⁷ AXC-nin GDR-dəki diplomatik nümayəndəliyinin Azərbaycan XİN-ə məktubu, 15.03.1920, № 914 // ARDA, f. 970, s. 1, iş 36, vv. 74-74 arx.

¹⁶⁸ Xarici işlər nazirinin müavini M.Təkinskiyin himayədarlıq nazirinə məktubu, 30.03.1920, № 2160 // ARDA, f. 970, s. 1, iş 36, v. 75.

¹⁶⁹ “Sakartvelos respublika” qəz., 1919, 29 yanvar, № 22, s. 2.

¹⁷⁰ «Азербайджан» qəz., 1919, 11 yanvar, № 6, s. 2.

* F.Vəkilov həmin dövrdə AXC ticarət və sənaye nazirinin Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyi nəzdində müvəkkili idi.

kası ərazisində sözügedən bankın təsisçilərinin uğurlu iş fəaliyyətinə başlamasında köməklik istədiyi barədə məlumat dərc edirdi¹⁷¹.

1918-ci ilin sentyabr ayında Gürcüstanda alman missiyasının rəhbəri M.Y. Cəfərova görüşmək istəyirdi. M.Y.Cəfərov alman missiyasının rəhbərinin bununla bağlı 7 sentyabr 1918-ci il tarixli 1029 nömrəli məktubuna cavab olaraq hər gün saat 11:00-13:00 arası diplomatik nümayəndəlikdə – David (Davidov) küçəsi 5 ünvanında 2-ci mərtəbədə yerləşən kabinetində olduğunu bildirir, həmin vaxt anıdan orada olmaya biləcəyini də nəzərə alaraq 107 nömrəli telefona zəng edib sonra gəlməsini tövsiyə edirdi¹⁷².

Əlavə edək ki, həmin dövrdə Tiflisdəki Azərbaycan və Almaniya missiyaları arasında daha bir yazışma Azərbaycan Respublikasının ticarət və sənaye nazirinin müvəkkili mühəndis Fəris bəy Vəkilovun arvadı Lidiya Aleksandrovna Vəkilova ilə bağlı idi. Alman missiyasından Azərbaycan diplomatik nümayəndəliyinin 6 oktyabr 1918-ci il tarixli 1928 nömrəli məktubuna cavab olaraq bildirilirdi ki, Peterburqla birbaşa əlaqə olmadığı üçün L.A.Vəkilovaya Peterburqdan Azərbaycan Respublikasına gəlməsinə icazə verilməsinə dair xahişiniz Peterburqdakı Almaniya diplomatik nümayəndəliyinə çatdırılması üçün Almaniya XİN-ə göndərilibdir¹⁷³ [Nəticə etibarilə general-leytenant Aleksandr Kalişevskinin qızı olan Lidiya Peterburqdan Tiflisə gəlməyir və Fəris bəy ikinci dəfə general-mayor Mirkazım bəy Talışinskinin qızı Liya bəyim ilə ailə qurur¹⁷⁴].

AXC parlamentinin təşkili məsələlərinin müzakirəsi üçün 1918-ci il 16 noyabrda Azərbaycan Milli Şurasının (Şurayı-Milli) çağırılması qərara alınmışdı. Şuranın açılış gününün keçmiş Zaqafqaziya Seyminin Gürcüstanda olan müsəlman üzvlərinə bildirilməsi M.Y.Cəfərova həvalə olunmuşdu¹⁷⁵. M.Y.Cəfərovun özü Tiflisdə işə başlamalı olan Qafqaz konfransının üzvü olduğu üçün Milli Şuranın açılış iclasında iştirak edə bilməyəcəyini təəssüflə bildirirdi. Tiflis şəhərinin müsəlman gəncləri qeyd olunan səbəblə bağlı Azərbaycan Milli Şurasına təbrik teleqramı göndərmişdilər¹⁷⁶.

Yeni formalaşdırılmış AXC parlamentinin ilk iclası 7 dekabr 1918-ci ildə keçirilmişdi. Bu münasibətlə Fəris bəy Vəkilovun imzası ilə Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyi adından təbrik teleqramı göndərilmişdi: “İşbu tarixi və təntənəli Parlaman güşadı gününü Azərbaycanın Tiflisdəki mürəxxəsliyi [nümayəndəliyi] səmimi qəlblə təbrik edərək inanır ki, vətənə olan doğru hiss və məhəbbətlə

¹⁷¹ «Грузия» qəz., 1918, 28 sentyabr, № 22, s. 3.

¹⁷² M.Y.Cəfərovun Qafqazda alman imperator nümayəndəliyinin başçısına məktubu, 14.09.1918, № 2014 // ARDA, f. 897, s. 1, iş 20, v. 92.

¹⁷³ ARDA, f. 897, s. 1, iş 20, v. 103.

¹⁷⁴ İ.Umudlu. Vəkilöğulları. Əsilzadə soyun tarixi və şəcərəsi, Bakı, 2016, s. 158, 160.

¹⁷⁵ “Azərbaycan” qəz., 1918, 13 noyabr, № 38 (Bax: “Azərbaycan” qəzeti: 1918-1920: [1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan” qəzetinin tam külliyyatı], II c., s. 232).

¹⁷⁶ “Azərbaycan” qəz., 1918, 18 noyabr, № 43 (Bax: “Azərbaycan” qəzeti: 1918-1920: [1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan” qəzetinin tam külliyyatı], II c., s. 328).

vətəni mədəniyyət, tərəqqi və parlaq istiqbala tərəf aparacaqdır”¹⁷⁷. Əlavə edək ki, diplomatik nümayəndəlik Azərbaycan parlamentinin yaranma tarixçəsi və formalaşması qaydaları barədə geniş arayış hazırlamışdı¹⁷⁸.

Tiflisdə Ə.Şərifin redaktorluğu ilə rus dilində yayımlanan “Probujdəniye” («Пробуждение») qəzeti 29 dekabr 1918-ci il tarixli buraxılışında Azərbaycan Parlamentinin sədri vəzifəsini icra edən dr. Həsən bəy Ağayevin Gürcüstan Parlamentinin sədrinə ünvanladığı teleqramın mətnini dərc edirdi: “Yeddi dekabrda Azərbaycan parlamenti açılmışdır. Bu məlumatı Gürcüstan Parlamentinin diqqətinə çatdıraraq müstəqil Azərbaycan öz parlamentinin timsalında gürcü xalqını salamlayır və əmin-dir ki, ümumi maraqlar bütün Qafqaz respublikalarını müstəqilliklərinin müdafiəsi və sərbəst həyatlarını qurmaq istiqamətində vahid yolla aparacaq”¹⁷⁹.

Mənbələrə nəzər yetirəndə diplomatik nümayəndə M.Y.Cəfərovun Tiflisin türk-müsəlman icması ilə yaxın ünsiyyətdə olduğu, icmanın təşkil etdiyi tədbirlərdə fəal iştirak etdiyi, dini bayramlarda xeyriyyə aksiyaları keçirdiyi məlum olur. 1918-ci ilin sentyabr ayında keçirilmiş belə tədbirlərdən biri haqqında “Kavkazskoye slovo” qəzeti yazırdı: “Çərşənbə axşamı, 17 sentyabrda, Qurban Bayramı günü Tiflis müsəlman cami-məscidində Azərbaycan müftisinin nümayəndəsi Ələddin Əfəndinin başçılığı ilə yerli müsəlman ruhanilər tərəfindən təntənəli ibadət keçirilmişdir. İbadətdə Osmanlı İmperiyasının Gürcüstandakı nümayəndəsi general Əbdül-Kərim Paşa öz məiyyəti ilə, Azərbaycanın Gürcüstan Respublikası hökuməti yanında diplomatik nümayəndəsi M.Y.Cəfərov, Tiflisdəki türk konsulu Tahsin bəy, müsəlman ictimai təşkilatlarının nümayəndələri və xalq kütlələri iştirak edirdilər. Məscidin qarşısında Gürcüstan könüllü legionunun (I Dünya müharibəsinin Qafqaz cəbhəsindən, əsirlikdən dönmən acarlar) fəxri qarovul dəstəsi düzülmüşdü. Bayram günündə Azərbaycan diplomatik nümayəndəliyinin adından kasıb müsəlman ailələrinə qoyun əti paylanmışdır”¹⁸⁰. Həmin tədbir barədə “Qruziya” qəzetində dərc olunmuş məlumatda Əbdülkərim Paşanın məscidə 1000 man., M.Y.Cəfərovun isə 500 man. ianə etdiyini, bundan əlavə Azərbaycan diplomatik nümayəndəsinin kasıblara ət alınıb paylanması üçün 1000 man. verdiyi bildirilirdi¹⁸¹.

1 aprel 1919-cu ildə Tiflis Cümə məscidində 1918-ci il mart soyqırımının birinci ildönümü ilə bağlı anım mərasimi keçirilir. Bu barədə Azərbaycan mətbuatı yazırdı: Tiflisdən teleqramla Zəl Həsənov, Əli Baxşı Əhmədov, Kərbəlayı Əbdürrəhman Zeynalov, Kazım Kazımov, Məmmədağlı Həsənov və Hacı Qasımov bildirirlər ki, 1 apreldə yerli ruhanilərin başçılığı, Azərbaycan diplomatik nümayəndəsi Məmməd Yusif Cəfərov və Azərbaycan Parlamentinin üzvü Yusif Əhmədovun iştirakı ilə müsəl-

¹⁷⁷ “Azərbaycan” qəz., 1918, 7 dekabr, № 58 (Bax: “Azərbaycan” qəzeti: 1918-1920: [1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan” qəzetinin tam külliyyatı], III c., s. 118).

¹⁷⁸ ARDA, f. 894, s. 10, iş 58, vv. 1-10.

¹⁷⁹ «Пробуждение» qəz., 1918, 29 dekabr, № 10, s.3.

¹⁸⁰ «Кавказское слово» qəz., 1918, 19 sentyabr, № 199.

¹⁸¹ «Грузия» qəz., 1918, 19 sentyabr, № 14.

manlar Cümə məscidinə toplaşılıb 31 mart 1918-ci ildə Bakı şəhərində qətl edilmiş günahsız qurbanlarının ruhuna Yasin surəsini oxuyublar. Teleqramda eyni zamanda qeyd olunur ki, mart soyqırımı zamanı xəsarət görənlər arasında paylanması üçün 40 min manat toplanıb M.Y.Cəfərov vasitəsilə Bakıya göndərilir¹⁸².

M.Y.Cəfərov gürcü xristian-pravoslav ruhaniləri ilə də qarşılıqlı hörmət və ehtiram əsasında normal münasibətlər qurmağa çalışmışdır. “Vozrojdeniye” qəzeti 1918-ci ilin iyul ayının başlanğıcında Azərbaycan diplomatik nümayəndəsinin Ümumgürcüstan katolikos-patriarxı II Kirionun vəfatı ilə əlaqədar katolikosun varisi mitropolit Leonidi ziyarət edib ona başsağlığı verdiyi barədə məlumat dərc edirdi¹⁸³.

Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinin səlahiyyət və fəaliyyət çərçivəsinə vətəndaşlara konsulluq və hüquqi yardımın göstərilməsi də daxil idi. Bakıda mənzil böhranının artması ilə bağlı 1919-cı ilin fevral ayında Azərbaycan Respublikasının Daxili İşlər Nazirliyinin müraciəti əsasında¹⁸⁴ XİN-dən Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyə Azərbaycana gəlmək istəyən qeyri-müsəlmanlara, xüsusi istisnalar xaric, buraxılış verilməməsi barədə təlimat göndərilmişdi. M.Y. Cəfərov bununla əlaqədar XİN-ə yazırdı: “17 fevral tarixli 295 nömrəli teleqramla bağlı bildirirəm ki, tərəfimdən bütün yerli qəzetlərdə surəti bu məktuba əlavə olunan elanlar yerləşdirilib, həmçinin Poylu stansiyasının komendantına müvafiq təlimat verməsi məqsədilə hərbi nazir məlumatlandırılıb. Eyni zamanda bildirməyi zəruri hesab edirəm ki, teleqramı alana qədər tərəfimdən Könüllü ordunun təzyiqi altında Vladıqafqazdan gəlmiş, qaçqın və hərbi əsir adı ilə Gürcüstan ərazisindən Azərbaycana keçmək istəyən bolşevik yönümlü şəxslərin Gürcüstan ərazisində saxlanılması üçün tədbirlər görülüb. Hazırda Tiflisdə yığılmış çox sayda qaçqın və hərbi əsirlərlə bağlı belə bir qayda tətbiq etmişəm ki, buraxılış yalnız Azərbaycanın köklü sakini olması barədə sənəd (pasport, doğum şəhadətnaməsi və s.) təqdim edən şəxslərə və Almaniya, Avstriya və Türk əsirliyindən qayıdanlara verilir”¹⁸⁵. Nümayəndəliyin “Sakartvelo” qəzetinin 22 fevral 1919-cu il tarixli sayında çap edilmiş bildirişində Azərbaycana gedən şəxslərin çoxunun müvafiq icazəsi olmadığı və bunun sərhəddə anlaşılmazlıq yaratdığı vurğulanaraq Gürcüstandan Azərbaycana getmək üçün Gürcüstanın icazəsi ilə bərabər, Azərbaycan diplomatik nümayəndəliyinin icazəsinin də mütləq olduğu qeyd olunurdu¹⁸⁶.

Diplomatik nümayəndəlikdən Azərbaycan Respublikasının hərbi nazirinə 1919-cu il 19 fevralda göndərilmiş məktubda Vladıqafqazda baş verən hərbi əməliyyatlarla bağlı oradan Tiflisə üz tutmuş müxtəlif şübhəli şəxslərin (2 min nəfərə yaxın) müvafiq buraxılış sənədləri olmadan fərdi qaydada Azərbaycana keçdikləri bildi-

¹⁸² «Азербайджан» qəz., 1919, 5 aprel, № 71, s. 4.

¹⁸³ «Возрождение» qəz., 1918, 7 iyul, № 133.

¹⁸⁴ Azərbaycan DİN-dən XİN-ə məktub, 16.02.1919, № 20 // ARDA, f. 970, s. 1, iş 36, v. 16.

¹⁸⁵ M.Y.Cəfərovun Azərbaycan XİN-ə məktubu, 17.02.1919, № 897 // ARDA, f. 970, s. 1, iş 36, vv. 17-17 arx.

¹⁸⁶ “Sakartvelo” qəz., 1919, 22 fevral, № 41, s. 2.

rilərək Hərbi Nazirliyin tabeliyində olan stansiya komendantlarının Azərbaycana buraxılış vəzifələrini diqqətlə yoxlamalarına dair göstəriş verilməsi xahiş olunurdu¹⁸⁷.

M.Y.Cəfərov Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinə 20 fevral 1919-cu ildə ünvanladığı məxfi məktubunda yazırdı: “Xahiş edirəm, Bakıdakı vəziyyət barədə məlumat verəsiniz. Burada şeyilər gəzir ki, orada Könüllü ordunun nümayəndələri uğurla fəaliyyət göstərir, düşmən qüvvələr konsentrasiya olur. Bəlkə, ali müttəfiq komandanlıq qarşısında addımlar atmaq lazımdır”¹⁸⁸. XİN-dən M.Y.Cəfərova cavab məktubunda bildirilirdi ki, Könüllü ordu hissələrinin və erməni hərbi bölmələrinin Bakıdan uzaqlaşdırılması üçün hökumətin başçısı Fətəli xan Xoyski tərəfindən tədbirlər görülür¹⁸⁹. XİN-dən Gürcüstandakı Azərbaycan diplomatik nümayəndəliyinə göndərilmiş 4 mart 1919-cu il tarixli məktubda isə bunlar yazılırdı: Siyasi durumumuz möhkəmdir. Azərbaycan könüllü dəstələrdən təmizlənib. Kabinə böhranı ağrısız gedir. Ola bilsin ki, hökumət həmin tərkibdə qalsın. Xəzər hərbi donanması olaysız Britaniya komandanlığına keçib¹⁹⁰.

Azərbaycan xarici işlər nazirinin poçt və teleqraf nazirinə 1919-cu il 8 martda yazdığı 437 nömrəli məxfi məktubunda qeyd olunurdu: “Azərbaycan Respublikasının Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi mənə cari ilin 26 fevral tarixli 89 nömrəli məktubunda bunları bildirdi: Tiflis radiostansiyası tərəfindən Həştərxandan Sokolovun adına (deyəsən, senatorun) əsirlərin – Şaumyan və digərlərinin müttəfiq missiyanın rütbəliləri ilə mübadiləsi ilə bağlı radioteleqram ələ keçirilib. Teleqram bu sözlərlə bitir: “Bakıda tezliklə görüşənədək”. Bu barədə məlumat verərək hazırda Bakıda olan Sokolovun müvafiq yazışmalarına (poçt və teleqrafla) nəzarət müəyyən edilməsini xahiş edirəm”¹⁹¹.

1919-cu ilin fevral-aprel aylarında yenidən Qafqaz respublikalarının konfransının keçirilməsi barədə həmin respublikaların rəhbərlikləri arasında yazışmalar aparılır.

Gürcüstan xarici işlər naziri Y.Gegeçkori 21 fevral 1919-cu il tarixli məktubunda Gürcüstan, Azərbaycan, Dağlılar və Ermənistan respublikalarının konfransının keçirilməsini və konfransda aşağıdakı məsələlərin müzakirəsini təklif edir:

- Qonşu respublikalar arasında dəmir yolu əlaqələrinin tənzimlənməsi;
- Gömrük məsələləri və onunla əlaqəli olan qarşılıqlı imtiyazların və güzəşt rejimlərinin tətbiqi ilə bağlı tədbirlər;
- Poçt və teleqraf mübadiləsi ilə bağlı oxşar qanunverici normaların yaradılması;

¹⁸⁷ ARDA, f. 897, s. 2, iş 5, vv. 6-6 arx.

¹⁸⁸ M.Y.Cəfərovun Azərbaycan XİN-ə məktubu, 20.02.1919, № 797 // ARDA, f. 970, s. 1, iş 20, v. 5.

¹⁸⁹ Azərbaycan XİN-dən M.Y.Cəfərova ünvanlanmış məktub, 22.02.1919, № 332/3 // ARDA, f. 970, s. 1, iş 20, v. 8.

¹⁹⁰ ARDA, f. 970, s. 1, iş 20, v. 11.

¹⁹¹ AXC XİN-dən AXC Poçt və Teleqraf Nazirliyinə məktub, 08.03.1919, № 437 // ARDA, f. 970, s. 1, iş 36, v. 32.

- Maliyyə məsələləri;
- Mal mübadiləsi¹⁹².

Y.Gegeçkorinin bu notası 22 fevral 1919-cu ildə Azərbaycan Respublikasının xarici işlər nazirinə çatdırılması xahişi ilə diplomatik nümayəndə M.Y.Cəfərova göndərilir. M.Y.Cəfərov öz növbəsində həmin notanı Azərbaycan xarici işlər nazirinin diqqətinə təqdim edir və onun gürcü tərəfi ilə apardığı müzakirələrin nəticəsi olduğunu vurğulayaraq qeyd edir ki, “həmin müzakirələrdə Mustafa Vəkilov iştirak edirdi və Sizə o barədə məruzə etməli idi”¹⁹³.

Azərbaycan tərəfi yazışmalarda sözügedən konfransda 5-ci respublikanın – Cənub-Qərbi Qafqaz Respublikasının iştirakını da təkid edir¹⁹⁴, gürcülər isə buna razı olmur¹⁹⁵. Azərbaycan XİN konfransın çağırılmasını yubarmamaq üçün qeyd olunan məsələdə öz tələbinin üzərində dayanmır, ancaq mövqeyinin doğru olduğuna vurğu edərək Cənub-Qərbi Qafqaz Respublikası mövzusunun konfransda qaldıracağını bildirir¹⁹⁶. Azərbaycan Hökumətinin konfransın gündəliyinə siyasi xarakterli məsələlərin – beynəlxalq sülh konfransında birgə iştirak və Qafqaz respublikalarının müstəqilliyinin müdafiəsi sahəsində əməkdaşlıq, sərhəd-ərazi mübahisələrinin sazişlər yolu ilə həlli, bu mümkün olmadıqda arbitraj vasitəsilə nizama salınması təklifini isə gürcü və erməni tərəfləri qəbul edir¹⁹⁷.

M.Y.Cəfərovun Azərbaycan Respublikası Nazirlər Şurasının sədrinə 4 aprel 1919-cu il tarixli teleqramında Y.Gegeçkori tərəfindən konfransın 25 aprel tarixində keçirilməsinin razılaşdırıldığı bildirilir və nümayəndələrin müəyyən edilməsi xahiş olunur¹⁹⁸. 18 aprelə Azərbaycan tərəfindən konfransda iştirak etmək üçün parlamentin üzvləri Fətəli xan Xoyski (sədr) və Xəlil bəy Xasməmmədov, həmin dövrdə artıq xarici işlər naziri vəzifəsinə təyin olunmuş Məmməd Yusif Cəfərovdan ibarət olan 3 nəfərlik nümayəndə heyətinin tərkibi təsdiq olunur. Konfrans 27 aprelə saat 11:45-də Tiflisdə işə başlayır¹⁹⁹. Azərbaycan XİN-dən tiflisli mühəndis Fərrux bəy Vəzirova verilmiş 5 may 1919-cu il tarixli 1021 nömrəli vəsiqədə onun Zaqafqaziya konfransında Azərbaycan nümayəndə heyətinin müşaviri olduğu vurğulanırdı²⁰⁰. Azərbaycanın

¹⁹² Y.Gegeçkorinin M.Y.Cəfərova məktubu, 21.02.1919, № 1230// GMTA, f. 1867, s. 1, iş 2, v. 28 və ARDA, f. 970, s. 1, iş 45, v. 2.

¹⁹³ M.Y.Cəfərovun Azərbaycan XİN-ə məktubu, 24.02.1919, № 860// GMTA, f. 1867, s. 1, iş 2, v. 25 və ARDA, f. 970, s. 1, iş 45, v. 3.

¹⁹⁴ F.Xoyskinin Y.Gegeçkoriyə məktubu, 05.03.1919, № 413// GMTA, f. 1867, s. 1, iş 2, v.23 və ARDA, f. 970, s. 1, iş 45, v. 4.

¹⁹⁵ Y.Gegeçkorinin F.Xoyskiyə məktubu, 10.03.1919, № 1704// GMTA, f. 1867, s. 1, iş 2, v. 22 və ARDA, f. 970, s. 1, iş 45, v. 5.

¹⁹⁶ A.Ziyadxanovun M.Y.Cəfərova məktubu, 30.03.1919, № 594// GMTA, f. 1867, s. 1, iş 2, v. 19 və ARDA, f. 970, s. 1, iş 45, v. 8.

¹⁹⁷ AXC ensiklopediyası, II c., Bakı, 2005, s. 453-454.

¹⁹⁸ GMTA, f. 1867, s. 1, iş 2, v. 16.

¹⁹⁹ “The Georgian Messenger” qəz., 1919, 4 may, № 9, s. 4.

²⁰⁰ ARDA, f. 970, s. 1, iş 45, v. 19.

Gürcüstandakı hərbi attaşesi Məmməd bəy Əliyev də konfransda müşavir qismində iştirak edirdi²⁰¹.

Azərbaycan diplomatik nümayəndəliyinin rəhbəri Gürcüstan xarici işlər nazirinə müraciət edərək keçiriləcək konfransda Ermənistanla mübahisəli ərazilərin tələyinin müzakirə mövzusu olacağının gözləndiyini, ona görə də bu mövzuyla əlaqəli sənədlərin sonradan anlaşılmazlığa səbəb olmaması üçün Ermənistan nümayəndələrinə verilməməsini xahiş edirdi²⁰².

Qeyd edək ki, Tiflis mətbuatı Azərbaycan diplomatik nümayəndəsinin ölkə ərazisini tərk edib geri dönməsi ilə bağlı məlumatları da öz səhifələrində yerləşdirirdi. “Kavkazskoye slovo” qəzeti 3 dekabr 1918-ci ildə Azərbaycan diplomatik nümayəndəsi M.Y.Cəfərovun 2 gün əvvəl təcili qatarla Bakıya getdiyi barədə məlumat yayımlayırdı²⁰³. “Sakartvelo” qəzeti 23 mart 1919-cu il tarixli sayında M.Y.Cəfərovun işləri ilə əlaqədar Gəncəyə yola düşdüyünü və öz səlahiyyətini müvəqqəti olaraq “Azərbaycan Ticarət-Sənaye Nazirliyinin səlahiyyətli mühəndis F.Vəkilova (qəzet səhvən F.Vəkilovun bundan əvvəlki vəzifəsini yazmışdır – F.V.)” verdiyini yazırdı²⁰⁴. Həmin qəzet 5 aprel 1919-cu il tarixli sayında M.Y.Cəfərovun Tiflisə qayıtdığını bildirirdi²⁰⁵. Ehtimal etmək olar ki, M.Y.Cəfərov həmin zaman 14 aprel 1920-ci ildə təsdiqlənmiş IV hökumət kabinetində xarici işlər naziri vəzifəsində təmsil olunacağından artıq məlumatlı idi.

Beləliklə, AXC-nin Gürcüstandakı ilk diplomatik nümayəndəsi Məmməd Yusif Cəfərovun rəhbərliyi dövründə Azərbaycanın Tiflisdəki diplomatik nümayəndəliyi çoxşaxəli və məhsuldar siyasi-diplomatik fəaliyyət göstərmiş, iki ölkə arasında münasibətlərin normallaşması, əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulması və genişləndirilməsində mühüm rol oynamış, Gürcüstan rəsmiləri və Tiflisdə akkreditə olunmuş xarici ölkə təmsilçilikləri, eləcə də yerli ictimaiyyət və mətbuatla sıx əlaqədə olub Azərbaycan həqiqətlərinin yayılmasına xüsusi diqqət yetirmişdir.

2.2. Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinin F.İ.Vəkilovun rəhbərliyi dövründə siyasi-diplomatik fəaliyyəti

Məmməd Yusif Cəfərovdan sonra Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinə 1919-cu ilin aprel ayından təqribən 10 ay müddətində diplomatik

²⁰¹ ARDA, f. 897, s. 1, iş 45, v. 25.

²⁰² “Sakartvelo” qəz., 1919, 27 aprel, № 90, s. 2; «Азербайджан» qəz., 1919, 29 aprel, № 87, s. 2.

²⁰³ «Кавказское слово» qəz., 1918, 3 (20) dekabr.

²⁰⁴ “Sakartvelo” qəz., 1919, 23 mart, № 65, s. 3.

²⁰⁵ “Sakartvelo” qəz., 1919, 5 aprel, № 76, s. 2.

nümayəndə vəzifəsinin icraçısı qismində, 1920-ci ilin fevral ayından²⁰⁶ Xalq Cümhuriyyətinin süqutuna qədər isə artıq rəsmən diplomatik nümayəndə statusunda Fəris bəy Vəkilov (F.Vəkilli)* rəhbərlik edir. 15 aprel 1919-cu ildən etibarən diplomatik nümayəndənin müavini təyin olunmuş²⁰⁷ F.Vəkilov diplomatik nümayəndə vəzifəsinə xarici işlər naziri F.Xoyskinin AXC Nazirlər Şurasının 21 yanvar 1920-ci il tarixli qərarı əsasında imzaladığı 6 fevral 1920-ci il tarixli 107 nömrəli əmri ilə irəli çəkilmişdi²⁰⁸.

Gürcüstan xarici işlər naziri Yevgeni Gegeçkori tərəfindən Fəris bəy Vəkilova verilmiş 19 fevral 1920-ci il tarixli 1384 sayılı vəsiqədə onun Azərbaycanın Gürcüstanda diplomatik nümayəndəsi kimi ekstrəritoriallığa malik olduğu və bundan irəli gələrək şəxsi, əmlak, korrespondensiya (yazışma) toxunulmazlığına sahib olduğu bildirilirdi²⁰⁹. “Borba” qəzeti 28 fevral 1920-ci il tarixli sayında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gürcüstan hökuməti yanında diplomatik nümayəndəsi Fəris bəy Vəkilovun öz etimadnaməsini Gürcüstan xarici işlər naziri Y.P.Gegeçkoriyə təqdim etdiyi barədə məlumat dərc edirdi²¹⁰.

Öz sələfi M.Y.Cəfərov kimi, F.Vəkilov da diplomatik nümayəndəliyə rəhbərliyi dövründə Azərbaycan-Gürcüstan əlaqələrinin inkişaf etdirilməsində mühüm rol oynamış, Qərb ölkələrinin nümayəndələri ilə görüşlər keçirərək aktual və prinsiplə məsələlərdə Azərbaycanın mənafeyini müdafiə etmiş, Tiflisdə təşkil olunan beynəlxalq toplantılarda, xüsusən də 1920-ci ilin aprel ayında baş tutmuş Cənubi Qafqaz respublikaları konfransında fəallığı ilə seçilmiş²¹¹, Azərbaycan hökuməti adından bir sıra mühüm sənədlərə imza atmışdır.

²⁰⁶ «Азербайджан» qəz., 1920, 6 fevral, № 20.

* Tiflisdə topoqrafiya general-mayoru İbrahim ağa Vəkilovun ailəsində dünyaya göz açmış **Fəris bəy Vəkilov (1886-1978)** ixtisasca mühəndis idi. O, Tiflis Real məktəbini bitirdikdən sonra 1914-1919-cu illərdə Sankt-Peterburq Texnologiya Universitetində ali təhsil almışdır. Universitetin V kursunda ikən Birinci Dünya müharibəsi ilə əlaqədar Peterburqdakı Putilov zavodunun top emalatxanasına işə göndərilmiş, beləliklə, təhsillə paralel əmək fəaliyyətinə başlamışdır. 1916-cı ilin əvvəlində “Feniks” hərbi zavoduna baş mühəndis təyin olunmuşdur. 1917-ci ildə Tiflisə qayıdaraq Qafqaz Su Təsərrüfatı İdarəsinə işə girmişdir. Demokratik respublikaların elanından sonra Tiflisdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ticarət və Sənaye Nazirliyinin müvəkkili və daha sonra diplomatik nümayəndəliyin müşaviri qismində fəaliyyət göstərmişdir [F.Vəkilov. Əzabkeş insanın xatirələri, “Azərbaycan” qəz., 2001, 18 iyul (№ 160), s. 4.].

²⁰⁷ ARDA, f. 970, s. 2, iş 157, v. 18 arx.

²⁰⁸ ARDA, f. 970, s. 2, iş 157, v. 40 arx.

²⁰⁹ ARDA, f. 897, s. 1, iş 57, v. 9.

²¹⁰ «Борьба» qəz., 1920, 28 fevral, № 47, s. 4.

²¹¹ Bu konfransın stenoqramı üçün bax: «Слово» qəz., 1920, 29 aprel, № 95; 30 aprel, № 96; 4 may, № 98; 9 may, № 103.

2.2.1. Diplomatik depeşələr: Azərbaycan və Gürcüstanın mərkəzi xarici siyasət qurumları ilə yazışmalar

Azərbaycan və Gürcüstanın mərkəzi xarici siyasət qurumları ilə yazışmalarından F.Vəkilovun faktiki rəhbərliyi dövründə AXC-nin GDR-dəki diplomatik nümayəndəliyinin fəaliyyət spektrinin genişliyini və çoxçalarlılığını müşahidə etmək mümkündür.

Azərbaycan XİN-in dəftərxanası 10 aprel 1919-cu ildə diplomatik nümayəndəlikdən GDR hökumətinin nəşr etdirdiyi Gürcüstanın müstəqilliyinin ildönümünə həsr olunmuş kitabdan 4 nüsxə əldə edib göndərilməsini xahiş edirdi²¹².

Azərbaycan XİN-i tərəfindən 28 aprel 1919-cu ildə göndərilmiş teleqramda XİN-in kuryerlərinin şikayətləri əsasında diplomatik nümayəndəlik təlimatlandırılırdı: “Bizim kuryerlərin daim Gürcüstan orqanları tərəfindən sərhəddə yubadılmasına dair şikayətlərlə bağlı Gürcüstan hökuməti qarşısında məsələ qaldırın. Tiflisdən Bakıya və geriyyə, eləcə də Bakıdan Gürcüstan ərazisindən tranzit keçərək Batuma gedən kuryerləri müvafiq vəsiqələrlə təmin edin”²¹³.

12 iyun 1919-cu ildə həmin dövrdə bonların buraxılması ilə bağlı danışıqlarda iştirak etmək üçün Tiflisdə olan xarici işlər naziri M.Y.Cəfərovu ziyarət edən ingilis zabiti bildirir ki, Gəncə-Şamaxı yolu ilə tanış olmaq üçün general Uilyam Biç tərəfindən Şamaxıya ezam olunan kapitan Forbs və onu müşayiət edənlər Gəncə qubernatorundan onlara buraxılış və Şamaxıyadək müşayiətçilər verilməsini xahiş etmişlər, ancaq bunda onlara imtina edilibdir. O, Biçin adından Cəfərovdan kapitan Forbsa Şamaxıya maneəsiz getmək icazəsi verilməsini rica edir. Bununla bağlı F.Vəkilov Azərbaycan XİN-dən qubernatorun imtinasının nə ilə bağlı olduğunu aydınlaşdıraraq istənilən icazənin verilib-verilməməsinə dair təlimat göndərilməsini xahiş edir²¹⁴.

Qeyd edək ki, 1919-cu ilin iyununda Gürcüstan hüquq-mühafizə işçiləri diplomatik nümayəndəliyin draqomanı Şəmsəddin Mirzə Qacarın mənzilində heç bir səbəb göstərmədən axtarış aparırlar. Diplomatik nümayəndəlik Şəmsəddin Mirzənin bununla bağlı ərizəsini faktın araşdırılması və günahkarların qanuni məsuliyyətə cəlb olunması xahişi ilə Gürcüstan XİN-ə göndərir²¹⁵. Gürcüstan XİN-dən diplomatik nümayəndəliyə ünvanlanmış cavabda ərizənin baxılması, lazım olan izahat və məlumatın verilməsi üçün Daxili İşlər Nazirliyinə göndərildiyi bildirilir²¹⁶.

²¹² Azərbaycan XİN-dən Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyə məktub, 10.04.1919, № 701 // ARDA, f. 970, s. 1, iş 33, v. 11.

²¹³ Azərbaycan XİN-in Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyə teleqramı, 28.04.1919, № 886 // ARDA, f. 970, s. 1, iş 33, v. 14.

²¹⁴ F.Vəkilovun Azərbaycan XİN-ə məktubu, 12.06.1919, № 42 // ARDA, f. 970, s. 1, iş 36, v. 48

²¹⁵ ARDA, f. 897, s. 1, iş 2, v. 185.

²¹⁶ Gürcüstan XİN-dən diplomatik nümayəndəliyə məktub, 27.06.1919, № 4343 // ARDA, f. 897, s. 1, iş 2, v. 184.

26 iyun 1919-cu ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ararat Respublikasındakı diplomatik nümayəndəliyinin katibi Mirhəsən Mirbabayev Tiflisdə həbs olunaraq 9-cu komissarlıqda saxlanılır. Bundan xəbər tutan Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyindən həmin gün 9-cu komissarlığa göndərilmiş telefonqramda M.Mirbabayevin diplomatik korpusun üzvü kimi eksterritoriallıq hüququna malik olduğu vurğulanaraq onun sərbəst buraxılması xahiş olunur, eyni zamanda müstətiqin ilk tələbindəcə diplomatik nümayəndə tərəfindən komissarlığa göndəriləcəyinə söz verilir. Bu xahiş yerinə yetirilmir. Diplomatik nümayəndə v.i.e. F.Vəkilov Gürcüstan XİN başçısına 28 iyun 1919-cu il tarixli telefonqramında 9-cu komissarlığa reaksiya verilməyən müraciəti barədə məlumat verərək Gürcüstan hökumətinin diplomatik missiyanın nümayəndəsinə qarşı belə davranışına qəti şəkildə etirazını bildirir²¹⁷. Bu məktubdan dərhal sonra M.Mirbabayev azadlığa buraxılır. Onun həbs olunması səbəblərinə isə özünün yazdığı ərizədə aydınlıq gətirilir: “Özünü İran konsulluğunun xüsusi tapşırıqlar üzrə məmuru adlandıran Mirzə İbrahim xan Xoyskinin mənə qarşı qısqanclıq zəminində düşmənçiliyi vardı. O mən Bakıdan gələndə, 11 iyunda, mənə qarşı cinayət işi açdırmışdı. Ancaq mənə bəraət verildi və Mirzə İbrahim dilindən mənə qarşı heç bir şikayəti olmadığı barədə iltizam alındı. Cinayət milisinin hərəkətindən məyus olan Mirzə İbrahim məni öldürmək üçün pulla şantajçılar tutmağa və özü də onlarla birlikdə son insidentə qədər məni izləməyə başladı. Bunu mənim yaşadığım “Qrand hotel”in qapıçısı da təsdiqləyə bilər. Mirzə İbrahimlə qarşılaşmamaq üçün mən hoteldən Turgenev küç. 2 ünvanında yaşayan qardaşımın evinə köçdüm. 26 iyun axşam saat 6-da Azərbaycan hökumətinin Gürcüstandakı draqomanı şahzadə Qacar və tanış xanım ilə birlikdə İrəvana gedən ingilis qatarına buraxılış götürmək istədiyim İngiltərə missiyasından qayıdanda Qolovin prospektində bizi Mirzə İbrahim qarşıladı və bir xuliqanla bizi addımbaaddım təqib etməyə başladı. Nəhayət, bizim mənzilə getməyi qərara aldıq. Mirzə İbrahim yol boyu mənə nalayiq sözlərlə ilişirdi. Mənim səbrim daşdı və dayanıb ondan izahat tələb edəndə əlini cibinə atdı ki, revolverini çıxarsın. Öldürülməkdən qorxaraq göyə 3 atəş açdım və onun əlini cibindən çıxarmağa məcbur edib yaxınlıqdakı milisə apardım və xahiş etdim ki, onu həbs edib komissarlığa aparsın. Sonra özüm də komissarlığa gedib revolveri və qalan 4 patronu təhvil verdim. Komissarlıqda Mirzə İbrahim dedi ki, guya mən onun həyatına qəsd etmək istəyirdim. Ona görə də o, sərbəst buraxıldı, mən isə həqiqət müəyyən olunana qədər saxlanıldım. Mənim azad olunmaq tələbim qarşılığında komissar dedi ki, missiyanın zəmanəti altında azadlığa buraxılmağım ilə bağlı cənab diplomatik nümayəndə tərəfindən telefonqram verilib. Bu telefonqram dərkənar üçün milis rəisinə göndərilib. Ancaq 28 iyunadək mən azad olunmadım, baxmayaraq ki 27 iyunda diplomatik nümayəndə Gürcüstan XİN-in dəftərxanasının direktoruna mənim tezliklə azad olunmağım xahişi ilə baş vermiş hadisə barədə məlumat göndərmişdi. Yalnız 28 iyun saat 2-də mənim azad olunmağım ilə bağlı qəti tələblə Gürcüstan xarici işlər na-

²¹⁷ ARDA, f. 897, s. 1, iş 2, v. 175.

zirinə göndərilmiş telefoqramdan sonra mən azadlığa buraxıldım. Bununla yanaşı, bildirirəm ki, 9-cu komissarlıqda olduğum müddət ərazində komissar Arcevanidze və digərləri tərəfindən nəzakətli münasibətlə qarşılaşmışam”²¹⁸.

Mirhəsən Mirbabayevlə bağlı daha bir fakta Azərbaycan Respublikası təbəəli Fazilə xanım Studzitskayanın diplomatik nümayəndəliyə ərizəsində rast gəlinir. Ərizədə bildirilir ki, 1919-cu il 4 avqustda günorta saat 2-3 arası Azərbaycanın Ermənistandakı diplomatik missiyasının katibinin Tiflis şəhəri, Turgenev küçəsi 2 ünvanında yerləşən mənzili qarət olunub və ona 150 min manat dəyərində zərər yetirilib. Bu barədə cinayət milisinə və şəhərin 9-cu sahə komissarlığına məlumat verilib. Diplomatik nümayəndəliyin katibi vəzifəsinin icraçısının Gürcüstan XİN-ə 20 avqust 1920-ci il tarixli məktubunda məsələ ilə bağlı aparılan təhqiqatın nəticəsi barədə məlumat verilməsi xahiş olunur²¹⁹.

Gürcüstan XİN-i 27 iyun 1919-cu ildə diplomatik nümayəndəliyə müraciət edərək, 10 iyunda Telav qəzasından Azərbaycan ərazisinə qarət etdikləri mallarla birlikdə qaçaq dəstəsinin keçdiyini bildirir. qaçaqların tutulması və yağmalanan malların qaytarılması məqsədilə Telav qəzasının sakinləri Molla İdrisin, ehtiyatda olan milis Hacımurad Piri oğlunun və üç köməkçisi ilə birlikdə Qaracala kəndinin komissarı Eyyub Yolçu oğlunun Telav Zemstvosunun (yerli idarəetmə orqanı) xahişi ilə Azərbaycana gedəcəklərini vurğulayaraq həmin şəxslərin Azərbaycan ərazisində silah daşımağa və maneəsiz axtarış aparmalarına icazə verilməsini xahiş edir²²⁰. Diplomatik nümayəndəlik Eyyub Yolçu oğlu və Hacımurad Piri oğluna, eləcə də Abbasəli Yusuf oğlu və İsabala Yusuf oğlu adlı şəxslərə Telav qəzasından Zaqatalaya Qərib Abbas oğlunun başçılığı altındakı qaçaq dəstəsini tutmaq üçün getdiklərini, həmçinin bu şəxslərin hər birinin üzərində bir tufəngin, bundan başqa Hacımurad Piri oğlunun üzərində həm də “Naqan” revolverinin olmasını təsdiq edən vəsiqə verir²²¹.

F.Vəkilov 2 iyul 1919-cu ildə Azərbaycan XİN-ə yazırdı: “Son zamanlar mənə Gürcüstandan tranzitlə Azərbaycana yük daşıyan türk tacirlərinin onlara gürcü hakimiyyəti qarşısında zəruri köməklik göstərilməsi xahişli müraciətləri artıb. Tərəfimdən onlara həmişə köməklik göstərilir. Eyni zamanda onlar yüklərini müşayiət edən şəxslərə Azərbaycan ərazisinə giriş üçün buraxılış verilməsinə dair vəsatət qaldırırlar. Çox zaman belələri türk zabidləri olur və izahlarında deyirlər ki, Azərbaycan ordusunun sıralarında xidmət etmək üçün gedirlər”. F.Vəkilov türk zabidlərinin Azərbaycana getməsinin əsl səbəbini bilmədiyi üçün onlara buraxılış verilməsi ilə bağlı təlimat verilməsini istəyirdi ²²². Bununla bağlı XİN-in təlimatında deyilirdi ki,

²¹⁸ ARDA, f. 897, s. 1, iş 2, vv. 177-177 arx.

²¹⁹ ARDA, f. 897, s. 1, iş 26, vv. 323-324.

²²⁰ Gürcüstan XİN-dən AXC-nin GDR-dəki diplomatik nümayəndəliyinə məktub, 27.06.1919, № 4542 // ARDA, f. 897, s. 1, iş 2, v. 173.

²²¹ ARDA, f. 897, s. 1, iş 2, v. 199.

²²² F.Vəkilovun Azərbaycan XİN-ə məktubu, 02.07.1919, № 2672// ARDA, f. 970, s. 1, iş 36, vv. 54-54 arx.

“ehtiyatlı olun və yalnız tanıdığınız şəxslər tərəfdən rekomendasiya (müsbət xasiyyət-namə) verildikdən sonra buraxılış verin”²²³.

Qeyd edək ki, Azərbaycanın Tiflis şəhərindəki diplomatik missiyası fəaliyyətə başladığı gündən 1919-cu ilin payız aylarınadək Davit küç. 5-də²²⁴ (indiki Besiki küç.), ondan sonra isə Velyaminov küç. 12 (indiki Şalva Dadiani küç.) ünvanında²²⁵ fəaliyyət göstərirdi. Hər iki ünvan şəhərin mərkəzi Azadlıq meydanı və Qolovin prospekti (indiki Ş.Rustaveli prospekti) yaxınlığında yerləşirdi.

Faris bəy Vəkilov Azərbaycan XİN-ə 1919-cu ilin 5 iyulunda yazdığı məktubunda diplomatik nümayəndəliyin dəftərxanasını bağlamaq qərarına gəldiyini bildirirdi. O bunu missiyanın yerləşdiyi məkanın çox dar olması və iş şəraitinin uyğunsuzluğu ilə əlaqələndirirdi. Məktubdan bəlli olur ki, missiya üçün münasib bina ayrılması ilə bağlı sabiq diplomatik nümayəndə M.Y.Cəfərov Gürcüstan XİN, F.Vəkilovun özü isə Tiflis şəhər başçısı qarşısında dəfələrlə məsələ qaldırmışlar. F.Vəkilov iyun ayının əvvəlində şəhər başçısı ilə görüşərkən sonuncu ona Azərbaycan diplomatik nümayəndəliyinə Velyaminov küç. 12 ünvanında yerləşən binada 3 mənzilin ayrılmasının qərarlaşdırıldığını və razılıq olacağı təqdirdə, 10 gün ərzində həmin mənzillərin boşaldılıb missiyaya veriləcəyini söyləmişdir. Sözügedən binanın zəruri tələblərə cavab verməməsinə rəğmən, Faris bəy Tiflisdə mənzil böhranının kəskin xarakter daşdığını nəzərə alaraq bu təkliflə razılaşmışdır. Fəqət 10 gün deyil, 3 həftə keçməsinə rəğmən, Mənzil şöbəsi həmin mənzilləri boşaltmadığı üçün o, məsələni aydınlaşdırmaq məqsədilə yenidən Şəhər İdarəsinə üz tutmuşdur. Orada Faris bəyə bildirmişdirlər ki, Azərbaycan diplomatik missiyası üçün ayrılmış mənzillərdən birində professor Blaqovidov* yaşayır və Gürcüstan Daxili İşlər Nazirliyi həmin mənzili rekvizisiyadan azad edib. Məsələnin uzanmasının səbəbi bununla izah olunur. Qeyd olunanlara rəğmən, Mənzil şöbəsi Azərbaycan diplomatik nümayəndəsinin müavininə missiya üçün mənzil məsələsinin 3 gün ərzində həll olunacağına söz vermişdir. Ancaq həmin vəddən 10 gün keçsə də, məsələ həllini tapmamışdır. F.Vəkilov yazdıqlarının davamında missiyanın hazırda yerləşdiyi mənzilin 6 kiçik otaqdan ibarət olduğunu, gündə 100-200 nəfər ziyarətçinin gəldiyi binanın nəinki diplomatik missiyanın adına uyğun olduğu, hətta adi gigiyenik şərtlərə cavab vermədiyini diqqətə çatdırırdı²²⁶. XİN-in dəftərxanasından F.Vəkilova göndərilmiş teleqramda sözügedən məsələ ilə bağlı bir daha şəxsən xarici işlər naziri Y.Gegeçkori və daxili işlər naziri N.Ramişvili ilə danışmaq və missiyanın fəaliyyətini dayandırmamaq barədə təlimat verilirdi²²⁷.

²²³ ARDA, f. 970, s. 1, iş 36, v. 55.

²²⁴ “Sakartvelo” qəz., 1919, 19 iyul, № 151, s. 4.

²²⁵ ARDA, f. 897, s. 1, iş 26, vv. 528, 536, 603.

* Çox güman ki, Tiflis Ali Qadın Kurslarının direktoru, professor Fyodor Vasilyevič Blaqovidov nəzərdə tutulur – F.V.

²²⁶ F.Vəkilovun Azərbaycan XİN-ə məktubu, 05.07.1919, № 2718 // ARDA, f. 970, s. 1, iş 33, vv. 16-17, 21.

²²⁷ ARDA, f. 970, s. 1, iş 33, v. 21.

1919-cu ilin oktyabr-noyabr aylarına aid rəsmi arxiv sənədlərindən Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik missiyasının bir müddət əvvəl Davit (Davidov) küç. 5 ünvanından Velyaminov küç. 12 -yə köçdüyü və bu son ünvanda vəd edilən mənzillərin o dövrdə tam olaraq missiyanın ixtiyarına verilmədiyi bəlli olur. F.Vəkilov Velyaminov küç. 12-də yerləşən diplomatik nümayəndəlikdə yaranmış dözülməz iş şəraiti barədə Azərbaycan XİN-i məlumatlandıraraq yazırdı: “Bununla diqqətinizə çatdırıram ki, indiyədək Gürcüstan hökuməti mənə həvalə olunmuş diplomatik nümayəndəlik üçün missiyanın hazırda yerləşdiyi binada vəd etdiyi mənzilləri verməyib. Gürcüstan hökumətinin üzvlərinə dəfələrlə müraciət etməyimə baxmayaraq, indiyədək iş ən yaxın müddətdə vəd edilmiş mənzillərin verilməsinə dair zamanətlərdən o yana getməyib. Gürcüstan hökuməti verdiyi sözü yerinə yetirmək üçün konkret addımlar atmır. Dəftərxananın işçiləri mövcud şəraitdə çalışmaqdan qəti imtina edirlər. Hazırda dəftərxana tam olaraq balkonda işləyir, bununla yanaşı, yaxınlaşan soyuqlar elə bir şəraitə səbəb olacaq ki, mən əməkdaşlara işlərini davam etmələri üçün təsir göstərə bilməyəcəyəm. Qaçqınların kütləvi axını – onlar 80-90 nəfərlik izdihamla missiyanın qarşısına toplaşır və otaqların hamısına doluşurlar, iş fəaliyyətimizə təsir edir. Xahiş etdiyimiz mənzillər bizə verilənədək bu vəziyyətin aradan qaldırılması mümkün görünmür. Qaçqınların dəftərxana ilə bu cür təmasları əməkdaşlar arasında yoluxucu xəstəliklərin yayılması təhlükəsini yaradır. Missiyanın yerinə yetirilməli intensiv işlərinin olmasına rəğmən, missiyanın katibi və kargüzərinin otaqları yoxdur. Onlar müəyyən edilmiş iş saatlarında fiziki cəhətdən heç cür məhsuldar çalışa bilmirlər və yalnız ümumi işin maraqları naminə sənədləri evdə hazırlayırlar. Gündə, az qala, 12 saatdan ibarət belə gərgin iş rejimi onlara təsir edir və tez bir zamanda dəftərxananın işində də əks olunacaq. Qeyd olunanları nəzərə alaraq bu sənədi alanda söz verilmiş mənzillərin ən qısa müddətdə verilməsi zəruriliyi məsələsi ilə bağlı Gürcüstan hökumətiylə birbaşa əlaqəyə girmənizi Sizdən təkidlə xahiş edirəm”²²⁸. Öz növbəsində Azərbaycan xarici işlər naziri 1 noyabrda yazdığı məktubunda diplomatik nümayəndənin müavini F.Vəkilovun qabartdığı problemi gürcüstanlı həmkarının diqqətinə çatdıraraq məsələnin həlli üçün mümkün qısa zamanda müvafiq tədbir görülməsini xahiş edirdi²²⁹.

F.Vəkilov 9 avqust 1919-cu ildə 110 nömrəli məxfi məktubunda Azərbaycan XİN-ə yazırdı: “Mənim yanıma Gürcüstan Respublikasının əks-kəşfiyyatının agentı kapitan Yusuf bəy Əhmədbəyov gəldi. O bildirdi ki, bizim hökumət tərəfindən axtarılan rotmistr Səməd bəy Yusifov Batumda ingilislərin xidmətindədir. O, Yusifovu Gürcüstana gətirib burada həbs etməyə söz verir. Məsələ bizim əks-kəşfiyyatın rəisi Şeyxzamanova məlumdur. Bu məsələdə xərcləri missiya çəkəsi olacaq. Xahiş edirəm, məsələ ilə bağlı sərəncam verin”²³⁰. Qeyd olunanlarla əlaqədar XİN-ə daha bir mək-

²²⁸ F.Vəkilovun Azərbaycan XİN-ə məktubu, 30.10.1919, № 4313 // ARDA, f. 970, s. 1, iş 33, v. 22.

²²⁹ Azərbaycan XİN-dən Gürcüstan XİN-ə məktub, 01.11.1919, № 4318 // ARDA, f. 970, s. 1, iş 33, v. 23.

²³⁰ F.Vəkilovun Azərbaycan XİN-ə məktubu, 09.08.1919, № 110 // ARDA, f. 970, s. 1, iş 36, v. 57.

tub ünvanlayan F.Vəkilov toplanmış məlumatlara görə, Yusuf bəy Əhmədbəyovun, həqiqətən, Gürcüstan əks-kəşfiyyatında işlədiyini və xidmətə general İ.Gedevanov tərəfindən Azərbaycan hökumətinin vəsatəti ilə götürüldüyünü vurğulayaraq bildirirdi: “Sizin 64 nömrəli teleqramınıza uyğun olaraq mən Əhmədbəyova Batumda Yusupovun tutulması üçün 4 min manat verdim. Əldə olunmuş məlumata görə, Əhmədbəyov dələduzdur”²³¹.

Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik missiyasının İnformasiya bürosu məlumat yayırdı ki, xəstəlikdən sonra sağalmış F.Vəkilov 15 sentyabr 1919-cu ildə Tiflis şəhərində Vera enişində bomba partlaması nəticəsində həyatını itirmiş Könüllü ordunun polkovniki S.Q.Alxavinin yas mərasimində iştirak etmiş və Azərbaycan hökuməti adından general Voznesenskiyə başsağlığı vermişdir²³². Qeyd edək ki, S.Alxavi general N.N.Baratov və general İ.Z.Odişelidzeyə qarşı həyata keçirilmiş sui-qəsd nəticəsində öldürülmüş, adıçəkilən generallar isə yaralanmışdılar.

23 oktyabr 1919-cu ildə, həftənin bazar günü Tiflis daha bir səs-küylü sui-qəsd hadisəsinə şahidlik edir; İrəvan əsilli nüfuzlu ziyalı, mühəndis Xəlil bəy Qasımbəyov ermənilər tərəfindən qətl edilir. Bu hadisə barədə həmin gün 102 sayılı teleqramı ilə Azərbaycan XİN-i məlumatlandıran F.Vəkilov yazırdı: “Bu gün səhər Tiflisdə Puşkin küçəsində tində mühəndis Xəlil bəy Qasımbəyov öldürülüb. Qatillərdən ikisi tutulub. Onların erməni olduğu bəlli olub. Tərəfimdən Gürcüstan Xarici İşlər Nazirliyinə müvafiq müraciət olunaraq qatillərin kimliyinin və cinayətin törədilmə səbəblərinin müəyyən olunması barədə ciddi tədbirlərin görülməsi xahiş olunub. Öldürülənin ailəsi maddi baxımdan ağır vəziyyətdədir. Arvadına tərəfimdən 5 min manat verilib. Dəfn mərasimi İrəvan icması tərəfindən təşkil olunacaq. Onun üçün pulu missiyanın hesabından verməli olacağam. Öldürülənin ailəsinə əlavə müavinət verilməsinə icazə istəyirəm, məbləğini özünüzdən göstərmənizi xahiş edirəm”²³³.

Ağa bəy Firudinbəyovun “Azerbaydjan” qəzetində dərc edilən Xəlil bəy Qasımbəyovun xatirəsinə həsr olunmuş məqaləsindən cinayətin təfərrüatı barədə məlumat əldə etmək mümkündür: “23 oktyabrda Tiflis şəhərində xain qatilin əli ilə İrəvan quberniyasının ictimai xadimi, mühəndis Xəlil bəy Qasımbəyov öldürüldü. Qətl çox murdar şəraitdə həyata keçirilib; Xəlil bəy dinc şəkildə öz iki azyaşlı uşağı ilə gəzişərkən kürəyinə atılmış güllələrlə qətlə yetirilib. Qatil Tiflisdə yaşayan və mərhumla heç bir əlaqəsi olmayan irəvanlı çəkməçidir. Görünür ki, hansısa partiyanın hökmünü yerinə yetirirdi. İrəvan quberniyasının sabiq komissarı Cənub-Qərbi Azərbaycanın müsəlman icması arasında böyük nüfuz və hörmətə malik idi...”²³⁴

Xəlil bəy Qasımbəyovun dəfn mərasimi Tiflisdə həftənin bazar günü – 26 oktyabrda keçirilir. Səhər saat 10-da şəhərin müsəlman hissəsində bütün dükən və mağazalar bağlanır və camaat Şah Abbas məscidinə axışır. Oraya hamı yerləşə bilmir.

²³¹ F.Vəkilovun Azərbaycan XİN-ə məktubu, 01.09.1919, № 129 // ARDA, f. 970, s. 1, iş 33, v. 20.

²³² «Азербайджан» qəz, 1919, 19 sentyabr, № 200, s. 7.

²³³ ARPIİSSA, f. 277, s. 2, iş 58, v. 80.

²³⁴ «Азербайджан» qəz., 1919, 1 noyabr, № 235, s. 2.

Saat 11 üçün məscidə Azərbaycan diplomatik missiyasının rəhbəri Fəris bəy Vəkilov və missiyanın digər üzvləri, xarici işlər nazirinin müavini N.Kartsivadzenin başçılığı altında Gürcüstan hökumətinin təmsilçiləri, Ermənistan diplomatik nümayəndəsi L.Yevanqulov və digərləri gəlirlər. Dəfn zamanı dini ibadəti məscidin baş axundu Mövlazadə icra edir. X.Qasımbəyov Tiflisin müsəlman məzarlığında dəfn olunur²³⁵.

Arxiv sənədlərindən məlum olur ki, X.Qasımbəyov qətlindən bir qədər əvvəl rəsmi şəkildə Bakıya dəvət olunmuşdur. Azərbaycan XİN-dən Gürcüstanda o zaman ki diplomatik nümayəndə M.Y.Cəfərova göndərilmiş teleqramda yazılırdı: İrəvanlı mühəndis Xəlil bəy Qasımbəyova təcili Bakıya gəlməyi təklif edin²³⁶. X.Qasımbəyovun qətli ilə bağlı istintaq işi GDR Ədliyyə Nazirliyinin qərarı ilə Məhkəmə Palatasının xüsusilə mühüm işlər üzrə müstəntiqi M.F.Comarcidzeyə verilmişdi²³⁷. “Slovo” qəzeti 14 iyul 1920-ci il tarixli sayında həmin istintaq işinin M.F.Comarcidze tərəfindən Tiflis Dairə Məhkəməsinin prokuroruna göndərildiyi, Dairə Məhkəməsinin isə öz növbəsində müttəhim Q.M.Yegiyevi 20 min manat müqabilində zəminə buraxdığı barədə məlumat dərc edirdi²³⁸.

Mətbuat diplomatik nümayəndə v.i.e. F.Vəkilovun 1919-cu ilin 28 sentyabrında Böyük Britaniyanın Qafqazdakı ali komissarı Con Oliver Uordropla birlikdə Bakıya gəldiyi barədə xəbər yayırdı²³⁹.

Azərbaycan xarici işlər nazirinin müavini M.Təkinski 1919-cu il noyabr ayında F.Vəkilova göndərdiyi 4618 nömrəli təliqədə həmin ilin 12 aprelində ingilislər tərəfindən həbs olunaraq Malta adasına göndərilmiş Cənub-Qərbi Qafqaz Respublikası parlamentinin üzvlərinin onlar barədə heç bir məlumat ala bilməyən ailələrinin çox narahat olduqlarını və azad olunmaları üçün dualar etdiklərini bildirir, onların sürgündən tezliklə qaytarılması üçün Böyük Britaniyanın Cənubi Qafqazda ali komissarı O.Uordrop qarşısında vəsatət qaldırılmasını xahiş edirdi²⁴⁰. F.Vəkilov isə öz növbəsində qeyd olunan məsələ ilə bağlı O.Uordropa 5 dekabr 1919-cu ildə və 1 mart 1920-ci ildə olmaqla iki müraciət ünvanlamışdı²⁴¹.

Qeyd edək ki, M.Təkinskiyin sözügedən məktubundan 5 ay əvvəl (iyun ayında) Qars vilayətinin Hacıvəli və İbiş kəndlərinin sakinləri Murtuza Qasımov və Mahmud Hacı Abbaszadə Ağbaba, Şürəgəl və digər icmaların adından diplomatik nümayəndəliyə müraciət edərək ingilislər tərəfindən Qarsda həbs olunmuş parlament üzvlərinin taleyi, harada saxlandıqları barədə məlumat əldə edilməsində köməklik göstərilməsini xahiş etmişdilər²⁴².

Azərbaycan XİN-in dəftərxanasından Azərbaycan Respublikasının Ermənistan Respublikasındakı diplomatik nümayəndəliyinə göndərilən təlimatda nümayəndəliyin teleqramlarının, xüsusən də şifrələlərin çox təhriflərlə gəldiyi bildirilir, eyni tipli

²³⁵ «Азербайджан» qəz., 1919, 30 oktyabr, № 233, s. 2.

²³⁶ ARDA, f. 970, s. 1, iş 27, v. 15.

²³⁷ “Sakartvelo” qəz., 1919, 11 noyabr, № 245, s. 2.

²³⁸ «Слово» qəz., 1920, 14 iyul, № 156.

²³⁹ «Азербайджан» qəz., 1919, 29 sentyabr, № 208, s. 6.

²⁴⁰ ARDA, f. 897, s. 1, iş 65a, v. 11.

²⁴¹ ARDA, f. 897, s. 1, iş 69, vv. 87-87 arx.

²⁴² ARDA, f. 897, s. 1, iş 2, vv. 347-347 arx.

teleqramların Tiflisdən təhrifsiz gəldiyini nəzərə alaraq bunda məsuliyyət daşıyan Ermənistan Teleqraf İdarəsi qarşısında məsələ qaldırılması tapşırılırdı²⁴³. Azərbaycanın Ermənistandakı diplomatik nümayəndəsi Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev 1919-cu ilin oktyabrında Azərbaycan XİN-i məlumatlandırırdı ki, “bu günlərdə mənimlə söhbətimdə Xatisov (Ermənistanın Baş naziri, eyni zamanda xarici işlər naziri Aleksandr Xatisov – F.V.) bildirdi ki, Xan Təkinski (11 oktyabr 1919-cu ildən Azərbaycanın xarici işlər nazirinin müavini, ondan əvvəl isə Ermənistanda diplomatik nümayəndəsi olmuş Məhəmməd xan Təkinski – F.V.) 50-dən çox şifrəli teleqramı müttəfiq dövlətlərin biri tərəfindən Ermənistan hökumətinə çatdırılıb. Göründüyü kimi, XİN-ə teleqramların şifrələrini oxuya bilən və marağı olan dövlətlərə ötürən şəxslər yerləşə bilər. Hökumətin diqqətini buna cəlb etməyi özümə borc hesab edirəm və bildirirəm ki, belə hallara qarşı ölçü götürülməsə, diplomatik nümayəndəliklərin işi sıfıra bərabər olacaq. Teleqramların göndərilməsi mümkün olmayacaq. Hər təcili məsələ üçün xüsusi kuryerlərin ezam olunması gərəkəcək, bu da böyük əziyyət və xərclər hesabına başa gələcək”²⁴⁴.

Azərbaycanın Ermənistandakı diplomatik nümayəndəsi vəzifəsini müvəqqəti icra edən Miryusif Mirbabayev 22 dekabr 1919-cu ildə Azərbaycan XİN-ə yazırdı: “Tiflisə Vəkilova bildirin ki, onun 120 nömrəli teleqramının şifrəsi ermənilər tərəfindən çözüldü. Vəkilov ermənilərin bunu necə edə bildiyini müəyyən etməli və başqa şifrə göndərməlidir. Bu barədə Haqverdiyevə Xatisovun özü deyib”²⁴⁵. XİN-dən F.Vəkilova onun İrəvana göndərdiyi teleqramın şifrəsinin çözülməsinin necə mümkün olduğunu aydınlaşdırılması və şifrəni dəyişməmiş şifrəli teleqram göndərilməməsi barədə təlimat verilir²⁴⁶.

F.Vəkilovun 25 oktyabr 1919-cu il tarixli 4227 nömrəli sorğusuna cavab olaraq AXC XİN-dən 1919-cu ilin 25 noyabrında göndərilmiş depeşada Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyinin məlumatına istinad edilərək, Azərbaycanda 1200 min pud pambıq, 100 min pud ipək, 35 min pud barama, 40 min pud frizon (ipəkqurdu baramasını bağlamaq üçün boş lif), 600 min pud yun, 800 min ədəd qoyun dərisi və 60 min pud mal-qara dərisinin ixraca hazır olduğu bildirilir, eyni zamanda ixrac üçün xammalın, xüsusən də pambığın göstəriləndən daha çox olduğu diqqətə çatdırılırdı²⁴⁷.

Azərbaycan ordusunun Xankəndidəki qarnizonunun rotmistri Kərim bəy Yadigarov qarnizon üçün dəftərxana malları əldə etmək məqsədilə 1919-cu ilin sonuna yaxın Tiflisə ezam olunmuşdu. Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinin katibi v.i.e. M.Talışinski Gürcüstanın Baş Təchizat İdarəsinə göndərdiyi məktubda K.Yadigarovun Tiflisdən aldığı bəlli miqdarda kağızı Azərbaycana apara bilməsi üçün müvafiq sənəd verilməsini xahiş edirdi²⁴⁸.

²⁴³ ARDA, f. 970, s. 1, iş 149, v. 55.

²⁴⁴ ARDA, f. 970, s. 1, iş 149, v. 100.

²⁴⁵ M.Mirbabayevin Azərbaycan XİN-ə məktubu, 22.12.1919, № 1864 // ARPIİİSSA, f. 277, s. 2, iş 58, v. 153.

²⁴⁶ Azərbaycan XİN-də F.Vəkilova teleqram, 24.12.1919, № 133 // ARPIİİSSA, f. 277, s. 2, iş 58, v. 154.

²⁴⁷ ARDA, f. 897, s. 1, iş 38, v. 285.

²⁴⁸ ARDA, f. 897, s. 1, iş 62, v. 15.

AXC Dövlət Müdafiə Komitəsi Gürcüstanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəliyinin 27 oktyabr 1919-cu il 2438 nömrəli vəsatəti əsasında 9 dekabr 1919-cu il tarixli qərarı ilə diplomatik nümayəndəliyə Azərbaycandan Gürcüstana rüsum ödəmədən 10 min pud un aparmasına icazə verirdi²⁴⁹.

“Azerbaydjan” qəzetindən diplomatik nümayəndəliyə 23 dekabr 1919-cu ildə ünvanlanmış müraciətdə Tiflisdə yerləşən tökmə müəssisəsinin sahibi Viktor Henrixoviç Maderin adına Bakı şəhərinə 40 pud türk şriftini aparmaq hüququ verən əlavə icazənin alınması üçün Gürcüstan hökuməti qarşısında vəsatət qaldırılması rica olunurdu²⁵⁰. “Ayulduz” tənbəki fabrikindən diplomatik nümayəndəliyə müraciətdə isə fabrikin ehtiyacları üçün Tiflisdən alınmış 3000 pud tənbəkinin Azərbaycana aparılması üçün Gürcüstan Baş Təchizat İdarəsindən icazə alınması istənilirdi²⁵¹.

Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyi Azərbaycan XİN-in İnformasiya şöbəsinin xahişi əsasında²⁵² 11 noyabr 1919-cu ildə Tiflisdə yerləşən diplomatik missiyalara öz heyətləri barədə məlumatın təqdim olunması xahişi ilə təmimi (sirkulyar) müraciət göndərmişdi. Müraciətə alınan cavablarda bəzi missiyaların tərkibinə dair aşağıdakı məlumatlar təqdim olunurdu²⁵³:

Amerika konsulluğu: X.A.Dulitl – vitse-konsul, konsulluğun idarəçisi, Con Randolf – vitse-konsul, Setrak Dingilyan – klerk (kontor xidmətçisi), V.Berxman – tərcüməçi;

Belçika konsulluğu: Pol Meller – vitse-konsul, kargüzar – Georgi Bustedt;

İspaniya vitse-konsulluğu: Aram Parseqyan – vitse-konsul v.i.e.;

Niderland Krallığının konsulluğu: Aram Parseqyan – konsul v.i.e.;

Ukrayna Demokratik Respublikasının Qafqazdakı diplomatik missiyası: İvan Kraskovski – missiyanın rəisi, Lev Lesnyak – müşavir, Andrey Tuşkeviç – katib, İvana Polanskaya – attaşə, Nikolay Çexovski – hərbi attaşə [Qeyd olunmalıdır ki, Ukrayna Demokratik Respublikasının diplomatik missiyası fəaliyyətə başladığı 1919-cu ilin dekabr ayınadək Ukraynanın Qafqazda baş konsulluğu fəaliyyət göstərmiş, baş konsulluqda sonradan missiyanın müşaviri vəzifəsini tutan Lev İvanoviç Lesnyak – baş konsul, Nikolay Lavrentyeviç Kovalevski – I katib, Pyotr Qriqoryeviç Qordinski – II katib vəzifələrində çalışmışlar²⁵⁴];

İsveçrə konsulluğu: Anri Berlomon – konsul, Şarl Karret – II katib, S.K.Sarkisov – III katib – tərcüməçi;

²⁴⁹ ARDA, f. 897, s. 1, iş 62, v. 29.

²⁵⁰ ARDA, f. 897, s. 1, iş 62, v. 30.

²⁵¹ ARDA, f. 897, s. 1, iş 62, vv. 63-63 arx.

²⁵² Azərbaycan XİN-in İnformasiya şöbəsinin Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinə məktubu, 21.10.1919, № 3901 // ARDA, f. 897, s. 1, iş 111, v. 133.

²⁵³ ARDA, f. 970, s. 1, iş 197, vv. 1-12 və iş 219, vv. 11-12; f. 897, s. 1, iş 111, vv. 154-155, 157-158, 165-167, 172, 174, 176, 178, 180.

²⁵⁴ ARDA, f. 897, s. 1, iş 111, v. 172.

Qafqazda İsveçrə fəvqəladə missiyası: polkovnik-leytenant Meyer – fəvqəladə komissar, M.M.Şeval – kargüzar, V.A.Stadlin – I katib, İ.V.Stuk – II katib (Bakıda iqamət edir), İ.F.Çavçavadze – ticarət attaşesi, F.Belart – ticarət attaşesi (Bakıda iqamət edir);

Yunanıstan Kral Hökumətinin fəvqəladə missiyası: İvan Stavrodakis – diplomatik nümayəndə, A.Rafael – kiçik müavin, A.Talasinov – kiçik müavin;

ABŞ-ın Yaxın Şərqə Yardım Komitəsinin Qafqaz şöbəsi (Caucasus Branch of Near East Relief incorporated under the laws of the United States of America) amerikalı personalı: polkovnik Uilyam Nefyu Haskel (William Nafew Haskell) – müttəfiqlərin ali komissarı, kapitan S.Saunders – ali komissarın köməkçisi, polkovnik Ceyms Rey (J.C.Rhea) – qərargah rəisi, kapitan Maurice Husik – qərargah rəisinin köməkçisi, polkovnik-leytenant Samner Veyt (Sumner Wait) – qərargah rəisinin müavini və 36 nəfərlik heyətin adı, soyadı və əgər varsa, hərbi rütbəsi.

Finlandiya nümayəndəliyi Helsingforsdan hökumətin sərəncamlarını gətirəcək ilk kuryerin gəlişinədək lazım olan məlumatı təqdim edə bilməyəcəyini, *İran Baş Konsulluğu* isə diplomatik heyətin tərkibində dəyişikliklər gözlənilməli üçün hazırda dəqiq məlumatın verilməsinin qeyri-mümkün olduğunu bildirirdi. Qeyd edək ki, həmin dövrdə İran diplomatik missiyası Qudoviç küç. 7 ünvanında yerləşirdi²⁵⁵. “Sakartvelo” qəzeti 14 may 1919-cu il tarixli sayında Əhməd xan Əsirinin İran hökumətinin Borçalı qəzasında diplomatik nümayəndəsi təyin olunduğu barədə məlumat dərc edirdi²⁵⁶.

1919-cu ilin noyabr ayının ikinci yarısında müttəfiqlərin ali komissarı U.Haskelin müavini polkovnik Ceyms Reyin Qafqazda fəaliyyətinə son verilir. Bu səbəbdən noyabrın ikinci dekadasında Tiflisdə səfərdə olan Baş nazir N.Yusifbəylinin C.Reylə görüşmək təşəbbüsü nəticəsiz qalır. Polkovnik C.Reyin İstanbuldan Baş nazir N.Yusifbəyliyə ünvanladığı, onunla görüşünün baş tutmamasına görə təəssüf hissi ifadə olunan məktubunun mətnini “Azerbaydjan” qəzeti 1920-ci il 13 yanvar sayında ictimaiyyətin diqqətinə təqdim edirdi: “Sizin cənab Vəkilov (Fəris bəy – F.V.) tərəfindən göndərilmiş şifahi ismarıcınız mənə Tiflisdən yola düşdüyüm ərəfədə çatdırıldı. Çox təəssüf edirəm ki, bir daha Sizinlə görüşmək mümkün olmadı. Fərsətdən istifadə edərək Sizə və bir çox azərbaycanlı dostlarıma Qafqazda xidmətim müddətində mənə şəxsən və rəsmən göstərdikləri nəzakətə görə minnətdarlığımı bildirirəm. Mən həmişə Sizin maraqlarınıza həssaslıqla yanaşmışam və inanırı ki, gələcəkdə də Sizin maraqlar mənə yaxın olacaq. Gələcəkdə Sizə və Azərbaycana nə iləsə xidmət edə bilərəmsə, ümid edirəm ki, Siz bu barədə deməkdən çəkinməyəcəksiniz və əmin olun ki, mən sizin maraqlarınızın uğuru üçün mümkün olan hər şeyi edəcəyəm”²⁵⁷.

Diplomatik nümayəndə F.Vəkilovun 17 dekabr 1919-cu ildə Gürcüstan XİN

²⁵⁵ “Sakartvelo” qəz., 1919, 19 iyul, № 151, s. 4.

²⁵⁶ “Sakartvelo” qəz., 1919, 14 may, № 103, s. 2.

²⁵⁷ «Азербайджан» qəz., 1920, 13 yanvar, № 8, s. 3.

başçısı Yevgeni Gegeçkori ilə görüşündə Amerikanın Qafqaz siyasəti və digər aktual məsələlərlə bərabər C.Reyin Tiflisdən ayrılma səbəbləri də müzakirə olunur. F.Vəkilov Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyini “tam məxfi” qriffli məktubla həm görüş, həm də böyük Qərb dövlətlərinin regional siyasətinin müəyyən detalları barədə məlumatlandırır: “Dünən Gegeçkorinin yanında idim və onunla cari məsələlərə dair söhbət etdik. Gegeçkoridən ilk soruşduğum məsələ Reyin getməsi idi. Yevgeni Petroviç dedi ki, Reyi buradan Haskel göndərüb. Əsasən ona görə ki o, Parisə (sülh konfransına – F.V.) Zaqafqaziyanın sakitləşdirilməsində əldə olunmuş uğurlar barədə çox şişirdilmiş məlumatlar göndərirmiş. Çox güman ki, Parisdə bu məlumatlar Reyin hətta Haskelin özündən belə daha bacarıqlı siyasətçi olması təəssüratı yarada bilərdi. Bu xidmətə görə ali komissar öz müavini Paris üzərindən Amerikaya göndərməklə mükafatlandırdı. Reyin Gəncə fəxri vətəndaşlığı da onu gözə gətirib. Bu barədə mənə Yevanqulov (Ermənistanın Gürcüstandakı səfiri – F.V.) dedi. Ümumiyyətlə, mən təxmin edirəm ki, Reyin kənarlaşdırılmasında Haskelə ermənilərin təsiri mühüm rol oynayır*.

Bu fərdi haldan amerikalıların Qafqazdakı roluna keçərək deyilməlidir ki, Gegeçkorinin fikrincə, onlar özlərini şübhəli aparırlar. Müttəfiqlərin şərq məsələsində, xüsusilə rus məsələsində siyasətinə gəldikdə, Yevgeni Petroviç bunları dedi: Amerika bu bölgəyə qarışmamağa müəyyən dərəcədə üstünlük verir, tam olaraq nə bolşeviklərin, nə də Denikinin tərəfini tutmur, belə ki, sonuncu üçün çətin anlar olanda ona kömək edəcək, ancaq onun uğurları çoxalanda bolşevikləri tam darmadağın edə bilməməsi üçün yardımı azaldacaq.

İngiltərə hazırda rus məsələsinə baxılması ilə məşğuldur, son qərar qəbul edildikdə mübarizə aparan tərəflərin birinin tam müvəffəqiyyət qazanması üçün vasitələr hazırlanacaq. Deyəsən, rus məsələsində Fransa ilə razılıq əldə olunub və fransızlar rus məsələsinə nöqtəyi-nəzərlərini çox dəyişdilər. Zaqafqaziya fransız admiralı de-Bonun tam nümayişkaranə xarakter daşıyan səfəri bununla izah olunur. Admiralın Gürcüstan hökumətini və Tiflisdə Azərbaycan və Ermənistan missiyalarını ziyarət etməsi, Gürcüstan Müəssislər Məclisində nitqi – bütün bunlar Fransanın öz siyasətini güclü şəkildə dəyişdiyini göstərmək məqsədini daşıyırdı. Qeyd etmək vacibdir ki, bütün fransız donanmasına komandanlıq edən de-Bon Fransanın ən nəhəng fiqurlarındandır. Gegeçkori ilə söhbətimdə mən, həm də Tiflisdə dağlılara kömək üçün yaradılan dəstələr məsələsinə də toxundum”²⁵⁸.

Məktubunda F.Vəkilov Fransa missiyasının nümayəndəsi ilə görüşü barədə də məlumat verərək yazırdı: “Hazırda Fransa missiyasının nümayəndəsi mənim ya-

*U.Haskelin ermənipərəst mövqeyi “Joqovurd” erməni qəzetinin yaydığı məlumatda təsdiqini tapırdı. “Exo Batuma” qəzetinin də “Joqovurd”a istinadən dərc etdiyi həmin məlumatda qeyd olunurdu ki, polkovnik Haskel Böyük Vedinin ermənilər tərəfindən ələ keçirilməsinə çox sevinib, Qurd qapısının ələ keçirildiyi xəbərini eşidəndə isə Ermənistan ordusuna 15 min dollar ianə edibdir («Exo Baryma» qəz., 1920, 22 iyul, № 14) – (F.V.).

²⁵⁸ F.Vəkilovun Azərbaycan XİN-ə məktubu, 18.12.1919, № 123 // ARDA, f. 970, s. 1, iş 20, vv. 56-57 arx.

nımda idi və mənə 2 teleqramın surətini verdi. Onları göndərirəm. Fransız komandanlığı hərbi donanmaları üçün neftin alınmasındakı çətinliklərdən narahatdır. Onlar bu məsələnin Hacinski ilə görüşdən sonra tamamilə həll olunduğunu düşünürdülər. Qəflətən baş vermiş çətinliklər onlarda xoşagəlməz təəssürat yaradıb. Onlar xahiş edirlər ki, əsas maneə nədirsə bildirilsin, onunla bağlı öz tərəflərindən tədbir görsünlər. Yeri gəlmişkən, mənə dedilər ki, admiral de-Bonun tələbi ilə Batumda bəzi ingilis zabidləri dəyişdiriləcəklər. Sonra fransızlar yenə də Fransadan İrana göndərilən məhsulların buraxılması məsələsini qaldırdılar. Onlar bu məsələni vacib hesab edir və onun həlli üçün İran nümayəndə heyətinin Bakıda olmasından istifadə olunmasını rica edirlər. Xahiş edirəm, bu son iki məsələ barədə mənə bilgi verin ki, mən də Nonankuru məlumatlandıra bilim”²⁵⁹.

F.Vəkilovun Azərbaycan XİN-ə göndərdiyi “məxfi” qrifli məktublardan Fransa hərbi missiyasının Azərbaycan ordusu barədə müfəssəl bilgiler əldə etməyə çalışdığı aydın olur. Belə məktublarından birində Fəris bəy 20 fevral 1920-ci il tarixli 20 nömrəli məktubuna əlavə olaraq fransız hərbi missiyasının başçısı polkovnik Nonankurun diplomatik nümayəndəlikdən Azərbaycan ordusunun sayı, hərbi bölmələri, silah-sursatı, geyimi, strukturu və s. məlumatları sorğu etdiyini bildirirdi ²⁶⁰. F.Vəkilovun Azərbaycan xarici işlər nazirinə 1920-ci ilin aprel ayında ünvanladığı “məxfi” qrifli məktubundan məlum olur ki, onunla fransız hərbi missiyasının yeni rəhbəri polkovnik Korbel arasında keçirilmiş görüş zamanı həmsöhbəti Azərbaycan hökumətindən Könüllü ordudan alınmış silahın sayı və verilmə şərtləri, eləcə də bu məsələyə ingilislərin münasibəti barədə bilgi almaq istəyini ifadə etmişdir²⁶¹. Məsələ ilə bağlı XİN-dən bildirilir ki, polkovnik Korbel dövlət sirri hesab olunan məlumatları nə məqsədlə sorğu etdiyini söyləmədiyi üçün bu barədə hansısa məlumatın verilməsi mümkün deyil, ingilislərin qeyd olunan məsələyə münasibətini isə onların özündən öyrənə bilər²⁶².

F.Vəkilov xarici işlər naziri F.Xoyskiyə 25 dekabr 1919-cu il tarixli şifrəli, məxfi məktubunda yazırdı: “Bu gün Gegeçkori bildirdi ki, Tiflisdə sabah Batumdan generalın başçılığı altında ingilislərin gəlməyini gözləyirlər. Onlara Zaqafqaziya respublikalarında məsələlərin nizamlanması tapşırılıb. Sonradan Bakı üzərindən bolşeviklərə qarşı göndərilməsi bəhanəsi ilə ingilis dəstəsinin gəlişi də gözlənilir. Gürcüstan hökuməti ümumi tətillər daxil olmaqla ən qəti vasitələrlə öz mövqelərini qorumağı qərara alıb. Gegeçkori hesab edir ki, bizimlə birlikdə ümumi fəaliyyət planının hazırlanması üçün olduqca uyğun zaman yetişib. Burada birgə çıxışın uğurlu olacağına qəti əminlik var. Ermənilər rəsmi şəkildə bildiriblər ki, onlar öz talelərini bütövlükdə müttəfiqlərə veriblər. İndi bütün mübahisəli məsələlər barədə biz asan-

²⁵⁹ yenə orada.

²⁶⁰ F.Vəkilovun Azərbaycan XİN-ə məktubu, 25.02.1920, № 25 // ARDA, f. 970, s. 1, iş 20, vv. 62-62 arx.

²⁶¹ F.Vəkilovun Azərbaycan XİN-ə məktubu, 18.04.1920, № 42 // ARDA, f. 970, s. 1, iş 219, v. 75.

²⁶² F.Vəkilovun Azərbaycan XİN-ə məktubu, 26.04.1920, № 100 // ARDA, f. 970, s. 1, iş 219, v. 74.

lıqla danışa bilərik. Səlahiyyətli nümayəndələrimizin təcili gəlişi çox zəruridir. Hər itirilmiş gün böyük önəm daşıyır”²⁶³.

1920-ci ilin 3 yanvarında F.Vəkilovun Gürcüstan xarici işlər naziri Y.Gegeçkori ilə daha bir söhbəti baş tutur. Söhbət zamanı gürcü nazir F.Vəkilovu dağlıların yaxın günlərdə Sovet Dağlı Cümhuriyyətini elan edəcəkləri barədə xəbərdar edir. Xəlil Paşanın bolşeviklərlə həmrəylik içində çalışdığını və bu durumun Gürcüstan və Azərbaycan üçün ciddi bir təhlükə yaratdığını vurğulayan Y.Gegeçkori ortaqların birləşməsinin görülməsi vacibliyini bildirir. Bunun üçün o, Bakıda saxlanan gürcü hərbi bölmələrinin sərbəst buraxılmasını və Azərbaycan könüllüləri ilə gücləndirilməsini, dağlıları bolşeviklərdən qorumaq üçün Şimali Qafqaza birgə əsgəri hərəkət hazırlanmasını, nəticə etibarilə gürcülərin Vladıqafqazı, azərbaycanlıların isə Dağıstanı ələ keçirməsini təklif edir. Qeyd olunanlar barədə AXC Xarici İşlər Nazirliyini 4 yanvar 1920-ci il tarixli depeşası ilə məlumatlandıran F.Vəkilov Y.Gegeçkorinin Azərbaycan hökumətinin bu məsələdə və özəlliklə də türk-bolşevik planları barədə fikirlərini bildirməsini rica etdiyini yazırdı ²⁶⁴.

7 yanvar 1920-ci ildə AXC xarici işlər naziri F.Xoyski F.Vəkilova göndərdiyi təlimatda yazırdı: “Dünən Rusiya sovet hökumətindən onunla Denikinə mübarizəyə qarşı hərbi müqavilə bağlamağa dair danışıqlara başlanması təklif olunan teleqram almışam. Tamamilə analoji teleqram gürcü hökuməti tərəfindən də alınıb. Xahiş edirəm, təcili olaraq Gegeçkori ilə görüşərək aydınlaşdırın, gürcü hökumətinin məsələ ilə bağlı mövqeyi nədir və hansı tədbirləri həyata keçirməyi düşünür. Bizim hökumət hesab edir ki, bu məsələdə Azərbaycan və Gürcüstan hökumətlərinin fəaliyyətlərində tam eyniliyin tətbiq olunması vacibdir. Biz hələ fikirləşirik, suveren ölkələr: bir tərəfdən Azərbaycan və Gürcüstan, digər tərəfdən Sovet Rusiyası arasında qarşılıqlı əlaqələrin yaradılması haqqında danışıqlar aparmağa dəyirmi. Təcili olaraq Uordropa görüşüb ingilis hökumətinin mövqeyini və İngiltərənin konkret hansı tədbirləri tezliklə görə biləcəyini, bizə hansı köməyi göstərə biləcəyini müəyyən edin”²⁶⁵. Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyindən Böyük Britaniya hökumətinin Qafqazdakı ali komissarı O.Uordropa 21 yanvar 1920-ci ildə göndərilmiş məktubda Rusiya hökumətinin yuxarıda qeyd olunan təklifinə cavab olaraq F.Xoyski tərəfindən RSFSR xalq xarici işlər komissarı G.V.Çiçerinə ünvanlanmış məktubun mətni təqdim olunurdu²⁶⁶.

Diplomatik nümayəndəliyin 1919-cu ilin ikinci yarısında və 1920-ci ilin ilk rübündə apardığı rəsmi yazışmaların məzmununu əhatə edən mövzular arasında Azərbaycan və Gürcüstanın sərhədyanı bölgələrinin sakinləri ilə bağlı müəyyən məsələlərə (mal-qara oğurluğu, qanunsuz meşə kəsmələri və s.) də rast gəlinir²⁶⁷.

²⁶³ ARPIİİSSA, f. 277, s. 2, iş 18, v. 5.

²⁶⁴ İ.Umudlu, göstərilən əsəri, s. 161.

²⁶⁵ ARDA, f. 894, s. 10, iş 99, v. 9; f. 970, s. 1, iş 112, v. 1 arx.

²⁶⁶ F.Vəkilovun O.Uordropa məktubu, 21.01.1920, № 183 // ARDA, f. 897, s. 1, iş 69, vv. 33-33 arx.

²⁶⁷ Bax: ARDA, f. 970, s. 1, iş 64, vv. 1, 22-28 və iş 103, vv. 1-9.

2.2.2. Tiflis mətbuatı ilə əməkdaşlıq və informasiya təbliğatı sahəsində iş

Dünyanın nəhəng dövlətlərinin maraqlarının toqquşduğu Cənubi Qafqazda hərbi-siyasi gərginliyin, qonşu respublikaların bir-birinə qarşı ərazi iddialarının hökm sürdüyü bir dövrdə Azərbaycan həqiqətlərinin mətbuat vasitəsilə təbliği böyük önəm kəsb edirdi. Qeyd olunanlar nəzərə alınaraq Azərbaycan XİN-dən diplomatik nümayəndəliyə göndərilmiş 10 aprel 1919-cu il tarixli teleqramda belə bir təlimat verilirdi: “Bundan sonra Avropa ölkələrindən siyasi və ictimai xadimlərin gəliş-gedişi barədə məlumat verin. Məlumatlara görə, Tiflisə “Tayms” qəzetinin müxbiri Bennet gəlib. Azərbaycan məsələlərinin işıqlandırılması üçün onunla yaxınlaşma yönündə addımlar atın”²⁶⁸.

Tiflisin tərəfsiz və aparıcı mətbu orqanlarının bir çoxu diplomatik təmsilçiliklərlə əməkdaşlıq ənənəsinə sadıq qalaraq F.Vəkilovun başçılıq etdiyi müddətdə də Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinin fəaliyyətini işıqlandırmağa və onunla işgüzar təmaslara davam edirdi.

“Vozrojdeniye” qəzetinin 28 may 1919-cu il tarixli 2-ci sayında diplomatik missiyanın katibi İsmayıl bəy Xuramoviçin imzası ilə belə bir elan çap olunmuşdu: “Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin birinci ildönümü ilə əlaqədar Azərbaycanın diplomatik nümayəndəsi gündüz saat 12-dən 2-yə qədər Paskeviç küçəsi 3 (indiki Geronti Kikodze küç. – F.V.) ünvanında təbrikləri qəbul edəcək. Missiya işləməyəcək”. Həmin qəzetin eyni buraxılışında 28 may səhər saat 10-da Tiflisin Botanika (Nəbatat) küçəsində yerləşən Cümə məscidində Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin bir illiyinə həsr olunmuş təntənəli ibadətin keçirilməsi ilə bağlı şəhərin müsəlman icmasının elanı da dərc olunmuşdu²⁶⁹.

Yeri gəlmişkən əlavə edək ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müstəqilliyinin ildönümü ərəfəsində – 1919-cu ilin 26 may tarixində Gürcüstan Demokratik Respublikası da öz müstəqilliyinin ilk ildönümünü qeyd edirdi və “Sakartvelo” qəzetində Azərbaycan Respublikası Nazirlər Şurasının sədri Nəsim bəy Yusifbəylinin Azərbaycan hökuməti adından bu əlamətdar gün münasibətilə aşağıdakı məzmununda təbrik məktubu çap edilmişdi: “Gürcü xalqının milli idealının həyata keçməsinin ildönümü bayramı günündə Azərbaycan Respublikasının hökuməti azad xalqın böyük sevinc hisslərini bölüşmək istəyir. Azərbaycan hökuməti Gürcüstanın dirçəlişi tarixi gününü təbrik edir və dərinləndən inanır ki, Azərbaycan Respublikasının dostu Gürcüstan Respublikası tam qələbəyə nail olacaq və suveren dövlət olduğunu sübut edəcək”²⁷⁰.

“Sakartvelo” qəzeti 18 iyul 1919-cu il tarixli sayında erməni burjuaziyasının

²⁶⁸ ARDA, f. 970, s. 1, iş 33, v. 10.

²⁶⁹ «Возрождение» qəz., 1919, 28 may, № 2, s. 1.

²⁷⁰ “Sakartvelo” qəz., 1919, 28 may, № 108, s. 3.

dəstəyi ilə Tiflisdə rusca nəşr olunan “Kavkazskoye slovo” qəzetində bütün ermənilərə ünvanlanmış, eyni zamanda Azərbaycan hökumətinə qarşı yönəlmiş müraciətlərlə bağlı Fəxr Vəkilovun Gürcüstan daxili işlər nazirinə öz etirazını bildirdiyini yazırdı. Yazının davamında qeyd olunurdu ki, F.Vəkilov daxili işlər nazirinin diqqətinə, həmçinin Azərbaycan diplomatik nümayəndəliyinin İnformasiya bürosu tərəfindən göndərilən rəsmi məlumatların Mətbuat Bürosunun qəzetlərinin hamısında dərc olunmadığını çatdırmış, nazir isə bununla əlaqədar Mətbuat Bürosuna qonşu respublikalara dair xəbərlərə ehtiyatla yanaşaraq diplomatik missiyaların təqdim etdiyi bütün məlumatların yerli qəzetlərdə çap olunması barədə göstəriş vermişdir²⁷¹. Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyi “Kavkazskoye slovo” qəzetinin 1919-cu il 21 və 22 iyun tarixli saylarında yerləşdirilmiş Azərbaycan hökuməti əleyhinə yazı ilə bağlı Gürcüstan Xarici İşlər Nazirliyinə də etiraz məktubu ünvanlamışdı²⁷².

“Kavkazskoye slovo” kimi mətbuat orqanlarının Azərbaycana qarşı böhtan xarakterli təbliğatının neytrallaşdırılması, müxtəlif mübahisəli məsələlərdə Azərbaycan dövlətinin haqlı mövqeyinin çatdırılması üçün ya Azərbaycanın dəstəyi ilə ayrıca bir rusdilli mətbu orqanın təsisinə, yaxud da mövcud qərəzsiz qəzetlərlə əməkdaşlığa ciddi ehtiyac duyulurdu. “Qruziya” və “Vozrojdeniye” qəzetləri Tiflisdə rus dilində çap olunan və Azərbaycana loyallığı ilə seçilən yayım orqanları idilər. Hər iki qəzet həmin dövrdə maddi böhranla üzləşmişdi. Maliyyə vəsaitinin axtarışında Bakıya üz tutmuş “Qruziya”nın mühərrirlərindən yazıçı-publisist Vladimir Petroviç Opoçinin 3 iyul 1919-cu ildə Azərbaycan XİN-in başçısı M.Y.Cəfərova müraciət edərək qəzetin kritik vəziyyətdə olduğunu və söz verilmiş kömək olmasa bağlanacağını bildirir, eyni zamanda qeyd edir ki, “Tiflisdə sosialist yönümlü “Borba” qəzeti istisna olmaqla bütün rusdilli qəzetlər ermənilərin əlindədir. Belə vacib diplomatik məqamda Azərbaycan müsəlmanlarının mətbuatda maraqları müdafiə xaricində qalır. Bu məsələ barədə qərarlarınız olacaqsə, mənə Tiflisdə bildirin. A.S.Şepotyev və K.İ.Tumanovdan Bakıda həyata keçirdiyim işləri davam etdirmələrini xahiş etdim. Özüm sabah tezdən getməliyəm”²⁷³.

Nazirlər Şurasına ünvanladığı 10 iyul 1919-cu il tarixli geniş məzmunlu yazılı məruzəsində diplomatik nümayəndə v.i.e. F.Vəkilov Tiflisdə Cənubi Qafqaz müsəlmanlarının maraqlarını təmin edən rusdilli mətbu orqana ehtiyacın olduğunu əsaslandırır və Tiflisin Gürcüstanın paytaxtı olmaqla yanaşı, bütün Cənubi Qafqaz üçün vacib rol oynamağa davam etdiyinə diqqəti cərkək bunları qeyd edirdi: “Böyük dövlətlərin bütün Qafqaz üzrə səpələnmiş missiyaları Tiflisdə birləşirlər, topladıqları məlumatları bura ötürürlər. Ona görə indi Tiflis müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqam gürcülər və ermənilər tərəfindən düzgün nəzərə alınıb. Bütün vacib məsələlərin həlli ərəfəsində, bütün Qafqaz üçün belə bir vacib məqamda Tiflisdə müsəlman-

²⁷¹ “Sakartvelo” qəz., 1919, 18 iyul, № 150, s. 2.

²⁷² «Азербайджан» qəz., 1919, 20 iyul, № 151, s. 7.

²⁷³ ARDA, f. 970, s. 2, iş 109, v. 16.

ların səsi eşidilmir. Hazırda Tiflisdə müsəlmanların tam müstəqil mətbu orqanının yaradılması barədə danışa bilmirik, çünki bu, uzun hazırlıq tələb edir, vaxt isə gözləmir. Bu məsələləri bilən Tiflis müsəlmanları ilə məsləhətləşdim. Fikir mübadiləsi zamanı belə bir ortaq nəticəyə gəldi ki, “Qruziya” qəzeti ilə razılığa gəlib onun rəhbərlərindən həmin qəzetin səhifələrində “Müsəlman bölməsi” adlı bir neçə sütun ayrılmasını xahiş etmək olardı və orada bizdə olan materiallar yerləşdirilərdi. Həmin toplantıda əməkdaşların aylıq əməkhaqqı hesablandı və aylıq 10-15 min manat çıxdı. “Müsəlman bölməsi”nin redaktoru qəzetin daimi müsəlman işçilərindən biri olacaq. Hələ ki, Minasazov, Eynəli bəy Sultanov və Mirzə Şərif Mirzəyev razılıq veriblər. “Qruziya” qəzetinin redaksiyası bizim bütün şərtləri qəbul etdi. Ancaq dedi ki, kağız böhranı səbəbindən qəzet çapını dayandıra bilər. Düşünürəm ki, hökumət qeyd olunan əsaslarda “Qruziya”ya göstərilən xərclərin ayrılmasını məqsəduyğun hesab edəcək. Bu xərclərlə qəzet kağız ehtiyatını da təmin edə bilər”²⁷⁴.

F.Vəkilovun sözügedən məktubu 19 iyulda XİN vasitəsilə hökumətin işlər idarəsinə göndərilir²⁷⁵. Nəticə etibarilə Azərbaycan hökuməti tərəfindən F.Vəkilovun məruzəsində qaldırılan məsələyə müsbət baxılır və “Qruziya” qəzetinin təsis olunacaq yeni şöbəsinin əməkdaşlarına maaş üçün 25 000 manat ayrılaraq diplomatik nümayəndəliyə göndərilir²⁷⁶. 3 avqustda xarici işlər naziri M.Y.Cəfərov Dövlət Müdafiə Komitəsində çıxış edərək Azərbaycan həqiqətlərini yaymaq üçün Tiflisdə mətbuat orqanı yaratmağı təklif edir. Eyni zamanda bir səhifəsinin Azərbaycana ayrılması ilə bağlı “Qruziya” qəzeti ilə razılığın əldə olunduğunu deyir və XİN-in həmin qəzetə 250 pud kağız alıb göndərilməsinə icazə verdiyini bildirir²⁷⁷.

Bundan bir neçə ay sonra F.Vəkilov analoji əsaslandırmaqlarla “Vozrojdeniye” qəzetinə maddi vəsait ayrılmasını təklif edir. Azərbaycan XİN başçısına 18 dekabr 1919-cu ildə ünvanladığı “tam məxfi” qriffli məktubunda o, bir sıra aktual məsələlərə diqqət yetirməklə bərabər yazırdı: “Toxunmaq istədiyim son məsələ “Vozrojdeniye” qəzetinin subsidiyası ilə bağlıdır. Bu məsələ ilə bağlı dəfələrlə həm şifahi, həm də yazılı şəkildə öz mövqeyimi ifadə etmişəm. Düşünürəm ki, Tiflisdə müsəlmanların ehtiyaclarını işıqlandırmaq üçün mətbu orqanın olması bizim üçün vacibliyinə görə birinci dərəcəli məsələdir. Bu istiqamətdə bir çox cəhdlər hələ ki, uğurla nəticələnmədi və indiki şərtləri nəzərə alsaq, bunun yaxın zamanda ediləcəyini düşünməyə əsas yoxdur. Ona görə yeganə çıxış yolu sözügedən məqsəd üçün Tiflisin mətbu orqanlarından birini istifadə etməkdir. Bu baxımdan ən uyğun olanı “Vozrojdeniye” qəzetidir. Hazırda çox artırılmış vergilərə görə bu qəzet maddi böhran keçirir və onun rəhbərləri mənə ayda 30 min manat yardım göstərilməsi ilə bağlı müraciət ediblər. Onlar

²⁷⁴ F.Vəkilovun Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Şurasına məktubu, 10.07.1919, № 2786 // ARDA, f. 970, s. 2, iş 109, vv. 17-18 arx.

²⁷⁵ ARDA, f. 970, s. 2, iş 109, v. 1.

²⁷⁶ Azərbaycan XİN-dən F.Vəkilova teleqram, 03.08.1919, № 59 // ARDA, f. 970, s. 1, iş 20, v. 43 və s. 2, iş 109, v. 26.

²⁷⁷ R.Süleymanlı, göstərilən əsəri, s. 123.

müsəlman həyatına xüsusi diqqət yetirəcəklərinə söz veriblər. Hesab edirəm ki, bizim hökumət bu məsələyə diqqət yetirməli və təbliğat üçün qəzetə aylıq vəsait ayırmalıdır. Əks halda biz erməni təbliğatı ilə mübarizədə son silahımızı itiririk. Vəsait bizim həm də qəzetə nəzarəti həyata keçirəcək Tiflisdəki missiya vasitəsilə verilməlidir”²⁷⁸. Məktubun mətnindən diplomatik nümayəndəliyin “Qruziya” ilə əməkdaşlığının uzun sürmədiyi bəlli olur.

Qeyd edək ki, Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinin İnformasiya şöbəsi Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyə ünvanlanmış 1 noyabr 1919-cu il tarixli məktubda Tiflisdə rus dilində çap olunan “Slovo” («Слово»), “Borba” («Борьба») və “Obnovleniye” («Обновление») qəzetlərinin redaksiyalarından həmin qəzetlərin əməkdaşlarının əməkhaqları barədə məlumatın əldə edilməsi xahiş olunurdu²⁷⁹. Həmin tarixdən etibarən diplomatik nümayəndəlik AXC XİN adından bu adıçəkilən üç qəzetə abunə yazılır və ümumi 825 man.10 qəp. ödəyir. Bu barədə XİN-i məlumatlandıran diplomatik nümayəndəlik həmin qəzetlərin redaksiyalarının öz buraxılışlarını birbaşa nazirliyə göndərəcəklərini bildirirdi²⁸⁰.

2.2.3. Baş nazir Nəsim bəy Yusifbəylinin Gürcüstana səfərləri

1919-cu ilin payızında Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Şurasının sədri Nəsim bəy Yusifbəyli (Usubbəyov) iki dəfə – sentyabr və noyabr aylarında Tiflisdə səfərdə olur. İlk səfər çərçivəsində onun 6 sentyabrda müttəfiq qoşunlarının ali komissarı polkovnik Uilyam Haskellə keçirdiyi görüşdə diplomatik nümayəndə v.i.e. Faris bəy Vəkilov da iştirak edir. Həmin gün Nəsim bəyin Gürcüstan hökumətinin sədri ilə uzun sürən görüşü baş tutur²⁸¹.

10 sentyabrda Gürcü klubunda Azərbaycan hökumətinin sədrinin şəərəfinə ziyafət verilir. Ziyafətdə N.Yusifbəylini müşayiət edən şəxslərlə yanaşı, Noe Jordaniyanın başçılığında Gürcüstan hökumətinin üzvləri, Müəssislər Məclisinin sədr müavini E.S.Takaişvili, diplomat D.D.Ğambaşidze, Gürcüstanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəsi vəzifəsinin icraçısı Q.K.Alışibaya, Tiflis şəhər başçısı V.Q.Çxikvişvili, general İ.Z.Odişelidze və digər rəsmi şəxslər, eləcə də Acarıstan nümayəndə heyətinin rəhbərləri Məmməd bəy Abaşidze və Camal bəy Ximşiaşvili iştirak edirlər. Tədbirdə D.Q.Abxazi N.Yusifbəyli Azərbaycan türkcəsində salamlayır. N.Yusifbəyli öz nitqində Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərinin yaxınlaşmasının yalnız hökumətlərin deyil, həm də hər iki dost xalqın söylərinin nəticəsi olduğunu vurğulayaraq qeyd edir ki, “bu ittifaq Gürcüstan və Azərbaycanın əsl müstəqilliklərinin gələcəkdə gücləndirilməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir; o artıq acar məsələsini uğurla həll etməyə imkan verdi. İndiki məqamda acarlar tam sərbəst özmüqəddəratlarını təyin

²⁷⁸ ARDA, f. 970, s. 1, iş 20, vv. 56-57 arx.

²⁷⁹ Azərbaycan XİN-dən F.Vəkilova məktub, 01.11.1919, № 4103 // ARDA, f. 897, s. 1, iş 111, v. 136.

²⁸⁰ ARDA, f. 970, s. 2, iş 109, v. 54.

²⁸¹ «Слово» qəz., 1919, 10 sentyabr, № 19; «Азербайджан» qəz., 1919, 11 sentyabr, № 193, s. 7.

edə bilərlər və onlar əmin ola bilərlər ki, onların Gürcüstanın sərhədləri daxilində müstəqil qurum kimi olması Azərbaycan və Gürcüstanın dostluq ittifaqı ilə təsdiqlənir". Daha sonra M.Hacinski, Q.Qvazava, Y.Gegeçkori çıxış edirlər və Acarıstan nümayəndələrinin sağlığına qədəhlər qaldırılır. C.Ximşiaşvili təşəkkür nitqində N.Yusifbəylinin sözlərinə sevinclə qulaq asdığını deyir: "Çünki Acarıstanda kimlə birləşmək məsələsində – dindaşlarımı, yoxsa qan qardaşları iləmi tərəddüdlər var idi". Sonra hər iki respublikanın orduları və azadlıqsevər dağlıların respublikasının dirçəldilməsi şərəfinə bədələr qaldırılır²⁸².

Qurban bayramı günlərinə təsadüf edən Gürcüstana bu rəsmi səfəri çərçivəsində Nəsim bəy Yusifbəyli Qarabağın general-qubernatoru Xosrov bəy Sultanov və Azərbaycan diplomatik missiyasının əməkdaşları ilə Tiflis Cümə məscidini ziyarət edir. Məsciddə Tiflis müsəlmanları qarşısında çıxış edən Nəsim bəy gürcü-müsəlman dostluğu barədə danışır. Tiflis müsəlmanlarının Azərbaycan və Gürcüstanın təmsilində eyni dərəcədə sevməli və müdafiə etməli olduqları, eləcə də onları eyni dərəcədə himayə edən iki ana vətəninin olduğunu vurğulayır²⁸³. Sonra Kazan müsəlmanları adından Azərbaycan hökumətinin başçısını yerli müsəlman məktəbinin müəllimi təbrik edib Kazan müsəlmanlarının ikinci vətənləri olan Azərbaycana xidmət etməyə hazır olduqlarını söyləyir. "Müsəlman səhnəsinin məşhur artisti Abbasov (Mirzəli Abbasov – F.V.) öz gözəl nitqində Azərbaycanın hal-hazırdakı xadimlərinin səmərəli fəaliyyətlərini" təsvir edir. Nəsim bəy isə öz növbəsində yaxın zamanda İdilboyu (Volqaboyu) müsəlmanlar ilə ölkəsinin sıx əlaqələr quracağına ümidvarlığını izhar edib, Azərbaycanın indiki hökumətinin fəaliyyəti haqqında söyləyir: "Hökumət xalqsız heç bir şeydir. Azərbaycan xadimlərinin fəaliyyəti Azərbaycan xalqının özünün fəaliyyətindən ibarətdir". Nəsim bəy Tiflisin yerli müsəlman icması ilə bayramlaşdıqdan sonra "Yaşasın Azərbaycan!" və "Yaşasın Gürcüstan!" sədaları altında məsciddən çıxıb Azərbaycan diplomatik nümayəndəliyinə təşrif aparır²⁸⁴.

Həmin gün Azərbaycan heyətindən qabaq Acarıstan heyəti məsciddə bayram namazında iştirak edir. "Sakartvelo" qəzeti acar nümayəndələrin məsciddə şövqlə və qardaşcasına qarşılandıklarını yazırdı²⁸⁵.

N.Yusifbəyli Cənubi Qafqaz respublikalarının hökumət başçılarının görüşündə iştirak etmək üçün 1919-cu ilin noyabr ayında daxili işlər naziri M.Hacinski və Gürcüstanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəsi v.i.e. Q.Alişibayanın müşayiətində Tiflisə daha bir səfər edir²⁸⁶. 23 noyabrda Gürcüstan hökuməti adından Tiflisin "Orient" mehmanxanasında ali qonaqların şərəfinə ziyafət təşkil olunur. Ziyafətdə N.Yusifbəyli, Ermənistanın Baş naziri, A.İ.Xatisov, Gürcüstan hökumətinin

²⁸² «Слово» qəz., 1919, 12 sentyabr, № 21.

²⁸³ «Азербайджан» qəz., 1919, 9 sentyabr.

²⁸⁴ «Азербайжан» qəz., 1919, 10 sentyabr, № 270 (Bax: «Азербайжан» qəzeti: 1918-1920: [1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş «Азербайжан» qəzetinin tam külliyyatı]: XII cild (sentyabr 1919), s. 121-122).

²⁸⁵ «Sakartvelo» qəz., 1919, 10 sentyabr, № 195, s. 2.

²⁸⁶ «Слово» qəz., 1919, 21 noyabr, № 81

sədr müavini Y.P.Gegeçkori, polkovnik C.Rey (ABŞ missiyasının başçısı U.Haskelin müavini), Böyük Britaniya missiyasının başçısı O.Uordrop və onun Bakıdakı polkovnik K.B.Stoks, nümayəndəsi, fransız missiyasının rəhbəri mayor M.Ş.de-Nonankur, italyan missiyasının rəhbəri polkovnik M.Qabba və onun müavini polkovnik Mikaeli, Gürcüstanın daxili işlər naziri N.V.Ramişvili, maliyyə naziri K.Kandelaki, xarici işlər nazirinin müavini N.İ.Kartsivadze, hərbi nazirinin köməkçisi general A.Gedevanov, general İ.Odişelidze, Gürcüstanın ABŞ təmsilçisi D.Ğambaşidze, Gürcüstan Azərbaycanın daxili işlər naziri M.Hacinski və dövlət nəzarəti naziri N.Nərimanbəyov, Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi v.i.e. F.Vəkilov və hərbi attaşesi M.Əliyev, Ermənistanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi L.Q.Yevanqulov və hərbi attaşesi general Kişmişov, digər rəsmi şəxslər iştirak edirlər²⁸⁷. 25 noyabrda Azərbaycan nümayəndə heyəti Bakıya qayıdır²⁸⁸.

2.2.4. İrəvan quberniyası, Zəngəzur, Naxçıvan və Qazax qəzalarında türk-müsəlman əhaliyə qarşı etnik zəmində cinayətlər

1919-1920-ci illərə aid rəsmi yazışmalardan Faris bəy Vəkilovun mərkəzi hökumət orqanlarının təlimatlarını operativ və məsuliyyətli şəkildə yerinə yetirdiyi məlum olur. Xarici işlər naziri M.Y.Cəfərov tərəfindən F.Vəkilova göndərilən 9 iyul 1919-cu il tarixli depeşada Ermənistanda müsəlmanlara qarşı törədilən zorakılıq halları ilə bağlı Cənubi Qafqazdakı Britaniya komandanlığına Azərbaycan tərəfinin etiraz məktubunun çatdırılması zərurətinin yarandığı ifadə olunurdu²⁸⁹. Bu depeşa əsasında F.Vəkilov 12 iyul 1919-cu ildə Britaniyanın Cənubi Qafqazdakı silahlı qüvvələrinin (müttəfiq qoşunlarının) komandanı general-mayor Q.N.Kori ilə görüşüb Ermənistanda müsəlmanların durumunu müzakirə etmiş və ona ünvanladığı notanı təqdim etmişdir. Notada deyilirdi:

“Zati-Aliləri, mənim hökumətim erməni hökumətinin İrəvan quberniyasında və Naxçıvan qəzasında müsəlmanları sıxışdırması və təqib etməsi barədə gündəlik olaraq məlumatlar alır. Ermənilərin nizami ordu hissələri müsəlman kəndlərinə göndərilərək uşaqlara və qadınlara belə rəhm etmədən bu kəndləri yerlə-yeksan edirlər. Dağıdılmış kəndlərdən hər gün yüzlərcə sakin öz xilasını Azərbaycanda görüb Tiflis üzərindən oraya keçir.

İrəvan quberniyasının müsəlmanları öz istəklərinin əksinə və müttəfiq dövlətlərin iradəsinə uyğun müvəqqəti olaraq Ermənistan hökumətinin idarəsi altına veriliblər. Bu aktın elanına qədər ingilis komandanlığı ictimai təşkilatlardan məsələnin bu cür həll olunması ilə bağlı bir sıra etiraz məktubları almışdır. Bu məktublarda açıq

²⁸⁷ «Слово» qəz., 1919, 25 noyabr, № 84.

²⁸⁸ «Азербайджан» qəz., 1919, 19 noyabr, № 250, s. 3.

²⁸⁹ ARDA, f. 970, s. 1, iş 54, v. 50.

deyilirdi ki, yaxın keçmişdə baş vermiş hadisələr müsəlmanlara erməni hökumətinin onlara qarşı qərəzsiz yanaşacağı əminliyini vermir və onları öz taleləri barədə ciddi narahat olmağa məcbur edir. Bu qorxunun əsaslı olduğu indi tam aydınlaşdı.

Müttəfiq dövlətlər tərəfindən müvəqqəti olaraq Ermənistan Respublikasının idarəçiliyinə verilmiş vilayətlərin daxili işlərinə qarışmaq hüququnun olmadığını qeyd edərək Ermənistan hökumətinin dinc müsəlman əhalisi üzərində hər cür zorakılıq hallarına qarşı hökumətim adından insanlıq anlayışı naminə qəti surətdə etirazımı bildirirəm və erməni hökumətinin belə hərəkətlərinin ən ağır nəticələrə gətirib çıxara biləcəyini deməyi özümə borc hesab edirəm.

Naxçıvan qəzasında müsəlmanların üzləşdikləri fəlakətlər barədə yayılan məlumatlar onların Azərbaycan və Ermənistanın sərhədyanı bölgələrində yaşayan dindəşlərinin geniş kütlələri arasında haqlı olaraq həyəcana və günahsız əziyyət çəkənlərin müdafiəsində dayanmaq istəyinə səbəb olur. Mənim hökumətim tərəfindən əhalinin sakitləşdirilməsi və qarğasaların qarşısının alınması üçün bütün ölçülər götürülür.

Siz Zati-alilərinin nəzərinə qeyd olunanları çatdıraraq nüfuzunuzun gücündən istifadə etməyi və müsəlmanlara qarşı repressiyaları dayandırması üçün Ermənistan hökumətinə lazımı təsir göstərmənizi təkidlə xahiş edirəm”²⁹⁰.

Tiflisdə məskunlaşmış irəvanlı türk-müsəlman qaçqınları 1919-cu ilin yayında “İrəvan quberniyası müsəlmanları həmtorpaqlıları” adlı cəmiyyət təsis etmişdilər. Nəsrulla Şeyxov bu cəmiyyətin sədri, Zeynal Məhəmmədov – katibi, Həsən Qurbanov isə xəzinədarı seçilmişdilər. Bununla bağlı N.Şeyxov tərəfindən AXC-nin Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinə ünvanlanmış məktubda Cəmiyyətin “İrəvan quberniyası müsəlmanlarının siyasi və ərrazi hüququnu müdafiə etməklə yanaşı, fəqərə sinfinə müavinət etmək” məqsədilə yarandığı vurğulanırdı ²⁹¹.

Naxçıvan Milli Komitəsinin Hacı Mehdi Bağirov, Mirzə Nəsrullah Əmirov, Həmid bəy Qaziyev, Xəlil ağa Hacılarov, Şəfi ağa Şəfiyev kimi millətsevər üzvləri Azərbaycanın Gürcüstan və Ermənistandakı nümayəndəlikləri ilə davamlı əlaqə saxlayırdılar²⁹². Onun başçılarından olan Hacı Mehdi Bağirov 1919-cu ilin 3 iyulunda F.Vəkilovla görüşərək ona Xosrov bəy Sultanovun məktubunu təqdim edir. Məktubda X.Sultanov naxçıvanlıların Tiflisdən vətənlərinə yola salınmasına köməklik göstərilməsini xahiş edirdi. Öz növbəsində Mehdi Bağirov F.Vəkilovun diqqətinə çatdırır ki, Naxçıvanda Ermənistan idarəçiliyinin devrilməsi üçün bütün hazırlıqlar görülmüşdür; Tiflis və Bakıya qaçmış naxçıvanlıların öz yurdlarına geri dönməsi yerli əhali arasında böyük ruh yüksəkliyinə səbəb olacaqdır. M.Bağirov Tiflisdən qayıtmaq istəməyənlərin hansısa bir bəhanə ilə tutulub xüsusi vaqonla Yevlaxa və oradan Zəngəzur üzərindən Naxçıvana zorla göndərilməsini təklif edir, bununla bağlı gürcü hökuməti ilə irtibata keçilməsini tövsiyə edir. Qeyd olunanlar barədə şifrəli teleqram-

²⁹⁰ “Sakartvelo” qəz., 1919, 15 iyul, № 147, s. 2; ARDA, f. 897, s. 1, iş 38, v. 69.

²⁹¹ “Azərbaycan” qəz., 1919, 4 iyul, № 216 (Bax: “Azərbaycan” qəzeti: 1918-1920: [1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan” qəzetinin tam külliyyatı]: X cild (iyul 1919), Bakı, 2024, s. 32-33).

²⁹² E.Zamanov. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gürcüstan və Ermənistandakı diplomatik nümayəndəliklərinin fəaliyyəti (1918-1920-ci illər) / Namizədlik dissertasiyası, Naxçıvan, 2002, s. 71.

la Nazirlər Şurasının sədri F.Xoyskini məlumatlandıran F.Vəkilov təlimat verilməsini və məsələ ilə bağlı Gürcüstan daxili işlər naziri N.Ramişvili ilə görüşə ehtiyacın olub-olmamasına münasibət bildirilməsini xahiş edirdi²⁹³. AXC-nin xarici işlər naziri M.Y.Cəfərova göndərdiyi 9 iyul 1919-cu il tarixli şifrəli teleqramında F.Vəkilov Hacı Mehdi Bağirova istinadən ingilislərin Naxçıvanda onların icazəsi olmadan heç kəsin axtarış aparmaq və əhalinin əlindən silah almaq ixtiyarının olmadığını elan etdiyini, buna rəğmən Ermənistan hökumətinin Vedibasər bölgəsini tərksilah etmək üçün qoşun göndərdiyini və Böyük Vədi kəndini üç gün müddətində atəşə tutduğunu, qonşu müsəlman kəndlərinin köməyi ilə bu erməni qoşunlarının qovulduğunu, bundan sonra Ermənistan hökumətinin Vedibasər kəndlərini dağıtmaq üçün Dronun başçılığı altında yeni hərbi birliklər göndərdiyini bildirir, bu məsələni Q.Kori ilə müzakirə etməsinə lüzum görülüb-görülməməsi ilə maraqlanırdı²⁹⁴. M.Y.Cəfərov cavab olaraq F.Vəkilovun general Q.Kori ilə görüşüb müsəlmanlara qarşı zorakılıqların dayandırılması üçün qəti tədbirlərin görülməsini tələb etməyi xahiş edir²⁹⁵. M.Y.Cəfərova bundan 3 gün sonra göndərdiyi şifrəli teleqramla isə F.Vəkilov Naxçıvandan gəlmiş kuryerin erməni silahlı birlikləri barədə ona çatdırdığı aşağıdakı məlumatları təqdim edirdi: “Naxçıvanda kiçik kalibrli toplara sahib olan 400 nəfərlik dəstə var, Nəraşəndə 2 topla 500 nəfərlik dəstə dayanır, 3 zirehli qatar var: onlardan biri Şahtaxtıda, ikincisi Qəmərliyədir və Vedibasəri atəşə tutur, üçüncü Dəvəli stansiyasıdadır. Dəhnə keçidində ermənilər səngərlər qazır. Naxçıvan müsəlmanları üsyan üçün çağırışa bənddirlər. Qəzadə Ermənistan hakimiyyəti tanınmır”²⁹⁶. Azərbaycan hökumətinin təkidi ilə general Q.Kori tərəfindən 20 iyul 1919-cu ildə İrəvana Ermənistan hökumətinə müsəlmanlara qarşı hərbi əməliyyatları dayandırmaq barədə ismarıcı çatdırmaq üçün bir zabıt ezam olunmuşdu²⁹⁷.

Tiflisdə ingiliscə yayımlanan “The Georgian Mail” qəzeti 17 avqust 1919-cu il tarixli sayında Ermənistan Xəfiyyə Bürosuna istinadən, Şərur-Dərələyəz qəzasında ermənilərlə müsəlmanlar arasında qızğın döyüşlərin getdiyini, kəndlərin əldən-ələ keçdiyini yazırdı²⁹⁸.

26 sentyabr 1919-cu ildə Azərbaycan hərbi naziri S.Mehmandarov diplomatik nümayəndə F.Vəkilovla birlikdə Ermənistanda müttəfiq qoşunlarının ali komissarı U.N.Haskellə görüşür. Görüş zamanı Mehmandarov Haskeldən İtaliyaya sursat alınması üçün hərbi komissiyanın göndərilməsində köməklik göstərilməsini xahiş edir.

²⁹³ F.Vəkilovun F.Xoyskiyə teleqramı, 04.07.1919, № 2258 // ARPIİİSSA, f. 277, s. 2, iş 3, vv. 55-56; ARDA, f. 970, s. 1, iş 54, vv. 38-38 arx.

²⁹⁴ F.Vəkilovun M.Y.Cəfərova teleqramı, 09.07.1919, № 2785 // ARPIİİSSA, f. 277, s. 2, iş 3, v. 61; ARDA, f. 970, s. 1, iş 54, v. 46.

²⁹⁵ ARDA, f. 970, s. 1, iş 54, v. 49.

²⁹⁶ F.Vəkilovun M.Y.Cəfərova teleqramı, 09.07.1919, № 2821 // ARPIİİSSA, f. 277, s. 2, iş 3, v. 65; ARDA, f. 970, s. 1, iş 54, v. 63.

²⁹⁷ Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyindən Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyə teleqram, 20.07.1920 // ARDA, f. 970, s. 1, iş 54, v. 83.

²⁹⁸ “The Georgian Mail” qəz., 1919, 27 avqust, № 4, s. 3.

Söhbət zamanı Haskel aydın şəkildə bildirir ki, Azərbaycan hökuməti öz tərəfindən Şərur və Naxçıvan bölgələrində neytral zonanın yaradılmasını sürətləndirəcəyi təqdirdə hərtərəfli qarşılıqlı addım atacaq. Görüş barədə Azərbaycan xarici işlər nazirini məlumatlandıran F.Vəkilov yazırdı: “Haskel Dağıstanda neytral zona yaradılmasına dair Sizdən aldığı teleqramı göstərdi. Bu məsələnin hərbi komissiyaya kömək göstərilməsi məsələsi ilə birlikdə bizə uyğun olan şəkildə həllini Haskel Şərur və Naxçıvanda neytral zonanın yaradılmasına bağlayır. Haskelin sözlərindən tutmaq olurdu ki, onda Azərbaycan hökumətinin neytral zona yaradılmasına hər vəchlə maneə yaratdığı barədə fikir formalaşmış. Hesab edirəm ki, bu məsələnin şəxsi danışıqlarla həlli üçün hökumətimizdən bir nəfərin burada olması arzuolunandır, yoxsa poçt-teleqraf vasitəsilə yazışmalar bu məsələni xeyli mürəkkəbləşdirir. Tiflisdə hazırda bir neçə erməninin olması və bizim yoxluğumuz Haskeldə birtərəfli rəyin formalaşmasına şərait yaradıb”²⁹⁹.

Polkovnik Haskel özü də xarici işlər naziri M.Y.Cəfərova 26 sentyabrda göndərdiyi teleqramda Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarında neytral zonanın yaradılmasına dair şərtlərini həmin gün Tiflisdə Azərbaycan hərbi nazirinə təqdim etdiyini vurğulayaraq yazırdı: “Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz dairəsindən ibarət neytral zona yaradılmayana qədər tərəfimdən general Denikinlə neytral zonanın yaradılması və ya digər məsələlərin həlli ilə bağlı heç bir addım atılmayacaq”³⁰⁰. M.Y.Cəfərov cavab teleqramında Azərbaycan hökumətinin İrəvan quberniyasının Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarında neytral zonanın yaradılmasına etiraz etmədiyini, sadəcə təklif olunan şərtlərin bəzi müddəaları ilə razılaşmadığını və bunlar barədə əlavə məlumat göndəriləcəyini bildirir³⁰¹. Böyük Britaniya ali komissarı O.Uordrop 18 oktyabr 1919-cu ildə Londona göndərdiyi şifrəli teleqramında Azərbaycan hökumətinin polkovnik U.Haskelin irəli sürdüyü şərtləri tam qəbul etdiyini yazırdı³⁰².

F.Vəkilov Ermənistanda müttəfiq qoşunlarının ali komissarı U.N.Haskelə ünvanladığı 30 dekabr 1919-cu il tarixli məktubunda da İrəvan quberniyasında və Zəngəzurda müsəlman kəndlərinin erməni silahlı dəstələri tərəfindən dağıldığını və əhalisinə amansız divan tutulduğunu, bu kəndlərdən didərgin düşən çox sayda qaçqının Azərbaycana keçmək üçün Tiflisə gəldiyini bildirir, müsəlman yaşayış məskənlərinin yox edilməsi və dinc əhalisinin vəhşicəsinə məhv edilməsinin təcili qarşısının alınması üçün tədbirlər görülməsini xahiş edirdi³⁰³. Eyni məzmunlu məktub həmin gün F.Vəkilov tərəfindən Böyük Britaniyanın ali komissarı O.Uordropa da ünvanlanmışdı³⁰⁴. Qeyd edək ki, Azərbaycan hökumətinin rəsmiləri tərəfindən U.Haskelə, O.Uordropa və xarici missiyaların digər başçılarına eyni səpkidə çox sayda məktub

²⁹⁹ F.Vəkilovun Azərbaycan XİN-ə məktubu, 27.09.1919, № 3842 // ARPIİİSSA, f. 277, s. 2, iş 58, vv. 45-46; ARDA, f. 897, s. 1, iş 51, v. 256.

³⁰⁰ U.Haskelin M.Y.Cəfərova teleqramı, 26.09.1919 // ARDA, f. 897, s. 1, iş 57 a, v. 7.

³⁰¹ M.Y.Cəfərovun U.Haskelə teleqramı, 29.09.1919 // ARDA, f. 970, s. 1, iş 42, v. 117.

³⁰² Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. Böyük Britaniya arxiv sənədləri (tərtibçi: N.Maksvell), Bakı, 2008, s. 376

³⁰³ ARDA, f. 897, s. 1, iş 38, v. 364.

³⁰⁴ ARDA, f. 897, s. 1, iş 69, v. 1.

və teleqramlar ünvanlanmışdır³⁰⁵. U.Haskelə 14 dekabr 1919-cu ildə göndərilmiş belə teleqramlardan birinin məzmunu Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinin təqdimatı ilə Gürcüstan sosial-demokratlarının rusdilli “Borba” qəzetində çap olunmuşdur³⁰⁶.

Tiflis mətbuatında Azərbaycan Nazirlər Şurasının sədri N.Yusifbəylinin mütəfiqlərin ali komissarının müavini polkovnik Ceyms Reyə qeyd olunan mövzu ilə əlaqəli belə bir cavab məktubu da dərc olunmuşdu: “Sizin 14, 15 və 16 noyabr tarixli teleqramlarınıza cavab olaraq aşağıdakıları bildirirəm:

Zəngəzurda Azərbaycan hökuməti tərəfindən hərbi əməliyyatlar aparılır. Zəngəzur Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz hissəsidir və bu yalnız biz tərəfdən deyil, İngiltərə komandanlığı timsalında müttəfiqlərimiz tərəfindən də həmişə belə qəbul olunub. Sülh konfransının ali komissarı polkovnik Haskel özü də bizim Zəngəzur qəzası üzərində ayrılmaz hüquqlarımızı tanıyaraq Naxçıvan məsələsi ilə bağlı müqavilənin bir bəndində Ermənistan hökumətindən Azərbaycan hakimiyyətinə Zəngəzur qəzasında baş qaldırmış qiyamçı hərəkətin dinc yolla ləğv edilməsində və bununla da qəzanın erməni əhalisinin Azərbaycan Respublikasının dövlət hakimiyyətinə tabe olmasına məcbur edilməsinə köməklik göstərilməsini tələb edirdi.

Azərbaycan hakimiyyətinin aldığı son məlumatlara görə, Ermənistan hökuməti nəinki özünün polkovnik Haskel qarşısındakı bu öhdəliyini yerinə yetirməmiş, əksinə, Zəngəzur qəzasına qiyamçı hərəkəti gücləndirmək üçün nizami qoşunlar göndərmişdir. Bu səbəbdən Azərbaycan hökuməti Qarabağ general-qubernatoruna asayışı bərpa etmək, qeyri-itaətkar, anarxiya-bolşevik fikirli erməni bəndələrinə təsir etmək üçün hərbi kömək göndərmişdir. Azərbaycan hakimiyyətinin məqsədi Zəngəzurda müsəlman kəndlərinin erməni qiyamçıları tərəfindən bundan sonra da dağıdılmasının qarşısını almaq, 60 min qovulmuş müsəlman qaçqını öz evlərinə qaytarmaq və qanun-qaydanı bərqərar etməkdən ibarətdir...”³⁰⁷

AXC-nin Tiflisdəki diplomatik nümayəndəliyinin katibi M.Talışinski “Daş-naksutyun” partiyasının fəaliyyəti barədə Qars Müsəlmanları Milli Şurasının təmsilçilərinin memorandumunu və Ermənistanda müsəlmanların vəziyyəti barədə Azərbaycan himayədarlıq nazirinin məruzəsini Amerikanın Yaxın Şərqə Yardım Komitəsinə göndərmişdi. Komitənin polkovniki Ceyms Rey 4 noyabr 1919-cu ildə M.Talışinskiyə ünvanlanmış məktubunda göndərilən yazıları həyəcanla oxuduğunu, Ermənistanda müsəlmanlar üçün şərait yaradılması üçün göstəriş verdiyini və artıq onların qayğı altında olduğunu vurğulayırdı. Həmçinin azərbaycanlı qaçqınları ərzaq və dava-dərmanla təchiz etmək məqsədilə ötən həftə Zəngibasar bölgəsinə bir zabıt, eyni zamanda Naxçıvan, Gorus, Şuşa, Yevlax və Nuxaya da 2-3 zabıt ezam etdiyini bildirirdi³⁰⁸.

Diplomatik nümayəndəlik 3 fevral 1920-ci ildə müşayiət məktubu ilə Azər-

³⁰⁵ «Азербайджан» qəz., 1919, 16 dekabr.

³⁰⁶ «Борьба» qəz., 1919, 19 dekabr, № 289.

³⁰⁷ «Слово» qəz., 1919, 20 noyabr, № 80.

³⁰⁸ ARDA, f. 897, s. 1, iş 40, v. 140.

baycan XİN-ə Gürcüstan xarici işlər nazirinin Ermənistan xarici işlər naziri A.Xatisova ünvanladığı müraciəti təqdim edirdi³⁰⁹. Müraciətdə Gürcüstan XİN-in başçısı yazırdı: “Siz 30 dekabr teleqramında müsəlmanların Ordubad və Naxçıvanda hərbi əməliyyatlara başladığını bildirirsiniz. Eyni zamanda F.Vəkilov tərəfindən mənə Azərbaycan Respublikasının xarici işlər nazirinin Ermənistan hökuməti tərəfindən 21 dekabrda Zəngibasarda müsəlmanlara qarşı hərbi əməliyyatlara başlanıldığı barədə məlumatın verildiyi teleqramının surəti göndərilib. Bu yaxınlarda Zaqafqaziya respublikalarının bütün mübahisələri sülh yolu ilə həll etməli olan ümumi sülh konfransının açılacağını nəzərə alaraq. Mübahisəli rayonlarda yenidən qan tökülməsi və toqquşmalar Zaqafqaziya xalqları arasında mehriban əlaqələrin qurulmasına, Zaqafqaziya respublikalarının iqtisadi inkişafına maneə törədir. Sizin və Azərbaycan xarici işlər nazirinin hazırkı vəziyyəti xüsusi müzakirə etmək, Azərbaycan və Ermənistan arasındakı ixtilafın aradan qaldırılması üçün müqavilə hazırlamaq məqsədilə konfransa qədər Tiflisə gəlməyinizi məqsədəuyğun hesab edirəm. Mən öz növbəmdə razılığın əldə olunmasına köməklik etmək üçün, eləcə də iclas üçün məkan verməklə öz xidmətlərimi təklif edirəm”³¹⁰.

Y.Gegeçkorinin təklifinə uyğun olaraq Azərbaycan və Ermənistan arasında mübahisəli məsələlər ətrafında fikir mübadiləsi aparmaq məqsədilə hər iki ölkənin nümayəndələrinin iştirakı ilə 23 fevral 1920-ci ildə Tiflisdə Böyük Britaniyanın Cənubi Qafqazda Ali Komissarlığının yerləşdiyi binada müşavirə keçirilir. Müşavirədə Azərbaycan tərəfindən Gürcüstandakı diplomatik nümayəndə F.Vəkilov və Ermənistandakı diplomatik nümayəndə Ə.Haqverdiyev, Ermənistan tərəfindən parlament üzvü V.Papazyan və Gürcüstandakı diplomatik nümayəndə L.Yevanqulov, Böyük Britaniyanın ali komissarı O. Uordrop və onun Ermənistandakı nümayəndəsi polkovnik Qressi iştirak edirlər. Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinin İnformasiya şöbəsinin Xarici İşlər Nazirliyinə tədbirə dair hesabat məktubundan bəlli olur ki, müşavirədə Ermənistanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi L.Yevanqulovun onun hökumətinin Azərbaycanın Qarabağa hərbi hissələr göndərməsindən narahat olduğu barədə sözlərinə cavab olaraq F.Vəkilov Qarabağa qoşunların göndərilməsinin Zəngəzurda dağıdılmamış qalan az sayda müsəlman kəndlərinin tar-mar edilməsinin qarşısını almaq məqsədini güddüyünü deyir. Eyni zamanda Ermənistan hökumətinin müsəlmanların məskunlaşdığı bütöv vilayətləri sisteməlik şəkildə məhv etdiyinə və 30 noyabr 1919-cu il sazişi ilə üzərinə götürdüyü öhdəlikləri yerinə yetirmədiyinə diqqəti çəkir. Bu sazişə görə, hansısa hökuməti tanımayan məntəqələr güc və silah yolu ilə təbə etdirilməməli idi. Ermənistan parlamentinin deputatı V.Papazyan Ermənistan hökumətinin 30 noyabr 1919-cu il sazişini pozması faktını inkar etməyərək söyləyir ki, bu saziş həyatı əsaslarla tərtib olunmadığı üçün yerinə yetirilməsi mümkün deyil. Gələcəkdə dayanıqlı saziş haqqında danışmaq üçün Azərbaycan Qarabağ və Zəngəzurda “status quo”nu tanımalıdır, yəni ki, hər iki bölgə erməni şuralarının idarəçiliyi

³⁰⁹ ARDA, f. 970, s. 1, iş 121, v. 1.

³¹⁰ AXC-nin GDR-dəki diplomatik nümayəndəliyindən AXC XİN-ə məktub, 03.02.1920, № 363 // ARDA, f. 970, s. 1, iş 121, v. 2.

altında qalmalıdır. Naxçıvan isə təcili surətdə Ermənistan hökumətinə tabe edilməli və ya müttəfiqlərin idarəçiliyində ayrıca general-qubernatorluğa çevrilməlidir. Ermənistan hökuməti Naxçıvanın, müvəqqəti də olsa, müstəqil mövcudiyyətinə imkan verə bilməz, çünki bu bütün Ermənistanın məhvində səbəb olardı. Hazırda Bakıda olan türk paşaları Azərbaycan hökuməti ilə hər iki dövlətin sərhədlərini genişləndirmək məqsədini daşıyan Türk-Azərbaycan birliyi barədə danışıqlar aparırlar. Bunun nəticəsində Ermənistanın əzilərək yox olması qaçılmazdır və Naxçıvanın müstəqil mövcudiyyəti bu planın başlanğıcıdır. V.Papazyanın iddialarını cavablandıran F.Vəkilov Azərbaycan və Türkiyə arasındakı hansısa razılaşma barədə söylənilənləri qəti inkar edir və Qarabağ, Zəngəzur və Naxçıvan barədə erməni nümayəndənin səsləndirdiyi fikir və təkliflərin Azərbaycan hökuməti tərəfindən heç bir şəkildə qəbul edilə bilməyəcəyini deyir. Ermənistan hökumətinin İrəvan, Zəngəzur və Qars bölgələrindəki müsəlman kəndlərinin məhv edilməsi yönündə siyasətini tənqid edən F.Vəkilov erməni rəsmilərinin tutduğu barışmaz mövqenin ağır nəticələrə səbəb ola biləcəyindən narahatlığını ifadə edir. Müşavirə zamanı O.Uordrop dinləyici rolundan çıxmayıb və yalnız Culfa-İrəvan-Tiflis dəmir yolunun nə zaman açılmasının mümkünlüyü barədə bircə sual səsləndirir³¹¹. Haqqında bəhs edilən müşavirə Y.Gegeçkorinin təklifi ilə baş tutsa da, özü ona qatılmamışdı. Bu, gürcü xarici işlər nazirinin iş qrafikində həmin günlərdə xəstə olan hökumət başçısı N.Jordaniyanı vəzifəsində əvəz etməsi³¹² səbəbindən yaranmış sıxılıqla bağlı ola bilərdi.

Arxiv sənədləri təsdiqləyir ki, Azərbaycanın Ermənistandakı diplomatik missiyasının fəaliyyəti Ermənistanın dövlət qurumlarının ciddi nəzarətində idi və izlənilirdi. Ermənistandakı diplomatik nümayəndə Ə.Haqverdiyev Tiflisdəki sözügedən toplantıda iştirak etdikdən bir neçə gün sonra – 1920-ci il 8 martda qatarla Tiflisdən İrəvana gedərkən Borçalı qəzası ərazisində yaradılmış neytral zonada Ermənistan xüsusi xidmət orqanlarının təşkil etdiyi əməliyyatla qarət olunmuşdu³¹³. Bu barədə Kolagirən stansiyasından Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyini teleqramla məlumatlandıran Ə.Haqverdiyev məsələ barədə Azərbaycan hökumətinin bilgiləndirilməsini və təcili tədbir görməyi xahiş edirdi. Gürcüstanda diplomatik nümayəndə v.i.e. F.Vəkilov Ermənistanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi v.i.e. M.Tumanova göndərdiyi məktubda qeyd olunan hadisə ilə bağlı təhqiqat aparılmasını tələb etmişdi³¹⁴.

Ermənistanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyindən 3 aprel 1920-ci ildə Böyük Britaniyanın Cənubi Qafqazdakı ali komissarı O.Uordropa ünvanlanmış məktubda Ə.Haqverdiyevin Amerika general-qubernatorunun idarəçiliyi altında olan

³¹¹ ARDA, f. 897, s. 1, iş 111, vv. 59-60 arx.

³¹² "The Near East News" qəz., 1920, 19 fevral, № 19, s. 1.

³¹³ N.Mustafa, göstərilən əsəri, s.104.

³¹⁴ F.Vəkilovun Ermənistanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinə məktubu, 19.03.1920, № 921 // ARDA, f. 897, s. 1, iş 91, v. 17.

Ermənistanla Gürcüstan arasındakı neytral zonada qarət edildiyinə vurğu edilərək, cinayətin təhqiq edilməsi üçün həmin bölgəyə ezam olunmuş Ermənistan Daxili İşlər Nazirliyinin əməkdaşlarının gürcü milisi tərəfindən tərk-silah edilmələri səbəbindən geri qayıtdıqları bildirilirdi³¹⁵. Bununla bağlı Azərbaycan XİN-dən F.Vəkilova təlimat göndərilmişdi ki, baş vermiş cinayətin araşdırılması ilə bağlı Gürcüstan hökuməti və Amerika general-qubernatoru qarşısında məsələ qaldırsın³¹⁶. Təlimata uyğun olaraq Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyi müttəfiqlərin ali komissarı polkovnik U.Haskelə və Gürcüstan XİN-ə müvafiq məktublar göndərmişdi³¹⁷. Ermənistanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi v.i.e. M.Tumanov tərəfindən 15 aprel 1920-ci ildə F.Vəkilova ünvanlanmış müşayiət məktubunda İrəvan Dairə Məhkəməsinin İrəvan qəzası üzrə prokuroru tərəfindən Ə.Haqverdiyevin zərərçəkmiş şəxs qismində dindirilmə protokolunun (11 mart 1920-ci il tarixli) surəti göndərilirdi³¹⁸.

Qeyd edək ki, baş verən soyğunçuluq hadisəsindən sonra Ə.Haqverdiyev Azərbaycanın Ermənistandakı diplomatik nümayəndəsi vəzifəsindən istefa vermişdi.

“Vozrojdeniye” qəzetinin 28 yanvar 1920-ci il tarixli sayında “Naib” imzalı müəllif “Kərbəlayının opponenti” sərlövhəli yazısında Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik missiyasına qarşı Zəngəzur qırğınları barədə yalan məlumat yaymaqla bağlı əsassız ittihamlar irəli sürmək üçün erməni mətbuatının bəzi satqınlardan istifadə etdiyinə diqqəti çəkirdi: “Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik missiyası Ermənistandan müsəlman qaçqınlar üçün ilk sığınacaq və bu qaçqınların ermənilərin onlara qarşı zülmü, mauzerçilərin qəddarlığı və ümumiyyətlə, daşnakların müsəlman əhalinin Ermənistanda kökünü kəsməyə yönəlmiş əməlləri ilə bağlı şikayət etdikləri ilk instansiya rolunu oynayır. Adıçəkilən missiyanın nəzdindəki informasiya bürosu erməni zorakılıqlarının qurbanları ilə bağlı aldıkları məlumatları bəzən ictimaiyyətə açıqlayır. Amma yerli qəzetlərin səhifələrinə missiyanın dilsiz-ağızsız divarlarının şahidlik etdiyi məlumatların yüzdə biri düşür, ilk növbədə, diplomatik motivlərə görə, ikincisi isə Ermənistanda müsəlmanlara qarşı təqiblərlə bağlı bütöv cildlər yazmaq olar və qəzet sütunları bunun üçün çox yetərsizdir.

Gürcüstanda Azərbaycan missiyası tərəfindən yerli qəzetlərə ötürülən məlumatlar ilkin mənbədən alınmadır, həmişə dəqiq yoxlanılır, korrektədir və konkret faktlara əsaslanaraq hər bir qərəzlilikdən uzaqdır. Görünür, məhz bu keyfiyyətlərinə görə, onlar daşnaktsakan mətbuatının ürəyincə deyil. “Həqiqət göz çıxarır” və müsəlmanlara qarşı daşnaktsakan siyasətinin Azərbaycan missiyası tərəfindən bildirilən heyrtləndirici faktlarını necə inkar etmək olar? Ermənistan hökuməti susur və öz siyasətini yürüdür, ancaq daşnaktsakan mətbuatı axı susa bilmir – onun üçün bu məlumatlara

³¹⁵ ARDA, f. 897, s. 1, iş 91, v. 22.

³¹⁶ Azərbaycan XİN-in Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinə məktubu, 14.04.1920 // ARDA, f. 897, s. 1, iş 91, vv. 20-21.

³¹⁷ ARDA, f. 897, s. 1, iş 91, vv. 27-27 arx.

³¹⁸ M.Tumanovun F.Vəkilova məktubu, 15.04.1920, № 1440 // ARDA, f. 897, s. 1, iş 91, vv. 23-26.

reaksiya vermək, nəyin bahasına olursa-olsun inkar etmək zərurət kəsb edir. Ancaq necə?

Bunu “Haraç” qəzeti edə bildi. Həmişə “Slovo” qəzetini oxuyan Kərbəlayı İskəndər Hacı Nəcəfqulu oğlu adında hansısa bir müsəlman komissar tapdı, əlinə qələm verdi və bu unudulmaz sözləri yazmağa məcbur etdi: Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi şayiələr yayıb ki, guya Zəngəzurda böyük iğtişas baş verib və erməni hökuməti Zəngəzura qoşun göndərərək tatarlara qarşı hərbi əməliyyatlara başlayıb... Bu xəbərlər doğru olmadığı üçün və s. (bax: “Slovo” qəzeti, № 16).

Baxın, erməni qəzeti Azərbaycan missiyasının yaydığı faktları hansı üsulla inkar edir. Qeyd olunan Kərbəlayının əsassız inandırmaqları ilə. Ancaq bu qəzet bilir-mi ki, komissar Kərbəlayının fizionomiyası İrəvan quberniyasının müsəlmanlarına nə dərəcədə tanışdır? Onun adını çəkmək kifayətdir ki, bu imza altında yazılanların hamısına hər kəs inamsızlıqla yanaşsın...”³¹⁹

1920-ci ilin yazında Qazax qəzasındakı azərbaycanlı kəndlərinə də ermənilərin silahlı hücumları baş vermişdi. Azərbaycan XİN başçısı v.i.e. F.Xoyski 6 aprel 1920-ci ildə Tiflisə diplomatik nümayəndəliyə göndərdiyi teleqramda yazırdı: “Əldə olunmuş məlumatlara görə, erməni silahlı dəstələri ayın 5-i səhər saat 5-də Ermənistan ərazisindən Azərbaycan ərazisindəki Yaradulla kəndinə hücum edərək bütün kəndi qarət edib, sakinlərin 1/3-dən çoxunu qətl ediblər. Sonra erməni dəstələri irəliləməni davam etdirərək Tatlı kəndinə yaxınlaşıblar, ancaq yerli və ətraf kəndlərin sakinləri tərəfindən hücumun qarşısı alınıb. Bunlar barədə Ermənistan nümayəndələrinə ciddi etiraz bildirin. Konfransda iştirak etmək üçün bizim nümayəndələrimiz sabah yola düşəcək”³²⁰.

Azərbaycan Respublikasının xarici işlər naziri 12 aprel 1920-ci ildə Ermənistan Respublikasının xarici işlər nazirinə teleqram göndərüb, Qazax general-qubernatorunun məlumatına istinadən həmin gün ermənilərin sərhədyanı erməni və müsəlman kəndləri arasında toqquşmaların dayandırılması ilə bağlı cari ilin 9 aprel razılaşmasını pozaraq Yuxarı Əskipara, Aşağı Əskipara, Fərəhli, Xeyrimli, Bağanıs-Ayırım, Quşçu-Ayırım, Salahlı kəndlərini yandırdığını bildirir və buna qəti etirazını ifadə edirdi³²¹.

2.2.5. Şimal-Şərqi Anadoluda erməni silahlı dəstələrinin türk-müsəlman əhaliyə qarşı zorakılıqları

Arxiv sənədlərindən İrəvan quberniyası və ona bitişik Azərbaycan qəzaları ilə yanaşı, Şimal-Şərqi Anadoluda, xüsusən 1919-cu ilin dekabr ayında Ərdahan dairəsinin Gölə nahiyyəsində, 1920-ci ilin əvvəllərində isə Ərdahan dairəsinin Çıldır nahiyyə-

³¹⁹ «Возрождение» qəz., 1920, 28 yanvar, № 10.

³²⁰ F.Xoyskinin F.Vəkilova teleqramı, 06.04.1920, № 2379 // ARPIİSSA, f. 277, s. 2, iş 87, v. 47.

³²¹ ARPIİSSA, f. 277, s. 2, iş 87, vv. 48-49; «Слово» qəz., 1920, 14 aprel, № 82.

sində, Qars vilayətinin Zərşad, Şürəgəl//Şörəyel və Ağbaba nahiyələrində türk-müsəlman əhaliyə qarşı qarətlər və qırğınlar törədildiyi məlum olur³²².

“Qars qəzasının Zərşad və Ağbaba nahiyələrinin kəndləri Kərbəlayı Məhəmməd ağanın 500 atlıdan ibarət döyüşçülərinin nəzarəti altında idi. Çıldır nahiyəsində isə Məhəmməd Qoca oğlunun silahlı dəstəsi erməni silahlılarını nahiyənin ərazisinə soxulmağa imkan vermirdi. Erməni hərbi hissələri bu nahiyədəki güclərlə üzbəüz döyüşlərdən ehtiyat edirdi. Ona görə də bu nahiyələri hər tərəfdən mühasirəyə alaraq onların xarici aləmlə əlaqələrini kəsmək istəyirdi. Erməni hərbi birlikləri bu nahiyələrin üzərinə 4 tərəfdən – Qars, Gümrü, Ərdahan və Gölə nahiyəsi tərəfdən hücum planı hazırlamışdı. 1920-ci il yanvarın 28-də polkovnik Mazmanovun komandanlığı altında erməni hərbi hissəsi Çıldır nahiyəsinin Ərdahan istiqamətindəki kəndlərini ələ keçirmişdi”³²³.

Qars şəhəri və vilayətindən qaçqın düşmüş müsəlmanların hüquqlarını qorumaq üçün 1919-cu ilin oktyabr ayının 10-da Tiflis şəhərində Qars Vilayəti Müsəlmanları Həmtorpaqlıları (Həmyerliləri) Cəmiyyəti yaradılmışdı. Ağə Zeynalov cəmiyyətin sədri, Əhməd Tomayev və Məmmədəli Şərifzadə isə idarə heyətinin üzvləri seçilmişdilər³²⁴.

“The Georgian Mail” qəzeti 22 oktyabr 1919-cu il tarixli buraxılışında Ağə Zeynalovun İrəvan və Qarsdan qaçqın düşmüş müsəlmanların acınacaqlı vəziyyətinə dair “Vozrojdeniye” qəzetində yayımlanmış məqaləsindən hissələri dərc edirdi. Həmin məqalədə A.Zeynalov yazırdı: “Ermənistanda müsəlmanların vəziyyəti hər gün özünün ölüm hökmünü gözləyən məhkumun vəziyyətinə bənzəyir”³²⁵.

A.Zeynalov “Vozrojdeniye” qəzetində 6 yanvar 1920-ci ildə çap olunmuş “Terrorun səltənətində” başlıqlı məqaləsində isə yazırdı: “Görünür, qarşılarına daşnaktsakan avantüralarının yolu üzərində duranları məhv etmək məqsədini qoyan daşnaktsakan partiyasının xüsusi agentləri və təşkilatları özlərinin çirkin fəaliyyətlərini cəzasız şəkildə davam etdirirlər. Məsələn, bu kiçik zaman ərzində görkəmli müsəlman ictimai xadimlərindən mühəndis Xəlil bəy Qasimbəyovun öldürülməsi ilə kifayətlənməyərək onlar Qars vilayətinin tanınmış müsəlman nümayəndəsi, hazırda bu diyarın müsəlmanlarının həyatında mühüm rol oynayan Kərbəlayı Məhəmməd Hacı Abbas oğlunu aradan götürmək qərarına gəliblər. Ancaq bu dəfə tale avantüristlərin üzünə gülmədi və Aleksandropoldan göndərilmiş terrorçu tam sui-qəsdə həyata keçirmək istədiyi zaman tərək-silah edildi. Bu göndərilmiş terrorçunun öz əməllərinin izahını qeyd etmək maraqlıdır: “O, cavab verdi ki, artıq üç aydır mənə bizim xüsusi komitə tərəfindən Kərbəlayı Məhəmmədi öldürmək əmr edilib. Verilmiş müddət ərzində mən bu tapşırığı yerinə yetirməsəm, mənim özümün öldürülməyim qərara alınmışdır. İndi mən sizin əlinizdəyəm, necə istəyirsiniz, elə də edin”. Bu terror aktına aşağıdakılar səbəb olmuşdur:

³²² Bax: ARDA, f. 897, s. 1, iş 65a.

³²³ N.Mustafa, göstərilən əsəri, s.33.

³²⁴ «Азербайджан» qəz., 1919, 7 noyabr, № 240, s. 2.

³²⁵ The Georgian Mail” qəz., 1919, 22 oktyabr, № 4, s. 4.

Ermənistan hökuməti indiyədək ermənilərin təsiri altında olmayan Ağbaba, Zərşad nahiyyələrini və Şürəgəl nahiyyəsinin bir hissəsini öz hakimiyyətinə tabe etmək üçün bir neçə dəfə Kərbalayı Məhəmmədin xidmətlərindən yararlanmağa cəhd göstərmişdir. Ancaq bu cəhdlər uğursuz olub və buna görə də qeyd olunan bölgələrdə öz hakimiyyətlərini maneəsiz "təsdiq etmək" üçün daşnaktsakanlar bu müsəlman rayonlarında öz uğursuzluqlarının əsas günahkarını "aradan qaldırmaq" qərarına gəlirlər. Daşnak xadimləri öz siyasi məqsədlərinə çatmaq üçün nəticəsi pis olan qəti vasitələrə əl atmırlarmı?!...³²⁶

Gürcüstandakı müsəlman ictimai təşkilatlarının (Qars və İrəvan müsəlmanlarının Tiflisdəki icmaları, Gürcüstan Müsəlmanları Milli Şurası) müraciətində deyilirdi: "Biz, Tiflisdə olan müsəlman ictimai təşkilatların nümayəndələri bununla hökumətinin təmsalında müstəqil demokratik Gürcüstana, eləcə də böyük Avropa ölkələrinin nümayəndələrinin hamısının diqqətinə aşağıdakıları çatdırmağı özümüzə mənəvi borc hesab edirik: Hazırda Qars vilayətində Ermənistan hökuməti tərəfindən mütəşəkkil şəkildə müsəlman əhali məhv edilir. Hadisələr 1920-ci ilin yanvarının sonlarında başlayıb və indi də davam edir. Tiflis qəzetləri bu barədə məlumat verərək həqiqətdə baş verənlərin hamısını işıqlandırmır. Erməni əsgərlərinin törətdiyi bu qanlı hadisələr arenasından bir sıra nümayəndə heyətləri gəlib ki, sivil dünya qarşısında etirazını bildirsin və günahsız şəkildə qırılan əhalinin adından kömək istəsin. Gürcüstandakı müsəlman təşkilatları qardaşlarının iztirablarına səssiz qala bilməzlər və onların ucaldıqları etiraz səslərinə səs verirlər... Müsəlman əhali kütləsi arasında narazılıqların artdığını vurğulayaraq və Ermənistan hökumətinin bu siyasətinin bütün Cənubi Qafqaz üçün faciəvi sonluğa səbəb olacağını öncədən görərək öz fəaliyyət xəttini dəyişməsi üçün ona təsir edilməsinə qəti şəkildə təkid edirik"³²⁷.

Ağbaba Milli Şurasının üzvləri 1920-ci il 31 yanvarda Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinə yazılı müraciətlərində Ərdahan bölgəsində erməni hərbi birləşmələrinin müsəlmanlara hücum etdiyi, Ağbaba, Zərşad və Şürəgəl nahiyyələrini mühasirəyə aldığı barədə məlumat verirdilər³²⁸.

Şürəgəl Milli Şurasının üzvləri isə 3 fevralda Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinə müraciət edərək general-mayor Osepyantsın komandanlığında erməni silahlı dəstələrinin Qars vilayətinin Zərşad və Ərdahan dairəsinin Çıldır nahiyyələrində dinc türk-müsəlman əhaliyə qarşı hərbi əməliyyat keçirdiyini bildirir, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan hökumətləri, eləcə də müttəfiq ölkələrin nümayəndələrinin bu barədə məlumatlandırılmasını, müsəlman əhalinin qırılmasının və tamamilən talan edilməsinin qarşısının alınması üçün tədbirlər görülməsini xahiş edirdilər³²⁹. Axısqa Milli Komitəsinin üzvləri Xəlil ağa Abdulla oğlu, Həsən Məmməd

³²⁶ «Возрождение» qəz., 1920, 6 yanvar, № 4.

³²⁷ ARDA, f. 897, s. 1, iş 65a, vv. 37-38.

³²⁸ ARDA, f. 897, s. 1, iş 65a, vv. 31.

³²⁹ ARDA, f. 897, s. 1, iş 38, v. 364.

oğlu və Abbas Binəli oğlu da “Vozrojdeniye” qəzetinə göndərdikləri teleqramda 31 yanvar 1920-ci ildə erməni nizami qoşunlarının Çıldır nahiyyəsinin Güləbert kəndi istiqamətindən artilleriya və pulemyot atəşi ilə qeyd olunan nahiyyənin müsəlman əhalisini məhv edərək hücumu keçdiyini, “əhalinin insanlıq naminə köməklik göstərilməsinə və böyük məhvədlə qurtarılmığı xahiş etdiyini” vurğulayaraq adıçəkilən qəzet vasitəsilə qeyd olunanlar barədə Gürcüstan və Azərbaycan hökumətlərinin, böyük dövlətlərin – İngiltərə, Amerika, Fransa və İtaliyanın nümayəndələrinin məlumatlandırılmasını rica edirdilər³³⁰.

Yuxarıda qeyd olunan müraciətlər, eləcə də Qars müsəlmanlarının Tiflisdəki icmasının məlumatları əsasında Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi Britaniya hökumətinin Qafqazdakı ali komissarına məktub yazaraq onu Ermənistan ordusunun Qars və Ərdahan bölgələrində törətdiyi zorakılıqlar barədə məlumatlandırır, xüsusilə Zərşad nahiyyəsinin Keçəbörk və Məscidli kəndlərinin tamamilə yandırıldığını, əhalisinin isə qırğına məruz qaldığını bildirərək Ermənistan hökumətinin davranışlarının Azərbaycan hökuməti ilə imzaladığı 19 noyabr 1919-cu il tarixli sənədinin “bu və ya digər səbəbdən hökumətlərin hansınsa hakimiyyətini qəbul etməyən əhaliyə qarşı zorakılıq hallarına yol verilməməsinə dair” müddəasına ziddiyyət təşkil etdiyini diqqətə çatdırırdı³³¹.

Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyə xarici işlər naziri F.Xoyski tərəfindən 8 fevral 1920-ci ildə göndərilmiş “təcili” qırfli teleqramda Ermənistan xarici işlər nazirinə ünvanlanmış teleqramın məzmunu barədə məlumat verilirdi. Bildirilirdi ki, teleqramda Ermənistan nizami ordu hissələrinin 28 yanvar 1920-ci ildə müsəlmanların məskun olduğu Şüragəl, Zərşad, Çıldır və Ağbaba nahiyyələrinə hücumu başlaması və müsəlman kəndlərini artilleriya atəşi ilə dağıtdığına diqqət çəkilmiş və Azərbaycan hökumətinin Cənubi Qafqaz sərhədləri daxilində məhv edilən müsəlman əhalinin taleyinə seyrçi qala bilməyəcəyi qeyd edilmişdir. Eyni zamanda Ermənistan hökumətinin Azərbaycanla dost münasibətlərin saxlanmasına maraq göstərərək erməni hərbi hissələrinin aqressiyasına son qoyacağına ümid ifadə olunmuşdur. F.Vəkilovdan sözügedən teleqram barədə Tiflisdəki xarici missiyaların hamısına və Gürcüstan hökumətinə məlumat verilməsi xahiş olunurdu³³².

Azərbaycan Respublikasının Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinin Kərbəlayı Məhəmməd ağa Hacı Abbas oğlu, Məhəmməd bəy Qocayev və Əsəd bəy Hacıyevə verdiyi 13 fevral 1920-ci il tarixli arayış-vəsiqədə onların qaçqınlara yardım edilməsi məsələsini Azərbaycan Himayədarlıq Nazirliyi ilə müzakirə etmələri məqsədilə Bakıya ezam olunduqları bildirilir, dövlət orqanlarından yol boyu maneəçilik törətməmələri xahiş olunurdu³³³.

Ağbaba nahiyyəsinin sakinləri 1920-ci il 20 fevralda böyük toplantı keçirərək

³³⁰ «Возрождение» qəz., 1920, 1 fevral, № 24.

³³¹ ARDA, f. 897, s. 1, iş 65a, vv. 41-42.

³³² ARDA, f. 897, s. 1, iş 65a, v. 46.

³³³ ARDA, f. 897, s. 1, iş 85, v. 13; N.Mustafa, göstərilən əsəri, s.33-34.

ermənilərlə bir yerdə və Ermənistan hakimiyyəti altında yaşamağın mümkün olub-olmaması məsələsini müzakirə edirlər. Qonşu Şürəgəl nahiyyəsinin müsəlman kəndlərinin artilleriya bombardmanına tutulması, eləcə də Ermənistan ordusu və yerli erməni administrasiyası tərəfindən hər cür zorakılığa məruz qoyulmasını nəzərə alaraq belə bir qərara gəlirlər ki, yalnız Ağbaba nahiyyəsinin həmsərhəd Gürcüstan Respublikasına birləşməsi onların həyatını və mal-mülkünü qoruya bilər. Buna görə də öz sıralarından nümayəndələr seçərək onlara Gürcüstan hökuməti ilə bu mövzuda danışıqlar aparmaq səlahiyyətini verirlər³³⁴. Ağbabalıların nümayəndələrinin Gürcüstana birləşmə yönündə xahiş və tələblərini əks etdirən müraciətləri Azərbaycan və Gürcüstanın hökumət sədrlərinə, Tiflisdəki İngiltərə, Amerika, Fransa və İtaliya diplomatik missiyalarına, “Borba” və “Vozrojdeniya” qəzetlərinin redaksiyalarına göndərilir³³⁵.

1 mart 1920-ci ildə Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinə Axalkələkdən belə bir teleqram daxil olur: “Erməni qoşunları böyük qüvvə ilə Zərşad istiqamətindən irəliləyirlər. Yol boyu hər şeyi atəşə verirlər, kəndləri qarət edirlər, kişi xeylaqlarını öldürürlər. Şürəgəli tamamilə tar-mar ediblər. Təcili kömək daxil olmasa, bizi tam məhv olma gözləyir. Xahiş edirəm, təcili kömək göstərisin”³³⁶.

Diplomatik nümayəndə F.Vəkilov Nazirlər Şurasının sədri N.Yusifbəyliyə və xarici işlər naziri F.Xoyskiyə ünvanladığı 5 mart 1920-ci il tarixli 27 nömrəli teleqramla Çıldır nahiyyəsinin komissarı Həsən Qasımovun müraciətini təqdim edirdi. Müraciətdə qeyd olunurdu: “Çıldır, Zərşad və Şürəgəl nahiyyələrinin müsəlman əhalisi Ermənistan hakimiyyətinin tələbi ilə öz kəndlərini tərk edib Ağbaba nahiyyəsinin əhalisi isə ermənilərin təhdidləri qarşılığında gürcüləri köməyə çağırır”. Müraciətə əlavə olaraq F.Vəkilov bildirirdi ki, aldığı məlumatlara görə, ağbabalılara 1 martadək silahların təhvil verilməsi ultimatumu irəli sürülüb. Təslim olan kəndlər məhv edilir. Talan olunmuş kəndlərdən olan qaçqınlar Azərbaycana keçmək üçün icazə istəyirlər³³⁷.

Ermənistan ərazisində yerli dinc müsəlman əhaliyə qarşı sistemli şəkildə həyata keçirilən qanlı siyasət barədə Gürcüstandakı müsəlman cəmiyyətlərinin nümayəndələri tərəfindən Gürcüstan hökuməti və Tiflisdə yerləşən müttəfiq missiyalarına ünvanlanmış çağırış “Vozrojdeniye” qəzetinin 1920-ci il 48 nömrəli buraxılışında çap olunur. Bu barədə həmin qəzet növbəti sayında yazırdı:

“Bu cür çağırış, müraciətnamə, rəsmiləşdirilmiş şikayətlər son vaxtlar çox daxil olur, belə ki, hətta qəzetimizin redaksiyası öz səhifələrində onları tam şəkildə çap etmək imkanında deyil. Görünür, doğrudan da, həyəcanlı, hətta qorxunc, ən geniş ictimai diqqət tələb edən vəziyyət yaranır, çünki bütün diyar üçün çox mühüm nəticələri ola bilər.

Bizdə çap olunmuş çağırış daşnaksakan siyasətinin rəhbərlərini şüurlu şəkildə Ermənistanın müsəlman əhalisinin hamısını onları erməni qaçqınlarla əvəz etmək məqsədilə qırmaq və beləliklə, başdan-başa özləri məskunlaşmış ərazilər yaratmaq-

³³⁴ ARDA, f. 897, s. 1, iş 65a, v. 51.

³³⁵ ARDA, f. 897, s. 1, iş 65a, v. 69; ARPIİSSA, f. 277, s. 2, iş 87, v. 27.

³³⁶ ARDA, f. 897, s. 1, iş 65a, v. 43.

³³⁷ ARPIİSSA, f. 277, s. 2, iş 87, v. 28.

dan ibarət olan “dəhşətli planı” həyata keçirməkdə ittiham edir. Bizdə dərc olunmuş “Müsəlmanlarsız ermənilər” oçerklərinin müəllifi Hüseyn Minasazov da ən diqqətli araşdırmalar əsasında, ətraflı şəkildə general Osepyantsın və polkovnik Mazmanovun cəza ekspedisiyalarının nümunələrini göstərərək büsbütün belə bir nəticəyə gəlmişdi. Avropalı nümayəndələrin gözləri qarşısında öz əməllərini əsaslandırmaq üçün daşnaktsakan hakimiyyəti həmişə türk emissarlarının hansısa işinə, Ermənistan müsəlmanlarının Kiçik Asiya Türkiyəsindəki milli hərəkətlə əlaqələrinə istinad edirlər, ancaq bu, çağırışda doğru olaraq inkar olunur: əgər belə olsa idi, qırğına məruz qalan müsəlmanlar kömək üçün birbaşa Kamal paşaya müraciət edərdilər, daha Gürcüstan hökuməti və müttəfiq missiyalar qarşısında məsələ qaldırmazdılar. Həqiqətənmi türk agentləri Gürcüstana müraciət etməyi gizlicə söyləyiblər? – çağırışda deyilir.

Biz günü-gündən çoxalan bu cür faktlara ciddi surətdə diqqəti çəkmək istəyirik. Cənab Minasazovun yuxarıda qeyd olunan məqalələrində faktiki ittihamlara dair ağır maddələr əks olunur, hansılara ki, cavab verməmək olmaz. Tiflisdə yerləşən müttəfiq missiyaları, bu məsələdə neytral olan Gürcüstan qarşısında daşnak siyasəti ifadə edilmiş bütün ittihamlara cavab verməlidirlər. Əgər Ermənistan müsəlmanları onlara qarşı ədalətli münasibətə, onlara elementar insan haqlarının tanınmasına ümidlərini tamamilə itirsələr, qaçılmaz ümitsizlik onları barışmaz özünümüdafiyyə tələqin edəcək, məsələn, dağlıların Denikinə qarşı apardığı özünümüdafiə kimi, onda biz, həqiqətən, çox dəhşətli gərginləşmə ehtimalı ilə üz-üzə qalacağıq.

“Erməni siyasətinin kor rəhbərlərinə anlatmaq lazımdır ki, onlar bütün müsəlman vilayətlərini batırmaq istədiyi milli düşmənçilik və qan dənizində özlərinin xalqını məhv edəcəklər”, çağırışda deyilir. Hələ gec olmamış, bu faktların hamısını hansısa neytral komissiyaların təhqiqatına cəlb etmək zəruridir”³³⁸.

Ağbaba mahalında yaranmış durumu Azərbaycan rəhbərliyinə çatdırmaq və köməklik göstərilməsi xahişi ilə müraciət etmək üçün 1920-ci ilin fevral ayında Tiflis üzərindən Bakıya getmiş Kərbəlayi Məhəmməd ağa, M.Qocayev və Ə.Hacıyevin missiyaları nəticəsiz qalmır. Həmin ilin mart ayının əvvəlində onlar polkovnik İ.Yadigarov, minbaşı Xurşud bəy, İsmayıl bəy Nəzərəliyev ilə birlikdə maddi vəsaitlə Ağbabaya qayıdır və özünümüdafiə tədbirlərini gücləndirirlər. Beləliklə, Azərbaycan hökumətinin yardımı və yerli azərbaycanlı-qarapapaq əhalinin cəsarəti nəticəsində ermənilərə Ağbaba və Çıldır nahiyələrini ələ keçirmək müyəssər olmur³³⁹.

“Slovo” qəzeti 26 mart 1920-ci ildə yazırdı ki, Axalkələk və Axalsıx qəzalarından alınan məlumata görə, Qars vilayətindən olan qaçqınlar böyük ehtiyac içindədirlər. Bununla bağlı Gürcüstanın daxili işlər naziri Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinə köməklik göstərmək üçün müraciət edib, eyni zamanda özü də köməklik göstəribdir³⁴⁰.

Diplomatik nümayəndəlik 19 aprel 1920-ci ildə Azərbaycan XİN-ə Gürcüstan

³³⁸ «Возрождение» qəz., 1920, 2 mart, № 49.

³³⁹ N.Mustafa, göstərilən əsəri, s. 175.

³⁴⁰ «Слово» qəz., 1920, 26 mart, № 69.

Müəssislər Məclisinin qətnaməsini göndərir³⁴¹. 8 aprel 1920-ci il tarixli bu qətnamədə Azərbaycan parlamentinin Qars vilayətində və İrəvan quberniyasında baş verən hadisələrlə bağlı qətnamə-müraciətinin Müəssislər Məclisində dinlənilib müzakirə olunduğu vurğulanaraq Azərbaycan və Ermənistan arasında 23 oktyabr 1919-cu ildə əldə olunmuş razılaşmanın pozulması ilə bağlı təəssüf hissi ifadə olunur və tərəflər qan axıdılmasının qarşısının alınmasına, mübahisəli məsələlərin sülh yolu ilə həll olunmasına çağırılırdı³⁴².

2.2.6. İrəvan quberniyasından və Şimal-Şərqi Anadoludan Gürcüstana pənah gətirmiş türk-müsəlman qaçqınlara yardımlar

Ararat Respublikasının nəzarətində olan ərazilərdə təqib, etnik sıxışdırılma və zorakılıqlara məruz qalaraq öz dədə-baba yurdlarından didərgin düşmüş türk-müsəlman qaçqınların böyük bir qismi Gürcüstan üzərindən Azərbaycana pənah aparırdılar. Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyi həmin şəxslərin diqqət və qayğı ilə əhatə olunması, onlara maddi yardım edilməsi və Azərbaycana göndərilməsi üçün bütün imkanlarını səfərbər etmişdi.

Mətbuat xəbərlərindən bəlli olur ki, 1919-cu ilin aprel ayında AXC ədliyyə nazirinin müavini Teymur bəy Makinski, doktor Qəni Məhəmmədzadə, Nazirlər Şurasının dəftərxana müdiri Rəşid bəy İsmayılov və onun qasidi Yusif Novruzovdan ibarət heyət Gürcüstana sığınmış “Cənub-Qərbi Azərbaycan” qaçqınlarına maddi yardım göstərmək məqsədilə Azərbaycan hökuməti tərəfindən Tiflisə ezam edilmişdir. Lakin aprelin 17-də heyətin məskunlaşdığı “Orient” mehmanxanasında qaçqınlar üçün nəzərdə tutulmuş 900 min manat yoxa çıxmış, GDR daxili işlər qurumunun apardığı təhqiqat işləri nəticəsində həmin məbləğin mehmanxananın 12-ci otağında gizlədildiyi aşkar olunmuşdur. Məsələdə R.İsmayılov və Y.Novruzov şübhəli bilinərək həbs olunmuşdurlar. Çox güman ki, bu hadisədən sonra R.İsmayılov bolşevizmə meyil etməyə başlamışdır³⁴³.

Əlavə edək ki, Azərbaycan heyətinin Tiflisə bu səfəri zamanı daha bir xoşagəlməz hal yaşanmış, ədliyyə nazirinin müavini T.Makinski 18 aprel gecə saat 12-də Matinov küçəsində (indiki A.Şanidze küç.) üç nəfər tərəfindən qarət olunmuş, onun 3000 manatı və qızıl saati aparılmışdı. Şübhəli qismində milis Kviridze saxlanılmışdı³⁴⁴.

Rəsmi yazışmalardan AXC XİN-in təlimatı ilə Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinin irəvanlı qaçqınlar Səriyyə xanım və Asya xanım Məmmədovaların öz əşyaları ilə 1919-cu ilin 17 mayında qatarla Bakıya yola salınmasına köməklik göstərdiyi bəlli olur³⁴⁵.

³⁴¹ AXC-nin GDR-dəki diplomatik nümayəndəliyinin II katibi M.Talışinskiyın Azərbaycan XİN-ə məktubu, 19.04.1920, № 1410 // ARDA, f. 970, s. 1, iş 219, v. 72.

³⁴² ARDA, f. 970, s. 1, iş 219, v. 73.

³⁴³ “Azərbaycan” qəz., 1919, 30 aprel, № 169 (Bax: “Azərbaycan” qəzeti: 1918-1920: [1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan” qəzetinin tam külliyyatı], VII cild [aprel 1919], s. 581).

³⁴⁴ “Sakartvelo” qəz., 1919, 24 aprel, № 87, s. 2.

³⁴⁵ ARDA, f. 897, s. 1, iş 40, vv. 6-7.

Gürcüstan Müsəlmanlarının Milli Şurasının sədri Əlimirzə Molla Məhəmməd oğlu Nərimanov 3 avqust 1919-cu ildə diplomatik nümayəndəliyə Qars Vilayəti Milli Şurasının Rza Ata oğluna 29 iyun 1919-cu ildə verdiyi 517 saylı vəsiqəni göndərərək onun himayəsində olan qarşılıq yetim uşaqlar üçün maddi yardım edilməsini, həm də həmin uşaqların Qars vilayətindən Azərbaycana aparılmasında köməklik göstərilməsini xahiş edirdi³⁴⁶.

Məşədi Muxtar Adıgözelov və Qasım Zeynalov adlı şəxslərin Ermənistan hökumətinin yaratdığı ağır şərait səbəbindən Qars şəhərindən Azərbaycana getmək istəyən 68 ailəyə köməklik göstərilməsi barədə müraciətləri F.Vəkilov tərəfindən baxılması üçün 1919-cu ilin sentyabrında Azərbaycan Respublikasının Himayədarlıq Nazirliyinə göndərilmişdir³⁴⁷. Həmin ay diplomatik nümayəndəliyə Tiflis üzərindən keçərək Ermənistandan Azərbaycana gələn qaçqınlar üçün 50 min manat ayrılmışdır³⁴⁸. Oktyabr ayında isə Azərbaycan Himayədarlıq Nazirliyinin katibi M.A.Vəkilov Tiflisə və Sadaxlı-Sənain dəmir yolu xətti bölgəsinə ezam olunmuşdur³⁴⁹.

Diplomatik nümayəndəlik Ermənistandan Gürcüstan ərazisinə keçmiş türk-müsəlman qaçqınların Azərbaycana göndərilməsi üçün vaqonların ayrılması ilə bağlı Gürcüstan Yollar Nazirliyi ilə yazışmalar aparırdı. Sözügedən nazirlikdən 1919-cu il sentyabrda Sadaxlı stansiyasında olan 60 qaçqın üçün 1 qatar vaqonunun³⁵⁰, oktyabrda yenə də Sadaxlıda toplaşmış 30 qaçqın üçün 2 kiçik vaqonun³⁵¹ və Tiflis stansiyasında 135 qaçqın üçün 5 qapalı vaqonun, həmçinin Sandar stansiyasında 30 qaçqın üçün 1 vaqonun³⁵², 2 dekabrda Tiflis stansiyasında 3 qapalı vaqonun ayrılması xahiş olunurdu³⁵³.

Gürcüstan Yollar Nazirliyinin dəftərxana müdiri diplomatik nümayəndəliyə 30 sentyabr 1919-cu ildə yazırdı: “Gürcüstanın Ermənistandakı hərbi nümayəndəsi general Ğəralov teleqrafla Yollar Departamentinə bildirib ki, Ermənistandan çıxmaq istəyən 200 nəfər müsəlman Sənain stansiyasından Yelizavetpol stansiyasına ödənişsiz getməyi xahiş edir. Gürcüstan Dəmir Yollarında pulsuz gediş ləğv olunduğu üçün həmin 200 müsəlman qaçqının Azərbaycan diplomatik nümayəndəliyinin hesabına

³⁴⁶ Ə.Nərimanovun Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinə məktubu, 03.08.1919, № 190 // ARDA, f. 897, s. 1, iş 13, v. 40.

³⁴⁷ AXC-nin GDR-dəki diplomatik nümayəndəliyinin Azərbaycan Himayədarlıq Nazirliyinə məktubu, sentyabr, 1919, № 3433/a // ARDA, f. 897, s. 1, iş 40, v. 80.

³⁴⁸ ARDA, f. 970, s. 2, iş 109, vv. 32-37.

³⁴⁹ Azərbaycan himayədarlıq nazirinin Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinə məktubu, 19.10.1919, № 9759 // ARDA, f. 897, s. 1, iş 40, v. 114; Azərbaycan XİN-dən AXC-nin GDR-dəki diplomatik nümayəndəliyinə məktub, oktyabr, 1919, № 3752 // ARDA, f. 970, s. 1, iş 150, v. 21.

³⁵⁰ ARDA, f. 897, s. 1, iş 40, v. 75.

³⁵¹ AXC-nin GDR-dəki diplomatik nümayəndəliyinin Gürcüstan Yollar Nazirliyinə telefoqramı, 10.10.1919, № 4003 // ARDA, f. 897, s. 1, iş 40, v. 101.

³⁵² AXC-nin GDR-dəki diplomatik nümayəndəliyinin Gürcüstan Yollar Nazirliyinə telefoqramı, 13.10.1919, № 4031 // ARDA, f. 897, s. 1, iş 40, v. 104.

³⁵³ ARDA, f. 897, s. 1, iş 40, v. 158.

aparıla biləcəyi barədə məlumat verməkdən şərəf duyuram"³⁵⁴. Diplomatik nümayəndəlik Gürcüstan Yollar Nazirliyinin departament direktoruna 2 oktyabr 1919-cu il tarixli 3906 sayılı telefoqramında Azərbaycan Dəmir Yolları hesabına sözügedən 200 müsəlman qaçqına gediş haqqı verilməsini xahiş edirdi³⁵⁵. Gürcüstan Yollar Nazirliyindən diplomatik nümayəndəliyə 11 noyabr 1919-cu ildə göndərilmiş daha bir telefoqramda isə Sənain stansiyasına 12 vaqonda 650 müsəlman qaçqının gəldiyi bildirilir, həmin vaqonların Azərbaycan Dəmir Yolları hesabına Azərbaycana göndərilməsi barədə təcili sərəncam verilməsi istənilirdi³⁵⁶.

İrəvan, Qars və Ərdahan bölgələrindən olan müsəlman qaçqınların problemləri ilə məşğul olmaq, onları yerləşdirmək və himayə etmək üçün 15 noyabr 1919-cu ildə Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinin sərəncamına AXC Himayədarlıq Nazirliyinin müvəkkili (agenti) Rəhim bəy Topçiyev ezam olunmuşdu. F.Vəkilov Himayədarlıq Nazirliyinə məktub yazaraq işlərinin çox olduğunu, ona görə də qaçqınlarla bağlı məsələlərdə yaxından iştirak edə bilməyəcəyini bildirir və bununla bağlı bütün səlahiyyətlərin R.Topçiyevə verilməsini istəyirdi³⁵⁷.

Rəhim bəy Topçiyev Himayədarlıq Nazirliyinə göndərdiyi teleqramla diplomatik nümayəndəliyə qaçqınların ehtiyaclarının qarşılınması üçün göndərilmiş 100 min manatdan əlavə artıq 12 min manatın da xərcləndiyini bildirərək daha 100 min manat göndərilməsini xahiş edirdi³⁵⁸.

"Vozrojdeniye" qəzeti 6 yanvar 1920-ci il tarixli sayında "Azerbaydjan" qəzetinə istinadən yazırdı ki, himayədarlıq nazirinin müvəkkili qaçqınların hər birinə 20 manat verib yol xərclərini çəksə də, ayrılan məbləğ qaçqınlara yetmirdi və onlar Tiflisin müsəlman məhəlləsində sədəqə dilənir, bəziləri isə elə oradaca soyuqdan ölürdü. "Vozrojdeniye" həmin sayında eyni mövzuda daha bir məlumat yayımlayırdı: "İrəvan və Qars müsəlmanlarının icma cəmiyyətlərinin başçıları Zeynalov və Nəcəfov tərəfindən Bakıya Baş nazir Usubbəyova və parlamentin sədrinə teleqram göndərilibdir. Teleqramda deyilir ki, Tiflisdəki Azərbaycan diplomatik nümayəndəliyi nəzdində Azərbaycan Himayədarlıq Nazirliyinin müvəkkilinin ünvanına göndərilmiş məktubda bundan sonra Azərbaycan ərazilərinə İrəvan və Qars vilayətlərindən olan müsəlman qaçqınların buraxılmaması göstərişi verilibdir. Nazirin bu addımının on minlərlə evsiz-çəxsisiz və müflis olmuş müsəlmanı özünün fiziki mövcudluğunu soyuqdan, aclıqdan və ermənilər tərəfindən amansız şəkildə məhv edilmədən xilas etmək üçün yeganə imkandan məhrum etdiyini nəzərə alaraq, himayədarlıq nazirindən Azərbaycanın timsalında özünün yeganə müdafiəçisini görən çox sayda günahsız müsəlmanın ölümünə səbəb ola biləcək bu qərarı ləğv etməyi xahiş edirik"³⁵⁹.

³⁵⁴ ARDA, f. 897, s. 1, iş 40, v. 89.

³⁵⁵ ARDA, f. 897, s. 1, iş 40, v. 90.

³⁵⁶ Gürcüstan Yollar Nazirliyinin AXC-nin GDR-dəki diplomatik nümayəndəliyinə telefoqramı, 11.11.1919, № 4486 // ARDA, f. 897, s. 1, iş 40, v. 139.

³⁵⁷ ARDA, f. 897, s. 1, iş 40, v. 154.

³⁵⁸ ARDA, f. 897, s. 1, iş 40, v. 149.

³⁵⁹ «Возрождение» qəz., 1920, 6 yanvar, № 4.

Şərtlərin ağır, imkanların məhdud olmasına rəğmən çoxsaylı türk-müsəlman qaçqınlarının himayə olunması və zəruri ehtiyaclarının təmin olunması sahəsində atılan addımlar nəticəsində Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyi İrəvan quberniyası və Şimal-Şərqi Anadoludan müvəqqəti Tiflisə sığınıb çarəsizlik içərisində olan azərbaycanlıların yeganə ümid yerinə çevrilmişdi.

2.2.7. AXC və GDR-in de-fakto tanınmasından sonra diplomatik nümayəndəliyin fəaliyyətinin müxtəlif yönləri

1920-ci il yanvarın 10-da Böyük Britaniyanın xarici işlər naziri lord Corc Nataniel Kerzonun təklifi ilə Paris Sülh Konfransının Ali Şurasında müttəfiq ölkələr tərəfindən Azərbaycan və Gürcüstanın istiqlalının de-fakto tanınması haqqında qərar qəbul olunur. Bununla bağlı Böyük Britaniyanın Cənubi Qafqazdakı ali komissarı O.Uordrop Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsinin vəzifəsini icra edən Fəris bəy Vəkilova 12 yanvar 1919-cu ildə göndərdiyi teleqramda bildirirdi ki, lord Kerzon dünən axşam Parisdə Azərbaycan və Gürcüstan respublikalarının müstəqilliklərini de-fakto tanımağı təklif etmiş və müttəfiqlərin Ali Şurası bu təklifi yekdilliklə qəbul etmişdir³⁶⁰. Qeyd olunanları Fətəli xan Xoyskiyə teleqramla çatdıran F.Vəkilov yazırdı: “Lord Kerzon Uordropdan Gürcüstan və Azərbaycan hökumətlərini bu barədə rəsmi məlumatlandırmağı xahiş etmişdir. Burada böyük sevinc yaşanır. Hökumət müstəqilliyin tanınması ilə bağlı təbriklər alır. Sizi və hökumətimizi bu böyük sevinc münasibətilə ürəkdən təbrik edirəm. Təfərrüatı barədə əlavə məlumat verəcəyəm”³⁶¹.

1920-ci ilin 14 yanvarında Gürcüstan Parlamentində ölkənin müstəqilliyinin de-fakto tanınmasına həsr olunmuş xüsusi toplantıya qatılan diplomatik təmsilçilər arasında F.Vəkilov da olur.

Azərbaycanın müstəqilliyinin beynəlxalq aləmdə tanınması ilə bağlı 1920-ci ilin 15 yanvarında Tiflisdə diplomatik nümayəndəliyin yerləşdiyi inzibati binada Gürcüstanın dövlət rəhbərliyinin – hökumətin sədri N.Jordaniyanın, xarici işlər naziri Y. Gegeçkorinin və onun müavini N.Kartsivadzenin də qatıldığı gündüz rautu (təntənəli qəbul) keçirilir³⁶². Bu barədə öz səhifələrində elan yerləşdirən “Vozrojdeniye” qəzeti Gürcüstan və Azərbaycanın həmişə əl-ələ verərək, həmrəy şəkildə öz müstəqillikləri uğrunda mübarizə apardıklarını xatırladaraq müsəlman qonşularının sevincini bölüşdüyünü yazırdı³⁶³.

Azərbaycanın tanınması münasibətilə Gürcüstan Müsəlmanlarının Milli Şu-

³⁶⁰ ARDA, f. 897, s. 1, iş 69, v. 1.

³⁶¹ «Азербайджан» qəz., 1920, 14 yanvar, № 9, s. 2.

³⁶² «Слово» qəz., 1920, 16 yanvar, № 11, s. 3; «Азербайджан» qəz., 1920, 17 yanvar, № 11, s. 2.

³⁶³ «Возрождение» qəz., 1920, 15 yanvar, № 9.

rasının sədri Əlimirzə Nərimanov Azərbaycan Nazirlər Şurasının sədrinə təbrik məktubunda yazırdı: “Gürcüstan Müsəlmanlarının Milli Şurası qan və millət baxımından qardaş olan Azərbaycan xalqını Antanta tərəfindən gənc Azərbaycanımızın müstəqilliyinin tanınması böyük tarixi günü münasibətilə təbrik edərək onun sadıq övladlarına ölkənin çiçəklənməsi yolunda gələcək uğurlarla bağlı qədim Gürcüstandan ən qəlbi və səmimi arzularını göndərir. Allah özü Qafqaz müsəlmanlığının ümidi və dayacağı olan çox sevdiyimiz Azərbaycanın müstəqilliyini möhkəmləndirsin. Qoy yüzillər boyu əziyyət çəkən övladlarının xoşbəxtliyi naminə gənc respublikanın varlığı əbədi və sarsılmaz olsun. Yaşasın müstəqil Azərbaycan!”³⁶⁴ Ə.Nərimanov Gürcüstan Müsəlmanlarının Milli Şurası adından gürcü xalqına da Gürcüstanın Antanta tərəfindən de-fakto tanınması münasibətilə təbrik teleqramı ünvanlamışdı³⁶⁵.

Azərbaycan və Gürcüstanın de-fakto tanınması münasibətilə hər iki ölkənin parlament sədrlərinin müavinləri M.Y.Cəfərov və A.Lomtadidze arasında təbrik məktubları mübadiləsi həyata keçirilmişdi³⁶⁶.

Azərbaycan və Gürcüstan de-fakto tanındıqdan sonra bu ölkələrin beynəlxalq iqtisadi-ticarət əlaqələrində canlanma müşahidə olunmuş, Qərb ölkələrinin işgüzar dairələrinin regiona marağı artmışdır. Bu xüsusda AXC-nin GDR-dəki diplomatik nümayəndəliyi Azərbaycanla Qərb ölkələri arasında iqtisadi əməkdaşlığın əlaqələndirilməsində xüsusi rol oynayırdı.

ABŞ-ın Yaxın Şərqə Yardım Komitəsindən diplomatik nümayəndəliyə 22 yanvar 1920-ci ildə göndərilmiş məktubda Azərbaycan Respublikası ilə Komitə arasındakı kontrakta uyğun olaraq Sənain stansiyasına həftədə 500 ton mazut göndərilməsi xahiş olunurdu³⁶⁷. AXC Yollar Nazirliyinin Gürcüstan təmsilçisi A.Samoylov yollar naziri X.Məlikaslanova həmin gün ünvanladığı məktubda bu məsələ ilə bağlı bildirirdi ki, hazırladıqları müqavilə layihəsində Batumda veriləcək un müqabilində Azərbaycandan qarşı tərəfə neft məhsullarının Gürcüstanla sərhəddə yerləşən Ağstafa stansiyasında təhvil verilməsi nəzərdə tutulurdu, ancaq amerikalılar bu prosesin Ağstafanın yerinə Sənaində icra edilməsini təkid edirlər. Diplomatik nümayəndə v.i.e. F.Vəkilov isə A.Samoylovun yazdıqlarına əlavə olaraq, amerikalıları Azərbaycanın şərtlərini qəbul etməyə inandıra bilmədiyini, onların həftədə cəmi iki vaqon un vermək istədiklərini qeyd edirdi³⁶⁸.

26 yanvar 1920-ci ildə F.Vəkilov ilə polkovnik U.Haskel arasında neft məhsullarının Amerikanın Yaxın Şərqə Yardım Komitəsinin gətirdiyi una dəyişdirilmə şərtlərini ehtiva edən müqavilə imzalanır³⁶⁹. Bu barədə Azərbaycan Yollar Nazirliyinə məlumat verən F.Vəkilov bildirirdi ki, Bakıda Sənainə göndərilməsi üçün mazutun

³⁶⁴ «Азербайджан» qəz., 1920, 14 yanvar, № 9, s. 2.

³⁶⁵ «Борьба» qəz., 1920, 18 yanvar, № 13, s. 2.

³⁶⁶ «Азербайджан» qəz., 1920, 24 yanvar, № 16, s. 2.

³⁶⁷ ARDA, f. 897, s. 1, iş 69, vv. 50-51.

³⁶⁸ ARDA, f. 90, s. 2, iş 30, vv. 37-39.

³⁶⁹ Azərbaycan hökuməti ilə ABŞ-ın Yaxın Şərqə Yardım Komitəsi arasında müqavilə, 26.01.1920 // ARDA, f. 897, s. 1, iş 69, vv. 53-57.

500 tonluq ilk partiyası vaqonlara doldurulan kimi, onun xahişi ilə Yardım Komitəsi Azərbaycanın Batumdakı konsuluna 4 vaqon un verəcəkdir³⁷⁰. Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyi ilə Amerikanın Yaxın Şərqə Yardım Komitəsi arasında qeyd olunan mövzuda yazışmalar 1920-ci ilin fevral-aprel aylarında da aparılır³⁷¹.

Azərbaycan Respublikasının Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinin katibi v.i.e. M.Talışinski həmin vaxt Bakıda olan F.Vəkilova 4 fevral 1920-ci ildə teleqramla bildirirdi ki, "Polşa hökuməti özünün Tiflisdəki diplomatik nümayəndəsi Ostrovski vasitəsilə Cənubi Qafqaza altı yüz ton manufaktura malları, şüşə və dəmir məmulatı göndərməyə hazırdır. Əvəzində müvafiq miqdarda xammal, əsasən, pambıq və yun tələb olunur. Bunun üçün bizim hökumətin Gürcüstandan Azərbaycana tranzit hüququ və Gürcüstan üzərindən dənizə əks tranzit hüququ verən yazılı təminatı zəruridir"³⁷².

General Denikinın nümayəndəsi polkovnik Den Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinə 1920-ci ilin fevral ayının əvvəllərində göndərdiyi müraciətində bildirirdi ki, onda olan məlumata görə, Azərbaycan hökuməti fırtınanın Bakıya yön almağa sövq etdiyi "Batum" gəmisindəki Könüllü ordunun 700 döyüşçüsünü sahilə buraxmayıb və onları hərbi əsir elan edərək Nargin adasına göndərmək fikrindədir. Azərbaycanın Könüllü ordu ilə müharibə şəraitində olmadığı halda, "Batum" gəmisinin sərnişinlərinə qarşı hərbi əsir rejiminin tətbiqinin müharibə qanunlarına uyğun olmadığını vurğulayan polkovnik Azərbaycan hökumətinin atmaq istədiyi bu addımın Rusiyanın cənubunun silahlı qüvvələrinin komandanlığı ilə Azərbaycan arasında mehriban qonşuluq münasibətlərinin yaradılmasına xidmət etmədiyini qeyd edərək Terek-Dağıstan diyarının ordu komandanlığı tərəfindən gəmidəki "könüllülərin" Petrovska təxliyəsi həyata keçirilənə qədər xəstə və yaralıların müalicə ala bilmələri üçün müvəqqəti olaraq xəstəxanalarda yerləşdirilmələrini xahiş edirdi³⁷³.

1920-ci il 18 fevralda artıq o zaman Azərbaycanın Gürcüstan hökuməti yanında diplomatik nümayəndəsi vəzifəsinə təsdiq olunmuş Fəris bəy Vəkilovu Tiflisdə səfərdə olan italyan iqtisadi missiyasının başçısı senator Konti ziyarət edir. Ertəsi gün F.Vəkilov Kontiyə cavab ziyarəti həyata keçirir³⁷⁴. Bundan təqribən bir ay sonra Kuban hökumətinin rəsmi nümayəndəsi Drobışev Azərbaycan diplomatik nümayəndəliyində F.Vəkilovla görüşür. Bu görüş barədə məlumat yayımlayan Azərbaycan mətbuatı yazırdı ki, bu günlərdə Drobışevin Bakıya gəlməsi və Azərbaycan hökumətinə etimadnaməsini təqdim etməsi nəzərdə tutulur³⁷⁵.

³⁷⁰ F.Vəkilovun Azərbaycan Yollar Nazirliyinə teleqramı, 26.01.1920, № 255 // ARDA, f. 897, s. 1, iş 69, v. 49.

³⁷¹ Bax: ARDA, f. 897, s. 1, iş 69, vv. 2, 69, 116-118, 171-171 arx.

³⁷² M.Talışinskiyə F.Vəkilova teleqramı, 04.02.1920, № 11 // ARDA, f.970, s.1, iş 26, v. 3.

³⁷³ ARDA, f. 897, s. 1, iş 69, vv. 80-80 arx.

³⁷⁴ «Азербайджан» qəz., 1920, 24 fevral, № 36, s. 3.

³⁷⁵ «Азербайджан» qəz., 1920, 24 mart, № 59, s. 3.

AXC-nin Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyi Azərbaycan üçün xüsusi əhəmiyyətini nəzərə alaraq Acarıstanda baş verən siyasi prosesləri, Batum şəhəri və limanının gələcək statusu barədə gəlişmələri diqqətlə izləyirdi. Diplomatik nümayəndə F.Vəkilov F.Xoyskiyə ünvanladığı 4 mart 1920-ci il tarixli teleqramında yazırdı: “Fransız Hərbi Missiyasından məlumat almışam ki, Ali Şüranın qərarına əsasən, Batum fransız, ingilis və italyan batalyonlarından ibarət üç müttəfiq dəstə tərəfindən tutulacaq³⁷⁶.”

1920-ci ilin mart ayının 6-da F.Vəkilov Cənubi Qafqaz respublikalarının konfransının təşkil olunması məsələsini müzakirə etmək məqsədilə Gürcüstanın xarici işlər naziri Y.Gegeçkori ilə görüşür. Görüşdə Y.Gegeçkori Batum məsələsinə xüsusi diqqət yönəldir və Azərbaycanın tutduğu mövqenin Gürcüstan üçün qəbul olunmaz olduğunu deyir. Batumun Gürcüstanın ayrılmaz parçası olduğunu söyləyərək, bu şəhərdəki limandan istifadə üçün Azərbaycana hansısa formada beynəlxalq zəmanətin verilməsinə qəti şəkildə etirazını bildirir. Azərbaycan xarici işlər naziri Fətəli xan Xoyskinin “Azerbaydjan” qəzetinə mü sahibbəsində Batum məsələsi ilə bağlı, ilk növbədə, Gürcüstanla razılığa gəlmənin zəruriliyini vurğulamadığına iradını bildirir. Görüş zamanı Y.Gegeçkori ərəzi məsələləri həll olunmayana qədər Cənubi Qafqaz konfransının çağırılmamasına dair Ermənistanın mövqeyini dəstəklədiyini ifadə edir. Qeyd olunanlar barədə F.Xoyskini məlumatlandıran F.Vəkilov konfransın keçirilməsi ilə bağlı Gürcüstan tərəfinin mövqeyinə Batum məsələsinin təsir etdiyinin şübhə doğurmadığını yazır. Gürcülərin bu məsələyə həssaslığının Batum limanını ələ keçirib onu Gürcüstan büdcəsinin tənzimləyicisinə çevirmək istəyindən irəli gəldiyini bildirir. Tiflis mətbuatında bununla bağlı Azərbaycana qarşı ədalətsiz və əsassız yazıların iki ölkə arasında qarşılıqlı münasibətlərin korlanmasına xidmət etdiyini vurğulayaraq, belə yazılara müvafiq reaksiya vermək üçün tərəfindən dəfələrlə qaldırılan Tiflisdə Azərbaycana bağlı mətbu orqanın çatışmazlığı probleminin indi xüsusən aşkar göründüyünü qeyd edir. Daha sonra Y.Gegeçkorinin görüşdə Azərbaycana qarşı səsləndirdiyi iddiaların əsassız olduğunu sübut edərək onu sakitləşdirə bildiyini, Bakıya səfərə dəvət etdiyini və dəvətin qəbul olunduğunu yazır³⁷⁷.

Bu dəvət əsasında 24 mart 1920-ci ildə Y.Gegeçkori Bakıya səfər edir və onu bu səfərdə F.Vəkilov da müşayiət edir³⁷⁸. Mətbuat 24 mart 1920-ci ildə diplomatik nümayəndə F.Vəkilovun Bakıya xidməti ezamiyyətə getdiyi və 31 martda Tiflisə qayıtdığı barədə məlumat dərc edirdi³⁷⁹. F.Vəkilovun bu xidməti ezamiyyəti onun həmin günlərdə Azərbaycana səfər edən Y.Gegeçkorini müşayiət etməsi ilə əlaqədar idi.

Ağqvardiyaçılar Şimali Qafqazda məğlubiyyətə düçar olduqdan sonra 1920-ci ilin əvvəllərindən etibarən Cənubi Qafqazda bolşeviklər fəallaşmağa və daha sistemli şəkildə hərəkət etməyə başlamışdılar. Böyük Britaniyanın Cənubi Qafqazda ali komissarı O.Uordrop F.Vəkilova 1920-ci ilin 13 yanvarında yazdığı məktubunda

³⁷⁶ F.Vəkilovun F.Xoyskiyə məktubu, 04.03.1920, № 25 // ARPIİİSSA, f. 277, s. 2, iş 87, v. 52.

³⁷⁷ F.Vəkilovun F.Xoyskiyə teleqramı, 07.03.1920 // ARDA, f. 970, s. 1, iş 26, vv. 1-1 arx.

³⁷⁸ «Борьба» qəz., 1920, 26 mart, № 69 (624), s. 4.

³⁷⁹ «Борьба» qəz., 1920, 4 aprel, № 77 (632), s. 4.

Britaniya hökumətinə daxil olmuş məlumatla istinadən Azərbaycan və Gürcüstan üzərindən İrana keçən bolşevik emissarlarının sayının artdığının müşahidə olunduğunu bildirərək bunun qarşısının alınması üçün müvafiq tədbirlərin görülməsinin zəruriliyini qeyd edirdi³⁸⁰. Bundan bir müddət sonra AXC daxili işlər naziri v.i.e. Ş.Rüstəmbəyov xarici işlər naziri v.i.e. F.Xoyskiyə 31 martda ünvanladığı məxfi qrifli məktubunda son zamanlarda Bakı şəhəri və onun ətrafındakı bölgələrdə çox sayda bolşevik-kommunistlərin və Azərbaycan dövləti üçün etibarsız şəxslərin həbs olunduğunu vurğulayaraq paytaxtı belə ziyanlı ünsürlərdən təmizləməyin vacibliyini qeyd edirdi: “Onların əyalətlərdə məskunlaşdırılması və ya güvənli olmamaları səbəbindən əyalət təcridxanalarında saxlanılması mümkün görünür. Gürcüstan hökuməti isə onları qəbul etməkdən imtina edir. Mənim tapşırıqla Bakı şəhər idarəçisi bizim hökumətin yanında Gürcüstan diplomatik nümayəndəsi ilə danışıqlar aparıb. Diplomatik nümayəndə həbs olunanların Gürcüstan üzərindən Batuma buraxılmasına razılığını bildirib. Bu barədə Sizi məlumatlandıraraq planlı şəkildə Gürcüstan ərazisindən gündə təqribən 50 nəfər həbs olunan şəxsin göndərilməsi ilə bağlı təcili Gürcüstan diplomatik nümayəndəsi ilə danışıqlara başlamağınızı xahiş edirik”³⁸¹. Qeyd olunan məsələ ilə bağlı Gürcüstan xarici işlər naziri Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsinə Gürcüstan hökumətinin yerində müəyyən təşkilati məsələlərə aydınlıq gətirəndən sonra Azərbaycan ərazisində həbs olunan bolşeviklərin Poti limanına göndərilməsinə razılıq verdiyini bildirmişdi³⁸².

1920-ci ilin fevral ayında missiya nəzdində ayrıca Konsulluq şöbəsi açılmışdı. Bu barədə diplomatik nümayəndə F.Vəkilov AXC xarici işlər naziri v.i.e. F.Xoyskiyə ünvanladığı 19 aprel 1920-ci il tarixli məruzə məktubunda məlumat verirdi: “Bizim hökumətin təsdiq etdiyi qanun layihəsi əsasında Azərbaycan Respublikasının Gürcüstan Respublikasının hökuməti nəzdində diplomatik missiyasında konsulluq şöbəsi yaradılmışdır... Öz vəzifələrinin icrasına başlayan Konsulluq şöbəsinin Tiflisdəki bütün Azərbaycan təbəəli vətəndaşlar haqqında məlumatla malik olması arzuolunandır. Bu məqsədlə Tiflisdə yaşayan Azərbaycan vətəndaşlarının qeydiyyatının aparılması məqsədəuyğundur. Bununla bağlı, çox yayılan Tiflis qəzetlərində elan yerləşdirmək yolu ilə belə şəxslərə elanın çap olunduğu gündən 1 ay ərzində Azərbaycan təbəəli olduqlarını təsdiqləyən sənədlərlə missiyaya gəlmələrini təklif etmək olardı... Elə həmin elanda əsaslı səbəb olmadan göstərilən müddətdə qeydiyyatla gəlməyən şəxslər gələcəkdə Konsulluq şöbəsi tərəfindən onların hüquqlarının qorunacağına ümid etməmələri barədə xəbərdar oluna bilərlər”. Məktubun sonunda qeyd olunan tədbirin

³⁸⁰ O.Uordropun F.Vəkilova məktubu, 13.01.1920, № 4 // GMTA, f. 51, s. 1, iş 67, v. 4 və ARDA, f. 897, s. 1, iş 69, vv. 15, 25.

³⁸¹ AXC Daxili İşlər Nazirliyindən XİN-ə məktub, 25.03.1920, № 3130 // ARDA, f. 894, s. 7, iş 29, v. 6; s. 10, iş 99, v. 28.

³⁸² GDR XİN-dən Azərbaycan diplomatik nümayəndəliyinə məktub, 01.04.1920, № 69/c // ARDA, f. 894, s. 10, iş 99, v. 29.

həyata keçirilməsinə etiraz olmayacağı təqdirdə Daxili İşlər Nazirliyi ilə ilk mərhələdə 1000 pasport blankı göndərilməsi ilə bağlı əlaqəyə keçilməsi xahiş olunurdu³⁸³.

Açıldığı gündən etibarən aktiv fəaliyyət göstərməyə çalışan Konsulluq şöbəsi vətəndaşların vaxt itkisinin qarşısının alınması və rahatlığının təmin olunması məqsədilə mətbuatda Azərbaycana buraxılış izninin alınması üçün tələb olunan sənədlərin siyahısını yayımlayırdı³⁸⁴. Kazak atamanı Biçeraxova Azərbaycana buraxılış izni verilməsi barədə vəsatətlə bağlı Şöbə tərəfindən Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinə ünvanlanmış sorğuya cavabda bu tipli məsələlərə baxılmasının diplomatik nümayəndəliyin öhdəliyinə buraxıldığı bildirilir, eyni zamanda belə bir qeyd əlavə olunurdu: “Əgər bu Biçeraxov Bakıda olandırsa, onun [Azərbaycana] buraxılması arzuolunmazdır”³⁸⁵.

Cəmi bir neçə gün fəaliyyət göstərə bilmiş Konsulluq şöbəsinə F.Xoyskinin 29 fevral 1920-ci il tarixli 111 nömrəli əmri ilə diplomatik nümayəndəlikdə daha əvvəl Maliyyə-iqtisadi şöbənin kargüzarı vəzifəsini tutan Rzaqulu Nəcəfov rəhbərlik edirdi³⁸⁶.

1920-ci ilin mart ayında Azərbaycan XİN-in İnformasiya şöbəsinin rəisi A.Şepotyev diplomatik nümayəndəliyin informasiya şöbəsi üçün yeni çap olunmuş 2 kitabın – Karibinin (P.P.Qoleişvilinin) “Qırmızı kitab” («Красная книга») adlı əsəri və Q.X.Çalxuşyanın eyniadlı kitabının hərəsindən 5 nüsxə əldə edilərək göndərilməsini xahiş edirdi³⁸⁷. Karibinin kitabı əldə edilib Bakıya göndərilir³⁸⁸, Qr.Çalxuşyanın kitabının isə Tiflisdə tapılması mümkün olmur. Bu barədə XİN-in informasiya şöbəsinə məlumat verən diplomatik nümayəndəliyin İnformasiya şöbəsinin müdiri v.i.e. Şəmsəddin Mirzə Qacar “Erməni-gürcü münasibətləri tarixindən” materialları və professor Tsaqarelinin “Gürcüstanın kəsilməz hüquqları” kitabını öz məktubuna əlavə edirdi³⁸⁹ [Qeyd edək ki, 1920-ci ilin yanvar ayında Gürcüstan hökuməti Ermənistanın Rostov şəhərində konsulu vəzifəsini tutan “Qırmızı kitab”ın müəllifi Qriqor Çalxuşyana Gürcüstan ərazisini tərk etməsi üçün vaxt qoymuşdu³⁹⁰].

17 aprel 1920-ci ildə Tiflis şəhərində Cinayət milisi təşkilatının baş agentı Kovşarov tərəfindən Yelizaveta küçəsi 194 ünvanında yerləşən avtotəmizləməxananın sahibi Oskar Hilbertdən diplomatik missiyaya məxsus “En.A.-Qe” markalı avtomobil

³⁸³ F.Vəkilovun Azərbaycan XİN başçısına məktubu, 19.04.1920, № 1407 // ARDA, f. 970, s. 1, iş 64, vv. 43-44.

³⁸⁴ «Азербайджан» qəz., 1920, 24 aprel, № 81, s. 3; «Слово» qəz., 1920, 24 aprel, № 91, s. 3.

³⁸⁵ Azərbaycan XİN-dən Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinə məktub, 10.04.1920, № 82 // ARDA, f. 970, s. 1, iş 112, v. 10.

³⁸⁶ ARDA, f. 970, s. 2, iş 157, v. 43 arx.

³⁸⁷ A.Şepotyevin Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinə məktubu, mart, 1920, № 1580 // ARDA, f. 970, s. 1, iş 219, v. 55.

³⁸⁸ Ş.Qacarin Azərbaycan XİN-in İnformasiya şöbəsinə məktubu, 10.03.1919, № 42 // ARDA, f. 970, s. 1, iş 219, v. 56.

³⁸⁹ Ş.Qacarin Azərbaycan XİN-in İnformasiya şöbəsinə məktubu, 15.03.1919, № 52 // ARDA, f. 970, s. 1, iş 219, v. 61.

³⁹⁰ «Азербайджан» qəz., 1920, 25 yanvar, № 17, s. 3.

rekvizisiya olunaraq Şəhərlər İttifaqının avtomobil təmirxanasında saxlanılmışdı. Bu faktla bağlı Gürcüstan XİN-ə məktub ünvanlayan diplomatik nümayəndə F.Vəkilov “xarici missiyaların əmlak toxunmazlığı prinsipini açıq şəkildə pozan Gürcüstan administrasiyasının məmurlarının bu cür hərəkətlərinə qəti şəkildə etirazını” ifadə edərək avtomobilin təcili surətdə ya Hilbertin təmirxanasına, ya da diplomatik missiyanın Rtişev//Rtişevskaya küçəsi 15 ünvanında yerləşən qarajına qaytarılmasına köməklik göstərilməsini xahiş edirdi³⁹¹. Cinayət milisi təşkilatının rəisi v.i.e. şəxsin imzası ilə Azərbaycan Respublikasının diplomatik nümayəndəliyinə ünvanlanmış 24 aprel 1920-ci il tarixli məktubda məsələyə dair bildirilirdi ki, sözügedən avtomobillə bağlı bütün yazışmalar, lazımı arayışlar əlavə olunaraq müvafiq qərar verilməsi üçün 20 aprelə Tiflis Qəza Məhkəməsinin prokuroruna göndərilibdir³⁹².

Yeri gəlmişkən əlavə edək ki, Tiflis şəhərində Azərbaycana məxsus avtomobilin rekvizisiyası ilə bağlı diplomatik nümayəndəliyin müdaxilə etməli olduğu daha bir fakt 1918-ci ilin 12 iyununda baş vermişdi. Müsəlman Korpusunun komandirinin 2-ci müsəlman süvari alayının polkovniki Yadigarovun müvəqqəti istifadəsinə verilmiş 5192 nömrəli avtomobili təmir üçün Yevlaxdan Tiflisə göndərilən zaman Tiflisdə yük stansiyasında, sürücüsü yanında olmayanda rekvizisiya olunmuşdu. Sürücüyə rekvizisiyanın səbəbləri barədə izahat verilməmiş və yazılı iltizam verilməsindən imtina olunmuşdu. Sürücü soraqlayaraq avtomobilin Təchizat Komitəsinin Yelizavetpol küç. 192 ünvanında yerləşən qarajında olduğunu müəyyən edə bilmiş, polkovnik Yadigarov Təchizat Komitəsindən maşını istəyəndə ona avtomobilin rekvizisiya olunduğu barədə 442 sayılı arayış vermişdilər. Diplomantik nümayəndəlik 12 iyul 1918-ci ildə Gürcüstan XİN-ə ünvanladığı məktubunda Müsəlman Korpusunun komandanına məxsus olan və Azərbaycan Respublikasının əmlakı olan avtomobilin qeyri-qanuni və beynəlxalq qanunvericiliyə uyğun olmayan rekvizisiyana etiraz etmiş, onun qaytarılmasına, bununla yanaşı, Tiflis yük stansiyasında yüklənmiş vəziyyətdə olan Müsəlman Korpusunun əlahiddə qərargahına məxsus avtomobilin Gəncəyə göndərilməsinə dair sərəncam verilməsini xahiş etmişdi³⁹³.

1920-ci ilin aprel ayının 9-da Tiflisdə işə başlamış Cənubi Qafqaz xalqlarının konfransında Azərbaycanı parlamentin sabiq sədr müavini Həsən bəy Ağayev, xarici işlər naziri v.i.e. Fətəli xan Xoyski və diplomatik nümayəndə Fəris bəy Vəkilov təmsil edirdilər*. Azərbaycanda bolşevik çevrilişi ilə əlaqədar konfrans işini yarımçıq dayandırmışdı. Sovet Azərbaycanının xalq xarici işlər komissarı Mirzə Davud Hüseynov diplomatik nümayəndə F.Vəkilova göndərdiyi 274 nömrəli teleqramında yazırdı: “Sizin və müavininizin konfransda iştirak edən nümayəndə heyəti ilə birlikdə missi-

³⁹¹ F.Vəkilovun Gürcüstan XİN-ə məktubu, 20.04.1920, № 1425 // ARDA, f. 897, s. 1, iş 84, v. 17.

³⁹² ARDA, f. 897, s. 1, iş 84, v. 18.

³⁹³ Diplomantik nümayəndəliyin Gürcüstan XİN-ə məktubu, 12.07.1918, № 48 // ARDA, f. 897, s. 1, iş 13, vv. 24-24 arx.

* Tədbirin qısa stenogramı “Slovo” qəzetinin 1920-ci il aprel-may saylarında dərc olunmuşdur.

yanızı müvəqqəti dayandırmağı və əlinizdə olan materiallarla Bakıya gəlmənizi təklif edirəm. Gürcüstandan çıxmaq istəyən azərbaycanlılara kömək edin, biz vətənlərinə getmək istəyən gürcülərə icazə vermişik”³⁹⁴.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyi fəaliyyətinə son verməyə məcbur olur. Tiflisdə işıq üzü görən bəzi mətbuat orqanları 30 aprel 1920-ci il tarixli saylarında Azərbaycanın Tiflisdəki diplomatik nümayəndəliyinin bütün növ arayışlarının və Azərbaycana getmək üçün icazələrin verilməsini dayandırdığını bildirirdi³⁹⁵. 1920-ci ilin may ayının əvvəllərindən Sovet Azərbaycanının diplomatik təmsilçiliyi fəaliyyətə başlayanadək Gürcüstanda Azərbaycan təbəllilərin hüquq və maraqlarını Qacar İranının bu ölkədəki diplomatik nümayəndəliyi qoruyurdu³⁹⁶.

Sovet hərbi dəstələri ilə Gürcüstanın ordu birləşmələri arasında 1920-ci ilin may ayında Azərbaycan-Gürcüstan sərhədində baş vermiş silahlı toqquşmalarla əlaqədar Gürcüstanın xarici işlər naziri v.i.e. N.Kartsivadze 8 may 1920-ci ildə F.Vəkilova ünvanladığı məktubunda bildirirdi ki, Azərbaycan hökuməti Gürcüstana qarşı hərbi əməliyyatlara başladığına görə, Gürcüstan hökuməti Azərbaycanla diplomatik əlaqələri bütünlüklə kəsilmiş hesab edir³⁹⁷. Bu notanı səhəri gün cavablandıran F.Vəkilov Y.Gegeçkori tərəfindən verilmiş 19 fevral 1920-ci il tarixli 1384 nömrəli diplomatik imtiyazlılıq vəsiqəsini geri qaytararaq yazırdı: “Bakıda 27-28 apreldə baş vermiş çevrilişdən və yeni sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra yeni hakimiyyətdən indiyədək heç bir məlumat və göstəriş almamışam. Azərbaycanla Gürcüstan arasında hərbi əməliyyatların başlaması barədə də mənə rəsmi heç nə məlum deyildi. Bu toqquşmaların səbəb və məqsədləri barədə də məlumatsızam. Eyni zamanda bildirirəm ki, Azərbaycan Respublikasının təbəllilərinin maraqlarının qorunması tərəfimdən İranın Qafqazdakı baş konsuluna həvalə olunub”³⁹⁸. F.Vəkilov İran baş konsuluna həmin gün ünvanladığı məktubunda Gürcüstan hökumətinin Azərbaycanla diplomatik əlaqələri tam kəsməsi səbəbindən ondan Azərbaycan təbəllilərinin maraqlarının, eləcə də diplomatik nümayəndəliyin əməkdaşlarının və əmlakının qorunmasını öz üzərinə götürməyi xahiş etmişdi³⁹⁹.

Beləliklə, Fəris bəy Vəkilovun Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinə rəhbərliyi dövründə Azərbaycan-Gürcüstan qarşılıqlı əlaqələri yüksələn xətlə inkişaf etmiş, müttəfiq dövlətlərin bölgəyə təhkim olunmuş nümayəndələri ilə müntəzəm görüşlər keçirilmiş, bir sıra prinsiplial məsələlərdə Azərbaycanın qətiyyətli mövqeyi ifadə olunmuş və Tiflisdə keçirilmiş beynəlxalq konfranslarda fəallıq nümayiş etdirilmişdir. Eyni zamanda geniş spektri əhatə edən məsələlər üzrə Azərbaycan və Gürcüstan mərkəzi xarici siyasət qurumları ilə operativ

³⁹⁴ ARDA, f. 28, s. 1, iş 38, v. 207.

³⁹⁵ “Sakartvelos respublika” qəz., 1920, 30 aprel, № 95, s. 3; «Слово» qəz., 1920, 30 aprel, № 96, s. 3.

³⁹⁶ «Слово» qəz., 1920, 25 may, № 112.

³⁹⁷ N.Kartsivadzenin F.Vəkilova məktubu, 08.05.1920, № 3791 // ARDA, f. 897, s. 1, iş 57, v. 7.

³⁹⁸ F.Vəkilovun N.Kartsivadzeyə məktubu, 09.05.1920, № 1622 // ARDA, f. 897, s. 1, iş 57, v. 8.

³⁹⁹ F.Vəkilovun İranın Tiflisdəki baş konsuluna məktubu, 09.05.1920, № 1621 // ARDA, f. 897, s. 1, iş 57, v. 10.

yazışmalar, Azərbaycana qarşı böhtan xarakterli təbliğatın neytrallaşdırılması məqsədilə Tiflis mətbuatı ilə əməkdaşlıq və informasiya sahəsində iş, AXC-nin müstəqilliyinin birinci ildönümü ilə əlaqədar Tiflisdə təntənəli tədbirlərin təşkili, Azərbaycan dövlət rəsmilərinin Tiflisə səfərləri, “Daşnaksutyun” partiyasının cinayətkar fəaliyyətinin ifşa olunması, İrəvan quberniyası, Zəngəzur, Naxçıvan və Qazax qəzalarında, Şimal-Şərqi Anadoluda türk-müsəlman əhaliyə qarşı aparılan etnik təmizləmə siyasətinə və zorakılıqlara qarşı mübarizə, müvəqqəti Tiflisə sığınmış çoxsaylı türk-müsəlman qaçqınların himayə olunması, fəaliyyətində ciddi maneələrlə üzləşmiş Azərbaycanın Ermənistandakı diplomatik missiyasına dəstək verilməsi diplomatik nümayəndəliyin fəaliyyətinin başlıca istiqamətləri kimi göstərilə bilər. AXC-nin de-fakto tanınmasından süqutunadək davam edən mürəkkəb şəraitdə Azərbaycanda kövrək müstəqilliyin saxlanması, dövlətçiliyə qarşı fəaliyyət göstərən ünsürlərin aşkarlanması və ölkə xaricinə çıxarılması istiqamətində atılan addımlarda da AXC-nin Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyi müəyyən rol oynamışdır*.

2.3. Diplomatik nümayəndəlik nəzdində hərbi attaşelik aparatı

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyi nəzdində hərbi attaşelik aparatının yaradılması məsələsi 1919-cu ilin əvvəllərində aktuallaşır. Həmin ilin fevral ayında diplomatik nümayəndə M.Y.Cəfərovun hərbi topoqraf, polkovnik-leytenant (podpolkovnik) Məmməd bəy Əliyevin “onun yanında hərbi attaşə təyin olunması barədə vəsatəti” təmin olunmur⁴⁰⁰. Bundan sonra M.Y.Cə-

*1920-ci ilin dekabrına qədər Tiflisdə yaşayan sonra **Faris bəy Vəkilov** arvadı Liyabəyim Vəkilova-Talışinskaya ilə birlikdə gəmi ilə Batum və İstanbul üzərindən Marselə, oradan isə qatarla Parisə gəlir və Montespan küçəsində kirayə mənzildə məskunlaşır. O, Parisdə “Reno” (“Renault”) maşınqayırma zavodunda işə düzəlir. Bu zavodda üç il yarım (əvvəlcə fəhlə, sonra texniki büroda konstruktor) işləyir. Sonra Krım erməniləri olan Nalbandov qardaşlarının kiçik konyak müəssisəsində çalışmağa başlayır. Tələbək dövründən tanıdığı Azərbaycan SSR Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin katibi Əliheydər Qarayevin “dağıdılmış təsərrüfatların bərpa edilməsində iştirak etmək üçün” Azərbaycana qayıtmaq dəvətini qəbul edib 1926-cı ilin fevralında Almaniya-Polşa-Rusiya yolu ilə Bakıya qayıdır. Öncə Leytenant Şmidt adına zavoda işə göndərilir, 3-4 ay sonra isə yeni yaradılmış “Azərbaycan Dövlət Metal Sənaye” adlı zavodlar kompleksində texniki şöbəyə rəis təyin edilir. Zavodda işləməklə bərabər 1929-1930-cu illərdə N.Nərimanov adına Sənaye Texnikumunda dərs deyir. 1932-ci ildə “Azərbaycan Dövlət Metal Sənaye” yenidən təşkil olunur və F.Vəkilov bu kompleksdə baş mühəndis vəzifəsini icra edir. Elə həmin il Bakı Soveti nəzdində Sənaye şöbəsinin müdir müavini təyin olunur və 6 ilə yaxın bu vəzifədə çalışır. 1937-ci ildə Rusiyanın Oryol şəhərində 5 nömrəli zavodda texniki direktor vəzifəsinə təyinat alır. Bir il sonra yenidən Azərbaycana qayıdır və Bakıda “Metalkombinat” zavodunda ona mühəndis-mexanik, istehsalat şöbəsinin rəisi vəzifələri etibar edilir. Faris bəy Vəkilov antisovet fəaliyyətində ittiham olunaraq 1942-ci ildə həbs olunur. O, 1943-cü ildə Hərbi Tribunalın qərarı ilə cəzasını həbs düşərgəsində çəkməklə 10 il azadlıqdan və ondan sonra beş il siyasi hüquqlardan məhrum edilir. Cəzasını 1946-cı ilədək Lənkəran həbs düşərgəsində, sonra Keşlədəki 3 saylı düşərgədə çəkir. 1948-ci ildə Mordoviyaya (Dubravlaq düşərgəsi), oradan 1952-ci ildə Qazaxıstanın Qaraqanda vilayətinin Temirtau şəhərinə sürgünə göndərilir. 1960-cı ildə bəraət alıqdan sonra vətənə döndən F.Vəkilov burada Tikinti Materialları və Qurğuları Elmi-Tədqiqat İnstitutunda mühəndis vəzifəsinə təyin olunur. O burada 18 il, yəni ömrünün sonuna – 1978-ci ilədək çalışır. Qeyd olunmalıdır ki, Faris bəy rus, gürcü, türk və fransız dillərini incəliklərinə qədər bilirdi [F.Vəkilov. Əzabkeş insanın xatirələri, “Azərbaycan” qəz., 2001, 25 iyul (№ 166), s. 5; 7 avqust (№ 177), s. 4; 12 avqust (№ 182), s. 6; 22 avqust (№ 190), s. 4; 26 avqust (№ 194), s. 6; 6 sentyabr və 9 sentyabr (№ 206), s. 4; İ.Umudlu, göstərilən əsəri, s. 158-161].

⁴⁰⁰ Azərbaycan Respublikası Hökumətinin 19 fevral 1919-cu il tarixli qərarlar jurnalından çıxarış // ARDA, f. 970, s. 1, iş 33, v. 8.

fərov 12 mart 1919-cu il tarixli əmri ilə hərbi attaşə təyin olunana qədər polkovnik-leytenant Məmməd bəy Əliyevi diplomatik missiyanın hərbi attaşəsi vəzifəsinin müvəqqəti icraçısı təyin edir⁴⁰¹. Diplomatik nümayəndəliyin 1919-cu ilin fevral ayına aid maaş tabelindən M.Əliyevin 2500 manat aylıq əməkhaqqı aldığı bəlli olur⁴⁰².

Çox keçmədən hərbi nazir general Səməd bəy Mehmandarovun 26 mart 1919-cu il tarixli 147 nömrəli əmri ilə Hərbi Nazirliyin Hərbi Topoqrafiya şöbəsinin rəisi polkovnik-leytenant (podpolkovnik) Məmməd (Məmmədqasım) bəy Əliyev ümumi əsaslarla Baş Qərargah rəisinə tabe olmaqla Azərbaycan Respublikasının Gürcüstan Respublikasındakı diplomatik nümayəndəliyində hərbi attaşə vəzifəsinə təyin olunur və ona həmin il 18 fevraldan etibarən Bakıda tutduğu vəzifə maaşına uyğun əməkhaqqı müəyyən edilir⁴⁰³. Hərbi nazirin təqdimatı əsasında Azərbaycan hökumətinin 8 aprel 1919-cu il tarixli qərarı ilə polkovnik-leytenant M.Əliyevin Gürcüstanda hərbi attaşə vəzifəsinə təyinatı təsdiq olunur⁴⁰⁴.

Qeyd edək ki, Məmməd bəy (Məmməd Qasım) Hüseyn oğlu Əliyev (1882-1967) Sankt-Peterburq Hərbi Topoqrafiya Məktəbinin məzunu idi. Çar Rusiyası dövründə o, Qafqaz Hərbi-topoqrafiya şöbəsində çalışmış, Cümhuriyyətin elanından sonra isə Azərbaycan Respublikası Hərbi Nazirliyinin Ümumi Qərargahının Hərbi Topoqrafiya bölməsinin rəisi vəzifəsinin icraçısı təyin olunmuşdu⁴⁰⁵.

Hərbi nazirin 27 may 1919-cu il tarixli 271 nömrəli əmrinə əsasən Gəncə Praporşiklər məktəbini fərqlənmə ilə bitirmiş praporşik Əsgər Əsgərov-Kəngərinski Azərbaycan Respublikasının Gürcüstandakı hərbi attaşəsi yanında tapşırıqlar üzrə ober-zabit vəzifəsini tuturdu⁴⁰⁶. 24 mart 1920-ci ildə isə hərbi nazir vəzifəsini müvəqqəti icra edən artilleriya generalı Ə.Şıxlınskinin 167 nömrəli əmri ilə Ə.Əsgərov-Kəngərinskiyə xidmətdə xüsusi fərqləndiyinə görə podporuçik rütbəsi verilmişdi⁴⁰⁷.

Diplomatik nümayəndə M.Y.Cəfərovun 4 aprel 1919-cu il tarixli 18 nömrəli əmrinə əsasən "hökumətin qərarı ilə Zaqafqaziya respublikalarının konfransına müşavir təyin olunmuş polkovnik-leytenant Məmməd bəy Əliyevə faktiki işinə görə" mükafat olaraq XİN büdcəsindən gündəlik müavinət təyin olunur və ümumilikdə 58 günə (10 noyabr – 1 dekabr 1918-ci il, 21 dekabr 1918-ci il - 1 yanvar 1919-cu il, 23 yanvar – 18 fevral 1919-cu il) günü 100 manatdan hesablanaraq 5800 manat verilir⁴⁰⁸.

Hərbi attaşə M.Əliyev 1 may 1919-cu ildə öz əlyazısı ilə Gəncəyə Baş Qərargah rəisi Məmməd bəy Sulkeviçə yazdığı şifrəli məktubunda bildirirdi ki, polkov-

⁴⁰¹ ARDA, f. 897, s. 1, iş 45, v. 14.

⁴⁰² ARDA, f. 897, s. 1, iş 11, vv. 10-11 və iş 134, vv. 7-7 arx.

⁴⁰³ ARDA, f. 897, s. 1, iş 45, v. 24.

⁴⁰⁴ ARDA, f. 970, s. 1, iş 33, v. 9; «Азербайджан» qəz., 1919, 29 aprel, № 87.

⁴⁰⁵ A.Şahbazov, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun zabit və hərbi məmurları (tarixi öçerklər), Bakı, 2020, 137-138.

⁴⁰⁶ ARDA, f. 897, s. 1, iş 138, v. 24.

⁴⁰⁷ ARDA, f. 897, s. 1, iş 48, v. 6 və s. 2, iş 19, v. 116.

⁴⁰⁸ ARDA, f. 897, s. 1, iş 45, v. 25.

nik-leytenant Hüseyn bəy Ququşov ingilis komandanlığının tələbi ilə bu gün Tiflisdən Gəncəyə yola düşür⁴⁰⁹.

Diplomatik nümayəndəlik nəzdindəki konvoy hərbi attaşelik aparatı təsis olunduqdan sonra ona təbə edilmişdi. “Tatar süvari Alayı”nın 228 nömrəli bildirişi əsasında diplomatik nümayəndəlik nəzdində konvoy təqımına 1919-cu il 16 yanvardan gündəlik 15 manat 26 qəpik yem pulu ayrılmışdı⁴¹⁰. Həmin vaxt konvoyda baş uryadnik Həmid Axundov və süvarilər Cavad Qulam oğlu, Barat Nəbi oğlu, Məmməd-söyün Rza oğlu, Xanmirzə Məlikəhməd oğlu xidmət edirdilər⁴¹¹.

1919-cu ilin may ayında 3 №-li Şəki süvari alayından Ata qardaş Qardaş oğlu və Seyidağa Böyükağa oğlu alay komandiri Leonidze tərəfindən diplomatik nümayəndəliyin konvoyuna göndərilmiş⁴¹², həmin alaydan diplomatik nümayəndəlikdə xidmət edən süvarilər Muxtar Bayram Əliyev və Əliməmməd Oruc oğlu isə geri çağırılmışdılar⁴¹³.

Azərbaycan Respublikasının Hərbi Nazirliyinin Azərbaycan Respublikasının Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyi nəzdindəki hərbi rütbəliələrinin 1919-cu ilin iyul və sentyabr ayları üçün maaş cədvəli:⁴¹⁴

<i>adı, soyadı</i>	<i>rütbəsi və vəzifəsi</i>	<i>aylıq maaşı (iyul)</i>	<i>aylıq maaşı (sentyabr)</i>
Məmməd Əliyev	polkovnik-leytenant, hərbi attaşe	6200	6200
Əsgər Əsgərov	praporşik, tapşırıqlar üzrə ober-zabit	2000	2000
şahzadə Mehmanzər Qacar	makinaçı	600	600
<i>I Tatar süvari alayından:</i>			
Həmid Axundov	baş uryadnik	710	690
Barat Nəbi oğlu	süvari	670	-
Xanmirzə Məlikəhməd oğlu	süvari	670	650

⁴⁰⁹ M.Əliyevin M.Sulkeviçə məktubu, 01.05.1919, № 1726 // ARDA, f. 897, s. 2, iş 5.

⁴¹⁰ Diplomatik nümayəndə M.Y.Cəfərovun əmrlərindən çıxarış, 25.02.1919, № 6 // ARDA, f. 897, s. 1, iş 138, v. 3.

⁴¹¹ ARDA, f. 897, s. 1, iş 138, v. 14.

⁴¹² 3 №-li Şəki süvari alayının komandiri polkovnik-leytenant Leonidzenin diplomatik nümayəndəliyə məktubu, may, 1919, № 972 // ARDA, f. 897, s. 1, iş 138, v. 21.

⁴¹³ ARDA, f. 897, s. 1, iş 138, v. 27.

⁴¹⁴ ARDA, f. 897, s. 1, iş 138, vv. 32-33, 68-69.

Məmmədsöyün Rza oğlu	süvari	670	-
<i>III Şəki süvari alayından:</i>			
Ataqardaş Qardaş oğlu	süvari	670	650
Seyidağa Böyükağa oğlu	süvari	670	450
<i>II Qarabağ süvari alayından (11 iyuldan):</i>			
İmran Abdulla oğlu	“prikaznıy” (ən kiçik rütbəli zabıt)	470	-
İsgəndər Mansur oğlu	süvari	470	650
Qədir Paşa oğlu	süvari	470	650
Misir Paşa oğlu	süvari	470	650
Musa Qacayev	süvari	470	650
Yusif Mullayev	süvari	470	-
Abış Səlim oğlu	süvari	470	-
Mikayıl Rzaqulu oğlu	süvari	470	650

Cədvəldə adları keçən Seyidağa Böyükağa oğlu 1919-cu ilin 21 sentyabrında xəstəliyi ilə əlaqədar xidmətdən azad olunmuş, Xanmirzə Məlikəhməd oğlu isə həmin ilin 24 dekabrında Bakı qəzasının Saray kəndində vəfat etmişdir⁴¹⁵.

Hərbi nazir S.Mehmandarovun şifahi tapşırığı əsasında Azərbaycanın Gürcüstandakı nümayəndəliyinin maliyyə agentı R.Nəcəfov tərəfindən general-mayor Feyzulla Mirzə Qacarın müalicəsinə 4500 manat və dəfni üçün 8700 manat olmaqla, ümumilikdə 13 200 manat ayrılmışdır. Şahzadə F.Qacarın müalicə xərcləri Azərbaycanın Ermənistandakı hərbi attaşesi Xanlar xan Naxçıvanskinin yazılı iltizamı əsasında verilmişdi⁴¹⁶.

Baş Qərargah rəisi M.Sulkeviçin 3191 nömrəli əmri ilə 1919-cu ilin iyun ayında Tiflisə aviasiya və radioteleqraf işi üzrə hərbi təhsil almaq üçün müxtəlif qoşun növlərindən – I Cavanşir, III Gəncə və II Bakı piyada alaylarından, eləcə də İstehkamçılar məktəbindən, artilleriya briqadasından ümumilikdə 10 zabıt və 10 əsgər göndərilir:⁴¹⁷

Aviasiya üzrə – I Cavanşir piyada alayından praporşik M.Qaraşarov, III Gəncə piyada alayından praporşik F.Sultanov və praporşik Həsənzadə, II Bakı piyada alayından praporşik Dadaşov və praporşik Mustafayev, artilleriya briqadasından şahzadə Qacar və Mahmudzadə.

Radioteleqraf işi üzrə – I Cavanşir piyada alayından podporuçik Əliyev, II

⁴¹⁵ ARDA, f. 897, s. 2, iş 19, v. 15.

⁴¹⁶ ARDA, f. 897, s. 1, iş 138, vv. 29-30.

⁴¹⁷ ARDA, f. 897, s. 1, iş 138, vv. 38, 43.

Bakı piyada alayından praporşik Hacınski, III Gəncə piyada alayından praporşik Həsənov, İstəhkamçılar məktəbindən praporşik, adyutant v.i.e. Abbas Mirzə Qacar, İstəhkamçılar məktəbinin əsgərləri: yefreytor Bilal Pirverdiyev, yefreytor Əlibala İsmayılov, sırayilər – Qulu Hüseyn (Gülhüseyn) Hacıyev, Qulam Babayev, Əmiraslan Vəliyev, Mirələkbər Rzazadə, İsmayıl Quliyev, Məmmədrza Baxşəli oğlu, Seyidhəsən Seyidhüseyn oğlu, İsrail Mərdan oğlu⁴¹⁸.

Onlardan praporşik M.Qaraşarov, praporşik F.Sultanov və yefreytor Ə.İsmayılov çox keçmədən – 8 iyulda təhsildən kənarlaşdırılırlar⁴¹⁹.

1919-cu il 4 iyulda artilleriya briqadasının I yüngül divizionunun praporşiki Mahmudzadə də Tiflis Aviasiya Məktəbində dərslərə qoşulur. Bu barədə o, Azərbaycanın Gürcüstandakı hərbi attaşesini raport yazaraq məlumatlandırır⁴²⁰. Azərbaycan ordusunun poruçiki Kalinin də həmin ilin 23 iyulunda Tiflis Aviasiya Məktəbinə göndərilir⁴²¹.

1919-cu ilin sentyabr ayına aid sənədlərdən Tiflisdə radioteleqraf işi üzrə təhsil alan zabitlərdən podporuçik Əliyevin, əsgərlərdən isə Əmiraslan Vəliyev və İsmayıl Quliyevin təhsillərini davam etdirmədiyi bəlli olur, onların yerinə sırayilər Veysəl Hacıyev və Səttar Murad Əliyevin adlarına rastlanır⁴²².

21-22 oktyabr 1919-cu ildə Azərbaycan ordusunun Gürcüstan Radioteleqraf Məktəbində təhsil almış əsgər və zabitlərinin buraxılış imtahanları keçirilir. İmtahanlara mühəndis-elektrik Andronikov (Andronikaşvili) rəhbərlik edir. İmtahanda hərbi attaşe M.Əliyev də iştirak edir. Məzunların hamısı – zabitlər: praporşik şahzadə Qacar, Hacınski, Həsənov və əsgərlər: Bilal Pirverdiyev, Mirələkbər Rzazadə, Qulam Babayev, Seyid Həsən Mirsəmədov, İsrail Qasımov, Murad Əliyev və Feyzulla Hacıyev imtahandan uğurla keçərək I dərəcəli radioteleqrafçı ixtisasına yiyələnirlər⁴²³.

1920-ci ilin yanvar ayına aid maaş cədvəlindən məlum olur ki, Tiflis Aviasiya Məktəbində təhsil alan zabitlərə (Dadaşov, Mustafayev, Həsənzadə, Qacar və Mahmudzadə) məvacib – 390 man., yemək xərci – 1460 man., mənzil kirayəsi pulu – 150 man., gündəlik xərclər – 620 man. olmaqla ayda 2620 man. verilmişdir⁴²⁴.

Hərbi attaşe M.Əliyev diplomatik nümayəndə v.i.e. F.Vəkilova 1919-cu ilin sentyabr ayında etdiyi 3377 nömrəli rəsmi müraciətində Hərbi Nazirliyin kreditindən Azərbaycan Respublikası İntendantlığının* baş kontragenti Əhməd bəy Dəlibozova ondan qəbul edilmiş hərbi əmlak üçün 107 243 manat və yığdığı gerb rüsumları üçün 539 manat (ümumilikdə 107 782 manat) ayrılmasını xahiş edirdi⁴²⁵.

⁴¹⁸ ARDA, f. 897, s. 1, iş 138, v. 36.

⁴¹⁹ ARDA, f. 897, s. 1, iş 138, v. 39.

⁴²⁰ ARDA, f. 897, s. 1, iş 138, v. 47.

⁴²¹ ARDA, f. 897, s. 1, iş 138, v. 56.

⁴²² ARDA, f. 897, s. 1, iş 138, v. 71.

⁴²³ «Азербайджан» qəz, 1919, 19 noyabr, № 250, s. 3.

⁴²⁴ ARDA, f. 897, s. 2, iş 19, v. 22.

* intendantlıq – ordunun ərzaq və ləvazimatla təminatına cavabdeh olan orqan.

⁴²⁵ ARDA, f. 897, s. 1, iş 138, v. 67.

AXC Nazirlər Şurası sədrinin 24 noyabr 1919-cu il tarixli 45 №-li və hərbi nazirin 8 dekabr 1919-cu il tarixli 563 №-li əmrləri ilə hərbi attaşə polkovnik-leytenant M.Əliyev “polkovnik (topoqrafiya üzrə)” rütbəsinə yüksəldilmişdir⁴²⁶.

Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə 1920-ci il 1 yanvardan hərbi qulluqçuların maaşları 80 faiz artmışdı⁴²⁷.

AXC-nin Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyi nəzdində fəaliyyət göstərən hərbcilərin 1920-ci ilin yanvar ayı üzrə maaş cədvəli⁴²⁸:

<i>adı, soyadı</i>	<i>rütbəsi və vəzifəsi</i>	<i>aylıq maaşı (manatla)</i>
Məmməd Əliyev	polkovnik, hərbi attaşə	8000
Əsgər Əsgərov	praporşik, tapşırıqlar üzrə ober-zabit	3400
şahzadə Mehmanzər Qacar	makinaçı	1000
<i>Konvoy təqimindən:</i>		
Həmid Axundov	baş uryadnik	1420
Musa Qacayev	süvari	1340
İsgəndər Mansur oğlu	süvari	1340
Qədir Paşa oğlu	süvari	1340
Misir Paşa oğlu	süvari	1340
Ataqardaş Qardaş oğlu	süvari	1340

16 yanvar 1920-ci ildə Tiflisdə Azərbaycanın Gürcüstandakı hərbi attaşəsi polkovnik Məmməd bəy Əliyevin qardaşının arvadı Anna Georgiyevna Əliyeva (qızlıq soyadı Kebabze) vəfat edir. Bununla bağlı, 18 yanvar 1920-ci il tarixli buraxılışının ilk səhifəsində başsağlıqları dərc edən “Borba” qəzeti hüzn mərasiminin mərhumənin yaşadığı Rtışevskaya küç. 20 ünvanında keçiriləcəyini, dəfnin Kukiya qəbiristanlığında olacağını bildirirdi⁴²⁹. Həmin ərəfədə hərbi attaşə M.Əliyevin də həyat yoldaşı xəstəlikdən dünyasını dəyişmişdi. General-mayor Əbdülhəmid Qaytabaşının AXC-nin Gürcüstandakı diplomatik missiyasının başçısı Fəris bəy Vəkilova 1920-ci il 24 yanvarda göndərdiyi telefoqramdan bəlli olur ki, hərbi nazirin qərarı ilə hərbi attaşə polkovnik M.Əliyevə arvadının müalicə və dəfn xərcləri üçün ümumilikdə 10 min manat ayrılmışdır⁴³⁰.

⁴²⁶ A.Şahbazov, göstərilən əsəri, s. 138.

⁴²⁷ General-mayor Ə.Qaytabaşının diplomatik nümayəndəliyə telefoqramı, 17.03.1920, № 6410 // ARDA, f. 897, s. 2, iş 19, v. 54.

⁴²⁸ ARDA, f. 897, s. 2, iş 19, vv. 16 arx.-17.

⁴²⁹ «Борьба» qəz., 1920, 18 yanvar, № 13, s. 1.

⁴³⁰ General-mayor Ə.Qaytabaşının F.Vəkilova telefoqramı, 24.01.1920, № 336 // ARDA, f. 897, s. 2, iş 19, vv. 105-106.

Polkovnik M.Əliyev hərbi rəhbərliyə 12 aprel 1920-ci il tarixli 213 nömrəli raportu ilə hərbi attaşenin yanında olan hər bir zabitə mundir alınması məqsədilə 25 min manat ayrılması üçün vəsatət qaldırmışdır⁴³¹.

Mənbələrdən bəlli olur ki, hərbi attaşe M.Əliyevin xəstələnməsi ilə əlaqədar 1920-ci ilin 28 yanvar – 6 mart tarixlərində onun vəzifəsini Baş Qərargahın Baş idarəsinin adyutanti, rotmistr X.Xudaverdiyev icra etmişdir⁴³². Ondan sonra X.Xudaverdiyev Baş qərargahın Mühəndis idarəsinə alınmış avtomobili Azərbaycana göndərənə qədər 2 həftə artıq Tiflisdə qalmış və 20 martda Bakıya öz daimi iş yerinə qayıtmışdır⁴³³.

Qeyd edək ki, Azərbaycan ordusu üçün tələb olunan bir çox ləvazimatlar Gürcüstandan əldə edilirdi. Məsələn, diplomatik nümayəndəyə 1919-cu ilin fevralında yazdığı məktubda Azərbaycan ordusunun yüngül artilleriya divizyonunda xidmət edən praporşik Mirzə Qacar divizyona müxtəlif şeylər almaq üçün Tiflisə gəldiyini və özündən asılı olmayan səbəblərə görə yubandığını bildirir, alış-veriş işlərini bitirənə qədər Tiflisdə qalmağa icazə verilməsini xahiş edirdi⁴³⁴. Hərbi nazir S.Mehmandarovun parlamentdə çıxışında deyilirdi: “Libas məsələsi daha da fəna idi. Gürcüstan Hərbiyyə nazirinə kağız yazdım ki, libas məsələsində mənə kömək etsin; mütəəssifanə [təəssüf ki], bir şey çıxmadı. İndi Gürcüstan Hökuməti nəzdində siyasi nümayəndəmiz Cəfərovun yanında pulumuz və adamlarımız var ki, parça alsınlar”⁴³⁵.

Hərbi nazir v.i.e. general-mayor Həbib bəy Səlimovun 17 mart 1920-ci ildə imzaladığı 153 nömrəli əmrlə Gürcüstandakı hərbi attaşeyə daha bir köməkçi – tapşırıqlar üzrə ober-zabit təyin edilir. Həmin vəzifəni Gəncə III piyada alayının podporuçiki Davud bəy Ağalarov tutur⁴³⁶.

1920-ci ilin aprel ayına aid maaş cədvəlindən həmin ay hərbi attaşelik aparatının nəzdindəki hərbiçilərdən hərbi attaşe Məmməd Əliyevin 11 800 man., onun köməkçiləri Əsgər Əsgərov-Kəngərlikskinin 5843 man., baş uryadnik Həmid Axundovun 1686 man., sırayılərdən Musa Qacayev, İ.Mansur oğlu, Qədir Paşa oğlu, Misir Paşa oğlu və Məmməd Muradovun 1350 man., Ata qardaş Qardaş oğlunun isə 1434 man. aldıqları bəlli olur⁴³⁷.

Həmin dövrdə Gürcüstandakı hərbi attaşeyə təhkim olunmuş konvoyda III Şəki atlı alayının süvarisi Ata qardaş Qardaş oğlu II Qarabağ atlı alayının süvarisi Məmməd Murad oğlu ilə əvəz olunur⁴³⁸. Konvoyun baş uryadniki şuşalı Həmid Axundov idi⁴³⁹.

⁴³¹ ARDA, f. 897, s. 2, iş 19, vv. 101-102.

⁴³² ARDA, f. 897, s. 1, iş 48, vv. 1-5 və s. 2, iş 19, v. 35.

⁴³³ ARDA, f. 897, s. 1, iş 48, v. 6.

⁴³⁴ ARDA, f. 897, s. 1, iş 28, v. 20.

⁴³⁵ “Azərbaycan” qəz., 1919, 7 mart, № 131 (Bax: “Azərbaycan” qəzeti: 1918-1920: [1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan” qəzetinin tam külliyyatı], VI c., s. 109).

⁴³⁶ yenə orada, ARDA, f. 897, s. 2, iş 19, vv. 114, 152-154.

⁴³⁷ ARDA, f. 897, s. 2, iş 19, v. 139.

⁴³⁸ yenə orada.

⁴³⁹ ARDA, f. 897, s. 1, iş 48, v. 4.

Arxiv sənədlərindən bəlli olur ki, hərbi attaşə M.Əliyev Avropa ölkələrinin Tiflisdəki hərbi missiyaların təmsilçiləri ilə sıx təmaslarda olmuşdur. M.Əliyev AXC ordusunun baş qərargah rəisinə 4 dekabr 1919-cu ildə ünvanladığı məktubunda italyan missiyasının başçısı polkovnik M.R.Qabba ilə görüşündə müzakirə olunan məsələlər barədə məlumat verir, xüsusən sonuncunun Azərbaycandan İtaliyaya neft məhsullarının ixracı şərtləri ilə bağlı söylədiklərini diqqətə çatdırırdı. Həmçinin Qabbanın Zəngəzur hadisələri barədə birtərəfli qaydada ermənilərdən bilgi aldığını vurğuladığını, Parisə (sülh konfransına – F.V.) daha dəqiq informasiya ötürə bilməsi üçün həmin olaylara dair onu daha çox məlumatlandırmağı xahiş etdiyini bildirirdi. Məktubunda “xaricilərin düşünülmüş və produktiv informasiya təminatı” istiqamətində ermənilərin ciddi şəkildə çalışdıqlarını qeyd edən hərbi attaşə bu sahədə mövcud boşluğu təəssüflə dilə gətirirdi⁴⁴⁰.

Hərbi attaşə Məmməd bəy Əliyev Gürcüstanda fəaliyyəti dövründə kəşfiyyat işlərinə də cəlb edilmişdi. O, müşahidə işlərindən tutmuş, əməliyyat-kəşfiyyat məlumatlarının toplanılmasına qədər mürəkkəb tapşırıqlar yerinə yetirirdi. Hərbi nazir S.Mehmandarovun tam məxfi qriffli əmri ilə ona həm də Gürcüstan Baş Qərargahının müvafiq xidməti ilə birgə Ermənistana qarşı gizli kəşfiyyat fəaliyyətinin təşkili tapşırılmışdı⁴⁴¹.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Gürcüstanda fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan SSR-in diplomatik nümayəndəliyində hərbi attaşəlik aparatına ehtiyac duyulmur. M.Əliyev 29 iyul 1920-ci ildə yazılı iltizam verir ki, Azərbaycan SSR-in diplomatik nümayəndəliyindən ləğv olunmuş keçmiş missiyada xidmət dövrü üçün 20 019 manat alıbdır⁴⁴².

1921-ci ildə Gürcüstanın sovetlər tərəfindən işğalından sonra həbs edilən M.Əliyev hərbi attaşə işlədiyi dövrdə köməkçisi olmuş Azərbaycan SSR-in Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinin adyutantı Ə.Əsgərov-Kəngərlinkinin (sonradan Türkiyədə hərbi attaşə olur) vasitəçiliyi ilə sərbəst buraxılmışdır⁴⁴³.

Xalq Cümhuriyyəti dövrü hərbi diplomatiya tarixini tədqiq edən hərbi alim A.Şahbazov hərbi attaşəlik ofisinin fəaliyyətə başlamasından sonra Azərbaycanla Gürcüstan arasında yaradılmış səmərəli hərbi əməkdaşlıq əlaqələri barədə yazır ki, “qarşılıqlı razılaşmaya əsasən, gürcü zabitləri döyüş əməliyyatlarında iştirak etmədən Cümhuriyyət ordusu sıralarında xidmət etmək imkanı da əldə etdilər. Cümhuriyyət ordusu sıralarında müxtəlif vaxtlarda gürcü millətindən olan 72 zabıt və 6 general xidmət etmişdir. Onlardan ikisi, Cümhuriyyət ordusunun general-kvartirmeysteri polkovnik Karqaleteli Vasiliy Dmitriyeviç (1919-cu ilin fevral-iyul aylarında Gürcüstanın Azərbaycandakı hərbi attaşəsi – F.V.) və Hərbiyyə məktəbinin rəisi polkovnik Çxeidze Konstantin Davıdoviç Cümhuriyyət hökumətinin 21 mart 1920-ci il tarixli qərarı

⁴⁴⁰ ARDA, f. 970, s. 1, iş 88, vv. 52-53.

⁴⁴¹ E.Qoca. Azərbaycan kəşfiyyatı və əks-kəşfiyyatı, Bakı, 2018, s. 8-10, 24.

⁴⁴² ARDA, f. 28, s. 1, iş 730, v. 13.

⁴⁴³ A.Şahbazov, göstərilən əsəri, s. 137-138.

ilə xüsusi nümunəvi xidmətlərinə görə vaxtından əvvəl general-mayor hərbi rütbəsinə layiq görülmüşdülər. Müqaviləyə əsasən, gürcü zabitləri Qarabağda aparılan döyüş əməliyyatlarına cəlb edilməməli idilər. Lakin həmin zabitlərin böyük bir hissəsi Cümhuriyyət hökumətinə sədaqətlə xidmət etmiş və könüllü olaraq Qarabağda aparılan döyüş əməliyyatlarında iştirak etmişdilər. Həmin zabitlərdən general-kvartirmeyster idarəsinin yavəri kapitan Kiknadze 27 yanvar 1920-ci ildə Qarabağda erməni hərbi qüvvələrinin xain hücumu nəticəsində həlak olmuş, 5-ci Bakı piyada alayının zabiti podpolkovnik Kutateladze Bidzina isə 1920-ci ilin mart-aprel aylarındakı döyüşlərdə yaralanmışdı. Arxiv materiallarından aydın olur ki, hərbi attaşelik ofisi Cümhuriyyət ordusunun yüksəkixtisaslı, təcrübəli zabitlərlə təmin edilməsində də önəmli rol oynamışdır. Belə ki, hərbi attaşe Hərbi Nazirliyin Ümumi Qərargahının sifarişinə əsasən, Gürcüstan ordusundan, eləcə də Gürcüstanda yaşayan ehtiyatda olan müsəlman dininə mənsub və digər millətlərdən olan yüksəkixtisaslı, təcrübəli zabitlərin Cümhuriyyət ordusunda hərbi xidmətə qəbulu ilə bağlı iş aparmış və onların seçimində iştirak etmişdir. Hərbi Nazirliyin rəhbərliyi mütəmadi olaraq hərbi attaşelik ofisini ölkə və ordu üçün vacib olan bu və ya digər məsələlərin həllində iştirakına cəlb etmiş, vacib olan məlumatların toplanmasına dair tapşırıqlar vermişdir. Belə tapşırıqlardan biri dövlətin müstəqilliyinə sədaqətli olan milli ordunun sağlam ruhda formalaşdırılması üçün xalqımızın mübariz milli keyfiyyətlərinin ordunun şəxsi heyətinə aşılması, şanlı qəhrəmanlıq tariximizin öyrənilib təbliğ edilməsi məqsədilə 5 aprel 1919-cu ildə Hərbi nazirin Cümhuriyyətin Gürcüstandakı Hərbi attaşəsinə Tiflis şəhərindəki «Şöhrət Muzeyi»ndə saxlanılan Azərbaycanın Gəncə, Qarabağ, Şəki, Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarına aid olan bayraqların, ordenlərin, şəhər açarlarının, həmin xanlıqlara aid olan digər əşyaların alınaraq Azərbaycana gətirilməsi üçün iş aparılması barədə verdiyi göstərişdə görmək olar⁴⁴⁴.

2.4. Diplomatik nümayəndəliyə vətəndaş müraciətləri

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gürcüstan Demokratik Respublikasındakı Diplomatik Nümayəndəliyinə aid arxiv qovluqlarından Nümayəndəliyin fərdi ərizələrə, vətəndaş-soydaş müraciətlərinə diqqətlə yanaşdığı, onlar barədə müvafiq dövlət strukturlarını məlumatlandıraraq kömək umulan məsələlərin mümkün qədər həllinə çalışdığı aydın olur. Müraciətləri bu şəkildə təsnifatlaşdırmaq olar:

1) Bəzi bölgələrdə etnik sıxışdırılmaya və zorakılıqlara məruz qalan türk-müsəlman əhalinin nümayəndələrinin müraciətləri (*bu barədə əvvəlki paraqraflarda məlumat verilmişdir*);

2) Diplomatik nümayəndəliyə işə qəbul olunmaq xahişi ilə yazılmış ərizələr [*Bu barədə növbəti paraqrafda geniş bəhs olunacaq*];

⁴⁴⁴ A.Şahbazov. Hərbi diplomatiya tariximizdən, "Azərbaycan ordusu" qəz., 2019, 29 may, s. 6.

3) Şikayət ərizələri (əmlakın rekvizisiya edilməsi, soyğunçuluğa məruz qalma, məişət zəminində problemlər və s. məzmununda), Azərbaycanda işlə təmin olunma xahişi ilə və digər səpkili müraciətlər.

Son kateqoriyanı əhatə edən bəzi müraciətlər, eləcə də diplomatik nümayəndəliyin Azərbaycan vətəndaşları və təbəələlərinin üzləşdikləri problemlərə dair yazışmaları barədə məlumat xronoloji ardıcılıqla aşağıda təqdim olunur:

– Şeyxülislam Pişnamazzadə diplomatik nümayəndəliyə 1918-ci ilin 11 avqustunda yazdığı məktubunda kürəkəni Allahverdiyevin Tiflisdə saxlanıldığını bildirir, azad olunmasında köməklik göstərilməsini xahiş edirdi⁴⁴⁵. Bu məktubun surətini diplomatik nümayəndəlik Gürcüstan XİN-ə göndərir⁴⁴⁶. Cavab olaraq XİN-dən bildirilir ki, həbsxanada Allahverdiyev yox, Ağa Verdiyev adlı şəxs saxlanılırdı, o da cari ilin 16 sentyabrında azadlığa buraxılıbdır⁴⁴⁷.

– Gürcüstan XİN-ə 13 avqust 1918-ci il (№ 414), 14 avqust 1918-ci il (№ 434) və 19 avqust 1918-ci il (№ 522) tarixli məktublarında diplomatik nümayəndəlik Gəncə qubernatoru İbrahim bəy Vəkilov və Azərbaycan daxili işlər, ticarət və sənaye nazirinin Gürcüstanda səlahiyyətli nümayəndəsi Fəris bəy Vəkilovun həmin il 5 avqustda qərar olunması ilə bağlı təhqiqat aparılmasını və adicəkilən şəxslərə dəymiş ziyanın ödənilməsini xahiş edirdi⁴⁴⁸. XİN-dən son məktuba cavab olaraq bildirilir ki, diplomatik nümayəndəliyin bundan əvvəlki məktubunun nəticəsində daxili işlər nazirinin əmri ilə Tiflis şəhər milisi tərəfindən mühəndis F.Vəkilovun şəxsi və mülki təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün onun evinə gecə nəzarəti təşkil edilməklə ən ciddi tədbirlər görüldür⁴⁴⁹.

– Tiflisin Tsxnet döngəsi 3 ünvanında yaşayan, Gürcüstan Əkinçilik Nazirliyinin Qafqazda məhkəmə və yerölçmə işləri üzrə keçmiş hüquq məsləhətçisi Mixail Sergeyeviç Durasov 21 noyabr 1918-ci ildə diplomatik nümayəndə M.Y.Cəfərova ünvanladığı məktubunda yazırdı: “Azərbaycan hökumətinin Tiflis Məhkəmə Palatasında yarımçıq qalmış, öhdəmə götürə biləcəyim böyük işlərini aparmaq üçün sizin qurumda hüquq məsləhətçisi təyin olunmağım ilə bağlı söhbətimizdə dövlət büdcəsi üçün əlverişli şərtlərlə yekunlaşa biləcək işlərin siyahısını istəmişdiniz. İlk növbədə bu işlərin tez yekunlaşdırılmasını mümkün hesab edirəm: 1) Dövlətin Zeynalov, Ter-Akopov və digərlərinə qarşı Əmircan və Suraxanıda 33 desyatin 119 kv. sajen neft sahəsi ilə bağlı iddiası üzrə açılmış 4 iş; 2) Zəngəzur qəzasının Müsəlmanlar daça-

⁴⁴⁵ ARDA, f. 897, s. 1, iş 22, v. 13.

⁴⁴⁶ Diplomatik nümayəndəliyin Gürcüstan XİN-ə məktubu, 13.08.1918, № 416// ARDA, f. 897, s. 1, iş 22, v. 14.

⁴⁴⁷ Gürcüstan XİN-dən diplomatik nümayəndəliyə məktub, 05.10.1918, № 4021// ARDA, f. 897, s. 1, iş 22, v. 43.

⁴⁴⁸ ARDA, f. 897, s. 1, iş 22, vv. 12, 15.

⁴⁴⁹ Gürcüstan XİN-dən diplomatik nümayəndəliyə məktub, 02.11.1918, № 4589 // ARDA, f. 897, s. 1, iş 22, v. 66.

sında* qırılmış meşə ilə bağlı dövlətin Uğurlubəyovlara qarşı 665 105 rublluq iddiası və Uğurlubəyovların qarşılıqlı iddiaları⁴⁵⁰. M.Durasovun bu məktubunu diplomatik nümayəndəlik Azərbaycan XİN-ə göndərir və Əkinçilik Nazirliyinə ötürülməsini xahiş edir, bununla yanaşı, Azərbaycanda müstəqbl xidməti ilə bağlı əkinçilik naziri ilə görüşmək zərurəti yaranarsa, M.Durasova Bakıya getməyi təklif etməyin mümkün olduğunu bildirir⁴⁵¹.

– Azərbaycan vətəndaşları Ağayev, Nuriyev və Bağirovun 1918-ci il 4 noyabrda Tiflisdə “Noy” mehmanxanasında qərar olunmaları ilə bağlı ərizələri diplomatik nümayəndəlik tərəfindən təhqiqat aparılması və nəticəsi barədə məlumat verilməsi xahişi ilə Gürcüstan XİN-ə göndərilir⁴⁵².

– 9 dekabr 1918-ci ildə Tiflisin Bakı/Bakinskaya küç., ev 2, mən. 3 ünvanının sakini knyaz general-mayor Sergey Aleksandroviç Şetinin diplomatik nümayəndəliyə yazdığı ərizəsində 8 il “Zaqafqaziya Dəmir Yolları”nda Jandarm idarəsinin rəisi vəzifəsini tutduğunu, 21 iyun 1917-ci ildə öz ərizəsiylə həmin vəzifədən azad olunduğunu və ondan sonra heç yanda işləmədiyini vurğulayır. Azərbaycan Daxili İşlər Nazirliyində (DİN) çalışmaq istəyini ifadə edir və işlə təmin olunma məsələsində rütbəsinə xüsusi fikir verilməməsini xahiş edir⁴⁵³. Bu müraciətlə bağlı Azərbaycan XİN-dən Daxili İşlər Nazirliyinə istinadən diplomatik nümayəndəliyə göndərilən cavab məktubunda DİN-də hazırda vakant yerin olmadığı diqqətə çatdırılır⁴⁵⁴.

– Gəncə sakini Məmmədağa Tağızadə 1919-cu ilin fevral ayında səfirliyə müraciət edərək, Kutais şəhərinin sakini, Azərbaycan ordusunun 3-cü alayının 12-ci rotasında xidmət edən tanış poruçik V.V.Medzmarişvili ilə bərabər qatarla Tiflisə gəldiklərini, Tiflis stansiyasında ona məxsus əşyaların Medzmarişvili tərəfindən oğurlandığını deyir və əşyaların ona qaytarılmasında köməklik göstərilməsini xahiş edir⁴⁵⁵. Diplomatik nümayəndəlik bu müraciəti V.V.Medzmarişvilinin Gürcüstan ordusunun hərbi qulluqçuları sırasında adının keçmədiyini vurğulayaraq (Gürcüstan XİN-in 6 mart 1919-cu il tarixli 1102 nömrəli məktubuna istinadən) Gəncə polismeysterinə göndərir⁴⁵⁶.

– Tiflis şəhərinin Surp-Sarkis döngəsi 6 ünvanında yaşayan Azərbaycan ordusunun praporşiki Cəmil bəy Mursaqulov diplomatik nümayəndəliyə ərizəsində ya-

* daça – mətndə qeyd olunan kontekstdə meşə təsərrüfatına daxil olan geniş meşə sahəsi.

⁴⁵⁰ ARDA, f. 897, s. 1, iş 28, vv. 1-3 arx.

⁴⁵¹ Diplomatik nümayəndəlikdən Azərbaycan XİN-ə məktub, 23.11.1918, № 2839 // ARDA, f. 897, s. 1, iş 28, v. 4.

⁴⁵² Diplomatik nümayəndəlikdən Gürcüstan XİN-ə məktub, 22.11.1918, № 2814 // ARDA, f. 897, s. 1, iş 22 və s. 1, iş 28, v. 4.

⁴⁵³ ARDA, f. 897, s. 1, iş 28, v. 8.

⁴⁵⁴ Azərbaycan XİN-dən diplomatik nümayəndəliyə məktub, yanvar, 1919, № 18 // ARDA, f. 897, s. 1, iş 28, v. 9.

⁴⁵⁵ ARDA, f. 897, s. 1, iş 2, vv. 19-19 arx.

⁴⁵⁶ ARDA, f. 897, s. 1, iş 2, v. 20.

zırdı: Tiflis şəhərində kükürlü hamamların dövlət mülkiyyətinə keçirilməsi üzrə komissiya tərəfindən 1 fevral 1919-cu ildə tərtib olunmuş qəbul aktına çox ucuz qiymətə kükürlü hamamlardan başqa mülkümüz də daxil edilmişdir. Bizə məlum oldu ki, bu ilin 30 aprelində Gürcüstan Əkinçilik Nazirliyində bizim əmlakların icarəyə verilməsi ilə bağlı hərrac təyin edilib. Azərbaycan təbəəli olaraq və xaricilərin mülkiyyətlərinin toxunulmazlığı barədə beynəlxalq hüquq konvensiyası və ümumi prinsiplərini nəzərə alaraq Gürcüstan hökuməti ilə təcili bu məsələnin həlli ilə bağlı müvafiq əlaqə yaradılmasını xahiş edirəm⁴⁵⁷. Ərizəyə əlavə edilən aktdan kükürlü hamamın və ətrafındakı tikililərin və boş ərazinin tam sahəsinin 396 kv. sajəndən ibarət olduğu, Surp-Sarkis döngəsi 4 ünvanında yerləşdiyi və Almas ağa Hüseyn ağa oğlu Mursaqulov, Həsən Məşədi Əhməd oğlu və Məmmədhusəyn Əhməd oğluna məxsus olduğu, şimal tərəfdən Məşədi Cəfər İsmayılovun mülkü ilə qonşuluqda yerləşdiyi, Əkinçilik Nazirliyi nəzdində komissiya tərəfindən ümumi 43 800 rubla (hamam 14 080 rubl, 2 tikili 14 670 rubl, inventar 250 rubl və 296 sajen torpaq sahəsi 14 800 rubl olmaqla) qiymətləndirildiyi bəlli olur⁴⁵⁸. Bu ərizəni diplomatik nümayəndəlik Gürcüstan XİN-ə, o qurum isə öz növbəsində baxılması üçün Əkinçilik Nazirliyinə göndərir⁴⁵⁹.

– Gəncə quberniyasının Qazax qəzasının Dəmirçilər kəndinin sakini Məmmədli bəy Axundov 20 may 1919-cu ildə diplomatik nümayəndəliyə müraciətində Qazax qəza komissarı tərəfindən ona üzərində “Berdan” tüfəngi və revolver gəzdirmək icazəsi verildiyini vurğulayaraq Tiflisə gələndə 19 mayda şəhərin 9-cu sahəsinin komissarı Arcevanidze tərəfindən “Naqan” sistemli revolverinin əlindən alındığını yazır. Həmin silahın qaytarılmasına və üzərində daşmasına icazə alınmasına köməklik göstərilməsini xahiş edir⁴⁶⁰. Bununla bağlı diplomatik nümayəndəliyin Tiflisin 9-cu sahəsinin komissarlığına ünvanlanmış məktubunda nümayəndəliyin M. Axundovu etibarlı şəxs kimi tanıdığı vurğulanır və qeyd olunur ki, onun əlindən alınmış silahı gəzdirməyə Qazax qəza komissarı tərəfindən 10 iyun 1917-ci ildə verilmiş icazə var və həmin icazəni o özündən asılı olmayan səbəblərdən yeniləyə bilməmişdir⁴⁶¹.

– Əli bəy Qulubəyova məxsus Şərqi Qafqaz neft sənayesi və ticarət aksioner cəmiyyətinin səlahiyyətli təmsilçiləri diplomatik nümayəndəliyə müraciətlərində Tiflis Şəhər İdarəsi tərəfindən 20 iyun 1919-cu ildə rekvizisiya olunmuş Tiflis şəhəri, Batum döngəsi 3 ünvanında yerləşən anbarlarının rekvizisiyadan azad olunmasına köməklik göstərilməsini xahiş edirlər⁴⁶². Bu müraciəti diplomatik nümayəndəlik Gürcüstan XİN-ə, o da öz növbəsində Daxili İşlər Nazirliyinə göndərir⁴⁶³.

– 1919-cu ilin iyun ayında Qars vilayətinin Hacıvəli və İbiş kəndlərinin sakinləri Murtuza Qasımov və Mahmud Hacı Abbaszadə Ağbaba, Şürəgəl və digər ic-

⁴⁵⁷ ARDA, f. 897, s. 1, iş 2, vv. 227-227 arx.

⁴⁵⁸ ARDA, f. 897, s. 1, iş 2, vv. 228-229 arx.

⁴⁵⁹ ARDA, f. 897, s. 1, iş 2, vv. 225-226.

⁴⁶⁰ ARDA, f. 897, s. 1, iş 2, v. 12.

⁴⁶¹ ARDA, f. 897, s. 1, iş 2, v. 26.

⁴⁶² ARDA, f. 897, s. 1, iş 2, vv. 249, 253.

⁴⁶³ ARDA, f. 897, s. 1, iş 2, vv. 246, 248.

maların adından diplomatik nümayəndəliyə müraciət edərək ingilislər tərəfindən Qarsda həbs olunmuş parlament üzvlərinin taleyi, harada saxlandıqları barədə məlumat əldə edilməsində köməklik göstərilməsini xahiş edirlər⁴⁶⁴.

– Azərbaycan təbəəli Məhərrəm bəy Məmmədov və Bağır Ağa oğlu 1919-cu ilin iyun ayında diplomatik nümayəndəliyə müraciət edərək, həmin ilin aprel ayında 450 min rubla aldığı Sololok küçəsində yerləşən qəhvəxananın bir neçə gün əvvəl rekvizisiya olunaraq inventarları ilə birlikdə Daxili İşlər Nazirliyinin sərəncamına verildiyini deyirlər⁴⁶⁵. Diplomatik nümayəndə bu məsələ ilə bağlı da Gürcüstan Xarici İşlər Nazirliyinə məktub ünvanlayır⁴⁶⁶.

– Diplomatik nümayəndəlik 29 iyul 1919-cu il 3036 nömrəli məktubla Tiflisdə yaşayan tibb bacısı Nisə xanım Yadigarovanın Azərbaycanda ixtisası üzrə işlə təmin olunmaq xahişi ilə bağlı məktubunu müvafiq sənədlərlə birlikdə Azərbaycan Səhiyyə Nazirliyinə göndərir⁴⁶⁷. Arxiv sənədlərindən adıçəkilən nazirliyin diplomatik nümayəndəliyin 7 aprel 1920-ci il tarixli 1241 nömrəli məktubu əsasında N.Yadigarovanın sənədlərini geri diplomatik nümayəndəliyə göndərdiyi bəlli olur⁴⁶⁸. Həmin sənədlər 18 aprel 1920-ci ildə Nisə xanıma qaytarılır⁴⁶⁹. Qeyd edək ki, Nisə xanım Yadigarova sonralar Azərbaycan SSR-in Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyi nəzdində fəaliyyət göstərən Azərbaycan SSR Əmək Komissarlığının Qaçqınlar şöbəsinin nümayəndəliyində çalışmışdır⁴⁷⁰.

– Diplomatik nümayəndəlik tibb bacısı Sofiya Oqorodnikovanın Azərbaycanda işlə təmin olunma xahişi ilə ərizəsini 2 avqust 1919-cu ildə AXC Xalq Səhiyyəsi Nazirliyinə göndərir⁴⁷¹.

– Diplomatik nümayəndəlik 1919-cu ilin dekabrında Tiflis Şəhər İdarəsinin Mənzil şöbəsinə müraciət edərək polkovnik Fərhad bəy Ağalarovun mənzilinin rekvizisiyası barədə qərarın ləğv edilməsini istəyir⁴⁷².

– Diplomatik nümayəndəlikdən Gürcüstan XİN-ə 22 sentyabr 1919-cu ildə ünvanlanmış məktubda əldə edilmiş məlumata görə, Azərbaycan Respublikası təbəəli poruçik Həsən Kazımbəyovun 1 saylı Tiflis quberniya həbsxanasında saxlanıldığı vurğulanaraq onun gözaltına alınması səbəbləri barədə məlumat verilməsi xahiş olunurdu⁴⁷³.

– Qızxanım Ağa bəy qızı Yadigarovanın diplomatik nümayəndəliyə ərizəsindən bəlli olur ki, Tiflis Şəhər İdarəsinin Mənzil şöbəsi şəhərin 10-cu sahəsinin komis-

⁴⁶⁴ ARDA, f. 897, s. 1, iş 2, vv. 347-347 arx.

⁴⁶⁵ ARDA, f. 897, s. 1, iş 2, v. 80.

⁴⁶⁶ ARDA, f. 897, s. 1, iş 2, v. 81.

⁴⁶⁷ ARDA, f. 897, s. 1, iş 28, v. 92.

⁴⁶⁸ Azərbaycan Xalq Səhiyyəsi Nazirliyinin diplomatik nümayəndəliyə məktubu, 14.04.1920, № 288 // ARDA, f. 897, s. 1, iş 75, v. 40.

⁴⁶⁹ ARDA, f. 897, s. 1, iş 75, v. 41.

⁴⁷⁰ ARDA, f. 28, s. 1, iş 689, vv. 66-66 arx.

⁴⁷¹ Diplomatik nümayəndəliyin Azərbaycan Xalq Səhiyyəsi Nazirliyinə məktubu, 02.08.1919, № 3093 // ARDA, f. 897, s. 1, iş 28, v. 98.

⁴⁷² ARDA, f. 897, s. 1, iş 26, v. 531.

⁴⁷³ ARDA, f. 897, s. 1, iş 26, vv. 376.

sarına Q.Yadigarovanın Tatyansinskaya küç. № 4 ünvanındakı mənzilindən iki otaq ayrılmasını və oraya polkovnik Mağalovun arvadı ilə birgə köçürülməsini təklif edir. Bununla bağlı diplomatik nümayəndəlikdən Tiflis şəhər başçısına məktub ünvanlanır. 19 noyabr 1919-cu il tarixli bu məktubda Qızxanım Yadigarovanın oğlunun Azərbaycan Respublikasının ordusunun zabiti olduğuna və Tiflisə xidməti ezamiyyətə gələndə həmin mənzildə yaşadığına diqqət çəkilərək Q.Yadigarovanın patriarxal müsəlman ailəsində böyüyüb, dini ənənələr üzərində tərbiyə olunduğu vurğulanır. Eyni zamanda bildirilir ki, 4 otaqlı mənzilin daxili quruluşu onu iki hissəyə bölüb rahat yaşamaq üçün uyğun deyil. Diplomatik nümayəndəlik Q.Yadigarovanın istəyi xaricində onun mənzilinə kənar şəxslərin məskunlaşdırılmasının qeyd olunan səbəblərdən ev sahibinin şəxsi azadlığını və öz mənzilində sərbəst hərəkət imkanlarını məhdudlaşdıracağını əsas gətirərək, Tiflis şəhər rəhbərliyindən zorən köçürülmənin qarşısının alınmasını xahiş edir⁴⁷⁴.

– Qızxanım Yadigarovanın qonşuluğunda, Tatyansinskaya küçəsi, ev 4, mənzil 7 ünvanında yaşayan qohumu Sofiya xanım Yadigarova 9 sentyabr 1919-cu ildə diplomatik nümayəndəliyə yazılı müraciətində qeyd edirdi: “1918-ci ilin sentyabrında İran təbəəli Məşədi Əli Rüstəmov cəmi 1850 rubla 2 kişi pencəyi, 1 cüt çəkmə, zabit paltosu və şalvar satdım. Əli Rüstəmov həmin an mənə 300 rubl ödədi, qalan məbləği səhəri gün ödəyəcəyinə söz verdi. Sonra o, Tiflisdən daimi yaşadığı Axlıməmmədli kəndinə getdi. Bundan sonra Əli Rüstəmovu görmədim. Dəfələrlə onun Tiflisdə Vorontsov küçəsində Sadovaya döngəsində yaşayan qardaşı Əsəd Rüstəmovdan bu barədə xahiş etsəm də, borc qaytarılmadı. Xahiş edirəm, İran Konsulluğu vasitəsilə Əli Rüstəmovun mənə 1550 rubl borcunun ödənilməsinin tələb olunmasına kömək edin”⁴⁷⁵. Müraciətlə bağlı diplomatik nümayəndəlik 15 sentyabr 1919-cu ildə İran Baş konsulluğuna məktub yazır⁴⁷⁶.

– Bakı sakini Ağarəhim Hacı Məmmədibrahim oğlu müraciətində Gürcüstanın Oni şəhərinin sakinlərinə verdiyi borcun qaytarılmasına köməklik göstərilməsini xahiş edirdi⁴⁷⁷.

– Azərbaycan təbəəli İsmayıl Məhəmməd oğlu Hübətov 26 sentyabr 1919-cu ildə diplomatik nümayəndəliyə müraciət edib Tiflis şəhərində Vorontsov küç. 18-20 ünvanında kirayələdiyi restoranın Tiflis Şəhər İdarəsi tərəfindən rekvizisiya olunduğunu qeyd edirdi⁴⁷⁸.

– Azərbaycan təbəəli Ağahüseyn Şıxəliyev diplomatik nümayəndəliyə ərizəsində onun Vorontsov küç. 9 ünvanında yerləşən ticarət obyektinə 150 min rubl sanitari vergisi qoyulduğunu bildirir, şəhər idarəsinin tiflisilərlə müqayisədə Azərbaycan təbəəllilərdən 20-30 dəfə çox vergi tələb etdiyini yazırdı⁴⁷⁹.

⁴⁷⁴ ARDA, f. 897, s. 1, iş 26, v. 516.

⁴⁷⁵ ARDA, f. 897, s. 1, iş 26, v. 379.

⁴⁷⁶ ARDA, f. 897, s. 1, iş 26, v. 380.

⁴⁷⁷ ARDA, f. 897, s. 1, iş 26, vv. 368-370, 381.

⁴⁷⁸ ARDA, f. 897, s. 1, iş 26, vv. 453-456.

⁴⁷⁹ ARDA, f. 897, s. 1, iş 26, vv. 532-533.

– İrəvan quberniyasının Dərəçiçək kənd sakini Əhməd İsmayıl oğlu ərizəsində Soğanlı(q) kəndində qarət olunduğunu yazırdı⁴⁸⁰.

– Botanika küç. 21 ünvanında yaşayan Tiflis şəhərinin sakini, Gəncə piyada alayının öldürülmüş könüllüsü Ələkbər Zəkiyevin anası Sənəm Vəli qızı Zəkiyevə diplomatik missiyaya müraciətində Azərbaycan Respublikası hökumətindən ona müavinət kəsilməsini xahiş edirdi⁴⁸¹. Diplomatik nümayəndəliyin səyi nəticəsində bu müraciət baxılması üçün Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Baş Qərargahına çatdırılır. Baş Qərargahın növbətçi generalının məsələ ilə bağlı 8 iyul 1919-cu il tarixli yazılı cavabı diplomatik nümayəndəliyin müşayiət məktubu ilə dul qadın Sənəm Zəkiyevaya (ünvan: Tiflis, 5-ci sahə, Şuşa küç. 8) göndərilir⁴⁸².

– Hərbi təyyarəçi podporuçik Teymur xan Əfşar müraciətində yazırdı ki, “atam 1914-cü ildə Tiflisi tərk edən zaman onun orada 1912-ci ildə 2 500 000 rubl məbləğində dəyərləndirilən mal-mülkü olub. Rus hakimiyyəti atamın köçmə və fəaliyyət məqsədlərini öyrənib həmin mal-mülkü konfiskasiya etməyi mümkün hesab etmişdir. Ancaq İran konsulu onun bir hissəsini möhürləyib konsulluğa çıxara bilmişdir. Qalanı isə rus hakimiyyəti tərəfindən Tiflis şəhərinin Tarix Muzeyinə verilmişdir. Zati-aliniz bu barədə Azərbaycanın Baş nazirindən və digər şəxslərdən dəqiq məlumat əldə edə bilər. Atamın mənə verdiyi şəhadətnamə əsasında o mal-mülkü götürmək mənə etibar edilir. Xahiş edirəm, qeyri-qanuni Tiflis Tarix Muzeyinə verilmiş əşyaların mənə qaytarılması üçün Gürcüstan hökuməti qarşısında vəsatət qaldırsın”⁴⁸³.

– 25 dekabr 1919-cu ildə Tiflisin 1 saylı kişi gimnaziyasının III sinif şagirdi (ünvan: Tiflis ş., Andreyevskaya küç. 14) Rəşid Qayıbov diplomatik nümayəndəliyə müraciət edərək cari ildə təhsilini bitirməsi üçün maddi yardıma ehtiyacı olduğunu bildirir və borc pul verilməsini xahiş edir. Ona veriləcək borcun Bakıda yaşayan dayısı doktor Vəkilov tərəfindən ödəniləcəyini yazdıqlarına əlavə edir⁴⁸⁴. Bu müraciət əsasında Fəris bəy Vəkilov tərəfindən R.Qayıbova 30 dekabr 1919-cu ildə 2500 man., 1920-ci il 10 fevralda 1000 man., 9 martda 1000 man., 4 aprelə 2500 man., 12 aprelə 3000 man. verilir⁴⁸⁵.

Diplomatik nümayəndəliyə edilmiş müraciətlər arasında Tiflis şəhəri Çerkezskaya küç. 143-də yaşayan Cəvahir Namaz qızı və Kərim İrzaqulu oğlunun⁴⁸⁶, Tiflisdə “Noy” mehmanxanasında yaşayan Azərbaycan vətəndaşı Teyfur Allahverdiyevin⁴⁸⁷, qarət olunmuş Qıraq Kəsəmən kənd sakinlərinin⁴⁸⁸ ərizələrinə də rast gəlinir.

Azərbaycan təbəəlliləri tərəfindən Gürcüstan Müsəlmanlarının Milli Şurasına

⁴⁸⁰ ARDA, f. 897, s. 1, iş 26, vv. 507-509.

⁴⁸¹ ARDA, f. 897, s. 1, iş 26, vv. 450, 594-595.

⁴⁸² ARDA, f. 897, s. 1, iş 2, v. 355.

⁴⁸³ ARDA, f. 897, s. 1, iş 26, vv. 598-599.

⁴⁸⁴ ARDA, f. 897, s. 1, iş 138, v. 121.

⁴⁸⁵ ARDA, f. 897, s. 1, iş 138, v. 122.

⁴⁸⁶ ARDA, f. 897, s. 1, iş 26, vv. 425-426, 542.

⁴⁸⁷ ARDA, f. 897, s. 1, iş 26, vv. 528, 536.

⁴⁸⁸ ARDA, f. 897, s. 1, iş 26, v. 517.

ünvanlanan müraciətlərin bir çoxu onun sədri Əlimirzə bəy Nərimanovun müşayiət məktubu ilə baxılması üçün diplomatik missiyaya göndərilirdi. Şuraya edilmiş belə müraciətlərdən birində Gəncə quberniyasının Kürd-Ərəş kəndinin sakini Molla Ağası Molla Şahmurad oğlu Tiflisdə erməni bazarında oğurluq üstündə tutulmuş əmisi oğlu Məmmədli Adil oğlunun suçsuz olduğunu yazırdı⁴⁸⁹.

2.5. AXC-nin Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinin strukturu, ştat cədvəli və maliyyə təminatı

Məmməd Yusif Cəfərov Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gürcüstan Demokratik Respublikası yanında diplomatik nümayəndəsi təyin edildikdən dərhal sonra yeni işə başlamış diplomatik missiyanın müvəqqəti tərkibinin, eləcə də xərclər smetasının formalaşdırılmasına çalışır və 26 iyun 1918-ci il tarixli 6 nömrəli təliqə ilə Xarici İşlər Nazirliyinə müvafiq smeta layihəsini təqdim edir. Layihədə diplomatik nümayəndəliyin zəruri fəaliyyətinin təşkili üçün ilkin olaraq bu vəzifələrin təsis edilməsi təklif olunur: Avropa (alman və fransız) dillərini bilən I katib, türk (Azərbaycan) dilini bilən II katib, kargüzər. Həmçinin qeyd olunur ki, Azərbaycan-Gürcüstan əlaqələri inkişaf etdikcə gələcəkdə əlavə olaraq xüsusi funksiyaların icrası üzrə (maliyyə, hərbi və ticarət işləri üzrə, ayrıca konsul və ya konsul agentləri və s.) yeni vəzifələr yaradıla bilər.

Məktubda təqdim olunan müvəqqəti ştat cədvəli layihəsinə uyğun olaraq, I katibə – 650 rubl, II katibə – 600 rubl, kargüzərə – 550 rubl, reminqtonistkaya* – 250 rubl və kuryerə – 250 rubl olmaqla, ümumilikdə əməkdaşların maaşları üçün 2300 rubl, zəruri dəftərxana malları (kağız, möhürlü blanklar, möhürlər və s.) üçün isə 700 rubl gərəkdiyi, ilkin mərhələdə diplomatik nümayəndəlik üçün ümumilikdə 3000 rubl tələb olunduğu qeyd olunur. Digər xərclər barədə əlavə olaraq bildiriləcəyi vurğulanır⁴⁹⁰. Hökumətin 12 iyul 1918-ci il tarixli qərarı ilə diplomatik nümayəndəliyin ştat cədvəli təsdiqlənir.

Rəsmi fəaliyyətə başladığı 1918-ci il 26 iyundan etibarən diplomatik nümayəndəlikdə Aleksandr Sergeyeviç Şepoteyev I katib, Hüseyn bəy Minasazov isə kargüzər vəzifəsini tuturdular. Cəmi bir neçə gün sonra Semyon Aprışko 250 rubl maaşla kuryer, həmin il 9 iyulda Səriyyə xanım Axmetyeva 300 rubl maaşla reminqtonistka, 1 avqustda isə Rzaqulu Nəcəfov 550 rubl maaşla 2-ci kargüzər vəzifəsinə təyin olunmuşdular⁴⁹¹. Sentyabr ayından A.S.Şepoteyevin maaşına 200 rubl, digər əməkdaşların maaşlarına isə 100 rubl əlavə məvacib ödənilirdi⁴⁹². Beləliklə, M.Y.Cəfərov rəhbərlik etdiyi missiyada 1918-ci ilin son aylarınadək adlarını

⁴⁸⁹ ARDA, f. 897, s. 1, iş 26, vv. 326-328.

*reminqtonistka – makinaçı.

⁴⁹⁰ ARDA, f. 897, s. 1, iş 45, vv. 42-43.

⁴⁹¹ ARDA, f. 897, s. 1, iş 134, vv. 10-19 arx.

⁴⁹² ARDA, f. 897, s. 1, iş 134, vv. 11-19 arx.

çəkdiyimiz 5 nəfərlə çiyin-çiyinə çalışaraq Gürcüstanda Azərbaycanın maraqlarını təmin etməyə müvəffəq olmuşdur.

Diplomatik nümayəndəliyin fəaliyyətinin ilk dövrlərinə aid ünvan kitabçasında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bəzi nazirliklərinin Tiflisdəki rəsmi təmsilçiləri haqqında aşağıdakı məlumatlar əks olunur⁴⁹³:

<i>ad və soyad</i>	<i>vəzifə</i>	<i>yaşadığı ünvan</i>	<i>yaşadığı ünvanın indiki adı</i>
Faris bəy Vəkilov	Daxili İşlər, Ticarət və Sənaye, Ərzaq nazirliklərinin səlahiyyətli nümayəndəsi	Uçebnıy döngəsi, 8	Uş. Çxeidze küç.
Abbasəli bəy Makinski	Ədliyyə Nazirliyinin səlahiyyətli nümayəndəsi	A.Matinov küçəsi 3	A.Şanidze küç.
Nəriman bəy Nərimanbəyov	Maliyyə Nazirliyinin səlahiyyətli nümayəndəsi	“Severnıye nomera” mehmanxanası № 9; Q.Korqanov küç. 16	L.Kiaçeli küç.
Həmid bəy Şahtaxtinski	Xalq Maarifi Nazirliyinin səlahiyyətli nümayəndəsi	Olqa küç. 7	M.Kostava küç.
Mir-Məmməd Mir-Bağirov	Əkinçilik Nazirliyinin səlahiyyətli nümayəndəsi	A.Qriboyedov küç. 25 (həkim Fişerin mənzili).	A.Qriboyedov küç.

M.Y.Cəfərov Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin ləğvetmə məsələləri üzrə səlahiyyətliyinə 20 avqust 1918-ci ildə yazdığı məktubunda Ədliyyə Nazirliyinin Gürcüstandakı səlahiyyətli nümayəndəsi Abbasqulu bəy Makinskiyə və ləğvetmə komissiyasının katibi Eynəli bəy Sultanova Azərbaycan hökumətinin diplomatik nümayəndəlikdə olan hesabından müavinət verilməsini təklif edirdi⁴⁹⁴.

M.Y.Cəfərov diplomatik nümayəndəlik nəzdində maliyyə agentı N.Nərimanbəyova 20 noyabr 1918-ci il tarixli 2772 nömrəli məktubunda Himayədarlıq Nazirliyinə dərman alması üçün diplomatik nümayəndəlik nəzdində “ticarət və sənaye şöbəsinin müdiri” Faris bəy Vəkilova 15 min rubl verilməsini xahiş edirdi⁴⁹⁵.

⁴⁹³ ARDA, fond 897; siyahı 1, iş 103, vv. 1-26.

⁴⁹⁴ M.Y.Cəfərovun Azərbaycan Maliyyə Nazirliyinə məktubu, 20.08.1918, № 538// ARDA, f. 897, s. 1, iş 13, v. 93.

⁴⁹⁵ ARDA, f. 897, s. 1, iş 13, vv. 202.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Əkinçilik Nazirliyi Tiflisdən bir sıra mühəndis-mütəxəssisləri (Pavel Pavloviç Medvedev, Mir Şərif Mirzəyev və d.) Bakıya işə dəvət etmişdi⁴⁹⁶. Xarici İşlər Nazirliyi əkinçilik nazirinin xahişi əsasında diplomatik nümayəndəliyə P. Medvedev üçün 3 min rubl dəyərində Zaqafqaziya bonu verilməsi barədə təlimat vermişdi⁴⁹⁷.

Diplomatik nümayəndəliyin 1918-ci ilə aid ünvan kitabçasından həmin dövrdə nümayəndəlikdə çalışan və ya onunla sıx ünsiyyətdə olan soydaşlarımız, eləcə də onların yaşayış ünvanları barədə də bilgiler əldə etmək mümkündür⁴⁹⁸:

- Ağalarov Fərhad bəy – Tsxnet küç. 34 (indiki P. Melikişvili küç.);
- Axmetyeva Səriyyə xanım – Mirovaya küç. 18, mənzil 9;
- Vəkilov Mustafa bəy – İzmaylov küç. 8 (indiki V. Barnov küç.);
- Vəkilov Firudin bəy (general) – Mixaylov küç. (indiki D. Ağmaşenebeli prospekti) 111 (Adamovun evi);
- Hüseynov Şahid – “Noy” mehmanxanası, № 104;
- Haşimbəyov Əliyar (general) – Belinskaya (indiki T. Çovelidze) küç. 19, mənzil 1 (polkovnik Lupulova məxsus mənzil);
- Yadigarov Davud bəy (polkovnik) – Nikolayev küç. 83 (indiki İ. Cavaxişvili küç.);
- Şəmsəddin Mirzə Qacar – Kazbek küç. 14 (indiki E. Tatişvili küç.);
- Mirzəyev Tofiq bəy – Belinskaya küç. 21;
- Minasazov Hüseyn bəy – Vorontsov küçəsi 53 (indiki V. Qorqasali küç.);
- Nəcəfov Rzaqulu* – Moskva küç. 18 (indiki Kakabadze qardaşları küç.);
- Sultanov Eynəli bəy – Sumbatov küç. 9 (indiki M. F. Axundov küç.);
- Sadıqov Əkbər – A. Qriboyedov küç. 25, mənzil 3.

Qeyd edək ki, siyahıda adı keçən Petroqrad universitetinin məzunu Əkbər Sadıqov Gürcüstan maliyyə nazirinin 23 noyabr 1918-ci il 37 nömrəli əmri ilə həmin ilin 23 sentyabrından 900 rubl maaşla Maliyyə Nazirliyinin müvəkkilinin köməkçisi vəzifəsinə təyin olunmuşdu⁴⁹⁹.

Tofiq bəy Mirzəyev isə Tiflisin azərbaycanlı icması arasında nüfuz sahibi olan Qori seminariyasının məzunu, müəllim, şərqşünas, tərcüməçi və publisist, 1915-ci ildə Tiflis Mətbuat Komitəsində dövlət müşaviri rəqəndə çalışmış⁵⁰⁰ Mirzə Şərif

⁴⁹⁶ «Азербайджан» qəz., 1918, 24 oktyabr, № 17, s. 3.

⁴⁹⁷ ARDA, f. 970, s. 2, iş 109, vv. 1-2.

⁴⁹⁸ ARDA, fond 897; siyahı 1, iş 103, vv. 1-26.

* R. Nəcəfov göstərilən ünvanda qardaşı – tanınmış publisist Əliqulu Nəcəfov (Qəmküsar) və məşhur xanəndə Seyid Şuşinski ilə birlikdə yaşamışdır [Ə. Şərif. Keçmiş günlərdən. İkinci kitab. Adamlar (sənədli xatirələr), Bakı, 1986, s. 400].

⁴⁹⁹ Gürcüstan Maliyyə Nazirliyindən AXC-nin GDR-dəki diplomatik nümayəndəliyinə məktub, 02.12.1918, № 1382 // ARDA, f. 897, s. 1, iş 13, v. 212; “Azərbaycan” qəz., 1918, 27 noyabr, № 50, s. 1 (Bax: “Azərbaycan” qəzeti: 1918-1920: [1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan” qəzetinin tam külliyyatı], II c., s. 479).

⁵⁰⁰ Кавказский календарь на 1916 год (под ред. Н. П. Стельмашука), Тифлис, 1915, с. 56.

Mirzəyevin (1860-1937) oğlu idi. M.Y.Cəfərov 1918-ci ilin noyabrında M.Ş.Mirzəyevə keçmiş Qafqaz canişinliyinin dəftərxanasının arxivindən müsəlman ruhanilərinə, təhsilə, Xüsusi şöbəyə və bir neçə il əvvəl fəaliyyət göstərmiş Tiflis mətbuat komitəsinə aid sənədləri qəbul etmək səlahiyyətini vermişdi⁵⁰¹. M.Ş.Mirzəyev onun öhdəliyinə verilmiş işin icrasına oğlu Tofiq bəyi də cəlb etmişdi. 12 noyabr 1918-ci ildən etibarən Tofiq bəy Mirzəyevə diplomatik nümayəndəliyin hesabına 500 rubl aylıq maaş ödənilirdi⁵⁰².

Qeyd olunmalıdır ki, Mirzə Şərif Mirzəyev həm də bonların hazırlanması üzrə ekspedisiyanın nəzarətçisi idi. Diplomatik nümayəndəlik 1919-cu ilin iyul ayında Gürcüstan Daxili İşlər Nazirliyinin Ekspedisiya şöbəsinə məktubunda xidməti tapşırıqla Azərbaycana gedən M.Ş.Mirzəyevə təcili buraxılış mandatı verilməsini xahiş edirdi⁵⁰³.

1918-ci ilin oktyabr ayından etibarən diplomatik nümayəndəliyin tərkibi genişləndirilir; 600 rubl maaşla 10 oktyabrda Siqizmund Yaqelloviç diplomatik nümayəndəliyə sürücü, 19 oktyabrda Cəmilə xanım Şahtaxtinskaya isə qeydiyyatçı vəzifəsinə qəbul olunurlar [Əlavə edək ki, C.Şahtaxtinskaya 26 aprel 1919-cu ildə vəzifəsi dəyişdirilərək makinaçı təyin olunur]⁵⁰⁴. Növbəti ayda 1100 rubl maaşla Eynəli bəy Sultanov nümayəndəliyin Pasport bölməsinin müdiri, 350 rubl maaşla Həsən Molla Məhəmməd oğlu kuryer, 500 rubl maaşla Əbdüləli Babayev və Yaqub Cəfərov cəngüdən – diplomatik nümayəndənin şəxsi mühafizəçisi vəzifəsinə işə götürülür. 1918-ci ilin dekabr ayına aid maaş tabelindən həmin dövrdə diplomatik nümayəndəliyin köhnə işçilərindən I katib A.S.Şepotyevin – 1200 rubl, kargüzər H.Minasazovun – 1050 rubl, R.Nəcəfovun isə II katib vəzifəsini tutaraq 1050 rubl əməkhaqqı aldıkları bəlli olur⁵⁰⁵.

Aleksandr Şepotyevin 1919-cu ilin 1 yanvarından diplomatik nümayəndəlikdəki fəaliyyətinə son verərək Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyində işə başlamışdır. XİN-də o, 8 aprel 1919-cu ildən etibarən müvəqqəti olaraq kargüzər vəzifəsində çalışmış, 1920-ci ildən İnformasiya şöbəsinin rəisi vəzifəsini icra etmişdir⁵⁰⁶. Xarici işlər naziri v.i.e. F.Xoyskinin 3 aprel 1920-ci il tarixli 115 nömrəli əmri ilə A.S.Şepotyevin XİN-də Siyasi şöbə nəzdində İnformasiya bürosunun müdiri təyin edilmişdi⁵⁰⁷.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, “Azerbaydjan” qəzeti 1919-cu il 21 dekabrda “Heydelberq Universitetinin fəlsəfə doktoru, zoologiya magistrı, “Respublika” qəze-

⁵⁰¹ «Азербайджан» qəz., 1918, 8 noyabr, № 30, s. 1; “Kavkazskoye slovo” («Кавказское слово») qəz., 1918, 5 noyabr, № 238.

⁵⁰² ARDA, f. 897, s. 1, iş 13, v. 207.

⁵⁰³ ARDA, f. 897, s. 1, iş 2, v. 251.

⁵⁰⁴ ARDA, f. 897, s. 1, iş 81, vv. 2-3.

⁵⁰⁵ ARDA, f. 897, s. 1, iş 134, vv. 1-1 arx., 20 -20 arx.

⁵⁰⁶ C.Həsənli. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918-1920), s. 529.

⁵⁰⁷ ARDA, f. 970, s. 2, iş 86, v. 91.

tinin keçmiş əməkdaşı A.S.Şepotyev və tanınmış müsəlman publisist H.Minasazovun” qəzetin redaksiya heyətinə dəvət olunduğunu yazırdı⁵⁰⁸.

A.S.Şepotyevin diplomatik nümayəndəlikdə tutduğu I katib vəzifəsinə 7 fevral 1919-cu ildə İsmayıl bəy Xuramoviç təyin olunmuşdu. İ.Xuramoviç bu təyinatdan əvvəl Tiflisdə Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin sədri olmuşdur.

Diplomatik nümayəndə vəzifəsində fəaliyyətə başladıqdan bir neçə ay sonra M.Y.Cəfərov rəhbərlik qarşısında yenidən ştat məsələsini qaldırır. Xarici İşlər Nazirliyinə göndərdiyi hesabat məruzəsində o, diplomatik nümayəndəlik fəaliyyətə başlayarkən Avropa dillərini bilən I katib, türk (Azərbaycan) dilini bilən kargüzər, reminqtonistka və kuryerin işə dəvət olunduğunu, ancaq bu fəaliyyət genişləndikcə yeni işçilərə tələbatın yarandığını vurğulayırdı. Eyni zamanda nümayəndəliyin ilk aylarda müxtəlif dövlət qurumlarının Tiflisə ezam olunmuş təmsilçiləri ilə işin əlaqələndirilməsində üzləşdiyi problemlərə diqqəti cəmlərək yazırdı: “Həmin dövrdə diplomatik nümayəndəliyin vəziyyətini çətinləşdirən məqamlardan biri də başqa-başqa nazirliklərin ləğv edilməsi üzrə səlahiyyətli şəxslərin müstəqil şəkildə, hətta diplomatik nümayəndəliyin xəbəri olmadan çalışması idi. Beynəlxalq ləğvətmə komissiyasından səlahiyyətli nümayəndələrin geri çağırılması ilə bu qeyri-normal vəziyyət aradan qalxmışdır. Ancaq ləğvətmə prosesini yekunlaşdırmaq və Tiflisdə olan səlahiyyətli şəxslərin fəaliyyətini tənzimləmək üçün onların bir rəhbərlik altında, daha doğrusu, Azərbaycan Respublikasının hökumətinin cari il (1918-ci il – F.V.) 5 avqust tarixli qərarına uyğun olaraq, diplomatik nümayəndənin rəhbərliyi altında birləşdirilməsinə ehtiyac var. Onların işinin əsas məqsədi ləğvətməni bitirib arxivləri götürməkdən əlavə, Gürcüstanın maliyyə resursları və sənaye gücünün öyrənilməsidir. Bu, Azərbaycan üçün birinci dərəcəli məsələdir. Çünki bu məsələlərin öyrənilməsi Azərbaycan ilə Gürcüstan arasında gələcəkdə ticarət-sənaye müqavilələrinin imzalanmasına, eləcə də ticarət dövriyyəsinin artırılmasına şərait yaradacaq. Bu mənada, ilk növbədə, Maliyyə Nazirliyinin, Ticarət və Sənaye Nazirliyinin, Əkinçilik Nazirliyinin səlahiyyətli şəxslərinin diplomatik nümayəndəliyə cəlb olunması vacibdir. Bu səlahiyyətli şəxslər öz dəftərxanaları ilə diplomatik nümayəndəlik nəzdində ticarət-sənaye-maliyyə üzrə ayrıca şöbələrdə fəaliyyət göstərə bilmələri mümkündür. Digər nazirliklərin səlahiyyətli şəxsləri isə geri çağırılmalı bilirlər, çünki onların ləğvətmə məsələləri üzrə işlərini adları çəkilən nazirliklərin səlahiyyətli şəxslərinin kargüzərləri və ya dəftərxana müdirləri görə bilirlər”⁵⁰⁹.

M.Y.Cəfərov məruzəsinin davamında diplomatik nümayəndəlikdə Azərbaycan Respublikası hökuməti ilə yazışmaların aparılması, Azərbaycan-Gürcüstan siyasi münasibətləri və xarici ölkələrin Tiflisdəki nümayəndələri ilə əlaqələr sahəsində fəaliyyət göstərəcək ayrıca Siyasi şöbənin olmasının və bu şöbə nəzdində İnformasiya bölməsinin yaradılmasının vacibliyinə toxunurdu. Həmçinin Azərbaycanın maraqları naminə AXC dövlət qurumlarının Tiflisdə fəaliyyət göstərən səlahiyyətli nümayən-

⁵⁰⁸ «Азербайджан» qəz., 1918, 21 dekabr, № 65, s. 3.

⁵⁰⁹ ARDA, f. 897, s. 1, iş 13, vv. 122-127 və iş 45, vv. 39-41; f. 970, s. 1, iş 33, v. 2-6.

dələrinin hamısının yalnız bir ümumi rəhbərliyin – diplomatik nümayəndənin rəhbərliyi altında birləşdirilməsi nəticəsində planlı və məhsuldar iş aparılmasının mümkünliyünü qeyd edirdi. Yekunda rəhbərlik etdiyi qurumun strukturu, fəaliyyət sxemi və iş bölgüsü haqqında fikirlərini konkretləşdirən diplomat, diplomatik nümayəndəliyin 2 şöbədən – 1) I katibin başçılığı altında Siyasi (nəzdində İnformasiya və konsulluq əməliyyatlarının aparılması üzrə Pasport bölmələri olmaqla) və 2) İqtisadi-Maliyyə və Ticarət-Sənaye şöbələrindən ibarət olmasını təklif edərək hesabat məruzəsinə hər şöbə üzrə ştat cədvəli (maaşlar göstərilməklə) layihəsini əlavə edirdi⁵¹⁰.

Diplomatik nümayəndəliyin aşağıda təqdim olunan 1919-cu ilin fevral ayına aid maaş tabelindən M.Y.Cəfərovun qaldırdığı məsələnin böyük ölçüdə öz həllini tapdığı görünür. Tabeldən həmin dövrdə missiyada çalışan əməkdaşların siyahısını müəyyən etmək mümkündür⁵¹¹.

	<i>vəzifə</i>	<i>ad və soyad</i>	<i>aylıq maaş (manatla)</i>
1	I katib	İsmayıl bəy Xuramoviç	1200
2	hərbi attaşə	polkovnik-leytenant Məmməd bəy Əliyev	2500
3	Diplomatik-Siyasi şöbənin kargüzarı (baş kargüzar)	Hüseyn bəy Minasazov	1050
4	Maliyyə-İqtisadi şöbənin kargüzarı, türk (Azərbaycan) dili üzrə məsul	Rzaqulu Nəcəfov	1050
5	Pasport bölməsinin müdiri	Eynəli bəy Sultanov	1100
6	Missiya nəzdində draqoman (rəsmi tərcüməçi)	Şəmsəddin Mirzə Qacar	800
7	Zaqafqaziya təsisatlarının ləğvi üzrə məsul əməkdaş (hərbi attaşenin yanına əzam olunmuşdur)	Tofiq Mirzəyev	500
8	reminqtonistka	Səriyyə xanım Axmetyeva	600
9	reminqtonistka (yazışmalara məsul)	Cəmilə xanım Şahtaxtinskaya	600

⁵¹⁰ yenə orada.

⁵¹¹ ARDA, f. 897, s. 1, iş 11, vv. 10-11; iş 45 və iş 134, vv. 7-7 arx.

10	kuryer	Semyon Aprışko*	575
11	kuryer	Həsən Molla Məhəmməd oğlu	350
12	sürücü	Siqizmund Yaqelloviç	600
13	cangüdən – diplomatik nümayəndənin şəxsi mühafizəçisi	Əbdüləli Babayev	500
14	cangüdən – diplomatik nümayəndənin şəxsi mühafizəçisi	Yaqub Cəfərov	500
15	konvoyun uryadniki	–	90 +12 (gündəlik müavinət)

Cədvəldən göründüyü kimi, diplomatik nümayəndəlik nəzdində iki şöbə – Diplomatik-Siyasi və Maliyyə-İqtisadi şöbələri təsis edilmişdi. Cədvəldə adına rastlanılan draqoman Şəmsəddin Mirzə Qacar nümayəndəlikdə 7 yanvar 1919-cu ildə katib vəzifəsinin icraçısı qismində fəaliyyətə başlamışdı⁵¹².

1919-cu ilin mart ayı üzrə maaş tabelindən diplomatik nümayəndəliyin əməkdaşlarının həmin ay fevrlə müqayisədə 25 % artıq məvacib aldıkları bəlli olur⁵¹³.

Tiflisdə Azərbaycanın diplomatik missiyası fəaliyyətə başlayan gündən təqribən 8 ay müddətində orada çalışan tanınmış publisist Hüseyn bəy Minasazov 3 mart 1919-cu ildə M.Y.Cəfərova ərizə ilə müraciət edərək işdən azad olunmasını xahiş edir:

“Çox hörmətli Yusuf!

Bu gün səhər Sizinlə danışmaq üçün gəlmişdim. Alınmadı. Sizə bildirmək istəyirdim ki, məni diplomatik missiyanın əməkdaşları heyətinin tərkibindən çıxmış hesab edəsiniz. Mən Tiflisdə diplomatik nümayəndəlik təsis olunandan Sizin yanınızda işləyirdim. Ümid edirəm ki, mənə hansısa mükafatın verilməsini ədalətli hesab edəcəksiniz. Fərsətdən istifadə edərək Sizə mənə göstərdiyiniz dəyşməz yaxşı münasibətə görə ən dərin minnətdarlığımı bildirirəm. Xahiş edirəm, bundan sonra da məni özünüz üçün kənar insan hesab etməyin və həmişə lazım olanda və ya Siz istəyəndə Sizə faydalı olmağa hazır olduğumu sayın.

Sizə səmimi hörmət edən *H.Minasazov*”⁵¹⁴

M.Y.Cəfərov öz ərizəsi əsasında işdən azad olunan kargüzər H.Minasazovun diplomatik nümayəndəlik təsis olunandan etibarən çoxşaxəli gərgin fəaliyyətini

*S.Aprışko sonradan iş fəaliyyətini Bakıda davam etdirmiş, 1 sentyabr 1919-cu ildən etibarən Xarici İşlər Nazirliyində kuryer və hökumət qaraında sürücü işləmişdir [ARDA, f. 970, s. 2, iş 157, v. 19; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici İşlər Nazirliyinin şəxsi heyəti (tərtib edən: M.Qasımlı), Bakı, 2000, s. 7].

⁵¹² ARDA, f. 897, s. 1, iş 81, vv. 2-3.

⁵¹³ ARDA, f. 897, s. 1, iş 134, vv. 8-8 arx.

⁵¹⁴ ARDA, f. 897, s. 1, iş 45, v. 12.

nəzərə alaraq 5 mart 1919-cu il tarixli əmri ilə ona 1 aylıq əməkhaqqı məbləğində müavinət ödənilməsinə qərar verir⁵¹⁵.

M.Y.Cəfərovun həmin günün ertəsi imzaladığı 8 nömrəli əmrə general-mayor Mirkazım bəy Talışinskinin kiçik qızı Züleyxa xanım Talışinskaya diplomatik nümayəndəliyin dəftərxanasında aylıq 600 manat maaşla müvəqqəti işlə⁵¹⁶, 20 aprel 1919-cu il tarixli 28 nömrəli əmrə isə ştata götürülərək əvvəlki maaşına 25 % əlavə olunmaqla daimi işlə təmin olunur⁵¹⁷. 6 mart 1919-cu ildən etibarən diplomatik nümayəndəlikdə H.Minasazovun vəzifəsinin icrası 600 manat maaşla müvəqqəti Mirkazım bəyin digər övladına – Mirəli xan Talışinskiyə həvalə olunur⁵¹⁸. Çox keçmədən M.Y.Cəfərovun 12 may 1919-cu il tarixli 24 nömrəli əmri ilə M.Talışinski diplomatik nümayəndəliyin dəftərxanasının kargüzarı vəzifəsinə təyin olunur⁵¹⁹. 28 iyul 1919-cu ildən etibarən isə Mirəli xan Talışinski diplomatik nümayəndəlikdə katib vəzifəsini icra edir.

Qeyd edək ki, İbrahim bəy Vəkilovun sədrlik etdiyi Qafqaz Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin üzvü olan⁵²⁰ Mirkazım bəy Talışinski Məsumə xanım Ağə bəy qızı Yadigarova ilə evli idi. Bu cütlüyün 4 övladı olmuş və hamısının taleyi Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyi ilə bağlı olmuşdur. Belə ki, Züleyxa xanım və Mirəli xan, yuxarıda göstərdiyimiz kimi, diplomatik nümayəndəlikdə çalışmış, ailənin böyük qızı, Tiflisin Puşkin adına 1 saylı (Xarpux) məktəbinin müəllimi⁵²¹, dövrünün ünlü maarifçi qadınlarından olan Sarabəyim (Sara) xanım Xuramoviç-Talışinskaya diplomatik nümayəndəliyin katibi İsmayıl bəy Xuramoviç ilə, ortancıl qızı Liyabəyim xanım isə diplomatik nümayəndəliyin müşaviri, daha sonra isə başçısı olmuş Fəris bəy Vəkilovla ailə həyatı qurmuşdur.

Diplomatik nümayəndəliyin 1919-cu ilin yay ayları üzrə sənədlərindən həmin dövrdə nümayəndəlikdə kontor işçisi vəzifəsində Lalə xanım Makinskayanın adına rast gəlinir⁵²² [Əlavə edək ki, arxiv sənədlərindən Makinskilərdən Paşa xanın 1919-cu ilin ikinci yarısında Tiflis şəhərində “Noy” mehmanxanasında (otaq № 105), daha sonra isə Anastasiyevskaya küç. 20 (indiki Axvlediani küç.) ünvanında yaşadığı bəlli olur⁵²³].

Diplomatik nümayəndəlikdə qeydiyyatda alınmış sənədlərdən bəlli olur ki, missiyanın kuryeri Həsən Molla Məhəmməd oğlu M.Y.Cəfərova müraciət edərək ata-

⁵¹⁵ ARDA, f. 897, s. 1, iş 45, v. 9.

⁵¹⁶ ARDA, f. 897, s. 1, iş 45, v. 11.

⁵¹⁷ ARDA, f. 897, s. 1, iş 45, v. 28.

⁵¹⁸ ARDA, f. 897, s. 1, iş 134, vv. 8-8 arx.

⁵¹⁹ ARDA, f. 897, s. 1, iş 45, v. 29.

⁵²⁰ Кавказский календарь на 1916 год (под ред. Н.П.Стедьмашука), Тифлис, 1915, с. 642.

⁵²¹ Кавказский календарь на 1915 год (под ред. А.А.Эльзенгера и Н.П.Стедьмашука), Тифлис, 1914, с. 118.

⁵²² ARDA, f. 897, s. 1, iş 134, vv. 21-22.

⁵²³ ARDA, f. 897, s. 1, iş 111, v. 219.

sı vəfat edəndən sonra ailənin bütün yükünün onun üzərinə düşdüyünü, maddi çətinlik çəkdiyini bildirir və maaşının artırılmasını xahiş edir⁵²⁴. Müraciətə cavab olaraq diplomatik nümayəndəliyin rəhbərinin 18 mart 1919-cu il tarixli əmri ilə 1 mart 1919-cu ildən etibarən Həsən Molla Məhəmməd oğlunun maaşı 150 manat artırılaraq 500 manat müəyyən edilir⁵²⁵. M.Y.Cəfərovun həmin gün imza atdığı başqa bir əmrlə isə Azərbaycan Respublikası hökumətinin 28 fevral 1919-cu il tarixli qərarına uyğun olaraq, Novruz bayramı münasibəti ilə diplomatik missiyanın əməkdaşlarına maaşlarının 75 %-i mislində müavinət, bundan başqa missiya nəzdində uryadnik və 4 süvaridən ibarət konvoy təqimının hər üzvünə 100 manat pul verilir⁵²⁶.

Azərbaycan hökumətinin 1919-cu ilin aprelində formalaşmış IV kabinetində xarici işlər naziri vəzifəsinə təyinatından bir neçə ay sonra M.Y.Cəfərov Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyin I katibi İsmayıl bəy Xuramoviçi də Bakıya yanına işə dəvət edir. 16 iyul 1919-cu ildə İ.Xuramoviç Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyinin dəftərxanasının direktoru təyin olunur⁵²⁷. Diplomatik nümayəndəlikdə onun vəzifəsinin icrası isə (28 iyun 1919-cu ildən) Mirəli xan Talışinskiyə həvalə olunur⁵²⁸.

Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik missiyasına diplomatik nümayəndə vəzifəsini icra edən qismində 14 aprel 1919-cu ildən müşavir Fəris bəy Vəkilov rəhbərlik etməyə başlayır.

Azərbaycan hökumətinin 26 may 1919-cu il tarixli qərarı ilə Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyin nəzdində Maliyyə Nazirliyinin agentliyinin təsis olunması barədə həmin nazirliyin təqdim etdiyi qanun layihəsi qəbul olunur və təsdiq üçün Parlamentə göndərilir*. Eyni zamanda Maliyyə Nazirliyinə Parlamentin təsdiqini gözləmədən sözügedən agentliyi yaratmaq barədə göstəriş verilir⁵²⁹ və smeta xərcləri müəyyən edilir⁵³⁰:

	<i>vəzifə</i>	<i>illik baza maaşı (manatla)</i>	<i>illik əlavələr (manatla)</i>	<i>ümumi illik maaş (manatla)</i>	<i>aylıq maaş (manatla)</i>
1	agent	24 000	14 400	38 400	3 200
2	mühasib	16 800	11 760	28 560	2 380

⁵²⁴ ARDA, f. 897, s. 1, iş 45, v. 26.

⁵²⁵ ARDA, f. 897, s. 1, iş 45, v. 18.

⁵²⁶ ARDA, f. 897, s. 1, iş 45, vv. 16-17.

⁵²⁷ ARDA, f. 897, s. 1, iş 45, vv. 45-46, f. 970, s. 2, iş 157, v. 11.

⁵²⁸ ARDA, f. 897, s. 1, iş 45, v. 50.

*Agentliyin təlimatnaməsi üçün bax: ARDA, f. 970, s. 2, iş 109, vv. 11-12 arx.

⁵²⁹ «Азербайджан» qəzeti, 1919, 8 iyun, № 118.

⁵³⁰ ARDA, f. 897, s. 1, iş 57, v. 15.

3	kargüzar	13 200	9 900	23 100	1 925
4	reminqtonistka	7 800	6 630	14 430	1 202,5
5	kuryer	6 000	5 400	11 400	950

Agentliyin dəftərxana ləvazimatları üçün ildə 6000 manat, təsərrüfat malları üçün isə 3000 manat nəzərdə tutulurdu⁵³¹. Agentliyə həmçinin Azərbaycan Dövlət Bankının müxbiri vəzifəsinin icrası tapşırılmışdı⁵³².

Diplomatik nümayəndəlik nəzdində maliyyə agentliyi vəzifəsinə Rzaqulu Nəcəfov təyin olunmuşdu. Bu təyinatdan əvvəl, 1919-cu ilin aprel ayında diplomatik nümayəndəlik Azərbaycan Respublikası təbəəli Musa Rüstəm oğluna nümayəndəliyin kargüzarı Rzaqulu Nəcəfovun ailəsini Tiflisə gətirmək üçün Ermənistan üzərindən Naxçıvana getdiyini təsdiqləyən vəsiqə-arayış vermişdi⁵³³. R.Nəcəfovun qardaşı, tanınmış şair və publisist, Müsəlman Sosial-Demokrat “Hümmət” təşkilatının orqanı olan “Gələcək” qəzetinin əməkdaşı Əliqulu Qəmküsar 1919-cu il martın 15-də axşam saat 11-də Moskva//Moskovskaya (indiki Kakabadze qardaşları) küçəsində yaşadığı evin qapısı önündə güllələnərək qətlə yetirilmişdi⁵³⁴. Çox güman ki, bu hadisədən sonra R.Nəcəfov ailəsini Tiflisə gətirməyə qərar vermişdi.

Arxiv sənədlərindən 1919-cu ilin 28 avqustunda maliyyə agentliyi R.Nəcəfovun diplomatik nümayəndə vəzifəsini icra edən F.Vəkilovdan Ticarət bankına hökumətin hesabına köçürdüyü 14 900 manatı aldığı barədə yazılı iltizam verdiyi bəlli olur⁵³⁵. 1919-cu ilin sentyabrında Maliyyə Nazirliyinin agentliyinin hesabına 20 mln. manat köçürülmüşdü⁵³⁶.

Azərbaycanın Ermənistandakı diplomatik nümayəndəsi Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev xarici işlər nazirinə 16 noyabr 1919-cu il tarixli 1385 nömrəli məktubunda yazırdı ki, nümayəndəlikdə müşavir vəzifəsini daşıyan Miryusif Mirbabayev bayır xidməti və informasiya sahəsində xidmət üçün yararlıdır; müşavir vəzifəsinə Rzaqulu Nəcəfovun təyin olunmasını məqsədəuyğun hesab edirəm⁵³⁷.

Diplomatik nümayəndəliyə aid arxiv materiallarından R.Nəcəfovun xarici işlər nazirinin 29 fevral 1920-ci il tarixli 111 nömrəli əmri ilə Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinin Konsulluq şöbəsinin müdiri vəzifəsinə təyin olunduğu məlum olur⁵³⁸.

⁵³¹ ARDA, f. 897, s. 1, iş 57, v. 15.

⁵³² «Возрождение» qəz., 1920, 6 yanvar, № 4.

⁵³³ ARDA, f. 897, s. 1, iş 2, v. 59.

⁵³⁴ «Борьба» qəz., 1919, 20 mart, № 63.

⁵³⁵ ARDA, f. 28, s. 1, iş 730, v. 17.

⁵³⁶ ARDA, f. 970, s. 2, iş 109, v. 51.

⁵³⁷ ARPIİSSA, f. 277, s. 2, iş 58, vv. 123; ARDA, f. 970, s. 1, iş 149, v. 21.

⁵³⁸ ARDA, f. 897, s. 1, iş 81, vv. 2-3.

1920-ci ilin yanvar ayı üzrə diplomatik nümayəndəliyin heyətinin maaş cədvəli⁵³⁹:

	<i>vəzifə</i>	<i>ad və soyad</i>	<i>aylıq maaş (manatla)</i>
1	diplomatik nümayəndə	vakantdır	8000 + 4000 təmsilçilik haqqı
2	müşavir (diplomatik nümayəndənin müavini)	Faris bəy Vəkilov	5000 + 2000 təmsilçilik haqqı
3	katib	vakantdır (M.Talışinski icra edir)	3500
4	kargüzar	Mirəli xan Talışinski	3000
5	kargüzar	Rzaqulu Nəcəfov	3000
6	kargüzarın köməkçisi	Davud bəy Rəsulzadə	2500
7	kargüzarın köməkçisi	vakantdır	2500
8	draqoman	Şəmsəddin Mirzə Qacar	2500
9	xüsusi tapşırıqlar üzrə məmur	Fətəli bəy Axundov	3000
10	buraxılış sənədlərinin verilməsi üzrə məsul	Eynəli bəy Sultanov	2335
11	registrator (qeydiyyatçı)	Züleyxa xanım Talışinskaya	2000
12	registratorun köməkçisi	Kiçikxanım Axundova	1500
13	reminqtonistka	Cəmilə xanım Şahtaxinskaya	2000
14	reminqtonistka	Mehmanzar xanım Qacar	1500
15	xarici dillər üzrə reminqtonistka	Yelizaveta Alekseyevna Tavdgiridze	1600
16	dəftərxana işçisi	Esfir Lvovna Kişelqof	1500
17	sürücü	Siqizmund Yaqelloviç	1800
18	sürücü	Yan Xolyavinski	1800
19	sürücünün köməkçisi	Vladimir Marçenko	1500
20	kavas*	vakantdır	1300
21	kuryer	Roman Amelin	1250
22	kuryer	İvan Medvedyev	1250
23	kuryer	Leonti Uşenin	1250
24	kuryer	Həsən Məmmədov	1250

⁵³⁹ ARDA, f. 897, s. 1, iş 57, vv. 17-18.

*kavas – diplomatik nümayəndənin şəxsi mühafizəçisi.

Cədvəldə adları sadalanan əməkdaşlardan çoxu diplomatik missiyaya işə 1919-cu ilin ikinci yarısında qəbul olunmuşdular. Xüsusi tapşırıqlar üzrə məmur Fətəli bəy Axundov* diplomatik nümayəndəlikdə 10 iyun 1919-cu il 39 №-li, arxivarius Esfir Lvovna Kişelqof 18 sentyabr 1919-cu il 58 №-li, kargüzarın köməkçisi (11 yanvar 1920-ci ildən etibarən kargüzar) Davud bəy Rəsulzadə isə 24 sentyabr 1919-cu il 70 №-li əmrlə tutduqları vəzifələrə təyin olunmuşdular⁵⁴⁰.

Sürücünün köməkçisi Vladimir Marçenko 1919-cu il 1 sentyabrdan, kuryerlər Roman Amelin 7 noyabrdan, Həsən Məmmədov 16 noyabrdan, İvan Medvedyev 29 noyabrdan, Leonti Uşenin isə 31 dekabrdan diplomatik nümayəndəlikdə işləyirdilər.

Tiflis şəhəri, İzmaylovskaya küçəsi 38 (indiki V.Barnov küç.), mənzil 10-da yaşayan Kiçikxanım Axundova 30 aprel 1919-cu ildə diplomatik nümayəndəliyə müraciət edərək 4 saylı Tiflis Qızlar Gimnaziyasını bitirdiyini bildirmiş və nümayəndəliyin dəftərxanasında işlə təmin olunmasını xahiş etmişdi⁵⁴¹. Onun müraciəti müsbət cavablandırılaraq 13 iyul 1919-cu il tarixli 31 №-li əmrlə diplomatik nümayəndəlikdə ştatdankənar işə qəbul edilmiş, 10 sentyabr 1919-cu il tarixli 54 №-li əmrlə isə həmin il 1 sentyabrdan ştata götürülərək qeydiyyatçının köməkçisi təyin olunmuşdu⁵⁴².

Tiflisdə Krılov küçəsində yaşayan Mehmanzar xanım Qacar diplomatik nümayəndəliyə 6 iyun 1919-cu ildə yazdığı ərizəsində Müqəddəs Nina təhsil müəssisəsini qızıl medalla bitirdiyi barədə attestata malik olduğunu, Zaqafqaziya hökuməti nəzdində Maarif Nazirliyində və Müsəlman Korpusunun qərargahında işlədiyini vurğulayır, qeydiyyatçı və ya makinaçı işinə götürülməsini xahiş edirdi⁵⁴³. Onun da ərizəsi təmin olunmuş və M.Qacar 20 sentyabr 1919-cu ildə ştatdankənar makinaçı vəzifəsinə qəbul edilmiş, 5 yanvar 1920-ci ildən etibarən isə ştata keçirilmişdi⁵⁴⁴.

Yelizaveta Tavgiridze missiya üzrə 5 yanvar 1920-ci il tarixli 5 nömrəli əmrlə işə götürülmüşdü. Şəmsəddin Mirzə Qacar diplomatik missiyada 1 fevral 1920-ci ildən draqoman vəzifəsindən ayrılmışdı.

Arxiv sənədlərindən bəlli olur ki, diplomatik nümayəndəliyin makinaçısı, görkəmli jurnalist və publisist İsa Sultan Şahtaxtinskiyin qızı, Tiflisin Puşkin adına 1 saylı (Xarpux) məktəbinin⁵⁴⁵ və Sabir adına 6 saylı məktəbinin müəllimi⁵⁴⁶ Naz-

*Qeyd edək ki, Azərbaycan dramaturgiyasının banisi Mirzə Fətəli Axundzadənin nəvəsi olan Fətəli bəy Rəşid bəy oğlu Axundov 1919-cu ilin yanvarında keçirilmiş Tiflis şəhəri üzrə yerli özünüidarəetmə orqanlarına seçkilərdə Tiflis Şəhər Dumasına qlasnılığa (deputatlığa) namizəd qismində iştirak etmişdir. Onun namizədliyi paralel olaraq iki təşkilat – Gürcüstan Müsəlmanları Milli Şurası və Tiflis Ev Sahibləri və Sahibkarları İttifaqının siyahısı üzrə irəli sürülmüşdü [Bu barədə ətraflı bax: F.Valehoğlu-Hacılar, A.Hacılar. *Gürcüstan Demokratik Respublikasında yerli özünüidarəetmə orqanlarına seçkilərdə azərbaycanlıların iştirakı*, “Gürcüstan” qəz., Tiflis, 15.06.2018, № 45-46 (№ 12707), s. 6; 22.06.2018, №№ 47-48 (№ 12709), s. 6-7 və 29.06.2018, № 49-50 (№ 12711), s. 6-7].

⁵⁴⁰ ARDA, f. 897, s. 1, iş 81, vv. 2-3.

⁵⁴¹ ARDA, f. 897, s. 1, iş 28, v. 40.

⁵⁴² ARDA, f. 897, s. 1, iş 81, vv. 2-3.

⁵⁴³ ARDA, f. 897, s. 1, iş 28, v. 43.

⁵⁴⁴ ARDA, f. 897, s. 1, iş 81, vv. 2-3.

⁵⁴⁵ Кавказский календарь на 1915 год, Тифлис, 1914, с. 118

⁵⁴⁶ GMTA, f. 1935, iş 92, v. 8.

lı xanım Şahtaxtinskaya da bacısı Cəmilə xanım kimi Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinin dəftərxanasında işləmək istəyində olur və 19 sentyabr 1919-cu ildə belə bir xahişlə nümayəndəliyin rəhbərinə müraciət edir⁵⁴⁷. O, eyni tipli daha bir ərizə ilə 23 fevral 1920-ci ildə yenidən müraciət edərək diplomatik nümayəndəliyə makinaçı təyin olunmasını xahiş edir⁵⁴⁸. F.Vəkilovun 5 aprel 1920-ci il tarixli 21 nömrəli əmri ilə N.Şahtaxtinskaya* diplomatik nümayəndəlikdə Azərbaycana buraxılış sənədlərinin verilməsi üzrə məsul vəzifəyə təyin olunur⁵⁴⁹.

Ümumilikdə diplomatik nümayəndəliyə işə qəbul olunma xahişli ərizələrlə müraciət edənlərin sayı çox idi:

- Tələbə Qulam Tanrıverdiyev 21 fevral 1919-cu il tarixli müraciətində diplomatik nümayəndəliyin dəftərxanasında işə düzəlmək istəyini izhar edirdi⁵⁵⁰;
- İosif Karloviç Smit (yaşadığı ünvan: Tiflis ş., Voznesenski küç. 7) 2 mart 1919-cu ildə yazdığı ərizəsində diplomatik nümayəndəliyin dəftərxanasında və ya başqa bir yerdə müvafiq işlə təmin olunmasını istəyirdi⁵⁵¹;
- Aleksandr Zeyn adlı Tiflis sakininin işlə təmin olunmaq xahişi ilə bağlı müraciətini diplomatik nümayəndəlik 15 mart 1919-cu ildə Azərbaycan Yollar Nazirliyinə göndərmişdi⁵⁵²;
- Mariya Vladislavovna Traqer (ünvan: Tiflis ş., Qunib küç. 8) 2 iyul 1919-cu ildə müraciət edərək Müqəddəs Nina təhsil müəssisəsini bitirdiyini bildirir, diplomatik nümayəndəliyin dəftərxanasında işlə təmin olunmasını xahiş edirdi⁵⁵³;
- Gürcüstan Yollar Nazirliyinin kuryeri İvan Fyodoroviç Maslov 25 iyul 1919-cu il tarixli ərizəsində diplomatik nümayəndəlikdə kuryer və ya telefon operatoru təyin olunmasını istəyirdi⁵⁵⁴;
- Tiflis şəhəri Velikoknyajeskaya küç. 50 ünvanında yaşayan Şahruh bəy İsmayılov diplomatik missiya nəzdində Azərbaycan Maliyyə Nazirliyinin agentliyinin müdirinə 13 avqust 1919-cu ildə məktubla müraciət edərək mühasib və ya digər müvafiq vəzifəyə təyin olunmasını xahiş edir, kadet korpusunun 5-ci sinfini və mühasibatlıq kurslarını bitirməsi barədə attestatlarını da məktubuna əlavə edirdi⁵⁵⁵;
- Tiflisdəki Qars müsəlmanları icmasının başçısı Ağa bəy Zeynalov 1919-cu ilin sentyabrında etdiyi müraciətdə bəlli səbəblərə görə Qars şəhərindən Tiflisə gəldi-

⁵⁴⁷ ARDA, f. 897, s. 1, iş 45, v. 54.

⁵⁴⁸ ARDA, f. 897, s. 1, iş 75, v. 39.

* Nazlı xanım Şahtaxtinskaya (1890-1968) ömrünün sonunadək Tiflisdə müəllimlik etmiş, bir müddət 96 sayılı Azərbaycan məktəbinin müdiri və 97 sayılı məktəbin direktor müavini olmuş, Sovet Gürcüstanında "Əməkdar müəllim" fəxri adına layiq görülmüşdür [Ə.Paşayev, N.Bayramov, G.Qocayeva-Məmmədova. Gürcüstanda Azərbaycan məktəbləri, Tiflis, 2012, s. 255-256].

⁵⁴⁹ ARDA, f. 897, s. 1, iş 81, vv. 2-3.

⁵⁵⁰ ARDA, f. 897, s. 1, iş 28, v. 21.

⁵⁵¹ ARDA, f. 897, s. 1, iş 28, v. 38.

⁵⁵² ARDA, f. 897, s. 1, iş 28, v. 39.

⁵⁵³ ARDA, f. 897, s. 1, iş 28, v. 36.

⁵⁵⁴ ARDA, f. 897, s. 1, iş 28, v. 91.

⁵⁵⁵ ARDA, f. 897, s. 1, iş 11, v. 170.

- yini vurğulayaraq diplomatik nümayəndəlikdə işlə təmin olunmasını xahiş edirdi⁵⁵⁶;
- Tiflisdə Arsenalnaya küçəsi 7 ünvanında yaşayan Davud bəy Ağalarov 30 sentyabr 1919-cu il tarixli ərizəsində yazırdı: “1914-cü ildə Tiflis 1 saylı kişi gimnaziyasını və 1915-ci ildə Mixaylov Artilleriya Məktəbini bitirib Qafqaz Ehtiyat Artilleriya Divizionuna təyin olundum. Orada artelin* və batareyanın təsərrüfat müdiri vəzifəsini tuturdum. İndi səhhətimə görə istefaya çıxmışam. Mənə sizin müəssisədə hansısa vəzifənin verilməsini xahiş edirəm”⁵⁵⁷;
 - Şahzadə Aliyə xanım Qacar (ünvan: Tiflis ş., Kazbekskaya küç. 14) diplomatik nümayəndəlikdə işlə təmin olunma xahişli 8 oktyabr 1919-cu il tarixli müraciətində Zaqafqaziya Qızlar İnstitutunu bitirdiyini, Zaqafqaziya Respublikasının Xalq Maarifi Nazirliyinin dəftərxanasında və Müsəlman Korpusunun qərargahında işlədiyini, Azərbaycan türkcəsi və fransız dillərini bildiyini vurğulayırdı⁵⁵⁸;
 - Tiflis şəhərində Tatyansinskaya küç. 9** mənzil 3-də yaşayan Q.X.Abbasbəyova 9 oktyabr 1919-cu ildə yazdığı ərizəsində 2 saylı Tiflis gimnaziyasının 8 sinfini bitirməsi barədə attestata malik olduğunu yazır, diplomatik nümayəndəliyin dəftərxanasında işə götürülməsini xahiş edirdi⁵⁵⁹;
 - A.V.Belyavskaya (ünvan: Tiflis ş., Mtatsminda küç. 6) 9 oktyabr 1919-cu ildə yazdığı ərizəsində diplomatik nümayəndəlikdə makinaçı olmaq istəyini ifadə edirdi⁵⁶⁰;
 - Həsən Mirzə oğlu Əliyev 27 noyabr 1919-cu ildə yazdığı ərizədə diplomatik nümayəndəlikdə xüsusi tapşırıqlar üzrə məmur vəzifəsinə təyin olunmasını xahiş edirdi⁵⁶¹;
 - Olqa Alekseyevna Lvova (ünvan: Tiflis ş. Sapyornaya küç. 35, mən. 1) diplomatik nümayəndəliyin dəftərxanasında işlə təmin olunması xahişi ilə 1919-cu il 1 dekabrda etdiyi müraciətində onun barədə Azərbaycanın İrandakı diplomatik nümayəndəliyinin müşaviri Əkbər Sadıqovun və katibi Meçislav Stanislavoviç Rudzinskiinin xasiyyətnamə verə biləcəklərini qeyd edirdi⁵⁶². ARDA-da saxlanılan sənədlərdən Ə.Sadıqovun diplomatik nümayəndəliyə rəhbərlik edən F.Vəkilova O.Lvova barədə xasiyyətnamə yazıb göndərdiyi bəlli olur⁵⁶³. Azərbaycan

⁵⁵⁶ ARDA, f. 897, s. 1, iş 28, v. 128.

* artel – müəyyən şərtlər əsasında yaradılan kollektiv təsərrüfat birliyi (F.V.).

⁵⁵⁷ ARDA, f. 897, s. 1, iş 28, v. 155.

⁵⁵⁸ ARDA, f. 897, s. 1, iş 28, v. 138.

** AXC yollar, poçt və teleqraf nazirinin müavini Yusif xan Məmmədbəyov ilə onun həyat yoldaşı Mina xanım İbrahim bəy qızı Davatdarova (Həmidə xanım Cavanşir-Məmmədquluzadənin ilk nikahdan qızı) da bir neçə il öncə Tatyansinskaya küç. 9-da məskunlaşmışdılar [Ə.Şərif. Keçmiş günlərdən. Birinci kitab. Atam və mən (sənədli xatirələr), Bakı, 1983, s. 202, 418]. Həmçinin həmin ünvanda 1919-1974-cü illərdə görkəmli teatr rejissoru Georgi Tovstonoqov və onun ailə üzvləri yaşamışdılar. Hazırda küçə G.A.Tovstonoqovun adını daşıyır.

⁵⁵⁹ ARDA, f. 897, s. 1, iş 28, v. 129.

⁵⁶⁰ ARDA, f. 897, s. 1, iş 28, vv. 130-131.

⁵⁶¹ ARDA, f. 897, s. 1, iş 28, v. 162.

⁵⁶² ARDA, f. 897, s. 1, iş 28, v. 164.

⁵⁶³ ARDA, f. 897, s. 1, iş 28, v. 165.

Xarici İşlər Nazirliyinin dəftərxanasının direktoru İ.Xuramoviç diplomatik nümayəndəliyə 17 fevral 1920-ci il tarixli məktubunda O.Lvovaya onun XİN-in dəftərxanasına işə dəvət olunduğunu bildirməyi xahiş edirdi⁵⁶⁴;

- Tiflisdə Voznesenski küçəsi 21-də Yefremovların evində yaşayan Tamara Yasonovna Zolotaryova (Axvlediani) 16 dekabr 1919-cu ildə yazdığı ərizədə Petroqrad Yekaterina İnstitutunun tam kursunu bitirdiyini, fransız dilini bildiyini, Qafqaz cəbhəsinin qərargahında, sonra da Gürcüstan Respublikasının ordusunun baş qərargahında makinaçı işlədiyini vurğulayaraq diplomatik missiya nəzdində açılan bankda ona hansısa vəzifə verilməsini xahiş edirdi⁵⁶⁵;
- Tiflisdə Krasilnaya küçəsi 25 ünvanında yaşayan Əkbər Topçubaşov* müvafiq işlə təmin olunması xahişi ilə 3 fevral 1920-ci ildə yazdığı ərizəsinə bu sənədləri əlavə edirdi: 1) Mühəsibatlıq kurslarını bitirməsi barədə attestat № 32; 2) Mantaşov ticarət məktəbinin 4 kursunu bitirməsi barədə şəhadətnamə № 132; 3) İntendant (Hərbi ləvazimat) idarəsində mühasib işləməsi barədə vəsiqə № 7628⁵⁶⁶. Qeyd edək ki, arxiv sənədlərində Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinin 7 yanvar 1919-cu il tarixli 43 sayılı belə bir arayışına rast gəlinir: "Verilir Ələkbər bəy Topçubaşova ona görə ki o, Azərbaycan Respublikası hökuməti yanında diplomatik kuryerdir. Diplomatik kuryer kimi o, axtarışlara və gömrük baxışına tabe tutulmur"⁵⁶⁷;
- Tələbə İbrahim Zeynalov (ünvan: Tiflis ş., Tatyanskaya küç. 5) 9 fevral 1920-ci ildə etdiyi müraciətində diplomatik nümayəndəliyin dəftərxanasında işlə təmin olunmasını xahiş edirdi⁵⁶⁸. Qeyd olunmalıdır ki, İ.Zeynalov 1920-ci ilin 1 yanvarından diplomatik nümayəndəlikdə könüllü əməkdaş qismində çalışırdı. Onunla birlikdə həmin ilin 1 aprelindən Nenna Borisovna Zezekina, 6 aprelindən isə Həmzə Məmmədov da missiyada könüllü işə cəlb olunmuşdular⁵⁶⁹;
- 2-ci kurs tələbəsi, sonradan tanınmış teatr və kino aktyoru olmuş Mustafa bəy Mərdanov (ünvan: Katolnı dalanı 3) 17 fevral 1920-ci il tarixli müraciətində diplomatik nümayəndəlikdə işlə təmin olunmasını xahiş edirdi⁵⁷⁰;
- Azərbaycan Maliyyə Nazirliyinin dəftərxanasının makinaçısı Elyanora Valerianovna Vilkomirskaya (Tiflis Politeknik İnstitutunun 1-ci kurs tələbəsi, fransızca yaza bilən, milliyyətə polyak, 20 yaşında, Tiflisdəki ünvanı: Belinskaya küç. 61,

⁵⁶⁴ İ.Xuramoviçin F.Vəkilova məktubu, 17.02.1920, № 1009 // ARDA, f. 897, s. 1, iş 75, v. 19.

⁵⁶⁵ ARDA, f. 897, s. 1, iş 75, v. 1.

* Buradan Tiflisdə Narınqalanın ətəyində, Krasilnaya (indiki Samğebro küç.) və Petxain (indiki Betlem küç.) küçələrinin kəsişməsində – bir tərəfi Krasilnaya küç. 25, digər tərəfi isə Petxain küç. 28 ünvanında yerləşən, Əlimərdan bəy Topçubaşovun vaxtilə özünün də sakini olduğu baba mülkündə 1920-ci ildə oğlu Əkbər (Ələkbər) bəy Topçubaşovun yaşadığı bəlli olur. Qeyd edək ki, şəhərin qədim türk-müsəlman məhəlləsində inşa edilmiş həmin mülk ətrafı və yaxınlığındakı 24 ev, 40 dükən və yunan kilsəsi ilə birlikdə 1905-ci il 29 noyabrda erməni terrorçuları tərəfindən yandırılmışdı [Bu barədə ətraflı bax: F.Valehoğlu. *Tiflis quberniyasında azərbaycanlılara qarşı 1905-ci il kütləvi qırğınları*, Bakı, 2013, s. 86].

⁵⁶⁶ ARDA, f. 897, s. 1, iş 75, v. 15.

⁵⁶⁷ ARDA, f. 970, s. 1, iş 33, v. 1.

⁵⁶⁸ ARDA, f. 897, s. 1, iş 75, v. 16.

⁵⁶⁹ ARDA, f. 897, s. 1, iş 81, vv. 2-3.

⁵⁷⁰ ARDA, f. 897, s. 1, iş 75, v. 17.

mən. 3) 11 fevral 1920-ci il tarixli müraciətində anası və bacısı Tiflisdə yaşadığı üçün diplomatik nümayəndəlikdə makinaçı vəzifəsinə təyin olunmasını xahiş edirdi⁵⁷¹;

- Tiflisdə 5-ci komissarlığın ərazisində, Şuşa küç. 5 ünvanında yaşayan tələbə Cəfər ağa Cəfərov 1920-ci ilin martında Azərbaycan XİN-ə məktubla müraciət edib, Bakı Dövlət Universitetinin nəzdində 1920-ci ilin yanvarında açılması nəzərdə tutulan Fizika-riyaziyyat fakültəsinə qəbul olmaq üçün 1919-cu ilin oktyabrında Bakıya gəldiyini, ancaq bu fakültənin yaxın zamanda açılmasının gözlənilmədiyini, ona görə Tiflisə doğma ocağına qayıtmağa məcbur olduğunu qeyd edirdi. Tiflisdə Azərbaycana xidmət etmək istədiyini vurğulayaraq, diplomatik missiyanın dəftərxanasında işlə təmin olunmasına köməklik göstərilməsini xahiş edirdi. Həmin missiyanın katibi Mirəli xan Talışinskiyin onun barədə rəy-xasiyyətnamə verə biləcəyini, hazırda Azərbaycan Xalq Maarifi Nazirliyinin dəftərxanasında kargüzərin köməkçisi vəzifəsində çalışdığını bildirirdi⁵⁷². Bu müraciəti XİN baxılması üçün diplomatik nümayəndəliyə göndərmişdi⁵⁷³. Eyni xahişlə C.Cəfərov 25 fevral 1920-ci ildə diplomatik nümayəndəliyin özünə də müraciət etmişdi⁵⁷⁴;
- Tiflisdə Mixail prospekti 59 ünvanında Ruxadzenin evində yaşayan İrəvan şəhərindən qaçqın Miri Hacı Seyid Rza oğlu Əmirzadə 28 fevral 1920-ci il tarixli müraciətində diplomatik nümayəndəliyin dəftərxanasında iş istəyirdi⁵⁷⁵;
- Kolleg katibi* Həsən bəy Əlibəyov (ünvan: Tiflis ş., Artsruni küç. 30) 29 fevral 1920-ci ildə yazdığı ərizədə İrəvan Müəllimlər Seminariyasında oxuduğunu və dəftərxana işi ilə tanış olduğunu vurğulayaraq diplomatik nümayəndəliyin dəftərxanasında müvafiq işlə təmin olunmasını xahiş edirdi⁵⁷⁶;
- Tiflisdə Nikolayev küçəsi 55-də yaşayan polkovnik İsrail bəy Həsən bəy oğlu Yadigarov 26 fevral 1920-ci il tarixli müraciətində diplomatik nümayəndəlikdə konsulluq şöbəsinə müdir təyin olunması üçün Azərbaycan XİN qarşısında vəsatət qaldırılmasını xahiş edirdi. O bu istəyini Gürcüstan cəmiyyətinin bütün təbəqələrinə və ticarət aləminə yaxşı bələd olması ilə əsaslandırırırdı⁵⁷⁷;
- Adını daha əvvəl çəkdiyimiz Mirzə Şərif Mirzəyev də diplomatik nümayəndəlikdə Konsulluq şöbəsinə rəhbərlik etmək istəyirdi. "Azərbaycan Respublikasının mətbuat məsələləri üzrə müfəttişi M.Ş.Mirzəyevin diplomatik nümayəndəlikdə konsul vəzifəsinə təyin olunması barədə"*** 14 fevral 1920-ci ildə XİN-ə

⁵⁷¹ ARDA, f. 897, s. 1, iş 75, v. 20.

⁵⁷² ARDA, f. 897, s. 1, iş 75, v. 42.

⁵⁷³ XİN-dən diplomatik nümayəndəliyə məktub, 15.03.1920, № 1743 // ARDA, f. 897, s. 1, iş 75, v. 43.

⁵⁷⁴ ARDA, f. 897, s. 1, iş 75, v. 25.

⁵⁷⁵ ARDA, f. 897, s. 1, iş 75, v. 33.

*kolleg katibi – Çar Rusiyasında mülki rütbə.

⁵⁷⁶ ARDA, f. 897, s. 1, iş 75, vv. 28-28 arx.

⁵⁷⁷ ARDA, f. 897, s. 1, iş 75, v. 34.

** M.Ş.Mirzəyev 1920-ci ildə AXC hökumətinin İşlər idarəsinin Mətbuat məsələləri üzrə müfəttişliyinin baş müfəttişi, eyni zamanda Bakı Dövlət Universitetinin fars dili müəllimi idi (Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920-й год, с. 2, 28).

ünvanladığı xahiş ərizəsi Azərbaycan XİN dəftərxanasının direktor müavini Quzman Sulkeviç tərəfindən 21 fevral 1920-ci il tarixli müşayiət məktubu ilə diplomatik nümayəndəliyə göndərilmişdi⁵⁷⁸. M.Ş.Mirzəyev XİN-ə müraciətində 37 il davamlı Tiflisdə yaşadığını, Qafqaz hərbi dairəsinin baş qərargahının hərbi-diplomatik şöbəsində 24 il draqoman işlədiyini, 12 il Tiflis Mətbuat Komitəsinin baş üzvü olduğunu, eyni zamanda Tiflis mətbuatında çalışdığını və burada, əsasən, İslama sitayiş edən xalqların siyasi, iqtisadi və mədəni həyatı ilə bağlı şöbələrdə çalışdığını yazır, Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyə konsul təyin olunmasını xahiş edirdi⁵⁷⁹.

Yuxarıda qeyd olunan ərizə-müraciətlərdən Davud bəy Ağalarovun müraciətinin öz müsbət həllini tapdığı bəlli olur.

F.Vəkilovun 16 mart 1920-ci il tarixli 15 nömrəli əmri ilə Gürcüstan Respublikasının Daxili İşlər Nazirliyinin dəftərxanasının sabiq şöbə müdiri Riçard İvanoviç Lonqo həmin ilin 1 martından diplomatik nümayəndəlikdə kargüzar vəzifəsinə təyin olunmuşdu⁵⁸⁰. R.İ.Lonqo bu təyinatdan əvvəl diplomatik nümayəndəliklə sıx əməkdaşlıq əlaqələri qurmağa müvəffəq olmuşdu. Onun 1919-cu ilin iyul ayında diplomatik nümayəndəliyə daxil olmuş ərizəsində məlumat verilirdi ki, Gürcüstan Daxili İşlər Nazirliyinin arxivində Yelizavetpol və Bakı quberniyalarına, Zaqatala dairəsinə dair çox sayda vacib materiallar, xüsusən Bakı, Şuşa və d. bəy komissiyalarının arxiv işləri saxlanılır. Diplomatik nümayəndəlik R.Lonqonun ərizəsini Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinə göndərərək ərizədə haqqında bəhs edilən materialların seçilib Azərbaycana göndərilməsi məqsədilə Gürcüstan hökuməti ilə irtibata keçməsinə təklif etmiş və bu barədə təlimat verilməsini istəmiş⁵⁸¹, XİN-in 15 iyul 1919-cu il tarixli məktubu ilə diplomatik nümayəndəliyin təklifi müsbət cavablandırılmışdı⁵⁸².

1919-cu ilin sonlarında Azərbaycan Dəmir Yolları İdarəsinin konvensional agentı Fyodor Aleksandroviç Şapoşnikov adıçəkilən qurumun Gürcüstan Dəmir Yolları İdarəsi yanında nümayəndəsi təyin edilmişdi. Bununla bağlı diplomatik nümayəndənin müavini Fəris bəy Vəkilov tərəfindən F.Şapoşnikova verilmiş 18 dekabr 1919-cu il tarixli 5015 sayılı vəsiqədə onun xanımı Mariya Fyodorovna və qızı Anna ilə birlikdə Tiflis şəhərinin vağzalında Azərbaycan dəmir yollarına məxsus 689 nömrəli xidməti vaqonda daimi yaşadığı qeyd olunurdu⁵⁸³.

Diplomatik nümayəndəliyin 1919-cu il üzrə mədaxil-məxaric hesabatından həmin dövrdə nümayəndəliyə Mərkəzdən 1 866 647 man. 82 qəpik göndərildiyi və

⁵⁷⁸ Azərbaycan XİN dəftərxanasından diplomatik nümayəndəliyə məktub, 21.02.1920, № 1269 // ARDA, f. 897, s. 1, iş 75, v. 31.

⁵⁷⁹ ARDA, f. 897, s. 1, iş 75, v. 35.

⁵⁸⁰ ARDA, f. 897, s. 1, iş 134, vv. 8-8 arx.

⁵⁸¹ Diplomatik nümayəndəlikdən Azərbaycan XİN-ə məktub, 08.07.1919, № 2756 // ARDA, f. 970, s. 2, iş 142, vv. 18-19.

⁵⁸² ARDA, f. 970, s. 2, iş 142, v. 20.

⁵⁸³ ARDA, f. 897, s. 1, iş 45, v. 57.

bundan 40 385 man. 85 qəpik artıq, yəni 1 907 033 man. 67 qəpik vəsaitin xərcləndiyi bəlli olur⁵⁸⁴.

Diplomatik nümayəndəlik tərəfindən Xarici İşlər Nazirliyinə təqdim edilmiş xərclər smetası layihəsində 1919-cu ilin ikinci yarısında hər ay üzrə təsərrüfat, dəftərxana və poçt-teleqraf xərcləri üçün 5 500 man., nümayəndəliyin işçilərinə müavinət üçün 300 man., çətin vəziyyətdə olan Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarına müavinət üçün 5 000 man., yol xərcləri, missiyanın və diplomatik nümayəndənin mənzilinin istilik və elektrik təminatı (kommunal xərclər) üçün 12 000 man., məxfi məsələlər üçün 20 000 man., avtomobil qarajının saxlanması üçün 10 000 man. və gözlənilməz digər xərclər üçün 10 000 man. nəzərdə tutulurdu ⁵⁸⁵.

Rəsmi sənədlərdən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin Gürcüstandakı türk-müsəlman toplumlarının qayğılarına biganə qalmadığı, imkan daxilində onlara yardım əlini uzatdığı müşahidə edilir. Hökumətin 5 aprel 1919-cu il tarixli qərarı ilə Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyə tapşırırdı ki, Gürcüstan hökumətinin razılığı ilə Axalsıx qəzasında zərər görmüş müsəlmanlara diplomatik nümayəndəlikdə mövcud olan vəsaitdən 200 min manat məbləğində yardım təşkil edilsin⁵⁸⁶. 22 sentyabr 1919-cu il tarixli qərarla isə Tiflisdəki Volqaboyu müsəlmanları arasında savadlılığın yayılması Cəmiyyətinə verilməsi üçün Xalq Maarifi Nazirliyinin sərəncamına 25 min manat vəsait ayrılırdı⁵⁸⁷.

XİN başçısı M.Y.Cəfərovun maliyyə nazirinə 18 sentyabr 1919-cu ildə yazdığı məktubda Müdafiə Komitəsinin 16 sentyabr qərarına əsasən 500 min man. və məxfi xərclər üçün 200 min man. olmaqla Gürcüstandakı diplomatik nümayəndənin müavini F.Vəkilovun sərəncamına 700 min man. göndərilməsi xahiş olunurdu⁵⁸⁸.

Azərbaycanın poçt və teleqraf naziri Cəmo bəy Hacınski XİN başçısına 5 noyabr 1919-cu ildə ünvanladığı təliqəsində yazırdı ki, Tiflisdəki diplomatik nümayəndəlik tərəfindən bizim agent mühəndis Şturmana Poçt və Teleqraf Nazirliyinin hesabından müdafiə ehtiyacları üçün tələb olunan malların alınmasını sürətləndirmək üçün 40 min manat verilməsinə dair təcili göstəriş verməyinizi xahiş edirəm; pul sabah poçt köçürməsi ilə bizim sözügedən nümayəndəmizin adına göndəriləcək⁵⁸⁹. Xarici işlər nazirinin müavini həmin gün F.Vəkilova Şturmana 40 min manat verilməsi barədə göstəriş verir⁵⁹⁰.

F.Vəkilov 29 noyabr 1919-cu ildə XİN-ə yazırdı: “Azərbaycan Xalq Maarifi Nazirliyinin Tiflisə ezam olunmuş nümayəndəsi Şahtaxtinski tələbələrin göndərilməsi

⁵⁸⁴ ARDA, f. 970, s. 2, iş 97, vv. 18-20.

⁵⁸⁵ ARDA, f. 897, s. 1, iş 57, vv. 17, 26.

⁵⁸⁶ ARDA, f. 84, s. 1, iş 23, cild 1, v. 175.

⁵⁸⁷ ARDA, f. 51, s. 2, iş 4, v. 87.

⁵⁸⁸ ARDA, f. 970, s. 2, iş 109, v. 43.

⁵⁸⁹ Azərbaycan poçt və teleqraf nazirindən XİN başçısına məktub, 05.11.1919, № 3355// ARPİİİSSA, f. 277, s. 2, iş 36, v. 8.

⁵⁹⁰ ARPİİİSSA, f. 277, s. 2, iş 36, v. 9.

ilə bağlı teleqrafla diplomatik nümayəndə vasitəsilə İsveçrə hökuməti ilə əlaqə saxlamalıdır. Bunun üçün 300 frank tələb olunur. Bu məbləği Şahtaxtinskiyə verə bilərəmmi?”⁵⁹¹. Məsələ ilə bağlı XİN-dən müsbət cavab verilir⁵⁹².

F.Vəkilov XİN-ə 1920-ci ilin 26 yanvarında yazdığı məktubunda isə diplomatik nümayəndəliyin əməkdaşları Fətəli bəy Axundov və Mehmanzar xanım Qacarın ailələrinə onların Gəncə quberniyasındakı qohumlarının malikanələrindən gətirilən ərzağın (15 pud un, 5 pud düyü, 1 pud yağ və 1 baş motal pendiri) Azərbaycandan rüsumsuz çıxarıla bilməsi üçün Nazirə xanım Şah-Mirzənin adına icazə verilməsini istəyirdi⁵⁹³. XİN öz növbəsində həmin müraciət barədə Nazirlər Şurasına məktub yazaraq diplomatik nümayəndəliyin vəsatətini dəstəklədiyini bildirir və təmin edilməsini xahiş edirdi⁵⁹⁴.

1920-ci ildə diplomatik nümayəndəlik struktur olaraq 3 şöbəyə – Diplomatik, İnformasiya və Konsulluq şöbələrinə bölünərək tərkibini daha da genişləndirir. Hökumətin 2 fevral 1920-ci il tarixli qərarı ilə Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəlikdə dəftərxana müdiri vəzifəsi yerinə I katib vəzifəsinin təsis edilməsi, katib vəzifəsinin isə II katib adlandırılması təklifi nəzərə alınaraq aşağıdakı əmək haqqı cədvəli layihəsi, nümayəndəliyin başçısına ayda 6000 manat təmsilçilik haqqı verilməsi əlavəsi ilə təsdiq üçün Parlamentə göndərilir. Eyni zamanda layihə təsdiq olunanadək diplomatik nümayəndəliyə 1 fevral 1920-ci ildən etibarən Xarici İşlər Nazirliyinin büdcəsindən aşağıdakı layihə üzrə maaş ödənişlərinin həyata keçirilməsinə icazə verilir⁵⁹⁵:

<i>vəzifə</i>	<i>maaş (manatla)</i>	<i>vəzifə</i>	<i>maaş (manatla)</i>
<i>I. Diplomatik şöbə</i>		<i>II. Konsulluq şöbəsi</i>	
diplomatik nümayəndə	12 000	şöbə müdiri	8 000
müşavir (diplomatik nümayəndənin müavini)	10 000	kargüzar	5 000
I katib	8 000	buraxılış sənədlərinin verilməsi üzrə məsul	4 000
II katib	6 000	makinaçı	3 000

⁵⁹¹ ARDA, f. 970, s. 2, iş 109, v. 67.

⁵⁹² ARDA, f. 970, s. 2, iş 109, v. 70.

⁵⁹³ F.Vəkilovun AXC XİN-ə məktubu, 26.01.1920, № 249 // ARDA, f. 970, s. 2, iş 150, v. 3; ARDA, f. 897, s. 1, iş 62, v. 55.

⁵⁹⁴ ARDA, f. 970, s. 2, iş 150, vv. 4-4 arx.

⁵⁹⁵ ARDA, f. 897, s. 1, iş 57, vv. 3-5.

kargüzar	5 000	<i>III. İnformasiya şöbəsi</i>	
kargüzərin köməkçisi	4 000	şöbə müdiri	7 000
tərcüməçi (2 ştat)	4 000	kargüzar	5 000
xüsusi tapşırıqlar üzrə məmur (2 ştat)	5 000	makinaçı	3 000
qeydiyyatçı	3 500	<i>IV. Aşağı vəzifəli əməkdaşlar</i>	
qeydiyyatçının köməkçisi	3 200	sürücü (2 ştat)	3 500
makinaçı (2 ştat)	3 000	sürücünün köməkçisi	2 500
arxivarius	3 000	kuryer (4 ştat)	2 500
		kavas	2 500

“Azerbaydjan” rəsmi dövlət qəzeti 1920-ci il 12 fevral sayında Nazirlər Şurasının Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinin ştat layihəsini təsdiq etdiyini yazırdı⁵⁹⁶. Həmin ilin mart ayında XİN hökumətin 2 fevral 1920-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının Gürcüstandakı diplomatik missiyasının yeni ştat cədvəlinə uyğun olaraq 1920-ci ilin fevral və mart ayları üzrə yaranmış fərqi ödəmək üçün Bakı xəzinədarlığından F.Vəkilova 37 800 manat ayrılmasını xahiş edirdi⁵⁹⁷.

AXC Nazirlər Şurasının 21 yanvar 1920-ci il tarixli qərarı ilə Faris bəy Vəkilov Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi vəzifəsinə təyin olunur⁵⁹⁸. Onun tutduğu müşavir vəzifəsinə isə XİN Dəftərxanasının müdiri, ondan əvvəl həmin diplomatik nümayəndəlikdə I katib vəzifəsində çalışmış İsmayıl bəy Xuramoviçin təyin olunması ilə bağlı XİN-dən Nazirlər Şurasına 1 aprel 1920-ci il 2262 nömrəli təqdimat göndərilir⁵⁹⁹. Bunun ardınca xarici işlər naziri vəzifəsinin icraçısı F.Xoyskinin 3 aprel 1920-ci il tarixli 115 nömrəli əmri ilə İ.Xuramoviç Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinin müşaviri vəzifəsini icra edən təyin edilir⁶⁰⁰. F.Xoyskinin imzası ilə İsmayıl bəy Xuramoviçə onun “Azərbaycan Respublikasının Gürcüstan Demokratik Respublikasındakı Diplomatik Nümayəndəliyinin müşaviri” təyin olunmağını təsdiqləyən 14 aprel 1920-ci il tarixli ⁵⁹/_n nömrəli vəsiqə verilir. Vəsiqədə diplomatik nümayəndənin olmayacağı təqdirdə, İ.Xuramoviçin onu əvəz edəcəyi də qeyd olunur⁶⁰¹. Faris bəy Gürcüstan Respublikasının xarici işlər nazirini bu barədə yazılı

⁵⁹⁶ «Азербайджан» qəz., 1920, 12 fevral, № 27, s. 3.

⁵⁹⁷ ARDA, f. 970, s. 2, iş 21, vv. 42, 44-45.

⁵⁹⁸ ARDA, f. 970, s. 2, iş 157, v. 40 arx.

⁵⁹⁹ ARDA, f. 970, s. 2, iş 150, v. 27.

⁶⁰⁰ ARDA, f. 970, s. 2, iş 157, v. 45 arx.

⁶⁰¹ ARDA, f. 897, s. 1, iş 84, vv. 13-14.

bilgiləndirərək İ.Xuramoviçə Gürcüstan tərəfindən də müvafiq vəsiqənin verilməsini xahiş edirdi⁶⁰². XİN-dən diplomatik nümayəndəliyə göndərilmiş 19 aprel 1920-ci il tarixli məktubdan İ.Xuramoviçə 1 may 1920-ci ildən 8100 man. aylıq əməkhaqqı təyin olunduğu məlum olur⁶⁰³.

1920-ci ilin yanvar-mart ayları üçün Azərbaycan Respublikasının Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinə 361 200 man., Ermənistandakı diplomatik nümayəndəliyinə 343 000 man., Batumdakı Baş konsulluğuna isə 299 750 man. büdcə ayrılmışdı⁶⁰⁴.

1920-ci ilin fevral ayında aparılmış yazışmalar nəticəsində Fəriz bəy Vəkilovun adına qəzetlərə abunə haqqı olaraq 75 min man. göndərilmişdi⁶⁰⁵, mart ayında isə diplomatik nümayəndəliyə keçmiş Qafqaz dağ idarəsinin ləğvi ilə bağlı işlər üçün xərclərin qarşılınması və digər məqsədlər üçün 13 384 man. ayrılmışdı⁶⁰⁶.

1920-ci ilin fevralında xarici işlər nazirinin müavini M.Təkinski Azərbaycanın xaricdəki diplomatik missiyalarına ünvanladığı təliqədə Azərbaycan hökumətinin buraxdığı gerb markalarının surətini göndərərək Rusiya nümunəli gerb markalarının ləğv edildiyini bildirir və bu səbəbdən missiyaların konsulluq əməliyyatları üzrə rüsum ödənişləri ehtiyaclarının qarşılınması üçün lazımı sayda yeni nümunəli gerb nişanlarının alınmasını təklif edirdi⁶⁰⁷. Bununla bağlı diplomatik nümayəndə F.Vəkilov Xarici İşlər Nazirliyinə 21 aprel 1920-ci il tarixli təliqə ilə müraciət edərək Azərbaycan ərazisinə buraxılışların ödənişləri gerblərlə* həyata keçirildiyi üçün diplomatik missiyanın nazirlikdə qalan vəsaiti hesabına 20-30 min man. dəyərində gerb markası alınıb göndərilməsini xahiş edirdi⁶⁰⁸.

Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinin 1920-ci ilin aprel ayında – fəaliyyətinin son günlərində şöbələr və vəzifələr üzrə tərkibi⁶⁰⁹ :

Siyasi şöbə: müşavir (diplomatik nümayəndənin müavini) – İsmayıl bəy Xuramoviç, II katib – Mirəli xan Talışinski, kargüzər – Davud bəy Rəsulzadə, xüsusi tapşırıqlar üzrə məmur – Fətəli bəy Axundov, qeydiyyatçı – Züleyxa xanım Talışinskaya, qeydiyyatçının köməkçisi – Kiçikxanım Axundova, makinaçı – Cəmilə xanım Şahtaxtinskaya, xarici dillər üzrə makinaçı – Yelizaveta Tevdoridze (böyük ehtimalla soyadı səhv göstərilib, çünki digər bir neçə mənbədə Tavdgiridze yazılır – F.V.), arxivarius – Esfir Kişelqof.

⁶⁰² ARDA, f. 897, s. 1, iş 84, v. 7.

⁶⁰³ ARDA, f. 970, s. 2, iş 97, v. 34.

⁶⁰⁴ ARDA, f. 970, s. 2, iş 51, vv. 5, 7-8; iş 53, v. 12; iş 56, v. 4; iş 65, v. 2; iş 63, v. 3; iş 62, v. 5; iş 61, v. 3.

⁶⁰⁵ ARDA, f. 970, s. 2, iş 97, vv. 4-8.

⁶⁰⁶ ARDA, f. 970, s. 2, iş 71, vv. 1-3.

⁶⁰⁷ ARDA, f. 970, s. 2, iş 94, v. 6.

* gerb rüsumu – mülki-hüquqi işlər üzrə sənədləri rəsmiləşdirərkən alınan xüsusi dövlət rüsumu (sənədlərə üzərinə dövlət gerbi şəklində olan müəyyən qiymətdə markalar yapışdırmaqla icra edilirdi).

⁶⁰⁸ ARDA, f. 970, s. 2, iş 97, v. 35.

⁶⁰⁹ ARDA, f. 897, s. 1, iş 81, vv. 2-3

Şöbədə vakant yerlər: I katib, kargüzarın köməkçisi, xüsusi tapşırıqlar üzrə məmur, tərcüməçi (2 yer);

1) Konsulluq şöbəsi: şöbə müdiri – Rzaqulu Nəcəfov, kargüzar – Riçard Lonqo, buraxılış sənədlərinin verilməsi üzrə məsul – Nazlı xanım Şahtaxtinskaya, makinaçı – Mehmanzar xanım Qacar;

2) İnformasiya şöbəsi: şöbə müdiri – vakant, kargüzar – Şəmsəddin Mirzə Qacar;

3) Dəftərxananın könüllü əməkdaşları: İbrahim Zeynalov, Nenna Zezekina, Həməzə Məmmədov;

4) Aşağı vəzifəli işçilər: sürücülər – Siqizmund Yaqelloviç və Yan Xolyavinski, sürücünün köməkçisi – Vladimir Marçenko, kavas – vakant, kuryerlər – Roman Amelin, Həsən Məmmədov, İvan Medvedyev və Leonti Uşenin.

Beləliklə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gürcüstan Demokratik Respublikasında diplomatik missiyasının işə başlaması ilə onun ilkin ştat cədvəli və xərclər smetası formalaşdırılmışdır. Fəaliyyətini genişləndirdikcə yeni işçilərə tələbatın yaranması ilə əlaqədar diplomatik nümayəndəliyin tərkibi və ona müvafiq olaraq xərclər smetası artırılmışdır. Həmin dövrdə başqa-başqa nazirliklərin müstəqil şəkildə çalışan səlahiyyətli şəxslərinin geri çağırılması və ya hökumətin qərarı ilə diplomatik nümayəndənin rəhbərliyi altında birləşdirilməsinə başlanması, ilk növbədə, Maliyyə Nazirliyinin, Ticarət və Sənaye Nazirliyinin, Əkinçilik Nazirliyinin səlahiyyətliilərinin diplomatik nümayəndəliyə cəlb olunması missiyanın fəaliyyətinə sabitləşdirici təsir göstərmiş, işini asanlaşdırmışdı. Nəticədə diplomatik nümayəndə M.Y.Cəfərovun təklif etdiyi layihə üzrə diplomatik nümayəndəlik nəzdində iki şöbə – Diplomatik-Siyasi və Maliyyə-İqtisadi şöbələri təsis edilmişdi. Fəris bəy Vəkilovun rəhbərliyi dövründə isə Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinin nəzdində Maliyyə Nazirliyinin agentliyi və ayrıca konsulluq şöbəsi təsis olunmuşdur. 1920-ci ildə diplomatik nümayəndəlik struktur olaraq 3 şöbəyə – Diplomatik, İnformasiya və Konsulluq şöbələrinə bölünərək tərkibini daha da genişləndirmişdir.

III FƏSİL

AZƏRBAYCAN SOSIALİST SOVET RESPUBLİKASININ GÜRCÜSTANDAKI DİPLOMATİK VƏ SƏLAHİYYƏTLİ NÜMAYƏNDƏLİKLƏRİ

3.1. Azərbaycan SSR-in Gürcüstan Demokratik Respublikasındakı diplomatik nümayəndəliyinin siyasi-diplomatik fəaliyyəti

12 iyun 1920-ci ildə Ağstafa stansiyasında Gürcüstan Demokratik Respublikası ilə Azərbaycan Sosialist Sovet Respublikası arasında imzalanmış sülh və dostluq haqqında müqavilədən sonra bu respublikalar arasında diplomatik əlaqələr yaradılır.

1920-ci il 20 iyunda Sovet Rusiyasının Gürcüstandakı səlahiyyətli nümayəndəsi Sergey Mironoviç Kirov Tiflisə gəlir. Onu Gürcüstan xarici işlər nazirinin müavini N.Kartsivadze və Xalq qvardiyasının qərargah rəisi V.Cuğeli qarşılayırlar. Bu gürcü rəsmilərinin müşayiəti ilə RSFSR-in Velyaminov küçəsində yerləşən Gürcüstandakı səlahiyyətli nümayəndəliyinə gedən S.Kirov nümayəndəliyin önündə onu salamlamaq üçün toplaşmış xalq kütləsi qarşısında kiçik bir nitqlə çıxış edir. Sonradan Gürcüstan jandarmeriyası S.Kirovu salamlayan publikanın çoxunu həbs edir¹.

Sergey Kirova Gürcüstanda müvəqqəti olaraq Azərbaycanın da maraqlarını təmsil etmək həvalə olunmuşdu². Bakıda nəşr olunan “Kommunist” qəzeti ASSR-in Gürcüstandakı nümayəndəsi S.Kirovun Ermənistandan qovulmuş rus dəmiryolçularının 1920-ci ilin 19 iyulunda Gürcüstan-Azərbaycan sərhədindən Bakıya göndərilməsi üçün qatarın ayrılmasında böyük rol oynadığını yazırdı: “29 iyulda Ermənistandan Bakıya 64 xəstə və 20 mayda bolşevik qiyamında iştirak etdiklərinə görə sürgün edilmiş şəxslərdən ibarət axırıncı eşelon gəlmişdir. Daşnak hökuməti tərəfindən Ermənistanda sovet hakimiyyətinin qurulması uğrunda hərəkət daf edildikdən sonra rusların hamısının, hətta partiyasızların işdən azad olunması haqqında Ermənistan dəmir yolları xətti boyunca teleqrafla sərəncam verilmişdir. Onlardan bir çoxu həbs edilmiş, bəziləri isə güllələnmişdir: maşinist Matıçka, 6-cı sahənin rəis müavini Kaxmalay, müəllim Rodionov və s. Ərzaqsız, ac və tükənmiş dəmiryolçular 19 iyulda 13 vaqonda yola düşdülər. ASSR-in Gürcüstandakı nümayəndəsi S.M.Kirovun ciddi təsiri sayəsində onlara ödənişsiz nəqliyyat vasitəsi ayrılana qədər iki sutkanı onlar Gürcüstan sərhədində, Poylu körpüsü yanında açıq havada keçirdilər. Gürcüstanda onlara vaqonlardan çıxıb özləri üçün ərzaq almalarına belə icazə vermədilər. Gələn dəmiryolçuların hamısı müvafiq təyinat mallarını Azərbaycan Dəmir Yollarından əldə etdilər”³.

¹ «Коммунист» qəz., Bakı, 1920, 26 iyun, № 48.

² yenə orada.

³ «Коммунист» qəz., Bakı, 1920, 10 avqust, № 84.

3.1.1. Əkbər Sadıqovun müvəqqəti rəhbərliyi dövrü

1920-ci ilin iyul ayının əvvəlində Əkbər Sadıqov* Azərbaycan SSR-in Gürcüstan hökuməti yanında diplomatik nümayəndəliyinin müşaviri vəzifəsinə təyin olunur və diplomatik missiyaya diplomatik nümayəndə təyin olunanadək müvəqqəti olaraq rəhbərlik etməyə başlayır. Bu təyinat barədə Azərbaycan SSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığı 7 iyul 1920-ci il tarixli məktubu ilə Gürcüstanın Bakı şəhərindəki diplomatik nümayəndəliyini məlumatlandırır⁴.

Diplomatik nümayəndəlikdə konsul vəzifəsinə isə Xalq Cümhuriyyəti dövründə ədliyyə naziri vəzifəsinə tutmuş və bundan əvvəl Ermənistanda Azərbaycanın diplomatik nümayəndəliyinə rəhbərlik etmiş Teymur bəy Makinski** təyin olunmuşdu⁵.

Ə.Sadıqovun Azərbaycan diplomatik nümayəndəliyinə rəhbərlik edən şəxs

* 30 dekabr 1892-ci ildə doğulmuş **Əkbər ağa Hacı Xəlil oğlu Sadıqov (Əkbər ağa Sadıq)** 1907-1912-ci illərdə İrəvan kişi gimnaziyasında oxuyaraq orta təhsilin 8-siniflik tam kursunu bitirmiş, daha sonra Sankt-Peterburq universitetinin Hüquq fakültəsində ali təhsil almışdır. 1918-ci ilin əvvəllərində Həbib bəy Qurbanbəyov və dərbəndli Ömər Heydərovlə birlikdə Şəhərlər Birliyinin Qafqaz Diyar Komitəsinin üzvü olmuşdur. O həmçinin həmin komitənin İcra Bürosunun sədr müavini, Statistika bölməsinin müdiri və ləğvətnə komissiyasının üzvü idi. Cənubi Qafqazda demokratik respublikalar dövründə Əkbər ağa Gürcüstan Maliyyə Nazirliyində müvəkkilin köməkçisi (23 sentyabr 1918-ci ildən), Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Aşqabad şəhərində (Zakaspi hökuməti yanında) konsulu (2 aprel 1919-cu ildən), AXC-nin İrandakı diplomatik missiyasında müşavir (7 oktyabr 1919-cu ildən) və diplomatik nümayəndənin müavini (7 fevral 1920-ci ildən) vəzifələrində çalışmışdır. ASSR-in Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyində fəaliyyətindən sonra (GDR-in süqut etdiyi dövrə təsadüf edir) Avropada yaşamış, İtaliyanın Laperuze şəhərindəki Kənd Təsərrüfatı İnstitutunu bitirmiş, 1928-ci ildə intihar edərək həyatla vidalaşmışdır [GDR maliyyə nazirinin əmri, 23.11.1918, № 37 // ARDA, f. 897, s. 1, iş 13, v. 212; ARDA, f. 970, s. 2, iş 157, v. 2; XİN başçısı F.Xoyskinin əmri, 08.01.1920, № 95 // ARDA, f. 970, s. 2, iş 157, v. 35 arx.; XİN başçısı F.Xoyskinin əmri, 25.02.1920, № 100 // ARDA, f. 970, s. 2, iş 157, v. 42 arx.; M.Mərdanov, Ə.Tahirzadə, göstərilən əsər, VII cild, s. 22-27; P.Абуталыбов. Годы и встречи в Париже, М., 2006, с. 75].

⁴ ARDA, f. 28, s. 1, iş 101, v. 28.

** Qeyd edək ki, T.Makinski Ermənistanda ona qarşı cinayət işinin açılmasını və sui-qəsd hazırlanmasını bildikdən sonra 1920-ci il mayın 2-də İrəvandan ayrılaraq Tiflisə gəlmişdi. Belə ki, həmin gün İrəvan dəmir yolu vağzalında Ermənistanda səfərdə olan Gürcüstan nümayəndə heyətinin üzvü N.Ramişvili ilə görüşən Teymur bəy onunla və general Çaralovla (GDR-in Ermənistandakı diplomatik nümayəndəsi) söhbət nəticəsində təcili surətdə Ermənistanı gürcü heyəti ilə birlikdə tərk etmək qərarını vermişdi [ARDA, f. 28, s. 1, iş 101, vv. 1-2 arx.]. “Sakartvelos respublika” qəzeti 1 iyun 1920-ci il tarixli sayında Ermənistanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinə istinadən yazırdı ki, Ermənistan hərbi məhkəməsində Azərbaycanın Ermənistandakı diplomatik missiyasının 3 mühafizəçisinin işlərinə baxılacaq. Eçmiədzin qəzasında tutulmuş həmin şəxslər missiyanın başçısı Teymur bəy Makinskidən pul alıb zəngibasarlı üsyançılara aparmaqda günahlandırılırdılar [“Sakartvelos respublika” qəz., 1920, 1 iyun, № 119, s. 3]. Həmin dövrdə artıq Azərbaycanın Ermənistandakı diplomatik nümayəndəliyi fəaliyyətini dayandırmışdı. Ermənistanın Baş naziri və xarici işlər naziri A.Ohacanyan 15 may 1920-ci ildə Azərbaycanın İrəvan şəhərindəki diplomatik nümayəndəliyinə göndərdiyi teleqramda Azərbaycanda yeni hakimiyyətin formalaşması ilə əlaqədar adıçəkilən nümayəndəliyin ləğv edildiyini bildirirdi [И.Нифталиев. Азербайджанская ССР в экспансионистских планах армян: 20-е годы XX века, Баку, 2010, с. 27].

⁵ «Слово» qəz., 1920, 20 iyul, № 161.

qismində Gürcüstanda ilk yüksək səviyyəli rəsmi təması Batumda həbs olunaraq 1920-ci il 11 iyul axşamı Tiflisə gətirilmiş Azərbaycanın Batumdakı baş konsulu Mahmud bəy Əfəndiyevlə əlaqəli olur. M.Əfəndiyevin sərbəst buraxılması məsələsini müzakirə etmək üçün Ə.Sadıqov Gürcüstan xarici işlər naziri Y.Gegeçkori ilə görüşür. ASSR xalq xarici işlər komissarı M.D.Hüseynova bu görüş barədə məlumat verdiyi 14 iyul 1920-ci il tarixli məktubunda o yazırdı: “Gürcüstan xarici işlər naziri ilə görüşümdə mən Əfəndiyevin azad olunmasında təkid etdim və buna prinsipial razılıq aldım”⁶. Gürcüstan XİN-ə 23 iyul 1920-ci ildə göndərdiyi 80 nömrəli məktubunda Ə.Sadıqov Azərbaycanın Batumdakı konsulluq müəssisəsinin əməkdaşlarının diplomatik imtiyazlara sahibolma məsələsinə toxunurdu⁷.

ASSR-in Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyindən GDR Xarici İşlər Nazirliyinə 16 iyul 1920-ci ildə göndərilmiş 17 nömrəli məktubda Ə.Sadıqovun müvəqqəti rəhbərliyi altında yeni fəaliyyətə başlamış missiyanın tərkibi barədə məlumat təqdim olunurdu. Bu məktubu cavablandıran GDR Xarici İşlər Nazirliyi diqqətə çatdırırdı ki, Gürcüstan hökuməti Siranuş Şahverdova, Nina Maxaradze, Samson Abramişvili, Aleksandr Keşelidze, İvan Berdzenişvili, İosif Gelayişvili və Leonid Merotadzenin Gürcüstan əleyhinə müxtəlif əməllərdə şübhəli bilindiklərinə dair Daxili İşlər Nazirliyində olan məlumatları nəzərə alaraq onların ASSR diplomatik missiyasının heyətində təmsil olunmasını qeyri-mümkün hesab edir⁸. Diplomatik nümayəndə v.i.e. Ə.Sadıqov öz növbəsində Gürcüstan xarici işlər nazirinə 2 avqust 1920-ci ildə göndərdiyi məktubda adları çəkilən şəxslərin diplomatik nümayəndəliyə işə qəbul olunanda istintaq altında olmadıqlarını, onlara qarşı Gürcüstan Respublikası əleyhinə fəaliyyətlə bağlı ittiham irəli sürülmədiyini vurğulayaraq gürcü tərəfinin arqumentini tamamilə əsassız adlandırır, naziri onun rəhbərliyi altında çalışan əməkdaşlardan heç birinin Gürcüstan əleyhinə fəaliyyətlərdə hansısa formada iştirak etməyəcəyinə əmin edirdi⁹. Beləliklə, Gürcüstan hökuməti tərəfindən arzuolunmaz sayılan və hamısı qeyri-azərbaycanlı olması ilə diqqəti cəlb edən həmin şəxslər diplomatik missiyada fəaliyyətlərini davam etdirirlər.

Fəaliyyətinin ilk aylarında ASSR-in Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinin əsas iş yükünü Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulması prosesində xarici ölkə vətəndaşlarının üzləşdiyi problemlərlə bağlı yazışmalar təşkil edirdi. Həmin dövrdə diplomatik nümayəndəliyə əmlakların rekvizisiyası, buraxılış icazələri, sərhəd-keçid məntəqələrindəki qanunsuzluqlar və digər məsələlərlə bağlı Gürcüstan rəsmi hakimiyyət orqanları və xarici ölkələrin Tiflisdə akkreditə olunmuş missiyalarından etiraz məktubları daxil olur, eləcə də fərdi müraciətlər edilirdi. Diplomatik nümayəndəlik isə öz növbəsində həmin məktub və müraciətləri müvafiq şəkildə

⁶ Ə.Sadıqovun M.D.Hüseynova məktubu, 14.07.1920, № 6 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 63, vv. 27-27 arx.

⁷ ARDA, f. 28, s. 1, iş 71, v. 56.

⁸ Gürcüstan xarici işlər nazirinin müavini K.Sabxtarişvilinin ASSR-in GDR-dəki diplomatik nümayəndəliyinə məktubu, 28.07.1920, № 5644 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 71, v. 56.

⁹ ASSR-in Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyindən Gürcüstan XİN-ə məktub, 02.08.1920, № 119 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 71, vv. 55-55 arx.

cavablandırmaq üçün ASSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığı ilə yazışmalar aparırdı.

ASSR-in Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinin 2-ci katibi M. Talışinskiyinin imzası ilə ASSR XXİK-ə 16 iyul 1920-ci ildə göndərilən təliqədə GDR XİN-in bir gün əvvəl 5613 nömrəli məktubla Vasili Prokofyevin və Anatoli Şotniyevin Bakıdan Tiflisə gəlmələrinə köməklik göstərilməsi vəsatəti barədə məlumat verilirdi¹⁰. Bu məsələ ilə bağlı GDR-in ASSR-dəki konsulu P.Çinicişvili də M.D.Hüseynova xahiş məktubu ünvanlamışdı¹¹.

İranın Tiflisdə iqamət edən Qafqazdakı baş konsulluğundan ASSR diplomatik nümayəndəliyinə 21 iyul 1920-ci ildə göndərilmiş 1139 nömrəli məktubda Bakıda İran təbəəli vətəndaşlara qarşı törədilən özbaşınalıqlar və qanunsuzluqlara qarşı qəti tədbirlərin görülməsi, onların şəxsi və əmlak toxunulmazlığının təmin edilməsi yönündə təsirli tədbirlərin həyata keçirilməsi, iki ölkə arasında münasibətlərin soyumasına səbəb ola biləcək bu kimi halların aradan qaldırılması üçün Azərbaycan hökumətinə məlumat verilməsi xahiş olunur, qeyd olunanlarla bağlı Bakıdakı İran konsulunun ASSR XXİK-ə 11 iyulda göndərdiyi 3413 sayılı notası əlavə olunurdu¹².

İranın Tiflisdəki baş konsulluğunun ASSR-in Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinə ünvanlanmış daha bir məktubundan bəlli olur ki, baş konsulluğa diplomatik poçt aparən İranın Bakıdakı konsulluğunun diplomatik kuryeri Əli Abbas Əhmədzadəyə Azərbaycan ərazisindən çıxmaq üçün Xalq Xarici İşlər Komissarlığı tərəfindən 1920-ci il 1 iyulda buraxılış verilmişdir. 18 iyulda bu diplomatik kuryer ölkədən çıxışa icazə buraxılışını Fövqəladə Komissiyaya təhvil verib Azərbaycandan maneəsiz çıxmasına zəmanət verən yeni arayış almışdır. Buna rəğmən, 20 iyulda sərhəddəki Poylu stansiyasında Ə.Əhmədzadənin İranın Tiflisdəki baş konsulluğuna apardığı 5 paket stansiyanın komendantı tərəfindən onun əlindən alınaraq məhv edilmişdir. Bununla bağlı ASSR xalq xarici işlər komissarını məlumatlandıran ASSR-in Gürcüstanda diplomatik nümayəndəsi v.i.e. Ə.Sadıqov yazırdı ki, “İran Baş konsulu mənə beynəlxalq normaların və ümumi qəbul olunmuş xarici dövlətin rəsmi qurumlarının diplomatik poçtunun toxunulmazlığı zəmanətinin pozulması ilə bağlı etiraz notasıyla müraciət edərək gələcəkdə bu kimi halların baş verməməsi məqsədilə günahkarların cəzalandırılması üçün qeyd olunanlar barədə Sizin məlumatlandırılmanızı xahiş etmişdir”¹³. İranın Gürcüstandakı baş konsulluğunun sözügedən 24 iyul 1920-ci il tarixli 1140 nömrəli notasına cavab olaraq göndərdiyi məktubda Ə.Sadıqov Azərbaycan tərəfindən notada qaldırılan məsələnin araşdırıldığını vurğulayaraq Poylu stansiyasının komendantının sözlərinə istinadən qeyd edir ki, diplomatik kuryer Ə.Əhmədzadə ümumi buraxılışı əldə edərkən özünün kuryer

¹⁰ ASSR-in Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyindən ASSR XXİK-ə təliqə, 17.07.1920, № 32 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 101, v. 29.

¹¹ P.Çinicişvilinin M.D.Hüseynova məktubu, 17.07.1920, № 32 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 101, v. 29.

¹² ARDA, f. 28, s. 1, iş 71, vv. 64-65 arx., 69-69 arx..

¹³ ARDA, f. 28, s. 1, iş 71, vv. 46-46 arx.

olduğunu təsdiq edən buraxılışı XI ordunun Xüsusi şöbəsində qoymuş, ona görə də anlaşılmazlıq baş vermiş və sərhəd administrasiyası tərəfindən diplomatik poçt aparmağa icazəsi olmayan fərdi şəxs kimi qəbul olunmuşdur¹⁴.

Ə.Sadiqov 25 iyul 1920-ci ildə xalq xarici işlər komissarı M.D.Hüseynova göndərdiyi teleqramda yazırdı ki, anlaşılmazlıqların qarşısının alınması, eləcə də diplomatik nümayəndəliyin verdiyi icazə buraxılışlarını və digər sənədləri qəbul etmələri üçün sərhəd qurumları və Xüsusi şöbənin ASSR-in Tiflisdə diplomatik nümayəndəliyi və konsulluğunun fəaliyyətə başladığı barədə məlumatlandırılması zəruridir¹⁵.

Azərbaycan-Gürcüstan sərhədində xarici ölkə missiyasının nümayəndəsi ilə bağlı daha bir problem 1920-ci ilin 29 iyulunda baş verir. Azərbaycan sərhədçiləri Poylu stansiyasında Tiflisdən Bakıya gedən İtaliyanın Azərbaycan SSR-dəki siyasi agentliyinin nümayəndəsi Enriko İnsomu xalq xarici işlər komissarı M.D.Hüseynov və ASSR-in Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi v.i.e. Ə.Sadiqovun imzası ilə ona verilmiş tələb olunan bütün zəruri sənədlərin üzərində olmasına məhəl qoymadan Azərbaycana buraxmırlar. Bu hadisədən sonra Ə.Sadiqov 1 avqust 1920-ci ildə Azərbaycan İnqilab Komitəsinin sədri N.Nərimanova teleqram vuraraq bundan əvvəl XXİK-ə göndərdiyi 25 iyul 1920-ci il tarixli teleqramındakı təklifini təkrarlayır, eyni zamanda E.İnsom barədə yuxarıda qeyd olunanları diqqətə çatdırır və dəfələrlə təkrar olunan belə halların qarşısının alınması üçün zəruri tədbirlərin görülməsini xahiş edir¹⁶.

Tiflis sakini Lidiya Mağrubovanın onun AXC silahlı qüvvələrinin baş qərargahında xidmət etmiş əri polkovnik-leytenant Y.Mağrubov barədə məlumat verilməsinə dair diplomatik nümayəndəliyə ünvanladığı xahiş ərizəsi konsul T.Makinski tərəfindən 8 avqust 1920-ci il tarixli müşayiət məktubu ilə Xalq Xarici İşlər Komissarlığına göndərilmişdi¹⁷. Diplomatik nümayəndəliyə 18 yanvar 1921-ci ildə göndərilən cavab məktubunda Y.Mağrubovun XI ordunun Xüsusi şöbəsi tərəfindən həbs olunduğu bildirilirdi¹⁸.

Diplomatik nümayəndəliyin yazışmalarından Əkbər Sadiqovun xalq xarici işlər komissarı M.D.Hüseynovun təlimatı ilə repressiyaların dayandırılması və Ermənistanda kommunistlərin, Azərbaycanda isə daşnakların həbsdən azad olunması haqqında müqavilə layihəsini 19 sentyabr 1920-ci ildə Ermənistanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsinə göndərdiyi bəlli olur¹⁹.

Diplomatik nümayəndəlik Poylu körpüsünün minalardan təmizlənməsi və

¹⁴ ARDA, f. 28, s. 1, iş 71, vv. 46, 47.

¹⁵ Ə.Sadiqovun M.D.Hüseynova teleqramı, 25.07.1920, № 94 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 71, v. 52.

¹⁶ Ə.Sadiqovun N.Nərimanova teleqramı, 01.08.1920, № 118 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 71, v. 53.

¹⁷ T.Makinskinin Xalq Xarici İşlər Komissarlığına məktubu, 08.08.1920, № 163 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 89, v. 1.

¹⁸ ARDA, f. 28, s. 1, iş 89, v. 3.

¹⁹ ASSR-in GDR-dəki diplomatik nümayəndəliyindən Ermənistanın GDR-dəki diplomatik nümayəndəliyinə məktub, 19.09.1920, № 319 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 54, vv. 19-20.

bərpası, eləcə də həmin ərazidən keçən neft boru kəmərinin bərpası ilə bağlı ASSR və GDR-in müvafiq dövlət qurumları arasında əməkdaşlığın təmin olunmasında fəal iştirak edirdi²⁰.

Ağstafada ASSR ilə GDR arasında sülh müqaviləsinin imzalanmasına rəğmən, iki ölkə arasındakı sərhədyanı bölgələrdə vaxtaşırı gərginlik yaranırdı.

Gürcüstan xarici işlər naziri vəzifəsinin icraçısı K.Sabxtarişvili Azərbaycan SSR-in Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinə 23 iyul 1920-ci ildə göndərdiyi məktubunda Sığnaq qəzasının Eldar düzündə mübahisəsiz Gürcüstana aid olan bir neçə kəndə məxsus ərazinin Azərbaycan ordu hissələri tərəfindən tutulduğunu, taxıl məhsulları və yerli əhalinin ərzaq ehtiyatlarının Azərbaycana daşındığı barədə məlumatların daxil olduğunu bildirərək buna qəti etirazını izhar edir, Gürcüstan ərazilərinin azad edilməsi üçün təcili tədbirlərin görülməsini və aqressiv hərəkətlərin dayandırılmasını xahiş edirdi²¹. Bu məktubun məzmunu barədə məlumatı diplomatik nümayəndənin müavini Ə.Sadiqov 23 iyul 1920-ci il tarixli 75 nömrəli təliqə ilə ASSR xalq xarici işlər komissarı Mirzə Davud Hüseynova göndərmişdi²². ASSR XXİK-in tərtib etdiyi hadisələr xronikasında isə həmin ilin 1 avqustunda gürcülərin Şirək düzündə azərbaycanlılara məxsus taxıl məhsullarını və mal-qaranı apardığı barədə məlumat əks olunurdu²³.

1920-ci ilin avqust ayının əvvəlində Qarayazı düzündə ASSR ordusunun bölmələrinin cəmləşməsi ilə bağlı Gürcüstan tərəfinin ifadə etdiyi narahatlığa və narazılığa²⁴ ASSR-in Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyindən Gürcüstan XİN-ə göndərilmiş nota ilə cavab verilirdi: “Sizin 3 avqust 1920-ci il tarixli 6141 nömrəli notanıza cavab olaraq hökumətimizin təlimatı əsasında bildirirəm ki, neytral zonaya daxil olan Qıraq Kəsəmən kəndi və Poylu körpüsü ərazisində bizim qoşun hissələrinin toplanması barədə Sizdə olan məlumatlar həqiqətə uyğun deyil. Həqiqətən, qoşunların yenidən qruplaşdırılması baş vermişdir ki, bu da Ağstafa rayonunda yerləşən hərbi hissələrin digərləri ilə dəyişdirilməsi zərurətinin nəticəsi idi. Mənim hökumətim Gürcüstana qarşı heç bir aqressiv niyyətinin olmadığını qəti şəkildə bildirir və bununla yanaşı, hesab edir ki, sonuncunun hökuməti də aldığı məlumatların düzgün olmadığına əmin olduqdan sonra gürcü qoşunlarını dayanmadan Azərbaycanla sərhədə yığmaqdan və gücləndirməkdən əl çəkib, öz növbəsində, ASSR-ə qarşı aqressiv planlarının olmadığını sübut edəcək”²⁵.

Gürcüstan XİN-dən ASSR-in Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinə 25

²⁰ Bax: ARDA, f. 28, s. 1, iş 71, vv 19-24, 28-33, 78-78 arx.

²¹ Gürcüstan xarici işlər naziri v.i.e. K.Sabxtarişvilinin ASSR-in GDR-dəki diplomatik nümayəndəliyinə məktubu, 23.07.1920, № 5828 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 71, v. 38.

²² ARDA, f. 28, s. 1, iş 71, v. 39.

²³ ASSR XXİK-in İnformasiya şöbəsinin tərtib etdiyi hadisələr xronikası // ARDA, f. 28, s. 1, iş 168, v. 5.

²⁴ Gürcüstan xarici işlər naziri v.i.e. K.Sabxtarişvilinin ASSR-in GDR-dəki diplomatik nümayəndəliyinə məktubu, 03.08.1920, № 6141 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 71, vv. 57.

²⁵ ARDA, f. 28, s. 1, iş 71, v. 59.

avqust 1920-ci ildə göndərilmiş məktubda Laqodexdə və Sığnaq qəzasının digər məntəqələrində ASSR agentləri tərəfindən “guya ki əks-inqilabçı xan və bəylərə öz ərazisində sığınacaq vermiş” Gürcüstan hökumətinin ünvanına yalan və təhqir dolu çağırış və intibahnamələrin paylandığı bildirilir, nümunə kimi Zaqatala dairəsinin hərbi hakimiyyətinin nümayəndələri Vodopyanov və Tkaçovun imzası ilə yayılan çağırışın surəti əlavə olunurdu²⁶.

Həmin dövrdə Tiflislə Bakı arasında rabitə əlaqəsində mövcud olan çətinliklər diplomatik nümayəndəliyi Bakıdan həm Azərbaycandakı siyasi vəziyyət, həm də bir sıra digər xüsusi məsələlər barədə sisteməlik informasiyanın alınması imkanından məhrum edirdi. Diplomatik nümayəndəlik RSFSR-in Gürcüstandakı Səlahiyyətli Nümayəndəliyinin sərəncamında olan teleqraf aparatından istifadə etməyə məcbur idi. Qeyd olunanlar barədə XXİK-i məlumatlandıran Əkbər Sadıqov diplomatik nümayəndəliyin qarşılaşdığı digər problemlərə də diqqəti çəkirdi: “Nümayəndəlik qarşısında təxirə salınması mümkün olmayan elə məsələlər durur ki, onların həlli üçün Missiya özünü səlahiyyətli saymayaraq Mərkəzin təlimatını gözləyir. Təəssüf ki, Mərkəzin məni hətta təcili teleqraf sorğularım barədə məlumatlandırmağa lüzum görmədiyini qeyd etməyə bilmərəm... Qeyd olunanlardan başqa, şifrənin olmadığını və buna görə təcili məxfi məlumatları göndərmək imkanının olmadığını vurğulamağı zəruri bilirəm. Şifrənin zəruriliyi xüsusilə hazırkı zamanda daha çox hiss olunur. Düşünürəm ki, Siz diplomatik nümayəndəliyin komendantı İsmayıl Camalbəyovun Bakıda olmasından istifadə edib onunla şifrə göndərə bilərsiniz”²⁷.

Ə.Sadıqovun imzası ilə ASSR-in Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyində icra olunmuş sənədlər arasında ticarət-maliyyə yönümlü yazışmalara da rast gəlinir.

Ə.Sadıqov M.D.Hüseynova 23 iyul 1920-ci ildə ünvanladığı təliqəsində Azərbaycanın Batumdakı Ticarət-Maliyyə nümayəndəliyinin məlumatına²⁸ istinadən yazırdı ki, neft anbarları Zaqafqaziya və ya gürcü valyutası ilə icarəyə verilmədiyi üçün ticarət-maliyyə nümayəndəsi xarici valyuta ilə müqavilə bağlamağa icazə verilməsini gözləyir. Bu təliqədə Ə.Sadıqov həmçinin Tiflisə diplomatik nümayəndə və Batuma konsul təyin olunmasını təkid edirdi²⁹. Həmin ərəfədə ASSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığı Gürcüstanda yerləşən Azərbaycana məxsus malların taleyi haqqında məlumat əldə etmək üçün Gürcüstana xüsusi komissiya ezam etmişdi³⁰.

Azərbaycan SSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığından Gürcüstandakı diplomatik nümayəndə v.i.e. Ə.Sadıqova ünvanlanmış 31 iyul 1920-ci il tarixli məktub ilə

²⁶ Gürcüstan xarici işlər naziri v.i.e. K.Sabxtarişvilinin ASSR-in GDR-dəki diplomatik nümayəndəliyinə məktubu, 25.08.1920, № 6918 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 71, vv. 76-77.

²⁷ Ə.Sadıqovun ASSR xalq xarici işlər komissarına məktubu, 1920, avqust, № 160 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 101, vv. 46-46 arx.

²⁸ ASSR-in Batumdakı ticarət-maliyyə nümayəndəsinin diplomatik nümayəndəliyə məktubu, 21.07.1920, № 2969 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 71, v. 42-42 arx.

²⁹ Ə.Sadıqovun M.D.Hüseynova məktubu, 23.07.1920, № 76 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 71, v. 41.

³⁰ «Коммунист» qəz., Bakı, 1920, 26 iyul, № 71, s. 3.

Gürcüstan hökuməti təmsalında diplomatik nümayəndə Q.Alişibaya və ASSR Xalq Maliyyə Komissarlığı təmsalında xalq maliyyə komissarının müavini Nəsir Tağıyev tərəfindən 28 iyul 1920-ci ildə imzalanmış müqavilənin surəti göndərilirdi. Müqaviləyə görə, gürcü tərəfi Azərbaycan ərazisində olan Gürcüstan təbəəli şəxslərdən əmlak alınması üçün hesablaşmaların aparılması məqsədilə ASSR-ə müəyyən şərtlərlə 20 mln. manat borc verməli idi³¹. Ə.Sadiqov Gürcüstan maliyyə nazirinə 29 avqust 1920-ci il tarixli məktubunda sözügedən müqavilənin 3-cü bəndinə əsasən, diplomatik nümayəndəliyin Respublika Dövlət Bankındakı hesabına kreditin keçirilməli olduğunu xatırladaraq yazırdı: “Hazırda diplomatik nümayəndəlik gürcü vətəndaşlarına onlardan alınmış əmlak üçün pul ödənilməsi ilə bağlı Bakıdan, Xalq Maliyyə Komissarlığından bir sıra bildirişlər alıb, ancaq nümayəndəlik kreditin olmaması səbəbindən bu pul köçürməsinə həyata keçirə bilmir. Qeyd olunanları nəzərinizə çatdıraraq Gürcüstan hökuməti tərəfindən müqavilənin yerinə yetirilməsi ilə bağlı görülmüş işlər barədə məlumat verilməsini xahiş edirəm”³². Bu məsələ ilə bağlı diplomatik nümayəndəlik tərəfindən Gürcüstan XİN-ə də 20 dekabr 1920-ci ildə məktub ünvanlanmışdı. Həmin məktubda diplomatik nümayəndəliyə Gürcüstan vətəndaşlarına verilməli olan və ümumi məbləği 22 809 683 manat təşkil edən çox sayda bildirişlərin gəldiyi vurğulanaraq 28 iyul müqaviləsinin 2 və 3-cü bəndlərinin icra olunması və kreditin tezliklə verilməsi xahiş olunurdu³³.

Qeyd edək ki, ASSR və Gürcüstan hökuməti arasında 1920-ci ilin oktyabrında əldə olunmuş razılaşmaya görə, vətənlərinə köçən Gürcüstan vətəndaşlarına özləri ilə hər iki respublikanın nümayəndələrindən ibarət qarışıq komissiyanın müəyyən etdiyi normalar əsasında əşya aparılmasına icazə verilirdi. Gürcüstan təbəəlləri tərəfindən bahalı mebellər, xalçalar və digər malların ölkədən çıxarılması halları çoxaldığı üçün Fövqəladə Nəqliyyat Komissiyası Xalq Xarici İşlər Komissarlığından əşyaların çıxarılmasına izn verərkən həmin əşyaların alınma tarixi və həqiqətən, Gürcüstana köçən vətəndaşa aid olduğunu təsdiq edən yerli “domkom”lardan (ev komitələrindən) alınmış arayışın təqdim olunmasını tələb etməyi xahiş edirdi³⁴.

1920-ci il 5 avqustda Tiflisdə Azərbaycan və Gürcüstan dəmir yolları arasında yaranacaq məsələlərin tənzimlənməsi üzrə konvensional agentlik fəaliyyətə başlayır³⁵. Bundan 10 gün sonra Bakı-Tiflis qatırı fəaliyyətini bərpa edir³⁶.

1920-ci il 30 avqustda Azərbaycan SSR hökumətinin sədr müavini, xarici işlər və maliyyə komissarı Mirzə Davud Hüseynov Bakıdan Tiflisə yola düşür³⁷. “Slovo” qəzeti 4 sentyabr 1920-ci il tarixli xəbər xronikasında M.D.Hüseynovun Gürcüstana səfəri çərçivəsində Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinə başçılıq

³¹ ASSR XXİK-dən Ə.Sadiqova məktub, 31.07.1920, № 5766 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 54, vv. 13-14.

³² Ə.Sadiqovun Gürcüstan maliyyə nazirinə məktubu, 29.08.1920, № 235 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 54, v. 15.

³³ M.İsrafilovun Gürcüstan XİN-ə məktubu, 20.12.1920, № 982 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 54, vv. 17-17 arx.

³⁴ «Коммунист» qəz., Bakı, 1920, 18 oktyabr, № 140.

³⁵ ASSR XXİK-in İnformasiya şöbəsinin tərtib etdiyi hadisələr xronikası // ARDA, f. 28, s. 1, iş 168, v. 5.

³⁶ yenə orada, v. 6.

³⁷ yenə orada, v. 14.

edən Ə.Sadiqov və Gürcüstanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəsi Q.Alışbaya ilə birlikdə 1 sentyabrda Gürcüstan hökumətinin sədr müavini Q.Lordkipanidze ilə görüşdüyü, görüş zamanı iki ölkə arasında, əsasən, iqtisadi əməkdaşlığı əhatə edən məsələlərin geniş müzakirə olunduğu barədə məlumat yayımlayırdı³⁸.

M.D.Hüseynovun Gürcüstana bu səfərindən sonra Azərbaycan SSR-in Gürcüstanda o zamanadək vakant olan diplomatik nümayəndəsi vəzifəsinə təyinat verilir. Bu vəzifə Müslüm (Əbümüslüm) İsrafilova* etibar edilir.

3.1.2. Müslüm İsrafilovun rəhbərliyi dövrü

Mətbuat səhifələrindən M.İsrafilovun 1920-ci ilin 17 sentyabr tarixində Tiflisə gəldiyi³⁹ və bir neçə gün sonra Gürcüstanın xarici işlər nazirinin müavini K.Sabxtarişvili ilə görüşüb etimadnaməsini təqdim etdiyi bəlli olur⁴⁰.

M.İsrafilovu vəzifə başında ilk təbrik edənlər sırasında RSFSR-in Gürcüstandakı səlahiyyətli nümayəndəsi v.i.e. Leonid Stark olur. Mətbuat M.S.Kirovun yerinə təyin olunmuş L.N.Starkın 27 sentyabrda yeni vəzifəsinin icrasına başlamış M.İsrafilovu ziyarət etdiyini yazırdı⁴¹.

M.İsrafilovun diplomatik nümayəndə qismində atdığı ilk addımlarından biri 19 sentyabrda Tiflisdə 100-ə yaxın Azərbaycan vətəndaşının həbs olunmasına kəskin reaksiya verməsi olur. Onun imzası ilə 21 sentyabr 1920-ci ildə Gürcüstan XİN-ə göndərilən notada Azərbaycan vətəndaşlarının onlara heç bir ittiham irəli sürülmədən kütləvi saxlanmasına etiraz bildirilərək dərhal azadlığa buraxılması tələb olunurdu⁴².

³⁸ «Слово» qəz., 1920, 4 sentyabr, № 201.

* Azərbaycan SSR-in Gürcüstan Demokratik Respublikasındakı ilk diplomatik nümayəndəsi **Əbü(müslüm) Mirzə Cəbrayıl bəy oğlu İsrafilov** 15 aprel 1888-ci ildə Dərbənd şəhərində anadan olmuşdu. Dağıstanın Teymurxanşura şəhərindəki edadi (real) məktəbində orta, Sankt-Peterburq Universitetinin Hüquq fakültəsində ali təhsil almışdı. Məmməd Yusif Cəfərov, Rəşid bəy Axundzadə, Rüstəm xan Xoyski, Əlixan Qantəmirov, Qasım Qasimov və Həmid bəy Şahtaxtinski kimi tanınmış hüquqşünaslarla birlikdə Bakı Dairə Məhkəməsi sistemində vəkil köməkçisi vəzifəsində çalışmışdı [Кавказский календарь на 1917 г., Тифлис, 1916, с. 653-654]. Rusiya Sosial-Demokrat Fəhlə (bolşevik) Partiyasının Dərbənd təşkilatının yaradılmasında fəal iştirak etmişdi. Azərbaycan Milli Komitəsinin 5 avqust 1917-ci ildə keçirilmiş toplantısında komitənin iki katibindən biri seçilmişdi. Cümhuriyyət dövründə Dərbənd şəhərinə başçılıq etmişdi [M.Mərdanov. Ə.Tahirzadə. 1920-ci ilədək ali məktəblərdə oxumuş azərbaycanlılar (Ensiklopedik soraq kitabı), III cild, Bakı, 2019, s. 451-458]. 1920-ci ilin aprel ayının 1-də Azərbaycanın İrandakı diplomatik nümayəndəliyinə birinci katib vəzifəsinə təyin olunmuşdu [XİN başçısı F.Xoyskinin əmri, 13.04.1920, №116// ARDA, f. 970, s. 2, iş 86, v. 108].

³⁹ «Слово» qəz., 1920, 21 sentyabr, № 214.

⁴⁰ «Ахали коммунисти» qəz., 1921, 29 sentyabr, № 54; «Ertoba» qəz., 1920, 29 sentyabr, № 220, s. 3; «Борьба» qəz., 1920, 29 sentyabr, № 220 (775), s. 4.

⁴¹ «Слово» qəz., 1920, 30 sentyabr, № 221, s. 3.

⁴² ASSR-in GDR-dəki diplomatik nümayəndəliyinin GDR XİN-ə məktubu, 21.09.1920, № 352 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 71, v. 87.

Bundan bir gün sonra – 22 sentyabr 1920-ci ildə icra olunmuş məktubla diplomatik nümayəndəliyin İnformasiya şöbəindən XXİK-in İnformasiya bölməsinə nümayəndəliyin heyətinin siyahısı, eləcə də Gürcüstan hökumətinin tərkibi, parlament fraksiyaları, Vrangəl hökumətinin tərkibi və Gürcüstanda Antanta nümayəndələri (İngiltərə – Lyukk, İtaliya – Franzzi) barədə məlumatlar təqdim olunmuşdur⁴³.

25 sentyabr 1920-ci ildə Tiflisdə Azərbaycanla Litva hökumətləri arasında hüquq zamanətləri haqqında saziş imzalanmış⁴⁴, çox keçmədən diplomatik nümayəndəlikdən XXİK-ə RSFSR və Litva Demokratik Respublikası arasında imzalanmış sülh müqaviləsindən çıxarışların surəti göndərilmişdir⁴⁵.

Həmin dövrdə Azərbaycan və Gürcüstan bankları arasında birbaşa pul köçürmələrinin həyata keçirilməsi mümkün olmadığı üçün Gürcüstanda ticarət əməliyyatları aparan ASSR-in müxtəlif dövlət qurumları vəziyyətdən çıxış yolunu ASSR-in Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinin hesabına tələb olunan miqdarda vəsait yatırmaqla tapırdılar. Mətbuat səhifələrindən bəlli olur ki, ASSR Xalq Əmək Komissarlığı 1920-ci ilin oktyabr ayının əvvəlində Gürcüstana Sosial müdafiə şöbəsinin nümayəndəsini ezam etmiş və onun adına Tiflisdəki diplomatik missiyaya 3000000 manat* köçürmüşdü⁴⁶. Həmin ərəfədə Gürcüstandan Bakıya məhsulların (çay, tütün və Borjom suyu) ilk partiyası daxil olmuş və ASSR Xalq Əmək Komissarlığına verilmişdi⁴⁷. ASSR Xalq Yollar Komissarlığı zəruri dəmir yolları materialları alınması məqsədilə İnqilab Komitəsindən ASSR-in Tiflisdəki nümayəndəliyinə gürcü valyutası ilə 3 milyon manat göndərməsini xahiş etmişdi⁴⁸.

Xalq xarici işlər komissarı M.D.Hüseynov İngiltərə və Fransa ilə əsirlərin dəyişdirilməsi ilə bağlı danışıqlar aparmaq üçün ASSR-in Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsinin müavini Əkbər ağa Sadiqovu öz səlahiyyətli nümayəndəsi təyin etmiş və müvafiq olaraq Ə.Sadiqova 19 oktyabr 1920-ci ildə 620/n nömrəli mandat vermişdi⁴⁹. 14 oktyabr 1920-ci il tarixli təliqəsində o, diplomatik nümayəndə M.İsrafilovdan bu təyinat barədə qarşı tərəfin nümayəndələrinə məlumat verilməsini xahiş edirdi⁵⁰. Eyni zamanda sözügedən danışıqlarda nəzərə alınması üçün XXİK-dən diplomatik nümayəndəliyə Azərbaycanda əsirlikdə olan Böyük Britaniya və Fransa təbəəllilərin, eləcə də Maltada sürgündə olan türk siyasi məhbuslarının siyahısı göndərilmişdi⁵¹. Qeyd edək ki, ondan əvvəl avqustun 29-da M.D.Hüseynov RSFSR-in

⁴³ ARDA, f. 28, s. 1, iş 38, v. 200-202 arx.

⁴⁴ «Борьба» qəz., 1920, 10 oktyabr, № 230 (785), s. 3.

⁴⁵ M.İsrafilovun XXİK-ə məktubu, 11.10.1920, № 470 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 63, v. 5.

* Azərbaycanda sovet hakimiyyəti elan olunduqdan sonra dövriyyəyə buraxılmış pul vahidi də Azərbaycan türkcəsində manat, rus dilində rubl adlanırdı.

⁴⁶ «Коммунист» qəz., Bakı, 1920, 4 oktyabr, № 128, s. 6.

⁴⁷ yənə orada.

⁴⁸ «Коммунист» qəz., Bakı, 1920, 10 oktyabr, № 133.

⁴⁹ ARDA, f. 28, s. 1, iş 71, v. 158.

⁵⁰ ARDA, f. 28, s. 1, iş 71, v. 155.

⁵¹ XXİK-dən diplomatik nümayəndəliyə təliqə, 19.10.1920, № 621/n // ARDA, f. 28, s. 1, iş 71, vv. 151-153.

Gürcüstandakı səlahiyyətli nümayəndəsi S.M.Kirova, surətini isə Ə.Sadıqova göndərdiyi teleqramda Azərbaycan SSR hökumətinin Bakıda həbs olunmuş ingilislərin İstanbulda həbs edilmiş kamalçı türklərə dəyişməyə razı olduğunu RSFSR xalq xarici işlər komissarının müavini, əsirlərin dəyişdirilməsi üzrə səlahiyyətli nümayəndə M.M.Litvinova çatdırmağı xahiş edirdi⁵².

Sovet Azərbaycanının əsirlərin mübadiləsi məsələsində prinsipial mövqeyi türk rəsmiləri tərəfindən təqdir edilirdi. Mahmud Əsəd (Türkiyə Böyük Millət Məclisinin İzmir millət vəkili) Mustafa Kamal Paşadan “Maltadan türklər azad edilməyincə Bakıdakı ingilislər də azad edilməyəcəklər deyərək ingilis hökumətinə rəsmi cavab verib fədakarlığını və qardaşlığını göstərən Azərbaycan hökumətinə türk hökuməti adından təşəkkür etməyi” xahiş etmiş, Mustafa Kamal Paşa 23 oktyabr 1920-ci ildə bununla bağlı öz təşəkkürünü bildirmişdi⁵³.

Böyük Britaniyanın Cənubi Qafqazda ali komissarı polkovnik-leytenant Klod Stoks, RSFSR-in Gürcüstandakı səlahiyyətli nümayəndəliyinin müşaviri Leonid Stark və Azərbaycan SSR-in Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi M.İsrafilov arasında 1 noyabr 1920-ci ildə keçirilmiş görüş nəticəsində qərara alınır ki, M.İsrafilovda olan 2 siyahı əsasında Bakıda hərbi əsir olan 62 Britaniya vətəndaşı azad olunub Tiflisə göndərməli, həmçinin siyahıdan kənar vətənlərinə dönmək istəyən Britaniya vətəndaşları olarsa, onlara da bu imkan yaradılmalıdır. Britaniya vətəndaşlarının azad olunması barədə Azərbaycan hakimiyyəti M.İsrafilova, o da öz növbəsində Britaniyanın Tiflisdəki nümayəndəsinə bilgi verməlidir. Sonuncu isə Batum üzərindən rus hərbi əsirlərinin saxlandığı ingilis gəmilərini məlumatlandırmalı və həmin gəmilər əsirləri düşürmək üçün Odessaya yan almalıdırlar⁵⁴.

Qeyd olunan görüşdən bir gün sonra – 2 noyabrda əsirlərin dəyişdirilməsi ilə bağlı danışıqlarda Azərbaycan SSR heyətinə rəhbərlik etmək üçün Tiflisdə olan M.D.Hüseynov buradakı Azərbaycan diplomatik nümayəndəliyindən N.Nərimanova teleqram yollayaraq 67 nəfərdən ibarət olan ingilis hərbi əsirlərinin siyahısını təqdim edir və onların Ağstafaya təcili göndərilməsini xahiş edirdi⁵⁵. N.Nərimanov 5 noyabr 1920-ci ildə göndərdiyi cavab teleqramında həmin gündən etibarən ingilis hərbi əsirlərini Azərbaycanın Tiflisdəki diplomatik nümayəndəliyinin sərəncamına göndərdiyini, bu şəxslərin Gürcüstandakı Böyük Britaniya və Fransa nümayəndəliklərinə təhvil verilməli olduğunu bildirir⁵⁶. Bu teleqramın surəti adıçəkilən ölkələrin Tiflisdəki nümayəndəliklərinə də göndərilir. Nəticə etibarilə, Bakıdan Tiflisə yola salınan ingilis

⁵² ARDA, f. 28, s. 1, iş 168, v. 14.

⁵³ M.Qasımlı, göstərilən əsəri, s. 97.

⁵⁴ ARDA, f. 28, s. 1, iş 54, v. 75.

⁵⁵ M.D.Hüseynovun N.Nərimanova teleqramı, 02.11.1920, № 11 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 54, v. 74a.

⁵⁶ N.Nərimanovun ASSR-in GDR-dəki diplomatik nümayəndəliyinə teleqramı, 05.11.1920, № 4158 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 54, v. 78.

və fransız əsirlər Odessaya göndərilir, bunun müqabilində Malta adasında saxlanılan 40 türk məhbus azad olunur⁵⁷.

Dövri mətbuatı diqqətlə izləyən diplomatik nümayəndəlik 1920-ci ilin son aylarında “Slovo” («Слово»), “Borba” («Борьба»), “Aşxatavor”, “Mşak” (“Մշակ”), “Ertoba” („ერთობა“), “Kommunist” («Коммунист»), “Mitsa” („მიწა“), “Saxalxo qazeti” („სახალხო გაზეთი“), “Sakartvelo” („საქართველო“), “Sakartvelos respublika” („საქართველოს რესპუბლიკა“), “Batumskaya jizn” («Батумская жизнь»), “Raboçaya jizn” («Рабочая жизнь»), “Novosti dnya” («Новости дня»), “Sasoplo qazeti” („სასოფლო გაზეთი“), “Ponedelnik” («Понедельник»), “Tiflis” («Тифлис»), “Exo Batuma” («Эхо Батума»), “Qruziya” («Грузия»), “Batomis purtseli” („ბათუმის პურცელი“), “Banvori Dzayn” (“Բանվորի ձայն”), “Yengi dünya”, “Volniy qorod” («Вольный город»), “Eşmakis matraxi” („ეშმაკის მატრახი“), “Axali sxivi” („ახალი სხივი“), “Soplis muşa” („სოფლის მუშა“), “Nor-Xosk”, “Jeleznodorojnik” («Железнодорожник»), “Rkinis qza” („რკინის გზა“), “Muşata tsxovreba” („მუშათა ცხოვრება“), “Mxedari” (მხედარი), “Samuslimano Sakartvelo”/“İslam Gürcüstanı” („სამუსლიმანო საქართველო“/“مسلمان საქართველო“), “Kımskiy vestnik” («Крымский вестник»), “Le Bosphore”, “Volya Rossii” («Воля России»), “Novaya Rossiya” («Новая Россия»), “Svobodnaya misl” («Свободная мысль»), “Obşeye delo” («Общее дело»), “Tsisartğela” („ცისარტყელა“), “Posledniye novosti” («Последние новости») və s. qəzet və jurnallara abunə yazılmışdı⁵⁸. 1921-ci ilin mart ayında isə nümayəndəlik 68 adda xarici mətbuat orqanına abunə olmuşdu⁵⁹.

Ağstafa müqaviləsindən sonra nisbətən normallaşan ASSR-GDR münasibətləri 1920-ci ilin oktyabr ayında bolşeviklərin Gürcüstanda fəallaşması və bu ölkəyə qarşı daha aqressiv siyasət yürütməsi ilə soyumağa başlayır və bu, ASSR-in Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyi ilə Gürcüstan XİN-i arasında aparılan diplomatik yazışmaların ritorikasında da özünü büruzə verirdi. GDR xarici işlər naziri v.i.e. K.Sabxtarişvilinin Müslüm İsrailova 22 oktyabr 1920-ci il tarixli məktubunda yazırdı: “Xahiş edirəm, Azərbaycan və Sovet Rusiyasının zirehli qatarlarının Poylu stansiyası yaxınlığında Poylu körpüsündə görünməsinin arzuolunmazlığı barədə sizin hökuməti məlumatlandırın. Çünki adıçəkilən qatarların qəflətən görünməsi Gürcüstan Demokratik Respublikasının sərhəd postları tərəfindən dost Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları üçün çox arzuolunmaz nəticə verəcək hərəkətlərə səbəb ola bilər”⁶⁰.

Azərbaycandan Gürcüstana neft məhsullarının daşınmasına qoyulmuş məhdudiyyətlər də GDR rəhbərliyi tərəfindən narahatlıqla qarşılanır və qeyri-dost addım

⁵⁷ M.Qasımlı, göstərilən əsəri, s. 100.

⁵⁸ ARDA, f. 28, s. 1, iş 730.

⁵⁹ ARDA, f. 28, s. 1, iş 689, v. 88.

⁶⁰ K.Sabxtarişvilinin M.İsrailova məktubu, 22.10.1920, № 9266 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 71, v. 114.

kimi qiymətləndirilirdi. Gürcüstana neft məhsullarının buraxılmasına dair fəvqəladə və səlahiyyətli nümayəndə hüququnda danışıqların aparılması ASSR hökuməti tərəfindən xalq xarici işlər komissarı Mirzə Davud Hüseynova həvalə olunmuşdu. Buna dair məlumatı 28 oktyabr 1920-ci il tarixli məktubunda GDR xarici işlər nazirinin diqqətinə çatdıran Müslüm İsrailov həmçinin qeyd edirdi ki, “ASSR və RSFSR arasında imzalanmış hərbi-iqtisadi müqavilə əsasında neftin xaricə buraxılması məsələsi qeyd olunan respublikaların hökumətləri tərəfindən müstərik şəkildə tənzimlənir”⁶¹. ASSR İnqilab Komitəsinin sədri N.Nərimanov tərəfindən M.D.Hüseynova onun Gürcüstana ASSR-in fəvqəladə və səlahiyyətli nümayəndəsi qismində göndərilməsi və ASSR İnqilab Komitəsi adından qərarlar qəbul etməsi hüququna malik olmasını təsdiq edən 313 nömrəli mandat verilmişdi⁶².

4 noyabr 1920-ci ildə Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin Siyasi Bürosunun və Rusiya Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin Qafqaz Bürosunun üzvlərinin birgə toplantısında M.D.Hüseynovun və A.Şeymanın Gürcüstan rəhbərliyi ilə apardıqları danışıqlara dair hesabatları dinlənilir və onların bu istiqamətdə fəaliyyətləri qənaətbəxş hesab olunur⁶³.

Gürcüstan XİN diplomatik nümayəndəliyə 1920-ci il 20 noyabrda ünvanladığı notada Ağstafa müqaviləsinin 3-cü (Qırmızı körpü və Poylu körpüsünün sahələrinin, eləcə də Kür çayının sol sahilinin neytral ərazilər kimi tanınmasına dair) və 4-cü (neytral ərazilərdə istehkamların qurulmaması, hərbi hissələrin yerləşdirilməməsi və ərazilərin idarəçiliyinin Azərbaycanda qalmasına dair) bəndlərinin icrasına nəzarət etmək üçün tərəflərin yaratmalı olduğu 4 nəfərdən ibarət qarışıq komissiyanın 5 ay keçməsinə baxmayaraq, formalaşdırılmadığına vurğu edir və bu istiqamətdə təcili tədbirlərin görülməsini xahiş edir⁶⁴. Diplomatik nümayəndəlik bu notanın məzmunu barədə məlumatı Azərbaycan SSR XXİK-ə göndərir⁶⁵.

ASSR xalq xarici işlər komissarı M.D.Hüseynova 1920-ci ilin noyabrında göndərdiyi “tam məxfi” və “yalnız şəxsən” qriffli 12/c nömrəli məktubunda “XI ordunun Hərbi İnqilab Şurası tam məxfi operativ tapşırıqları yerinə yetirmək üçün Gürcüstana Qeydiyyat şöbəsinin əməkdaşlarının göndərilməsini zəruri hesab edir və bu məqsədlə ASSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığına diplomatik kuryerlər qismində Skentiesko, Bunkovski və Vilmanın işə götürülməsini və təcili xaricə göndərilməsinə təkidlə vəsatət qaldırır”dı⁶⁶. Arxiv sənədlərindən bu vəsatətin qismən təmin olunduğu,

⁶¹ M.İsrailovun GDR XİN-ə məktubu, 28.10.1920, № 607 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 71, v. 118.

⁶² ARDA, f. 28, s. 1, iş 63, v. 6.

⁶³ AKP MK-nın Siyasi Bürosunun RKP MK-nın Qafqaz Bürosu ilə il tarixli birgə iclasının protokolu, 04.11.1920, № 4 // ARPIİİSSA, f. 1, s. 1, iş 22, vv. 16-19.

⁶⁴ Gürcüstan XİN-in diplomatik nümayəndəliyə məktubu, 20.11.1920, № 10297 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 54, v. 9.

⁶⁵ ARDA, f. 28, s. 1, iş 54, v. 10.

⁶⁶ ARDA, f. 28, s. 1, iş 112, v. 47.

məktubda adı qeyd olunan German Vilmanın 1921-ci ilin fevral ayında ASSR-in Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinə komendant vəzifəsinə təyin olunduğu bəlli olur⁶⁷.

Azərbaycan Kommunist Partiyasının (bolşeviklər) Mərkəzi və Bakı komitələrinin mətbu orqanı olan "Bakinski raboçi" qəzeti 18 noyabr 1920-ci il tarixli sayında Tiflisdə kommunizmə və türk milliyətçilərinə meyillilikdə şübhəli bilinən 200 müsəlmanın həbs olunduğu barədə məlumat dərc edirdi⁶⁸. Həmin qəzet 15 dekabrda Suren Stepanoviç Şaumyanın Gürcüstan hökumətinə ünvanladığı son üç gündə Tiflisdə 70 kommunistin həbsinə etiraz notasının mətnini çap etmişdi⁶⁹. RSFSR-in Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi Aron Şeyman rəhbəri olduğu qurumun 11 dekabrda həbs olunmuş 7 əməkdaşının 24 saat içərisində sərbəst buraxılmaları və həbsdə əli olanların cəzalandırılmaları tələbi ilə Gürcüstan rəsmiləri qarşısında məsələ qaldırmışdı⁷⁰.

1920-ci ilin dekabr ayında Azərbaycan SSR-in də Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinin və bu ölkəyə ezam olunan dövlət strukturlarının əməkdaşlarının yerli hüquq-mühafizə və təhlükəsizlik orqanları tərəfindən həbsi kütləvi xarakter almışdı. Belə hallara qarşı diplomatik nümayəndəliyin rəsmi etirazları çox zaman nəticəsiz qalırdı.

8 dekabr 1920-ci ildə Batumda müvəqqəti qaldığı mənzildə cinayət axtarışı şöbəsinin milisləri tərəfindən Azərbaycan SSR Xalq Maliyyə Komissarlığının kollegiya üzvü Məmmədhusəyn Məmmədov həbs olunmuşdu. Diplomatik nümayəndəliyin bununla bağlı Gürcüstan XİN-ə məktubunda M.Məmmədovun Xalq Maliyyə Komissarlığı tərəfindən keçmiş Azərbaycan Maliyyə Nazirliyinin Gürcüstandakı maliyyə agentliyinin və Batum şəhərində ticarət-maliyyə nümayəndəliyinin sənədlərini reviziya etmək üçün ezam olunduğu, ezamiyyə vəsiqəsində Gürcüstanın ASSR-dəki diplomatik nümayəndəliyinin vizasının yer aldığı vurğulanaraq saxlanılma motivləri barədə məlumat verilməsi və təcili həbsdən azad olunması xahiş edilirdi⁷¹. Diplomatik nümayəndəlik Gürcüstan XİN-ə göndərdiyi 13 dekabr 1920-ci il tarixli 912 nömrəli məktubunda da eyni məsələyə toxunurdu⁷².

M.İsrafilov Gürcüstan XİN-ə ünvanladığı 12 dekabr 1920-ci il tarixli 904 nömrəli məktubunda diplomatik nümayəndəliyin I katibi Kalistrat Ketevanidzenin, 13 dekabr 1920-ci il 943 nömrəli məktubunda nümayəndəliyin tərcüməçiləri Leonti Mirotadze və Baqrat Meçitovun, 15 dekabr 1920-ci il tarixli 996 nömrəli məktubunda

⁶⁷ ARDA, f. 28, s. 1, iş 734, v. 58.

⁶⁸ «Бакинский рабочий» qəz., 1920, 18 noyabr, № 10 (97), s. 1.

⁶⁹ «Бакинский рабочий» qəz., 1920, 15 dekabr, № 33 (120), s. 1.

⁷⁰ yenə orada.

⁷¹ ASSR-in GDR-dəki diplomatik nümayəndəliyinin GDR XİN-ə məktubu, 08.12.1920, № 880 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 71, vv. 134, 136.

⁷² ARDA, f. 28, s. 1, iş 71, vv. 168-168 arx.

isə yaylaqların istifadəsi ilə bağlı məsələləri müzakirə etmək üçün Gürcüstana gəlmiş Musa Tomayevin həbsinə qəti etirazını bildirirdi⁷³.

23 dekabr 1920-ci ildə Gürcüstanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəsinin Gürcüstana buraxılış sənədini alaraq Azərbaycan SSR-in “Avtonəqliyyat” qurumunun hərbi komissarının tapşırığı ilə Bakıdan Tiflisə gəlmiş Kiknadze Xüsusi dəstənin əməkdaşları tərəfindən tutulmuşdu. 25 dekabrda Xüsusi dəstənin rəisi tərəfindən azad olunan Kiknadzeyə ən qısa müddətdə Gürcüstanın hüduqlarını tərk etməsi təklif olunmuşdu. Diplomatik nümayəndəlik Gürcüstan XİN-ə müraciət edib Kiknadzenin ona həvalə olunmuş işləri görmək üçün müvəqqəti Tiflisdə olmasının çox zəruri olduğunu və işləri bitirən kimi gedəcəyini vurğulayaraq Xüsusi dəstənin rəisinin onun təcili çıxarılması barədə qərarının ləğv edilməsini xahiş edirdi⁷⁴.

M.İsrafilov Gürcüstan XİN-ə ünvanladığı 23 dekabr 1920-ci il 1034 nömrəli notada daha əvvəl göndərdiyi notalardakı məlumatları ümumiləşdirərək yazırdı ki, son zamanlar Tiflisdə ASSR-in Tiflisə ezam olunmuş mərkəzi qurumlarının, eləcə də bizim nümayəndəliyin məsul əməkdaşlarına qarşı gürcü hakimiyyəti kütləvi repressiyalar həyata keçirir. Hər gün gürcü administrasiyası tərəfindən diplomatik nümayəndəliyin əməkdaşları, onlar tərəfindən missiyanın tərkibinə daxil olmaları barədə sənədlərin təqdim edilməsinə baxmayaraq, həbs olunurlar. Xüsusilə belə həbslər dekabr ayında daha da çoxalıb və bu ay ərzində aşağıdakı həbslər həyata keçirilib: 8 dekabrda Xalq Maliyyə Komissarlığının kollegiya üzvü Məmmədhüseyn Məmmədov həbs olunub Xüsusi dəstədə (şöbədə – F.V.) saxlanılır və ona indiyədək heç bir ittiham irəli sürülməyib; 10 dekabrda Tiflisə gəlmiş Azərbaycan SSR-in Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinin I katibi Kalistrat Qriqoryeviç Ketevanidze 11 dekabrda həbs olunub və Kutais həbsxanasına göndərilib; 17 dekabrda diplomatik nümayəndəliyin əməkdaşları Baqrat Meçitov və Leonti Mroveli həbs olunublar, onlardan sonuncu Kutais həbsxanasına göndərilibdir və nəhayət, dekabr ayının ortalarında I və II Şıxlı, Yuxarı və Aşağı Salahlı kənd sakinlərinin Qarayazı otlaqlarından istifadə etmələrinə dair bu kənd icmaları adından danışıqlar aparmaq səlahiyyəti verilmiş Azərbaycan vətəndaşı Musa Tomayev Xüsusi dəstə tərəfindən həbs edilib və indiyədək orada saxlanılmaqdadır⁷⁵”. Gürcüstan hökumətindən Azərbaycan SSR ilə dostluq münasibətlərinin qorunması üçün həbslərin dayandırılması və həbs olunan əməkdaşların təcili azad olunması təkid olunan notada eyni zamanda diplomatik nümayəndəlik vasitəsilə Azərbaycan tərəfinin bundan əvvəl qaldırdığı, ancaq cavabsız qalan digər məsələlərə də toxunularaq qeyd olunurdu ki, Azərbaycan SSR diplomatik nümayəndəliyi 1920-ci il 28 avqust tarixli 235 saylı və 22 dekabr tarixli 982 saylı notalarında Gürcüstan hökumətindən 28 iyul 1920-ci il tarixli müqaviləyə görə Azərbaycan SSR-ə ayırmalı olduğu 28

⁷³ ARDA, f. 28, s. 1, iş 71, vv. 168-168 arx.

⁷⁴ ARDA, f. 28, s. 1, iş 71, vv. 165-165 arx.

⁷⁵ ARDA, f. 28, s. 1, iş 113, vv. 115-116; iş 71, v. 139.

milyon manat borc öhdəliyinin yerinə yetirilməsini xahiş etmişdir. Notada həmçinin diplomatik nümayəndəliyin 1920-ci il 28 noyabr tarixli 796 sayılı və 1920-ci il 22 dekabr tarixli 998 sayılı notalarında Ermənistandan Gürcüstan ərazisinə Borçalı və Axalkələk qəzalarına pənah gətirmiş müsəlman qaçqınların vəziyyətinin öyrənilməsi üçün ASSR Xalq Əmək Komissarlığının Qaçqınlar şöbəsinin nümayəndəsinin Tiflisə ezam olunması zərurətinin ifadə olunduğu xatırladılırdı⁷⁶.

Diplomatik nümayəndəlik Gürcüstan XİN-ə 28 dekabr 1920-ci il tarixli 1034 nömrəli notasına əlavə olaraq göndərdiyi telefoqramında həmin il 23 dekabrda həbs olunmuş İnformasiya şöbəsinin əməkdaşı Nağı Bağirovun sərbəst buraxılmasını xahiş edirdi⁷⁷. Buna cavab məktubunda Gürcüstan XİN-dən N.Bağirovun Gürcüstan hökuməti əleyhinə fəaliyyət, Tiflisdə kütlə arasında qeyri-leqal iş və toplantılar təşkil edib təbliğatla məşğul olmasına görə həbs olunduğu, Kutais həbsxanasında saxlanıldığı bildirilir⁷⁸.

M.İsrafilov xalq xarici işlər komissarı M.D.Hüseynova 30 dekabr 1920-ci ildə ünvanladığı məktubunda Gürcüstana ezam olunmuş Azərbaycan müəsisələrinin və ona həvalə olunmuş nümayəndəliyin əməkdaşlarının həbsi hallarının çoxalması ilə bağlı Gürcüstan hökumətinin onun notalarına qaneedici cavab vermədiyini bildirir, bununla bağlı artıq bütün təsir imkanlarını tükətdiyini nəzərə çatdıraraq Gürcüstan XİN-ə 28 dekabr 1920-ci ildə ünvanladığı 1034 nömrəli notasının surətinin göndərir⁷⁹. Həmin notanın surətini M.İsrafilov RSFSR-in Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi Aron Şeymana da ötürmüşdü⁸⁰.

Azərbaycan SSR-in Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinin sözügedən 1034 nömrəli notasına cavab olaraq Gürcüstanın xarici işlər naziri vəzifəsinin icraçısı K.Sabaxtarişvili 15 yanvar 1921-ci il tarixli 423 nömrəli məktubunda bildirirdi ki, araşdırmalar notada adları çəkilən şəxslərin həbslərinin onların cinayət tərkibli fəaliyyətlərini sübut edən faktlara əsaslandığını göstərir. Mərkəzi qurumların və ya diplomatik nümayəndəliyin əməkdaşları olmaları həmin şəxsləri məsuliyyətdən azad etmir. Konkret hallara gəldikdə, nümayəndəliyin əməkdaşları Meçitov və Mirotadze xarici missiyanın nümayəndələri ola-ola Gürcüstan Respublikası əleyhinə qeyri-leqal iş aparmalarına görə həbs olunublar. Mirotadze qeyri-leqal fəaliyyətinə görə daha əvvəl də bir neçə dəfə həbs olunmuşdur. Yaylaqlar məsələsinin nizamlanması üzrə səlahiyyətli nümayəndə Musa Tomayevə gəldikdə isə o, sərəncamında olan böyük kapitalla kənd əhalisi arasında Gürcüstan Respublikası əleyhinə təbliğat apardığı

⁷⁶ ARDA, f. 28, s. 1, iş 113, vv. 115-116; iş 71, v. 139.

⁷⁷ Diplomatik nümayəndəliyin Gürcüstan XİN-ə telefoqramı, 29.12.1920, № 1040 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 71, v. 169.

⁷⁸ Gürcüstan XİN-dən diplomatik nümayəndəliyə məktub, 31.01.1921, № 11398 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 71, v. 170.

⁷⁹ M.İsrafilovun M.D.Hüseynova məktubu, 30.12.1920, № 1051 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 71, v. 172.

⁸⁰ M.İsrafilovun A.L.Şeymana məktubu, 29.12.1920, № 1037 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 71, v. 171.

üçün həbs olunub. Maliyyə məsələləri üzrə xalq komissarlığının idarə heyətinin üzvü Məmməd Hüseyin Hüseyinov Batum vilayətində Gürcüstan Respublikası əleyhinə işin təşkili üçün böyük kapitalla Gürcüstana gəlib, bu məqsədlə uyğun adamlar axtarib böyük miqdarda pul xərcləyirdi. Bu səbəbdən M. Hüseyinov saxlanılıb və geri dönüşünə qadağa qoyulmaqla Gürcüstandan çıxarılıb. ASSR-in diplomatik nümayəndəliyinin 1-ci katibi Kalistrat Ketevanidze, əslində, əvvəllər Rusiyada Kaliniçenko soyadı ilə yaşamış Kalistrat Sacayadır. Sacayanın əsas məqsədi terrorçu qrup yaratmaqdır. O, xarici hökumətin əks kəşfiyyatında hərbi agent kimi qeydiyyatdadır və bu istiqamətdə qeyri-legal fəaliyyət göstərirdi. Ona görə də həbs olunub və hazırda Kutais həbsxanasındadır⁸¹. K. Sabaxtarişvili məktubunun davamında yazırdı: “Ümid edirəm ki, gələcəkdə diplomatik nümayəndəliyə akkreditə olunduqları ölkəyə qarşı aqressiv fəaliyyət göstərən yox, notanızda qeyd olunduğu kimi, fəaliyyətləri mehriban qonşuluq və dostluq münasibətlərinin gücləndirilməsinə uyğun olan şəxsləri təyin edəcəksiniz. Xüsusən, Gürcüstana düşmən olan K. Sacayanın ASSR-in diplomatik nümayəndəliyinə 1-ci katib vəzifəsinə təyinatına gəldikdə mənim hökumətim bunu qəbul olunmaz və qeyri-dost akt kimi qiymətləndirir. Gürcü hökuməti tərəfindən 20 milyon manat borc verilməsinə gəldikdə bu, Azərbaycan SSR Gürcüstana hazırda nəqlini dayandırdığı neftin buraxılmasına icazə verəndən sonra mümkün ola bilər. Azərbaycan SSR-in Qaçqınlar Şöbəsinin 2 nümayəndəsinin Borçalı və Axalkələk qəzalarına gəlməsinə icazə ilə bağlı – mənim hökumətim qaçqınlara kömək göstərilməsi məsələsində maneə görmür. Sadəcə əvvəl qeyd etdiyim səbəblərdən Qaçqınlar Şöbəsinin həmin səlahiyyətli nümayəndələri Gürcüstan ərazisində olanda daim onları Gürcüstan daxili işlər nazirinin nümayəndəsi müşayiət edəcək”⁸².

Qeyd edək ki, “Sakartvelo” qəzetinin 21 yanvar 1921-ci il tarixli sayında yayımlanmış “Diplomatlar və təbliğatçılar” sərəlvhəli məqalədə də Sovet Rusiyası və Sovet Azərbaycanının Gürcüstandakı nümayəndəlikləri bolşevik təbliğatı aparmaqda ittiham olunurdular⁸³.

Gürcüstanda sovet rejimi qurulduqdan sonra 1921-ci il 31 martda diplomatik missiyanın Gürcüstanın menşevik hökuməti tərəfindən həbs olunmuş aşağıdakı əməkdaşlarına onlar tərəfindən həbsxana kassalarına ödənilmiş məbləğə, həm də digər xərclərə görə kompensasiya verilir: Fətəli Axundov, Ələkbər Abbasov, Əlimirzə Nərimanov, İbrahim Zeynalov, German Vilman (Xalq Komissarlığının kuryeri), Rents, Yaqub Cəfərov, İsgəndər Mansurov, Məmməd Muradov, Musa Qocayev, Ataqardaş Qardaş oğlu, K. Morçiladze, S. Abramsəvili, A. Aqaronov, S. Şaverdova, Nağı Bağirov, Qutrovski (Xalq Komissarlığının kuryeri), Baranovski (Xalq Komissarlığının kuryeri), Sidorov, Sitnikov, Xəlil Əli oğlu, L. Mirotadze, B. Meçitov⁸⁴.

⁸¹ «Xo Батума» qəz., 1921, 21 yanvar, № 163.

⁸² yenə orada.

⁸³ “Sakartvelo” qəz., 1921, 21 yanvar, № 14, s. 2.

⁸⁴ ARDA, f. 28, s. 1, iş 754, vv. 183-184.

ASSR-in Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinə aid arxiv materiallarında Azərbaycanın iqtisadi-maliyyə yönümlü dövlət qurumlarının təmsilçilərinin arayış, vəsiqə və ya Azərbaycana buraxılış sənədinin verilməsi xahişli müraciətlərinə rast gəlinir. 1920-ci ilin 30 noyabrında diplomatik missiyaya edilmiş belə müraciətlərdən birində Estoniya vətəndaşı mühəndis Rudolf Trautvax ona ASSR Xalq Xarici Ticarət Komissarlığının kontragenti olduğunu təsdiq edən vəsiqə verilməsini xahiş edirdi. R.Trautvax xahiş məktubunda bu vəsiqənin Bakıya yüklərin daşınması üçün Gürcüstan Maliyyə Nazirliyinə təqdim ediləcəyini bildirir, eyni zamanda həmin komissarlıqdan ona ünvanlanmış 4 noyabr 1920-ci il tarixli məktubu təqdim edirdi. Məktubda həmçinin R.Trautvax ilə Xalq Xarici İşlər Komissarlığı arasında əmək müqaviləsinin Fəhlə-Kəndli İnspeksiyası tərəfindən təsdiq olunduqdan sonra qüvvəyə minəcəyi qeyd olunurdu. Müqavilənin təsdiqinə dair sənədi R.Trautvax diplomatik nümayəndəliyə təqdim etmədiyi üçün onun vəsatətinin təmin edilməsindən imtina edilir. Bununla yanaşı, diplomatik nümayəndəliyin müqavilənin sözügedən inspeksiya tərəfindən təsdiqi ilə bağlı Xalq Xarici İşlər Komissarlığına teleqramla göndərilmiş sorğusu cavablandırılmır. Nümayəndəliyin eyni məzmunlu ikinci sorğusuna isə müqavilənin təsdiq olunduğu bildirilən cavab səhvən RSFSR-in Tiflisdəki səlahiyyətli nümayəndəliyinə göndərilir və Azərbaycan diplomatik missiyasına 9 dekabrda çatır. Qeyd olunanlar barədə Azərbaycan SSR-in xalq xarici ticarət komissarı Teymur Əliyevi məlumatlandıran M.İsrafilov Xalq Xarici Ticarət Komissarlığının səhvi ucbatından R.Trautvaxın missiya tərəfindən vəsiqə ilə vaxtında təmin olunmadığını və müqavilə üzrə üzərinə götürdüyü səlahiyyətlərinin icrasına ən azı 9 gün gec başlaya biləcəyini yazırdı⁸⁵.

Azərbaycan SSR xalq maliyyə komissarı ("narkomfin") N.Tağıyev diplomatik nümayəndəliyə 2 dekabr 1920-ci ildə yazdığı məktubda rəhbərlik etdiyi komissarlığın kollegiya üzvü M.Məmmədov, baş təlimatçısı A.K.Mahmudov və mərkəzi dəftərxanasının ümumi hissə müdiri M.N.Qolberqin Tiflis və Batum şəhərlərinə ezam olunduğunu bildirir, onlar qayıdanda adi buraxılışlardan başqa xalq maliyyə komissarı tərəfindən ezam olunduqları barədə arayışın verilməsini xahiş edirdi⁸⁶.

M.İsrafilov Kazım Qarabəkir Paşanın Azərbaycandan istəyi, hərbi geyimin alınması, Əli Aleksandroviçin diplomatik nümayəndəliyə I katib vəzifəsinə təyin olunması kimi bir-biri ilə əlaqəsi olmayan tam fərqli mövzuları 10 dekabr 1920-ci ildə M.D.Hüseynova göndərdiyi bir məktuba sığdıraraq yazırdı: Kazım bəyin* Anqora

⁸⁵ ARDA, f. 28, s. 1, iş 54, vv. 97-97 arx.

⁸⁶ ASSR Xalq Maliyyə Komissarlığından diplomatik nümayəndəliyə məktub, 02.12.1920, № 9304 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 71, v. 135.

* polkovnik Kazım bəy Türkiyənin Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi idi; Gürcüstan hökumətinə etimadnaməsini 26 noyabr 1920-ci ildə təqdim etmişdi ("Sakartvelos respublika" qəz., 1920, 27 noyabr, № 270, s. 1).

(Ankara – F.V.) ilə əlaqəsi yoxdur, yalnız Qarsla əlaqəsi var. O, Kazım Qarabəkir Paşadan məktub alıb. Məktubda missiya vasitəsilə sizdən Qarsdan radio qəbulu üçün Ağstafa stansiyasında aparat quraşdırılması xahiş olunur. Bizim əsgərlər üçün çəkmə və “botinka” almaq üçün Modebadze (ASSR Xalq Xarici Ticarət Komissarlığının Gürcüstan nümayəndəliyinin rəhbəri – F.V.) ilə söhbətim oldu. Gürcüstan bazarında, demək olar ki, ayaqqabı yoxdur. Kiçik ölçüdə də olsa, bir cütü 2 funt 5 şillingdən 700 cütlük keyfiyyətli möhkəm bir partiya var. Modebadzeyə dedim hamısını alsın. O dedi ki, bahadır, ucuzunu isə tapmır. Bakıdan xalça, qaraqul ipəyi və 32 pud ikra daxil olub. Onların bir hissəsiylə elektrik şirkəti ilə hesablaşdıq, qalan xalça və ikranı bazarda xarici valyutaya satıb hərbi mundir və ayaqqabı almağı düşünürük. Xaricdə xalçanın qiyməti çox ucuzdur. Bir neçə kəlmə öz işim barədə: Sadıqov (diplomatik nümayəndənin müavini – F.V.) Ərzuruma məzuniyyətə gedib. Tək qalmışam və iş həddindən artıq çoxdur, çatdırmıram. Xahiş edirəm, təcili mənə müavin və mütləq 1-ci katib təyin edin – etiraz etmirsinizsə, Əli Adamoviç Aleksandroviçi, o partiyadadır, xarici dilləri bilir və işgüzar adamdır⁸⁷.

M.İsrafilov M.D.Hüseynova həmin gün ünvanladığı daha bir məktubunda Ermənistanda sovet hakimiyyətinin qurulmasının Gürcüstana təsiri barədə məlumat verirdi: Ermənistan sovetləşəndən sonra elə bil ki Gürcüstan baş-ayaq oldu, dövlətçiliyin əsasları sarsıldı. İlk nəzərə çarpan odur ki, tam iqtisadi tənəzzüldür, gürcü bonları bazarda öz dəyərini itirdi, məhsulların qiyməti qalxdı. Bu durum bütün peşə sahiblərinə təsirsiz ötüşmədi. Fəhlələr arasında, xüsusilə dəmiryolçular arasında çaxnaşmalar davam edir. Yəqin, bu barədə informasiya şöbəsinin göndərdiyi son gürcü qəzetlərindən də xəbər tutdunuz. Belə vəziyyət birincisi, hökuməti çaşbaş salıb, ikincisi də Antanta nümayəndələrini həyəcanlandırıb. Hökumət həyəcan təbili çalır və öz tərəfdaşlarını köməyə çağırır. Son 10 gündür davamlı olaraq hökumətin iclası və xarici missiyalara ziyarətlər həyata keçirilir. Staksın rəhbərlik etdiyi İngiltərə missiyası 22 noyabrda son iclasında Mustafa Paşaya güzəştə gedilməsi məqsədilə nümayəndə heyəti göndərib. Onlar Ermənistan çevrilişindən sonra Yaxın Şərqdə yaranmış vəziyyətdən yeganə çıxış yolunu bunda görürlər. Heyət 24 noyabrda Batumdan “Frans İosif” gəmisi ilə yola düşüb. Ona Bakıda həbsxanadan azad edilmiş Britaniya konsulu rəhbərlik edir. Fransızlara gəldikdə, onlarda məsələ Yaxın Şərqdə hansı antisovet qüvvələrinə güvənə biləcəkləri yönündə qoyularaq bu variantlar nəzərdən keçirilmişdir: 1) Mustafa Kamal Paşaya, 2) Gürcüstana, 3) Azərbaycanlılar arasında üsyan hərəkətinə, 4) Şimali Qafqazda üsyan hərəkətinə güvənə bilirlər. Bu məsələlərlə bağlı Fransa missiyası İstanbula fransız hərbi missiyasının rəhbəri polkovnik Berqiranı göndərir. Şimali Qafqazda üsyançı hərəkət güclü şəkildə Tiflis fransız missiyası tərəfindən dəstəklənir⁸⁸.

Arxiv sənədlərindən bəlli olur ki, M.İsrafilov diplomatik nümayəndə qismində

⁸⁷ ARDA, f. 28, s. 1, iş 91, vv. 25-25 arx.

⁸⁸ ARDA, f. 28, s. 1, iş 91, vv. 26-27.

Gürcüstanda rəsmi fəaliyyətə başlamazdan öncə artıq Bakıda, mərkəzi partiya-hakimiyyət orqanlarında ona qarşı mənfi rəy formalaşmışdı. M.İsrafilov Gürcüstan XİN-də etimadnaməsini təqdim etdiyi gündən iki gün qabaq – 15 sentyabr 1920-ci ildə keçirilmiş Azərbaycan Kommunist Partiyasının təşkilat və siyasi bürolarının birgə iclasında Gürcüstanla bağlı məsələlər də müzakirə olunmuşdu. Ümumilikdə 9 məsələnin müzakirə olunduğu həmin iclasın protokolundan:

1) Heydərovun Tiflisdən əks-inqilabçı kimi geri çağırılması (Korkmasov, Samurski və d.-nin ərizələri əsasında) və mühakimə olunması üçün dağıstanlı yoldaşlara verilməsi;

2) Eyni məsələni İsrafilovla bağlı da etmək. ASSR-in Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinin, az qala, tamamının keçmiş Müsavat hökumətinin nümayəndələrindən ibarət olduğunu nəzərə alaraq təcili surətdə missiyanı bütünlüklə dağıtmaq. Müvəqqəti yoldaş İsmayılovu saxlamaq. Yoldaş Hüseynovun (çox güman ki, həmin zaman Gürcüstanda səfərdə olan xarici işlər komissarı Mirzə Davud Hüseynov nəzərdə tutulur – F.V.) gəlişinə qədər ASSR-in Gürcüstanda yeni nümayəndəsinin təyin olunması məsələsinin açıq saxlanılması.

3) Gürcüstanla siyasətdə köhnə xətti davam etdirmək, heç bir halda neft verməmək və danışıqları müxtəlif bəhanələrlə uzatmaq. Danışıqların daha çox uzadılması üçün diplomatik əlaqələri kəsmədən yoldaş Hüseynovu Gürcüstanla ticarət müqaviləsinin müzakirəsində onun iştirakının vacibliyi bəhanəsi ilə çağırmaq⁸⁹.

Protokolda soyadı qeyd olunan Heydərovun Dağlılar Cümhuriyyətinin nəqliyyat, poçt və teleqraf naziri, AXC-nin yollar naziri və daxili işlər nazirinin müavini olmuş İbrahim bəy Heydərovun qardaşı, dərbəndli mühəndis Ömər Heydərov olduğunu təxmin edirik. Azərbaycan SSR-in Batumdakı konsulluğunun 1920-ci ilin oktyabr ayına aid yazışmalarından məlum olur ki, Ömər Heydərovun və konsulluğun əməkdaşı Əliyar Əmircanovun xidməti zərurətlə əlaqədar təcili Tiflis şəhərinə, oradan isə Azərbaycana getmələri üçün Batumdan çıxışa buraxılış icazəsi alınması məqsədilə müvafiq orqanlara müraciət edilmişdir⁹⁰. Diplomatik nümayəndəliyin 1920-ci ilin dekabr və 1921-ci ilin yanvar ayına aid arxiv sənədlərindən Ö.Heydərovun həmin dövrdə Tiflisdə olduğu və diplomatik nümayəndəliklə yaxından əməkdaşlıq etdiyi bəlli olur. M.Talışinski Azərbaycan SSR XXİK-in məktublarına cavab olaraq yazdığı 30 dekabr 1920-ci il tarixli məktubunda diplomatik nümayəndəlik üçün dəftərxana ləvazimatlarının alınmasının mülki mühəndis Ömər Heydərova həvalə olunduğunu və bu ləvazimatların bir qisminin artıq əldə olunduğunu bildirirdi⁹¹. Missiyanın icarə

⁸⁹ ARPiİİSSA, f. 1, s. 1, iş 25, vv. 9-10.

⁹⁰ ASSR-in Batumdakı konsulluğundan həkim Raltseviçə məktub, 02.10.1920, № 197 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 111, v. 5.

⁹¹ M.Talışinskiyə Azərbaycan SSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığına məktubu, 30.12.1920, № 1058 // ARDA, f. 970, s. 2, iş 97, v. 52.

əsasında yerləşdiyi S.Yadigarovaya məxsus evin təmir işlərinə texniki nəzarət də Ö.Heydərova həvalə olunmuşdu. Bunun üçün diplomatik nümayəndə M.İsrafilov tərəfindən ona 1921-ci ilin 12 yanvarında mandat verilmişdi⁹².

Qeyd edək ki, ASSR-in Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyi 1921-ci ilin yanvar ayında Vorontsov küçəsi 47 (indiki V.Qorqasali küç.) ünvanında Sayad xanım Yadigarovaya məxsus evin 10 otaqdan ibarət ikinci mərtəbəsində qərarlaşmışdı*. M.İsrafilov ilə S.Yadigarova arasında 10 yanvar 1921-ci ildə imzalanmış icarə müqaviləsinin şərtlərinə görə, diplomatik missiyanın icarəyə götürdüyü sahə ev sahibi tərəfindən təmir etdirilməli idi⁹³. Vorontsov 47 ünvanına köçməmişdən qabaq isə diplomatik nümayəndəlik Qanovskaya küç. 7 (indiki Qalaktion Tabidze küç.) ünvanında fəaliyyət göstərirdi⁹⁴.

M.İsrafilovun aktiv diplomatik fəaliyyətinə rəğmən, 1920-ci ilin sonlarından etibarən onunla bağlı ciddi ölçü götürülməsi üçün sistemli addımlar atılır. Ona qarşı ifşa və qarayaxma kampaniyası aparılır. Bu kampaniyaya Tiflisdən “Komyaçeyka” (Kommunist partiyasının özəyi) bürosu da cəlb edilir. Həmin büronun 6 yanvar 1921-ci ildə (sənəddə səhvən 1920-ci il yazılıb – F.V.) Bakıya – Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının Qafqaz Bürosuna göndərilmiş məktubunda diqqətə çatdırılır ki, Azərbaycan SSR-in Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinin əməkdaşlarının Azərbaycan Kommunist Partiyasının sıralarına daxil olmalarına dair həmin partiyanın Mərkəzi Komitəsi tərəfindən diplomatik nümayəndəliyə dəfələrlə edilmiş müraciətə “Komyaçeyka” yekun cavab almayıb. Eyni zamanda şayiələrə istinad edilərək, Azərbaycan SSR-in Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi Əbü(müslüm) İsrafilova və Batumdakı konsulu Şeyxəli Hüseynova qarşı aşağıdakı kompromat xarakterli məlumatlar öz əksini tapır:

“1. Özünü 1904-cü ildən Kommunist partiyasının üzvü adlandıran İsrafilov türklərin dövründə Dərbənd şəhərinin başçısı vəzifəsini tuturdu; türklərdən sonra şəhəri ələ keçirmiş Denikin tərəfindən də həmin vəzifədə saxlanılmışdır; bolşevik qoşunları irəliləyəndə isə o, şəhərin bolşeviklərdən müdafiəsi qərargahının üzvü olub. Qırmızı ordu şəhəri tutarkən M.İsrafilov Ənzəliyə gedib.

2. Vəzifəsinin icrasına başladığı elə ilk günlərdən M.İsrafilov özünün kobud və nataraz davranışı ilə əməkdaşlarla gərgin münasibətlər yaradıb.

⁹² ARDA, f. 28, s. 1, iş 65, v. 1.

* Tiflis şəhərində Vorontsov küçəsi 47-də yerləşən poruçik Hüseyn bəy Yadigarova məxsus ikimərtəbəli böyük evdə 1905-ci ildə silahlı erməni dəstələrinin hücumuna məruz qalan yerli türk-müsləman əhəlinin özünümüdafiə qüvvələrinin müqavimət qərargahı təşkil edilmişdi [Bax: Ö.F.Nemanzadə. *Xatirələrim* (çapa hazırlayan: Ş.Qurbanov), Bakı, 1985, s. 99-100; F.Valehoğlu. *Tiflis quberniyasında azərbaycanlılara qarşı 1905-ci il kütləvi qırğınları*, Bakı, 2013].

⁹³ ARDA, f. 28, s. 1, iş 65, vv. 26-28.

⁹⁴ ARDA, f. 28, s. 1, iş 697, v. 58.

3. Mal mübadiləsi üçün nəzərdə tutulmuş valyuta mallarını (valyutaya satılan məhsulları – F.V.) hesabatsız xərcləyib.

4. Batum konsulluğunda Əmircanov adlı birisini müşavir* təyin edib; deyilənlərə görə, bizim yoldaşlar onu Bakıda izləyiblər.

5. Tiflisə gəldikdən az sonra İsrailov öz arvadını qatarla Batuma göndərüb. Orada o, xarici valyuta almaqla məşğul olub.

6. Dekabrın (1920-ci il) son günlərində İsrailovun arvadı, konsul Şeyxəli Hüseynovun arvadı və yuxarıda adı keçən Əmircanov qəflətən Trabzona gediblər.

7. Dekabrın sonunda İsrailov bir sıra əməkdaşlarına tezliklə bolşeviklərin gələcəyini və bu səbəbdən yerli əks-inqilabçıların qəzəbli kütləsi tərəfindən parçalanmaq istəmədiyi üçün Gürcüstandan getmək istədiyini bildirib.

8. Yanvarın ilk günlərində İsrailov bəzi əməkdaşlardan ona Gürcüstan pasportu tapmasını istəyib və yeni çamadanlar alıb.

9. İsrailovun Bakıya çağırılması haqqında teleqram alınan günün ertəsi Batum konsulu Hüseynov Tiflisə gəlib, İsrailov ona 500 ingilis funt sterlinqi verib (çeklərə). (Gəzən şayiələrə görə, İsrailov Hüseynovla birlikdə Gürcüstanı tərk etməyə hazırlaşır).

10. Bu məktubda Büro tamamilə nə İsrailovun, nə də Hüseynovun şəxsi həyatlarına aid şayiələrə toxunmur⁹⁵.

Məktubun sonunda Büronun qeyd olunan məlumatların çatdırılmasını sənədli sübutların əldə edilməsi məqsədilə ləngitdiyi, ancaq İsrailovun təcili Bakıya çağırılması və Bakının əvəzinə İstanbula gedəcəyi barədə şayiələr yayıldığı üçün tez göndərmək qərarına gəldiyi bildirilir. Eyni zamanda ASSR-in Tiflis və Batumdakı müəssisələrinin hərtərəfli yoxlanılması üçün fəhlə-kəndli inspeksiyaının göndərilməsi zəruriliyi ifadə olunur⁹⁶.

Azərbaycan İnqilab Komitəsinin qərarı əsasında ASSR-in Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyi üzrə verilmiş 14 yanvar 1921-ci il tarixli 122/2 nömrəli əmrə⁹⁷ uyğun olaraq xidməti zərurətlə əlaqədar Bakıya çağırılmış Müslüm İsrailov həmin gündən ona həvalə olunmuş missiyanın işlərini, o cümlədən maliyyə hesabatını və missiyanın kassasında mövcud olan məbləği aktla R.Nəcəfova təhvil verir. 14 yanvarda tərtib olunmuş aktın məzmunundan bəlli olur ki, xalq xarici işlər komissarı M.D.Hüseynov 1920-ci ilin 13 yanvarında M.İsrailova ünvanladığı teleqramda onu İnqilab Komitəsinin qərarı barədə məlumatlandırmışdı⁹⁸.

* Konsulluqda müşavir ştatı olmadığı üçün Ə.Əmircanovun başqa vəzifəyə təyin olunduğunu təxmin edirik – (F.V.).

⁹⁵ ARPiİİSSA, f. 1, s. 2, iş 18, vv. 25-25 arx.

⁹⁶ yenə orada.

⁹⁷ Azərbaycan İnqilab Komitəsinin fəvqəladə və səlahiyyətli nümayəndəsi B.Şahtaxtinskiinin əmri, 14.01.1921, № 122/2 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 689, v. 32.

⁹⁸ ARDA, f. 28, s. 1, iş 734, vv. 1-1 arx.

M.İsrafilovun xalq xarici işlər komissarı M.D.Hüseynova 26 yanvar 1921-ci ildə kifayət qədər sərt üslubda qələmə aldığı məktubundan bir çox mətləblər aydın olur. Həmin məktubunda M.İsrafilov yazırdı:

“Hörmətli Mirzə Davud,

Mən sizdən Bakıya gəlməyimlə bağlı üç teleqram almışam. Birinci teleqrama cavab olaraq bildirmişəm ki, Tiflisə müvəqqəti olaraq missiyanı təhvil verə biləcəyim müşavir və ya 1-ci katib təyin olunub gələndək Bakıya gedə bilməyəcəyəm. Bu teleqrama cavab olaraq teleqraf vurdunuz ki, 5 dekabrda missiyanın yeni təyin olunmuş müşaviri Əlicabbar İsmayılov gələcək və təcili missiyanı ona təhvil verib Bakıya getməliyəm. Bu ikinci teleqramınıza cavab verdim ki, İsmayılov Tiflisə gələn kimi təcili missiyanı ona təhvil verib Bakıya gələcəyəm. Dekabrın 5-dən 12-nə kimi İsmayılovu gözlədim, ancaq o gəlmədi. Nəhayət, Bakıya getmək qəti tələbi ilə üçüncü teleqramınızı alıram. Bu son teleqramınıza cavab verirəm ki, 5 dekabrda Bakıdan çıxıb Tiflisə gəlməli olan İsmayılov 5 dekabrdan indiyədək gəlməyib, onun gəlməsini sürətləndirin ki, missiyanı təhvil verib təcili Bakıya gedə bilim.

Məni o təəccübləndirir ki, siz bilə-bilə ki, mən Tiflisdə müavinsiz, müşavirsiz və 1-ci katibsiz – mən Bakıdan gələndək yalnız onlar məni əvəz edə biləcək məsul əməkdaşlardır – tək işləyirəm, mənim təcili Tiflisdən çıxmağıma necə təkid edə bilərsiniz. Axı siz bilirdiniz ki, mənə müavin təyin olunmuş İsmayılov Bakıdan çıxmağı düşünmürdü və missiyada işi məndən təhvil ala biləcək başqa şəxs yox idi. Bəlkə, siz düşünürdünüz ki, missiyanı sizin xəbəriniz və göstərişiniz olmadan 2-ci katib Talışinskiyə vermək olardı. O, partiyasızdır və məsul əməkdaş deyil. Bu yazışmalardan belə çıxdı ki, siz 3 dəfə teleqrafla mənim Bakıya gəlməyimi tələb edibsiniz və mən sizin sərəncama tabe olmamışam. Bəs ədalət və həqiqət haradadır? Sizin RSFSR-in missiyası vasitəsilə göndərdiyiniz şifrəsiz və açıq teleqramlarınız əməkdaşlar arasında mənə qarşı təxribatlar doğurmuşdu (bu təxribatla sizin xidmətdən azad etmək istədiyiniz, mənim isə bunun qarşısını aldığım bir məsul qadın əməkdaş məşğul olurdu), guya ki mən İnkilab Komitəsinin sədrinin əmrlərinə tabe olmaq istəmirəm.

Sonra ikincisi, mənim Bakıya gəlişim və nəzərdə tutulan məruzəm barədə. Mənim məruzəmdən nə gözlənə bilərdi ki, mənim təyinatımdan bugünədək, yəni Tiflisdə olduğum dörd ay ərzində Bakı mənə Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin ümumi siyasəti barədə heç bir məlumat, eləcə də mənim Gürcüstanda fəaliyyətimə dair heç bir göstəriş və ya təlimat göndərməmişdir. Tək başıma buraxılmış halda və Azərbaycanın Gürcüstan siyasəti barədə heç bir məlumatım olmaya-olmaya yalnız bir şeyi gördüm ki, Azərbaycanın adına Tiflisdə başqaları işləyirlər.

Güman edirəm ki, bütün bunlar sizə məlumdur və yazmaq artıq işdir. Belə bir durumda sizə mənim məruzəm nə verə bilərdi? Mənim şərqdə inqilab hərəkətinə dair fikirlərimdən başqa tamamilə heç nə. Mənim bu məsələdə sizə yazılı məruzə ilə təqdim etdiyim baxışım və mövqeyim sizə və RSFSR-ə bəllidir (hazırda Xarici İşlər Komissarlığının sənədlərinə tikilib, eləcə də XI ordunun Hərbi İnkilab Şurası tərəfindən Moskvaya göndərilib). O məruzədə olduğu kimi, indi də təsdiq edirəm ki,

şərqdə inqilab hərəkəti istisnasız milli xarakter (milli-inqilabi hərəkət) daşımalıdır, rus Qırmızı ordu əsgərinin süngüləri ilə şərqdə kommunizmi yaymaq olmaz və mümkün deyil. Bu barədə məruzəmdə ətraflı yazıb şərqin azad olunması yollarını göstərmişəm. Bu mövqeyimi burada da açıq yürütmüş və təbliğ etmişəm. Bir ay qabaq bizim missiyada Mərkəzi Komitə və RSFSR-dən çox sayda yoldaşların iştirakı ilə bu mövzuda məruzə oxumuşam. Beləliklə, mənim Bakıda məruzəm Azərbaycanın ümumi siyasətinə heç nə qazandırmayacaqdı.

Bəlkə, 4 ay əvvəl mərkəzi və Azərbaycan sovet hakimiyyəti tərəfindən bölüşülən mövqeyim hazırda köhnəlmiş hesab olunur, onda mənim Tiflisdə bundan sonra işləməyim qeyri-mümkün olur. Belə olan halda, ümid edirəm ki, mənə bu ilin 10 fevralınadək cavab verəcəksiniz. Bu müddətə cavabın alınmamasının məni bütün məsuliyyətlərdən azad edəcəyini sayacağam.

Şəxsən və teleqrafla olacağı təqdirdə şifrəli yazın.

Kommunist salamı ilə, M.İsrafilov. Tiflis, 26 yanvar 1921”⁹⁹.

Məktubun məzmunundan, eləcə də təqdim etdiyimiz digər yazışmalardan göründüyü kimi, diplomatik nümayəndə M.İsrafilov xalq xarici işlər komissarı M.D.Hüseynov tərəfindən məruzə ilə çıxış etmək bəhanəsi ilə 1920-ci ilin dekabr ayında 3 dəfə teleqramla Bakıya dəvət olunur. 10 dekabr 1920-ci ildə M.İsrafilovun M.D.Hüseynova ünvaladığı və məzmunu barədə daha əvvəl məlumat verdiyimiz məktubundan bəlli olur ki, həmin dövrdə diplomatik nümayəndənin müavini Ə.Sadiqov məzuniyyətə çıxıb Ərzuruma getmişdi. Nümayəndəliyə tələsik müşavir vəzifəsinə təyin olunmuş və dekabrın 5-dən işə başlamalı olan Əlicabbar İsmayılov isə, ümumiyyətlə, Tiflisə gəlməyir. Bu səbəbdən M.İsrafilov M.D.Hüseynova göndərdiyi teleqramlarda rəhbərlik etdiyi missiyada işləri təhvil verməyə məsul əməkdaş olmadığını əsas gətirərək Bakıya gedə bilmədiyini ifadə edir. Bundan sonra M.İsrafilova qarşı Tiflisdən “Komyaçeyka” bürosunun haqqında məlumat verdiyimiz kompromat xarakterli məktubu təşkil edilir.

Nəticə etibarilə M.İsrafilov Azərbaycan İnqilab Komitəsinin qərarı ilə xidməti zərurətlə əlaqədar Bakıya çağırılır. 14 yanvar 1921-ci ildən etibarən onun vəzifəsinin icrası isə İnqilab Komitəsinin M.İsrafilov barədə xüsusi qərarına qədər diplomatik nümayəndəlikdə konsulun müavini vəzifəsində çalışan Rzaqulu Nəcəfova həvalə olunur.

M.İsrafilovun 26 yanvar 1920-ci il tarixli sözügedən məktubunda onun siyasi dünyagörüşünə dair müəyyən məqamlar da öz əksini tapır. Məlum olur ki, M.İsrafilov sovet hökumətinin Şərq siyasətini tənqid etməkdən çəkinməmişdir. O, Şərqdə inqilab hərəkətinin istisnasız milli xarakter daşımali olduğuna, rus Qızıl ordu əsgərlərinin süngüsü ilə həmin coğrafiyada kommunizmi yaymağın mümkün olmadığına dair fikirlərini açıq ifadə etmişdir. 1920-ci ilin sentyabr ayında Xarici İşlər Komissarlığına təqdim etdiyi yazılı məruzəsində də bu mövqeyini ortaya qoymuşdur. Böyük ehtimalla məhz bu yazılı məruzədən sonra M.İsrafilov mərkəzi partiya nomenklaturasının “qara siyahısına” düşmüş, müsavətçilərlə yaxınlıqda ittiham olunmuşdur.

⁹⁹ ARDA, f. 28, s. 1, iş 91, vv. 21-22.

3.1.3. Rzaqulu Nəcəfovun müvəqqəti rəhbərliyi dövrü

Azərbaycan SSR-in Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinin işlərinə 1921-ci ilin 14 yanvarından müvəqqəti nəzarət etmək hüququ verilmiş Rzaqulu Nəcəfovun xalq xarici işlər komissarı M.D.Hüseynova hesabat xarakterli məktublarından bəlli olur ki, Gürcüstan Demokratik Respublikası hökuməti tərəfindən yüksək etimada sahib olan Müslüm İsrailov Azərbaycan İnqilab Komitəsi tərəfindən çağırılmasına rəğmən, Bakıya getməmiş, bir müddət Tiflisdəki “Oriant” mehmanxanasında yaşamış və orada ASSR-in rəsmi diplomatik nümayəndəsi qismində görüşlər keçirmişdir. R.Nəcəfov M.D.Hüseynova 1 fevral 1921-ci ildə öz xətti ilə yazdığı məktubda Azərbaycan SSR-in Batumdakı konsulu Şeyxəli Hüseynovla görüşü barədə məlumat verdikdən sonra aşağıdakıları qeyd edirdi:

“İsrailov barədə sizə ümumi hesabatımda yazmışam. O özünü çox şübhəli aparır, türklər və gürcülərlə yaxınlıq edir. Bu günlərdə Kazım bəygilə (Türkiyənin diplomatik nümayəndəsi – F.V.) nahara dəvət olunmuşdu. Tərəfimdən onun üzərinə qoyulmuş müşahidələrə əsasən deyə bilərəm ki, onun “Nezavisimiy qorets” («Независимый горец») [keçmiş “Volniy qorets” («Вольный горец»)] qəzetinin ətrafında qruplaşmış dağlı xadimlər və “Azərbaycanın azadlığı komitəsinin” “xadimləri” ilə əlaqələri var. Vəzifəsini yürüdülmən milli siyasətlə bağlı fərqli mövqedə olduğuna və şərqdə sovet siyasəti ilə razı olmadığına görə tərki etdiyi barədə şayiələr yayır. Bu yaxınlarda missiyada şərqdə sovet siyasəti barədə məruzə oxuyub, bu barədə sizinlə yazışmalarda qeyd edib. Məruzə elmi və tarixi əsası olmayan bir məruzə idi, yalnız sovet hakimiyyətinin şərq siyasətini kəskin tənqidlə seçilirdi. Bu toplantı onun öz təkidini ilə baş tutmuşdu və onda yalnız partiya üzvləri deyil, ümumən əməkdaşlar iştirak edirdi, hətta sonradan müəyyən edildiyi kimi, Gürcüstan Xüsusi şöbəsinə də bir nəfər var idi. Belə hərəkətlərlə o, Gürcüstan menşevik hökumətinin siyasi etimadını qazandı. Gürcüstan hökumət dairələrində ondan çox razıdılar. “Oriant” mehmanxanasında yaşayır və Kuban Radasının üzvlərindən tutmuş ən axırıncı möhtəkirə (spekulyanta) qədər hamını orada çox zaman ASSR-in diplomatik nümayəndəsi qismində qəbul edir. Bu ikili vəziyyətə son qoymaq lazımdır. Əgər buraya tezliklə diplomatik nümayəndə göndərilməyəcəksə, mənim adıma Gürcüstan hökumətinə təqdim etmək üçün təcili surətdə müvafiq mandat göndərilməsini xahiş edirəm. Batum nümayəndəsinin hesabatından göründüyü kimi, Əmircanov Trabzona İsrailov tərəfindən ezam olunub*. Sonuncudan bunu soruşanda o bunu təsdiq etdi, Əmircanovun xüsusi tapşırıqla göndərildiyini və sizin bu barədə məlumatlı olduğunuzu dedi. Ezamiyyətin səbəblərini o mənə açıb demir və mənə verdiyi məxfi sənədlərdə bu barədə heç nə yoxdur, yalnız ondan başqa ki, Əmircanova 500 min türk lirəsi (təqribən 1 700 min gürcü bonu) yol xərci verilib”¹⁰⁰.

* ASSR-in Batumdakı konsulluğunun əməkdaşı Ə.Əmircanovun adı M.İsrailova qarşı irəli sürülmüş ittihamda hallanırdı (*Bu barədə əvvəlki bölmədə bəhs olunur*) – (F.V.).

¹⁰⁰ R.Nəcəfovun M.D.Hüseynova məktubu, 01.02.1921, № 4 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 91, vv. 28-29 arx.

Məktubunun davamında Osmanlının Gürcüstandakı nümayəndəsi Kazım bəy və RSFSR-in Gürcüstandakı nümayəndəsi A.Şeyman ilə münasibətləri barədə M.D.Hüseynovu məlumatlandıran R.Nəcəfov bildirirdi: “Kazım bəylə 4 dəfə görüşdüm. Mənə qarşı nəzakətlidir və etibar edir. Yoldaş Şeymanla tez-tez görüşürəm, bütün hərəkətlərim, o cümlədən türklərlə görüşlərim barədə onu xəbərdar edirəm. O, öz kabinetində oturur, heç kəslə görüşmür və heç yanda görünmür. Gürcülərlə münasibəti çox gərgindir. Gürcülər belə ictimai rəy yaradır ki, Şeyman özü süni şəkildə Moskvanın istəklərinin əksinə olaraq, belə arzuolunmaz münasibətlərə səbəb olur. Mənim şəxsi fikrimcə, onlar qismən düz deyirlər. Son zamanlar gürcülərə təqdim edilən ultimativ xarakterli notalarla və onlara mənfi cavablarla biz gürcülərlə münasibətlərdə elə dalana girmişik ki, ondan çıxılması mümkün görünmür. RSFSR missiyasının ştatlarının ixtisarı şəhərdə qarışıqlıq yaratdı”¹⁰¹.

Məktubda qeyd olunanlardan bəlli olur ki, Azərbaycan SSR-in Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinə faktiki rəhbərlik edən R.Nəcəfova bütün işgüzar fəaliyyətini Rusiyanın diplomatik təmsilçisi ilə razılaşdırmaq barədə təlimat verilmişdi. Azərbaycan SSR-in diplomatik nümayəndəliyinin strukturu da RSFSR diplomatik nümayəndəliyinin strukturuna uyğunlaşdırılırdı və sonuncuda olduğu kimi, Azərbaycan SSR missiyasında da ştatların ixtisar edilməsinə göstəriş verilmişdi. Bu məsələyə R.Nəcəfovun M.D.Hüseynova 1 fevral 1921-ci ildə yazdığı digər hesabat xarakterli məktubunda toxunulurdu: “Son məktubunuzda ştatların ixtisarı məsələsini qaldırıbsınız. RSFSR missiyasında ştatların önəmli dərəcədə ixtisarı gözlənilir. Həyatın özü belə bir ölçünü təkcə missiya deyil, ASSR-in digər müəssisələri ilə bağlı da tətbiq etməyi diktə edir. Xüsusən Gürcüstanda bizim işimiz üçün yaranmış şərait sayəsində yalnız missiya deyil, ASSR-in digər təmsilçilik orqanları da öz fəaliyyətlərində tam iflic olmasalar belə, hər halda, iş həcmi önəmli dərəcədə azaltılmalıdırlar. Hazırda “Komyaçeyka” bürosu və missiyanın şöbələrinin, eləcə də ASSR-in Tiflisdəki digər müəssisələrinin başında dayanan əməkdaşlarla birgə tərəfimdən ştatların ixtisarı layihəsi hazırlanır. Bu layihə ən qısa zamanda ən tez gələn kuryerlərin biri ilə Sizə göndəriləcək”¹⁰². Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, ASSR diplomatik nümayəndəliyinin İnformasiya şöbəsinin müdiri Siranuş Şavardova əməkdaşların ixtisarı tələbi ilə bağlı xalq xarici işlər komissarı M.D.Hüseynova 2 fevral 1921-ci ildə yazırdı ki, şöbənin fəaliyyətinin 15 nəfər yerinə 6 nəfərlə təmin edilməsi mümkündür¹⁰³.

R.Nəcəfov M.D.Hüseynova ünvanladığı yuxarıda qeyd olunan 1 fevral 1921-ci il tarixli məktubunda həmçinin diplomatik nümayəndəliyin əməkdaşı Mirzə Davud Rəsulzadəni Azərbaycan SSR-in Batumdakı konsulluğunun və Ticarət şöbəsinin işlərini aktla qəbul etmək üçün Batuma ezam etdiyini vurğulayaraq, həmin aktları əlavə olaraq təqdim edir, eyni zamanda həm konsulluğu, həm də ticarət şöbəsini reviziya etmək üçün Batuma fəhlə-kəndli inspeksiyasının nümayəndələrinin göndərilməli

¹⁰¹ yenə orada.

¹⁰² ARDA, f. 28, s. 1, iş 91, vv. 1-3 arx.

¹⁰³ S.Şavardovanın M.D.Hüseynova məktubu, 02.02.1921, № 543 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 91, v. 8.

olduğunu diqqətə çatdırırdı. Daha sonra bildirirdi ki, “gürcü hökuməti anbarlarda bizə məxsus neft məhsullarını möhürləyib və bu məsələdə güzəştə gedəcəyi görünür. Bu bizim hər iki nümayəndəliyin işini iflic edir. Bu barədə təlimatlarınızı gözləyirik”¹⁰⁴. Məktub bu cümlələrlə yekunlaşırdı: “Gürcüstan müttəfiq dövlətləri tərəfindən de-yure tanınıb. Burada hər yanda sevinc var. Şəhər bayraqlarla bəzədilib. 6 fevralda böyük təntənəli tədbirin keçirilməsi planlaşdırılır”¹⁰⁵.

“Sakartvelo” qəzeti 11 fevral 1921-ci il tarixli sayında yazırdı ki, 6 fevral 1921-ci ildə Gürcüstanın hüquqi cəhətdən tanınması ilə bağlı Gürcüstan hökumətinin başçısı dövlət sarayında diplomatik nümayəndəliklərin rəhbərlərinin rəsmi təbriklərini qəbul etmişdir və onların arasında Azərbaycanın diplomatik nümayəndəsi vəzifəsinin icraçısı R.Nəcəfov da olmuşdur¹⁰⁶.

R.Nəcəfov M.D.Hüseynova 6 fevral 1921-ci ildə yazırdı: “Antantanın Gürcüstanın müstəqilliyini de-yure tanınması ilə bağlı RSFSR-in səlahiyyətli nümayəndəsi Şeyman və Ermənistan SSR-in səlahiyyətli nümayəndəsi Şaverdovla ilkin fikir mübadiləsi apardıq və qərara gəldik ki, bu barədə Gürcüstan rəsmiləri tərəfindən rəsmi məlumat göndərildikdən sonra təbrik məktubu ünvanlayaq. Ancaq səhəri gün yerli mətbuatda Şeymanın təbrikini oxuyanda təəccübləndik. Bu təbii ki, bizim ikimizi uyğunsuz vəziyyətə qoydu. Fakt qarşısında qaldıqdan sonra təbriklərimi çatdırmaq üçün Sabxtarişvili ilə görüşdüm”¹⁰⁷. Görüş zamanı R.Nəcəfov həmsöhbətinə Batum konsulu Rəsulzadənin gürcü hökumətinin Azərbaycanın Batum anbarlarında saxlanılan neft məhsullarını istifadəsi barədə məlumatını çatdırır və buna etirazını bildirərək Azərbaycan hökuməti tərəfindən onun mülkiyyətinin mənimsənilməsi kimi dəyərləndiriləcəyini söyləyir. Sabxtarişvili bu barədə məlumatının olmadığını deyir və əgər Batumdan neft çıxarılsa, bunun vəziyyəti dəyişməyəcəyi üçün dayandırılmayacağını, Azərbaycan hökuməti Gürcüstana neftin nəqlini bərpa edəcəyi və saxladığı gürcü sisternlərini buraxacağı təqdirdə istifadə olunmuş məhsulun qaytarılacağını diqqətə çatdırır. Gürcüstan hökumətinin belə hərəkətlərinin vəziyyəti daha da gərginləşdirəcəyini vurğulayan R.Nəcəfov daha sonra missiyanın əməkdaşları Meçitov, Bağirov və Mirotadzenin azad olunmalarında təkid edir. Cavab olaraq Sabxtarişvili deyir ki, onların dəmir yolu briqadası azad olunmayana qədər bu, mümkün deyil¹⁰⁸.

R.Nəcəfov M.D.Hüseynova K.Sabxtarişvili ilə A.Şeymanın 4 fevralda baş tutmuş görüşü barədə də məlumat verərək qeyd edirdi ki, bu görüşdə də söhbət eyni tonda olmuşdur. A.Şeyman gürcü qaçqınlarının Gürcüstana gəlməsinə icazə müqabilində həbs olunan “yoldaşların” azad olunmasını, gürcü hakimiyyəti tərəfindən

¹⁰⁴ ARDA, f. 28, s. 1, iş 91, vv. 1-3 arx.

¹⁰⁵ yenə orada.

¹⁰⁶ “Sakartvelo” qəz., 1921, 11 fevral, № 32, s. 4.

¹⁰⁷ R.Nəcəfovun M.D.Hüseynova təliqəsi, 06.02.1921 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 91, vv. 9-10 arx.

¹⁰⁸ yenə orada.

saxlanılan yüklərin, dəmir yolu briqadasının və sisternlərin buraxılmasını, ən əsas da Ermənistanə neft və ərzaq məhsullarının daşınmasına icazə verilməsini istəmişdir. Gürcülər isə hələ ki razı olmamışdılar¹⁰⁹.

M.D.Hüseynova 06.02.1921-ci il tarixli məktubunun sonunda R.Nəcəfov Türkiyə, RSFSR və Ermənistan SSR-in diplomatik təmsilçiləri ilə 1920-ci il 5 fevralda baş tutmuş görüşləri barədə məlumat verirdi: “Dünən Şeyman və Şavərdovla görüşüb missiyaların vahid maaşlar və təsərrüfat məsələlərini, missiyalarda paralelizmlərin aradan qaldırılması məsələlərini müzakirə etdik. Şavərdovla dost münasibətlər yaranıb, bir çox məsələdə birgə hərəkət edirik, Türkiyə təmsilçisi Kazım bəylə ən yaxşı münasibətlərdəyik. Sizə dediyim kimi, gürcülər Kazım Qarabəkir üçün nəzərdə tutulan neft sisternlərin Gürcüstan üzərindən sərbəst buraxılmasına zəmanət verməkdən qəti şəkildə etiraz ediblər. Dünən Kazım bəy mənimlə söhbətində Azərbaycanda vəziyyət, əks-inqilabi çıxışlar barədə sayıqlarla ətraflı maraqlanırdı. Ümumiyyətlə, o, Azərbaycandakı vəziyyətlə bağlı çox maraqlandır. Mən onu sakitləşdirdim”¹¹⁰.

1921-ci ilin 16 fevralında sovet qoşunlarının Ermənistan SSR istiqamətindən Gürcüstanə hərbi müdaxiləsi sovet respublikalarının bu ölkədəki diplomatlarını GDR hüquq-mühafizə strukturlarının hədəfinə gətirir. Tiflis general-qubernatorunun qərarı ilə həmin respublikaların Gürcüstandakı diplomatik missiyalarının¹¹¹, o cümlədən Rzaqulu Nəcəfov daxil olmaqla, ASSR diplomatik nümayəndəliyinin bir çox əməkdaşı GDR hökuməti tərəfindən həbs olunub, əksəri Kutais həbsxanasına göndərilirlər.

“Pravda Qruzii” qəzeti 1921-ci il 20 mart gündüz saat 4-də RSFSR, Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR-in Gürcüstandakı missiyalarının GDR-in menşevik hökuməti tərəfindən həbs olunmuş bütün əməkdaşlarının Tiflisə gəldiyini, həmçinin onlar arasında Kutaisdə saxlanılan Sovet Rusiyasının N.Jordaniya hökuməti yanında hərbi nümayəndəsi N.N.Sitinin də olduğunu vurğulayaraq onun Gürcüstanda öz əvvəlki vəzifəsini icra edəcəyini yazırdı¹¹². Bakıda işıq üzü görən “Kommunist” qəzeti də 24 mart 1921-ci il tarixli buraxılışında eyni mövzuya yer ayıraraq menşevik hökuməti tərəfindən həbs olunmuş və Kutaisə aparılmış Azərbaycan diplomatik missiyasının bütün əməkdaşlarının, R.Nəcəfov istisna olmaqla, Tiflisə gəldiyi, R.Nəcəfov haqqında isə hələ ki heç bir məlumatın olmadığı və onun axtarılması ilə bağlı təcili tədbirlər görüldüyü barədə xəbəri öz oxucuları ilə bölüşürdü¹¹³.

Gürcüstanda 25 fevral 1921-ci ildə elan edilmiş sovet hakimiyyətinin ilk günlərində ASSR-in Gürcüstandakı diplomatik missiyasına ASSR hərbi və dəniz işləri üzrə komissarı və XI ordunun Hərbi İnqilab Şurasının üzvü B.Ağayevin 26

¹⁰⁹ yenə orada.

¹¹⁰ yenə orada.

¹¹¹ “Ertoba” qəz., 1921, 17 fevral, № 37, s. 4.

¹¹² «Правда Грузии» qəz., 1921, 23 mart, № 18, s. 3.

¹¹³ «Коммунист» qəz., Bakı, 1921, 24 mart, № 68.

fevral tarixli sərəncamı ilə müvəqqəti M.D.Rəsulzadə rəhbərlik edir¹¹⁴.

Diplomatik nümayəndə v.i.e. M.D.Rəsulzadə 27 fevral 1921-ci il tarixli 7 nömrəli əmrində qeyd edirdi: “Missiyanın və mənim tabeliyimdə olan müəssisələrin hazırda Gürcüstan SSR-də inqilabi və təşkilati işlərdə fəal iştirak edən əməkdaşlarının onların indi həyata keçirdikləri vəzifə öhdəlikləri barədə məni məlumatlandırmaları və missiyada xidmətdə gələcək statuslarının aydınlaşdırılması ilə bağlı təcili yanıma gəlmələrini təklif edirəm. Sözügedən əmrin icrasından yayınanları Azərbaycan İnqilab Komitəsinə sabotajçılar kimi təqdim edəcəm”¹¹⁵.

Beləliklə, Azərbaycan SSR-in Gürcüstan Demokratik Respublikasındakı diplomatik nümayəndəsi vəzifəsini nümayəndəliyin müşaviri Əkbər Sadıqov təxminən iki ay ərzində müvəqqəti icra etdikdən sonra o zamanadək vakant olan diplomatik nümayəndə vəzifəsinə Müslüm (Əbümüslüm) İsrailov təyinat alır. Azərbaycan SSR-in Sovet Rusiyasının diktəsi altında Gürcüstanda bolşevik təbliğatının aparılması prosesinə fəal cəlb olunması və Gürcüstana neft məhsulları nəql etməməklə iqtisadi təzyiq göstərməsi cəhdləri, təbii olaraq, Gürcüstan Demokratik Respublikasının güc strukturlarını diplomatik nümayəndəliyi xüsusi diqqətdə saxlamağa sövq edir, bu da nəticə etibarilə nümayəndəliyin fəaliyyət dairəsinin ciddi şəkildə məhdudlaşdırılmasına səbəb olurdu. M.İsrailovun rəhbərliyi dövründə diplomatik nümayəndəliyin fəaliyyətində əsirlərin mübadiləsi məsələsi – Sovet Azərbaycanında əsir alınmış İngiltərə və Fransa təbəəllilərin Maltada sürgündə olan türk siyasi məhbusları ilə dəyişdirilməsi üzrə danışıqların aparılması, Gürcüstan Demokratik Respublikası ilə münasibətlərin kəskinləşməsi fonunda Tiflisdə kommunizmə və türk milliyətçilərinə meyillilikdə şübhəli bilinən yüzlərlə müsəlmanın, eləcə də ASSR-in Gürcüstana ezam olunmuş mərkəzi qurumlarının, hətta diplomatik nümayəndəliyin həbs olunan əməkdaşlarının təcili azad olunması istiqamətində görülən işləri qeyd etmək olar. M.İsrailovun aktiv diplomatik fəaliyyətinə rəğmən, sovet hökumətinin Şərq siyasətini açıq şəkildə tənqid etdiyi üçün 1920-ci ilin sonlarından etibarən onunla bağlı ciddi ölçü götürülməsi istiqamətində sistemli addımlar atılır. Azərbaycan İnqilab Komitəsinin 14 yanvar 1921-ci il tarixli qərarı ilə xidməti zərurətlə əlaqədar Bakıya çağırılmış Müslüm İsrailov missiyanın işlərini diplomatik nümayəndəlikdə konsulun müavini vəzifəsində çalışan Rzaqulu Nəcəfova təhvil verməli olur.

Missiyaya təqribən 40 günlük rəhbərliyi dövründə R.Nəcəfov müvafiq təlimata uyğun olaraq bütün işgüzar fəaliyyətini Rusiyanın diplomatik təmsilçisi ilə razılaşdırmış, diplomatik nümayəndəliyin strukturu RSFSR-in diplomatik nümayəndəliyinin strukturuna uyğunlaşdırılmış, ştatların ixtisar edilməsinə başlanmışdır.

Gürcüstana sovet qüvvələrinin hərbi intervensiyası başlayanda R.Nəcəfov ASSR-in Gürcüstandakı diplomatik missiyasının bir çox əməkdaşı ilə birlikdə həbs olunmuşdur. Bundan sonra diplomatik missiyaya müvəqqəti olaraq M.D.Rəsulzadə rəhbərlik etmişdir.

¹¹⁴ M.D.Rəsulzadənin əmri, 27.02.1921, № 5/6 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 689, v. 72.

¹¹⁵ ARDA, f. 28, s. 1, iş 3, v. 23.

3.2. Azərbaycan SSR-in Gürcüstan Demokratik Respublikasında diplomatik nümayəndəliyinin strukturu, maliyyə, ştat və təsərrüfat məsələləri

Sovet Azərbaycanının Gürcüstan Demokratik Respublikasında diplomatik nümayəndəliyinə ilk olaraq Əkbər Sadıqov müvəqqəti əsasda rəhbərlik etmişdir. Diplomatik nümayəndəliyə müşavir vəzifəsinə yeni – 1920-ci ilin iyul ayında təyin olunmuş Ə.Sadıqovun başçılığı altında həmin ay missiyanın yeni tərkibi formalaşdırılmışdır; Xalq Cümhuriyyəti dövründən çalışan əməkdaşların bir çoxuna işsizlik sığortası ödənişi edilərək fəaliyyətlərinə xitam verilmişdir.

Keçmiş diplomatik missiyanın 25 iyul 1920-ci il tarixli ləğvetmə cədvəli¹¹⁶ :

	<i>vəzifə</i>	<i>ad və soyad</i>	<i>veriləcək məbləğ</i>
1	kargüzar	Davud Rəsulzadə	1 666
2	xüsusi tapşırıqlar üzrə əməkdaş	Fətəli Axundov	2 500
3	qeydiyyatçı	Züleyxa Talışinskaya	3 500
4	qeydiyyatçının köməkçisi	Kiçik Axundova	1066
5	kargüzar	Riçard Lonqo	1666
6	buraxılışlara məsul	Nazlı Şahtaxtinskaya	4 000
7	makinaçı	Mehmanzər Qacar	3 000
8	kargüzar	Şəmsəddin Qacar	5 000
9	ştatdankənar işçi	Nonna Zelenina	2 500
10	ştatdankənar işçi	Həmzə Məmmədov	3 000
11	kuryer	Roman Amelin	3 000
12	kuryer	Həsən Məmmədov	833
13	kuryer	İvan Medvedev	2 500
14	kuryer	Leonti Uşenin	2 500
15	hərbi attaşə yanında ober-zabit v.i.e.	Davud Ağalarov	5 578
16	hərbi attaşenin makinaçısı	M. Qacar	2 985

¹¹⁶ ARDA, f. 28, s. 1, iş 730, vv. 61, 63-65, 68, 73, 74, 77, 79.

Bu 16 əməkdaşın hamısı 1920-ci ilin 1 iyul tarixindən işdən azad olunmuşdurlar. Onlardan D.Rəsulzadə, K.Axundova, R.Lonqo və Həsən Məmmədov əmrilə 10 iyuldan, F.Axundov isə 15 iyuldan etibarən yeni missiyada fəaliyyətə başladıklarını üçün onlara müvafiq olaraq 1-10 iyul və 1-15 iyul arası dövr üçün ödəniş edilmişdir.

ASSR-in Gürcüstan Demokratik Respublikasındakı diplomatik missiyasının tərkibinin formalaşmasına müəyyən dərəcədə Gürcüstan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsi (GKP MK) də cəlb olunmuşdu. Belə ki, GKP MK-dan missiyaya işə qəbul olunmaları üçün vəsatət məktubları ilə namizədlər təqdim olunur və həmin vəsatətlər qismən təmin olunurdu. GKP MK-nın təqdim etdiyi namizədlərdən Nağı Bağirov, Siranuş Şavardova və Sofiya Avakova – müvafiq vakant vəzifələrə, Olqa Spandaryan – kargüzar, Lelya Tsulukidze – kargüzarın köməkçisi, Nina Maxaradze – qeydiyyatçı, Vera Stepanova – qeydiyyatçının köməkçisi, Kazimir Yastrjembski – tapşırıqlar üzrə əməkdaş, Olqa Mixneviç – arxivarius, Liza (Yelizaveta) Voskerçyan – İnformasiya şöbəsinə makinaçı, M.Kravtsov, V.Ledzinski, K.Çekulayev və V.Sturua isə kuryer vəzifələrinə tövsiyə edilirdi¹¹⁷.

Azərbaycan SSR diplomatik nümayəndəliyinin əməkdaşlarının 1920-ci ilin iyul ayı üzrə maaş cədvəli¹¹⁸:

	<i>vəzifə</i>	<i>ad və soyad</i>	<i>işə başladığı dövr</i>	<i>aylıq maaş (iyul ayı üzrə)</i>
<i>I. Diplomatik şöbə</i>				
1	II katib	Mirəli Talışinski	1 iyul	25 000
2	kargüzarın köməkçisi	Davud Rəsulzadə	10 iyul	20 000
3	tapşırıqlar üzrə əməkdaş	İbrahim Zeynalov	1 iyul	20 000
4	tapşırıqlar üzrə əməkdaş	Fətəli Axundov	15 iyul	20 000
5	qeydiyyatçının köməkçisi	Kiçik Axundova	10 iyul	20 000
6	makinaçı	Cəmilə Şahtaxtinskaya	1 iyul	20 000
7	arxivarius	Olqa Mixnoviç	20 iyul	20 000

¹¹⁷ ARDA, f. 28, s. 1, iş 63, vv. 15-17; iş 3, v. 33.

¹¹⁸ ARDA, f. 28, s. 1, iş 730, vv. 45-46 və iş 754, vv. 53-55, 58-59.

8	komendant	İsmayıl Camalbəyov	1 iyul	22 000
9	təsərrüfat müdiri	İsmayıl Fərəcov	20 iyul	18 000
10	mühasib	Artaşes Santuryants	20 iyul	24 000
11	yazışma işləri üzrə məsul	İosif Ter-Mosesov	1 iyul	18 000
12	tərcüməçi	Samson Abramaşvili	1 iyul	18 000
13	tərcüməçi	Baqrat Meçitov	1 iyul	18 000
14	komendantın köməkçisi	Aleksandr Tğəşeladze	1 iyul	18 000
15	Komendaturanın əməkdaşı	Semyon Kolesnikov	1 iyul	18 000
16	Komendaturanın əməkdaşı	Georgi Oqanov	1 iyul	18 000
17	təsərrüfat müdirinin köməkçisi	İvan Berdzenişvili	1 iyul	18 000
18	diplomatik kuryer	İosif Gelayişvili	1 iyul	18 000
19	diplomatik kuryer	Aleksandr Sitnikov	1 iyul	18 000
20	diplomatik kuryer	Leonid Merotadze	1 iyul	18 000
21	kuryer	Həsən Məmmədov	10 iyul	18 000
22	kuryer	Musa Həsənzadə	1 iyul	18 000
23	sürücü	Siqiamund Yagelloviç	1 iyul	20 000
24	sürücü	Yan Xolyavinski	1 iyul	20 000
25	sürücünün köməkçisi	Vladimir Marçenko	1 iyul	20 000
26	əsgər	Musa Qocayev	1 iyul	18 000
27	əsgər	Ataqardaş Qardaş oğlu	1 iyul	18 000

28	əsgər	Həmid Axundov	1 iyul	18 000
29	əsgər	İsgəndər Mansur oğlu	1 iyul	18 000
30	əsgər	Məmməd Muradov	1 iyul	18 000
<i>II. İnformasiya şöbəsi</i>				
1	İnformasiya şöbəsinin müdiri	Siranuş Şavrdova	15 iyul	22 000
2	Şöbənin əməkdaşı	Ələkbər Abbasov	15 iyul	20 000
3	makinaçı	M.A.Qibovskaya	20 iyul	20 000
<i>III. Konsulluq şöbəsi</i>				
1	konsul	Teymur Makinski	8 iyul	28 000
2	konsulun müavini	Rzaqulu Nəcəfov	1 iyul	28 000
3	Konsulluq şöbəsinin katibi	Riçard İvanoviç Lonqo	10 iyul	22 000
4	yazışma işləri üzrə məsul	Nina Maxaradze	20 iyul	20 000
5	makinaçı	Esfir Kişelqof	1 iyul	20 000

1920-ci il 1 avqustdan etibarən Mirzə Davud Rəsulzadə Diplomatik şöbədə kargüzar vəzifəsinə irəli çəkilir; onun tutduğu kargüzarın köməkçisi vəzifəsinə isə İsmayıl İsmayılov təyin olunur. Həmin tarixdən Gürcüstan Müsəlmanları Milli Şurasının sədri olmuş Əlimirzə Nərimanov İnformasiya şöbəsində işə başlayır¹¹⁹.

Diplomatik nümayəndəliyin növbəti aylar üzrə maaş tabelindən aylıq əməkhaqlarının 5 000 manat azaldıldığı bəlli olur¹²⁰.

Xalq Xarici İşlər Komissarlığından Azərbaycan SSR-in Gürcüstandakı diplomatik missiyasının komendantı İsmayıl Camalbəyova ünvanlanmış teleqramda ona verilmiş Gürcüstana buraxılış vəərəqəsinin tapıldığı və ilk kuryerlə göndəriləcəyi bildirilirdi¹²¹.

Xalq Xarici İşlər Komissarlığının siyasi şurasının rəhbəri 17 iyul 1920-ci ildə diplomatik nümayəndəliyə yazırdı: “Bu sənədi göstərən Q.Q.Axundov, L.M.Alekseyeva, A.P.Brodski və Y.A.Aqafonov Azərbaycan SSR-in Gürcüstandakı ticarət nümayəndəliyinin üzvləridirlər”¹²².

¹¹⁹ ARDA, f. 28, s. 1, iş 754, vv. 53-55, 58-59.

¹²⁰ ARDA, f. 28, s. 1, iş 754, vv. 53-55, 58-59.

¹²¹ ARDA, f. 28, s. 1, iş 54, v. 45.

¹²² ASSR XXİK-in diplomatik nümayəndəliyə məktubu, 17.07.1920, № 4353 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 101, v. 32.

Diplomatik nümayəndəliyə 18 avqust 1920-ci ildə göndərilmiş məktubda qeyd olunurdu: Xalq Komissarlığının sərəncamına əsasən, xalq komissarı İran təbəəli İsmayıl Həqqiyə diplomatik nümayəndəliyə verdiyi türkcə kitabların dəyərini ödəmə-nizi xahiş edir¹²³.

Xalq Xarici İşlər Komissarlığının işlər müdiri İbrahimov 1920-ci ilin avqustunda diplomatik nümayəndəlikdən xalq komissarının qərarına uyğun olaraq Qazax qəzasının nümayəndəsi Musa Tomayevə Azərbaycan hökuməti üçün avtomobil şini alıb göndərməsinə köməklik göstərilməsini xahiş edirdi¹²⁴.

Sabiq diplomatik nümayəndə F.Vəkilov Azərbaycan SSR-in Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinin 11 avqust 1920-ci il tarixli 159 nömrəli məktubuna cavab olaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gürcüstandakı missiyasına rəhbərlik etdiyi dövrü əhatə edən 1920-ci il üzrə maliyyə hesabatını (təsdiqləyici sənədlərlə birlikdə) və qalıq məbləği (1 527 908 manat 67 qəpik) göndərir. Hesabatda göstərilir ki, Xalq Cümhuriyyətinin Gürcüstandakı diplomatik missiyası üçün nəzərdə tutulan 159 852 108 manat 70 qəpikdən 159 849 700 manat 3 qəpik xərclənmiş, Ermənistandakı diplomatik nümayəndəlik üçün nəzərdə tutulan 12 000 000 manatdan 10 315 500 manat göndərilmiş, Azərbaycanda xidmət edən şəxslər və onların ailələri üçün Azərbaycan bonlarının gürcü bonlarına dəyişdirilməsi məqsədilə 53 000 manat nəzərdə tutulmuş, ancaq 216 min manat xərclənmişdir¹²⁵. Hesabat Azərbaycan SSR-in Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinin katibi M.Talışinski və mühasibi A.Satryanın tərəfindən aktla qəbul olunur. Missiyanın adıçəkilən hər iki əməkdaşı F.Vəkilovdan hesabatı qəbul etmək üçün diplomatik nümayəndənin müavini Əkbər Sadıqov tərəfindən 21 avqust 1920-ci ildə yaradılmış 2 nəfərdən ibarət komissiyaanın üzvü idilər¹²⁶.

Xüsusi tapşırıqlar üzrə məmur Fətəli Axundovun 30 sentyabr 1920-ci il tarixli arayışında sabiq diplomatik nümayəndə F.Vəkilovun 26 aprel 1920-ci il tarixli 28 nömrəli əmri ilə mart, aprel və may ayları üzrə qeydiyyatçı Z.Talışinskaya 3000 manat, qeydiyyatçının köməkçisi K.Axundovaya 2800 manat, makinaçı M.Qacara 2600 manat, arxivarius E.L.Kişelqofa 2800 manat maaş verildiyi, halbuki hökumətin 2 fevral 1920-ci il tarixli qərarına əsasən, Z.Talışinskayanın aylıq maaşının 3500 manat, K.Axundovanın – 3200 manat, M.Qacar və E.Kişelqofun hər birinin isə 3000 manat təşkil etməli olduğu vurğulanır¹²⁷.

1920-ci ilin sentyabrında Azərbaycan SSR-in Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi vəzifəsinə Müslüm (Əbümüslüm) İsrəfilovun təyinatdan sonra Xalq Komissarları Şurasının sədri Nəriman Nərimanov Bakı xəzinədarlığından M.İsrəfilova missiyanın saxlanılması üçün 30 min manat Zaqafqaziya Komissarlığının bonunu verməyi xahiş etmiş¹²⁸, həmin məbləğ Maliyyə Nazirliyi tərəfindən ayrılmış və XXİK-də

¹²³ ASSR XXİK-in diplomatik nümayəndəliyə məktubu, 18.08.1920, № 77/n // ARDA, f. 28, s. 1, iş 101, v. 52.

¹²⁴ ARDA, f. 28, s. 1, iş 101, v. 51.

¹²⁵ F.Vəkilovun diplomatik nümayəndəliyə məktubu, 15.08.1920 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 730, vv. 32-33.

¹²⁶ ARDA, f. 28, s. 1, iş 730, vv. 137-137 arx.

¹²⁷ ARDA, f. 28, s. 1, iş 730, vv. 63-64.

¹²⁸ ARDA, f. 970, s. 2, iş 97, v. 39.

onun gürcü valyutasına çevrilərək göndərilməsinə qərar verilmişdi¹²⁹.

M.İsrafilov xalq xarici işlər komissarı M.D.Hüseynova ünvanladığı 26 oktyabr 1920-ci il tarixli təliqədə ASSR-in Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinin Diplomatik, İnformasiya və Konsulluq şöbələri üzrə əməkdaşlarının, əməkhaqları və mənzil icarəsi pulları göstərilməklə, siyahısını təqdim edərək ştat cədvəli və xərclər smetası layihələrini əlavə olaraq göndərəcəyini bildirir, eyni zamanda rəhbərlik etdiyi qurumda maaşların RSFSR-in Gürcüstandakı səlahiyyətli nümayəndəliyində tətbiq olunan normalara tam uyğun olduğunu vurğulayırdı¹³⁰.

Hərbi-Dəniz Komissarlığının qərargahı tərəfindən 1 noyabr 1920-ci ildən diplomatik nümayəndəliyə adyutant vəzifəsinə göndərilmiş Əsgər Məmməd oğlu Əsgərova (AXC dövründə Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyində hərbi attaşenin köməkçisi) M.İsrafilovun 5 dekabr 1920-ci il tarixli əmri ilə 40 min manat aylıq məvacib təyin olunmuşdu¹³¹.

Diplomatik nümayəndə M.İsrafilovun əmri ilə Şəmsəddin Qacar 6 noyabr 1920-ci ildən etibarən diplomatik nümayəndəlikdə tərcüməçi vəzifəsinə təyinat almışdı¹³².

1920-ci ilin sonlarında diplomatik nümayəndəlikdə qaraj müdiri vəzifəsini 10 min maaşla Qiyas bəy Artsxanov tuturdu¹³³. Həmin dövrdə diplomatik nümayəndəliyin qarajı Rtışev küç. 15-də (indiki P.İaşvili küç.) yerləşirdi. Xüsusi tapşırıqlar üzrə məmur Fətəli Axundovun 31 dekabr 1920-ci ildə yazdığı iltizamda diplomatik missiyanın qarajının dalandarı Melkon Melkonyana dekabr ayı üçün 1 000 manat¹³⁴, 1921-ci ilin yanvar ayı üçün isə 5 000 manat verildiyi qeyd olunurdu¹³⁵. F.Axundov tərəfindən diplomatik missiyanın iqamət etdiyi Qanovskaya küç. 7 ünvanındakı evin dalandarı Zurab Yegiazarova 1921-ci il 13 yanvar – 13 fevral üçün 5 000 manat¹³⁶, 13 iyun – 13 iyul üçün isə 15 000 manat verilmişdi¹³⁷.

1920-ci ilin dekabr ayında diplomatik nümayəndəliyin nəzdində fəaliyyət göstərən Xalq Poçt, Teleqraf və Yollar Komissarlığının ("Narkomput") heyəti: mühəndis A.Samoylov, Mirsadıxov, P.Lineviç, P.Xaritonov, A.Qamğrelidze, F.Şapoşnikov, A.Yaronis, A.Xaritonov, A.Qresserov, M.Smetkov, V.Vasilyev, Sergey Şaxov¹³⁸. Sözügedən komissarlığın nəzarətçisi Sergey Aleksandroviç Şaxovun əsl soyadı Melik-Şahnazarov idi¹³⁹.

¹²⁹ ARDA, f. 970, s. 2, iş 53, vv. 20-22 arx. və iş 97, vv. 50-51.

¹³⁰ M.İsrafilovun M.D.Hüseynova təliqəsi, 26.10.1920, № 569 // ARDA, f. 970, s. 2, iş 97, v. 50.

¹³¹ ARDA, f. 28, s. 1, iş 3, v. 8.

¹³² ARDA, f. 28, s. 1, iş 3, v. 54.

¹³³ ARDA, f. 28, s. 1, iş 38, vv. 203-206.

¹³⁴ ARDA, f. 28, s. 1, iş 730, v. 265.

¹³⁵ ARDA, f. 28, s. 1, iş 754, v. 65.

¹³⁶ ARDA, f. 28, s. 1, iş 730, v. 213.

¹³⁷ ARDA, f. 28, s. 1, iş 689, v. 249.

¹³⁸ ARDA, f. 28, s. 1, iş 730, vv. 254-255.

¹³⁹ ARDA, f. 28, s. 1, iş 71, vv. 159-159 arx.

1921-ci ilin yanvar ayında Azərbaycan SSR-in Xalq Xarici Ticarət Komissarlığının Gürcüstandakı nümayəndəliyinin əmədaşlarının siyahısı:

K.Modebadze, Bibineişvili, Çxenkeli, Orconikidze, Vaşadze, A.Lebedev, Gegeçkori, Krontal, Kvaratsxeliya, A.Zaxarov, A.Yusufov, Caparidze, Muntikova, Berzovski, Piliyev, A.Bayramov, S.Todriya, Tsaquriya, Vəzirov, A.Papaçidze, Osipov, Tumanyants, Nersesov, Melik-Allahverdova¹⁴⁰.

1920-ci ilin sonlarına yaxın Tiflisin Desimonovskaya küç. № 7 ünvanında yaşayan Fatma Rəhmətullina diplomatik nümayəndəliyə müraciət edərək işlə təmin olunmasını və ya maddi yardım göstərilməsini xahiş edirdi¹⁴¹.

1921-ci il 3 yanvarda M.İsrafilov diplomatik nümayəndəliyin mühasibatlığına missiyanın ehtiyacları üçün nəzərdə tutulmuş 600 min man., 4 yanvarda – 500 min man., 5 yanvarda – 500 min man., 8 yanvarda – 321 man. 47 qəp., 11 yanvarda – ayrı-ayrılıqda 300 min man. və 250 min man., 12 yanvarda – 500 min man. və 13 yanvarda – 320 min man. ödəmişdi¹⁴².

Müslüm İsrafilovla tiffisli soydaşı Sayad xanım Yadigarova arasında 10 yanvar 1921-ci ildə imzalanmış müqavilə əsasında diplomatik missiya şəhərin 5-ci komissarlığında, Vorontsov küçəsi 47-də (indiki V.Qorqasali küç.) sonuncuya məxsus mənzil-də iqamət edir. Müqavilənin şərtlərinə görə:

1) S.Yadigarova Vorontsov küç. 47 ünvanındakı evinin 10 otaqdan ibarət üst qatını 1 il müddətinə, sonradan 1 il uzada bilmək hüququ ilə, diplomatik nümayəndəliyə icarəyə verirdi; 2) S.Yadigarova 1 ay müddətində müqaviləyə əlavə olunan smetaya uyğun icarəyə verdiyi mənzili təmir etməli idi; diplomatik nümayəndəlik təmirə nəzarət üçün texniki personal təyin edə bilərdi; 3) İlk ödəniş Gürcüstan Respublikasının bonları ilə 800 min manat təşkil etməli və təmir bitəndən sonra ödənilməli idi; 4) Diplomatik nümayəndəlik müqaviləni uzatmaq istəsə, 2-ci il üçün ödəniş kursa uyğun Gürcüstan valyutası ilə 30 funt sterlinq olmalı və öncədən yarım ildə bir dəfə ödənilməli idi; 5) Diplomatik nümayəndəlik Yadigarovanın razılığı olmadan icarəyə götürdüyü sahəni ictimai və dövlət müəssisələrinə, ticarət və sənaye qurumlarına verə bilməzdi; 6) İcarə ilində mənzilin təmirinə kəskin ehtiyac duyulacağı təqdirdə, bunu Yadigarova öz hesabına etməli idi; xırda-para təmir işlərini isə nümayəndəlik özü görəcəkdə; 7) Bu müqavilənin şərtlərini pozan tərəf digərinə 1 milyon gürcü pulu cərimə ödəməliydi. İki nüsxədə tərtib olunan müqaviləyə Yadigarovanın evinin 2-ci mərtəbəsinin planı və Tiflis Şəhər Kredit Cəmiyyətinin memarı Ter-Stepanov tərəfindən tərtib olunmuş təmir smetası əlavə olunurdu¹⁴³.

Azərbaycan SSR Xalq Əmək Komissarlığının müvəkkili A.Əliyev həmin quru-

¹⁴⁰ ARDA, f. 28, s. 1, iş 734, vv. 97-98.

¹⁴¹ ARDA, f. 28, s. 1, iş 3, v. 5.

¹⁴² ARDA, f. 28, s. 1, iş 689, vv. 6-7, 13, 15, 17-18, 27, 29.

¹⁴³ ARDA, f. 28, s. 1, iş 65, vv. 26-28.

mun əməkdaşı Məbud Zeynalova diplomatik nümayəndəliyin icarə pulunu ödəmək üçün nümayəndəliyin kassasından 400 min manat götürmək səlahiyyətini vermişdi¹⁴⁴. S.Yadigarova 17 yanvar 1920-ci ildə verdiyi yazılı iltizamda diplomatik nümayəndəlikdən onun Vorontsov küçəsi 47 ünvanı ilə Tkatski döngəsinin kəsişməsində yerləşən 10 otaqlı mənzilinin icarəsi üçün tələb olunan 800 min manatdan 400 minini götürdüyünü yazırdı¹⁴⁵ [Qeyd edək ki, Sayad xanım Yadigarovanın Vorontsov küçəsi 47 ünvanındakı ikimərtəbəli mülkünün ümumi sahəsi 245,79 kv.sajen (1118,345 kv.m) idi. Ondan 70,5 kv.sajen (320,775 kv.m) ölçüdə və 5½ arşın (3,85 metr) hündürlükdə istifadəyə yararlı sahə diplomatik nümayəndəliyə icarəyə verilmişdi. Sayad xanım Vorontsov küçəsi 50 ünvanında yerləşən 112 kv.sajen (509,6 kv.m) ölçülü daha bir mülkün sahibi idi¹⁴⁶].

1921-ci ilin yanvar-mart ayları üçün diplomatik missiyanın və onun nəzdində fəaliyyət göstərən dövlət qurumlarının nümayəndəliklərinin əməkdaşlarının maaş cədvəli¹⁴⁷:

<i>vəzifə</i>	<i>ad və soyad</i>	<i>maaş (yanvar- fevral ayları üzrə)</i>	<i>mənzil pulu (yan- var ayı üzrə)</i>	<i>maaş (mart ayı üzrə)</i>
<i>I. Diplomatik şöbə</i>				
diplomatik nümayəndə	Müslüm İsrəfilov (14 yanvaradək)	80 000	3 000	-
diplomatik nümayəndənin müavini	Əkbər Sadıqov	70 000	3 000	-
II katib	Mirəli Talışinski	25 000	3 000	62 000
adyutant (hərbi nümayəndə)	Əsgər//Ələsgər Əsgərov	15 000	3 000	63 000
<i>a) Dəftərxana</i>				
kargüzar	Davud Rəsulzadə	10 000	3 000	-
kargüzar	Əlimirzə Nərimanov	-	-	48 000
kargüzar	Şəmsəddin Qacar	-	-	48 000

¹⁴⁴ ARDA, f. 28, s. 1, iş 754, v. 73.

¹⁴⁵ ARDA, f. 28, s. 1, iş 65, v. 2.

¹⁴⁶ "Sakartvelos respublika" qəz., 1918, 7 noyabr, № 85, s. 4-5.

¹⁴⁷ ARDA, f. 28, s. 1, iş 734, vv. 9-12 və iş 754, vv. 6-9, 69-71, 132-135, 179-181, 185-188.

kargüzarın köməkçisi	İsmayıl İsmayılov	10 000	3 000	-
xüsusi tapşırıqlar üzrə əməkdaş	Fətəli Axundov	10 000	3 000	48 000
xüsusi tapşırıqlar üzrə əməkdaş	İbrahim Zeynalov	10 000	3 000	48 000
xüsusi tapşırıqlar üzrə əməkdaş	Nadir İbrahimov	-		48 000
qeydiyyatçının köməkçisi	Kiçik Axundova	10 000	3 000	48 000
makinaçı	Cəmilə Şahtaxtinskaya	10 000	3 000	48 000
makinaçı	Esfir Kişelqof	-	-	48 000
qeydiyyatçının köməkçisi/yazışma-lara məsul	Melik-Allahverdova (fevral ayında)	-	-	48 000
b) Mühəsibatlıq				
mühasib	Artaşes Santuryants	14 000	3 000	52 000
kassir (mühasibin köməkçisi)	Olqa Tetyutskaya	12 000	3 000	50 000
c) Kuryerlər				
kuryer	İosif Gelaşvili	8 000	3 000	46 000
kuryer	Abdulla Nəcəf oğlu	8 000	-	-
bələdçi	İvan Basov	8 000	3 000	46 000
kuryer	Musa Həsənzadə	-	-	46 000
d) Qaraj				
sürücü	Siqzmund Yaqelloviç	10 000	3 000	-
sürücü	Yan Xolyavinski	10 000	-	45 000
sürücünün köməkçisi	Vladimir Marçenko	10 000	3 000	48 000
e) Mühafizə				
komendant	Yaqub Cəfərov (16 yanvardan)	12 000	-	47 000
komendant	Musa Tomayev	-		46 000

komendaturanın işçisi	Şirəli Rüstəmov	-		46 000
kuryer	Samson Abramaşvili	8 000	3 000	46 000
kuryer	Mir Qasım oğlu	-		46 000
komendaturanın əməkdaşı	İsmayıl Fərəcov	8 000	3 000	46 000
komendaturanın əməkdaşı	Aleksandr Tğəşeladze	8 000	3 000	46 000
komendaturanın əməkdaşı	Musa Qocayev	8 000	-	43 000
komendaturanın əməkdaşı	Ataqardaş Qardaş oğlu	8 000	-	43 000
mühafizəçi	İsgəndər Mansur oğlu	8 000	-	43 000
mühafizəçi	Məmməd Muradov	8 000	-	43 000
<i>ə) təsərrüfat işçiləri</i>				
xadimə	Yelena Boyarova	8 000	3 000	46 000
süpürgəçi	Əyyub Məmmədov	8 000	3 000	46 000
süpürgəçi	Vasili Kvintradze	8 000	-	43 000
süpürgəçi	Urşuliya Kvintradze	8 000	-	43 000
süpürgəçi	Ziyafət Mirzəyeva	-	-	46 000
gözetçi	Ts. Morçiladze	-	-	46 000
<i>II. İnformasiya şöbəsi</i>				
İnformasiya şöbəsinin müdiri	Siranuş Şaverdova	12 000	3 000	50 000
tərcüməçi	Varvara Caparidze	10 000	3 000	48 000
bülletenin redaktoru	Armenak Aqaronov	10 000	3 000	48 000
tərcüməçi	D. Yeqoraşvili	10 000	3 000	48 000
korrektor	Libarid Gülümyan	10 000	3 000	48 000
Şöbənin əməkdaşı	Ələkbər Abbasov	10 000	3 000	-
tərcüməçi	İrakli İvanov	10 000	3 000	48 000
tərcüməçi	Şəmsəddin Qacar	10 000	3 000	-
tərcüməçi//korrektor	Nağı Bağirov	10 000	3 000	48 000
korrektor	Yelena Mogilyovskaya (fevral ayından)	10 000	-	48 000

korrektor	Nina Bolkvadze (fevral ayından)	10 000	-	48 000
makinaçı	Mariya Qribovskaya	10 000	3 000	48 000
makinaçı	Yelizaveta Voskerçyan	10 000	3 000	48 000
əməkdaş	Sofiya Karabinova	-	-	48 000
kuryer	Aleksandr Sitnikov	8 000	3 000	46 000
kuryer	Semyon Kolesnikov	8 000	3 000	46 000
kuryer	Mariya Belova	8 000	3 000	46 000
kuryer	Leonti Mirotadze	8 000	3 000	46 000
mühafizəçi	S.Morçeladze	-	-	46 000
III. Konsulluq şöbəsi				
konsul	Bağır Rzayev (11 yanvaradək)	50 000	-	-
konsul vəzifəsinin müvəqqəti icraçısı	Ələkbər Abbasov	-	-	63 000
konsul vəzifəsinin müvəqqəti icraçısı	İsmayıl İsmayılov	-		63 000
konsulun müavini	Rzaqulu Nəcəfov (11- 14 yanvarda konsul v.i.e., 14 yanvardan etibarən diplomatik nümayəndə v.i.e.)	50 000	-	-
Konsulluq şöbəsinin katibi	Riçard İvanoviç Lonqo	12 000	3 000	50 000
makinaçı	Züleyxa Talışinskaya	10 000	-	48 000
yazışma üzrə məsul	Nina Maxaradze	10 000	3 000	48 000
qeydiyyatçı	Olqa Mixneviç	10 000	3 000	48 000
makinaçı	Esfir Kişelqof	10 000	3 000	-
yazışma üzrə məsul	İosif Mosesov	10 000	3 000	48 000
tərcüməçi	Baqrat Meçitov	8 000	3 000	46 000
kuryer	Abdulla Qasimov	8 000	3 000	46 000
kuryer	Xəlil Əlipaşa oğlu (fevral ayından)	8 000	-	-
IV. ASSR Poçt, Teleqraf və Yollar Komissarlığının Gürcüstan nümayəndəliyi				
nümayəndə	Aleksandr Samoylov	15 000	3 000	
nümayəndə	Mirsadıqov	15 000	3 000	-

Siyasi komitənin başçısı (“politkom”)// nəzarətçi	Sergey Şaxov	15 000	3 000	
Zaqafqaziya komissiyasının əməkdaşı	Ter-Petrosov	-	-	
mühəndislik məsələləri üzrə məsul v.i.e.	Pyotr Lineviç	12 000	3 000	50 000
kargüzər	Porfiry Xaritonov	11 000	3 000	
kuryer	Aleksandr Qamğrelidze	15 000	-	28 000
konvensional agent	Fyodor Şapoşnikov	10 000	-	45 000
texnik	Arkadiy Yaronis	10 000	3 000	48 000
dəftərxana işçisi	Anna Xaritonova	9 000	3 000	47 000
dəftərxana işçisi	Aleksandr Qresserov	9 000	3 000	47 000
artelçi	Matvey Snetkov	9 000	3 000	47 000
mühasibin köməkçisi	Valentin Vasilyev	15 000	-	28 000

Yuxarıdakı cədvəli diplomatik nümayəndəliyin 1920-ci ilin dekabr ayı üzrə maaş cədvəli ilə müqayisə etdikdə R.Nəcəfovun və M.Talışinskiyinin maaşlarında müvafiq olaraq 15 min və 10 min manat artımın olduğu, digər əməkdaşların isə əmək haqlarında heç bir dəyişikliyin olmadığı görünür¹⁴⁸. Cədvəldən mart ayında maaşlarda ciddi (38 min manat) artımın olduğu nəzərə çarpır və bu, inflyasiya ilə əlaqəli idi.

Diplomatik nümayəndənin 11 yanvar 1921-ci il tarixli 103 nömrəli əmri ilə konsul Bağır Rzayev* öz xahişi əsasında tutduğu vəzifədən azad edilmiş və onun müavini Rzaqulu Nəcəfov konsul vəzifəsini icra edən təyin edilmişdir¹⁴⁹. Bundan cəmi üç gün sonra – 14 yanvarda R.Nəcəfova Azərbaycan SSR-in Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi vəzifəsinin icrası həvalə olunmuşdur¹⁵⁰. Elə həmin gün R.Nəcəfov “xidməti zərurətlə əlaqədar” Bakıya çağırılmış M.İsrafilovdan aktla diplomatik missiyanın işlərini, o cümlədən maliyyə hesabatını və missiyanın kassasında qalan məbləği təhvil almışdır¹⁵¹. Qeyd edək ki, sözügedən dövrdə məzuniyyətdə olan diplomatik nümayəndənin müavini Əkbər Sadıqov da mart ayında artıq tutduğu vəzifədən ayrılmışdı.

¹⁴⁸ ARDA, f. 28, s. 1, iş 38, vv. 203-206.

* Böyük ehtimalla sözügedən şəxs Araz Türk Cümhuriyyətinin inzibati naziri, Zaqafqaziya Seymi, İrəvan Milli Komitəsi və AXC Parlamentinin üzvü olmuş irəvanlı Bağır Rzayevdir.

¹⁴⁹ ARDA, f. 28, s. 1, iş 689, v. 21.

¹⁵⁰ ASSR XXİK-in əmri, 14.01.1921, № 122/2 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 689, v. 32.

¹⁵¹ ARDA, f. 28, s. 1, iş 734, vv. 1-1 arx.

R.Nəcəfovun 16 yanvar 1921-ci il tarixli 144/3 nömrəli əmri ilə Azərbaycan İnqilab Komitəsinin fəvqəladə və səlahiyyətli nümayəndəsi və üzvü Behbud Şah-taxtinskiy qərarına istinadən ASSR Xalq Xarici Ticarət Komissarlığının əməkdaşı Yaqub Cəfərov həmin gündən diplomatik missiyanın komendantı təyin edilmişdi¹⁵². B.Şah-taxtinskiy başqa bir qərarına əsasən R.Nəcəfovun imzaladığı 19 yanvar 1921-ci il tarixli 162/4 nömrəli əmri ilə gördükləri əlavə işlərə görə diplomatik missiyanın kassasından missiyanın əməkdaşları makinaçı Cəmilə Şah-taxtinskaya 5 min manat, kuryerlər Musa Həsənzadəyə 5 min manat və Eyyub Məmmədova 3 min manat pul ödənilmişdi¹⁵³. R.Nəcəfovun 2 fevral 1921-ci il 289/5 nömrəli əmri ilə Əli Xəlil oğlu həmin ilin 26 yanvarından Konsulluq şöbəsinin mühafizəçisi təyin olunmuşdu¹⁵⁴.

Diplomatik nümayəndəlikdə daha bir komendant vəzifəsinə German Georgiyeviç Vilman təyin olunmuşdu. Bununla bağlı ona Azərbaycan SSR XXİK tərəfindən 7 fevral 1921-ci il 349/p nömrəli vəsiqə verilmişdi¹⁵⁵.

Diplomatik nümayəndəlik nəzdində Azərbaycan SSR Əmək Komissarlığının ("Narkomtrud") Qaçqınlar şöbəsinin kargüzarı Əlimirzə Nərimanov 17 yanvar 1921-ci ildə Rzaqulu Nəcəfova müraciətində ümumi işə faydalı ola bilməsi üçün əvvəlki vəzifəsinə – diplomatik nümayəndəliyin İnformasiya şöbəsinin Ədəbiyyat bölməsinə keçirilməsini xahiş edərək yazırdı: "Ötən ilin iyul ayının sonunda Bakıda olarkən İnqilab komitəsinin sədri yoldaş Nəriman Nərimanovun sərəncamı və xalq xarici işlər komissarı M.D.Hüseynovun razılığı ilə sizə həvalə olunmuş diplomatik nümayəndəlik nəzdində İnformasiya şöbəsinin Müsəlman bölməsi üzrə müdiri təyin olundum. Tiflisə öz təyinat yerimə gələrkən diplomatik nümayəndənin müavini yoldaş Əkbər Sadıqov tərəfindən 1 avqust 1920-ci ildən həmin şöbənin əməkdaşı vəzifəsinə keçirildim. Həmin dövrdən 5 noyabra qədər həm özüm, həm də ümumi iş üçün məhsuldar fəaliyyət göstərdim. Ancaq mən və yoldaşlarım üçün gözlənilmədən 5 noyabrda keçmiş diplomatik nümayəndə yoldaş İsrailovun əmri ilə Əmək Komissarlığının Qaçqınlar şöbəsinə keçirildim və indiyədək kargüzar vəzifəsini icra edirəm. Bu vəzifə ədəbiyyatla məşğul olmağı öyrənmiş pedaqoq olaraq, həqiqətən, mənim peşəmə uyğun gəlmir"¹⁵⁶.

Əlimirzə Nərimanovun sözügedən ərizəsinə baxılır və o, diplomatik nümayəndəlik nəzdində özünün istəyinə uyğun olaraq İnformasiya şöbəsinə deyil, dəftərxanaya keçirilir. 1921-ci ilin mart ayına aid yuxarıda təqdim etdiyimiz maaş cədvəlindən onun adına diplomatik nümayəndəliyin dəftərxanasının kargüzarı qismində rast gəlinir. Cədvəldən o da görünür ki, diplomatik nümayəndəliyin dəftərxana şöbəsində kargüzarın köməkçisi vəzifəsini tutan İsmayıl İsmayılov və İnformasiya şöbəsinin əməkdaşı Ələkbər Abbasov 1921-ci ilin mart ayında Konsulluq şöbəsinə, İnformasiya şöbəsinin tərcüməçisi Ş.Qacar və Konsulluq şöbəsinin makinaçısı E.Kişelqof isə Dəftərxana şöbəsinə keçmişdilər.

ASSR xalq xarici işlər komissarı M.D.Hüseynovun diplomatik nümayəndəliyə

¹⁵² ARDA, f. 28, s. 1, iş 689, v. 35; iş 3, v. 47.

¹⁵³ ARDA, f. 28, s. 1, iş 689, v. 38.

¹⁵⁴ ARDA, f. 28, s. 1, iş 689, v. 52.

¹⁵⁵ ARDA, f. 28, s. 1, iş 734, v. 58.

¹⁵⁶ ARDA, f. 28, s. 1, iş 734, v. 36.

8 fevral 1921-ci il tarixli 4 nömrəli məktubla daxil olmuş qərarına istinadən Azərbaycan SSR-in Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi v.i.e. R.Nəcəfovun 15 fevral 1921-ci il tarixli 387 nömrəli əmrində ASSR-in Gürcüstandakı bütün təmsilçilik müəssisələrinin ştatlarının, o cümlədən diplomatik nümayəndəlikdə və onun nəzdindəki təmsilçiliklərdə aşağıdakı əməkdaşların ixtisara tabe tutulduğu qeyd olunurdu:

Diplomatik şöbə – xüsusi tapşırıqlar üzrə əməkdaş F.Axundov, makinaçı E.Kişelqof, qeydiyyatçının köməkçisi Melik-Allahverdova;

Konsulluq şöbəsi – konsulluğun katibi R.Lonqo, qeydiyyatçı O.Mixneviç, makinaçı Z.Talışinskaya;

İnformasiya şöbəsi – tərcüməçi D.Yeqoraşvili, tərcüməçi L.Gülümyan, tərcüməçi Ş.Qacar, korrektor Y. Mogilevskaya, korrektor N.Bolkvadze, makinaçı Y.Voskerçyan, kuryer M.Belova;

Mühafizə bölməsi – komendant Y.Cəfərov, mühafizə işçisi İ.Fərəcov, mühafizə işçisi A.Tğəşeladze (İ.İvanov sağlamlaşana qədər qalır), kuryerlər A.Sitnikov, İ.Gelaşvili, A.Nəcəf oğlu, A.Qasimov, V.Kvintradze, U.Kvintradze;

Poçt, Teleqraf və Yollar Komissarlığının nümayəndəliyi – tapşırıqlar üzrə mühəndis v.i.e. Lineviç, dəftərxana işçisi A.Xaritonova, dəftərxana işçisi A.Qresserov, dəftərxana işçisi V.Ter-Petrosov, artelçi M.Snetkov;

Qaçqınlar şöbəsinin nümayəndəliyi – kargüzar M.Simxoviç, xüsusi tapşırıqlar üzrə əməkdaş İ.Zeynalov, makinaçı Z.Axundov, tibb bacısı N.Yadigarova.

Əmrə əsasən ixtisar olunan bütün əməkdaşlara Bakıya getmək imkanı yaradılmalı və 1 aylıq maaş qismində ləğvetmə müavinəti (işsizlik sığortası ödənişi) verilməli, Bakıya gedənlərə bu məbləğ birdəfəlik ödəniş kimi sənədləşdirilməli idi¹⁵⁷.

Gürcüstanda sovet rejimi qurulandan sonra Azərbaycan SSR-in diplomatik missiyasına müvəqqəti əsasda rəhbərlik edən diplomatik nümayəndənin müavini M.D.Rəsulzadənin 2 mart 1921-ci il tarixli 28/10 sayılı əmrində XI ordunun “Narkomvoenmor”u (xalq hərbi-dəniz işləri komissarı) və “Revvoensovet”i (Hərbi İnqilab Şurasının sədri) Əliheydər Qarayevin R.Nəcəfovun missiyanın ştatlarının ləğvi barədə əmrinin ləğv olunması barədə 1 mart 1921-ci il tarixli qərarına əsaslanaraq, Z.Talışinskaya, A.Allahverdova, Y.Mogilyovskaya və L.Gülümyanın onlara ehtiyac olduğu üçün müvəqqəti olaraq işdə saxlandığı, əvvəlki menşevik hökuməti tərəfindən həbs olunub Kutais həbsxanasına göndərilənlər istisna olmaqla, digər ixtisar olunmuş əməkdaşlar barədə isə qərarın qüvvədə qaldığı qeyd olunurdu¹⁵⁸.

M.D.Rəsulzadənin həmin gün imzaladığı növbəti 29 nömrəli əmri əsasında M.D.Hüseynovun xüsusi qərarı çıxana qədər diplomatik nümayəndəlikdə Diplomatik şöbə üzrə Mirəli Talışinski – katib, Şəmsi Qacar – kargüzar, Cəmilə Şahtaxtinskaya – makinaçı, Kiçik Axundova – qeydiyyatçı, Artaşes Santuryants – mühasib vəzifələrində, Konsulluq şöbəsi üzrə İsmayıl İsmayılov – şöbə müdiri v.i.e., Riçard Lonqo – katib, Züleyxa Talışinskaya – makinaçı, A.Melik-Allahverdova – qeydiyyatçı vəzifələrində, İnformasiya şöbəsi üzrə Varvara Caparidze – şöbə müdiri v.i.e., L.Gü-

¹⁵⁷ ARDA, f. 28, s. 1, iş 689, vv. 66-66 arx.

¹⁵⁸ ARDA, f. 28, s. 1, iş 3, v. 30.

lümyan, M.Qribovskaya və Y.Mogilyovskaya şöbənin əməkdaşları vəzifələrində iş fəaliyyətlərini davam etdirmək imkanı əldə edirlər¹⁵⁹.

Qeyd edək ki, həmin günlərdə Kiçik Axundova M.D.Rəsulzadəyə müraciət edərək atasının dəfni üçün ona diplomatik missiyanın büdcəsindən vəsait ayrılmasını xahiş edirdi¹⁶⁰.

Diplomatik nümayəndəliyin ixtisar olunan əməkdaşlarından Züleyxa xanım Talışinskaya Azərbaycan SSR-in Xalq Xarici Ticarət Komissarlığının Gürcüstandakı nümayəndəliyinin 7 mart 1921-ci il tarixli 256 nömrəli vəsatəti ilə həmin quruma işə qəbul olunmuşdu¹⁶¹.

ASSR Poçt, Teleqraf və Yollar Komissarlığının Gürcüstan nümayəndəliyinin rəhbəri A.Samoylov ASSR-in Gürcüstan SSR-dəki diplomatik nümayəndəsi v.i.e. M.D.Rəsulzadəyə ünvanladığı məktubunda rəhbəri olduğu strukturun əməkdaşı Sergey Şaxovun 6 mart 1921-ci ildə tutduğu vəzifədən azad olduğunu bildirdi¹⁶².

Arxiv mənbələrindən bəlli olur ki, Məhəmməd Xəlilov ASSR-in Gürcüstandakı səlahiyyətli nümayəndəsi olarkən səlahiyyətli nümayəndəliyin kassasına 17 mart 1921-ci ildə 500 000 manat¹⁶³, ASSR Xalq Xarici Ticarət Komissarlığının səlahiyyətli nümayəndəsi qismində isə 7 may 1921-ci ildə 1 000 000 manat və 17 may 1921-ci ildə isə 2 000 000 manat¹⁶⁴ vəsait keçirilmişdir. Eyni zamanda səlahiyyətli nümayəndəliyin kassasından Qaçqınlar şöbəsinin Gürcüstan SSR-də səlahiyyətli nümayəndəsinin müavini Ağa Zeynalova 17 mart 1921-ci ildə 500 min manat və sonradan daha 320 min manat¹⁶⁵, həmin şöbənin əməkdaşı Musa Tomayevə 1921-ci il 8-15 mart (8 gün) üçün 45 min manat verilmişdir¹⁶⁶.

Qaçqınlar şöbəsinin kargüzarı M.Simxoviç 1921-ci ilin mart ayının 4-də 511 qeydiyyat nömrəli məktubla diplomatik nümayəndəliyin nəzdindəki Təsərrüfat komissiyasına Məmməd Tağı Oruc oğlu və Qriqori Abramoviç Onikin adıçəkilən şöbədə vakant kuryer vəzifələrinə təyin olunduqlarını bildirdi¹⁶⁷. Həmin dövrdə Azərbaycan SSR Əmək Komissarlığının Gürcüstandakı səlahiyyətli nümayəndəsinin əmri ilə Qaçqınlar şöbəsinin aşağıdakı əməkdaşlarının adları ərzaq payı alanların siyahısına salınmışdı: kargüzar M.Simxoviç (2 ailə üzvü), tibb bacısı N.Yadigarova (60 yaşlı anası Zöhrə və 9 yaşlı qardaşı Davud) və xadimə Ayişə Krımeviç (65 yaşlı anası Mədinə və 7 yaşlı oğlu Abram)¹⁶⁸.

Diplomatik nümayəndə v.i.e. M.D.Rəsulzadənin 6 mart 1921-ci il tarixli 57/12 nömrəli əmri ilə Nadir İbrahimov Əmək Komissarlığının Gürcüstan nümayəndəli-

¹⁵⁹ ARDA, f. 28, s. 1, iş 3, vv. 32-32 arx.

¹⁶⁰ ARDA, f. 28, s. 1, iş 689, v. 75.

¹⁶¹ ARDA, f. 28, s. 1, iş 3, v. 24.

¹⁶² A.Samoylovun ASSR-in Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinə məktubu, 08.03.1921, № 98 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 3, v. 11.

¹⁶³ ARDA, f. 28, s. 1, iş 689, v. 130.

¹⁶⁴ ARDA, f. 28, s. 1, iş 734, vv. 169, 181.

¹⁶⁵ ARDA, f. 28, s. 1, iş 689, vv. 106, 108.

¹⁶⁶ ARDA, f. 28, s. 1, iş 689, v. 107.

¹⁶⁷ ARDA, f. 28, s. 1, iş 689, v. 74.

¹⁶⁸ ASSR Əmək Komissarlığının Gürcüstandakı səlahiyyətli nümayəndəsinin əmri, mart, 1921-ci il, № 623 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 689, v. 137.

yinin Qaçqınlar şöbəindən diplomatik nümayəndəliyə müvəqqəti olaraq tapşırıqlar üzrə əməkdaş vəzifəsinə keçirilirdi¹⁶⁹.

M.D.Rəsulzadənin 9 mart 1921-ci il tarixli 68/15 nömrəli əmri ilə Bala bəy Xəlilbəyov* müvəqqəti olaraq diplomatik nümayəndəliyin komendantı, Musa Tomayev isə onun müavini təyin olunur, eyni zamanda missiyanın Mühafizə Xidmətinin rəisi v.i.e. Şirəli Rüstəmov komendaturanın əməkdaşı ştatına keçirilir¹⁷⁰.

Həmin dövrdə diplomatik nümayəndəlik tərəfindən Mirkazım Mirqasımova onun nümayəndəlikdə kuryer vəzifəsini tutması barədə təsdiqləyici sənəd verilmişdi¹⁷¹.

ASSR Poçt, Teleqraf və Yollar Komissarlığının Gürcüstan nümayəndəliyinin ASSR-in Batum konsulluğu nəzdində çalışan əməkdaşı Aleksandr Tseytlinin arvadı Vera Tseytlin 9 mart 1921-ci ildə diplomatik nümayəndəliyə müraciət edərək ərinin Jordaniya hökuməti tərəfindən həbs olunub Kutais həbsxanasında saxlanıldığını bildirir, özü və yaşlı anası üçün pul vəsaiti və ərzaq payı ayrılmasını xahiş edirdi¹⁷².

1921-ci ilin mart ayında ASSR-in Gürcüstandakı diplomatik missiyasının konsulu Ələkbər Abbasov ASSR-in Gürcüstan SSR-dəki müəssisələrinin kommunist özəkləri bürosuna müraciətində 1920-ci ilin dekabr ayından xəstə olduğunu, həkim Troitskaya tərəfindən ona malyariya və anemiya (qanazlığı) diaqnozunun qoyulduğunu bildirir, menşevik hakimiyyəti tərəfindən həbs olunana qədər müalicə olunduğunu, ancaq həbsxanada ağır şəraitdə saxlanıldığı üçün çox ağrıdığını vurğulayaraq ona təcili zərurət kəsb edən müalicə üçün maddi vəsait ayrılmasını rica edirdi¹⁷³. Ə.Abbasova diplomatik missiyanın büdcəsindən müalicə üçün 50 min manat verilir¹⁷⁴.

Arxiv qaynaqlarından bəlli olur ki, Azərbaycan SSR hökuməti özünün Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyi vasitəsilə Volqaboyu müsəlmanların (Kazan tatarlarının) Tiflis şəhərində fəaliyyət göstərən təşkilatına mütəmadi maddi dəstək göstərmişdir. Volqaboyu Müsəlmanların Maarif Cəmiyyəti ASSR-in Gürcüstan SSR-dəki diplomatik nümayəndəliyinə müraciətində sözügedən təşkilatın idarə heyətinin 1921-ci il fevral ayı üzrə hesabatını təqdim edir, eyni zamanda Cəmiyyətin məktəbinin 1921-ci ilin mart ayı üzrə fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün vəsaitin ayrılmasını xahiş edirdi. Müraciətdə həmçinin fevral ayının ortalarında Gürcüstanda menşeviklər tərəfindən sovet respublikalarının əmlaklarına həbs qoyulduğu üçün missiyadan götürülməsi mümkün olmamış 500 arşın parçanın verilməsi rica olunurdu¹⁷⁵.

Beləliklə, Xalq Cümhuriyyəti dövründən çalışan 11 əməkdaşın fəaliyyətinə xitam verilməklə Azərbaycan SSR-in Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyi möv-

¹⁶⁹ ARDA, f. 28, s. 1, iş 3, vv. 31, 48.

* 1919-cu ilin yayında Tiflis şəhərində Bala bəy Xəlilbəyliyə məxsus 32 nömrəli "Kaspi" mehmanxanası fəaliyyət göstərməyə başlamışdır ["Azərbaycan" qəz., 1919, 22 iyul, № 403 (Bax: "Azərbaycan" qəzeti: 1918-1920: [1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş "Azərbaycan" qəzetinin tam külliyyatı]: X c., s. 403)].

¹⁷⁰ ARDA, f. 28, s. 1, iş 3, v. 25.

¹⁷¹ ARDA, f. 28, s. 1, iş 3, v. 51.

¹⁷² ARDA, f. 28, s. 1, iş 689.

¹⁷³ ARDA, f. 28, s. 1, iş 689, v. 119.

¹⁷⁴ ARDA, f. 28, s. 1, iş 689, v. 139.

¹⁷⁵ ARDA, f. 28, s. 1, iş 689, v. 79.

cud üç şöbədə 35 əməkdaşla fəaliyyət göstərməyə başlamışdı. Səbiq diplomatik nümayəndə F.Vəkilovun Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gürcüstandakı missiyasına rəhbərlik etdiyi dövrü əhatə edən 1920-ci il üzrə maliyyə hesabatı (təsdiqləyici sənədlərlə birlikdə) 2 nəfərdən ibarət komissiyanın üzvü – nümayəndəliyin katibi M.Talışinski və mühasibi A.Saturyants tərəfindən aktla qəbul olunmuşdu. Azərbaycan SSR-in Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinin ştat cədvəli, xərclər smetası, eləcə də əməkdaşların məvacibləri RSFSR-in Gürcüstandakı səlahiyyətli nümayəndəliyində tətbiq olunan normalara tam uyğunlaşdırılmışdı. 1921-ci ilin başlanğıcında diplomatik missiyanın əməkdaşlarının sayı onun nəzdində fəaliyyət göstərən dövlət qurumlarının nümayəndəliklərinin (ASSR Poçt, Teleqraf və Yollar Komissarlığının Gürcüstan nümayəndəliyi, Azərbaycan SSR Əmək Komissarlığının Qaçqınlar şöbəsi) hesabına xeyli artsa da, fevral ayından etibarən kəskin ixtisarlar aparılır.

3.3. Azərbaycan SSR-in Gürcüstan SSR-də səlahiyyətli nümayəndəliyi

Gürcüstanda sovet hakimiyyəti bərqərar olduqdan təqribən iki həftə sonra Azərbaycan SSR-in Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyi səlahiyyətli nümayəndəlik adlandırılır və xalq xarici işlər komissarı M.D.Hüseynovun əmri ilə Məhəmməd Xəlilov* Azərbaycan SSR-in Gürcüstan İnqilab Komitəsində nümayəndəsi, Mirzə Davud Rəsulzadə isə onun müavini təyin edilir¹⁷⁶. M.Xəlilov eyni zamanda ASSR Xalq Xarici Ticarət Komissarlığının (“Azvneştorq”un) Gürcüstandakı nümayəndəsi vəzifəsini tutur.

M.Xəlilovun səlahiyyətli nümayəndə qismində imzaladığı ilk 15 mart 1921-ci il tarixli 126/16 nömrəli əmrində yazılırdı: “Mənə etibar edilmiş missiya üzrə elan edirəm ki, xalq xarici işlər komissarı yoldaş M.D.Hüseynovun əmri ilə mən ASSR-in Gürcüstan İnqilab Komitəsi yanında səlahiyyətli nümayəndəsi təyin olunmuşam. Mənim müavinim vəzifəsinə M.D.Rəsulzadə təsdiq olunub. Mənimlə bağlı xüsusi sərəncam verilənə qədər öz vəzifələrimin icrasını müavinim Mirzə Davud Rəsulzadəyə həvalə edirəm”¹⁷⁷.

Azərbaycan SSR-in səlahiyyətli nümayəndəliyinə ilk məktublardan biri Ermənistan SSR-in Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyindən daxil olmuşdur. 11 mart 1921-ci il tarixli 609 nömrəli həmin məktubda Ermənistan xalq xarici işlər komissarı Aleksandr Bekzadyanın hazırda Moskvada konfransda olduğu və ailəsinin maddi cəhətdən çətinlik çəkdiyi bildirilərək arvadı Mariya Semyonova Bekzadyana onun Azərbaycan SSR-də qalan əmlakı müqabilində 146 190 rubl pul verilməsi xahiş edilirdi¹⁷⁸.

1921-ci il 25 martda ASSR xalq xarici işlər komissarı M.D.Hüseynov və Xalq

*1890-cı ildə Bakı şəhərində doğulmuş **Məhəmməd Murad oğlu Xəlilov** 1 fevral 1920-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ənzəli şəhərində vitse-konsulu vəzifəsini tutmuş, daha əvvəl “Nobel” neft şirkətində çalışmışdı [ARDA, f. 970, s. 2, iş 157, v. 42; E.Qoca. Sibir dərsi, Bakı, 2000, s. 124].

¹⁷⁶ ASSR XXİK-in müşaviri A.Andreyevin GSSR-in xalq xarici işlər komissarı İ.D.Oraxelişviliyə məktubu, 12.03.1921, № 469 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 100, v. 95.

¹⁷⁷ ARDA, f. 28, s. 1, iş 3, v. 14.

¹⁷⁸ ARDA, f. 28, s. 1, iş 689, v. 78.

Xarici Ticarət Komissarlığının təmsilçisi B.Cavanşir Tiflisə gəlir¹⁷⁹ və oradan 29 mayda Batuma yola düşürlər. “Pravda Qruzii” qəzeti M.D.Hüseynov və Azərbaycanın Gürcüstandakı səlahiyyətli nümayəndəsi M.Xəlilovun 1 aprel gecəsi Batuma çatdıqlarını bildirirdi¹⁸⁰. Həmin ilin may ayının ikinci yarısında M.D.Hüseynov yenidən Batuma gedir. Bu barədə xəbər verən “Pravda Qruzii” onu bu səfərdə müşayiət edən B.Cavanşir və ASSR Xalq Xarici Ticarət Komissarlığının Gürcüstan nümayəndəliyinin rəhbəri K.Modebadzenin Zaqafqaziya respublikalarının Avropa ilə mal mübadiləsini təşkil etmək üçün Batumdan İstanbula gedəcəklərini qeyd edirdi¹⁸¹.

Həmin mətbu orqanın 1921-ci il tarixli sayında RSFSR-in Gürcüstanda səlahiyyətli nümayəndəsi vəzifəsinə Ermənistandakı keçmiş nümayəndəsi B.V.Leqranın təyin edildiyi barədə məlumat dərc olunurdu¹⁸². Çox keçmədən B.V.Leqrان RSFSR Xalq Komissarları Şurasının qərarı ilə RSFSR-in Gürcüstan, Azərbaycan və Ermənistanda səlahiyyətli nümayəndəsi təyin olunur¹⁸³.

28 aprel 1921-ci ildə Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulmasının ilk ildönümü Tiflisdə təntənəli şəkildə qeyd edilir. Bayram tədbiri yalnız şərq musiqisindən ibarət konsert proqramı ilə açılır. Konsertdən sonra ASSR-in Gürcüstandakı səlahiyyətli nümayəndəsi M.Xəlilov, Dumbadze, Əlizadə, Eliava, Türkiyənin diplomatik nümayəndəsi Müfti bəy və digərləri çıxış edirlər¹⁸⁴. Tədbirin təşkili üçün səlahiyyətli nümayəndəliyin büdcəsindən tərtib edilmiş smetaya uyğun olaraq 792 000 manat xərclənmişdi¹⁸⁵.

Sözgedən tarixlə bağlı ASSR-in Gürcüstandakı səlahiyyətli nümayəndəsi Məhəmməd Xəlilov Azərbaycan Kommunist Partiyasının Bakı Komitəsinə belə bir teleqram göndərmişdi: “Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin bərqərar olmasının təntənəli birinci ildönümü günündə ASSR-in Gürcüstandakı səlahiyyətli nümayəndəliyinin əməkdaşları kommunizm ideyalarının sınaqdan çıxmış bələdçiləri olan sizləri salamlayır. Proletariata və zəhmətkeş kütlələrə yaxın olan sizlər hər cür məhrumiyətlərə məruz qalaraq üzərinizə qoyulmuş rəhbərlərimizin ideyalarının yayılması və partiyamızın güclənməsi vəzifələrini şəərəflə yerinə yetirə bildiniz. Yoldaşlar, düşmənlərimiz biz bölünmüş olarkən güclü idi, bundan sonra biz birləşərək güclü olacağıq. Yaşasın III Kommunist İnternasionalı! Yaşasın Azərbaycan Kommunist Partiyasının Bakı Komitəsi!”¹⁸⁶

21 may 1921-ci ildə ASSR xalq xarici ticarət komissarı Teymur Əliyevin təlimatına əsasən Batuma və oradan İstanbula yola düşən M.Xəlilov həmin gün imzaladı-

¹⁷⁹ «Правда Грузии» qəz., 1921, 27 mart, № 22, s. 3.

¹⁸⁰ «Правда Грузии» qəz., 1921, 29 mart, № 23, s. 3; 3 aprel, № 28, s. 3.

¹⁸¹ «Правда Грузии» qəz., 1921, 25 may, № 69.

¹⁸² «Правда Грузии» qəz., 1921, 12 aprel, № 34.

¹⁸³ «Правда Грузии» qəz., 1921, 13 may, № 59.

¹⁸⁴ «Правда Грузии» qəz., 1921, 1 may, № 50, s. 4.

¹⁸⁵ ARDA, f. 28, s. 1, iş 689, vv. 158-158 arx.

¹⁸⁶ «Коммунист» qəz., Bakı, 1921, 1 may, № 98, s. 1.

ğ 1480/25 nömrəli əmri ilə səlahiyyətli nümayəndə qismində öz vəzifələrinin icrasını müavini M.D.Rəsulzadəyə həvalə edir¹⁸⁷. M.Xəlilov bundan sonra bir daha diplomatik vəzifəyə qayıtmayaraq paralel olaraq icra etdiyi “Azvneştorg”un Gürcüstandakı nümayəndəsi vəzifəsində çalışmağa davam edir*.

M.D.Hüseynov ASSR-in Gürcüstandakı səlahiyyətli nümayəndəsi v.i.e. M.D.Rəsulzadəyə göndərdiyi 714 nömrəli teleqramda yazırdı ki, ASSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığı nəqliyyat vasitələri və ərzaqla bağlı çətin vəziyyət yarandığını, eləcə də epidemiyə təhlükəsini nəzərə alaraq qaçqınların qrup halında və ya tək şəkildə ASSR ərazisinə gəlişini və ya ASSR ərazisindən tranzit keçməsinə XXİK-in xüsusi icazəsi olmadan qəti şəkildə qadağan edir¹⁸⁸.

M.D.Hüseynovun Gürcüstan SSR xalq xarici işlər komissarı A.S.Svanidzeyə həmin dövrdə ünvanlanmış 2223 nömrəli teleqramında isə Gürcüstan hökuməti tərəfindən səlahiyyətli nümayəndənin müavini M.D.Rəsulzadəyə Azərbaycan bonlarını gürcü bonlarına dəyişməkdə imtina edildiyi, bazarda isə bu əməliyyatın 40 faiz baha başa gəldiyi bildirilirdi¹⁸⁹.

21 may 1921-ci ildən etibarən Gürcüstanda səlahiyyətli nümayəndə vəzifəsini icra edən M.D.Rəsulzadə həmin ilin iyul ayında Azərbaycan SSR-in Türkiyədəki səlahiyyətli nümayəndəliyinə I katib vəzifəsinə təyin olunur. M.D.Hüseynova 18 iyul 1921-ci ildə ünvanladığı məxfi məktubunda o bu təyinatı münasibətilə minnətdarlığını bildirir, Gürcüstandakı Azərbaycan SSR dövlət müəssisələrində qeyri-sağlam

¹⁸⁷ ARDA, f. 28, s. 1, iş 3, v. 57.

* ASSR-in GSSR-dəki ilk səlahiyyətli nümayəndəsi **Məhəmməd Murad oğlu Xəlilov (1890-1938)** Gürcüstandakı fəaliyyətindən sonra SSRİ-nin Türkiyədəki ticarət nümayəndəsinin müavini, ZSFSR Ali Xalq Təsərrüfatı Şurasının sədr müavini vəzifələrində çalışmışdır. 1931-ci ildə əks-inqilabi Azərbaycan Milli Mərkəzinə (AMM) üzvlükdə təqsirli bilinərək həbs olunmuşdur. Tədqiqatçı Elşad Qocanın araşdırmalarından bəlli olur ki, “AMM işi” üzrə ittihamnamədə ümumilikdə 53 nəfərin, o cümlədən Məhəmməd Həsən Hacinski, Xudadad bəy Məlik-Aslanov, Əhməd bəy Pepinov, Cəfər bəy Rüstəmbəyov, Nəcəfqulu Nəcəfov (Rzaqlu Nəcəfovun əmisi oğlu, türk, 46 yaşlı, natamam orta təhsilli, Zaqafqaziya Ölçülər və Tərəzilər Palatasının keçmiş direktoru, 1929-cu ildə Kommunist Partiyasının üzvlüyündən xaric edilmişdi, ittihamları rədd edirdi), Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik və səlahiyyətli təmsilçiliklərində məsul vəzifələrdə çalışmış Mirəli Talışinski (türk, 36 yaşlı, mühəndis-texnoloq, həbs ediləndə Lenin adına fabrikin direktoru işləyib, AMM üzvü olduğunu boynuna almışdır) və AXC-nin GDR-dəki diplomatik nümayəndəliyi ilə yaxından əməkdaşlıq etmiş Tofiq Mirzəyevin (türk, 31 yaşlı, ali təhsilli hərbi, keçmiş “müsavət ordusu”nun zabiti, həbs olunanadək “AzDiviziya”nın 1-ci alayının qərargah rəisi olmuşdur, hər şeyi boynuna almışdır) adları keçirdi. M.Xəlilov ona qarşı irəli sürülən ittihamı qəbul etməsə də, 30 sentyabr 1931-ci ildə Azərbaycan SSR Dövlət Siyasi İdarəsinin (sonralar Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi) kollegiyasının məhkəməsi tərəfindən 8 il həbs cəzasına, T.Mirzəyev güllələnməyə, M.Talışinski 10 il həbs cəzasına məhkum olunmuşdurlar. Məhkəmə materiallarına görə, AMM sovet hakimiyyətini devirərək müstəqil Azərbaycan Respublikası qurmaq məqsədilə 1924-cü ildə Bakıda yaradılmışdı. M.Xəlilov AMM-nin Mərkəzi Komitəsinin üzvü olub. AMM Cənubi Qafqaz xalqlarının sovet quruluşuna qarşı birgə mübarizəsini təşkil etmək məqsədilə 1928-ci ildə Zaqafqaziya Birləşmiş Komitəsini təsis etmişdi. Bu komitəyə Azərbaycandan Məhəmməd Həsən Hacinski, Məhəmməd Xəlilov və Cəfər bəy Rüstəmbəyov, Gürcüstandan Çiçinadze və Alşibaya, Ermənistandan Ter-Qazaryan və İ.Arutyunov daxil idilər. 1932-ci ilin 2 fevralında Tiflisdə Zaqafqaziya DSİ kollegiyası yanında məhkəmədə “AMM işi”nə yenidən baxılmış, M.Xəlilov, T.Mirzəyev və M.Talışinskinin cəzaları 5 ilə azəd edilmişdir. M.Xəlilov çox keçmədən elə həmin il həbsdən azad olunmuş və müxtəlif sahələrdə (1934-cü ildə Plan Komitəsində, daha sonra “Azərneftməişət”in müdiri vəzifəsində və “Azərticarət”də) çalışmışdır. 1937-ci ildə o, yenidən AMM-nin tapşırığı ilə müəyyən fəaliyyətlərin icrasında suçlu bilinərək saxta ittihamlarla həbs olunmuş, 8 yanvar 1938-ci ildə SSRİ Ali Məhkəməsi yanında Hərbi Kollegiya onun haqqında ən yüksək cəza – ölüm hökmü çıxarmışdır. Elə həmin gün hökm icra olunmuşdur [Bax: E.Qoca. Sibir dərsi, s. 93-149]

¹⁸⁸ ARDA, f. 28, s. 1, iş 100, v. 25.

¹⁸⁹ ARDA, f. 28, s. 1, iş 100, v. 1.

mühitin yarandığına diqqəti cəlb edir və Ankaraya getməzdən öncə oradakı fəaliyyəti üzrə gərəkən məsrəflər üçün maliyyə vəsaitinin ayrılmasını xahiş edirdi: “Mənim Anqoradakı missiyamıza təyinatım barədə yoldaş Qulubəyovun teleqraf bildirişini aldım. Yoldaşlıq prinsipi əsasında deməliyəm ki, Sizə bu nəzakətli diqqətiniz üçün minnətdaram, yalnız ona görə yox ki, belə bir təyinat almışam, ələlxüsus ona görə ki, Sizin qərarınıza əsasən nəhayət ki, indiki fəaliyyətimdəki bu lənətlənmiş atmosferdən çıxma biləcəyəm. Belə bir atmosfer, səmimiyyəmə görə məni bağışlayın, ictimai iş sahəsini öz şəxsi mənfəət mənbəyinə çevirən ideya spekulyantları tərəfindən yaradılıb. Vay o cəmiyyətin halına ki, belə əclafarla doludur. Bizim kobud səhvimiz ondan ibarət idi və indi də ibarətdir ki, bəşəriyyət qarşısında onun öndə gələn ideoloqları kimi öz üzərimizə məsuliyyət götürərək vəzifə funksiyalarımızı tam olaraq nəzərə almırıq. Maksimum məqsədəuyğunluq prinsipi əsasında cəmiyyətimizin həyatını qurarkən mərkəzi və periferiya dövlət aparatının təşkilində öz yoldaşlarımızı yoxlamaq və onları ciddi ictimai etibarlılıq imtahanının sınağından keçirmək istəmirik. Buna görə də belə anlaşılmazlıqlar baş verir. Keçmiş “yoldaşlar” avantürist olduğu kimi, Xəlilov (Məhəmməd Xəlilov – F.V.) da o cür spekulyant imiş. Bu sözlər göndərilmiş Fəhlə-kəndli inspeksiyasının mərkəzi komissiyasının işi və ASSR xalq xarici ticarət komissarı yoldaş Əliyevin şəxsi təəssüratı əsasında təsdiqlənir. Buradakı eybəcərliklər barədə o özü sizə ətraflı danışacaq. Tək bu yox, bizim digər məsul əməkdaşların çoxu da çirkli şəxslər imiş: Xalq Sosial Müdafiə Komissarlığının Qaçqınlar şöbəsinin səlahiyyətliisinin müavini Zeynalov (Ağa Zeynalov – F.V.) spekulyasiya işinə görə hazırda Gürcüstan “Qruzçeka”da (Gürcüstan SSR-in Əks-inqilab və Sabotaja qarşı Fövqəladə Komissiyası – F.V.) oturur. Onun “Qruzçeka”nın agentinə dərman satdığını mənə sübut edəndən sonra mənim onu azadlığa buraxdırmaq üçün səylərim, əlbəttə, nəinki əbəs olardı, həm də bunun heç bir əsası olmazdı. Mən belə “yoldaşları” öz əlimlə güllələməyi özümə borc bilirəm. Batuma gəldikdə, orada insanlar yalnız mənəviyyatsız və açıq spekulyasiya deyil, hətta fəvqəladə xarakterli romanlarla məşğuldurlar. ASSR-in Batum konsulunun müavini Sultanovun məxfi məktubundan bəlli olur ki, Azərbaycan Xalq Xarici Ticarət Komissarlığının Batumda səlahiyyətli nümayəndəsi Bəhram Məlikov bir türk (acar – F.V.) həkimi Ximşiyevin arvadını sevib və aparıb. Bunu eşidən həkim Ximşiyev Məlikovu və onun ortaqlarını öldürəcəyinə and içib. Bu intiqam aktını həyata keçirmək üçün acarlardan ibarət dəstə yaradıb. Bu, həqiqətən, biabırılıqdır, çünki bizim pulumuz olmayanda heç bir romanımız olmur. Bir halda ki, ictimai məqsədlər üçün bizim sərəncamımıza böyük dövlət vəsaitləri ayrılır, biz onu sağa-sola xərcləyir və nəticə etibarilə, xalqın pulu ilə sevgililər əldə edirik... Tək yüksək deyil, aşağı təbəqədə də spekulyasiya çox inkişaf edib... Öz şəxsi xahişimə keçirəm. Məsələn burasındadır ki, Anqorada çox sayda xarici missiyalar var və [Türkiyədə] burjua-milli quruluşdu, ona görə də oraya getməzdən əvvəl bir qədər öz geyimim barədə düşünmək məcburiyyətindəyəm. Çünki mənim hazırkı əlbisələrim gələcək missiyada fəaliyyətim üçün heç cür yaramır. Şəxsi vəsaitim olmadığı üçün

geyim məsələmin həlli üçün ən azı 5 milyon manat ayrılmasını xahiş edirəm”¹⁹⁰.

Qeyd edək ki, 1921-ci ildə Azərbaycanın Türkiyədəki missiyasının ümumi heyəti 28 nəfərdən ibarət idi; İbrahim Əbilov – diplomatik nümayəndə, Mirzə Davud Rəsulzadə – I katib, Əsgər Əsgərov – hərbi attaşe, İsmayıl İsmayılov – katib, Yusif Axundov – işlər müdiri, Ağababa Yusifzadə – İnformasiya idarəsinin müdiri, Məbud Zeynalov – şifr işləri təşkilatçısı, Rəhim İbrahimov və Rza Təhmasib – İnformasiya şöbəsinin əməkdaşları, Nadir İbrahimov – təsərrüfat müdiri, Musa Sultanov – Ticarət şöbəsinin müdiri vəzifələrini tuturdular, G.Nərimanov, Yusif Həsənov və Həbib Əliyev Ticarət şöbəsinin əməkdaşları idilər¹⁹¹. 1921-ci ilin noyabr ayında Azərbaycanın Ankaradakı səfirliyində Kommunist partiyasının özəyinin formalaşdırılması işi başa çatdırılmış, M.D.Rəsulzadə özəyin sədri, İ.İsmayılov – katibi, H.Əliyev isə xəzinədarı seçilmişdir¹⁹².

M.D.Rəsulzadədən sonra Azərbaycan SSR-in Gürcüstan SSR-dəki səlahiyyətli nümayəndəliyinə müvəqqəti rəhbərlik edən Rzaqulu Nəcəfov* 15 avqust 1921-ci ildə səlahiyyətli nümayəndə vəzifəsinə təyin olunur¹⁹³.

R.Nəcəfovun rəhbərliyi dövründə Azərbaycan SSR-in Gürcüstan SSR-də səlahiyyətli nümayəndəliyinin İnformasiya şöbəsi fəallığı ilə seçilirdi. Sözügedən şöbənin müdiri Şəmsi Qacar ASSR XXİK-in İnformasiya şöbəsinin müdiri Lavrova məktubunda onu rəhbərlik etdiyi şöbənin fəaliyyəti barədə məlumatlandırırdı: Səlahiyyətli nümayəndəliyin nəzdində informasiya şöbəsi yaradılandan ayrıca fəaliyyət proqramı tərtib olundu. Bu proqram mənim xəstələnməyim səbəbindən bu yaxında həyata keçirilməyə başladı. Əvvəlcə şöbə müntəzəm şəkildə Gürcüstanda nəşr olunan “Pravda Qruzii” («Правда Грузии»), “Krasny voyn” («Красный воин»), “İzvestiya Batumskoqo oblastnoqo komiteta” («Известия Батумского областного комитета») və “Qolos trudovoy Abxazii” («Голос трудовой Абхазии») qəzetlərini Xalq Xarici İşlər Komissarlığına göndərməyə başladı. Bundan başqa şöbə tərəfindən informasiya bülletenləri tərtib olunmağa başladı. Bu bülletenlərin tərkibinə həmin qəzetlərdən

¹⁹⁰ ARDA, f. 28, s. 1, iş 91, vv. 4-5.

¹⁹¹ ARDA, f. 28, s. 1, iş 133, v. 15.

¹⁹² C.Həsənlı. Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti (1920-1939), s. 450-451.

* Əslən Naxçıvandan olan və 1912-ci ildən Tiflisdə yaşayan **Rzaqulu Ələkbər oğlu Nəcəfov (1884-1937)** AXC-nin Gürcüstandakı diplomatik missiyasında bir sıra vəzifələrdə (kargüzar, maliyyə agentı, Konsulluq şöbəsinin müdiri) çalışmış, Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra diplomatik fəaliyyətini Sovet Azərbaycanının Gürcüstandakı diplomatik missiyasında konsul müavini və qısa müddətdə diplomatik nümayəndənin v.i.e. (14.01.1921 – 26.02.1921 və 15.07.1921 – 15.08.1921) qismində davam etdirmişdir. 15 avqust 1921-ci ildə ASSR-in Gürcüstandakı səlahiyyətli nümayəndəsi vəzifəsinə təyin olunmuş, 1922-ci ildə ASSR-in Təbrizdə konsulu olmuşdur. Tanınmış maarifpərvərlərdən olan R.Nəcəfov uzun müddət mətbuat sahəsində çalışmış, “Molla Nəsrəddin” jurnalının müxbiri olmuş, Sovet hakimiyyəti illərində Tiflisdə azərbaycanca yayımlanan “Yeni fikir” qəzetinin redaktor müavini, “Dan ulduzu” jurnalının redaktoru, Zaqafqaziya Yeni Əlifba Komitəsinin sədr müavini, Tiflis Türk (Azərbaycan) Dövlət Dram Teatrının direktoru vəzifələrini tutmuşdur. 1930-cu ildə Bakıya köçərək nəşriyyatda çalışmağa başlamışdır. 1937-ci ildə repressiyaya məruz qalmışdır [Ə.Şərif. Keçmiş günlərdən. İkinci kitab. Adamlar (sənədli xatirələr), Bakı, 1986, s. 396-401; M.Quliyev. Mətbuat tariximizdə Rzaqulu Nəcəfov imzası: keşməkeşli ömrün səhifələri, “525-ci qəzet”, 2012, 18 sentyabr, s. 6].

¹⁹³ ARDA, f. 28, s. 1, iş 689, vv. 223-224, 309-310, 377-377 arx.

çıxarışlar və Gürcüstan SSR-in müəssisələrindən əldə edilmiş materiallar, eləcə də, əsasən, İrəvanda çap olunan ermənidilli qəzetlərdən yazılar yerləşdirilir. Hazırda şöbənin işləri bunlardan ibarətdir: 1) Gürcüstanda çap olunan mətbu orqanların Xalq Xarici İşlər Komissarlığına göndərilməsi; 2) Tiflis qəzetlərinin ASSR-in Türkiyədəki səlahiyyətli nümayəndəsinə göndərilməsi; 3) Tiflis və Rusiya qəzetlərinin ASSR-in Naxçıvan Respublikasındakı səlahiyyətli nümayəndəsinə göndərilməsi; 4) Qeyd olunan materiallar əsasında bülletenlərin tərtib olunması; onlardan bir nüsxəsi adıçəkilən ünvanlardan başqa Batumdakı konsulluğa göndərilir¹⁹⁴. Qeyd edək ki, Ş.Qacarın haqqında bəhs etdiyi informasiya bülletenləri ARDA-da saxlanılır¹⁹⁵.

Səlahiyyətli nümayəndəliyə Azərbaycandan təlimat, xahiş və məlumat xarakterli məktublar, əsasən, ASSR XXİK-in müşaviri A.Andreyevin imzası ilə göndərilirdi. 8 avqust 1921-ci ildə yazılmış belə məktublardan birində A.Andreyev səlahiyyətli nümayəndə R.Nəcəfova Gürcüstan SSR-in rəsmi şəxslərinin Qarayazı meşəsini qırmağa, qışlaqları məhv etməyə və otlaqlardan istifadə üçün kəndlilərdən natura şəklində qoyunla vergi almağa davam etdikləri barədə Qazaxdan məlumatlar daxil olduğunu bildirərək, 5 iyul 1921-ci il razılığı əsasında yaradılmış qarışıq tərkibli komissiya tərəfindən ASSR ilə GSSR arasında sərhədlərin müəyyən edilməsinə qədər belə fəaliyyətlərin dayandırılmalı olduğu barədə Gürcüstan İnqilab Komitəsinə təcili surətdə yenidən təqdimat hazırlamasını xahiş edirdi¹⁹⁶. A.Andreyev Gürcüstan SSR xalq xarici işlər komissarı Aleksandr Svanidzeyə 732 nömrəli teleqramında isə Ağstafa stansiyasında cəmləşmiş Qars vilayətindən olan qaçqınların acınacaqlı vəziyyətdə olduqlarını və epidemioloji xəstəliklərə yaxalandıqlarını vurğulayaraq onların Gürcüstan ərazisindən Qars vilayətinə keçmələrinə icazə verilməsini xahiş edirdi¹⁹⁷.

Həmin dövrdə Skandinaviya ölkələri Sovet Azərbaycanı ilə əməkdaşlıq əlaqələrinin inkişafına maraq göstərirdilər. Norveçin Qafqazdakı konsulu Azərbaycan SSR-in Gürcüstan SSR-dəki səlahiyyətli nümayəndəsinə yazdığı 4 yanvar 1922-ci il tarixli 10 nömrəli məktubunda Azərbaycanla Norveç arasında əlaqələrin möhkəmləndirilməsi və Norveç məhsullarının satışı bazarının genişləndirilməsi məqsədilə mühəndis Aleksandr Moiseyeviç Kupermanın Norveçin Qafqazdakı konsulluğunun ticarət şöbəsinin Bakıdakı nümayəndəsi təyin edildiyini bildirir, bu barədə Azərbaycan hökumətinin məlumatlandırılmasını xahiş edirdi¹⁹⁸.

Qeyd etmək lazımdır ki, bundan bir neçə ay əvvəl – 26 may 1921-ci ildə XXİK-in müşaviri A.Andreyev ASSR-in Gürcüstandakı səlahiyyətli nümayəndəsinin müavini M.D.Rəsulzadəyə yazırdı: “Sizin 1618 nömrəli məktubunuzla bağlı Finlandiyanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsinə yumşaq tonda bildirin ki, Finlandiyanın Azərbaycan SSR-i hüquqi tanımasına qədər onun rəsmi nümayəndəsini Azərbaycana buraxmaq imkanından məhrumuq”¹⁹⁹.

¹⁹⁴ ARDA, f. 28, s. 1, iş 38, vv. 69-70.

¹⁹⁵ Bax: ARDA, f. 28, s. 1, işlər 202-223.

¹⁹⁶ ARDA, f. 28, s. 1, iş 100, vv. 3, 4, 54.

¹⁹⁷ ARDA, f. 28, s. 1, iş 100, v. 106.

¹⁹⁸ ARDA, f. 28, s. 1, iş 165, v. 18.

¹⁹⁹ A.Andreyevin M.D.Rəsulzadəyə məktubu, 26.05.1921, № 707 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 100, v. 48.

Müşavir A.Andreyev səlahiyyətli nümayəndə R.Nəcəfova 1921-ci ilin noyabrında ünvanladığı məktubunda səlahiyyətli nümayəndəliyin fəaliyyətinin təcili dayandırılmasını təklif edirdi. Məktubda həmçinin qeyd olunurdu ki, Azərbaycan SSR-in Batum Konsulluğu da ləğv olunmalıdır; orada Avropa və Türkiyədə çap olunan qəzet və jurnalları alıb Bakıya göndərmək üçün yalnız İnformasiya şöbəsinin müdiri Rəşid İsmayılov saxlanıla bilər²⁰⁰. Sözügedən məktuba əsasən 1921-ci ilin dekabrında Azərbaycan SSR-in Gürcüstan SSR-də səlahiyyətli nümayəndəliyi nəzdindəki qurumların ləğvi və əməkdaşların ixtisarı prosesinə başlanılır, eləcə də 1 yanvar 1922-ci ildən etibarən Azərbaycan SSR-in Batumdakı konsulluğu bağlanır və onun yerinə R.İsmayılovun başçılıq etdiyi ASSR XXİK-in kiçik səlahiyyətli nümayəndəliyi fəaliyyət göstərir.

ASSR XXİK-in 1 aprel 1922-ci il tarixli 463 nömrəli mandatında Azərbaycan SSR-in Gürcüstan SSR-də səlahiyyətli nümayəndəliyinin əməkdaşı Fətəli Axundovun xidməti ezamiyyətdən Tiflis şəhərinə qayıtdığı vurğulanaraq hərbi və mülki qurumlardan ona hərtərəfli köməklik göstərilməsi xahiş edilirdi²⁰¹.

XXİK-in həmin gün Əlimirzə Nərimanova verdiyi 464 nömrəli növbəti mandatında isə qeyd olunurdu: “Bu sənədi göstərən ASSR-in BXSŞR-də (Buxara Xalq Sosialist Respublikası – F.V.) səlahiyyətli nümayəndəsi Əlimirzə Nərimanov xidməti ezamiyyətdən Tiflis şəhərinə qayıdır. Qeyd olunanları nəzərə alaraq Xalq Xarici İşlər Komissarlığı ASSR və GSSR hərbi və mülki qurumlarından ona yol boyu hərtərəfli qanuni köməklik göstərilməsini xahiş edirik”²⁰².

XXİK-in Rzaqulu Nəcəfova verdiyi 1922-ci il 826 nömrəli vəsiqədə yazılırdı: “Bu sənədi göstərən Rzaqulu Nəcəfov ASSR-in Təbrizdə konsulu vəzifəsini tutur. ASSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığı ASSR-in və bizə dost olan ölkələrin bütün hakimiyyət orqanlarını vətəndaş Nəcəfova onun üzərinə qoyulan funksiyaların yerinə yetirməsində qanuni köməklik göstərilməsinə dəvət edir”²⁰³.

3.4. Azərbaycan SSR-in Gürcüstan SSR-dəki səlahiyyətli nümayəndəliyinin strukturu, maliyyə və ştat məsələləri

Gürcüstanda sovet hakimiyyəti elan olunduqdan az müddət sonra Azərbaycan SSR-in bu respublikadakı diplomatik nümayəndəliyi səlahiyyətli nümayəndəlik adlanır.

ASSR-in Gürcüstan SSR-də səlahiyyətli nümayəndəsi vəzifəsinə təyin olunmuş Məhəmməd Xəlilova eyni zamanda ASSR Xalq Xarici Ticarət Komissarlığının (“Azvneştorq”) səlahiyyətli nümayəndəsi vəzifəsi etibar edilmişdi. O, ilk başlarda ASSR-in səlahiyyətli nümayəndəliyinə rəhbərliyi öz müavini M.D.Rəsulzadəyə həvalə etmişdi.

²⁰⁰ ARDA, f. 28, s. 1, iş 164, v. 8-8 arx.

²⁰¹ ARDA, f. 28, s. 1, iş 136, v. 58.

²⁰² ARDA, f. 28, s. 1, iş 136, v. 42.

²⁰³ ARDA, f. 28, s. 1, iş 136, v. 68.

Həmin dövrdə M.Xəlilov “Azvneştorg”un nümayəndəsi qismində M.D.Rəsulzadəyə məktub ünvanlayaraq 17 mart 1921-ci il tarixli 351 nömrəli məktubu ilə ona göndərdiyi “Azvneştorg”un ərzaq payı alan əməkdaşları siyahısına Yekaterina Paniyeva və Cavad Axundovun (60 yaşlı anası Zəhra ilə birlikdə) əlavə olunduğu barədə məlumat verirdi²⁰⁴.

Səlahiyyətli nümayəndə Məhəmməd Xəlilovun ASSR xalq xarici işlər komissarı M.D.Hüseynovun qərarına istinad edilən 31 mart 1921-ci il tarixli 264/18 nömrəli əmri ilə Gürcüstanda sovet hakimiyyətinin qurulması və bundan irəli gələrək iş həcminin dəyişməsi nəzərə alınaraq ASSR-in Gürcüstan SSR-dəki səlahiyyətli nümayəndəliyinin ştat cədvəli ixtisar olunur. Əmrə uyğun olaraq səlahiyyətli nümayəndəlikdə Mirəli Talışinski – katib, İsmayıl İsmayılov – kargüzar, Cəmilə Şahtaxtinskaya – maquinaçı, Kiçik Axundova – qeydiyyatçı, Musa Həsənzadə – kuryer, Musa Qocayev və İsgəndər Mansur oğlu isə mühafizəçi-əsgər vəzifələrində öz fəaliyyətlərini davam etdirirlər. Digər əməkdaşlar isə ixtisara düşür və onlara işlə təmin olunma zəmanəti verilərək Bakıya getmələri təklif olunur. Şəxsi və ailə vəziyyəti ilə əlaqədar Azərbaycana gedə bilməyənlərə işsizlikdən sığorta ödənişinin verilməsi qərara alınır²⁰⁵.

M.Xəlilov tərəfindən sözügedən əmrə əlavə olaraq imzalanmış 552/19 nömrəli əmrə ixtisara düşüb-düşməməsindən asılı olmayaraq səlahiyyətli nümayəndəliyin əməkdaşlarına aylıq maaşlarının 3 misli qismində birdəfəlik ödəniş verilir. Bu məbləğ ixtisara düşmüş əməkdaşlar üçün işsizlik sığortası ödənişi hesab olunur və onlara bundan əlavə xüsusi ödəniş verilmir. Bu qərar ASSR-in Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinin R.Nəcəfovun 15 fevral 1921-ci il tarixli 387 nömrəli əmri ilə ixtisara düşüb ləğvetmə pulu almayan əməkdaşlarına da aid edilir²⁰⁶.

M.Xəlilov 264/18 nömrəli əmrinə əlavə olaraq 23 aprel 1921-ci ildə imzaladığı 713/20 nömrəli daha bir əmrə səlahiyyətli nümayəndəliyin ştat cədvəli buraxılışlar şöbəsinin müdiri, həmin şöbənin katibi, mühasib, mühafizəçi və xadimə ştatları hesabına artırılır və həmin vəzifələrə 1921-ci ilin 1 aprelindən müvafiq olaraq S.Şavərdova, V.Caparidze, A.Santuryants, Xəlil Əli oğlu və Z.Mirzəyevə təyin olunurlar. Eynilə həmin dövrdə müvəqqəti olaraq missiyanın mühasibliyində çalışan F.Axundov, eləcə də sürücülər Y.Xolyavinski və V.Marçenko 1 aprelədən etibarən missiyada rəsmi ştata keçirirlər²⁰⁷. M.Xəlilovun həmin gün imzaladığı digər 7671 nömrəli əmrə isə Gürcüstan Kommunist Partiyasının Mərkəzi və Tiflis komitələrinin vəsatətləri əsasında S.Şavərdova və V.Caparidze 23 aprel 1921-ci ildən səlahiyyətli nümayəndəlikdə yeni təyin olunduqları vəzifələrdən azad edirlər; onlardan birincisi adıçəkilən partiyanın Tiflis Komitəsinin, digəri isə Mərkəzi Komitəsinin sərəncamına götürürlər. Həmin əmrə İ.İsmayılov səlahiyyətli nümayəndəlikdə buraxılışların verilməsi şöbəsinin mü-

²⁰⁴ ARDA, f. 28, s. 1, iş 689, v. 118.

²⁰⁵ ARDA, f. 28, s. 1, iş 3, vv. 29-29 arx.

²⁰⁶ ARDA, f. 28, s. 1, iş 3, v. 26.

²⁰⁷ ARDA, f. 28, s. 1, iş 3, v. 27.

diri, Ə.Nərimanov sözügedən şöbənin katibi, R.Lonqo isə dəftərxananın kargüzarı vəzifələrinə təyinat alırlar²⁰⁸.

Azərbaycan SSR-in Gürcüstan SSR-dəki Səlahiyyətli Nümayəndəliyinin 1921-ci ilin aprel-iyun ayları üçün maaş cədvəli²⁰⁹:

<i>vəzifə</i>	<i>ad və soyad</i>	<i>maaş (aprel ayı üzrə)</i>	<i>maaş (may- iyun ayı üzrə)</i>
səlahiyyətli nümayəndənin müavini	Davud Rəsulzadə	80 000	83 000 (iyun ayının 2-ci yarısından 93 000)
katib	Mirəli Talışinski	63 000	63 000
kargüzar	İsmayıl İsmayılov	48 000	-
kargüzar (rus dili üzrə)	Riçard Lonqo	-	48 000
kargüzar (türk-Azərbaycan dili üzrə)	Əlimirzə Nərimanov	-	48 000
draqoman (<i>eyni zamanda mayın 2-ci yarısındanak məxfi buraxılışlar şöbəsinin katibi</i>)	Şəmsi Qacar	-	48 000
Buraxılışlar şöbəsinin katibi	Ələkbər Seyfi	-	48 000 (mayın 2-ci yarısından)
Buraxılışlar şöbəsinin müdiri	Siranuş Şavardova	50 000 (23 aprelədək)	-
Buraxılışlar şöbəsinin müdiri	İsmayıl İsmayılov	-	63 000
Buraxılışlar şöbəsinin katibi	Varvara Caparidze	48 000 (23 aprelədək)	-

²⁰⁸ ARDA, f. 28, s. 1, iş 3, vv. 28-28 arx.

²⁰⁹ ARDA, f. 28, s. 1, iş 754, vv. 213-214, 259-260, 352-353, 376-377; M.Xəlilovun əmri, 15.05.1921, № 1323/23 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 3, vv. 56-56 arx.

İnformasiya şöbəsinin müdiri	Ağa Əfəndiyev	48 000 (iyun ayından)	-
makinaçı	Cəmilə Şahtaxtinskaya	48 000	48 000
qeydiyyatçı (rus dilində)	Kiçik Axundova	48 000	48 000
qeydiyyatçı (türk-Azərbaycan dilində)	Leyla Muradova	-	48 000 (mayın 2-ci yarısından)
mühasib	Artəşes Santuryants	52 000	62 000
kuryer	Musa Həsənzadə	46 000	46 000
diplomatik kuryer	Balabəy Xəlilbəyov	-	46 000 (iyun ayından)
xadimə	Ziyafət Mirzəyeva	46 000	46 000
sürücü	Yan Xolyavinski	48 000	45 000
sürücünün köməkçisi	Vasili Marçenko	48 000	48 000
gözetçi	Xəlil Əli oğlu	46 000	46 000
xüsusi tapşırıqlar üzrə əməkdaş	Fətəli Axundov	48 000 (15 aprelədək)	-
mühasibin müavini	Fətəli Axundov	50 000 (15 apreldən)	50 000
xüsusi tapşırıqlar üzrə əməkdaş	Nadir İbrahimov	48 000 (15 apreldən)	48 000
əsgər	Musa Qocayev	43 000	43 000
əsgər	İsgəndər Mansur oğlu	43 000	43 000
<i>ASSR Poçt, Teleqraf və Yollar Komissarlığının Gürcüstan SSR-də nümayəndəliyi</i>			
nümayəndə	Aleksandr Samoylov	53 000	53 000
mühəndis	Pyotr Lineviç	50 000	50 000
mühəndis	A.A.Tseytlin	50 000	50 000
artelçi	Matvey Snetkov	47 000	47 000

konvensional agent	Fyodor Şapoşnikov	45 000	45 000
əməkdaş	Anna Xaritonova	47 000	47 000
əməkdaş	Aleksandr Qresserov	47 000	47 000
kargüzər	Porfiri Xaritonov	49 000	49 000
Zaqafqaziya komissiyasının agenti	V.Ter-Petrosov	46 000	46 000
texnik	Arkadiy Yaronis	48 000	48 000
mühasibin müavini	Valentin Vasilyev	28 000	28 000
kuryer	Aleksandr Qamğrelidze	28 000	28 000

Cədvəldə Poçt, Teleqraf və Yollar Komissarlığının əməkdaşları sırasında azərbaycanlıların olmadığı diqqətdən yayınmır.

1921-ci ilin aprel ayında ASSR-in xalq komissarlıqlarının Gürcüstanda fəaliyyət göstərən nümayəndəliklərinin ləğvi məsələsi qaldırılır. ASSR Poçt, Teleqraf və Yollar Komissarlığının Gürcüstan nümayəndəliyinin başçısı A.Samoylov ASSR-in GSSR-dəki səlahiyyətli nümayəndəsi M.Xəlilova ünvanladığı məktubunda 1 may 1921-ci ildən etibarən rəhbəri olduğu strukturda mühəndis A.A.Tseytlin, tapşırıqlar üzrə mühəndis P.İ.Linev, konvensional agent F.A.Şapoşnikov, agent-qəbuledici mühəndis M.P.Zverjanski, dəftərxana işçisi K.V.Dik, artelçi-ekspeditor M.İ.Snetkov və konvensional agentin köməkçisi A.İ.Qresserovun işdən azad oluna biləcəyini, qalan 6 əməkdaşın da 1-2 həftə müddətində ləğvetmə ilə bağlı təhvil-təslim işləri yekunlaşana qədər çalışmağa davam etməli olduqlarını bildirirdi²¹⁰. M.Xəlilova 27 aprel 1921-ci il tarixli məktubunda isə A.Samoylov 3 aylıq işsizlik sığortası ödənişi verilməli olan əməkdaşların siyahısını təqdim edirdi²¹¹.

1921-ci ilin aprel ayında ASSR Xalq Xarici Ticarət Komissarlığının Gürcüstan nümayəndəliyinin adları aşağıda çəkilən əməkdaşları işdən azad olunmuşdular:

K.S.Modebadze, P.K.Orconikidze, M.Şabanzadə, S.P.Todriya, V.A.Stepanova, M.M.Mursaqulova, İ.Mirzəyev, İ.Zeynalov, A.A.Tumanyants, V.M.Muntikova, A.Korinteli, Y.Nikiforova, Əli Həsən oğlu və qurumun Batum nümayəndəliyinə ezam olunmuş N.Şur, M.Bağırov, D.Fərhadov, Qasım Əlizadə, Süleyman Vəli oğlu və A.Y. Sultanov²¹².

Azərbaycan SSR-in Gürcüstan SSR-in Müvəqqəti İnqilab Komitəsi yanında

²¹⁰ ARDA, f. 28, s. 1, iş 3, v. 17.

²¹¹ A.Samoylovdan M.Xəlilova məktub, 27.04.1921, № 356 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 3, vv. 16, 18.

²¹² ASSR Xalq Xarici Ticarət Komissarlığının Gürcüstan nümayəndəliyindən ASSR-in GSSR-dəki səlahiyyətli nümayəndəliyinə məktub, 13.04.1921, № 646 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 3, vv. 34-34 arx.

Səlahiyyətli Nümayəndəliyinin əməkdaşı İsmayıl İsmayılov 1921-ci ilin may ayının əvvəllərində M.Xəlilova ərizə ilə müraciət edərək M.D.Rəsulzadənin əmri ilə 2 mart 1921-ci ildən missiyada Konsulluq şöbəsinin müdiri vəzifəsini tutduğunu, missiyada ştatlar ixtisar olunarkən həmin şöbə ləğv olunduqdan sonra Buraxılışlar şöbəsinin müdiri vəzifəsinə təyin olunduğunu bildirir və indiki maaşının əvvəlki vəzifədə aldığı aylıq məbləğə (63 000 manat) uyğunlaşdırılması üçün mühasibə təlimat verilməsini xahiş edirdi. M.Xəlilovun göstərişi ilə İ.İsmayılovun müraciəti müsbət həll olunmuşdu²¹³.

Səlahiyyətli nümayəndə M.Xəlilovun 2 may 1921-ci il tarixli 951/22 nömrəli əmri ilə həmin il 15 apreldən etibarən missiyada tapşırıqlar üzrə əməkdaş vəzifəsini icra edən Nadir İbrahimov həmin tarixdən ştata qəbul olunmuşdu²¹⁴.

Azərbaycan SSR-in Gürcüstan SSR-dəki səlahiyyətli nümayəndəsi v.i.e. Mirzə Davud Rəsulzadənin 18 may 1921-ci il tarixli 1542/26 nömrəli əmri ilə Leyla Muradova 15 maydan etibarən missiyaya türk (Azərbaycan) dilində kargüzərlıq üzrə qeydiyyatçı vəzifəsinə təyin olunmuşdu²¹⁵. Eyni dövrdə imzalanmış 1631/27 nömrəli əmr ilə isə Musa Əliyev səlahiyyətli nümayəndəlikdə ictimai əsaslarla tapşırıqlar üzrə əməkdaş vəzifəsinə təyinat almışdı²¹⁶.

Səlahiyyətli nümayəndə v.i.e. M.D.Rəsulzadənin 1921-ci il 23 may 1542/26 nömrəli əmrində qeyd olunurdu: “1921-ci il 15 may tarixli 1323/23 nömrəli əmrimə əlavə olaraq səlahiyyətli nümayəndəliyin mövcud ştatlarına bu dəyişikliklər edilir: Yoldaş Əli Əkbər Seyfi buraxılışların verilməsi üzrə şöbənin katibi təyin edilir. Yoldaş Şəmsəddin Qacar draqoman vəzifəsində saxlanılmaqla bu vəzifədən azad olunur”²¹⁷.

Azərbaycan SSR XXİK-in müşaviri A.Andreyev M.D.Rəsulzadəyə ünvanladığı 2227 nömrəli teleqramla təlimat göndərirdi ki, M.D.Hüseynovun qərarı ilə diplomatik missiyanın əməkdaşı Əlimirzə Nərimanova 2 mln. manat verilsin²¹⁸.

Səlahiyyətli nümayəndəliyin mühasibi Artashes Saturyan Gürcüstan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin xətti ilə Moskvaya iş ezamiyyətinə göndərilədiyi üçün 1921-ci ilin iyul ayından etibarən nümayəndəlikdə onun tutduğu vəzifəyə M.T.Tağıyev təyinat alır²¹⁹.

Səlahiyyətli nümayəndəliyin İnformasiya şöbəsinin sabiq müdiri A.Əfəndiyev 23 iyul 1921-ci ildə yazdığı iltizamda mühasib M.T.Tağıyevdən nümayəndəliyin ştatlarının ixtisarı ilə əlaqədar ləğvetmə pullarından avans olaraq 50 000 manat götürdüyünü qeyd edirdi²²⁰.

²¹³ ARDA, f. 28, s. 1, iş 3, v. 15.

²¹⁴ ARDA, f. 28, s. 1, iş 3, v. 55.

²¹⁵ ARDA, f. 28, s. 1, iş 3, v. 58.

²¹⁶ ARDA, f. 28, s. 1, iş 3, v. 6.

²¹⁷ ARDA, f. 28, s. 1, iş 734.

²¹⁸ ARDA, f. 28, s. 1, iş 100, v. 49.

²¹⁹ ARDA, f. 28, s. 1, iş 734, vv. 97-98.

²²⁰ ARDA, f. 28, s. 1, iş 734, v. 222.

Səlahiyyətli nümayəndə v.i.e. M.D.Rəsulzadə 1921-ci ilin iyun ayında xalq xarici işlər komissarı M.D.Hüseynova məktub yazıb aldığı 93 min manat maaşın bahalıq səbəbindən yetmədiyini vurğulayırdı. Məktuba qoyulan dərkənardan M.D.Rəsulzadəyə 100 min manat maaş təyin olunduğu bəlli olur²²¹.

M.D.Rəsulzadənin 4 iyul 1921-ci il tarixli 2712 nömrəli əmri ilə həmin il 15 iyuldan səlahiyyətli nümayəndəliyin aşağıdakı əməkdaşları ixtisar olunur:

Diplomatik şöbə: rus dilində yazışmalar üzrə kargüzar – R.Lonqo, xüsusi tapşırıqlar üzrə əməkdaş Nadir İbrahimov, türk (Azərbaycan) dilində qeydiyyatçı Leyli Muradova, sürücünün köməkçisi Vasili Marçenko, xadimə Ziyafət Mirzəyevə, kuryer Musa Qocayev:

Buraxılışların verilməsi üzrə şöbə: şöbə müdiri İsmayıl İsmayılov, şöbənin katibi Ələkbər Seyfi:

İnformasiya şöbəsi: şöbə müdiri Ağə Əfəndiyev.

İxtisar olunanlara avqust ayı üzrə bütün növ müavinətlər verilir və istəyi olanlara Bakıda müvafiq işlə təmin olunmalarına zəmanət verilir²²².

Çox keçmədən səlahiyyətli nümayəndə v.i.e. Mirzə Davud Rəsulzadə Azərbaycan SSR-in Ankaradakı diplomatik nümayəndəliyinə I katib vəzifəsinə təyin olunur və ASSR-in Gürcüstan SSR-dəki səlahiyyətli nümayəndəliyinə rəhbərlik Rzaqulu Nəcəfova həvalə olunur.

Səlahiyyətli nümayəndəliyin 1921-ci ilin iyul-avqust ayları üzrə maaş cədvəli²²³:

<i>vəzifə</i>	<i>ad və soyad</i>	<i>maaş (iyul ayı üzrə)</i>	<i>maaş (avqust ayı üzrə)</i>
səlahiyyətli nümayəndə v.i.e. (15 avqustdan səlahiyyətli nümayəndə)	Rzaqulu Nəcəfov	400 000	400 000
katib	Mirəli Talışinski	300 000	300 000
mühasib	Məmmədtağı Tağıyev	300 000	300 000
buraxılışların verilməsi üzrə məsul	İsmayıl İsmayılov	300 000	-
kargüzar türk (Azərbaycan) dili üzrə	Əlimirzə Nərimanov	300 000	300 000
kargüzar rus dili üzrə	Riçard Lonqo	300 000	300 000
draqoman və İnformasiya şöbəsinin müdiri	Şəmsi Qacar	-	300 000

²²¹ ARDA, f. 28, s. 1, iş 689, v. 194.

²²² ARDA, f. 28, s. 1, iş 689, v. 199.

²²³ ARDA, f. 28, s. 1, iş 689, vv. 223-224, 309-310.

xüsusi tapşırıqlar üzrə əməkdaş	Fətəli Axundov	300 000	300 000
hərbi işlər üzrə əməkdaş	Davud Ağalarov	-	300 000
makinaçı	Cəmilə Şahtaxtinskaya	300 000	300 000
qeydiyyatçı	Kiçik Axundova	300 000	300 000
sürücü	Yan Xolyavinski	300 000	300 000
sürücünün köməkçisi	Georgi Elbakidze	300 000	300 000
diplomatik kuryer	Balabəy Xəlilbəyov	300 000	300 000
kuryer	Musa Həsənzadə	300 000	-
mühafizəçi	Xəlil Əli oğlu	300 000	300 000
əsgər	İsgəndər Mansur oğlu	300 000	-

Azərbaycan SSR-in Gürcüstan SSR Müvəqqəti İnqilab Komitəsi yanında Səlahiyyətli Nümayəndəliyinin Xalq Xarici İşlər Komissarlığı qarşısında qaldırdığı 6 avqust 1921-ci il tarixli 69 nömrəli yazılı vəsatətinə M.D.Hüseynovun qoyduğu dərkənara uyğun olaraq səlahiyyətli nümayəndə vəzifəsini icra edən R.Nəcəfovun 11 avqust 1921-ci il 3692/38 nömrəli əmri ilə missiyanın əməkdaşlarının maaşı 1921-ci il 1 iyuldan etibarən önəmli dərəcədə (inflasiya səviyyəsi nəzərə alınaraq təqribən 6 dəfə) artırılır²²⁴.

ASSR-in GSSR-də səlahiyyətli nümayəndəsi R.Nəcəfovun 21 avqust 1921-ci il tarixli 3956/41 nömrəli əmri ilə səlahiyyətli nümayəndəliyin yeni ştat cədvəli təsdiq olunur və həmin vəzifələrə təyinatlar verilir²²⁵.

R.Nəcəfovun kadr təyinatı ilə bağlı digər əmrləri:

– 8 sentyabr 1921-ci il tarixli 4610/43 nömrəli əmrə həmin ilin 8 avqustunda müvəqqəti olaraq makinaçı vəzifəsinə qəbul olunmuş N.E.Şmakova 7 sentyabrdan etibarən ştata keçirilir;

– 9 avqust 1921-ci il tarixli 3674 nömrəli əmrə dəyişiklik edilərək Nazirə xanım Şah-Mirzə həmin il 1 sentyabrdan nümayəndəliyin ştatlı işçiləri sırasında həkim vəzifəsinə qəbul olunur (450 min manat aylıq maaşla);

– 21 avqust 1921-ci il tarixli 3956/41 nömrəli əmrə əlavə olaraq Novruz Əbdüləzim oğlu həmin ilin 2 sentyabrından missiyanın kuryeri vəzifəsinə təyin edilir (300 min manat aylıq maaşla)²²⁶.

Azərbaycan SSR-in Gürcüstandakı səlahiyyətli nümayəndəliyinin və Xalq Xa-

²²⁴ ARDA, f. 28, s. 1, iş 689, v. 375.

²²⁵ ARDA, f. 28, s. 1, iş 689, vv. 377-377 arx.

²²⁶ ARDA, f. 28, s. 1, iş 689, v. 376.

rici Ticarət Komissarlığının əməkdaşları 1921-ci ilin avqust ayı üzrə öz aylıq məvaciblərinin 25 %-i qismində məbləği (3 450 000 man.) Volqaboyunda açığa məruz qalanlara ianə göndərmişdilər²²⁷. Həmin dövrdə Azərbaycan SSR Xalq Xarici Ticarət Komissarlığının heyəti: B.Qacar və A.Tsurinov, Purgeld, Lebedev, Melik-Allahverdova, Paliyeva, Talışinskaya, Peremuzyan, A.Ağamalyan, M.Qacar, N.Şah-Mirzə, S.Ağamalyan, Nersesov, Osipov, Əhmədov, İl.Zeynalov, Kazımov, Atabekova, Xocayev, Yatsenko, Bayramov, Kazarov, Rüstəmov, Rəcəb Əli, Murad Nasir, Səməd oğlu, Novruz Əbdüləzim oğlu, Sxirtladze. B.Qacar və A.Tsurinovun vəzifə maaşları 400 min manat, qalanlarınkı isə 300 min manat idi²²⁸.

Səlahiyyətli nümayəndəliyin 1921-ci ilin sentyabr ayı üzrə xərcləri 12 300 593 manat təşkil etmişdir. Onlardan inzibati binanın saxlanılması üçün – 52 000 man., isitmə və elektrik təminatı üçün – 1 385 000 man., dəftərxana ləvazimatları üçün – 2 699 100 man., qarajın saxlanılması üçün – 3 798 360 man., görülmüş əlavə iş üçün mükafatlara – 198 000 man., ezamiyyə və gündəlik xərclərə – 77 627 man., müavinət və ianələr üçün – 540 000 man., ərzaqların alınması və paylanması üçün xərclərə – 1 427 506 man., komissarların tələbi üzrə xərclərə – 1 147 000 man., digər xərclərə – 975 000 man. nəzərdə tutulurdu²²⁹.

Azərbaycan SSR XXİK-in müşaviri A.Andreyevin imzası ilə R.Nəcəfova 1921-ci ilin noyabrında göndərilmiş məktubda təklif edirdi ki, missiyanın katibi M.Talışinski gələntək səlahiyyətli nümayəndəliyin fəaliyyəti təcili dayandırılсын; missiyanın inventar siyahısının tərtib olunması üçün əməkdaşlardan ibarət daxili komissiya yaradılsın; avtomobillər və digər bahalı mallar Bakıya Xalq Xarici İşlər Komissarlığının sərəncamına göndərilsin²³⁰. Çox keçmədən qeyd olunan təkliflərin icrası prosesinə başlanılır. Azərbaycan SSR-in Gürcüstan SSR-də səlahiyyətli nümayəndəliyinin Həmkarlar İttifaqının yerli komitəsinin (“mestkom”) sədri Ə.Nərimanov nümayəndəliyin başçısına 8 dekabr 1921-ci il tarixli 95 nömrəli məktubunda rəhbərlik etdiyi komitənin 29 noyabrda keçirilmiş iclası barədə məlumat verərək bildirirdi: “İclasda diqqətə alındı ki, əməkdaşların ixtisara salınması Azərbaycanın Gürcüstandakı bütün müəssisələrinin ştatlarının ixtisarı ilə eyni zamana təsadüf etdiyindən ixtisar olunanların özlərinə yeni iş tapmaları çətin olacaq. Həm də ixtisarlar qısa təsadüf edir, bu fəsilə bahaçılıq olur. Nəhayət, Ermənistanın Gürcüstandakı nümayəndəliyi öz ixtisar olunan əməkdaşlarına aylıq əməkhaqlarının 3 misli müqabilində müavinət verir. Bunları nəzərə alaraq “mestkom” sizdən ixtisar olunan əməkdaşlara aylıq vəzifə maaşlarının 3 mislində müavinət verilməsini xahiş edir”²³¹. Bu məktubu R.Nəcəfov Xalq Xarici İşlər Komissarlığının müşavirinə göndərir²³².

²²⁷ ARDA, f. 28, s. 1, iş 689, vv. 357, 440-442.

²²⁸ ARDA, f. 28, s. 1, iş 689, v. 442.

²²⁹ ARDA, f. 28, s. 1, iş 689, vv. 378-379.

²³⁰ ARDA, f. 28, s. 1, iş 164, v. 8-8 arx.

²³¹ ARDA, f. 28, s. 1, iş 14, vv. 52-52 arx.

²³² R.Nəcəfovun ASSR XXİK-ə məktubu, 10.12.1921, № 6972 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 14, v. 50.

IV FƏSİL

AZƏRBAYCANIN BATUMDA DİPLOMATİK TƏMSİLÇİLİKLƏRİ

4.1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Batumdakı konsulluğunun// baş konsulluğunun siyasi-diplomatik fəaliyyəti

1918-ci ilin noyabr ayında Qara dəniz hövzəsində yerləşən Batum şəhərində Azərbaycanın diplomatik təmsilçiliyinin – konsulluğunun təsis olunmasına qərar verilir. Bu zərurət mərkəzi Batum olan Acarıstan bölgəsinin Cənubi Qafqaz regionu üçün strateji əhəmiyyətindən, Azərbaycanın Osmanlı və Qərb ölkələri ilə iqtisadi-ticarət əlaqələrini, əsasən, bu şəhərdəki liman vasitəsilə həyata keçirməsi reallığından qaynaqlanırdı.

Batumba Azərbaycan konsulluğunun açılması məsələsini 1918-ci ilin sentyabr ayında xarici işlər naziri Əlimərdan bəy Topçubaşov gündəmə gətirmiş, hətta müstəqbel konsul vəzifəsinin müvəqqəti olaraq həmin dövrdə Batumun baş karantin həkimi olan Azərbaycanlı ziyalı Mahmud bəy Əfəndiyevə* həvalə edilməsini təklif etmişdi. Belə ki, Paris Sülh Konfransında iştirak üçün Tiflis və Batum üzərindən İstanbula yola düşən Ə.Topçubaşov 1918-ci ilin 15 sentyabrında Batumdan Cümhuriyyətin Baş naziri Fətəli xan Xoyskiyə yazırdı ki, İstanbula sənədləri aparıb-gətirmək üçün kuryerlərə ehtiyac olacaq, “hələlik isə təsadüfən imkan yaransa, bütün korrespondensiyanı burada – Batumba həkim Mahmud bəy Əfəndiyevin adına göndərə bilərsiniz (Vladikavkazskaya, ev 4). O, hazırda baş karantin həkimi vəzifəsindədir; yeri gəlmişkən, bizim qaçqınlar təşkilatının (Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin Batum şöbəsinin – F.V.) üzvü olub. 12 ildir burada yaşayır, hamının hörmətini qazanıb. İndi bizə Batumba konsul qismində səlahiyyətli nümayəndəmizin

* Qazax qəzasının Dağ Kəsəmən kəndinin Cənnətoğulları// “Əfəndi öyü” nəslinin nümayəndəsi olan **Mahmud bəy Əfəndiyev (Əfəndizadə)** ruhani Alı əfəndi və Fatma xanımın ailəsində dünyaya göz açmışdır. O, Xarkov İmperator Universitetində ali tibb təhsili almış, Axalkələk qəzasının ən zəngin və nüfuzlu nəsləli olan Palavandovlardan (Pəhləvanoğulları-Mutubəyzadələr) Məmmədəli bəyin və Niyazə (Nəzakət) xanımın qızları Mahinur xanımla evlənmişdir. M.Əfəndiyev 1909-cu ildən etibarən illərcə Artvində və Acarıstanın müxtəlif tibb müəssisələrində, xüsusən Batum dövlət tibb müəssisəsində və Çakva dövlət malikanəsində həkim, Çürüksu xəstəxanasında baş təbib, Batum karantin həkimi kimi çalışaraq yerli əhali arasında böyük şöhrət qazanmışdır. Acarıstan bölgəsi 1918-ci ildə Osmanlıların nəzarətinə keçdikdən sonra əvvəlcə xanımı Mahinurla birlikdə Batum şəhərində “Hilali-əhmər” (“Qızılay”) Cəmiyyətinin xəstəxanasında çalışmış, sonra Batumun baş karantin həkimi vəzifəsinə təyin edilmişdi. Mahmud bəy Çakva məntəqəsində yerləşən xüsusi dövlət malikanəsinin həkimi vəzifəsində çalışarkən Rusiya imperatoru II Nikolay tərəfindən qızıl zəncirli qızıl saatla mükafatlandırılmışdı. [Bax: F.Valehoğlu-Hacılar. *Azərbaycan'ın Batum'dakı İlk Konsolosu Mahmut Bey Efendiyev (Efendizade): Hayatı və Siyasi-Diplomatik Fəaliyyətləri*, BUGU Dil və Təhsil Dərgisi, 2025, Sayı 6 (1)].

olması çox zəruridir. Artıq bizim iştirakımızı tələb edən, xüsusilə ticarət xarakterli işlər var. Müvəqqəti olaraq bu işləri həmin Əfəndiyevə həvalə etmək olardı və o buna həvəslə razılaşar, faydalı olmağa çalışardı. Karantin həkimi vəzifəsində olması ona əngəl törətməyəcək. Hələlik uyğun olan odur, sonra başqasını taparıq”².

Elə həmin məktubda Ə.Topçubaşov Fətəli xandan ona yeni məzmunlu mandat göndərilməsini xahiş edir və yazır: “Mən burada olmasam kuryer həmin sənədi Mahmud bəy Əfəndiyevə versin, o mənə İstanbula göndərər”³.

Qeyd etmək lazımdır ki, Mahmud bəy Əfəndiyevin Batumda nüfuzu, Cümhuriyyət qurulmamışdan öncə Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin Batum şöbəsində fəallığı və Azərbaycanın milli mütərəqqi qüvvələri ilə sıx iş birliyi barədə məlumatlar Naxçıvan əsilli tanınmış yazıçı-jurnalist, ictimai xadim Əli Səbri Qasimovun və istiqlal mücahidlərindən Nağı bəy Şeyxzamanlının (1919-cu ilin avqustundan 1920-ci ilin martınadək “Əks-inqilab ilə mübarizə təşkilatı” adlanan AXC-nin xüsusi xidmət orqanının rəisi) xatirələrində öz əksini tapır.

Əli Səbri xatirə qeydlərində I Dünya müharibəsi dövründə Bakı “Cəmiyyəti-xeyriyyə” təşkilatının qızgın fəaliyyətə başladığını vurğulayaraq Qara dənizin cənub-şərq sahillərində yerləşən türk-müsəlman yaşayış məntəqələrində həmin təşkilatın xətti ilə həyata keçirilən xeyriyyə aksiyalarında iştirakından geniş bəhs edirdi. Batum limanında gəmilərlə qarğıdalı alıb qaçqınlara payladıqlarını yazan Ə.Səbri bu yöndə fəaliyyəti sırasında Trabzonda yunan əsilli tərcüməçi Qunarisin xainliyi səbəbindən üzləşdiyi həbs təhlükəsindən yaxa qurtarmaq üçün Batuma, Mahmud bəyin yanına gəldiyini yazırdı: “Mən Mahmud bəy Əfəndiyevin evinə gəldim. Məni görüb təəccübləndi. “Səni axtarırlar, bura da gəlmişdilər”, – dedi. Mən daha burada dincəlməyi münasib bilmədim. Tiflisə gəldim və Qazax yolu ilə Gəncəyə varid oldum”⁴. Ə.Səbri Gəncədə çox qalmır və tezliklə Batuma qayıdır. Belə ki, müharibənin getdikcə şiddətlənməsi nəticəsində müsəlman qaçqınların sayının artması ilə “Cəmiyyəti-xeyriyyə” Trabzondan Batumadək olan sahədə xeyriyyəçilik fəaliyyətini tənzimləməkdə çətinlik çəkməyə başlayır və Batumda bu təşkilatın ayrıca şöbəsinin yaradılması qərarlaşdırılır. Həmin şöbənin işinə Əli Səbri yaxından cəlb olunur. Onun bu barədə qeydlərindən: “Batumda ayrıca şöbə təşkil olundu. Mahmud bəy Əfəndiyevə isə daha əziyyət vermədik, çünki o həkim idi, harada olsa işə yarıyacaqdı, biz isə tonlarla qarğıdalı, duz və s. alıb şəhərlərə, kəndlərə göndərirdik. Batumdakı şöbəni təşkil etmək üçün Cəmo Hacınski (Mehdi bəy Hacınskinin qardaşı) Bakıdan Batuma gəldi. Batumdakı dəstəməzdə şair Əhməd Cavad da var idi”⁵. Ə.Səbrinin xatirələrindən o da bəlli olur ki, M.Əfəndiyev Əhməd Cavad üçün onun sevdiyi Şükriyyə xanımın ailəsinə – Acarıstanın zəngin əsilzadələrindən və Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin Batum şöbəsinin fəaliyyətinə dəstək verib ən çox maliyyə

² ARDA, f. 894, s. 10, iş 34, vv. 3-4 arx.

³ yenə orada.

⁴ Ə.Səbri. Ömürdən yarpaq düşür, Bakı, 1983, s. 144-145.

⁵ Ə.Səbri, göstərilən əsəri, s. 145.

yardımı göstərən acar bəylərindən olan Süleyman bəy Bejanoglunun (Bejanidze) hüzuruna elçiliyə getməkdən qəti imtina etmiş, Ə.Səbrinin özü bu funksiyanı yerinə yetirməyə məcbur olmuş, lakin “Mən şüyə, qızılbaş qız vermərəm”, – deyən Süleyman bəy tərəfindən qapıdan qovulmuşdur⁶.

N.Şeyxzamanlı “Xatirələr”inin “Türkiyənin yardımını təmin etmək” bölümündə yazırdı: “Hüsaməddin bəylə (Osmanlı zabiti və siyasətçisi Əhməd Hüsaməddin Tuğaç – F.V.) birlikdə stansiya gəldik. Səfərimiz gizli olduğundan heç kim bizi yola salmağa gəlməmişdi. 1918-ci ilin yanvar ayı idi. Dostlarımızı, xalqımızı, ölkəmizi təhlükələr içərisində qoyub qatara mindik və Tiflisə yola düşdük. Səhər saat 8-də çatdıq və Xeyriyyə Cəmiyyətinə yollandıq. Cəmiyyətin rəisi Xosrov bəylə (Xosrov bəy Sultanov – F.V.) görüşüb məqsədimizi bildirdik. Bizə Xeyriyyə Cəmiyyətinin üzvü olduğımıza dair sənəd verdi. Artıq bu vəsiqələrlə bütün Qafqaz cəbhəsini dolaşmaq səlahiyyətimiz vardı. Vəsiqələri aldıqdan sonra Xosrov bəylə vidalaşdıq Batuma hərəkət etmək üçün stansiya gəldik... Batum Xeyriyyə Cəmiyyətinin sədri doktor Mahmud bəyin yanına getdik. Məqsədimizi anladığı, təhlükəsiz yolla bizi Türkiyəyə keçirməsini xahiş etdik. Sonra birlikdə doktorun evinə gəldik. Orda Tiflisdə nəşr olunan “Molla Nəsrəddin” jurnalının mühərrirlərindən Axıskalı Ömər Faiq bəylə görüşüb tanış olduq. Doktor onun da Türkiyəyə getmək istədiyini söyləmişdi. Biz çay içib söhbət edərkən qapının zəngi çalındı və içəri bir şəxs girdi. Doktorun hörmətlə qarşılayıb təqdim etdiyi bu adam əslən girəsunlu olub, Batumda bütün ticarəti ilə məşğulmuş. Adı Bünyadoğlu idi. Doktor bizi Xeyriyyə Cəmiyyətinin üzvləri kimi təqdim etdi”⁷. Milliyyətçə rum/yunan olan Batum bütün fabrikinin sahibi Murad Bünyadoğlu Mahmud bəyə rus əsgərləri çəkildikdən sonra Trabzonda türklərlə rumlar arasında yaranmış gərginliyi araşdırmaq üçün oraya nümayəndə heyəti göndərəcəklərini bildirir, heyətə Xeyriyyə Cəmiyyətindən iki nəfərin daxil edilməsinin təmin olunmasını xahiş edir. N.Şeyxzamanlı: “Bundan sonra Mahmud bəy bizim üzümüzə baxdı və biz də “Bəli, Mahmud bəy, əgər əmr etsəniz, gedərik”, dedik”⁸. Bu minvalla Nağı bəy Şeyxzamanlı, Hüsaməddin bəy və Ömər Faiq Nemanzadə Mahmud bəy Əfəndiyevin vasitəsilə Türkiyəyə getməyə müvəffəq olmuşdurlar.

Əlimərdan bəy Topçubaşov Baş nazir F.Xoyskiyə Batumdan 1918-ci il 21 sentyabrda yazdığı məktubunda təkrarən konsul təyinatı məsələsinə qayıdırdı: “Yenidən Batumda konsulumuzun təyinatı kimi yetişmiş bir məsələ üzərində dayanmaq istəyirəm. Uyğun bir adamımız yoxdursa, konsul vəzifəsini müvəqqəti olaraq Mahmud b. Əfəndiyevə (Vladikavkazskaya, ev № 4) həvalə etməyi məsləhət görürəm. Onun vasitəsilə hər cür yazışmanı İstanbula göndərmək və İstanbuldan almaq mümkündür. Bax, indi konsula aid bir məsələ var. Bu, Türkiyə hökuməti üçün keçmiş Çakva malikanəsindən çayın gətirilməsi haqqındadır. Bizdə, demək olar ki, çay yoxdur, burada isə onu funtu 30-40 manata almaq mümkündür. Alırlar da: Şimali Qafqaz,

⁶ yenə orada, s. 145-146.

⁷ N.Şeyxzamanlı, göstərilən əsəri, s. 90-92.

⁸ yenə orada.

kazaklar, ukraynalılar, bolqarlar, rumınlar və s. Türklər həvəslə buğdaya dəyişirlər. 5-10 min funt dərhal almaq mümkündür. Bunun üçün Türkiyənin 3-cü ordusunun komandanı Əsəd paşa ilə əlaqə saxlamaq, həmin Əfəndiyevə xəbər vermək gərəkdir və o hər şeyi öz qaydasına qoyacaq”⁹.

Ə.Topçubaşov F.Xoyskiyə 1918-ci il 31 oktyabrda yazdığı məktubunda iki aydır Bakıdan, hökumətdən bir sətir belə məlumatın olmadığından gileylənir və ən gec 10 gündən bir yazışma mübadiləsinin aparılmasının vacibliyini vurğulayaraq çıxış yolu kimi, heç olmasa, Batumadək pulla xüsusi kuryer tutulmasını və orada sənədlərin doktor M.Əfəndiyevə verilməsini təklif edirdi¹⁰.

Beləliklə, Ə.Topçubaşovun tövsiyəsi nəzərə alınaraq, Azərbaycanın Batumda konsulu vəzifəsinə doktor Mahmud bəy Əfəndiyev (01.07.1880* – 30.11.1969) təyin edilir¹¹. Bu barədə xarici işlər naziri vəzifəsini icra edən A.Ziyadxanov M.Əfəndiyevə ünvanladığı 21 noyabr 1918-ci il tarixli 595 sayılı məktubunda yazırdı:

“Əlahəzrət Mahmud bəy,

Azərbaycan Respublikasının hökuməti 7 noyabr 1918-ci il tarixli iclasında Sizi Azərbaycanın Osmanlı imperiyasının Batum şəhərindəki konsulu vəzifəsini tutmağa dəvət etmək barədə qərar qəbul etdi. Bu vəzifəni Sizə həvalə etməklə Azərbaycan Respublikası ümid edir ki, onun bütün vətəndaşlarının maraqları tərəfinizdən lazımi qaydada qorunacaq. Bununla yanaşı, hökumət onu siyasi vəziyyət barədə məlumatlandırmanızı xahiş edir”¹².

Elə həmin gün A.Ziyadxanov M.Əfəndiyevin razılıq barədə yazılı cavabını gözləmədən aşağıdakı məzmununda 596 sayılı vəsiqəyə imza atır: “Verilir doktor Mahmud bəy Əfəndiyevə ona görə ki o, Azərbaycan Respublikasının Osmanlı İmperiyasının Batum şəhərindəki konsulu təyin olunmuşdur”¹³.

Dr. M.Əfəndiyev xarici işlər naziri vəzifəsinin icraçısının yuxarıda qeyd olunan məktubunu 2 dekabrda Batum şəhərindən belə cavablandırır: “Sizin Azərbaycan Respublikasının Batumda konsulu vəzifəsini tutmaq barədə 7 noyabr tarixli təklifinizi cari ilin 30 noyabrında aldım. Öz vətənimə, xüsusən də yeni doğulmuş müstəqil respublikaya xidmətdən imtina etməyə heç bir mənəvi haqqım yoxdur və ona görə də Sizin diqqətinizə çatdırmağı özümə borc bilirəm ki, mən hər yerdə və hər zaman dəyərli Azərbaycanın qulluqçusu olmağa hazıram, çünki bu, vətənin yenidən doğulduğu belə kritik zamanda hər bir müsəlmanın borcudur. Bununla yanaşı, nazirliyin diqqətinə çatdırıram ki, Batumda konsulluğun rəsmi açılışını yalnız konsulluğun katib, kargüzar-tərcüməçi, makinaçı və digər dəftərxana işçilərindən ibarət zəruri əməkdaş ştatı göstərməklə və təsdiq olunmaqla dəqiq xidməti təlimat veriləndən

⁹ ARDA, f. 894, s. 10, iş 34, vv. 5-6 arx.

¹⁰ ARDA, f. 894, s. 10, iş 34, vv. 16-17.

* Mahmud bəy Əfəndiyevin məzar daşında doğum tarixi “1878-ci il” yazılsa da, Türkiyə Cümhuriyyətinin rəsmi elektron qeydiyyat portalında həmin tarix “01.07.1880-ci il” kimi göstərilir.

¹¹ ARDA, f. 970, s. 2, iş 157, vv. 1-2; «Азербайджан» qəzeti, 1918, 10 noyabr, № 31, s. 1.

¹² ARDA, f. 970, s. 2, iş 143, v. 1.

¹³ ARDA, f. 970, s. 2, iş 143, v. 2.

sonra mümkün hesab edirəm. Azərbaycan Respublikasının nümayəndəsi olaraq onun şərəf və ləyaqətini qorumaq istəyi ilə konsulluğun, bütün digər xarici dövlətlərdə qəbul olunduğu kimi, lazımı səviyyədə təmsil olunmasını işin maraqlarına uyğun zəruri hesab edirəm. Bunun üçün nazirliyin uyğun gördüyü müvafiq təlimatların Batum konsulluğuna göndərilməsinin tezləşdirilməsi zəruridir. Sizin cavab qərarınızı gözləməklə bərabər bütün Azərbaycan vətəndaşlarının maraqları istənilən halda tərəfimdən lazımınca təmin olunacaq. Bu diyarlardakı siyasi duruma dair isə ümumi vəziyyətlə bağlı bəzi qeyri-müəyyən məsələlərə aydınlıq gətirildikdən sonra tərəfimdən xüsusi məlumat göndəriləcək”¹⁴.

Konsul vəzifəsinə təyinatının ilk günlərində Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinə ünvanladığı məktublarda Mahmud bəy Əfəndiyev İrəvan və ətraflarından Gümrü və Axalkələyə köçmüş, lakin oraları da tərk etmək məcburiyyətində qalaraq Batumda sığınacaq tapmış müsəlman qaçqınlara yardım göstərilməsi üçün maddi vəsait ayrılmasını, həmçinin Batumda dolaşan müəyyən şeyiələrə istinad edərək, Azərbaycanda baş verən daxili siyasi proseslər və ölkənin progressiv inkişafı barədə mütəmadi olaraq məlumatlandırılmasını xahiş edirdi. Bu müraciətlərə 4 yanvar 1919-cu il tarixli cavabında xarici işlər naziri v.i.e. A.Ziyadxanov konsulun iki məktubunu 29 dekabr 1918-ci ildə aldığını vurğulayaraq konsulluğa “Birlik” ticarət-sənaye cəmiyyətinin nümayəndələri Tuayev və Enkeleviçlə artıq bir neçə paket göndərildiyini yazırdı. Həmçinin Azərbaycanda daxili vəziyyət barədə məlumat verərək hökumət böhranının artıq həll olunduğunu, yeni nazirlər kabinetinin formalaşdırılmasının Fətəli xan Xoyskiyə tapşırıldığını və parlamentin 26 dekabr 1918-ci ildə “İttihad” partiyası istisna olmaqla koalisiya əsaslarla yaranmış yeni kabinetə tam etimad göstərdiyini bildirirdi. Müttəfiq qoşunlarının komandanı general V.Tomsonun 29 dekabr 1918-ci il tarixli intibahnamə ilə yeni hökuməti tam dəstəklədiyini elan etdiyini nəzərə çatdırırdı. Sonra ölkədə ümumilikdə tam sabitliyin hökm sürdüyünü, yalnız Qarabağda Andranikin bandalarının asayışı pozduğunu və onun özbaşınalığına son verilməsi üçün tədbirlər görüldüyünü qeyd edərək konsulun Azərbaycandakı vəziyyət barədə mütəmadi bilgiləndiriləcəyini və istənilən yalan şeyiələri qəti şəkildə inkar edə biləcəyini vurğulayırdı. Eyni zamanda M.Əfəndiyevin qaldırdığı müsəlman qaçqınlar məsələsinə toxunaraq yazırdı: “Onların ehtiyacları üçün mənə təqribi smeta göndərsəniz yaxşı olardı. Bu öz yurdlarından qovulmuş bizim qardaşlarımız üçün Himayədarlıq Nazirliyi qarşısında vəsatət qaldırmamız üçün lazımdır. Hələlikse onlara xeyriyyə ianələri və Batumda olan digər qaynaqlarla köməklik edə bilərsiniz”¹⁵.

Mudros barışığının şərtləri əsasında 1918-ci ilin sonunadək Cənubi Qafqazdan çıxarılmalı olan Osmanlı və Almaniya qoşunlarının yerini Böyük Britaniya ordu hissələri tutmalı idi. Dr. M.Əfəndiyev 14 dekabr 1918-ci ildə Batumdan Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinə şəhərdəki mövcud vəziyyət barədə yazırdı ki, ingilislər buraya kəşfiyyat tipli 4 gəmi ilə gəlirlər. Hələ ki şəhər və vilayətin daxili işlərinə

¹⁴ ARDA, f. 970, s. 2, iş 143, v. 3.

¹⁵ ARDA, f. 970, s. 2, iş 143, v. 6-8.

qarışımlar. Liman və dəmir yolu stansiyası onlar tərəfindən tutulub. Ümumən türklərə münasibətləri müsbətdir. Burada yaradılmasına türklər tərəfindən icazə verilmiş 21 nümayəndədən ibarət milli şura fəaliyyətə başlayıb və vilayətin illik büdcəsini müzakirə etməklə məşğuldur¹⁶.

Batum vilayəti (Acaristan) ingilis qoşunlarının tam nəzarətinə 24 dekabr 1918-ci ildə keçir. Azərbaycanın Batumdakı konsulluğu rəsmi fəaliyyətə bundan sonra – 1 yanvar 1919-cu ildə başlayır¹⁷.

M.Əfəndiyev Nazirlər Şurasının sədri və xarici işlər naziri F.Xoyskiyə 15 yanvar 1919-cu ildə ünvanladığı məktubunda rəhbərlik etdiyi konsulluqda katib vəzifəsinə “iş qabiliyyətinə və əxlaqi keyfiyyətlərinə” yaxından bələd olduğu doktor Əziz bəy Qədimbəyovun, kargüzər vəzifəsinə isə “Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin Batum üzrə fəaliyyətindən yaxşı tanıdığı, millətinə sadıq olan vətənpərvər”, nuxalı (şəkili) Safvət əfəndi Ağayevin təyin olunduğunu bildirir, eləcə də 1919-cu il üçün konsulluğun smeta xərclərini təqdim edirdi¹⁸.

Batum şəhərində ingilis hakimiyyəti ümumən bərqərar olduqdan sonra Azərbaycan xarici işlər naziri v.i.e. Adil xan Ziyadxanov Batum vilayətinin general-qubernatoru Ceyms Kuk-Kollisə 26 yanvar 1919-cu ildə göndərdiyi məktubunda* “doktor Mahmud bəy Əfəndiyevin Azərbaycan Respublikasının hökuməti tərəfindən Batum vilayətində konsul” təyin olunduğunu bildirərək ona xidməti fəaliyyətində mümkün köməkliyin göstərilməsini xahiş edirdi¹⁹. Həmin gün Batumun rusdilli mətbu orqanı olan “Naş kray” qəzetində Azərbaycana gedən istənilən şəxsin Batumdakı Azərbaycan konsulluğundan buraxılış götürməsi, eləcə də Batumda yaşayan Azərbaycan vətəndaşlarının bir ay ərzində konsulluqda qeydiyyatdan keçib pasportu əvəz edən müvafiq vəsiqə alması zəruriliyi barədə elan dərc olunmuşdu. Elanda konsulluğun müvəqqəti olaraq Vladıqafqaz/Vladikavkazskaya küç. 4 (indiki Parnavaz Mepe//Çar Parnavaz küçəsi) ünvanında, konsul dr. M.Əfəndiyevin mənzilində yerləşdiyi qeyd olunurdu²⁰.

Xarici İşlər Nazirliyinə 17 fevralda göndərdiyi məktubunda M.Əfəndiyev konsulluğun 1 yanvar 1919-cu ildə smeta ilə nəzərdə tutulmuş heyətlə fəaliyyətə başladığını, şəhərdəki yerli hakimiyyət və ingilis idarəçiliyinin, eləcə də Azərbaycan vətəndaşları və təbəəllərinin bu barədə məlumatlandırıldığını, konsulluqda artıq pasportları müvəqqəti əvəz edən vəsiqələr, eləcə də Azərbaycan ərazisinə giriş üçün buraxılışlar və s. sənədlərin verildiyini yazırdı²¹.

Osmanlının tərk etməli olduğu Cənub-Qərbi Qafqaz bölgələrində – Batum, Qars, Ərdahan və Axısqa vilayətlərində əhalinin böyük əksərini müsəlmanlar təşkil edirdi.

¹⁶ ARDA, f. 970, s. 1, iş 151, v. 3.

¹⁷ ARDA, f. 28, s. 1, iş 697, v. 85.

¹⁸ M.Əfəndiyevin F.Xoyskiyə məktubu, 15.01.1919, № 14 // ARDA, f. 970, s. 1, iş 43, v. 1-1 arx.

* rus dilində yazılmış məktub fransızcaya tərcüməsi ilə birlikdə göndərilmişdi.

¹⁹ A.Ziyadxanovun C.Kuk-Kollisə məktubu, 26.01.1919, № 146 // ARDA, f. 970, s. 2, iş 143, v. 4-5.

²⁰ «Нам край» qəz., 1919, 26 yanvar, № 31, s. 1.

²¹ M.Əfəndiyevin Azərbaycan XİN-ə məktubu, 17.02.1919, № 176 // ARDA, f. 970, s. 2, iş 143, v. 9.

Türk hakimiyyətinə son verilməsi ilə yarana biləcək hakimiyyət boşluğu və xaosun qarşısının alınması, eləcə də mövcud tarixi təcrübədən qaynaqlanaraq türk-müsəlman əhaliyə qarşı qətlə və etnik təmizləmələrin önənilməsi məqsədilə həmin bölgələrdə müvəqqəti yerli xalq hökumətləri, milli şuralar qurulmuşdu. 17 yanvar 1919-cu ildə sözügedən xalq hökumətlərinin təmsilçilərinin qatıldığı Böyük Qars Konqresi çağırılmışdı. Qars, Ərdəhan, Batum, Naxçıvan, Axısqa və Axalkələk bölgələrindən 131 nümayəndənin iştirak etdiyi konqresdə Cənub-Qərbi Qafqaz müvəqqəti milli hökuməti qurulmuş, 25 mart 1919-cu ildə isə həmin bölgələri əhatə edən təqribən 40 min km² ərazidə Cənub-Qərbi Qafqaz Respublikası elan olunmuşdu²².

Tiflisdə gürcücə nəşr olunan “Saxalxo sakme” qəzeti 18 dekabr 1918-ci ildə işıq üzü görmüş buraxılışında yazırdı: “Axalsıx-Axalkələyə gürcü ordusu daxil olduqdan sonra oradan qaçmış 4 bəy özlərini Batumda Axalsıx və Axalkələk qəzalarının müvəqqəti komissarı elan edibdir. Onlar həmin qəzalarda məskunlaşmış millətlər adından ingilislərə memorandum təqdim etməyi planlaşdırırlar. Onlara yerli Azərbaycanlı həkim Əfəndiyev başçılıq edir. Onlar Cənubi Qafqaz ştatının (dövlətinin – F.V.) yaradılmasını xahiş edirlər, gələcəkdə bu ştatın hansı ölkəyə birləşəcəyi barədə memorandumun müəllifləri heç nə demirlər”²³.

“Saxalxo sakme”nin yaydığı xəbərdə bəhs edilənlər barədə Azərbaycanın Batumdakı konsulluğunun katibi dr. Əziz bəy Qədimbəyov Xarici İşlər Nazirliyinə hesabatında təfərrüatı ilə məlumat verərək bildirirdi ki, “müttəfiq qoşunlarının gəlişinə qədər türk mütəsərrifliyində (valiliyində) doktor Mahmud bəy Əfəndiyevin sədrliyi altında müsəlman vilayətlərinin nümayəndələrinin qatıldığı məclis təşkil olunmuşdur. Onun funksiyası diyarın ehtiyaclarını öyrənərək hökumətə bildirmək və beləliklə, tədricən diyarın idarəetməsinə daxil olmaqdan ibarət idi. Belə bir məclis Qars şəhərində də təşkil olunmuşdu. Amma türk hökuməti ona inamsız yanaşmışdı və hər cür qarşı çıxırdı. Ona görə türk hakimiyyəti gedəndən sonra bu məclis öz-özünə dağıldı və şəhər hakimiyyətsiz qaldı”²⁴.

1919-cu ilin əvvəllərində Paris Sülh Konfransına qatılacaq Qafqaz respublikalarının nümayəndələri dəniz yolu ilə İstanbula getmələri üçün Batuma toplaşırlar. Buraya Tiflis üzərindən yanvarın 11-də Gürcüstan və Dağlılar Respublikasının heyətləri ilə birlikdə gələn Azərbaycan heyəti Acarıstanın müsəlman ziyalıları tərəfindən təntənəli şəkildə qarşılanır. Bu barədə məlumat yayan “Azərbaycan” qəzeti Azərbaycanlı qonaqların şərəfinə “doktor Mahmud bəy Əfəndiyev cənablarının xanələrində Acara ümərə və vəkillərinin iştirakı ilə” ziyafət verildiyini yazırdı²⁵. Tərkibi Ə.Ağayev, Ə.Şeyxülislamov, M.Mehdiyev, C.Hacıbəyli və M.Məhərrəmovdan ibarət olan və Məmməd Həsən Hacınskinin müvəqqəti başçılıq etdiyi Azərbaycan nümayəndə heyəti

²² ARDA, f. 970, s. 1, iş 27, vv. 13-14 arx.

²³ “Saxalxo sakme” („სახალხო საქმე“) qəz., 1918, 18 dekabr, № 410, s. 3.

²⁴ ARDA, f. 970, s. 1, iş 151, v. 4.

²⁵ “Azərbaycan” qəz., 1919, 31 yanvar, № 102 (“Azərbaycan” qəzeti: 1918-1920: [1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan” qəzetinin tam külliyyatı], IV cild [yanvar 1919], s. 523).

Acaristanın yerli siyasi-ictimai fəalları, eləcə də yanvarın 12-də erməni, yanvarın 13-də isə gürcü nümayəndələri ilə görüşlər keçirib bəzi mühüm məsələlər ətrafında fikir mübadiləsi aparır. Batumda bir həftə qalan Qafqaz respublikalarının rəsmi təmsilçiləri yanvarın 18-də ingilislərə məxsus gəmidə İstanbula doğru yola çıxırlar²⁶.

Məmməd Həsən Hacinski və Əhməd bəy Ağayev Batumdan Fətəli xan Xoyskiyə şifrəli məktublarında yazırdılar: "...Türklərin gedişi və ingilislərin peyda olması Batum və Qars vilayətinin müsəlmanlarını gözlənilmədən yaxaladı. Onlar çaşıb qaldılar və bu şəraitdən istifadə edən gürcülər həmin an təbliğat təşkil etməyə başladılar. Abaşidze qəzet nəşr edir və tanınmış gürcüləri pulla öz tərəfinə cəlb edir. Bizim bəzi acarlarla söhbətimiz oldu, onlara qarşılar, sürməliyələr və digərləri ilə birləşməyi, yeni dövlət yaratmağı məsləhət gördük. Məsləhətimizin yerinə yetiriləcəyini düşünməyə əsasımız var. Sizə təfərrüatını bu məktubu təqdim edən danışacaq. Batumdakı konsulumuzu hər bir şəraitlə təmin etmək və onun statusunu rəsmiləşdirmək zəruridir. Onun sərəncamına təbliğat məqsədilə hesabatsız istifadə üçün mütləq şəkildə 200 min manata yaxın vəsait göndərmək zəruridir. Bu, çox vacibdir. Bu barədə yalnız Mahmud bəy Əfəndiyev bilməlidir"²⁷. Qeyd olunanları nəzərə alaraq 1919-cu ilin fevral ayında XİN M.Əfəndiyevə məxfi xərclər üçün 200 min manat ayırmışdı²⁸.

Konsulluğun katibi Ə.Qədimbəyov XİN-ə göndərdiyi yuxarıda istinad edilən hesabatında Batumda ingilis hakimiyyətinin ilk dövrlərində formalaşdırılmış idarəçilik sistemi barədə bunları qeyd edirdi: "Batuma gələn ingilis qoşunlarının komandanı Batumun general-qubernatoru vəzifəsinə general Kuk-Kollisi təyin etdi. Bu ingilis generalı vəkil P.Maslova onun sədrliyi altında şəhər və vilayəti idarə etmək üçün yerli sakinlərin bütün millətlərdən ibarət şurasını yaratmağı tapşırırdı. Maslov öz rəhbərliyi altında qubernator yanında 9 nəfərdən – 2 rus, 2 gürcü, 1 müsəlman, 1 polyak, 1 yəhudi, 1 yunan və 1 ermənidən ibarət şura yaratdı. Müsəlmanların nümayəndəsi qismində Batum vilayətinin sakini olan Ömər ağa adlı şəxs seçilib. O, yaşlıdır, rus dilində azacıq danışır, ziyalı deyil, qeyri-təşəbbüskardır. Beləliklə, müsəlmanların təmsilçisi millətin hüquqlarını ümumiyyətlə qorumaq iqtidarında deyil. Yerli əhali bundan çox narazıdır. Yerli əhali həm də daha çox ondan narazıdır ki, Batum vilayətinin əhalisi istisnasız müsəlmanlardan ibarət olduğu halda, şuraya yalnız bir nümayəndə dəvət olunub. Müsəlmanlara qarşı belə ədalətsizliyə keçmiş məclisin etirazını Maslov nəzərə almadı və gələcəkdə bu məclislə hesablaşmağı lazım bilmədi. Yuxarıda qeyd olunan şura qulluğa yalnız işi bilən keçmiş işçiləri götürdüyünü əsas gətirir, ancaq keçmiş müsəlman işçilərə yer ayırmır. Bu xüsusda anlaşılmaqlıqlar baş vermişdi, belə ki, Kobuleto hansısa milliyətcə rus olan polkovnik-leytenant komissar göndərilib, kobuletilər isə ona deyiblər ki, himayəyə ehtiyacları yoxdur, onların özlərinin seçdiyi ali təhsilli keçmiş müstəntiq Rəcəb bəy var"²⁹.

²⁶ yenə orada; ARDA, f. 970, s. 1, iş 34, v. 24.

²⁷ ARDA, f. 894, s. 10, iş 66, vv. 5-7.

²⁸ ARDA, f. 970, s. 2, iş 32, vv. 3, 5.

²⁹ ARDA, f. 970, s. 1, iş 151, v. 4.

Ə.Qədimbəyov hesabatında həmçinin bölgənin gələcəyi ilə bağlı yerli əhalinin mövqeyinə toxunaraq yazırdı ki, hazırda iki axın var. Birincilər Batum şəhərinin yaxınlığında, xüsusən Kobuletdə yaşayanlardır və Gürcüstan hakimiyyətinin onlara tam muxtariyyət verəcəyinə dair aparılan təbliğatın təsiri altındadırlar. Bu məqsədlə Məmməd bəy Sancaqbəyzadə (M.Abaşidze) və həmfikiriləri tərəfindən Gürcüstan hökumətinin maddi dəstəyi ilə Batumda “İslam Gürcüstanı” qəzeti yayımlanır. İkinci axın əhalinin böyük hissəsini təşkil edir. Onlar Batum və Qars vilayəti, Ərdahan dairəsi, Axalsix və Axalkələk qəzaları və Araz çayı boyu İrəvan quberniyasının ərazilərini əhatə edən Cənub-Qərbi Qafqaz diyarının muxtariyyətini əldə etməyə çalışırlar. Hazırda həmin bölgələrin nümayəndələri Qarsda iclas keçirirlər. Onlar öz tələbləri barədə ingilis baş komandanlığını məlumatlandırıblar. Çox güman ki, bu günlərdə Parisdə ümumdünya konfransı üçün nümayəndələrini də müəyyən edəcəklər³⁰. Qeyd olunanlar barədə məlumat Azərbaycanın rəsmi dövlət mətbuatında da işıqlandırılmışdı³¹.

Konsul M.Əfəndiyev 31 yanvar 1919-cu ildə Xarici İşlər Nazirliyinə yazdığı məktubunda Qars vilayətində Cənub-Qərbi Qafqazın müvəqqəti hökumətinin fəaliyyət göstərdiyini vurğulayaraq bildirirdi ki, onun yaranmasına ingilislərin oraya Korqanov soyadlı erməni qubernator təyin etmək cəhdləri səbəb olmuşdur. Bu S.Korqanovla birlikdə Qarsa 50 erməni əsgərinin müşayiətində 10 erməni məmuru ezam olunmuşdu. İngilislər türklərin tərk etdiyi Qars və Ərdahan vilayətlərində erməni idarəçiliyini formalaşdırmaq niyyətini daşıyırdılar. Ancaq əhalinin vaxtında ingilislər qarşısında etirazı hələlik bunun qarşısını alıbdir³².

Cənub-Qərbi Qafqazın müvəqqəti hökumətinin Qarsda nümayəndəsi Sərvər bəy Atabəyov-Kobliyanski konsul M.Əfəndiyevi məlumatlandıraraq yazırdı ki, 20 yanvar 1919-cu ildə Gürcüstan hökumətinin qoşunları türklərin Qars vilayətindən çəkilməsindən istifadə edərək Posxov (Posof) nahiyyəsində Cənub-Qərbi Qafqaz müvəqqəti hökumətinin yerli milis dəstələrinə hücum etdilər. 8 saatlıq vuruşmadan sonra döyüş meydanında 10 nəfər ölü buraxıb və 4 pulemyot itirib qaçmağa üz tutdular. Bir daha belə hücumlar davam edərsə, onun tam məsuliyyəti Gürcüstan hökumətinin üzərinə düşəcək³³.

Həmin dövrdə konsulluqdan Azərbaycan XİN-ə göndərilən məktublardan birində Gürcüstan Respublikasının qoşunlarının Qars vilayətinin Posxov nahiyyəsinə hücumu ilə bağlı Cənub-Qərbi Qafqaz müvəqqəti hökumətinin etiraz məktubunun surəti təqdim edilərək bölgədə baş verən siyasi məsələlər və anti-Azərbaycan meylləri barədə məlumat verilirdi: “Qars, Batum və Ərdahan vilayətlərinin sakinlərinə türklərin mütləq bu diyarları tərk edəcəyi bəlli olanda, onlarda birləşmək və ümumdünya konfransının (Paris sülh konfransı – F.V.) qərarı əsasında Qafqaz və Rusiya arasında

³⁰ yenə orada.

³¹ «Азербайджан» qəz., 1919, 29 yanvar.

³² ARDA, f. 970, s. 1, iş 151, v. 13 və iş 27, v. 7.

³³ S.Atabəyov-Kobliyanski M.Əfəndiyevə məktubu, 25.01.1919, № 25 // ARDA, f. 970, s. 1, iş 27, v. 5.

qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsini gözləmək fikri yarandı. Batum vilayətinin sakinlərinin əksəri bu düşüncənin həyata keçirilməsində canlı iştirak etdilər və ona həssaslıqla yanaşdılar.

Türk hakimiyyətinin Batumu tərk etməsi ilə Batum şəhəri və vilayətinə çox sayda təbliğatçılar, Məmməd bəy və Aslan bəy Abaşidze qardaşları və digərlərinin başçılığı altında gürcüfil müsəlmanlar soxuldular. Təbliğat nə türk, nə də Azərbaycan xalqları və hakimiyyətinin insan ləyaqətinə rəhm edilmədən açıq aparılırdı. Bir hakimiyyətdən digərinə keçid dövrü ilk günlərdə onların təbliğatının uğur qazanmasına şərait yaradırdı, bəzi gürcüfil-acar cənablar xalqı muxtar [hüquqda] guya ki İngiltərənin artıq tanıdığı Gürcüstana birləşməyə inandırmağa çalışırdılar. Onların uğurunun inkişaf etməsinə Batuma Qarsdan nümayəndələrin gəlişi və əsasən, yerli sakinlərin məşvərəti mane oldu. Onlar vaxtında anladılar ki, həmin dövrdə şəhər və vilayətdə hakimiyyət cilovunu əlinə götürmüş ingilis hakimiyyəti altında bu tələdən nə qoxusu gəlir. Şəhərdə hazırda ilk paroxodla vətənlərinə dönməyi gözləyən türk qoşunlarının acınacaqlı vəziyyətdə olan qalıqları qalır. İngilislərin hakimiyyəti güclənir və onların möhkəmliyi hər yerdə hiss olunur. Onların sakinlərə münasibəti çox korrekt və həssasdır. Gürcüfillərin yuxarıda göstərilən təbliğatı nəticəsində Batumda cari ilin 20 yanvarında vilayətin ümumi qurultayı keçirildi. Qurultayda vilayətin Gürcüstana birləşməsi müzakirə olundu...

Öz gücsüzlüklərinin səbəbini gürcüfillər Azərbaycan Respublikasının təsir və səylərində görürlər. Bunun əsasında, bu ruhda Gürcüstan üzrə qəzetlərdə və ictimai yığıncaqlarda bir dost və qonşu ölkəni digərinin üstünə kökləyən təbliğat çiçəklənir. Öz məqsədlərinə çatmaq üçün bu “xeyirxah müsəlmanlar” maddiyyatla almaqdan başlayıb terrorla bitməklə acarları öz istəklərinin əksinə olaraq, onlarla birlikdə Gürcüstanın qoltuğuna daxil olmağa yönləndirməyə çalışırlar... Həmin Məmməd bəy, eləcə də qardaşı Aslan bəy rus hakimiyyəti tərəfindən təqib olunarkən Azərbaycanlılar arasında qonaqpərvərlik sığınacağı axtarırdı, indi Azərbaycan Respublikasındakı dindaşlarının qatı əleyhdarına çevrilib.

İslam yolunda öz vəzifəni yerinə yetirərkən, əlbəttə ki, hər cür maneələrlə qarşılaşmaq mümkündür, ancaq Azərbaycan Respublikasının bayrağı yenə də hər zaman öz layiq olduğu yüksəkliklərdə dalğalanacaq. Təəssüf ki, öz dindaşlarının bu cür davranışlarını sakit qarşılamaq olmur”. Məktubun sonunda qeyd olunurdu ki, “naşükür ünsürlərin İslamın və Zaqafqaziyada yeni doğulmuş müsəlman respublikasının nüfuzuna xələl yetirməsinə imkan verməmək üçün bizim respublika bütün vasitələrlə reaksiya verməlidir”³⁴.

M.Əfəndiyev Azərbaycan XİN-ə 12 fevral 1919-cu ildə göndərdiyi məktubunda da qeyd olunan mövzuya toxunurdu: Bildiyiniz kimi, burada Abaşidze qardaşları tərəfindən Gürcüstan hökumətinin maliyyələşdirdiyi və Acaranın Gürcüstana birləşməsinə təbliğ edən “İslam Gürcüstanı” qəzeti çap olunur. Əks mövqedə olan

³⁴ M.Əfəndiyevin Azərbaycan XİN-ə məktubu, 31.01.1919, № 59 // ARDA, f. 970, s. 1, iş 151, vv. 2-2 arx. və iş 27, vv. 48-48 arx.

acarlar da öz qəzetlərini buraxmaq istəyir. Ancaq maliyyə vəsaitləri olmadığı üçün bununla əlaqədar mənə müraciət ediblər. Mən hökumət qarşısında yeni qəzetin nəşri ilə bağlı vəsatət qaldırmışam. Eyni zamanda yerli müsəlmanlar Azərbaycan hökumətindən Qaraağazadənin müvəqqəti vəzifədən azad edilməsini xahiş edirlər. Ona görə ki Əhməd Həmdi Qaraağazadə Batumda bu yeni mətbu orqana rəhbərlik etmək üçün lazımdır³⁵.

Qeyd edək ki, haqqında bəhs edilən Əhməd Həmdi əslən acaralı idi. O, Batum şəhərində dünyaya göz açmış, Azərbaycan istiqlal hərəkatının və AXC parlamentinin üzvü olmuş, M.Ə.Rəsulzadənin təsisçisi olduğu “Açıq Söz” qəzeti nəşriyyatında gürcü dilindən Azərbaycan türkcəsinə tərcüməçi işində çalışmış³⁶, “İstiqlal” qəzetində mühərriqlik etmişdir. Adıçəkilən mətbu orqanlarda, eləcə də “Azərbaycan”, “İqbal” qəzetlərində məqalələrlə çıxış etmiş, publisistikasında Cənub-Qərbi Qafqaz müsəlmanları mövzusunda geniş yer ayırmışdır.

Ə.H.Qaraağazadə “Azərbaycan” qəzetinin 29 yanvar 1919-cu il tarixli sayında işıq üzü görən “Batumi oblasti və gürcülər haqqında” məqaləsində “”Qurani-Kərim”i su kimi əzbər bilən hafiz Məhəmmədağa bəyin (Məmməd bəy Abaşıdze-Sancaqbəyzadə – F.V.)”, həmçinin onun qardaşı Aslan bəy və əmisi oğlu Süleyman bəyin fəaliyyətlərini tənqid edərək sonuncuların konsul Mahmud bəy Əfəndiyev və özünün timsalında Azərbaycan təmsilçilərinə qarşı təxribatlarla məşğul olduqlarını yazırdı: “...Arslan bəy Azərbaycan Hökumətinin Batumi konsulu və çox illərdən bəri Batumda camaat xadimliyi ilə tanınmış və həlim bir zat doktor Mahmud bəy Əfəndiyevə gürcü qəzetəsi ilə o qədər adi təhdidnamələr yazır ki, bir adamın qələmindən nəsil çıxdığına heyrət edərsiniz. Sonra bizzat məni Məhəmməd bəyin əmisinin oğlu olan Süleyman bəy Rioni ilə Tiflis arasında vəqonda tövqif [həbs] etdirir. Səbəbi-tövqif isə Gürcüstan üçün guya müziri [zərərli] bir adam olmaqlığıdır”³⁷.

M.Əfəndiyev XİN-ə ünvanladığı 14 fevral 1919-cu il tarixli məktubunda bir daha Cənub-Qərbi Qafqaz bölgəsində mövcud siyasi vəziyyəti təsvir edərək bildirirdi ki, ingilislər vəziyyətə hakimdirlər, ancaq məmuriyyət istisnasız rüslardan ibarətdir. Bu rüslar da özlərinin milli proqramlarını həyata keçirirlər. Burada elə bil ki, Könüllü ordunun kiçik yuvası yaranıb və güclənib-genişlənərək Batumda daimi qalmağa çalışır. Acarlarla onlar qardaş sevgisi oyununu oynayır, amma nə dərəcədə səmimidirlər, bunu bir Allah bilir. Gürcülər və gürcüfillərlə əlaqələri çox yaxşıdır. Burada Könüllü orduya həm silah-sursat, həm də canlı qüvvə yardımı göstərilir. Cənub-Qərbi Qafqaz Respublikasının müvəqqəti hökumətinə gəldikdə onlar kifayət qədər yaxşı fəaliyyət göstərirlər, yerlərdə hakimiyyət formalaşdırmaqla məşğuldurlar. Gürcüfillər fəaliyyətlərini davam etdirirlər. Yerli əhali İstanbuldakı həmyerliləri – qürurlandıqları və etibar etdikləri acarlar – Çürüksulu Mahmud Paşa Tavgiridze və

³⁵ M.Əfəndiyevin Azərbaycan XİN-ə məktubu, 12.02.1919, № 140 // ARDA, f. 970, s. 1, iş 27, v. 22.

³⁶ D.Əhməd. Bir ildən yüz ilə, Bakı, 2018, s. 101-106.

³⁷ “Azərbaycan” qəz., 1919, 29 yanvar, № 100 (“Azərbaycan” qəzeti: 1918-1920: [1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan” qəzetinin tam külliyyatı], IV c., s. 484-486).

Əhməd Paşadan, İrəvandan Rza Paşadan və digərlərindən məktublar aldıqdan sonra xeyli dəyişibdir. Gələn məlumatlara görə, Gürcüstan qoşunlarının Posof nahiyyəsinə hücumunun qarşısı yerli əhali və ərdahanlıların köməyi ilə alınıb. Oraya gedən ingilis hərbiçiləri qan tökülməsinin qarşısını alıblar³⁸.

1919-cu ilin fevral ayının 21-də Mahmud bəy Əfəndiyevin qardaşı, general-mayor Süleyman bəy Əfəndiyev Azərbaycan ordusunun Ağdam qarnizonunda yayılmış səpmə yatalaq (tif) xəstəliyindən dünyasını dəyişir*. Ondən bir az əvvəl Süleyman bəyin böyük oğlu Həsən də Batumda intihar edərək həyatla vidalaşmışdı. Əhməd Həmdi “Azərbaycan”ın 27 fevral 1919-cu il tarixli buraxılışında “bütün həyatını millətə xidmət, haqq yolunda qeyrət etməklə Zaqafqaziya islamı arasında tanınmış” Süleyman bəy Əfəndiyevin vəfatı ilə bağlı emosional tərzdə, hüznə yazırdı: “İsti yay aylarında, qışın soyuq günlərində Ağdamda, Tərtərdə və Qarabağın sair yerlərində vətənin hüdudlarını mühafizə edərək düşmən qarşısında ər kişilərə məxsus bir qəhrəmanlıqla çalışıb-çabalayan o aliqiymət əsgər kiçik bir dövreyi-istirahətə nail olammadan və Azərbaycanın müşkül və zəhmətli şu zamanında həyata vida etdi... Zavallı həyatında oğlunun Batumda intihar etdiyindən də xəbərdar olmamışdı. Bəradəri [qardaşı], Batumda camaat xadimliyi ilə bilinmiş Azərbaycan Hökumətinin Batum konsolosu doktor Mahmud bəy Əfəndiyev sözsüz bütün ailənin böyüyü olmaq

*5 oktyabr 1864-cü ildə doğulmuş Süleyman bəy Əfəndiyev (Əfəndizadə) 1885-ci ildə Yelizavetqrad süvari məktəbini bitirdikdən sonra 43-cü Tver draqun alayında hərbi xidmətə başlamış, 1888-ci ildə kornet rütbəsində 44-cü Nijeqorod draqun alayına keçirilmişdir. Bundan sonra onun xidmət yeri bir neçə dəfə dəyişdirilmişdir. 1910-1916-cı illərdə Zaqafqaziya polis keşikçi dəstəsinin Kutais quberniyası üzrə baş nəzarətçisi vəzifəsində çalışan Süleyman bəy həmin dövrdə Tiflisdə azərbaycanlıların təşkil etdiyi mədəni-maarif cəmiyyətinin işində yaxından iştirak etmiş, tez-tez Qori şəhərinə gələrək buradakı Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasında təhsil alan azərbaycanlı soydaşlarının məişət şəraiti ilə tanış olmuş, onlara maddi və mənəvi cəhətdən dəstək göstərmişdir. S.Əfəndiyev 06.12.1912-ci ildə polkovnik rütbəsini almış, 1917-ci ilin dekabrında təşkilinə başlanan Müsəlman korpusunda 5-ci atıcı alayın komandiri olmuş və hətta bir müddət bu korpusda 2-ci diviziya komandirinin vəzifəsini icra etmişdir. Xalq Cümhuriyyəti dövründə o, miralay (polkovnik) hərbi rütbəsində Tərtərdə yerləşən 2-ci Qarabağ süvari alayına komandanlıq etmiş, hökumətin 29 dekabr 1918-ci il tarixli qərarı əsasında mirlivə (general-mayor) rütbəsi almışdır. Bu rütbəyə layiq görülməsinə ilk AXC zabitlərindən olan S.Əfəndiyev ölümündən qabaq I piyada diviziyasının komandiri vəzifəsini icra etmişdir. O, həyat yoldaşı Laləndar xanımın xahişi ilə Qazax qəzasının Dağ Kəsəmən kəndində dəfn olunmuşdur. Hökumətin qərarı ilə Süleyman bəyin Batumda yaşayan ailə üzvləri – xanımı və 3 övladı (Firudin, Zəkiyyə, Adilə) məvacib və yemək xərci ilə təmin olunmuşdular [B.A.Потто. История 44-го Драгунского Нижегородского полка, т. 10, СПб., 1895, с. 71; Кавказский календарь на 1910 год, част 2-я, Тифлис, 1910, с. 575; Кавказский календарь на 1911 год, Тифлис, 1910, с. 161; Кавказский календарь на 1912 год, Тифлис, 1911, с. 171; Кавказский календарь на 1913 год, Тифлис, 1912, с. 181; Кавказский календарь на 1914 год, Тифлис, 1913, с. 187; Кавказский календарь на 1915 год, Тифлис, 1914, с. 197; Кавказский календарь на 1916 год, Тифлис, 1915, с. 211; Кавказский календарь на 1917 г., Тифлис, 1916, с. 251; “Azərbaycan” qəz., 1919, 27 fevral, № 124 və 3 mart, № 127; III.Nazirli. Служение народу, «Каспий» (“Kaspi”) qəz., 2010, 24 aprel, s. 9; M.Süleymanov. Həyatını Vətən yolunda qurban etmiş cümhuriyyət generalı, “Xalq qəzeti”, 2016, 27 may, s. 8].

³⁸ M.Əfəndiyevin Azərbaycan XİN-ə məktubu, 14.02.1919, № 157 // ARDA, f. 970, s. 1, iş 151, vv. 12-12 arx. və iş 27, vv. 23-23 arx.

etibarı ilə çox mütəəssir olacaqdır. Biz bütün ailəsilə bərabər hörmətli Mahmud bəyə təziyyət edir və səbir təmənni edirik”³⁹.

AXC Xarici İşlər Nazirliyinə 1919-cu il 25 martda göndərdiyi məktubunda M.Əfəndiyev Şimali Qafqazdakı hərbi-siyasi vəziyyətlə bağlı narahatlığını dilə gətirərək yazırdı ki, bizdə olan məlumatlara görə, oradakı dindaşlarımız könüllülərlə (Könüllü ordunun mənsubları ilə) mücadilədə kritik vəziyyətdədirlər. Konsulluğun dağlıların vəziyyəti barədə də mütəmadi olaraq məlumatlandırılması faydalı olardı. Dağlılar Respublikasının Batumda nümayəndəsi olmalıdır, çünki bu onların öz marağındadır. Ümumiyyətlə, xəbərlərin olmaması bu və ya digər respublikanın nüfuzuna təsir edən bir sıra şayiələrin yaranmasına səbəb olur⁴⁰. Buna cavab olaraq XİN-dən konsulluğa 7 aprelə göndərilmiş məktubda Şimali Qafqazda baş verən proseslər barədə məlumat verilərək qeyd olunurdu ki, “Qafqaz Dağlı Xalqları İttifaqı Respublikasının hökuməti Könüllü ordunun nümayəndəsi general V.P.Lyaxovun ondan Çeçenistan və İnquşetiya üzərində öz hüquqlarından imtina etmə tələbinə ciddi etirazla cavab vermişdir. Bu tələb nəinki Dağlılar Respublikası, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan respublikaları tərəfindən də dəstəklənməmişdir. Könüllü ordunun Dağlı Respublikasına qarşı təhdidlərini ləğv etməyə söz vermiş Qafqazda baş müttəfiq komandanlığına onlar tərəfindən diplomatik notalar göndərilmişdir. İndi məlumatlar gəlir ki, Könüllü ordunun dəstələrinin Çeçenistan və İnquşetiyanı zorla öz hakimiyyəti altına alması, eləcə də V.Lyaxovun komandanlığı altında bolşeviklərə qarşı mübarizə üçün yerli dəstələrin yaradılması cəhdləri uğursuzluğa düşər olmuş və dağlıların silahlı müqaviməti ilə qarşılaşmışdır. Hazırda mübarizə dağlıların üstünlüyü ilə davam edir”⁴¹. Həmin məktubda konsul M.Əfəndiyevin qaldırdığı digər məsələlərə, o cümlədən Batumda türk məktəbinin subsidiyası təklifinə də toxunularaq onun baxılması üçün Xalq Maarifi Nazirliyinə göndərildiyi diqqətə çatdırılırdı. Bu məsələ çox keçmədən öz müsbət həllini tapmış, 1919-cu ilin may ayında konsulluq tərəfindən Batumdakı türk məktəbinə 10 min manat yardım edilmişdi⁴².

Azərbaycan XİN-dən Batum konsulluğuna 1919-cu il 7 aprelə ünvanlanmış daha bir məktubda Bakı mətbuatında fransız qərargahının Ukrayna bolşevik ordusunun təzyiqi ilə Razdelnıdan Odessaya qaytarılmağa məcbur edildiyi və türk sultanının hökumətlə birlikdə İstanbuldan Konyaya köçdüyü barədə yazıların dərc olunduğu vurğulanaraq bu məlumatların həqiqiliyinin yoxlanılması xahiş olunurdu⁴³.

AXC XİN dəftərxanasının direktoru v.i.e. Abdulla bəy Sübhanverdiyev 5 aprel 1919-cu ildə konsul M.Əfəndiyevə yazırdı: “Diplomatik kuryer Məhəd bəy Vəkilov tərəfindən göndərilən rəsmi sənədləri aldıq. Qaçqınlara vəsait ayrılması ilə bağlı

³⁹ “Azərbaycan” qəz., 1919, 27 fevral, № 124 (“Azərbaycan” qəzeti: 1918-1920: [1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan” qəzetinin tam külliyyatı], V cild [fevral 1919], Bakı, 2022, s. 407-408).

⁴⁰ M.Əfəndiyevin Azərbaycan XİN-ə məktubu, 25.03.1919, № 778 // ARDA, f. 970, s. 2, iş 143, v. 15.

⁴¹ Azərbaycan XİN-dən Batum konsulluğuna məktub, 07.04.1919, № 667 // ARDA, f. 970, s. 1, iş 160, v. 8 və s. 2, iş 143, v. 19.

⁴² Q.Əliyev, göstərilən məqaləsi.

⁴³ Azərbaycan XİN-dən Batum konsulluğuna məktub, 07.04.1919, № 665 // ARDA, f. 970, s. 2, iş 143, v. 20.

nazirlik sizin mövqeyi tam olaraq dəstəkləyir, ancaq bu məsələ Nazirlər Şurasının səlahiyyətindədir. Ona görə də nazirlik bu məsələni oraya yönləndirəcək. Ümid edirik ki, hökumət nazirliyə qarşı müsbət addım atacaq və bizim respublikanın nüfuzunun qorunması üçün mümkün hər şeyi edəcək.

Yeni Nazirlər Kabinetinin formalaşdırılması xalq maarifi naziri Nəsim bəy Usubbəyova həvalə olunub...

Bizim qoşunlar bu gün təntənəli şəkildə Azərbaycan Respublikasının paytaxtına daxil oldu.

Hələlik Sizə qaçqın Azərbaycan vətəndaşlarına yardım etmək üçün 10 min manat göndəririk. Bununla yanaşı, nazirlik Sizə qaçqınlara yardım verilərkən hökumətin 26 mart 1919-cu il (№ 2595) qərarını əldə rəhbər tutmanızı və onların, həqiqətən, buna ehtiyacı olduğu barədə əvvəlcədən dəqiq məlumatla malik olmanızı xahiş edir...

Konsulluğun ştatları təsdiq üçün Nazirlər Şurasına göndəriləcək.

Nazirlik Sizdən müttəfiq qoşunlarının komandanlığı ilə ən sıx əlaqələr qurulmasını və Cənub-Qərbi Qafqaziyadakı hadisələr barədə daha tez-tez məlumatlandırılmasını xahiş edir"⁴⁴.

İstanbulda olan Azərbaycan nümayəndə heyətinin Paris Sülh Konfransında iştirak üçün Avropaya getməsinə uzun müddət maneəçilik törədilir. Belə ki, müttəfiq dövlətlərin İstanbuldakı təmsilçilikləri heyətin 2 üzvündən başqa digərlərinə, o cümlədən heyətin başçısı Ə.Topçubaşova viza vermirlər. AXC Xarici İşlər Nazirliyini bu barədə məlumatlandıran konsul Mahmud bəy Əfəndiyev bu məsələdə ermənilərin əlinin olduğunu yazırdı: "Məndə olan məlumatlara görə, xaricdəki erməni nümayəndə heyətinin səyləri ilə Əli M. [Mərdan] bəy və Əhməd bəy [Ağayev//Ağaoğlu] kimi ən yaxşı xadimlərimiz bizim taleyimizi həll edəcək xaricilərin gözündə, ən azından indiki lazımlı məqamda, hörmət və etimadlarını itiriblər... İstanbul mətbuatında Əhməd bəy əleyhinə yazılar bizim çox hörmətli və məşhur xadimimiz, Azərbaycanın vətənpərvəri Əli M. [Mərdan] bəyin nüfuzuna da haqq etmədiyi kölgə saldı... Bundan bizim vətənimizin düşmənləri istifadə edib ona nail oldular ki, nə Ə.M.B. [Əli Mərdan bəy], nə də Əhməd bəy konfransa gedə bilmirlər..."⁴⁵

Hökumətin sədri və xarici işlər naziri F.Xoyski tərəfindən Ə.Topçubaşova göndərilən teleqramda nümayəndə heyətinin Parisə getməməsinin səbəbi sorğu edilir, Qafqazda baş verən son siyasi-hərbi hadisələr barədə qısa məlumat ötürülərək belə bir təlimat verilirdi: "Bakıdakı ingilis general-qubernatorluğunun nəyin bahasına olsa da, ləğvinə çalışın. Batum və Qars vilayətlərində yaradılmış Cənub-Qərbi Qafqazın müstəqilliyinə nail olun... Qarabağ, Naxçıvan və Sürməlini Ermənistanın; Axalsıx, Axalkələk və Borçalını gürcülərin iddialarından qoruyun"⁴⁶.

Ə.Topçubaşov İstanbuldan Baş nazir N.Yusifbəyliyə 18 aprel 1919-cu ildə

⁴⁴ ARDA, f. 970, s. 2, iş 143, v. 16.

⁴⁵ M.Əfəndiyevin Azərbaycan XİN-ə təliqəsi, 03.04.1919, № 1005 // ARDA, f. 970, s. 1, iş 141, vv. 6-6 arx.

⁴⁶ AXC Nazirlər Şurasının sədri və xarici işlər naziri F.Xoyskinin Ə.Topçubaşova teleqramı, 14.03.1919 // ARDA, f. 970, s. 1, iş 141, v. 10.

yazdığı məktubda kuryer R.Qadızadənin Batumdan M.Əfəndiyevdən öz adına bir neçə paket, o cümlədən Baş nazirin 18 fevral 1919-cu il tarixli şifrəli məktubunu gətirdiyini bildirirdi⁴⁷.

1919-cu il 22 aprelə Azərbaycan nümayəndə heyətinin tam heyətlə İstanbuldan Parisə yola düşməsinə icazə verilir. N.Yusifbəyliyə artıq Fransadan ünvalandığı məktubunda Ə.Topçubaşov 1919-cu il 19 noyabrda 165 qutu tibbi ləvazimatın “Anatoliya” paroxodu ilə Marseldən Batuma dr. M.Əfəndiyevin adına göndərildiyini və bu barədə onun özünü məktubla məlumatlandırıldığını bildirərək yazırdı ki, Əfəndiyev orada olmasa, yükü qəbul edib Bakıya göndərməsi üçün başqa bir adama göstəriş vermək lazımdır⁴⁸.

AXC mətbuatının səhifələrindən Azərbaycanın ilk qadın publisisti və tənqidçisi olan axısqaqı pedaqoq və yazıçı Şəfiqə xanım Əfəndizadənin Batumda Mahmud bəy Əfəndiyevlə görüşdüyü bəlli olur. 1918-ci ilin avqust ayında Bakıdan çıxıb Axısqaya gedən, orada qısa müddət qaldıqdan sonra bir neçə ay İstanbulda yaşayan, 1919-cu ilin aprelində isə Batuma gələn Şəfiqə xanım “Azərbaycan” qəzetində dərc etdirdiyi “Yol əsnasında gördüklərim” sərlövhəli yol qeydlərində yazırdı: “Bəndəniz Batuma gəldikdə, əvvəlcə Axıskaya gedib pədərimi [atamı] görmək və sonra Bakıya gəlmək istəyirdim. Fəqət Batuma gəldikdə, orada bir kaç axıskalı adamlar gördüm. Bunlardan əlavə doktor Mahmud bəy Əfəndiyevlə, Yusif əfəndi Talıbzadə ilə görüşdüm. Onlar mənim Axıskaya getmək fikrimi eşitdikdə, o fikirdən dönməyimi məsləhət gördülər. Axıskalılar Axıskanın və ətraf kəndlərin halını ağlanacaq bir halda təsvir etdilər ki, hələ də bu vəhşilik davam etmək üzrə imiş”⁴⁹.

Xarici işlər naziri vəzifəsinin icraçısı A.Ziyadxanov 29 may 1919-cu il tarixli (№ 1398) məktubla konsulluğa “Azərbaycan” qəzetinin Azərbaycanın müstəqilliyinin birinci ildönümünə həsr olunmuş xüsusi buraxılışını göndərüb, Şimali Qafqazda yaranmış vəziyyət barədə məlumat verirdi: “...Dağlı Respublikası öz mövcudiyyətini itirdi. Könüllü ordu Petrovsk və Dərbəndi, ta Azərbaycan sərhədlərinə qədər ərazini ələ keçirdi. Könüllü ordu tərəfindən tanınan general Xəlilovun hökuməti yalnız Dağıstanı əhatə edir, ancaq yerli əhalinin etimadına sahib deyil. Quba qəzasında yerli əhali həyəcan içindədir və Könüllü ordunun gözlənilən irəliləməsinin qarşısını almağa hazırlaşır. Dağlı Respublikasına getməyə hazırlaşan italyan missiyası bu səfəri təxirə saldı”⁵⁰.

Hökumətin 30 may 1919-cu il tarixli qərarı ilə AXC-nin Batumdakı konsulluğun statusu Ermənistanın və Gürcüstanın Batumdakı diplomatik təmsilçilikləri ilə eyni səviyyəyə qaldırılaraq, baş konsulluğa çevrilir⁵¹. Xarici işlər naziri M.Y.Cəfərovun 20

⁴⁷ ARDA, f. 970, s. 1, iş 142, vv. 2-7.

⁴⁸ Ə.Topçubaşovun N.Usubbəyova məktubu, 29.11.1919/02.12.1919 // ARDA, f. 970, s. 1, iş 145, vv. 5-17 arx.

⁴⁹ “Azərbaycan” qəz., 1919, 1 may, № 170 (Bax: “Azərbaycan” qəzeti: 1918-1920: [1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan” qəzetinin tam külliyyatı], VIII cild [may 1919], Bakı, 2023, s. 6-9).

⁵⁰ A.Ziyadxanovun Batum konsulluğuna məktubu, 29.05.1919, № 1398 // ARDA, f. 970, s. 2, iş 143, v. 35.

⁵¹ ARDA, f. 970, s. 2, iş 157, v. 6 arx.

iyun 1919-cu il tarixli 19 nömrəli əmri ilə dr. Mahmud bəy Əfəndiyev Azərbaycanın Batumdakı baş konsulu təyin olunur⁵².

Azərbaycan XİN-in dəftərxana müdiri tərəfindən M.Əfəndiyevə göndərilmiş 11 iyun 1919-cu il tarixli təliqədə qeyd edilirdi ki, Şuşada baş verən hadisələr barədə “Azerbaydjan” qəzetinin 1919-cu il 119 saylı buraxılışından əlavə edilmiş çıxarışdan məlumat ala bilərsiniz. İndiyədək Qarabağı qarışdıran erməni milli şurası general-qubernator dr. Sultanovun ciddi tədbirləri nəticəsində ləğv edilib. Əsas günahkarların bir hissəsi həbs edilib, qalanları isə gizlənilər⁵³.

“Naş Kray” qəzetinin 29 iyun 1919-cu il tarixli sayında yerləşdirilmiş elanda Ramazan bayramı ilə əlaqədar baş konsulluğun dəftərxanasının növbəti 3 gün ərzində bağlı olacağı bildirilirdi⁵⁴. Gürcü mətbuatı bayram ərəfəsində baş konsul M.Əfəndiyevin Tiflisə gəlişi haqqında məlumat dərc edirdi⁵⁵.

Böyük Britaniya Nazirlər Kabinetinin Mühəribə Katibliyi 3 yanvar 1919-cu ildə İstanbul, Qahirə və Bağdaddakı baş komandanlıqlarına suçlu hesab etdikləri Osmanlı hərbiçilərini mühakimə etmək üçün Batumda və digər şəhərlərdə hərbi məhkəmənin (hərb divanı) qurulmasına dair əmr verir. Böyük Britaniya ali komissarı 15 yanvar 1919-cu ildə imzaladığı əmrdə 9 türk komandanının həbs olunmasını istəmişdi. Bu komandanlar arasında Bakını bolşevik-daşnak işğalından hərriyyyətə qovuşduran Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuri Paşa və həmin ordunun tərkibindəki V Qafqaz Piyada Fırqəsinin komandanı Mürsəl Paşa da var idi. Onlar Osmanlı ordusunun Qafqazdan təxliyəsinə gecikdirməkdə və ermənilərə zülm etməkdə ittiham olunurdular⁵⁶.

1919-cu ilin fevral ayında Nuri Paşa və Mürsəl Paşa ingilislər tərəfindən saxlanılaraq Batumda həbsxanaya atılırlar. Mürsəl Paşa Qafqazdan sonuncu Osmanlı ordu birliyinin dəniz yolu ilə Trabzona göndərilməsinə nəzarət etmək üçün Batumda olarkən 27 fevralda saxlanılmışdı⁵⁷.

İstanbulda dərc olunan “Ati” qəzetinin 10 fevral 1919-cu il tarixli buraxılışında Nuri Paşa haqqında dərc olunmuş yazıdan bəlli olur ki, o, Bakı ingilislərin nəzarətinə keçdikdən sonra Batuma gəlmiş və bir müddət burada iqamət edib, Trabzona keçmişdir. 15 gün Trabzonda qaldıqdan sonra 1920-ci ilin 23 yanvarında məyyəti və ərkani ilə birlikdə “Yeni dünya” gəmisinin göyərtəsində İstanbula doğru yola çıxmışdır. Ancaq yolda ürəyi narahat etdiyi üçün Zonquldaq limanında gəmidən enmişdir⁵⁸. “Yeni dünya” İstanbula çatanda Nuri Paşanın gəmidə olmaması müəyyən şayiələrin yayılmasına, hətta İstanbul mətbuatında onun fərar etməsi barədə mülahizələrin ictimai

⁵² yenə orada.

⁵³ Azərbaycan XİN-dən M.Əfəndiyevə təliqə, 11.06.1919, № 1635 // ARPIİİSSA, f. 277, s. 2, iş 53, v. 2

⁵⁴ «Нам край» qəz., 1919, 29 iyun, № 139, s. 1

⁵⁵ “Sakartvelo” („საქართველო“) qəz., 1919, 28 iyun, № 133, s. 3.

⁵⁶ Sarı M. Türkiyə-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921), Ankara, 2014, s. 144-147, s. 330-331.

⁵⁷ yenə orada, s. 334.

⁵⁸ Azərbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basımında: 1918-1920 (Gazete Haberleri ve Köşe Yazıları), İstanbul, 2018, s. 479.

dövriyyəyə buraxılmasına səbəb olur⁵⁹. Nəhayət, “İrəli” qəzetinin 15 fevral 1919-cu il tarixli və “Təsviri əfkar” qəzetinin 17 fevral 1919-cu il tarixli saylarında dərc olunmuş məlumatlardan aydın olur ki, Nuri Paşa müttəfiqlərin komandanlığının tələbi ilə mühafizə qüvvələri tərəfindən 15 fevral axşamı Zonquldaqdan “Ümid” gəmisi ilə İstanbula gətirilir və onlara təhvil verilir⁶⁰. Bundan sonra mühakimə olunmaq üçün Batuma göndərilən Nuri Paşa orada “Ərdahan” kazarmasında saxlanılırdı⁶¹. Həmin dövrdə Tiflis mətbuatı ingilis missiyasına istinadən yazırdı: “Nuri Paşa və Mürsəl bəy həbs olunublar və Batumda məhkəmənin qərarını gözləyirlər”⁶².

Azərbaycan hökuməti şanlı komandanları həbsdən azad etmək üçün səfərbər olunur. Bu məqsədlə gizli planların hazırlanıb icra edilməsinə Batumdakı baş konsul dr. Mahmud bəy Əfəndiyev də yaxından cəlb olunur. Eyni zamanda paşaların məhbəsdə heç bir korluq çəkməmələri üçün Batumdakı baş konsulluq vasitəsilə tədbirlər görülür. Azərbaycan xarici işlər naziri v.i.e. A.Ziyadxanov M.Əfəndiyevə yazdığı 2 iyun 1919 tarixli təliqədə baş konsulluğun istədiyi 80 min man. əvəzinə ilkin olaraq 30 min man. göndərildiyini, qalan məbləğin də imkan daxilində göndəriləcəyini vurğulayaraq yazırdı: “Bilirsiniz ki, Nuri Paşa və Mürsəl Paşa Batumda həbs olunublar. Onların maddi ehtiyac duymamaları üçün tədbirlər görün. Onlara pul və möhtac olduqları hər şeylə kömək edin. Bu mənada maliyyə və digər məsələlərdə qənaət olmamalıdır. Onların bütün qayğısı sizin üzərinizə qoyulur”⁶³.

Cümhuriyyət xadimlərindən Nağı bəy Şeyxzamanlı xatirələrində yazırdı: “Nəsim bəy (dönəmin Baş naziri Nəsim bəy Yusifbəyli – F.V.) gülərək, – “Üzülmə, Nuru Paşanı qurtarmanın daha asan yolu var. Batumdan xəbər gətirdilər ki, Hopa bəyləri plan hazırlayıblar. Nuru paşanı zor işlətməklə xilas edəcəklər. Ancaq maddi cəhətdən çətinlik çəkirlər. Sən dərhal 200 min manat götürüb Batuma get”, – dedi. Mən sevinc içərisində, – “Ömr edin, pulu versinlər, axşam yola düşüm” – dedim. Pulu alıb Batuma gəldim və Azərbaycan konsulu dr. Mahmud bəylə görüşdüm. Gəlişimin məqsədini ona anladım və Nuru Paşa ilə necə görüşə biləcəyimi soruşdum. Doktor, – imkan yoxdur, ancaq Mürsəl Paşa ilə görüşə bilərsən. O da ingilislərin nəzarəti altındadır”, – dedi. Mən dərhal gedib Mürsəl Paşa ilə görüşdüm. Mürsəl Paşa, – “Mənə bir şey olmaz, ancaq Nuru Paşanı buraxmayacaqlar. Ola bilsin ki, onu edam etsinlər. Onun qaçırılması təşkil edilməlidir”, – dedi. Mən gəlişimin səbəbini anladım. Çox razı qaldı... Bakıya qayıtdıqdan sonra Nuru Paşanın qurtulması xəbərini aldım. Səkkiz gün sonra Nuru Paşa ilə Bakıda görüşdük”⁶⁴.

⁵⁹ yenə orada, s. 481-482.

⁶⁰ yenə orada, s. 482-483.

⁶¹ M.Sarı, göstərilən əsəri, s. 334.

⁶² “Sakartvelo” qəz., 1919, 26 fevral, № 44, s. 3; «Азербайджан» qəz., 1919, 28 fevral, № 45, s. 3.

⁶³ A.Ziyadxanovun baş konsul M.Əfəndiyevə təliqəsi, 02.06.1919, № 1461 // ARPIİİSSA, f. 277, s. 2, iş 53, v. 1

⁶⁴ N.Şeyxzamanlı, göstərilən əsəri, s.132-133.

1919-cu il avqust ayının 8-dən 9-na keçən gecə Nuri Paşa həbsxanadan qaçırılır. Təməl bəy adlı azərbaycanlının rəhbərlik etdiyi qaçırılma əməliyyatı zamanı baş vermiş atışmada 3 ingilis hərbcisi (1 zabıt ilə 2 əsgər) və bir batumlu azərbaycanlı öldürülür. Bir neçə gün Batumda gizləndikdən sonra Nuri Paşa Artvin-Sarıqamış yolu ilə Ərzuruma gedir⁶⁵.

“Kavkazskoye slovo” qəzeti 14 avqust 1919-cu il tarixli buraxılışında müxbir Yak. Lvovun 10 avqustda Batumdan göndərdiyi “Batumda Nuri Paşanın qaçışı” başlıqlı xəbər yazısını dərc edirdi: “Batum üçün daha kəskin pis hadisə Nuri Paşanın qaçışıdır. O, Batumda istintaq altında və ingilislərin ev dustaqlığında idi. İngilislər paşanın hər yerdə – bulvarda, küçələrdə və restoranlarda ingilis zabitinin müşayiətində görünməsinə maneəçilik törətmirdilər. Nuri Paşanın həmişə korrekt, alman üslublu geyimdə xarakterik fiquru ümumi diqqəti özünə cəlb edirdi. Paşa ümumilikdə çox şən görünürdü, sanki bıqları və əlcəkləri ilə təcəssüm olunurdu. İngilis komandanlığı ona etibar göstərirdi. Fəqət 8 avqust axşam saat 8-də Nuri Paşa qaçıb gizlənmişdir. Öyrənə bildiyim qədər qaçış bu şərtlərdə baş verib: Nuri Paşa dəniz kənarına gəzməyə çıxmış; onu zabıt və 2 ingilis əsgəri müşayiət edirmiş. Birdən kol dibindən atışma başlayıb. Əsgərlər öldürülüb, zabıt isə atışaraq gizlənmə bilibdir. Paşa isə yaxınlaşan motorlu qayığa minib və naməlum istiqamətdə yoxa çıxmışdır. Təfərrüatları hələ də tam müəyyən olunmayıb”⁶⁶. Bu xəbər bir gün sonra “Kavkazskoye slovo”ya istinadən “Saxalxo sakme”, daha sonra “Sakartvelo” və “Azərbaycan” qəzetlərində də yayımlanır⁶⁷.

Nuri Paşa ilə eyni dövəmdə həbs olunmuş Mürsəl Paşa 7 ay həbsdə yatdıqdan sonra ingilis komandanlığı tərəfindən Çanaqqalaya göndərilir və bir müddət burada əsir saxlanılır. 2 mart 1920-ci ildə oradan Malta adasına sürgün edilir⁶⁸. 20 ay sürgündə qaldıqdan sonra əsirlərin mübadiləsi çərçivəsində Türkiyəyə qaytarılır.

“Azerbaydjan” qəzeti 24 avqust 1919-cu il tarixli sayında xəbər verirdi ki, “15 avqustda Batumda hərbi vəziyyət elan olunub. Şəhərdən 50-60 verst məsafədə türk-acar “çotnikləri” (partizan dəstələri) var, ancaq onlar Batuma düşmən davranış sərgiləməyiblər, ona görə də onlara qarşı hərbi güc tətbiq edilməyib... İngilislərin təxliyəsi planlı şəkildə həyata keçirilir. Demək olar ki, hər gün Batuma Zaqafqaziyanın müxtəlif yerlərindən eşelonlar gəlir və yubanmadan paroxodlara yüklənirlər. Batumda dayanan ingilis hissələri ən sonda evakuasiya olunacaq. Nuri Paşanın qaçışından sonra (dəqiq harada olduğu bilinmir, şayiələr gəzir ki, hazırda Ərzurumdadır) Batumda

⁶⁵ M.Süleymanov. Nuri Paşa və silahdaşları, Bakı, 2014, s. 155-156.

⁶⁶ «Кавказское слово» qəz., 1919, 14 avqust, № 166, s. 3.

⁶⁷ “Saxalxo sakme” qəz., 1919, 15 avqust, № 602; “Sakartvelo” qəz., 1919, 16 avqust, № 175, s. 3; “Azərbaycan” qəz., 1919, 17 avqust, № 253 (Bax: “Azərbaycan” qəzeti: 1918-1920: [1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan” qəzetinin tam külliyyatı]: XI c., s. 309).

⁶⁸ R.Akbaş. Malta və sürgün türklər, Ankara, 2021, s. 440.

olan türk zabitləri və Mürsəl Paşa üzərində nəzarət gücləndirilib”⁶⁹. Həmin qəzet 20 sentyabrda işıq üzü görmüş başqa bir sayında yazırdı: “Batumdan bildirirlər ki, ingilis komandanlığının əmri ilə Mürsəl Paşa Maltaya sürgün ediləcək. Digər versiyaya görə, ingilislər hələ bu barədə qəti qərara gəlməyiblər”⁷⁰.

Nuri Paşanın həbsdən qaçışından 1 il 3 ay sonra “Batumskaya jizn” qəzeti 9 noyabr 1920-ci il tarixli nömrəsində yazırdı ki, Ərzurumdan 22 oktyabrda aldığımız məlumata görə, Qars qrupuna komandanlığı Nuri Paşa edir. Kazım Qarabəkir Paşa XV korpusa və bütün cəbhəyə komandanlıq edir. Korpus daxilindəki 9-cu diviziya İğdır və Bəyazid rayonlarında, 11-ci diviziya isə Sarıqamış, Qars və Qağızman istiqamətində fəaliyyət göstərir. Nuri Paşa 11-ci diviziyanın nəzdindədir. Hər iki diviziyaya yerli müsəlmanların partizan dəstələri daxil edilib. 9-cu diviziyanın tərkibində müsavətçilər dönməsində Nuri Paşanın ümumi komandanlığı altında general D.Yadigarovun dəstəsində yer alan Tatar Süvari Alayı var. Bolşevik çevrilişindən sonra bu alay Bəyazidə keçmişdir. Alayın komandanı polkovnik Sofiyev zabit və əsgərlərin təzyiqi altında vəzifəsini rotmistr Məlikbəyova təhvil verərək istefa vermiş, Məlikbəyov alayı Ərzuruma gətirmişdir. Burada alay türklər tərəfindən yenidən qurulub silahlandırılaraq Azərbaycan alayı adlandırılmışdır. Bu alayın əsgərləri əsas etibarilə ləzgilərdir. Bu alay Sarıqamışa birinci daxil olmuşdu⁷¹.

Baş konsul M.Əfəndiyev 22 iyun 1919-cu ildə AXC XİN-ə yazırdı: “Daha əvvəl göndərilmiş hesabatə əlavə olaraq Batum konsulluğunun düzgün və faydalı şəkildə fəaliyyət göstərə bilməsi üçün aşağıdakı təxirəsalınmaz tədbirlərin görülməsini zəruri hesab edirik:

1) Batum şəhəri həm siyasi baxımdan, həm də Avropa ilə əlaqələr baxımından vacib məntəqə kimi tanınmalıdır və orada konsulluq buna müvafiq olaraq qurulmalı və təmin olunmalıdır;

2) Konsulun smetası üzrə şəxsi heyət, dəftərxana avadanlığı, konsulluğun ekipajı (arabası) və digər lazımı xərclər üçün vəsait ayrılсын;

3) Bir halda ki Nazirlər Şurası konsulluğu baş konsulluğa çevirmək barədə qərar qəbul etdi, onda ştatlar və maaşlar baş konsulluğun əsasnaməsinə uyğun olaraq tərtib və təsdiq edilməlidir, yoxsa ümumdövlət və beynəlxalq hüquq baxımından adi konsulluqla baş konsulluğun məna və funksiyalarının ayırd edilməməsi yolverilməzdir. Nazirlər Şurasının cari il 8 aprel tarixli qərarında baş konsulluqların maaşları barədə, ümumiyyətlə, heç nə qeyd olunmur. Əsasnaməyə görə, Batum baş konsulluğu Gürcüstandakı və Ermənistandakı diplomatik nümayəndəliklərdən (AXC-nin diplomatik nümayəndəlikləri nəzərdə tutulur – F.V.) aşağıda dayanmamalıdır. Bir çox siyasi səbəblərə görə Batum baş konsulluğu Zaqafqaziyanın Avropaya yeganə

⁶⁹ «Азербайджан» qəz., 1919, 24 avqust, № 179, s. 3.

⁷⁰ «Азербайджан» qəz., 1919, 20 sentyabr, № 201, s. 5.

⁷¹ «Батумская жизнь» qəz., 1920, 9 noyabr, № 105.

siyasi və ticarət-sənaye pəncərəsi kimi, özünün fəaliyyətinin ümumi təşkili və diplomatik işin qurulması baxımından xeyli yuxarıya qoyulmalıdır. Bu mövqeyi ilə Batum şəhərinin böyük önəmi kifayət qədər xarakterizə olunur;

4) Azərbaycanın ticarət marağından irəli gələrək mal mübadiləsini Batumda həyata keçirmək zəruridir. Bunun üçün Batumda xammal və neft məhsulları üçün anbarlar əldə etmək və ya icarəyə götürmək lazımdır. Eləcə də xaricdə hər cür əməliyyat və əlaqələr üçün və ümumən ticarət işləri üçün konsulluq nəzdində ticarət agentliyinin yaradılması zəruridir;

5) Ümumi siyasət maraqlarımız naminə Batum baş konsulluğu siyasi xarakterli ekstraordinar hallar üçün məxfi vəsaitlə təmin olunsun;

6) Həm Türkiyədən, həm də Qars və İrəvan quberniyalarından gələn qaçqınların məsələsi çoxdan yetişib və öz həllini gözləyir;

7) Batumda və ətraflarında olan müsəlman məktəblərinin məsələsini həll etmək lazımdır, onlara kömək göstərilsinmi və hansı şəkildə?;

8) İndiyədək diplomatik kuryerlər və bütün missiyaların informasiya təminatı barədə məsələlər tənzimlənməyib (Batuma Tiflisdən sürətli qatarla gəlmək mümkündür);

9) Batumdakı həyat şərtlərinə uyğun Batum baş konsulluğunun smetası əlavə olunur. Krım qaçqınları səbəbindən dəhşətli bahaçılıqdır; çörəyin funtu 10-12 manat, ətin funtu 25-30 manatdır”⁷².

M.Əfəndiyevin qeyd olunan təkliflərinin, demək olar ki, hamısı öz müsbət həllini tapır. “Azərbaycan” qəzeti 11 avqust 1919-cu il tarixli 248-ci sayında bildirirdi ki, “Bakıdan Avropaya aparılan neftləri qəbul edib təhvil vermək üçün Batumda xüsusi büro təşkil edildiyini neft nəqliyyat bürosunun nümayəndəsi hökumətə xəbər vermişdir. Bakıda alınmış olan 300 min pud neftdən bu saat 200 min pud göndərilmişdir”⁷³. Həmin qəzet 1 avqust 1919-cu il tarixli 240-cı buraxılışında AXC Nazirlər Kabinetinin qərarları barədə məlumat verərək yazırdı: “Ümuri-xeyriyyə və nafiə [sosial təminat] nazirinin Batumda qalmış azərbaycanlıların vətənlərinə qayıtması üçün para buraxılması haqqındakı məruzəsindən sonra qət edilmişdir: 20 milyonluq fondan Ümuri-Xeyriyyə və Nafiə Nəzarətinə Batum general-qubernatoruna verilmək üçün 20 min manat buraxılsın”⁷⁴.

1919-cu ilin 27 sentyabr tarixində baş konsulluq nəzdində Ticarət şöbəsi yaradılır və şöbənin işinə AXC-nin Yollar, Ticarət və Sənaye, Ərzaq nazirliklərinin nümayəndələri cəlb edilirilər⁷⁵.

Hökumətin 18 oktyabr 1919-cu il tarixli qərarı ilə baş konsulluğa Azərbaycan Dövlət Bankının müxbiri vəzifəsi həvalə edilir⁷⁶, 22 oktyabr 1919-cu il tarixli qərar-

⁷² M.Əfəndiyevin XİN-ə təliqəsi, 22.06.1919, № 3227// ARDA, f. 970, s. 1, iş 43, vv. 6-6 arx.

⁷³ “Azərbaycan” qəzeti: 1918-1920: [1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan” qəzetinin tam külliyyatı]: XI c., s. 203.

⁷⁴ yenə orada, s. 12-13.

⁷⁵ Q.Əliyev, göstərilən məqaləsi.

⁷⁶ ARDA, f. 84, s. 1, iş 23, cild 2, v. 258.

la isə baş konsulluğun Ticarət şöbəsi yanında Azərbaycan Maliyyə Nazirliyinin nümayəndəliyinin təsis olunması qərara alınır və bu nümayəndəliyə 1919-cu ilin son üç ayı üçün 54 min manat vəsait ayrılır⁷⁷.

“Naş kray” qəzetinin “Zritel” imzalı köşə (guşə) yazarı mütəmadi olaraq adıçəkilən qəzetdə Azərbaycanın Batum bölgəsində ticarət siyasətini işıqlandırır. 31 oktyabr 1919-cu ildə çap olunmuş belə məqalələrdən birində qeyd olunurdu ki, Azərbaycan öz neft sənayesini inkişaf etdirmək və Bakıdan neft məhsullarını ixrac edən şirkətlərə köməklik göstərmək üçün Batumdakı baş konsulluğu nəzdində Ticarət şöbəsi təsis etmişdir. Bu məqsədlə Bakıdan güzəştli şərtlərlə göndərilən neft məhsullarının Batumda qəbulu və saxlanılmasının təşkili üçün büro yaradılıb, həmçinin ən böyük neft anbarlarından biri icarəyə götürülüb. Ticarət şöbəsinin vasitəçiliyi ilə Azərbaycandan Batuma pambıq, ipək, qoyun dərisi və s., Batumdan Azərbaycana isə manufaktura, dəmir və digər metal əşyalar, şəkər, ayaqqabı və s. olmaqla mal mübadiləsinin həyata keçirilməsi planlaşdırılır⁷⁸.

“Naş kray”ın 4 noyabr 1919-cu il tarixli sayında Batumda fəaliyyət göstərən 4 dəri emalı zavodunun Azərbaycan xammalı hesabına təchiz olunması⁷⁹, 11 noyabr 1919-cu il tarixli sayında isə bir daha Azərbaycandan güzəştli şərtlərlə ixrac olunan neft məhsullarının alqı-satqı proseduru barədə geniş bilgi verilir⁸⁰. 1919-cu ilin 16 noyabrında dərc olunmuş “Batumnun Azərbaycan üçün əhəmiyyəti” başlıqlı irihəcmli məqaləsində “Zritel” yazırdı: “Avropa ölkələrindən gətirilmiş bütün mal və əşyalar Bakıya başlıca olaraq Batumdan aparılır. Çünki Poti limanı yalnız Gürcüstanın ehtiyaclarına yetərli dərəcədə xidmət edə bilər. Beləliklə, Bakı sənayesi üçün zəruri olan Avropa istehsalı hər cür makina və mexanizm avadanlığı yalnız Batumdan gəlməlidir; Azərbaycandan Avropaya müxtəlif növ xammalın çıxarılması da Batumla bağlıdır. Batumnun önəmi Azərbaycan hökuməti tərəfindən dəyərləndirilibdir. Belə ki, Azərbaycan hökuməti baş konsulluq nəzdində geniş məqsədlər üçün Ticarət şöbəsi təsis edibdir. Şöbədə yollar və ərzaq, eləcə də maliyyə nazirinin nümayəndələri var”⁸¹.

“Naş kray” qəzeti 31 oktyabr 1919-cu il tarixli sayında Batumda Azərbaycan təbəəli Xəlil Xəlilov, Mövsüm Xəlilov və Əbdülbaği Abbasov tərəfindən ticarət şirkətinin («Бакинское Торгово-Комиссионное Товарищество») təsis olunduğu barədə xəbər dərc edirdi⁸². Həmin illərdə Batum şəhərində Naberejnaya küçəsi 12 ünvanında (indiki Y.Qoqebaşvili küç.) “Azərbaycan” ticarət şirkəti⁸³, Dondukov-Korsakov küç. 18-də (indiki K.Qamsaxurdiya küç.) isə azərbaycanlı Ələkbər Əhmədova məxsus mağaza fəaliyyət göstərirdi⁸⁴.

⁷⁷ ARDA, f. 84, s. 1, iş 23, cild 2, v. 260

⁷⁸ «Наш край» qəz., 1919, 31 oktyabr, № 239, s. 3.

⁷⁹ «Наш край» qəz., 1919, 4 noyabr, № 242, s. 3.

⁸⁰ «Наш край» qəz., 1919, 11 noyabr, № 248, s. 3.

⁸¹ «Наш край» qəz., 1919, 16 noyabr, № 252, s. 3.

⁸² «Наш край» qəz., 1919, 31 oktyabr, № 239, s. 1.

⁸³ «Наш край» qəz., 1920 26 may, № 111, s. 4.

⁸⁴ «Наш край» qəz., 1920, 20 fevral, № 38, s. 1.

Bakıda rus dilində nəşr olunan “Zarya” («Заря») qəzetinin 1919-cu ildə işıq üzü görmüş 104-cü nüsxəsində “Təhqiqat lazımdır” sərlövhəli məqalədə AXC ticarət nazirinin müavini Yusifəli Əliyev Bakıdan Batumdakı Azərbaycan konsulunun adına, eləcə də İrana ölkədən çıxarılması yasaq olan müəyyən malların göndərilməsinə razılıq verməkdə ittiham olunur. Bu ittihamı “Azərbaycan” qəzetinin səhifələrində rədd edən Y.Əliyev bunları açıqlayırdı: “Batuma konsul adına ot, qoyun və əlli pud un verildiyi gizli olmayaraq açıqdan-açığa bir şeydir. Lakin buğda verilmişdir deyə yazması doğru deyildir. Qaldı ki, Şurayi-Nəzarət konsul cənablarının ərzaq haqqında istidasını [xahişini] rədd etdiyi halda bunun qarşısında məzkur [deyilən] ərzağın Batuma getməsinə icazə verdim, bu barədə işin nə günə [nə cür] olduğundan bəhs etmək icab edir [lazım gəlir]. Mən Batumda olduğum zaman konsul cənabları ora əhaliyi-müsliməsinin ərzaq və məkulat tərəfindən çəkdiyi sıxıntıyı bəyan edərək, Azərbaycandan buraya bir qədər ərzaq buraxılmasının lazım gəldiyini söylədilər. Buna cavab olaraq Nəzarətə rəsmi surətdə müraciət etmələrini söylədim. Konsul cənabları ərizəni yazıb Ticarət Nəzarətinə göndərdi və bir neçə gündən sonra da kəndisi də Bakıya azim oldu [yola düşdü]. Mən isə öhdəmə götürdüyüm hökumət işini bitirib Tiflisə, oradan Bakıya gəldim. Bu vaxt konsul cənabları verdiyi ərizənin nəticəsini bilmək üçün Ticarət Nəzarətinə müraciət etdi. Ərizənin Şurayi-Nəzarətə göndərildiyi və hənuz Şurayi-Nəzarətdən bir cavab alınmadığı məlum oldu. Bu vaxt konsul cənabları Batum siyasi nümayəndəliyi ehtiyacı üçün “Zarya”nın yazdığı ərzağın aparılmasına icazə verilməsi üçün yeni bir ərizədə əlavə olaraq Şurayi-Nəzarətə göndərilən əvvəlki ərizənin dəxi tezlikdə baxılması haqqında Ticarət Nəzarəti tərəfindən bir təşəbbüs olmasını rica etmişdi. Deməli, o vaxt Şurayi-Nəzarət məzkur ərizə haqqında hənuz bir rəy verməmişdi. Mən məzkur şeylərə icazəni iyulun 4-də verdim halda Şurayi-Nəzarətdən iyulun 11-də rəddi cavab alındığı təəyyün etmişdir [aşkar olmuşdur]. Mən isəm burada heç bir xilafı-qanun bir şey görməyib namusuna əmin olduğum konsul cənablarına şu tarixi icazəni verdim. Çünki şimdiyə qədər deyil Azərbaycan konsuluna, bəlkə İran konsuluna və Gürcüstan, Ermənistan və başqa dövlətlərin siyasi nümayəndələrində[n], hətta Məclisi-Məbusan əzalarından bəzisində də Tiflisə aparmaq üçün on pudlarla un və başqa şeylər icazələri verilmişdir... Hər halda, qonşumuz erməni və gürcülərə dəsti-mərhəmət və müavinətimizi [mərhəmət və kömək əlimizi] uzatdığımız halda, din qardaşlarımız olan acariyalılara da yardım etməyi vəzifeyi-insaniyyədən ədd [hesab] etdik...”⁸⁵.

“Azərbaycan” qəzeti 12 sentyabr 1919-cu il tarixli buraxılışında baş konsul M.Əfəndiyevdən alınmış teleqrafın məzmununu dərc edirdi: “Bir İtaliya kompaniyası Azərbaycan üçün qəzetə, kitab, pul, veksəl və marka çap etmək üçün kağızlar lüləsini 350 İtaliya lirəsinə satmaq istəyir. Bundan başqa, qoşun üçün 30.000 cift çəkmə cifti 165 İtaliya lirəsi və qoşuna əlbisə tikmək üçün boz ədyallar hər nə qədər lazım olsa təklif edir. Sifariş 2-3 aya qədər hazır olar. Əfəndiyev cənabları Hərbi, Türlük-Məabir

⁸⁵ “Azərbaycan” qəz., 1919, 26 avqust, № 261 (Bax: “Azərbaycan” qəzeti: 1918-1920: [1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan” qəzetinin tam külliyyatı]: XI c., s. 479-481).

[Nəqliyyat-Rabitə] və Ticarət vəzirlərindən xahiş etmiş ki, şu əşyadan Azərbaycana lazım isə tez ona məlum etsinlər”⁸⁶.

Həm Azərbaycan, həm də Acarıstan mətbuatı 1920-ci ilin fevral ayında Batum üzərindən Azərbaycana məxsus müəyyən malların göndərilməsi ilə bağlı məlumatlar yayımlayırdı⁸⁷. Həmin ay xaricdən Batum vasitəsilə Azərbaycana 70 min pud şəkər və 150 vaqon kibrit göndərilmişdi⁸⁸. Azərbaycan hökuməti Batuma qısa müddətdə 1 milyon pud kerosin göndərmişdi. Bu kerosin “Oleuma” anbarında saxlanılır və xarici valyutaya realizə edilməsi üçün nəzərdə tutulurdu⁸⁹. Azərbaycan ticarət, sənaye və ərzaq nazirinin müavini Cəfər bəy Rüstəmbəyovun başçılıq etdiyi komissiya ərzaq və ilkin tələbat malları, xüsusən böyük həcmdə un və taxıl alınması üçün Batum bazarını araşdırmaq məqsədilə oraya getmişdi⁹⁰.

Batumba Azərbaycan Dəmir Yolu İdarəsinin (ADYİ) kommersiya agentliyi də təsis edilmişdi⁹¹. 1919-cu ilin 16 aprel tarixində ADYİ-nin rəisi Teymur bəy Məlik-Aslanov ilə “F.A.Matiyeviç və K^o” ticarət evinin nümayəndəsi, dağ mühəndisi Emerio Adolfoviç Matiyeviç arasında imzalanmış sazişə əsasən sonuncu ADYİ-nin Batumba nümayəndəsi, kommersiya agentliyi təyin edilmişdi. Sazişdəki imzaların həqiqiliyi 17 aprel 1919-cu ildə konsul M.Əfəndiyev tərəfindən təsdiq olunmuşdu⁹².

ADYİ-nin Batumdakı agentliyi Naberejnaya küç. 8 ünvanında fəaliyyət göstərirdi. Agentlikdə bayram günlərindən başqa hər gün səhər saat 9-dan günorta saat 1-dək Bakıya çatdırılması üçün məktublar və paketlər (zərflər) qəbul edilirdi; paketlər bağlanmamış halda səkkiz lotdan artıq olmamalı idi və hər paketə poçt markasından əlavə 25 manat komissiyon haqqı alınırdu⁹³. Azərbaycan XİN və ADYİ arasında 1920-ci ilin yanvar ayında aparılan yazışmalardan bəlli olur ki, kommersiya agentinin 1919-cu il üzrə idxal rüsumundan topladığı 234 904 manat Batumdakı baş konsulluq tərəfindən Bakıya köçürülmüşdür⁹⁴.

“AXC-nin Batumdakı konsulluğu ölkəyə aid yüklərin Batum limanında qəbul edilməsi və yola salınması, nəqliyyat vasitələri, xüsusən yük vaqonları və vaqon-sisternlərlə bağlı mübahisələrin tənzimlənməsi, diplomatik kuryer və poçtla əlaqədar məsələlərin nizama salınması sahəsində mühüm rol oynamışdı”⁹⁵. Əlavə edək ki, Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin himayəsində Azərbaycanda müalicə olunan yaralı

⁸⁶ “Azərbaycan” qəz., 1919, 12 sentyabr, № 272 (Bax: “Azərbaycan” qəzeti: 1918-1920: [1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan” qəzetinin tam külliyyatı]: XII c., s. 166).

⁸⁷ «Азербайджан» qəz., 1920, 3 fevral, № 19, s. 3.

⁸⁸ «Наш край» qəz., 1920, 25 fevral, № 41 (25).

⁸⁹ «Наш край» qəz., 1920, 28 fevral, № 44 (28).

⁹⁰ «Азербайджан» qəz., 1920, 4 mart, № 44, s. 3.

⁹¹ “Azərbaycan” qəz., 1919, 13 avqust, № 250 (Bax: “Azərbaycan” qəzeti: 1918-1920: [1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan” qəzetinin tam külliyyatı]: XI c., s. 247).

⁹² ARDA, f. 970, s. 1, iş 26, v. 12-13.

⁹³ “Azərbaycan” qəzeti: 1918-1920: [1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan” qəzetinin tam külliyyatı]: XI c., s. 466, 491, 517.

⁹⁴ ARDA, f. 970, s. 2, iş 94, vv. 1-3.

⁹⁵ AXC Ensiklopediyası, I c., s. 183.

Osmanlı əsgərləri sağaldıqdan sonra vətənlərinə Batum üzərindən yola salınırdılar.

Baş konsul M.Əfəndiyev Batumda təbliğat-təşviqat işlərinin böyük əhəmiyyət daşıdığı qənaətində idi. Böyük Pyotr//Pyotr Velikiy küç. 10 ünvanında yaşayan Tiflis sakini dr. Vladimir Nikolayeviç Tsederbaum M.Əfəndiyevə müraciət edərək Azərbaycanın siyasi-iqtisadi nailiyyətlərini və dünya bazarında əhəmiyyətini işıqlandırmaq məqsədilə broşür və dövrü mətbu orqanın çapı ilə bağlı Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinə təklifi barədə məlumat verir, eyni zamanda belə yayınların rus və ya başqa xarici dildə “Qərbə yaxın beynəlxalq mərkəzə çevrilmiş, Qərbi Avropa maliyyə və ticarət dairələri ilə birbaşa əlaqə imkanları olan” Batum şəhərində təşkil olunmasının önəmini əsaslandırır və bu sahədə öz xidmətlərini təklif etmişdi⁹⁶. M.Əfəndiyev öz növbəsində dr. V.N.Tsederbaumun müraciətini 3 noyabr 1919-cu il tarixli müşayiət məktubu ilə Azərbaycan XİN-ə göndərmiş və məktuba əlavə olaraq bildirmişdi ki, Batumda ingilis və rus dillərində broşür və dövrü nəşrlərin təşkil edilməsi barədə V.Tsederbaumun fikrini bölüşür, XİN-in öz proqramını (plan və təkliflərini) göstərməklə zəruri məbləğə sanksiya verəcəyi təqdirdə, bunun həyata keçirilməsini mümkün hesab edir⁹⁷. Qeyd edək ki, V.N.Tsederbaum 15 yanvar 1920-ci ildən AXC Xarici İşlər Nazirliyində tərcüməçi vəzifəsində çalışmışdır⁹⁸.

Arxiv sənədlərindən bəlli olur ki, AXC XİN-in İnformasiya bürosu tərəfindən Azərbaycanın Paris şəhərindəki sülh nümayəndə heyətinin sədri üçün hazırlanmış ölkənin beynəlxalq əlaqələrinə dair arayışların surəti Batumdakı baş konsula da göndərilmişdir⁹⁹.

XİN-in İnformasiya bürosu ölkənin xarici siyasət fəaliyyətinə dair bəzi rəsmi məlumatları hazırladığı press-revizlər vasitəsilə Azərbaycan mətbuatına ötürürdü. “Azerbaydjan” qəzetinin 12 oktyabr 1919-cu il tarixli sayında ictimailəşdirilmiş belə məlumatlardan birində ABŞ missiyasının başçısı Ceyms Harbord Batuma qədər müşayiət edən xarici işlər naziri M.Y.Cəfərovun səfəri barədə bəhs edilirdi. Bildirilirdi ki, yol boyu C.Harbordu Azərbaycanın xarici və daxili gündəliyində olan məsələlər barədə ətraflı məlumatlandıran M.Y.Cəfərov Tiflisdə O.Uordrop və U.Haskellə görüşmüşdür. Batumda ABŞ missiyasını Avropaya aparacaq “Corc Vaşinqton” (“George Washington”) gəmisində Azərbaycan xarici işlər nazirinin şəərəfinə səhər yeməyi təşkil edilmiş və ona general C.Harbordun məiyyəti, gəminin zabıt heyəti dəvət olunmuşdurlar. Ertəsi gün Batumu tərk edən amerikalıların şəərəfinə Azərbaycanın və Gürcüstanın həmin şəhərdəki baş konsulları təntənəli ziyafət vermişdirlər. M.Y.Cəfərov geri qayıdanda Tiflisdə öz gürcü həmkarı Y.P.Gegeçkori ilə görüşərək cari məsələləri müzakirə etmişdir¹⁰⁰.

⁹⁶ ARPIİİSSA, f. 277, s. 2, iş 53, vv. 3-4.

⁹⁷ ARPIİİSSA, f. 277, s. 2, iş 53, v. 2.

⁹⁸ ARDA, f. 970, s. 2, iş 157, v. 36 arx.; Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920-й год, с. 6; Азербайджанская Республика. Документы и материалы. 1918-1920 гг., Баку, 1998, с. 548.

⁹⁹ ARDA, f. 970, s. 2, iş 222, vv. 1-2.

¹⁰⁰ «Азербайджан» qəz., 1919, 12 oktyabr, № 219.

Xarici İşlər Nazirliyinə 4 dekabr 1919-cu ildə yazdığı məktubunda baş konsul M.Əfəndiyev Acarıstandakı siyasi vəziyyət barədə məlumat verərək bildirirdi ki, Batum şəhərini ingilislər inzibati cəhətdən tam olaraq öz əllərinə alıblar. Öz istədikləri kimi Batumun ətraflarını şəhərə birləşdirərək əlavə hissələrə bölüblər. Administrasiya və polis heyəti, əsasən, ingilis çavuşlarının başçılığı altında erməni hərbi əsirlərinin hesabına önəmli dərəcədə artırılıb. Şəhərin mühasirə vəziyyəti davam edir, burada qayda-qanun bir batalyon hindlinin hesabına təmin olunur. Şəhərin mülki idarələrinin rəhbərliyinə ingilis zabitləri təyin olunub. Bu faktlar yerli müsəlmanlar tərəfindən sərt reaksiyaya səbəb olur. Onlar idarəçilikdə məhəlli şərtləri yaxşı bilən yerli sakinlərin təmsil olunmasını istəyirlər. Ona görə də Batumun Gürcü-Müsəlman Komitəsi (İslam Gürcüstanı Azadlıq Komitəsi – F.V.) və Batum vilayətinin Müsəlman Milli Şurası (Batum Livası İslam Cəmiyyəti – F.V.) birgə toplantı keçirərək özmüqəddəratını təyinetmə hüququna malik köklü əhalinin maraqları naminə əl-ələ verib fəaliyyət göstərmək qərarına gəliblər. Yerli sakinlər – acarlar mövcud durumun ağırlığını üzərlərində hiss edərək tez-tez vaxtında düzgün dəyər verə bilmədikləri öz qonşu dindaşlarını (türkləri – F.V.) xatırlayırlar. Möhkəm hakimiyyətin olmaması səbəbindən qərarlar və qətlər çoxalıb. Belə ki, Acarıstanda səyahət etmək təhlükəsiz deyil¹⁰¹. Daha sonra öz məktubunda Batum bölgəsində xəstəxana və feldşer məntəqələrinin yarıyadək ixtisar edildiyinə, yaranmış vəziyyətə görə kənd məktəblərinin fəaliyyət göstərmədiyinə diqqəti cəkən M.Əfəndiyev qeyd edirdi ki, “Batum yaxınlığındakı 5 kəndin sakinləri konsulluğa müraciət edərək məktəblərin fəaliyyəti üçün maddi dəstək istəyiblər. Bəzi kəndlər konsulluğa dəfələrlə müraciət edib türk dili müəlliminin dəvət olunmasında maddi köməklik göstərilməsini xahiş ediblər. Konsulluq məsələyə tamamilə heç bir siyasi çalar vermədən gənc Azərbaycanın nüfuzu, eləcə də dini məənəviyyət nöqteyi-nəzərdən yanaşaraq öz dindaşlarımızı dəstəkləməyin zəruriliyini qeyd edir. Acaranın bir çox kəndlərinin məscidlərində xoca yoxdur və rəhmətə gedən olanda molla axtarılır. İngilislərin tələbinə cavab vermədiyi üçün Şəhər Dumasının vaxtından əvvəl buraxılması gözlənilir. Səbiq Şəhər Dumasının başçısı general Qolitsin istefa verib və Denikin ordusunun sıralarında hərbi xidmətə keçib”¹⁰².

“Azerbaydjan” qəzeti 13 noyabr 1919-cu ildə yazırdı ki, Batum yaxınlığındakı müsəlman kəndlərinin sakinləri Azərbaycan konsulu vasitəsilə xalq məktəblərini dəstəkləmək üçün yardım göstərilməsini xahiş edirlər¹⁰³. Həmin qəzetin 28 noyabr 1919-cu il tarixli sayında müxbir T.Nağdəliyev Acarıstanda daxili siyasi-ictimai vəziyyətə dair məqaləsində vurğulayırdı ki, rəsmi olaraq Batum vilayətinin anneksiyası elan olunsa da, ingilis hakimiyyəti yalnız şəhərlə maraqlanır, vilayət isə faktiki əhalinin öz ixtiyarına buraxılıb, burada ilhaqdan sonra heç bir dəyişiklik baş verməyib. İngilislər böyük həvəslə erməniləri xidmətə götürürlər və onlara çox

¹⁰¹ M.Əfəndiyevin Azərbaycan XİN-ə məktubu, 04.12.1919, № 13175 // ARDA, f. 970, s. 1, iş 151, vv. 11-11 arx. və iş 27, vv. 44-44 arx.

¹⁰² yenə orada.

¹⁰³ «Азербайджан» qəz., 1919, 13 noyabr, № 245, s. 3.

etibar edirlər. Gürcüfil acarların başında Abaşidze durur. O daha böyük ziyalı qüvvəyə və kifayət qədər maddi imkanlara malikdir ki, bu da ona əhalinin yeganə təmsilçisi tendensiyasında çıxış etməyə şərait yaradır. Bu axının “İslam Gürcüstanının Azadlıq Cəmiyyəti”, “Müsəlman Gürcülərin Milli Şurası” və “Müsəlman Gürcülərin Xeyriyyə Cəmiyyəti” təşkilatları var. Həmçinin “İslam Gürcüstanı” qəzetini yayımlayırlar. Türkofillər isə ziyalı qüvvə və maddi imkanlara malik deyil, ancaq onların arxasında əhalinin $\frac{3}{4}$ hissəsi dayanır. Onlara hazırda Əli əfəndi Ağazadə başçılıq edir. Bu təşkilatlara sahibdirlər: “Batumi vilayətinin Müsəlmanlarının Birləşmiş Milli Şurası” və “Müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti”. “Sədayi-millət” qəzetini çap edirlər. Bunlardan başqa Batumda Əbdülhəmid Hətəməzadənin başçılıq etdiyi “Azərbaycan türklərinin milli şurası” fəaliyyət göstərir. Bu təşkilat Batumda yaşayan Azərbaycan türkləri, əsasən, İrəvan quberniyasından olan qaçqınlar tərəfindən yaradılıb; ona görə də vilayətin siyasi həyatında çox iştirak etmirlər¹⁰⁴. Qeyd edək ki, “Azerbaydjan”ın 7 yanvar 1919-cu il tarixli buraxılışında Ə.Hətəməzadənin İrəvan quberniyasında erməni silahlı dəstələri tərəfindən türk-müsəlman əhaliyə qarşı törədilmiş dəhşətlər barədə məktubu çap olunmuşdur¹⁰⁵.

Azərbaycan və Gürcüstanın müttəfiq dövlətləri tərəfindən de-fakto tanınması ilə əlaqədar 12 yanvar 1920-ci ildə Batumda təntənəli şənlik düzənlənir. Şənlikdə Azərbaycanlı nətiqlər iki böyük Osmanlı sancağı (bayrağı) altında Türkiyə lehinə çıxışlar edirlər¹⁰⁶. İki gün sonra isə Azərbaycan və Gürcüstanın Batumdakı konsulları tərəfindən tanınmaya həsr olunmuş banket təşkil olunur. Banketə hərbi qubernator general C.Kuk-Kollis və digər yüksək rütbəli ingilis zabitləri, xarici dövlətlərin konsulları və milli şuraların nümayəndələri, eləcə də həmin dövrdə Batumda olan fransız gəmisinin dənizçi zabitləri dəvət olunurlar. Mərasimdə Azərbaycan baş konsulu M.Əfəndiyev və Gürcüstanın Batumdakı baş konsulu* Petre Çiniciyev (P.Çinicişvili) salamlama nitqi söyləyirlər. P.Çiniciyev öz nitqində Gürcüstan və Azərbaycanın müstəqilliklərini təsdiq edən müttəfiqlərə təşəkkür edir, M.Əfəndiyev isə Gürcüstan və Azərbaycanın qardaşlıq ittifaqının əhəmiyyətini xüsusi vurğulayır. Baş konsullardan sonra çıxış edən C.Kuk-Kollis gürcü xalqının arzuları ilə O.Uordropun Gürcüstan haqqında kitabından tanış olduğunu söyləyir: “Mən diplomat və siyasətçi deyil, adi əsgər olsam da, yenə də deyim ki, Gürcüstan və Azərbaycanın müstəqillikləri tarixin səhifələrindən heç zaman silinməyəcək”. C.Kuk-Kollisdən sonra Fransa hərbi gəmisinin rəisi təbriklərini çatdırır. Tədbirdə edilən digər çıxışlarda Batumun gələcək statusu məsələsinə toxunulur; İslam Gürcüstanı Azadlıq Komitəsinin sədri Məmməd bəy Abaşidze Batumi vilayətinin Gürcüstana tezliklə birləşməsi arzusunu ifadə edir, Rus Milli Şurasının təmsilçisi isə Batumda hüsurun və əmin-amanlığın pozulmaması

¹⁰⁴ «Азербайджан» qəz., 1919, 28 noyabr, № 258, s. 3.

¹⁰⁵ «Азербайджан» qəz., 1919, 7 yanvar, № 5, s. 3.

¹⁰⁶ M.Sarı, göstərilən əsəri, s. 420-421.

* P.Çinicişvili sonralar Azərbaycan SSR-də yüksək rütbəli diplomatik vəzifələrdə Gürcüstanı təmsil etmişdir.

Eyni zamanda Batum Müsəlman Komitəsinin məktubunu aldım. Bu məktubda Komitə ingilis komandanlığı qarşısında Batum şəhəri və vilayətinin Türkiyəyə birləşdirilməsi barədə vəsatət qaldırır. Çox təəccübləndim ki, Siz buna necə imkan verə bilərdiniz. Sizinlə şəxsi söhbətdə mənim və bizim hökumətin Batum şəhəri və vilayətinin gələcək taleyi barədə mövqeyimizi təfərrüatlı şəkildə bildirmişdim. Sizə demişdim ki, hər bir vasitədən istifadə etməklə (mətbuat, təbliğat, maddi yardım, ictimai təşkilatların bəyanatları, toplantılar və s.) Batum və Qars vilayətlərinin birgə və müstəqil mövcudiyyətinə nail olmaq lazımdır və heç bir şəkildə hansısa dövlətə birləşməsinə imkan vermək olmaz.

Türkiyəyə birləşmək ideyası indi Antantanın gözündə populyar ideyalardan deyil və yerli əhalinin arzu və iradəsini tam diskreditasiya edə və çox arzuolunmaz nəticələrə gətirə bilər. Batum şəhəri barədə bizim hökumət hesab edir ki, şəhər və liman neytral olmalıdır və Zaqafqaziya respublikalarının hamısının, xüsusən də Qara dəniz və Avropaya heç bir başqa çıxışı olmayan Azərbaycanın iqtisadi və ticari istifadəsi üçün tam açıq olmalıdır. Bununla yanaşı, Batum bizim kerosin (neft) xəttinin son stansiyasıdır və ona görə bizim üçün Batumun taleyi həyati vacib məsələdir. Bununla bağlı artıq tərəfimdən Antanta ölkələrinin nümayəndələrinə memorandum* verilib, surətini diqqətinizə təqdim edirəm”¹¹¹.

Daha sonra məktubda ingilis komandanlığı qarşısında qeyd olunanlarla bağlı təcili və açıq addımların atılması xahiş olunur. Eyni zamanda yerli təşkilat və əhalinin ələ alınması tələb olunur ki, “gələcəkdə yuxarıdakı kimi düşünülməmiş addımlar atılmasın və ingilislər gedəcəyi təqdirdə, Batumda Azərbaycanın maraqları təmin olunmaqla yerli hakimiyyət qurulsun”.

F.Xoyski sözügedən məktubunda həmçinin yazırdı ki, bu günlərdə sizə Abdulla bəyi (XİN dəftərxanasının direktor müavini Abdulla bəy Sübhanverdiyev// Sübhanverdiyev – F.V.) köməkçi təyin edəcəyəm. O, bir həftə ərzində gələcək və sizə pul və konsulluq işçilərinin maaşlarını gətirəcək¹¹².

Göründüyü kimi, Batum şəhərinin gələcəyi barədə Azərbaycan tərəfinin mövqeyi ona heç bir ölkənin tərkibində olmadan neytral status verilməsini özündə ehtiva edirdi. Cənubi Qafqazın Acarıstanla birbaşa sərhədi olmayan digər respublikası – Ermənistan isə şəhərin etnik tərkibini əsas gətirib Paris sülh konfransında Batumun Ermənistana birləşdirilməsi iddiasını irəli sürmüşdü.

Böyük Britaniya qoşunlarının Batum vilayətindən təxliyəsi sayıələrinə paralel olaraq Gürcüstan Demokratik Respublikasının hərbi birləşmələri bölgədə fəallaşmağa başlayır. Bu barədə baş konsulluqdan Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinə 1920-ci ilin mart ayında göndərilmiş 5524 nömrəli teleqramda bildirilirdi: “Qeyri-rəsmi məlumatlara əsasən gürcülər tərəfindən Batumun və Batum vilayətinin iki istiqamətdən

* AXC xarici işlər naziri F.Xoyskinin Paris Sülh Konfransında müttəfiq dövlətlərin nümayəndələrinə memorandumu üçün bax: ARDA, f. 970, s. 3, iş 1, vv. 1-3.

¹¹¹ ARPIİSSA, f. 277, s. 2, iş 53, vv. 21-21a.

¹¹² yenə orada.

– Notanebi və Şavşet tərəfdən tutulması güman edilirdi. Gürcü dəstələri hətta Ardanuçə daxil olmuşdular. Ardanuçə gedən general-qubernatorun tələbi ilə gürcülər geri öz hüddudlarına çəkilməyə, həmçinin Notanebiyə doğru qoşunlarının irəliləməsini dayandırmağa məcbur edilmişdirlər. Bu günlərdə italyan, fransız və amerikan qoşun bölmələrinin gəlişi gözlənilir. Rəsmi dairələrdə Ali Şuranın Batumu azad şəhər elan etdiyi barədə çox danışirlar, eyni zamanda Batumun azad liman (porto-franko – F.V.) olacağını, çox olmasa da, deyənlər var. Məlumatlara görə, “Qafqaz” paroxodu ilə Batuma Ermənistan üçün nəzərə tutulmuş çox sayda mərmi gətiriblər. Görünür, Gürcüstan üzərindən aparacaqlar. Burada Gürcüstan və Ermənistan arasında gizli razılaşma haqqında kifayət qədər aydın şeyiələr dolaşır; bu, Tiflisdə yoxlanılmalıdır. Qaçqınlar barədə təlimatın müntəzəm olaraq icrası təmin edilir”¹¹³.

M.Əfəndiyev Azərbaycan XİN-ə 15 mart 1920-ci ildə yazırdı: “Müsəlman Milli Şurası (İslam Cəmiyyəti – F.V.) yerli və Axalsıx bəylərinin müşayiəti və Camal Paşa Ximşiyevin məktubu ilə 200 nəfərlik gürcü dəstəsinin Ardanuç və Şavşetə daxil olduğu barədə məlumat alıb. Ardanuçə gedən general-qubernator orada bu dəstə ilə qarşılaşıb. Dəstənin rəisi ona vilayətə maneəsiz daxil olmalarına dair Uordropun məktubunu göstərib. General-qubernator məsələni aydınlaşdırmaq üçün dəstənin rəisini özü ilə Batuma gətirib. Dünən o, yüz nəfərlik gürcü dəstəsinin daxil olması səbəbi ilə Xuloya gedib. Ardanuçdan geri dönərkən o, Ardanuçə və Şavşetə gedən Milli Şuranın üzvləri ilə qarşılaşıb və onları əmin edib ki, gürcü dəstələri vilayətdən çıxarılacaq. Onun müavini də eyni şeyi deyib”. M.Əfəndiyev məktubunun davamında pula satılmış bəzi nüfuzlu şəxslərin maneələrinə baxmayaraq, xalqın bölgənin müstəqilliyini istəyənlərə daha çox rəğbət bəslədiyini yazırdı. Kobuletdə ingilis idarəçiliyinin icazəsi və nahiyyə rəisinin iştirakı ilə böyük mitinqin keçirildiyini və mitinqçilərin gürcülərin tərəfdarlarını xalqla bir sırada duracaqlarına dair Qurana and içdirildiklərini qeyd edirdi. Bundan əlavə, müttəfiqlərin Ali Şurası tərəfindən Batumun porto-franko elan olunması, Batum vilayəti üzərində isə şəhər də daxil olmaqla Millətlər Liqasının protektoratının nəzərdə tutulduğu barədə məlumatların olduğunu vurğulayırdı¹¹⁴.

Azərbaycan mətbuatı Gürcüstanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəliyinin İnformasiya bürosunun məlumatına istinadən 1920-ci ilin aprel ayında yazırdı: ki, “Ali Şura Batum məsələsinin həllində Gürcüstanın Batum limanı və vilayəti üzərində suveren hüquqlarını əsas götürdü. Gürcüstandan dənizə çıxışı olmayan Zaqafqaziya respublikaları üçün sərbəst ticarət zamanəti tələb olunur”¹¹⁵.

Azərbaycanın Batum baş konsulluğundan Xarici İşlər Nazirliyinə 1920-ci ilin mart ayında göndərilən teleqramların birində pudunun qiyməti 9 min manat olmaqla, 8 min pudadək dinamitin təklif olunduğu və bu dinamiti Ermənistanın almaq istədiyi bildirilirdi¹¹⁶.

¹¹³ ARPIİİSSA, f. 277, s. 2, iş 87, v. 55 və iş 53, vv. 10-10 arx.

¹¹⁴ M.Əfəndiyevin XİN-ə məktubu, 15.03.1920, № 5734// ARPIİİSSA, f. 277, s. 2, iş 53, v. 12.

¹¹⁵ «Азербайджан» qəz., 1920, 18 aprel, № 74, s. 3.

¹¹⁶ ARPIİİSSA, f. 277, s. 2, iş 53, v. 9

İslam Gürcüstanı Azadlıq Komitəsinin rəhbər heyətindən Camal bəy Ximşiaşvili (C.Ximşiyev) “Sakartvelo” qəzetinin 17 mart 1920-ci il tarixli nömrəsində dərc etdirdiyi “Batumda təxribat” sərlövhəli məqaləsində Batum vilayətinin hərbi qubernatoru C.Kuk-Kollisi Azərbaycanın nümayəndələri ilə yaxın münasibətdə ittiham edir, Azərbaycanın öz agentləri vasitəsilə Acarıstana 7 milyon manat göndərdiyini yazırdı. Azərbaycan konsulluğunda ingilis zabitləri və Azərbaycan nümayəndələrinin sıx-sıx görüşdüyünü və hətta 1920-ci ilin mart ayında Kobuletdə keçirilmiş mitinqdə qəbul olunmuş müstəqil Acarıstan dövlətinin yaradılması haqqında qətnamənin mətninin də bu görüşlər zamanı hazırlandığını iddia edirdi¹¹⁷. 1918-1920-ci illərdə Acarıstanda siyasi vəziyyətlə bağlı araşdırmasında eyni mövzuya toxunan gürcü tarixçisi N.Zosidze “Samuslimano Sakartvelo”// “İslam Gürcüstanı” qəzetində dərc olunan məlumatlara istinadən yazırdı: “İslam Gürcüstanı Azadlıq Komitəsi öz fəaliyyətində Azərbaycan agentlərinin qaranlıq işlərinin ifşasına da xüsusi diqqət ayırırdı. Bakının Batumdakı konsulu “Sədayi-millət”in (İslam Cəmiyyəti) qrupu ilə birbaşa əlaqədə idi. Konsul M.Əfəndiyevin birbaşa rəhbərliyi ilə açıq-aşkar antigürcü təbliğatına başlanılmışdı. Qondarma “İslam respublikası” yaratmaq cəhdləri pozulandan sonra Batum vilayətində “Müstəqil Acarıstan Respublikası”nın yaradılması qərarlaşdırıldı. “Sədayi-millət” bu ideyanı mənimsədi və bu istiqamətdə işlər görməyə başladı. Maliyyə zəmanəti Azərbaycan konsulluğu tərəfindən təmin olunurdu; “Sədayi-millət”in hər bir üzvünə 30-40 min manat maaş təyin olunurdu”¹¹⁸.

Baş konsulluqdan Bakıya XİN-ə göndərilmiş şifrəli teleqramda baş konsul M.Əfəndiyev “İslam Gürcüstanı” qəzetinin məqsədli şəkildə Azərbaycanın ünvanına hücumlar etdiyi, 4 nəfər kobuletlinin sui-qəsd törətmək üçün Bakıya yola düşdüyü və ingilis komandanlığı tərəfindən Batum şəhər dumasına seçkilərin ləğv edildiyi barədə məlumat verirdi¹¹⁹. M.Əfəndiyev həmçinin “İslam Gürcüstanı” qəzetinin redaksiyasına məktub yazaraq, onun redaktorundan bu mətbu orqanda Azərbaycanın Batumdakı baş konsulluğu adından aşağıdakı bəyanatın yerləşdirilməsini xahiş edirdi:

“Son zamanlar sizin qəzetin səhifələrində Azərbaycanın guya ki Batum vilayətinin müsəlman milli şurasına bu vilayətin Gürcüstana birləşməsinin əksinə təbliğatın genişləndirilməsi üçün maddi yardım göstərdiyi barədə kimlər tərəfindənsə ötürülmüş məlumatlar dərc olunur. Həm də bu, qəzet tərəfindən gah Azərbaycana, gah Azərbaycan Respublikasının hökumətinə, gah ayrı-ayrı şəxslərə, o cümlədən mənə həvalə olunmuş konsulluğun məmurlarına və nəhayət, mövcud olmayan və konsulluğa məlum olmayan Batum vilayətinin əhalisi arasında təbliğat işi üzrə komissiyaya aid edilir.

Batum vilayəti məsələsi ilə bağlı qəzet tərəfindən mənim hökumətimə və Batumda baş konsulluq təmsalında onun rəsmi nümayəndəsinə hücum edildiyi üçün

¹¹⁷ “Sakartvelo” qəz., 1920, 17 mart, № 58, s. 2.

¹¹⁸ N.Zosidze. 1918-1920-ci illərdə Acarıstanda siyasi vəziyyət və milli-azadlıq hərəkatı (ნ.ზოსიძე. პოლიტიკური სიტუაცია და ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა აჭარაში 1918–1920 წლებში), Batum, 1995, s. 103.

¹¹⁹ M.Əfəndiyevin Azərbaycan XİN-ə şifrəli teleqramı, mart, 1920 // ARPIİİSSA, f. 277, s. 2, iş 53, v. 19.

mən Azərbaycan Respublikasının baş konsulu qismində bəyan edirəm: 1) Azərbaycan hökuməti heç zaman yerli Müsəlman Milli Şurasına və ya hansısa təşkilata yerli əhali arasında Batum vilayətinin Gürcüstana verilməsi əleyhinə təbliğat aparılması məqsədilə heç bir maliyyə və digər yardım göstərməyib, göstərmir və göstərmək fikrində deyil; 2) Azərbaycan hökuməti Batum vilayətinin taleyinin bu və ya digər şəkildə həll olunması ilə bağlı marağı olmadığı və bununla bağlı heç bir məqsəd güdmədiyi üçün konsulluq hansısa şəkildə müstəqil siyasət yürüdə bilməz və belə bir hüququ yoxdur; 3) Qəzetin buraya guya ki təbliğat aparmaq məqsədilə göndərilmiş ayrı-ayrı məsuliyyətsiz şəxslər və hansısa komissiya barədə yazdıqlarına gəldikdə konsulluğa bu barədə heç nə məlum deyil; 4) Sonra çox hörmətli “İslam Gürcüstanı” qəzetinə xatırlatmağı və bunu qeyd etməyi özümə borc bilirəm ki, Azərbaycan Respublikasının hökuməti həmişə olduğu kimi, bütün mübahisəli məsələlərin silah gücü, təbliğat və ya hansısa gizli işlərlə yox, Zaqafqaziya respublikalarının konfransında sülh yolu ilə həlli mövqeyində durur.

Təəssüflər olsun ki, qəzet kommersiya limanı ilə bağlı toxunulan məsələni Batum vilayətinin taleyi ilə qarışdırır. Bu əsaslarla ehtimal edirəm ki, Azərbaycan hökuməti bu məsələni qaldırmağı məqsəduyğun hesab etmədi. Beləliklə, sizin qəzetinizdə yer alan məlumatlar Azərbaycan Respublikası əleyhinə bədxah ruhda köklənmiş və şəxsi məqsədlərini güdən qara qüvvələrin işləridir və qətiyyənlə həqiqətə uyğun deyil”¹²⁰.

“Samuslimano Sakartvelo”// “İslam Gürcüstanı” qəzetinin 25 mart 1920-ci il tarixli nömrəsində dərc olunmuş “Batum vilayətində Azərbaycanın fəaliyyəti” sərlövhəli məqalədə M.Əfəndiyevin yuxarıdakı məktubunun məzmunu barədə məlumat verilərək Azərbaycan hökuməti və onun Batumdakı diplomatik təmsilçiliyinin bu mətbu orqanın hədəf obyektinə çevrilmə səbəblərinə aydınlıq gətirilməsinə çalışılırdı: “Məsələ bundadır: Azərbaycan parlamentinin üzvü Əhməd Həmdi əfəndi Azərbaycan hökuməti tərəfindən Azərbaycan lehinə təbliğat aparılması üçün göndərilmişdi. C-b Əhməd Həmdi əfəndi vəğzaldan birbaşa c-b Əfəndiyevin yanına yollandı. Lazımı şərait yarandıqdan sonra Əhməd Həmdi əfəndi “Sədayi-millət” komitəsinə təşrif buyurdu və orada məruzə ilə çıxış etdi”¹²¹. Məqalədə daha sonra əslən Batumdan olan Əhməd Həmdi Qaraağzadənin Batum vilayətinin Osmanlıya birləşmə təbliğatı aparan sədayi-millətçilərə xilafətin yaradılmasının artıq mümkünsüz olduğunu anlatdığı və onların hər birinə vilayətdə müstəqil dövlətin yaradılması yönündə təbliğatın aparılması müqabilində 30-40 min və ya daha çox Azərbaycan manatı məvacib təyin etdiyi, həmçinin, yerli əhali tərəfindən imzalanması üçün müstəqil dövlətin yaranması və Acarıstan parlamentinin seçilməsinə dair qətnamə layihəsi hazırladığı vurğulanaraq, Azərbaycan baş konsulunun onun fəaliyyətindən birbaşa və ya dolayısı ilə məlumatlı olduğuna diqqət yönəldilir: “Azərbaycan parlamentinin üzvü, Azərbaycan hökumətinin agentı həmin Həmdi əfəndi denikinçilərin qəzeti “Naş

¹²⁰ ARPIİİSSA, f. 277, s. 2, iş 87, vv. 56-56 arx.

¹²¹ “Samuslimano Sakartvelo”// “İslam Gürcüstanı” qəz., 1920, 25 mart; “Sakartvelo” qəz., 1920, 30 mart, № 68, s. 4.

kray”da bizim qəzetə cavab olaraq yerləşdirdiyi məktubunda bildirib ki, o, yəni c-b Həmdü əfəndi Acaristanda suveren dövlət yaratmaq üçün çalışır. Bu məktub əgər c-b Əfəndiyevin diktəsi ilə yazılmayıbsa da, istənilən halda c-b Əfəndiyev tərəfindən, yəqin, oxunmuş olardı”¹²².

Məqalədə “c-b Əfəndiyevin fəaliyyəti və cəhdlərini aydınlayan daha bir fakta” – ahısqa Sərvər bəy Atabəyin acaralı Teymur bəy Həmsizadə-Ximşiaşviliyə ünvanlandığı məktub məsələsinə də toxunulur. Sözügedən qəzetin “redaksiyasının əlinə keçən” və 1919-cu ilin may ayında onun səhifələrində, eləcə də “Sakartvelo” qəzetində¹²³ məzmunu barədə məlumat verilən həmin məktubda yazılırdı: “İstanbula (və oradan Paris Sülh Konfransına – F.V.) göndəriləcək deleqatlar seçin. Deleqatlar Batumda mütləq Mahmud bəyi (Əfəndiyev) görməlidirlər. Hər deleqat üçün Azərbaycan hökuməti tərəfindən 300 min manat ayrılmışdır”¹²⁴. Qeyd olunan məktub əsasında “Samuslimano Sakartvelo”// “İslam Gürcüstanı” Azərbaycan hökumətini və M.Əfəndiyevi 1919-cu ilin fevral-mart aylarında Axalsıx qəzasında baş verən hadisələrlə bağlılıqda da ittiham edirdi: “Sərvər bəy Teymur bəy Ximşiaşviliyə bu cür yazırdı. Buradan oxucu aydın görəcək, Azərbaycan hökuməti və bu hökumətin Batumdakı konsulu c-b Əfəndiyevin Axalsıx üsyanı ilə əlaqəsi var idi, ya yox”¹²⁵.

Baş konsul Mahmud bəy Əfəndiyevin siyasi fəallığı, yerli müsəlman əhalisinin haqq və hüquqlarının qorunması istiqamətində gərgin fəaliyyəti Gürcüstan hökumətinin ciddi narahatlığına səbəb olurdu. Gürcüstan xarici işlər naziri öz Azərbaycanlı həmkarına 5 mart 1920-ci il tarixli 1845 nömrəli məktubunda yazırdı:

“Gürcüstan hökumətinin etibarlı mənbələrdən əldə etdiyi məlumatlara görə, Batumdakı Azərbaycan konsulu cənab Əfəndiyevin fəaliyyəti Gürcüstanın maraqları baxımından günü-gündən daha dözülməz hal alır. Bu üzücü fakt mənim hökumətimin nümayəndələri ilə Azərbaycan Respublikasının hökumət üzvləri arasında şəxsi söhbətlərdə artıq bir neçə dəfə dilə gətirilib.

Hazırda Xarici İşlər Nazirliyində olan inkarolunmaz faktlar mənə onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycanın Batum Konsulluğu cənab Əfəndiyevin rəhbərliyi altında Gürcüstanın düşmənləri tərəfindən yürüdülmən siyasi kampaniyanın mərkəzidir.

Şübhə etmirəm ki, cənab Əfəndiyevin davranış xətti Batum və onun vilayəti məsələsində Azərbaycan hökumətinin siyasətinə uyğun deyil, cənab Əfəndiyevin bu cür fəaliyyəti iki respublika arasında bərqərar olmuş münasibətlərə kökündən ziddir.

Zati-alinizin diqqətini bu məsələyə yönəltməyi özümə borc bilirəm”¹²⁶.

Gürcüstan XİN-in baş konsul Mahmud bəy Əfəndiyevin fəaliyyət xarakterinin qəbulolunmazlığı barədə yuxarıda qeyd olunan məktubu Azərbaycanın Gürcüstandakı

¹²² yəni orada.

¹²³ “Sakartvelo” qəz., 1919, 13 may, № 102, s. 2.

¹²⁴ “Samuslimano Sakartvelo”// “İslam Gürcüstanı” qəz., 1920, 25 mart; “Sakartvelo” qəz., 1920, 30 mart, № 68, s. 4.

¹²⁵ yəni orada.

¹²⁶ ARPIİSSA, f. 277, s. 2, iş 53, v. 7.

diplomatik nümayəndəliyi tərəfindən 8 mart 1920-ci il tarixli 29 sayılı “məxfi” qriffli məktubla Azərbaycan xarici işlər naziri F.Xoyskiyə göndərilir¹²⁷. Məsələ ilə bağlı xarici işlər nazirinin M.Əfəndiyevə 18 mart 1920-ci ildə yazıb göndərdiyi 55 nömrəli “məxfi” qriffli məktubu:

“Sizinlə şəxsi görüşümdə bildirmişdim ki, Sizə etibar olunan bölgədə siyasi fəaliyyətiniz ciddi konfidensial xarakter daşımalıdır və zahirən elə qurulmalıdır ki, heç bir şübhə oyatmasın.

İndi Sizə verdiyim təlimatı təkrarlayaraq yenidən xahiş edirəm ki, Batum vilayətində bu və ya digər siyasi quruluşun yaradılmasına yönəlmiş siyasi təşkilatlarda açıq iştirak etməyin. İşinizi elə qurmalısınız ki, antigürcü təbliğatında özünüza qarşı müəyyən şübhələr yaratmayasınız.

Ümumiyyətlə, yadınızda saxlamalısınız ki, yaranmış şəraitdə Sizin fəaliyyətiniz həm gürcü hökumətinin, həm də Antantanın nümayəndələrinin diqqətini xüsusi cəlb edir. Ona görə də fəaliyyətinizdə, görüşlərinizdə və danışıqlarınızda xüsusilə ehtiyatlı olmanız gərəkir”¹²⁸.

Xarici işlər naziri F.Xoyski həmin gün Azərbaycan Respublikasının Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsinə də məktub ünvanlayaraq yazırdı: “8 mart tarixli məktubunuz xüsusunda Gürcüstan xarici işlər nazirinə onun Batumdakı baş konsul Əfəndiyevin fəaliyyətlərinə dair müraciətinə cavab olaraq bildirmənizi xahiş edirəm ki, tərəfindən Əfəndiyevə lazımi göstərişlər verildi və əminəm ki, gələcəkdə bizim baş konsulun fəaliyyəti Gürcüstan hökumətinin hansısa narazılıq bildirməsinə əsas yaratmayacaq”¹²⁹.

Batumba nəşr olunan “Naş kray” qəzetinin 27 mart 1920-ci il tarixli buraxılışında M.Əfəndiyevin və Ermənistanın Batumdakı baş konsulunun fransız general Martinlə görüşü barədə xəbər verilirdi: “Batuma “Jül Mişle” (“Jules Michelet”) fransız gəmisi gəlmişdir. 23 martda gəmiyə Azərbaycan və Ermənistan konsulları dəvət olunmuşdular və onların general Martinlə uzun sürən söhbətləri olmuşdur. General bildirmişdir ki, fransız missiyası da digər missiyalar kimi Zaqafqaziyada sülhün yaranmasını istəyir və nəqliyyat məsələlərini qaydaya salmağa çalışacaq. Batuma gəldikdə, bu məsələ müzakirə prosesindədir. Gürcüstan konsulu gəmidə yox idi. “Jül Mişle” gəmisi yaxşı artilleriyası olan möhkəm silahlanmış gəmidir”¹³⁰.

Dr. Mahmud bəy Əfəndiyev Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra da – 1920-ci ilin 8 iyulnadək¹³¹, yəni Batum Gürcüstan Demokratik Respublikasının nəzarətinə keçənədək bu şəhərdə diplomatik təmsilçiliyinə rəhbərlik etmiş, faktiki olaraq Sovet Azərbaycanının Batumba baş konsulu vəzifəsini icra etmişdir.

GDR hakimiyyəti Batumba bərqərar olduqdan sonra RSFSR və Azərbaycan

¹²⁷ ARPIİİSSA, f. 277, s. 2, iş 53, v. 8.

¹²⁸ ARPIİİSSA, f. 277, s. 2, iş 53, v. 13.

¹²⁹ ARPIİİSSA, f. 277, s. 2, iş 53, v. 16.

¹³⁰ «Наш край» qəz., 1920, 27 mart, № 67.

¹³¹ ARDA, f. 28, s. 1, iş 697, vv. 85.

SSR-in Batumdakı diplomatik təmsilçiliyinin yerləşdiyi binaların qarşısında Xüsusi dəstənin hissələrinin növbətçiliyi təşkil olunur. Bu növbətçilik əsnasında həm konsulluq əməkdaşları, həm də konsulluğu ziyarət edənlər saxlanır və onların üstlərində axtarış aparılırdı¹³².

M.Əfəndiyev GDR hakimiyyətinə qarşı silahlı dəstə yaratmaq ittihamı ilə 1920-ci ilin iyul ayında gürcü hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən həbs olunmuşdu¹³³. Azərbaycan SSR xalq xarici işlər komissarı M.D.Hüseynov gürcüstanlı həmkarına göndərdiyi 10 iyul 1921-ci il tarixli 57 nömrəli məktubda M.Əfəndiyevin təcili surətdə azadlığa buraxılmasına köməklik göstərilməsini xahiş edirdi¹³⁴. Bu məktuba cavabında Gürcüstan xarici işlər naziri Y.Gegeçkori yazırdı:

“Doktor Əfəndiyev, həqiqətən, gürcü hakimiyyəti tərəfindən Batumda həbs olunubdur, ancaq konsul kimi deyil, fərdi şəxs kimi. Bildirmək istərdim ki, bu fakt beynəlxalq hüququn nə nəzəriyyəsinə, nə də təcrübəsinə zidd deyil. Əgər doktor Əfəndiyev Azərbaycanda hakimiyyət dəyişikliyindən, eləcə də Batum şəhəri və vilayətinin rəsmi olaraq [Gürcüstana] verilməsindən sonra, doğrudan da, konsul hesab olunurdusa, ASSR hökuməti bütün formal qaydaların yerinə yetirilməsi barədə düşünməli idi. Konsulların öz vəzifələrində fəaliyyətə başlamaları bu qaydalardan asılıdır. Özünü ASSR konsulu kimi təqdim etməzdən əvvəl cənab Əfəndiyev Azərbaycan Xalq Komissarları Şurasının yeni təqdimat məktubuna sahib olmalı və Gürcüstan hökumətindən “exequator” (ekzekvatura) almalı idi”¹³⁵.

Konsulluğun katibi S.Ağayevin Azərbaycan SSR-in Tiflisdəki diplomatik missiyasına 12 iyulda vurduğu teleqramda bir gün əvvəl axşam saatlarında M.Əfəndiyevin mühafizə konvoyunun nəzarətində Tiflisə aparıldığı bildirilirdi¹³⁶. Bu teleqramı aldıqdan sonra Azərbaycan SSR-in Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi v.i.e. Ə.Sadıqov Gürcüstan xarici işlər naziri Y.Gegeçkori ilə görüşür. Görüş nəticəsində gürcü tərəfi M.Əfəndiyevin həbsdən azad olunmasına razılığını verir. Bu barədə ASSR xalq xarici işlər komissarı M.D.Hüseynovu 14 iyul 1920-ci il tarixli 6 nömrəli məktubu ilə məlumatlandıran Ə.Sadıqov yazırdı: “Təcili surətdə Batuma konsulluğu təhvil alması üçün nümayəndə təyin olunmalıdır. Əfəndiyev Gürcüstan hökuməti üçün müvəqqəti olsa belə, qəbulolunmazdır. O bizim hökumətin nümayəndəsi hesab olunmayacaq”¹³⁷.

Gürcüstan XİN-dən ASSR-in Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinə 26 iyul 1920-ci ildə göndərilmiş məktubda ASSR-in Batuma konsul təyin etməsi və ya Batumda konsulluğunun mövcudluğu barədə indiyədək heç bir məlumatın təqdim edilmədiyi xatırladılır, bu səbəbdən Azərbaycanın Batumdakı konsulluq mənsubları

¹³² М.И.Чавлеишвили. Великий Октябрь и победа социалистической революции в Аджарии, Батуми, 1977, с. 137.

¹³³ «Борьба» qəz. , 1920, 13 iyul, № 155 (710), s. 4.

¹³⁴ ARDA, f. 28, s. 1, iş 63, vv. 27-27 arx.

¹³⁵ Y.Gegeçkorinin M.D.Hüseynova məktubu, 13.07.1920, № 5520 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 63, v. 28.

¹³⁶ yənə orada.

¹³⁷ yənə orada.

fərdi şəxslər hesab olunduqları üçün onların xüsusi imtiyazlara sahib olmayacaqları bildirilirdi¹³⁸.

Mahmud bəy Əfəndiyev baş konsul qismində diplomatik fəaliyyətinin 1920-ci il üzrə sənədlərini həmin il 20 sentyabrda aktla Azərbaycan SSR-in Batuma yeni təyin olunmuş konsulu Şeyxəli Hüseynova təhvil vermişdi¹³⁹.

Konsul Şeyxəli Hüseynov Gürcüstanın Batum şəhəri və vilayətində xüsusi səlahiyyətli nümayəndəsinə 25 noyabr 1920-ci ildə yazdığı məktubda doktor Fazil bəy və “dul qadın Əfəndiyeva”nın adlarını çəkir, onların eyni ailə olduğunu vurğulayırdı¹⁴⁰. Mahmud bəy Əfəndiyevin 1919-cu ilin 21 fevralında vəfat etmiş qardaşı, AXC ordusunun general-mayoru Süleyman bəy Əfəndiyevin ailəsinin Batumda yaşadığını nəzərə alaraq bu məktubda barələrində bəhs edilən “dul qadın Əfəndiyeva”nın Süleyman bəyin arvadı Laləndar xanım* olduğu qənaətdəyik, dr. Fazil bəy isə Süleyman bəyin kiçik qızı Adilə xanımın həyat yoldaşı idi.

Mətbuat səhifələrindən Mahmud bəyin 1920-ci ilin noyabr ayında yenidən GDR Daxili İşlər Nazirliyinin diqqət və maraq dairəsinə düşərək polis nəzarəti altına alındığı bəlli olur. “Batumskaya jizn” qəzetinin 11 noyabr 1920-ci il tarixli sayında qeyd olunurdu ki, Gürcüstan daxili işlər naziri Batumun fəvqəladə komissarına “doktor Əfəndiyev barədə işi” Tiflisə göndərməyi xahiş etmişdir¹⁴¹.

Bundan sonra Mahmud bəyin ailə üzvləri – arvadı və uşaqları Batum limanından “Gülcamal” gəmisi ilə Trabzona yola düşürlər. Çox keçmədən M.Əfəndiyevin özü də Osmanlı hökumətinin, xüsusən Şərq cəbhəsi orduları qrupunun böyük səyləri ilə Türkiyəyə təslim edilir və ailəsinə qovuşub ömrünün qalan hissəsini orada yaşayır.

Mahmud bəy Türkiyəyə təhvil verildikdən sonra əvvəlcə Qars hərbi xəstəxanasında çalışmış, sonra isə 1922-1923-cü illərdə Trabzonda mülki həkim kimi fəaliyyət göstərmiş, daha sonra İzmir şəhərində məskunlaşmış¹⁴² və həmin ölkəyə sığınmış müsavətlərlə əməkdaşlıq etmişdir.

Abdulla Şaiqin Mənzil Muzeyinin arxivində saxlanılan “Naxçıvan əsgəriyyə komissarı və xarici işlər naziri Yusif Ziya Axund Mustafa oğlu Talıbzadənin Azərbaycan dövlət xadimləri Mirzə Davud Hüseynova və Əliheydər Qarayevə məktubu”ndan Acarıstanda sovet hakimiyyəti qurulduğu zaman M.Əfəndiyevin artıq Qars şəhərində olduğu bəlli olur. 1921-ci ilin ilk yarısında Qarsda qələmə aldığı bu məktubunda Y.Z.Talıbzadə Azərbaycan SSR-in Qars şəhərində konsulu vəzifəsinə Türkiyədə tanınan və türklərlə ünsiyyət qura biləcək siyasi mütəxəssisin təcili surətdə

¹³⁸ Gürcüstan XİN-dən ASSR-in Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinə məktub, 26.07.1920, № 5923 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 71.

¹³⁹ ARDA, f. 28, s. 1, iş 698, v. 32-32 arx.

¹⁴⁰ Ş.Hüseynovun Gürcüstanın Batum şəhəri və vilayətində xüsusi səlahiyyətli nümayəndəsinə məktubu, 25.11.1920, № 418 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 111, v. 51.

* Mahmud bəy və Süleyman bəy Əfəndiyev qardaşları bacanaq idilər; Laləndar xanım Məmmədli bəy Palavandovun 2-ci, Mahinur xanım isə sonuncu övladı idi.

¹⁴¹ «Батумская жизнь» qəz., 1920, 11 noyabr, № 107.

¹⁴² Şeyhülətibba, 50 sənə və daha fazla tabəbet həyatı yaşayan Həkimlərimizin Jübilesi, İstanbul, 1964, s. 7.

göndərilməsini zəruri hesab edir və sözügedən vəzifəyə həmin parametrlərə cavab verən M.Əfəndiyevin namizədliyini tövsiyə edirdi: “Səbiq Batum konsulu Mahmud bəy Əfəndiyev buradadır. Kəndisinə türklərin etimadı vardır. Mümkünsə, ona etimadnamə göndəriniz, o müvəqqəti konsul olsun”¹⁴³.

1923-cü ildə M.Əfəndiyev artıq İzmirdə məskunlaşmışdı və burada həm öz ixtisası üzrə həkimlik edir*, həm də həmin dövrdə Finlandiyadan Türkiyəyə gələn Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin İstanbulda qurduğu Müsavat Partiyasının Xarici Ölkələr Bürosunun İzmir Komitəsinin rəhbərliyində təmsil olunurdu¹⁴⁴.

1936-cı ilə aid arxiv sənədindən SSRİ-dən qaçıb Təbrizdə məskunlaşan müsəvatçı Oruc Orucovun “Türkiyədən hansısa Əfəndiyev tərəfindən rəhbərlik edilən Müsavat təşkilatının poçtalyonu” rolunu oynamaqda və həmin təşkilatın tapşırığı ilə Türkiyə, Aşqabad, Bakı, Gəncə və öz doğma Qala kəndinə (Şuşa rayonu) gedib-gəlməkdə şübhəli bilinərək sovet güc strukturlarının diqqət mərkəzinə düşdüyü bəlli olur¹⁴⁵. Sənəddə adıçəkilən Əfəndiyev soyadlı şəxsin Mahmud bəy və ya başqası olduğunu iddia etmək üçün yetərli bilgilərə sahib deyilik.

Beləliklə, Qara dəniz hövzəsində yerləşən və Cənubi Qafqaz regionu üçün strateji əhəmiyyət kəsb edən Batumda Azərbaycanın konsulluğunun təsis olunması onun iqtisadi-ticari əlaqələrini, başlıca olaraq, bu liman-şəhər vasitəsilə həyata keçirməsindən qaynaqlanırdı. İlk əvvəl Osmanlı nəzarətində olan Batumda konsulluğun açılması təşəbbüsü ilə çıxış edən Əlimərdan bəy Topçubaşovun tövsiyəsi ilə Batumun baş karantin həkimi Mahmud bəy Əfəndiyev konsul vəzifəsinə təyin edilmişdi. Azərbaycanın Batumdakı konsulluğu 1 yanvar 1919-cu ildə rəsmi fəaliyyətə başlayanda isə artıq şəhər ingilis qoşunlarının tam nəzarətinə keçmişdi.

¹⁴³ M.Əsədli. Yusif Ziya Talıbzadənin həyatı və mühiti (1877-1923), Bakı, 2005, s. 91.

* **Dr. Mahmud bəy Əfəndiyev** 1923-cü ildə İzmir vilayətinin Urla qəsəbəsinin karantin həkimi vəzifəsində çalışmış və təqribən 27 min əsirin təslim edilməsində iştirak etmişdir. O, İzmirin Buca rayonunda həkimlik edən ilk türk tibb işçilərindən olmuş, o zamanlar Bucada yerləşən İzmir Amerika Kollecinə (American Collegiate Institute) həkim təyin edilmişdir. Türkiyənin əhalinin rəsmi dövlət qeydiyyatı bəlgələrindən Mahmud bəy və həyat yoldaşı Mahinur xanımın Bucanın Vali Rahmi bəy məhəlləsində daimi qeydiyyatda olduqları bəlli olur. 1927-ci ildən etibarən M.Əfəndiyev İzmirin Karşıyaka səmtinə köçmüş və burada “Hilali-əhmər” (“Qızılay”) cəmiyyətində düz 17 il peşə fəaliyyəti ilə məşğul olmuş, təqribən 215 min xəstəni müayinə etmişdir. Karşıyakada Aydoğdu küçəsində böyük bir bağçanın içərisində inşa edilmiş ikimərtəbəli binada yaşamış və Türk Qızılay Cəmiyyətinin Karşıyaka şöbəsinə bəlli bir dövrdə rəhbərlik də etmiş Mahmud bəy 1944-cü ildə pensiyaya çıxmışdır. O, Türkiyədə 2 yanvar 1935-ci ildən qüvvəyə minən “Soyad Qanunu”ndan sonra **Mahmud Şəfqət Atalkın** ad-soyadı ilə tanınmışdır. Dr. M.Ş.Atalkın 1969-cu ilin 30 noyabr tarixində 89 yaşında vəfat etmiş və İzmirdə Karşıyaka Söğukkuyu məzarlığında həyat yoldaşı Mahinur Atalkının (1893-1954) yanında dəfn olunmuşdur. Mahmud bəy və Mahinur xanım Atalkın cütüylə ailələrində 4 övlad (Leyla, Niyazi, Fevziyyə, Süleyman Paşa) böyüdüb tərbiyə etmişdirlər [Bax: F.Valehoğlu-Hacılar. *Azərbaycan'ın Batum'dakı İlk Konsolosu Mahmut Bey Efendiyev (Efendizade): Hayatı ve Siyasi-Diplomatik Faaliyyətləri*, BUGU Dil və Eğitim Dergisi, 2025, Sayı 6 (1)].

¹⁴⁴ X.İbrahimli. Azərbaycan siyasi mühacirəti, Bakı, 1996, s. 108.

¹⁴⁵ ZSFSR Xalq Daxili İşlər Komissarlığının Sərhəd Hərbi Mühafizə İdarəsinin Naxçıvan sərhəd dəstəsinin rəisi mayor Korkinin Azərbaycan KP MK-nın katibi A.Akopova məruzəsi, noyabr, 1936, № 2585 // ARPIİİSSA, f. 1, s. 19, iş 576, v. 6.

Konsul qismində funksional vəzifələrinin icrasına fəal başlayan və 1919-cu ilin may ayının sonlarından baş konsul vəzifəsini daşıyan Mahmud bəy Əfəndiyev Azərbaycanın maraqlarının təmin olunması və nüfuzunun artırılması üçün böyük səylər göstərmiş, Batum şəhərində və bütövlükdə Acarıstanda, eləcə də ətraf bölgələrdə cərəyan edən siyasi-ictimai proseslərin nəbzini tutmağa çalışmış, bu barədə Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinə ardıcıl olaraq məlumatlar vermiş, Batumun türk-müsəlman icması ilə sıx ünsiyyət qurmağa müyəssər olmuşdur. Eyni zamanda ölkəyə aid yüklərin Batum limanında qəbul edilməsi və yola salınması, nəqliyyat vasitələri, xüsusən yük vaqonları və vaqon sisternlərlə bağlı mübahisələrin tənzimlənməsi, diplomatik kuryer və poçtla əlaqədar məsələlərin nizama salınması sahəsində baş konsulluq mühüm rol oynamışdı.

Batumun heç bir ölkənin tərkibində olmadan neytral statusa malik şəhər kimi qalmasına çalışan Azərbaycanın mövqeyini həyata keçirməyə səy göstərən baş konsul M.Əfəndiyevin fəaliyyəti GDR hökuməti tərəfindən açıq-aşkar antigürcü təbliğatı kimi dəyərləndirilmişdi. Buna baxmayaraq, Mahmud bəy Əfəndiyev Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra da Batum Gürcüstan Demokratik Respublikasının nəzarətinə keçənədək vəzifəsini icra etmişdi.

4.2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Batumdakı diplomatik təmsilçiliyinin ştat, maliyyə və təsərrüfat məsələləri

1919-cu ildə dövlət büdcəsindən Azərbaycanın Batumdakı diplomatik təmsilçiliyi üçün ümumilikdə 691 900 manat ayrılmışdı. Həmin bir illik dövr ərzində Batum konsulluğu (1919-cu ilin may ayının 30-dan baş konsulluq) buraxılış, pasport və tranzit vəsiqələri rüsumundan 606 070 manat toplaya bilmişdi¹⁴⁶. Bu məbləğdən Batumda sığınacaq tapmış müsəlman qaçqınlar, Maarif Nazirliyinin dəvəti ilə İstanbuldan Bakıya gedən müəllimlər və konsulluğun/baş konsulluğun atlarının saxlanılması üçün 111 252 man. xərclənmişdi¹⁴⁷.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici İşlər Nazirliyinin maliyyə sənədlərindən bəlli olur ki, 1919-cu il 17 fevralda konsulluq üçün büdcədən 15 000 man., 27 fevralda – 25 000 man., 7 aprelə – 10 000 man., 4 mayda isə 40 000 man. olmaqla, ümumilikdə həmin ilin ilk 5 ayı üçün 90 000 man¹⁴⁸. , bundan əlavə, fevral ayında məxfi xərclər üçün 200 min man.¹⁴⁹ və Nazirlər Şurasının 26 mart 1919-cu il tarixli qərarı ilə konsulluq dairəsində yaşayan Azərbaycan təbəələrinə yardım etmək üçün 10 min manat vəsait ayrılmışdır¹⁵⁰. 1919-cu ilin may ayında XİN-dən Bakı xəzinədarlığına

¹⁴⁶ ARDA, f. 970, s. 2, iş 94, v. 8.

¹⁴⁷ ARDA, f. 970, s. 2, iş 94, v. 16.

¹⁴⁸ ARDA, f. 970, s. 2, iş 84, v. 17 və iş 120, v. 4.

¹⁴⁹ ARDA, f. 970, s. 2, iş 32, vv. 3, 5.

¹⁵⁰ “Азербайджан” qəz., 1919, 4 aprel, № 70.

diplomatik kuryer Məhəd bəy Vəkilova verilməsi üçün 23 400 manat köçürülmüşdü. Bu məbləği M.Vəkilov Batumdakı diplomatik təmsilçiliyin başçısı Mahmud bəy Əfəndiyevə çatdırmalı idi¹⁵¹.

Xarici İşlər Nazirliyinin katibi Abdulla bəy Sübhanverdiyev Gürcüstan hökuməti yanında Azərbaycan Respublikasının diplomatik təmsilçisinə 27 fevral 1919-cu ildə yazdığı məktubda Azərbaycanın Batumdakı konsuluna çatdırılması üçün diplomatik kuryer Şapşuko Musieviç Kuriyevə verilmiş 25 min manatın Zaqafqaziya bonuna dəyişdirilməsini xahiş edirdi¹⁵².

Qeyd edək ki, Batum Ərzaq İdarəsinin “Naş kray” qəzetində yerləşdirdiyi elanda ikinci növbəyə yazılmış və 1919-cu il fevralın 30-da odun veriləcək şəxslər siyahısında M.Əfəndiyev və polkovnik Əfəndiyev soyadları əks olunurdu¹⁵³.

Batumdakı diplomatik təmsilçiliyin fəaliyyətə başladığı 1919-cu ilin 1 yanvarından onun heyətində dr. Əziz bəy Qədimbəyov* katib vəzifəsində və Safvət əfəndi Ağayev kargüzar vəzifəsində təmsil olunurdular¹⁵⁴.

M.Əfəndiyevin Xarici İşlər Nazirliyinə 15 yanvar 1919-cu ildə təsdiq xahişi ilə təqdim etdiyi 1919-cu il üçün smeta layihəsinə əsasən konsulluqda konsul ştatından əlavə daha 6 ştatın açılması nəzərdə tutulmuş və həmin ştatlar üzrə maaşlar belə müəyyən edilmişdi: katib – 1000 man., kargüzar – 700 man., xarici dillər üzrə tərcüməçi – 500 man., makinaçı – 500 man., kavas – 300 man., kuryer – 300 man. Eyni zamanda təmsilçilik xərcləri üçün konsulluğa ümumilikdə ayda 1000 man. ayrılması xahiş olunurdu. Smeta layihəsi üzrə konsulluğa bina, dəftərxana və digər məsrəflər üçün tələb olunan xərclər bölgüsü: binanın və əməkdaşlara mənzillərin kirayələnməsi, isidilməsi və elektrik enerjisi təminatı – ildə 12 min man., dəftərxana xərcləri – ildə 2 400 manat, dəftərxana avadanlığı və inventar üçün tələb olunan ilkin xərclər – 8 000 man., Azərbaycan təbəəli qaçqınlara kömək, xeyriyyə xərcləri, siyasi məqsədlər, Azərbaycanın prestijinin dəstəklənməsi və s. üçün xərclər – 8 000 man¹⁵⁵.

XİN-ə 9 mart 1919-cu il tarixli təliqəsində M.Əfəndiyev Batumda həyat şərtlərinin bahalaşmasını nəzərə alaraq, tərtib etdiyi yeni smeta layihəsini təqdim edir. Layihəyə əsasən konsulluq üzrə ümumilikdə 9 ştat üzrə maaşlar bu şəkildə nəzərdə tutulmuşdu: konsul – 5 000 man. (və əlavə olaraq 2 500 man. təmsilçilik xərcləri), birinci katib – 2 500 man., kargüzar – 1 500 man., xarici dillər üzrə tərcüməçi – 800

¹⁵¹ ARDA, f. 970, s. 2, iş 19, v. 8; iş 22, vv. 9, 11; iş 23 v. 4; iş 24, v. 4; iş 25, v. 4.

¹⁵² ARDA, f. 970, s. 2, iş 143, v. 10.

¹⁵³ «Нам крэй» qəz., 1919, 9 (22) fevral, № 42, s. 4.

* Dr. Əziz bəy Əziz bəy oğlu Qədimbəyovun 1879-cu ildə Naxçıvanda doğulduğu, 1908-ci ildə Odesa şəhərində yerləşən Novorossiya İmperator Universitetindən məzun olduğu məlumdur [Ə.Tahirzadə. Ali təhsil tariximizdən, “Azərbaycan müəllimi” qəz., 2012, 3 fevral, № 5; İ.Hacıyev, E.Kəlbizadə. Naxçıvanlı diplomatlar // Нахчыванские дипломаты, Naxçıvan, 2017, s. 10]. Əlavə edək ki, Əziz bəy Məmmədhusəyn oğlu Qədimbəyov adlı şəxs 1914-1917-ci illərdə Axalsix qəzasının Adıqen kəndinin həkimi olmuşdur [Кавказский календарь на 1915 г., с. 119; Кавказский календарь на 1916 г., с. 119; Кавказский календарь на 1917 г., с. 140].

¹⁵⁴ ARDA, f. 970, s. 1, iş 43, v. 1.

¹⁵⁵ M.Əfəndiyevin AXC XİN-ə təliqəsi, 15.01.1919, № 14 // ARDA, f. 970, s. 1, iş 43, v. 2.

man., makinaçı – 700 man., Batum-Bakı diplomatik kuryeri – 800 man., kavas – 600 man., dəftərxananın kuryeri – 500 man., dəftərxana işçisi – 500 man. Smeta layihəsi üzrə konsulluğun bina, dəftərxana və digər xərcləri üçün tələb olunan xərclər bölgüsü: konsulluq binasının və əməkdaşlara mənzillərin kirayələnməsi – ildə 18 min man., konsulluq binasının isidilməsi və işıq təminatı – ildə 9 000 man., dəftərxana xərcləri – ildə 6 000 man., dəftərxana avadanlığı və inventar üçün tələb olunan ilkin xərclər – 10 000 man., Azərbaycan təbəəli qaçqınlara kömək, xeyriyyə xərcləri, siyasi məqsədlər, Azərbaycanın prestijinin dəstəklənməsi və s. üçün xərclər – 50 000 man. (ümumi 93 min man.)¹⁵⁶.

1919-cu ilin mart ayında konsul M.Əfəndiyev həmçinin rəhbəri olduğu diplomatik təmsilçiliyin ehtiyacları üçün avtomobil alınması məsələsini qaldırır. XİN-ə ünvanladığı məktubda o bu barədə yazırdı: “Aldığımız etibarlı məlumatlara görə, bizim Tiflisdəki nümayəndəliyimizin sərəncamında Azərbaycana göndərilməsi üçün bir neçə avtomobil var. Batumda qarşıda gözlənilən mal mübadiləsi ilə bağlı anbarlara, limana tez-tez gedib-gəlmə zərurətinin yaranacağını və konsulluğun işlərini nəzərə alaraq özümüzün nəqliyyat vasitəsinin olmasına ehtiyac var. Çünki indiki bahaçılıq dövründə bir yana getmək böyük məsrəf və vaxt itkisi tələb edir. Konsulluq Nazirlikdən bir minik avtomobilinin Batumdakı konsulluğun sərəncamına göndərilməsinə, yaxud da ən azından araba alınması üçün bəlli məbləğin göndərilməsinə qərar verilməsini xahiş edir”¹⁵⁷.

Bununla bağlı Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyi onların sərəncamında avtomobillərin olmadığını bildirir¹⁵⁸. Diplomatik nümayəndəliyin bu cavabını konsul M.Əfəndiyevin diqqətinə çatdıran XİN dəftərxanasının direktor müavini A.Sübhanverdiyev məsələnin prinsipial həllini tapması üçün Nazirlər Şurasına müraciət ediləcəyini yazırdı¹⁵⁹.

Mövzu ilə bağlı yazışmalarını davam etdirən konsulluq XİN-in diqqətini ingilis idarəçiliyinin istifadəsində olan Azərbaycan hökumətinin avtomobillərinə çəkir və əlavə olaraq Ümumrusiya Şəhərlər İttifaqı tərəfindən Ağabala Quliyevdən rekvizisiya olunmuş ingilis markalı avtomobil barədə məlumat verirdi. Qeyd olunan avtomobillərin hamısının Batumda olduğunu vurğulayaraq onların ali ingilis komandanlığı vasitəsilə qaytarılması və Batumdakı ingilis idarəçiliyindən alınması üçün tədbirlər görülməsinin zəruriliyini qeyd edir, bu maşınlardan yaxşı baş çıxan sürücü Əbdülfəzil Əliqulu oğlunun Batuma ezam olunmasını tövsiyə edirdi¹⁶⁰.

Nəticə etibarilə, AXC XİN tərəfindən Batumda ingilis komandanlığının qərargahı qarşısında olan Azərbaycan hökumətinin 5 avtomobilinin konsulluğun

¹⁵⁶ M.Əfəndiyevin AXC XİN-ə təliqəsi, 09.03.1919, № 391 // ARDA, f. 970, s. 1, iş 43, vv. 3-5

¹⁵⁷ M.Əfəndiyevin AXC XİN-ə təliqəsi, 21.03.1919, № 651 // ARDA, f. 970, s. 2, iş 143, v. 12.

¹⁵⁸ Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəlikdən Azərbaycan XİN-ə məktub, 31.03.1919, № 1291 // ARDA, f. 970, s. 2, iş 143, v. 13.

¹⁵⁹ AXC XİN-dən Azərbaycanın Batumdakı baş konsulluğuna məktub, 07.04.1919, № 667 // ARDA, f. 970, s. 1, iş 160, v. 8 və s. 2, iş 143, v. 19 arx.

¹⁶⁰ Batum konsulluğundan XİN-ə məktub, 19.04.1919, № 1389 // ARDA, f. 970, s. 2, iş 143, vv. 22, 49.

timsalında Azərbaycana qaytarılması barədə məsələ qaldırılır¹⁶¹. Eyni zamanda Azərbaycanın Tiflis şəhərindəki diplomatik nümayəndəliyi məsələ ilə bağlı ingilis ali komandanlığı qarşısında müvafiq tədbirlərin görülməsi barədə təlimatlandırılır¹⁶².

M.Əfəndiyev Xarici İşlər Nazirliyinə 24 mart 1919-cu ildə yazdığı məktubunda qeyd edirdi ki, Batumdan İstanbula gedilməsinə ümumi qadağanın qoyulmasına baxmayaraq, konsulluq İstanbuldakı ingilis baş komandanlığından diplomatik kuryerin İstanbula, eləcə də əks istiqamətə İngiltərə gəmisində ezam olunmasına razılıq ala bilmişdir və bu, Azərbaycanın Parisdəki sülh nümayəndə heyəti və İstanbuldakı nümayəndəliyi ilə kəsilməz əlaqə qurmağa imkan verəcək¹⁶³. Bununla bağlı XİN konsul M.Əfəndiyevə 7 aprel 1919-cu il tarixli təliqəsində yazırdı: “İstanbul-Batum arasında kuryerin gediş-gəliş məsələsi sizin öhdənizə buraxılır. Bu məntəqələr arasında kuryerin hərəkət marşrutunun təşkili və smeta layihələrini hazırlayıb nazirliyə göndərin. İki kuryer üçün layihə hazırlayın, ancaq hələlik təsdiq üçün birini göndərin”¹⁶⁴.

Batumdakı diplomatik təmsilçiliyin aldığı icazə əsasında “XİN-in diplomatik kuryeri” Abbas bəy Atamalıbəyov və həyat yoldaşı Reyhan (mənbədə Rəna yazılıb – F.V.) xanım* 11 avqustda Batum – İstanbul gəmisi ilə İstanbul üzərindən Parisə yola düşürlər¹⁶⁵. Qeyd edək ki, 1919-cu ilin avqustunda Parlamentin Sosialist fraksiyası Azərbaycanı Paris sülh konfransında təmsil edən nümayəndə heyəti tərkibindəki üzvlərinin rotasiya qaydası ilə əvəzlənməsi barəsində qərar çıxarmış və Məhəmməd Məhərrəmovun yerinə Abbas bəy Atamalıbəyovu Parisə göndərmişdi. Lakin həmin dövrdə heyətin başqa bir üzvü – M.H.Hacinski artıq Azərbaycana qayıtdığından həm M.Məhərrəmovun, həm də A.Atamalıbəyovun Parisdə qalmaları məqbul sayılmışdı¹⁶⁶.

Konsul M.Əfəndiyevin XİN-ə 16 aprel 1919-cu il tarixli məktubunda konsulluğun kuryerinin 18 gündən sonra Bakıdan qayıtdığı və nazirlikdən Azərbaycan qaçqınlarına köməklik üçün cəmi 10 min manat gətirdiyi vurğulanaraq diplomatik təmsilçilikdə maaşların ödənilməsi ilə bağlı yaranmış problemə diqqət yönəldilirdi:

“Artıq 2 ay tamam olur ki, konsulluq öz işçilərinin maaşlarını ödəyə bilmir və digər xərcləri qarşılaya bilmir. Belə bahalıq dövründə bu gözləmə siyasəti, həm də ölkə kənarındakı şəhərdə yolverilməz və uyğunsuzdur; düşünürəm ki, bununla nazirlik də razılaşar.

Əgər ştatların smetası təsdiq olunmayıbsa və yaxın günlərdə təsdiq olunması gözlənilmirsə, onda, hər halda, konsulluğu vəsaitsiz taleyin ümidinə buraxmaq olmaz. Cari işlər və siyasi məsələlər belə kritik məqamda bu və ya digər smetanın təsdiqini

¹⁶¹ XİN katibi A.Sübhəverdiyevin baş konsulluğa məktubu, 24.04.1919 // ARDA, f. 970, s. 2, iş 143, v. 23

¹⁶² Xarici işlər naziri v.i.e. A.Ziyadxanovun Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyə məktubu, 21.05.1919 // ARDA, f. 970, s. 2, iş 143, vv. 24, 48.

¹⁶³ M.Əfəndiyevin AXC XİN-ə məktubu, 24.03.1919, № 757 // ARDA, f. 970, s. 2, iş 143, v. 14.

¹⁶⁴ AXC XİN-dən M.Əfəndiyevə təliqə, 07.04.1919, № 667 // ARDA, f. 970, s. 1, iş 160 və s. 2, iş 143, v. 19

* Reyhan xanım İbrahim ağa Vəkilovun qızı, Fəris bəy Vəkilovun bacısı idi [A.Atamalıbəyov. Siyasi mühacirin xatirələri, Bakı, 2018, s. 49].

¹⁶⁵ ARDA, f. 970, s. 2, iş 143, v. 50-51.

¹⁶⁶ V.Quliyev. Azərbaycan Cümhuriyyətinin nümayəndə heyəti Paris Sülh Konfransında, “Qarapapaqlar” dərgisi, 2012, № 4 (56), s. 9.

gözləmir və gözləyə bilmir. Ona görə də, konsulluq, məsələnin rəsmi qaydada həllinə qədər, Azərbaycanın maraqlarının keşiyində dayanan orqan kimi səlahiyyət dairəsinə daxil olan işlərdə heç bir yubanmanın olmaması üçün Batum konsulluğunun sərəncamına 100-150 min manat avans verilməsini və ya 24 mart № 756 smetası üzrə maliyyənin ayrılmasını israrla xahiş edir...

Batumun siyasi vəziyyəti Azərbaycan siyasi dairələrində də Batuma niyə xüsusi diqqət yetirilməli olduğunun kifayət dərəcədə nəzərə alındığını düşünməmizə əsas verir. Ermənistan və Gürcüstan Respublikaları tərəfindən bu amil diqqətə və nəzərə alınıb; onlar tərəfindən burada baş konsulluq statusunda olmayan bizim təmsilçilikdən fərqli olaraq, kifayət qədər vəsaitlə təmin olunmuş baş konsulluqlar yaradılıb. Onların bu qərarı, yəqin, siyasi şəraitlə və Batumun vacib nöqtə olması ilə diktə edilir. Bizim hökumətin bu məsələnin həllində nəyi əldə əsas tutduğu, əlbəttə, nazirə məlumdur, lakin bizim qonşuların bu məsələyə baxış bucağı belədir və konsulluq bu barədə Xarici İşlər Nazirliyini məlumatlandırmağı özünə borc bilir.

Əgər yuxarıda qaldırılan məsələnin Xarici İşlər Nazirliyində təcili həll olunması qeyri-mümkündürsə, növbədənənar baxılması üçün Nazirlər Şurasına göndərilməsini xahiş edirik, çünki hər gecikmə konsulluğun işlərinə zərər verir.

Avansın verilməsi vacibdir və konsulluq onun Yekaterinodara xidməti iş yerinə yola düşən Azərbaycan Respublikasının Kuban hökuməti yanında diplomatik nümayəndəsi doktor Rüstəmbəyovla göndərilməsini xahiş edir; bu barədə doktor da xəbərdar edilib"¹⁶⁷.

XİN-ə eyni məzmunlu 26 aprel 1919-cu il tarixli məktubunda M.Əfəndiyev sözügedən avansın xüsusi olaraq Bakıya ezam olunmuş konsulluğun katibi Dr. Əziz bəy Qədimbəyovla göndərilməsini xahiş edirdi¹⁶⁸. XİN-ə növbəti məktublarından birində M.Əfəndiyev yazırdı ki, konsulluq üçün çatdırılmalı sənədlər varsa, Əlipaşa Axundova etibar edilsin¹⁶⁹. Sonrakı yazışmalardan baş konsulluq üçün avansın göndərildiyi bəlli olur.

Ə.Qədimbəyov Bakıda olanda ona bildirilir ki, AXC Xarici İşlər Nazirliyi Tiflisdəki diplomatik nümayəndəliyə 200 min manat kredit verib və həmin kreditin bir hissəsinin Axalsıx, Qars və digər bölgələrdən olan qaçqınlara yardım edilməsi məqsədilə Batum konsulluğunun sərəncamına verilməsi üçün konsulluq Tiflisdəki missiyaya müraciət etməlidir. Bununla bağlı Tiflisdəki diplomatik nümayəndəliyə müraciət edən Ə.Qədimbəyova onlara sərəncamlarında olan pulun bir hissəsinin Batum konsulluğuna ötürülməsi barədə göstəriş verilmədiyini deyilir. Qeyd olunanları 20 may 1919-cu ildə XİN-in diqqətinə çatdıran M.Əfəndiyev Batumda, xüsusən Krimdən də gələn müsəlmanların hesabına qaçqınların sayının artdığını, onların maddi köməklik üçün konsulluğa müraciət etdiklərini vurğulayaraq Tiflisdəki nümayəndəliyə ayrılmış

¹⁶⁷ M.Əfəndiyevin XİN-ə təliqəsi, 16.04.1919, № 1320 // ARDA, f. 970, s. 2, iş 143, v. 21.

¹⁶⁸ M.Əfəndiyevin XİN-ə təliqəsi, 26.04.1919, № 1555 // ARDA, f. 970, s. 2, iş 143, v. 26.

¹⁶⁹ M.Əfəndiyevin XİN-ə məktubu, 24.05.1919, № 2535 // ARDA, f. 970, s. 2, iş 143, v. 34.

vəsaitdən ən azı 70-80 min manatın təcili Batumdakı konsulluğa göndərilməsinə dair göstəriş verilməsini xahiş edirdi¹⁷⁰.

M.Əfəndiyevin XİN-ə ünvanladığı, məzmunu barədə yuxarıda məlumat verilən 16 aprel 1919-cu il tarixli məktubunda toxunduğu məsələlər çox keçmədən öz müsbət həllini tapır. 1919-cu il 30 mayda Azərbaycanın Batumdakı konsulluğunun statusu baş konsulluğa yüksəldilir və M.Əfəndiyev diplomatik təmsilçiliyə rəhbərliyini baş konsul vəzifəsində yürütməyə davam edir.

Baş konsul M.Əfəndiyev 22 iyun 1919-cu ildə Xarici İşlər Nazirliyinə təliqəsində Batum şəhərinin siyasi-iqtisadi baxımdan əhəmiyyətinə diqqəti yönəldir, eyni zamanda baş konsulluğun yüksəldilmiş statusuna uyğun maddi-texniki təminatının artırılması, xüsusən ştat-maliyyə məsələləri, baş konsulluğun məxfi vəsaitlə təmin olunması, eləcə də Qars və İrəvan quberniyalarından və digər bölgələrdən Batuma üz tutmuş müsəlman qaçqınlara və Acarıstanın müsəlman məktəblərinə yardım göstərilməsi məsələlərini qaldırırdı¹⁷¹.

M.Əfəndiyev 1 həftə sonra qeyd olunan təliqəyə əlavə olaraq XİN-ə bir daha müraciət ünvanlayır və baş konsulluq üçün rüblük maaşların ödənilməsi, dəftərxana xərcləri, 28 may (müstəqilliyin elan olunmasının birinci ildönümü) tədbirinin təşkili, məxfi xərclər və s. üçün təcili tələb olunan vəsaitin göndərilməsini xahiş edir¹⁷².

Xarici İşlər Nazirliyi Bakı xəzinədarlığından baş konsul M.Əfəndiyevə çatdırılması üçün 1919-cu il 31 mayda 23 400 man.¹⁷³, 12 iyulda baş konsulluğun 1919-cu il iyun-sentyabr ayları üçün ehtiyaclarının qarşılınması məqsədilə 175 500 man.¹⁷⁴, 27 noyabrda isə baş konsulluğun sentyabr-dekabr ayları üzrə xərcləri üçün 333 000 man. ayrılmasını xahiş edirdi¹⁷⁵.

1919-cu ilin noyabrında M.Əfəndiyev baş konsulluq üçün dəmiryolu teleqrafı ilə depeşa göndərilməsinə icazə alınması ilə bağlı məsələ qaldırır. Xarici işlər nazirinin müavini Məmməd xan Təkinski Tiflisdəki diplomatik nümayəndə Fariz bəy Vəkilova Gürcüstan Dəmir Yolları İdarəsi vasitəsilə bu məsələni həll etməyi tapşırır¹⁷⁶. Azərbaycan mətbuatı 1920-ci ilin fevral ayında yazırdı ki, Gürcüstan hökumətinin ingilis komandanlığı ilə razılaşmasına əsasən Azərbaycanın Batumdakı baş konsulluğunun teleqramları maneəsiz məftillərlə Tiflis və Bakıya ötürüləcək¹⁷⁷.

Xarici işlər nazirinin müavini M.Təkinski baş konsul M.Əfəndiyevə yazdığı 20 dekabr 1919-cu il tarixli məktubunda baş konsulluq tərəfindən verilmiş buraxılışlardan əldə olunmuş gəlirin hesabatı, XİN tərəfindən verilmiş avansın xərclənməsinə dair

¹⁷⁰ M.Əfəndiyevin XİN-ə məktubu, 20.05.1919, № 2329 // ARDA, f. 970, s. 2, iş 143, v. 29.

¹⁷¹ M.Əfəndiyevin XİN-ə təliqəsi, 22.06.1919, № 3227 // ARDA, f. 970, s. 1, iş 43, vv. 6-6 arx.

¹⁷² M. Əfəndiyevin XİN-ə təliqəsi, 29.06.1919, № 3349 // ARDA, f. 970, s. 1, iş 43, vv. 7-7 arx.

¹⁷³ XİN-dən Bakı xəzinədarlığına məktub, 31.05.1919 // ARDA, f. 970, s. 2, iş 24, v. 4.

¹⁷⁴ XİN-dən Bakı xəzinədarlığına məktub, 12.07.1919 // ARDA, f. 970, s. 2, iş 19, v. 12; iş 22, vv. 12, 14; iş 23, v. 5; iş 24, v. 8; iş 25, v. 5.

¹⁷⁵ XİN-dən Bakı xəzinədarlığına məktub, 27.11.1919 // ARDA, f. 970, s. 2, iş 19, v. 18; iş 22, vv. 20, 23; iş 23, v. 7; iş 24, v. 10; iş 25, v. 7; iş 31, v. 1; iş 32, v. 1.

¹⁷⁶ ARDA, f. 970, s. 2, iş 143, v. 55, 59-61.

¹⁷⁷ «Азербайджан» qəz, 1920, 11 fevral, № 26, s. 3.

hesabat və Batumda ərzaq məhsullarının qiymətlərinə dair məlumatla Bakıya gəlməsini xahiş edirdi¹⁷⁸.

1919-cu ildə Azərbaycanın Batumdakı diplomatik təmsilçiliyində kuryer vəzifəsini Məhəd bəy Vəkilov* həyata keçirirdi. XİN və konsulluq mütəmadi olaraq müvafiq dövlət strukturlarından rəsmi sənədlər aparan Məhəd bəyin maneəsiz gedib-gəlməsinə şərait yaradılmasını xahiş edirdi¹⁷⁹.

Xarici işlər naziri M.Y.Cəfərov M.Əfəndiyevə 24 avqust 1919-cu il tarixli 2754 nömrəli məktubunda yazırdı ki, baş konsulluğun yeni ştatları maaş göstəriciləri ilə birlikdə, vitse-konsul – 5 000 man., katib – 3 000 man., kargüzər – 2 800 man., kargüzərin köməkçisi – 2 500 man., draqoman – 2 500 man., diplomatik kuryer – 2 000 man., reminqtonistka – 1 800 man., dəftərxana işçisi – 1 500 man., kavas – 1 200 man., kuryer – 1 100 man., arabaçı – 1 200 man. olmaqla, təsdiq üçün hökumətə göndərilir, fikrinizi bildirin.

Baş Konsulluğun yazışmalarından 1920-ci ilin fevral ayında missiyada aşağıda adları çəkilən şəxslərin ştat cədvəli üzrə müvafiq vəzifələrdə çalışdığı bəlli olur:

Katib – Safvət bəy Ağayev, kargüzərin müavini – Qolubev; mühasib – İlariyonoviç, makinaçı – Əfəndiyeva, diplomatik kuryer – Oskar Abbasov, türk (Azərbaycan) dilində kargüzər – Şükrü Süleymanzadə, kavas – Murad əfəndi Oruc oğlu, arabaçı – Ağakişi oğlu Nəsim, dəftərxana işçisi – Koltunov¹⁸⁰.

1918-ci ilin 26 iyulundan etibarən XİN-də katib, 1919-cu ilin 22 oktyabrından diplomatik şöbənin müdiri, daha sonra dəftərxana direktorunun müavini vəzifəsini tutmuş, 1 yanvar – 1 fevral 1920-ci ildə dəftərxana direktoru vəzifəsini icra etmiş¹⁸¹ Abdulla bəy Sübhanverdiyev* daha sonra diplomatik karyerasını Batumda davam

¹⁷⁸ ARDA, f. 970, s. 2, iş 143, v. 62.

* Məhəd bəy Qasım ağa oğlu Vəkilov (1891-1959) dayısı Məmmədza ağanın maddi dəstəyi ilə Batum şəhərində seminariyada təhsil aldıqdan sonra 1914-cü ildən 1919-cu ilədək, yəni son diplomatik kuryer təyinatınadək orada müəllimlik etmiş, gələcək həyat yoldaşı petroqrıdli müəllimə Olqa Lisenkova ilə də Batumda tanış olaraq ailə qurmuşdu [İ.Umudlu, göstərilən əsəri, s. 467].

¹⁷⁹ ARDA, f. 970, s. 2, iş 143, vv. 17-18

¹⁸⁰ ARDA, f. 970, s. 2, iş 94, v. 7-7 arx..

¹⁸¹ ARDA, f. 970, s. 2, iş 157, v. 11; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici İşlər Nazirliyinin şəxsi heyəti, Bakı, 2000, s. 19.

* Əslən Qazax mahalından olan Abdulla bəy Vəli ağa oğlu Sübhanverdiyev//Sübhanverdiyev (1883-1936) Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər Seminariyasında təhsil almış (1898–1903), Bakı şəhərində və Batum vilayətində ibtidai məktəblərdə müəllimlik etmişdir. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Azərbaycan Xalq Maarifi Komissarlığında müxtəlif vəzifələrdə işləmişdir. 1923–1928-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsinin Şərq şöbəsində təhsilini davam etdirmiş, eyni zamanda Azərbaycan Dövlət Arxivinin müdiri olmuşdur (1922–1927). 1927–1930-cu illərdə A.Şaiq adına Pedaqoji Texnikumda müdir müavini vəzifəsini tutmuşdur. 1931-ci ildə K.Marks adına Xalq Təsərrüfatı İnstitutunda işə başlamış və sonra Neft və Kimya İnstitutuna keçərək “Azərbaycan dili” kafedrasının dosenti olmuşdur. Eyni zamanda 1930-cu ildən ömrünün sonunadək SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialının Tarix və Etnoqrafiya şöbəsinin müdiri işləmişdir. Həmçinin gənc yaşlarından Divanbəyovlu təxəllüsü ilə bədii yaradıcılıqla məşğul olmuşdur [T. Керимова. Из истории Национальной Академии наук Азербайджана. Баку, 2005, s. 494-495; Abdulla bəy Divanbəyovlu. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən: İ.Bəktaşlı), Bakı, 2006, s. 3-4]. Abdulla bəy AXC Parlamentinin üzvü Rəhim bəy Vəkilovun böyük bacısı ilə ailə həyatı qurmuşdu [İ.Umudlu, göstərilən əsəri, s. 384].

etdirir. O, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Batumdakı baş konsulluğuna vitse-konsul vəzifəsinə təyin olunur¹⁸².

1920-ci ilin fevral ayında XİN Batumda vitse-konsul A.Sübhanverdixanova məxfi xərclər üçün 800 min manat ayırmışdı¹⁸³. Xarici işlər naziri Maliyyə Nazirliyinə 6 aprel 1920-ci ildə yazdığı məktubda büdcədən vitse-konsul A.Sübhanverdixanova avans olaraq 300 min man. dəyərində Zaqafqaziya bonu verilməsini xahiş edirdi¹⁸⁴.

XİN başçısı F.Xoyskinin 1 aprel 1920-ci il 114 nömrəli əmri ilə baş konsul M.Əfəndiyevə 1 aylıq məzuniyyət verilmiş, həmin müddətdə onun vəzifəsini vitse-konsul A.Sübhanverdixanov icra etmişdir¹⁸⁵.

1920-ci ilin yanvar-mart ayları üçün mərkəzi büdcədən Azərbaycanın Batumdakı Baş konsulluğuna 299 750 manat ayrılmışdı¹⁸⁶.

M.Əfəndiyev 1920-ci ilin mart ayında XİN-ə göndərdiyi teleqramında maliyyə nazirinin Batumdan Tiflisdəki diplomatik nümayəndəyə 40 min funt sterlinq göndərməyi xahiş etdiyini bildirir, belə böyük vəsaitin məsuliyyətini üzərinə götürə bilmədiyini nəzərə alaraq bu məbləği Tiflisə aparması üçün etibarlı bir şəxsin ezam olunmasını xahiş edirdi¹⁸⁷.

M.Əfəndiyevin Batumda qiymət artımının baş konsulluğun dolanışıq şəraitinə təsiri ilə bağlı qabartdığı problemlər Cümhuriyyət hökuməti tərəfindən anlayışla qarşılanırdı. Hökumətin 2 aprel 1920-ci il tarixli qərarlar jurnalından çıxarış: "Batumdakı Baş Konsulluğun əməkdaşlarının artan bahalıqla və mənzil böhranı ilə bağlı ağır vəziyyətini nəzərə alaraq Xarici İşlər Nazirliyinə özünün uyğun bildiyi məbləğdə onların vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün əlavə mükafatlar (konsulluğun gəlirləri hesabına) verməyə icazə verilsin"¹⁸⁸.

Buna paralel olaraq xarici işlər naziri Fətəli xan Xoyski baş konsul M.Əfəndiyevə ünvanladığı 2392 qeydiyyat nömrəli məktubda yazırdı: "Batumda ilk tələbat mallarının bahalaşması ilə əlaqədar hökumət bazarda qiymətlərin tənzimlənməsinə qədər konsulluq işçilərinin maaşlarının müvəqqəti olaraq artırılmasına icazə verdi. Bunun nəticəsi olaraq mən baş konsulun maaşının – 6 000 man., vitse-konsulun – 8 000 man., katibin – 4 000 man., kargüzar və digər işçilərin 3 000 man. artırılmasını mümkün hesab edirəm"¹⁸⁹.

Baş konsulun Xarici İşlər Nazirliyinə 4 aprel 1920-ci ildə vurduğu teleqramda (№ 39) diplomatik təmsilçilik üçün özəl mülk alınması barədə qaldırdığı məsələ

¹⁸² ARDA, f. 970, s. 2, iş 157, v. 43.

¹⁸³ ARDA, f. 970, s. 2, iş 34, vv. 8.

¹⁸⁴ XİN-dən Maliyyə Nazirliyinə məktub, 06.04.1920, № 2347 // ARDA, f. 970, s. 2, iş 75, v. 1 və iş 94, v. 14.

¹⁸⁵ ARDA, f. 970, s. 2, iş 86, v. 80.

¹⁸⁶ ARDA, f. 970, s. 2, iş 51, vv. 5, 7-8; iş 54, v. 1; iş 55, v. 1; iş 56, v. 1; iş 57, v. 1; iş 59, vv. 1-2; iş 60, v. 1; iş 62, v. 1.

¹⁸⁷ M.Əfəndiyevin Azərbaycan XİN-ə teleqramı, mart, 1920, № 5799 // ARPİİİSSA, f. 277, s. 2, iş 53, v. 11.

¹⁸⁸ ARDA, f. 970, s. 2, iş 94, v. 14.

¹⁸⁹ ARDA, f. 970, s. 2, iş 94, v. 15.

də hökumət tərəfindən cavabsız qoyulmur. Bununla bağlı XİN dəftərxanasından M.Əfəndiyevə ünvanlanan məktubda (№ 2390) yazılırdı: "...Hökumət Batumda ev alınmasını mümkün hesab etmişdir. Cənab nazirin göstərişinə əsasən evə baxış keçirilməsi və onun dəyərinin müəyyən edilməsi üçün memarın iştirakı ilə komissiya yaradılmasını, baxışın protokolunun isə cənab nazirə təqdim olunması üçün nazirliyə göndərilməsini xahiş edirəm. Eyni zamanda rica edirəm, bunları bildirin: ev alınan kimi konsulluğun ehtiyacları üçün istifadə edilə bilərmi, yəni mənzillər indi orada yaşayan kirayəşinlərdən azad olunacaqmı?"¹⁹⁰

25 aprel 1920-ci ildə Azərbaycan Dövlət Bankı ("Azərbaynk") vasitəsilə Batum baş konsulluğuna qaçqınlara kömək göstərilməsi üçün 300 min manat göndərilmişdi¹⁹¹.

1920-ci il 20 sentyabrda Mahmud bəy Əfəndiyev Azərbaycanın Batumdakı baş konsulluğunun 1920-ci il üzrə fəaliyyət dövrünün sənədlərini aktla Sovet Azərbaycanının Batuma yeni təyin olunmuş konsulu Şeyxəli Hüseynova təhvil verir¹⁹². Bundan sonra Xalq Cümhuriyyətinin Batum şəhərindəki baş konsulluğunun maliyyə sənədləri təftiş olunur¹⁹³.

Azərbaycan SSR-in Xalq Xarici İşlər Komissarlığının Ümumi şöbəsinin müdiri Qulubəyov ilə Azərbaycan SSR-in Batumdakı konsulu Şeyxəli Hüseynov arasında 1920-ci ilin dekabr ayında aparılmış yazışmalarda sabiq baş konsul M.Əfəndiyevin 1919-cu ilin may ayında diplomatik təmsilçiliyin ehtiyacları üçün aldığı fayton və atlarla bağlı XİN-ə məktub yazıb-yazmadığı araşdırılırdı¹⁹⁴. Eyni zamanda sabiq vitse-konsul A.Sübhəverdiyev baş konsulluğa göndərilmiş avans xərcləri ilə bağlı hesabat vermək məqsədilə komissarlığın dəftərxanasına dəvət olunurdu¹⁹⁵.

Beləliklə, AXC hökuməti həm siyasi baxımdan, həm də Avropa ilə əlaqələr baxımından vacib məntəqə olan Batumda müvafiq tələblərə cavab verən konsulluğun qurulması və yüksək səviyyədə fəaliyyət göstərə bilməsi üçün təxirəsalınmaz təd-birlər həyata keçirmişdi. Konsulluğun smetası üzrə şəxsi heyət, dəftərxana avadanlığı və digər lazımi xərclər üçün mümkün vəsait ayrılmış, onun baş konsulluğa çevirilməsi ilə əlaqədar ştatlar və maaşlar müvafiq əsasnaməyə uyğun tərtib və təsdiq edilmişdir. Ümumi siyasətin maraqları nəminə Batum baş konsulluğu siyasi xarakterli ekstra-ordinar hallar üçün məxfi vəsaitlə təmin olunmuşdur. Zaqafqaziyanın Avropaya yeganə siyasi və ticarət-sənaye pəncərəsi hesab olunan Batumdakı baş konsulluq fəaliyyətinin ümumi təşkili və diplomatik işin qurulması baxımından digərlərindən xeyli yuxarıda dururdu. Azərbaycanın ticari maraqları nəzərə alınaraq mal mübadiləsi Batumda həyata keçirilmiş, xammal və neft məhsulları üçün anbarlar əldə olunmuş, ümumən ticarət işləri üçün konsulluq nəzdində ticarət agentliyi yaradılmışdı.

¹⁹⁰ ARDA, f. 970, s. 2, iş 94, v. 40.

¹⁹¹ ARDA, f. 970, s. 2, iş 94, v. 42.

¹⁹² ARDA, f. 28, s. 1, iş 698, v. 32-32 arx.

¹⁹³ ARDA, f. 28, s. 1, iş 111, vv. 13, 15, 23.

¹⁹⁴ ARDA, f. 970, s. 2, iş 94, v. 44-45.

¹⁹⁵ ARDA, f. 970, s. 2, iş 94, v. 43.

4.3. Azərbaycan SSR-in Batumdakı konsulluğunun fəaliyyəti

Sovetləşəndən sonra da Azərbaycanın Batumdakı diplomatik təmsilçiliyi Mahmud bəy Əlisüleyman oğlu Əfəndiyevin rəhbərliyində işini bir müddət davam etdirmişdir. Acarıstan Gürcüstan Demokratik Respublikasının tabeliyinə verildikdən sonra – 8 iyul 1920-ci ildə bu bölgədə Azərbaycan baş konsulluğunun fəaliyyəti dayandırılmışdır¹⁹⁶.

Azərbaycan Sosialist Sovet Respublikasının Tiflisdəki diplomatik nümayəndəliyinin bu respublikanın Batumdakı diplomatik təmsilçiliyinin fəaliyyətinin bərpası, əməkdaşlarının statusu və əmlakı barədə Gürcüstan Xarici İşlər Nazirliyinə 23 iyul 1920-ci il tarixli 80 nömrəli yazılı müraciətinə göndərilən cavabda bildirilirdi: “Xarici İşlər Nazirliyi indiyədək Azərbaycan Sosialist Sovet Respublikasının Batumda konsulunun təyin olunması və konsulluğunun mövcud olması barədə məlumatlandırılmayıb. Beləliklə, beynəlxalq praktikada mövcud qaydalara əməl edilmədiyi üçün ASSR-in Azərbaycanda hökumət dəyişikliyinədək və Batum Gürcüstana verilənədək Batumda mövcud olmuş konsulluq müəssisəsi gürcü hakimiyyəti tərəfindən qəbul olunmur. Ona görə də konsulluğun əməkdaşları xüsusi imtiyazdan istifadə edə bilməzlər. Konsulluğun əmlakına gəldikdə, Batum hakimiyyətinin hərəkətlərinin motivlərinə dair aidiyyəti hakimiyyət orqanlarına müvafiq sorğu göndərməyi yubatmayacam¹⁹⁷.

1920-ci il 1 sentyabrda ASSR-in Batumda diplomatik təmsilçiliyi konsulluq statusunda fəaliyyətə başlayır. Konsul vəzifəsini rəsmən 1 sentyabrdan, faktiki olaraq isə 28 sentyabrdan Şeyxəli Hüseynov* tutur¹⁹⁸.

Ş.Hüseynov Batumda diplomatik fəaliyyətə başladığı ilk günlərdən konsulluğun maddi-texniki bazasının gücləndirilməsinə xüsusi diqqət ayırmış, eyni zamanda Azərbaycan vətəndaşlarının qeydiyyatı və müvafiq sənədlərlə təmin olunmasını, eləcə

¹⁹⁶ ARDA, f. 28, s. 1, iş 697, v. 93.

¹⁹⁷ Gürcüstan XİN-in Azərbaycan SSR-in diplomatik nümayəndəliyinə məktubu, 26.07.1920, № 5923 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 71, v. 51.

*1889-cu ildə Bakıda anadan olmuş **Şeyxəli Kərbəlayı Abbasqulu oğlu Hüseynov (Şeyxəli Hüseynzadə)** 1910-cu ildə Bakı edadi (real) məktəbində tam orta təhsilini başa vurmuşdur. Həmin il Varşavada İmperator II Nikolay Politeknik İnstitutunun dağ bölməsinə daxil olmuş, 1 semestr oxuduqdan sonra öz xahişi ilə institutdan çıxmışdır. 1912-ci ildə Sankt-Peterburq Ali Kommersiya Elmləri İnstitutuna qəbul olunmuşdur. 1917-ci ildə Xarkov Kommersiya İnstitutunda ali təhsilini davam etdirmişdir. İqtisad elmləri namizədi alimlik dərəcəsinə sahib olmuşdur. 1918-ci ilin 23 noyabrından etibarən Bakı valiliyinin fabrik müfəttişi vəzifəsinə namizəd, 1919-cu ilin 1 martından isə fabrik müfəttişi təyin olunmuşdur. 5 avqust 1919-cu ildən Məşai (Əmək) Nazirliyində çalışmışdır. Azərbaycan Respublikasının ədliyyə nazirinin 3 mart 1920-ci il tarixli əmri ilə dustaqxana müfəttişinin köməkçisi vəzifəsinə təyinat almışdır. Ş.Hüseynovun diplomatik sahədə fəaliyyəti çərçivəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Kırmda konsul agentı (1 fevral 1920-ci ilədək), Batuma son təyinatından əvvəl isə Azərbaycan İnqilab Komitəsinin İranda səlahiyyətli nümayəndəsinin müavini vəzifəsini tutduğu bəllidir [M.Mərdanov. Ə.Tahirzadə, göstərilən əsər, III cild, s. 299-303; ARDA, f. 970, s. 2, iş 157, v. 41 arx.; ARDA, f. 28, s. 1, iş 101, v. 58].

¹⁹⁸ ARDA, f. 28, s. 1, iş 697, v. 93.

də Azərbaycan SSR vətəndaşlarının hüquqlarının qorunmasını ön plana çəkmişdir.

30 sentyabr 1920-ci ildə Batum telefon şəbəkəsinin dəftərxanasına ünvanladığı məktubunda Ş.Hüseynov telefon şəbəkəsinə quraşdırılma-qoşulma və telefon aparatından istifadə üçün 9500 manat və gerb rüsumları markası üçün 18 manat göndərdiyini bildirir, konsulluğun yerləşdiyi Şepelev küç. 25 (indiki Vaja Pşavela küç.) ünvanına bir divar və bir stolüstü telefon aparatının gətirilməsini xahiş edirdi¹⁹⁹. Həmin gün o, Batum şəhəri və vilayətinin fəvqəladə komissarına müraciət edərək 1920-ci il 17 iyulda milislər tərəfindən müsadirə olunmuş konsulluğa məxsus 2 atın və arabanın qaytarılmasını istəyirdi²⁰⁰. Sonrakı yazışmalardan bu atların konsulluğa qaytarıldığı bəlli olur. Belə ki, konsul Batum şəhərində atların rekvizisiya komissiyasına göndərdiyi 19 dekabr 1920-ci il tarixli 705 nömrəli məktubunda konsulluğun sərəncamında Azərbaycan hökumətinə məxsus 2 qızılı-kürən rəngli atın olduğunu bildirirdi²⁰¹.

Batum şəhəri və vilayətinin fəvqəladə komissarına 4 oktyabr 1920-ci il tarixli məktubunda konsul Ş.Hüseynov konsulluğun inzibati binasının sahəsinin genişləndirilməsi məsələsini qaldırırdı: “Mənə həvalə edilmiş konsulluğun bütün şöbələri və əməkdaşlarının bir hissəsi hazırda Şepelev küçəsi 25 ünvanında yerləşən 4 otaqdan ibarət evi tuturlar. Bu, tamamilə yetersizdir. Konsulluq və onun əməkdaşları üçün ən azı daha 4 otağın tələb olunduğu zərurətini nəzərə alaraq konsulluğun indiki binasının sahibinə məxsus olan və həmin həyətdə yerləşən dörd otaqlı əlavə tikilinin mümkün qədər tez bir zamanda konsulluq üçün rekvizisiya olunmasını sizdən xahiş edirəm. Sizə müraciət etməyimə səbəb şəxsi razılaşma yolu ilə müvafiq bina sahəsinin əldə edilməsinin tamamilə qeyri-mümkünlüyündən qaynaqlanır”²⁰².

Çox keçmədən Ş.Hüseynov sözügedən məsələ ilə bağlı başqa bir təşəbbüs irəli sürərək konsulluğun sabiq baş konsul Mahmud bəy Əfəndiyevin özü və qardaşının ailəsinin yaşadığı Vladikavkazskaya/Vladikavkazskaya küçəsi 4 ünvanına, Poznyaka məxsus binaya yerləşdirilməsini təklif edir. Bu barədə Gürcüstan Respublikasının Batum şəhəri və vilayətində xüsusi səlahiyyətli nümayəndəsinə 25 noyabr 1920-ci il tarixli məktubunda o, təklifini əsaslandıraraq yazırdı: “Mənə həvalə edilmiş konsulluq Şepelev küç. 25 ünvanında, Ticarət şöbəsi isə Olqa/Olqinskaya küç. 31 (indiki Vaxtanq Qorqasali küç. – F.V.) ünvanında yerləşir. Hər iki bina həm dəftərxana üçün uyğunlaşdırılması mümkün olmadığına, həm də otaqlarının sayının azlığına görə, öz təyinatına uyğun deyil, xüsusən nəzərə alınsa ki, Azərbaycanla Gürcüstan arasında ticarət sazişi imzalandıqdan sonra konsulluq məsələləri və ticarət əməliyyatları ilə bağlı iş genişlənəcəkdir. Bu narahatlıqları həmçinin hər iki müəssisənin – konsulluğun

¹⁹⁹ Ş.Hüseynovun Batum telefon şəbəkəsinə məktubu, 30.09.1920, № 192 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 111, v. 3.

²⁰⁰ Ş.Hüseynovun Batum şəhəri və vilayətinin fəvqəladə komissarına məktubu, 30.09.1920, № 191 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 111, v. 2.

²⁰¹ ARDA, f. 28, s. 1, iş 111, v. 83.

²⁰² Ş.Hüseynovun Batum şəhəri və vilayətinin fəvqəladə komissarına məktubu, 04.10.1920, № 202 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 111, v. 7.

və Ticarət şöbəsinin eyni binada yerləşməsi zərurətini nəzərə alaraq mənə tabe olan müəssisələr üçün Vladıqafqaz küçəsi 4 ünvanında yerləşən evin üst mərtəbəsində doktor Fazıl bəy və dul qadın Əfəndiyevanın vahid ailələri tərəfindən tutulmuş otaqların, eləcə də alt mərtəbədə evin sahibi Poznyakin tutduğu otaqları həyətə fliqeli (əlavə artırması) ilə birlikdə azad olunmasına sərəncam vermənizi xahiş edirəm. Birinci ailəyə hazırda konsulluğun yerləşdiyi sahə, Poznyaka isə Ticarət şöbəsi yerləşdiyi sahə verilə bilər²⁰³.

Növbəti aylara aid arxiv materiallarından konsulluğun ünvanının dəyişmədiyini ehtimal etmək mümkündür. Belə ki, 1921-ci ilin ikinci yarısında tərtib olunmuş sənəddə qeyd olunurdu: “Konsulluq 4 otaqdan və zirzəmidən ibarətdir. Otaqların birində ümumi dəftərxana, o birində konsulun kabinet, üçüncüdə katibin otağı və kabinet, dördüncüdə isə kargüzər ailəsi ilə birlikdə yerləşirlər. Cari iş üçün bu sahə yetərlidir. Konsulluq gündə 2 dəfə – səhər və axşam işdən sonra yığışdırılır”²⁰⁴. Konsulluğun sənəddə əks olunan göstəriciləri Ş.Hüseynovun yuxarıda təqdim etdiyimiz 4 oktyabr 1920-ci il tarixli məktubunda Şepelev küçəsi 25-də yerləşən sahənin təsviri ilə uyğundur.

Konsulluq nəzdində Ticarət şöbəsi də öz ünvanını dəyişməmişdi və Olqa küçəsi 31 ünvanında yerləşən 5 otaqlı mənzildə icarə əsasında yerləşirdi²⁰⁵.

Konsul Ş.Hüseynov Batum Şəhər Milis İdarəsinə 11 oktyabr 1920-ci il tarixli məktubunda ASSR-in Batum konsulluğunun verdiyi yeni pasport vəsiqələrinin nümunəsini təqdim edirdi²⁰⁶. Eyni zamanda konsulluq Batum mətbuatında elan verərək bildirirdi ki, Azərbaycan vətəndaşı olan şəxslər konsulluqda qeydiyyat və müvafiq vəsiqə almağa dəvət olunurlar, bunun xaricində onlar öz maraqlarının konsulluq tərəfindən müdafiə olunma hüququndan istifadə edə bilməyəcəklər²⁰⁷.

Gürcüstan Teleqraf Agentliyindən konsulluğa ünvanlanmış 18 oktyabr 1920-ci il tarixli məktubda bildirilirdi ki, həmin il 20 oktyabrdan Agentlik informasiya bülleteni buraxacaq və bu bülleten yazı makinası ilə yığılıb yalnız abunəçilərə paylanacaq; aylıq abunə haqqı 15 min manatdır²⁰⁸. Konsulluq sözügedən bülletenə abunə olaraq noyabrın 1-nə qədər abunəlik haqqını göndərmişdi²⁰⁹.

Konsul Ş.Hüseynovun Batum şəhəri və vilayətinin fəvqəladə komissarına 1920-ci ilin oktyabr və noyabr aylarında yazdığı məktublarda ASSR-in Batumdakı Ticarət şöbəsinin anbarlarının mühafizəçiləri Məcid Deksavoyun 69082 nömrəli və İslam bəy Bekovun 45412 nömrəli “Naqan” tipli revolverləri (1920-ci ilin oktyabr

²⁰³ Ş.Hüseynovun Gürcüstanın Batum şəhəri və vilayətində xüsusi səlahiyyətli nümayəndəsinə məktubu, 25.11.1920, № 418 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 111, v. 51.

²⁰⁴ ARDA, f. 28, s. 1, iş 697, v. 94.

²⁰⁵ ARDA, f. 28, s. 1, iş 144, vv. 104-104 arx.

²⁰⁶ Ş.Hüseynovun Batum Şəhər Milis İdarəsinə məktubu, 11.10.1920, № 221 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 111, v. 12.

²⁰⁷ «Батумская жизнь» qəz., 1920, 14 oktyabr, № 83, s. 1

²⁰⁸ ARDA, f. 28, s. 1, iş 111, v. 26.

²⁰⁹ Konsulluğun Gürcüstan Teleqraf Agentliyinə məktubu, 22.10.1920, № 290 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 111, v. 27.

ayında yazılmış 243 nömrəli məktub), konsulluğun işçisi Nikolay Korotkovun 9923 nömrəli “Naqan” tipli revolveri (14.10.1920-ci il tarixli 246 nömrəli məktub), Ticarət şöbəsinin anbarlarının mühafizəçisi Cavad Həsənovun 2928 nömrəli revolveri (22.10.1920, № 293), konsulluğun əməkdaşı Aslan Oruc oğlunun 69890 nömrəli “Naqan” tipli revolveri və 65672 nömrəli rus nümunəli tüfəngi (09.11.1920, № 382) üzərlərində daşımalarına icazə istənilirdi²¹⁰.

Konsul Ş.Hüseynov Batum şəhəri və vilayətinin fəvqəladə komissarına 29 oktyabr 1920-ci ildə yazdığı məktubda ASSR vətəndaşı, Gəncə şəhər sakini Səadət Xəlil oğlu Ələmdarzadənin motorlu qayıqdan düşərkən həbs olunduğunu bildirərək onun təcili azad olunması və ya ən azından nə üçün saxlanılması barədə məlumat verilməsini xahiş edirdi²¹¹. Ş.Hüseynov eyni məsələ ilə bağlı daha bir məktubunda S.Ələmdarzadənin həbsi ilə bağlı ASSR-in Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsinə hələ də məlumat verilmədiyini qeyd edir, eyni zamanda 5 noyabrda həbs olunmuş Yəhya Zahir oğlu və Ağahüseyn Mustafayev barədə məlumatların təqdim olunmasını xahiş edirdi²¹².

Ş.Hüseynovun Batum fəvqəladə komissarına 1920-ci ilin oktyabr ayında yazılmış digər bir məktubunda konsulluğun əməkdaşı Pavel Qonçarovun ərizəsinin surəti göndərilərək konsulluq əməkdaşları üçün bina rekvizisiyası məsələsi həll olunana qədər onun hazırda yaşadığı binada qalmasına icazə istənilir və ya boş olan barakların birinə keçirilməsi xahiş olunurdu²¹³. Bu məktubun surəti sonradan konsulluq tərəfindən fəvqəladə komissarın xələfinə – Gürcüstan Demokratik Respublikasının Batum şəhəri və vilayətində xüsusi səlahiyyətli nümayəndəsinə də göndərilmişdi²¹⁴.

Həmin gün eyni ünvana göndərdiyi başqa bir məktubunda Ş.Hüseynov Şirvani Abbas və Məşədi Rza Səfər oğlu adlı həmvətənlərinin həbs olunduğunu, birincinin Batum şəhərinin 5-ci komissarlığında saxlanıldığını, o birinin isə 14 noyabrda Kutais həbsxanasına göndərildiyini bildirərək hər ikisinin təcili azad olunmalarını və ya ən azından nə üçün saxlandıqları barədə bilgi verilməsini xahiş edirdi²¹⁵. Eyni zamanda o, Batum şəhərinin milis rəisinə sorğu ünvanlayaraq 1920-ci ilin oktyabr və noyabr aylarında həbs edilmiş Azərbaycan vətəndaşları barədə, onların harada saxlanıldığını və ya hansı qurumun sərəncamına göndərildikləri göstərilməklə məlumat təqdim olunmasını istəyirdi²¹⁶.

²¹⁰ ARDA, f. 28, s. 1, iş 111, vv. 17-18, 28, 41.

²¹¹ Ş.Hüseynovun Batum şəhəri və vilayətinin fəvqəladə komissarına məktubu, 29.10.1920, № 321 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 111, v. 32.

²¹² Ş.Hüseynovun Batum şəhəri və vilayətinin fəvqəladə komissarına məktubu, 06.11.1920, № 362 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 111, vv. 40-40 arx.

²¹³ ARDA, f. 28, s. 1, iş 111, v. 34.

²¹⁴ Ş.Hüseynovun Gürcüstanın Batum üzrə səlahiyyətli nümayəndəsinə məktubu, 25.11.1920, № 429 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 111, v. 54.

²¹⁵ Ş.Hüseynovun Gürcüstanın Batum üzrə səlahiyyətli nümayəndəsinə məktubu, 25.11.1920, № 419 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 111, v. 52.

²¹⁶ Ş.Hüseynovun Batum şəhər milis rəisinə məktubu, 25.11.1920, № 427 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 111, v. 96.

Ş.Hüseynov Gürcüstan Respublikasının Batum üzrə xüsusi səlahiyyətli nümayəndəsinə 1920-ci ilin dekabrında müraciət edərək yazırdı: “19 oktyabrda Batum stansiyasında dəmir yolu milisinin əməkdaşları tərəfindən konsulluğun sürücüsü N.Korotkovdan ona məxsus 9923 nömrəli “Naqan” sistemli və 23626 nömrəli Smitt və Vesson sistemli iki revolver alınmışdır. Birinci revolverin daşınma hüququna dair sizin dəftərxananızda imzalı icazə var. O biri revolverə daşınma hüququ verilməsi barədə isə hələ tərəfindən vəsatət qaldırılmayıb. Həm keçmiş fəvqəladə komissara, həm də sizə şəxsən hər iki revolverin qaytarılması xahişi ilə müraciət etmişdim. Söz verilməsinə baxmayaraq, onları hələ qaytarmayıblar. Xahiş edirəm, hər iki revolverin qaytarılmasına dair göstəriş verəsiniz, çünki onlar konsulluğa lazımdır”²¹⁷. Ş.Hüseynovun Batum stansiyasının milis rəisinə 1920-ci il 27 dekabrda göndərdiyi məktubdan onun müraciətinə müsbət baxıldığı məlum olur. Belə ki, məktubda bildirilirdi: “Gürcüstan Respublikasının Batum şəhəri və vilayətində xüsusi səlahiyyətli nümayəndəsinin 14 dekabr tarixli telefoqramı əsasında konsulluğun kargüzarı Səlim Qolov konsulluğun sürücüsü Nikolay Korotkovdan alınmış revolverləri götürmək üçün göndəriləcək”²¹⁸.

Konsul Ş.Hüseynov Batum Xüsusi şöbəsinə 12 dekabrda ünvanladığı məktubunda Azərbaycanın Gürcüstandakı missiyasının adyutantı Əsgər Məmməd oğlunun həmin gün səhər vağzalda əlindən alınmış şəxsiyyət vəsiqəsinin konsulluğa göndərilməsini xahiş edirdi²¹⁹.

Batum mənzil komissiyasına 27 dekabrda yazdığı məktublarda Ş.Hüseynov konsulluq nəzdində Ticarət şöbəsinin katibi A.M.Damaskinə Sadoviy döngəsində Lyubomirski-Tidemana məxsus evdə yaşadığı bir otaq üçün order verilməsini²²⁰, eləcə də ASSR Xalq Xarici Ticarət Komissarlığının əməkdaşı Mixail Pavloviç Tumanova və ailəsinə onların Morskaya küç. 17 (indiki 26 may küç.) ünvanında yerləşən rekvizisiya olunmuş şəxsi evlərində 3 otaq ayrılmasını xahiş edirdi²²¹.

Batum Konsulluğu 1 oktyabr 1920-ci ildə həkim Raltseviçə yazılı müraciət edərək konsul Şeyxəli Hüseynov və konsulluğun katibi Paşa Sultanovun vəba əleyhinə peyvənddən azad olmaları barədə iki ayrıca arayışın verilməsini xahiş edir, eyni zamanda həkim Artazyanın bununla bağlı müvafiq arayışlarını müraciətə əlavə edirdi²²². Həkim Raltseviçə səhəri gün ünvanladığı məktubunda isə konsulluq həkim Artazyanın

²¹⁷ Ş.Hüseynovun Gürcüstanın Batum üzrə səlahiyyətli nümayəndəsinə məktubu, dekabr, 1920, № 637 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 111, vv. 77-77 arx.

²¹⁸ Ş.Hüseynovun Batum stansiyasının milis rəisinə məktubu, 27.12.1920, № 764 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 111, v. 93.

²¹⁹ ARDA, f. 28, s. 1, iş 111, v. 78.

²²⁰ Ş.Hüseynovun Batum mənzil komissiyasına məktubu, 27.12.1920, № 758 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 111, v. 87.

²²¹ Ş.Hüseynovun Batum mənzil komissiyasına məktubu, 27.12.1920, № 762 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 111, v. 92.

²²² Konsulluğun Raltseviçə məktubu, 01.10.1920, № 195 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 111, v. 4.

Ömər Heydərov və Əliyar Əmircanova vəba əleyhinə peyvənd vurulduğu barədə arayışını təqdim edərək adicəkilən şəxslərə xidməti zərurətlə əlaqədar təcili Tiflis şəhərinə, oradan isə Azərbaycana getmələri üçün Batum şəhərindən çıxışa buraxılış icazəsi verilməsini xahiş edirdi²²³. Ömər Heydərov mühəndis, Əliyar Əmircanov isə konsulluğun əməkdaşı idi [Qeyd edək ki, həmin dövrdə Azərbaycanın xarici siyasət qurumunda Əliyar Əmircanov ad-soyadlı iki nəfər çalışırdı. Onlardan biri – 1897-ci ildə Şəkiddə doğulmuş Əliyar bəy Hacı bəy oğlu Əmircanov 1920-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti XİN-nə işə düzələrək ümumi şöbədə kargüzər vəzifəsini icra etmiş, həmin il 1 apreldən siyasi şöbəyə keçirilərək XİN katibinin köməkçisi təyin olunmuş, Azərbaycan sovetləşəndən sonra Xalq Xarici İşlər Komissarlığında kargüzər vəzifəsini tutmuşdur²²⁴. Digər Əliyar Əmircanov isə Azərbaycan SSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığında kuryer vəzifəsində çalışmışdır. Sözügedən komissarlığın işlər müdiri İbrahimov Gürcüstanın Azərbaycan SSR-dəki diplomatik nümayəndəliyindən Azərbaycanın RSFSR-dəki diplomatik nümayəndəliyinə pul aparması üçün Tiflisə gedən Azərbaycan SSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığının xüsusi kuryeri Ə.Əmircanova buraxılış verilməsini xahiş edirdi²²⁵. 1921-ci ilin sənədlərində onun adına Türkiyənin Moskvadakı diplomatik missiyasının kuryeri qismində rast gəlinir. Türkiyənin ASSR-də nümayəndəliyinin müraciəti əsasında ASSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığı ASSR Dəmir Yolları İdarəsindən Moskvaya gedən Türkiyənin Moskvadakı missiyasının diplomatik kuryeri Əliyar Əmircanova xidməti vəqonda yer ayrılmasını xahiş edirdi²²⁶].

Konsulluqdan Batum stansiyasının rəisinə 1920-ci il 3 oktyabrda göndərilmiş məktubda həmin gün Batum stansiyasından yola düşəcək 6 nömrəli qatarla Azərbaycan SSR diplomatik nümayəndəsinin xidməti vəqonunun qoşulması xahiş olunurdu. Ş.Hüseynovun Batum stansiyasının rəisinə ünvanladığı digər məktublarda Tiflis qatarına biletlərin verilməsi xahişi öz əksini tapırdı. Həmin məktublarda Ş.Hüseynov 1920-ci ilin oktyabr-dekabr aylarında müavininin və konsulluğun əməkdaşlarının, eləcə də Ticarət şöbəsinin əməkdaşlarının ailələri üçün 10 oktyabrda Tiflis qatarına 16 ikinci dərəcəli biletin (onlardan 2-si uşaq bilet), Azərbaycan SSR-in Tiflisdəki diplomatik nümayəndəliyinin mühasibi A.Satuyants üçün 1-ci dərəcəli biletin, konsulluğun diplomatik kuryeri Əbdülhəmid Nəcəf oğluna 2-ci dərəcəli biletin, konsulluğun əməkdaşı Anatoli Damaskinə 1-ci dərəcəli biletin, ASSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığının əməkdaşı N.A.Tolstonoqova 15 noyabr Tiflis qatarı üçün bir 1-ci dərəcəli biletin, ASSR-in Gürcüstanda diplomatik nümayəndəliyinin hərbi adyutantu Ə.Əsgərova 8 dekabr üçün 1-ci dərəcəli bir biletin, eləcə də ASSR-in Gürcüstandakı

²²³ Konsulluğun Raltseviçə məktubu, 02.10.1920, № 197 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 111, v. 5.

²²⁴ M.Mərdanov. Ə.Tahirzadə, göstərilən əsər, II cild, Bakı, 2019, s. 463-468; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici İşlər Nazirliyinin şəxsi heyəti, Bakı, 2000, s. 10; ARDA, f. 970, s. 2, iş 157, v. 44.

²²⁵ ARDA, f. 28, s. 1, iş 101, v. 130.

²²⁶ ARDA, f. 28, s. 1, iş 28, v. 126.

diplomatik nümayəndəliyinin kuryeri Velovayaya, konsulluğun əməkdaşı Qriqori İvanoviç Tsxakayaya, konsulluğun əməkdaşı Yusif Qazızadəyə biletlərin ayrılmasını xahiş edirdi²²⁷.

Ş.Hüseynov 1920-ci ilin noyabr ayında Batum şəhər xəstəxanasına ünvanladığı məktublarda konsulluğun əməkdaşları Veysəl Akif oğlu²²⁸ və İslam bəy Bekovun müalicə üçün xəstəxanaya yerləşdirilməsini xahiş edirdi²²⁹.

1920-ci ilin noyabr ayında Yusuf adlı şəxs Şeyxəli Hüseynova öz xətti ilə məktub yazaraq onun Batuma konsul vəzifəsinə təyinatı xəbərindən sevincini ifadə edir və bunları arz edirdi: Fevral ayından pul almayırıq. Hakimiyyət uğrunda intriqalar bizə zərər vurdu. Başqa şəhərdə qonaq kimi otururuq. Konsulluq üçün kiçik bir bina tutmağı və katib Həşim bəyi saxlamağı (3 ildir bizim buradakı missiyada çalışır, əvvəl Topçubaşovun missiyasında çalışırdı), ona pasport qeydiyyatları səlahiyyətini verməyi düşünürəm. Kiçik binada bir əməkdaşın saxlanması, jurnal və kağızla 200 lirə lazımdır. Bu 200 lirəni tapa bilsəniz böyük milli iş görmüş olardınız. Qardaşım oxumağa Parisə gedir...²³⁰. Məktubu yazan şəxsin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Türkiyədəki diplomatik nümayəndəsi Yusif Vəzirov (Yusif Vəzir Çəmənəminli) olduğunu təxmin edirik.

Konsulluq özünün əsas funksiyasından başqa Azərbaycan SSR hökumətinin ticarət əməliyyatlarını da icra edirdi. Bu əməliyyatlar neft məhsullarının realizə edilməsindən, malların alınıb Azərbaycana göndərilməsindən ibarət idi²³¹.

Konsul Ş.Hüseynovun Batum şəhəri və vilayətinin fəvqəladə komissarına 11 oktyabr 1920-ci il tarixli məktubunda Gürcüstanın yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən "Suxum" firmasının anbarında ASSR-ə məxsus olan 46 min pud kerosinin möhürləndiyi bildirilərək qeyd olunurdu: "Hesab edirik ki, dost xarici ölkənin mülkiyyətinə qarşı belə tədbir anlaşılmazlığın nəticəsi ola bilərdi, xahiş edirəm, qeyd olunan anbardan plombun çıxarılmasına göstəriş verəsiniz"²³².

Konsulun neft sənayeçisi Mirtağı Mirbabayevə 28 noyabr 1920-ci il tarixli məktubunda yazılırdı: "Cari ilin 17 may qəbzinə görə, siz ASSR hökumətinə 170 min manat verməlisiniz. Bu məktubu aldıqdan sonra 2 gün ərzində həmin məbləği mənə gətirin, yoxsa məhkəmə tədbirləri görülcək"²³³. Mirtağı Mirbabayevin Bakı şəhərində yerləşən Ticarət-Neft-Sənaye kontorunun Batum şöbəsi olan və Batumda

²²⁷ Ş.Hüseynovun Batum stansiyasının rəisinə məktubları, 03.10.1920, № 198, 09.10.1920, № 210, 27.10.1920, № 311, 30.10.1920, № 339, 03.10.1920, № 198, 15.11.1920, № 393, 08.12.1920, № 629, dekabr, 1920, № 661, 18.12.1920, № 698, 25.12.1920, № 742, 01.11.1920, № 338, 27.11.1920, № 560 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 111, vv. 6, 9, 31, 33, 36, 47, 73, 79, 82, 85.

²²⁸ Ş.Hüseynovun Batum şəhər xəstəxanasına məktubu, // ARDA, f. 28, s. 1, iş 111, v. 35.

²²⁹ Ş.Hüseynovun Batum şəhər xəstəxanasına məktubu, // ARDA, f. 28, s. 1, iş 111, v. 59.

²³⁰ ARDA, f. 28, s. 1, iş 111, vv. 62-62 arx.

²³¹ ARDA, f. 28, s. 1, iş 697, v. 93.

²³² Ş.Hüseynovun Batum şəhəri və vilayətinin fəvqəladə komissarına məktubu, 11.10.1920, № 224 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 111, v. 14.

²³³ Ş.Hüseynovun M.Mirbabayevə məktubu, 28.11.1920, № 563 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 111, v. 63.

Loris-Melikov küç. 6 (indiki Noe Jordaniya küç.) ünvanında yerləşən “Hermes” ticarət evindən konsulluğa səhəri gün göndərilən cavab məktubunda M.Babayevin 13 noyabrda İstanbula getdiyi vurğulanaraq qayıdan kimi qeyd olunanlar barədə məlumatlandırılacağı bildirilirdi²³⁴.

Konsul Şeyxəli Hüseynovun Batum şəhərinin 5-ci komissarlığının rəisinə 13 dekabr 1920-ci il tarixli müraciətində Türkiyə təbəəli Arxavi sakini Dursun Eyyub Yazıncıoğlunun 1919-cu ilin avqust ayında Trabzonda ona verilmiş Azərbaycan kerosininə görə yaranmış 503 türk lirəsi məbləğində borcunu qaytarmadığı vurğulanaraq D.E.Yazıncıoğlunun hazırda kommərsiya işləri ilə əlaqədar Batumda olduğu bildirilir və borc pulun alınmasında köməklik göstərilməsi xahiş olunurdu²³⁵.

6 yanvar 1921-ci ildə Tiflisdən Bakıya – Rusiya Kommunist Partiyasının Qafqaz Bürosuna göndərilmiş sənəddə 1920-ci ilin sonuna yaxın Ş.Hüseynovun arvadının ASSR-in Tiflisdəki diplomatik nümayəndəsi Müslüm İsrəfilovun arvadı və konsulluğun hələ Bakıda ikən sovet xüsusi xidmət qurumları tərəfindən izlənilmiş əməkdaşı Ə.Əmircanovla birlikdə Trabzona getdikləri bildirilirdi. Eyni zamanda dolaşan şayiələrə görə, Ş.Hüseynovun M.İsrəfilovla birlikdə Gürcüstan hüdudlarını tərk etməyə hazırlaşdıqları qeyd olunurdu²³⁶.

Sözgedən sənəddə yazılanlara tez bir zamanda reaksiya verilir və həm M.İsrəfilov, həm də Ş.Hüseynov eyni vaxtda təcili Bakıya çağırılırlar. Onların hər ikisi İnkilab Komitəsi barələrində xüsusi qərar qəbul edənədək rəhbərlik etdikləri missiyanı aktla onları əvəz edəcək əməkdaşa təhvil verməli idilər. Batumda konsul vəzifəsinin icrası Azərbaycanın Tiflisdəki diplomatik nümayəndəliyinin kargüzarı Mirzə Davud Rəsulzadəyə həvalə olunmuşdu və o, 20 yanvar 1921-ci ildə aktla konsulluğun sənədlərini Ş.Hüseynovdan qəbul etmişdi²³⁷.

ASSR-in GDR-dəki diplomatik nümayəndəsi v.i.e. R.Nəcəfov 1 fevral 1921-ci ildə xalq xarici işlər komissarı M.D.Hüseynova bildirirdi: “Sizə teleqrafla mənim çağırışım Şeyxəli Hüseynovun gəldiyini bildirmişdim. Sizin təlimatlara uyğun olaraq onu nəzakətlə və mehribanlıqla qarşıladım. Bəlkə də, başqa bir vəzifəyə təyin olunacağına işarə edərək onu hər cür Bakıya getməyə razı salmağa çalışdım. Ancaq o, Bakıya getməkdən boyun qaçırır və bunu özünün, görünür, son fəzaya girmiş xəstəliyi ilə izah edirdi. Bu barədə o sizə şifrəli teleqram göndərib. Sizdən təlimat gələnədək onu burada saxlayıram. O ya tam vəzifədən azad olunmasını, ya da sizin ona verdiyiniz məzuniyyət haqqından istifadə edilməsini xahiş edir”²³⁸.

Şeyxəli Hüseynov öz əlyazısı ilə M.D.Hüseynova ona qarşı ədalətsizliklərdən gileylənərək yazırdı: “Əziz Davud! Gözlədiyim baş verdi. Sənə bir neçə dəfə demişdim ki, sən bütün üstünlüklərinlə yanaşı, bir çatışmazlığın da var: hər cür şayiələrə

²³⁴ ARDA, f. 28, s. 1, iş 111, v. 64.

²³⁵ Ş.Hüseynovun Batum şəhərinin 5-ci komissarlığının rəisinə məktubu, 13.12.1920, № 660 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 14, v. 21.

²³⁶ ARPIİİSSA, f. 1, s. 2, iş 18, vv. 25-25 arx.

²³⁷ ARDA, f. 28, s. 1, iş 698, v. 10-10 arx.

²³⁸ R.Nəcəfovun M.D.Hüseynova məktubu, 01.02.1921, № 4 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 91, vv. 28-29 arx.

inanmağın, hətta sənin səmimi dostlarına qarşı. Onların sırasında mən də var idim. Mən vicdanla mənə tapşırдың işə xidmət etmişəm və həmişə sənə sadıq olmuşam. Ancaq missiyanı mühasirəyə almış bədniyyətlər və əks-inqilabçılar öz işlərini gördülər; barəmdə hər cür yalan yaydılar. Buna əsasları olmadan mənim adımlı Müslümün (M.İsrafilov – F.V.) adı ilə bağladılar və məndən qurtulmaq üçün istifadə etdilər. Mən bədbəxtlikdən Müslümlə Petroqraddan tələbəlik dövründən dost olmuşam. Buraya gəlmiş missiyanın kargüzarı Rəsulzadə dedi ki, barəmdə M.D.Hüseynova məruzə yazıblar. Mən özümə borc bilirəm deyim ki, missiya və Batumdakı konsulluqda baş verənlər Gürcüstandakı təmsilçilik müəssisələrində çevrilişdir. Missiyanın başında kim durdu – “kommunist” Nəcəfov, Batum konsulluğunun başında kim durdu – “kommunist” Rəsulzadə (Onların hər ikisi 1937-ci ildə Stalin repressiyasına məruz qalırlar – F.V.). Bu kommunistlərə qarşı kampaniyadır və Müsavat hakimiyyəti dövründə “gəncəllilərin hökmranlığı” idi, indi isə “irəvanlılar və naxçıvanlıların hökmranlığı”dır. Sən sonradan görəcəksən. Batum konsulluğunun ilkin reviziyası və hesabatı aparılıb, nəticələrini güman ki, sənə deyəcəklər. Mən sənə kömək üçün müalicəmi kəsib sənin Batum konsulu vəzifəsini tutmaq təklifini qəbul etmişəm. Sən mənə vicdan sözü verdin ki, müalicəyə sanatoriyaya getmək üçün maddi imkan yaradacaqsan və mən bu barədə sənə məktub göndərdim. Birdən Nəcəfov konsulluğu təcili “yoldaş” Rəsulzadəyə təhvil verməyi və növbəti təlimatları almaq üçün Tiflisə gəlməyi “təklif” edir. Ancaq görünür ki, o mənimlə kobud davranaraq səhvə yol verdi, əminəm ki, sənin xəbərin olmadan. Sonradan sənə mən barədə yalan informasiya verəcəklər. Xahiş edirəm, sən komissiya yarat, qoy bu məsələni bu “cənabların” ayıbına reviziya etsinlər. Mən daha işləyə bilmirəm və qəbirə yaxınam. Ancaq sən bu məsələni ayırd etməlisən. Mən səndən xahiş edirəm və əgər sağ qalsam, sənə nə vaxtsa faydalı olaram. Lazım olsa, Bakıya gələrəm, çünki mənim üçün fərqi yoxdur, son aylarımı yaşayıram. Xahiş edirəm, təcili bu məsələnin araşdırılması üçün sərəncam ver. Ümid edirəm, yazacaqsan. İndiyədək arvadım və qardaşımı göndərməyiblər, axı sən söz vermişdin ki göndərəcəksən. Axı mənim arvadım da xəstədir, ona baxan yoxdur və indi çox çətinlikdədir. Xüsusən mən indi işsizəm və bilmirəm necə yaşayacağım. Davud, sən nə vaxtsa hər şeyi öyrənəcəksən. Mən sənin üçün çox şeyləri qurban verdim, çox şeyləri qorudum və sənin üçün ən yaxşı dost idim. Mən gözləməyə davam edirəm. Sənin Şeyxəlin. Batum, 25 yanvar 1921”²³⁹.

Qeyd olunmalıdır ki, Şeyxəli Hüseynov vərəm xəstəliyindən əziyyət çəkirdi və müalicə üçün tez-tez Axısqa bölgəsində yerləşən Abastumana gedirdi. Xalq Xarici İşlər Komissarlığının işlər müdiri İbrahimov 23 avqust 1920-ci ildə Gürcüstanın Azərbaycan SSR-dəki diplomatik nümayəndəliyinə müraciət edərək xalq komissarının sərəncamına əsasən müalicə məqsədilə Abastumana gedən Azərbaycan İnqilab Komitəsinin İranda səlahiyyətli nümayəndəsinin müavini Şeyxəli Hüseynov üçün Gürcüstana buraxılış verilməsini xahiş etmişdi²⁴⁰.

Ş.Hüseynovu əvəz edən M.D.Rəsulzadə konsul vəzifəsini müvəqqəti, 1921-ci

²³⁹ ARDA, f. 28, s. 1, iş 91, vv. 30-31 arx.

²⁴⁰ Xalq Xarici İşlər Komissarlığından Gürcüstanın ASSR-dəki diplomatik nümayəndəliyinə məktub, 23.08.1920, № 151 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 101, v. 58.

ilin 20 yanvardan etibarən müəyyən fasilələrlə Batumda qalmaqla 4 ay müddətində icra etmişdir. “Sakartvelo” qəzeti 26 yanvar 1921-ci il tarixli sayında M.D.Rəsulzadənin Batumda artıq öz vəzifəsinin icrasına başladığı barədə məlumat dərc edirdi²⁴¹.

Qeyd edək ki, Stalin repressiyasının qurbanlarından olan tanınmış ziyalı Mirzə Davud Məsim bəy oğlu Rəsulzadə (1900-1943) bundan öncə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyində kargüzarın köməkçisi və kargüzar, Azərbaycan SSR-in Tiflisdə yerləşən diplomatik nümayəndəliyində kargüzar vəzifələrini tutmuş, Batumdakı diplomatik fəaliyyətinə paralel olaraq Tiflisdə Azərbaycan SSR-in Gürcüstandakı diplomatik (sonradan səlahiyyətli) nümayəndəliyinə müvəqqəti əsasda diplomatik (sonradan səlahiyyətli) nümayəndənin müavini qismində rəhbərlik etmiş, 1921-ci ilin iyul ayında Azərbaycan SSR-in Türkiyədəki diplomatik nümayəndəliyinə I katib vəzifəsinə təyin olunaraq Ankaraya, daha sonra konsul vəzifəsində Trabzona göndərilmişdir*.

M.D.Rəsulzadənin Azərbaycan SSR xalq xarici işlər komissarına Batumdan 30 yanvar 1921-ci ildə ünvanladığı məktubda qeyd olunurdu: “Keçən ilin 2 oktyabrında sabiq xalq xarici işlər komissarı (xarici işlər naziri – F.V.) Hacinski tərəfindən

²⁴¹ Sakartvelos respublika” qəz., 1921, 26 yanvar, № 18.

* **Mirzə Davud Rəsulzadənin qızı** Gülnarə Rəsulzadə-Kvançaxadzenin xatirələrindən aydın olur ki, atası 1900-cü ildə Gəncədə bəy ailəsində doğulmuş və həmin şəhərdə rus gimnaziyasını bitirmişdir. Sonra Tiflisə gələrək burada mühəndislik ixtisası üzrə təhsil almaq üçün ali məktəbin Hidromexanika fakültəsinə qəbul olmuşdur. Həmin dövrdə Tiflisin Çuxuret məhəlləsindəki Qori küçəsində icarədə yaşamış və diplomatik fəaliyyətə başlayana qədər Su təsərrüfatı idarəsində çalışmışdır. M.D.Rəsulzadə 1921-ci ilin yayında Ankaraya getməzdən əvvəl Tiflisdə qonşusu, hərbi həkim Aleksandr Fyodoroviç Semyonovun qızı Yevgeniya (Jenya) Semyonova ilə evlənmişdir. Bu evlilikdən 10 il sonra dünyaya gəlmiş Gülnarə xanım bu cütlüyün yeganə övladı olmuşdur. M.D.Rəsulzadə Türkiyədən Tiflisə qayıtdıqdan sonra məhsuldar ictimai fəaliyyət göstərmiş, bu şəhərdə Azərbaycan türkcəsində nəşr olunan “Yeni fikir” (sonradan “Sovet Gürcüstanı”, indiki “Gürcüstan” qəzeti), “İşıq yolu” (1927-1928) və “Yeni kənd” (1930) qəzetlərinin redaktoru olmuş, latın qrafikalı yeni Azərbaycan əlifbasının hazırlanmasında fəal iştirak edərək – “yeni türk əlifbası” üzrə Tiflis Komitəsinin sədri olmuşdur. Həmin komitə 1926-cı ilin may ayından etibarən “Dan yıldızı” adında aylıq ədəbi, elmi, ictimai dərgi buraxırdı. Bir müddət qayınatasının Qori küçəsi № 16 ünvanındakı evində yaşayan M.D.Rəsulzadə və ailəsi sonradan Vera məhəlləsində Araçvi küçəsində mənzillə təmin olunurlar. M.D.Rəsulzadə 1924-1925-ci illərdə Axalkələk Qəza İcraiyyə Komitəsinin sədr müavini, 1925-1927-ci illərdə Borçalı Qəza İcraiyyə Komitəsinin sədri vəzifəsində çalışırdı. O, 1931-1932-ci illərdə qısa müddətdə Azərbaycan Kommunist Partiyasının Naxçıvan Vilayət Komitəsinin məsul katibi vəzifəsini tutduqdan sonra həmin ilin sonunda Gürcüstana qayıdıb Zaqafqaziya Kommunist Universitetinin tədris işləri üzrə prorektoru və “Partiya quruculuğu və leninizm” kafedrasının müdiri təyin olunur, 1933-cü ildə isə İqtisad İnstitutunun direktor müavini və «Социалистическое хозяйство Закавказья» (“Zaqafqaziyanın sosialist təsərrüfatı”) jurnalının redaksiya heyətinin üzvü olur. Çox keçmədən Azərbaycan SSR KP MK tərəfindən Azərbaycana dəvət olunur və partiyanın Salyan rayon komitəsinə rəhbərlik edir. Daha sonra Bakıda İncəsənət İşləri Komitəsinin idarəçisi və “Azərbaycan incəsənəti” jurnalının redaktoru vəzifəsində çalışır, 1934-cü ildə Azərbaycan Partiya Nəşriyyatına direktor təyin olunur. 14.05.1936 – 31.02.1937-ci il tarixlərində Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun rektoru vəzifəsini tutur. 1937-ci ilin 22 dekabrında gecə saat 2-də M.D.Rəsulzadə əmlakı müsadirə edilməklə həbs olunur. O, SSRİ Xalq Daxili İşlər Komissarlığının (NKVD) 9 iyul 1939-cu il tarixli qərarı ilə Maqadan vilayətinə 8 illik sürgünə göndərilir və 22 iyun 1943-cü ildə sürgündə – Xabarovsk diyarının Omçak qəsəbəsində ürək tutmasından həyatla vidalaşır. M.D.Rəsulzadə Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsinin 22 oktyabr 1956-cı il tarixli qərarı ilə bəraət alır [Bax: Г.Д.Расулзаде-Кванчхадзе. Всё изменяется, но не исчезает..., Тбилиси, 2019; Ə.Şərif. Keçmiş günlərdən. İkinci kitab. Adamlar (sənədli xatirələr), Bakı, 1986, s. 401-406; Ə.Paşayev, N.Bayramov, G.Qocayeva-Məmmədova, göstərilən əsər, s. 351, F.Rüstəmov. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin tarixi (1921-2021), I cild, Bakı, 2021, s. 91-92].

“Azvneştorg”un Tiflis və Batum nümayəndəliklərinin əsasnamə”si²⁴² (mətn içində istinadlar bizimdir – F.V.) təsdiq olunmuşdur. Bu əsasnamə respublikanın hər iki xarici ticarət qurumunun tərkibi, funksiyası və fəaliyyət qaydasını müəyyən edirdi. Ticarət şöbəsinin əməkdaşı Qinis Xalq Xarici İşlər Komissarlığından keçən ilin 30 oktyabrında 7470 nömrəli mandat²⁴³ götürmüşdür, onun üzərinə müvəqqəti Batum Ticarət şöbəsinin kollegiyasının sədri vəzifəsini icra etmək qoyulmuşdur. Bu şöbə Xalq Xarici Ticarət Komissarlığı tərəfindən təsdiq olunmuş xüsusi təlimata uyğun fəaliyyət göstərməlidir. Sonra keçən ilin 20 dekabrında mənim sələfim Şeyxəli Hüseynov Qinisə məktubla²⁴⁴ bildirib ki, xalq xarici ticarət komissarının müvəqqəti müavini Hüseynov və Xalq Xarici Ticarət Komissarlığının Gürcüstandakı nümayəndəsi Modebadzenin şifahi təlimatına görə, o – Ş.Hüseynov Qinis və Tsxakaya (Ticarət şöbəsinin hüquq məsləhətçisi) ilə bərabər “Azvneştorg” üçün Bakıya – “Azvneştorg”a baxılma və təsdiqə göndərilmədən müqavilələr imzalaya bilər, çünki Qinisin 7470 nömrəli mandatı və “Azvneştorg”un Tiflis və Batum nümayəndəlikləri barədə 2 oktyabr 1920-ci il əsasnaməsi qüvvədən düşüb. 2 oktyabr əsasnaməsini, Qinisin mandatını, Ş.Hüseynovun Qinisə məktubunu əlavə edir və məsələyə aydınlıq gətirilməsini xahiş edirəm”²⁴⁵.

Qeyd edək ki, həmin dövrdə Azərbaycan Xalq Xarici Ticarət Komissarlığının Batumdakı nümayəndəliyinə Bəhram Məlikov rəhbərlik edirdi²⁴⁶. N.Şur, M.Bağırov, D.Fərhadov, Qasım Əlizadə, Süleyman Vəli oğlu və A.Y.Sultanov sözügedən nümayəndəliyin azərbaycanlı əməkdaşları idilər²⁴⁷.

Azərbaycan “vneştorg”unun Batumda alışırla başladığı barədə 26 sentyabr 1920-ci il tarixli sayında məlumat dərc edən “Batumskaya jizn” qəzeti Batuma “Çirçə” gəmisi ilə gətirilmiş alman məhsullarının bu qurum tərəfindən alındığını yazırdı²⁴⁸. Həmin qəzet 19 noyabr 1920-ci ildə işıq üzü görmüş buraxılışında isə “Azvneştorg”un dərman, kağız və dəftərxana malları alıb Bakıya göndərmək üçün bazarların araşdırılması məqsədilə öz nümayəndəsini Tiflisə və Batuma ezam etdiyini bildirirdi²⁴⁹.

20 aprel 1921-ci ildə “Azvneştorg”un Batum şöbəsi fəaliyyətini dayandırır və onun inventarı Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan sosialist sovet respublikalarının müvafiq qurumlarının birləşdirilməsi nəticəsində yaradılmış Zaqafqaziya Xalq Xarici Ticarət Komissarlığının Batum şöbəsinə verilir²⁵⁰.

²⁴² ARDA, f. 28, s. 1, iş 89, vv. 6-6 arx.

²⁴³ ARDA, f. 28, s. 1, iş 89, v. 7.

²⁴⁴ ARDA, f. 28, s. 1, iş 89, vv. 8-8 arx.

²⁴⁵ M.D.Rəsulzadənin Azərbaycan SSR xalq xarici ticarət komissarına məktubu, 30.01.1921, № 148// ARDA, f. 28, s. 1, iş 89, vv. 5-9 arx.

²⁴⁶ ARDA, f. 28, s. 1, iş 91, vv. 4-5.

²⁴⁷ ASSR Xalq Xarici Ticarət Komissarlığının Gürcüstan nümayəndəliyindən ASSR-in GSSR-dəki səlahiyyətli nümayəndəliyinə məktub, 13.04.1921, № 646 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 3, vv. 34-34 arx.

²⁴⁸ «Батумская жизнь» qəz., 1920, 26 sentyabr, № 69.

²⁴⁹ «Батумская жизнь» qəz., 1920, 19 noyabr, № 114.

²⁵⁰ ARDA, f. 28, s. 1, iş 144, v. 7.

ASSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığı konsulluğa 8 fevral 1921-ci il tarixli məktubunda Komissarlığın əməkdaşı Y.Qasimovun müraciəti əsasında Mirəli Seyid Hüseynovun harada olduğu barədə məlumatın əldə edilməsinə köməklik göstərilməsi barədə təlimat verirdi²⁵¹. Qeyd olunmalıdır ki, Yusuf Qasimov Xalq Xarici İşlər Komissarlığının işlər müdürünə müraciət edərək əmisi Mirəli Seyid Hüseynovun 1920-ci il 10 martda Batuma getdiyini, Azərbaycanda baş vermiş aprel çevrilişindən sonra onunla əlaqənin itdiyini bildirmiş, konsulluq vasitəsilə köməklik göstərilməsini xahiş etmişdi²⁵².

1921-ci il 16 fevraldan 17 martadək Azərbaycan SSR-in Batum konsulluğu bütün əməkdaşları Gürcüstan Demokratik Respublikasının hökuməti tərəfindən həbs olunduğu üçün bağlı olmuşdur. Konsulluğun heyətinin həbsi Gürcüstanın sovet respublikaları ilə müharibəsi ilə əlaqələndirilirdi. Həmin dövrdə konsulluğun bir çox inventarı oğurlanmışdı²⁵³. Gürcüstan İnqilab Komitəsi milis komissarına təlimat vermişdi ki, Batumdakı Azərbaycan konsulluğu və Ticarət şöbəsinin əmlakının qarət olunması işi ilə bağlı təhqiqat aparılsın²⁵⁴.

Acarıstanda sovet hakimiyyəti elan olunduqdan sonra 17 mart 1921-ci ildən Azərbaycan SSR-in Batumdakı konsulluğu fəaliyyətini bərpa edir və ona faktiki eyni zamanda katib və konsulun müavini vəzifəsini tutan Paşa Sultanov* rəhbərlik edir²⁵⁵.

ASSR-in Gürcüstanda səlahiyyətli nümayəndəsinin müavini vəzifəsinə təyin olunmuş M.D.Rəsulzadə paralel olaraq konsulluğun işinə nəzarət etmək üçün 1921-ci il 29 martda yenidən Batuma gəlir və 16 aprelə qədər burada qalır²⁵⁶. 16 apreldən P.Sultanov konsul vəzifəsinin icraçısı qismində müstəqil şəkildə təmsilçiliyi idarə etsə də, bəzi rəsmi yazışmalarda konsul qismində M.D.Rəsulzadənin imzasına da rast gəlinir.

²⁵¹ Xalq Xarici İşlər Komissarlığının Azərbaycan SSR-in Batumdakı konsulluğuna məktubu, 08.02.1921, № 465// ARDA, f. 28, s. 1, iş 89, v. 13.

²⁵² ARDA, f. 28, s. 1, iş 89, v. 14.

²⁵³ ARDA, f. 28, s. 1, iş 697, vv. 85, 91.

²⁵⁴ «Правда Грузии» qəz., 1921, 30 mart, № 24.

* Naxçıvan şəhərində anadan olmuş **Paşa (Əlipaşa) bəy Ələkbər bəy oğlu Sultanov (1868-1942)** 1887-ci ildə Gəncə klassik gimnaziyasını, 1891-ci ildə isə Novorossiya (Odessa) Universitetinin Hüquq fakültəsini bitirmişdir. Bundan sonra Gəncə və Yekaterinodar şəhərlərində məhkəmə sistemində işləmişdir. 4 avqust 1918-ci ildə Rostov şəhərinin notariusu təyin edilmiş və Don hökuməti yıxılanadək bu vəzifədə çalışmışdır. 1919-cu il 16 sentyabrdan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Rostov şəhərində konsul agent-i təyin edilmiş və həmin ilin sonunda ailə vəziyyəti ilə əlaqədar geri çağırılmışdır. Azərbaycan SSR-in Batumdakı konsulluğunda diplomatik fəaliyyətindən sonra 1 yanvar 1922-ci ildən etibarən Bakı şəhərində xalq notariusu, 10 aprel 1924-cü ildən 4 sentyabr 1928-ci ilədək isə ardıcılıqla 5,4,1 və 2 sayılı notarial kontorların müdürü vəzifələrini tutmuşdur. Daha sonra "Azərneft"-in Hüquq Bürosunda tapşırıqlar üzrə əməkdaş, Bakı Sovetində hüquq məsləhətçisi, "Lektexsıryo"-nun Azərbaycan kontorunda və Azərbaycan Mikrobiologiya və Gigiyena İnstitutunda hesabdarlıq etmişdir. 15 sentyabr 1932-ci ildə Azərbaycan Xalq Maarifi Komissarlığı yanında Dil, Ədəbiyyat və Sənət Elmi-Tədqiqat İnstitutuna elmi işçi götürülmüş və bundan sonra Elmlər Akademiyası sistemində çalışmış, lüğətlərin hazırlanmasında fəal iştirak etmişdir. 27 oktyabr 1937-ci ildə xəstəliyi ilə əlaqədar işdən ayrılmalı olmuşdur [T.Kərimova (Т.Керимова), göstərilən əsəri, s. 496-497; M.Mərdanov, Ə.Tahirzadə, göstərilən əsər, VII cild, Bakı, 2023, s. 401-414; ARDA, f. 970, s. 1, iş 119, v. 1; s. 2, iş 157, vv. 17, 31 arx.; «Азербайджан» qəz., 1919, 24 sentyabr, № 204, s. 4].

²⁵⁵ ARDA, f. 28, s. 1, iş 697, vv. 85, 91.

²⁵⁶ ARDA, f. 28, s. 1, iş 697, v. 93.

14 aprel 1921-ci ildən Azərbaycan SSR-in Batumdakı konsulluğunun apardığı ticarət əməliyyatları və konsulluq nəzdindəki Ticarət şöbəsi "Azvneştorq"un Batumdakı səlahiyyətli nümayəndəsinin sərəncamına keçir. Ondan sonra konsulluğun işi, əsasən, pasport vəsiqələrinin verilməsindən, Azərbaycan SSR vətəndaşlarının maraqlarının qorunmasından, xüsusən onların yaşayış və ticarət məkanlarının, eləcə də digər əmlaklarının rekvizisiyası, mülkiyyətlərinə zərər yetirilməsi, qeyri-qanuni həbs olunmaları, qanunsuz ödənişlər və s. məsələlərdə hüquqlarının təmin olunmasından, siyasi və digər səbəblərdən xaricdə olan Azərbaycan vətəndaşlarının vətənə qayıtmalarına say göstərilməsi və bunun üçün əlverişli şəraitin yaradılması, ASSR vətəndaşlarının və hərbi mükəlləfiyyətlilərin qeydiyyatına alınması, Azərbaycana və xaricə gedənlərə buraxılış verilməsi (Azərbaycan SSR-in Tiflisdəki səlahiyyətli nümayəndəliyinin təlimatı ilə), vətənə dönməyə qayıqlara köməklik göstərilməsi, Tiflisdəki səlahiyyətli nümayəndəliyə və Xalq Xarici İşlər Komissarlığına xarici qəzet və informasiya materiallarının göndərilməsindən ibarət olur²⁵⁷.

15 may 1921-ci ildən konsulluqda kargüzarlıq Azərbaycan türkcəsində aparılır; xarici müəssisələrə sənədlər rus dilinə tərcüməsi ilə birlikdə göndərilir²⁵⁸.

Həmin dövrdə konsulluğun, az qala, bütün əməkdaşları xəstələnirlər. Şəhərdə gastroloji xəstəliklər epidemiyasının yayılması təhlükəsi baş verdiyi üçün yerli hakimiyyətin konsulluğa həkim müayinəsinin təşkili ilə kömək edə bilməsi çətinləşir. Yerli əczaçıxanalardan dərman almaq müşkülə çevrilir, əksərində heç tapılmır. P.Sultanov işçilərinin sayı çox olan "Batum obvneştorquna" (Zaqafqaziya Xalq Xarici Ticarət Komissarlığının Batum şöbəsi) konsulluqla birgə həkim müayinəsi təşkil edilməsi təklifini irəli sürür. Ancaq "obvneştorqun" kollegiyası bu təklifi müsbət dəyərləndirmir və yerli hakimiyyətin bu sahədə xidmətini yetərli hesab edir. Buna rəğmən, P.Sultanovun dəvəti ilə Abdi bəy adlı həkim hər gün konsulluğa baş çəkir və nəzakətlə günün istənilən vaxtı evlərində xəstələri ziyarət edə biləcəyini söyləyir. Əvəzində konsulluq Abdi bəyə hər ay 1 pud kerosin, 3 funt qənd, 5 funt un və 1 parça sabun vermək öhdəliyini götürür²⁵⁹.

Türkiyə Böyük Millət Məclisi hökumətinin Batum şəhərindəki konsulu Tələt bəyin Azərbaycan SSR-in Batum şəhərindəki konsulluğuna 7 may 1921-ci il 74 nömrəli məktubunda ASSR ticarət komissarının 1920-ci ilin dekabr ayında Tiflisdə olanda Azərbaycanın Batumda olan 40 min pud kerosinindən 10 min pudunun Türkiyə Böyük Millət Məclisinin hökumətinə verilməsinə dair sərəncam verdiyini və bu barədə rəsmi yazışmanın ASSR hökumətinin Gürcüstandakı nümayəndəliyi vasitəsilə aparıldığını, ancaq Gürcüstanın menşevik hökumətinin razılığının olmaması səbəbindən bu kerosinin verilmədiyini diqqətə çatdırır, hazırda sözügedən məsələnin həlli üçün heç bir maneə görmədiklərini bildirir²⁶⁰. Bu barədə "Azərbaycan SSR-in Gürcüstandakı səlahiyyətli nümayəndəsinin müavini və Batum konsulu"

²⁵⁷ ARDA, f. 28, s. 1, iş 697, vv. 85, 91.

²⁵⁸ ARDA, f. 28, s. 1, iş 697, vv. 85 ob, 91 arx.

²⁵⁹ ARDA, f. 28, s. 1, iş 697, vv. 88, 94.

²⁶⁰ ARDA, f. 28, s. 1, iş 89, v. 18.

M.D.Rəsulzadə ASSR xalq xarici işlər komissarına yazırdı: “Samsun mütəsərrifi (valisi) cari ilin 10 yanvarında mənə müraciət edib öz səlahiyyətli təmsilçisi Ehsan Əfəndiyə bizim hökumətdən aldıkları 10 min pud kerosinin verilməsini xahiş etmişdir. Konsulluq 14 yanvar 49 nömrəli məktubla Türkiyə Böyük Millət Məclisinin hökumətinin Gürcüstan nümayəndəsi Kazım bəyə bildirmişdir ki, Batumda olan bütün kerosinlərimiz Gürcüstan hökuməti tərəfindən siyahıya alınıb və anbarlarda möhürlənib. Türkiyənin Batum konsulu 7 may tarixli 74 nömrəli surəti buna əlavə edilmiş məktubunda, öz hökumətinin xahişini təkrarlamışdır. Kerosinin verilməsinə dair komissarlığın sərəncamı olmadığı üçün məsələyə dair konsulluğa müvafiq göstəriş vermənizi xahiş edirəm. Qeyd olunanlara əlavə edirəm ki, yerli anbarlarda keçmişdən qalan kerosinin hamısı, 3 min pud ölü qalıq istisna olmaqla Gürcüstan hökuməti tərəfindən Tiflisə daşınaraq istifadə olunub”²⁶¹.

Konsulluğun İsveç və Abxaziya konsulluqlarına qəzet göndərilməsi vəsatətinə cavab olaraq Azərbaycan SSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığının müşaviri 18 iyun 1921-ci il tarixli 2122 nömrəli məktubunda yazırdı ki, xarici qəzetlər məhdud sayda Azərbaycana çatdırılır, yerli mətbuat isə ancaq komissarlığın ehtiyaclarını ödəyir. İstənilən halda vəsatət “Azərnəşr”ə (Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı) göndəriləcək²⁶².

Mənbələrdən bəlli olur ki, 27 iyun 1921-ci ildə Batumdakı İran konsulluğunda Türkiyə konsulu, Danimarka vitse-konsulu, Estoniya və Latviyanın nümayəndəsi, İtaliya konsul agentı, İspaniya konsulunun müavini, İsveç konsulu və Azərbaycan SSR-in konsulunun müavini P.Sultanovun toplantısı keçirilmişdir²⁶³.

Qeyd edək ki, həmin dövrdə Batumda Litva, Ukrayna, RSFSR və Ermənistan konsulluqları da fəaliyyət göstərirdi. Litva konsulluğu 1920-ci ilin iyul ayında şəhərin Mariinski prospekti 20 ünvanında işə başlamışdı. Zasadkonun başçılıq etdiyi və Mirskaya küç. 6 ünvanında yerləşən²⁶⁴ Ukrayna vitse-konsulluğu isə Ukrayna Xalq Respublikasının konsulluğu adlandırılmışdı²⁶⁵.

28 iyul 1921-ci ildə ASSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığının Maliyyə-Təsərrüfat şöbəsinin müdiri Q.Məhərrəmov və Pasport şöbəsinin müdir müavini Əzimov tərəfindən konsulluq reviziya olunur²⁶⁶. Konsul P.Sultanov işdə olmadığı vaxt, kassa möhürlənməklə gözlənilmədən başlayıb bir neçə gün sürən təftiş zamanı diplomatik təmsilçiliyin maliyyə sənədlərində heç bir nöqsan aşkar edilməyir. Bu barədə sonralar (10 iyun 1929-cu ildə) yazan Q.Məhərrəmov təmsilçilikdəki işgüzar mühit barədə də öz təəssüratını bölüşürdü: “Konsulluğun kargüzarlığı və işinin ümumi istiqaməti bürokratizmə qətiyyən yol verilmədən səmərələşdirmənin ən sərt tələblərinə uyğun gəlirdi. Şahidi oldum ki, konsulluğun işinə üz tutmuş hər bir ərizəçi özünü evindəki

²⁶¹ M.D.Rəsulzadənin Azərbaycan SSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığına məktubu, 09.05.1921, № 560 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 89, v. 17.

²⁶² ARDA, f. 28, s. 1, iş 89, v. 26.

²⁶³ ARDA, f. 28, s. 1, iş 89, vv. 31-31 arx.

²⁶⁴ «Эхо Батума» qəz., 1920, 22 iyul, № 14.

²⁶⁵ «Наш край» qəz., 1919, 17 iyun, № 138 (40), s. 1.

²⁶⁶ ARDA, f. 28, s. 1, iş 697, v. 87.

kimi hiss edir və onların xahişləri tezliklə yerinə yetirilir. Bundan başqa, gözlərimlə gördüm ki, Sultanovun millət fərqi qoyulmadan əhali arasında böyük hörməti var”²⁶⁷. Konsulluğun fəaliyyəti 1921-ci ildə Batuma ezam edilmiş “Aztekstil”in sifarişlər masasının müdirinin 23 iyul 1929-cu ildə yazdıqlarında da müsbət dəyərləndirilir, Lenin adına toxuculuq fabriki üçün xarici şirkətdən maşın hissələrinin alınıb Bakıya yola salınmasında konsul P.Sultanovun fəallığı xüsusi qeyd edilirdi: “Sultanovun işdə belə iştirakının nəticəsində maşın hissələri Bakıya çox tez çatdırıldı; həmin hissələrin yoxluğu üzündən fabrikin işi ləngiyirdi. Hər gün konsulluğa gedərkən oranın işindəki nümunəvi səliqə-sahmana, yoldaş Sultanovun bacarıqlı rəhbərliyinə və yorulmazlığına heyran qalmışdım”²⁶⁸.

Konsul v.i.e. Paşa Sultanzadə (Paşa Sultanov) 31 iyul 1921-ci ildə Azərbaycan SSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığına göndərdiyi məktubda Gürcüstanın mərkəzi hakimiyyət orqanları ilə acarların nümayəndələri arasında Acarıstanın statusu barədə aparılan danışıqlara dair məlumat təqdim edirdi: “7 iyunda Batumda yeni acar məclisinin açılışında Gürcüstan inqilab komitəsinin Acarıstana, yəni Batum vilayətinə səlahiyyətlərin verilməsi barədə təbrik teleqramı oxundu. Bundan sonra acar nümayəndə heyəti bu səlahiyyətlərin nədən ibarət olacağını öyrənmək üçün Tiflisə getdi. Orada onlara bildiriblər ki, Batum şəhəri qalalar və Çakva malikanəsi ilə birlikdə gürcülərdə qalacaq, digər ərazilər isə acarların əlində olacaq, o şərtlə ki, ticarət və xarici əlaqələrdə Gürcüstanla həmrəy olsunlar. Şəhərdə sayıələr gəzirdi ki, Batum Rusiya ilə Türkiyə arasında müqaviləyə (16 mart 1921-ci il Qars müqaviləsi nəzərdə tutulur – F.V.) görə, tam olaraq vilayətlə birlikdə acarlara verilib və gürcülər bunu gizlədir. Ona görə də birinci cavabla qane olmayan xalq Tiflisə daha bir heyət göndərdi. Bundan sonra Batuma Kavrikeli soyadlı şəxs gəldi və acarlarla danışıqlar apardı. Onlara dedi ki, Gürcüstan sosialist hakimiyyəti Batum vilayətini tam olaraq acarlara verməyi qərara alıb, amma bəzi məsələlərə görə, hələlik Batum şəhəri gürcülərdə qalmalıdır. Acarlar bildirib ki, belə yarımçıq səlahiyyətlərə xalq razı deyil və Rusiya ilə Ankara arasındakı razılaşmaya əsasən xalq öz hakimiyyətini qurmaq istəyir”²⁶⁹. P.Sultanov məktubunun davamında Xalq Xarici İşlər Komissarlığına daha əvvəl göndərdiyi məlumatla istinadən gürcü hakimiyyətinin özlərinin şovinist vətənpərvərlərinin intriqalarından qorxdığını, Zaqatala və Abxaziyanın Gürcüstanın tərkibində olmamasına görə populyarlığını itirdiyini vurğulayaraq indi də Batum vilayətinin acarlara verilməsinin hakimiyyətə qarşı narazılıqlar üçün yeni böyük motivə səbəb olacağını qeyd edirdi²⁷⁰.

P.Sultanov Azərbaycan SSR-in Gürcüstan SSR-də səlahiyyətli nümayəndəsinə RSFSR-in Trabzondakı konsulunun 10 sentyabr 1921-ci il tarixli 1047 nömrəli məktubunu göndərərək yazırdı ki, Azərbaycana qayıdan qaçqınlara maddi kömək

²⁶⁷ M.Mərdanov, Ə.Tahirzadə, göstərilən əsər, VII cild, s. 405-406.

²⁶⁸ yenə orada.

²⁶⁹ P.Sultanzadənin Azərbaycan SSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığına məktubu, 31.07.1921, № 830 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 38, v. 59-59 arx.

²⁷⁰ yenə orada.

göstərilməsi məsələsi müsbət həll oluna bilər. Bunun üçün həmin qaçqınların Trabzondan Batuma göndərilməsi üçün RSFSR-in Batumdakı konsulluğunun, Batumdan Bakıya göndərilməsi üçün isə ASSR-in Batumdakı konsulluğunun hesabına vəsait köçürülməli, yaxud konsulluğun hesabına çox miqdarda pul yığılmasından yayınmaq üçün qaçqınlara Azərbaycan hökumətinin hesabına Batumdan pulsuz biletlər verilməlidir. P.Sultanov əlavə olaraq vurğulayırdı ki, “qaçqınların, demək olar ki, hamısı bizim dövlət quruluşu üçün heç bir təhlükə törətmirlər, Türkiyəyə sovet qaydaları barədə şayiələrə inanaraq qorxu içində keçiblər”²⁷¹. RSFSR-in Trabzondakı konsulunun qeyd olunan məktubunda vətəndaş müharibəsi zamanı vətəni tərk edənlər arasında vətənə dönmək üçün maddi kömək xahişi ilə RSFSR Trabzon konsulluğuna müraciət edənlərin sayının artdığı bildirilirdi²⁷².

1921-ci ilin oktyabrında xalq xarici işlər komissarı M.D.Hüseynov P.Sultanova yazırdı: “Sizin sərəncama Rəşid bəy İsmayılovu göndərirəm. Mənim xüsusi sərəncamıma qədər ona konsulluqda İnformasiya sahəsində işin tapşırılmasını zəruri hesab edirəm”²⁷³. ASSR-in Tiflisdəki səlahiyyətli nümayəndəliyinin katibi M.Talışinski ASSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığına 27 oktyabr 1921-ci il tarixli məktubunda P.Sultanova istinadən diqqətə çatdırırdı ki, M.D.Hüseynov tərəfindən konsulluğun informasiya şöbəsinin müdiri təyin olunmuş Rəşid İsmayılov 21 oktyabrda Batuma gedib və öz səlahiyyətlərinin icrasına başlayıb²⁷⁴.

1921-ci il 13 dekabrda Azərbaycan SSR xalq xarici işlər komissarının Batumda səlahiyyətli nümayəndəsi vəzifəsi təsis olunur və bu vəzifəyə Rəşid İsmayılov təyin olunur²⁷⁵.

Səlahiyyətli nümayəndə R.İsmayılov 17 dekabrda Azərbaycan SSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığına Batumda yaşayan çox sayda Azərbaycan SSR vətəndaşına konsulluq tərəfindən indiyədək pasportlar verildiyini vurğulayaraq bu prosedurun Zaqafqaziya respublikalarının faktiki birləşəcəyi dövrə qədər davam etdirilib-etdirilməməsinə sorğu edirdi²⁷⁶.

1921-ci ilin dekabrına aid rəsmi yazışmalardan bundan əvvəl Azərbaycan SSR-in Batumda konsulu v.i.e. konsul müavini Paşa Sultanovun konsul vəzifəsinə təsdiq olunduğu aydın olur.

Gürcüstan SSR xalq xarici işlər komissarının Batum vilayətində nümayəndəsi A.Qambarova 24 dekabr 1921-ci il tarixli məktubunda konsul P.Sultanov yazırdı ki, ASSR milis rəisinin müavini yoldaş Qaraşarlıya, Xalq Daxili İşlər Komissarlığının kollegiya üzvü yoldaş Çikaloya və əməkdaşına sizin 21 dekabr tarixli dərkənarınıza

²⁷¹ P.Sultanovun Azərbaycan SSR-in Gürcüstan SSR-də səlahiyyətli nümayəndəsinə məktubu, sentyabr, 1921, № 1980 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 89, vv. 58-58 arx.

²⁷² ARDA, f. 28, s. 1, iş 89, v. 59.

²⁷³ M.D.Hüseynovun P.Sultanova məktubu, oktyabr, 1921, № 821 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 89, v. 62.

²⁷⁴ M.Talışinskiyə Azərbaycan SSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığına məktubu, 27.10.1921, № 5632 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 89, v. 80.

²⁷⁵ ARDA, f. 28, s. 1, iş 144, v. 3.

²⁷⁶ ARDA, f. 28, s. 1, iş 89, v. 105.

rəğmən, müvəqqəti yerləşmələri üçün yer ayrılmağına görə bu barədə təcili sərəncam vermənizi xahiş edirəm²⁷⁷.

“Azittifaq”ın (Azərbaycan SSR İstehlak Cəmiyyətləri İttifaqı) Batum şöbəsinə 25 dekabrda yazdığı məktubunda isə P.Sultanov xalq xarici işlər komissarının səlahiyyətli R.İsmayılova, eləcə də özünə və həmkarları Səlim Qolov, Şükrü Süleymanzadə, Lidiya Qolova, Oskar Abbasov, Simon Abramov, Akulina Berezuyeva və N.Ağayevin hərəsinə özləri tərəfindən nağd ödənilməklə öz dəyərinə bir ədəd kostyum verilməsini xahiş edirdi²⁷⁸.

Səlahiyyətli nümayəndə vəzifəsi təsdiq olunduqdan 10 gün sonra – 23 dekabr 1921-ci ildə ASSR-in Batum şəhəri və vilayətində konsulluğunun fəaliyyətinin dayandırılması, onun əvəzinə Azərbaycan SSR-ini təmsil etmək hüququnun səlahiyyətli nümayəndəyə verilməsi barədə qərar qəbul olunur. Konsul P.Sultanov və səlahiyyətli nümayəndə R.İsmayılov arasında təhvil-təslim işləri aparıldıqdan sonra 1 yanvar 1922-ci ildən konsulluğun ləğvi prosesi yekunlaşır²⁷⁹.

Beləliklə, GDR hökuməti tərəfindən baş konsulluğun bağlanması sonradan 1920-ci ilin sentyabrında Sovet Azərbaycanının Batumda yeni konsulluğu fəaliyyətə başlayır. Batumda konsul vəzifəsinə təyin olunmuş Şeyxəli Hüseynov fəaliyyət göstərdiyi beş aya yaxın müddətdə konsulluğun maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi, Azərbaycan vətəndaşlarının qeydiyyatı, müvafiq sənədlərlə təmin olunması və hüquqlarının qorunması kimi məsələlərə xüsusi diqqət ayırmaqla yanaşı, ASSR hökumətinin ticarət əməliyyatlarını da icra edirdi. Buna baxmayaraq, Azərbaycan İnqilab Komitəsinin xüsusi qərarı ilə Batumda konsul vəzifəsinin icrası Ş.Hüseynovdan alınaraq 1921-ci ilin yanvarında Mirzə Davud Rəsulzadəyə müvəqqəti həvalə olunmuşdu. Gürcüstana sovet hərbi müdaxiləsi ilə əlaqədar 16 fevral 1921-ci ildə Azərbaycan SSR-in Batum konsulluğunun bütün əməkdaşları GDR hökuməti tərəfindən həbs olunmuşdu. Təxminən bir aydan sonra Acarıstanın sovetləşməsi nəticəsində Azərbaycan SSR-in Batumdakı konsulluğu Paşa Sultanovun rəhbərliyi altında fəaliyyətini yenidən bərpa etmişdir. Tezliklə konsulluğun Ticarət şöbəsi və apardığı ticarət əməliyyatları “Azvneştorg”ın Batumdakı səlahiyyətli nümayəndəsinin sərəncamına verilmiş, konsulluğun işi Azərbaycan SSR vətəndaşlarının qeydiyyatına alınması, maraqlarının qorunması, müxtəlif səbəblərdən xaricdə qalanların vətənə qayıtması üçün əlverişli şəraitin yaradılması, qaçqınlara köməklik göstərilməsi və s. məsələlərə yönəlmişdir. Azərbaycan SSR xalq xarici işlər komissarının Batumda səlahiyyətli nümayəndəsi vəzifəsinin təsis olunmasından qısa müddət sonra ləğvinə qərar verilmiş konsulluq 1922-ci ilin 1 yanvarından etibarən fəaliyyətini tam dayandırır.

²⁷⁷ R.İsmayılovun A.Qambarova məktubu, 24.12.1921, № 2550 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 144, v. 1.

²⁷⁸ P.Sultanovun “Azittifaq”ın Batum şöbəsinə məktubu, 25.12.1921, № 2571 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 144, v. 12.

²⁷⁹ ARDA, f. 28, s. 1, iş 164, vv. 3, 15.

4.4. Azərbaycan SSR-in Batum konsulluğunun ştat və maliyyə məsələləri

Azərbaycan SSR-in Xalq Xarici İşlər Komissarlığının və Gürcüstandakı səlahiyyətli nümayəndəsinin 15 sentyabr 1920-ci il tarixli 40 nömrəli təlimatına əsasən 20 sentyabr 1920-ci ildə Azərbaycanın Batumdakı sabiq baş konsulu Mahmud Əfəndiyev və yeni təyin olunmuş konsulu Şeyxəli Hüseynov arasında konsulluq nəzdində ticarət şöbəsinin işlər müdiri Yakov Kabaçnikov və konsulluğun katibi Səlim Qolovun iştirakı ilə akt tərtib edilir. Akta əsasən Azərbaycan SSR-in Batumdakı diplomatik təmsilçiliyinin fəaliyyətinin 1 yanvar – 20 sentyabr 1920-ci il dövrünü əhatə edən sənədlər təhvil-təslim edilir²⁸⁰.

Azərbaycan SSR-in Batumdakı konsulluğunun maliyyə sənədlərindən 1920-ci ilin sentyabr ayında konsulun müavini Bağır Rzayevə zəruri ehtiyacları üçün maaşından 20 min manat avans verildiyi məlum olur²⁸¹. Qeyd edək ki, B.Rzayevin adına 1920-ci ilin sonlarında Azərbaycanın Tiflis şəhərindəki diplomatik nümayəndəliyinin Konsulluq şöbəsinin müdiri qismində rast gəlinir.

1920-ci il 5 oktyabrda Azərbaycan SSR-in Batumdakı konsulu Şeyxəli Hüseynov və ticarət-maliyyə nümayəndəsi Böyük Axundovun iştirakı ilə konsulluğun nəzdindəki Ticarət şöbəsinin iclası keçirilir. İclasda Ticarət şöbəsində iş həcmi az olduğu üçün aşağıdakı əməkdaşların ştatdan kənarda saxlanması qərara alınır:

İşlər müdirinin köməkçisi Mahmud Vəkilov, anbardar Mahmud Şeyxülislamov, kontor işçisi Səftar Abayev, makinaçı B.Urbanoviç (onun yerinə Y.Kavırşına iş götürülür), gözətçi İ.Kukuladze, hüquq məsləhətçisi Qriqori Tsxakaya, satınalmalar üzrə baş agent Həsən Əliyev, qəbuletmə və göndərmələr üzrə agent Rəhim Topçuyev²⁸².

Ticarət şöbəsinin işlər müdiri Yakov Kabaçnikov, mühasib Anatoli Damaskin, Həsən Naxçıvani, kuryer Pavel Qonçarov, mühafizəçilər Məcid Deksavov, İslam Bekov və Cavad Həsənov isə ştatda qalırlar²⁸³.

Azərbaycan SSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığının işlər müdiri İbrahimov 1920-ci ilin 5 oktyabrında Bakıdakı Gürcüstan diplomatik nümayəndəliyindən mümkün qədər tez bir zamanda arvadı Mariya və qızı Zinaida Hüseynova ilə birlikdə Batum şəhərinə gedən Azərbaycan SSR-in Batumdakı ticarət nümayəndəliyinin əməkdaşı Eyyub Hüseynova buraxılış verilməsini xahiş edirdi²⁸⁴.

Konsul Ş.Hüseynov və ticarət-sənaye nümayəndəsi B.Axundovun birgə imzası ilə Gürcüstan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin Batum şəhəri və vilayətində

²⁸⁰ ARDA, f. 28, s. 1, iş 698, v. 32-32 arx.

²⁸¹ ARDA, f. 970, s. 2, iş 53, vv. 19, 25.

²⁸² Azərbaycan SSR-in Batum konsulluğu nəzdindəki ticarət şöbəsinin 05.10.1920-ci il tarixli iclasının protokolu // ARDA, f. 28, s. 1, iş 14, v. 2.

²⁸³ yenə orada.

²⁸⁴ ASSR XXİK-dən Gürcüstanın ASSR-dəki diplomatik nümayəndəliyinə təliqə, 05.10.1920, № 531/n // ARDA, f. 28, s. 1, iş 101, v. 160.

nümayəndəsinə göndərilmiş 10 oktyabr 1920-ci il tarixli 215 nömrəli məktubda Azərbaycanda çevriliş olan gündən Qafqaz Bankının Batum şöbəsinin Azərbaycan nümayəndəliyinin çekləri üzrə ödəniş etmədiyi, adıçəkilən bankda Azərbaycana məxsus pulların iki cari hesabda – ticarət-sənaye nümayəndəsi Axundovun və sabiq baş konsulun adına olan cari hesablarda yerləşdiyi vurğulanaraq Azərbaycan nümayəndəliyinin çekləri ilə pulların verilməsinə dair göstəriş verilməsi xahiş olunurdu²⁸⁵.

Konsulun Qafqaz Bankının Batum şöbəsinə 12 oktyabr 1920-ci il tarixli məktubunda sabiq baş konsul Mahmud bəy Əfəndiyevin cari hesabında mövcud olan məbləğ barədə məlumat verilməsi xahiş olunurdu²⁸⁶. Konsulluğa 3 gün sonra yazılmış cavab məktubunda Bankdan bildirilirdi ki, M.Əfəndiyevin 1705 saylı cari hesabının saldosu 92 612 manat 62 qəpik, 1860 saylı xüsusi cari hesabının saldosu 234 528 manat 26 qəpikdir. Bundan başqa, depo hesabına müxtəlif rus valyutaları ilə 1705 saylı hesabdən 2 288 943 manat, 1860 saylı hesabdən 1 187 770 manat köçürülüb²⁸⁷.

M.Əfəndiyevin dövrünə aid maliyyə sənədlərinin yoxlanılması çərçivəsində Acarıstanda qaçqınlar üçün ayrılmış vəsaitlər də sorğulanırdı. Belə sorğunun biri belə cavablandırılmışdı: “Biz, Batum vilayətinin Sarp kəndindəki müsəlman qaçqınların türk dili müəllimləri təsdiq edirik ki, 15 aprel 1920-ci ildə sabiq konsul Mahmud bəy Əfəndiyevdən 12 min manat almışdıq. Həmin məbləğ biz müəllimlər Məsud Balcı oğlu və Əli əfəndi Abdul oğlu tərəfindən kitabların əldə edilməsinə (5 min man.) və Ramazan bayramında şagirdlər üçün geyim və şirniyyat alınmasına (3 min man.), kasıb uşaqlara (3000 man.) və uşaqların həkim tərəfindən müayinəsinə (1000 man.) xərclənib”²⁸⁸.

Konsulun “Matievich&Co” ticarət evinin rəhbəri Emil Adolfoviç Matieviçə 9 dekabr 1920-ci ildə göndərilmiş məktubunda yazılırdı: “Sabiq konsul M.Əfəndiyevin zamanında Azərbaycan hökumətinə pul mədaxillərinin yoxlanması ilə bağlı xahiş edirəm bildirəsiniz, Azərbaycan hökumətinin sizinlə 17 aprel 1919-cu il tarixli müqaviləsi əsasında kontorunuzun icra etdiyi əməliyyatlar üzrə kimə nə qədər məbləğ verilib, eləcə də sizdən götürülməli olan vəsaitdən qalıq qalmayıb ki?”²⁸⁹

Şeyxəli Hüseynov 20 yanvar 1921-ci ildə aktla konsulluğun işlərini konsul vəzifəsinin müvəqqəti icraçısı təyin edilmiş Mirzə Davud Rəsulzadəyə təhvil verilmişdi²⁹⁰.

Azərbaycan SSR-in Batumda konsulu v.i.e. M.D.Rəsulzadə Azərbaycan SSR-in Gürcüstanda diplomatik nümayəndəsi vəzifəsinin müvəqqəti icraçısı R.Nəcəfova 1921-ci il 24 yanvarda yazırdı: “Sizin 16 yanvar 137 nömrəli qərarınıza uyğun olaraq

²⁸⁵ ARDA, f. 28, s. 1, iş 111, vv. 11-11 arx.

²⁸⁶ Ş.Hüseynovun Qafqaz Bankının Batum şöbəsinə məktubu, 12.10.1920, № 231 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 111, v. 15.

²⁸⁷ ARDA, f. 28, s. 1, iş 111, v. 23.

²⁸⁸ ARDA, f. 28, s. 1, iş 111, v. 13.

²⁸⁹ Ş.Hüseynovun E.Matieviçə məktubu, 09.12.1920, № 633 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 111, v. 75.

²⁹⁰ ARDA, f. 28, s. 1, iş 698, v. 10-10 arx.

19 yanvarda Batuma gəldim və Ş.Hüseynovdan konsulluğun və Ticarət şöbəsinin işlərini təhvil almağa başladım. Bu iş bu gün yekunlaşdı”. M.D.Rəsulzadə məktubuna 20 yanvar 1921-ci ildə tərtib olunmuş müvafiq təslim-təhvil aktını və 19-24 yanvarda tərtib olunmuş ümumi aktı əlavə edirdi²⁹¹.

Azərbaycan SSR-in Batumdakı konsulluğunun 1921-ci ilin fevral-mart ayları üzrə maaş cədvəli²⁹² :

	<i>vəzifə</i>	<i>ad və soyad</i>	<i>aylıq maaş</i>
1	katib	Paşa Sultanov	43 000
2	kargüzar	Səlim Qolov	42 000
3	mühasib	Yusif Qazızadə	41 000
4	makinaçı	Adilə Paşalarzadə	41 000
5	əməkdaş	Şükrü Süleymanzadə	41 000
6	əməkdaş	Oskar Abbasov	41 000
7	əməkdaş	Murad Tsambaya	39 000
8	əməkdaş	Aslan Tsambaya	39 000
9	əməkdaş	Şükrü Dədə oğlu	39 000
10	əməkdaş	Antonina Vasilyevna Qolubeva	41 000
11	əməkdaş	Boris Koltunov	39 000
12	əməkdaş	Teyyub Ağakışi oğlu	39 000
13	əməkdaş	Akulina Berezyueva (Dzimistaraşvili)	39 000
14	sürücü	Nikolay Korotkov	39 000
15	sürücü	İvan Piçkov	39 000
16	sürücü	Aram Arutyunyants	39 000
<i>Konsulluq nəzdində Ticarət şöbəsi</i>			
1	katib	Anatoli Mixayloviç Damaskin	43 000
2	əməkdaş	Yakov Qriqoryeviç Kabaçnikov	41 000

²⁹¹ M.D.Rəsulzadənin R.Nəcəfova məktubu, 24.01.1921, № 104 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 14, vv. 4-15.

²⁹² ARDA, f. 28, s. 1, iş 756, vv. 18-23, 51-53.

3	əməkdaş	Mirzə Həsən Naxçıvani	41 000
4	əməkdaş	Vladimir Valerianoviç Kabayev	41 000
5	əməkdaş	Yelizaveta Vasilyevna Kavırşina	41 000
6	əməkdaş	Səftar Abayev	41 000
7	əməkdaş	Pavel Qriqoryeviç Qonçarov	39 000
8	əməkdaş	Artyomiy Petroviç Viqerin	39 000
9	əməkdaş	Cavad Həsənov	39 000
10	əməkdaş	Məcid Deksavov	39 000
11	əməkdaş	Aslanbek Bekov	39 000

Arxiv sənədlərindən bəlli olur ki, konsulluğun cədvəldə adı keçən makinaçısı Adilə Paşalarzadə 1921-ci ilin 26 yanvar – 4 fevral aylarında Tiflisdə həkim Markeviç tərəfindən kor bağırsaqdan əməliyyat olunaraq xəstəxanada yatmışdır. Bununla bağlı 80 500 manat müalicə xərci ödənməsi tələbi ilə xəstəxanadan ASSR-in Tiflisdəki diplomatik nümayəndəliyinə bildiriliş göndərilmişdi²⁹³.

Azərbaycan SSR-in Gürcüstan SSR-də səlahiyyətli nümayəndəsinin müavini və Batumda konsulu v.i.e. M.D.Rəsulzadənin əmri ilə konsulluğun əməkdaşlarından Y.Qazızadə, Ş.Süleymanzadə, A.Qolubeva, N.Korotkov, İ.Piçkov və Ticarət şöbəsinin əməkdaşlarından S.Abayev, Y.Kavırşina, C.Həsənov və P.Qonçarov 1921-ci il 1 apreldən ixtisar olunurlar və onlara aylıq vəzifə maaşlarının bir misli həcmində müavinət verilir²⁹⁴. İxtisara məruz qalmış digər əməkdaşlar – Şükrü Dədə oğlu Süleymanzadə, Boris Koltunov və ticarət şöbəsinin əməkdaşı İslam Bekov 20 aprel 1921-ci ildən “Azvneştorg”un Batumdakı nümayəndəliyinə işə götürülmürlər, buna görə konsulluq onlara 20 günlük (1-20 aprel tarixləri üçün) müavinət verməli olur²⁹⁵.

Beləliklə, 1921-ci ildə konsulluğun heyəti 6 nəfərdən ibarət olur: katib və konsulun müavini – Paşa Sultanov, rus dilində yazışmalar üzrə kargüzər – Səlim Qolov, qeydiyyatçı – Oskar Abbasov, kuryer – Teyyub Ağakışi oğlu, ümumi işlər üzrə əməkdaş – Akulina Dzimistaraşvili və sürücü – Aram Arutyunov (Arutyunyants)²⁹⁶.

Maliyyə sənədlərindən konsulluğun faytonunun fənərini boyadığı üçün Əli Təvfikzadəyə 26 mart 1921-ci ildə 10 min manat verildiyi bəlli olur²⁹⁷.

16 aprel 1921-ci il tarixli aktla konsulluğun katibi P.Sultanov Azərbaycan SSR-

²⁹³ ARDA, f. 28, s. 1, iş 689, v. 50.

²⁹⁴ ARDA, f. 28, s. 1, iş 756, v. 54.

²⁹⁵ “Azvneştorg”un Batumdakı səlahiyyətli nümayəndəsinin Azərbaycan SSR-in Batumdakı konsulluğuna məktubu, 20.04.1921, № 55 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 697, v. 129.

²⁹⁶ ARDA, f. 28, s. 1, iş 697, v. 134 ob və iş 111, v. 14 a.

²⁹⁷ ARDA, f. 28, s. 1, iş 697, v. 113.

in Gürcüstan SSR-dəki səlahiyyətli nümayəndəsinin müavini və Batumdakı konsulu v.i.e. M.D.Rəsulzadədən Batumdakı diplomatik təmsilçiliyin həmin ilin 29 mart – 16 aprel tarixləri arası fəaliyyət dövrünü əhatə edən mədaxil-məxaric xərclərinin aktla hesabatını götürür və müstəqil şəkildə konsulluğu idarə etməyə başlayır²⁹⁸.

Azərbaycanda “fəhlə-kəndli hakimiyyətinin qurulmasının” ildönümü ilə bağlı Azərbaycan SSR-in Batum konsulunun müavini, konsul v.i.e. P.Sultanovun 28 aprel 1921-ci il tarixli əmri ilə konsulluğun əməkdaşlarının hərəsinə 20 min manat müavinət verilmişdi²⁹⁹.

Konsulluğun 1921-ci ilin iyun ayı üçün maaş cədvəli³⁰⁰ :

	<i>vəzifə</i>	<i>ad və soyad</i>	<i>işə başlama tarixi</i>	<i>aylıq maaşı</i>
1	katib və konsulun müavini	Paşa Sultanov	15 sentyabr 1920	60 000
2	kargüzar (rus dilində yazışmalar üzrə)	Səlim Qolov	15 oktyabr 1919	42 000
3	kargüzar (türk-Azərbaycan dilində yazışmalar üzrə)	Şükrü Süleymanzadə	1 iyun 1919	42 000
4	pasport masasının müdiri	Oskar Abbasov		41 000
5	arayırların (xüsusən Fövqəladə Komissiya (ÇK) və Xüsusi şöbədə paroxodla gələn Azərbaycanlıların işləri ilə bağlı) verilməsi üzrə məsul	Lidiya Qolova	15 may 1921	41 000
6	kuryer	Teyyub Ağakışi oğlu	1 yanvar 1919	39 000
7	xadimə	Akulina Berezuyeva (Dzimistaraşvili)	8 oktyabr 1921	39 000

Cədvəldən göründüyü kimi, aprel ayında konsulluqda ştatı ixtisar olunmuş Şükrü Süleymanzadə iyun ayında yenidən əvvəlki vəzifəsinə işə qayıdır.

Azərbaycan SSR-in Gürcüstandakı səlahiyyətli nümayəndəsi v.i.e. M.D.Rəsulzadənin icazəsi ilə 1921-ci ilin iyun ayında konsulluğun işçilərinə Oruc

²⁹⁸ ARDA, f. 28, s. 1, iş 698 və iş 697, vv. 4-5.

²⁹⁹ ARDA, f. 28, s. 1, iş 697, v. 146.

³⁰⁰ ARDA, f. 28, s. 1, iş 697, vv. 86, 92.

(Ramazan) bayramı münasibətilə bir aylıq əməkhaqları həcmində müavinət verilir³⁰¹.

Konsulluq mütəmadi olaraq Azərbaycanın maliyyə qurumlarını Batumda valyutaların kursları barədə məlumatlandırır³⁰².

Konsulluğun kuryeri Teyyub Məşədi Ağakışi oğlu 1921-ci ilin avqustunda ailə vəziyyətinə görə öz ərizəsi ilə işdən azad olunmuşdu³⁰³.

Azərbaycan SSR-in Batumdakı konsulluğunun 1921-ci ilin oktyabr-dekabr ayları üzrə maaş cədvəli³⁰⁴:

	<i>vəzifə</i>	<i>adı və soyadı</i>	<i>artımdan sonrakı aylıq maaşı</i>	<i>əvvəlki aylıq maaşı</i>
1	konsul v.i.e. (<i>dekabrda konsul</i>)	Paşa Sultanov	2 500 000	650 000
2	İnformasiya şöbəsinin müdiri	Rəşid İsmayılov	1 706 957	550 000
3	kargüzar (rus dilində yazışmalar üzrə)	Səlim Qolov	1 107 062	550 000
4	kargüzar (türk-Azərbaycan dilində yazışmalar üzrə)	Şükrü Süleymanzadə	1 107 062	550 000
5	makinaçı	Lidiya Qolova	1 021 363	550 000
6	qeydiyyatçı	Oskar Abbasov	849 965	550 000
7	sürücü	Simon Abramov	849 965	550 000
8	xadimə	Akulina Berezuye- va (Dzimistaraşvili)		550 000

Cədvəldə adı keçən Rəşid İsmayılov konsulluğun İnformasiya şöbəsinin müdiri vəzifəsinə 1921-ci ilin oktyabrında təyin edilmişdi³⁰⁵. Bu təyinatdan təqribən 2 ay sonra Azərbaycan SSR-in Batumda konsulluğu bağlanmış, eyni zamanda onun yerinə Azərbaycan SSR-in Batumda səlahiyyətli nümayəndəsi vəzifəsi təsis olunmuşdu. Həmin vəzifə Rəşid İsmayılova etibar edilmişdi³⁰⁶.

Beləliklə, Azərbaycan SSR-in Batum konsulluğunun ştat və maliyyə sənədlərinin təhlilindən aydın olur ki, konsulluq fəaliyyətə başladığı ilk aydan nəzdindəki Ticarət şöbəsinin 8 əməkdaşı ixtisar olunmuş və GDR-in süqutunadək sözügedən şöbənin 11 əməkdaşı ilə birlikdə 27 nəfərlik heyətə malik olmuşdur. Gürcüstanın sovet-

³⁰¹ M.D.Rəsulzadənin P.Sultanova təliqəsi, 14.06.1921, № 2251// ARDA, f. 28, s. 1, iş 697, v. 173.

³⁰² ARDA, f. 28, s. 1, iş 89, vv. 10, 12.

³⁰³ Konsulluğun arayışı, 25.08.1921, № 3225// ARDA, f. 28, s. 1, iş 89, vv. 52, 54.

³⁰⁴ ARDA, f. 28, s. 1, iş 743, v. 17

³⁰⁵ M.D.Hüseynovun P.Sultanova məktubu, oktyabr, 1921, № 821// ARDA, f. 28, s. 1, iş 89, v. 62.

³⁰⁶ ARDA, f. 28, s. 1, iş 144, v. 5.

ləşməsindən sonra da ixtisarlar davam etmiş, 5 nəfər Ticarət şöbəsiindən olmaqla konsulluğun 12 əməkdaşı ixtisar olunmuş, onlardan 3-ü “Azvneştörq”ün Batumdakı nümayəndəliyinə keçirilmişdir. Bundan sonra ləğv edilməsində 6-8 ştatla fəaliyyət göstərən konsulluq əməkdaşlarının məvəcibləri inflyasiya ilə əlaqədar üç dəfədən çox artırılmışdır.

4.5. Azərbaycan SSR xalq xarici işlər komissarının Batumda səlahiyyətli nümayəndəsinin fəaliyyəti

23 dekabr 1921-ci ildən etibarən Batum şəhəri və vilayətində Azərbaycan SSR konsulluğunun fəaliyyəti hüquqi cəhətdən dayandırılır, 1 yanvar 1922-ci ildən isə konsulluq tamamilə ləğv olunur. Batumda Sovet Azərbaycanını rəsmən təmsil etmək hüququ Azərbaycan SSR xalq xarici işlər komissarının Batumda səlahiyyətli nümayəndəsinə həvalə olunur. Bu vəzifə konsulluğun ləğvindən bir neçə gün əvvəl təsis olunmuş və həmin vəzifəyə 13 dekabr 1921-ci il tarixli 5811 nömrəli mandatla Rəşid İsmayılov* təyin edilmişdir³⁰⁷.

Konsulluğun bağlanması və yeni nümayəndəliyin təsis olunması ilə bağlı Azərbaycan SSR xalq xarici işlər komissarının Batumdakı səlahiyyətli nümayəndəsinin dəftərxanası tərəfindən 25 dekabr 1921-ci ildə Gürcüstan Xalq Xarici İşlər Komissarlığının Batum vilayətində nümayəndəsi A.Qambarov³⁰⁸, Batum poçt-teleqraf

* “Avropa rəsmi-adəti” (Tiflis, 1903), “Müxtəsər Qafqaz tarixi və Zaqafqaziyada zühur edən məşhur türk ədəb və şairlərinin müxtəsərən tərcümeyi-halları” (Tiflis, 1904), “Qafqazın qısa tarixi və Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı” (Tiflis, 1916) və “Azərbaycan tarixi” (Bakı, 1923) kitablarının müəllifi olan tarixşünas, publisist və pedaqoq **Rəşid bəy Əsəd bəy oğlu İsmayılov (1877-1942)** İrəvan şəhərində anadan olmuş, orta təhsilini başa vurduqdan sonra İrəvan Müəllimlər Seminariyasında oxumuşdur. Ondan sonra uzun müddət Tiflis (1902-1906-cı illərdə) və Tehran (1906-1917-ci illərdə) şəhərlərində yaşamış, 1906-1916-cı illərdə Tehrandə rus progimnaziyasının direktoru olmuş və paralel olaraq rus bankında mühasibin köməkçisi vəzifəsində çalışmışdır. R.İsmayılovun dünyagörüşünün formalaşmasında sıx bağlı olduğu Tiflis ədəbi-ictimai mühiti böyük rol oynamışdır. O, 1903-cü ildə Tiflisdə çap olunan “Şərqi-rus” qəzetində publisistik fəaliyyətə başlamışdır. Bununla yanaşı, Qafqazda və Rusiyada çap olunan rusdilli mətbuatda [“Kavkaz” («Кавказ»), “Tiflisskiy listok” («Тифлиский листок»), “Novoye obozreniye” («Новое обозрение»), “Sankt-Peterburqskiye vedomosti” («Санкт-Петербургские ведомости») və s. qəzetlər] məqalələr dərc etdirmişdir. “Novoye obozreniye”nin “Müsəlman həyatı” və “Yaxın Şərqi” şöbələrinə rəhbərlik etmişdir. R.İsmayılov 1917-ci ildə Tehrandən Bakıya köçmüş və burada “Hümmət” təşkilatına qoşulmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Nazirlər Şurasında dəftərxana müdiri vəzifəsini tutmuşdur. 1919-cu ildə Bakıda təsis edilmiş İrəvan Quberniyası Müsəlmanları Həmtorpaqlıları Cəmiyyətinin (İrəvan Valiliyi Müsəlmanları Yerdəşliyi) məsul katibi seçilmişdir. AXC-nin süqutundan sonra Bakıdakı 18 saylı məktəbdə tarix müəllimi işləmişdir. Batuma konsulluğa təyinat almamışdan öncə Azərbaycan SSR Xalq Əkinçilik Komissarlığının işlər müdiri, Pambıq Komitəsinin Maliyyə şöbəsinin müdiri vəzifələrində çalışmışdır [T.Kərimova (Т.Керимова), göstərilən əsəri, s. 400-403; F.Rüstəmov. İrəvan Müəllimlər Seminariyası və onun məzunları, Bakı, 2022, s. 147-148; A.Yurdsevər. Maarif və mədəniyyət tariximizdə işıqlı bir sima – Rəşid bəy İsmayılov, “525-ci qəzet”, 2015, 1 iyul].

³⁰⁷ ARDA, f. 28, s. 1, iş 144, v. 3.

³⁰⁸ P.Sultanovun A.Qambarova məktubu, 25.12.1921, № 2559 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 144, v. 5.

kontoru³⁰⁹ və Zaqafqaziya sovet respublikalarının Xalq Xarici Ticarət Komissarlığının Batum şöbəsi³¹⁰, eləcə də 2 yanvar 1922-ci ildə RSFSR-in Batumdakı konsulu³¹¹ məlumatlandırılaraq, keçmiş konsulluğun və Azərbaycan SSR müəssisələrinin adına olan bütün depeşaların və digər yazışmaların Azərbaycan SSR xalq xarici işlər komissarının Batumdakı səlahiyyətli nümayəndəsinin Şepelev küçəsi 25-də yerləşən dəftərxanasına, səlahiyyətli nümayəndə R.İsmayılovun adına göndərilməsi xahiş olunurdu. Eyni zamanda sözügedən məlumat “Azittifaq”ın Batum şöbəsinə³¹² və Batum Baş Neft İdarəsinin səlahiyyətli nümayəndəsinə³¹³ də ötürülərək, xidməti fəaliyyətlə bağlı bütün məsələlərin “Azərbaycan SSR-in əmlakları ilə bağlı sərəncam vermək hüququna malik olan” R.İsmayılovla həll edilməsinin lazımlılığı əlavə olaraq diqqətə çatdırılırdı.

25 dekabr 1921-ci ildə tərtib olunmuş akt ilə Azərbaycan SSR-in Batumdakı konsulu Paşa Sultanov ləğv edilmiş konsulluğun sənədlərini (diplomatik təmsilçiliyin 28 iyul 1921-ci ildə aktla reviziya olunduğu dövrdən³¹⁴ etibarən mədəxil-məxaric hesabatı, inventar siyahısı, qeydiyyat kitabçaları və s.) səlahiyyətli nümayəndə Rəşid İsmayılova təhvil-təslim etmişdi³¹⁵. P.Sultanov və R.İsmayılov arasında keçmiş konsulluğun işlərinin təhvil-təslim prosesi ümumən 22-28 dekabr arası baş tutmuşdu³¹⁶. R.İsmayılov Azərbaycan SSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığının müşaviri A.Andreyevə yazırdı ki, 28 dekabrda Batum konsulluğunun ləğvi yekunlaşıb və o, öz səlahiyyətinin icrasına başlayıb, müvafiq aktlar və inventar siyahıları 2570 nömrəli məktubla Komissarlığa göndərilibdir³¹⁷.

Konsul P.Sultanov və səlahiyyətli nümayəndə R.İsmayılovun 22 dekabr 1921-ci ildə birgə imzaladıqları qərarda qeyd olunurdu ki, xalq xarici işlər komissarının müavini A.Andreyevin konsulluğun ləğvi barədə teleqraf məlumatı konsulluğa 22 dekabrda daxil olub, bu səbəbdən konsulluğun əməkdaşlarının aylıq maaşlarının qəbul olunmuş qaydaya uyğun 20 dekabrda verildiyi və təhvil-təslim prosesinin təqribən 1 həftə çəkəcəyi nəzərə alınaraq, qərara alındı: Konsulluğun fəaliyyəti hüquqi cəhətdən 23 dekabrda dayandırılınsın; əməkdaşlar işdən 31 dekabrdan tez olmayaraq, təhvil işləri bitəndən sonra azad olunsunlar və onlara 1922-ci ilin 1 yanvarından etibarən 2 həftəlik

³⁰⁹ P.Sultanovun Batum poçt-teleqraf kontoruna məktubu, 25.12.1921, № 2556 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 144, v. 2.

³¹⁰ P.Sultanovun Zaqafqaziya respublikalarının xarici ticarət üzrə Batum şöbəsinə məktubu, 25.12.1921, № 2557// ARDA, f. 28, s. 1, iş 144, v. 3.

³¹¹ R.İsmayılovun RSFSR-in Batumdakı konsuluna məktubu, 02.01.1922, № 80 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 144, v. 18.

³¹² P.Sultanovun “Azittifaq”ın Batum şöbəsinə məktubu, 25.12.1921, № 2558 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 144, v. 4.

³¹³ P.Sultanovun Batum Baş Neft İdarəsinə məktubu, 25.12.1921, № 2560 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 144, v. 6.

³¹⁴ ARDA, f. 28, s. 1, iş 697, v. 87.

³¹⁵ ARDA, f. 28, s. 1, iş 165, vv. 8-15; iş 164, vv. 1-6.

³¹⁶ ARDA, f. 28, s. 1, iş 164, v. 15.

³¹⁷ R.İsmayılovun A.Andreyevə məktubu, 28.12.1921, № 2580// ARDA, f. 28, s. 1, iş 165, v. 4.

işsizlik sığortası ödənişi verilsin³¹⁸. Həmin dövrdə konsulluğun heyəti konsul Paşa Sultanov, səlahiyyətli nümayəndə Rəşid İsmayılov, kargüzər Səlim Qolov, kargüzər Şükrü Süleymanzadə, makinaçı Lidiya Qolova, qeydiyyatçı Oskar Abbasov, xadimə Akulina Berezuyeva (Dzimistaraşvili) və sürücü Simon Abramovdan ibarət idi³¹⁹.

Səlahiyyətli nümayəndə R.İsmayılovun 26 dekabr 1921-ci il tarixli 2561 nömrəli məktubuna³²⁰ cavab olaraq Xalq Xarici İşlər Komissarlığı Batum konsulluğunun ləğvi üçün 24 573 442 manat ayırmışdı³²¹.

R.İsmayılov Zaqafqaziya respublikalarının Xalq Xarici Ticarət Komissarlığının ("Obvneştorq") Batum şöbəsinə 27 dekabr 1921-ci il tarixli məktubunda Batumda Azərbaycan SSR-in konsulluğunun ləğv olunması səbəbindən Azərbaycan SSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığı tərəfindən ona həm konsulluğun özünə məxsus, həm də konsulluq tərəfindən "Azvneştorq"un Batum şöbəsinə verilmiş bütün əmlakın qəbul edilməsinin həvalə olunduğunu vurğulayır, eyni zamanda 20 aprel 1921-ci ildən "Obvneştorq"un Batum şöbəsinin istifadəsində olan "Azvneştorq"un əmlakının müvafiq siyahısını təqdim edərək, siyahıda göstərilən inventarın səlahiyyətli nümayəndənin dəftərxanasının müdiri Nikolay Slojevə təcili surətdə təhvil verilməsini xahiş edirdi³²².

Həm bu, həm də eyni mövzuda "Obvneştorq"un Batum şöbəsinə yazdığı daha bir məktubuna reaksiya verilmədikdən sonra R.İsmayılov sözügedən məsələ ilə bağlı 1922-ci ilin fevralında Zaqafqaziya Xalq Xarici Ticarət Komissarlığının sədrinə müraciət etməli olmuşdu³²³. Bundan sonra "Obvneştorq"un Batum şöbəsinə ASSR xalq xarici işlər komissarının səlahiyyətli nümayəndəsinə çatdırılması üçün 1922-ci ilin 1-3 mart tarixlərində 5 milyon manat, 9 martda isə 15 milyon manat pul köçürülür.³²⁴

R.İsmayılov Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Şurasının sədri ("sovnarkom") N.Nərimanova 24 dekabr 1921-ci ildə yazırdı ki, "R.Tahirov Suxuma getmək üçün məndən 5 milyon manat istəyir. Sizin buna dair sərəncamınızı gözləyirəm"³²⁵. N.Nərimanova 10 yanvar 1922-ci ildə ünvanladığı daha bir məktubunda isə R.Tahirovun ərizəsinin surətini göndərir və təcili 5 milyon manat ayrılmasını xahiş edirdi³²⁶.

ASSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığına 29 dekabr 1921-ci ildə göndərdiyi

³¹⁸ ARDA, f. 28, s. 1, iş 164, v. 3.

³¹⁹ ARDA, f. 28, s. 1, iş 165, v. 21.

³²⁰ ARDA, f. 28, s. 1, iş 165, v. 2.

³²¹ ARDA, f. 28, s. 1, iş 165, v. 1.

³²² R.İsmayılovun Zaqafqaziya Xalq Xarici Ticarət Komissarlığının Batum şöbəsinə məktubu, 27.12.1921, № 2566// ARDA, f. 28, s. 1, iş 144, v. 7.

³²³ R.İsmayılovun Zaqafqaziya Xalq Xarici Ticarət Komissarlığının sədrinə məktubu, fevral, 1922, № 149// ARDA, f. 28, s. 1, iş 145, v. 28.

³²⁴ ARDA, f. 28, s. 1, iş 3, v. 59.

³²⁵ R.İsmayılovun N.Nərimanova məktubu, 24.12.1921, № 2551// ARDA, f. 28, s. 1, iş 145, v. 1.

³²⁶ R.İsmayılovun N.Nərimanova məktubu, 10.01.1922, № 41// ARDA, f. 28, s. 1, iş 145, v. 5.

məktubda R.İsmayılov konsulluqdan təhvil aldığı faytonun köhnə olduğu üçün satılmasını təklif edirdi³²⁷.

Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Şurasının işlər müdiri Batumdakı Azərbaycan konsuluna 1921-ci ildə yazdığı 217 nömrəli məktubunda bundan sonra da birbaşa Şuranın ünvanına xarici dillərdə dərc olunan, eləcə də xaricdə çıxan emiqrasiya mətbu orqanlarının, eyni zamanda Sovet Rusiyası və rus inqilabı barədə xaricdə işıq üzü görmüş qeyri-mətbu orqanların, məsələn, İosif Gessenin “Rus inqilabının arxivi” («Архив русской революции»), Pavel Milyukovun “İkinci rus inqilabının tarixi” («История второй русской революции») və s. kitabların göndərilməsini xahiş etmişdi. Bunlarla yanaşı, məktubda xarici qəzetlərin gecikməsinə diqqət yönəldilərək bu məsələnin qaydaya salınmasının zəruriliyi ifadə olunur, xüsusən “Daily Herald” və “Humanite” qəzetlərinin bütün nömrələrinin göndərilməsinin arzulandığı vurğulanırdı³²⁸.

Qeyd olunanlarla bağlı R.İsmayılov “sovnarkom” N.Nərimanova 30 dekabr 1921-ci ildə yazırdı: “Sizin tərəfinizdən keçmiş Batum konsulu Sultanova Xalq Komissarları Şurası üçün xarici və emiqrant qəzetlərinə abunə yazılmaq tapşırılmışdır. O həmin qəzetlərə abunə olubdur. İndi abunə haqqı ödənməlidir. “Azneftkom”a (Azərbaycan Dövlət Neft Sənayesi Birliyi – F.V.) mənim sərəncamıma dövrü olaraq hesablaşma aparmaq üçün 250 pud kerosin ayırmasına dair sərəncam vermənizi xahiş edirəm”³²⁹. R.İsmayılov “Qlavpolitprosvet”in (Azərbaycan Xalq Maarifi Komissarlığının Siyasi Maarif Baş İdarəsi) müdürünə də məktub göndərüb, onun keçmiş konsuldan qurumları üçün xarici qəzetlərə abunə olmağı xahiş etdiyini xatırladaraq abunə haqqının xarici valyuta – frank, lirə, funt və s. ilə ödənməsi gərəклиyini bildirir və xarici valyutaya satıb qəzet pulunu ödəyə bilməsi üçün, Xalq Xarici İşlər Komissarlığına yazdığı kimi, sərəncamına kerosin (neft) göndərilməsini istəyirdi³³⁰.

Ödənişlər etmək üçün kerosin göndərilməsi xahişi R.İsmayılovun Azərbaycan SSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığına 28 dekabr 1921-ci il 2589 nömrəli təliqəsinin məzmununda da öz əksini tapırdı³³¹. Azərbaycan SSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığının müşaviri A.Andreyevə 31 dekabrda ünvanladığı məktubda R.İsmayılov yenidən qəzet abunələrinin hesabının ödənilməsi məsələsini qaldıraraq yazırdı: ““Narkompoçtel” (Xalq Poçt və Teleqraf Komissarlığı – F.V.) Batumdan pulsuz teleqram göndərmir. Gürcüstan hökuməti ilə təcili əlaqə qurun ki, həm radio, həm də teleqraf mənim teleqramlarımı Azərbaycanın hesabına qəbul etsin. Sonra təcili 15 milyon pul köçürməni xahiş edirəm. 5 milyon manata yaxın məbləği konsulluğu ləğv etmə pulu kimi Sultanova verəsi oldum. İndi pulsuz otururam. Artıq italyan konsulluğu qəzet

³²⁷ R.İsmayılovun ASSR XXİK-in müşaviri A.Andreyevə məktubu, 29.12.1921, № 2590 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 165, v. 5.

³²⁸ ARDA, f. 28, s. 1, iş 145, v. 21.

³²⁹ R.İsmayılovun N.Nərimanova məktubu, 30.12.1921, № 2587 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 145, v. 3.

³³⁰ ARDA, f. 28, s. 1, iş 145, v. 10.

³³¹ ARDA, f. 28, s. 1, iş 165, vv. 6-6 arx.

abunəsi üçün hesab göndərib, fransız qəzetlərinə də hesab gələcək. Ona görə məni kerosinlə təchiz etmənizi xahiş edirəm”³³².

R.İsmayılov 5 yanvar 1922-ci ildə yazdığı 28 qeydiyyat nömrəli məktubu ilə Olqa küçəsi 31 ünvanındakı evin “domkom”unu (ev komitəsinin sədri) Səlim Cəmil oğlu Qolovun onun sərəncamı ilə Şepelev küç. 25 ünvanından Olqa küç. 31 ünvanına, səlahiyyətli nümayəndənin dəftərxanasına məxsus mənzillə üzbəüz otağa köçürüldüyü barədə xəbərdar edirdi³³³. Həmin gün Batum limanının nəzarət məntəqəsinə yazdığı məktubunda isə R.İsmayılov özünün katibi (dəftərxananın müdiri) Nikolay Leonidoviç Slojevə kommersiya gəmilərini ziyarət etmə hüququnu təmin edən buraxılış verilməsini istəyirdi³³⁴.

R.İsmayılov Batum Mənzil şöbəsinə (“jilotdel”) 14 yanvarda ünvanladığı məktubunda səlahiyyətli nümayəndəliyin dəftərxanasının işçisi, iki nəfərdən ibarət ailə üzvü olan L.Smironovaya birotəqlı mənzil ayrılmasını və həmin mənzilə order verilməsini xahiş edirdi³³⁵.

12 yanvar 1922-ci ildə R.İsmayılovun adına göndərilən teleqramda yazılırdı: “Təcili Tiflisə yola düşün. Zaqafqaziya- İran konfransının qərarı”³³⁶.

Ermənistan SSR-in Batum konsulluğundan Azərbaycan SSR XXİK-in Batumdakı səlahiyyətli nümayəndəliyinə göndərilmiş 17 yanvar 1922-ci il tarixli 438 nömrəli məktubda 15 yanvar 1922-ci ildən Murat Markaroviç Kazaryanın Ermənistan SSR-in Batum şəhəri və vilayətində konsulu, eyni zamanda Xalq Komissarları Şurasının nümayəndəsi təyin edildiyi bildirilirdi³³⁷.

RSFSR-in Cənubi Qafqazda səlahiyyətli nümayəndəsi B.V.Leqran 7 fevral 1922-ci ildə göndərdiyi 790 nömrəli poçtoqramında A.Z.Qoltsməna yazırdı: “Zaqafqaziya respublikalarının Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanda diplomatik və konsulluq təmsilçilikləri ləğv olunub. Heç kəs özünü Batumda hansısa Zaqafqaziya respublikasının diplomatik nümayəndəsi və konsulu kimi təqdim edə bilməz və öz üzərinə diplomatik və ya konsulluq nümayəndəsinin funksiyasını götürmək hüququna malik deyil. Bunun yerinə yetirilməsi üçün nəzarət tətbiq edilməsini təklif edirəm”³³⁸. Bu məktub 13 fevralda RSFSR-in Batum konsulu vasitəsilə Cənubi Qafqaz respublikalarının Batumdakı diplomatik təmsilçiliklərinə göndərilir və onlardan konsulluqların ləğv edilməsi, işlərinin və sənədlərinin isə RSFSR konsulluğuna verilməsi tələb olunur³³⁹. Cavab olaraq 15 fevral 1922-ci ildə R.İsmayılov tərəfindən RSFSR-in

³³² R.İsmayılovun A.Andreyevə təliqəsi, 31.12.1921, № 2597 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 165, v. 3.

³³³ ARDA, f. 28, s. 1, iş 144, v. 30.

³³⁴ R.İsmayılovun Batum limanının nəzarət punktuna məktubu, 05.01.1922, № 31 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 144, v. 28.

³³⁵ R.İsmayılovun Batum Mənzil şöbəsinə məktubu, 14.01.1922, № 66 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 144, v. 41

³³⁶ ARDA, f. 28, s. 1, iş 145, v. 7.

³³⁷ ARDA, f. 28, s. 1, iş 144, v. 42.

³³⁸ ARDA, f. 28, s. 1, iş 144, v. 68.

³³⁹ ARDA, f. 28, s. 1, iş 144, v. 102.

Batum konsuluna Azərbaycan SSR-in konsulluğunun 1922-ci ilin 1 yanvarından ləğv olunduğu və bu barədə RSFSR konsulluğuna daha əvvəl məlumat verildiyi xatırladılır, eyni zamanda Azərbaycan SSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığının səlahiyyətli nümayəndəsinin konsul funksiyasını daşımadığı qeyd olunur³⁴⁰.

R.İsmayılovun imzaladığı 21 dekabr 1921-ci il tarixli 1 nömrəli əmrə Nikolay Leonidoviç Sloyev ona registrator (qeydiyyatçı) və reminqtonist (makinaçı) vəzifələri həvalə edilməklə səlahiyyətli nümayəndənin dəftərxanasının müdiri³⁴¹, 1 yanvar 1922-ci il tarixli 2 nömrəli əmrə Səlim bəy Qolov aylıq 300 min manat maaşla səlahiyyətli nümayəndənin dəftərxanasının reminqtonisti³⁴², 5 yanvar 1922-ci il tarixli 3 nömrəli əmrə “Azvneştorg”un keçmiş əməkdaşı Məcid Deksavo səlahiyyətli nümayəndənin dəftərxanasının kuryeri³⁴³, 11 yanvar 1922-ci il tarixli 4 nömrəli əmrə Akulina Dzimistaraşvili səlahiyyətli nümayəndənin dəftərxanasının xadiməsi³⁴⁴, 15 fevral 1922-ci il tarixli 7 nömrəli əmrə Boris Alekseyeviç Smirnov səlahiyyətli nümayəndənin sürücüsü təyin edilir³⁴⁵.

Azərbaycan SSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığının Batumdakı səlahiyyətli nümayəndəsinin aparatının 1922-ci ilin yanvar-may ayları üzrə maaş cədvəli³⁴⁶:

<i>vəzifə</i>	<i>ad və soyad</i>	<i>aylıq maaş (yanvar-aprel ayları üzrə)</i>	<i>aylıq maaş (may ayı üzrə)</i>
səlahiyyətli nümayəndə	Rəşid İsmayılov	4 000 000	7 000 000 + 1 500 000 (xüsusi xərclər)
dəftərxana müdiri	Nikolay Sloyev	1 706 975	4 000 000
makinaçı	L. Smirnova	1 021 363	2 500 000
sürücü	Kostiçenko	935 000 (15 fevraladək)	-
Sürücü	Boris Smirnov	935 500 (15 fevraldan)	2 000 000

³⁴⁰ R.İsmayılovun RSFSR-in Batum konsuluna məktubu, 15.02.1922, № 158 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 144, vv. 70, 102.

³⁴¹ ARDA, f. 28, s. 1, iş 9, v. 1.

³⁴² ARDA, f. 28, s. 1, iş 9, v. 2.

³⁴³ ARDA, f. 28, s. 1, iş 9, v. 3.

³⁴⁴ ARDA, f. 28, s. 1, iş 9, v. 4.

³⁴⁵ ARDA, f. 28, s. 1, iş 9, v. 7.

³⁴⁶ ARDA, f. 28, s. 1, iş 144, v. 84; iş 743, vv. 74, 79, 193, 238; iş 3, v. 118.

xadimə	Akulina Berezuyeva (Dzimistaraşvili)	707 132	-
diplomatik kuryer	Məcid Deksavə	1 192 500 (31 yanvaradək)	-
təmizlik işləri üzrə əməkdaş	Oskar Abbasov	-	2 000 000 (1-23 may 1922-ci il)
təmizlik işləri üzrə əməkdaş	İvanov	-	2 000 000 (23-31 may 1922-ci il)

Cədvəldə adları göstərilən əməkdaşlardan A.Berezuyeva və O.Abbasov bundan əvvəl Azərbaycan SSR-in Batumdakı konsulluğunda da çalışmışdılar. Konsulluğun sabiq əməkdaşlarından S.Qolovun səlahiyyətli nümayəndənin dəftərxanasına makinaçı təyin olunması barədə R.İsmayılovun əmri olsa da, yuxarıdakı maaş cədvəlində onun adına rastlanmır. Ehtimal etmək olar ki, konsulluqda kargüzar vəzifəsini tutan S.Qolov əvvəlcə razılaşsa da, sonradan aşağı vəzifədə işləmək istəməmişdir. Qeyd edək ki, səlahiyyətli nümayəndənin sürücüsü Boris Smirnov R.İsmayılovun 4 may 1922-ci il tarixli 12 nömrəli əmri ilə vəzifəsindən azad olunmuşdu³⁴⁷.

Türk lirəsinin kursunun qalxması səbəbindən ilk zəruri tələbat mallarının qiyməti 100 faiz artdığı üçün R.İsmayılovun 11 yanvar 1922-ci il tarixli 5 nömrəli əmri ilə səlahiyyətli nümayəndənin dəftərxanasının işçilərinə 500 min manat birdəfəlik müavinət təyin olunmuşdu³⁴⁸.

Həmin dövrdə Batumda “Azneft” (Azərbaycan Neft Komitəsi), “Azittifaq”ın (Azərbaycan SSR İstehlak Cəmiyyətləri İttifaqı) və “Azərtac”ın (Azərbaycan Teleqraf Agentliyi) nümayəndəlikləri fəaliyyət göstərirdilər. “Azittifaq”ın nümayəndəliyinə Makinski, “Azneft”in nümayəndəliyinə Rüstəmbəyov (çox güman ki, 1922-1935-ci illərdə “Azərneft” rəisinin birinci köməkçisi olmuş Fətulla bəy Əsəd bəy oğlu Rüstəmbəyov) rəhbərlik edirdi³⁴⁹.

“Azərtac”ın Batum şöbəsi 2 ştat vahidindən (müdir və müxbir) ibarət idi; müdir vəzifəsini R.İsmayılovun özü, müxbir vəzifəsini isə ləğv edilmiş konsulluğun türk (Azərbaycan) dilində yazışmalar üzrə kargüzarı Şükrü əfəndi Süleymanzadə tuturdu. 1922-ci ilin fevral ayı üzrə maaş cədvəlindən “Azərtac”ın Batum şöbəsinin müdiri İsmayılovun 6 000 000 manat, müxbir Şükrü əfəndinin isə 2 000 000 manat aylıq əməkhaqqı aldığı bəlli olur³⁵⁰.

³⁴⁷ ARDA, f. 28, s. 1, iş 9, v. 12.

³⁴⁸ ARDA, f. 28, s. 1, iş 9, v. 5.

³⁴⁹ ARDA, f. 28, s. 1, iş 136, v. 149.

³⁵⁰ ARDA, f. 28, s. 1, iş 144, v. 83.

R.İsmayılov Morskaya küçəsi 9 (indiki 26 may küçəsi) ünvanında yerləşən mənzilinə telefon çəkilməsi üçün 7 fevral 1922-ci ildə Batum şəhəri telefon şəbəkəsinin müdürünə məktub ünvanlamışdı³⁵¹.

R.İsmayılov Acarıstan Muxtar Sosialist Sovet Respublikasının Xalq Komissarları Şurasına müraciət edərək 1922-ci ilin 25 fevralında xidməti zərurətlə əlaqədar Batum üzərindən Bakıya getməli olan Azərbaycan SSR-in Trabzondakı konsulu M.D.Rəsulzadə və arvadı Umlay xanıma (böyük ehtimal Yevgeniya xanım Semyonovadan bəhs edilir – F.V.), eləcə də onları müşayiət edən əsgərə Tiflis qatarında xüsusi vagona 3 yer ayrılmasını xahiş edirdi³⁵².

Batum şəhər sakini A.G.Menabde Azərbaycan SSR XXİK-in səlahiyyətli nümayəndəsinə 2 mart 1922-ci ildə yazırdı ki, onun Olqa küçəsi 31 ünvanında yerləşən 5 otaqlı mənzili 31 mart 1920-ci ildə Azərbaycan Sovet Respublikasının baş konsulu ilə bağladığı müqavilə əsasında baş konsulluq nəzdində Ticarət şöbəsi üçün 1 illiyə icarəyə götürülmüşdür. Bundan sonra konsulluq bu müqavilənin vaxtını daha 1 il uzatmışdır. 1922-ci il 1 aprelə müqavilənin vaxtı bitir. A.Menabde icarəyə verdiyi mənzilin Ticarət şöbəsi üçün daha gərəkmediyi və eyni zamanda onun özünə yaşamaq üçün lazım olduğundan daha tez boşaldıla bilmə mümkünlüyünü sorğu edirdi³⁵³.

R.İsmayılov Batum şəhərinin milis rəisinə 1922-ci ilin 9 martında yazdığı məktubun məzmunundan bəlli olur ki, Azərbaycan SSR-in Batumdakı konsulluğunun keçmiş sürücüsü Simon Avramidiyə (Abramov) konsulluğun binasında məskunlaşmaq üçün yer verilmişdir. Konsulluq ləğv olunanda S.Avramidi anasını həmin binada qoyub getmiş və onun da tezliklə çıxacağını bildirmişdir. Bundan sonra S.Avramidinin anasının yanına qardaşı yerləşmişdir. Bir aydan sonra onun özü də gəlib özbaşına orada yaşamağa başlamışdır. Binadan çıxması tələb olunanda demişdir ki, mənə başqa mənzil verilsin, sonra çıxım. R.İsmayılov səlahiyyətli nümayəndəliyin sürücüsünün həmin binada məskunlaşmalı olduğunu vurğulayaraq milis rəisindən S.Avramidinin çıxarılmasına köməklik göstərilməsini istəyirdi³⁵⁴. Qeyd olunmalıdır ki, R.İsmayılov bu məktubundan təqribən 2 ay əvvəl – 5 yanvarda Batum Mənzil şöbəsinə müraciət edərək yuxarıda haqqında bəhs edilən sürücü Simon Abramova Şepelev küçəsi 31 ünvanındakı otaq üçün order verilməsini xahiş etmişdi³⁵⁵.

R.İsmayılovun 11 mart 1922-ci il tarixli 9 nömrəli əmri ilə səlahiyyətli nümayəndənin dəftərxanasının işçilərinin onun razılığı olmadan dövlət mülkiyyətindən istifadəsi qadağan edilir, eyni zamanda həmin gündən maaş avanslarının verilməsi dayandırılırdı³⁵⁶; 6 aprel 1922-ci il tarixli 10 nömrəli əmri ilə dəftərxananın işçilərinin

³⁵¹ R.İsmayılovun Batum şəhəri telefon şəbəkəsinin müdürünə məktubu, 07.02.1922, № 116 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 144, v. 60.

³⁵² R.İsmayılovun Acarıstan MSSR Xalq Komissarları Şurasına məktubu, 24.02.1922, № 213// ARDA, f. 28, s. 1, iş 144, v. 85.

³⁵³ ARDA, f. 28, s. 1, iş 144, vv. 104-104 arx.

³⁵⁴ ARDA, f. 28, s. 1, iş 144, vv. 114-114 arx.

³⁵⁵ R.İsmayılovun Batum Mənzil şöbəsinə məktubu, 05.01.1922, № 29 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 144, v. 29

³⁵⁶ ARDA, f. 28, s. 1, iş 9, v. 9.

icazə olmadan hansısa səbəbdən işdə olmamaları qadağan edilirdi³⁵⁷, 8 aprel 1922-ci il tarixli 11 nömrəli əmriylə isə dəftərxanada və ya kabinetdə kiminsə gecələməsi qadağan edilir və bu əmrə nəzarət kargüzər Slojevə həvalə olunurdu³⁵⁸.

Tələbə Töhfə Hacıyeva Azərbaycan SSR XXİK-in Batumdakı səlahiyyətli nümayəndəsinə müraciətində yazırdı: 3 martda gündüz saat 4-də Batumda Mariinski küçəsində mənim cibimdən bütün sənədlərimi, 315 türk lirəsini və gürcü bonlarını oğurladılar. Bu pulla mən təhsilimi davam etdirmək üçün Qərbi Avropaya getməli idim. Həmin gün Cinayət-Axtarış şöbəsinə müraciət etdim. Onlar bütün ölçüləri götürdülər və səhəri gün oğrulardan birini 1.5 milyon bonla ələ keçirdilər, həmçinin lirəni dəyişməyə kömək edən vasitəçiləri tutdular. Hamısı cinayətlərini etiraf etdilər. Mənim qalan 115 min lirəm Samtrediyaya getmiş digər 2 oğrudadır. Cinayət-Axtarış şöbəsinin agentləri onların arxasınca gediblər. Həbs edilmiş oğrulardan alınmış 100 lirə Cinayət-Axtarış şöbəsinin köməkçisindədir. İndi bir qəpiksiz qaldığım və təcili getməli olduğum üçün həmin pulun mənə qaytarılmasına vəsatət qaldırmanızı, eləcə də bu məsələnin tam açılması üçün köməklik göstərilməsini xahiş edirəm³⁵⁹.

“Azittifaq”ın Batum şöbəsinin idarəçisi Makinski 23 martda R.İsmayılovdan Acarıstan Xalq Komissarları Şurasının qarşısında sözügedən qurumun Batum kontorunun idarəçisi Zinovi Markoviç Faynşteynin və Məmməd Bağirovun “Azittifaq”ın İstanbul şöbəsinin təşkili məqsədilə İstanbulla getmələri üçün buraxılış verilməsinə vəsatət qaldırmasını xahiş edirdi³⁶⁰.

R.İsmayılov “Azittifaq”ın Batum şöbəsinə ünvanladığı 26 mart 1922-ci il tarixli məktubunda ASSR-in Batum şəhərindəki konsulluğu tərəfindən bu quruma verilmiş iki yazı masası və şüşə qapılı şafın müqabilində gürcü bonları ilə 12 milyon manatın ödənilməsinə tələb edirdi³⁶¹.

ASSR XXİK-in Batum şəhərindəki səlahiyyətli nümayəndəsinin xidməti xərcləri 1922-ci ilin mart ayı üzrə ümumilikdə 62 713 750 manat təşkil etmişdir. Bu məbləğ, əsasən, dəftərxana ləvazimatlarının əldə olunması, qəzet abunələri, avtomobilin və binanın saxlanılması, Batumdakı abxaz məktəbinə yardım (650 min manat), teleqram yazışmaları və xüsusi xərclər üçün istifadə olunmuşdur³⁶².

R.İsmayılov Batum şəhərinin komendantına 5 aprel 1922-ci ildə yazdığı məktubunda “Azittifaq”ın Batum şöbəsinin idarəçisi Makinski, onun müavini Məmmədov və özünün dəftərxanasının müdiri Slojevə günün istənilən vaxtı şəhərdə gəzə bilmələrinə icazə istəyirdi³⁶³. Həmin gün “BatObÇEK”in Batum vilayəti Hərbi

³⁵⁷ ARDA, f. 28, s. 1, iş 9, v. 10.

³⁵⁸ ARDA, f. 28, s. 1, iş 9, v. 11.

³⁵⁹ R.İsmayılovun Batum şəhər milis rəisinə məktubu, 09.03.1922, № 277 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 144, v. 125

³⁶⁰ “Azittifaq”ın Batum şöbəsinin idarəçisi Makinskinin R.İsmayılova məktubu, 23.03.1922, № 668 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 144.

³⁶¹ ARDA, f. 28, s. 1, iş 3, v. 63.

³⁶² ARDA, f. 28, s. 1, iş 3, vv. 69-69 arx

³⁶³ R.İsmayılovun Batum şəhərinin komendantına məktubu, 05.04.1922, № 415 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 144, v. 178.

Fövqəladə Komissiyasının sədrinə ünvanladığı məktubunda isə “Azittifaq”ın Batum kontorunun idarəçisinin müavini Məmmədovun “Naqan” tipli revolver daşmasına icazə verilməsini xahiş edirdi ³⁶⁴.

Acaristan Muxtar SSR-in Xalq Daxili İşlər Komissarlığından R.İsmayılova ünvanlanmış 23 may 1922-ci il tarixli məktubda qeyd olunurdu ki, Batumda yaşayan Azərbaycan SSR vətəndaşı, Gəncə sakini Səlim Cəmil oğlu Qolov soyadını “Cəmiloglu” soyadına dəyişmişdir və onun arvadı Lidiya, övladları Vladimir, İsmayıl, Adil və Məryəm də həmin yeni soyadı daşıyacaqlar³⁶⁵. Qeyd edək ki, Səlim Qolov// Cəmiloglu Azərbaycan SSR-in Batum konsulluğunda rus dilində yazışmalar üzrə kargüzar vəzifəsində çalışmışdır.

1922-ci ilin may ayında səlahiyyətli nümayəndə Rəşid İsmayılovun Batum şəhərində Morskaya küç. 9-da yaşadığı mənzilin sahibi Məmməd bəy Mjavanidze müsəlman olduğu və bu səbəbdən ona məxsus evdə kənar kişilərin qalmasını istəməməsi bəhanəsi ilə R.İsmayılovu həmin mənzildən çıxarır. Bu barədə R.İsmayılov Acaristan MSSR-in xalq daxili işlər komissarına 25 may 1922-ci ildə yazdığı məktubunda bildirirdi: Azərbaycan SSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığının Batumdakı nümayəndəliyi Morskaya küçəsi 9-da 2 otaq kirayələyibdir. 5 mayda mən xidməti işlərimlə əlaqədar Bakıya getdim. 25 mayda qayıdanda gördüm ki, ev sahibi Mjavanidze otaqlardan birini tutub və hamama girişi bağlayıb. Oradakı digər otaqda gecələyib, sonra nümayəndəliyin binasına köçdüm, öz katibim Slojevə isə müvəqqəti bu 1 otaqda qalması xahiş etdim. Slojev öz yataq dəstləri və əşyalarını həmin otağa gətirdikdən sonra onu açarlarla bağlayıb nümayəndəliyə qayıtdı. Geri dönəndə öz əşyalarının otaqdan çıxarıldığını və otağın ev sahibi tərəfindən tutulduğunu gördü. Bizdə olan məlumata görə, Gürcüstanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra Mjavanidze Azərbaycanın Batumdakı konsulu Rəsulzadənin yanına gəlib xahiş edib ki, evlərinin əllərindən çıxması üçün bu 2 otağı rekvizisiya etsin. O zamandan həmin 2 otaq Azərbaycan SSR-in Batumdakı diplomatik təmsilçiliyinin sərəncamında olub. Orada konsullar, məsul işçilər qalıb. Heç vaxt məsələ qalxmayıb ki, bu, müsəlman evidir, onda kişi qalmamalıdır. Mjavanidze bizdən iş, mal buraxılması və digər məsələləri tələb etdi. Biz ona iş verdik, amma öhdəsindən gələ bilmədi. Ondan sonra Mjavanidze mənzil haqqı istədi. Bunun əleyhinə deyildik, ancaq o, sovet müəssisələrinin işçilərinə uyğun pul istəmədi. Ona sübut etməyə çalışanda ki, mənzilə spekulyativ qiymət ödəyə bilməyəcəyik, Bakı neftinin zənginliyinə işarə edirdi. Bizdən əli üzüləndə hamamı bağlamaq kimi kobud üsula əl atdı, kirayəsinin evdə olmamasından istifadə edərək əşyaları otaqdan çıxarıb öz çarpayısını yerləşdirdi. O öz evində kənar adamları görmək istəmirsə və onun müsəlman hisslərinə inanırıqsa, nəzərə almalıyıq ki, həmin 2 otaq tam təcrid edilmiş şəkildədir³⁶⁶.

Qeyd olunmalıdır ki, R.İsmayılov “Azittifaq”ın Batum şöbəsinin səlahiyyətli

³⁶⁴ ARDA, f. 28, s. 1, iş 144, v. 177.

³⁶⁵ Acaristan Muxtar SSR-in Xalq Daxili İşlər Komissarlığından R.İsmayılova məktub, 23.05.1922, № 4913 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 144, vv. 249-250.

³⁶⁶ R.İsmayılovun Acaristan Muxtar SSR-in Xalq Daxili İşlər Komissarlığına məktubu, 25.05.1922, № 669// ARDA, f. 28, s. 1, iş 144, v. 251.

Mazeliyə 12 yanvar 1922-ci ildə göndərdiyi məktubunda yuxarıda adıçəkilən Batum sakini Məmməd bəy Mjavanidzenin ona müraciət edərək Azərbaycan SSR-in ticarət müəssisələrində komissionerin vasitəçisi və digər vəzifələrdə işləmək üçün öz xidmətlərini təklif etdiyini bildirir, M.Mjavanidzeni ləyaqətli adam və təcrübəli kommersant kimi tanıdığı üçün tövsiyə etdiyini yazırdı³⁶⁷.

Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Şurasının sədri Qəzənfər Musabəyov 14 may 1922-ci ildə R.İsmayılova yazırdı: “Xahiş edirəm, yoldaş Rizvan Nəcəf oğlu və onu müşayiət edən doktor Bəhram Axundova sizin binanızda gecələmək üçün yer verin, həmçinin Qərbi Avropaya getmələri üçün gəmiyə minmələrinə mümkün köməklik göstərin³⁶⁸”.

R.İsmayılov Q.Musabəyova 1922-ci ilin mayında yazırdı: “Bildirirəm ki, Batumda yaşayan Azərbaycan vətəndaşlarının çoxu qanuni formallıqlara riayət etmədən İran təbəəliyini qəbul ediblər. Azərbaycan SSR-in nüfuzu baxımından Şərqdə böyük siyasi məna daşıyan bu məsələyə xüsusi diqqət yetirilməsini vacib sayıram. Onların çoxu bu rəneqatlığı onunla izah edir ki, Azərbaycan hakimiyyəti onların maraqlarını Sovet Respublikasında qorumur³⁶⁹”.

12 mart 1922-ci ildə Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan sovet respublikaları faktiki olaraq bağlı olduqları Sovet Rusiyasının təlimatı ilə birləşərək Zaqafqaziya Sosialist Sovet Respublikaları Federativ İttifaqını (ZSSRFİ) yaradıb, Ali İqtisadi Şura təsis edirlər. ASSR-in GSSR-dəki səlahiyyətli nümayəndəliyində ictimai əsaslarla çalışmış Musa Əliyev³⁷⁰ ASSR Ali İqtisadi Şurasının Acarıstandakı səlahiyyətli nümayəndəsi təyin olunur³⁷¹. M.Əliyev ASSR Ali İqtisadi Şurasının Gürcüstan nümayəndəsinə 5 aprel 1922-ci ildə ünvanladığı müraciətində yazırdı: “Xalq Xarici İşlər Komissarlığının Batum nümayəndəliyi ləğv olunana və onun hazırda yerləşdiyi binadan istifadənin mümkün olmasına qədər mənim dəftərxanam üçün, heç olmasa, bir otağın ayrılması zəruridir. Nümayəndəlikdə boş otaq var və yoldaş İsmayılov orada mənim dəftərxanamın yerləşməsinə etiraz etmir, ancaq hesab edir ki, bunun üçün Xalq Xarici İşlər Komissarlığının razılığı tələb olunur. Buna görə Sizdən xahiş edirəm, müvafiq sərəncamın verilməsi üçün yoldaş Andreyevlə əlaqəyə girin³⁷²”. Bununla bağlı ASSR Ali İqtisadi Şurasının Gürcüstan nümayəndəsi Xalq Xarici İşlər

³⁶⁷ R.İsmayılovun “Azıttifaq”ın Batum şöbəsinin səlahiyyətli Mazeliyə məktubu, 12.01.1922, № 57 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 144, v. 38.

³⁶⁸ ARDA, f. 28, s. 1, iş 145, v. 90.

³⁶⁹ ARDA, f. 28, s. 1, iş 145, v. 92.

³⁷⁰ ARDA, f. 28, s. 1, iş 3, v. 6.

³⁷¹ ARDA, f. 28, s. 1, iş 164, v. 3 və iş 165, vv. 5-6.

³⁷² M.Əliyevin ASSR Ali İqtisadi Şurasının Gürcüstan nümayəndəsinə məktubu, 05.04.1922, № 8 // ARDA, f. 28, s.1, iş 64, v. 6.

Komissarlığının səlahiyyətli nümayəndəsi A.Andreyevə məktub ünvanlamışdı³⁷³.

Çox keçmədən 1922-ci ilin may ayında Azərbaycan SSR XXİK-in Batumdakı səlahiyyətli nümayəndəliyi ləğv edilir. Belə ki, ASSR Xalq Komissarları Şurasının 14 may 1922-ci il tarixli iclasında Rəşid İsmayılovun rəhbəri olduğu səlahiyyətli nümayəndəliyin ASSR XKŞ-nin iqtisadi nümayəndəliyinə çevrilməsi haqqında məruzəsi dinlənilir. İclasda ASSR-in Buxara Xalq Respublikası istisna olmaqla, sovet respublikalarındakı diplomatik nümayəndəliklərinin ləğv edilməsi qərara alınır. Batumdakı səlahiyyətli nümayəndəliyin iqtisadi nümayəndəliyə çevrilməsi məsələsinə baxılması isə Ali İqtisadi Şuraya həvalə olunur³⁷⁴. Nəticə etibarilə məsələyə müsbət baxılır və ASSR xalq xarici işlər komissarının Batum şəhərindəki səlahiyyətli nümayəndəsi Rəşid İsmayılov öz səlahiyyətlərini ASSR Ali İqtisadi Şurasının Acarıstandakı nümayəndəsi Musa Əliyevə ötürür*.

Qeyd edək ki, SSRİ-nin yaranmasının ilk illərində Batumda azərbaycanlılara məxsus mağaza və mehmanxanalar fəaliyyət göstərirdi. Belə mağazalardan birinin sahibi Murad Sadıqzadə dini bayram münasibətilə mağazasını bağladığı üçün cərimələnmişdi. O, İranın Batumdakı konsuluna müraciət edərək cərimə cəzasının ləğv edilməsində köməklik göstərilməsini xahiş edirdi³⁷⁵.

Həmin dövrdə Batumda “Azərbaycan” mehmanxanası fəaliyyət göstərirdi. Onun sahibi Kamal Kobaxidze idi. Acarıstan arxiv sənədlərindən Daxili İşlər Xalq Komissarlığının 10 fevral 1928-ci il tarixli qərarı ilə K.Kobaxidzenin 15 manat (rubl) qızıl pulla cərimələndiyi məlum olur³⁷⁶.

³⁷³ ASSR Ali İqtisadi Şurasının Gürcüstan nümayəndəsinin ASSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığına təliqəsi, 08.04.1922, № 112 // ARDA, f. 28, s.1, iş 64, v.5.

³⁷⁴ ASSR Xalq Komissarları Şurasının iclasının protokolu, 14.05.1922, № 17 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 85, vv. 30-30 arx.

* **Rəşid İsmayılov** Batumdakı son vəzifəsindən sonra Bakıya qayıdaraq, 1922-1928-ci illərdə Azərbaycan SSR xalq sosial təminat komissarının müavini, Azərbaycan SSR Xalq Maliyyə Komissarlığının Maliyyə-Nəzarət şöbəsinin müdiri, Moskvada ZSFSR nümayəndəliyində maliyyə məsələləri üzrə məsləhətçi vəzifələrində işləmişdir. 1928-1930-cu illərdə Tiflisdə yaşamış, burada Zaqafqaziya Kənd Təsərrüfatı Bankının müfəttişlik rəisinin müavini olmuş, ZSFSR Ali Təsərrüfat Şurasında baş inspektor işləmişdir. Daha sonra Azərbaycan SSR Ali Təsərrüfat Şurası yanında Plan şöbəsinin müdiri, Azərbaycan SSR Dövlət Plan Komitəsinin Təsərrüfat Uçotu İdarəsinin Tikinti və kommunal təsərrüfatı sektorunun müdiri vəzifələrini tutmuşdur. 1934-cü ildə Azərbaycan SSR Dövlət Siyasi İdarəsi tərəfindən casusluq və təxribatda şübhəli bilinərək həbs edilmiş, 6 aydan sonra sübut olmadığı üçün sərbəst buraxılmışdır. 1935–1937-ci illərdə Xəzər Dəniz Gəmiçiliyinin rəhbərliyində müxtəlif vəzifələrdə çalışmışdır. 1937-ci ildən Bakı şəhərində 1 saylı məktəbdə, həmçinin Azərbaycan KP MK-nın partiya kurslarında rus dili müəllimi işləmişdir. 13 sentyabr 1938-ci ildə “əks-inqilabi millətçi təşkilatda” iştirakda və “xarici kəşfiyyat casusu” olmaqda ittiham edilərək həbs edilib, 15 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmiş və Arxangelsk vilayətinin Solovetskiy islah əmək düşərgəsinə göndərilmişdir. 1942-ci ildə həmin düşərgədə naməlum şəraitdə vəfat etmişdir [T.Kərimova (Т.Керимова), göstərilən əsəri, s. 400-403; F.Rüstəmov. İrəvan Müəllimlər Seminariyası və onun məzunları, s. 147-148].

³⁷⁵ N.Kikava, T.Putkaradze. Gürcüstan-Azərbaycan münasibətləri Acarıstanın Arxiv İdarəsində qorunan sənədlər əsasında (ნ.კიკავა, თ.ფუტყარაძე. საქართველო-აზერბაიჯანის ურთიერთობები აჭარის საარქივო სამმართველოში დაცული დოკუმენტების მიხედვით), “Archeion” jurnalı, № 14, Tiflis, 2017, s. 10.

³⁷⁶ yəni orada

Gürcüstan Demokratik Respublikasında türkdilli təhsil tarixinin tədqiqatçısı dr. G.Qocayeva-Məmmədovanın araşdırmalarından bəlli olur ki, Batumda Azərbaycan məktəbi də fəaliyyət göstərmişdir, orada Tiflis və Bakının pedaqoji təhsil müəssisələrinin məzunları dərs demişlər. Həmin məktəb 1895-ci ildə inşa olunmuş binada yerləşmiş, 1918-1924-cü illərdə ibtidai, 1924-1938-ci illərdə natamam orta, 1939-cu ildə yenidən ibtidai məktəb olmuş, 1940-cı illərin sonlarında bağlanmışdır³⁷⁷.

Beləliklə, Azərbaycan SSR-in Batumdakı konsulluğunun bağlanması və müvafiq sənədlərin təhvil-təslim edilməsindən sonra Azərbaycan SSR xalq xarici işlər komissarının Batumdakı səlahiyyətli nümayəndəsi Rəşid İsmayılov vəzifəsinin icrasına başlayır. ASSR-in formal müstəqilliyinin tədricən məhdudlaşdırıldığı və aradan qalxdığı bir şəraitdə fəaliyyətə başlayan səlahiyyətli nümayəndə R.İsmayılova özünü Batumda diplomatik nümayəndə kimi təqdim etmək, diplomatik və ya konsulluq funksiyasını yerinə yetirmək qadağan edilmişdi. Azərbaycan SSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığının Batumdakı səlahiyyətli nümayəndəliyi texniki personal daxil olmaqla 9 əməkdaşdan ibarət olub, sırf sosial-iqtisadi mahiyyətli məsələlərin həllində iştirak edirdi. Cəmi dörd ay fəaliyyət göstərdikdən sonra ZSSRFİ-nin yaranması ilə əlaqədar 1922-ci ilin mayında ləğv olunmuş səlahiyyətli nümayəndəliyin funksiyası Azərbaycan SSR-in Ali İqtisadi Şurasının Acarıstan üzrə təmsilçisinə həvalə edilmişdir.

³⁷⁷ Ə.Paşayev, N.Bayramov, G.Qocayeva-Məmmədova. Gürcüstanda Azərbaycan məktəbləri, Tiflis, 2012, s. 194.

V FƏSİL

GÜRCÜSTAN DEMOKRATİK RESPUBLİKASININ AZƏRBAYCANDA DİPLOMATİK MİSSİYALARI

5.1. Gürcüstanın Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətindəki diplomatik nümayəndəliyinin siyasi-diplomatik fəaliyyəti

5.1.1. Nikoloz Kartsivadzenin rəhbərliyi dövrü

Gürcüstan Demokratik Respublikasının Azərbaycanda diplomatik nümayəndəliyinin təsis olunması Bakı işğaldan azad olunandan sonra qərara alınır və diplomatik nümayəndə vəzifəsinə Nikoloz (Nikolay) İotamoviç Kartsivadze* təyin olunur.

“Azerbaydjan” rəsmi dövlət qəzeti 22 sentyabr 1918-ci il tarixli sayında “Gürcüstanın Azərbaycan hökuməti yanında daimi nümayəndəsi” N.İ.Kartsivadzenin Gəncəyə gəldiyi barədə məlumat verirdi¹. Bu səfər diplomatik protokol qaydalarına uyğun olaraq N.İ.Kartsivadzenin təyinatı barədə Azərbaycan tərəfi rəsmi məlumatlandırılmadan və müvafiq razılıq alınmadan əvvəl baş tutmuşdu. Bəlkə də, N.Kartsivadze öz təyinatını o zaman hələ tam olaraq Bakıya köçməmiş hökumətin üzvləri ilə razılaşdırmaq üçün Gəncəyə getmişdi.

Gürcüstan xarici işlər naziri vəzifəsini icra edən Noe Ramişvilinin Azərbaycan xarici işlər naziri Məmməd Həsən Hacınskiyə 2 oktyabr 1918-ci ildə ünvanladığı məktubda N.İ.Kartsivadzenin Gürcüstan hökumətinin Azərbaycan hökuməti yanında nümayəndəsi təyin olunduğu diqqətə çatdırılırdı². Təyinatla bağlı gürcü tərəfinin bu məktubunu Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinə göndərən Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi M.Y.Cəfərov əlavə olaraq yazırdı: “Gürcüstan hökumətinin nümayəndələri ilə şəxsi söhbətlərimdə Nazirlər Şurasının sədrinin (F.Xoyskinin

¹ «Азербайджан» qəz, 1918, 22 sentyabr, № 3, s. 2.

* Gürcüstanın Azərbaycanda ilk diplomatik nümayəndəsi olmuş **N.İ.Kartsivadze (1884-1937)** 1904-cü ildən Sosial-Demokrat Partiyasının üzvü olmuş, 1917-1918-ci illərdə Gürcüstan Milli Şurasında təmsil olunmuşdur. 1919-cu ilin dekabrından 1920-ci ilin noyabrınadək Gürcüstan xarici işlər nazirinin müavini vəzifəsini tutmuşdur. Gürcüstan sovet işğalına məruz qaldıqdan sonra aktiv şəkildə qeyri-qanunlu antisovet fəaliyyəti göstərmiş, buna görə 1923 və 1924-cü illərdə Fövqəladə Komissiya (ÇK) tərəfindən həbs edilib sürgünə göndərilmişdir. 1934-cü ildə sürgündən qayıtdıqdan sonra Gürcüstan SSR-in Yerli Sənaye Xalq Komissarlığının planlaşdırma sektorunun baş iqtisadçısı vəzifəsində çalışmışdır. 1937-ci ilin yanvar ayında üçüncü dəfə həbs olunaraq güllələnməyə məhkum edilmişdir [Gürcüstan Demokratik Respublikası (1918-1921). Ensiklopediya-sözlük, s. 454-455].

² N.Ramişvilinin M.Hacınskiyə məktubu, 02.10.1918, № 3952 // ARDA, f. 970, s. 1, iş 19, v. 2.

– F.V.) mənimlə telefon danışığı zamanı razılığı əsasında cənab Kartsivadzenin namizədliyinin məqbul olacağını bildirdim”³.

M.Y.Cəfərov tərəfindən N.İ.Kartsivadzeyə verilmiş 3 oktyabr 1918-ci il tarixli 2117 sayılı vəsiqə-arayışda sonuncunun Bakı şəhərinə diplomatik nümayəndə statusunda getdiyi təsdiq olunurdu⁴. 8 oktyabrda N.Kartsivadze Bakıya gəlir və həmin gün xarici işlər nazirinin qəbulunda olur⁵.

Gürcüstan Demokratik Respublikasının Azərbaycanda diplomatik nümayəndəliyi 1918-ci ilin oktyabr ayından etibarən Bakı şəhərində Qoqol//Qoqolevskaya küç. 9 (indiki Qoqol küç. 17-19) ünvanında neft milyonçusu Şəmsi Əsədullayevə məxsus evdə fəaliyyət göstərməyə başlayır*.

Gürcüstan hökumətinin 1918-ci ilin 8 oktyabrında keçirilmiş iclasında maliyyə, sənaye və ticarət nazirinin məruzəsi əsasında Gürcüstanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəliyinin nəzdində və sədrliyində Maliyyə, Sənaye və Ticarət, Yollar və Ərzaq nazirliklərinin, Dövlət Nəzarəti İdarəsinin və Bakının gürcü icmasının nümayəndələrindən ibarət xüsusi əmtəə mübadiləsi komitəsinin yaradılması barədə qərar qəbul olunur. Eyni zamanda Gürcüstanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəsinə Azərbaycan hökuməti ilə Gürcüstana zəruri malların ixracı-idxalı ilə bağlı və digər iqtisadi xarakterli müqavilə və razılaşmalar imzalamaq hüququ verilir⁶.

Azərbaycan daxili işlər naziri Behbud xan Cavanşir tərəfindən imzalanmış 1 noyabr 1918-ci il tarixli 1174 sayılı vəsiqə-arayışda N.Kartsivadzeyə Bakı şəhərinə maneəsiz giriş-çıxış hüququ verildiyi qeyd olunurdu⁷.

1918-ci ilin noyabr ayının əvvəlində Azərbaycan, Şimali Qafqaz Dağlıları İttifaqı (Dağlılar Respublikası) və Gürcüstan arasında müəyyən məsələləri tənzimləmək məqsədilə Şimali Qafqaz Dağlıları İttifaqının maliyyə naziri və milli şurasının sədri V.-G.Cabaqiyev, Gürcüstanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəliyi nəzdindəki şuranın üzvü Tolstonoqov və Dövlət Nəzarəti İdarəsinin nümayəndəsi D.Kipiani, Azərbaycan Dəmir Yolları İdarəsinin rəisi Teymur bəy Məlik-Aslanov və onun qardaşı xüsusi qatarla Bakıdan Tiflisə yola düşürlər. Nümayəndə heyətini Gürcüstanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəsi N.Kartsivadze müşayiət edir və Tiflisdə ikən “Sakartvelos respublika” rəsmi dövlət qəzetinə geniş müsahibə verir. Müsahibəsində o, Azərbaycan və Şimali Qafqaz nümayəndə heyətinin Gürcüstana gəlişinin məqsədi, Bakı neftinin Gürcüstana ixracı, Azərbaycan dəmir yolunun vəziyyəti, Bakı bolşeviklərinin taleyi, İngiltərə - Azərbaycan və Şimali Qafqaz Dağlı-

³ ARDA, f. 970, s. 1, iş 19, v. 1.

⁴ GMTA, f. 1867, s. 2, iş 5, v. 2.

⁵ «Азербайджан» qəz., 1918, 9 oktyabr, № 7, s. 3.

* Qoqol küçəsi 1909-cı ilə qədər Praçeçnaya küçəsi adlandırılmışdır. Həmin küçədə Ş.Əsədullayevə məxsus üçmərtəbəli ev 1896-cı ildə memar İohan Edelin layihəsi əsasında inşa edilmişdir. Üç küçəyə boylanın binanın aşağı hissəsi Tolstoy küç. 183 (keçmiş Gimnaziçeskaya küç.), yuxarı hissəsi isə Həzi Aslanov küç. 84 (keçmiş Karantinnaya küç.) ünvanlarının tinində ucaldılmışdır [S.Ş.Fətullayev-Fiqarov. Bakının memarlıq ensiklopediyası, Bakı, 2013, s. 238-243].

⁶ «Азербайджан» qəz., 1918, 16 oktyabr, № 11, s. 3.

⁷ GMTA, f. 1867, s. 2, iş 5, v. 3.

ları İttifaqı - Azərbaycan münasibətləri və s. məsələlərə toxunurdu. Bolşevik-daşnak işğalından qurtuluşundan sonra Bakıda mövcud vəziyyəti də dəyərləndirən gürcü diplomatı Azərbaycan hökumətinin şəhərdə həyatın normal axara düşməsi üçün sərt tədbirlər gördüyünü, bunun nəticəsində qanun pozuntusu hallarının və qarğışların qarşısının alındığını bildirirdi⁸. 1918-ci ilin mart və sentyabr aylarında Bakıda baş vermiş hadisələrdə fiziki və maddi ziyan görənlərin sayının çox olduğunu açıqlayan N.Kartsivadze müsahibəsinin davamında deyirdi:

“Sentyabr ayında baş vermiş qarışıqlıq zamanı gürcülərin, belə deyək, fiziki cəhətdən itkiləri az olubdur. Bəlli olur ki, öldürülənlərin 4-ü tam təsadüf nəticəsində gürcü olmuşdur. Ancaq Bakı gürcülərinə böyük maddi ziyan dəymişdir. Bir çox gürcü ilk başlarda korluq çəkirdi, Azərbaycan hökuməti onların ağır vəziyyəti barədə xəbər tutdu və Gürcü Milli Şurasına 50 000 rubl verdi.

Deyilməlidir ki, Bakıdan vətəninə qayıtmaq arzusunda olan gürcülərin sayı kütləvi hal aldı. Mən bunu həm martda, həm də sentyabrda Bakı sakinlərinin, o cümlədən gürcülərin ümumilikdə çox əziyyət çəkməsi ilə əlaqələndirirəm. Onlar fiziki və mənəvi cəhətdən çox yorulublar. Öz vətənlərinə qayıdan gürcülərə Azərbaycan hökuməti çox diqqət göstərüb və göstərməkdə davam edir. Onların gediş haqları imkan daxilində güzəştli şərtlərlə təmin olunur”⁹.

Gürcüstan diplomatik nümayəndəsi müsahibəsində həmçinin “dövlətin rifahı və dirçəlməsi üçün bitib-tükənməyən sərvətlərə, maddi zənginliklərə” malik olan Azərbaycanın böyük gələcəyinə inandığını və Gürcüstanın təmsilçisi kimi ölkəsinin Azərbaycanla mehriban qonşuluq münasibətlərini daha da möhkəmləndirməyə çalışacağını vurğulayaraq bunları söyləyirdi: “Bakıda Gürcüstanın diplomatik nümayəndəsi kimi cəmi bir aydır yaşayıram və bu müddət ərzində mənim müşahidələrim açıq şəkildə onu təsdiq etdi ki, həm yüksək idarəetmə və ali dairələr, həm də respublika sakinlərinin geniş kütləsi Gürcüstana münasibətdə mehriban və səmimi qonşuluq əhvali-ruhiyyəsindədir”¹⁰. Qeyd edək ki, bu müsahibənin qısa məzmunu “Sakartvelos respublika” qəzetinə istinadən “Sakartvelo” qəzetinin 1918-ci il 9 noyabr tarixli 213-cü sayında da yayımlanmışdır.

Tiflisdən Bakıya qayıdandan sonra N.İ.Kartsivadze “Azerbaydjan” qəzetinə də müsahibə verir. Qəzetin 26 noyabr 1918-ci il tarixli sayında “Gürcüstanın siyasi əhvali-ruhiyyəsinə dair” başlığı altında çap olunmuş həmin müsahibədə o, ümumqafqaz konfransı, Gürcüstanın müttəfiq dövlətlər və Rusiya ilə münasibətləri, Gürcüstan–Azərbaycan əlaqələri və Gürcüstanda bolşevizm meyillərinin artması ilə bağlı məsələlərə dair mövqeyini ifadə edir. Sözügedən mövzular üzrə daha təfərrüatına varsaq, ümumqafqaz konfransının 10 noyabra təyin olunduğunu, ancaq Ermənistan nümayəndə heyətinin gəlməməsi səbəbindən əvvəlcə noyabrın 14-nə, daha sonra isə 20-nə təxirə salındığını, Tiflislə teleqraf əlaqəsinin kəsilməsinin onu konfransın

⁸ “Sakartvelos respublika” (“საქართველოს რესპუბლიკა”) qəz., 1918, 7 noyabr, № 85, s. 2.

⁹ “Sakartvelos respublika” qəz., 1918, 8 noyabr, № 86, s. 2.

¹⁰ yəni orada.

* Müsahibənin tam mətninə bax: Əlavə 2.

işə başlayıb başlamaması barədə səhih məlumat verməkdən məhrum etdiyini deyir. Eyni zamanda konfransda müzakirə olunacaq məsələlərin Cənubi Qafqaz respublikaları üçün əhəmiyyətini vurğulayaraq bunları qeyd edir: “Elə bir razılaşmanın əldə olunması nəzərdə tutulurdu ki, üç respublikadan heç biri istənilən başqa dövlətlə (Qafqaz xaricində və ya daxilində) Cənubi Qafqaz ölkəsinin maraqlarının əleyhinə və ya pozulmasına yönəlmiş razılaşmaya girə bilməsin. Konfrans siyasi məsələlər sahəsində ümumi platforma və ümumi fəaliyyət obrazı hazırlamalı idi. Konfransın digər məsələlərindən ümumi pul sisteminin yaradılması, tranzit, əmtəə mübadiləsi və dəmir yolu təsərrüfatının bəzi xüsusi məsələlərinin həlli kimi ümumi iqtisadi maraqların yaradılması və tənzimlənməsinin qeyd olunması vacibdir”¹¹.

Müsahibəsinin davamında Gürcüstanın müttəfiqlərlə münasibətinə toxunan N.Kartsivadze müttəfiq qoşunlarının Gürcüstan ərazisinə gözlənilən gəlişinin hələ baş tutmadığını, yalnız Tiflisə ingilis-fransız missiyasının səfər etdiyini bildirir. Gürcüstan müstəqilliyini elan etdikdən sonra türk hökumətindən xilas olmaq üçün Almaniyadan kömək istəmək zərurətinin yarandığını, ancaq buna rəğmən, gürcü xalqının müttəfiqlərə tam loyal və hətta dostca münasibət göstərdiyini söyləyir. Gürcüstanın həmin dövrdə müttəfiqlərə, hətta bolşevik Rusiyasına da kömək üçün müraciət etdiyini dilə gətirən diplomatik nümayəndə müttəfiq qoşunlarının o zaman gələ bilmədiyini təəssüflə qeyd edərək almanlara məcburən üz tutduqlarını diqqətə çatdırır və Almaniyanın Gürcüstanın daxili işlərinə qarışmadığını sözlərinə əlavə edirdi. Həmçinin alman imperializmini Almaniya əsgərləri Gürcüstan ərazisində olanda belə tənqid etməkdən çəkinmədiklərini vurğulayaraq müttəfiqlərin gürcü dövlətinin maraqlarına hörmətlə yanaşacağına əminliyini ifadə edirdi¹².

Gürcüstanın Rusiya ilə münasibətlərinə gəldikdə, N.Kartsivadze bu məsələnin gürcü xalqının sərbəst iradəsi ilə öz həllini tapacağını arzu etdiklərini və buna ümid bəslədiklərini söyləyirdi: “Əlbəttə, Gürcüstanın Rusiya ilə qarşılıqlı əlaqələrinin hansı formaya yönələcəyini indi demək çətindir. Ancaq gürcü xalqının hökumət, bütün siyasi partiyalar və parlament tərəfindən izhar edilən arzu və istəkləri Gürcüstanın müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi və gücləndirilməsinə istiqamətlənibdir. Əlbəttə ki, bizim dost hisslərimiz və rəğbətimiz dirçələn Rusiya səmtinə çevrilib. Ancaq hər halda, biz müstəqil olmaq istəyirik. Mən əminəm ki, xalqların özmüqəddəratını təyin etmə prinsipini bəyan etmiş müttəfiqlər Gürcüstanla bağlı da bu prinsipdən geri çəkilməyəcəklər”¹³.

“Azerbaydjan”a sözügedən müsahibəsində Gürcüstanın Azərbaycanla münasibətləri barədə də söz açan N.Kartsivadze bu iki respublika arasında neft kəməri haqqında texniki müqavilə imzalandığını və neftin nəqlinə başlanıldığını qeyd edir, tranzit və əmtəə mübadiləsi haqqında müqavilələrin imzalanması barədə danışıqların uğurla davam etdiyini və yaxın günlərdə yekunlaşacağını diqqətə çatdırırdı.

¹¹ «Азербайджан» qəz., 1918, 26 noyabr, № 45, s. 2.

¹² yenə orada.

¹³ yenə orada.

Müsahibənin sonunda Gürcüstanda bolşevizmin artması barədə şayiələrin nə dərəcədə həqiqətə uyğun olduğuna dair müxbirin sualını cavablandıran gürcü diplomatı bu şayiələrin əsassız olduğunu deyir: “Bolşevizm, demək olar ki, tam yox olub. Gürcüstan hökuməti tamamən öz qüvvələri ilə anarxik cəhdləri və çıxışları dəf edərək, ölkədə nizam-intizam və sakitlik yarada bildi. Hazırda Gürcüstan hökuməti parlamentin və bütün siyasi partiyaların tam etimadına malikdir”¹⁴.

1918-ci ilin payızında təsis olunan Gürcüstanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəliyi 10 nəfərlik tərkibdə fəaliyyət göstərirdi. Nümayəndəlikdə müşavir// diplomatik nümayəndənin müavini vəzifəsini tutan Qriqol Alşibaya və Konsulluq, İnformasiya bölməsinin müdiri Levan Tumanov (L.Tumanışvili) yüksək rütbəli diplomatik heyətə daxil idilər; polkovnik-leytenant K.M.Marqanadze Gürcüstan Hərbi Nazirliyinin nümayəndəsi, A.Q.Abxazi isə xüsusi tapşırıqlar üzrə aşağı rütbəli zabit idi.

Azərbaycan mətbuatı xidməti zərurətlə əlaqədar bir neçə gün öncə Tiflisə getmiş diplomatik nümayəndə N.Kartsivadzenin 1918-ci il 9 noyabrda Bakıya döndüyünü vurğulayaraq yazırdı ki, cümə və bayram günləri istisna olmaqla hər gün saat 10-dan 12-yə qədər onun qəbul günüdür (ünvan: Qoqol//Qoqolevskaya küçəsi 9, Əsədullayevin evi, tel.: 47-31)¹⁵. Diplomantik missiyanın başçısı N.Kartsivadzenin Tiflisə bu xidməti səfəri müddətində onu vəzifəsində hərbi nümayəndə Konstantin Mixayloviç Marqanadze əvəz etmişdir¹⁶.

Arxiv mənbələrindən diplomatik nümayəndənin müavini Q.Alşibayanın 7 dekabr 1918-ci ildə Bakının general-qubernatoru Vilyam Tomsonla görüşdüyü məlum olur. Pravoslav kilsəsinin yepiskopu və Qafqazda keçmiş canişinlik dəftərxanasının vitse-direktorunun başçılığında 6 nəfərlik rus nümayəndə heyəti ilə tərcüməçi Svimonovun iştirak etdikləri görüşdə general V.Tomson Gürcüstan hökumətinin öz ərazisindən rusları çıxarmaq barədə qərar verdiyini söyləyərək bundan narahatlığını ifadə edir. Q.Alşibaya generalı belə bir qərarın olmadığına əmin edir. V.Tomson Tiflis general-qubernatoru G.Mazniyevin qərarını nəzərdə tutduğunu deyir. Cavabında Q.Alşibaya bu qərardan xəbərdar olduğunu və onun ölkədə anarxiya yaratmaq istəyən təşkilatların üzvlərinə aid olduğunu vurğulayaraq bildirir ki, Gürcüstan hökumətini hərbi vəziyyət elan etməyə və bu qərarı verməyə məcbur edən səbəb tamamı rus və ermənilərdən ibarət, anarxiya yaratmaq istəyən cinayətkar dəstənin olmasıdır. Söhbətin sonunda Q.Alşibaya qadın, uşaq və keşişlərin ölkədən çıxarılması üçün öz hökuməti qarşısında vəsatət qaldıracağına söz verir¹⁷.

N.Kartsivadze 9 dekabrda Azərbaycan Respublikasının parlamentinin sədr müavini Həsən bəy Ağayevi ziyarət edir və parlamentin açılması münasibətilə təbrik edir¹⁸.

N.Kartsivadzenin 1918-ci ilin dekabr ayının sonlarında Azərbaycan XİN-ə göndərdiyi məlumatdan bəlli olur ki, Gürcüstan hökuməti Azərbaycan hökumətinə

¹⁴ «Азербайджан» qəz., 1918, 26 noyabr, № 45, s. 2.

¹⁵ «Азербайджан» qəz., 1918, 14 noyabr, № 35, s. 3

¹⁶ ARDA, f. 970, s. 1, iş 19, v. 3.

¹⁷ GMTA, f. 1867, s. 2, iş 14, vv. 39-42.

¹⁸ «Азербайджан» qəz., 1918, 10 dekabr, № 56, s. 5.

belə bir təkliflə müraciət etmişdir: Azərbaycan və Gürcüstan arasında mədəni və iqtisadi əlaqələri inkişaf etdirmək məqsədilə Avropa ölkələrində qəbul olunmuş ümumi əsaslarla gömrük, dəmir yolu və poçt-teleqraf ittifaqı yaradılması barədə müqavilə imzalsın. Azərbaycan tərəfinin prinsipial razılığı olacağı təqdirdə, həmin istiqamətlər üzrə ətraflı konvensiyaların hazırlanması məqsədilə hər iki respublikanın təmsilçilərinin iştirakı ilə texniki komissiya yaradılsın¹⁹.

26 dekabr 1918-ci ildə Azərbaycan Respublikası hökuməti adından ticarət və sənaye naziri Behbud xan Cavanşir, Gürcüstan Respublikası hökuməti adından diplomatik nümayəndə N.Kartsivadze Azərbaycan və Gürcüstan arasında hər iki ölkə istiqamətində dəmir yolları ilə daşınan yüklərə sərbəst tranzit, yəni rüsumsuz tranzit rejiminin tətbiqi haqqında müqavilə imzalayırlar²⁰.

Qeyd edək ki, Azərbaycan Dəmir Yolları idarəsinin istismar xidmətinin rəisi vəzifəsini tutmağa razılıq vermiş mühəndis Tolstonoqovun yerinə Gürcüstanın yollar nazirinin Azərbaycan Respublikasında nümayəndəsi vəzifəsinə 1919-cu ilin fevral ayında Viktor Levanoviç Çaçibaya təyin edilmişdi²¹. Arxiv və mətbuat məlumatlarından V.L.Çaçibayanın Azərbaycandan Gürcüstana un məhsullarının göndərilməsində aktiv rol oynadığı²², AXC süqut etdikdən sonra 2 may 1920-ci ildən etibarən Azərbaycan SSR Dəmir Yolu şöbəsində Texniki hissə müdiri vəzifəsini tutduğu böllü olur²³.

Borçalı və Axalkələk qəzalarının ərazilərinə iddialı olan Ermənistanın 1918-ci ilin dekabr ayında Gürcüstana qəfil hərbi təcavüzü nəticəsində baş vermiş Gürcüstan-Ermənistan müharibəsinin ən qızğın çağında – 27 dekabrda N.Kartsivadze Azərbaycan XİN başçısına yazırdı: “Bizdə olan məlumatlara görə, sərhədi keçib Borçalıya, bizim qoşunların arxasına keçmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası ərazisində, Qazax qəzasında erməni nizami qoşunları qruplaşır və yerli erməni əhalisi səfərbər olunur. Qeyd olunanlar barədə məlumat verərək öz hökumətim adından Azərbaycan Respublikası hökumətindən erməni qoşunlarının Azərbaycan ərazisindən Gürcüstana soxulmasının qarşısının alınması üçün təcili müvafiq tədbirlər görülməsini xahiş edirəm”²⁴. Gürcüstan diplomatik nümayəndəsi “Azərbaycan” qəzetinə də müsahibə verərək bu qəzet vasitəsilə Ermənistan-Gürcüstan müharibəsinin səbəbləri barədə Azərbaycan ictimaiyyətini məlumatlandırır, Gürcüstandan fərqli olaraq Ermənistanın mübahisəli məsələləri sülh yolu ilə həll etmək istəmədiyini vurğulayırdı²⁵.

¹⁹ ARDA, f. 970, s. 1, iş 6, v. 98; «Азербайджан» qəz, 1918, 29 dekabr, № 69, s. 4.

²⁰ ARDA, f. 970, s. 1, iş 6, vv. 100-103; «Азербайджан» qəz, 1919, 24 yanvar, № 16, s. 3-4.

²¹ «Азербайджан» qəz., 1919, 8 fevral, № 29, s. 5.

²² ARPIİSSA, f. 277, s. 2, iş 54, v. 50; «Борьба» qəz., 1920, 10 aprel, № 81, s. 4.

²³ «Коммунист» qəz., Bakı, 1920, 4 may, № 1.

²⁴ N.Kartsivadzenin Azərbaycan xarici işlər nazirinə məktubu, 27.12.1918, № 3799 // ARDA, f. 970, s. 1, iş 6, v. 104.

²⁵ “Azərbaycan” qəz., 1918, 22 dekabr, № 70 (Bax: “Azərbaycan” qəzeti: 1918-1920: [1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan” qəzetinin tam külliyyatı]: III c., s. 373-374).

1919-cu il 1 yanvardan Gürcüstanın Azərbaycan Respublikası hökuməti yanında diplomatik nümayəndəliyi Tiflis Zadəgan Torpaq Bankının Staro-poliseyskaya küç. 20 (indiki Yusif Məmmədəliyev küç. 34) ünvanında yerləşən binasına* keçir²⁶.

Mətbuat 1919-cu ilin başlarında N.Kartsivadzenin qısa müddətə Tiflisə getdiyini və onu diplomatik nümayəndəliyin müşaviri Q.Alşibayanın əvəz edəcəyini yazırdı²⁷.

Diplomatik nümayəndəni əvəz etdiyi dövrdə AXC yollar naziri Gürcüstan diplomatik nümayəndəliyinə göndərdiyi məktubda AXC-nin Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi M.Y.Cəfərovun telefon və teleqrafla Azərbaycanla əlaqə saxlamasına Tiflisdə maneçiliklər yarandığını diqqətə çatdırırdı. Bununla bağlı Q.Alşibaya Gürcüstan XİN-ə yazırdı: “Bizim burada həmin vasitələrdən maneəsiz istifadə etdiyimizi bildirərək qarşılıqlı olaraq eyni qaydanın Azərbaycan nümayəndəsi üçün də yaradılmasını xahiş edirəm”²⁸.

“Sakartvelo” qəzetində Gürcüstanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəliyinin və onun rəhbəri N.Kartsivadzenin fəaliyyətinə işıq salan müxtəlif səpkili məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Bu qəzet 30 yanvar 1919-cu il tarixli sayında yazırdı ki, Azərbaycan yollar naziri diplomatik nümayəndə N.Kartsivadzeyə “Gürcüstan Dəmir Yolları”nın Azərbaycandan göndərilən vaqonları saxladığını, bunun da vaqonların sayında kəskin azalmaya gətirib çıxardığını, nəticə etibarilə bu səbəbdən ingilis hərbi qüvvələrini Bakıdan çıxarmağa imkan yaranmadığını bildirmiş, N.Kartsivadze isə öz növbəsində Gürcüstan yollar nazirindən saxlanılmış vaqonların qaytarılmasını xahiş etmişdir²⁹.

“Sakartvelo” 5 aprel 1919-cu il tarixli sayında isə belə bir xəbərə yer ayırmışdı: “Gürcüstan kənd təsərrüfatı (əkinçilik) naziri Xomeriki Gürcüstanın Azərbaycandakı diplomatik təmsilçisi N.Kartsivadzeyə müraciət edib ki, o, Azərbaycan hökumətindən Gürcüstan Respublikasına məxsus mis kuporosu və kükürdün Gürcüstana buraxılmasını xahiş etsin. Əvəzində Gürcüstandan Azərbaycana ipək toxumu buraxılacaqdır”³⁰.

Gürcüstan-Ermənistan müharibəsindən sonra – 1919-cu ilin 28 fevral və 3 mart tarixlərində hər iki respublikanın səlahiyyətli şəxslərinin iştirakı ilə toplantı keçirilir. Toplantıda Gürcüstan və Ermənistanın bir-birinin müstəqilliyini rəsmi şəkildə tanıma zəruriliyi, diplomatik missiyaların fəaliyyətinin bərpası və bir sıra digər məsələlər barədə qərarlar qəbul edilir³¹. Bununla bağlı diplomatik nümayəndə N.Kartsivadze Azərbaycan Respublikası hökumətinin sədrinə 1 aprel 1919-cu il tarixli 1616 nömrəli məktubunda yazırdı ki, Gürcüstan hökumətinin Ermənistanı tanıma notası ilə bağlı söhbətimizin davamı olaraq zati-alinizi sorğum əsasında Gürcüstan Respubli-

*Yerli bəkililər arasında “Qrifonlu ev” kimi tanınan ikimərtəbəli malikanə tipli bu bina memar İ.V.Edelin layihəsi əsasında 1894-1896-cı illərdə inşa edilmişdir [S.Ş.Fətullayev-Fiqarov, göstərilən əsəri, s. 442-447].

²⁶ «Азербайджан» qəz., 1919, 5 yanvar, № 4, s. 3.

²⁷ «Азербайджан» qəz., 1919, 7 yanvar, № 5, s. 4.

²⁸ ARDA, f. 970, s. 1, iş 33, v. 18.

²⁹ “Sakartvelo” (“საქართველო”) qəz., 1919, 30 yanvar, № 22, s. 2.

³⁰ “Sakartvelo” qəz., 1919, 5 aprel № 76, s. 4.

³¹ GMTA, f. 1867, s. 2, iş 2, v. 24.

kasının Xarici İşlər Nazirliyindən daxil olmuş teleqramın məzmunu barədə məlumatlandırmaqdan şərəf duyuram: “Ermənilərlə müzakirələrdə heç bir separat razılaşma olmayıb. Bu müzakirələrin məqsədi müəyyən dərəcədə müharibə sonrası atmosferi dağıtmaq və keçiriləcək Zaqafqaziya konfransı üçün maneələri aradan götürməkdən ibarət idi. Ermənistanı rəsmi tanımamızı da bu amil şərtləndirirdi. Azərbaycanla bu məsələ hələ keçən ilin noyabrında həll olunmuşdur. Ümumiyyətlə, Azərbaycanla bu qarşılıqlı tanınma məsələsi heç zaman heç bir şübhə doğurmurdu”³².

Arxiv sənədlərindən Gürcüstanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəliyinin Gürcüstan vətəndaşlarının üzləşdikləri problemlərə həssas yanaşdığı və onların həll olunması üçün müvafiq dövlət qurumları ilə yazışmalar apardığı belli olur. Özündə diplomatik nümayəndəliyin Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinə müraciətini ehtiva edən belə yazışmaların birində qeyd olunurdu ki, “18 mart 1919-cu ildə Georgi Davidoviç Matsaberidze və İosif Antonoviç Nadiradzenin yanına Daxili İşlər Nazirliyinin məmuru gələrək onların sahibi olduqları Bakı şəhəri, Torqovaya küç. 63 ünvanında yerləşən “Petroqrad” mehmanxanasının hökumət qarajının sürücülərinin ehtiyacları üçün rekvizisiya olunduğunu bildirmişdir. Bu bina daha əvvəl bolşeviklər tərəfindən və sonra da general L.Biçeraxovun dəstəsi tərəfindən rekvizisiya olunmuşdu. Yalnız bu ilin 3 martında azad olunmuş və onun təmiri sahiblərinə 10 min manatdan çox məbləğə başa gəlmişdir. Əgər bina rekvizisiya olunsaydı, onda onun sahibləri G.D. Matsaberidze və İ.A.Nadiradzenin ailələri ilə bərabər dolanmağa heç bir vəsaitləri olmayacaqdı”. Diplomatik nümayəndəlik qeyd olunanları nəzərə alaraq, “Petroqrad” mehmanxanasının rekvizisiyadan tam azad olunmasını və yaxud son çarə kimi mehmanxananın tamamının deyil, 15 nömrəsindən 5-6 nömrəsinin rekvizisiyaya təbə tutulmasını xahiş edirdi³³.

Müttəfiq dövlətlərin hərbi komandanlığı 1919-cu il aprelin əvvəllərində Azərbaycan ordusunun əzəsaylı kontingentinin Bakı şəhərində yerləşdirilməsinə razılıq vermiş, bundan sonra Bakı qarnizonunun rəisi vəzifəsi həvalə olunmuş 1-ci Süvari Alayının komandiri polkovnik Fərhad Ağalarovun başçılığı altında ordu hissələri şəhərə daxil olaraq Salyan kazarmalarında qərarlaşmışdılar. Bakıya gəlmiş Azərbaycan ordusu zabıtlərinin şərəfinə aprelin 7-də AXC hökuməti tərəfindən düzənələn təntənəli ziyafətdə N.Kartsivadze də iştirak etmişdir³⁴.

N.Kartsivadze 18 aprel 1919-cu ildə Tiflis şəhərinə yola düşür. Ehtimal etmək olar ki, Tiflisdə o, bir neçə gün sonra işə başlayacaq Qafqaz respublikalarının konfransına hazırlıq işlərinə cəlb olunur. Qayıdanadək onu diplomatik nümayəndəlikdə müavini Q.Alişibaya əvəz edir³⁵. “Azerbaydjan” qəzeti 15 may 1919-cu ildə diplomatik nümayəndə N.Kartsivadzenin Tiflisdən qayıtdığı barədə məlumat dərc edirdi³⁶.

³² GMTA, f. 1867, s. 2, iş 2, v. 18 və ARDA, f. 970, s. 1, iş 45, v. 9.

³³ ARDA, f. 970, s. 1, iş 19, v. 9.

³⁴ “Azərbaycan” qəz., 1919, 9 aprel, № 153 (Bax: “Azərbaycan” qəzeti: 1918-1920: [1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan” qəzetinin tam külliyyatı], VII c., s. 147-148).

³⁵ ARDA, f. 970, s. 1, iş 19, v. 10.

³⁶ «Азербайджан» qəz., 1919, 15 may, № 100, s. 3.

1919-cu ilin 26 mayında Gürcüstanın müstəqilliyinin ilk ildönümü ilə əlaqədar bu ölkənin Azərbaycandakı diplomatik missiyasında rəsmi qəbul keçirilir. Bu barədə “Sakartvelo” qəzeti 3 iyun 1919-cu il tarixli sayında aşağıdakı məzmununda məlumat dərc edirdi: “26 mayda, Gürcüstanın müstəqillik günündə Bakıda Gürcüstan Səfirliyində bayram bayrağı dalğalanırdı. Günorta saat 12-dən axşam 7-dək təbriklər qəbul olunurdu. Səfiri Dağlılar Respublikasının sənaye və ticarət naziri Bahadur bəy Malaçixan başda olmaqla Bakıda olan bütün nazirlər, “Müsavət”-in nümayəndələri Rəsulzadə, Şəfi bəy Rüstəmbəyov, həkim Rəfiyev, Bakı qubernatoru və polismeysteri (polis rəisi) Ömər Faiq əfəndi, Gürcü Milli Şurasının idarə heyəti, erməni səfiri Bekzadyan, alman, yəhudi, Ukrayna və erməni milli şuralarının üzvləri təbrik etdilər. Səfir qonaqları qəlyanaltı ilə qonaqladı”³⁷.

Gürcüstanla Azərbaycan arasında iqtisadi əlaqələri tənzimləmək və ərzaq daşınmasını asanlaşdırmaq üçün gərəkli tədbirlərin hazırlanması məqsədilə 1919-cu il iyunun 23-də Gürcüstanın kənd təsərrüfatı və əmək naziri N.Xomeriki Bakıya səfər edir. Onu qatarda diplomatik nümayəndə N.Kartsivadze müşayiət edir. Bu barədə məlumat yayan “Sakartvelo” qəzeti N.Xomeriki və N.Kartsivadzeni Bakı dəmir yolu vağzalında Azərbaycan Dəmir Yolları İdarəsinin rəisi T.Məlik-Aslanov, yollar nazirinin müavini mühəndis Y.Məmmədbəyov, xarici işlər nazirinin dəftərxanasının rəisi C.Qayıbov və Gürcüstanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəsinin müavini Q.Alışibayanın qarşıladıklarını yazırdı³⁸.

1919-cu ilin iyun ayında Ermənistan hökuməti Gürcüstan hökumətinə ümumqafqaz konfransının qonşu respublikaların yaxınlaşmasında müsbət nəticə verdiyini əsas gətirərək onun gələcək işində iştirak etmək niyyətini ifadə edir və konfransın yenidən işə başlama vaxtı barədə məlumat verilməsini xahiş edir. Diplomatik nümayəndə N.Kartsivadze bu barədə Gürcüstan XİN-dən aldığı məlumatı 28 iyun 1919-cu ildə telefonoqramla Azərbaycan XİN-ə çatdıraraq yeni konfransın keçirilmə tarixinə dair Azərbaycan hökumətinin fikrini sorğu edir³⁹.

1919-cu ilin 29 iyun – 5 iyul tarixlərində “Gürcüstan Cümhuriyyətinin Hərbiyyə və Daxiliyyə naziri” N.V.Ramişvilinin başçılıq etdiyi GDR nümayəndə heyəti Azərbaycanda səfərdə olur. İyulun 2-də Camaat Yığıncağı («Общественное собрание») klubunun yay mülkündə gürcü heyətinin şərəfinə ziyafət verilir. Ziyafətdə Baş nazir N.Yusifbəyli, hərbi nazir S.Mehmandarov, xarici işlər naziri M.Y.Cəfərov və AXC hökumətinin digər üzvləri, GDR hərbi nazirinin müavini İ.Odişelidze, diplomatik nümayəndə N.Kartsivadze və müavini Q.Alışibaya iştirak edirlər. Tədbiri general S.Mehmandarov açaraq gürcü ordusunun şərəfinə badə qaldırır. Sonra N.Ramişvili, general İ.Odişelidze, AXC parlamentinin baş katibi Əhməd Cövdət Pepinov nitq söyləyirlər⁴⁰.

³⁷ “Sakartvelo” qəz., 1919, 3 iyun № 112, s. 3.

³⁸ “Sakartvelo” qəz., 1919, 28 iyun, № 133, s. 3.

³⁹ ARDA, f. 970, s. 1, iş 121, v. 10.

⁴⁰ “Azərbaycan” qəz., 1919, 6 iyul, № 217 (Bax: “Azərbaycan” qəzeti: 1918-1920: [1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan” qəzetinin tam külliyyatı], X c., s. 63).

Diplomatik nümayəndənin müavini Q.Alşibaya 1919-cu ilin iyul ayında Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Şurasının sədrinə ünvanladığı məktublarda Gürcüstana xam neftin daşınması⁴¹, eləcə də taxıl və digər ərzaq məhsullarının maneəsiz, saxlanılmadan və rüsum ödənilmədən buraxılması məsələsində köməklik göstərilməsini xahiş edirdi⁴². Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinə 1919-cu ilin avqust ayında yazdığı məktubda isə Q.Alşibaya 15 avqust 1919-cu ildə Bakıya gəlmiş general İ.Z.Odişelidzenin başçılığında 10 nəfərdən (İ.İ.Ramışvili, N.İ.Kartsivadze, D.D.Qambaşidze və d.) ibarət Gürcüstan Respublikasının hərbi-siyasi nümayəndə heyətinin bir neçə gün sonra sürət qatarı ilə geri Tiflisə yola düşəcəyi barədə məlumat verir, heyətin (özlərinin, baqajlarının və Tiflisdən onların ardınca gələn avtomobilin) sərhəddən maneəsiz keçidinin təmin olunmasını xahiş edirdi⁴³.

1919-cu ilin payız aylarında N.Kartsivadze, əsasən, Tiflisdə siyasi-diplomatik fəaliyyətlə məşğul olur. O həmin ilin oktyabr ayında Azərbaycanda diplomatik nümayəndə vəzifəsindən azad olunur, bundan 2 ay sonra Gürcüstan xarici işlər nazirinin müavini təyin olunur və 1920-ci ilin noyabr ayınadək həmin vəzifədə çalışır⁴⁴.

Beləliklə, AXC-nin diplomatik nümayəndəliyinin Tiflisdə 1918-ci ilin iyununda təsis olunmasına baxmayaraq, GDR hökuməti Azərbaycanda bundan 3 ay sonra – Bakı işğaldan azad olunandan sonra diplomatik nümayəndəliyinin təsis olunmasına qərar vermişdi. Gürcüstanın Azərbaycan hökuməti yanında daimi nümayəndəsi Nikolay İotamoviç Kartsivadze rəsmi olaraq həmin ilin oktyabr ayının əvvəllərində Bakıda diplomatik fəaliyyətə başlamışdı. Gürcüstanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəliyinin nəzdində maliyyə, sənaye və ticarət, yollar və ərzaq nazirliklərinin və digər qurumların nümayəndələrindən ibarət xüsusi əmtəə mübadiləsi komitəsi də yaradılmış, diplomatik nümayəndəyə iki ölkə arasında zəruri malların ixracı, habelə iqtisadi xarakterli müqavilələrin və razılaşmaların imzalanması hüququ verilmişdi. Əvvəlcə Şəmsi Əsədullayevə məxsus evdə, sonra isə Tiflis Zadəgan Torpaq Bankının binasında yerləşən Gürcüstanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəliyi müşavir//diplomatik nümayəndənin müavini, Konsulluq və İnformasiya bölməsinin heyəti, hərbi attaşə daxil olmaqla 10 nəfərlik tərkibdə fəaliyyət göstərirdi. Təxminən bir illik fəaliyyəti dövründə N.İ.Kartsivadze Azərbaycanla mehriban qonşuluq münasibətlərini daha da möhkəmləndirməyə çalışmış, dövlət rəsmilərinin səfərlərini təşkil və müşayiət etmiş, verdiyi çoxsaylı müsahibələrində Azərbaycanın böyük gələcəyinə inandığını vurğulamış, ümumqafqaz konfransı, Gürcüstanın müttəfiq dövlətlər, Rusiya və Azərbaycanla münasibətləri, regionda bolşevizm meyillərinin artması və s. məsələlərə dair mövqeyini ifadə etmişdir. İki ölkə arasında mədəni və iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdirilməsi, gömrük, dəmir yolu və poçt-teleqraf ittifaqının yaradılması, Gürcüstan vətəndaşlarının üzləşdikləri problemlərin həll olunması onun fəaliyyətinin əsasını təşkil etmişdi.

⁴¹ GMTA, f. 1867, s. 2, iş 3, v. 7.

⁴² GMTA, f. 1867, s. 2, iş 3, v. 4.

⁴³ ARDA, f. 970, s. 1, iş 19, v. 17 və 27.

⁴⁴ «Борьба» qəz., 1920, 28 noyabr, № 272 (827), s. 4.

5.1.2. Qriqol Alşibayanın rəhbərliyi dövrü

“Sakartvelo” qəzeti 1919-cu ilin iyul saylarından birində N.Kartsivadzenin Gürcüstan xarici işlər nazirinin müavini, Q.Alşibayanın isə onun yerinə Gürcüstanın Azərbaycanda diplomatik nümayəndəsi vəzifələrinə təyin olunmaları barədə Bakı qəzetlərində dərc olunmuş məlumatları təkzib edirdi⁴⁵. 1919-cu ilin son aylarında Azərbaycan mətbuatının bir neçə ay öncə yaydığı məlumat həqiqətə çevrilir; N.İ.Kartsivadze oktyabr ayında Azərbaycanda diplomatik nümayəndə vəzifəsindən azad olunur və dekabrda Gürcüstan xarici işlər nazirinin müavini vəzifəsinə təyin olunur, onun öncəki vəzifəsi isə müavini Q.K.Alşibayaya* etibar edilir⁴⁶.

Diplomatik nümayəndə Q.Alşibayanın 1919-cu ilin noyabrında Tiflisə Xarici İşlər Nazirliyinə göndərirdiyi məlumatdan bəlli olur ki, həmin il 14 noyabrda Ermənistanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəsinin müavini Atamanov onu ziyarət etmiş və Zəngəzurdə baş verən qanlı hadisələrin Qarabağa keçməsinin qarşısını almaq üçün Zəngəzur qəzasında hərbi əməliyyatların dayandırılmasına vasitəçilik etməsini xahiş etmişdir. Bunun səhəri günü Q.Alşibaya Azərbaycan xarici işlər naziri M.Y.Cəfərov və hökumətin başçısı N.Yusifbəylinin hüzuruna getmiş və hərbi əməliyyatların dayandırılması, mübahisəli məsələlərin 20 noyabrda Bakıda baş tutacaq Azərbaycan-Ermənistan konfransında və ya arbitraj yolu ilə həll edilməsi xahişini dilə gətirmişdir. N.Yusifbəyli isə ondan Ermənistan nümayəndəsini aşağıdakılar barədə məlumatlandırmasını istəmişdir: “Azərbaycan hökuməti tərəfindən Zəngəzurdə hərbi əməliyyatlar aparılmır. Zəngəzur Azərbaycanın ayrılmaz hissəsidir və o yalnız bizim tərəfimizdən deyil, ingilis komandanlığı təmsalında müttəfiqlər tərəfindən də belə qəbul edilir”. N.Yusifbəyli eyni zamanda Q.Alşibayaya Azərbaycan hökumətinin Zəngəzurdə müsəlman kəndlərinin bundan sonra da dağıdılmasının qarşısının alınmasına, eyni zamanda bu qəzadan didərgin düşmüş 60 min müsəlman qaçqının öz yurdlarına qaytarılmasına çalışdığını deyir və qeyd olunanların Gürcüstan hökumətinin diqqətinə çatdırılmasını xahiş edir⁴⁷.

Q.Alşibaya yuxarıda bəhs olunanlar barədə “Azerbaydjan” qəzetinin müxbiri ilə söhbətində də məlumat vermişdir. Məzmunu bu rəsmi dövlət qəzetinin 11 dekabr 1919-cu il tarixli sayında dərc olunmuş söhbət zamanı Q.Alşibaya həmçinin Azərbaycan Cümhuriyyətinin Baş naziri N.Yusifbəyli və Paris Sülh Konfransında Azərbaycan

⁴⁵ “Sakartvelo” qəz., 1919, 29 iyul, № 159, s. 2.

* İxtisasca həkim olan **Qriqol Konstantinoviç Alşibaya (1881-1957)** Gürcüstan Milli Demokrat Partiyasının üzvü idi. O, Gürcüstanın Azərbaycanda diplomatik nümayəndəsi vəzifəsində bir ilə yaxın – 1920-ci ilin noyabr ayınadək çalışmışdır. Dr. Q.Alşibaya Gürcüstan Demokratik Respublikası süqut etdikdən sonra mühacirətdə yaşamış, 1926-1939-cu illərdə Varşavada Qafqaz ofisinə rəhbərlik etmiş, İkinci Dünya Müharibəsində Varşava alman qoşunları tərəfindən işğal edildikdən sonra burada yaranmış Qafqaz komitəsinə başçılıq etmiş, müharibədən sonra ailəsi ilə birlikdə ABŞ-a köçmüşdür [Gürcüstan Demokratik Respublikası (1918-1921). Ensiklopediya-sözlük, s. 20].

⁴⁶ «Азербайджан» qəz., 1919, 12 oktyabr, № 219, s. 3.

⁴⁷ «Азербайджан» qəz., 1919, 19 noyabr, № 250, s. 2.

nümayəndə heyətinin üzvü M.H.Hacinski ilə bərabər Tiflisə etdiyi son səfərindən söz açmış, Gürcüstan hökumətinin və şəxsən özünün Zəngəzur qəzasında Azərbaycanla Ermənistan arasında hərbi toqquşmaların qarşısının alınması yönündə söylərindən danışmışdır⁴⁸.

Q.Alşibaya 5 dekabr 1919-cu ildə Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinə müraciət edərək Bakı administrasiyasının qərarı ilə şəhərdə gürcülərə məxsus bütün restoranların və şərab anbarlarının bağlandığını, digər ölkə vətəndaşlarına məxsus bu tip müəssisələrin isə fəaliyyət göstərməyə davam etdiyini yazır və məsələyə aydınlıq gətirilməsini xahiş edir⁴⁹. Nazirlikdən 10 dekabr 1919-cu il tarixli cavab məktubunda bildirilir ki, Bakı möhkəmləndirilmiş rayonunun general-qubernatorunun gürcülərə məxsus müəssisələrin bağlanması haqqında qərarı olmayıb və onları anlaşılmazlıq nəticəsində bağlayıblar; general-qubernator təcili həmin müəssisələrin açılması barədə qərar verib⁵⁰.

6 dekabr 1919-cu ildə Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti “Mövlud” bayramına həsr olunmuş bayram rautu keçirir. Tədbirdə Baş nazir başda olmaqla tam heyətlə Nazirlər Kabineti, parlamentin rəhbəri H.Ağayev və üzvləri, İran nümayəndə heyəti, İran və Gürcüstanın diplomatik nümayəndələri, ruhanilərin və milli azlıqların nümayəndələri iştirak edirlər. Tədbirdə dualar oxunduqdan və Cəmiyyətin sədri Qasım Qasimovun salamlama nitqindən sonra çıxış edənlər sırasında H.Ağayev, N.Yusifbəyli, M.Ə.Rəsulzadə, erməni milli şurasının nümayəndəsi Çubaryan və digərləri ilə bərabər Q.Alşibaya da olur⁵¹.

“Azerbaydjan” qəzeti 1919-cu il 14 dekabrda işıq üzü görən sayında Roma Papasının leqatı (xarici ölkələrdə şəxsi nümayəndəsi) Antuan Delfyuşenin Bakıda olarkən ona göstərdiyi qonaqpərvərliyə görə Q.K.Alşibayaya təşəkkür məktubu göndərdiyini yazırdı⁵².

Gürcüstan XİN-in İnformasiya şöbəsinin hazırladığı 6-12 dekabr 1919-cu il tarixli 13 sayılı bülletəndə qeyd olunurdu: “Bakı qəzetlərində İngiltərənin yaxın zamanlarda Gürcüstan və Azərbaycanın müstəqilliyini tanıyacağı barədə xəbərlər yayılıb. Bizim bu barədə heç bir məlumatımız yoxdur. Bu günlərdə Uordrop Gegeçkori ilə şəxsi söhbətində İngiltərənin yaxın gələcəkdə Gürcüstanla bağlı vacib bəyanat yayacağı nəzərdə tutduğunu bildirib”. Bülletenə həmçinin Dağıstanda vəziyyət və Könüllü ordunun Bakı şəhərinə hücum hazırlıqları barədə diplomatik nümayəndə Q.Alşibayanın məktubu və Gürcüstan xarici işlər naziri Y.Gegeçkorinin ona cavabı, Azərbaycan xarici işlər naziri M.Y.Cəfərovun Böyük Britaniyanın Cənubi Qafqazda ali komissarı O.Uordropa müraciəti əlavə olunurdu⁵³.

⁴⁸ «Азербайджан» qəz., 1919, 11 dekabr, № 268, s. 2-3.

⁴⁹ GMTA, f. 1867, s. 2, iş 14, v. 77.

⁵⁰ GMTA, f. 1867, s. 2, iş 14, v. 78.

⁵¹ «Азербайджан» qəz., 1919, 7 dekabr, № 265, s. 3.

⁵² «Азербайджан» qəz., 1919, 14 dekabr, № 271, s. 3.

⁵³ GMTA, f. 1867, s. 1, iş 1, vv. 4-5.

10 yanvar 1920-ci ildə Paris Sülh Konfransının Ali Şurasında Azərbaycan və Gürcüstanın müstəqilliyinin faktiki şəkildə tanınması ilə bağlı Gürcüstan Xarici İşlər Nazirliyinin səlahiyyətli nümayəndələrinin imzası ilə bu ölkənin diplomatik nümayəndəliklərinə dalbadal məlumat xarakterli məktublar göndərilir.

Gürcüstan XİN-in katibi Nazaraşvilinin məktubunun məzmunu: Bu gün səhər saat 9:30-da mister Uordropun özü şəxsən müstəqilliyin tanınması ilə bağlı ilk olaraq xarici işlər nazirini təbrik etdi. Gün ərzində müttəfiqlərin missiyaları önündə manifestasiyalar (yürüşlər) keçirilirdi. Sabah saat 1-də sarayda təbrikləri qəbul etmək üçün hökumət sədri və XİN başçısı tərəfindən qəbul keçiriləcək⁵⁴.

Xarici işlər naziri Y.Gegeçkorinin məktubundan: Xarici İşlər Nazirliyi 12 yanvarda Böyük Britaniyanın ali komissarı mister Uordropdan rəsmi bildiriş aldı ki, lord Kerzon Ali Şuraya Gürcüstan və Azərbaycanı de-fakto tanımağı təklif etmiş, bu təklif Ali Şuranın bütün üzvləri tərəfindən yekdilliklə qəbul olunmuşdur⁵⁵.

Xarici işlər nazirinin müavini N.Kartsivadzenin məktubu: 23 yanvarda Böyük Britaniyanın ali komissarı mister Uordrop mənə rəsmən İngiltərə xarici işlər naziri lord Kerzondan aldığı belə bir teleqram barədə məlumat verdi: "Parisdəki Ali Şura qərara aldı ki, Ermənistan hökuməti de-fakto hökumət kimi tanınmalıdır, ancaq sərhədlərin yekun olaraq tanınması məsələsinə bu qərarda heç bir şəkildə toxunulmur. Bu qərar yalnız İrəvan paytaxt olmaqla, indiki erməni dövlətinə aiddir və tam aydın olmalıdır ki, heç bir şəkildə Türkiyə Ermənistanına aid deyil"⁵⁶.

Müstəqilliyin de-fakto tanınması münasibətilə Q.Alıbəyba Gürcüstan Respublikasının Nazirlər Şurasının sədri N.Jordaniyaya, XİN başçısı Y.Gegeçkoriyə, Müəssislər Məclisinin (parlamentin) sədri v.i.e. A.Lomtadidzeyə təbrik teleqramları ünvanlamışdı⁵⁷.

Azərbaycan hökumətinin sədri Gürcüstan Müəssislər Məclisinin sədrinə 27 yanvar 1920-ci ildə aşağıdakı məzmununda teleqram göndərmişdi: "Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması ilə bağlı təbriklərə görə gürcü ictimaiyyətinə dərin minnətdarlığımı bildirirəm. Sizin simanızda gürcü ictimaiyyətini Gürcüstan Respublikasının tanınması əlamətdar günü münasibətilə təbrik edirəm. Qəti inanıram ki, gürcü və Azərbaycan xalqları hər zaman öz milli hədəflərinə çatmaq yolunda əl-ələ verərək irəliləyəcəklər"⁵⁸.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici İşlər Nazirliyindən Gürcüstanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəliyinə daxil olmuş 17 yanvar 1920-ci il tarixli 309 nömrəli məktubda xarici işlər naziri F.Xoyskinin həmin gün qatarla Tiflisə yola düşəcəyi bildirilirdi⁵⁹. F.Xoyski Cənubi Qafqaz respublikalarının xarici işlər nazirlərinin Gürcüstanın paytaxtında keçiriləcək görüşündə iştirak etməli idi.

⁵⁴ GMTA, f. 1867, s. 2, iş 21, v. 9; «Азербайджан» qəz., 1920, 14 yanvar, № 9, s. 2.

⁵⁵ GMTA, f. 1867, s. 2, iş 21, v. 10.

⁵⁶ GMTA, f. 1867, s. 2, iş 21, v. 13.

⁵⁷ Bax: GMTA, f. 1867, s. 2, iş 21, vv. 8, 11-12; «Борьба» qəz., 1920, 17 yanvar, № 12, s. 3.

⁵⁸ «Борьба» qəz., 1920, 29 yanvar, № 21 (678), s. 4.

⁵⁹ GMTA, f. 1867, s. 2, iş 13, v. 7.

Gürcüstan tərəfindən Q.Alışbaya, Azərbaycan tərəfindən isə Azərbaycan Respublikasının ticarət, sənaye və ərzaq naziri M.Hacinski və yollar naziri X.Məlikaslanov 5 fevral 1920-ci ildə tranzit müqaviləsinə və ona əlavə olaraq daha bir razılaşmaya imza atırlar⁶⁰. Bundan sonra Q.Alışbaya Tiflisə yola düşür. O, Gürcüstanda olduğu müddətdə səlahiyyətlərini diplomatik nümayəndəliyin işlər müdiri Porfiri Yulonoviç Dgebuadze icra edir⁶¹.

Gürcüstanın Demokratik Respublikasının Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti yanındakı Diplomatik Nümayəndəliyinin 1920-ci il üzrə fəaliyyətini əks etdirən arxiv sənədlərində nümayəndəliklə Azərbaycan Daxili İşlər Nazirliyi, Dəmir Yolları İdarəsi, Gömrük Xidməti, Bakı Şəhər İdarəsi və Bakı Dövlət Universiteti arasında birbaşa aparılmış yazışmalara rast gəlinir.

Azərbaycan Dəmir Yolları İdarəsinin rəisi Gürcüstanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəliyinə 24 yanvar 1920-ci ildə ünvanlanmış məktubunda vaqon təmiri üçün Gürcüstan zərbə-həmlə batalyonundan 2510 man. alınması ilə bağlı Gürcüstan hökumətinin qərarını gözlədiklərini qeyd edirdi⁶².

1920-ci ilin əvvəllərində Bakı möhkəmləndirilmiş rayonunun hərbi general-qubernatorunun Azərbaycan daxili işlər nazirinə yazılı məruzəsində Gürcüstan zərbə-həmlə batalyonunun zabıt və əsgərlərinin dükanlardan aldıkları malların pulunu ödəmədikləri, polisə açıq şəkildə tabe olmadıqları, şəhərdə həyatın normal axarda davam etməsinə maneə törədib anarxiya yaratdıqları bildirilərək həmin batalyonun möhkəmləndirilmiş rayonun sərhədləri xaricinə çıxarılması xahiş olunurdu⁶³. Hərbi general-qubernatorun qeyd olunan məsələni qaldırmasına səbəb Bakıda ticarətlə məşğul olan Mamikon Manukaşvili və Təbriz ermənisi Konstantin Yefremoviç Babayevin polisə şikayətləri olur. K.Babayev şikayətində milliyyətə gürcü olan bir nəfərin onun dükanından ərzaq alıb pulunu ödəmədiyini bildirirdi. Araşdırmalar nəticəsində müəyyən olunur ki, həmin gürcü III atıcı alayın təsərrüfat hissəsinin kargüzarı polkovnik M.Q.Skanaidzedir. M.Manukaşvili də polisə ərizəsində bir gürcü zabitinin onun dükanından alış-veriş edib pulunu ödəmədiyini yazırdı⁶⁴.

Daxili İşlər Nazirliyi öz növbəsində məsələ ilə bağlı Gürcüstan diplomatik nümayəndəliyini məlumatlandıraraq qeyri-qanuni əməllərini dayandırması üçün gürcü batalyonuna təsir göstərməyi xahiş edirdi⁶⁵. Cavab olaraq diplomatik nümayəndəlikdən Daxili İşlər Nazirliyinə göndərilmiş 19 fevral 1920-ci il tarixli məktubda sözügedən batalyonun artıq tərxis olunduğu və üzvlərinin vətənlərinə dönməsi üçün tərəflərindən tədbirlər görüldüyü bildirilərək Bakıda cəmi 50 əsgərin qaldığı, onların da bu günlərdə göndəriləcəyi qeyd olunurdu⁶⁶.

⁶⁰ ARPIİSSA, f. 277, s. 2, iş 87, vv. 59-60; ARDA, f. 895, s. 1, iş 301, v. 6.

⁶¹ GMTA, f. 1867, s. 2, iş 17, v. 4.

⁶² GMTA, f. 1867, s. 2, iş 13, v. 14.

⁶³ GMTA, f. 1867, s. 2, iş 13, v. 2.

⁶⁴ GMTA, f. 1867, s. 2, iş 13, v. 3.

⁶⁵ GMTA, f. 1867, s. 2, iş 13, v. 1.

⁶⁶ GMTA, f. 1867, s. 2, iş 13, v. 5.

Q.Alışbaya Azərbaycan Dəmir Yolları İdarəsinin rəisinə 1920-ci ilin fevral ayının əvvəlində etdiyi yazılı müraciətlərdə 5 zabıt və 22 əsgərdən ibarət gürcü dəstəsinin Xaçmaz stansiyasından Bakı şəhərinə gəlməsi üçün təcili icazə verilməsini, 35 gürcü könüllüsünü 6 fevral 1920-ci ildə Tiflisə göndərmək üçün bir vaqon ayrılmasını, gürcü hərbi bölməsindən ibarət eşelonun 3 vaqonla Bakı stansiyasından Tiflis stansiyasına göndərilməsinə sərəncam verilməsini və Bakı-Tiflis xətti boyunca hərəkətlərinə maneə törədilməməsi üçün qanun çərçivəsində köməklik göstərilməsini istəyirdi⁶⁷.

Bakı Şəhər İdarəsi Gürcüstan diplomatik nümayəndəliyinə 20 yanvar 1920-ci il tarixli məktubunda öz ehtiyacları üçün Tiflisdən şirkətlər vasitəsilə aldığı bəzi dəftərxana və təsərrüfat mallarının çox baha başa gəldiyini vurğulayır, alınan malların siyahısını göndərərək onları güzəştli şərtlərlə əldə etmək üçün Gürcüstan Təchizat Nazirliyi qarşısında vəsatət qaldırılmasını xahiş edirdi⁶⁸.

Bakı Dövlət Universitetinin rektoru, əməkdar professor Vasili Razumovski 26 fevral 1920-ci il tarixli məktubunda diplomatik nümayəndəlikdən Gürcüstanda müxtəlif dillərdə işıq üzü görən bütün dövrü nəşrlərin rəhbərlik etdiyi universitetin kitabxanasına göndərilməsinə dair Gürcüstan Respublikası hökuməti qarşısında məsələ qaldırmasını rica edirdi⁶⁹. Q.Alışbaya rektora yazılı cavabında qeyd edilən məsələ ilə bağlı Gürcüstan Maarif Nazirliyi qarşısında vəsatət qaldırdığı barədə məlumat verirdi⁷⁰. Bununla əlaqədar, diplomatik nümayəndəliyə daxil olmuş məktubda bildirilirdi ki, çap olunmuş kitab və digər vəsaitlərin pulsuz göndərilməsi hal-hazırda Maarif Nazirliyi tərəfindən mümkün görünür⁷¹.

Bakı Dövlət Universitetinin rektoru V.Razumovski diplomatik nümayəndəliyə yazdığı 17 mart 1920-ci il tarixli məktubunda isə universitetin tələbə və sərbəst dinləyiciləri arasında Tiflis şəhərində qohumları olanların Novruz bayramı münasibətilə 17-26 mart tarixlərində Tiflisə getmək arzusunda olduqlarını bildirir, imkan daxilində həmin şəxslər üçün sözügedən müddətdə Gürcüstan ərazisinə giriş qaydalarının yüngülləşdirilməsini xahiş edirdi⁷². Diplomatik nümayəndəlikdən rektora verilən cavabda Gürcüstanda ötən ildə yaranmış məhsulsuzluq səbəbindən kəskin ərzaq qıtlığının yaranması, eləcə də həmin ərəfədə Qori qəzasında baş vermiş təbii fəlakət əsas gətirilərək tələbələrin Novruz bayramı günlərində Tiflisə getməkdən vaz keçməsi tövsiyə olunurdu⁷³.

1920-ci il 20 fevralda Qori şəhərində baş vermiş, böyük dağıntılar və 115 nəfərin ölümü ilə nəticələnmiş zəlzələ ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının dövlət qurumları tərəfindən Gürcüstan Respublikasının diplomatik nümayəndəliyinə

⁶⁷ GMTA, f. 1867, s. 2, iş 13, vv. 22-26.

⁶⁸ GMTA, f. 1867, s. 2, iş 13, vv. 8-9.

⁶⁹ GMTA, f. 1867, s. 2, iş 13, v. 31.

⁷⁰ GMTA, f. 1867, s. 2, iş 13, v. 33.

⁷¹ GMTA, f. 1867, s. 2, iş 13, v. 34.

⁷² GMTA, f. 1867, s. 2, iş 13, v. 42.

⁷³ GMTA, f. 1867, s. 2, iş 13, v. 43.

çoxsaylı başsağlığı məktub və teleqramları göndərilmişdi⁷⁴. Parlamentin sədri v.i.e. M.Y.Cəfərov Gürcüstan Müəssislər Məclisinin sədrinə başsağlığı məktubu ünvanlamış və 24 fevralda parlamentin katibi M.Hacinski ilə birlikdə Gürcüstanın Bakıdakı diplomatik missiyasını ziyarət edərək hüznünü bildirmişdi. Eyni gün xarici işlər naziri F.Xoyski və yollar naziri X.Məlikaslanov diplomatik missiyaya baş çəkib, baş vermiş fəlakətlə bağlı Azərbaycan hökuməti adından üzüntülərini dilə gətirmişdilər⁷⁵. Həmçinin Bakı şəhər başçısı və Şəhər İdarəsinin üzvləri diplomatik nümayəndəliyi ziyarət etmiş, zərərçəkənlərə yardım göstərilməsi üçün Şəhər Dumasının 5 mart 1920-ci il tarixli yekdil qərarı ilə Gürcüstan hökumətinə ayrılmış 50 min manatı təqdim etmişdilər⁷⁶.

Q.Alışibaya Azərbaycan Gömrük Xidmətinin rəisinə ünvanladığı 19 mart 1920-ci il tarixli məktubunda Azərbaycan Dövlət Teatrının aktrisası Esfir Nikolayevna Zarnitskaya-Starostininin Gürcüstanda baş vermiş zəlzələdə zərərçəkənlərə yardım məqsədilə təşkil olunacaq xeyriyyə axşamında iştirak etmək üçün Tiflis şəhərinə gedəcəyini bildirir, özü ilə aparacağı qarderobuna baxış keçirilməsi və plomb vurulması üçün bir gömrük işçisinin xanım Zarnitskayanın yaşadığı evə (Tağıyevin evi) ezam edilməsini xahiş edirdi⁷⁷.

Qeyd edək ki, xanım İ.İ.Jordaniyanın sədrliyi altında Qori zəlzələsində zərərçəkənlərə yardım üçün yaradılmış Əşya yığımı komissiyasının 5 üzvündən biri İbrahim bəy Xan-Xoyski idi⁷⁸.

1920-ci ilin fevral ayında Gürcüstan Dövlət Dəmir Yolları idarəsinin rəisi A.Q.Kandelaki Bakıya səfər edərək oradan neft və kerosin sisternlərinin müntəzəm şəkildə Tiflisə göndərilməsi ilə bağlı Azərbaycanlı həmkarları ilə danışıqlar aparır. Danışıqlar nəticəsində hər həftə Bakıdan Gürcüstanın ehtiyacları üçün 45 vaqondan ibarət 7 qatar tərkibinin göndəriləcəyi, ehtiyac yaranarsa, 8-ci tərkibin də əlavə olunacağına dair razılıq əldə olunur⁷⁹. Həmin dövrdə Gürcüstanın Azərbaycan hökuməti yanında diplomatik nümayəndəsi Q.Alışibaya xarici işlər naziri Y.P.Gegeçkoriyə bildirirdi ki, Azərbaycan hökuməti tərəfindən Gürcüstan üçün Bakıda alınmış 8 000 pudunun çıxarılmasına icazə verilmişdir⁸⁰.

“Borba” qəzeti 14 mart 1920-ci il tarixli buraxılışında Azərbaycan ilə Gürcüstan respublikaları arasında Batum limanı ilə bağlı münasibətlərin mətbuat və cəmiyyətdə düzgün təfsir edilməməsi ilə bağlı diplomatik nümayəndə dr. Q.Alışibayanın sözlərinə yer ayırırdı: “Hazırda Bakıda olan bizim fəvqəladə komissiya ilə Azərbaycan Respublikasının xarici işlər naziri Fətəli xan Xoyski və Azərbaycan Respublikasının rəhbər dairələri arasında aparılmış fikir mübadiləsi düşünməyə tam əsas verir

⁷⁴ GMTA, f. 1867, s. 2, iş 13, v. 37.

⁷⁵ «Азербайджан» qəz., 1920, 25 fevral, № 37, s. 3; 26 fevral, № 38, s. 3.

⁷⁶ GMTA, f. 1867, s. 2, iş 13, vv. 39-41.

⁷⁷ GMTA, f. 1867, s. 2, iş 13, v. 36.

⁷⁸ «Борьба» qəz., 1920, 4 mart, № 51, s. 3.

⁷⁹ «Борьба» qəz., 1920, 22 fevral, № 42, s. 4.

⁸⁰ «Борьба» qəz., 1920, 29 fevral, № 48.

ki, hər iki respublikanın hökumətləri bu məsələnin hər iki respublikanı qane edəcək şəkildə həlli ilə bağlı asanlıqla ümumi dil tapacaqlar”⁸¹.

25 mart 1920-ci ildə Bakıya Gürcüstan xarici işlər naziri Y.Gegeçkori səfər edir. Dəmir yolu vağzalında fəxri qonağı Azərbaycan xarici işlər naziri F.Xoyski, yollar naziri X.Məlikaslanov, daxili işlər nazirinin müavini Ş.Rüstəmbəyov və digər rəsmi şəxslər, eləcə də Gürcüstanın diplomatik nümayəndəsi Q.Alışibaya qarşılayırlar. Y.Gegeçkori Bakıda olduğu müddətdə Q.Alışibayanın mənzilində qalır⁸².

Mətbuat Azərbaycan parlamentinin üzvü Rza bəy Vəkilov və müşavirləri, Gürcüstanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəsi Q.K.Alışibaya və Ermənistan nümayəndəsi A.A.Popovyanın tərkibində yer aldığı beynəlxalq komissiyaanın 1920-ci il 19 aprelə Qarabağa yola düşdüyü barədə məlumat yayımlayırdı⁸³. Azərbaycanlılarla ermənilər arasında toqquşmaların qarşısının alınması məqsədilə Qarabağa komissiyaanın göndərilməsinə 16 aprel 1920-ci ildə Cənubi Qafqaz respublikalarının konfransında qərar verilmişdi⁸⁴. Konfrans tərəfindən eyni məqsədlə Qazax qəzasına da tərkibi Həsən bəy Ağayev, Q.F.Maxaradze və S.Q.Mamikonyandan ibarət komissiya göndərilmişdi⁸⁵.

Gürcüstan Xarici İşlər Nazirliyinə göndərdiyi 19 aprel 1920-ci il tarixli 375 nömrəli teleqramında Q.Alışibaya yazırdı: “Əhməd bəy Pepinov (keçmiş ərzaq və əkinçilik naziri – F.V.), Rəhim Vəkilov (parlamentin üzvü – F.V.), Pərviz Mirzə (hökumətin işlər müdiri – F.V.) dağlıların 25-ci birləşdirilmiş qurultayını salamlamaq və hökumətlər arasında qarşılıqlı əlaqələri gücləndirmək üçün bu gün yola düşüblər. Bu məqsədlə mən doktor Türkiyə və Xuskivadzeni müvafiq təlimatlarla göndərdim. Pepinova fraksiya tərəfindən Qroznıya gedib, Sovet Rusiyası ilə ilkin danışıqlar aparmaq səlahiyyəti verilib. Bu gün komissiya ilə Qarabağa yola düşürəm”⁸⁶.

24 aprelə Bakıya sabiq xarici işlər naziri T.Filippoviçin başçılığı altında Polşa fəvqəladə missiyası səfər edir. Dəmir yolu vağzalında missiyanı qarşılayanlar arasında Gürcüstanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəliyinin məsul əməkdaşı P.Dğəbuadze də olur⁸⁷. Qeyd etmək lazımdır ki, bolşevizmin qərbə yayılmasının qarşısının alınmasında müttəfiq dövlətlər zəruri iqtisadi, hərbi və demoqrafik potensiala malik Polşaya böyük önəm verirdilər. Bu məqsədlə Polşanın başında dura biləcəyi “Kiçik Antanta” blokunun yaradılması və Baltıkanı ölkələr, Rumıniya, Gürcüstan və Azərbaycanın da bu bloka cəlb edilməsi nəzərdə tutulmuşdu⁸⁸.

Polşa heyəti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə səfər etmiş sonuncu xarici nümayəndə heyəti olur. 27 aprelə bolşevik çevrilişi baş verir və Azərbaycanda so-

⁸¹ «Борьба» qəz., 1920, 14 mart, № 59, s. 4.

⁸² «Азербайджан» qəz., 1920, 26 mart, № 61, s. 3.

⁸³ «Азербайджан» qəz., 1920, 20 aprel, № 77, s. 3.

⁸⁴ «Борьба» qəz., 1920, 17 aprel, № 85.

⁸⁵ yenə orada.

⁸⁶ ARDA, f. 972, s. 1, iş 2, v. 1.

⁸⁷ «Азербайджан» qəz., 1920, 25 aprel, № 82, s. 3.

⁸⁸ C.Həsənlı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918-1920), s. 462-463.

vet hakimiyyəti elan olunur. Bundan sonra da dr. Q.Alşibaya diplomatik nümayəndə vəzifəsində Gürcüstan Demokratik Respublikasını Sovet Azərbaycanında təmsil edir.

Beləliklə, N.İ.Kartsivadzedən sonra diplomatik nümayəndə vəzifəsinə 1919-cu ilin oktyabrında onun müavini Qriqol Konstantinoviç Alşibaya təyin olunur. GDR-in Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində ikinci diplomatik nümayəndəsi Q.K.Alşibaya sələfi kimi təxminən bir illik fəaliyyəti dövründə gərgin və dəyişkən beynəlxalq şəraitdə həm AXC, həm də ASSR hökuməti yanında Gürcüstanı təmsil etmişdi. AXC dövründə iki ölkə arasında artıq təməli qoyulmuş siyasi, iqtisadi, hərbi və mədəni sahədə əməkdaşlığı uğurla davam etdirən, ənənəvi diplomatik fəaliyyəti ilə yanaşı, Bakıda təşkil olunan müxtəlif səpkili tədbirlərdə aktiv iştirakı ilə diqqəti cəlb edən Q.K.Alşibaya Azərbaycanla Ermənistan arasında hərbi toqquşmaların qarşısının alınması istiqamətində də fəallıq göstərmişdir.

5.1.3. Hərbi attaşelik aparatı

Gürcüstanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəliyi yeni fəaliyyətə başladığı zaman heyətində iki hərbi təmsil olunurdu: onlardan polkovnik-leytenant Konstantin Marqanadze Gürcüstan Hərbi Nazirliyinin nümayəndəsi, Aleksandr Abxazi isə xüsusi tapşırıqlar üzrə aşağı rütbəli zabıt idi. K.Marqanadzenin əsas iş funksiyası Azərbaycanla Gürcüstan arasında hərbi əməkdaşlıq əlaqələrini koordinasiya etməkdən ibarət idi.

Mənbələrdən bəlli olur ki, Gürcüstan diplomatik missiyasının başçısı N.Kartsivadze 1918-ci ilin noyabrında Azərbaycanda olmadığı zaman onu vəzifəsində müvəqqəti hərbi nümayəndə K.M.Marqanadze əvəz etmişdir⁸⁹.

Gürcüstan hökuməti 1919-cu ilin əvvəllərində GDR-in Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətindəki diplomatik nümayəndəliyi nəzdində hərbi attaşelik aparatını təsis etdikdən sonra K.Marqanadzenin tutduğu vəzifə ləğv edilmiş, özü isə Tiflisə qayıtmışdır. Çox keçmədən o, 150 000 rublun qeyri-qanuni xərclənməsində təqsirkar bilinərək həbs olunmuşdur. Tiflis mətbuatı 28 may 1919-cu ildə hərbi məhkəmədə Gürcüstan hərbi qurumunu Azərbaycanda təmsil etmiş polkovnik Marqaniya (K.Marqanadze) ilə bağlı dinləmələrin keçiriləcəyini yazırdı⁹⁰.

Gürcüstanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəliyi nəzdində fəaliyyət göstərən hərbi attaşelik aparatını hərbi attaşə vəzifəsini daşıyan polkovnik Vasili Karqaleteli (1880-1946) ilə onun poruçik rütbəli köməkçiləri Zaldatanov və Orbeliani təmsil edirdilər. Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi M.Y.Cəfərov Nazirlər Şurasının sədri və xarici işlər naziri F.Xoyskiyə yazırdı ki, Gürcüstan xarici işlər naziri 17 fevral 1919-cu il tarixli 1312 sayılı rəsmi məktubla onu Gürcüstanın Azərbaycandakı diplomatik missiyası nəzdində hərbi attaşə vəzifəsinə polkovnik V.D.

⁸⁹ ARDA, f. 970, s. 1, iş 19, v. 3.

⁹⁰ «Возрождение» qəz., 1919, 28 may, № 2, s. 1.

Karqaletelinin təyin olunduğu barədə məlumatlandırmışdır, V.D.Karqaleteli ona tabe olan 2 ober-zabitlə – poruçik Zaldatanov və poruçik Orbeliani ilə 19 fevralda Bakıya yola düşürlər⁹¹.

Gürcüstan Hərbi Nazirliyi xaricdə məzuniyyətdə olan gürcü hərbiçilərinin mövcud qaydalara riayət etmədiyi, hərbi forma geyinib öz davranışları ilə gürcü ordusunun nüfuzuna zərər yetirdiyi barədə məlumatlara istinad edərək, qeyd olunan mənfə halların qarşısının alınması üçün 27 mart 1919-cü ildə müvafiq əmr imzalayır. Həmin əmrə uyğun olaraq, Gürcüstanın Azərbaycan Respublikasındakı hərbi nümayəndəsi polkovnik V.Karqaletelinin Azərbaycan mətbuatında belə bir elanı çap olunur: 1) Müəyyən səbəbdən Azərbaycan Respublikasının ərazisində olan və Gürcüstan ordusunun hərbi formasını geyinən Gürcüstan Respublikası təbəəlliləri təcili surətdə hərbi formanı və ya poqonları çıxarsınlar; 2) Gürcüstan ordusunda həqiqi hərbi xidmət keçən və hazırda Bakı şəhərində olan bütün şəxslər 1919-cu ilin 10 aprelinə qədər Gürcüstan diplomatik nümayəndəliyində öz pasportlarını qeydiyyatdan keçirsinlər və şəxsən Gürcüstanın hərbi nümayəndəsinin yanına gəlsinlər; 3) Qeyd olunanlar Azərbaycandan keçərək Dağlı Respublikası, İran və Türkünstan gedən şəxslərə də şamil edilir; 4) Əvvəlki 2 bənddə nəzərdə tutulan şəxslər Bakı şəhərində deyil, Azərbaycanın hansısa digər məntəqəsində olduqları təqdirdə yerli gürcü milli komitələrinə öz ünvanlarını bildirməklə yanaşı, poçt və ya teleqrafla Gürcüstanın, Bakı şəhərində iqamət edən diplomatik nümayəndəliyinə ünvanlarını və Azərbaycana gəliş-gediş tarixlərini bildirməlidirlər; 5) Gürcüstan ordusunda həqiqi xidmətdə olan şəxslər Azərbaycan ərazisində yalnız onların pasportunda hərbi nümayəndənin müvafiq qeydi olacağı təqdirdə, ləqə hesab oluna bilərlər⁹².

Qeyd etmək lazımdır ki, polkovnik Vasili Karqaleteli təqribən 5 ay hərbi atəşə vəzifəsində çalışdıqdan sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ordusu sıralarına hərbi xidmətə keçmiş, hərbi nazir general S.Mehmandarovun 15 iyul 1919-cu il 325 sayılı əmri ilə Baş Qərargahın Baş İdarəsinin general-kvartirmeysteri* təyin olunmuşdu⁹³. Həmin ilin noyabr ayında o, müvəqqəti olaraq Azərbaycan ordusu Baş Qərargahının rəis müavini vəzifəsini icra etmiş, 21 mart 1920-ci ildə general-mayor rütbəsinə layiq görülmüşdü⁹⁴.

V.Karqaletelidən sonra Gürcüstanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəliyi nəzdində hərbi atəşə vəzifəsini polkovnik Anton Natsvalov (A.Natsvlişvili) tutmuşdur.

⁹¹ M.Y.Cəfərovun F.Xoyskiyə təliqəsi, 19.02.1919, № 772 // ARDA, f. 970, s. 1, iş 19, v. 7.

⁹² «Азербайджан» qəz., 1919, 6 aprel, № 72, s. 2.

* general-kvartirmeyster – qoşun hissələrində əməliyyat və səfərbərlik, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat, rabitə xidmətinin təşkili işlərinə baxan yüksək rütbəli zabit.

⁹³ Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Армия. (Документы и материалы), Баку, 1998, с. 365.

⁹⁴ A.Şahbazov. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun zabit və hərbi məmurları (tarixi öçerklər), Bakı, 2020, s. 251-252.

Diplomatik nümayəndəliyin başçısı Q.Alşibaya 18 noyabr 1919-cu il tarixli məktubu ilə Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyini Tiflis şəhərinə xidməti səfəri müddətində onun vəzifəsini hərbi attaşe polkovnik A.R.Natsvalovun icra edəcəyi barədə məlumatlandırır⁹⁵.

Qeyd edək ki, polkovnik A.R.Natsvalova həmçinin general İ.Z.Odişelidzenin sədrliyi altında Azərbaycan və Gürcüstan respublikalarının Hərbi İttifaq Şurasının* kargüzəri vəzifəsi həvalə olunmuşdu⁹⁶.

5.2. Gürcüstan Demokratik Respublikasının Azərbaycan SSR-də diplomatik nümayəndəliyi

Azərbaycan 1920-ci ilin 27 aprel tarixində bolşevik istilasına uğrayandan sonra da Gürcüstanın diplomatik nümayəndəliyi dr. Qriqol Alşibayanın rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərməkdə idi. Nümayəndəlik gürcü vətəndaşları ilə yanaşı, Fransa, Britaniya, ABŞ, Polşa, Yunanıstan kimi qərb dövlətlərinin vətəndaşlarının maraqlarını qorumaq səlahiyyətinə sahib olmuşdu.

Polşanın Gürcüstandakı konsulu v.i.e. Byalovjeski 1920-ci ilin iyul ayında Gürcüstan xarici işlər naziri ilə görüşərək ondan Gürcüstanın Azərbaycandakı Polşa təbəəllilərin hüquqlarının qorunmasını öz üzərinə götürməyi xahiş etmişdi, eyni zamanda Gürcüstanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəliyinə Polşa vətəndaşlarına göstərdiyi xidmətlərə görə təşəkkürünü ifadə etmişdi⁹⁷.

Yunanıstan hökumətinin nümayəndəsinin Azərbaycan SSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığına göndərdiyi 20 avqust 1920-ci il tarixli 1748 nömrəli məktubda Azərbaycan ərazisindəki Yunanıstan vətəndaşlarının hüquqlarının qorunmasının Gürcüstanın diplomatik nümayəndəsi dr. Q.K.Alşibayaya həvalə olunduğu bildirilirdi⁹⁸.

İlk dövrlərdə Sovet Azərbaycanı ilə Gürcüstan Demokratik Respublikası arasında münasibətlər hamar olmamış, sərhəd bölgələrində qısamüddətli hərbi toqquşmalar baş vermiş, hətta diplomatik nümayəndə Q.Alşibaya həbs edilmişdi. Q.Alşibaya 29 may 1920-ci ildə azadlığa buraxılmış və üç gün sonra iki respublika arasında sülh sazişinin hazırlanmasında iştirak etmək üçün əvvəlcə Tiflisə, daha sonra oradan Ağstafaya yola düşmüşdü.

7 iyunda Tiflisə gələn Q.Alşibaya Gürcüstan Teleqraf Agentliyinin əməkdaşı ilə söhbətində Azərbaycanda çevriliş zamanı özünün və Gürcüstan missiyasının digər nümayəndələrinin qurbanı olduqları zorakılıqlar barədə aşağıdakıları söyləyirdi:

“Gürcüstan missiyası və özümə qarşı zorakılıqlar barədə Gürcüstan Respublikasının xarici işlər naziri Y.P.Gegeçkoriyə teleqrafla hələ 30 mayda məlumat göndər-

⁹⁵ ARDA, f. 970, s. 1, iş 19, v. 23.

* Hərbi İttifaq Şurasının nizamnaməsi üçün bax: ARDA, f. 970, s. 1, iş 64, vv. 18-18 arx.

⁹⁶ ARDA, f. 970, s. 1, iş 64, v. 17.

⁹⁷ «Борьба» qəz., 1920, 20 iyul, № 161.

⁹⁸ ARDA, f. 28, s. 1, iş 63, v. 45.

mişəm. Bu teleqramı radio ilə göndərməyə söz verdilər. Teleqramda mən bildirirdim: “Zaqafqaziya konfransının müsəlmanlar və ermənilər arasında hərbi əməliyyatların dayandırılması üzrə beynəlxalq komissiyasının nümayəndəsi qismində Qarabağda olarkən 29 apreldə Bakıda çevrilişin baş verdiyini və sovet qoşunlarının Gürcüstan sərhədləri tərəfə hərəkət etdiyini öyrəndim. Elə 29 apreldə Bərdədən xalq xarici işlər komissarının adına qoşunların Gürcüstan sərhədlərinə hərəkəti ilə bağlı etiraz məktubu göndərdim, həmçinin Bakı ilə əlaqə yolları kəsildiyi üçün təcili oraya getməyə və qanlı hadisələrin qarşısını almaq üçün danışıqlara başlamağa imkan yaradılmasını xahiş etdim. Öz təklifimə cavab almadım. 2 may gündüz saat 3-də Bakıya gələ bildim. Saat 5-də mən həbs olundum və axtarış aparıldıqdan və bütün vacib sənədlər götürüldükdən sonra Fövqəladə Komissiya nəzdindəki həbsxanaya salındım. Beləliklə, mənim sülh danışıqları və razılaşmalar yolu ilə qanlı hadisələrin qarşısını almaq təklifim rədd edildi. 28 apreldə missiyanın birinci katibi Dğebuadze və hərbi attaşə polkovnik Natsvalov həbs edilmişdilər. İnformasiya şöbəsinin müdiri Abxazi 12 mayda Fövqəladə Komissiyanın həbsxanasına salınmışdı. Biz ifadə oluna bilməyəcək dərəcədə çətin şəraitdə saxlanılırdıq. Bayıl həbsxanasında saxlanılan missiyanın birinci katibi Dğebuadzeni kobud zorakılıq yolu ilə Bakının küçələrini təmizləməyə məcbur etdilər. Mən bu barədə məlumat alantək xalq xarici işlər komissarına həbsxanadan qəti etirazımı göndərdim. 29 may gündüz saat 3-də bizim missiyanın hamısını həbsxanadan azad etdilər. 30 mayda mən komissar Hüseynovun qəbulunda oldum və ona şəxsən missiya əməkdaşları və missiyanın katibi Dğebuadzeyə qarşı beynəlxalq münasibətlər tarixində eşidilməyən istehzalara görə qəti etirazımı bildirdim”.

Gürcü missiyası ilə yanaşı, ingilis, fransız və erməni missiyaları da həbs edilmişdilər. Əvvəlcə 4 missiyanın hamısı həbsdə bir yerdə saxlanılırdı, sonra onları ayırdılar. Gürcü missiyasını Gürcüstanla barışıq yarandığı üçün 29 mayda azad etdilər”⁹⁹.

12 iyun 1920-ci ildə Ağstafa stansiyasında Azərbaycan Sosialist Sovet Respublikası (ASSR) ilə Gürcüstan Demokratik Respublikası arasında 18 bəndlik sülh müqaviləsi imzalanmışdı. Müqaviləyə Gürcüstan tərəfindən hərbi nazir Q.S.Lortkipanidze və Müəssislər Məclisinin sədr müavini S.G.Mdivani, Azərbaycan tərəfindən isə ASSR İnqilab Komitəsinin sədr müavini M.D.Hüseynov imza atmışdılar¹⁰⁰. Həmin gün bu müqaviləyə əlavə olaraq daha bir razılaşma əldə edilmişdi. Bu razılaşmaya əsasən iki respublika arasında ticarət-tranzit müqaviləsi hazırlanıb imzalanana qədər ASSR Gürcüstana 1 ay ərzində 2 milyon pudadək neft və neft məhsulu göndərməli, bu məhsulun 1 milyon pudunun dəyəri həmin müqavilədə müəyyən olunacaq qiymətlə ödənilməli, qalanının əvəzinə isə Azərbaycan Gürcüstandan dəyərinin ekvivalentliyi xüsusi komissiya tərəfindən müəyyən olunacaq manufaktura və kağız almalı idi. Həmçinin tərəflər birlikdə Poylu körpüsünün bərpa işlərini həyata keçirməli idilər¹⁰¹.

⁹⁹ «Борьба» qəz., 1920, 9 iyun, № 127 (682).

¹⁰⁰ GMTA, f. 1867, s. 1, iş 1, vv. 19-21.

¹⁰¹ GMTA, f. 1867, s. 1, iş 1, v. 22

Gürcüstan xarici işlər naziri Y.Gegeçkori Q.Alıbəyaya yazdığı 19 iyun 1920-ci il tarixli 4878 sayılı irihəcmli məktubda Ağstafa müqaviləsinin şərtlərinin Gürcüstan üçün çox əlverişli olduğuna diqqəti çəkir, eyni zamanda ölkəsinin xarici siyasət gündəmini məşğul edən məsələlər barədə müfəssəl məlumat verirdi¹⁰².

Q.Alıbəyaya ilk dəfə Ağstafa müqaviləsindən sonra – 14 iyun 1920-ci ildə ASSR xalq xarici işlər komissarı Mirzə Davud Hüseynovla görüşmüş və bununla, Gürcüstanın ASSR-də diplomatik nümayəndəsi kimi faktiki olaraq tanınmışdır¹⁰³.

17 iyun 1920-ci il tarixli məktubu ilə ASSR xalq xarici işlər komissarının diqqətini Azərbaycanda Gürcüstan vətəndaşlarına digər ölkə vətəndaşlarından fərqli yanaşıldığına yönəldən Q.Alıbəyaya yazırdı ki, “12 iyun sülh müqaviləsinə görə, Gürcüstan vətəndaşları Azərbaycanda daha yaxşı şərtlərdən istifadə etməlidirlər, ancaq diplomatik missiyaya Gürcüstan vətəndaşlarından mənzillərinin, mebellərinin və s. əmlaklarının rekvizisiyası ilə bağlı kütləvi müraciətlər daxil olur. Bununla yanaşı, missiyaya məlumdur ki, məsələn, İran təbəəllilərinə qarşı belə tədbirlər həyata keçirilmir”¹⁰⁴.

Sovetləşən Azərbaycandakı vəziyyətlə bağlı “Slovo” qəzetinin 1 iyul 1920-ci il tarixli nömrəsindən: “Bu günlərdə Azərbaycandan gələn şəxs bizim əməkdaş sovet Bakısının həyatından bir neçə maraqlı məlumat verdi. Hər mənzildə bir neçə otaq rekvizisiya edilib və oraya qırmızı qvardiyaçılar yerləşdirilib. Sonuncular acınacaqlı təəssürat oyadır: ac, cırıq paltarda, alt geyimsiz... İndi Gürcüstan vətəndaşlarına çox ehtiyatlı münasibət göstərilir. Gürcüstan missiyasında gürcü təbəəli vətəndaşların vətənlərinə aparmalarına icazə verilən əşyaların siyahısı asılıb. Belə ki, hər kəs 6 zolotnik* qızıl, qızıl saatlar istisna olmaqla, 1½ fut gümüş və 1 xalça apara bilər. Sülh müqaviləsinin imzalanmasından sonra general Makayev güllələnmişdir. General Makayevə yerli bolşeviklərin güllələnməsi ilə bağlı ittiham irəli sürülmüşdür. Generalın imzası güllələnmiş Tlexasın işində aşkar olunmuşdu. Vəkil Leontoviç, tələbə Barştak, Bakı universitetinin professoru Zimin və digərləri güllələnmişdirlər. Zimini Lenin qiymətləndirirdi, gec yadına salıb Pankratova (Fövqəladə Komissiyaın sədri Semyon Pankratov – F.V.) ciddi töhmət vermişdi. Professorun arvadı zəhərlənmişdir. Qırmızı qvardiyaçını öldürmüş və yaralamış zəngin Muxtarovun arvadı ərinin ölümündən sonra özünü bıçaqlamış və 13 saat əzab-əziyyət çəkmişdir. Muxtarovun evi rekvizisiya olunub və ona Nərimanovun adı verilib. Onun bir otağında hələ ki mərhum Muxtarovun ailəsi yaşayır. Bu yaxınlarda Tiflisdə öldürülmüş Xan-Xoyskinin qardaşı da güllələnmişdir. Bolşeviklərin gəlişi ilə kadetlər axtarılır və həbs olunurlar. Beləliklə, 3-cü kişi gimnaziyasının direktoru A.M.Ammosov həbs olunmuş, lakin tezliklə sərbəst buraxılmışdır. Podşibyakin və jurnalist, “Bakinets” («Бакинец») qəzetinin redaktoru Q.Cinoridze axtarışdadırlar”¹⁰⁵.

¹⁰² GMTA, f. 1867, s. 1, iş 20, vv. 50-51.

¹⁰³ «Слово» qəz., 1920, 7 iyul, № 151.

¹⁰⁴ “Q.Alıbəyanın M.D.Hüseynova məktubu, 17.06.1920, № 6 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 101, v. 3.

* zolotnik – rus çəki vahidi, 1/96 funt, 1/3 lot və ya 4,266 qrama bərabərdir (F.V.).

¹⁰⁵ «Слово» qəz., 1920, 1 iyul, № 146, s. 2-3.

Gürcüstanda nəşr olunan “Борьба” qəzetinin 28 iyul 168-ci sayında məlumat verilirdi ki, “Bakıdan çıxan gürcülər özlərinin bütün əmlaklarını satırlar. Bu əmlaklar Azərbaycan hökuməti tərəfindən alınır. Hökumət gürcü vətəndaşlara alınmış əmlak üçün gürcü bonlarının ödənilməsini vəd edib”¹⁰⁶.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra Xalq Cümhuriyyəti hökuməti ilə əməkdaşlıqda və qeyri-leqal fəaliyyətdə ittiham olunub təqiblərə və represiyaya məruz qalanlar arasında Gürcüstan vətəndaşları da olurdu. Q.Alşibaya həmin vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsində, həbsdə olanların azadlığa buraxılmasında, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ordusunda xidmət edən çoxsaylı gürcü zabıt və əsgərlərinin vətənlərinə yola salınmasında səylərini əsirgəmirdi. Azərbaycan İnqilab Komitəsinin sədrinə ünvanladığı 19 iyun 1920-ci il tarixli 11 nömrəli məktubunda o, Qazax dəstəsində xidmət edən 7 gürcü zabitinin vətənlərinə dönəcəyini bildirərək xalq hərbi və dəniz işləri komissarının həmin zabıtlərə pul müavinətinin verilməsi barədə 15 iyun 1920-ci il tarixli vəsatətinə müsbət baxılmasını xahiş edirdi¹⁰⁷.

Q.Alşibaya Gürcüstan XİN-in başçısı Y.Gegeçkoriyə həbsdən azad etməyə müvəffəq olduğu gürcü hərbiçiləri barədə məlumat verərək bildirirdi: “22 iyunda 66 əsgər və zabıt azad olunaraq bizə verilib. Gümrah və şən xasiyyətdədirlər. Mənim aralarında görünməyim və onları salamlamam coşğuyla qarşılandı. Vətənə göndərilmələrini və Demokratik Gürcüstanı vicdan və mətanətlə müdafiə etməyə imkan verilməsini xahiş edirlər. Onları müharibə elanından (1920-ci ilin may ayında Azərbaycan-Gürcüstan sərhədində baş verən hərbi proseslər nəzərdə tutulur – F.V.) sonra Azərbaycan ordusu sıralarında qalmaq istəməyən Gəncə bölgəsinin 20 zabiti ilə birlikdə göndərirəm. Çevrilişin ilk günlərində komissiya vasitəsilə həbs olunmuş 20-dək Gürcüstan vətəndaşı təkidimlə azad olunubdur, onlara qarşı konkret ittiham irəli sürülməmişdi. General Makayev sovet hakimiyyətinə qarşı sui-qəsdə ittiham olunaraq güllələnib. Sovet hakimiyyətinə qarşı sui-qəsdə ittiham olunan general Çxeidzeni, kapitan Tumanovun oğlu və poruçik Kopinaşvili ilə birlikdə azad etmək mümkün oldu. 26 iyunda xalq xarici işlər komissarı Hüseynovla sülh müqaviləsinin ratifikasiyası üçün [Tiflisə] yola düşürük. Xahiş edirəm, 3 birinci dərəcəli və 4 adi vaqon göndərin”¹⁰⁸.

Tiflis mətbuatının Gürcüstan XİN-ə istinadən yaydığı aşağıda təqdim olunan materialdan da Q.Alşibayanın yalnız Gəncəbasar bölgəsində 80 gürcü hərbiçisini həbsdən azad edib Tiflisə göndərdiyi, ancaq Gəncə Hərbi Məktəbinin direktoru olmuş general Abel Mağaşvili (A.Makayev) ilə bərabər, polkovnik Nikolay Tumanışvili (N.Tumanov) və kornet A.Topuridzenin həyatlarını xilas edə bilmədiyi məlum olur:

“Bakı hakimiyyəti tərəfindən gürcü zabıtlərinin güllələnməsi ilə bağlı Xarici İşlər Nazirliyi bunları bildirir:

Gürcüstanın Bakıdakı diplomatik nümayəndəsi dr. Alşibayanın məlumatlarına görə, 26 iyunadək Bakıda 3 gürcü zabitini – polkovnik Nikolay Tumanov, general

¹⁰⁶ «Борьба» qəz., 1920, 28 iyul, № 168 (723), s. 4.

¹⁰⁷ ARDA, f. 28, s. 1, iş 101, v. 4.

¹⁰⁸ ARDA, f. 28, s. 1, iş 101, vv. 16-16 arx.

A.Q.Makayev və Şəhər İdarəsində xüsusi tapşırıqlar üzrə məmur vəzifəsində işləyən kornet A.Topuridzeni güllələyiblər. Polkovnik Tumanov may ayının ortalarında, Sovet Azərbaycanı Gürcüstanla döyüşəndə və Gürcüstanın diplomatik nümayəndəsi azadlıqdan məhrum edilib həbsxanada yatanda güllələnmişdir. General Makayev və kornet Topuridze isə 12 iyunda Bakı Fövqəladə Komissiyası tərəfindən güllələnməyə məhkum edilmiş 49 nəfərin sıralarında olmuşlar. 13 iyunda Azərbaycan İnqilab Komissiyasının sədri Hüseynov (Mirzə Davud Hüseynov Azərbaycan Müvəqqəti İnqilab Komitəsinin sədr müavini olub – F.V.) tərəfindən hökm təsdiq olunmuş və 17 iyuna keçən gecə general Makayev və kornet Topuridzeyə qarşı icra olunmuşdur. Diplomatik nümayəndə dr. Alşibaya barışıq səbəbindən 29 mayda həbsxanadan azad edilmişdir.

1 iyunda dr. Alşibaya Sovet Azərbaycanı ilə sülh şərtlərinin hazırlanmasında iştirak etmək üçün Ağstafaya yola düşmüşdür. 13 iyun axşam saat 6-da Bakıya qayıtmış və yalnız 14 iyunda ilk dəfə Gürcüstanın nümayəndəsi kimi xalq xarici işlər komissarı ilə görüşmüş, bununla da onun tərəfindən Gürcüstanın rəsmi nümayəndəsi kimi tanınaraq öz səlahiyyətlərinin icrasına başlamışdır. O gündən etibarən dr. Alşibaya Gürcüstan Respublikasının, eləcə də maraqlarının müdafiəsi ona həvalə olunmuş Böyük Britaniya, Fransa və Polşa vətəndaşlarının həyat və əmlaklarının qorunması üçün bütün zəruri tədbirləri görmüş və bu istiqamətdə çox nailiyyətlər əldə etmişdir. İlk növbədə, hərbi əsir olan zabit və əsgərlərin azad olunması ilə məşğul olmuşdur. 11-ci ordunun Xüsusi şöbəsi tərəfindən yaradılan böyük çətinliklər və maneələri dəf edərək o, 21 iyunda Gəncə bölgəsinin 80 zabit və əsgərini azad edə bildi və vətənə göndərdi. Ancaq general Makayev və kornet Topuridzenin güllələnməsinin qarşısını ala bilmədi, çünki onlara ölüm hökmü 12 iyunda, o, Ağstafada olarkən çıxarılmışdı...

İnqilab Komitəsinin sədri (sədr müavini – F.V.) Hüseynovun təsdiq etdiyi ölüm hökmünü heç kəs heç cür ləğv edə bilməzdi. General Makayev və kornet Topuridzenin güllələnməsi barədə şayiələr şəhərdə ilk dəfə 20 iyunda yayılmağa başlamışdı. 21 iyunda dr. Alşibaya şayiələrin həqiqiliyini aydınlaşdırmaq üçün xalq xarici işlər komissarı Hüseynovun qəbuluna getmişdi. Bu ağır fakt təsdiqini tapandan sonra Alşibaya xalq xarici işlər komissarı Hüseynova qəti etirazını bildirərək sözbəsöz bunları demişdir:

“Makayevin 18 iyundan sonra, sizin mənə Gürcüstan vətəndaşlarına dair istintaq materiallarını təqdim edəcəyinizə söz verdikdən sonra güllələnməsi təsdiq olunsaydı, mən öz səlahiyyətlərimdən imtina edib Tiflisə gedəcəyəm. Siz öz vəd və zəmanətlərinizi yerinə yetirmirsiniz. Belə şəraitdə mən işləyə bilmirəm”.

Xalq xarici işlər komissarı Hüseynov tərəfindən təcili olaraq İstintaq Komissiyasının sədri Pankratov çağırılmışdır. O, istintaq materialını təqdim etmişdir... General Makayev Müsavat hökuməti zamanı bolşeviklərə qarşı fəal və amansız mübarizədə, eləcə də sovet hakimiyyətinə qarşı Gəncə üsyanında iştirakda, kornet Topuridze isə əks-kəşfiyyatda işləməkdə ittiham olunurdu”¹⁰⁹.

Bu məktubundan bir neçə gün əvvəl – 20 iyunda Gürcüstan XİN-ə göndərdiyi

¹⁰⁹ “Slovo” qəz., 1920, 7 iyul, № 151; “Ertoba” qəz., 1920, 8 iyul, № 152, s. 3-4.

depeşada Q.Alşibaya yazırdı: “Ağstafa sülh müqaviləsinin hərbi əsirlərin təcili surətdə qarşılıqlı dəyişdirilməsinə dair 1-ci maddəsi hələ yerinə yetirilməyib. Bizim 72 nəfərdən ibarət olan hərbi əsirlərin qalmasını xahiş edirlər. Guya ki onlar Qırmızı orduya daxil olmaq istədiklərini bildiriblər. Mən bununla bağlı qəti etirazımı bildirdim, əmin etdim ki, onların bu istəkləri repressiya qorxusundan irəli gəlir. Mən hərbi əsirlərin hamısı ilə görüşmək üçün Azərbaycan İnqilab Komitəsindən icazə almışam. Onlar mənim yanımda Qırmızı orduya keçmək istədiklərini bildirsələr, Qırmızı orduda qalacaqlar. Mən Azərbaycanda xidmətdə qalmaq istəməyən 20 gürcü zabitinin Gürcüstana buraxılmasına nail oldum. Azərbaycanda xidmətdə olan 10 zabıt, o cümlədən Mağaşvili və Çxeidze həbs olunublar. Onlar Gəncə hadisələrinin təşkilində və sovet hakimiyyətinə qarşı üsyanda iştirakda ittiham olunurlar. Tələbimlə həmin zabıtlərin, eləcə də təqsirləndirilən bütün Gürcüstan vətəndaşlarının istintaq sənədləri ilə məni tanış edəcəklər. Fransanın vitse-konsulu Dyurua və 5 Fransa vətəndaşı vasitəçiliyimlə həbsxanadan buraxılıblar. Mənim təkidli xahişimlə [həbsdə olan] İngiltərə və Polşa missiyaları şəhər qırağındakı keçmiş Nobel villasına keçiriləblər”¹¹⁰. Bu depeşa əsasında GDR xarici işlər nazirinin müavini N.Kartsivadze 25 iyunda M.D.Hüseynova ünvanladığı notada general A.Mağaşvilinin və digər gürcü zabıtlərinin həbs edilməsinə etirazını bildirir, bunun Ağstafa müqaviləsinin onu imzalayan tərəflərin vətəndaşlarının maneəsiz öz vətənlərinə dönə bilmələri hüququnu özündə ehtiva edən 17-ci maddəsini pozduğuna diqqəti cəkdiri¹¹¹.

1920-ci ilin may ayında Poylu məntəqəsi yaxınlığında sovet qüvvələri ilə toqquşmalarda əsir düşmüş 60 gürcü əsgəri və xalq qvardiyaçısı həmin il 28 iyunda axşam saat 7-də Saloğlu stansiyasından xüsusi qatarla Tiflisə göndərilir. Onları Tiflis dəmir yolu vağzalında qarşılayanlar arasında Q.Alşibaya da olur¹¹².

Q.Alşibaya ASSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığına 1920-ci il 25 iyunda ünvanladığı məktubunda Azərbaycan SSR və Gürcüstan Demokratik Respublikası arasında 12 iyunda imzalanmış sülh sazişinin 14-cü bəndinə istinad edərək, Şəhərlər İttifaqının Bakı təmsilçisi və Gürcüstan Zəmski İttifaqının nümayəndəsi Aleksandr Nikiforoviç Kandelakiyə Tiflis şəhərinə elektrik stansiyası üçün avadanlıqların aparılmasına icazə verilməsini xahiş edir və həmin avadanlıqların müvafiq siyahısını məktubuna əlavə edirdi¹¹³.

Diplomatik nümayəndə dr. Q.Alşibaya 1920-ci ilin iyul ayının ortalarında Gürcüstan XİN-i Tiflisdən Bakıya dönüşü barədə məlumatlandıraraq bildirirdi: “Bakıya 12 iyulda gündüz saat 5-də gəldim. Yunkerlərdən ibarət fəxri qarovul dəstəsi düzülmüşdü. Vağzalda məni 11-ci ordunun komandanı Levandovski, hərbi məsələlər üzrə xalq komissarı Qarayev, poçt, teleqraf və yollar üzrə xalq komissarı İldırım, Bakı şəhərinin komendantı, əmək komissarının müavini Turayev qarşıladılar. Azərbaycan İnqilab Komitəsi adından məni xalq komissarı Qarayev salamladı. 13 iyulda İnqilab

¹¹⁰ “Ertoba” qəz., 1920, 8 iyul, № 152, s. 4.

¹¹¹ yenə orada.

¹¹² “Slovo” qəz., 1920, 30 iyun, № 145.

¹¹³ Q.Alşibayanın ASSR XXIX-ə məktubu, 25.06.1920, № 30 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 60, v. 2.

Komitəsinin sədri Nərimanovun və xarici işlər üzrə xalq komissarı Hüseynovun qəbuluna getdim”¹¹⁴. Q.Alışbaya Tiflisdə olduğu müddətdə onu diplomatik nümayəndəlikdə konsul Petre Çinicişvili əvəz etmişdir.

Arxiv sənədlərindən 1920-ci ilin iyun-iyul aylarında ASSR qoşunlarının Zaqatala bölgəsinə yeridilməsi məsələsi ilə bağlı davamlı olaraq diplomatik yazışmaların aparıldığı bəlli olur¹¹⁵. Q.Alışbaya Gürcüstan xarici işlər nazirinə ünvanladığı 12 avqust 1920-ci il tarixli məktubunda yazırdı: “1919-cu ilin oktyabrında Sizə Zaqatala məsələsi ilə bağlı görülməsini lazım bildiyim işlər barədə hesabat vermişdim. Bu hesabat tərəfinizdən qəbul olunmuşdu. Hökumətin sədri N.N.Jordaniya və daxili işlər naziri N.V.Ramişvili üçün də belə bir hesabat hazırlamamı xahiş etmişdiniz. N.N.Jordaniya və N.V.Ramişvili tərəfindən proqramım üçün tam dəstək alandan sonra onun icrasına başladım. Zaqatalalılar arasında nüfuzlu siyasi və ictimai xadimlər tapmaq lazım idi ki, öz təsirləri və işləri ilə kütlənin şüuruna Gürcüstan dövlətçiliyinə uyğunlaşmağın vacibliyini təlqin etsinlər. Belə xadimləri mən tapdım. Onların adları Sizə yaxşı bəllidir. Onların məhsuldar işinin nəticəsi Sizə bəllidir. Mənə texniki işlər və təbliğat üçün pul lazım idi. Bu məqsədlə Siz mənə 1 milyon manat ayırdınız. Bu məbləğdən 980 min manatın xərclənməsinə dair təsdiqləyici sənədləri aprel çevrilişi zamanı mənim katibim Liadze yandırdı. Mənim Zaqatala məsələsi üzrə yeganə köməkçim İvan Karbelaşvili bolşeviklər gələndən sonra müəmmalı şəkildə Zaqatalada öldürüldü. Xərclər onun vasitəsilə icra edilirdi.

Bir an belə şübhə etmirdim ki, hökumət üzvləri məni həmin məbləği düz xərcləməməkdə ittiham edəcək. Buna rağmen, dərk edirəm ki, belə böyük məbləğ üçün təsdiqləyici sənədlərin olmaması istənilən siyasi xadimin diskreditasiyası üçün siyasi rəqiblərin əlində vasitə ola bilər. Özümü mümkün şübhələrdən qorumaq istəyi, əsas da Gürcüstan üçün vacib tarixi əhəmiyyəti olan Zaqatala məsələsi üzrə əməyimin müəyyən müsbət nəticələr verməsinin böyük mənəvi məmnunluq hissi mənim üçün stimuldur ki, Sizdən xahiş edirəm, məndən 1 milyon manatı geri götürəsiniz və Zaqatala məsələsi üzrə xərcləri şəxsən öz tərəfindən çəkdiyimi hesab edəsiniz”¹¹⁶.

1920-ci il 7 iyulda Q.Alışbaya Tiflisdən Gürcüstan XİN-ə məlumat verirdi ki, Azərbaycan SSR-in Xalq Xarici İşlər Komissarlığının həmin gün göndərdiyi 47 nömrəli bildirişində Əkbər Sadıqovun ASSR-in Gürcüstan hökuməti yanında diplomatik nümayəndəliyinin müşaviri təyin olunduğu bildirilir¹¹⁷.

Azərbaycan SSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığının işlər müdiri İbrahimov Gürcüstan diplomatik nümayəndəliyindən 1920-ci ilin yay aylarında müalicə üçün Abbastumana gedən Azərbaycan SSR İnqilab Komitəsinin İrandakı səlahiyyətli nümayəndəsinin müavini Şeyxəli Hüseynova¹¹⁸, Azərbaycan SSR-nin RSFSR-dəki dip-

¹¹⁴ «Эхо Барума» qəz., 1920, 22 iyul, № 14.

¹¹⁵ Bax: GMTA, f. 1867, s. 1, iş 20, vv. 55-56, 60, 65, 70.

¹¹⁶ GMTA, f. 1867, s. 1, iş 1, v. 3.

¹¹⁷ ARDA, f. 28, s. 1, iş 101, v. 28.

¹¹⁸ ARDA, f. 28, s. 1, iş 101, v. 58.

lomatik nümayəndəliyinə pul aparması üçün Tiflisə gedən XXİK-in xüsusi kuryeri Ə.Əmircanova¹¹⁹, Azərbaycan SSR-in Batumdakı ticarət nümayəndəliyinin əməkdaşı Eyyub Hüseynova və ailəsinə buraxılış verilməsini rica edirdi¹²⁰.

Q.Alşibaya tərəfindən 23 iyul 1920-ci ildə verilmiş 418 nömrəli vəsiqədə Batu (Sandro) Georgiyeviç Ququşvilinin, həqiqətən, Gürcüstan Respublikasının vətəndaşı olduğu və buna görə də hərbi səfərbərlikdən azad olduğu, onun mənzil və digər əmlakının Gürcüstanın Bakı şəhərindəki konsulunun məlumatı və iştirakı olmadan rekvizisiya və ya müsadirə edilə bilməyəcəyi qeyd olunurdu¹²¹.

Gürcüstanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəliyinin qaldırdığı vəsatət əsasında ASSR-in müvafiq qurumları Bakı şəhəri, Krasnovodskaya küç. № 10-da 7 nəfərdən ibarət ailəsi ilə birlikdə yaşayan Gürcüstan vətəndaşı Yelena Parfiryevna Tvalavadzenin ikiotaqlı mənzilinin bir otağının rekvizisiyaya təbə tutulması qərarına yenidən baxılmışdı¹²².

Gürcüstan Teleqraf Agentliyinin 1920-ci ilin avqust ayında yaydığı xəbərdə bildirilirdi: “Əldə olunmuş məlumatlara görə, son günlərdə Ağstafa bölgəsinə sovet qoşunlarını yığmağa başlayıblar. Həm də həmin qoşunların bir hissəsi neytral zonaya yerləşdirilib, buna görə də həmin zonada sovet qoşunlarının say tərkibi artıbdır. Bununla bağlı bizim Bakıdakı nümayəndə Alşibaya Xarici İşlər Nazirliyinə etirazını bildirib”¹²³.

Gürcüstan Xarici İşlər Nazirliyi Gürcüstanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəliyinə adları aşağıda çəkilən Gürcüstan təbəəllilərin vəziyyəti barədə məlumatın öyrənilməsinə xahiş edir və aldığı cavaba uyğun olaraq 1920-ci ilin sentyabr ayında belə bir siyahı tərtib edir: 1) İ.İ.Andrievski – xidmət edir, sağ-salamatdır; 2) V.A.Şalibaşvili – Gəncə həbsxanasındadır, Gürcüstan diplomatik nümayəndəsi həbsdən azad olunması üçün vəsatət qaldırıb; 3) M.Xaramov – həbsdən azad edilib, tezliklə Tiflisə gedəcək; 4) S. və D. Çicavadzələr – sağ-salamatdırlar, ilk imkan düşən kimi Tiflisə gedəcəklər; 5) S.Bakulo – Bayıl həbsxanasındadır, ona 3 bolşeviki öldürməsi ilə bağlı ittiham irəli sürülüb və 10 il iş kəsilib; 6) K.Ter-Abramov – həbs olunmayıb və Bakıdan çıxış üçün icazə alacaq, ilk imkandaca Tiflisə gedəcək¹²⁴.

Azərbaycan SSR xalq xarici işlər komissarına ünvanladığı 10 sentyabr 1920-ci il tarixli 1012 sayılı məktubunda diplomatik nümayəndə Q.Alşibaya xahiş edirdi ki, Azərbaycan ərazisindən tranzit keçməklə Sovet Rusiyasından, Türküstandan, Şimali Qafqazdan Gürcüstana üz tutan Gürcüstan təbəəlliləri üzərində Gürcüstan konsulunun vizası olan sovet Fövqəladə Komissiyasının və ya Xüsusi Şöbəsinin buraxılışına sahib

¹¹⁹ ARDA, f. 28, s. 1, iş 101, v. 130.

¹²⁰ ARDA, f. 28, s. 1, iş 101, v. 160.

¹²¹ ARDA, f. 28, s. 1, iş 101, v. 9.

¹²² ASSR XXİK-dən Mərkəzi mənzil rekvizisiya komissiyasına məktub, 24.09.1920, № 432 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 101, vv. 125-125 arx.

¹²³ «Борьба» qəz., 1920, 3 avqust, № 173.

¹²⁴ «Борьба» qəz., 1920, 9 sentyabr, № 205.

olduqları halda, onlardan əlavə yerli Fövqəladə Komissiyanın və ya Xüsusi şöbənin buraxılışı tələb olunmasın, eləcə də Gürcüstan vətəndaşlarının özləri ilə tranzit olaraq apardıqları əşyaların sovet orqanları tərəfindən qeydiyyat siyahıları tərtib olunubsa, bu əşyaların maneəsiz keçirilməsinə şərait yaradılması üçün müvafiq strukturlara göstəriş verilsin”¹²⁵.

13 sentyabr 1920-ci ildə ASSR xalq xarici işlər komissarı M.D.Hüseynov və Gürcüstanın ASSR-dəki diplomatik nümayəndəsi Q.Alşibaya tərəfindən Azərbaycan və Gürcüstan arasında dəmir yolu daşınmalarında sərbəst tranzit qaydalarının tətbiq edilməsi barədə müqavilə imzalanır¹²⁶.

Q.Alşibaya Gürcüstan-Azərbaycan münasibətlərinin tənzimlənməsi yönündə Azərbaycan SSR xalq xarici işlər komissarı M.D.Hüseynov ilə apardığı danışıqlarda Azərbaycan sovet hökumətinin Tiflisdə kommunistləri müdafiə etməyəcəyi təqdirdə, Gürcüstan tərəfinin Azərbaycandakı əks-inqilabi fəaliyyətin gizli təfərrüatlarını Azərbaycan tərəfi ilə bölüşə biləcəyini vurğulayaraq Azərbaycanda yeni çevriliş planlarının hazırlandığı, ingilislərin İran istiqamətindən buraya hücum edə biləcəyi barədə xəbərdarlıq edirdi. O, xahiş edirdi ki, təqdim etdiyi məlumatlar N.Nərimanovdan başqa heç kimə ötürülməsin. M.D.Hüseynov bu məlumatları aldıqdan sonra onların əsasında Moskvaya “Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri haqqında” geniş məruzə hazırlamışdı¹²⁷.

1920-ci ilin payız aylarında türk ordusunun Şimal-Şərqi Anadoluda uğurlu hərbi əməliyyatları GDR hakimiyyətini narahat edirdi. Bununla bağlı gürcü rəsmiləri qonşu ölkələrin mövqeyini müəyyən etməyə çalışır və Gürcüstan işğal təhlükəsi ilə üzləşərsə, onunla həmsərhəd ölkələrin buna necə reaksiya verəcəyini dəqiqləşdirməyə çalışırdı. Gürcüstan xarici işlər naziri vəzifəsini icra edən K.Sabaxtarışvili RSFSR xalq xarici işlər komissarı G.Çiçerinə ünvanladığı aşağıdakı məzmununda 3 oktyabr 1920-ci il tarixli 8787 nömrəli notanın surətini ASSR xalq xarici işlər komissarı M.D.Hüseynova və Gürcüstanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəsi Q.K.Alşibayaya göndərir: “Bizdə olan məlumatlara görə, Kamal Paşanın qoşunları Sarıqamış və Mərdənek istiqamətlərində irəliləyirlər. Eyni zamanda bu qoşunların Ərdahan və Batum vilayəti üzərinə hərəkəti də aydın nəzərə çarpır. RSFSR və Kamal Paşa hökumətləri arasında dost münasibətləri və sülhün saxlanmasında ciddi mövqeyimizi nəzərə alaraq sizdən xahiş edirik ki, RSFSR hökumətinin Kamal Paşanın Zaqafqaziya apardığı hərbi əməliyyatlara münasibəti barədə bizi məlumatlandırasınız. Digər tərəfdən, Kamal Paşanın hərbi əməliyyatlarının Gürcüstanın sərhədlərinin təhlükəsizliyi üçün təhdidedici xarakter aldığını diqqətə alaraq, sonuncunun niyyətlərinin sizin hökumətə məlum olduğunu güman edərək və Kamal Paşanın Gürcüstan Respublikası ərazisinə soxulması cəhdlərinin doğuracağı nəticələrdən istənilən məsuliyyətin

¹²⁵ GMTA, f. 1867, s. 1, iş 1, v. 14.

¹²⁶ ARDA, f. 28, s. 1, iş 68, vv. 101-105.

¹²⁷ C.Həsənlı. Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti (1920-1939), s. 54.

üzərindən götürülməsini arzu edərək, mənim hökumətim Gürcüstanla Kamal Paşanın qoşunlarının mümkün silahlı toqquşmasının qarşısının alınması üçün sizin hökumət tərəfindən həyata keçirilmiş tədbirlər barədə məlumatlandırılmasını istərdi”¹²⁸.

G.Çiçerinə ünvanladığı notadan bir gün qabaq K.Sabxtarişvili ASSR-in Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinə oxşar məzmununda bir nota göndərmiş və Azərbaycan hökumətindən də eyni xahişdə bulunmuşdu¹²⁹. Gürcüstanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəsi Q.Alşibaya ASSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığına göndərdiyi 11 oktyabr 1920-ci il tarixli 3107 nömrəli məktubunda K.Sabxtarişvilinin 3 oktyabr 1920-ci il tarixli notası ilə bağlı Gürcüstan hökumətinin Azərbaycandan hələ də cavab almadığını vurğulayaraq, həmin notanın surətini əlavə edərək yazır: “Gürcüstanla Kamal Paşanın qoşunlarının mümkün silahlı toqquşmasının qarşısının alınması üçün sizin hökumətin hansı tədbirləri görə biləcəyi barədə təcili surətdə mənə məlumat vermənizi xahiş edirəm. Qəti şəkildə bunları bildirməyi vacib hesab edirəm ki, mənim hökumətim hadisələrin inkişafının Gürcüstan və Azərbaycan arasında münasibətlərin düşmənin münasibətlərinə çevrilməsindən narahatdır”¹³⁰.

Q.Alşibayanın bu məktubunun məzmunu və üslubu Azərbaycan xalq xarici işlər komissarı Davud Hüseynovun təəccübünə və narazılığına səbəb olur. O bununla bağlı K.Sabxtarişvilyə öz etirazını bildirərək yazır: “Mənim hökumətim Sovet Azərbaycanının ünvanına kəskin çağırışdan ibarət olan bu notanın tonu və məzmunu ilə bağlı özünün tam heyretini ifadə edir. Mənim hökumətim bilmək istərdi ki, bu, Gürcüstan hökumətinin fikridir, yoxsa sizin diplomatik nümayəndə Rusiya sovet hökumətinə ünvanlanmış notanı ASSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığına göndərilmiş nota kimi qəbul edərək çox uğursuz aldanmaya məruz qalıb. Bununla belə, mən fürsətdən istifadə edərək bir daha Gürcüstan hökumətinə bəyan edirəm ki, mənim hökumətim qəti şəkildə öz tərəfindən Gürcüstana münasibətdə hansısa aqressiv hərəkətlərin mümkünlüyünü rədd edir... Qeyd etmək istəyirəm ki, iki respublika arasında sıx əməkdaşlığın yaradılması üçün bütün ölçülərin götürüldüyü bir zamanda diplomatik nümayəndənin açıq anlaşılmazlığa əsaslanan və özündə bizim niyyətlərin səmimiyyətini şübhə altına alan elementləri cəmləşdirdiyi bu cür bəyanatları bizim siyasətlə heç bir şəkildə uyğunlaşmır və yalnız ümumi məqsədlərimizin həyata keçirilməsi üçün maneə ola bilər”¹³¹.

Azərbaycan SSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığına 1920-ci ilin oktyabrında ünvanlanan məktubda 360 və 523 nəfər əsirdən ibarət iki qaçqın qrupunun Batuma göndərilməsinə, bütün digər maneələr dəf edildikdən sonra razılıq verməsi üçün dəfələrlə Q.Alşibayaya müraciət edildiyi, ancaq Alşibayanın hər hərbcidən dağıdıl-

¹²⁸ «Коммунист» qəz., Bakı, 1920, 15 oktyabr, № 138.

¹²⁹ K.Sabxtarişvilinin diplomatik nümayəndə M.İsrafilova məktubu, 02.10.1920, № 8164 //ARDA, f. 28, s. 1, iş 71, v. 101.

¹³⁰ «Коммунист» qəz., Bakı, 1920, 15 oktyabr, № 138.

¹³¹ «Коммунист» qəz., Bakı, 1920, 15 oktyabr, № 138.

miş Poylu körpüsü üçün 1000 manat tələb etdiyi bildirilərək, əsirlərin çox yoxsul vəziyyətdə çörək puluna möhtac olduğunu nəzərə alaraq tələb olunan 863 min manat vəsaitin ayrılması xahiş edilirdi¹³².

19 sentyabr 1920-ci ildə ASSR hökuməti Gürcüstanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəlik və baş konsulluğunun fəaliyyətinə rəsmi icazə verir¹³³. Həmin dövrdə ilk fəaliyyət göstərtdiyi Qoqol küçəsinin Birja//Birjevaya küçəsi (indiki Ü.Hacıbəyli küç.) ilə kəsişməsində yerləşən diplomatik nümayəndəliyin tərkibi¹³⁴:

Qriqol Konstantinoviç Alşibaya – diplomatik nümayəndə;

Şalva Georgiyeviç Amirecibi – Siyasi şöbənin müdiri;

Akaki Pavloviç Yemelyanov – Xarici şöbənin müdiri (Vodovoznaya küç. 8);

Semyon İoramoviç İaşvili – katib (Qubernskaya küç. 3);

Silvester Konstantinoviç Qaqua – yollar nazirinin nümayəndəsi;

Vasili Bejanoviç Xuçua – Şikayətlər şöbəsinin müdiri;

Nikolay Dmitriyeviç Karnibadze – ticarət agent;

Qriqori Revazoviç Kazaxaşvili – kargüzar.

1920-ci ilin oktyabr ayında Q.Alşibaya tutduğu diplomatik nümayəndə vəzifəsindən istefa verir¹³⁵. Batumda nəşr olunan “Samuslimano Sakartvelo”// “İslam Gürcüstanı” qəzeti Q.Alşibayanın xaricə getməyi planlaşdırdığını yazırdı¹³⁶. Diplomatik yazışmalardan onun vəzifəsini əvvəlcə baş konsul Petre Çinicişvilinin, daha sonra müşavir Şalva Amirecibinin müvəqqəti olaraq icra etdiyi bəlli olur.

Gürcüstanın Azərbaycan SSR-də diplomatik nümayəndəsi v.i.e. Şalva Amirecibi 1920-ci ilin noyabr ayında Azərbaycan SSR İnqilab Komitəsinin sədrinə ünvanladığı 3321 qeydiyyat nömrəli məktubunda yazırdı: “Gürcüstan XİN dəfələrlə sizdən İsidor İvanoviç Ramişvilinin (Gürcüstan hökumətinin Abxaziyada səlahiyyətli nümayəndəsi – F.V.) Tiflisə qızının yanına getmək üçün Rusiyadan Bakıya gəlmiş qayınanası Olqa Petrovna Semyakinanın Tiflisə getməsinə köməklik göstərilməsini xahiş edibdir. İ.İ.Ramişvilinin özü də eyni xahişlə bizə müraciət edibdir. Missiyanın bütün çabalarına baxmayaraq, Xüsusi şöbədən buraxılış almaq mümkün olmadığı üçün Semyakina hələ Bakıdadır, Tiflisə gedə bilməyib”¹³⁷.

Beləliklə, aprel çevrilişindən sonra da Azərbaycanda Gürcüstanın diplomatik nümayəndəliyi dr. Q.K.Alşibayanın rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərirdi davam edərək yaranmış vəziyyətlə əlaqədar Gürcüstan vətəndaşları ilə yanaşı, bəzi Qərb ölkələrinin vətəndaşlarının da maraqlarını təmin etmək üçün səlahiyyətləndirilmişdir. Bolşeviklərin hakimiyyətinin ilk günlərində Gürcüstan diplomatik nümayəndəliyinin başçısı və məsul əməkdaşları həbs edilmişdilər. 1920-ci il 2 mayda həbs olunmuş Q.K.Alşibaya yalnız 27 gün sonra – 29 mayda azadlığa buraxılmış və iki

¹³² ARDA, f. 28, s. 1, iş 101, v. 173.

¹³³ ASSR XXİK-in İnformasiya şöbəsinin tərtib etdiyi hadisələr xronikası // ARDA, f. 28, s. 1, iş 168, v. 16.

¹³⁴ ARDA, f. 28, s. 1, iş 163, vv. 13-14 arx.

¹³⁵ «Батумская жизнь» qəz., 1920, 17 noyabr, № 112; «Коммунист», Bakı, 1920, 16 noyabr, № 164, s. 2.

¹³⁶ “Samuslimano Sakartvelo” // “İslam Gürcüstanı” qəz., 1920, 11 noyabr, № 458, s. 2.

¹³⁷ ARDA, f. 28, s. 1, iş 101, v. 195.

ölkə arasında Ağstafa müqaviləsinin hazırlanmasına cəlb olunmuşdur. Bu müqavilə imzalandıqdan iki gün sonra – 14 iyunda ASSR xalq xarici işlər komissarı ilə görüşmüş Q.K.Alşibaya Gürcüstanın ASSR-də ilk diplomatik nümayəndəsi kimi faktiki olaraq tanınmışdır. Bundan sonra fəaliyyət göstərdiyi dörd aya yaxın müddətdə Q.K.Alşibaya AXC hökuməti ilə əməkdaşlıqda və qeyri-leqal fəaliyyətdə ittiham olunub təqiblərə və repressiyaya məruz qalan Gürcüstan vətəndaşlarının hüquqlarının müdafiəsi, həbsdə olanların azadlığa buraxılması, Azərbaycanda xidmət edən gürcü zabıt və əsgərlərinin vətənə yola salınmasında səylərini əsirgəməmişdir. Azərbaycan sovet hakimiyyəti tərəfindən üç yüksək rütbəli gürcü zabitinin güllələnməsi, eləcə də Gürcüstan vətəndaşlarına qarşı sərt münasibət ilə bağlı ASSR XXİK-ə kəskin etirazını bildirmişdir. Bundan başqa, AXC dönəmindən gündəmdə olan Zaqatala məsələsinin öz ölkəsinin xeyrinə həll olunması üçün açıq və məxfi fəaliyyətdə olmuş, Sovet Azərbaycanı ilə münasibətlərin qaydaya salınması məqsədilə aparılan danışıqlarda daxili və xarici əks-inqilabi fəaliyyətin gizli təfərrüatlarını Azərbaycan tərəfi ilə bölüşə biləcəyini vurğulamışdır.

5.3. Gürcüstanın Azərbaycanda konsulluq müəssisələri

5.3.1. Gürcüstanın Bakı şəhərində konsulluğu//baş konsulluğu

1919-cu ilin iyul ayında Gürcüstan Demokratik Respublikasının Bakı şəhərində konsulluğu təsis olunur.

Gürcüstanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici işlər nazirinə ünvanladığı 15 iyul 1919-cu il tarixli 2118 nömrəli məktubunda Gürcüstan Respublikası hökumətinin Bakı şəhərində iqamət etməklə Azərbaycan Respublikasında konsul vəzifəsinə Konstantin Dmitriyeviç Mikeladzeni təyin etdiyi barədə məlumat verərək, təyinat razılığın bildirilməsini xahiş edir¹³⁸.

Çox keçmədən AXC Nazirlər Şurasının 19 iyul 1919-cu il tarixli qərarı ilə K.D.Mikeladzenin Gürcüstanın Bakıda konsulu vəzifəsinə təyinatına razılıq ifadə olunur və bununla bağlı məlumat Xarici İşlər Nazirliyinin 22 iyul 1919-cu il tarixli 2199 nömrəli məktubu ilə Gürcüstanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəsinə göndərilir¹³⁹.

Arxiv sənədlərindən bəlli olur ki, 29 oktyabr 1919-cu ildə Gürcüstan konsulluğunun katibi Şalva İvanoviç Caparidze Bakı Mərkəzi həbsxanasında olub, orada cəza çəkən 22 nəfər gürcü məhbusla görüşür və sonra bu barədə Gürcüstanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəsinə raport yazır¹⁴⁰. 11 noyabr 1919-cu ildə isə Ş.İ.Caparidze həkim V.D.Kandelaki ilə birlikdə Bayıl həbsxanasına baş çəkir¹⁴¹.

¹³⁸ ARDA, f. 970, s. 1, iş 19, v. 13.

¹³⁹ ARDA, f. 970, s. 1, iş 19, vv. 14, 16.

¹⁴⁰ GMTA, f. 1867, s. 2, iş 14, v. 79.

¹⁴¹ GMTA, f. 1867, s. 2, iş 14, vv. 72-75.

Konsulun raportları əsasında Gürcüstanın diplomatik nümayəndəsi Azərbaycan xarici işlər nazirinə gürcü məhbusların ağır vəziyyəti barədə məktublar ünvanlayır¹⁴².

Qeyd edək ki, Gürcüstanın Azərbaycandakı konsulunun 1919-cu il ərzində verdiyi buraxılış sənədləri¹⁴³ və 1920-ci ili əhatə edən 183 vərəqlik konsulluq qeydiyyatı jurnalı¹⁴⁴ Gürcüstan Mərkəzi Tarix Arxivində saxlanılır.

Konsul K.D.Mikeladze həm də Bakıda Gürcü Milli Şurasının sədri vəzifəsini daşıyırdı. "Borba" qəzeti 24 yanvar 1920-ci il tarixli sayında yazırdı: "Sayı 10 min nəfərdən çox olan yerli gürcü koloniyası Şəhər Dumasına qarşıdakı seçkilərdə iştirak edə bilməyəcək, çünki Bakıda yaşayan gürcülər (nadir istisnalarla) Gürcüstan Respublikasının təbəələri olaraq aktiv seçki hüququndan məhrumdurlar. Hazırkı dumanın qəslənləri arasında da şəhərin gürcü əhalisinin nümayəndəsi yoxdur. Gürcü Milli Şurası öz proqramını müəyyən edərək əsas vəzifələri kimi mədəni-maarifçilik fəaliyyətini müəyyən etdi. Milli Şuranın funksiyalarının məhdudluğu Bakıda Azərbaycan ərazisində yaşayan gürcülərin siyasi maraqlarının müdafiəçisi olan Gürcüstan diplomatik missiyasının mövcudiyyəti ilə izah olunur; onların vətəndaş və ticarət maraqları isə yerli gürcü konsulluğunun səlahiyyətinə daxildir... Gürcüstanın Bakıdakı konsulu K.D.Mikeladze gürcü milli şurasının sədri seçilibdir"¹⁴⁵.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Gürcüstanın Azərbaycan SSR-də konsulu vəzifəsini Petre Çinicişvili icra edirdi. Bundan əvvəl o, Batum şəhərində və RSFSR-in Petroqrad şəhərində Gürcüstanın konsulu vəzifəsində çalışmışdı.

P.Çinicişvili 6 iyul 1920-ci ildə ASSR xalq xarici işlər komissarı M.D.Hüseynova Gürcüstan vətəndaşları Kandelaki, Voloxa, Skidelski, Kişmişov və Daraseliyanın qeyri-qanuni səfərbərliyə cəlb olunmaları ilə bağlı kollektiv ərizəsini baxılması üçün göndərərək Azərbaycanın müvafiq orqanlarında məsələyə aydınlıq gətirilməsi ilə bağlı ölçülər götürülməsini xahiş edirdi¹⁴⁶.

M.D.Hüseynova səhəri gün yazdığı növbəti məktubunda P.Çinicişvili Gəncə Qadın Gimnaziyasının müəllimi Nina Quramışvili və Gəncədə İrəvan/Yerevanskaya küçəsi 7-də (Rəhim oğlunun evində) yaşayan Səlimə Hüseynovanın övladları ilə bərabər Gürcüstana getmələrinə maneə törədilməməsinə göstəriş verilməsini xahiş edirdi¹⁴⁷. P.Çinicişvilinin M.D.Hüseynova ünvanladığı digər məktublarda Bakıdan Gürcüstana getməyə icazə verilməsi üçün ayrı-ayrılıqda 17 nəfərin¹⁴⁸ və üç gün əvvəl azad olunmuş 5 nəfər hərbi əsirin (Gürcüstan vətəndaşları Anton Mikava, Porfiri Dzirizquri, Aleksandr Daneliya, Foma Esiava və Aleksandr Ananiyev) siyahıları¹⁴⁹ təqdim olunur, V.Prokofyev və A.Şotniyevin Bakıdan Tiflisə qayıda bilmələri üçün köməklik göstərilməsi istənilirdi¹⁵⁰.

¹⁴² GMTA, f. 1867, s. 2, iş 14, v. 76.

¹⁴³ Bax: GMTA, f. 1867, s. 2, iş 25, vv. 1-28.

¹⁴⁴ Bax: GMTA, f. 1867, s. 1, iş 37.

¹⁴⁵ «Борьба» qəz., 1920, 24 yanvar, № 17, s. 2.

¹⁴⁶ P.Çinicişvilinin M.D.Hüseynova məktubu, 06.07.1920, № 83 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 101, vv. 22-23.

¹⁴⁷ P.Çinicişvilinin M.D.Hüseynova məktubu, 07.07.1920, № 88 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 101, vv. 26-26 arx.

¹⁴⁸ ARDA, f. 28, s. 1, iş 101, v. 27.

¹⁴⁹ P.Çinicişvilinin M.D.Hüseynova məktubu, 26.07.1920, № 532 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 101, v. 30.

¹⁵⁰ P.Çinicişvilinin M.D.Hüseynova məktubu, 17.07.1920, № 32 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 101, v. 29.

XXİK-dən Gürcüstan diplomatik nümayəndəliyinə 27 iyul 1920-ci ildə göndərilmiş məktubda Tiflis şəhərinə gedən Abbas bəy Minasazov, Konstantin Mixayloviç Troyanovski və arvadı Yelena Frantsevna, Leonid Gerasimoviç Levinski və arvadı Olqa İvanovna üçün Gürcüstan ərazisinə buraxılış verilməsi rica edilirdi¹⁵¹.

P.Çinicişvili 7 iyul 1920-ci ildə məktubla M.D.Hüseynovdan Gürcüstanın Azərbaycan SSR-dəki diplomatik nümayəndəliyinin qoruması altında olan, həbs olunmuş İngiltərə, Fransa, İtaliya və Polşa vətəndaşlarının siyahısının verilməsini xahiş edirdi¹⁵². Qeyd olunmalıdır ki, həmin dövrdə P.Çinicişvili müvəqqəti olaraq Q.Alşibayanı Gürcüstanın Azərbaycan SSR-də diplomatik nümayəndəsi vəzifəsində əvəz edirdi.

Gürcüstanın Azərbaycan SSR-dəki konsulluğu sonradan baş konsulluq statusuna yüksəldilmişdir. Baş Konsulluq aşağıdakı tərkibdə fəaliyyət göstərirdi¹⁵³:

baş konsul Petre Çinicişvili (Zinoviyev küç. 8, indiki Əhməd Cavad küç.) və 10 əməkdaş.

Levan Pavloviç Tumanov – vitse-konsul;

Qriqori Pavloviç Qvaramadze – Ticarət şöbəsinin müdiri (Aziatskaya küç. 134, indiki Ələvsət Quliyev küç.);

Andrey Levanoviç Tumanov – təsərrüfat müdiri;

Georgi Simonoviç Liadze – katib v.i.e.;

Nikolay Pavloviç Qvaramadze – xüsusi tapşırıqlar üzrə əməkdaş;

İlya Konstantinoviç Ququşvili – xüsusi tapşırıqlar üzrə əməkdaş;

Platon Tavartğıladze – Pasport bölməsinin müdiri;

Nikolay Zaxaryeviç Loladze – Buraxılış bölməsinin müdiri;

David Ruxadze – qeydiyyatçı;

Nina Leonidovna Deylova – makinaçı.

Baş konsul P.Çinicişvilinin Azərbaycan SSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığına 1920-ci ilin 14 oktyabrında yazdığı məktubda Gürcüstan Respublikası vətəndaşlarının hamısına Komissarlığın təsdiq etdiyi nümunəyə uyğun olaraq səfərbərlikdən azad olmalarına dair vəsiqə verildiyi, ancaq buna rəğmən və Ağstafa müqaviləsinə zidd olaraq Həmkarlar Şurasının 2 %-lik səfərbərlik elanının Gürcüstan vətəndaşlarına da aid edildiyi diqqətə çatdırılırdı¹⁵⁴. XXİK-ə yazdığı başqa bir məktubunda baş konsul P.Çinicişvili Gürcüstan vətəndaşı aşpaz Qobeçişvilinin səfərbərlikdən azad olunmasını rica edirdi¹⁵⁵.

P.Çinicişvili ASSR xalq xarici işlər komissarına 27 oktyabr 1920-ci il tarixli məktubunda yenidən səfərbərlik məsələsinə toxunaraq yazırdı: “Kommunist” qə-

¹⁵¹ ASSR XXİK-dən GDR-in ASSR-dəki səfirliyinə məktub, 27.07.1920, № 5294 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 101, v. 44.

¹⁵² P.Çinicişvilinin M.D.Hüseynova məktubu, 07.07.1920, № 116 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 101, v. 20.

¹⁵³ ARDA, f. 28, s. 1, iş 163, vv. 13-14 arx.

¹⁵⁴ P.Çinicişvilinin ASSR XXİK-ə məktubu, 14.10.1920, № 37 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 101, vv. 175-176.

¹⁵⁵ P.Çinicişvilinin ASSR XXİK-ə məktubu, 18.10.1920, № 61 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 101, v. 174.

zetinin 19 oktyabr tarixli 41-ci sayında Bakı qəzası hərbi komissarının hərbi hissə və müəssisələr üzrə 17 oktyabr 89 nömrəli əmri çap olunub. Bu əmrə görə, RSFSR (Rusiya Sosialist Federativ Sovet Respublikası) universitetlərində ali tibb təhsili almış xarici təbəəllilər onların Azərbaycan SSR təbəəli həmyaşıdları hərbi xidmətə çağırılacağı təqdirdə, tibbi-sanitar və veterinar mükəlləfiyyətə cəlb olunacaqlar. Əmrin mahiyyətinə görə, xarici təbəəli həkim, veterinar və farmasevtlər Azərbaycan SSR təbəəllilərlə eyni qaydada səfərbər olunurlar. Diplomatik nümayəndəlik bu əmrin Gürcüstan vətəndaşlarına aid olmasını Gürcüstan və Azərbaycan SSR, Gürcüstan və RSFSR arasında imzalanmış müqavilələrə görə, qəbul edilməz hesab edir və həmin əmrin Gürcüstan vətəndaşlarına münasibətdə ləğv olunmasını xahiş edirdi¹⁵⁶.

Gürcüstan Respublikasının ASSR-də həmin dövrdə diplomatik nümayəndəsi v.i.e., baş konsul P.Çinicişvili Azərbaycan SSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığına 1920-ci il 30 oktyabrda ünvanladığı məktubunda “Kommunist” qəzetinin 1920-ci il 27 oktyabr tarixli 148 nömrəli sayında çap olunmuş Azərbaycan İnqilab Komitəsinin yaralı və xəstə Qırmızı ordu əsgərləri üçün Bakı şəhəri və onun rayonlarının imkanlı zümrələrindən vergi tutulmasına dair dekreti ilə bağlı bildirirdi ki, hazırda Bakıda və onun rayonlarında olan Gürcüstan vətəndaşları 1,5-2 aydır ki, vətənlərinə dönmək üçün növbə gözləyirlər, ancaq texniki və digər səbəblərdən hələ gedə bilmirlər. Ona görə də onlar vergiyə tabe tutulmamalıdır. Onların çoxu öz əmlakını satıb və hazırda ailələri ilə çətin şəraitə dözərək böyük məsrəflər xərcləyərək yaşayırlar¹⁵⁷.

Gürcüstanın Azərbaycan SSR-dəki baş konsulluğunun vitse-konsulu L.Tumanovun 17 noyabr 1920 tarixli 648 nömrəli arayışında qeyd olunurdu: “Bu arayışı təqdim edən Anjelina Markovna Mikoviç Birjevaya küç. 36-da Gürcüstan diplomatik nümayəndəliyinin binasında yaşayır (Gürcüstanın Azərbaycandakı konsulluğu istiqamətdən). Onun vətənə dönüşündə heç bir maneə yoxdur”¹⁵⁸. Bu arayışdan həmin dövrdə Gürcüstanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəliyinin və baş konsulluğunun eyni binada yerləşdiyi, binanın konsulluq istiqamətindən giriş ünvanının Birjevaya küç. 36 (indiki Ü.Hacıbəyli küçəsi) olduğu bəlli olur. Həmin ünvanda gürcü məktəbi də fəaliyyət göstərirdi¹⁵⁹.

ASSR xalq xarici işlər komissarı M.D.Hüseynovun imzası ilə Gürcüstan diplomatik missiyasının Xarici İşlər şöbəsinin müdiri Konstantin Yakovleviç Dandoloya Tiflisə gedə bilməsi üçün buraxılış vəsiqəsi (26 avqust 1920-ci il tarixli 171 nömrəli) verilmişdi¹⁶⁰. ASSR XXİK tərəfindən 26 noyabr 1920-ci ildə Gürcüstanın ASSR-dəki diplomatik nümayəndəliyinə yunan təbəəli K.Dandoloya onun 10 gün ərzində Azərbaycana qayıdacağına dair diplomatik nümayəndənin vədi əsasında buraxılış verildiyi

¹⁵⁶ GMTA, f. 1867, s. 2, iş 20, v. 19.

¹⁵⁷ P.Çinicişvilinin Azərbaycan SSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığına məktubu, 30.10.1920, № 318// ARDA, f. 28, s. 1, iş 101, vv. 191-192.

¹⁵⁸ ARDA, f. 28, s. 1, iş 163, v. 3.

¹⁵⁹ “Azərbaycan” qəz., 1918, 31 dekabr, № 75 (Bax: “Azərbaycan” qəzeti: 1918-1920: [1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan” qəzetinin tam külliyyatı]. III c., s. 486).

¹⁶⁰ ARDA, f. 28, s. 1, iş 63, v. 47.

xatırladılaraq Gürcüstana getməsindən 3 ay keçməsinə rəğmən, qayıtmamasının səbəbi sorğu edilirdi¹⁶¹.

Baş konsulluq 1920-ci ilin dekabr ayında fəaliyyətini dayandırmışdır. Gürcüstan Demokratik Respublikasının Azərbaycan Sosialist Sovet Respublikasındakı səlahiyyətli nümayəndəsi Qabriel Xundadze ASSR xalq xarici işlər komissarına ünvanladığı 14 dekabr 1920-ci il tarixli 3517 sayılı məktubunda hökumətin ona verdiyi səlahiyyət əsasında Gürcüstanın Azərbaycandakı baş konsulluğunu ləğv etdiyini və bundan sonra səlahiyyətli nümayəndəliyin ölkəsinin Azərbaycanda yeganə təmsilçi orqanı olduğunu bildirdi¹⁶².

Bundan sonra baş konsul P.Çinicişvili Gürcüstanın Azərbaycandakı səlahiyyətli nümayəndəliyinin müşaviri vəzifəsinə təyin olunur və nümayəndəlikdə ASSR-də Gürcüstan Respublikası Vətəndaşlarının Şəxsi və Mülkiyyət Hüquqları şöbəsinə rəhbərlik edir¹⁶³.

5.3.2. Gürcüstanın Ağstafada (Saloğlu stansiyasında) konsulluq agentliyi

1920-ci il yanvar ayının 15-dən Ağstafada//Saloğlu stansiyasında Gürcüstan Demokratik Respublikasının konsulluq agentliyi rəsmən fəaliyyət göstərməyə başlamışdır.

Gürcüstanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəsi 1919-cu ilin dekabr ayında Azərbaycan xarici işlər nazirinə ünvanladığı 1141 nömrəli məktubunda qeyd edirdi ki, Gürcüstan Respublikası hökuməti Ağstafada konsulluq agentliyi açmaq və qeyd olunan vəzifəyə Qriqori Mixayloviç Dzneldzeni təyin etmək qərarına gəlib. Buna səbəb Gürcüstan ərazisinə müvafiq icazəsi olmadan girən şəxslərə nəzarət etməkdir. Bəzi şəxslər istəsələr Bakıdan icazə alıb yola düşə bilərlər, amma bunu etmirlər. Onların arasında Azərbaycan və Gürcüstana düşmənlər olan qüvvələr tərəfindən ələ keçirilmiş ərazilərdən olanlar da az deyil. Eyni zamanda Azərbaycan dəmir yolları vasitəsilə Gürcüstana gedən bəzi vətəndaşlar Bakıdan keçmədən digər stansiyalardan qatara minirlər, ona görə də Bakıdan alınması gərəkən icazəni ala bilmirlər. Bu amillər nəzərə alınaraq konsulluq agentliyi açmaq zərurəti yaranmışdır. Konsul agentliyi vəzifəsinə Q.M.Dzneldzenin təyin olunmasına razılıq istənilir¹⁶⁴.

Diplomatik nümayəndəliyin qeyd olunan müraciətini 10 yanvar 1920-ci il tarixli 134 sayılı məktubla cavablandıran AXC Xarici İşlər Nazirliyi Q.Dzneldzenin Gürcüstanın Ağstafada konsul agentliyi təyin olunmasına etiraz etmədiyini bildirir, eyni zamanda diqqətə çatdırır ki, Azərbaycan hökuməti qarşılıqlılıq prinsipi əsasında Gürcüstanda lazım bildiyi nöqtələrdə konsulluq nümayəndələri təyinetmə səlahiyyətini öz üzərində saxlayır¹⁶⁵.

¹⁶¹ ASSR XXİK-dən GDR-in ASSR-dəki diplomatik nümayəndəliyinə məktub, 26.11.1920, № 777 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 63, v. 70.

¹⁶² GMTA, f. 1867, s. 2, iş 20, v. 95.

¹⁶³ GMTA, f. 1867, s. 2, iş 20, v. 17.

¹⁶⁴ ARDA, f. 970, s. 1, iş 19, v. 22.

¹⁶⁵ GMTA, f. 1867, s. 2, iş 17, v. 2.

Bundan sonra Gürcüstanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəsi Q.Alşibaya Saloğlu stansiyasının rəisinə məktub yazıb Q.Dzneladzenin Gürcüstanın Saloğlu stansiyasında konsul agentini təyin olunduğunu bildirir və ona, heç olmasa, bir otaq ayrılmasını xahiş edirdi. Məktubda həmçinin konsul agentini tərəfindən verilmiş buraxılışlardan əldə edilən məbləğin stansiyanın kassasında saxlanılmasına icazə istənilirdi¹⁶⁶.

Konsul agentini Q.Dzneladze diplomatik nümayəndə Q.Alşibayaya hesabat məruzəsində yazırdı:

“Təyinatımı alan kimi Gürcüstanın Azərbaycanla sərhədində buraxılışların verilməsinin təşkili üçün yubanmadan xidmət yerimə yola düşdüm. Bu ayın (yanvarın – F.V.) 15-dən Saloğludayam. Tərəfindən həm Gürcüstana gedən, həm də Gürcüstandan gələn bütün qatarlar yoxlanılır, bu xüsusda Azərbaycandan Gürcüstana gələn qatarlara xüsusi diqqət yetirilir; buraxılışsız biz yalnız Azərbaycan hökumət müəssisələrinin qulluqçularını və Bakıdakı konsulumuzun icazəsinə sahib olanları buraxırıq, qalan sərnəşinlərə buradaca qatarda buraxılış verilir. Anlaşılmazlıqlar ən çox İran təbəəli vətəndaşlarla münasibətdə yaranır. Onlar buraxılış almaq istəmərlər, ona görə də onları qatardan düşürməklə hədələmək gərəkdir. Buna baxmayaraq, qatardan sərnəşini düşürmə və geri qaytarma halları bu müddət ərzində baş verməyib, çünki sonda sərnəşinlər buraxılış almağa məcbur olurlar. Az qala, 20 həftəlik təcrübə göstərdi ki, həm gələn, həm də gedən qatarları yoxlamaq bir nəfərin fiziki imkanı xaricindədir”¹⁶⁷. Məruzəsinin davamında gün ərzində hər iki tərəfə 3 qatarın hərəkət etdiyini, bütün günü ayaq üstə olub çox az, fasilələrlə paltarda yata bildiyini vurğulayan K.Dzneladze bundan sonra yalnız Bakıdan gələn qatarları yoxlayıb Gürcüstana buraxılışlar verəcəyini, əks istiqamətdə isə, bəlkə, bir qatarı yoxlaya biləcəyini diqqətə çatdırır, eyni zamanda aşağıda qeyd olunan tədbirlərin görülməsini vacib hesab edirdi:

“Birincisi, Saloğlu stansiyasının rəisinə tapşırıq verilsin ki, mən buraxılışları verib qurtarmamış qatarlar hərəkət etməsin;

İkincisi, mənə lazımı köməklik göstərmələri üçün sərhəd mühafizəsi və yerli milisə tapşırıq verilsin;

Üçüncüsü, “Azərbaycan Dəmir Yolları”ndan xahiş edilsin ki, Yelizavetpol (Gəncə) və Ağstafa stansiyalarındakı biletlər kassalarının üstündə Gürcüstana giriş üçün buraxılış alınmalı olduğu və belə buraxılışın Saloğlu stansiyasında verildiyi barədə tatar (Azərbaycan – F.V.) və rus dillərində elanlar asılsın;

Dördüncüsü, Qazax və Tovuz polis rəislərinə bildirilsin ki, Gürcüstana giriş buraxılışları Saloğlu stansiyasında veriləcək”¹⁶⁸.

Beləliklə, 1919-cu ilin iyul ayında təsis olunmuş Gürcüstanın Bakı şəhərindəki konsulluğunun əməkdaşları Azərbaycanda həbs cəzası çəkən gürcü məhbuslarla mütəmadi görüşlər keçirmiş, onların qarşılaşdıqları problemlər barədə hesabatlar hazırlamışdılar. Konsul Konstantin Mikeladze, həmçinin Bakıdakı Gürcü Milli Şura-

¹⁶⁶ GMTA, f. 1867, s. 2, iş 21, v. 20.

¹⁶⁷ GMTA, f. 1867, s. 2, iş 21, vv. 16-16 arx.

¹⁶⁸ yenə orada.

sına sədrlik etmişdir. Semyon Meraboviç Kvitaşvili (Ofitserskaya küç. 6) və həkim Klementi Konstantinoviç Topuridze (Torqovaya küç. 34/21) Gürcü Milli Şurasının sədr müavinləri, Vasili Bejanoviç Xuçua – xəzinədarı, David Yakovleviç Tedeşvili – katibi, Arçil Quçayeviç Daraseliya, İosif Georgiyeviç Dzidziquri, Nikolay Dimitriyeviç Kartsivadze, İvan Qriqoryeviç Kontridze, Samson Alekseyeviç Kosaşvili, Malaxiy İoramoviç Koçladze, Varlam Samsonoviç Laşxiya, Derispan Teodoroviç Mamardaşvili, David Samsonoviç Ruxadze, Vladimir Matveyeviç Türkiya isə üzvləri idilər¹⁶⁹.

Əlavə edək ki, AXC dövründə Bakıda Gürcü Milli Şurasından başqa gürcülərə məxsus Birja//Birjevaya küç. 36 (indiki Üzeyir Hacıbəyli küç.) ünvanında yerləşən gürcü məktəbi, Gürcü Ünas (Qadınlar) Cəmiyyəti, Staro-poçtovaya küçəsində (indiki Süleyman Tağızadə küç.) yerləşən Gürcü Neft Ticarəti Cəmiyyətinin kontoru kimi qurum və təşkilatlar fəaliyyət göstərirdi¹⁷⁰. P.X.Xumaradze Bakının ən zəngin tacirlərindən idi. O, şəhər idarəsinə müraciət edib öz xərci ilə 2 istiqamət üzrə hərəkət edəcək tramvay xətti çəkməyi təklif etmişdi¹⁷¹.

Azərbaycan SSR dönməndə Gürcüstanın Bakıdakı konsulu vəzifəsinə Petre Çinicişvili təyin edilmişdir. Çox keçmədən konsulluğun statusu baş konsulluğa yüksəldilmiş, buna uyğun olaraq P.Çinicişvili baş konsul vəzifəsini tutmuşdur. Baş konsulluğun əsas iş həcmi buraxılışların verilməsi və gürcü təbəkililərin ASSR-də elan olunmuş səfərbərlikdən azad olunmasından ibarət olmuşdur. 1920-ci ilin 15 yanvarında Ağstafanın Saloğlu stansiyasında Gürcüstanın konsulluq agentliyi rəsmi fəaliyyətə başlamışdır. Belə bir konsulluq müəssisəsinin açılması qatarla Gürcüstana üz tutan və bunun üçün ölkəyə buraxılış izni almaq məcburiyyətində olan şəxslərə xidmət göstərmək zərurətindən irəli gəlirdi. Konsul agentliyi vəzifəsinə Qriqori Dzeladze təyin olunmuşdu. Həm baş konsulluq, həm də konsulluq agentliyi 1920-ci ilin dekabr ayında fəaliyyətlərini dayandırmış, bundan sonra konsulluq funksiyasını, əsasən, Gürcüstanın Azərbaycandakı səlahiyyətli nümayəndəliyinin ASSR-də Gürcüstan Vətəndaşlarının Şəxsi və Mülkiyyət Hüquqları şöbəsi həyata keçirmişdir. Həmin şöbəyə keçmiş baş konsul P.Çinicişvili rəhbərlik etmişdir.

5.4. Gürcüstanın Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətindəki diplomatik təmsilçiliklərinin strukturu, ştat, maliyyə və təsərrüfat məsələləri

Gürcüstan Demokratik Respublikasının Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətindəki Diplomatik Nümayəndəliyinin tərkibi fəaliyyətə başladığı ilk dövrlərdə 10 nəfərdən

¹⁶⁹ Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920-й год, с. 45.

¹⁷⁰ “Azərbaycan” qəz., 1918, 31 dekabr, № 75 (Bax: “Azərbaycan” qəzeti: 1918-1920: [1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan” qəzetinin tam külliyyatı]. III c., s. 486).

¹⁷¹ “Azərbaycan” qəz., 1918, 6 oktyabr, № 7 (Bax: “Azərbaycan” qəzeti: 1918-1920: [1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan” qəzetinin tam külliyyatı], I c., s. 87).

ibarət idi; onlardan nümayəndəliyin başçısı daxil olmaqla üçü diplomat, ikisi hərbi, beşi isə texniki heyət üzvü idi.

Diplomatik nümayəndəliyin 1918-ci ilin dekabr ayı üçün ştat üzrə vəzifə mənaşısı cədvəli¹⁷²:

<i>№</i>	<i>soyad</i>	<i>vəzifə</i>	<i>işə başladıdığı gün</i>	<i>aylıq maaş</i>
1	N.İ.Kartsivadze	diplomatik nümayəndə	1 oktyabr	3000 man. + 3000 man. təmsilçilik haqqı
2	Q.K.Alişibaya	müşavir//diplomatik nümayəndənin müavini	10 oktyabr	2000 man.
3	K.M.Marqanadze	hərbi qurumun nümayəndəsi	1 oktyabr	1500 man.
4	A.Q.Abxazi	tapşırıqlar üzrə ober-zabit	29 oktyabr	1200 man.
5	G.S.Liadze	işlər müdiri	14 oktyabr	1200 man.
6	L.P.Tumanov	Konsulluq və informasiya bölməsinin müdiri	1 noyabr	1200 man.
7	O.Q.Balakireva	reminqtonistka (makinaçı)	22 oktyabr	500 man.
8	N.Useynaşvili	sürücü	20 oktyabr	700 man.
9	M.Qaqnidze	sürücünün köməkçisi	20 oktyabr	200 man.
10	İ.Buxantsev	kuryer	16 oktyabr	150 man.

Arxiv sənədlərindən bəlli olur ki, 1919-cu ildə diplomatik nümayəndəlik nəzdində Gürcüstan Dövlət Nəzarəti İdarəsinin nümayəndəsi vəzifəsi mövcud olmuş, həmin vəzifədə Artemon Andreyeviç Qoletiani çalışmışdır. O, Bakı şəhərində Torqovaya (№20/10) və Krasnovodskaya küçələrinin (indiki Nizami və Səməd Vurğun küçələri) kəsişməsində, Tavaladze soyadlı gürcü sakinin mənzilində yaşamışdır¹⁷³.

Həmin dövrdə Gürcüstanın Azərbaycandakı diplomatik missiyasına ticarət agenti (Gürcüstan Təchizat Nazirliyinin nümayəndəsi) Andrey İvanoviç Kalandadze

¹⁷² GMTA, f. 1867, s. 2, iş 7, vv. 5-6.

¹⁷³ GMTA, f. 1867, s. 2, iş 7, v. 124.

də təhkim olunmuşdu. Onun aylıq maaşı diplomatik nümayəndəliyin başçısının maaşı (3000 man.) ilə eyni idi¹⁷⁴.

Fəaliyyətə başladığı 1918-ci ilin oktyabr ayından 1919-cu ilin iyul ayınadək ümumilikdə 9 ay müddətində əks-kəşfiyyat xərclərinə diplomatik nümayəndəlik tərəfindən 5500 man. (D.İ.Caparidzeyə 2000 man., Mjavıyaya 2000 man. və rotmistr Yusupova 1500 man.) ayrılmışdır¹⁷⁵.

1919-cu il ərzində Gürcüstanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəliyi tərəfindən telefondan istifadə üçün 584 manatlıq qəbz ödənmışdir¹⁷⁶. Göndərdiyi teleqramların müqabilində nümayəndəliyin Bakı Teleqraf Kontoruna 1919-cu ilin fevral ayında 1554 man. 10 qəp., martda – 2113 man. 60 qəp., apreldə – 2138 man. 80 qəp., mayda – 1595 man. 30 qəp., iyunda – 1565 man. 70 qəp., iyulda – 1342 man. 80 qəp., avqustda – 1208 man. 90 qəp., sentyabrda – 1020 man. 60 qəp., oktyabrda – 978 man. 10 qəp., noyabrda – 6675 man. 60 qəpik borcu yaranmışdır¹⁷⁷.

Diplomatik nümayəndəliyin 1919-cu ilin oktyabr ayı üzrə kassa kitabından çıxarışdan həmin ay buraxılışlar və vizalardan ümumilikdə 123 570 man. konsulluq mədaxili olduğu, eyni zamanda oktyabr ayında nümayəndəliyin balansında olan 133 159 man. 63 qəpikdən 88 451 man. 36 qəpik xərcləndiyi və bu məbləğdən nümayəndəliyin heyətinin maaşlarının – 41 033 man., dəftərxana və təsərrüfat xərclərinin – 6814 man., poçt-teleqraf və ezamiyyət xərclərinin – 10 745 man. təşkil etdiyi məlum olur¹⁷⁸.

Tiflis Zadəgan Torpaq Bankının Bakı şöbəsinin direktoru Azərbaycan Respublikası hökuməti yanında Gürcüstan Respublikasının Diplomatik Nümayəndəliyinə 4 sentyabr 1919-ci il tarixli məktubunda bankın “Staraya politseyskaya” küç. 20 ünvanında yerləşən binasının yuxarı mərtəbəsidəki sahənin diplomatik nümayəndəliyin istifadəsinə verilməsi şərtlərini təqdim edirdi:

- 1) Sahə 17 may 1919-cu ildən hesablanaraq bir il müddətinə 12 000 manata, hər üç ayı (3000 man.) öncədən ödənməklə icarəyə verilir;
- 2) Alt mərtəbədə Rafayeviç tərəfindən kirayələnən mənzil azad olunana qədər 4 otaq həm bankın, həm də Nümayəndəliyin istifadəsində olur;
- 3) Binanın diplomatik nümayəndəlik və bank tərəfindən müştərək istifadə olunduğu 1 yanvar – 17 may 1919-cu il tarixləri arası 4566 man. 66 qəp. məbləğində icarə haqqı bu şəkildə bölünür: 1141 man. 66 qəp. bank tərəfindən ödənilməlidir, çünki bankın şöbəsinin idarəçisi tərəfindən tutulmuşdur, qalan 3425 man. isə bankın şöbəsi və Nümayəndəlik tərəfindən yarı-yarıya bölünür;
- 4) Təmizlik işləri üçün bankın şöbəsinin 1 yanvar-17 may 1917-ci ildə xərc-

¹⁷⁴ GMTA, f. 1867, s. 2, iş 7, v. 127.

¹⁷⁵ GMTA, f. 1867, s. 2, iş 7, v. 129.

¹⁷⁶ GMTA, f. 1867, s. 2, iş 7, v. 148.

¹⁷⁷ GMTA, f. 1867, s. 2, iş 7, vv. 23-51.

¹⁷⁸ GMTA, f. 1867, s. 2, iş 7, vv. 125-127.

- lədiyi 1150 manatdan $\frac{3}{8}$ hissəsi (431 man. 25 qəp.) Nümayəndəlik tərəfindən ödənilməlidir;
- 5) Elektrik xərclərinin ödənilməsini 1 aprel 1919-cu ildən etibarən Nümayəndəlik öz üzərinə götürür;
 - 6) Nümayəndəlik binanın aşağı mərtəbəsində yerləşən “Abiants & Co” cəmiyyətinə elektrik xətləri və avadanlıq üçün 3000 man. ödəməlidir. Bunun əvəzinə bank Nümayəndəliyin istifadəsinə öz avadanlıqlarını və elektrik xətlərini təqdim edir, amma sayğac və çilçıraqsız;
 - 7) Nümayəndəlik 1 apreldən ilin sonuna qədər bankın şöbəsinə telefondan istifadə üçün pul ödəyir. Ancaq 7-09 nömrəli telefon bankın şöbəsinin yerləşdiyi binaya köçürülməlidir, diplomatik nümayəndəliyin istifadəsinə isə “Abiants & Co” cəmiyyəti tərəfindən qoyulmuş 24-83 nömrəli telefon veriləcəkdir.

Məktubda qeyd olunanlar əsasında 1 sentyabr 1919-cu il üçün banka Nümayəndəlik tərəfindən 8584 man. 85 qəpik ödənilməli olduğu, 3 iyunda bu məbləğdən 1500 man. ödənilmədiyi, 7084 man. 85 qəp. borcun isə qaldığı vurğulanırdı¹⁷⁹.

Adıçəkilən bankın Bakı şöbəsinin direktoru 5 noyabr 1919-cu ildə diplomatik nümayəndəliyə eyni məzmununda daha bir məktub ünvanlamışdı¹⁸⁰. Diplomatik nümayəndə Q.Alşibaya cavab məktubunda bankın təklifi ilə razı olduğunu və 1919-cu il üçün 10 609 man. 35 qəp. vəsaitin diplomatik nümayəndəliyin kassasından banka ödəniləcəyini bildirmişdi¹⁸¹.

Q.Alşibaya 19 noyabr 1919-cu ildə Azərbaycan Respublikasının poçt və teleqraf nazirinə məktub yazaraq diplomatik nümayəndəliyin 8 aydır istifadəsində olan Tiflis Zadəgan Torpaq Bankına məxsus 7-09 telefon nömrəsini ləğv etməyi, onun yerinə “Abiants & Co” cəmiyyətinin 24-83 nömrəsinin verilməsini xahiş edirdi¹⁸².

1919-cu ilin oktyabrında N.İ.Kartsivadzenin yerinə Gürcüstanın Azərbaycan-da diplomatik nümayəndəsi vəzifəsinə Q.K.Alşibaya təyin olunduqdan sonra onun istəyi ilə həmin ilin noyabr ayında diplomatik nümayəndəlik nəzdində Gürcüstan Dövlət Nəzarəti İdarəsinin təmsilçisi revizor A.A.Qoletiani tərəfindən diplomatik nümayəndəliyin işlər müdiri P.Y.Dğebuaдзе, mühasib v.i.e. A.İ.Kalandadze və xəzinədar v.i.e. G.S.Liadenin iştirakı ilə missiyanın kassasının reviziyası həyata keçirilir¹⁸³.

Qeyd edək ki, Porfiry Yulonoviç Dğebuaдзе Azərbaycan xalq maarifi nazirinin 21 noyabr 1918-ci il tarixli 142 nömrəli əmri ilə öz xahişinə əsasən həmin il 1 noyabrdan Bakı 1 sayılı real məktəbinin ştatlı fransız dili müəllimi vəzifəsindən azad edilmiş və bundan sonra Gürcüstan diplomatik nümayəndəliyində işə başlamışdır¹⁸⁴.

Həmin dövrdə diplomatik nümayəndəlik tərəfindən “Azərbaycan” qəzetinin redaksiyasına göndərilmiş missiyanın yüksək rütbəli əməkdaşlarının siyahısı:¹⁸⁵

¹⁷⁹ GMTA, f. 1867, s. 2, iş 7, vv. 117, 152.

¹⁸⁰ GMTA, f. 1867, s. 2, iş 7, v. 154.

¹⁸¹ GMTA, f. 1867, s. 2, iş 7, v. 171.

¹⁸² GMTA, f. 1867, s. 2, iş 7, v. 140.

¹⁸³ GMTA, f. 1867, s. 2, iş 7, vv. 142-143.

¹⁸⁴ «Азербайджан» qəz, 1918, 24 noyabr, № 43, s. 1.

¹⁸⁵ ARDA, f. 970, s. 1, iş 153, v. 9.

<i>Nö</i>	<i>soyad</i>	<i>vəzifə</i>	<i>ünvan</i>	<i>telefon</i>
1	Qriqol Konstantinoviç Alşibaya	diplomatik nümayəndə	Qoqolevskaya küç. 9	47-31, xidməti: 10-67
2	Porfiri Yulonoviç Dgebuadze	işlər müdiri	-	-
3	Anton Romanoviç Natsvalov	Baş qərargahın hərbi attaşesi	Bolşaya Moskovskaya küç.	-
4	Aleksandr Georgiyeviç Abxazi	İnformasiya şöbəsinin müdiri – artilleriya zabiti	Staro-Poliseyskaya küç. 16	53-06
5	Georgi Simonoviç Liadze	katib	Persidskaya küç. 9	-
6	Konstantin Dmitriyeviç Mikeladze	konsul	Nikolayevskaya küç. 3 (Zubalovun evi)	-
7	Levan Pavloviç Tumanov	konsul agenti	Staro-Poliseyskaya küç. 16	24-04

Gürcüstanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəliyinin və konsulluğunun Gürcüstan parlamentinin sədri v.i.e. A.Lomtatidze tərəfindən 23 dekabr 1919-cu ildə təsdiqlənmiş 1 dekabr 1919-cu il – 1 iyun 1920-ci il üçün xərclər smetası¹⁸⁶:

<i>Diplomatik nümayəndəlik</i>	
<i>vəzifə</i>	<i>aylıq maaş (manatla*)</i>
diplomatik nümayəndə	8000
kargüzar	5000
xüsusi tapşırıqlar üzrə ober-zabit // İnformasiya şöbəsinin müdiri	4500

¹⁸⁶ GMTA, f. 1867, s. 2, iş 17, vv. 22-23.

* Burada və bundan sonra gürcü manatı ("maneti") nəzərdə tutulur.

katib	3500
işlər müdiri	2000
makinaçı	2000
qeydiyyatçı	2000
sürücü	1800
kuryer	1500
xidmətçi	1500
sürücünün köməkçisi	1000
<i>ümumi</i>	<i>32 800</i>

<i>Konsulluq</i>	
<i>vəzifə</i>	<i>aylıq maaş (manatla)</i>
konsul	6000
konsulluğun agentı	4000
konsulluğun katibi	2800
Ağstafa-Saloğluda konsul agentı	3000
konsulluğun kuryeri	1500
<i>ümumi</i>	<i>17 300</i>

<i>xərcin predmeti</i>	<i>ayda (manatla)</i>
təmsilçilik xərci	6000
missiyanın binasının kirayəsi	2000
diplomatik nümayəndənin ev kirayəsi	2000
dəftərxana xərcləri	5000
poçt-teleqraf	4000
gözlənilməz xərclər	2000
<i>ümumi</i>	<i>21 000</i>

Diplomatik nümayəndə Q.Alşibayanın Gürcüstan Xarici İşlər Nazirliyinə 6 fevral 1920-ci il tarixli 147 saylı məktubunda diplomatik missiyanın 1919-cu ilin sentyabr ayında təqdim olunmuş və artıq təsdiq edilmiş ştat cədvəli, eləcə də xərclər smetasının həyat şərtləri reallıqlarını əks etdirmədiyini, Bakıda ərzaq mallarının qiymətlərinin

mətləri göstərilərək aylıq maaşın iki həftə dolanmaq üçün belə yetmədiyi vurğulanır və Gürcüstanın Azərbaycandakı diplomatik missiyalarının əməkdaşlarının maaşlarının aşağıdakı layihə üzrə təsdiq edilməsi təklif olunurdu: ¹⁸⁷

<i>vəzifə</i>	<i>aylıq maaş (manatla)</i>
diplomatik nümayəndə	-
müşavir	8000
kargüzar	5000
İnformasiya şöbəsinin müdiri	5000
katib	4500
mühasib	5000
işlər müdiri	2500
makinaçı	2200
qeydiyyatçı	3000
sürücü	2500
kuryer (2 ştat)	1800
konsul	7000
konsul agenti	4500

Q.Alışbaya eyni zamanda diplomatik nümayəndəlik və konsulluq üçün belə bir xərclər smetası layihəsini təklif edirdi¹⁸⁸:

<i>xərcin predmeti</i>	<i>ayda (manatla)</i>
missiyanın inzibati binasının kirayə, isitmə və işıqlandırılma pulu	3000
diplomatik nümayəndənin yaşadığı evin kirayə, isitmə və işıqlandırılma pulu	3000
dəftərxana xərcləri	10 000
poçt-teleqraf	10 000
telefon	500

¹⁸⁷ GMTA, f. 1867, s. 2, iş 17, vv. 8-9.

¹⁸⁸ yenə orada.

jurnal-qəzet	1000
vətənə qayıdanlara yardım xərcləri	5000
yol xərcləri	3000
avtomobilin istismarı	3000
xarici ölkə təmsilçilərinin qəbulu və digər gözlənilməz xərclər	10 000
konsulluğun yol və digər xərcləri	3000
<i>Ümumi</i>	<i>56 000</i>

[Müqayisə üçün qeyd edək ki, 1920-ci ilin iyul ayında Gürcüstan xarici işlər naziri 10 400 manat aylıq maaş alırdı. Hökumətin inflyasiyanı nəzərə alaraq 25 iyul 1920-ci ildə qəbul etdiyi dekretlə bu maaşa ayda 3000 man. əlavə təyin olunmuşdu. Gürcüstan XİN-də nazir müavininin aylıq əməkhaqqı əlavə ilə birlikdə 12 100 manat, dəftərxana direktorunun – 9500 manat, şöbə müdirlərinin – 8200 manat, ən aşağı vəzifəli əməkdaşın isə 4000 manatdan ibarət idi. O vaxtın valyuta məzənnəsinə uyğun olaraq (1 ABŞ dolları = 825 manat) xarici işlər nazirinin maaşı 16,2 ABŞ dolları təşkil edirdi¹⁸⁹].

1920-ci ilin yanvar-fevral aylarında aparılmış rəsmi yazışmalardan Gürcüstanın Azərbaycandakı diplomatik missiyası nəzdində çalışan bəzi əməkdaşların həmin dövrdə Bakı şəhərində yaşadıkları ünvanları müəyyən etmək mümkündür. Belə ki:

- ✓ Gürcüstanın Bakıdakı konsulu K.D.Mikeladze Nikolay//Nikolayevskaya küç. 3 (indiki İstiqlaliyyət küç.) ünvanında, Zubalovun evində yaşamışdır¹⁹⁰;
- ✓ Gürcüstan Təchizat Nazirliyinin diplomatik nümayəndəlikdə təmsilçisi, eyni zamanda diplomatik missiyanın iqtisadi şurasının üzvü A.İ.Kalandadzenin Nijne-Kladbişenskaya küç. 89 (indiki Mehdi Hüseyn küç.) ünvanında, B.b.Aşurbəyovun evində yaşadığı bəlli olur¹⁹¹;
- ✓ Diplomatik nümayəndəliyin İnformasiya şöbəsinin müdiri A.Q.Abxazi Staro-Poliseyskaya küç. 16 (indiki Y.Məmmədəliyev küç.) ünvanında məskun olub¹⁹².

Diplomatik nümayəndə Q.Alişibayanın 1920-ci ilin fevralında Azərbaycan Dəmir Yolları İdarəsinin rəisinə yazdığı məktubda tibb doktoru Türkiyanın Gürcüstanın

¹⁸⁹ C.Samuşia. Gürcüstan Demokratik Respublikasının diplomatik xidməti (ჯ.სამეზია. საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის დიპლომატიური სამსახური), Gürcüstan Tarix İnstitutunun əsərləri, VI, Tiflis, 2012, s. 328 (gürcüca).

¹⁹⁰ GMTA, f. 1867, s. 2, iş 13, vv. 28, 35.

¹⁹¹ GMTA, f. 1867, s. 2, iş 13, v. 12.

¹⁹² GMTA, f. 1867, s. 2, iş 13, v. 20.

Azərbaycandakı diplomatik missiyanın həkimi olduğu qeyd edilir, diplomatik missiyanın işləri ilə əlaqədar Tiflisə getmələri üçün Türkiyəyə və xanımına növbədənə-nar birinci dərəcəli bilet verilməsi xahiş olunurdu¹⁹³.

1920-ci ilin mart ayında Gürcüstanın Azərbaycandakı diplomatik missiyanın sürücüsü Yakov İllarionoviç Alyoşin olub¹⁹⁴. Missiyanın avtomobili üçün İosif Qriqoryeviç Rudnikin qarajı icarəyə götürülmüşdü və ayda 300 manat ödənilirdi¹⁹⁵.

Beləliklə, Gürcüstanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəliyi üç diplomat, iki hərbi, beş texniki heyət üzvü olmaqla 10 nəfər əməkdaşla fəaliyyətə başlamışdır. Bundan başqa, diplomatik nümayəndəlik nəzdində Gürcüstan Dövlət Nəzarəti İdarəsinin nümayəndəsi və Təchizat Nazirliyinin ticarət agentı də fəaliyyət göstərmişdir. Gürcüstanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəliyi və konsulluğu Gürcüstan parlamentində təsdiq olunmuş ştat cədvəli və xərclər smetası əsasında işini qurmuşdur. Buna baxmayaraq, Bakıda iqtisadi durumun dəyişməsi və həyat şərtlərinin ağırlaşması fonunda ştat cədvəli üzrə aylıq maaşların artırılması zərurəti yaranmışdır.

5.5. Gürcüstanın Azərbaycan SSR-də səlahiyyətli nümayəndəliyi

Gürcüstan Demokratik Respublikası hökumətinin 13 noyabr 1920-ci il tarixli qərarı ilə Gürcüstanın Sovet Rusiyasındakı sabiq diplomatik nümayəndəsi Qabriel Xundadze (1877-1937) bu ölkənin Sovet Azərbaycanında səlahiyyətli nümayəndəsi təyin edilir və Gürcüstan diplomatik nümayəndəliyi səlahiyyətli nümayəndəlik adlandırılır¹⁹⁶. "Sakartvelos respublika" qəzeti 1 dekabr 1920-ci il tarixli sayında yazırdı: "Azərbaycan hökuməti Q.İ.Xundadzeni səfir qismində qəbul etməyə razılıq verdi. O bu günlərdə öz əməkdaşları ilə Bakıya gedibdir"¹⁹⁷.

Gürcüstan səlahiyyətli nümayəndəliyindən Azərbaycan SSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığına göndərilmiş məktublardan Q.Xundadzenin Gürcüstan Respublikasının və onun vətəndaşlarının maraqlarının təmin olunmasına xüsusi diqqət yetirdiyi bəlli olur. ASSR xalq xarici işlər komissarı M.D.Hüseynova 1920-ci il 9 dekabrda göndərdiyi məktubunda Q.Xundadze Azərbaycan Fövqəladə Komissiyasının orderi əsasında 8 dekabrda Gürcüstan səlahiyyətli nümayəndəliyinin I katibi Vladimir Malakieviç Caparidze və II katibi Georgi Simonoviç Liadzenin öz mənzillərində səlahiyyətli nümayəndəyə heç bir məlumat verilmədən həbs edildiyini bildirir. Buna qəti etirazını ifadə edərək təcili şəkildə diplomatik missiyanın üzvlərinin azad olunmasını tələb edir. Belə hərəkətlərin Gürcüstan səlahiyyətli nümayəndəliyinin Azərbaycanda iki xalq arasında sülh və dostluq naminə sərbəst fəaliyyətinin qarşısını aldığını, öz

¹⁹³ GMTA, f. 1867, s. 2, iş 13, v. 27.

¹⁹⁴ GMTA, f. 1867, s. 2, iş 17, v. 41.

¹⁹⁵ GMTA, f. 1867, s. 2, iş 7, v. 159.

¹⁹⁶ "Sakartvelos respublika" qəz., 1920, 1 dekabr, № 273, s. 3; «Борьба» qəz., 1920, 1 dekabr, № 274 (829), s. 3; «Коммунист» qəz., Bakı, 1920, 13 dekabr, № 187, s. 2.

¹⁹⁷ "Sakartvelos respublika" qəz., 1920, 1 dekabr, № 273, s. 3.

hökumətini qarşılıqlılıq prinsipi əsasında addımlar atmağa vadar etdiyini diqqətə çatdırır¹⁹⁸.

ASSR xalq xarici işlər komissarına 14 dekabrda ünvanladığı məktubunda Q.Xundadze bildirirdi ki, Gürcüstan öz siyasi müstəqilliyini elan etdiyi ilk günlərdən dünya qarşısında neytrallığını elan etmiş, bütün xalqlarla sülh və dostluq şəraitində yaşamaq istədiyini bəyan etmişdir; indi də bu mövqedədir. Qonşu Ermənistanda baş vermiş çevrilişlə əlaqədar Gürcüstan hökuməti Müəssislər Məclisinin 7 dekabr 1920-ci il tarixli bəyannaməsi ilə Ermənistanla imzaladığı bütün sazişləri qüvvədə saxladığını, hansısa mübahisələr yaranacağı təqdirdə, onların sülh yolu ilə həll olunması prinsipinə sadiqliyini təsdiq edir¹⁹⁹.

Gürcüstan XİN-in başçısı v.i.e. K.Sabaxataraşvili Q.Xundadzeyə, Gürcüstanın Moskvada səlahiyyətli nümayəndəsi G.Maxaradzeyə və İrəvanda diplomatik nümayəndəsi Çaralova 14 dekabr 1920-ci ildə yazdığı məktubda RSFSR səlahiyyətli nümayəndəsinin öz hökumətinin neft məhsullarının Azərbaycan ərazisi vasitəsilə Gürcüstana nəqlini dayandırıdığı barədə gürcü tərəfini rəsmi məlumatlandırıdığını bildirərək Gürcüstan sərhədlərinə sovet qoşunlarının yığılması hallarına, qonşu sovet respublikalarının qeyri-dost davranışlarına diqqət çəkirdi²⁰⁰.

Öz növbəsində Q.Xundadze qeyd olunanlar əsasında xalq xarici işlər komissarı M.D.Hüseynova 17 dekabrda yazırdı: “Gürcüstan tərəfindən Sovet Rusiyası, Sovet Azərbaycanı və Sovet Ermənistanı ilə yaxınlaşma üçün atılmış addımların özünü doğrultmadığı təəssüflə qeyd olunmalıdır. Son zamanlardakı bir sıra faktlar onu düşünməyə əsas verir ki, sovet respublikaları Gürcüstanla bağlı gürcü xalqının iradəsi ilə hesablaşmadan, eləcə də imzalanmış müqavilələri nəzərə almadan fəaliyyət göstərməyə qərar verib. Tiflisdən alınmış rəsmi məlumatlara görə, RSFSR-in səlahiyyətli nümayəndəsi Gürcüstan hökumətini RSFSR hökumətinin öz qərarı ilə Azərbaycan üzərindən Gürcüstana neft məhsullarının daşınmasını dayandırıdığını barədə məlumatlandırmışdır. Bu qərarın Ağstafa müqaviləsini pozduğunu və bir tərəfdən Gürcüstan, digər tərəfdən isə Rusiya və Azərbaycan arasında bu yaxınlarda imzalanmış ticarət-tranzit müqaviləsini faktiki ləğv etdiyini söyləməyə gərək varmı? Bununla birlikdə, Gürcüstanın Azərbaycandakı səlahiyyətli nümayəndəliyinin iki katibi, eləcə də “Gürcüstan Dəmir Yolları”nın bəzi agentləri heç bir əsas olmadan həbs edilmişdirlər. Bu azmış kimi, Gürcüstan Respublikasının Bakıda saxlanılmış bəzi marşrut qatarları Gürcüstan hökumətinin, eləcə də səlahiyyətli nümayəndəliyin məlumatı və razılığı olmadan Azərbaycan sovet hökuməti tərəfindən öz ehtiyacları üçün istifadə olunmuşdur. Məsələn, bir marşrut qatarı Dərbəndə, digəri isə Gəncəyə göndərilmişdir. Gürcüstan hökuməti tərəfindən RSFSR-in Gürcüstandakı səlahiyyətli nümayəndəliyinin müşaviri Starkın Bakıya getməsi üçün nəzakətlə ayrılmış vaqonun da Rostova və ya Moskvaya göndərilməsinə qərar verilmişdir. Sovet respublikalarının Gürcüsta-

¹⁹⁸ Q.Xundadzenin M.D.Hüseynova məktubu, 09.12.1920, № 3480 // GMTA, f. 1867, s. 2, iş 20, v. 14.

¹⁹⁹ Q.Xundadzenin M.D.Hüseynova məktubu, 14.12.1920, № 3518// GMTA, f. 1867, s. 2, iş 20, v. 15.

²⁰⁰ ARDA, f. 28, s. 1, iş 71, v. 174 -174 arx.

na qarşı aqressivliyi bununla da məhdudlaşmır. Rəsmi məlumatlara görə, Gürcüstan sərhədlərində sovet qoşunlarının sıx cəmləşməsi müşahidə olunur. Həm də neytral zona ərazisində, Poylu körpüsü rayonunda hərbi xarakterli istehkamlar qurulur. Əgər sovet hakimiyyəti özünün bəyan etdiyi xalqların sülh şəraitində yaşaması prinsipinə sadıqdırsa, Gürcüstana silahlı hücum hazırlıqlarının aparılması yalnız Gürcüstanın maraqları baxımından deyil, həm də Sovet hökumətinin özünün bəyan etdiyi ideyalar nöqtəyi-nəzərindən yolverilməzdir. Xüsusən Gürcüstan hökuməti nəinki heç kəsi müharibə ilə təhdid etmir, əksinə, qonşu respublikaların hamısına mübahisələri və anlaşılmazlıqları sülh rəziləşməsi və arbitraj yolu ilə həll etməyi təklif edir. Bu notanı diqqətinizə təqdim edərək cənab xalq komissarı, dərindən inanıram ki, vəziyyəti nəzərə alıb qan tökülməsinə imkan verməyəcəksiniz”²⁰¹. Bu məktuba ASSR rəsmiləri tərəfindən dərhal reaksiya verilir. Gürcüstan XİN-ə bundan cəmi bir neçə gün sonra yazdığı məktubunda Q.Xundadze bildirdi ki, Azərbaycan sovet hökuməti Gürcüstana neftlə dolu marşrut qatarlarının yenidən buraxılması barədə qərar verib və Gürcüstan diplomatik missiyasının həbs olunmuş iki əməkdaşı azad olunub²⁰².

M.D.Hüseynova yazdığı 15 dekabr 1920-ci il tarixli məktubunda Q.Xundadze bildirdi ki, Bakıda fəaliyyət göstərən zəhmətkeşlərin məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması üzrə komissiya şəhərdəki Gürcüstan vətəndaşlarına məxsus əmlak, pul və qiymətli əşyaları müsadirə etmişdir. Bununla bağlı həmin vətəndaşlardan çox sayda müraciətlər daxil olur. Vətəndaşların çoxu Gürcüstana köçməyə hazırlaşır və öz əşyalarını aparmağa buraxılış izni verilməsi üçün sovet müəssisələrinə müraciət ediblər, ancaq Xüsusi şöbədən alınması tələb olunan icazə gecikdiyi üçün yubanıblar²⁰³.

Gürcüstan xarici işlər nazirinin müavini K.Sabaxtarışvili 21 dekabr 1920-ci ildə ASSR xalq xarici işlər komissarına ünvanladığı teleqramda yazırdı: “Bizdə olan rəsmi məlumatlara görə, XI ordunun Xüsusi şöbəsi tərəfindən Gürcüstan Respublikasının vətəndaşları Plavski, Sağvarelidze, Qomelauri, Xviçiya, Kutateladze və Çxeidze güllələnmişlər. Hökm Xüsusi şöbə tərəfindən icra edilib, həm də məhkəmə-istintaq icraatı deyil, inzibati icraat nəticəsində. Gürcüstan vətəndaşlarına qarşı qanunun ən elementar əsaslarının belə kobud şəkildə pozulmasına etirazımı bildirirəm və bununla bu məsələnin təcili təhqiq edilməsini və ittiham materiallarının hamısının Gürcüstanın səlahiyyətli nümayəndəsinə verilməsini tələb edirəm”²⁰⁴. Bu teleqramın surəti Gürcüstanın ASSR-dəki səlahiyyətli nümayəndəsi Q.Xundadzeyə də göndərilmişdi.

Qeyd edək ki, Bakıda Gürcüstan vətəndaşları Viktor Mirianoviç Plavski, Petre Adamoviç Sağvarelidze, İrakli Dimitriyeviç Qomelauri, Şalva İvanoviç Xviçiya, Konstantin Lukayeviç Kutateladze, Andria Vardenoviç Çxeidze, Ruben Sarkisoviç Zakarov, Qriqol Maksimoviç Dolidze, Şalva Antonoviç Gəğoberidze və Aleksandre Turkadzenin güllələndiyi, polkovnik İlya Konstantinoviç Nijaradzenin Xolmaqor konsentrasiya parkına göndərildiyi, Mixeil Simonoviç Dzdiziquri barədə isə heç bir

²⁰¹ GMTA, f. 1867, s. 2, iş 20, vv. 12-13.

²⁰² «Батумская жизнь» qəz., 1920, 21 dekabr, № 141.

²⁰³ Q.Xundadzenin M.D.Hüseynova məktubu, 15.12.1920, № 3530 // GMTA, f. 1867, s. 2, iş 20, v. 17.

²⁰⁴ “Slovo” qəz., 1920, 22 dekabr, № 292; «Борьба» qəz., 1920, 22 dekabr, № 292 (847), s. 1.

bilginin olmamasına dair 1920-ci ilin iyun-iyul aylarına aid məlumat Gürcüstan XİN-in İnformasiya bürosuna istinadən bu ölkənin mətbuatında tirajlanmışdı²⁰⁵.

Gürcüstanın Bakıdakı səlahiyyətli nümayəndəliyi Azərbaycan SSR XXİK-ə 21 dekabr 1920-ci ildə göndərdiyi məktubla 20 dekabr 1920-ci il tarixli 3583 nömrəli məktubuna əlavə olaraq Nuxa qəzasından Gürcüstana köçmək istəyən “gürcü-udin”lərin (pravoslav udinlərin) siyahısını təqdim edirdi. Siyahıda qəzanın Vartaşen və Qışlaq kəndlərinin sakinləri olan 591 nəfər udinin adı yer alırdı²⁰⁶. Sözügedən məsələ ilə bağlı GDR XİN Azərbaycan SSR-in Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinə də müraciət edərək Azərbaycan hökuməti qarşısında “gürcü-udinlərin Gürcüstan ərazisinə öz vətənlərinə köçməsinə” icazə verilməsi ilə bağlı məsələ qaldırmasını xahiş edirdi²⁰⁷. Qeyd olunan xahiş barədə diplomatik nümayəndəlik tərəfindən ASSR XXİK-ə müvafiq şəkildə məlumat verilmişdi²⁰⁸.

Əlavə edək ki, udinlərin köçürülməsi barədə yazışmalar Gürcüstanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra da davam etmişdir. Gürcüstan İnqilab Komitəsinin “gürcü-udin”lərin köçürülməsi üzrə səlahiyyətli nümayəndəsi Zinovi Andreyeviç Silikaşvili 24 dekabr 1921-ci ildə Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin katibinin müavini Pyotr Çaqinə ünvanladığı ərizəsində Vartaşen kəndində yaşayan 600 nəfərə yaxın “gürcü-udin”in Gürcüstan İnqilab Komitəsi qarşısında bu ölkə ərazisinə köçürülmələri barədə vəsatət qaldırdığını, Gürcüstan İnqilab Komitəsinin 29 may 1921-ci il tarixli qərarı ilə “gürcü tayfası udinlərin” köçürülməsini məqbul hesab etdiyini, bu məqsədlə Gürcüstanda Telav qəzasının Kvareli rayonunda müvafiq ərazi ayrıldığını, Gürcüstan SSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığının udinlərin öz daşınan əmlakları ilə Gürcüstana maneəsiz keçə bilmələrinə şərait yaradılması üçün 23 noyabr 1921-ci il tarixli 10162 nömrəli məktubla Azərbaycan hökuməti qarşısında vəsatət qaldırdığını bildirir, sözügedən köç prosesinin sürətləndirilməsində köməklik göstərilməsini xahiş edirdi²⁰⁹. Nəticə etibarilə sözügedən udinlər Kvareli rayonunda onlar üçün ayrılmış ərazidə məskunlaşaraq kənd salırlar. Həmin kənd Zinovi Silikaşvilinin şərəfinə Zinobiani adlandırılır.

Q.Xundadze ASSR xalq xarici işlər komissarı ilə 1920-ci il 20 dekabrda baş tutmuş söhbəti zamanı onun qarşısında Gürcüstan Demokratik Respublikasının vətəndaşlarının Azərbaycan SSR dəmir yollarında tutduqları vəzifələrdən azad olunmaları barədə məsələ qaldırır və tərəflər belə bir şifahi razılaşmaya gəlir ki, Gürcüstan vətəndaşları onları əvəz edəcək başqalarını tapana kimi xidmətdən hissə-hissə azad olunsunlar²¹⁰. Bundan sonra 1921-ci ilin yanvar ayında Q.Xundadze ASSR XXİK-ə

²⁰⁵ «Борьба» qəz., 1920, 6 iyul, № 150 (705), s. 1; “Samuslimano Sakartvelo” // “İslam Gürcüstanı” qəz., 1921, 1 yanvar, № 494, s. 2.

²⁰⁶ Gürcüstanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəliyindən ASSR XXİK-ə məktub, 21.12.1920, № 3630 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 101, vv. 255-260 arx.

²⁰⁷ K.Sabaxtarişvilinin M.İsrafilova məktubu, 06.12.1920, № 10602 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 71, v. 129.

²⁰⁸ M.İsrafilovun M.D.Hüseynova məktubu, 07.12.1920, № 872 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 71, v. 123.

²⁰⁹ ARPIİİSSA, f. 1, s. 3, iş 8, vv. 19-19 arx.

²¹⁰ Q.Xundadzenin ASSR xalq xarici işlər komissarına məktubu, yanvar, 1921, № 319 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 101, vv. 268-269.

işdən azad olunmaları üçün 13 dəmiryolçunun siyahısını göndərir və müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsini xahiş edir²¹¹.

Səlahiyyətli nümayəndəlikdə Gürcüstan Respublikası Vətəndaşlarının Şəxsi və Mülkiyyət Hüquqları şöbəsinin müdiri P.Çinicişvilinin ASSR Xalq Poçt, Teleqraf və Yollar Komissarlığına 22 dekabr 1920-ci il tarixli məktubunda müvafiq olaraq Çarxı və Qızılburun stansiyalarında teleqrafçı işləyən Gürcüstan vətəndaşları Onisim Ruxadze və Vasili Miminoşvili üçün Azərbaycandan çıxış buraxılışlarının verilməsi xahiş edilirdi²¹².

Gürcüstan XİN-dən ASSR-in GDR-dəki diplomatik nümayəndəliyinə 22 dekabr 1920-ci ildə bildirilirdi ki, Azərbaycanla dəmir yolu konvensiyasına dair danışıqların aparılması Gürcüstanın Azərbaycandakı səlahiyyətli nümayəndəsi Q.Xundadzeyə həvalə olunur, "Gürcüstan Dəmir Yolları"nın Qatarların hərəkəti xidmətinin rəisi Bokeriya və Vaqon şöbəsinin müdiri mühəndis Mandenov onun müşavirləri təyin edirlər²¹³. Bu məlumatı diplomatik nümayəndə M.İsrafilov 23 dekabr 1920-ci il tarixli məktubla ASSR xalq xarici işlər komissarı M.D.Hüseynova göndərmişdi²¹⁴.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan təqribən 10 ay sonra Gürcüstan Demokratik Respublikası da sovet işğalı ilə üzləşir və Gürcüstan Demokratik Respublikasının Azərbaycan SSR-dəki səlahiyyətli nümayəndəliyi fəaliyyətini dayandırmaq məcburiyyətində qalır.

Beləliklə, 1920-ci ilin noyabrından etibarən GDR-in ASSR-də diplomatik nümayəndəliyi səlahiyyətli nümayəndəlik adlandırılır və bundan sonra Gürcüstanın Azərbaycanda yeganə təmsilçi orqanına çevrilir. RSFSR-in diktəsi altında Sovet Azərbaycanı ilə ölkəsi arasında münasibətlərin kəskinləşdiyi bir şəraitdə təxminən üç ay fəaliyyət göstərən səlahiyyətli nümayəndə Q.Xundadze əsas diqqəti Gürcüstan Respublikasının və onun vətəndaşlarının maraqlarının təmin olunmasına yönəlmişdir. Heç bir əsas olmadan həbs edilmiş Gürcüstanın Azərbaycandakı səlahiyyətli nümayəndəliyinin iki katibi, Gürcüstan Dəmir Yolları idarəsinin agentləri və qatarlarının sərbəst buraxılması, heç bir məhkəmə-istintaq icraatı aparılmadan XI ordunun Xüsusi şöbəsi tərəfindən onlarla Gürcüstan Respublikası vətəndaşının güllələnməsinə etiraz, neft məhsullarının Azərbaycan ərazisi vasitəsilə Gürcüstana nəqlinin dayandırılması barədə RSFSR-in qərarına münasibət, Gürcüstan sərhədlərinə sovet qoşunlarının yığılması hallarına, qonşu sovet respublikalarının qeyri-dost davranışlarına diqqət çəkilməsi və s. səlahiyyətli nümayəndəni məşğul edən başlıca məsələlər sırasında yer alırdı.

²¹¹ yenə orada.

²¹² P.Çinicişvilinin ASSR Xalq Poçt, Teleqraf və Yollar Komissarlığına məktubu, 22.12.1920, № 3612 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 101, v. 240.

²¹³ Gürcüstan XİN-dən diplomatik nümayəndəliyə məktub, 22.12.1920, № 11120 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 71, v. 161.

²¹⁴ M.İsrafilovun M.D.Hüseynova məktubu, 23.12.1920, № 1006 // ARDA, f. 28, s. 1, iş 71, v. 162; iş 101, v. 261.

* * *

Sovet Gürcüstanının Sovet Azərbaycanında səlahiyyətli nümayəndəliyinə S.M.Jənti başçılıq edirdi²¹⁵. O, Bakıda GDR diplomatik nümayəndəliyinin yerləşdiyi Poliseyskaya keçəsində iqamət edirdi və 22-01 nömrəli xidməti telefonda istifadə edirdi²¹⁶.

Azərbaycanda qorunan arxiv sənədlərindən S.Jəntinin səlahiyyətli nümayəndə qismində fəaliyyətinə aşağıdakı sənədlərdə rast gəlinir:

- ♦ Tiflisə göndərdiyi 667 nömrəli teleqramda S.Jənti Gürcüstan SSR Dəmir Yolları idarəsindən Bakıda olan 300-ə yaxın gürcü təbəəlisini vətənlərinə göndərmək üçün vaqonlar ayrılmasını xahiş edirdi²¹⁷;
- ♦ GSSR xalq səhiyyə komissarı V.Kucaidzeyə ünvanladığı 2186 nömrəli teleqramında S.Jənti ASSR Xalq Səhiyyə Komissarlığı üçün 100 litr vaktin və divektin göndərilməsinin mümkünlüyünü sorğu edirdi²¹⁸;
- ♦ GSSR xalq ərzaq komissarı A.Yerkomaişviliyə göndərdiyi 2187 nömrəli teleqramında S.Jənti vəd edilən məbləğ göndərilməyəcəyi təqdirdə Azərbaycandan Gürcüstana duzun göndərilməsində gecikmə yaranacağı barədə xəbərdarlıq edirdi²¹⁹.

Cənubi Qafqazda Azərbaycan və Ermənistandan sonra Gürcüstanda da sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra adıçəkilən respublikaların xalq xarici işlər komissarlıqlarının fəaliyyəti faktiki formal xarakter daşımış, bir müddət sonra vahid strukturda birləşdirilmiş və çox keçmədən – 1922-ci ilin dekabrında SSRİ elan olunduqdan sonra ləğv edilmişdir.

²¹⁵ ARPIİİSSA, f. 1, s. 3, iş 32, v. 64.

²¹⁶ ARDA, f. 28, s. 1, iş 100, vv. 63-64.

²¹⁷ ARDA, f. 28, s. 1, iş 100, v. 41.

²¹⁸ ARDA, f. 28, s. 1, iş 100, v. 6.

²¹⁹ yenə orada.

NƏTİCƏ

1918-ci ilin may ayında ardıcılıqla qəbul olunmuş Gürcüstan Demokratik Respublikası (GDR) və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (AXC) müstəqillik aktları ilə bir əsrdən çox sürən fasilədən sonra Azərbaycanın Cənub-Şərqi Qafqaz, Gürcüstanın isə Cənub-Qərbi Qafqaz hüduqlarında milli dövlətçilikləri bərpa olunmuşdur. Gərgin və mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitdə mövcudiyyətlərini sürdürə bildikləri 23 aylıq qısa zaman kəsiyində AXC-də, 33 aylıq müddətdə isə GDR-də mühüm daxili islahatlar aparılmış, demokratik dövlət quruculuğu, iqtisadiyyat, təhsil, mədəniyyət, ordu quruculuğu və sair sahələrdə önəmli nailiyyətlər əldə edilmişdir.

AXC və GDR hökumətləri xarici siyasət sahəsində də fəallıq və peşəkarlıq nümayiş etdirərək bir sıra ölkələrlə qarşılıqlı faydalı dialoq əsasında əməkdaşlıq əlaqələrini qurmağa və bəzi strateji əhəmiyyətli ölkələrdə diplomatik təsisatlar yaratmağa müvəffəq olmuşdurlar. Bu baxımdan qonşu ölkələrlə, ilk növbədə, bir-biri ilə sıx və konstruktiv əməkdaşlığa üstünlük vermiş, aralarında Çar Rusiyası dönmənin inzibati ərazi bölgüsü sistemindən miras qalan nizama salınmamış sərhəd və mübahisəli ərazilər problemlərinin mövcudluğuna baxmayaraq, mehriban qonşuluq və etibarlı tərəfdaşlıq münasibətlərinin əsasını qoymuş, imzaladıqları müqavilələrlə ikitərəfli normativ-hüquqi bazanın formalaşdırılmasına nail olmuş (bu müqavilələr arasında 16 iyun 1919-cu il tarixli hərbi-müdafiə paktını xüsusi qeyd etmək lazımdır), qarşılıqlı olaraq diplomatik nümayəndəliklər açmışdılar.

1918-ci ilin iyun ayında Tiflis şəhərində təsis olunmuş diplomatik nümayəndəlik Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ölkə xaricində ilk diplomatik təmsilçilik orqanı idi. Onun rəhbəri vəzifəsinə tanınmış siyasi-ictimai xadim **Məmməd Yusif Cəfərov** təyin olunmuşdu.

Diplomatik nümayəndəlik fəaliyyətə 5 nəfərlik heyətlə (diplomatik nümayəndə, katib, kargüzar, makinaçı və kuryer) başlamış, sonra tələbata uyğun olaraq tərkibi genişlənmişdi. **Faris bəy Vəkilov, Rzaqulu Nəcəfov, Mirzə Davud bəy Rəsulzadə, İsmayıl bəy Xuramoviç, Aleksandr Şepotyev, Mirəli xan Talışinski** kimi diplomatlarla yanaşı, Tiflis ziyalı mühitinin **Hüseyn Minasazov, Eynəli bəy Sultanov, Şəmsəddin Mirzə Qacar, Fətəli bəy Axundov, Nazlı xanım Şahtaxtinskaya** kimi nüfuz sahibi olan Azərbaycan-Türk aydınları diplomatik nümayəndəlikdə məsul vəzifələrdə işə cəlb olunmuşdular.

Arxiv sənədlərindən və dövrün mətbuat səhifələrindən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gürcüstan Demokratik Respublikası Hökuməti yanındakı Diplomatik Nümayəndəliyinin və onun rəhbərinin fəallığı ilə seçildiyi, özəlliklə də sonuncunun səlahiyyəti çərçivəsində diplomatik protokol qaydalarına riayət edərək Tiflisdə

təşkil olunan rəsmi tədbirlərdə və beynəlxalq toplantılarda öz ölkəsini layiqincə təmsil etdiyi, regionda baş verən siyasi-ictimai prosesləri yaxından izlədiyi, yerli ictimaiyyət və mətbuatla sıx əlaqədə olub Azərbaycan həqiqətlərinin yayılmasına xüsusi diqqət yetirdiyi böllü olur.

Müstəqilliklərinin ilk aylarında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Gürcüstan Demokratik Respublikası arasında Borçalı və Sığnaq qəzaları, Tiflis qəzasının Qarayazı nahiyyəsi, Zaqatala dairəsi üzrə mübahisəli ərazilər problemi ilə bağlı rəsmi yazışmaların aparılması, məsələnin sülh yolu ilə çözülməsi cəhdləri Azərbaycanın Gürcüstanın paytaxtında fəaliyyətə başlamış diplomatik nümayəndəliyinin ilk iş istiqamətlərindən idi. 1918-ci ilin iyun ayında gürcü və alman qoşunlarının Borçalı qəzasına hərbi ekspedisiyasının nəticəsinin bölgənin dinc azərbaycanlı-qarapapaq əhalisi üzərində zorakılıqlarla müşayiət olunması yeni təsis olunmuş diplomatik nümayəndəliyin diqqətini bu istiqamətə də yönəltməyə vadar edirdi. Öz soydaşlarına qarşı tətbiq olunan yanaşmanın yolverilməz olduğu barədə Azərbaycan hökumətinin qəti mövqeyi gürcü rəsmiləri və alman komandanlığına çatdırılırdı.

Diplomatik nümayəndə M.Y.Cəfərovun Bakının bolşevik-daşnak işğalından azad olunması ətrafında baş verən hərbi-siyasi və sosial proseslər barədə Tiflisin gürcüdəilli və rusdəilli mətbuatına mütəmadi açıqlamaları və müsahibələri Gürcüstan ictimaiyyətinə həqiqətlərin çatdırılmasında və yalan şayiələrin yayılmasının qarşısının alınmasında mühüm rol oynayırdı.

1918-ci ildə Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü, erməni quldur dəstələrinin İrəvan qəzası və ətraf bölgələrdə yerli türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdikləri qətləmlərlə bağlı Azərbaycan hökuməti ilə Ermənistan rəhbərliyi arasında müəyyən yazışmalar və irtibat bəzən birbaşa deyil, bu ölkələrin Gürcüstanda fəaliyyət göstərən diplomatik təmsilçilikləri vasitəsilə həyata keçirilirdi. Bu səpkidə Azərbaycanın ilk etiraz notası qarşı tərəfə məhz Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəlik vasitəsilə göndərilmişdi.

Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik missiyası Qafqazın cənub-qərbində, xüsusən Acaristan, Axısqa, Axalkələk və Qars bölgələrində baş verən hərbi-siyasi prosesləri diqqətlə izləyərək Azərbaycanın mərkəzi xarici siyasət qurumunu sözügedən coğrafiyadakı yeniliklər barədə ardıcıl olaraq məlumatlandırmağa çalışırdı.

Diplomatik fəaliyyətə başladığı gündən etibarən Gürcüstan hökumətinin nümayəndələri ilə sıx ünsiyyətdə olan və iki ölkə arasında gündəliyi zəbt edən müxtəlif məsələlərə dair danışıqlar aparan M.Y.Cəfərov, eləcə də onun rəhbərlik etdiyi missiyanın diplomatları gürcü rəsmiləri ilə yanaşı, Gürcüstanda akkreditə olunmuş digər ölkə təmsilçiləri ilə də mütəmadi olaraq görüşlər keçirir, müəyyən aktual məsələlərə dair fikir mübadiləsi aparırdılar. Belə görüşlər Tiflis mətbuatının diqqətindən kənarda qalmırdı.

Mənbələrə nəzər yetirəndə diplomatik nümayəndə M.Y.Cəfərovun Tiflisin türk-müsəlman icmasının təşkil etdiyi tədbirlərdə fəal iştirak etdiyi, dini bayramlarda xeyriyyə aksiyaları keçirdiyi məlum olur.

Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi Azərbaycan hökumə-

ti adından danışıqlar aparmaq və sənədlərə imza atmaq hüququna malik idi. M.Y. Cəfərov 1918-ci ilin payız aylarında Cənubi Qafqazın üç respublikası arasında maliyyə və pul-kredit əməliyyatları üçün birlikdə bonların buraxılmasına həsr olunmuş danışıqlarda iştirak etmiş və yekun razılaşma, müqavilə sənədlərinə imza atmışdı. O, keçmiş Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikasının əmlak bölgüsü, Tiflisdə Azərbaycana məxsus mülkiyyət və sənəd məsələlərinin həllinə də cəlb olunmuşdu.

Tiflisdə Azərbaycan missiyasına rəhbərliyi dövründə çoxşaxəli və məhsuldar siyasi-diplomatik fəaliyyəti ilə seçilmiş, Azərbaycanla Gürcüstan arasında münasibətlərin normallaşdırılması, əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulması və genişləndirilməsində mühüm rol oynamış Məmməd Yusif Cəfərov 14 aprel 1919-cu ildən etibarən Azərbaycan hökumətinin IV kabinetində xarici işlər naziri vəzifəsini tutur, Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi vəzifəsinin icrası isə nümayəndəliyin müşaviri **Faris bəy Vəkilova (Faris bəy Vəkili)** həvalə olunur. O, 15 aprel 1919-cu ildə diplomatik nümayəndənin müavini vəzifəsinə təyin olunur və 10 ay diplomatik nümayəndəliyə bu vəzifədə, 1920-ci ilin fevral ayından Xalq Cümhuriyyətinin süqutuna qədər isə artıq rəsmən diplomatik nümayəndə statusunda rəhbərlik edir. F.Vəkilov diplomatik nümayəndə vəzifəsinə AXC xarici işlər naziri F.Xoyskinin Nazirlər Şurasının 21 yanvar 1920-ci il tarixli qərarı əsasında imzaladığı 6 fevral 1920-ci il tarixli 107 nömrəli əmri ilə irəli çəkilmişdi.

Sələfi M.Y.Cəfərov kimi, F.Vəkilov da diplomatik missiyaya rəhbərliyi dövründə Azərbaycan-Gürcüstan əlaqələrinin inkişafında mühüm rol oynamış, qərb ölkələrinin nümayəndələri ilə müntəzəm görüşlər keçirərək aktual və prinsipi al məsələlərdə Azərbaycanın mənafeyini müdafiə etmiş, Tiflisdə təşkil olunan beynəlxalq toplantılarda, xüsusən də 1920-ci ilin aprel ayında baş tutmuş Cənubi Qafqaz respublikaları konfransında fəallığı ilə seçilmiş, Azərbaycan hökuməti adından bir sıra mühüm sənədlərə imza atmışdır. F.Vəkilov vəzifəsinə uyğun olaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Baş naziri N.Yusifbəylinin və digər rəsmi şəxslərin Gürcüstan səfərlərinin təşkilində birbaşa iştirak etmişdir.

1919-1920-ci illərə aid arxiv sənədlərindən Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinin mərkəzi hökumət orqanlarının təlimatlarını operativ və məsuliyyətli şəkildə yerinə yetirdiyi, vətəndaş-soydaş müraciətlərinə və şikayət ərizələrinə diqqətlə yanaşdığı, onlar barədə Gürcüstanın müvafiq dövlət strukturlarını məlumatlandıraraq qaldırılan məsələlərin mümkün qədər həllinə çalışdığı aydın olur.

Faris bəy Vəkilovun Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinə rəhbərliyi dövründə Azərbaycan-Gürcüstan qarşılıqlı əlaqələri yüksələn xətlə inkişaf etmişdir. Həmin dövrdə Azərbaycana qarşı böhtan xarakterli təbliğatın neytrallaşdırılması məqsədilə Tiflis mətbuatı ilə əməkdaşlıq və informasiya sahəsində iş, AXC-nin müstəqilliyinin birinci ildönümü ilə əlaqədar Tiflisdə təntənəli tədbirlərin təşkili, Azərbaycan dövlət rəsmilərinin Tiflisə səfərləri, "Daşnaksutyun" partiyasının cinayətkar fəaliyyətinin ifşa olunması, İrəvan quberniyası, Zəngəzur, Naxçıvan və Qazax qəzalarında, Şimal-Şərqi Anadoluda türk-müsəlman əhaliyə qarşı aparılan etnik təmizləmə siyasətinə və zorakılıqlara qarşı mübarizə, müvəqqəti Tif-

lisə sığınmış çoxsaylı türk-müsəlman qaçqınlarının himayə olunması diplomatik nümayəndəliyin başlıca iş istiqamətlərini təşkil edirdi.

Fəaliyyətinin ilk dövrlərində Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinin nəzdində Azərbaycanın Daxili İşlər, Ticarət və Sənaye, Ərzaq, Ədliyyə, Maliyyə, Xalq Maarifi və Əkinçilik (Ziraət) nazirliklərinin səlahiyyətli təmsilçiləri çalışırdılar. Faktiki olaraq, diplomatik nümayəndədən asılı olmayaraq müstəqil fəaliyyət yürüdən həmin təmsilçilər M.Y.Cəfərovun təşəbbüsü ilə tezliklə geri çağırılmış və ya hökumətin qərarı ilə diplomatik nümayəndəliyin rəhbərliyinə tabe edilmişdilər. İlk növbədə Maliyyə Nazirliyinin, Ticarət və Sənaye Nazirliyinin, Əkinçilik Nazirliyinin səlahiyyətliələrinin diplomatik nümayəndəliyə təhkim olunması missiyanın fəaliyyətinə sabitləşdirici təsir göstərmiş, işini asanlaşdırmışdı. Nəticədə diplomatik nümayəndə M.Y.Cəfərovun təklif etdiyi layihə üzrə diplomatik nümayəndəlik nəzdində iki şöbə – Diplomatik-Siyasi və Maliyyə-İqtisadi şöbələri yaradılmışdı.

F.Vəkilovun rəhbərliyi dövründə isə diplomatik nümayəndəliyin nəzdində Maliyyə Nazirliyinin agentliyi və ayrıca Konsulluq şöbəsi təsis edilmişdir. 1920-ci ildə diplomatik nümayəndəlik struktur olaraq 3 şöbəyə – Diplomatik, İnformasiya və Konsulluq şöbələrinə bölünərək tərkibini daha da genişləndirmişdir.

AXC hökumətinin qərarı ilə 1919-cu ilin mart ayında Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyin nəzdində hərbi attaşelik aparatı təsis olunmuş və polkovnik-leytenant (1919-cu ilin dekabr ayından polkovnik) **Məmməd (Məmmədqasım) bəy Əliyev** hərbi attaşe vəzifəsinə təyin edilmişdi. Podporuçik **Əsgər Əsgərov-Kəngərlinski** və podporuçik **Davud bəy Ağalarov** hərbi attaşenin köməkçisi vəzifələrini tuturdular.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gürcüstan Demokratik Respublikasında diplomatik missiyası fəaliyyətə başladığı gündən 1919-cu ilin payız aylarınadək Tiflis şəhərində **Davit küç. 5-də (indiki Besiki küç.)**, ondan sonra isə **Velyaminov küç. 12 (indiki Şalva Dadiani küç.)** ünvanında yerləşirdi.

Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulması ilə əlaqədar Xalq Cümhuriyyətinin Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyi fəaliyyətinə son verməyə məcbur olmuşdur. Sovet Azərbaycanının Gürcüstan Demokratik Respublikasında diplomatik missiyası fəaliyyətə başlayanadək Gürcüstanda Azərbaycan təbəəllilərin hüquq və maraqlarını Qacar İranının Tiflisdəki baş konsulluğu qoruyurdu.

Azərbaycan Sosialist Sovet Respublikasının (Azərbaycan İctimai Şura Cümhuriyyəti) Gürcüstan Demokratik Respublikasında maraqlarının təmsil olunması ilk əvvəl 1920-ci ilin iyun ayının sonlarında müvəqqəti olaraq Sovet Rusiyasının Gürcüstandakı səlahiyyətli nümayəndəsi **Sergey Kirova** həvalə olunmuşdu. Çox keçmədən 1920-ci ilin iyul ayının əvvəlində AXC-nin Aşqabad şəhərində (Zakaspi hökuməti yanında) konsulu, sonra isə İrandakı diplomatik missiyasında müşavir və diplomatik nümayəndənin müavini vəzifələrini tutmuş **Əkbər Sadıqov (Əkbər ağa Sadıq)** Azərbaycan SSR-in Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinin müşaviri vəzifəsinə təyinat alır və müvəqqəti əsasda diplomatik nümayəndə vəzifəsini icra etməyə başla-

yır. AXC-nin Ermənistandakı sabiq diplomatik nümayəndəsi **Teymur bəy Makinski** isə həmin diplomatik missiyaya konsul təyin olunur.

Ə.Sadıqovun Azərbaycan diplomatik missiyasına rəhbərlik edən şəxs qisminə Gürcüstanda ilk yüksək səviyyəli rəsmi təması Batumda həbs olunaraq 11 iyul 1920-ci ildə Tiflisə gətirilmiş Azərbaycanın Batumdakı baş konsulu Mahmud bəy Əfəndiyevin sərbəst buraxılması məqsədini daşıyırdı. Bununla bağlı o, Gürcüstan xarici işlər naziri Y.Gegeçkori ilə görüşərək müsbət nəticənin əldə olunmasına nail olmuşdu.

Fəaliyyətinin ilk aylarında Azərbaycan SSR-in Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinin əsas iş yükünü Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulması prosesində xarici ölkə vətəndaşlarının üzləşdiyi problemlərə dair yazışmalar təşkil edirdi. Həmin dövrdə diplomatik nümayəndəliyə əmlakların rekvizisiyası, buraxılış icazələri, sərhəd-keçid məntəqələrindəki qanunsuzluqlar və digər məsələlərlə bağlı Gürcüstan rəsmi hakimiyyət orqanları və xarici ölkələrin Tiflisdə akkreditə olunmuş missiyalarından etiraz məktubları daxil olur, eləcə də fərdi müraciətlər edilirdi. Diplomatik nümayəndəlik isə öz növbəsində bu məktub və müraciətləri müvafiq şəkildə cavablandırmaq üçün Azərbaycan SSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığı (XXİK) ilə yazışmalar aparırdı.

ASSR-in Sovet Rusiyasının diktəsi altında Gürcüstanda bolşevik təbliğatının aparılması prosesinə fəal cəlb olunması və Gürcüstana neft məhsullarının nəqlini dayandırmaqla iqtisadi təzyiq göstərməsi cəhdləri, təbii olaraq, Gürcüstan Demokratik Respublikasının güc strukturlarını diplomatik nümayəndəliyi xüsusi diqqətdə saxlamağa sövq edir, bu da nəticə etibarilə nümayəndəliyin fəaliyyət dairəsinin ciddi şəkildə məhdudlaşdırılmasına səbəb olurdu.

Azərbaycan SSR (ASSR) hökumətinin sədr müavini, xarici işlər və maliyyə komissarı Mirzə Davud Hüseynovun 1920-ci il avqustun sonunda Tiflisə səfərindən və səfər çərçivəsində Gürcüstan hökumətinin üzvləri ilə təmaslarından bir neçə gün sonra Gürcüstana artıq rəsmi diplomatik nümayəndə statusunda Xalq Cümhuriyyəti dövründə Azərbaycanın İrandakı diplomatik nümayəndəliyinin I katibi vəzifəsində çalışmış **Müslüm (Əbümüslüm) İsrəfilov** göndərilmişdi.

M.İsrəfilovun rəhbərliyi dövründə diplomatik nümayəndəliyin fəaliyyətində əsirlərin mübadiləsi məsələsi – Sovet Azərbaycanında əsir alınmış Böyük Britaniya və Fransa təbəəllilərin Maltada sürgündə olan türk siyasi məhbusları ilə dəyişdirilməsi üzrə danışıqların aparılması, Gürcüstan Demokratik Respublikası ilə münasibətlərin kəskinləşməsi fonunda Tiflisdə kommunizmə və türk milliyyətçilərinə meyillilikdə şübhəli bilinən yüzlərlə müsəlmanın, eləcə də ASSR-in Gürcüstana ezam olunmuş mərkəzi qurumlarının, hətta diplomatik nümayəndəliyin həbs olunan əməkdaşlarının təcili azad olunması istiqamətində görülən işləri qeyd etmək olar.

M.İsrəfilovun aktiv işgüzar fəaliyyətinə rəğmən, onun Tiflisdə diplomatik missiyada çalışma müddəti uzun sürmür. Öleyhinə aparılan qarayaxma kampaniyası və şəxsinə qarşı toplanan saxta kompromatlar nəticəsində o, siyasi rəhbərliyin gözündən düşür. M.İsrəfilova diplomatik fəaliyyətində yararlanma bilməsi üçün heç bir infor-

mativ material və ya istiqamətləndirici təlimatlar göndərilir. 1921-ci ilin əvvəlində isə o, Azərbaycan İnqilab Komitəsinin qərarı ilə “xidməti zərurətlə” əlaqədar Bakıya çağırılır, 14 yanvar 1921-ci ildən etibarən vəzifəsinin müvəqqəti icrası isə diplomatik nümayəndəlikdə konsulun müavini vəzifəsində çalışan **Rzaqulu Nəcəfova** həvalə olunur.

M.İsrafilov sovet hökumətinin Şərqi siyasətini tənqid etməkdən çəkinməmişdir. O, Şərqdə inqilabi hərəkətin istisnasız milli xarakter daşımalı olduğuna, rus “Qızıl Ordu əsgərlərinin süngüsü” ilə həmin coğrafiyada kommunizmi yaymağın mümkün olmadığına dair fikirlərini açıq ifadə etmişdir. 1920-ci ilin sentyabr ayında Xalq Xarici İşlər Komissarlığına təqdim etdiyi yazılı məruzəsində də bu mövqeyini ortaya qoymuşdur. Böyük ehtimalla, məhz bu yazılı məruzədən sonra M.İsrafilov mərkəzi partiya nomenklaturasının qara siyahısına düşmüş, müsavətlərə yaxınlıqda ittiham olunmuşdur.

Sovet Azərbaycanının Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinin üzərinə, digər sovet respublikalarının nümayəndəlikləri kimi, Gürcüstandakı daxili siyasi quruluşu dəyişmək məqsədilə yerli bolşeviklərə yardımçı olmaq funksiyası qoyulmuşdu. Gürcüstana sovet qüvvələrinin hərbi intervensiyası başlayanda diplomatik nümayəndə v.i.e. **R.Nəcəfov** Azərbaycan SSR-in Gürcüstandakı diplomatik missiyasının bir çox əməkdaşı ilə birlikdə GDR hüquq-mühafizə strukturları tərəfindən həbs olunmuşdur. Bundan sonra missiyaya müvəqqəti olaraq diplomatik nümayəndəliyin kargüzarı **Mirzə Davud Rəsulzadə** rəhbərlik etmişdir.

Azərbaycan SSR-in Gürcüstan Demokratik Respublikasındakı diplomatik nümayəndəliyi struktur olaraq Diplomatik, İnformasiya və Konsulluq şöbələrinə bölünmüşdü. Nümayəndəliyin nəzdində Azərbaycanın Poçt, Teleqraf və Yollar Komissarlığının, həmçinin Əmək Komissarlığının Qaçqınlar şöbəsinin nümayəndəlikləri fəaliyyət göstərirdi. Həm diplomatik nümayəndəliyin, həm də onun nəzdindəki qurumların əməkdaşlarının böyük bir hissəsi qeyri-azərbaycanlılardan ibarət idi. AS-SR-in Gürcüstan Demokratik Respublikasındakı diplomatik missiyasının tərkibinin formalaşmasına müəyyən dərəcədə Gürcüstan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsi də cəlb olunmuşdu. Belə ki, adıçəkilən təşkilatdan missiyaya işə qəbul olunmaları üçün vəsatət məktubları ilə namizədlər təqdim olunur və həmin vəsatətlər qismən təmin olunurdu.

Müxtəlif dövrlərdə müvəqqəti olaraq missiyaya rəhbərlik etmiş **Ə.Sadiqov**, **R.Nəcəfov** və **M.D.Rəsulzadə** ilə yanaşı, AXC-nin Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyində də çalışmış **Mirəli Talışinski**, **Şəmsəddin Qacar** və **Fətəli Axundov**, eləcə də Gürcüstan Müsəlmanlarının Milli Şurasının sədri vəzifəsini tutmuş **Əlimirzə Nərimanov**, **Ələkbər Seyfi**, **Bağır Rzayev**, **İsmayıl İsmayılov**, **İbrahim Zeynalov**, **Nadir İbrahimov**, **Ələkbər Abbasov**, **Nağı Bağirov** ASSR-in Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinin məsul vəzifə tutan türk-müsəlman əsilli əməkdaşları idilər. AXC diplomatik missiyasında hərbi attaşenin köməkçisi olan **Ə.Əsgərov** ASSR-in nümayəndəliyində də eyni sahə üzrə çalışmış, adyutant vəzifəsini tutmuşdur.

M.İsrafilovdan sonra Azərbaycan SSR-in Gürcüstandakı diplomatik nü-

mayəndəliyinə təqribən 40 gün rəhbərlik edən R.Nəcəfov bütün işgüzar fəaliyyətini Sovet Rusiyasının diplomatik təmsilçisi ilə razılaşdırmaq barədə təlimatlandırılmışdı. Azərbaycan SSR-in diplomatik nümayəndəliyinin strukturu da RSFSR diplomatik nümayəndəliyinin strukturuna uyğunlaşdırılırdı və bu səbəbdən Azərbaycan SSR missiyasında ştatların ixtisar edilməsinə göstəriş verilmişdi. 1921-ci ilin başlanğıcında diplomatik missiyanın əməkdaşlarının sayı onun nəzdində fəaliyyət göstərən dövlət qurumlarının nümayəndəliklərinin hesabına xeyli artsa da, həmin ilin fevral ayından etibarən kəskin ixtisarlara aparılmışdı.

Azərbaycan SSR-in Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyi əvvəlcə **Qanovskaya küç. 7 (indiki Qalaktion Tabidze küç.)**, 1921-ci ilin əvvəlindən isə Tiflisin türk-müsəlman məhəlləsində **Vorontsov küçəsi 47-də (indiki V.Qorqasali küç.)** yerləşən Sayad xanım Yadigarovaya məxsus binanın ikinci mərtəbəsində 10 otaqdan ibarət 320,775 m² ümumi istifadəyə yararlı ölçüyə malik mənzildə iqamət edirdi.

Gürcüstanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra – 1920-ci ilin mart ayında Azərbaycan SSR-in Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyi Azərbaycan SSR-in Gürcüstan SSR İnqilab Komitəsi yanında Səlahiyyətli Nümayəndəliyi adlandırılır və AXC-nin Ənzəli şəhərində vitse-konsulu vəzifəsini tutmuş **Məhəmməd Xəlilov** səlahiyyətli nümayəndə, **Mirzə Davud Rəsulzadə** isə onun müavini təyin edilirlər.

21 may 1921-ci ildə ASSR xalq xarici ticarət komissarının təlimatına əsasən İstanbula yola düşən M.Xəlilov həmin gün imzaladığı əmrə səlahiyyətli nümayəndə qismində öz vəzifələrinin icrasını müavini M.D.Rəsulzadəyə həvalə edir. M.Xəlilov bundan sonra bir daha diplomatik vəzifəyə qayıtmayaraq, paralel olaraq icra etdiyi ASSR Xalq Xarici Ticarət Komissarlığının Gürcüstandakı nümayəndəsi vəzifəsində çalışmağa davam edir.

1921-ci ilin iyul ayında M.D.Rəsulzadə Azərbaycan SSR-in Türkiyədəki səlahiyyətli nümayəndəliyinə I katib vəzifəsinə göndərilir. Ondan sonra Azərbaycan SSR-in Gürcüstan SSR-dəki səlahiyyətli nümayəndəliyinə müvəqqəti rəhbərlik edən **Rzaqulu Nəcəfov** 15 avqust 1921-ci ildə səlahiyyətli nümayəndə vəzifəsinə təyin olunur.

Azərbaycan SSR-in Gürcüstandakı səlahiyyətli nümayəndəliyində bundan öncə ASSR-in diplomatik nümayəndəliyində çalışmış **Mirəli Talışinski, İsmayıl İsmayılov, Əlimirzə Nərimanov, Şəmsi Qacar, Ələkbər Seyfi, Fətəli Axundov, Nadir İbrahimov, Nazirə xanım Şah-Mirzə və Əsgər Əsgərovla** yanaşı, **Ağa Əfəndiyev** və **Məmmədtağı Tağıyev** kimi azərbaycanlı əməkdaşlar məsul vəzifələrə cəlb olunmuşdular. Sonradan ASSR-in Türkiyədəki səlahiyyətli nümayəndəliyinə təyinat almış **Ə.Əsgərovu** tutduğu adyutant vəzifəsində AXC-nin GDR-dəki diplomatik missiyasında bərabər çalışdıqları həmkarı **Davud Ağalarov** əvəz etmişdir.

1921-ci ilin dekabr ayından etibarən Azərbaycan SSR-in Gürcüstan SSR-də səlahiyyətli nümayəndəliyinin və onun nəzdindəki qurumların bağlanması prosesinə start verilir, ştatları ixtisar olunan əməkdaşlara işsizlik sığortası ödənişi edilir, nümayəndəliyin inventar siyahısının tərtib olunması üçün daxili komissiya yaradılır, avtomobillər və digər bahalı mallar Bakıya Xalq Xarici İşlər Komissarlığının sərən-

camına göndərilir. Səlahiyyətli nümayəndəlik bağlandıqdan sonra onun heyətindən R.Nəcəfov ASSR-in Təbrizdə konsulu, Ə.Nərimanov isə ASSR-in Buxara Xalq Sosialist Respublikasında səlahiyyətli nümayəndəsi vəzifəsini tuturlar.

1918-ci ilin noyabr ayında Qara dəniz hövzəsində yerləşən və həmin dövrdə Osmanlının nəzarətində olan Batum şəhərində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin diplomatik təmsilçiliyi – konsulluğu təsis edilmişdir. Bu zərurət Batumun yerləşdiyi Acarıstan bölgəsinin Cənubi Qafqaz regionu üçün strateji əhəmiyyətindən, Azərbaycanın Osmanlı və Qərb ölkələri ilə iqtisadi-ticarət əlaqələrini, əsasən, bu şəhərdəki liman vasitəsilə həyata keçirməsi reallığından qaynaqlanırdı.

Azərbaycanın Batumda konsulu vəzifəsinə Batumun baş karantin həkimi doktor **Mahmud bəy Əfəndiyev (Mahmud bəy Əfəndizadə)** təyin edilmişdi. 1919-cu ilin yanvar ayının 1-də – Batum bölgəsi artıq ingilislərin nəzarətinə keçəndən sonra dr. M.Əfəndiyevin yaşadığı **Vladıqafqaz//Vladikavkazskaya küçəsi 4 (indiki Parnavaz Mepe küç.)** ünvanında rəsmi fəaliyyətə başlayan konsulluqda katib vəzifəsində doktor **Əziz bəy Qədimbəyov**, kargüzar vəzifəsində isə **Səfvət əfəndi Ağayev** çalışırdı. 1920-ci ilin aprel ayında AXC Xarici İşlər Nazirliyinin dəftərxanasının direktor müavini **Abdulla bəy Sübhanverdiyev//Sübhanverdiyev (Abdulla bəy Divanbəyoğlu)** Batumdakı diplomatik missiyaya vitse-konsul vəzifəsinə təyinat almışdı.

M.Əfəndiyev konsul qismində öz funksional vəzifələrinin icrasına olduqca fəal başlayaraq Azərbaycanın maraqlarının təmin olunması və nüfuzunun artırılması üçün böyük səylər göstərmiş, Batum şəhərində və bütövlükdə Acarıstanda, eləcə də ətraf bölgələrdə cərəyan edən siyasi-ictimai proseslərin nəbzini tutmağa çalışmış, bu barədə Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinə davamlı olaraq bilgi vermiş, Batumun türk-müsəlman icması ilə sıx ünsiyyət qurmağa müyəssər olmuşdur.

Təyinatının ilk günlərində Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinə ünvanladığı məktublarda Mahmud bəy İrəvan və ətraflarından Gümrü və Axalkələyə köçmüş, ancaq oraları da tərk etmək məcburiyyətində qalaraq Batumda sığınacaq tapmış müsəlman qaçqınlara yardım göstərilməsi üçün maddi vəsait ayrılmasını, həmçinin Batumda dolaşan müəyyən şayiələrə istinad edərək, Azərbaycanda baş verən daxili siyasi proseslər və ölkənin progressiv inkişafı barədə mütəmadi şəkildə məlumatlandırılmasını xahiş edirdi.

Azərbaycana aid yüklərin Batum limanında qəbul edilməsi və yola salınması, nəqliyyat vasitələri, xüsusən yük vaqonları və vaqon-sisternlərlə bağlı mübahisələrin tənzimlənməsi, diplomatik kuryer və poçtla əlaqədar məsələlərin nizama salınması sahəsində konsulluq mühüm rol oynamışdı.

Azərbaycan hökumətinin Batum həbsxanasında saxlanılan Bakı fətehi – Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuri Paşanın və həmin ordunun tərkibindəki V Qafqaz Piyada Diviziyasının komandanı Mürsəl Paşanın azadlığa qovuşdurulması üçün gizli planlarının hazırlanıb icra edilməsinə Batumdakı konsul M.Əfəndiyev də yaxından cəlb olunmuşdu. Eyni zamanda paşaların məhbəsdə heç bir korluq çəkməmələri üçün Batumdakı konsulluq vasitəsilə tədbirlər görülmüşdü.

1919-cu il may ayının 30-da AXC-nin Batumdakı konsulluğunun statusu

yüksəldilərək baş konsulluğa çevrilmiş, konsul **dr. Mahmud bəy Əfəndiyev** isə müvafiq olaraq baş konsul vəzifəsinə təyin olunmuşdur.

Baş konsul M.Əfəndiyevin siyasi fəallığı, yerli müsəlman əhalisinin haqq və hüquqlarının qorunması istiqamətində gərgin fəaliyyəti Acarıstan bölgəsinə iddialı olan Gürcüstan hökumətinin ciddi narahatlığına səbəb olurdu. Batumun heç bir ölkənin tərkibində olmadan neytral statusa malik şəhər kimi qalmasına çalışan Azərbaycanın mövqeyini həyata keçirməyə səy göstərən baş konsul M.Əfəndiyevin fəaliyyəti GDR hökuməti tərəfindən açıq-aşkar antigürcü təbliğatı kimi dəyərləndirilmişdi. Bununla bağlı Gürcüstan xarici işlər naziri Y.Gegeçkori tərəfindən Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinə etiraz notası göndərilmişdi.

Dr. Mahmud bəy Əfəndiyev Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra da – 1920-ci ilin 8 iyulunadək, yəni Batum Gürcüstan Demokratik Respublikasının nəzarətinə keçənədək bu şəhərdə Azərbaycanın diplomatik missiyasına rəhbərlik etmiş, faktiki olaraq həm də Sovet Azərbaycanının Batumda ilk və son baş konsulu olmuşdur. GDR hakimiyyəti Batumda bərqərar olduqdan sonra o, hökumətə qarşı silahlı dəstə yaratmaq ittihamı ilə gürcü hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən həbs olunmuş, baş konsulluğun fəaliyyəti dayandırılmışdır.

1920-ci il 1 sentyabrda Azərbaycan SSR-in Batumda diplomatik təmsilçiliyi konsulluq statusunda fəaliyyətini bərpa etmişdir. Konsul vəzifəsini rəsmən 1 sentyabrdan, faktiki olaraq isə 28 sentyabrdan daha əvvəl AXC-nin Krimda konsul agentı, Kubanda diplomatik missiyasının rəhbərinin müavini və Azərbaycan SSR İnqilab Komitəsinin İranda səlahiyyətli nümayəndəsinin müavini vəzifələrində çalışan **Şeyxəli Hüseynov (Şeyxəli Hüseynzadə)** tutmuşdur. 20 sentyabrda M.Əfəndiyev baş konsul qismində diplomatik fəaliyyətinin 1920-ci il üzrə sənədlərini aktla Ş.Hüseynova təhvil vermişdir.

Ş.Hüseynov Batumda işə başladığı ilk günlərdən konsulluğun maddi-texniki bazasının gücləndirilməsinə xüsusi diqqət ayırmış, eyni zamanda Azərbaycan vətəndaşlarının qeydiyyatı və müvafiq sənədlərlə təmin olunması məsələlərini ön plana çəkmişdir.

Konsulluq özünün əsas funksiyasından başqa Azərbaycan SSR hökumətinin ticarət əməliyyatlarını da icra edirdi. Bu əməliyyatlar neft məhsullarının realizə edilməsindən, malların alınıb Azərbaycana göndərilməsindən ibarət idi. Batumda ASSR-in ticarət-maliyyə nümayəndəliyi də fəaliyyət göstərirdi. Şəhərin **Olqa//Olqinskaya küç. 31 (indiki Vaxtanq Qorqasali küç.)** ünvanında 5 otaqlı mənzildə yerləşən həmin nümayəndəliyə **Böyük Axundov** rəhbərlik edirdi.

ASSR-in konsulluğu **Şepelev küç. 25-də (indiki Vaja Pşavela küç.)** yerləşirdi və 4 otaq, 4 zirzəmidən ibarət idi. Ş.Hüseynovun Batum vilayətinin rəhbərliyi qarşısında konsulluq və ticarət nümayəndəliyinin eyni binada yerləşməsi zərurətini əsas gətirərək həmin müəssisələr üçün sabiq konsul dr. M.Əfəndiyevin ailəsinin yaşadığı, Poznyak soyadlı vətəndaşa məxsus Vladikavkazskaya küç. 4 (indiki Parnavaz Mepe küç.) ünvanında yerləşən binanın ayrılması yönündə cəhdləri nəticə verməmişdir.

1920-ci ilin sonlarında M.İsrafilovla bərabər Ş.Hüseynov da eyni qarayaxma dalğasının qurbanı olur. Bakıya – Rusiya Kommunist Partiyasının Qafqaz Bü-

rosuna göndərilmiş sənəddə Ş.Hüseynovun arvadının ASSR-in Tiflisdəki diplomatik nümayəndəsi M.İsrafilovun arvadı və konsulluğun hələ Bakıda ikən sovet xüsusi xidmət qurumları tərəfindən izlənilmiş yüksək vəzifəli əməkdaşı **Əbdüləli Əmircanovla** birlikdə Trabzona getdikləri bildirilirdi. Eyni zamanda dolaşan şayiələrə görə, Ş.Hüseynovun M.İsrafilovla birlikdə Gürcüstan hüddudlarını tərk etməyə hazırlaşdıqları qeyd olunurdu. Sözügedən sənəddə yazılanlara tez bir zamanda reaksiya verilir, M.İsrafilov kimi, Ş.Hüseynov da təcili Bakıya çağırılır. Batumda konsul vəzifəsinin icrası Azərbaycanın Tiflisdəki diplomatik nümayəndəliyinin kargüzarı **Mirzə Davud Rəsulzadəyə** həvalə olunur və o, 20 yanvar 1921-ci ildə aktla konsulluğun sənədlərini Ş.Hüseynovdan qəbul edir.

1921-ci il 16 fevraldan 17 martadək Azərbaycan SSR-in Batum konsulluğu əməkdaşları Gürcüstan Demokratik Respublikasının hökuməti tərəfindən həbs olunduğu üçün bağlı olmuşdur. Konsulluğun heyətinin həbsi Gürcüstanın sovet respublikaları ilə müharibəsi ilə əlaqələndirilirdi.

Acarıstanda sovet hakimiyyəti elan olunduqdan sonra Azərbaycan SSR-in Batumdakı konsulluğu fəaliyyətini bərpa edir və faktiki olaraq ona konsulun müavini vəzifəsinə tutan **Paşa (Əlipaşa) Sultanov (Sultanzadə)** rəhbərlik edir. ASSR-in Gürcüstanda səlahiyyətli nümayəndəsinin müavini vəzifəsinə təyin olunmuş M.D.Rəsulzadə paralel olaraq konsulluğun işinə də nəzarət edirdi.

14 aprel 1921-ci ildən Azərbaycan SSR-in Batumdakı konsulluğunun apardığı ticarət əməliyyatları və konsulluq nəzdindəki Ticarət şöbəsi Azərbaycan SSR Xalq Xarici Ticarət Komissarlığının ("Azvneştorg") Batumdakı səlahiyyətli nümayəndəsinin sərəncamına keçmişdi. Bundan sonra konsulluğun işi, əsasən, pasport vəsiqələrinin verilməsindən, Azərbaycan SSR vətəndaşlarının maraqlarının qorunmasından, xüsusən onların yaşayış və ticarət məkanlarının, eləcə də digər əmlaklarının rekvizisiyası, mülkiyyətlərinə zərər yetirilməsi, qeyri-qanuni həbs olunmaları, qeyri-qanuni ödənişlər və s. məsələlərdə hüquqlarının təmin olunmasından, siyasi və digər səbəblərdən xaricdə olan Azərbaycan vətəndaşlarının vətənə qayıtmalarına təşviq edilməsi və bunun üçün əlverişli şəraitin yaradılması, ASSR vətəndaşlarının və hərbi mükəlləfiyyətliyə qeydiyyatdan alınması, Azərbaycana və xaricə gedənlərə buraxılış sənədinin verilməsi (Azərbaycan SSR-in Tiflisdəki səlahiyyətli nümayəndəliyinin təlimatı ilə), vətənə dönməyə qərar verənlərə köməklik göstərilməsi, Tiflisdəki səlahiyyətli nümayəndəliyə və Xalq Xarici İşlər Komissarlığına xarici qəzet və informasiya materiallarının göndərilməsindən ibarət idi. 15 may 1921-ci ildən konsulluqda kargüzarlıq Azərbaycan türkcəsində aparılır; xarici müəssisələrə sənədlər rus dilinə tərcüməsi ilə birlikdə göndərilirdi.

Əbdüləli Əmircanov, Səlim Qolov (Cəmiləoğlu) və xanımı **Lidiya Qolova (Cəmiləoğlu), Şükrü Süleymanzadə, Oskar Abbasov, Yusif Qazızadə** ASSR-in Batum konsulluğunda məsul vəzifələri icra etmişdirlər. 1921-ci ilin oktyabrından **Rəşid İsmayilov** konsulluğun informasiya şöbəsinə rəhbərlik edir. Həmin ilin sonlarına yaxın **Paşa Sultanov** diplomatik missiyaya konsul vəzifəsinə təyin olunur.

Azərbaycan SSR-in Batum konsulluğu fəaliyyətə başladığı ilk aydan nəzdin-

dəki Ticarət şöbəsinin 8 əməkdaşı ixtisar olunmuş və GDR-in süqutunadək sözügedən şöbənin 11 əməkdaşı ilə birlikdə 27 nəfərlik heyətə malik olmuşdur. Gürcüstanın sovetləşməsindən sonra da ixtisarlar davam etmiş, 5 nəfər Ticarət şöbəsi olmaqla konsulluğun 12 əməkdaşı ixtisar olunmuş, onlardan 3-ü “Azvneştorg”-un Batumdakı nümayəndəliyinə keçirilmişdir. Bundan sonra ləğv edilməsindən 6-8 ştatla fəaliyyət göstərən konsulluq əməkdaşlarının məvəcibləri inflyasiya ilə əlaqədar üç dəfədən çox artırılmışdır.

1921-ci il 13 dekabrda Azərbaycan SSR xalq xarici işlər komissarının Batumda səlahiyyətli nümayəndəsi vəzifəsi təsis olunmuş və bu vəzifəyə **Rəşid İsmayılov** təyin edilmişdir. Səlahiyyətli nümayəndə vəzifəsi təsdiq olunduqdan 10 gün sonra – 23 dekabr 1921-ci ildə ASSR-in Batum şəhəri və vilayətində konsulluğunun ləğvi, onun əvəzinə Azərbaycan SSR-ni təmsil etmək hüququnun səlahiyyətli nümayəndəyə verilməsi barədə qərar qəbul olunmuşdur. Konsul P.Sultanov və səlahiyyətli nümayəndə R.İsmayılov arasında təhvil-təslim işləri aparıldıqdan sonra 1 yanvar 1922-ci ildən etibarən konsulluq fəaliyyətini dayandırmışdır.

Səlahiyyətli nümayəndənin aparatı dəftərxana müdiri, makinaçı, sürücü və xadimə ştatları ilə komplektləşdirilmişdi. Dəftərxana müdiri vəzifəsini **Nikolay Slo- yev** tuturdu. Səlahiyyətli nümayəndənin dəftərxanası ləğv edilmiş konsulluğun iqamət etdiyi **Şepelev küç. 25** ünvanında yerləşirdi.

Həmin dövrdə “Azittifaq” (Azərbaycan SSR İstehlak Cəmiyyətləri İttifaqı), “Azneft” (Azərbaycan Neft Komitəsi) və “Azərtac”-ın Batum şöbələri fəaliyyət göstərirdi. “Azərtac”-ın (Azərbaycan Teleqraf Agentliyi) Batum şöbəsi 2 ştat vahidindən (müdir və müxbir) ibarət idi; müdir vəzifəsini **R.İsmayılovun** özü, müxbir vəzifəsini isə ləğv edilmiş konsulluğun türk (Azərbaycan) dilində yazışmalar üzrə karguzarı **Şükrü əfəndi Süleymanzadə** tuturdu. “Azittifaq”-ın nümayəndəliyinə **Makinski**, “Azneft”-in nümayəndəliyinə **Rüstəmbəyov** rəhbərlik edirdi.

12 mart 1922-ci ildə Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan sovet respublikaları de-fakto bağlı olduqları Sovet Rusiyasının təlimatı ilə birləşərək Zaqafqaziya Sosialist Sovet Respublikaları Federativ İttifaqını yaratdıqdan bir müddət sonra Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Şurasının toplantısında Azərbaycanın Buxara Xalq Sovet Respublikası istisna olmaqla bütün sovet respublikalarında səlahiyyətli nümayəndəlikləri ləğv edilir. R.İsmayılovun səlahiyyətləri Azərbaycan SSR-in Ali İqtisadi Şurasının Acaristandakı səlahiyyətli nümayəndəsi **Musa Əliyevə** həvalə olunur.

Gürcüstan Demokratik Respublikasının Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti yanında Diplomatik Nümayəndəliyi **Nikoloz (Nikolay) Kartsivadzenin** başçılığı altında Bakı şəhəri yadelli işğalçılardan azad olunduqdan qısa müddət sonra – 1918-ci ilin oktyabr ayından etibarən fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Həmin il 8 oktyabrda N.Kartsivadze diplomatik nümayəndə statusunda vəzifələrinin icrası üçün Bakıya gəlmiş və həmin gün AXC xarici işlər nazirinin qəbulunda olmuşdur.

N.Kartsivadze Azərbaycana təyinatından bir ay sonra Gürcüstanın “Sakartvelos respublika” rəsmi dövlət qəzetinə müsahibəsində “dövlətin rifahı və dirçəlməsi üçün bitib-tükənməyən sərvətlərə, maddi zənginliklərə” malik olan Azərbaycanın

böyük gələcəyinə inandığını, bu respublikada həm rəsmi dairələrin, həm də əhalinin geniş kütləsinin Gürcüstana qarşı mehriban və səmimi qonşuluq əhvali-ruhiyyəsində olduğunu vurğulayaraq Gürcüstanın təmsilçisi kimi ölkəsinin Azərbaycanla mehriban qonşuluq münasibətlərini daha da möhkəmləndirməyə çalışacağını söyləyirdi.

Təxminən bir illik fəaliyyəti dövründə N.İ.Kartsivadze Azərbaycanla mehriban qonşuluq münasibətlərini daha da möhkəmləndirməyə çalışmış, dövlət rəsmilərinin səfərlərini təşkil və müşayiət etmiş, mətbuata müsahibələrində ümumqafqaz konfransı, Gürcüstanın müttəfiq dövlətlər, Rusiya və Azərbaycanla münasibətləri, regionda bolşevizm meyillərinin artması və s. məsələlərə dair mövqeyini ifadə etmişdir. İki ölkə arasında mədəni və iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdirilməsi, gömrük, dəmir yolu və poçt-teleqraf ittifaqının yaradılması, Gürcüstan vətəndaşlarının üzləşdikləri problemlərin həll olunması onun fəaliyyətinin əsasını təşkil etmişdi.

Gürcüstanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəliyi nəzdində Maliyyə, Sənaye və Ticarət, Yollar və Ərzaq nazirliklərinin və digər qurumların nümayəndələrindən ibarət xüsusi əmtəə mübadiləsi komitəsi yaradılmış, diplomatik nümayəndəyə iki ölkə arasında iqtisadi xarakterli müqavilələrin və razılaşmaların imzalanması hüququ verilmişdi.

Gürcüstanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəliyi təsis olunduğu ilk aylardan etibarən üç diplomat, iki hərbi, beş texniki heyət üzvü olmaqla 10 nəfərlik tərkibdə fəaliyyət göstərirdi. Nümayəndəlikdə müşavir//diplomatik nümayəndənin müavini vəzifəsini tutan dr. **Qriqol Alşibaya**, Konsulluq və İnformasiya bölməsinin müdiri **Levan Tumanışvili** yüksək rütbəli diplomatik heyətə daxil idilər; polkovnik-leytenant **Konstantin Marqanadze** Gürcüstan Hərbi Nazirliyinin nümayəndəsi, **Aleksandr Abxazi** isə xüsusi tapşırıqlar üzrə aşağı rütbəli zabit idi.

Diplomatik Nümayəndəliyin nəzdində fəaliyyət göstərən hərbi attaşe aparatını 1919-cu ilin fevral ayından hərbi attaşe vəzifəsini daşıyan polkovnik **Vasili Karqaleteli** ilə onun poruçik rütbəli köməkçiləri **Zaldatanov** və **Orbeliani** təmsil edirdilər. V.Karqaleteli 15 iyul 1919-cu ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ordusu sıralarına hərbi xidmətə keçmiş, ondan sonra Gürcüstanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəliyi nəzdində hərbi attaşe vəzifəsini polkovnik **Anton Natsvalov** tutmuşdur.

1919-cu ilin oktyabr ayında N.Kartsivadze Azərbaycanda diplomatik nümayəndə vəzifəsindən azad olunur və həmin ilin dekabrında Gürcüstan xarici işlər nazirinin müavini vəzifəsinə təyin olunur, onun öncəki vəzifəsi isə müavini **Qriqol Alşibayaya** etibar edilir.

GDR-in Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində ikinci diplomatik nümayəndəsi Q.K.Alşibaya sələfi kimi təxminən bir illik fəaliyyəti dövründə gərgin və dəyişkən beynəlxalq şəraitdə iki ölkə arasında artıq təməli qoyulmuş siyasi, iqtisadi, hərbi və mədəni sahədə əməkdaşlığın əlaqələndirilməsini uğurla davam etdirmişdir. Ənənəvi diplomatik fəaliyyəti ilə yanaşı, Bakıda təşkil olunan müxtəlif səpkili tədbirlərdə aktiv iştirakı ilə diqqəti cəlb edən Q.K.Alşibaya Azərbaycanla Ermənistan arasında hərbi toqquşmaların qarşısının alınması istiqamətində də fəallıq göstərmişdir.

Q.Alşibayanın rəhbərliyi dövründə diplomatik nümayəndəlikdə **Aleksandr**

Abxazi İnformasiya şöbəsinin müdiri, Bakı 1 sayılı real məktəbinin sabiq fransız dili müəllimi **Porfiri Dgebuadze** işlər müdiri, **Georgi Liadze** katib, **Levan Tumanışvili** konsul agent, **Şalva Caparidze** konsulluğunun katibi vəzifələrini tuturdular. Diplomatik nümayəndəlik nəzdində Gürcüstan Dövlət Nəzarəti İdarəsinin nümayəndəsi vəzifəsi mövcud olmuş, həmin vəzifədə **Artemon Qoletiani** çalışmışdır. Nümayəndəliyə ticarət agent (Gürcüstan Təchizat Nazirliyinin nümayəndəsi) **Andrey Kalandadze** də təhkim olunmuşdu.

Gürcüstan Demokratik Respublikasının Azərbaycan hökuməti yanında diplomatik nümayəndəliyi fəaliyyətə başladığı gündən 1919-cu ilin 1 yanvarınadək **Qoqol küçəsi 9-da** (indiki **Qoqol küç. 17-19, Şəmsi Əsədullayevin evi**), ondan sonra isə Tiflis Zadəgan Torpaq Bankının **Staro-poliseyskaya küç. 20** (indiki **Yusif Məmmədəliyev küç. 34**) ünvanında yerli bəkililər arasında “Qrifonlu ev” kimi tanınan ikimərtəbəli malikanə tipli binada iqamət etmişdir.

1919-cu ilin iyul ayında Gürcüstan Demokratik Respublikasının Bakı şəhərində ayrıca konsulluğu təsis olunmuş və konsul vəzifəsinə **Konstantin Mikeladze** təyin edilmişdir. Konsulluğun əməkdaşları Azərbaycanda həbs cəzası çəkən gürcü məhbuslarla mütəmadi görüşlər keçirmiş, onların qarşılaşdıqları problemlər barədə hesabatlar hazırlamışdılar. Konsul K.Mikeladze həmçinin Bakıdakı Gürcü Milli Şurasına sədrlik etmişdir.

1920-ci il yanvar ayının 15-dən Gürcüstanın Azərbaycanda daha bir konsulluq müəssisəsi – Ağstafada (Saloğlu stansiyasında) konsulluq agentliyi fəaliyyət göstərməyə başlamışdı. Konsul agent vəzifəsinə **Qriqori Dzeladze** təyin olunmuşdu. Q.Dzeladzenin əsas vəzifəsi Gürcüstana gedən qatar sənişinlərini ölkəyə giriş sənədi ilə təmin etməkdən ibarət idi.

Azərbaycan 1920-ci ilin 27 aprel tarixində bolşevik istilasına uğradıqdan sonra da Gürcüstanın diplomatik nümayəndəliyi **dr. Qriqol Alşibayanın** rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərməkdə idi. Nümayəndəlik gürcü vətəndaşları ilə yanaşı, Fransa, Britaniya, ABŞ, Polşa, Yunanıstan kimi qərb dövlətlərinin vətəndaşlarının maraqlarını qorumaq səlahiyyətinə sahib olmuşdu.

Bolşeviklərin hakimiyyətinin ilk günlərində Sovet Azərbaycanı ilə Gürcüstan Demokratik Respublikası arasında münasibətlər hamar olmamış, sərhəd bölgələrində sovet və gürcü ordu hissələri arasında qısamüddətli hərbi toqquşmalar baş vermiş, hətta Gürcüstan diplomatik nümayəndəliyinin başçısı və məsul əməkdaşları həbs edilmişdilər. Q.K.Alşibaya 27 gün həbsdə saxlandıqdan sonra 1920-ci il 29 mayda azadlığa buraxılmış və iki ölkə arasında Ağstafa müqaviləsinin hazırlanmasına cəlb olunmuşdur. Bu müqavilə imzalandıqdan iki gün sonra – 14 iyun 1920-ci ildə ASSR xalq xarici işlər komissarı ilə görüşmüş Q.K.Alşibaya Gürcüstanın ASSR-də ilk diplomatik nümayəndəsi kimi faktiki olaraq tanınmışdır. Bundan sonra fəaliyyət göstərdiyi dörd aya yaxın müddətdə Q.K.Alşibaya AXC hökuməti ilə əməkdaşlıqda və qeyri-leqal fəaliyyətdə ittiham olunub təqiblərə və repressiyaya məruz qalan Gürcüstan vətəndaşlarının hüquqlarının müdafiəsi, həbsdə olanların azadlığa buraxılması, Azərbaycanda xidmət edən gürcü zabıt və əsgərlərinin vətənə yola salınmasında səy-

lərini əsirgəməmişdir. Azərbaycan sovet hakimiyyəti tərəfindən üç yüksək rütbəli gürcü zabitanın güllələnməsi, eləcə də Gürcüstan vətəndaşlarına qarşı sərt münasibət ilə bağlı ASSR XXİK-ə kəskin etirazını bildirmişdir. Bundan başqa, AXC dönməindən gündəmdə olan Zaqatala məsələsinin öz ölkəsinin xeyrinə həll olunması üçün açıq və məxfi fəaliyyət göstərmişdir.

Azərbaycan SSR dönməində GDR-in Bakı şəhərindəki konsulu vəzifəsinə bu respublikanın Petroqrada şəhərindəki sabiq konsulu **Petre Çinicişvili** təyin edilmişdir. Bu təyinatdan bir müddət sonra konsulluğa baş konsulluq statusu verilmiş və P.Çinicişvilinin vəzifəsi bu dəyişikliyə uyğun yüksəldilmişdir. Baş konsulluğun əsas iş həcmi buraxılışların verilməsi və gürcü təbəəilərin ASSR-də elan olunmuş səfərbərlikdən azad olunmasından ibarət olmuşdur.

Şalva Amirecibi, Akaki Yemelyanov, Semyon İaşvili, Silvester Qaqua, Vasili Xuçua, Nikolay Karnibadze və Qriqori Kazaxaşvili GDR-in Azərbaycan SSR-dəki diplomatik nümayəndəliyinin, **Levan Tumanışvili, Qriqori Qvaramadze, Georgi Liadze, Nikolay Qvaramadze, İlya Ququşvili, Platon Tavartğıladze və Nikolay Loladze** isə baş konsulluğunun məsul vəzifəli əməkdaşları idilər.

Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Şurasının sədri N.Nərimanov Tiflisə səfər etdikdən sonra 19 sentyabr 1920-ci ildə ASSR hökuməti Gürcüstanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəlik və baş konsulluğunun fəaliyyətinə artıq rəsmi icazə verilmişdir.

Həmin dövrdə diplomatik nümayəndəlik **Qoqol küçəsinin Birja//Birjevaya küçəsi (indiki Üzeyir Hacıbəyli küç.) ilə kəsişməsində** yerləşmiş, diplomatik nümayəndəliklə eyni binada yerləşən baş konsulluğa giriş **Birjevaya küç. 36** ünvanından olmuşdur.

1920-ci ilin oktyabr ayında Q.Alşibaya tutduğu diplomatik nümayəndə vəzifəsindən istefa verir. Onun səlahiyyətlərini qısa müddətdə müvəqqəti əsaslarla əvəlcə baş konsul **P.Çinicişvili**, daha sonra müşavir **Şalva Amirecibi** icra edirlər.

GDR hökumətinin 13 noyabr 1920-ci il tarixli qərarı ilə Gürcüstanın Azərbaycan SSR-dəki diplomatik nümayəndəliyi səlahiyyətli nümayəndəlik adlandırılır və bu ölkənin Sovet Rusiyasındakı sabiq diplomatik nümayəndəsi **Qabriel (Qabo) Xundadze** Azərbaycanda səlahiyyətli nümayəndə təyin edilir.

RSFSR-in diktəsi altında Sovet Azərbaycanı ilə ölkəsi arasında münasibətlərin kəskinləşdiyi bir şəraitdə təxminən üç ay fəaliyyət göstərən səlahiyyətli nümayəndə Q.Xundadze əsas diqqəti Gürcüstan Respublikasının və onun vətəndaşlarının maraqlarının təmin olunmasına yönəltmişdir. Heç bir əsas olmadan həbs edilmiş Gürcüstanın Azərbaycandakı səlahiyyətli nümayəndəliyinin iki katibi, Gürcüstan Dəmir Yolları idarəsinin agentləri və qatarlarının sərbəst buraxılması, heç bir məhkəmə-istintaq icraatı aparılmadan XI ordunun Xüsusi şöbəsi tərəfindən onlarla Gürcüstan Respublikası vətəndaşının güllələnməsinə etiraz, neft məhsullarının Azərbaycan ərazisi vasitəsilə Gürcüstana nəqlinin dayandırılması barədə RSFSR-in qərarına münasibət, Gürcüstan sərhədlərinə sovet qoşunlarının yığılması hallarına, qonşu sovet respublikalarının qeyri-dost davranışlarına diqqət çəkilməsi və s. səlahiyyətli

nümayəndəni məşğul edən başlıca məsələlər sırasında yer alırdı. Azərbaycanla dəmir yolu konvensiyasına dair danışıqların aparılması Gürcüstan tərəfindən Q.Xundadzeyə həvalə olunmuşdu.

1920-ci ilin dekabr ayında həm GDR-in Bakı şəhərindəki baş konsulluğu, həm də Ağstafadakı konsulluq agentliyi fəaliyyətlərini dayandırmış və səlahiyyətli nümayəndəlik Gürcüstanın Azərbaycanda yeganə təmsilçi orqanına çevrilmişdir. Bundan sonra konsulluq funksiyasını, əsasən, səlahiyyətli nümayəndəliyin ASSR-də Gürcüstan Vətəndaşlarının Şəxsi və Mülkiyyət Hüquqları şöbəsi həyata keçirmişdir. Həmin şöbəyə keçmiş baş konsul P.Çinicişvili müşavir rütbəsində rəhbərlik etmişdir.

Gürcüstanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra az müddətdə fəaliyyət göstərmiş Gürcüstan SSR-in Azərbaycan SSR-də səlahiyyətli nümayəndəliyinə **S.M.Jənti** başçılıq edirdi.

Faktoloji materialların, 1918-1922-ci illərə aid rəsmi yazışmaların və dövrün mətbuat yazılarının müqayisəli təhlili göstərir ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gürcüstandakı və Batum şəhərindəki, Gürcüstan Demokratik Respublikasının isə Azərbaycandakı diplomatları öz ölkələrini layiqincə təmsil etmiş, hökumətlərinin müsbət imicinin formalaşdırılmasına çalışmış, diplomatik etiket qaydalarına riayət etmiş və akkreditə olduqları ölkənin qanunlarına hörmətlə yanaşmış, ikitərəfli və çoxtərəfli görüşlərdə, eləcə də beynəlxalq konfranslarda fəal iştirak etmiş, ölkələri adına müqavilə və sazişlər bağlamış, iqamət etdikləri şəhərlərdə yerləşən siyasi, hərbi və diplomatik missiyalarla, eləcə də yerli ictimaiyyətin nümayəndələri ilə əməkdaşlıq əlaqələri qura bilmiş, bir sözlə, beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya ixtisası üzrə ali təhsilə malik peşəkar kadrlar olmasalar belə, öz vəzifələrinin öhdəsindən uğurla gəlmişdirlər. Azərbaycan və Gürcüstan sovet respublikalarının diplomatik və səlahiyyətli missiyaları daha çox Sovet Rusiyasının səlahiyyətli nümayəndəliyinin təsiri altında olmuş, müstəqil diplomatik fəaliyyət yürüdə bilməmişdirlər.

ƏLAVƏLƏR

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gürcüstanda diplomatik nümayəndəsi M.Y.Cəfərovun “Sakartvelos respublika” qəzetinə müsahibəsi¹

Dünən bizim qəzetin əməkdaşının Azərbaycan Respublikasının Gürcüstan hökuməti yanında diplomatik nümayəndəsi Məmməd Yusif Cəfərovla aşağıdakı məsələlərə dair söhbəti oldu:

Neft məsələsi

Azərbaycan və Gürcüstan arasında neft məsələsinin tənzimlənməsi ilə bağlı mən hələ ki öz hökumətimdən rəsmi məlumat almamışam, ancaq özəl mənbələrdən eşitmişəm ki, Gürcüstan nümayəndəsi ilə mənim hökumətim arasında danışıqlar yekunlaşıb və neftə dair müqavilə artıq imzalanıbdır. Müqaviləyə görə, bu ilkin dövrlərdə Gürcüstan üçün gündə bir qatarla 21 sistern neft göndərilməlidir.

Osmanlı üçün isə hər gün 1 qatarla 24 sistern neft göndərilməlidir. Əlbəttə ki, bu nə Gürcüstanın, nə də Osmanlının ehtiyaclarını qarşılamaq üçün tam kifayət etmir. Ancaq Bakıdan neftin gətirilməsi üçün saysız-hesabsız texniki maneələri nəzərə almaq lazımdır. Birincisi – neft kəmərləri sıradan çıxıbdır və onları təmir etmək üçün vaxt lazımdır, ikinci maneə – sisternlərin çatışmazlığıdır. Hələ mən Zaqafqaziyanın ticarət-sənaye komissarı olan zaman bizdə sisternlər çatışmırdı. Birtəhər bu məsələni nizama salmaq üçün bütün imkanlardan istifadə edirdim, çünki cəbhəyə (I Dünya müharibəsi cəbhəsinə – F.V.) başqa cür nefti daşımaq mümkün deyildi, ancaq çox zaman mənim vasitəçiliyim səhrada oxuyan quşun səsi kimi nəticəsiz qalırdı. İndi isə sisternlərin sayı, təbii ki, daha da azalıb. Gürcüstana daha çox neft gətirilməsinə imkan verməyən səbəblər bax bunlardır. Fikirlərimizi daha açıq ifadə etsək, bütün bu maneələr prinsipial deyil, texniki xarakterlidir. Mən qəti əminəm ki, Gürcüstan və Azərbaycan arasında bu və ya digər məsələlərdə prinsipial xarakterli anlaşılmazlıqlar, ümumiyyətlə, olmayacaq.

Bakıda ərzaqla bağlı vəziyyət

Biz Bakını alanda ən əsas məsələlərdən biri ərzaqla təminat məsələsi idi. Ərzaq məsələlərinin qaydaya salınması hər zaman böyük önəm daşıyır, məhz ona görə Bakının indiki rəhbərləri vətəndaşların həyatını asanlaşdırmaq üçün səylərini əsirgəmirlər. Ərzaq məsələləri İlyuşkinin rəhbərliyi altında şəhər özünüidarəetməsinə həvalə olunubdur. Çörək və digər azuqə məhsullarının qiyməti artıq aşağı düşübdür.

¹“Sakartvelos respublika” („საქართველოს რესპუბლიკა“) qəz., 1918, 26 oktyabr, № 75, s. 3.

Osmanlı ordusu Dərbənddə

Osmanlı ordusu tərəfindən Dərbəndin alınması doğrudur, ancaq osmanlıların Dərbənddən şimala doğru hərəkət edib-etməyəcəyi barədə heç nə deyə bilmərəm. Bu barədə heç bir məlumatım yoxdur.

Bakının keçmişi və bugünkü vəziyyət

Bakı alındıqdan sonra, təəssüf ki, Tiflisin bəzi qəzetlərində çox qərəzli və saxta məlumatlar dərc olunur. Daha artığını deyərdim, mənim cavab notamda qeyd olunduğu kimi, bu məlumatlar Zaqafqaziyada, xüsusən də müsəlmanlar və ermənilər arasında bizim və hamı üçün zəruri olan mehriban qonşuluq münasibətlərinin bərqərar olmasına mühüm dərəcədə maneəçilik törədir.

Təəssüf ki, dedi-qodu və bizə qarşı nifrət dolu qəzetlər var. Bu sözlərin təsdiqi kimi istəyirsinizsə, aşağıdakı nümunəni götürək: Bakının alınması ilə bağlı kim bilir nələr yazmayıblar və vaxtaşırı indi də yazırlar! Guya ki qəsdən öndə kürdlərin (böyük ehtimalla türklərin – F.V.) dəstələrini Bakıya buraxıblar və onlara üç gün vaxt veriblər ki, bu müddət ərzində talanlar və ermənilərin qırğınını törətsinlər.

Azərbaycan Respublikasının Gürcüstan hökuməti yanında diplomatik nümayəndəsi kimi tam rəsmi bəyan edirəm ki, bütün bunlar yalandır.

Mən qəsdən iki həftə əvvəl Bakıya getdim ki, şəxsən Bakıya baxım və şəhərin dağıdılması barədə şayiələri yerində yoxlayım.

Mənim ailəmin yaşadığı Krasno-Krestovı küçəsini (indiki Şeyx Şamil küç. – F.V.) Tiflisdə yayılmış şayiələrə görə, tamamilə dağıdılmış vəziyyətdə görməli idim, ancaq mən bu küçədə heç bir dəyişiklik müşahidə etmədim. Bir çox Bakıdan qaçmış şəxs şəxsi söhbət zamanı, eləcə də mətbuatda və leksiyalarda öldürülmüş ermənilərin sayı barədə minlərlə şişirdilmiş şayiələr yayırlar. Bu şişirdilmiş say onlara ona görə lazımdır ki, guya, həqiqətən, mümkün qədər çox erməni öldürə bilmələri üçün bilərəkdən türklərin şəhərə birinci buraxıldığına cəmiyyəti inandırсынlar.

Həqiqətdə isə hadisələrin inkişafı tam başqa cür cərəyan edirdi:

Osmanlı və Azərbaycan qoşunlarının əlinə keçmədən əvvəl şəhərin özündə böyük toqquşmalar gedirdi. Bakının müdafiəçiləri Musa Nağıyevin dəniz sahilindəki küçədə (“Naberejnaya”) yerləşən evinin önünə pulemyotlu maşın qoymuşdular və Osmanlı ordusuna bu cür müqavimət göstərirdilər. Belə hallara şəhərin başqa-başqa küçələrində də rast gəlinirdi. Ona görə də hər iki tərəfdən çox sayda adam yaralandı və öldürüldü, lakin burada bəzilərinin qeyd etdiyi say həddən artıq abardılıb-şişirdilibdir.

Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi tanınması məsələsi

Bu məsələ barədə son zamanlarda mənim heç bir məlumatım yoxdur, sadəcə bilirəm ki, bu məsələnin tezliklə həll olunması üçün lazım olan yerdə zəruri tədbirlər görülür. Bu baxımdan mənim bizim gənc respublikaların işinin müsbət həll olunacağına heç bir şübhəm yoxdur. Bizim niyyətimiz demokratik xarakterlidir, başqa millətlərin sıxışdırılmasını istəmirik və Vilsonun notasının 14 maddəsindən heç birinə qarşı çıxmırıq. Ona görə də bu baxımdan biz sakitik. Ancaq bütün bunlara baxmayaraq,

yenə də bizim müstəqil, azad həyatımıza qarşı düşmən kəsilənlər olacaq. Onda biz əlimizdə silah Azərbaycanın suverenliyini, azadlığını və milli firavanlığını qorumağa çalışacağıq.

2. Gürcüstanın Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində diplomatik nümayəndəsi N.İ.Kartsivadzenin “Sakartvelos respublika” qəzetinə müsahibəsi²

Dünən Gürcüstanın Azərbaycan Respublikasında diplomatik nümayəndəsi N.İ. Kartsivadzenin bizim qəzetin əməkdaşı ilə söhbəti olmuşdur. N.İ.Kartsivadze cəmi bir neçə gündür ki, Bakıdan Tiflisə qayıdıb. Söhbətin məzmunu burada imkan daxilində geniş işıqlandırılıb, çünki Bakıda baş vermiş hadisələr və Bakının bugünkü vəziyyəti ilə tanışlıq baxımından, fikrimizcə, bu böyük əhəmiyyət kəsb edir. Cənab N.İ. Kartsivadze ilə birlikdə Tiflisə Bakıdan bu şəxslər gəlmişlər: Şimali Qafqaz Dağlıları İttifaqının maliyyə naziri və Milli Şurasının sədri cənab Cabaqiyev, Gürcüstan diplomatik nümayəndəsinin şurasının üzvü cənab Tolstonoqov və cənab Kipiani (“Dövlət Nəzarəti”nin nümayəndəsi), “Azərbaycan Dəmir Yolları”nın rəhbəri cənab Teymur bəy Məlik-Aslanov və onun qardaşı. Bütün bu şəxslər Tiflisə xüsusi qatarla gəlirlər.

Gəlmə səbəbləri

Cənab Cabaqiyev və Teymur Məlik-Aslanov Tiflisə Gürcüstan hökuməti ilə razılaşdırılmış şəkildə Gürcüstan, Azərbaycan və Dağlılar Respublikası arasında əlaqələrin qaydaya salınması barədə məsələnin həlli üçün gəlirlər.

Bakı şəhərində bugünkü vəziyyət

N.Kartsivadze qeyd etdi ki, mart və sentyabr hadisələrindən sonra şəhərə normal həyat qayıdır, neft mədənləri rayonlarında iş aşağı temple də olsa, yenidən başlayır. Düzdür, şəhərdə ərzaq az da olsa, yenə də ticarət aparılır.

Azərbaycan hökuməti şəhərdə normal həyatın heç cür pozulmaması üçün sərt tədbirlər görmüşdür və öz məqsədinə çatmışdır. Bu gün Bakıda qarət, hansısa qayda-qanunsuzluq və ictimai qarğışalara yer yoxdur.

Mart və sentyabrda zərər

Təəssüflə qeyd etməliyəm ki, həm marta, həm də sentyabrda baş vermiş hadisələrdə ölənlərin sayı və maddi ziyan çoxdur. Nə bir, nə də o biri halda bu rəqəmin dəqiq sayını deyə bilmərəm, ancaq hesab edirəm ki, Tiflis qəzetlərində sentyabrda ölənlərin sayının 20-25 min olması barədə göstərilənlər həqiqətə yaxındır.

Tam qəti şəkildə deyirəm ki, Osmanlı, eləcə də Azərbaycan nizami ordusu Bakı şəhərində tar-marda və sakinlərin qırğınında iştirak etməyiblər. Açıq görünür ki, sent-

² “Sakartvelos respublika” („საქართველოს რესპუბლიკა“) qəz., 1918, 7 noyabr, № 85, s. 2 və 8 noyabr, № 86, s. 2.

yabr ayında Bakıda baş vermiş fəlakət artıq kortəbii xarakter almışdır.

Maddi zərər həm neft mədənləri rayonunda, həm də şəhərin özündə çoxdur.

Bakıda neftin miqdarı

Bakıda hazırda 100 milyon pud neft var. Azərbaycan hökuməti bu nefti başqa ölkələrdən zəruri ərzaq məhsulları ilə dəyişmək üçün istifadə etməyi nəzərdə tutur. Bildiyim qədər, Azərbaycan hökuməti Rusiyaya ona bundan əvvəl və şübhəsiz ki, bu gün də lazım olan miqdarda neft saxlayıb verməlidir.

Gürcüstan üçün neftin göndərilməsi və müqavilə məsələsi

Öz hökumətimiz adından biz Azərbaycan Respublikasının nümayəndələri ilə 2 saziş üzərində işləyirik. Birincisi, Gürcüstan Respublikası ərazisindən keçən məhsullarla bağlı, misal üçün, neft Gürcüstan üzərindən Ukraynaya, Osmanlıya və ümumilikdə Qərbi Avropaya göndərilməlidir. İkincisi, mal-ərzaq dəyişdirilməsi və ümumi iqtisadi məsələlərlə bağlıdır. Ümid edirik ki, tezliklə bu sazişlər tam hazırlanıb qüvvəyə minəcəkdir. Ancaq bu baş verənə qədər və Gürcüstan Bakıdan neft alana qədər (bu barədə Azərbaycan hökuməti artıq prinsipial razılığını bildirib) Bakıdan gündə 21 sistern neft göndərilməsi qərara alınmışdır, 100 sistern artıq göndərilib və təyin olunma məntəqəsinə çatmışdır. Qalanını da göndərirlər. Bura göndəriləsi neftdən 50 sistern lazımi sayda parovoz olmadığı üçün dolu halda Bakı stansiyasında gözləyir. Bu vəziyyətin nizama salınması üçün Gürcüstan hökuməti bütün zəruri tədbirləri görübür. Bundan başqa onu da unutmamalıyıq ki, neft kəmərləri böyük sürətlə düzəldilir və yaxın gələcəkdə onlar vasitəsilə Tiflisdə nefti qəbul edə biləcəyik.

Azərbaycanın gələcəyi

Azərbaycan Respublikasının heç bir şübhə yoxdur ki, böyük gələcəyi var. Onun nefti, pambığı, mis mədənləri, balıqyetidirmə yerləri və sairə maddi zənginlikləri var. Şübhəsiz ki, dövlətin rifahı və dirçəlməsi üçün bitib-tükənməyən qaynaq var. Bütün bunlara onu da əlavə etmək lazımdır ki, Bakı-Culfa dəmir yolu istifadəyə veriləndən sonra Şimali Qafqazdan və ümumiyyətlə, Rusiyadan İrana ən yaxın yol Bakıdan keçəcəkdir və bu da respublikanın paytaxtı Bakı şəhəri və bütövlükdə dövlət üçün çox önəmlidir. Bütün bunları nəzərə alsaq, bizim üçün aydın olar ki, Azərbaycanın gələcək rifahı təmin olunubdur.

Gürcüstan və Azərbaycan

Bakıda Gürcüstanın diplomatik nümayəndəsi olaraq cəmi bir aydır yaşayıram və bu müddət ərzində mənim müşahidələrim açıq şəkildə onu təsdiq etdi ki, həm yüksək idarəetmə və ali dairələr, həm də respublika sakinlərinin geniş kütləsi Gürcüstana qarşı mehriban və səmimi qonşuluq əhvali-ruhiyyəsindədir. Mən Gürcüstanın nümayəndəsi kimi Azərbaycan hökumətinin köməyi ilə bu mehriban qonşuluq münasibətlərini daha da möhkəmləndirməyə çalışacağam...

Sentyabr ayında baş vermiş qarışıqlıq zamanı gürcülərin, belə deyək, fiziki cəhətdən itkiləri az olubdur. Bəlli olur ki, öldürülənlərin 4-ü tam təsadüf nəticəsində

gürcü olmuşdur. Ancaq Bakı gürcülərinə böyük maddi ziyan dəymişdir. Bir çox gürcü ilk başlarda korluq çəkirdi, Azərbaycan hökuməti onların ağır vəziyyəti barədə xəbər tutdu və Gürcü Milli Şurasına 50 000 rubl verdi.

Deyilməlidir ki, Bakıdan vətəninə qayıtmaq arzusunda olan gürcülərin sayı kütləvi hal aldı. Mən bunu həm mart, həm də sentyabrda Bakı sakinlərinin, o cümlədən gürcülərin ümumilikdə çox əziyyət çəkməsi ilə əlaqələndirirəm. Onlar fiziki və mənəvi cəhətdən çox yorulublar. Öz vətənlərinə qayıdan gürcülərə Azərbaycan hökuməti çox diqqət göstərüb və göstərməkdə davam edir. Onların gediş haqları imkan daxilində güzəştli şərtlərlə təmin olunur.

Bakıda ərzaq problemi

Ərzaq Nazirliyi bu olduqca çətin və önəmli məsələnin həlli üçün bütün imkanlardan istifadə edir. Ümumilikdə, yenə bahaçılıqdır. Bu son vaxtlarda ilkin tələbat mallarına qiymətlər nisbətən aşağı düşüb və demək olar ki, Tiflis qiymətlərinə uyğundur.

Bakıda bolşeviklərin taleyi

Ümumiyyətlə, bolşeviklər və onların liderləri barədə Bakıda israrla təkrarlayırlar ki, onlar Krasnovodskda güllələniblər, ancaq mən şəxsən bu barədə təsdiq olunmuş bir şey bilmirəm.

Biçeraxovun dəstələri

Biçeraxovun biri mən gələndə Petrovskda idi, onun yaxınlığında Osmanlı ordusu dayanmışdı. Petrovskun alınmasını Bakıda hər gün gözləyirdilər. Biçeraxovun ikincisi azsaylı ordusu ilə Nargin adasında idi. Mən orada olanda Biçeraxovların nə biri, nə də o biri tərəfindən Bakıya nümayəndə heyəti göndərilməmişdi.

Azərbaycan dəmir yolunun vəziyyəti

Azərbaycan dəmir yolunda vəziyyət nizama salınıb. Qatarlar mütəmadi olaraq Dərbəndə və oradan da o tərəfə hərəkət edir.

Dərbənddə Almaniya nümayəndə heyəti

Mən gələn zaman general Fon-Der-Qoltsun başçılığı altında Almaniya nümayəndə heyəti orada idi. Mən yalnız burada eşitdim ki, bu nümayəndə heyəti Bakıdan Tiflisə yola düşübdür.

İngiltərə və Azərbaycan

Mən özəl mənbələrdən eşitmişəm ki, İngiltərə Azərbaycan Respublikasına tam yaxşı münasibətdədir. Buna görə də onlar arasında qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq yarana bilər.

Şimali Qafqaz Dağlıları İttifaqı

Şimali Qafqaz Dağlıları İttifaqı və Azərbaycan hökuməti arasında müxtəlif iqtisadi məsələlərə dair razılaşma əldə olunubdur.

Qəzetlərdən bildiyiniz kimi, mənimlə birlikdə Tiflisə Şimali Qafqaz Dağlıları Şurasının maliyyə naziri cənab Cabaqiyev gəlir. Mənim onunla siyasi məsələlər barədə ətraflı söhbətim olmuşdur. Mən bu söhbət nəticəsində əmin oldum ki, Şimali Qafqaz Dağlıları İttifaqı Gürcüstan Respublikası ilə mehriban münasibətdə olmaq istəyir. Başqa cür münasibətin olmasına heç bir əsas yoxdur. Cənab Cabaqiyevin Tiflisə gəlişi və bizim hökumətlə danışıqları vəziyyəti daha da aydınlaşdıracaq və bizim aramızda təbii və sıx ittifaqın yaradılması üçün daha çox şərait yaradacaq.

Azərbaycanda Gürcüstanın diplomatik nümayəndəsi cənab N.İ.Kartsivadze bu günlərdə Bakıya qayıdır.

3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk səfiri (diplomatik nümayəndəsi)

MƏMMƏD YUSİF CƏFƏROV³ (1885 – 1938)

Məmməd Yusif Cəfərov 1885-ci il mart ayının 14-də Bakı şəhərində anadan olmuşdur. 1907-ci ildə Bakıda kişi gimnaziyasını bitirdikdən sonra Moskva Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinə daxil olmuşdur. Moskvada tələbəlik illərində azərbaycanlıların yaratdığı «Azərbaycan etnoqrafik konsert gecələri»nin və «Azərbaycan həmyerlilər təşkilatı»nın rəhbərlərindən olmuşdur.

Moskva Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsini fərqlənmə diplomu ilə bitirən M.Cəfərov “Nikahın şəriət üzrə pozulması” mövzusunda hüquq elmləri üzrə namizədlik dissertasiyasını müdafiə etmişdir. Sonra Bakıya gələrək məhkəmələrin birində vəkil köməkçisi vəzifəsində çalışmağa başlamışdır.

1912-ci ildə Bakı, Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarının müsəlman əhali-si tərəfindən IV Dövlət Dumasına deputat seçilmişdir. M.Y.Cəfərov Dumada Kadet partiyasına qoşulmuşdur. Dumanın V bölməsinin, Müsəlman fraksiyasının, büdcə, köçürmə, sorğu, məhkəmə islahatı, hərbi və dəniz işləri üzrə komissiyalarının üzvü seçilmişdir. Dumadakı çıxışlarında çar hökumətinin Azərbaycanda yeritdiyi müstəmləkəçilik siyasətini tənqid atəşinə tutmuşdur.

M.Əliyev 1917-ci ildə baş vermiş Fevral inqilabından sonra yaradılmış Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinin tərkibində təmsil olunaraq sənaye və ticarət işlərinə rəhbərlik etmişdir. Həmin ilin noyabr ayında yaradılmış Müstəqil Zaqafqaziya hökuməti – Zaqafqaziya Komissarlığında ticarət və sənaye naziri vəzifəsini tutmuşdur. 1918-ci il fevralın 23-də işə başlayan Zaqafqaziya Seyminin üzvü seçilmişdir. 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycanın İstiqlal bəyannaməsini imzalayan 24 nəfərdən biri olmuşdur.

³ M.Qasımlı, E.Hüseynova. Azərbaycanın xarici işlər nazirləri, Bakı, 2003, s. 36-41; L.Şüküroğlu. Cümhuriyyət hökuməti repressiya məngənəsində, I cild, Bakı, 2000, s. 57-94; N.Yaqublu. Cümhuriyyət qurucuları, Bakı, 2018, s. 128-140.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk hökumət kabinetində (28 may – 17 iyun 1918-ci il) ticarət və sənaye naziri vəzifəsini tutmuşdur.

Daha sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gürcüstan Demokratik Respublikası hökuməti yanında diplomatik nümayəndəsi (səfiri) təyin olunmuş və vəzifəsinin icrasına 1918-ci il 26 iyunda başlamışdır. Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəlik Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin ölkə xaricində ilk diplomatik missiyası, M.Y.Cəfərov isə ilk diplomatik təmsilçisi – səfiri idi.

Təqribən 8 ay Gürcüstanda uğurlu və məhsuldar fəaliyyətindən sonra Xalq Cümhuriyyətinin IV hökumət kabinetində (14 aprel – 22 dekabr 1919-cu il) xarici işlər naziri vəzifəsini tutmuşdur. Parlamentin bitərəf üzvü olmuş, daha sonra 1919-cu ilin oktyabr ayında Müsavat Partiyasının sıralarına daxil olmuşdur. 1920-ci fevralında Azərbaycan parlamentinin sədrinin müavini vəzifəsinə seçilmiş, parlament sədri Ə.Topçubaşov Bakıda olmadığı üçün Xalq Cümhuriyyətinin süqutuna qədər bu əsas qanunverici orqanda onun vəzifəsini icra etmişdir.

1920-ci il aprelin 27-də parlamentin son iclasında gərgin müzakirədən sonra hakimiyyətin Azərbaycan Müvəqqəti İnqilab Komitəsinə verilməsi haqqında qərarı imzalamışdır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süquta yetirildikdən sonra Azərbaycan pambıqçılıq və şərabçılıq trestlərində hüquq məsləhətçisi vəzifəsində çalışmışdır.

28 dekabr 1924-cü ildə M.Y.Cəfərov Azərbaycan Fövqəladə Komissiyası (FK) tərəfindən Azərbaycan SSR Cinayət Məcəlləsinin 61 və 68-ci maddələri ilə ittiham olunaraq həbs edilmişdir. Zaqafqaziya FK yanında Xüsusi müşavirə 18.12.1925-ci ildə onun RSFSR-in şəhərlərindəki həbs düşərgələrindən birinə 3 il müddətinə sürgünə göndərilməsi barədə qərar qəbul etsə də, həmin dövrdə Azərbaycan FK-nın sədri M.C.Bağırovun Tiflisdən göndərdiyi 11.03.1926-cı il tarixli şifrəli teleqram əsasında həbsdən azad edilmişdir. Lakin barəsindəki sürgün qərarı ləğv edilmədiyini üçün 1928-ci ildən başlayaraq yenidən sorğu-suala çəkilmiş, həbs oluna biləcəyi ilə təhdid edilmişdir.

M.Y.Cəfərov Bakı mədənlərində mühəndis kimi çalışan Polşa yəhudisinin qızı Yekaterina Frankovna Buxarskaya (1893-cü il təvəllüdlü) ilə ailə qurmuş, onların Xəyalə (1916-cı il təvəllüdlü), Minə (1919-cu il təvəllüdlü) və Məmməd Rauf (1924-cü il təvəllüdlü) adlı övladları olmuşdur. Anası Minəbəyim (1854-cü il təvəllüdlü) Məmməd Yusif bəyin himayəsində yaşamışdır.

M.Y.Cəfərov 1938-ci il mayın 15-də Bakıda vəfat etmiş və Şağan kəndində dəfn olunmuşdur.

4. Azərbaycanın ilk hərbi attaşesi

MƏMMƏD bəy ƏLİYEV⁴ (1882 – 1967)

Məmməd bəy (Məmmədqasım bəy) Hüseyn bəy oğlu Əliyev Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk hərbi attaşesi və xaricdə fəaliyyət göstərən ilk kəşfiyyatçısı idi.

O, 10 fevral 1882-ci ildə Yelizavetpol (Gəncə) şəhərində anadan olmuşdur. Gəncə şəhər məktəbində 8-illik təhsilini bitirdikdən sonra iki il Yelizavetpol Mərzçəkme dairəsində çertyojçu kimi xidmət etmiş, təhsilini 1899-1902-ci illərdə Tiflis Yerölçmə Məktəbində davam etdirmişdir. 1902-ci ildə Sankt-Peterburq Hərbi Topoqrafiya Məktəbinə daxil olmuş və 1905-ci ildə həmin məktəbi 1-ci dərəcə ixtisasla (fərqlənmə ilə) “podporuçik” hərbi rütbəsində bitirmişdir. Bundan sonra hərbi topoqraf kimi hərbi xidmətə qəbul edilərək, Çar Rusiyası, Türkiyə, İran və Fars körfəzində öz ixtisası üzrə fəaliyyət göstərmiş, topoxəritələrinin hazırlanmasında iştirak etmişdir. 29 mart 1908-ci ildə xidmət yeri Tiflisdəki Qafqaz Hərbi Topoqrafiya şöbəsinə dəyişdirilmişdir. 6 dekabr 1914-cü il tarixində ona kapitan hərbi rütbəsi verilmiş və 2-ci dərəcəli Müqəddəs Stanislav ordeni ilə təltif olunmuşdur.

Qafqaz Hərbi-topoqrafiya şöbəsi 1918-ci ildə Zaqafqaziya Hərbi Topoqrafiya şöbəsinə çevrilmiş və M.Əliyev həmin qurumda Azərbaycan bölməsinin rəisi vəzifəsində çalışmışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə 1 dekabr 1918-ci ildə podpolkovnik (polkovnik-leytenant) hərbi rütbəsində Azərbaycan ordusunda həqiqi hərbi xidmətə qəbul edilmiş və Azərbaycan Respublikası Hərbi Nazirliyinin Ümumi Qərargahının Hərbi Topoqrafiya bölməsinin rəisi təyin edilmişdir.

Çox keçmədən Məmməd bəy Əliyev hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarovun 26 mart 1919-cu il tarixli 147 nömrəli əmri ilə Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyi nəzdində hərbi attaşə vəzifəsinə göndərilmiş və Xalq Cümhuriyyətinin süqutuna qədər həmin vəzifədə çalışmışdır. Hərbi nazirin 8 dekabr 1919-cu il tarixli 563 nömrəli əmri ilə polkovnik rütbəsinə layiq görülmüşdür. M.Əliyev Gürcüstanda fəaliyyəti dövründə kəşfiyyat işlərinə də cəlb edilmişdir.

1921-ci ildə Gürcüstanın sovetlər tərəfindən işğalından sonra qısa müddətdə həbsdə olmuşdur.

M.Əliyev 17 aprel 1921-ci il – 25 oktyabr 1924-cü illərdə Qırmızı Ordu qərargahında xidmət etmiş, Hərbi-Topoqrafiya İdarəsinin rəis müavini vəzifəsini tutmuşdur. Həmçinin 1922-ci ildə Azərbaycanın ilk Hərbi-Topoqrafiya Məktəbinin rəisi və müəllimi təyin edilmiş, 1924-cü ildə həmin məktəbin bazasında yaradılmış Topoq-

⁴ M.Mərdanov. Ə.Təhizadə, göstərilən əsər, II cild, s. 400; A.Şahbazov. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun zabıt və hərbi məmurları (tarixi öçerklər), Bakı, 2020, s. 137-138; E.Qoca. Azərbaycan kəşfiyyatı və əks-kəşfiyyatı, Bakı, 2018, s. 24; Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. 10 cildə: IV cild, Bakı, 1980, s. 174-175; Э.Иманов. Мамед Алиев: У истоков военной дипломатии и геодезии Азербайджана, “İrs-Наследие”, 2019, № 1 (97), с. 4-8; № 2 (98), с. 32-36.

rafiya-Geodeziya Texnikumunun (sonradan adı S.Ağamalıoğlu adına Yer Quruluşu və Meliorasiya Texnikumuna dəyişdirilmişdir) direktoru olmuşdur. Eyni zamanda Azərbaycan Dövlət Universitetində geodeziya və topoqrafiya üzrə mühazirələr oxumuşdur. 1925-ci ildə M.Əliyev Politeknik İnstitutuna (daha sonra Azərbaycan Sənaye İnstitutu, hazırkı Dövlət Neft və Sənaye Universiteti) dəvət olunaraq, “Geodeziya” kafedrasının müdiri seçilmiş, daha sonra həmin institutda 1928-1931-ci illərdə direktor müavini olmuşdur. Azərbaycanın geodeziya və topoqrafiya üzrə ilk professoru olmuşdur.

1937-ci ilin repressiya fırtınası elmi-pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olan Məmməd bəydən də yan keçməmişdir. Həmin dövrdə iki il azadlıqdan məhrum olmuşdur. Professor M.Əliyev həbsdən çıxdığı 1939-cu ildən ömrünün sonunadək elmi-pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuş, “Lenin” ordeninə, 1945-ci ildə Azərbaycanın Əməkdar elm xadimi fəxri adına layiq görülmüşdür. O, geodeziya və xəritəçəkmə üzrə 60-a yaxın əsər, 9 dərslik müəllifidir.

Məmməd bəyin Həlimə adlı xanım ilə ailə qurduğu, Nuru, Sevil və Tamara adlı övladlarının olduğu məlumdur.

M.Əliyev 20 iyul 1967-ci ildə Bakı şəhərində vəfat etmişdir.

FOTOMATERIALLAR VƏ ARXIV SƏNƏDLƏRİNİN SURƏTLƏRİ

Azərbaycan və Gürcüstanın ilk respublikalarının elan olunduğu
Zaqafqaziya Seyminin binası

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin
Gürcüstanda ilk diplomatik təmsilçisi
Məmməd Yusif Cəfərov

Gürcüstan Demokratik Respublikasının
Azərbaycanda ilk diplomatik təmsilçisi
Nikoloz Kartsivadze

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin
Gürcüstanda ikinci diplomatik
təmsilçisi **Fariz bəy Vəkilov**

Gürcüstan Demokratik Respublikasının
Azərbaycanda ikinci diplomatik
təmsilçisi **Qriqol Alşibaya**

Tiflis şəhərində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin diplomatik nümayəndəliyinin yerləşdiyi küçələr: **solda** – Besiki (keçmiş David) küçəsinin Rustaveli prospektindən görünüşü; **sağda** – Velyaminov küçəsi (XX əsrin 2-ci dekadası)

Bakı şəhərində Gürcüstan Demokratik Respublikasının diplomatik nümayəndəliyinin yerləşdiyi binalar:
solda – Qoqol küç. 17-19, Şəmsi Əsədullayevin evi;
sağda – Yusif Məmmədli küç. 34
(keçmiş Staro-poliseyskaya küç. 20)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin
Batumi şəhərində baş konsulu
Mahmud bəy Əfəndiyev

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin
Gürcüstanda hərbi attaşesi
Məmməd Əliyev

Mahmud bəy Əfəndiyevin Batumda evinin yerləşdiyi və Azərbaycan diplomatik təmsilçiliyinin fəaliyyətə başladığı Parnavaz Mepe (keçmiş Vladıqafqaz) küçəsi

Azərbaycan SSR konsulluğunun Batumda yerləşdiyi Şepelev (indiki Vaja Pşavela) küçəsi XX əsrin əvvəllərində

Gürcüstan Demokratik Respublikasının Azərbaycan SSR-də səlahiyyətli nümayəndəsi **Qabriel Xundadze**

Azərbaycan SSR-in Gürcüstanda diplomatik nümayəndəsi **Müslüm İsrəfilov**

Azərbaycan SSR-in Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinə müvəqqəti rəhbərlik etmiş **Əkbər Sadıqov**

Azərbaycan SSR-in Gürcüstanda səlahiyyətli nümayəndəsi **Məhəmməd Xəlilov**

Azərbaycan SSR-in
Gürcüstanda diplomatik və
səlahiyyətli nümayəndəliklərinə
rəhbərlik etmiş
Rzaqulu Nəcəfov

Azərbaycan SSR-in Gürcüstanda
diplomatik və səlahiyyətli nümayəndə-
liklərinə, eləcə də Batumdakı
konsulluğuna rəhbərlik etmiş
Mirzə Davud Rəsulzadə

Azərbaycan SSR-in Batumda
konsulu **Paşa Sultanov**

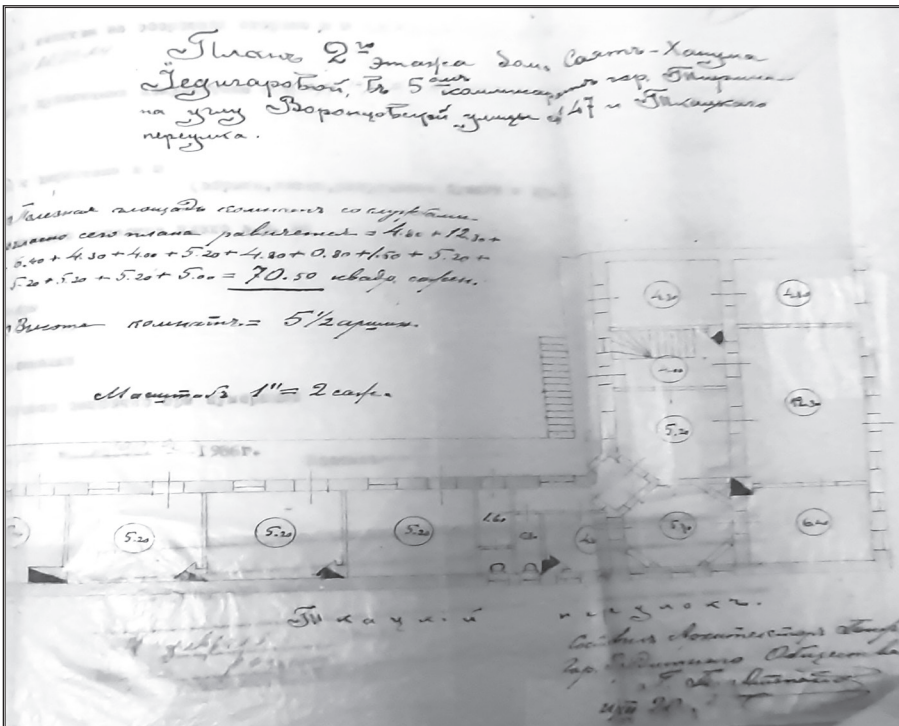
Azərbaycan SSR xalq xarici işlər
komissarının Batumda səlahiyyətli
nümayəndəsi **Rəşid İsmayılov**

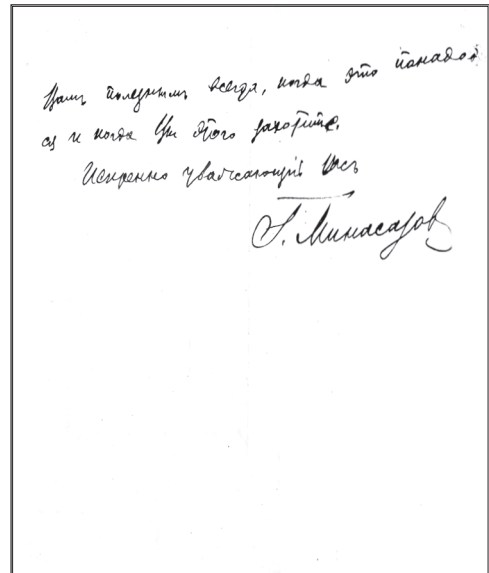
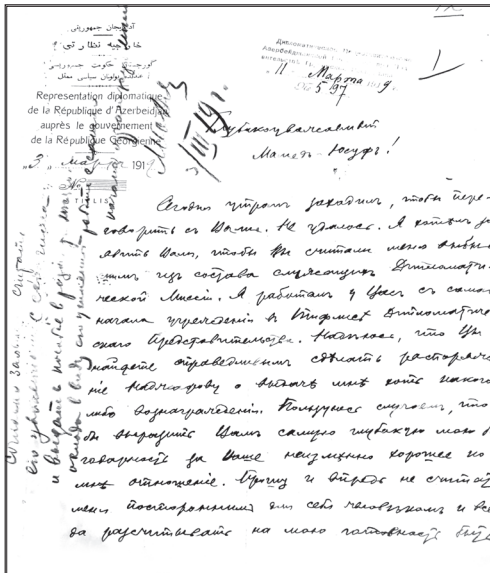
Azərbaycan SSR-in Tiflis şəhərində diplomatik nümayəndəliyinin
fəaliyyət göstərdiyi ünvanlar:

solda – Qalaktion Tabidze (keçmiş Qanovskaya) küçəsi;

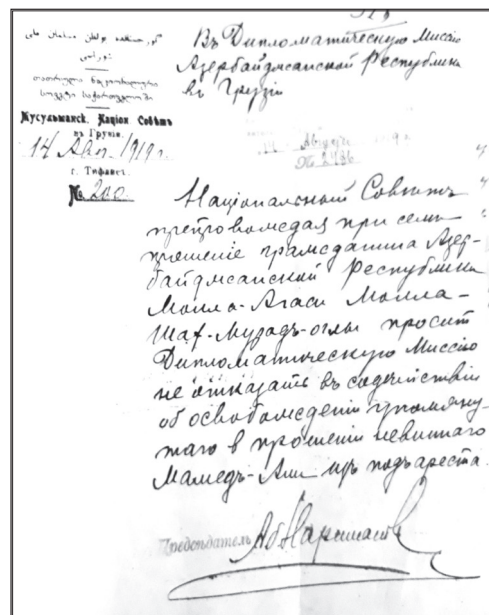
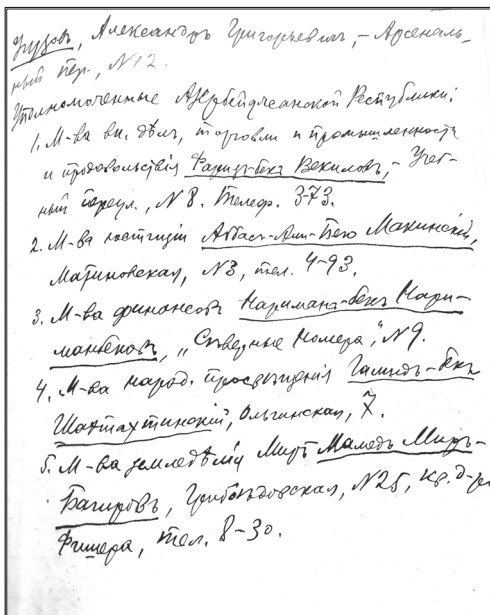
sağda – Vorontsov (indiki Qorqasali) küçəsi (XX əsrin əvvəli)

Azərbaycan SSR-in Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinin Tiflis
şəhərində ən son iqamət etdiyi sahənin (Vorontsov küçəsi № 47, Sayad xanım
Yadigarovaya məxsus binanın ikinci mərtəbəsi) plan-cizgisi
(ARDA, f. 28, s. 1, iş 65, v. 28)

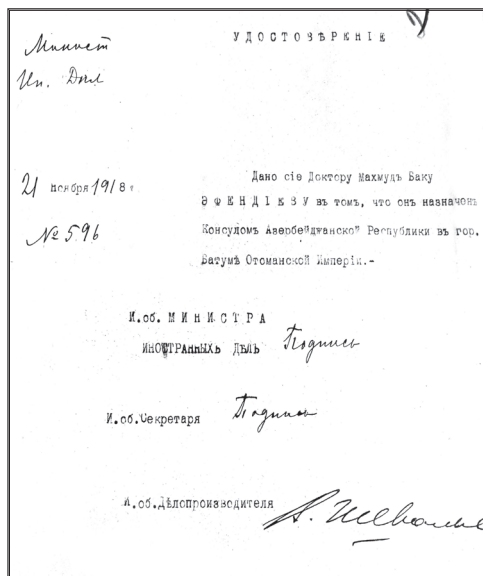
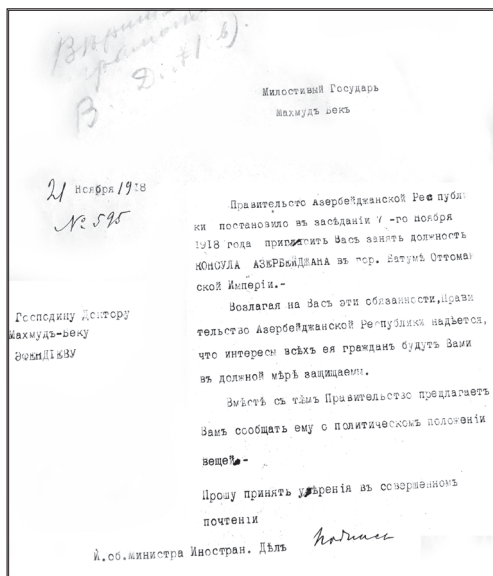

Hüseyn bəy Minasazovun işdən azad olunması xahişi ilə
Məmməd Yusif Cəfərova ərizəsi

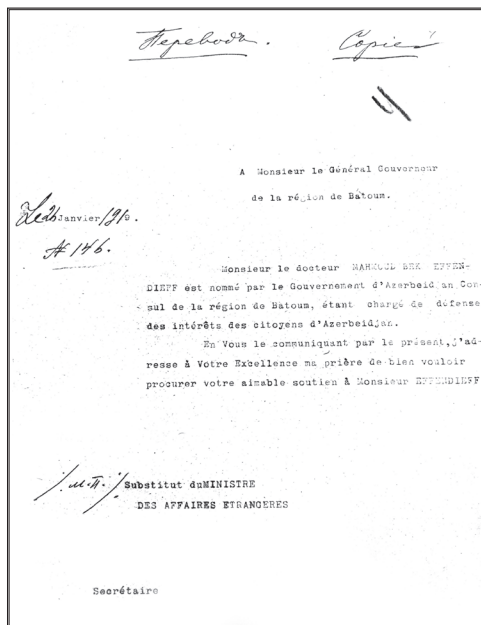
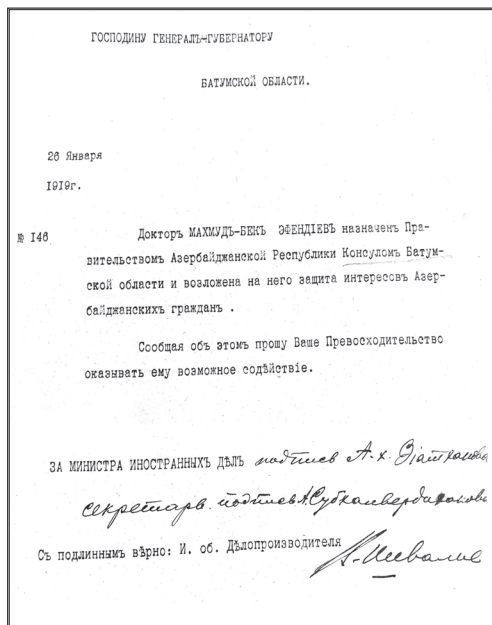
AXC-nin Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinin ünvan kitabçasının bir səhifəsi

Gürcüstan Müsəlmanları Milli Şurasının sədri Əlimirzə Nərimanovun AXC-nin Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinə müraciəti

AXC xarici işlər naziri v.i.e. A.Ziyad-xanovun dr. Mahmud bəy Əfəndiyevə məktubu

AXC Xarici İşlər Nazirliyi tərəfindən Mahmud bəy Əfəndiyevə verilmiş vəsiqə-arayış

AXC xarici işlər naziri v.i.e. A.Ziyadxanovun Batum vilayətinin general-qubernatoruna M.Əfəndiyevin konsul təyin olunmasına dair məktubu

Г-ну Министру Иностранных Дѣлъ Азербейджанской Республики.

944

Предложение Ваше отъ 7-го ноября занять должность консула Азербейджанской Республики въ Батумѣ получило 30 ноября с.г. Отказаться служить съ ей родиной, тѣмъ болѣе вновь рожденной свободной республикѣ, я, никакого нравственнаго права не имѣю и потому считаю своимъ долгомъ довести до Вашего свѣдѣнія, что я, готовъ вездѣ и всюду быть слугой дорогого Азербейджана, какъ долгъ каждаго истиннаго мусульманина въ этотъ критическій моментъ политическаго перерожденія родины. Вѣсть съ тѣмъ доношу до свѣдѣнія Министерства, что официальное открытіе Консульства въ Батумѣ считаю возможнымъ только тогда, когда будетъ дана точная служебная инструкция съ указаніемъ и утвержденіемъ необходимаго штата служащихъ при Консульствѣ, какъ то: секретарь, дѣлопроизводитель-переводчикъ, машинистъ и др. служащие при канцеляріи. Какъ представитель Азербейджанской Республики и желая сох-

ранить достоинство и честь ея, нахожу необходимымъ, въ интересахъ дѣла, оставить консульство на должную высоту, какъ это принято у всѣхъ иностранныхъ государствъ. Для этой цѣли необходимо ускорить присылку надлежавшихъ указаний, по усмотрѣнію Министерства, въ распоряженіе Батумскаго Консула. Въ ожиданіи Вашего отъѣтнаго распоряженія, всетаки интересы всѣхъ гражданъ Азербейджана мною будутъ въ должной мѣрѣ защищены. О политическомъ же положеніи вещей въ этихъ краяхъ мною будетъ сдѣлано особое донесеніе по мѣрѣ выясненія нѣкоторыхъ неопределенныхъ вопросовъ, связанныхъ съ общимъ положеніемъ.

Батумскій Консулъ
Азербейджанской Республики, Докторъ

"2" декабря 1918 года
Гор. Батумъ.

آذربایجان حکومتی
خارجہ وزارت
باتوم کنسول خانسی
République d'Azerbaïdjan
Ministère des Affaires étrangères
Consulat de Batoum
Азербайджанская Республика
Министерство иностранныхъ дѣлъ
БАТУМСКОЕ КОНСУЛЬСТВО

17 февраля 1919 г.

г. Батумъ.

Въ Министерство Иностранныхъ Дѣлъ.

Имѣю честь донести, что Батумское Консульство Азербейджанской Республики начало функционировать съ 1 января /% при помощи предусмотренномъ сметой составѣ служащихъ. Выдаются удостоверенія, временно замѣняющія паспорта, также пропуска для въѣзда въ Азербейджанскую территорию и т.п. Мѣстная и английская власти уведомлены объ открытіи дѣятельности Консульства, а также оповѣщены и граждане и подданные Азербейджанской Республики.

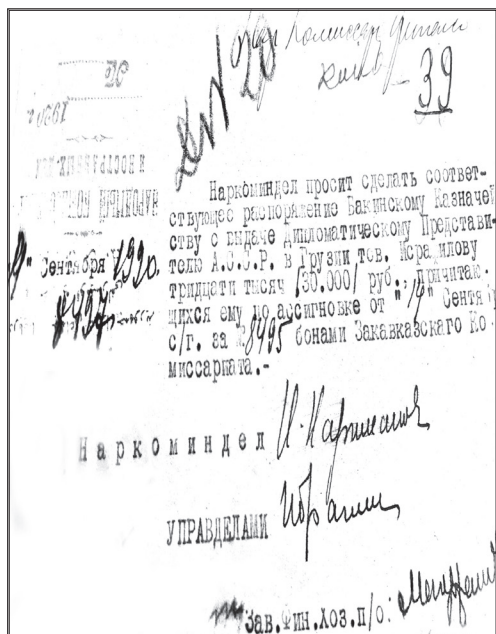
Работа въ Консульствѣ, съ Вашей помощью, на полномъ ходу. Консульство стоитъ на стражѣ всесторонняго принятія мѣръ

для защиты интересовъ гражданъ Азербейджанской Республики.

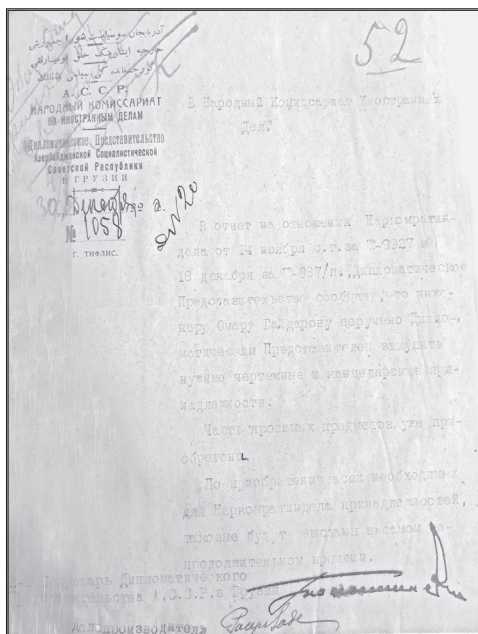
Батумскій Консулъ
Азербейджанской Республики

секретарь

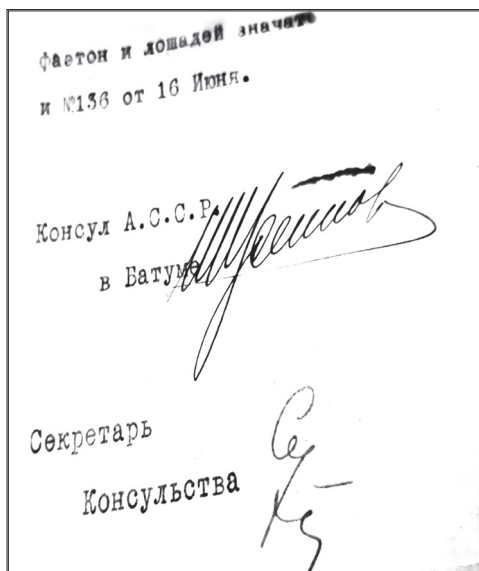
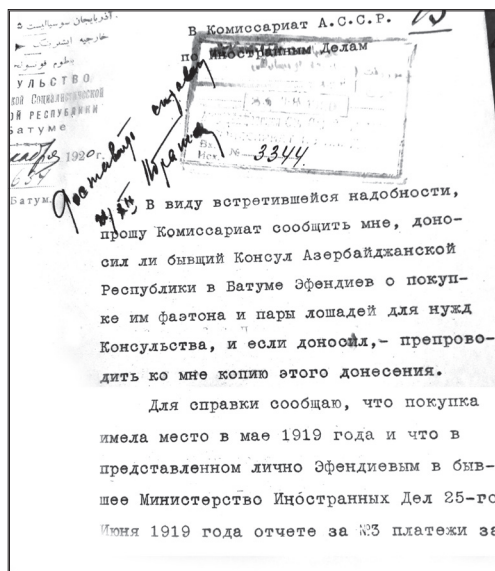
дѣлопроизводитель

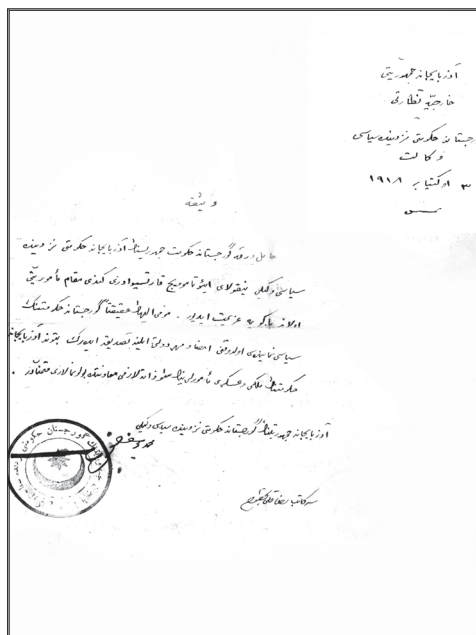
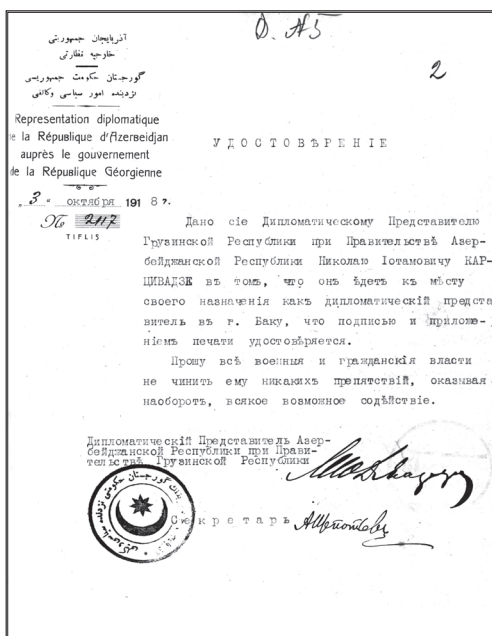
Azərbaycan SSR-in Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi M.İsrafilova maliyyə vəsaiti ayrılması ilə bağlı ASSR XXİK-in məktubu

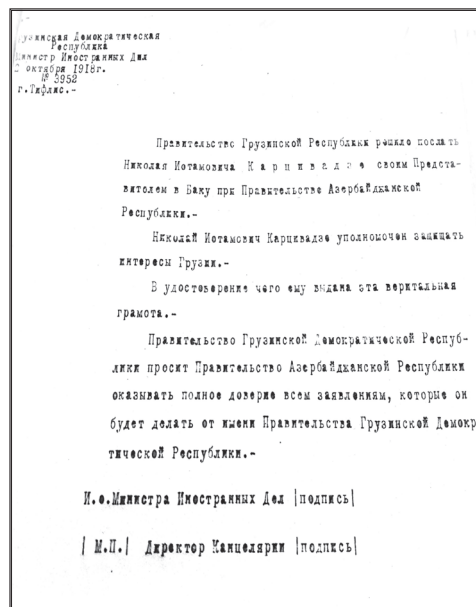
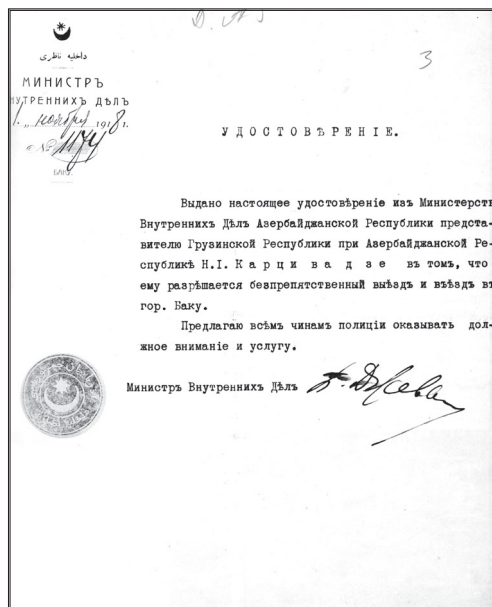
Azərbaycan SSR-in Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyindən ASSR XXİK-ə məktub

Azərbaycan SSR-in Batumdakı konsulu Şeyxəli Hüseynovun ASSR XXİK-ə məktubu

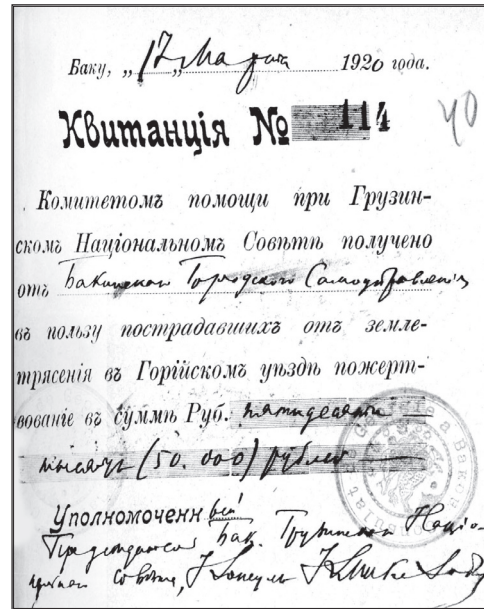
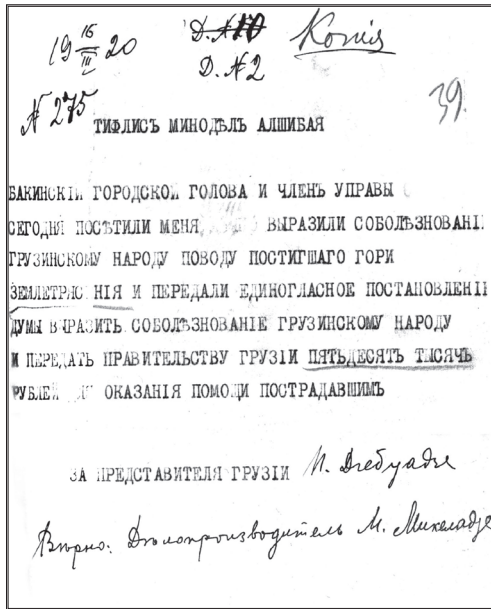

Məmməd Yusif Cəfərov tərəfindən Nikoloz Kartsivadzeyə verilmiş arayış

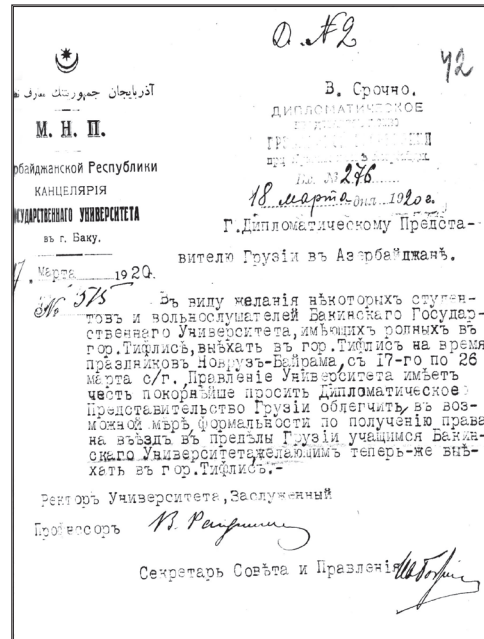
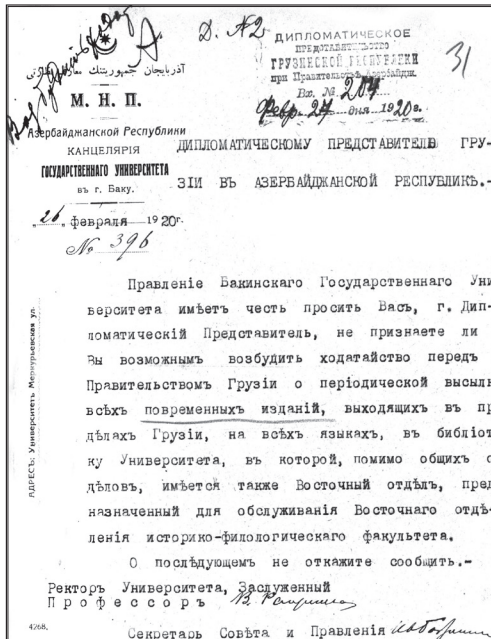

AXC daxili işlər naziri Behbud xan
Cavanşirin imzası ilə N.Kartsivadzeyə
verilmiş vəsiqə-arayış

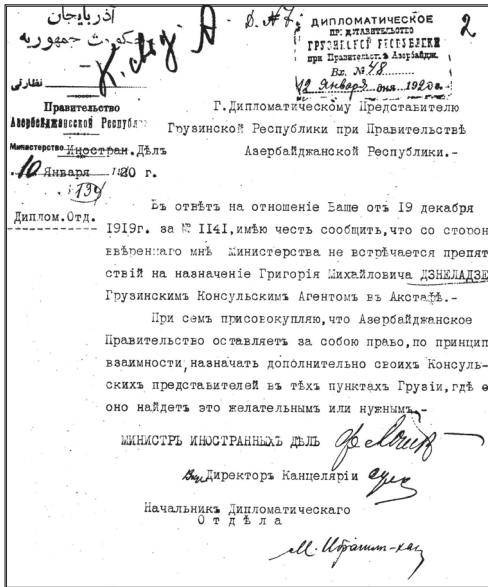
N.Kartsivadzenin Azərbaycanla diplomatik nümayəndə təyin olunması ilə bağlı Gürcüstan XİN-in Azərbaycan XİN-ə məktubu

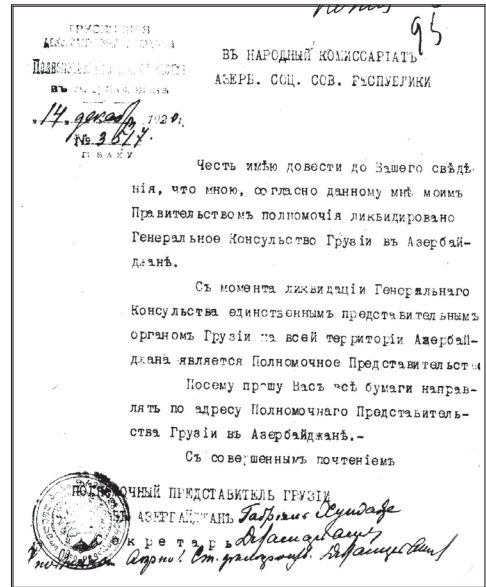
Qori şəhərində baş vermiş zəlzələ ilə bağlı Bakı şəhər özünüidarəetmə qurumunun göstərdiyi maliyyə yardımına dair sənədlər

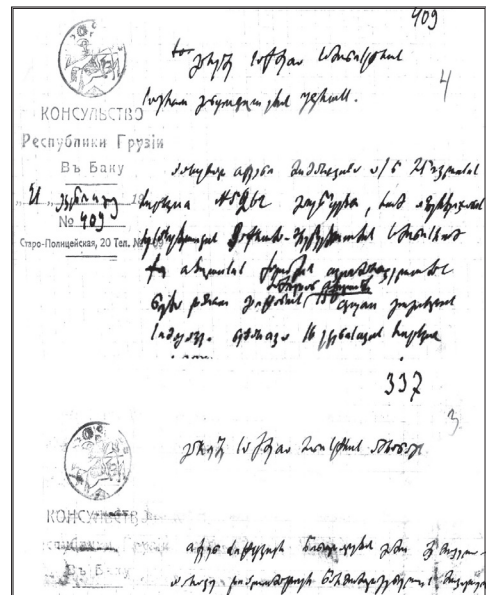
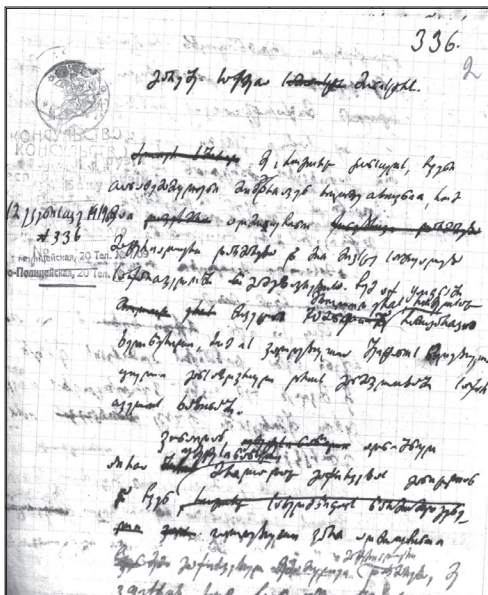
Bakı Dövlət Universitetinin rektoru V.Razumovskinin Gürcüstanın Azərbaycanadakı diplomatik nümayəndəliyinə məktubları

Qriqori Dzeneladzenin Gürcüstanın Ağstafada konsul agentı təyin olunmasına dair Gürcüstan diplomatik nümayəndəliyinin məktubuna AXС XIN-in cavabı

Qabriel Xundadzenin Azərbaycan SSR XXİK-ə Gürcüstanın Azərbaycan-da baş konsulluğunun ləğvi ilə bağlı məktubu

Гүrcүстанın Bakı şəhərindəki konsulluğunun sənədləri

BİBLİOQRAFIYA

Arxiv mənbələri

□ Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi (ARDA).

- ♦ Fond 28, siyahı 1, iş 3, iş 9, iş 14, iş 16, iş 28, iş 38, iş 53, iş 54, iş 55, iş 60, iş 61, iş 63, iş 64, iş 65, iş 71, iş 85, iş 89, iş 91, iş 100, iş 101, iş 102, iş 111, iş 112, iş 113, iş 133, iş 136, iş 144, iş 145, iş 163, iş 164, iş 165, iş 166, iş 168, iş 202, iş 689, iş 697, iş 698, iş 730, iş 734, iş 743, iş 754, iş 756, iş 784.
- ♦ Fond 51, siyahı 2, iş 4.
- ♦ Fond 84, siyahı 1, iş 23, cild 1 və cild 2.
- ♦ Fond 90, siyahı 2, iş 30.
- ♦ Fond 894, siyahı 7, iş 29.
- ♦ Fond 894, siyahı 10, iş 34, iş 58, iş 66, iş 99, iş 106, iş 147.
- ♦ Fond 895, siyahı 1, iş 301.
- ♦ Fond 895, siyahı 6, iş 3.
- ♦ Fond 897, siyahı 1, iş 2, iş 11, iş 13, iş 20, iş 22, iş 22 a, iş 26, iş 28, iş 38, iş 40, iş 45, iş 48, iş 51, iş 57, iş 59, iş 62, iş 65a, iş 69, iş 75, iş 80, iş 81, iş 84, iş 85, iş 89, iş 91, iş 103, iş 105, iş 111, iş 134, iş 138.
- ♦ Fond 897, siyahı 2, iş 5, iş 19.
- ♦ Fond 970, siyahı 1, iş 6, iş 7, iş 9, iş 11, iş 14, iş 18, iş 19, iş 20, iş 24, iş 26, iş 27, iş 28, iş 32, iş 33, iş 34, iş 36, iş 41, iş 42, iş 43, iş 45, iş 54, iş 60, iş 63, iş 64, iş 88, iş 95, iş 103, iş 112, iş 118, iş 119, iş 121, iş 141, iş 142, iş 145, iş 149, iş 150, iş 151, iş 153, iş 159, iş 160, iş 167, iş 190, iş 197, iş 219, iş 222, iş 230, iş 236, iş 245.
- ♦ Fond 970, siyahı 2, iş 19, iş 21, iş 22, iş 23, iş 24, iş 25, iş 31, iş 32, iş 34, iş 51, iş 53, iş 54, iş 55, iş 56, iş 57, iş 59, iş 60, iş 61, iş 62, iş 63, iş 64, iş 65, iş 71, iş 75, iş 84, iş 86, iş 94, iş 97, iş 109, iş 120, iş 142, iş 143, iş 150, iş 157, iş 222.
- ♦ Fond 970, siyahı 3, iş 1.
- ♦ Fond 972, siyahı 1, iş 2.

- ❑ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivini (ARPIİSSA).
 - ◆ Fond 1, siyahı 1, iş 18, iş 22, iş 25.
 - ◆ Fond 1, siyahı 2, iş 18.
 - ◆ Fond 1, siyahı 3, iş 32.
 - ◆ Fond 1, siyahı 19, iş 576.
 - ◆ Fond 276, siyahı 9, iş 9.
 - ◆ Fond 277, siyahı 2, iş 3, iş 7, iş 17, iş 18, iş 20, iş 30, iş 36, iş 53, iş 54, iş 57, iş 58, iş 87.
 - ◆ Fond 456, siyahı 14, iş 87.
 - ◆ Fond 609, siyahı 2, iş 56.
- ❑ Gürcüstan Mərkəzi Tarix Arxivini (GMTA).
 - ◆ Fond 51, siyahı 1, iş 67.
 - ◆ Fond 254, siyahı 3, iş 1831, iş 1837, iş 1839, iş 1845.
 - ◆ Fond 970, siyahı 1, iş 20.
 - ◆ Fond 1833, siyahı 1, iş 167.
 - ◆ Fond 1834, siyahı 2, iş 67.
 - ◆ Fond 1864, siyahı 1, iş 38, iş 126, iş 127.
 - ◆ Fond 1864, siyahı 2, iş 33, iş 76, iş 114, iş 124, iş 126, iş 162, iş 225, iş 237, iş 297, iş 305, iş 479, iş 553.
 - ◆ Fond 1864, siyahı 23, iş 114.
 - ◆ Fond 1867, siyahı 1, iş 1, iş 2, iş 37.
 - ◆ Fond 1867, siyahı 2, iş 2, iş 3, iş 5, iş 7, iş 13, iş 14, iş 17, iş 20, iş 21, iş 25.
 - ◆ Fond 1874, siyahı 1, iş 3.

Dövri mətbuat və nəşrlər

- ◆ «Азербайджан» qəzeti, Bakı, 1918-1920.
- ◆ “Axali komunisti” (“ახალი კომუნისტი”) qəz., Tiflis, 1920 (*gürcücədən tərcüməsi: “Yeni kommunist”*).
- ◆ “Alioni” („ალიონი“) qəz., Tiflis, 1917-1918.
- ◆ “Axali sxivi” („ახალი სხივი“) qəz., Tiflis, 1918 (*gürcücədən tərcüməsi: “Yeni şüa”*).
- ◆ «Бакинский рабочий» qəz., Bakı, 1920-1922.
- ◆ “Batomis purtseli” („ბათუმის ფურცელი“), Batumi, 1920 (*gürcücədən tərcüməsi: “Batumi vərəqəsi”*).

- ♦ “Batomis tsxovreba” („ბათუმის ცხოვრება“) qəz., Batum, 1921 (*gürcücədən tərcüməsi* “*Batumun həyatı*”).
- ♦ «Батумская жизнь» qəz., Batum, 1920-1921.
- ♦ «Борьба» qəz., Tiflis, 1918-1921.
- ♦ «Вольный горец» qəz., Tiflis, 1919-1920.
- ♦ «Возрождение» qəz., Tiflis, 1917-1920.
- ♦ “Qanaxlebuli Mesxeti” („განახლებული მესხეთი“) qəz., Axaltsixe, 1919 (*gürcücədən tərcüməsi*: “*Yenilənmiş Mesxet*”).
- ♦ «Грузия», Tiflis, 1917-1921.
- ♦ “Ertoba” (“ერთობა“) qəz., Tiflis, 1917-1921 (*gürcücədən tərcüməsi* “*Birlik*”).
- ♦ «Эхо Батума» qəz., Batum, 1920-1921.
- ♦ «Закавказское слово» qəz., Tiflis, 1919.
- ♦ Кавказский календарь на 1915 год (под ред. А.А.Эльзенгера и Н.П.Стельмашука), Тифлис, 1914.
- ♦ Кавказский календарь на 1916 год (под ред. Н.П.Стельмашука), Тифлис, 1915.
- ♦ Кавказский календарь на 1917 год (под ред. Н.П.Стельмашука), Тифлис, 1916.
- ♦ «Кавказ» qəz., Tiflis, 1918.
- ♦ “Kavkasiis kalaki (კავკასიის ქალაქი) – Кавказский город” jurnalı, Tiflis, 1919.
- ♦ «Кавказское слово» qəz., Tiflis, 1917-1919.
- ♦ «Коммунист», Bakı, 1920-1921.
- ♦ “Komunisti” (“კომუნისტი“), Tiflis, 1921-1922.
- ♦ «Наш Край» qəz., Batum, 1919-1920.
- ♦ «Правда Грузии» qəz., Tiflis, 1921-1922.
- ♦ «Пробуждение» qəz., Tiflis, 1918.
- ♦ “Sakartvelo” („საქართველო“) qəz., Tiflis, 1917-1921 (*gürcücədən tərcüməsi*: “*Gürcüstan*”).
- ♦ “Sakartvelos respublika” („საქართველოს რესპუბლიკა“) qəz., Tiflis, 1918-1921 (*gürcücədən tərcüməsi*: “*Gürcüstan Respublikası*”).
- ♦ “Saxalxo Sakme” („სახალხო საქმე“) qəz., Tiflis, 1917-1921 (*gürcücədən tərcüməsi*: “*Xalq işi*”).
- ♦ “Samuslimano Sakartvelo”// “İslam Gürcüstanı” („სამუსლიმანო საქართველო“//إسلام جروك مالس/) qəz., Batum, 1919-1921.
- ♦ «Слово» qəz., Tiflis, 1919-1921.

- ♦ “Sosial demokrati” („სოციალ დემოკრატი“) qəz., Kutais, 1917-1921.
- ♦ “Şroma” („შრომა“) qəz., Tiflis, 1918-1921 (*gürcücədən tərcüməsi: “Əmək”*).
- ♦ “Teatri da tsxovreba” („თეატრი და ცხოვრება“) jurnalı, Tiflis, 1919 (*gürcücədən tərcüməsi: “Teatr və həyat”*).
- ♦ “The Georgian Mail” qəz., Tiflis, 1919.
- ♦ “The Georgian Messenger” qəz., Tiflis, 1919.
- ♦ “The Near East News” qəz., Tiflis, 1920.
- ♦ «Трудовое знамя» qəz., Tiflis, 1918.

Rəsmi sənəd və nəşr topluları

- ♦ “Azərbaycan” qəzeti: 1918-1920: [1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan” qəzetinin tam külliyyatı: 20 cildə] / [transliterasiya ed.: M. Gəncəli, A. Ağaoğlu; elmi red.: T. Kərimli; ön söz: H. Paşayev], I-XII cildlər, Bakı, 2021-2024.
- ♦ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. Böyük Britaniya arxiv sənədləri (tərtibçi: N.Maksvell), Bakı, 2008.
- ♦ Azərbaycan Paris Sülh Konfransında (1919 -1920), (tərtib edən: V.Quliyev), Bakı, 2008.
- ♦ Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. 10 cildə: IV cild, Bakı, 1980.
- ♦ Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində: 1917-1920-ci illər, I cild: Rusiya Dövlət Sosial-Siyasi Tarix Arxivinin sənədləri (tərtibçi: İ.Niftəliyev), Bakı, 2010.
- ♦ Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində: aprel - dekabr 1920-ci il, II cild: Rusiya Dövlət Sosial-Siyasi Tarix Arxivinin sənədləri (tərtibçi: İ.Niftəliyev), Bakı, 2012.
- ♦ Bakı. Mart 1918-ci il. Azərbaycan qırğınları sənədlərdə (tərtib edən: S.Rüstəmovə-Tohidi), Bakı, 2013.
- ♦ M.Ə.Rəsulzadə, V cild (toplayanı və tərtibçisi: Ş.Hüseynov), Bakı, 2014.
- ♦ Fətəli xan Xoyski: həyat və fəaliyyəti (sənəd və materiallar), Bakı, 1998.
- ♦ Azərbaycan Cumhuriyyəti: 1918-1920 (Osmanlı Arşiv Belgeleri), / Nəşrə hazırlayanlar: Q.Şükürov, V.Qafarov, İstanbul, 2018.
- ♦ Azərbaycan Cumhuriyyəti Osmanlı Basınında: 1918-1920 (Gazete Haberleri ve Köşe Yazıları) / Nəşrə hazırlayanlar: Q.Şükürov, V.Qafarov, İstanbul, 2018.
- ♦ Arşiv Belgelerine göre Kafkaslar`da ve Anadolu`da Ermeni Mezalimi//Armenian Violence and Massacre on the Caucasus and Anatolia Based on Arc-

- hives, I cild (1906-1918); II cild (1919); III cild (1919-1920); IV cild (1920-1922), Ankara, 1995-1998.
- ♦ Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, 1914-1918, cilt I-II // Armenian Activities on the Archive Documents, 1914-1918, volume I-II, Ankara, 2005.
 - ♦ Birinci Dünya Savaşı ve Azərbaycan (Osmanlı Arşiv Belgeleri) / Nəşrə hazırlayanlar: Q.Şükürov, V.Qafarov, İstanbul, 2018.
 - ♦ Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri, II, Ankara, 2001.
 - ♦ Qasımlı M. Birinci dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti (1914-1918-ci illər). Üç hissədə. III hissə (sənədlər, materiallar, xəritələr, şəkillər), Bakı, 2004.
 - ♦ Yeni Kafkasya: 1. Yıl, 1923-1924, Sayı 1-24; 2. Yıl, 1924-1925, Sayı 1-24; 3. Yıl, 1925-1926, Sayı 1-21; 1926-1927, 4. Yıl, Sayı 1-24, 5. Yıl, Sayı 1-2 (neşre hazırlayanlar: Y.Akpınar, S.Türkyılmaz, Y.Özkaya), İstanbul, 2018.
 - ♦ Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920 гг.). Внешняя политика (Документы и материалы), Баку, 1998.
 - ♦ Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Армия. (Документы и материалы), Баку, 1998.
 - ♦ Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920 гг.). Отв. ред. Н.Агамалиева, Баку, 1998.
 - ♦ Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920-й год (под ред. А.И.Ставровского), Баку, 1920.
 - ♦ Борьба за советскую власт в Грузии. Документы и материалы (1917-1921 гг.), Тбилиси, 1953.
 - ♦ Гражданская война в России и мусульмане (Сборник документов и материалов) /Сост. С.М.Исхаков, М., 2014.
 - ♦ Дипломатические беседы А.А. Топчибашева в Стамбуле (записи чрезвычайного посланника и полномочного министра Азербайджанской Республики). 1918-1919 гг. (Составители: А.Пашаев, В.Агаев), Баку, 1994.
 - ♦ Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, Тифлис, 1919.
 - ♦ Документы по истории Грузинской Демократической Республики (1918-1952), // Подготовка к печати и редакция: Ир. Якобашвили, Тбилиси, 2022.
 - ♦ Жордания Н.Н. За два года (с 1-го марта 1917 года по 1-е марта 1919 года). Доклады и речи, Тифлис, 1919.
 - ♦ Пипия Г. Германский империализм в Закавказье в 1910-1918 гг. (Сборник документов), Москва, 1978.

- ♦ Сеф С.Е. Революция 1917 года в Закавказье (документы, материалы). Тбилиси, 1927.
- ♦ Церцвадзе К., Бахтадзе М. Грузия и единый Кавказ (Архивные документы 1918-1921 гг.) // კ.ცერცვაძე, მ.ბახტაძე. საქართველო და ერთიანი კავკასია (1918–1921 წლების საარქივო დოკუმენტები), Тбилиси, 2000 (*gürcü və rus dillərində*).
- ♦ Gürcüstan Demokratik Respublikasının hüquqi aktları: 1918-1921) / tərtibçilər: E.Qurqenidze, V.Şaraşenidze (საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის სამართლებრივი აქტების კრებული: 1918-1921), Tiflis, 1990 (*gürcüca*).
- ♦ 1918-ci ildə Gürcüstanda alman işğalçıları. Sənədlər və materiallar toplusu / tərtib etdi: M.Qabriçidze (გერმანელი ოკუპანტები საქართველოში 1918 წელს. დოკუმენტებისა და მასალების კრებული / შეადგინა და დასაბეჭდად მოამზადა მ. გაბრიჩიძემ), Tiflis, 1942 (*gürcüca*).
- ♦ Almaniya və Ermənistan (1914-1918): Diplomatik materiallar toplusu (redaktoru: Yohannes Lepsius) [Deutschland und Armenien 1914-1918: Sammlung Diplomatischen Aktenstücke (by Johannes Lepsius)], Potsdam, 1919, s. 395-399 (*almanca*).

Kitablar, məqalələr və dissertasiyalar

Azərbaycan dilində:

- ♦ Abdulla bəy Divanbəyov. Seçilmiş əsərləri (tərtib edəni: İ.Bəktaş), Bakı, 2006.
- ♦ Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri tarixi (XVIII əsr – XXI əsrin əvvəlləri), Bakı, 2013.
- ♦ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası. I-II cildlər (baş redaktor: Y. Mahmudov), Bakı, 2004-2005.
- ♦ “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: Azərbaycan dövlətçilik tarixinin parlaq səhifəsi” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialları // AMEA Tarix İnstitutunun elmi əsərləri, xüsusi buraxılış, 2018, № 74, 75, 76.
- ♦ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Naxçıvan (tərtib edəni: İ.Hacıyev), Naxçıvan, 2010.
- ♦ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici İşlər Nazirliyinin şəxsi heyəti (tərtib edəni: M.Qasımlı), Bakı, 2000.
- ♦ Azərbaycan tarixi. 7 cildə, V cild: 1900-1920-ci illər (məsul redaktorlar:

- M.İsmayılov, N.Maksvel), Bakı, 2008.
- ♦ Azərbaycan tarixi. 7 cildə, VI cild: aprel, 1920 - iyun, 1941 (məsul redaktor: C.Quliyev), Bakı, 2008.
 - ♦ Ağayev İ. 1917-1920-ci illər Azərbaycan tarixi Türkiyə tarixşünaslığında / Namizədlik dissertasiyası, Bakı, 1993.
 - ♦ Aşırılı A. N.Nərimanovun Kremlə qətli, Bakı, 2006.
 - ♦ Aşırılı A. Cümhuriyyət dövrü mətbuatında Qafqaz İslam Ordusu, Bakı, 2007.
 - ♦ Aşırılı A. Cümhuriyyət dövründə səfərbərlik və hərbi çağırış, Bakı, 2018.
 - ♦ Atamalıbəyov A. Siyasi mühacirin xatirələri (ingilis dilindən tərcümə edən və ön sözün müəllifi: İ.Umudlu), Bakı, 2018.
 - ♦ Aydın Ə. Qarsdan Azərbaycana uğurladığımız beşinci Qafqaz diviziyası, “Qarapapaqlar” dərgisi, 2012, s. 24-26.
 - ♦ Balayev A. Azərbaycan milli-demokratik hərəkatı, Bakı, 1990.
 - ♦ Balayev A. Azərbaycan milli hərəkatı, Bakı, 1992.
 - ♦ Baykara H. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi, Bakı, 1992.
 - ♦ Çəmənzəminli Y.V. Xarici siyasətimiz, Bakı, 1993.
 - ♦ Çəmənzəminli Y.V. Müstəqilliyimizi istəyiriksə, Bakı, 1994.
 - ♦ Çıraqzadə V. İstiqlal yollarında, Bakı, 1992.
 - ♦ Əhməd D. Bir ildən yüz ilə, Bakı, 2018.
 - ♦ Əhmədova F. Nəriman Nərimanovun siyasi fəaliyyəti (1920-1922-ci illər) / Namizədlik dissertasiyası, Bakı, 2000.
 - ♦ Əhmədova F. Nəriman Nərimanov - ideal və gerçəklik, Bakı, 1998.
 - ♦ Ələkbərli N. Üç budaq: Əhməd Cavad, Mikayıl Müşfiq, Almas İldırım, Bakı, 1999.
 - ♦ Əliyev Q. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gürcüstanla iqtisadi əməkdaşlığı (1918-1920-ci illər), “GEO Strategiya” jurnalı, 2013, № 03 (15), s. 29-34.
 - ♦ Əliyeva S. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və şimali Qafqaz dövlətləri müstəqillik illərində (1918-1920), Bakı, 2020.
 - ♦ Əliyev M.B. Qanlı günlərimiz (1918-1920, Naxçıvan), Bakı, 2023.
 - ♦ Əliyev N. 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan hökumətinin fəaliyyətində hərbi-dəniz aspektləri, Bakı, 2018.
 - ♦ Əsədli M. Yusif Ziya Talıbzadənin həyatı və mühiti (1877-1923), Bakı, 2005.
 - ♦ Əzimov H. Azərbaycan qəzasında Sovetlər (1917-1918-ci illər), Bakı, 1971.
 - ♦ Əzimov H. İnqilab əsgərləri (1917-1918), Bakı, 1978.
 - ♦ Fətullayev-Fiqarov S. Bakının memarlıq ensiklopediyası, Bakı, 2013.
 - ♦ Gərəkmezli H. 18 fevral 1918-ci il Borçalıda “Eşalon” qırğını, “Ziya” qəz., Marneul, 2009, avqust.

- ♦ Göyüşov A. 1917-1920-ci illərdə Şimali Qafqaz dağlıklarının azadlıq uğrunda mübarizəsi, Bakı, 2000.
- ♦ Hacıbayramlı N. Bolşevik işğalı və mübarizəmiz (siyasi mühacir xatirələri), Bakı, 2020.
- ♦ Hacıbayramlı F., Hacıkişi oğlu F. Qarayazılı Hacıbayramlılar tarixi mənbə və xatirələrdə, Bakı, 2022.
- ♦ Hacılar A. 1918-1919-cu illərdə Tiflis və Borçalı qəzalarında yerli özünüidarəetmə orqanlarına seçkilərdə azərbaycanlıların iştirakı: Dünyada demokratik yolla seçilmiş ilk müsəlman qadın deputat – Pərixanım Sofiyeva // AMEA Tarix İnstitutunun elmi əsərləri (xüsusi buraxılış – “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin parlaq səhifəsi” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları). Bakı, 2018, № 74-76, s. 220-227.
- ♦ Hacıyev A. Qars və Araz-Türk respublikalarının tarixindən, Bakı, 1994.
- ♦ Hacıyev F. Əlimərdan bəy Topçubaşovun siyasi-ictimai fəaliyyəti Tiflisin gürcüdülli və rusdülli mətbuatında // Diplomatıya aləmi – AXC-nin 100 illiyinə həsr olunmuş xüsusi buraxılış (Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyinin nəşri). Bakı, 2018, № 48, s. 202-217.
- ♦ Hacıyev (Valehoğlu) F. 1917-1918-ci illərdə Cavaxetdə türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırım və nəticələri // AMEA-nın Tarix İnstitutunun “Azərbaycan tarixşünaslığı” jurnalı, Bakı, 2021, № 1 (82), s. 27-56.
- ♦ Hacıyev İ., Kəlbizadə E. Naxçıvanlı diplomatlar//Нахчыванские дипломаты, Naxçıvan, 2017.
- ♦ Hacıyev İ. Araz-Türk Cümhuriyyəti, Naxçıvan, 2021.
- ♦ Həsənlı C. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918-1920), Bakı, 2009.
- ♦ Həsənlı C. Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti (1920-1939), Bakı, 2012.
- ♦ Həsənov C. “Ağ ləkə”lərin qara kölgəsi. Bakı, 1991;
- ♦ Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində: (1918-1920-ci illər), Bakı, 1993.
- ♦ Hətəmov R. Almanıya - Osmanlı münasibətlərində Azərbaycan amili (1917-1918-ci illər) / Namizədlik dissertasiyası, Bakı, 2005.
- ♦ Hikmət N. Yaşamaq gözəl şeydir, qardaşım... (roman), Bakı, 1983.
- ♦ Hüseynzadə Ə. Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar, Bakı, 1996.
- ♦ İbrahimli F. Azərbaycan kəndində sosial-siyasi proseslər (1920-1930), Bakı, 1996.
- ♦ İbrahimli X. Azərbaycan siyasi mühacirəti, Bakı, 1996.

- ♦ İbrahimov Z. İngilis-amerikan müdaxilələrinə qarşı Azərbaycan xalqının mübarizəsi, Bakı, 1950.
- ♦ İbrahimov Z. Azərbaycan zəhmətkeşlərinin sosialist inqilabının qələbəsi uğrunda mübarizəsi (1917-1918-ci illər), Bakı, 1957.
- ♦ İbrahimov Z. Sosialist inqilabı uğrunda Azərbaycan zəhmətkeşlərinin mübarizəsi, Bakı, 1960.
- ♦ İsxanlı H. Mərkəzi Zaqafqaziyanın sovetləşməsi və kollektivləşdirilməsi dövrünün ictimai-siyasi mənzərəsi və İsxan üsyanı, “Gürcüstan” qəz., Tiflis, 1996, № 34-42.
- ♦ İsgəndərov A. 1918-ci il mart qırğınının tarixşünaslığı, Bakı, 1996.
- ♦ İsgəndərov A. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (biblioqrafiya), Bakı, 2003.
- ♦ İsgəndərov A. Azərbaycanda türk-müsəlman soyqırımı probleminin tarixşünaslığı, Bakı, 2006.
- ♦ İsmayılov K. Zəngəzurda Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı, Bakı, 2017.
- ♦ İsmayılov K. Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsi regional hərbi-siyasi proseslərdə (1917-1920), Bakı, 2019.
- ♦ İsmayılov K. Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsi 1918-1920-ci illərdə, Bakı, 2019.
- ♦ İsmayılov K. Cümhuriyyət dövründə Azərbaycan bölgələrində ictimai-siyasi proseslər / Doktorluq dissertasiyası, Bakı, 2023.
- ♦ Qafarov V. Türkiyə - Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi (1917-1922), Bakı, 2011.
- ♦ Qafqazda ilk respublikalar (1918-1921) (elmi redaktoru: İ.Bağırova), Bakı, 2021.
- ♦ Qaraoğlu F. Ermənilər və həqiqətlər (rəsmi sənədlərlə), 3 cildə: I cild, Bakı, 2007, 400 s.
- ♦ Qasımlı M., Hüseynova E. Azərbaycanın xarici işlər nazirləri, Bakı, 2003.
- ♦ Qasımlı M., Muradova B., Qafarov V. Azərbaycan parlamentarizmi. I cild, Bakı 2018.
- ♦ Qasimov C. Cümhuriyyətin təhlükəsizlik orqanları (1918-1920), Bakı, 2018.
- ♦ Qasimov M. Xarici dövlətlər və Azərbaycan. Aprel işğalından SSRİ yaradılana qədərki dövrdə diplomatik-siyasi münasibətlər, Bakı, 1998.
- ♦ Qasimov M. Azərbaycan-Türkiyə diplomatik-siyasi münasibətləri (aprel 1920-ci il – dekabr 1922-ci il), Bakı, 1998.
- ♦ Qasimov M. Birinci dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti (1914-1918-ci illər). Üç hissədə. II hissə, Bakı, 2001.
- ♦ Qoca E. Azərbaycan xüsusi xidmətləri (1918-1920), Bakı, 2004.
- ♦ Qoca E. Azərbaycan kəşfiyyatı və əks-kəşfiyyatı, Bakı, 2018.

- ♦ Qoca E. Sibir dərsi, Bakı, 2000.
- ♦ Quliyev M. Naxçıvanlı məşhur Nəcəfovlardan biri – Nəcəfqulu Nəcəfov haqqında öyrəndiklərimiz, “525-ci qəzet”, 2011, 1 noyabr, s. 7.
- ♦ Quliyev M. Mətbuat tariximizdə Rzaqulu Nəcəfov imzası: keşməkeşli ömrün səhifələri, “525-ci qəzet”, 2012, 18 sentyabr, s. 6.
- ♦ Quliyev V. Azərbaycan Cümhuriyyətinin nümayəndə heyəti Paris Sülh Konfransında, “Qarapapaqlar” dərgisi, 2012, № 4 (56), s. 6-11.
- ♦ Quliyev C. V.İ.Lenin və Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsi və möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə, Bakı, 1957.
- ♦ Quliyev V. 1920-ci ilin sevinc dolu yanvar ayı, “525-ci qəzet”, 2018, 27 yanvar, s. 18-19.
- ♦ Quliyev V. Bir həbsin doğurduğu yangılar, “525”-ci qəzet, 2023, 9 yanvar, s. 16-17.
- ♦ Mehdiyev M. Qafqaz problemi, Bakı, 1992.
- ♦ Məmmədli Ş. Paralanmış Borçalı və ya 1918-ci il Ermənistan-Gürcüstan müharibəsinin acı nəticələri, Bakı, 1991.
- ♦ Məmmədov N. Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin yaradılması və fəaliyyəti (1921-1938-ci illər) / Doktorluq dissertasiyası, Bakı, 2015.
- ♦ Məmmədov X. Azərbaycan milli hərəkatı 1875-1918, Bakı, 1996.
- ♦ Məmmədov M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı, Bakı, 1992.
- ♦ Mərdanov M., Tahirzadə Ə. 1920-ci ilədək ali məktəblərdə oxumuş azərbaycanlılar (Ensiklopedik soraq kitabı), II-III cild, Bakı, 2019.
- ♦ Mərdanov M., Tahirzadə Ə. 1920-ci ilədək ali məktəblərdə oxumuş azərbaycanlılar (Ensiklopedik soraq kitabı), VII cild, Bakı, 2023.
- ♦ Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər), Bakı, 1996.
- ♦ Mustafa N. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti işığında (1918-1920). Araşdırmalar, məqalələr, Bakı, 2018.
- ♦ Mustafa R. Qərbi Azərbaycan və Borçalının XIX-XX əsrlərdə yadellilərə qarşı mübarizə tarixindən, Bakı, 2020.
- ♦ Mustafazadə T. XVIII-XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycanın beynəlxalq siyasi münasibətləri (tarixi öçerklər), Bakı, 2021.
- ♦ Nəmanzadə Ö.F. Xatirələrim (çapa hazırlayan: Ş.Qurbanov), Bakı, 1985.
- ♦ Nəcəfov B. Azərbaycan Demokratik Respublikası, Bakı, 1992.
- ♦ Nəsimzadə N. Azərbaycan Demokratik Respublikası (məqalələr və sənədlər), Bakı, 1990.
- ♦ Nəsimzadə N. Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920), Bakı, 1996.
- ♦ Paşayev Ə., Bayramov N., Qocayeva-Məmmədova G. Gürcüstanda

- Azərbaycan məktəbləri, Tiflis, 2012.
- ♦ Rəhmanzadə Ş. Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərində ərəzi məsələləri (Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsinin materialları əsasında, 1917-1930-cu illərin əvvəlləri), Bakı, 2008.
 - ♦ Rəhmanzadə Ş. Sərhədyanı mübahisə 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərində əlverişsiz amil kimi, “Strateji təhlil”, 2018, sayı 1-2 (23-24), s. 187-210.
 - ♦ Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti, Bakı, 1990.
 - ♦ Rəsulzadə M.Ə. Çağdaş Azərbaycan tarixi, Bakı, 1990.
 - ♦ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (Mühacirət dövrü), II cild, “Yeni Qafqasiya”, “Azəri Türk”, “Odlu Yurd”, “Bildiriş”dəki yazıları (nəşrə hazırlayanı: N.Yaqublu), Bakı, 2021.
 - ♦ Rüstəmov F. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin tarixi (1921-2021), I cild, Bakı, 2021.
 - ♦ Rüstəmov F. İrəvan Müəllimlər Seminariyası və onun məzunları, Bakı, 2022.
 - ♦ Rüstəmov R., Rəhmanzadə Ş., Məmmədov Ə., Əliyeva İ. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadimlərinin dövlətçilik fəaliyyətinin Tiflis dövrü, Bakı, 2018.
 - ♦ Rüstəmov - Tohid S. Kominternin Şərq siyasəti və İran. 1919-1943, Bakı, 2002.
 - ♦ Sadıqov S. Naxçıvan Muxtar Respublikası tarixindən, Bakı, 1995.
 - ♦ Seyidzadə D. Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar, Bakı, 1998.
 - ♦ Səbri Ə. Ömürdən yarpaq düşür, Bakı, 1983.
 - ♦ Süleymanlı R. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Xarici İşlər Nazirliyinin təşkil olunması və fəaliyyəti / Namizədlik dissertasiyası, Bakı, 2004.
 - ♦ Süleymanlı R. Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri (1918-1920-ci illər) // Bakı Universitetinin xəbərləri, 2008, № 3, s. 164-166.
 - ♦ Süleymanov M. Azərbaycan ordusu (1918-1920), Bakı, 1998.
 - ♦ Süleymanov M. Azərbaycanda ilk milli hərbiyyə məktəbi, Bakı, 2000.
 - ♦ Süleymanov M. Nuri Paşa və silahdaşları, Bakı, 2014.
 - ♦ Süleymanov M. Həyatını Vətən yolunda qurban etmiş cümhuriyyət generalı, “Xalq qəzeti”, 2016, 27 may, s. 8.
 - ♦ Süleymanova S. Azərbaycanda ictimai-siyasi hərəkət (XIX yüzilliyin sonu – XX yüzilliyin əvvəlləri), Bakı, 1999.
 - ♦ Svyatoçovski T. Rusiya və Azərbaycan. Sərhədyanı bölgə keçid dövründə, Bakı, 2000.
 - ♦ Şahbazov A. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun zabıt və hərbi məmurları (tarixi oçerklər), Bakı, 2020.

- ♦ Şahbazov A. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə hərbi diplomatiya, “Azərbaycan ordusu” qəz., 2018, 3 fevral, s.5.
- ♦ Şahbazov A. Hərbi diplomatiya tariximizdən, “Azərbaycan ordusu” qəz., 2019, 29 may.
- ♦ Şahbazov A. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun zabıt və hərbi məmurları (tarixi öçerklər), Bakı, 2020.
- ♦ Şərif Ə. Keçmiş günlərdən. Birinci kitab. Atam və mən (sənədli xatirələr), Bakı, 1983.
- ♦ Şərif Ə. Keçmiş günlərdən. İkinci kitab. Adamlar (sənədli xatirələr), Bakı, 1986.
- ♦ Şeyxzamanlı N. Xatirələr, Bakı, 2016.
- ♦ Şüküroğlu L. Cümhuriyyət hökuməti repressiya məngənəsində (2 cildə), Bakı, 2000.
- ♦ Şükürov K. Azərbaycan tarixi. Üç hissədə: II hissə. Ən qədim zamanlardan bizim günlərədək: Dövlər, hadisələr, sinxronlaşdırılmış cədvəllər, Bakı, 1998, s. 325.
- ♦ Tahirzadə Ə. Ali təhsil tariximizdən, “Azərbaycan müəllimi” qəz., 2012, 3 fevral, № 5.
- ♦ Topçubaşov Ə.M. Azərbaycanın təşəkkülü, Bakı, 1990.
- ♦ Topçubaşov Ə.M. Paris məktubları, Bakı, 1998.
- ♦ Umudlu İ. Dağ Kəsəməni: Yurd bilgisi. İnsanlar. Talelər, Bakı, 2009.
- ♦ Umudlu İ. Vəkilöğulları. Əsilzadə soyun tarixi və şəcərəsi, Bakı, 2016.
- ♦ Ünüvar V. Naxçıvan: təlatüm və burulğanlar (1920-1921), Naxçıvan, 2006.
- ♦ Valehoğlu F. Tiflis quberniyasında azərbaycanlılara qarşı 1905-ci il kütləvi qırğınları (AMEA Tarix İnstitutunun nəşri), Bakı, 2013.
- ♦ Valehoğlu F. XIX əsr Borçalı əhalisinin imtiyazlı zümərələri kameral təsvirlərdə (AMEA Tarix İnstitutunun nəşri), Bakı, 2021.
- ♦ Valehoğlu F. 31 Mart soyqırımı 1917-1920-ci illərin gürcü mətbuatında // AMEA Tarix İnstitutunun elmi əsərləri (xüsusi buraxılış – “XX əsrdə türk-müsəlman xalqlarına qarşı soyqırımları” mövzusunda V beynəlxalq elmi konfransın materialları). Bakı, 2018, № 70-72, s. 215-224.
- ♦ Valehoğlu-Hacıyev F. Tiflisin 1905-1919-cu illər gürcüdəilli və rusdəilli mətbuatı Ə.Topçubaşovun siyasi-ictimai fəaliyyətinə dair // AMEA Tarix İnstitutunun elmi əsərləri (xüsusi buraxılış – “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin parlaq səhifəsi” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları). Bakı, 2018, № 74-76, s. 498-597.
- ♦ Valehoğlu-Hacılar F. GDR-in ilk ali qanunverici orqanı: Gürcüstan Milli Şurası və onun azərbaycanlı üzvləri, “Gürcüstan” qəz., Tiflis, 11.05.2018, №

- 35-36 (№ 12697), s. 6-7.
- ♦ Valehoğlu-Hacılar F. Gürcüstan Parlamentinin ilk türk-müsəlman deputatı. Qaraçöplü Hüseynqulu Məmmədov. “Birlik” jurnalı, Bakı, 2018, № 30, s. 50-53.
 - ♦ Valehoğlu-Hacılar F., Hacılar A. Gürcüstan Demokratik Respublikasında yerli özünüidarəetmə orqanlarına seçkilərdə azərbaycanlıların iştirakı, “Gürcüstan” qəz., 15.06.2018, № 45-46 (№ 12707), s. 6; 22.06.2018, №№ 47-48 (№ 12709), s. 6-7 və 29.06.2018, № 49-50 (№ 12711), s. 6-7.
 - ♦ Valehoğlu-Hacılar F. Gürcüstan azərbaycanlıları Gürcüstan Demokratik Respublikasının ərazi bütövlüyünün və müstəqilliyinin müdafiəsində, “Gürcüstan” qəz., 19.04.2019, № 29-30 (12791), s. 6; 26.04.2019, № 31-32 (№ 12793), s. 6; 03.05.2019, № 33-34 (№ 12795), s. 6; 10.05.2019, № 35-36 (№ 12797), s. 6.
 - ♦ Valehoğlu-Hacılar F. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin Gürcüstanda siyasi-ictimai fəaliyyəti // AMEA-nın Humanitar Elmlər bölməsinin “Filologiya və sənətsünaslıq” jurnalı. Bakı, 2021, № 1, s. 29-38.
 - ♦ Valehoğlu-Hacılar F. Oktyabr çevrilişi sonrası Bakıda daşnak-bolşevik ittifaqının fəaliyyətləri dövrün gürcü mətbuatında: 31 mart 1918-ci il // “TEKE – Uluslararası Türkçe, Edebiyat, Kültür, Eğitim” Dergisi, 2022, sayı 11 (1), ss. 436-459.
 - ♦ Valehoğlu-Hacılar F. Əziz Şərif və Gürcüstan Demokratik Respublikası (1918-1921) // “Bürküt” Türk Dünyası dərgisi, 2022, Sayı 1 (1), s. 23-34.
 - ♦ Valehoğlu-Hacılar F. Gürcüstan qarapapaqları Gürcüstan Demokratik Respublikasının ərazi bütövlüyü və müstəqilliyinin müdafiəsində // “Bürküt” dərgisi, 2024, Sayı 3 (1), s. 21-39.
 - ♦ Vəkilov F. İnsanlar və talelər: Əzabkeş insanın xatirələri (Ş.Nəzirinin təqdimatında), “Azərbaycan” qəz., 2001, 18 iyul (№ 160), s. 4; 25 iyul (№ 166), s. 5; 7 avqust (№ 177), s. 4; 12 avqust (№ 182), s. 6; 22 avqust (№ 190), s. 4; 26 avqust (№ 194), s. 6; 6 sentyabr; 9 sentyabr (№ 206), s. 4.
 - ♦ Yaqublu N. M.Ə.Rəsulzadə, Bakı, 1991.
 - ♦ Yaqublu N. Müsavat partiyasının tarixi, Bakı, 1997.
 - ♦ Yaqublu N. Azərbaycan milli istiqlal mübarizəsi və Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Bakı, 1999.
 - ♦ Yaqublu N. Azərbaycan-Polşa əlaqələrində M.Ə.Rəsulzadənin rolu, Bakı, 2007.
 - ♦ Yaqublu N. Bakının qurtuluşu, Bakı, 2008.
 - ♦ Yaqublu N. Cümhuriyyət qurucuları, Bakı, 2018.
 - ♦ Yurdsevər A. Maarif və mədəniyyət tariximizdə işıqlı bir sima – Rəşid bəy

- İsmayılov, “525-ci qəzet”, 2015, 1 iyul.
- ♦ Zamanov E. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gürcüstan və Ermənistandakı diplomatik nümayəndəliklərinin fəaliyyəti (1918-1920-ci illər) / Namizədlik dissertasiyası, Naxçıvan, 2002.
 - ♦ Zeynaloğlu C. Müxtəsər Azərbaycan tarixi, Bakı, 1992.
 - ♦ Ziyadxanov A. Azərbaycan tarixinə, ədəbiyyatına, siyasətinə dair oçerklər, Bakı, 1993.
 - ♦ Zülfüqarlı M. Azərbaycan tarixi. İkinci respublika dövrünün tarixşünaslığı, Bakı, 2001.

Türk dilində:

- Ağasıyev İ. Almaniya'nın Kafkas İslam Ordusu'na Karşı Planlarında “Kafkas Alman Nüfusu” Faktörünü Kullanması // Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 2023, sayı 10 (2), ss. 595-612.
- Akbaş R. Malta ve sürgün türkler, Ankara, 2021.
- Altınay A. Refik. Kafkas yollarında, İstanbul, 2022.
- Arslan Z. Batum Göçmenleri (1914-1930) // Bilig (Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi), 2014, Güz, Sayı 71, s. 43-64.
- Aydoğan E. Dr. İbrahim Tali Bey'in Kendi Kaleminden Batum Konsolosluğu Günleri // Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2001, sayı 1, ss. 90-96.
- Azərbaycan Halk Cumhuriyeti 1918: Kuruluş (Editörler: F. Sema Barutçu Özönder, Nesib L. Nesibli, Mehmet Rıza Heyet), Ankara, 2024.
- Bakan M. Milli Mücadele Yıllarında Elviye-i Selase ve Batum // Turkish Studies (International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic), Cilt 3/7, Güz, 2008, s. 733-748.
- Ekinci İ. Karadeniz'de Bir Serbest Liman Denemesi: Batum (1878-1886) // Karadeniz Araştırmaları, Sayı 14 (Yaz 2007), s. 63-77.
- Gasımlı M. Azerbaycan-Gürcistan İlişkileri (1918-1920) // Yeni ve Yakın Çağda Türk-Gürcü İlişkileri, Trabzon, 2020, s. 131-157.
- Gökdemir A.E. Cenub-i Garbi Kafkas Hükumeti, Ankara, 1989.
- Jane M. 1914-1922 Döneminde Rusların Trans-Kafkasya Politikası'nın Analizi // Bursa Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, cilt 37, sayı 1, 2018, ss. 95-119.
- Kazım Karabekirin Kaleminden Doğunun Kurtuluşu, Erzurum, 1990.
- Kırzioğlu. Kars tarihi, I cild, İstanbul, 1953.
- Kırzioğlu M.F. Milli Mücadele'de Kars, c. I, İstanbul, 1960.
- Konukçu E. Ardahan Tarihi, Ankara, 1999.
- Kurat A.N. Türkiye ve Rusya, 1796-1919, Ankara, 1970.

- Sarı M. Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921), Ankara, 2014.
- Sürmeli S. Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921), Ankara, 2001.
- Şahin E. 1918 Elviye-i Selase Plebisiti Sırasında Türk-Gürcü Münasebetleri // Yeni ve Yakın Çağda Türk-Gürcü İlişkileri, Trabzon, 2020, ss. 180-197.
- Şeyhülettibba, 50 sene ve daha fazla tababet hayatı yaşayan Hekimlerimizin Jübilesi (Türk Hekimleri Dostluk ve Yardım Cemiyeti'nin yayını), İstanbul, 1964.
- Tsurtsuniya Z. Batum Bölgesi'nde Sada-yi Millet Harekatı ve Osmanlı Yanlısı Faaliyetleri (1918-1921) // "Ekim 1917 İhtilali'nin Yüzüncü Yılında Türk Dünyası'ndaki Bağımsızlık Fikri ve Siyasi Hareketler" Uluslararası Sempozyumu Bildirileri (16-17 Ekim 2017, İstanbul), İstanbul, 2017, ss. 5-14.
- Turan R. Çarlık İdaresinde Batum, Acara, Artvin. 1878-1914, Ankara, 2023.
- Türker R. Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5-nci Kafkas Piyade Tümeni, Ankara, 2006.
- Türkgeldi A. Mondros ve Mudanya Mütarekeleri'nin Tarihi, Ankara, 1948.
- Valehoğlu-Hacılar F. 1918 yılının ilk yarısında Ahılkelek kazasında Türk-Müslüman nüfusa karşı etnik temizlik olguları ve sonuçları: Göyye ve Hosbiye katliamları // "TEKE – Uluslararası Türkçe, Edebiyat, Kültür, Eğitim" Dergisi, Bursa, 2019, sayı 8 (2), ss. 1263-1275.
- Valehoğlu-Hacılar F., Valehoğlu-Hacılar N. Karabağlı yazar, diplomat, devlet adamı Abdurrahim Bey Hakverdiyev ve Tiflis siyasi-ictimai, edebi-medeni mühiti // I Uluslararası Türkçe, Edebiyat, Kültür, Eğitim Sempozyumu bildiri kitabı. Bursa, 2020, ss. 187-200.
- Valehoğlu-Hacılar F. Azerbaycan'ın Batum'daki İlk Konsolosu Mahmut Bey Efendiyev (Efendizade): Hayatı ve Siyasi-Diplomatik Faaliyetleri, BUGU Dil ve Eğitim Dergisi, 2025, Sayı 6 (1)].
- Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu bildirileri (Kars-Subatan, 17-21 iyun 1991), Ankara, 1992.
- Zeyrek Y. Ahıska bölgesi ve Ahıska Türkleri, Ankara, 2001.
- Zeyrek Y. Ahıska araştırmaları, Ankara, 2006.
- Zeyrek Y. Acaristan'ın son günlerine dair iki belge, "Bizim Ahıska" dergisi, 2015, sonbahar, № 40, ss. 23-26.

Rus dilinde:

- Абуталыбов Р. Годы и встречи в Париже, Москва, 2006.
- Азербайджанская Демократическая Республика. Сборник статей. Сост. Р.Абуталыбов. М., 2008.

- Авалов З. Независимость Грузии в международной политике. Воспоминания. Очерки, Париж, 1924.
- Агамалиева Н., Худиев Р. Азербайджанская Демократическая Республика. Страницы политической истории. 1918-1920 гг., Баку, 1994.
- Агасиев И. История немецкой колонизации на Кавказе, Баку, 2016.
- Адамия В.И. Из истории английской интервенции в Грузии (1918-1921), Сухуми, 1961.
- Азизбекова П.А. Советская Россия и борьба за установление и упрочнение власти Советов в Закавказье, Баку, 1969.
- Азимов Г.С. Бакинская коммуна, Баку, 1983.
- Андерсен А., Пирцхаладзе Г. Армяно-грузинская война 1918 г. и армяно-грузинский территориальный вопрос, 2015.
- Артеменко М. Нухинское созвездие, М., 2009.
- Ахалая И.Д. Революционные комитеты Грузии в борьбе за установление советской власти (февраль 1921 г. – март 1922 г.), Сухуми, 1968.
- Балаев А. Февральская революция и национальные окраины. Мартовские события 1918 года в Азербайджане, М., 2008.
- Балаев А. Мамед Эмин Расулзаде (1884-1955). М., 2009.
- Гаджиев А. Демократические республики Юго-Западного Кавказа (Карская и Араз-Тюркская республики), Баку, 2004.
- Гулиев В. Из наследия политической эмиграции Азербайджана в Польше (30-е годы 20-го века), Баку, 2011.
- Гулиев Д.Б. В.И. Ленин и борьба за победу и упрочение советской власти в Азербайджане, Баку, 1957.
- Гусейнов Г. Октябрь в Азербайджане, Баку, 1927.
- Денстервиль Л. Британский империализм в Баку и Персии в 1917-1918 гг. Тифлис, 1925.
- Джугели В. Тяжёлый крест (Записки народогвардейца), Тифлис, 1920.
- Жвания Г.К. Великий Октябрь и борьба большевиков Закавказья за Советскую власть, Тбилиси, 1967.
- Записки Джемал паши (1903-1919). Тифлис. 1923.
- Иманов Э. Мамед Алиев: У истоков военной дипломатии и геодезии Азербайджана, “İrs-Наследие”, 2019, № 1 (97), с. 4-8; № 2 (98), с. 32-36.
- Исхаков С.М. Российские мусульмане и революция (весна 1917 – лето 1918), М., 2004.
- Исхаков С.М. К истории мусульманских движений в Грузинской

Демократической Республике (1918-1921) // Национальный вопрос в истории России. Сб. статей, М., 2015, с. 113-131.

- Кадищев А.Б. Интервенция и гражданская война в Закавказье, Москва, 1960.
- Каземзаде Ф. Борьба за Закавказье, Стокгольм, 2010.
- Караев А.Г. Из недавнего прошлого, Баку, 1926.
- Качазнуни О. Дашнакцутюн больше нечего делать, Тифлис, 1920.
- Керимова Т. С. Из истории Национальной Академии Наук Азербайджана, Баку, 2005.
- Квинитадзе Г. Правда о Батуме, газ. «Кавказ», 1938, январь, № 1/49, с. 8-13.
- Магеррамов Н. Межпартийная борьба по национальному вопросу в Азербайджане (март 1917 – сентябрь 1918 гг.), М., 1991.
- Мамедзаде Н. Геноцид азербайджанцев в Карабахском регионе Азербайджана: 1918-1920, Баку, 2014.
- Мамулиа Г., Абуталыбов Р. Страна огней. В борьбе за свободу и независимость. Политическая история азербайджанской эмиграции. 1920-1945 гг., Баку, 2014.
- Маргвелашвили В.И. Из истории английской оккупации Аджарии (1918-1920 гг.), Батуми, 1973.
- Маргиев З. Батум во времена Османской Империи: Краткий административный, статистический и исторический обзор г. Батуми и региона в составе Османской Империи, Батуми, 2008.
- Мархулиа Г. Армяно-грузинские взаимоотношения в 1918-1920 годах, Тбилиси, 2007.
- Махарадзе Н.Б. Победа социалистической революции в Грузии, Тбилиси, 1969.
- Махмудов Я. Геноцид тюрко-мусульманского населения Азербайджана в 1918-1920 годах, Баку, 2015.
- Ментешашвили А. Из истории взаимоотношений Грузинской Демократической Республики с Советской Россией и Антантой. 1918 – 1921, Тбилиси, 2000.
- Мустафа-заде Р.С. Две республики. Азербайджано-российские отношения в 1918-1922 гг., Москва, 2006.
- Назирли Ш. Служение народу, газ. «Каспий», 2010, 24 апреля, с. 9.
- Нифталиев И. Кадровая политика в Азербайджанской ССР 1920-1930-е гг.: цели, основные направления и формы осуществления, Баку, 2018.
- Нифталиев И. Азербайджанская ССР в экспансионистских планах армян

- (20-е годы XX века), Баку, 2010.
- Потто В.А. История 44-го Драгунского Нижегородского полка, т. 10, СПб., 1895.
 - Раевский А. Английская интервенция и мусаватское правительство, Баку, 1927.
 - Раевский А. Партия Мусават и ее контрреволюционная работа, Баку, 1929.
 - Раевский А. Мусаватское правительство на Версальской конференции. Доклад председателя Азербайджанской мусаватской делегации, Баку, 1930.
 - Расул-заде М.Э. О пантурсизме. В связи с Кавказской проблемой (с предисловием Н.Жордания), Баку, 2007.
 - Расулзаде-Кванчададзе Г.Д. Всё изменяется, но не исчезает, Тбилиси, 2019.
 - Раутгаузер А. Революция и гражданская война в Баку, ч. 1, 1917-1918, Баку, 1927.
 - Раутгаузер А. Борьба за Советский Азербайджан, Баку, 1929.
 - Сеф С.Е. Как большевики пришли к власти в 1917-1918 гг. в Бакинском районе, Баку, 1927.
 - Стеклов А. Армия Мусаватского Азербайджана, Баку, 1928.
 - Ставровский А. Закавказье после Октября, Москва, 1925.
 - Токаржевский Е.А. Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане, Баку, 1957.
 - Томсон Г. Бакинские воспоминания 1914-1921 года, Баку, 2013.
 - Тригуб А., Вовчук Л. Иностранные консулы в грузинских городах Причерноморья (1840-1917 гг.), "Arkheion" elmi jurnalı, XIV cild, Tiflis, 2017.
 - Хачапуридзе Г. Аджарыстан в период английской оккупации // «Борьба классов», 1934, № 12.
 - Хачапуридзе Г. Борьба грузинского народа за установление советской власти, Москва, 1956.
 - Хармандарян С.В. Ленин и становление Закавказской Федерации (1921-1923), Ереван, 1969.
 - Цквитария П.К.. История революционного движения в Аджарии, Батуми, 1979.
 - Чавлеишвили М.И. Великий Октябрь и победа социалистической революции в Аджарии, Батуми, 1977.
 - Чохели А.И. Политика Франции в отношении Грузии в 1917-1921

годах, Тбилиси, 1980.

- Шаумян С. Бакинская коммуна, Баку, 1927.
- Штейн Г. Бакинская Коммуна, Баку, 1928.
- Юсифзаде С.З. Первая Азербайджанская республика: история, события, факты англо-азербайджанских отношений, Баку, 1998.
- Юсиф-заде С. Азербайджано-британские отношения (1918-1920 гг.), Баку, 2004.

İngilis dilində:

- Aliyev G. Role of Diplomatic Missions in Forging Relations Between the Azerbaijan Democratic Republic and Georgia (1918-1920), “İrs-Heritage” (special edition), 2019, 2019, № 2-3 (39-40), p. 86-95.
- Daushvili A., Kacharava A. The Democratic Republic of Georgia. Struggle for Independence 1918-1921, Tbilisi, 2020.
- Gugushvili V. The Struggle of the Caucasian Peoples for Independence, London, 1951.
- Harbord J.G. Conditions in the Near East (Report of the American Military Mission to Armenia), Washington, 1920.
- Mahmudov Y. Genocide of Turkic-Muslim population of Azerbaijan in 1918, Baku, 2018.
- Swietochowski. Russian Azerbaijan T., 1905-1920: The shaping of national identity in a Muslim community, Cambridge, 1985.
- Valehoghlu-Hajiyev F. Activity of the Azerbaijan Democratic Republic`s diplomatic missions in Georgia, “İrs-Heritage” (special edition – Azərbaycan Respublikasının diplomatik xidmət orqanlarının 100 illiyinə həsr olunmuş xüsusi buraxılış), 2019, № 2-3 (39-40), p. 96-103 və № 4 (41) p. 34-41.

Gürcü dilində:

- Avalişvili Z. 1918-1921-ci illər beynəlxalq siyasətində Gürcüstanın müstəqilliyi. Xatirələr, oçerklər (ზ. ავალიშვილი, საქართველოს დამოუკიდებლობა 1918-1921 წლების საერთაშორისო პოლიტიკაში. მოგონებანი. ნარკვევები), Tiflis, 2011.
- ახალი ეპოქის დასაწყისი – საქართველოს დემოკრატიული

რესპუბლიკა (1918-1921) – Beginning of a New Era – The Democratic Republic of Georgia (1918-1921) // საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის მიძღვნილი საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის დაარსების 100 წლისთავისადმი შრომების კრებული - Proceedings of the International Scientific Conference is held to commemorate the 100th anniversary of establishment of the Democratic Republic of Georgia, Tbilisi, 2018.

- Bakuradze S. SSRİ və Türkiyənin Acarada gizli agentura savaşı (ბაკურაძე ს. სსრკ და თურქეთის ფარული აგენტურული ომი აჭარაში), Gürcüstan Milli Arxivinin rəsmi saytı: <https://archive.ge/ka/blog/122> (09.05.2022).
- Balaxadze M. Gürcüstan-Almaniya münasibətləri (მ.ბალახაძე. საქართველო-გერმანიის ურთიერთობები), Tiflis, 2021.
- ბათუმი: წარსული და თანამედროვეობა – Batumi: Past and Present // საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის მასალები (ბათუმი, 2021 წლის 27-28 მაისი) – Proceedings of the International Scientific Conference, Batumi 2021.
- Baxtadze M. 13 taleyüklü gün – 1921-ci ilin fevralının qanlı xronikalari (მ.ბახტაძე. 13 საბედისწერო დღე. 1921 წლის თებერვლის სისხლიანი ქრონიკები), “İstoriani” („ისტორიანი“) jurnalı, 2011, fevral, № 2, s. 37.
- Bendianaşvili A. Gürcüstanın birinci respublikası (1918-1921-ci illər) (ა.ბენდიანაშვილი. საქართველოს პირველი რესპუბლიკა (1918-1921 წწ.)), Tiflis, 2001.
- Bolotaşvili Q., Kavtariya Q., Ninidze D. və d. Gürcü diplomatiyasının tarixi (გ.ბოლოთაშვილი, გ.კავთარია, დ.ნინიძე და სხ. ქართული დიპლომატიის ისტორია), Tiflis, 2022.
- Canelidze O. Spiridon Kediya. Siyasi portret (ო.ჯანელიძე. სპირიდონ კედია. პოლიტიკური პორტრეტი), Tiflis, 2002.
- Canelidze O. Gürcüstan Demokratik Respublikası. 1918-1921 (ო.ჯანელიძე. საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკა. 1918-1921), Tiflis, 2018.
- Cavaxişvili N. Gürcü bonistikası (ნ. ჯავახიშვილი. ქართული ბონისტიკა), Tiflis, 1996.
- Cumburidze D. 1918-1921-ci illərdə Acara məsələsi və gürcü ictimai fikri (დ.ჭუმბურიძე. აჭარის საკითხი 1918-1921 წლებში და ქართული საზოგადოებრივი აზრი), Tiflis, 1999.
- Cumburidze D. 1918-1921-ci illərdə Gürcüstan-Ermənistan münasibətləri və gürcü ictimai fikri (დ.ჭუმბურიძე. საქართველო-სომხეთის

- ურთიერთობა 1918-1921 წლებში და ქართული საზოგადოებრივი აზრი), Tiflis, 1999.
- Cumburidze D. XX əsrin əvvəllərində gürcü xalqının milli-azadlıq mübarizəsi. 1918-1921-ci illər (დ.ჭუმბურიძე. ქართველი ხალხის ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლა XX ს-ის დასაწყისში. 1918-1921 წლები), Tiflis, 2003.
 - Cumburidze D., Kiknadze V., Kokraşvili X., Saralidze L. XVIII-XXI əsrlərdə Gürcüstan-Rusiya münasibətləri: elmi ədəbiyyat və sənədlərə əsasən, I və II cild (დ.ჭუმბურიძე, ვ.კიკნაძე, ხ.ქოქრაშვილი. ლ.სარალიძე. საქართველო-რუსეთის ურთიერთობა XVIII-XXI საუკუნეებში: სამეცნიერო ლიტერატურისა და დოკუმენტების მიხედვით, I-II ტომი), Tiflis, 2016.
 - Çaçxiani A. 1918-1919-cu illərdə Gürcüstanın ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizə (Ermənistan-Gürcüstan müharibəsi) / namizədlik dissertasiyası (ა.ჩაჩხიანი. ბრძოლა საქართველოს ტერიტორიალური მთლიანობისთვის 1918-1919 წლებში (სომხეთ-საქართველოს ომი) / საკანდიდატო დისერტაცია), Tiflis, 2006.
 - Çaçxiani A. Daşnakların milliyyətçi-ekspansionist ideologiyası və 1918-1919-cu illər Ermənistan-Gürcüstan müharibəsi (ა.ჩაჩხიანი. დამნაკთა ნაციონალისტურ-ექსპანსიონისტური იდეოლოგია და სომხეთ-საქართველოს 1918-1919 წლების ომი), Tiflis, 2007.
 - Çaçxiani A. Rusiya-Gürcüstan hərbi-siyasi əlaqələri və Abxaziya regionunda və Qara dəniz sahillərində döyüş əməliyyatları (1918-1920-ci illər) (რუსეთ-საქართველოს სამხედრო-პოლიტიკური ურთიერთობები და საბრძოლო მოქმედებები აფხაზეთის რეგიონსა და შავიზღვისპირეთში (1918-1920 წლები), Tiflis, 2014.
 - Çaçxiani A. Ermənistan-Gürcüstan müharibəsi. I cild. “Erməni məsələsinin” qoyuluşundan qarşıduran tərəflərin strategiyasınadək (ა.ჩაჩხიანი. «სომხური საკითხის» დასმიდან დაპირისპირებულ მხარეთა სტრატეგიებამდე, I ტომი), Tiflis, 2022.
 - Dauşvili A. Acarıstanın ən yeni tarixinin məsələləri (აჭარის უახლესი ისტორიის საკითხები), Tiflis, 2009.
 - Dğvilava D. 1918-1921-ci illərdə Gürcüstan-Almaniya münasibətləri / namizədlik işi (დ.დღვილავა. საქართველო-გერმანიის ურთიერთობა 1918-1921 წწ. / საკანდიდატო დისერტაცია), Tiflis, 1997.
 - Gürcüstan Demokratik Respublikası (1918-1921). Ensiklopediya-sözlük (საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკა (1918-1921).

ენციკლოპედია-ლექსიკონი), Tiflis, 2018.

- Xvadaqiani İ. “Eroba” – Gürcüstan Respublikasında özünüidarəetmə islahatı -1918 (ხვადაგიანი ი. ერობა – თვითმართველობის რეფორმა საქართველოს რესპუბლიკაში – 1918), I cild. Tiflis, 2017.
- Xvadaqiani İ. Qarayazı matriarxı – Pərixanım Sofiyeva (ხვადაგიანი ი. ყარაიაზის მატრიარქი - ფარი-ხანუმ სოფიევა), Gürcüstan Milli Arxivinin rəsmi saytı: <http://archive.ge/ka/blog/9> (08.03.2017).
- Jordaniya N. Mənim keçmişim (ნ. ჟორდანი. ჩემი წარსული), Tiflis, 1990.
- Kikava N., Putkaradze T. Gürcüstan-Azərbaycan münasibətləri Acarıstanın Arxiv İdarəsində qorunan sənədlər əsasında (ნ.ქიკავა, თ.ფუტყარაძე. საქართველო-აზერბაიჯანის ურთიერთობები აჭარის საარქივო სამმართველოში დაცული დოკუმენტების მიხედვით), “Archeion” jurnalı, № 14, Tiflis, 2017, .
- Kirtadze N. Avropa və müstəqil Gürcüstan (1919-1921-ci illər) (ნ.კირტაძე. ევროპა და დამოუკიდებელი საქართველო 1919-1921 წწ.), Tiflis, 1997.
- Kvinitadze G. Xatirələr: Gürcüstanın müstəqillik illəri, 1917-1921 (გ.კვინიტაძე. მოგონებები: საქართველოს დამოუკიდებლობის წლები, 1917-1921), 2 cildə, Tiflis, 1998-1999.
- Kukuladze Q. 1918-1920-ci illərdə ölkənin ərazi bütövlüyünün qorunması uğrunda mübarizə prosesində Gürcüstan parlamentinin rolu (Cənub-Qərbi Gürcüstan) / dissertasiya (გ. კუკულაძე. საქართველოს პარლამენტის როლი ქვეყნის ტერიტორიული მთლიანობის შენარჩუნებისთვის ბრძოლის პროცესში 1918-1920 წწ. (სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო) / დისერტაცია), Batum, 2016.
- Kuxalaşvili D. Gürcüstanın müstəqil demokratik respublikasının dövlət təhlükəsizlik xidmətinin yaranıb-formalaşması və fəaliyyəti tarixinə dair (დ.კუხალაშვილი. საქართველოს დამოუკიდებელი დემოკრატიული რესპუბლიკის სახელმწიფო უშიშროების სამსახურის შექმნა-ჩამოყალიბებისა და საქმიანობის ისტორიისათვის / საკანდიდატო დისერტაცია), Tiflis, 2006.
- Leonidze İ., Leonidze X. 1918-1921-ci illərdə Gürcüstan Demokratik Respublikasının ərazi bütövlüyü çağırışları // Gürcüstan Milli Müdafiə Akademiyasının “Hərbi əsərləri” [ლეონიძე ი., ლეონიძე ხ. საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის ტერიტორიული მთლიანობის გამოწვევები 1918-1921 წლებში // საქართველოს ეროვნული თავდაცვის აკადემიის სამხედრო შრომები], 2021, s. 54-60.

- Qoqolişvili O. Batum vilayəti 1900-1921-ci illərdə, II hissə, 1915-1921-ci illər (ო.გოგოლიშვილი. ბათუმის ოლქი 1900-1921 წლებში, მეორე ნაწილი, 1915-1921 წწ.), Batum, 2020.
- Matsaberidze M. Gürcüstanın 1921-ci il konstitusiyası: hazırlanması, qəbulu, dövlət quruluşu konsepsiyası (მ.მაცაბერიძე. საქართველოს 1921 წლის კონსტიტუცია: შემუშავება, მიღება, სახელმწიფოს მოწყობის კონცეფცია), Tiflis, 2021.
- Nozadze V. Gürcüstanın dirçəlişi naminə Mesxeti uğrunda mübarizə (ნოზაძე ვ., საქართველოს აღდგენისათვის ბრძოლა მესხეთის გამო) Tiflis, 1989.
- Okropiridze U. Acaristanın muxtariyyətinin yaranması tarixindən (უ.ოქროპირიძე. აჭარის ავტონომიის შექმნის ისტორიიდან), Batum, 2001.
- Papaskiri Z. Müasir Abxaziyanın tarixi keçmişindən oçerklər, II hissə (ზ.პაპასკირი. ნარკვევები თანამედროვე აფხაზეთის ისტორიული წარსულიდან, ნაკვეთი II), Tiflis, 2007.
- პირველი საყოველთაო დემოკრატიული არჩევნები დემოკრატიული საქართველოში – First Universal Democratic Elections in Independent Georgia (müəllif-tərtibçilər: İ.İremadze, D.Ğongadze), Tbilisi, 2017.
- Samuşia C. Gürcüstan Demokratik Respublikasının diplomatik xidməti (ჯ.სამუშია. საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის დიპლომატიური სამსახური), Gürcüstan Tarix İnstitutunun əsərləri, VI, Tiflis, 2012, s. 321-330.
- Silaqadze A., Quruli V. Gürcüstanın bölünməzliyi uğrunda mübarizə tarixindən. I hissə. Məmməd bəy Abaşidze. Sənədlər və materiallar (1917-1923) (ა.სილაგაძე, ვ.კურული. საქართველოს განუყოფლობისათვის ბრძოლის ისტორიიდან. ნაკვეთი I. მემედ-ბეგ აბაშიძე. დოკუმენტები და მასალები (1917-1923), Tiflis, 1996.
- Şaradze G. Gürcüstanın ilk demokratik respublikası və xarici siyasət (გ.შარაძე. საქართველოს პირველი დემოკრატიული რესპუბლიკა და საგარეო პოლიტიკა), Tiflis, 2003.
- Şvelidze D. Gürcüstanın ən yeni tarixi (1917-2012) (დ.შველიძე. საქართველოს უახლესი ისტორია (1917-2012 წწ.), Tiflis, 2021.
- Tbilisi. Ensiklopediya (თბილისი. ენციკლოპედია), Tiflis, 2002.
- Tsuxişvili R. 1918-1921-ci illərdə İngiltərə-Gürcüstan münasibətləri (რ.ჩუხიშვილი. ინგლის-საქართველოს ურთიერთობები 1918-1921 წწ.), Tiflis, 1995.
- Vadaçkoriya Ş. Gürcüstan-Ermənistan münasibətləri məsələsi gürcü siya-

si düşüncəsində (1918-1920) (შ.ვადაჭკორია. საქართველო-სომხეთის ურთიერთობების საკითხი ქართულ პოლიტიკურ აზროვნებაში (1918-1920)), Tiflis, 1999 .

- Vadaçkoriya Ş. Osetin məsələsi və gürcü gerçəkliyi (1917-1925-ci illər) (შ.ვადაჭკორია. ოსური საკითხი და ქართული სინამდვილე (1917-1925 წწ.)), Tiflis, 2020.
- Vadaçkoriya Ş. Gürcü sosial-demokratiyası 1917-1921-ci illərdə (შ.ვადაჭკორია. ქართული სოციალ-დემოკრატია 1917-1921 წლებში), Tiflis, 2001
- Zosidze N. 1918-1920-ci illərdə Acarıstanda siyasi vəziyyət və milli-azadlıq hərəkatı (ნ.ზოსიძე. პოლიტიკური სიტუაცია და ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა აჭარაში 1918–1920 წლებში), Batum, 1995.
- 1918-1921-ci illər Gürcüstan ordusu haqqında yunker Mixeil Dadianinin xatirələri (იუნკერ მიხეილ დადიანის მოგონებები 1918-1921 წლების საქართველოს არმიაზე), təqdim edən: Q.Mamuliya, www.gmas.ge (09.04.2015).

SUMMARY

Azerbaijan-Georgia relations (1918-1922): a view through the prism of the activities of diplomatic missions

Although individual aspects of the activities of the diplomatic missions of the first (democratic) and second (soviet) Azerbaijan and Georgian republics in foreign countries, as well as diplomatic missions of foreign states in these republics, are covered in some studies and general works on the history and foreign policy of the Azerbaijan Democratic Republic, the Democratic Republic of Georgia, the Azerbaijan SSR and the Georgian SSR, the topic has not been studied separately in a comprehensive manner as a scientific problem. The presented monograph is the first step in this direction.

The first chapter of the monograph, including the Introduction, 5 chapters, 22 subchapters, Conclusion and Bibliography, provides a general description of the military-political processes in the South Caucasus in 1917-1922 – the time period from the fall of Tsarist Russia to the formation of the USSR. In addition, it sheds light on the administrative status and complex socio-political situation of the Adjara region (covering the city of Batum and adjacent areas) in 1918-1921. This introductory chapter aims to form a comprehensive informative background about the studied geographical region, historical period and environment, as well as the object of study, which is crucial for understanding the content and essence of the facts and materials presented in other chapters. Although this chapter is generally descriptive, it introduces a large number of primary Georgian sources to the scientific community, which present facts that may be considered new to Azerbaijani historiography.

The subsequent chapters extensively investigate the political-diplomatic activities of the following diplomatic missions of Azerbaijan in Georgia and Georgia in Azerbaijan, as well as the structure, personnel composition, and financial and logistical support of these missions and the various state agencies under them:

- The Diplomatic Representation of the Azerbaijan Democratic Republic in the Democratic Republic of Georgia (June 1918 – April 1920);
- The Diplomatic Representation of the Azerbaijan Socialist Soviet Republic in

- the Democratic Republic of Georgia (July 1920 – February 1921);
- The Plenipotentiary Representation of the Azerbaijan Socialist Soviet Republic in the Georgian Socialist Soviet Republic (March 1921 – January 1922);
- The Diplomatic Representation of the Democratic Republic of Georgia in the Azerbaijan People's Republic (October 1918 – April 1920);
- The Diplomatic Representation of the Democratic Republic of Georgia in the Azerbaijan Socialist Soviet Republic (June 1920 – November 1921);
- The consular institutions of the Georgian Democratic Republic in Azerbaijan (July 1919 – December 1920);
- The Plenipotentiary Representation of the Democratic Republic of Georgia in the Azerbaijan Socialist Soviet Republic (June 1920 – February 1921);
- The Consulate/General Consulate of the Azerbaijan Democratic Republic in Batum (January 1919 – April 1920);
- The Consulate of the Azerbaijan Socialist Soviet Republic in Batum (September 1920 – December 1921);
- The Plenipotentiary Representation of the People's Commissariat for Foreign Affairs of the Azerbaijan Socialist Soviet Republic in Batum (January 1922 – May 1922).

It should be noted that the Batum Consulate of Azerbaijan, which was decided to be established when the city of Batum was under Ottoman control, officially began its activities on January 1, 1919, when the city was transferred to the administration of Great Britain, and became part of Georgia 70 days after the fall of the Azerbaijan Democratic Republic – on July 7, 1920. Since Batum, considered the gateway to Europe for the Caucasian countries, was the intersection of the interests of all the Caucasian republics during the period of Great Britain's administration, the activities of the Consulate of the Azerbaijan Democratic Republic in Batum (Consulate General from May 30, 1919) at that time were studied in the context of Azerbaijan-Georgia relations and included in the monograph. For the first time in Azerbaijani historiography, the diplomatic and plenipotentiary representations of Azerbaijan in Batum in 1919-1922 were comprehensively investigated and presented in a separate chapter in the monograph.

The monograph prioritizes original sources, which are systematically classified into four categories:

✓ Archival documents: Many documents stored in the State Archives of the Republic of Azerbaijan, the Archive of Political Documents of the Office of the President of the Republic of Azerbaijan and the Central Historical Archives of Georgia are presented to the scientific community for the first time. Among these documents, which mainly consist of official correspondence, annotations, instructions and reports of high-ranking government officials and diplomats, there are also files marked “confidential”, “secret” and “top secret”.

✓ Periodicals published in Azerbaijani, Georgian, Russian and English language-

es in Baku, Tiflis, Batum, Kutaisi and Akhaltsikhe during the period covered by the study;

✓ Official document and material collections: Sources in this group include collections of archival documents on the history of the South Caucasus from 1917-1921, kept in the archives of Azerbaijan, Georgia, Turkey, Russia, Great Britain, Germany and France, as well as official speeches, correspondence and reports of state figures of the period;

✓ Memoir literature: Published memoirs, historical essays, and official reports of political and social figures, diplomats, and military personnel who witnessed the historical events studied.

The book also uses studies published in the Soviet period and the works of contemporary authors, as well as, along with studies by Azerbaijani and Georgian historians, the works of Turkish and Western authors.

Thus, a broad source base was established to fulfill the objectives and tasks of the research project. Rich factual materials – official instructions, orders and decisions, reports about meetings and conferences, written reports, notes, and other forms of diplomatic correspondence based on these sources, as well as press news, have been thoroughly investigated to reveal interesting facts about various aspects of Azerbaijan-Georgia relations.

The methodological basis of the study is based on the principles of objectivity and a comprehensive approach to historical processes. The monograph is structured in chronological order by problems, the sources are analyzed based on the principle of historical alternativeness for objective and critical-comparative analysis.

The topic under study holds not only scientific but also historical-political and theoretical-practical significance. The claims and results of the research can be used in studying and teaching the political history of the Caucasus from 1917-1922, especially in the fields of foreign policy, international relations, and diplomacy of Azerbaijan and Georgia.

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I Fəsil. CƏNUBİ QAFQAZ ÇAR RUSİYASININ SÜQUTUNDAN SSRİ-nin YARANMASINADƏK OLAN DÖVRDƏ	
1.1.Cənubi Qafqaz 1917-1922-ci illərdə: hərbi-siyasi proseslərin ümumi mənzərəsi.....	17
1.1.1. İkinci rus inqilabından Cənubi Qafqazda müstəqil dövlətlərin təşəkkülünə qədərki dövr (fevral, 1917 – may, 1918).....	17
1.1.2. Müstəqil Qafqaz respublikalarının elanından Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutuna qədərki dövr (may, 1918 – aprel, 1920).....	34
1.1.3.Azərbaycan Sosialist Sovet Respublikasından ZSFSR-in yaranmasına qədərki dövr (aprel, 1920 – mart, 1922)	75
1.2. Azərbaycan və Gürcüstan 1918-1921-ci illərdə: dövlət quruculuğu prosesi, xarici siyasət, oxşar və fərqli siyasi rejimlərdə qarşılıqlı münasibətlər.....	94
1.2.1. Demokratik dövlət quruculuğu istiqamətində atılan mühüm addımlar.....	94
1.2.2. Xarici siyasətdə əsas prioritetlər.....	100
1.2.3. İkitərəfli münasibətlərin inkişaf istiqamətləri. Ölkələr arasında normativ- hüquqi bazanın formalaşdırılması	107
1.2.4. Hərbi-siyasi müttəfiqliyin hüquqi əsası – 6 iyun 1919-cu il hərbi-müdafiə paktı..	111
1.2.5. Sovet Azərbaycanının xarici siyasəti kontekstində Azərbaycan - Gürcüstan münasibətləri. Gürcüstan Demokratik Respublikasının de-yure tanınma yönündə söyləri	116
1.2.6. Gürcüstan azərbaycanlıları Gürcüstan Demokratik Respublikasının ərazi bütövlüyü və müstəqilliyinin müdafiəsində.....	126
1.3. Batum məsələsi region dövlətləri və beynəlxalq güclərin diqqət mərkəzində.....	140
1.3.1. Osmanlı idarəçiliyi dövrü (14 aprel 1918 – 24 dekabr 1918)	140
1.3.2. Böyük Britaniya idarəçiliyi dövrü (24 dekabr 1918 – 7 iyul 1920)	146
1.3.3. GDR idarəçiliyi dövrü (7 iyul 1920 – 18 mart 1921).....	167
1.3.4. Sovet idarəçiliyinin ilkin dövrü (18 mart 1921 – 1923).....	173

II Fəsil. AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN GÜRCÜSTANDAKI DİPLOMATİK NÜMAYƏNDƏLİYİ

2.1. Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinin M.Y.Cəfərovun

rəhbərliyi dövründə siyasi-diplomatik fəaliyyəti 176

- 2.1.1. Mübahisəli sərhədyanı bölgələrdə baş verən hərbi-siyasi proseslər 177
- 2.1.2. Bakının işğaldan azad edilməsi ərəfəsində və dövründə diplomatik fəallıq 194
- 2.1.3. ZDFR-in əmlak bölgüsü və Tiflisdə Azərbaycana məxsus mülkiyyət və sənəd
məsələlərinin həlli..... 200
- 2.1.4. Bonların buraxılması üzrə danışıqlar 204
- 2.1.5. Ararat (Ermənistan) Respublikasının Azərbaycan ərazilərinə hərbi təcavüzü 207
- 2.1.6. Cənub-Qərbi Qafqazın türk-müsəlman əhalisinin problemləri 211
- 2.1.7. Diplomatik nümayəndəliyin fəaliyyətinin digər aspektləri
(Xarici ölkə təmsilçiləri ilə görüşlər, müsəlman icmasının tədbirlərində iştirak,
Qafqaz respublikaları konfransı, konsulluq məsələləri və s.)..... 216

2.2. Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinin F.İ.Vəkilovun

rəhbərliyi dövründə siyasi-diplomatik fəaliyyəti 222

- 2.2.1. Diplomatik depeşalar: Azərbaycan və Gürcüstanın mərkəzi xarici siyasət
qurumları ilə yazışmalar 224
- 2.2.2. Tiflis mətbuatı ilə əməkdaşlıq və informasiya təbliğatı sahəsində iş 237
- 2.2.3. Baş nazir Nəsim bəy Yusifbəylinin Gürcüstana səfərləri 240
- 2.2.4. İrəvan quberniyası, Zəngəzur, Naxçıvan və Qazax qəzalarında
türk-müsəlman əhaliyə qarşı etnik zəmində cinayətlər..... 242
- 2.2.5. Şimal-Şərqi Anadoluda erməni silahlı dəstələrinin türk-müsəlman əhaliyə qarşı
zərkəşlikləri..... 250
- 2.2.6. İrəvan quberniyasından və Şimal-Şərqi Anadoludan Gürcüstana pənah
gətirmiş türk-müsəlman qaçqınlara yardımlar..... 256
- 2.2.7. AXC və GDR-in de-fakto tanınmasından sonra diplomatik nümayəndəliyin
fəaliyyətinin müxtəlif yönələri 259

2.3. Diplomatik nümayəndəlik nəzdində hərbi attaşelik aparatı..... 267

2.4. Diplomatik nümayəndəliyə vətəndaş müraciətləri 275

2.5. AXC-nin Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinin

strukturu, ştat cədvəli və maliyyə təminatı..... 282

III Fəsil. AZƏRBAYCAN SOSIALİST SOVET RESPUBLİKASININ GÜRCÜSTANDAKI DİPLOMATİK VƏ SƏLAHİYYƏTLİ NÜMAYƏNDƏLİKLƏRİ

3.1. Azərbaycan SSR-in Gürcüstan Demokratik Respublikasındakı diplomatik nümayəndəliyinin siyasi-diplomatik fəaliyyəti.....	304
3.1.1. Əkbər Sadıqovun müvəqqəti rəhbərliyi dövrü	305
3.1.2. Müslüm İsrəfilovun rəhbərliyi dövrü	312
3.1.3. Rzaqulu Nəcəfovun müvəqqəti rəhbərliyi dövrü	328
3.2. Azərbaycan SSR-in Gürcüstan Demokratik Respublikasında diplomatik nümayəndəliyinin strukturu, maliyyə, ştat və təsərrüfat məsələləri.....	333
3.3. Azərbaycan SSR-in Gürcüstan SSR-də səlahiyyətli nümayəndəliyi.....	349
3.4. Azərbaycan SSR-in Gürcüstan SSR-dəki səlahiyyətli nümayəndəliyinin strukturu, maliyyə və ştat məsələləri.....	355

IV Fəsil. AZƏRBAYCANIN BATUMDA DİPLOMATİK TƏMSİLÇİLİKLƏRİ

4.1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Batumdakı konsulluğunun// baş konsulluğunun siyasi-diplomatik fəaliyyəti	364
4.2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Batumdakı diplomatik təmsilçiliyinin ştat, maliyyə və təsərrüfat məsələləri.....	400
4.3. Azərbaycan SSR-in Batumdakı konsulluğunun fəaliyyəti	409
4.4. Azərbaycan SSR-in Batum konsulluğunun ştat və maliyyə məsələləri.....	426
4.5. Azərbaycan SSR xalq xarici işlər komissarının Batumda səlahiyyətli nümayəndəsinin fəaliyyəti.....	432

V Fəsil. GÜRCÜSTAN DEMOKRATİK RESPUBLİKASININ AZƏRBAYCANDA DİPLOMATİK MİSSİYALARI

5.1. Gürcüstanın Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətindəki diplomatik nümayəndəliyinin siyasi-diplomatik fəaliyyəti	445
5.1.1. Nikoloz Kartsivadzenin rəhbərliyi dövrü	445
5.1.2. Qriqol Aşıbayanın rəhbərliyi dövrü.....	455
5.1.3. Hərbi attaşelik aparatı.....	462
5.2. Gürcüstan Demokratik Respublikasının Azərbaycan SSR-də diplomatik nümayəndəliyi	464
5.3. Gürcüstanın Azərbaycanda konsulluq müəssisələri	475
5.3.1. Gürcüstanın Bakı şəhərində konsulluğu//baş konsulluğu	475
5.3.2. Gürcüstanın Ağstafada (Saloğlu stansiyasında) konsulluq agentliyi	479

5.4. Gürcüstanın Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətindəki	
 diplomatik təmsilçiliklərinin strukturu, ştat, maliyyə və təsərrüfat məsələləri.....	481
5.5. Gürcüstanın Azərbaycan SSR-də səlahiyyətli nümayəndəliyi	489
NƏTİCƏ.....	495
ƏLAVƏLƏR.....	510
1. M.Y.Cəfərovun “Sakartvelos respublika” qəzetinə müsahibəsi.....	510
2.N.İ.Kartsivadzenin “Sakartvelos respublika” qəzetinə müsahibəsi	512
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk səfiri (diplomatik nümayəndəsi)	
Məmməd Yusif Cəfərov	515
4. Azərbaycanın ilk hərbi attaşesi Məmməd bəy Əliyev	517
5. Fotomateriallar və arxiv sənədlərinin surətləri	519
BİBLİOQRAFİYA.....	535
SUMMARY.....	559

Fəxri Valehoğlu

**AZƏRBAYCAN-GÜRCÜSTAN MÜNASİBƏTLƏRİ (1918-1922-ci illər):
DİPLOMATİK MİSSİYALARIN FƏALİYYƏTİ
PRİZMASINDAN BAXIŞ**

ფახრი ვალეჰოღლუ

**აზერბაიჯან-საქართველოს ურთიერთობები (1918-1922):
ხედვა დიპლომატიური მისიების საქმიანობის პრიზმაში**

Fakhri Valehoghlu

**AZERBAIJAN-GEORGIA RELATIONS (1918-1922):
A VIEW THROUGH THE PRISM OF THE ACTIVITIES
OF DIPLOMATIC MISSIONS**

Фахри Валехоглу

**АЗЕРБАЙДЖАНО-ГРУЗИНСКИЕ ОТНОШЕНИЯ (1918-1922):
ВЗГЛЯД СКВОЗЬ ПРИЗМУ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
ДИПЛОМАТИЧЕСКИХ МИССИЙ**

Dizayner:
Ellada Səfərəliyeva

Korrektorlar:
Dr. Aytən Mərdan Hacılar,
Samir Əhmədli

*Kitabın üz və arxa qabığında Rusiya imperiyasının
Qafqaz Hərbi Dairəsinin Hərbi-Topoqrafiya şöbəsində tərtib olunmuş,
Qafqaz regionunun 1903-cü ilə aid xəritəsindən
hissələr əks olunmuşdur.*

Çapa imzalanmışdır: 04.01.2025.

Formatı 70x100 1/16

Həcmi: 35 ç.v.

Tiraj: 300

“Zərdabi Nəşr” Nəşriyyat Poliqrafiya müəssisəsi

Tel.: (012) 514 73 73, (050; 055; 070) 344 76 01

e-mail: zerdabi_em@mail.ru